



श्रीपरमात्मने नमः ।

सनातनजैनग्रंथमाला ।

४

आचार्यवर्यश्रीमद्भट्टाकलंकदेवविरचितं

तत्त्वार्थराजवार्त्तिकं ।

श्रीयुत न्यायतीर्थपंडितगजाधरलालजैन साहित्यशास्त्रिणा
संपादितं

सध

उस्मानाबादनिवासिस्वर्गीयश्रेष्ठिवर्यकस्तूरचंद्रस्यात्मजबालचंद्रस्य स्मरणार्थं
श्रीभारतीयजैनसिद्धांतप्रकाशिनीसंस्थाया मंत्रिणा

श्रीपन्नालालजैनेन

काशीस्थचंद्रप्रभानासि मुद्रणपत्रालये मुद्रापितं ।

श्रीवीरनिर्वाणसंवत्सरः २४४१ । ख्रिष्टाब्दः १९१५ ।

Printed by Gauri Shankar Lal Manager,
at the Chandraprabha Press Benares City
Published by Faunalal Jain Benares

सहृदयप्राज्ञप्रवर ! अद्य समुपतिष्ठे नाम स्वयकष्टायमानमपि शुद्धतममंधसाहाय्याभावात्कष्टत-
भायमानममु श्रीमद्राजयार्तिकं यथामति सपाद्य श्रीमतां पुरस्तात् । इदं च भगवदुमास्वामि (उमास्वाति)
मुखविनिर्गतस्याहृतसिद्धांतश्रीरार्यमथनसमुद्भूतपृथक्कल्पस्य श्रीमोक्षशास्त्रस्य शठिति स्तुटतमार्थप्रति-
पादिका महती टीका । न केवलं दिगवरजैनसमाज एव मोक्षशास्त्रस्य (तत्त्वार्थसूत्रस्य) गरीयसी समाह-
तिर्विश्रुतिश्च पर सहयोगिनोऽपि श्वेतपटप्रभृतयः समामनति तद्वहलतमया निष्ठया । सूत्राणां वृद्धिहासपरि-
मार्जनपक्षमवलंब्य सशेरते कतिपये, भगवदुक्त मूलभूतं किमिति ! तदन्वयत्

तत्त्वार्थराजयार्तिकं

दिगवरसमाजे टीकैषा विशेषतया राजयार्तिकनाम्ना विश्रूयते । ग्रंथप्रणेत्रा तु भगवदफलं कदेवेन-

प्रणम्य सर्वविज्ञानमहास्पदसुरश्रियं ।

निर्घोतकल्मषं वीर वक्ष्ये तत्त्वार्थयार्तिकं ॥ १ ॥

पद्येनामुना तत्त्वार्थयार्तिकामिधया व्यश्रावि, तत्र कारणमिदं निर्णीयते श्रीमद्भाकलंकविरचित-
यार्तिककाणां शठितिप्रतिपत्तिद्योतकैः प्रमितैश्चाक्षरै दुष्प्रतिपाद्यतमस्य विषयस्य प्रतिपादमधीली सरलामनु-
भाव्य समादाय च नामैकदेशपक्ष भक्तिस्रोतोऽतःपतिततया केनापि विदुषा भवेत्प्रदत्त यार्तिककाणां
प्रभाषस्फोरणाय राजयार्तिकमिति तदीय नाम ।

मोक्षशास्त्रस्य प्रफुटतत्त्वार्थप्रतिपादकावात् तत्त्वार्थसूत्रनाम्नापि जागर्ति विश्रुतिः । तस्योपरिष्ठादेश
यार्तिकस्यास्य विरचितत्वात्, यार्तिकमिदं मान्यस्य विज्ञायीति प्रफुटप्रतिपत्तये च, देयस्तु तत्त्वार्थयार्तिकनाम्ना
टीकामिमां व्याजंक्षार । ततो ग्रथनामनि मा कश्चित्सशयिष्टेयस्माभिल्लादीयं नाम तत्त्वार्थराजयार्तिकमिति
समुद्बोधि । अस्त्येव यार्तिकस्य तत्त्वार्थयार्तिककालकारः, राजयार्तिककालकारेति द्वे नामनी अपि स्तः

तत्त्वस्वरूपस्य परमनिश्रेयसज्ञानोपयोगित्वाच्छास्त्रेऽस्मिन् प्रामुख्येन मोक्षस्वरूपमेव भगवान् व्यवे-
क्षीत् । तत्र यद्यपि केचित्तु मुप्रतिभा पार्द्धिनातितत्त्वानि व्याजहुः, अन्ये च सततस्त्वानि पदतस्त्वानि
या, अपरे पडाधिकदशातत्त्वानि, एक तत्त्वं च परं । किंत्वाहृतनये मूलं जीवाजीवतितत्त्वद्रव्येवोच्यमाने,
आस्त्रवचनधयोः ससारोत्पत्तिप्रधानहेतुत्वेन सवरनिर्जरयोश्च परमनिश्रेयसपरमकारणत्वेन जीवाजीवास्त्रवचनध
सवरनिर्जरामोक्षेति तत्त्वसप्तकं समुपवर्णितं, पराभिमततत्त्वानामग्रंवातर्भावोपमायनान् तथा च सूत्रित—

जीवाजीवास्त्रवचनधसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वं ॥४॥

नच तत्त्वस्वरूपस्य परमनिश्रेयसज्ञानोपयोगित्वमसिद्धं सर्वमोक्षानुपगमदुभिलाश्वानां साक्षात्पर-
या वा तत्कारणत्वेनोद्दिष्टत्वात् तद्यथा—

पर्यावेशेपममृतद्रव्यगुणश्रमसापान्यविशेषममवायानां पदायानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां
तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयाधिगम इति काणादाः प्रमाणममेयसंशयमयोजनदृष्टांतसिद्धान्तावयववर्क
निर्णयबादजल्पवितदाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति
गौतमीयाः प्रकृतिपुरुषविवेको मोक्ष इति काण्डियाः । 'आनंदं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षेऽभिव्यज्यते'
इत्यागमप्रामाण्यात् आनंदरूपो मोक्ष इति वेदातिन । एतन्वयेऽवास्तिकमन्याः तत्त्वस्वरूपस्य परमनि-

श्रेयसज्ञानानुकूलत्वमभिमन्यते । आर्हता अपि क्षायिकसम्बन्धदर्शनादिस्वस्वभावाभिव्यक्तिसंश्लेषाभिमन्यमाना मोक्षकारणत्वेन तत्स्वरूप समुद्दिशति ततश्च तत्स्वरूपस्मावश्य प्रतिपाद्यत्वेन शास्त्रेऽस्मिन् तत्स्वरूपोपवर्णनं नापार्थक्यं ।

आर्हतनये 'सन्मात्रं तत्त्वमिति' तत्त्वलक्षणं न्यदर्शितं, सच्च उत्पादव्ययघ्नोव्यात्मकं उत्पादव्ययव्यययुक्तं सदित्यनुशासनात् । नचैतल्लक्षणमव्यापि लक्ष्यमात्रे सत्त्वात् । नाप्यतिव्यय अलक्ष्यवृत्तिःत्वाभावात् नाप्यसमन्वि, अवाधबोधतया लक्ष्ये सत्त्वात् अत्र कश्चित्—

नन्वस्तु घटकटादीनामुत्पादविनाशशालित्वं न त्वात्मनः नित्यत्वादिसुत्वाच्च कालादिवत्, यद्यात्मन उत्पादविनाशशालित्वं स्यान्नाम्यत्र कालाकाशादौ इदवारितं स्यात् घटादिवदामनोऽपि तन्नित्यसंगतत्वात् कालाकाशस्य च पश्चात्तर्भावविभायनात् तथाहि—

यथा घटोत्पत्तौ प्राच्यस्य मृत्तिकायाः पर्यायरूपस्य विन्दस्य विनोश्च, घटपर्यायस्य च समुत्पादः मृत्तिकायाः पर्यायद्वयेऽपि तदवस्थत्वात् ध्रुवता तथा पर्यायपर्यायोपाऽभेदान् पर्यायनाशे द्रव्यनाशस्यापि सम्भवात् आत्मनोऽपि पूर्वपर्यायेण विनाश उत्तरपर्यायेण प्रादुर्भाव, आत्मत्वेन ध्रुवता । एव कालाकाशादिव्यपि, पूर्वोत्तरपर्याययोर्विनाशोत्पादाभ्यां—उत्पादव्ययघ्नोव्यात्मकत्वस्यानिवार्यत्वात् । एव सुवर्णपर्यायेषु कटकटादियुः पर्यायेषु द्रव्यादियुः चोत्पादव्ययघ्नोव्यात्मकत्व परिभाषनीयम् । एतेनैव भावपुरस्त्वत्वं समुपवर्णयोश्चिह्निरे भगवत्समतमद्रव्यामिनः ।

घटमौलिसुवर्णार्थो नाशोत्पादस्थितिष्यं ।

शोकप्रमोदमाप्स्य जनो याति सहेतुकं ॥

पयोव्रतो न द्रव्यात्ति न पयोति दधिव्रतः ।

अगोरसव्रतं नोभे तस्मात्तत्त्वं त्रयात्मकं ॥

ततश्च द्रव्यार्थिकनयमलक्ष्यं द्रव्यस्य विनाशाभावात् पर्यायार्थिकनयमलक्ष्यं पर्यायाणां विनाशोत्पादात्कश्चिन्नित्यत्वानित्यत्वमनुसंधेयमात्मनः, कूटस्थानित्यत्वे, अर्धक्रियाया अभावात् । अर्धक्रियायाश्चाभावे तत्त्वस्यापि व्याहृत्यमानत्वात् ।

विभुत्वं च परपरिकल्पितमात्मनो नो युक्तियुक्तमवतिष्ठते प्रत्यक्षादिप्रमाणवाधात् शरीरावच्छिन्नात्मन एवाहंप्रत्ययविषयत्वेन तदितरत्रात्मनोऽननुभवत्वात् । न च यद्यन्मध्यमपरिमाणवत्तत्कृतकं यथा घटादीति व्याख्या घटादिवदामनोऽनित्यत्वात्पत्तिः ? तथाविधायां व्याप्तौ प्रमाणाभावात् घटादीनामपि सर्वथाऽनित्यत्वान्म्युपगमेनात्मवदेव कथंचिन्नित्यत्वात्त्वानित्यत्वस्वीकाराद् दृष्टान्तस्यानुकूलत्वात् । दूषणमिदं सर्वथा नित्यत्ववादिन एवाधिश्चेति नास्मान् । एतेन सकोचविकारात्कालात्वाच्च आत्मनि यस्मादिदंनित्यत्वात्कालतदूषणमची-कृत्यत् तदपि निरस्तं यस्त्रेऽपि कथंचिन्नित्यत्वानित्यत्वव्यवस्थानाभिदर्शनस्यानुकूलत्वात् ।

मन्वत्त्वात्मनो मध्यमपरिमाणवत्त्वं न नो क्षतिः परं नित्यत्वानित्यत्वादिद्विरुद्धधर्माधिकरणः स इति तु न युक्तमुत्पत्त्ययमः न हि रजन्यहनी पुत्स्वरीत्वे च युगदेकत्र समवस्थिते दृश्यते ? न एकत्र वस्तुनि नित्यत्वानित्यत्वादिधर्माणामपेक्षया विद्यमानत्वे दोषामावात् । न व्ययम्यनुजानीमहे यदपेक्षया निययत् तदपेक्षयैवानित्यत्व, किं तु द्रव्यार्थिकनयोपेक्षया नित्यत्व पर्यायार्थिकनयोपेक्षया चानित्यत्व । यथा एक एव पुमान् पुत्रापेक्षया पिता पितृपेक्षया पुत्रः, भागिनयोपेक्षया मातुल, मातुलापेक्षया भागिनय इति । नचैकत्र पुत्रत्वभागिनेपत्वादिधर्माणामुपलभाद्विरुद्धत्वमेवेति वाच्यं । अपेक्षासराणिशरणत्वेनैव तत्राधिकृतत्वमितिभासया नियत्यादायानि तधान्म्युपगमे नरपतिनिदिताभावात् । एव च एकत्रैव घटे परत्वापरत्वजा-तिमत्त्वमपि तार्किकोपवृत्तिरुत्पत्तीपद्यते नाप्यथा अपेक्षान्म्युपगमे तत्रापि प्रोक्तदूषणानुगमात् । तथा

धेयसंज्ञानानुकूलत्वमभिमन्यते । आर्हता अपि क्षयिकसम्बन्धनादिस्वस्वभावाभिव्यक्तिमोक्षेऽर्हताभिमन्यमाना मोक्षकारणत्वेन तत्त्वस्वरूप समुल्लिखति ततश्च तत्त्वस्वरूपस्वावश्य प्रतिपाद्यत्वेन शास्त्रेऽस्मिन् तत्त्वस्वरूपोपवर्णनं नापार्थक्यं ।

आर्हतनये 'सन्मात्रं तत्त्वमिति' तत्त्वलक्षणं न्यदर्शितं, सच्च उत्पादद्रव्यघ्नोव्यात्मकं उत्पादद्रव्यव्यव्ययुक्तं सदित्यनुशासनात् । नचैतद्वृक्षमव्यापि लक्ष्यमात्रे सत्त्वात् । नाप्यतिव्याप्त अलक्ष्यवृत्तिवाभावात् नाप्यसमवि, अवाधवोधतया लक्ष्ये सत्त्वात् अत्र कश्चित्—

नन्वस्तु घटकटादीनामुत्पादविनाशशालित्वं न त्वात्मनः नित्यात्वाद्भिमुत्वाच्च कालादिवत्, यथात्मन उपादविनाशशालित्वं स्वान्नाप्यत्र फालकाश्रादौ दृढवारितं स्थानं घटादिवदात्मनोऽपि तत्त्रितयसंगतत्वात् कालाकाशस्य च पक्षात्तर्भावविभावनात् तथाहि—

यथा घटोत्पत्तौ प्राप्यस्य मृत्तिकायाः पर्यायरूपस्य पिंडस्य विनोद्य, घटपर्यायस्य च समुत्पादः मृत्तिकायाः पर्यायद्वयेऽपि तदवस्थत्वात् ध्रुवता तथा पर्यायपर्यायिणोऽभेदात् पर्यायनाशे द्रव्यनाशस्यापि समवात् आत्मनोऽपि पूर्वपर्यायेण विनाश उत्तरपर्यायेण प्रादुर्भाव, आत्मत्वेन ध्रुवता । एव कालाकाशादिव्यपि, पूर्वोत्तरपर्याययोर्विनाशोत्पत्तादौ—उत्पादद्रव्यघ्नोव्यात्मकत्वस्यानिवार्यत्वात् । एव सुवर्णपर्यायेषु फटकादिषु पयःपर्यायेषु दम्यादिषु चोत्पादद्रव्यघ्नोव्यात्मकत्व परिभाषनीय । एनेमेव भाव पुरस्कृत्य समुपवर्णयोश्चाकिरे भगवत्समतभद्रस्वामिनः ।

घटमौलिसुवर्णार्थी नाशोत्पादस्थितिप्य ।

शोकप्रमोदमाभ्यस्य जने याति सहेतुकं ॥

पयोव्रतो न दम्यति न पयोत्ति दधिव्रतं ।

अगोरसव्रतं नोभे तस्मात्तत्त्व प्रयात्मकं ॥

ततश्च द्रव्यार्थिकनयमवलम्ब्य द्रव्यस्य विनाशाभावात् पर्यायार्थिकनयमवलम्ब्य पर्यायाणां विनाशोत्पादात्कथंचिन्नित्यत्वमनुसंधेयमात्मनः, कूटस्थानित्यत्वे, अर्थक्रियाया अभावात् । अर्थक्रियायाश्चाभावे तत्त्वस्यापि व्याहन्यमानत्वात् ।

विभुत्वं च परपरिकल्पितमात्मनो नो युक्तियुक्तमवतिष्ठते प्रत्यक्षादिप्रमाणवाचात् शरीरावच्छिन्नात्मन एवाहप्रत्ययविषयत्वेन तदितरत्रात्मनोऽननुभवात् । न च यद्यन्मध्यमपरिमाणवत्तत्तत्कथं यथा घटादीति व्याख्या घटादिवदात्मनोऽनित्यत्वापत्तिः । तथाविधायां व्याप्तौ प्रमाणाभावात् घटादीनामपि सर्वथाऽनित्यत्वान्मुपगमनात्मवदेव कथंचिन्नित्यत्वानित्यत्वस्वीकाराद् दृष्टातस्यानुकूलत्वात् । दूषणमिदं सर्वथा नित्यत्ववादिन एवाभिक्षिपति नास्मान् । एतेन सकोचविकाशशालित्वाच्च आत्मनि ब्रह्मादिवदनित्यत्वैकातदुपगमनीयत्वात् तदपि निरस्तं वस्त्रेऽपि कथंचिन्नित्यत्वानित्यत्वव्यवस्थानाभिदर्शनस्यानुकूलत्वात् ।

नवस्वामनेन मध्यमपरिमाणवत्त्वं न नो क्षति परं नित्यत्वानित्यत्वादिद्विरुद्धधर्माधिकरणः स इति तु न युक्तमुत्पश्याम. न हि रजन्वहनी पुस्त्वस्त्रीत्वे च युगदेकत्र समवस्थिते द्द्वयेते ' न एकत्र वस्तुनि नित्यत्वानित्यत्वादिधर्माणामपेक्षया विद्यमानत्वे दोषाभावात् । न वयमभ्यनुजानीमहे यदपेक्षया नित्यत्वं तदपेक्षयैवानित्यत्वं, किं तु द्रव्यार्थिकनयापेक्षया नित्यत्वं पर्यायार्थिकनयापेक्षया चानित्यत्वं । यथा एक एव पुमान् पुत्रापेक्षया पिता पित्रपेक्षया पुत्रः, भागिनेयापेक्षया मातुलं, मातुलापेक्षया भागिनय इति । नचैकत्र पुत्रव्यभागिनेयत्वादिधर्माणामुपलभादविरुद्धत्वमेवेति वाच्यं । अपेक्षासराणिसरणत्वेनैव तत्राविरुद्धत्वप्रतिभामया नित्यत्वादायपि तथान्मुपगमे नरपतिनिदेशाभावात् । एव च एवत्रैव घटे परस्परत्वजातिमयमपि तार्किकोपकल्पितसमापनीयघते नाप्यथा अपेक्षान्मुपगमे तत्रापि प्रोक्तदूषणानुपगमात् । तथा

एकस्मिन्नेव वृक्षेऽपेक्षामवलम्ब्य विरुद्धानामपि कर्तृत्वादिधर्माणां समावेशो दृश्यते तद्यथा—वृक्षस्तित्थतांत्वञ्च वृक्षस्य पारतन्त्र्याभावात् कर्तृत्वम् । वृक्षं पश्यतीत्यत्र दर्शनेनाप्तुमिष्यमाणतन्त्रात्कर्मत्वम् । वृक्षेण चद्रमसं चित्रो-
घयतीत्यत्र ज्ञापकस्य साधकतत्त्वाद् वृक्षस्य करणत्वम् । वृक्षाद्योदकमाभिचर्ततासिष्यमानेनांदकेन वृक्षमभि-
प्रेतीति सप्रदानम् । वृक्षात्परिणततीति धुरमपायेऽप्रादानमित्यप्रादानम् । वृक्षे वर्षांतीत्याधारेऽधिकरणमिति ।
एवमात्मन्यपि, यदापलम्बिन्प्रियवस्तदात्मा प्रमेयं यदा चोपलम्बिन्माधनं तदा प्रमाणमिति प्रमेयत्वप्रमाणत्व-
तिविरुद्धधर्मसमावेशो नापेक्षामदाय विरुध्यते । एव चापेक्षाध्रवणे । प्रमेयता च तुल्यव्याप्यत्ववदिति, आक्ष-
पिदिक शास्त्रमपि सगच्छते नान्यथा ततश्च वस्तुनो याथात्म्यपरिपालनाय नियतमपेक्षा समादेशः—

यच्च निदर्शनं दर्शितं रजन्यहनीं छात्वपुस्त्रे इति तदपि न नो विरुद्धं रजन्यहोत्प्रेक्षस्यैवाधिकरणस्य
सत्त्वात् नैवंव्यवहितसौप्रकाशानिलक्षणसंयोगो वासरः । तद्भावरश्च रजनीं तयोश्चैक एवाधारः । स्त्रीत्वपुस्त्रे
व्यपेक्षाधिकरणं निरुद्धपुस्तकपर्यायस्यात्मन एवाशुभोदयान्मृतस्य स्त्रीत्वपर्यायणं परिणतत्वात् ।

तथा चाम्युपगम्यमानायामपेक्षायां—

स्यान्नित्यं चात्मा १ स्यादनित्यः २ स्यान्नित्यश्चानित्यश्च ३ स्यादवक्तव्यः ४ स्यादाक्षि चावक्तव्य-
५ स्यान्नाक्षि चावक्तव्यः ६ स्यादक्षि च नाक्षि चावक्तव्यश्चेति, नित्यत्वात्नित्यत्वधर्ममवलम्ब्य सत्प्रभग्यपि
समवतिष्ठते एवमाक्षिरनाक्षित्वादिषु प्रत्येकस्यैव सत्प्रभग्यं योजनीया ततश्च सिद्धयतीदं, कथंचिन्नित्यो-
विमुक्त्वात्मा ।

अत्राह ननु प्रतिपादितेषु सत्प्रभगी न युक्तियुक्ता संशयादीनामधिकरणत्वेनाप्रागप्यात् तद्यथा—

आत्मा केन स्वरूपेण नित्यं केन चानित्यः ? इति संशयः १ । यत्रानित्यत्वं तत्र नित्यत्वस्य विरो-
धो यत्र चानित्यत्वं तत्र नित्यत्वस्य विरोध इति विरोधः २ तथा नित्यत्वस्याधिकरणं द्वयमानित्यत्वस्य चा-
धारः पर्याया इति वैयधिकरण्यं । तथैकतित्यं नित्यात्मकत्वेऽनित्यत्वाभावः, अनित्यात्मकत्वे च नित्यत्वाभाव
इत्युभयदोषः । तथा येन स्वभावेनानित्यत्वेन तेनैवानित्यत्वप्रसंगः येन चानित्यत्वे तेन नित्यत्वमपीति
संकेतप्रसंगः ३ तथा येन स्वभावेनानित्यत्वे तेन नित्यत्वमपि प्राप्नोति येन च नित्यत्वे तेनानित्यत्वमपीति
व्यतिकरः ७ तथा येन रूपेण कथंचिन्नित्यत्वत्वे तेन कथंचिदनित्यत्वमपि येन च कथंचिदनित्यत्वं तेन
कथंचिन्नित्यत्वमपीत्येववस्था ८ इति न, अनवरोधात्— तथाहि—

संशयो हि—एकस्तुविशेष्यकविरुद्धानात्परमप्रकारकं ज्ञानं स च सामान्यप्रत्यक्षद्विशेषाप्रत्यक्ष-
द्विशेषमृतेषु आयते यथा स्यात्पुरां पुरुषो वेत्यत्रोद्धृतामात्रं सामान्यप्रत्यक्षं । विशेषाप्रत्यक्षं च स्यात्पुराणानां
यत्कौटिल्यत्रिनीकादीनां, सिर.पाण्यादीनां च पुरुषाधिकरणानां । उभयगतता च यत्कौटिल्यदीर पाण्या-
दीनां स्मरणमिति तत्र संशयः । न ह्येकैकतमदे संशयानकाराः स्वरूपपररूपादीनां नित्यत्वानित्यत्वादि-
धर्माणां प्रत्यक्षमुपलभाद्विशेषोपलम्बेरप्रतिहतत्वात् । नाप्येकैकतवादे विरोधगतिः विरोधस्यानुपलम्बसाध्य-
त्वात् । न हि यदा स्वरूपेण वस्तुनि नित्यत्वमुपलभ्यते तदैव पररूपेण तदनित्यत्वानुपलम्बः । एकस्मिन्नेव
काले स्वरूपादिभिः सत्त्वस्यैव पररूपादिभिरसत्त्वस्यापि विद्यमानत्वात् । किञ्च कथंचित्तक—सहानवस्थान-
प्रतिबन्धप्रतिबन्धकरूपेण त्रिभिरो विरोधः तत्र नायः स चैकैकैकदा विद्यमानयोः संयोगे सति भवति यथा
मयूरोरगयोः, अन्तलसल्लिपोश्च । नचैकैकदा नित्यत्वानित्यत्वादीनां समम्युपगम्यते सत्ता प्रतिवादिना ।
अम्युपगम्यमानायां स्वेकत्र वृष्टौ नित्यत्वानित्यत्वादीनां तुल्यमवलम्ब्य तत्र विरोधात्काराः । नापि द्वितीयः
एकत्र मातृत्वमेव इयामतापीतते इव एकधिकरणं कालभेदेन वर्तमानानां तदम्युपगमात् । न चैकत्र नित्यत्वा-
नित्यत्वे कालभेदेन वर्तते नियक्षया युगवदेवाम्युपगमात् । नापि तृतीयः—यथा शीताशुभम्युपस्थितौ दाहा-
भवादाहप्रतिबन्धको माग्निर्नैवमास्तिवसत्त्वे नस्तिशामात्रास्तिप्रतिबन्धको भवितुमर्हतिस्त्विदं ततो

१ विभिन्नाधिकरणइत्यत्र । २ हर्षोत्तं युववरासः सदरः । ३ परस्परविवक्षयान्न व्यतिकरः ।
४ अत्रमागिहपर्यन्तपरार्थरक्षण-विधायकत्वः ।

नात्र कृतमस्यापि निरोधस्यावकाशः । नापि वैयधिकरण्य अवाधबोधे नित्यत्वानित्यत्वयोरेकाधिकरणतया प्रतीयमानत्वात् । नाप्युभयदोषः भेदाभेदयोरन्योन्यनिरपेक्षयोरार्हतमतेऽन्युपगमात् । नापि संकरव्यतिकारी मेचकरत्नादिवत् वस्तुनि नित्यत्वानित्यत्वयोः प्रतीयमानत्वात् । नाप्यनवस्था अनंतधर्मीत्मकस्य वस्तुनः स्वयं प्रमाणप्रतिपन्नत्वेनाभ्युपगमेनाप्रामाणिकपदार्थपरपरापरिकल्पनाविरहात् । ततश्चार्हतं जीवतत्त्वं निरवयवमभ्युपगतव्यं । तच्च जीवतत्त्वं-आ अथावचतुष्टयादवगंतव्यं । तदनंतरं पंचमेध्यायेऽजीवतत्त्वनिरूपण-तच्च धर्माधर्माकाशपुद्गलकालभेदात्तत्रविधं तत्र मत्स्यानां सलिलवत् नेत्रांभानां वशायाष्टिवद्वा जीवपुद्गलानां गमनसहकारी धर्मः । पांथानां छायावत् जीवपुद्गलानां स्थितिसहायकोऽधर्मः । सर्वद्रव्याणामवकाशदानसहकारि गगनं । रूपरसादिधर्मवान् पुद्गलः । सर्वद्रव्याणां वर्तनादिहेतुः कालः इति । तत उत्तर पष्ठसप्त माध्याययोरास्त्रवस्वरूपनिरूपणं येन परिणामेन कर्मास्त्रमिति स आस्त्रवः” सोऽपि द्रव्यास्त्रवभावास्त्रवभेदेन द्विविधः । अष्टमाध्याये बंधस्वरूपप्रतिपादने सच “कर्मात्मनोरन्योन्यप्रदेशसंश्लेषात्मकः” सोऽपि प्रकृत्यादिभेदेन चतुर्विधः । नवमेऽधिकारे संनरनिर्जरयोर्वर्णने तत्र—आस्त्रवनिरोधः संवरः एकदशकर्मसंक्षयलक्षणा निर्जरा । दशमे मोक्षस्वरूपाख्यानं सच कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षात्मक इति कृतेय दिग्दृष्टीराज-वार्तिकसमुपवर्णितविषयाणां । सर्वेषामनवयवस्वरूपं तु तत्त्वानां प्रथम्य पौर्वापर्यसमालोचनत एव विभो-त्स्यते लब्धवर्णपाठकपरिकरः ततः समाशास्त्रमे न मोधीमविष्यति कृत्यं नम्रशिरसा समम्यर्थना विदुषां पुरस्ताद्विलोकयितुं पौर्वापर्योदाभेतस्यानवयवसंघस्य ।

ग्रंथसारस्यैतस्य संपादनसमये सममुनजमहं शुद्धग्रंथसाहाय्याभावात् गरीयांसं तापं । अत्र ग्रंथाभावात् मुद्रणयंत्रालयपुस्तिकाऽपि (प्रेसकापी) सिद्धांतपाठशालामेरेनाध्यापकपदविभूषितैः एतत्संपादकपदालं-कृतैश्च सुहृद्भैः सिद्धांतशस्त्रिभिः श्रीमन्मदनमोहनमहाशयैः प्रेषिता तत्रापि प्रतिमूर्तिद्वयमासीद्रजवार्तिकस्य तच्च कथंचिच्छुद्धं तत्राश्च जातमत्र बहूनि परिस्खलनं । परंतु महता कष्टेन पुस्तककारेभ्यः प्रकाशितमवसाने शुद्धशुद्धिपत्रं ततस्तदवलोक्य भवेयुः पठनपाठनप्रवणा पिद्वास इति विनतशिरोम्यर्थन ।

केवलया मुद्रणयंत्रालयपुस्तिकया यदा दुःशशाकाहं संपादायितुं वार्तिकमदस्तदा कृतायां प्रार्थनायां प्रेषिता प्रतिमूर्तिरेका विज्ञयनगर (विजयनगर) वास्तव्यैर्विद्वद्भिरश्रीवद्भैः प्रसादजीमहोदयैः तत्साहाय्याद्बहुपु-स्यलेषु संपादनसाहाय्यमभूत् ततोऽस्म्यहमनुग्रहामत्रं प्रोक्तमहानुभावानां ।

मोर्नासिद्धांतविद्यालयस्थछात्रैः प्रियभ्रातृपंडितपञ्चालालसोनिमहोदयैः राजवार्तिकपठनसमये परिश्रम्य संकल्प्य बहूनि खलितानि प्रेषितान्यस्मत्पार्श्वे ततो मन्यामहे वयं परमसौहार्दं तेषां ।

श्रीयुतजैनहितैपिसपादयितृभिः पं. धीनाथुरामप्रेमिभिः स्वकीये जैनहितैपिपत्रे प्रकाशितं श्री मङ्गलकालंजीवनचरितमत्र केपुचित्स्यलेषु समनलभ्य विलिखितं ततोऽस्म्यहमुपकार्यक्षेपा ।

विदुषामनुचरः—

श्रीगजाधरलाल जैनः

परिचितिः

श्रीमद्भद्रकालंकरस्य ।



सुभाषितमेतत्प्रत्यक्षतया यः किल युनक्ति नामात्मनीनर्जीवनस्य निरर्थकमपि तात्कालिकं कृतमंशं यदा परार्थं, उच्यते सोऽपि नियतमथानसम्मानामत्रतो भुवि निरवच्छिन्न, तदा यो जन्मत एव—आपातरमर्णायमपि किंकांकफलकरूप वैषयिकसुखमुपेक्षमाणः, अनभिदधानश्च जननीरमणीप्रभृतिः समभ्यर्णतमस्यापि विग्रहस्य विलेपनादिसंस्करण निदीनजनपरिकरनिरवप्रहोपप्रहमनाः, स कियान् समादरणीयः स्यादिति समभिधान—अपारपारावारीणावसानानीनभूरुहराजिकुसुमसौरभभ्यावर्णनमिव दुर्घट

सुचतुरचेतानिकर ! अद्य समयुजाग्रहे नाम तथाधिधमहात्मनीनेमेव किमपि चाक्षुपप्रत्यक्षागोचरत्वेऽपि श्रुत्यैव तत्साक्षादर्शनमित्र परमतोपकर समुद्देखयितु । समुद्देखयिष्यमाणोयं महात्मा न केवल पीयूषायमाणात्मवाणीपरिकरैव समयुगीनाञ्जानान् तुतोप पर गायनयत्रचूडिकास्त्रिव स्वानधवचनानि तालपत्रादिपु संक्रम्य आ अवसर्पिणीकाले भववर्तिनः प्राणिनः समाहादयोचकारेति परमतोपस्थानं ।

यद्यपि समजनिपत नैके सूरयो दिगंबरजैनसमाजे तथापि तर्कादिविविधविषयासाधारणवैदुष्यपरिपूर्ण प्रतिभत्वात्स्वामिसमंतभद्रस्वामिनोनन्यसाधारणा प्रख्यातिर्जगति विराजते । संतुष्टुबुध गुणगरिमाणमिम प्रभुमेनेके सूरयो भिन्नभिन्नागमप्रणेताः । तद्यथा—

नमः समंतभद्राय महते कविवेधसे यद्बचोवज्रपातेन निर्भिन्नाः कुमतादयः ।

कवीनां गमकानां च वादिनां वाग्मिनामपि यशः सामतभद्राय मूर्ध्नि चूडामणीयते ॥

अमोघवर्षगुरुः, महापुराणकर्ता भगवजिनघेनाचार्यः

सरस्वतीस्त्रैविहारभूमयः समंतभद्रप्रमुखा मुनीश्वरः ।

जयति वाग्द्वजनिपातपाटितप्रतीपराद्धांतमहोद्भक्तोऽयः ॥

महाकविश्रीवादासासिंहः

लक्ष्मीश्रुत्परम निश्चिन्निरतं निर्वाणसौख्यप्रदं कुञ्जानातपवारणाय विभृतं छत्रं यथा भासुरं ।

सज्जनैर्नययुक्तिमौक्तिकरसैः संशोभमान पर वदे तद्धतकालदोषममळं सामतभद्रं मतं ॥

श्रीवसुर्दिसैदातिकचक्रवर्ती

समतभद्रादिकर्वाद्रभास्वता स्फुरति यत्रामलसूक्तिरमयः ।

व्रजंति खद्योतवदेव हास्यतां न तत्र किं ज्ञानलवोद्धता जनाः ॥

श्रीशुभचंद्राचार्यः

शुणान्विता निर्मलवृत्तमौक्तिका नरोत्तमैः कंठविभूषणीकृताः ।

न हारयष्टिः परमेव दुर्लभाः समतभद्रादिभवा च भारती ॥

महाकविश्रीवीरनदी

परंतु श्रीसमतभद्रभगवतोऽनंतर विधातुः कैलैतेदूधंधरत्नस्य श्रीमद्भद्रकालंकरस्यैव समवर्तिष्ठ भुवि गरीयसी विश्रुतिः । प्रस्मर्यते च सर्वतः प्राक् तस्यैव देवस्य नाम । न केवलं कृतिरेव तदीया तन्महत्त्वजननी समजनि किंतु स्वसामयिकाधिद्वसु तस्य भवत्वदिग्गजयित्वात् तादायिकाहेतुधर्मततिस्तज्जीवनान्महती प्रभाववती सती व्यथोतिष्ठ । तदा—आर्हतपथानुवर्तिषु नूतनजीवनसमारंभः प्रादुरभूत् । तस्यैवाय जीवनप्रभायो यत्—माणिक्यनंदि-प्रभाचंद्र—विद्यानंद—यादिसिंह—कुमारसेनप्रभृतयोऽनेके सूरयः कर्णाटकदेशे समुद्रपादियत । वितरक्षुध सुगतादिप्रखरपरवादिभ्यः पावन जैनधर्म । भद्रकालंकरदेवस्य ग्रंथनिर्माणवैदुष्यतोऽपि वाग्मिन्ने वक्तृत्वे वादित्वे च प्रवला प्रख्यातिरजायत । तदीया वक्तृत्वशक्तिः सभामोहनशक्तिश्च तदानीमुपनीयतेस्म । महाकविश्रीवादिराजप्रशंसायां—

सैदसि यदकलक कीर्तन धर्मकीर्ति-
यचसि सुरपुराधा न्यायवादेऽक्षपाद ।
इति समयगुरूणामेकत सगतानां
प्रतिनिधिरिव देवा राजत वादिराज ॥

अमुना पद्येन श्रीद्वादशेन समुपमितो वादिराज कवि । विद्वसु विश्रुत वादेव — भृङ्गकलकाभिधयम्
व्यग्रीणीत् । तदात्वे भृङ्गइत्युपाधिरेवासीत् । कवीलुपाधिरपि तममूपयत् । कवीलुपाधिल्लदा महनीय समादर-
णीयश्चापाधिरासीत्— तदैत प्राप्नो प्रसिद्धोत्तमलखकानामव भाग्य जागर्तिसम् । लघुसमतमद्रविचानदाम्पां
च महामाय सकलतात्किंकचूडामणिविशेषणेनास्मारि । अकलकचद्रोऽपि तन्नामासीत् ।

केचिद्वदति भृङ्गकलक-जिनदासाभिधजैनब्राह्मणस्य जिनमतीब्राह्मण्या समुत्पन्न पुत्र आसीत् । केचिच्च
पद्मावत्या लब्धजन्मा पुरुषात्तममत्रिण पुत्र आसीदिति ब्रुवते । परंतु कथाप्रसारकै- देवस्य मातापितृ-
नामानि कल्पनागोचरीभूतानि विधीयते । तस्य राजपुत्रत्वात् । स्वविरचितेऽस्मिन् राजवर्तिकप्रथे-
प्रथमाध्यायस्य ।

जीवाच्चिरमकलंकब्रह्मा लघुहृद्वनृपतिव्रतनय ।

अनवरतनिलिलविद्वज्जननुतविद्य प्रशस्तजनद्वय ॥१॥

अलेनामुना पद्येन देव, स्वयमात्मान लघुहृद्वनृपतिजमान समयधत्त । नैहल्यसन्नयस्यापि कस्य-
चिदवकाशः ।

देवस्य जन्मभूमिं कासीदिग्गनिर्णीताविषय एव सर्वथा । आराधनाकथाकोपकर्त्रा जन्मभूमिस्त-
दीया मायखेटनगरे न्यदर्शि । पर न तद्युक्तियुक्त मान्यखेटनगरीयनरपतीना शृङ्खलावद्वनाभावस्या कचि-
द्रपि लघुहृद्वनृपतेरमुल्लेखत् । सभाव्यमेत मायखेट परतो भवेत्कश्चिमाडलिकराजा लघुहृद्व । देव खल्ल-
समानगामैकदा नरपतिसाहस्रतुगस्य (शुभतुगस्य वा) राजधान्या मान्यखेट, इति समुपलभ्यते समुल्लेख ।
अनुमानमिद तंभव समुल्लेख समाश्रित्य आराधनाकथाकोपकृता भवेत् प्रदर्शित मान्यखेट इति जन्मस्थान
देवस्य । कथाकोपकार राजपुत्रमपीम नो व्यञ्जासीत् तत सभवोय मत्रिपुत्रमेव देव विज्ञाय तदीय मान्य-
खेट इति जन्मस्थान तेन विलिखित भवेत् । राजावलीकथे प्रथे देवस्य जन्मस्थान कांची (काञ्चीवर)
अवाबोधि । भवेत्तदेव समनसमिति सभावना ।

'राजावलीकथे' इति नामधेय कन्नडभाषायां कश्चिदुग्रथ । प्रथेऽस्मिन्नैतिहासिककथानामेष समुल्लेख ।
श्रीऐकोनविंशतितम (१९) शतान्दस्य प्रारभे व्यरचि चाप प्रथो देवचद्रकथिना कस्य चि'मैसूरराजवशीष्ट
देवीरंभनामकरमण्यर्थे । एनेमेव ग्रथ समवलम्ब्य राहसमहोदयेन—अकलकदेव सुधापुरे दशीयगणस्या
चार्यपदे सप्रतितस्थौ । सुधापुरस्थान च उत्तरकनाराया निघते—अद्यत्ऽपि तत्र सोष्ट इति सङ्गम्य
विश्रुतो नगर एव प्राचीन सुधापुरमिति, स्वचिते इन्दिक्पशन्सष्ट भवणरेलगोलामिधे पुस्तके व्यलखि ।
तेनैव राहसमहोदयेन विलगनमहोदयविरचित—मेकंजीह्लेकदानपुस्तकीयप्रस्तावनां समाधार्येदमपि
व्यर्दीपि—पोन्नतगनगरस्य बौद्धमहाविद्यालये देव शिक्षामादत्तवान् स्थानमिद च दिवटूरनिकटस्थ श्रूयते ।

यानि यायाह्वानान्युपलभ्यते देवविषयाणि तैरिदमेव निस्तार्यते भृङ्गकलकदेव जन्मत एव ब्रह्मचर्यं
समाराधितवान् । प्रातर्विद्यथ दिगत्राच्चायोपाधिना चक्रमे । विद्याप्राप्तिकाल च स गरीयस्यो यातना सुभोज ।
कार्त्तिकेचिद्विद्वमहाविद्यालये ताधागतगमम वगाष्ट । समभूच्च नदिसपाचार्य । उपरिष्ठाद्यदेवचद्रेण देशी

१ Vide IDs No 39 Nagat taluy by Mr Rice

२ डा मांभारचरय १८८१-८४ तमप्रव वस्तिलिगप्रथमकीपु ११२ तम पूगे कवशन्दस्य परिभाषा दर्शनीया ।
न्यायमुकुन्द-आदवप्रगना भृङ्गकप्रम चद्रोऽपि कस्यविदपि काव्यप्रथस्यप्रवर्तितत्पदी कथो-मुपाधना विभूतेत आशोच ।
३ भृङ्गकप्रथे कश्चिदकन्नडनाम्ना शुव समुल्लेखवान् विद्युति ।

यगणाचार्यत्वेन समभिदये देवः, भवेदनुमानतः स देवसंघात पात्येव गणः । परं न तत्र किमपि परिचायकं
 वल्यद्रमकं यतो नाविर्भाषयामास देव कापि सधमात्मर्तन । गुरुमपि स्वीय नोत्सृज्ययाचकार कापि,
 विदूर भास्ता तदीयगुरुपरपराह्लेखः । कनिवरमगराजेन १३५९ तमशकाब्दे विलिखितः कश्चिच्छिला
 लेखः, तमरलम्ब्य विज्ञायते नदिसघप्रभृतयश्चत्वारः सचा देवस्य पश्चादेव प्रादुरभाविषत । अकलकदेवा-
 श्राद्धालवर्तिनः—भयगत्याराधना पद्मपुराण—समंतमद्रङ्गनजिनशतम्प्रभृतयो ये प्रथा सप्रति समुप-
 लम्ब्यते तेषु, तश्च देवसमकालीनविभुविद्यानन्द—प्रभाचंद्र—माणिक्यनंदिप्रभृतविरचितप्रथेष्वपि न कापि
 सधचतुष्टयमिदमुपपन्नित ततो देवकालीनो न कतमोऽपि तेषु सघः समजनिष्ट । अकलकदेवश्च न तदात्वं
 कस्य चित्सघस्याचार्यः समभूर्किंतु समस्तदिगंबरजैनसघस्याचार्य इति मगराजकविवचन सर्वथा सुप्रतीत
 मेवाभाति । परमेवविधमपि कनिधरमंगराजकथन वलत्रप्रमाणनि पुरस्कृत्य सर्वथा परीक्षणीयमेव यतः
 श्रुतावतारकथायां—भट्टदेवाह्वलकालपूर्व क्रिमप्रथमशताब्दिसमभ्यर्ण, आचार्यः श्रीमदहंद्दलिः संघच-
 तुष्टयमिद सस्थापयांषकारेति तद्विरोधी समुल्लेखोऽभ्यास्ते । अन्यत्रापि वर्वर्ति समुल्लेखोयमिति ।

• भट्टदेवः प्रखरतार्किकचूडामणिर्दार्शनिकचूडामणिश्चासीत् । स हि अनन्यजेयात्मर्तनवंदुष्यपाटवेन
 प्रबलबौद्धवादिनः पराभूय जैनधर्मं प्रत्यतिष्ठपदिति तदीयप्रवक्तार्यं समचीकरत्तदीया भुवि गरीपसी
 विश्रुति । अभूत्कदाचिदेस्य त्रिनादो नरपतिहिमशीतलपरिपदि । हिमशीतलश्च पृथ्व्यर्शीयनरपतिरासीत्
 राजधानी च तदीया काप्यां सच धीद्वोऽजायंतत्यत्र न कश्चित्संशयापकाशः । देवेन समं वादो दिवससप्त
 कमभूदिति केषां चिन्मत । आराधनाकथाकारश्च यष्मासपर्वतमभूदित्याह पर नात्र सशीतिः सर्वजनचेतस्सु
 तदा जैनधर्मस्य गरीयान् प्रभावः प्रापसत् । हिमशीतलनृपानिदेशेन च प्रायः सर्वे बौद्धा शीलोनदेशायिकौडी
 नगरं निरसुः । बौद्धाः कौडीनगर निवासिता इति समुल्लेखो विलसमहोदयैरपि कृतः । यतैते च बौद्धैः
 सह वादस्य जिनधर्मविजयस्य च समुल्लेख्यं श्रमणवेल्गोलाप्रशस्त्यावित्थ ।

तारा येन विनिर्जिता घटकुटीगूढावतारा सम
 बौद्धैर्धृतपीडपीडितकुट्टदेवार्थसेवाजलिः ।

प्रायश्चित्तमियाग्निगर्जरज ज्ञानं च यस्याचर
 शोपाणां सुगतः स कस्य विपयो देवाकलकः कृती ॥

शृणिः—यस्येदमात्मनोऽनन्यसामान्यनिरवशयिभत्रोपपन्नमादर्यते—

राजन् साहसतुग ! संति बहवः श्वतातपत्रा नृपाः

किंतु त्वस्तदृशो रणे विजयिनस्त्वामोक्षता दुर्लभाः ।

तद्वस्तति बुजा न सति फत्रपो वापीश्वरा चामिनो

नानाशास्त्रविचारघातुरधिपः काले कलौ मद्रिधाः ॥

राजन् सर्वादिर्प्राविदलनपटुस्त्व यथात्र प्रसिद्ध-

स्तद्वस्त्यातोहमस्या भुवि निखिलमदोत्पाटने पडितानां ।

ततः परं शास्त्रविदां मुनीनामप्रशामूदककृदवः ।

मिथ्यापकारस्थपिताश्ललाथा प्रकाशिता सस्य वषोमयूरैः ॥ १८ ॥

तरिमन् गते स्वर्गभुव महर्षौ दिव पति मर्मुमिव प्रवृष्टा ।

तद-नयोद्भूतमुर्न श्राणां वभूजुरेस्य भुवि संघनेदा ॥ १९ ॥

स योगिसघशत्रुर प्रमदानासाघ भूयानविहृद्दृष्टान् ।

वभावय श्रीभगवांजनेदधनुमुंघानीव मियः समानि ॥ २० ॥

देवनेदिधिहंसनसघभेदवर्तिना देशभेदतः प्रनोवभाजिदेवयोगिनां ।

इततः समस्तो विहृद्दधर्मोविना मध्यतः प्रियद् एव नावस्य इलभूर ॥ २१ ॥

नो वेदयोहमेते तव सदसि सदा सति सतो महांतो
 वक्तु यस्यास्ति शक्तिः स वदतु विदिताशेषशास्त्रो यदि स्यात् ॥ -
 नाहकारवशीकृतेन मनसा न द्वेषिणा केवल
 नैरात्म्य प्रतिपद्य नश्यति जने कारुण्यबुद्ध्या मया ।
 राज्ञः श्रीहिमशतलस्य सदसि प्रायो विदग्धात्मनो
 बौद्धैषान् सकलान्विजित्य सुगतं पादेन विस्फोटितः ॥ -

। समयविचारः ।

यद्यपि न कापि देवेन स्ववचनेन स्वसमयो विज्ञापितस्तथापि दृढतरैरनेकै प्रमाणैः स कृतनिर्णयः—

१ । उपरिष्ठाप्रतिपादितमल्लिषेणभ्रशस्तिपद्यैः स्फुटमिदं निर्णायते यत्समुपतस्यौ कदाचिदेवोऽकलंकः
 साहसतुगनरपतिसदसि । साहसतुगश्च राष्ट्रकूट (राठोर) वशीय राजासीन् स च शुभतुंग कृष्णराज्ञौ
 नामभ्यामपि भुनि व्यश्रीसीत् । यदा समभूद्धिनिर्माणं जिनसेनहरिवशपुराणस्य ८४० तमे वैक्रमशताब्दे
 (७०९ शकशताब्दे) तदा नरपतिकृष्णराजात्मजः—इद्रायुधो द्वितीयगोविंदो राज्यमचीकरत् ततोऽमु-
 नापि प्रमाणेन नियत विज्ञाप्यते कृष्णराजस्यैतस्मात्प्राक् राज्यकाल आसीत् । अनेन कृष्णराजनरपतिना
 ८१० तमविक्रमसंवत्सरान् ८३८ तमसंवत्सरपर्यंतं राज्य समपादीति डां. भांडारकरमहोदयैरपि स्वनिर्मित-
 दक्षिणैतिहासे प्रकटीकृतं ततोपि निःशक्यं निर्धार्यते देवः श्रीमदकलंकः ८१० तमसंवत्सरात् ८३२ तम-
 संवत्सरपर्यंते कार्त्तिकेकाले भुम्पजीवीत् ।

२ । हरिवंशपुराणो व्यरचि ८४० तमे वैक्रमसंवत्सरे श्रीमज्जिनसेनैः । तस्मिंश्च जिनसेनैः कुमारसेनः
 समुल्लिखितः । कुमारसेनसाहाय्यमासाद्य मामर्कानोय—अष्टसहस्र्यभिधो प्रथ प्राप वृद्धिमिति विद्यानदि
 विभुरपि कुमारसेन समुल्लिखितवान् । विद्यानदविभुना च अष्टशतीभाष्यमधिकृत्य—अष्टसहस्री विरचिता
 तथाच प्रमाणेनामुनापि नियत निश्चीयते भट्टकलंकदेवः ८४० तमसंवत्सरात्प्रागेव समुदपद्यत हरिवंश-
 पुराणरचनाकाले न भवेत्तदस्तित्वमित्यत्रापि न चित्र ।

३ । अष्टसहस्रान् नैकत्र प्रसिद्धमीमांसककुमारिलभट्टविदुषो भट्टनाम्ना कृतः समुल्लेखः । भट्टसमयश्च
 ७९७ तमवैक्रमसंवत्सरात् ८१७ वैक्रमसंवत्सरपर्यंतं कृतनिर्णयः । अतश्च मिशुररविद्यानदी भट्टसम-
 युगीनः किञ्चित्तत्समपानतरोद्भवश्च भवेदित्यनवयं निर्णयः । भट्टकलंकश्च विद्यानदितः प्राक्कालीनस्ततश्च
 भट्टदेवास्तित्वसमयेन वैक्रमशताब्देऽधुर्धपादो नयमशताब्देश्च प्रारंभ्येति भवितव्य ।

४ । डा. सर्ताशचन्द्रविद्याभूषणप्रभृतिभिर्विद्वद्भिश्च विद्वान् भट्टकलंकदेवः ७९० तमे साँष्टाब्दे,
 अर्थात् ८०७ तमविक्रमसंवत्सरसमम्यण्यं वभूवेति निर्णीतं ।

५ । अत्र के. घौ. पाठकमहोदयानामतिमसिद्धांतः ६७९-तमे शताब्दे महाराष्ट्रकर्णाटकदेशयोः शासकः
 दंतिदुर्गाभिः कश्चिदधनिपालः समजायत । तस्य च साहसतुंग इति विषय आसीत् । तत्समयुगीनश्च यभूय
 भट्टकलंकदेवः । राज्ञः श्रीदंतिदुर्गस्य पश्चात् शुभतुंगाभिरुयस्तत्पुत्रव्यो राज्यमचीकरत् । अस्यापि च साहस-
 तुंग इति विरुद्ध आसीत् तत्समकालीनोऽपि देव आसीत् । ततश्च कथाकोपकृता 'देवः शुभतुंगसमयुगीनः
 समभूदिति प्रकटीकृतं यत्, तत्सर्था निरवयमेव पूर्वोक्तनरपतिद्वयस्यापि समयं देवास्तित्वस्य निःशक्यं
 सिद्धत्वादिति ।

देवसमकालीना विद्वांसोऽस्तेवासिनश्च ।

श्रीमदेवसमये भूपसां ननु जैनविदुषां सुप्रि गरीयान् संदोह आसीन् । यावंतः किञ्च तदात्वे समजी-
 जनन् विद्वांसो-विशेतया तार्किकविद्वांसो न तावतः समपाने । प्राचीनग्रंथानां शिलालेखानां च दर्श-
 नान् तादात्मिकानेकविदुषां नामानि समवतरति दर्शनपथं ।

कं प्रातिर्दिष्टं श्रीमद्देवानां गुरुरित्यानिर्णतविषय एव सर्वथा पर निहापितमस्माभिः पुरा श्रीमत्पुष्पसेन-
सूरिर्भूय देवानां सतीर्थं सहपाठी वा श्रीमद्विद्येणप्रशास्तिपामाण्यात्-तद्यथा—

श्रीपुष्पसेनमुनिरेव पद महिम्नां

देवैः स यस्य समभूतं भवान्स्वधर्मा ।

श्रीविश्वमस्य भवनं ननु पद्ममेव

पुण्यं भिन्नमिह यस्य सहस्रधामा ॥ १ ॥

अमुना पद्येन विचाष्यते श्रीपुष्पसेनसूरिर्गैराप्यान्विद्वात्, कश्चिज्जगत्प्रातरदिदि ।

माणिक्यनदि-विद्यानद-प्रभाचद्वारेति त्रयोऽपि सूरयो भगवद्भवसमकालीना एव बभूवुः । स्वर्ग-
विराचितन्यायकुमुदचन्द्रोदयस्य प्रथमाध्याये श्रीमत्प्रभाचद्रप्रभुस्तु 'श्रीमदकलकगुरुचरणसमभ्यर्षी समस्त-
विषय बोधं प्राप, इति निम्नलिखितं पद्येन प्रकटयामास तद्यथा—

बोधं कोऽप्यसमं समस्तविषयं प्राप्याकल्कं पदं

जातस्तेने समस्तवस्तुविषयं व्याख्यायते तत्पदं ।

किं न श्रीगणशृङ्गिर्नद्रपदतं प्रातःप्रभाषं स्वयं

व्याख्यायतिमं वचो जिनपते सर्वार्थमभाषामयं ॥ १ ॥

प्रभुप्रभाचद्रेण भगवान् माणिक्यनदयि स्वरिचिते प्रमेयकमलमार्तंडे समस्मारि तद्यथा—

गुरु श्रीनदिमाणिक्यो नदितांशेषसज्जन ।

नदताङ्कुरितेकातरजो जैनमताण्य ॥ १ ॥

माणिक्यनदिनं नमस्तु रतां प्रखरविद्रुपानतवीर्येणापि प्रमेयरत्नमालावृत्तिप्रारभे दर्शितमिदं—

अकलकवचोऽभोधेहृद्रे येन धीमता ।

न्यावविद्यामृतं तस्मै नमो माणिक्यनदिने ॥

अमुना प्रमाणेन निर्धार्यत भगवान् माणिक्यनदीं देवसमकालीन एव समभूत् । 'अकलकचरण-
सन्निधे निखिलविषय बोधं प्राप्नुवन्महामिति, प्रतिपादकेन भट्टारकप्रभाचद्रेण भगवान् माणिक्यनदीं गुरुरन
सस्मृतस्ततो माणिक्यनदीं देवाः प्राक् समुद्रपादीति नाहमि प्रतिपादयितु ।

प्रभाचद्रेण प्रमेयकमलमार्तंडे देवेन समं भगवान् विद्यानदोऽपि समस्मारि ततो भगवान् विद्या-
नदयि देवसमकालमेव भुजं यामयाचकार तद्यथा—

सिद्धं सर्वजनप्रबोधजनने सद्योऽकलकप्रय

विद्यानदसमतभद्रगुणतो नित्यं मनोनादरं ।

निर्दोषं परमागमार्थविषयं प्रोक्तं प्रमालक्षणं

युक्त्या चतसि चितयतु मुधिय श्रीवर्धमानं जिन ॥ १ ॥

विद्यानदिमुना च देवनिर्मिताष्टश युपर्येयं गूढगभीरतास्यप्रतिपादकं 'अष्टसहस्रपभिधो बंधो निर्ममे-
सत्र प्रमाण—

श्रीमदकलकशशवरविवृतां समतभद्रोक्तिमत्रं सक्षेपात् ।

परमागमार्थविषयामष्टसहस्रीं प्रकाशयति ॥

अतश्च—अकलकदेवप्रभृतीनां सूरिणाममुना प्रकाशेण क्रमं सद्यत्यते—अकलकदेव, माणिक्य-
नदी, विद्यानद, प्रभाचद्र इति । आचार्यचतुष्टयेऽध्यस्मिन् भगवान् भट्टारककदेव एव पूज्यपदाश्रितः ।
भगवान् माणिक्यनदीं नोऽलिखितवान् कतमेऽपि स्वकरलालितप्रथे विद्यानदिर्न । नापि प्रभाचद्राविमुं क्वापि
विद्यानदं गुरुत्वेन समभ्यधात्ततः प्रमाणेनामुना प्राक्कालीनत्वमत्र विद्यानदतो भगवतो माणिक्यनदिन ।

कुमारसेनवादीभिर्सिंहौ सूरी अपि देवकालीनावेवाजायता । विभुर्विद्यानदी-अष्टसहस्रयते 'कुमार-
सेनभट्टारकसाहाय्यत सबृधे म'गर्वा'नोऽय प्रथ' इति कुमारसेन ससृजवान् । हरिवंशपुराणनिर्माता
विद्वद्धरजिनसेनापि कुमारसेनप्रशसायामिद समष्टोकयत्

आकूपार यशाटोके प्रभाचद्रोदयोज्वल ।

गुरो कुमारसेनस्य विचरत्सजितामक ॥ ३८ ॥

मल्लिपेणप्रशस्तिकारदच बहुलप्रभावत्सेन कुमारसेनमुनि समभ्यद्यौत्—तथा हि—

उदेत्य सम्यग्दिशि दक्षिणस्या कुमारसेनो मुनिरस्तमाप ।

तत्रैव चित्र जगदेकभानोस्तिष्ठत्यसौ तस्य तथा प्रकाश ॥

कविपरवादीभिर्सिंहस्य 'श्रीमता वादीभिर्सिंहोपलालितामाप्तमीमासा' अमुना वाक्येन—अष्टसह-
स्र्युस्थानिकाया कृत समुल्लेखो विराजते । अमुमन महात्मान वादीभिर्सिंह, जिनसेनस्वामी वादिसिंह-
नाम्ना समुद्वेष्टयत् तद्यथा—

कवित्वस्य परा सीमा वाग्मि वस्य पर पद ।

गमक वस्य पर्यंतो वादिसिंहाऽर्च्यते न कै ॥

वीरसेनस्वामी महापुराणकर्तुर्भगवजिनसेनाचार्यस्य गुरुरासीत् यद्यपि तदीया बलवती विश्रुतिः
सिद्धात्वेत्तु एव तथापि स पावनत्मा प्रबलन्यायापारकूपारो नैयायिक समभूत्—अष्टसहस्रपते भग-
वान् विद्यानदस्तार्किकरूपगैः समु ससृजवान् । उत्तरपुराणनिर्मात्राप्यय प्राप्तुतामुनापद्येन—

तत्र विनासिताशेषप्रनादिमदधारण ।

वीरसेनाप्रणीवरिसेनभट्टारको बभौ ॥

तदात्रे परवादिमल्लदेवनाम्ना करिचदपरोऽपि तार्किकविद्वान् मुवि विद्युत् सोऽपि कृष्णराज (साह-
सतुग) समक्ष, कदाचित्समुपातिष्ठदिति समुपलभ्यते समुल्लेखो मल्लिपेणप्रशस्तौ । तद्यथा—

घटवादघटाकोटिकोविद कोविदा प्रनाक् ।

परवादिमल्लदेवो देव एव न सराय ॥

येनेयमात्मनामधेयगिरुक्तिरुक्ता नामप्रद्यत कृष्णराज प्रति—

गृहीतपक्षादितार पर स्यात्तद्वादिनस्ते परवादिन स्यु । *

तेषा हि मल्ल परनादिमल्लस्तत्राम सत्राम वदति संत ॥

कश्चित्—श्रीपालनाम्नापि तदानीं विश्रुतविद्वान् बभूव त च जिनसेनस्वामी भट्टाकलकविद्यान-
दाभ्यां सम समुल्लिखितवान् । जयधरलसिद्धातस्य वीरसेनीया महती टीका त्रिदुषा श्रीपालनैव समपादि ।
तस्मिन्नेव समये कुमारनदिभट्टारकोऽपि कश्चि समुपालमे भुवि जन्म तदीयप्रथस्य कश्चिष्टूलाक
विभुर्विद्यानदी समुद्रश्च कश्चित्प्रमाणपराक्षाया स्वकरकलिताया । अनया प्रमाणपरिपाद्या जिनधर्मनिके
तनस्तभायमानैर्भूयाभिर्विद्वद्भिर्निष्कलतया प्राभाविपत जैनमार्ग, न कश्चिदपि तदानीं पावनार्हतमताभि-
घाताय समुद्यद्भाव पुमान् प्रादुरासीद्भुवि ।

ग्रथनिर्माण ।

अष्टशती—प्रणीतिष्वपि भूयस्सु गूढगभोरानवद्यतात्पर्यप्रतिपादकेषु प्रथेषु श्रीमदकलकदेवानां
सर्वतो विश्रुतोय प्रथ । स्वामिसमतभर्त्सनिरचितगपहस्तिमहाभाष्यमगलाचरणस्य देवागमस्तोत्रस्य भाष्य-
भूतथाय ।

राजपार्तिष—टीकैषा श्रीमद्भगवद्गुमास्वामिनिरचिततत्त्वार्थसूत्रस्योपरिष्ठात् । श्लोकसङ्ख्या चैतस्य
१६००० सहस्रपरिमेवा ।

न्यायविनिश्चय — प्रामाणिकप्रबलतर्कप्रथोऽथ देवस्य । विराजते चाय प्रथ — आरासिद्धांतभयने कविररादिराजनिर्मितवृत्तिविभूषित । मूलप्रथा न्यायविनिश्चय पद्यात्मक ।

लघीयत्प्रयो—भट्टारकप्रभाचद्विरचितो न्यायकुमुदचक्षोदय , अस्यैव प्रथस्य निरतृत भाष्यमिद ।

वृहत्प्रयो—(वृद्धप्रयो) उचीयस्त्रयी वृहत्प्रयी द्वावपीमो प्रथो नित्ये, इत्युपनामविभूषितानां पठितकल्पामरमापामहोदयाना सत्रियौ काव्यपुरे वर्तते ।

न्यायचूल्का — अयमपि प्रथो दत्तस्येति गायते समुल्लेख ।

अकलकस्तोत्र — (अकलकाष्टक) देवस्यैव निर्मितमिद स्तात्र परं तन्निर्मितत्वे सशीतिभूयसा ।

अकलकप्रायश्चित्त—अकलकप्रतिष्ठापाठश्च दत्तनैव निमित्ताविति वर्तते भुवि विश्रुति पर भ्रांति रेवेय महती तद्प्रथयानिस्सारत्वात् युक्तिरहिभूतवाच । एवनिधयुतिश्रूयप्रथयो प्रणेता देव सम-जनीति कलकीकरण देवयैदुष्यस्य । स्वरूपसमोधनाभिधस्तदाय कश्चिदप्रथ इति प्रादुरभावि डा. सतीशचन्द्रविद्याभूषणमहोदयै , पर नावसीयते प्रथ प्राप्याऽप्राप्यो वाय ।

कथाप्रथेषु यद्यपि देवस्य जीवनवृत्तमपि समुपलभ्यत पर विवादास्पदत्वात्तस्य नोद्देश्यवियुमर्भाष्यते—

श्रीमदुमास्वामी

मूलप्रथ किलैतस्य तत्त्वार्थराजघातिकास्य तत्त्वार्थसूत्रापरनामधेयो मोक्षशास्त्राभिध । मोक्षशास्त्र-प्रणेता भगवान् उमास्वामी—उमास्वातिर्या । कदाय पावनारामा विभूषयामासामनीनपीतनेन भारतभूमि-मिति निर्णयाय न पारयामो वयमस्वलिततया । महात्माय दिक्पटसमाजे भगवदुमास्वामीयभिधया भिहित । सबधिनस्तु श्वेतपटा इममव भगत—उमास्वातीत्यभिदधति । भगवत्पुनाविर्भूतेषु दिक्पट-भिमतेषु सूत्रेष्वपि परिशुद्धि परावृत्तिरूपोयस्ता च दृश्यते, ततश्च भगवानय दिग्वराचार्य श्वतावरसूरिवी चभूवति महीपसी सशीनिरपि तदीयकालादिनिर्णयप्रतिबधिहा । एवविधप्रखरप्रतिभस्य भगवता जीवने तिहासोवश्यमुल्लेखार्ह इति तदीयजीवनतिवृत्तमाविर्भावयितु समुशुजाना अपि वय न शेकिम सामप्रवभवा-दिति परिदूयते नक्षेतोऽनरलोकितपाराकूपारातरालगतपोऽकोटसमुपनिष्टपत्रिण इव । पर नात्र सशय भगवज्जीवनात्रिर्भागाय समारम्भमाणे प्रयत्ने यदि तत्त्वार्थं त्रिकतारपर्यनिदर्शक-श्याकवार्तिकालहार प्रका शपदवीमुपानेष्यत् नियत पाठकसदाहस्तत्र तदद्रश्यदिति तत क्षमा प्रार्थयमाना वयमत्रेव विरमाम —

अत्र विदुषामप्रेसरा के श्री पाठकमहादया

भगवदुमास्वामिविरचित माक्षशास्त्रमुभयोरपि दिक्पटश्चेतपटयो समादरणीय । समनुमीयते निर्निर्माण किलैत-मोक्षशास्त्रस्य दिक्पटश्चेतपटप्रभेदाऽप्रागव अर्थात् क्षिणीयसवत्तरा प्रागेव समभूदिति प्रतिपादयति ।

चिनीतो

गजाधरलालः ।



राजवार्तिकीयसूत्राणामकाराद्यनुक्रमः ।

| सूत्राणि | पृष्ठसंख्या | सूत्राणि | पृष्ठसंख्या |
|--|-------------|--|-------------|
| अगार्यनगारक्ष | २८० | आ | |
| अजीवकाया धर्माधमकाशापुत्रलाः | १८७ | आ आकाशादकद्रव्याणि | १९८ |
| अणवस्कंधाश्च | २३५ | आकाशस्थानताः | २०९ |
| अणुव्रतोऽगारी | २८१ | आकाशस्याग्नाह. | २१४ |
| अतोऽन्यत्पाप | ३१९ | आचार्योपाध्यायतपस्विसौक्ष्मगण- | |
| अदत्तादान स्तेयं | २७७ | कुलसघसाधुमनोज्ञाना | ३४६ |
| अधिकरण जीवाजीवाः | २५२ | आज्ञापायविपाकसस्थानाविचयायधर्म्यं | ३५२ |
| अनशानाधमोर्दयश्चुत्तिपरिसङ्ख्यान- | | आदितस्त्रिषु पीतातलेद्याः | १५० |
| रसपरित्यागविविक्तशास्यासनकाय- | | आदितस्त्रिसृणामतरायस्य च त्रिशरसागरो- | |
| क्लेशा यथा तप. | ३४२ | पमकोटीकोव्य. परा स्थितिः | ३११ |
| अनादिसंयधे च | १०९ | आय सरभसमारभारभयोगकृतकारितानु- | |
| अनित्याशरणससारेकत्वान्यत्वाशुच्याश्चव- | | मतकपायविशेषैस्त्रिस्त्रिस्त्रितुथैकदाः | २९३ |
| संवरनिर्जरालोकोत्रेधिदुर्लभधर्म- | | आये परोक्षं | ३७ |
| स्वाध्यायतत्त्वानुचितनमनुप्रेक्षाः | ३२६ | आयो ज्ञानदर्शानावरणवेदनीय- | |
| अनुश्रेणि गतिः | ९६ | मोहनीयायुर्नामगोत्रांतरायाः | २९९ |
| अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गो दान | २९२ | आनयनप्रेष्यप्रयोगशान्दरूपा- | |
| अनंतगुणे परे | १०४ | नुपातपुद्गलक्षणाः | २८९ |
| अन्यत्र केवलसम्यक्स्वज्ञानदर्शनासिद्धत्वैर्म्य | ३६२ | आरणाच्युनादूर्ध्वमेकैकेन नवमुपैवे- | |
| अपरा पत्न्योपममधिक | १७७ | यक्यु रिजयैजयतजयतापरा- | |
| अपरा द्वादशमुहूर्ता वेदनीयस्य | ३१२ | जितेषु सर्वायसिद्धौ च | १७७ |
| अप्रतीघाते | १०९ | आर्तममनोज्ञस्य सप्रयोगे तद्वि- | |
| अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोऽसर्गादानसस्तरो- | | प्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहार. | ३५१ |
| पक्रमणानादरसृष्ट्यनुपरधानानि | २९० | आर्यां श्लेष्ठाश्च | १४२ |
| अर्थस्य | ४६ | आर्तरीद्रधर्म्यनुक्रानि | ३५० |
| अर्दितानर्पितसिद्धेः | २४० | आलोचनप्रतिष्मणतदुभयविवेक- | |
| अस्वारभपरिग्रहत्वं मानुषस्य | २६३ | भ्युन्मर्गतपच्छेदपरिहारोपस्थापना | ३४४ |
| अवमहेहाबापधारणाः | ४२ | आविद्धकुलालकक्रयपगतलेपात्त्रा- | |
| अविग्रहा जीवस्य | ९६ | सूत्रदेरद्वयीजवदग्निस्तावश्च | ३६४ |
| अपीचारे द्वितीय | ३९९ | आद्यनरिरोधः रावरः | ३१९ |
| असदभिधानमनृतं | २७६ | इ | |
| असङ्घेयाः श्रद्धेसा धर्माधर्मैकजीवानां | २०१ | इदसामानिकत्रापस्त्रिपारपरिर्पदा- | |
| स्मंस्वपेयमग्नादिषु जीयानां | २०८ | त्तरशुलोकागलानां च दर्शानां वाभि- | |

| सूत्राणि | पृष्ठसंख्या | सूत्राणि | पृष्ठसंख्या |
|---|-------------|--|-------------|
| योग्यकिल्बिकाशैरुश- | १५१ | औपशामिकभ्रायिकौ भावौ मिश्रश्च | |
| हृदियकपायाव्रतक्रिया पच चतु पच | | जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपारिणाभिकौ च | ६९ |
| पचविंशतिसंख्याः पूर्वस्य भेदाः | २४९ | औपशामिकादिभ्यवराना च | ३६२ |
| ई | | क | |
| ह्र्याभापैपणादाननिक्षेपोस्सर्गा.समितयः | ३२१ | कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्च | १५९ |
| उ | | कपायोदयातीत्रपरिणामशारित्रमोहस्य | २६२ |
| उद्वैर्नीचैश्च | ३१० | कदर्यकौरकुम्भयोखर्वासर्मास्याधिक- | |
| उत्तमश्रुमामार्दवार्जवशौचसत्यसंय- | | रणभोगोपभोगपरिमाणानर्धक्यानि | २८९ |
| मत्तपस्यागाकिंचनप्रह्वचर्याणि धर्म | ३२३ | कायवाह्मनःकर्मयोग | २४५ |
| उत्तमसहननस्यैकाग्रयचित्तानिरोधो | | कायप्रतीचारा आ ऐशानात् | १५२ |
| प्यानमातर्मूर्हतात् | ३४८ | कालश्च | २४३ |
| उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्त सत् | २३८ | कृमिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्या- | |
| उत्तरा दक्षिणतुल्या. | १३५ | दीनामेकैकवृद्धानि | ९४ |
| उपयोगो लक्षणं | ८२ | केवलियुतसधदेवावर्णनादो दर्शनमोहस्य | ३६१ |
| उपसृपारे | १५९ | क्रोधलोभभीरुःस्वहास्यप्रत्याख्या- | |
| ऊ | | नान्यनुनीचिभाषण च पच | २७१ |
| ऊर्ध्वार्थरित्यर्ग्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धिसमूह्यंतेरा- | | क्षयोपशमनिमित्त पङ्क्तिव्य शेषाणां | ५५ |
| धनानि | २८८ | क्षुत्पिपासाशीतोष्णदशमशकनाग्न्या- | |
| झ | | रतिस्त्रीचर्यानिपचाशय्याक्रोश- | |
| झञ्जुनिपुलमती मन.पर्ययः | ५७ | यधयाचनालाभरोगतृणस्पर्श- | |
| ञ | | मलसत्कारपुरस्कारप्रज्ञानानादर्शनानि | ३३३ |
| ए | | क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्य | |
| एकद्वित्रिपल्पोपमरिधतयो हेमवतक- | | दासीदासकुप्यप्रमाणातिक्रमाः | २८८ |
| हारिवर्षकदैवकुठनकाः | १३६ | क्षेत्रकालगतिद्विगतीर्धचारित्रप्रत्ये- | |
| एकप्रदेशादिपु भाग्य* पुत्रलानां | २०७ | कमुद्गनोधितज्ञानायगाहनांत- | |
| एक समयाधिप्रहा | ९७ | रसख्याल्पबहुत्वत साध्या. | ३६५ |
| एकादश जिने | ३३८ | ग | |
| एकादयो भाग्या युगपदेकस्मिन्नैकोनविंशति | ३३९ | गतिकपायलिगमिष्यादर्शनाज्ञानासयता- | |
| एकादीनि भाग्यानि युगपदेक- | | सिद्धलेयाश्चतुश्चतुस्त्रैकैकैकपद्भेदा | ७५ |
| स्मिन्नाचतुर्भ्यः | ६२ | गतिशरीरपरिग्रहाभिमानतो हीनाः | १६८ |
| एकाग्रये सवितर्कवीचारे पूर्वे | ३५५ | गतिस्थित्युपग्रहौ धर्माधर्मयोरुपकार | २१० |
| एक द्वौ त्रीन्वानाहारकः | ९७ | गतिजातिशरीरागोपागनिर्माणवधन- | |
| औ | | सघातसत्स्थानसहननस्पर्शरस- | |
| औदारिकवैक्रियिकाहारकतैज- | | गधवर्णानुपूर्व्यागुरुलघूपघाता- | |
| सकार्मणानि शरीराणि | १०२ | तपोद्योतोच्छ्वासविहायोगतय - | |
| औपपादिकमनुष्येभ्य. शेषास्तिर्यग्योभ्यः | १७५ | प्रत्येकशरीरत्रसमुभगसुखरशु- | |
| औपपादिक वैक्रियिक | १०७ | भसूक्ष्मपर्यासिस्त्रिदेययश- | |
| औपपादिकचरमोत्तमदेहा- | | रकीर्तिसतराणि तीर्थकरत्वं च | ३०६ |
| संख्येयवर्षाद्युपोऽनपवर्षाद्युप | १११ | | |

| सूत्राणि | पृष्ठसंख्या | सूत्राणि | पृष्ठसंख्या |
|---|-------------|---|-------------|
| गर्भसमूर्द्धनजमाद्यं | १०६ | तत्प्रमाणे | ३५ |
| शुणसाभ्ये सप्तशानां | २४१ | तत्प्रदोषनिह्वयमात्सर्वांतरायासाद- | |
| शुणपर्ययग्रहव्यं | २४३ | नोपघाताज्ञानदर्शनावरणयोः | २५६ |
| गगासिंधूराहितरोहितास्याहीरेद्धरिकांता- | | त्रयस्त्रिंशत्सारांपमाण्यायुपः | ३१२ |
| सीतासीतोदानरीनरकांतासुवर्णरूप्य | | प्रायस्त्रिंशलोकपालवर्ज्या व्यतरज्योतिष्काः | १५१ |
| कूलारक्तारक्तोदासरितस्तन्मध्यगाः | १३२ | त्रिसप्तनवैकादशत्रयोदशपचदश- | |
| | | भिरधिकानि तु | १७६ |
| च | | त्र्येकयोगकाययोगायोगानां | ३५५ |
| चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां निद्रानिद्रानिद्रा | | तत्स्यैर्यार्थं भावनाः पंच पच | २७१ |
| प्रचलाप्रचलाप्रचलारस्थानगृह्यध | ३०२ | तयोत्तरा | १३६ |
| चतुर्दशनदीसहस्रपरिवृत्ता- | | तदष्टभागेऽपरा | १७८ |
| गंगासिंधवादयो नद्यः | १३४ | तदनतभागे मनःपर्ययस्य | ६१ |
| चारित्रमोहे नामन्यारत्निस्त्रीनिपद्याक्रो | | तदविरतदेशविरतप्रमत्तसंयतानां | ३५१ |
| शयाचनासक्तारपुरस्काराः | ३३९ | तदगततरमूर्च्छं गच्छत्यालोकातात् | ३६४ |
| | | तदादीनि भाज्यानि युगपदेकास्त्रिंशत्तुर्म्यः | १०६ |
| ज | | तदिद्रियानिद्रियनिमित्तं | ४२ |
| जगत्कायस्वभावै वा सवेगवैराग्यार्थं | २७४ | तन्निर्गमादधिगमाद्वा | १६ |
| जंबूद्वीपलवणोदादयः शुभनामानो | | तन्निवासिन्यां देव्यः श्रीहीभृतिर्कीर्ति- | |
| द्वीपसमुद्राः | ११९ | बुद्धिलक्ष्यः पन्थोपमस्थितयः- | |
| जरायुजांडजपोतानां गर्भः | १०० | सत्सामानिकपारिपत्काः | १३२ |
| जीवभव्याभव्यस्यानि च | ७६ | तपसा निर्जरा च | २२० |
| जीवाश्च | १९५ | तन्मध्ये मेरुनाभिर्वृत्तो योजनशतस- | |
| जीवाजीवास्त्रवबंधसंवरनिर्जराभोष्ठास्तत्त्वं | १७ | हस्रविष्कभो जंबूद्वीपः | १२० |
| जीवितमरणांशंसामित्रानुरागसुखा- | | तन्मध्ये योजनं पुष्करं | १३१ |
| नुबधनिदानानि | २९२ | तद्विभाजिनः पूर्वोपरायताहिमवन्महा- | |
| ज्योतिष्काणां च | १७८ | हिमवन्निपधनीलरुक्मिशिख- | |
| ज्योतिष्काः सूर्योचद्रमत्तौ प्रहनक्षत्र- | | रिणो वर्षधरपर्वता | १२८ |
| प्रकीर्णकतारकाश्च | १५५ | तद्विद्युण्णद्विद्युण्णः हृदाः पुष्कराणि च | १३१ |
| झ | | तद्विद्युण्णद्विद्युण्णविस्तारा वर्षधरवर्षा | |
| ज्ञानदर्शनदानलाभभोगोपभोगदीर्घाणि च | ७३ | विदेहांताः | १३५ |
| ज्ञानदर्शनचारित्रोपचारः | ३४५ | तद्विपर्ययो नीचैर्हृत्पनु सेकौ चोत्तरस्य | २६७ |
| ज्ञानाज्ञानलब्धयश्चतुस्त्रिंशत्पचभेदः | | तद्भावव्यय नित्यं | २३९ |
| सम्यक्त्वचारित्रसयमासयमाश्च | ७३ | तद्भावः परिणामः | २४४ |
| ज्ञानावरणे प्रज्ञाज्ञाने | ३३८ | तद्विपरीतं शुभस्य | २६५ |
| | | ताम्यामपरा भूमयोऽवस्थिताः | १३६ |
| त | | तासु त्रिंशत्पचविंशतिपंचदशदश- | |
| ततश्च निर्जरा | ३१३ | त्रिपचोनेकनरकशतसहस्राणि | |
| तच्छतः फालविभागः | १५८ | पच चैव यथाक्रमं | ११३ |
| तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं | १३ | | |

| सूत्राणि | पृष्ठसंख्या | सूत्राणि | पृष्ठसंख्या |
|---|-------------|--|-------------|
| तिर्यग्यानिजाना च | १४९ | द्विर्द्विविष्कमा पूर्णपूर्वपरिक्षेपिणो- | |
| सीममदज्ञाताज्ञातभात्राधिकरण- | | वलयकृतय. | ११९ |
| वीर्यविशेष्यस्तद्विशेषः | २५१ | द्वौद्रियादयस्त्रसा | ८९ |
| सेष्वेकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वाविंशतित्रय- | | द्वित्रिधानि | ९० |
| स्त्रिशस्तागरोपमा सत्राना परा स्थिति | ११७ | द्वयाद्द्वयो पूर्वा पूर्वगाः | १३२ |
| सैजसमपि | १०७ | द्विर्धातकी खडे | १३८ |
| | | | |
| द | | घ | |
| दर्शनमोहातराययोर्दर्शनालाभौ | ३३९ | धर्मास्तिकायाभावान् | ३६५ |
| दर्शनविशुद्धिर्विनयसपन्नताशीलव्रतेष्वन- | | धर्माधर्मयो. कृस्ते | २०७ |
| तिचारोऽभीक्षणज्ञानोपयोगसवगौ श- | | | |
| क्तिरस्यागतपत्नी साधुसमाधिर्वैया- | | न | |
| चर्यकरणमर्हदाचार्यब्रह्मश्रुतप्रवचन | | न चक्षुरनिद्रियाभ्या | ४७ |
| भक्तिरावश्यकापरिहाणिमार्गप्रभा- | | न जघन्यगुणानां | २४१ |
| वनाप्रवचनवत्सलत्वमित्तितीर्थकरत्वस्य | २६५ | न देवा | ११० |
| दर्शनचारित्रमोहनीयाकषायकषापवेदनी- | | नवचतुर्दशापचद्विभेद यथाक्रम प्राग्ग्यानात् | ३४३ |
| यास्त्रिद्विनवषोडशभेदा. सम्यक्त्व- | | नाणो. | २०५ |
| मिध्यास्वतदुभयान्यकषापकषापौ- | | नामप्रत्यया सर्वतोयोगविशेषात्सूत्रमैकक्षे- | |
| हास्परस्वरतिशोकभयजुग्मसास्त्री- | | त्रावगाहस्थिता. सर्वात्मप्रदेशेष्वन- | |
| पुनपुसकवेदा अनतानुब्रव्यप्रत्या- | | तानतप्रदेशा | ३१४ |
| ख्यानप्रत्याख्यानसञ्चलनविक- | | नामस्थापनाद्रव्यभावतस्तन्व्यासः | २० |
| ल्पाश्चैकश क्रोधमानमायालोभाः | ३०४ | नामगोत्रयोरष्टौ | ३१२ |
| दशवर्षसहस्राणि प्रथमाया | १७८ | नारकतेर्यग्येनमानुषदैवानि | ३०५ |
| दशयोजनावगाहः | १३१ | नारकसंमूर्च्छिनो नपुसकानि | ११० |
| दशाष्टपचद्वादशाविकल्प्या. कल्पोपपन्नपर्यंता | १५० | नारका नित्याशुभतरखेद्यापरि- | |
| दानलाभभोगोपभोगवीर्याणि च | ३१० | णामदेहवेदनाविक्रिया. | ११५ |
| दिग्देशानर्धदडविरसिसामायिकप्रोपघो- | | नारकाणा च द्वितीयादिपु | १७८ |
| पनासोपभोगपरिभोगपरिमाणातिथि- | | निरशल्या व्रती | २७९ |
| संनिभागव्रतसपन्नध | २८१ | निदान च | ३५१ |
| दु खमेव वा | २७२ | नित्यास्थितान्यरूपपाणि | १९६ |
| दु.खशोकतापाक्रन्दनवधपरिदेव- | | निरुपभोगमत्तं | १०६ |
| नान्या मपरोभयस्थानान्पसद्वेद्यस्य | २५८ | निर्देशस्वामिन्साधनाधिकरणस्थितिनिधानत. | २७ |
| देवांश्चतुर्जिकाया. | १५० | निर्वर्तनानिक्षेपसयोगानिसर्गा | |
| देशसर्वतोऽणुमहती | २७१ | द्विचतुर्द्वित्रिभेदा पर | २५४ |
| देवनारकाणामुपपादः | १०१ | निर्वृत्त्युपकरणे द्व्योद्विय | ९० |
| द्रव्याणि | १९१ | निर्देशीलव्रतित्व च सर्वेषां | २६४ |
| द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः | २४४ | निष्क्रियाणि च | १९९ |
| द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा यथाक्रम | ७१ | नृस्यती पराररे त्रिपल्लोपममांतमुद्भूतै | १४६ |
| द्व्यधिक्यादिगुणानां द्वा . | २४१ | नैगमसप्रहण्यवहाररुजुसूत्र- | |
| | | शब्दसमभिरूढवभूता नया. | ६५ |

| सूत्राणि | पृष्ठसंख्या | सूत्राणि | पृष्ठसंख्या |
|--|-------------|--|-------------|
| पञ्चमहापत्रतिगंछकेसरिमहामुडरीक- | | बहुबहुविधक्षिप्रानिःस्तानुक्तध्रुवाणां सेतराणां ४ | |
| मुडरीकहृदासोषामुर्पार | १३० | बह्वारभपरिग्रहस्व नारकस्यायुपः | २६३ |
| परविवाहकरणःत्रिकापरिगृहीतापरिगृहीता- | | बधहेत्वभावानिर्जराभ्या कृत्स्नकर्म- | |
| गमनानगम्कीडाकामतीश्राभिनिवेशाः | २८८ | विप्रमोक्षो मोक्षः | ३६१ |
| परतः परतः पूर्वी पूर्वानतरा | १७७ | बधयधच्छेदातिभारारोपणानपाननिर्दोषाः | २८६ |
| परस्वरोपग्रहो जीवाना | २२३ | बधेप्रिकौ पारिणामिकौ च | २४२ |
| परस्वरोदीरितदुःखाः | ११६ | बाधाम्यतरोपध्याः | ३४७ |
| परा पल्योपममधिक | १७८ | प्रहृष्टोकाकलया लौकांतिकाः | १७३ |
| परात्मनिदाप्रशसे सदसद्गुण- | | भ | |
| च्छादनोद्भावने च नीचैर्गोत्रस्य | २६७ | भरतस्य विष्कंभोजून्दीपस्यनवतिशतभागः १३७ | |
| पर पर सूक्ष्म | १०३ | भरतैरावतयोर्वृद्धिहासा पदसमया- | |
| परेऽप्रवी चाराः | १५३ | भ्यामुस्तर्पिण्यवसर्पिणीभ्यां | १३५ |
| परे मोक्षहेतू | ३५० | भरतैर्हैमवतहरिविदेहकरम्यकहैरण्यव- | |
| परे केवलिनः | ३५५ | तैरावतवर्षाः क्षत्राणि | १२० |
| पीतपद्मशुक्लेस्या द्वित्रिशेषेषु | १७० | भरतैरावतविदेहाः कर्मभूमयो- | |
| पुलांकवकुशाकुशीलनिर्मथस्नातका निर्मथाः | ३५८ | ऽन्यत्र देवकुस्तृत्तरकुस्तृत्तः | १४५ |
| पुष्करार्धे च | ३३९ | भरतः पर्विशतिपचयोजनशतविस्तारा | |
| पूर्वप्रयोगदासंग्वाद्बधच्छेदात्तथा | | पद चैकोनविंशतिभागा योजनस्य | १३५ |
| गतिपरिणामाच्च | ३६४ | भवनवासिनोऽसुरनागाविद्युत्सुपर्णाग्नि- | |
| पूर्वयोर्द्धाः | ३५२ | वातस्तानितोदधिर्द्धापादिवकुम्भाराः | १५३ |
| पृथक्त्वैकस्ववितर्कसूक्ष्मक्रिया- | | भवप्रस्ययोऽवधिर्देवनारकाणां | ५४ |
| प्रतिपातिव्युपरतक्रियानिवर्तानि | ३५५ | भवनेषु च | १७८ |
| पृथिव्यतजिवायुतवनस्पतयः स्थावराः | ८८ | भूतप्रत्यनुकपादानसरागसंचमादि- | |
| पचनगह्वाष्टाविंशतिचतुर्द्धि- | | योगः क्षातिः शौचमिति सङ्घस्य | २९० |
| चस्त्रारिशङ्कपचभेदा यथाक्रम | ३०१ | भेदसघाताभ्यां चाक्षुपः | २३७ |
| पचेंद्रियाणि | ९० | भेदसघातेभ्य उरपयते | २३७ |
| प्रकृतिस्थिन्यनुभागप्रदेशास्तद्विधयः | २९८ | भेदादपुः | २३७ |
| प्रत्यक्षमन्यत् | ३८ | भ | |
| प्रथमो योजनसहस्रायामस्तदर्धविष्कंभो हृदः १३० | | मणिभिचित्रपार्श्वोऽपरिमुखे च तुल्यविस्ताराः १३० | |
| प्रदेशसहाराविसर्पभ्यां प्रदीपवत् | २०९ | मतिश्रुतावचयो विपर्ययश्च | ६३ |
| प्रदेशतोऽसंख्येयगुण प्राक्तैजसात् | १०४ | मतिश्रुतयोर्निबधो द्रव्येऽसर्वपर्यायेषु | ६० |
| प्रमत्तयोगोऽप्राणव्यपरोपण हिंसा | २७४ | मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानां | ३०१ |
| प्रमाणनयैरधिगमः | २४ | मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानि ज्ञानं | ३१ |
| प्राग् भैवेयकेभ्यः कल्पाः | १७२ | मतिः स्मृतिः सन्ना चिंताभिनिबोधइत्यनर्थातर ४१ | |
| प्राह्मानुषोत्तरान्मनुष्याः | १४० | मनोज्ञानमोर्द्धेन्द्रियविपयरागद्वेषवर्जनानि पंच२७२ | |
| प्रायश्चित्तविनयवैयाहृत्यस्वा- | | माया तैर्ग्योनस्य | २६३ |
| व्यायव्यमर्गध्यानान्युत्तर | ३४३ | मारणातिकीं सल्लेखनां ज्ञोपिता | २८४ |

| सूत्राणि | पृष्ठसंख्या | सूत्राणि | पृष्ठसंख्या |
|---|-------------|--|-------------|
| मार्गाच्यवननिर्जराधं परिसोढक्या परीपहा | ३३३ | विदेहेषु सख्येयकाला | १३६ |
| मिथ्यादर्शनाविरोतिप्रमादकपाययोगावधहतय | २९४ | विधिद्रव्यदानुपात्रविशेषभ्यस्तद्विशेष | २९२ |
| मिथ्योपदेशरहाभ्याः यानकूटलेखक्रिया | | विपरीत मनोज्ञस्य | ३११ |
| न्यासापहारसाकारमन्त्रभेदा | २८७ | विपाकोऽनुभव | ३२ |
| भूर्छा परिग्रह | २७९ | विंशतिर्नामगोत्रया | ३१० |
| मरुपदाक्षिणा नित्यगतयो वृत्तके | १५६ | विशुद्धिक्षत्रत्वाभिविषयेभ्योऽनधिमन पर्ययो | ५९ |
| मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थानि च | | विशुद्ध्यप्रतिपाताभ्या तद्विशेष | ५९ |
| सप्तगुणाधिकद्विद्वयमानाधिनयेषु | २७३ | वीचाराऽयव्यजनयोगसक्राति | ३५६ |
| मैथुनमन्त्रह | २७७ | वेदनायाश्च | ३५१ |
| मोहक्षयाञ्जानदर्शनावरणातरायक्षयाञ्च | | वेदनाये शेषा | ३३९ |
| कवल | ३६० | वैमानिका | १५९ |
| य | | व्रतशालेषु पच पच यथाक्रम | २८६ |
| योगधकृताविसवादन चाशुभस्य नाम्न | २६५ | व्यजनस्यावग्रह | ४७ |
| योगदु प्रणिधाना यनादरस्मृत्यनुपस्थानानि | २९० | व्यतरा क्लृप्तकिंपुरुषमहोरगगर्ध्व | |
| र | | यक्षराक्षसभूतपिशाचा | १५४ |
| रत्नशर्कराबालुकापकधूमतमोमहातमप्रभा- | | व्यतराणा च | १७८ |
| भूमयो घनाबुवाताकाशप्रतिष्ठा सताधोष | ११२ | श | |
| रूपिष्वन्धे | ६० | शब्दबधसौक्ष्म्यस्यैह्यसस्थानभेदत- | |
| रूपिण पुद्गला | १९७ | मरुतायातपोचोतवतश्च | २३० |
| छ | | शरीरवाङ्मन प्राणापाना पुद्गलाना | २१७ |
| छन्धिप्रत्यय च | १०७ | शुक्र चाच पूर्वविद | ३५४ |
| छन्धुपयोगौ भावेन्द्रिय | ९१ | शुभ विशुद्धमन्वाघातिचाहारक | |
| छोकाकाशऽनगाह | २०५ | प्रमत्तस्यतस्यैव | १०७ |
| छोकातिकानामद्यौ सागरोपमाणि सर्वेषा | १७९ | शुभ पुण्यस्याशुभ पापस्य | २४७ |
| व | | शून्यागारनिमोचितावासपरापरोधा | |
| धनस्पत्यतानामेक | ९४ | करणभैक्ष्यशुद्धिसद्धमविसमादा पच | २७३ |
| धर्तनापरिणामक्रियापरस्वापरत्वे च कालस्य | २२३ | शेषाणा समूर्द्धन | १०१ |
| वाहिरवस्थिता | १५८ | शेषाणामतर्मुद्गता | ३१३ |
| वाङ्मनोगुतीर्यादाननिक्षेपणसमि | | शेषा स्पर्शरूपशब्दमन प्रवीचारा | १५२ |
| त्यालोकितपानभोजनानि पच | २७१ | शेषास्वपरगा | १३२ |
| वाचनापृच्छनानुप्रक्षान्नायधर्मोपदेशा | ३४७ | शेषास्त्रिभेदा | ११० |
| वादरसापराये सर्वे | ३३८ | शकाकाक्षाविचिकित्सा यद्यद्विप्रशस्ता- | |
| विमहगतौ कर्मयाग | ९५ | सस्तवा सम्पगृह्येतरांचारा | २८५ |
| विप्रहवती च सत्तारिण प्राक्चतुर्भ्य | ९६ | श्रुत मतिपूर्वं छनकद्वादशभेद | ४९ |
| विप्रकरणमतरायस्य | २६८ | श्रुतमर्निद्वियस्य | ९३ |
| विजयादिषु द्विचरमा | १७४ | स | |
| विरतर्क श्रुत | ३५५ | सकपायाकपाययो सापरयिकेर्थापथयो | २४८ |
| | | सकपायत्वाजीव कर्मणो योग्या | |

| सूत्राणि | पृष्ठसंख्या | सूत्राणि | पृष्ठसंख्या |
|--|-------------|--|-------------|
| न्दुल्लानादत्ते स बध | २९७ | व्यानाधारिष्टाथ | १७३ |
| सचिचत्सत्रयसमिग्राभिपनदु पकाहार | २९१ | सुखदु खजीवितमरणोग्रहाथ | २२२ |
| सचिचिनिक्षेपापिधानपरव्यपदेशमा- | | सूक्ष्मसापरायलभ्रस्यवीतरागयोश्चतुर्दश | ३३७ |
| स्तर्पकाळातिक्रमा | २९१ | सोऽनतसमय | २४३ |
| सचिचत्सतिसवृत्ता सेतरा मिग्राधि- | | सौधर्मेशानयो सागरोपमेऽधिके | १७६ |
| कशस्तयोनय | ९९ | सौधर्मेशानसानरकुमारमाहेन्द्ररुद्ररुद्रात्तरला- | |
| सगुप्तिसमितिधर्मोनुप्रेक्षापरीपहजयचरित्रै | ३१९ | तवकापिष्टशुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारे | |
| सत्सख्याक्षेत्रस्पर्शनकालातरभावाल्लपबहुवैश्व | २९ | ध्वानतप्राणतयोरारणाच्युतयोर्नवसु | |
| सदसतोरनिशेषाद्यच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत् | ६४ | प्रैवेयकेषु विजयैजयतजयतापरा | |
| सदसद्वेये | ३०४ | जितेषु सर्वार्थसिद्धौ च | १६० |
| सद्दृढव्यलक्षण | २३८ | सकृष्टानुरोदीरितदु खाश्च प्राक् चतुर्थ्यां | ११६ |
| स द्वित्रिधोऽष्टचतुर्भेद | ८९ | सस्येयासह्येयाश्च पुद्गलाना | २०४ |
| सद्वेयशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्य | ३१९ | सञ्चिन. समनस्का | ९९ |
| सप्ततिर्मोहनीयस्य | ३११ | समूर्च्छनगर्भोपपादा जन्म | ९८ |
| समनस्काऽमनस्का | ८७ | ससारिणस्त्रसंस्थावरा, | ८८ |
| सम्यक्त्वं च | २६४ | ससारिणो मुक्ताश्च | ८६ |
| सम्यक्त्वचारित्रे | ७२ | स्तेनप्रयोगतदाद्दत्तादानविरुद्धराग्यातिक्रमही- | |
| सम्यग्योगनिप्रहो गुप्ति | ३२१ | नाधिकमानान्मानप्रतिरूपकव्यवहारा | २८७ |
| सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्याणिमोक्षमार्गः | ३ | स्त्रीरागकथाश्रयणत मनाहरागनिरीक्षण- | |
| सम्यग्दृष्टिश्चावकत्रिरत्नानतवियाजक- | | वृष्येष्टरसस्वशरीरसंस्कारव्यागा पच | २७२ |
| दर्शनमोहक्षपकोपशमकोपशत | | किंघोरुक्ष नाद्धध | २४० |
| माहक्षपकक्षीणमाहजिना क्रमशो | | स्थितिरसुरनागसुपर्णद्वीपशेषाणा | |
| ऽसह्येयगुणानिर्जरा | ३९७ | सागरापमत्रिपल्योपमार्धहीनमिता | १७६ |
| स यथानाम | ३१३ | स्थितिप्रभावसुखदुःखानिश्चिन्ता | |
| सयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिङ्गलेख्यो- | | द्वियाग्धिनिपयतोऽधिक्रा | १६८ |
| पपादस्थानविकल्पस साध्या | ३९८ | स्पर्शरसगन्धवर्णवत, पुद्गला | २२९ |
| सरागसयमसयमासयमाकामनिर्जरा- | | स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दास्तदर्था, | ९२ |
| बालतपासि दैवस्य | २६४ | स्पर्शनसन्घ्राणचक्षु श्रोत्राणि | ९१ |
| सर्गद्वयपर्वयिषु केवलस्य | ६१ | स्वभावमार्दव च | २६३ |
| सर्गस्य | १०९ | | |
| सानरकुमारम हेन्द्रयो सप्त | १७६ | | |
| सामायिकलेदोपस्थापनापरिहारविशुद्धि- | | ह | |
| सूक्ष्मसापराययथाऽद्यातमिति चारित्र | ३४० | हिंसादिष्विहामुत्रापायावयदर्शन | २७२ |
| सारस्वतादित्यसह्यरुणर्गदतोयतुषिता | | हिंसानृतस्तेयाप्रसन्नपरिग्रहस्यो विरञ्चिर्वेत | २६९ |
| | | हेमार्जुनतपनीयवैदूर्यरजतहेममया, | १३० |

इति सूत्रसूची समाप्ता ।

श्री तत्त्वार्थराजवार्तिकस्य विषयानुक्रमणिका ।

प्रथमोऽध्यायः ।

| विषयाः | पृ.सं. | प.सं. | विषयाः | पृ.सं. | पं.सं. |
|-------------------------------------|--------|-------|--|--------|--------|
| १ मंगलाचरणं | १ | १ | १८ ज्ञानादेव मोक्षमभ्युपगच्छतां | | |
| २ मोक्षमार्गयोर्मार्गस्यैव | | | मतपरिहारः | १० | १५ |
| कथं सूत्रकृता कृतं ह्येते- | | | १९ युगपत्प्रवृत्तिपक्षमभ्युपगम्य | | |
| इत्यत्र युक्तिप्रदर्शने | १ | ७ | ज्ञानदर्शनयोरेकत्वव्यवस्थापयतो- | | |
| ३ मोक्षास्तिस्वाख्यानं | २ | १ | ऽभिमतपरिहृतिः | ११ | ११ |
| ४ धंधकारणनिर्देशपूर्वकं | | | २० ज्ञानचारित्रयोः कालाभेदं प्रकृत्य | | |
| मोक्षकारणोपदर्शनमयुक्त- | | | तयोरेकत्वनिरूपयितुः | | |
| मित्यत्र विचारः | ॥ | २५ | सिद्धांतपरिहाः | १२ | १ |
| ५ मोक्षमार्गस्वरूपाख्यानं | ३ | २ | २१ सम्यग्दर्शनादीनां लक्षणभेदादेक- | | |
| ६ सम्यग्दर्शनस्वरूपाख्यानं | ॥ | ७ | मार्गानुपपत्तिं प्रदर्शयतो मत- | | |
| ७ सम्यग्ज्ञानस्वरूपाख्यानं | ॥ | १७ | निराकरणं | ॥ | २० |
| ८ सम्यक्चारित्रस्वरूपाख्यानं | ॥ | २२ | २२ सम्यग्दर्शनज्ञानयोर्ज्ञानचारित्रयो | | |
| ९ सम्यग्ज्ञानादीनां कर्त्रादि- | | | श्चाविनाभावप्रदर्शनं तत्रत्यप्रति- | | |
| व्युत्पत्तिप्रदर्शने | ॥ | ३१ | वाद्युपन्यस्तपूर्वपक्षनिराकरणत्वं | ॥ | ३१ |
| १० आत्मज्ञानादीनामिफतितम | | | २३ सूत्रकृतिर्दिष्टसम्यग्दर्शनलक्षणं | १३ | २६ |
| भेदाभेदपक्षं निरस्य युक्तिपुरस्सरं | | | २४ सम्यक्शब्दार्थविवेकः | ॥ | २७ |
| कथंचिद्भेदाभेदपक्षस्थापनं | ॥ | ३५ | २५ दर्शनशब्दार्थनिरूपणं | ॥ | ३४ |
| ११ समवायसन्नधविप्रतियेधः | १ | ६ | २६ तत्त्वशब्दार्थनिरूपणं सम्यग्दर्- | | |
| १२ नयानां साहाय्यात् पर्याय- | | | शनस्याःपरिणामत्वप्रदर्शनं च | १४ | ५ |
| पर्यायिणोः कथंचिद्भेदा | | | २७ तत्त्वार्थशब्दयोः ग्रहणाग्रहण- | | |
| भेदप्ररूपण | ६ | १ | कृतोर्विवेकः | १५ | ६ |
| १३ ज्ञानादीनां पौर्वापर्यप्रतिपादने | | | २८ तत्त्वार्थब्रह्मज्ञानशब्दार्थनिरूपण | ॥ | २४ |
| युक्तिप्रतिपादनं | ७ | १६ | २९ ब्रह्मज्ञानस्य इच्छार्थत्वं दूषणं | ॥ | ३३ |
| १४ ज्ञानादीनां प्रत्येक सम्यग्विशे | | | ३० सम्यक्त्वप्रभेदपूर्वकं तद्वृत्तलक्षण- | | |
| षणमिति कथनं | ८ | १ | प्रदर्शनं | १६ | ४ |
| १५ मोक्षस्वरूपनिर्देशः | ॥ | ९ | ३१ निसर्गजाधिगमजभेदेन सूत्रकृ- | | |
| १६ मार्गशब्दपरीक्षण | ॥ | ११ | त्वादिष्टसम्यग्दर्शनभेदप्रदर्शने | ॥ | १२ |
| १७ कपिलकणादगौतमतयागता | | | ३२ निसर्गजाधिगमजसम्यग्दर्- | | |
| भिमत्तमोक्षकारणान्युपन्यस्य | | | शनस्वीकारे प्रतिवाद्युपन्यस्ता | | |
| तन्निराकरणपूर्वकमहत्प्रतिपादित- | | | क्षेपाणां परिहारः | ॥ | १७ |
| सम्यग्दर्शनादित्रितयस्य मोक्ष | | | ३३ सूत्ररथतच्छब्दग्रहणप्रयो- | | |
| कारणत्वनिरूपणं | ॥ | २२ | जनोपदर्शनं | १७ | १ |

| वि.या. | पृ.स. | प.स. | वि.या. | पृ.स. | पं.स. | | |
|--------|---|------|--------|-------|--|----|----|
| ३४ | सूत्रकृत्स्नभेदप्ररूपण | " | २६ | ५४ | सूत्रकृत्स्निर्दिष्टनिर्देशायाधिगम- हेतूपदर्शनं | २७ | १५ |
| ३५ | तत्त्वभेदस्य मध्यमत्वेनाभिधान प्रयोजन | " | २८ | ५५ | याथाक्रम्येण निर्देशाद्यभिधान- प्रयोजन | " | २१ |
| ३६ | जीवाजीवातर्गतत्वेऽप्यास्त्रनादीना पूर्वपक्षपुरस्सर पृथगुल्लेखप्रयोजन | १८ | १ | ५६ | जीव पुरस्कृत्य नयद्वय चाथलव्य निर्देशादिसघटन | " | २५ |
| ३७ | जीवादीना निर्वाचनप्ररूपण | " | २४ | ५७ | सूत्रकृत्स्निर्दिष्टसदादीनामधिगम हेतुत्वप्रदर्शन | २९ | ३२ |
| ३८ | जीवादीना वार्तिकाभिमतलक्षण- प्रदर्शन | १९ | ३ | ५८ | सम्बन्धार्थप्ररूपण | " | ३४ |
| ३९ | जीवादीना याथाक्रम्यनिर्दर्शन- फलं | " | ३१ | ५९ | युक्तिपूर्वक सूत्रस्थसदादिपूर्वा- पर्यनिरूपण | " | ३८ |
| ४० | ब्रह्मशब्दस्य जीवादिभिः समानाधिकरणत्वप्रकार- प्रदर्शनफल | २० | १२ | ६० | सदादिषु प्रतिवाद्युपन्यस्तविप्रति पत्तिपरिहारः | ३० | २९ |
| ४१ | सूत्रकृत्स्निर्दिष्टजीवादिब्यवहारस्य नामादिकारणप्रदर्शन | " | २० | ६१ | सूत्रकृत्स्निर्दिष्टज्ञानभेदप्ररूपण | ३१ | ३० |
| ४२ | नामादीना लक्षणाख्यान | " | २० | ६२ | मन्यादिशब्दानां सूत्रनिर्दिष्टानां निर्वाचनाभिधान | " | ३२ |
| ४३ | नामस्यापनयोरेकत्वशकायां परिहारः | २१ | २० | ६३ | आर्हतमतातिरिक्तमते ज्ञानस्य करणत्वानुपपत्तिरिति निरूपण | ३२ | २६ |
| ४४ | द्रव्यभावयोरेकत्वशकायां परीहारः | " | २४ | ६४ | मत्यादीनां पूर्वापर्यक्रमनिरूपण | ३४ | ५ |
| ४५ | नामादीना युक्तिपूर्वकं सप्रयोजनं पूर्वापर्याख्यान | " | २८ | ६५ | प्रतिवाद्याक्षिप्तमतिश्रुतयो- रेकत्वस्य निराकरण | " | २० |
| ४६ | नामादिचतुष्टयाभिधाने विरोधमनकल्प्य, आक्षेप प्ररूपणे निराकरण | २२ | ६ | ६६ | श्रुतशब्दार्थस्पष्टीकरण | ३५ | ६ |
| ४७ | द्रव्यार्थिकपर्यायार्थज्ञात - पात्रिनामादीना पौनरुक्त्यादौ परिहार | २३ | १९ | ६७ | सूत्रेण ज्ञानानां प्रमाणत्वव्य- वस्थापन | " | २० |
| ४८ | सूत्रनिर्दिष्टतच्छब्दसाफल्यं | " | २६ | ६८ | प्रमाणशब्दस्य निर्वाचनपूर्वक स्वरान्भासकरयसमर्थन | " | २१ |
| ४९ | सूत्रेण प्रमाणशब्दस्य पूर्वनिपातत्रे युक्तिप्रदर्शनं | " | ७ | ६९ | साक्षिकर्षस्य प्रामाण्य- प्रत्याख्यानं | ३६ | ३० |
| ५० | अधिगमहेतुभेदप्रदर्शन | " | १३ | ७० | सूत्रेण मतिश्रुतज्ञानयोराव्ययो. परोक्षत्वव्यपत्तिरिति. | ३७ | २४ |
| ५१ | सप्तमंग्या लक्षणपुरस्सर तत्स्वरूपप्रदर्शन | " | १६ | ७१ | मतिश्रुतयो कथमाद्यन्मित्यत्र प्रतिवाद्युपन्यस्तदूपणपरिहार | " | २८ |
| ५२ | अनेकतसप्तमंग्याः प्ररूपण | २५ | ३३ | ७२ | सूत्रे अवध्यादिज्ञानानां प्रत्यक्षत्वप्रतिपादन | ३८ | ९ |
| ५३ | सप्तमंग्यां प्रतिवाद्युपन्यस्त- च्छादिदोषपरिहारः. | २६ | ७ | ७३ | प्रत्यक्षलक्षणकथन तन्निर्वाचन च | " | ११ |

| विषयाः | पृ.स. | प.सं. | विषयाः | पृ.स. | प.सं. |
|---|-------|-------|--|-------|-------|
| ७४ प्रतिवाचभिमताम्यक्षररो- क्षस्वरूपनिराकरणं, प्रतिवादिषो गिनतामतीद्विप | | | ९० अंगप्रतिष्ठाग्राह्याना स्वव्य- निदर्शनपुरस्सरं विशेषविश्रुति ११ | | ९ |
| प्रयक्षासभरप्रदर्शन च | ३० | ३० | ९१ देवनारकाणामनभेभव प्रत्ययत्वसमर्पण सूत्रेण | १४ | २४ |
| ७२ सूत्रेण मतिशब्दस्य नामांतरप्रदर्शनं | ४१ | १ | ९२ सूत्रस्थशब्दानामर्धप्रतिपादन तत्रायविनादपरिहारश्च | ११ | २९ |
| ७३ मत्यादिनामातराणां मति शब्दादनार्धांतरत्वप्रदर्शन- पूर्वकं तत्र प्रतिवाद्युपन्यस्त दूषणपरिहारः | १० | १० | ९३ देवनारकरोपाणामर्थः क्षयोपशमनिमित्तत्वप्रदर्शन भेदाख्यानं च सूत्रेण | १५ | २९ |
| ७७ सूत्रेण मतिज्ञानस्य कारणर- प्रर्शनं | ४२ | १२ | ९४ सूत्रतात्पर्ये जिनमतपथग्रहि- ष्टानां विप्रतिपत्तिनिराकरणं | १६ | ३६ |
| ७८ इंद्रियानिन्द्रियशब्दानामर्ध- प्रतिपादनं | १५ | १५ | ९५ अनुगाम्यादिषड्विधत्वप्रदर्शन मर्थः | ११ | १२ |
| ७९ सूत्रेण मतिज्ञानस्यायप्रहादि भेदचतुष्टयप्रदर्शनं | ३० | ३० | ९६ अवधेर्देशावध्यादिभेदेन च त्रिविधत्वप्रदर्शनं देशावध्यादर्जे- ष्वन्यादिभेदेन तारत्वनिरूपणं च | २१ | २९ |
| ८० अवप्रहादीनां लक्षणप्रतिपादनं | ३१ | ३१ | ९७ सूत्रेण मनःपर्ययभेदारूपानं | १७ | ३९ |
| ८१ अवमहेद्दयोरप्रामाण्यपरीहारः | ६ | ६ | ९८ ऋजुशरीनां लक्षणस्य मनः पर्ययार्थस्य च प्रदर्शनं निराकरणं च मनःपर्ययज्ञान मनिज्ञानमेवेति विप्रतिपत्ते | १८ | १ |
| ८२ मतिज्ञानस्यायप्रहादिभेद- भेदवहादिप्रदर्शनं | ४४ | २० | ९९ ऋजुमतोर्विपुलमतेष्वभेदप्रदर्शनं | ११ | २८ |
| ८३ यद्वादिशब्दानां युक्तिपूर्वक मर्धप्रतिपादनं | २ | २ | १०० सूत्रेण ऋजुविपुलमायोर्भेद- प्रदर्शनं सूत्रस्थशब्दानां तात्पर्यनिरूपणं च | १९ | ९ |
| ८४ यद्बहुविधादीनां शब्दानां परस्पर भेदप्रदर्शनं | ४६ | १ | १०१ अवधिमन पर्ययोर्गोविंशपाख्यान विप्रतिपत्तिनिरसनपूर्वक सूत्रशब्दानां तात्पर्यनिरूपणं च | २५ | २५ |
| ८५ यद्वाद्योर्भेदा द्रव्यस्य न तु गुणादीनामिति परिहारार्थं, 'अर्थत्येति' सूत्रोपादानं प्रतिवाद्युपन्यस्तसूत्रस्थविप्रति- पत्तिपरिहारश्च | ३४ | ३४ | १०२ मतिध्रुतयोर्विपयनिरूपणं सूत्रस्थशब्दानां तात्पर्य प्ररूपणं च | ६० | ८ |
| ८६ केषां भवत्वप्रहो न केषां चेति प्ररूपणाय व्यजनस्यावग्रहः इत्यादि सूत्रद्वयोपादानं, सत्त्व- विप्रतिपत्तिपरिहृतिश्च | ४७ | २१ | १०३ अवधेर्निपयप्रदर्शनं | ११ | २८ |
| ८७ मनसोऽनिन्द्रियाननिन्द्रियत्वे विनादस्तरपरिहृतिश्च | ४८ | १३ | १०४ मनःपर्ययविषयप्रदर्शनं | ६१ | ८ |
| ८८ सूत्रेण मतिज्ञानभेदप्रदर्शनं | ४९ | २९ | १०५ केशलावण्यप्रदर्शनं सूत्रस्थ शब्दानामर्धाभिधानं वैशद्येन | ११ | ११ |
| ८९ श्रुतस्य मतिपूर्वकत्वे प्रतिवा- द्युपन्यस्तोपनिराकरणं | ३३ | ३३ | १०६ एकस्मिन्नात्मनि मत्यादि- ज्ञानानां स्थितिमर्यादाप्रदर्शनं | १२ | १९ |
| | | | १०७ सूत्रस्थायादिशब्दानां तात्पर्यं | | |

| विषया | पृ.स. | प.म. | विषया | पृ.स. | प.स. |
|---------------------------------------|-------|------|-----------------------------------|-------|------|
| प्रतिपादन ज्ञानसवधिविशेष | | | द्वयान प्रत्येकभेदस्य लक्षणो | | |
| विषयण च | " | २१ | पादान च | " | ८ |
| १०८ मत्यादिज्ञानत्रयस्य सूत्रेण | | | १० मिश्रभावस्य भेदप्ररूपण | " | ३३ |
| वैपरीत्याख्यान | ६३ | २२ | ११ सूत्रस्थज्ञानानां परस्पर | | |
| १०९ निदर्शनपूर्वक विपर्यया- | | | श्रुतिप्रदर्शन | " | ३४ |
| दिशब्दार्थभिधान | " | २५ | १२ क्षयापशमस्वरूपोपादान | ७४ | ६ |
| ११० मत्यादिज्ञानत्रयस्य वैपरीत्य | | | १३ स्पर्धकस्य लक्षण | " | १२ |
| प्रकारप्रदर्शन सूत्रेण | ६४ | ५ | १४ क्षायोपशमिकभेदानां ज्ञानादीनां | | |
| १११ प्रतिवाच्यभिमतकारणादि | | | भेदप्रदर्शन | " | २४ |
| वैपरीत्याख्यानं | " | २५ | १५ औदयिकभावस्य भेदप्रदर्शन | ७५ | १४ |
| ११२ सूत्रेण नयानां भेदप्रदर्शन | ६५ | १८ | १६ औदयिकभेदानां गत्यादीनां | | |
| ११३ नयलक्षणप्रतिपादन | " | २१ | स्वरूपनिदर्शन | " | १७ |
| ११४ सप्तानामपि नयानां विस्तृति- | | | १७ पारिणामिकभावस्य भेद- | | |
| पूर्वक लक्षणकथन | " | ३७ | प्रतिपादन | ७६ | ३१ |
| इति प्रथमोऽध्यायः । | | | १८ जीवत्वादीनां पारिणामि- | | |
| | | | कत्वसमर्थन | " | ३२ |
| अथ द्वितीयोऽध्यायः । | | | १९ जीवत्वादिषु परवादिप्रति- | | |
| १ जीवस्यौशमिकादिभानानां | | | पत्तिनिर्हरण जीवत्वादिस्वरूप- | | |
| सूत्रेण नाम्ना प्रतिपादन | ६९ | ६ | प्रतिपादनं च | ७७ | १ |
| २ उपशमादिशब्दानां लक्षण | | | २० सूत्रस्थचशब्दसाफल्य- | | |
| प्रतिपादन | " | ९ | प्रदर्शन | " | ३३ |
| ३ औपशमिकादीनां पौर्वापर्य | | | २१ प्रतिवादिसमुपन्यस्तसाम्नि- | | |
| क्रमप्रदर्शन युक्त्या | " | २८ | पातिकभावनिराकरण | | |
| ४ औपशमिकादीनां द्वयादि | | | साम्निपातिकभावस्य मिश्र- | | |
| शब्दैर्भेदप्रदर्शन सूत्रेण | ७१ | १८ | तर्मानुपूर्वकमाप्तोक्त | | |
| ५ सूत्रस्थद्वयादिशब्दानां | | | भेदोपदर्शन | " | १५ |
| भेदनान्द्रेण श्रुतिनिरूपण, | | | २३ औपशमिकादीनामा म- | | |
| द्वयादिपदानां परस्पर | | | तस्य व्यवस्थाने युक्तिप्रदर्शन | ८१ | १३ |
| विप्रतिपातिनिराकरणपूर्वक | | | २३ सूत्रेण जीवस्योपयोगलक्षण | | |
| श्रुतिसमर्थन च | " | २० | प्रतिपादन, उपयागलक्षण- | | |
| ६ आद्यस्यौपशमिकस्य सम्पत्त्य- | | | योश्च लक्षणप्रतिपादन | ८२ | ११ |
| चारिप्रतिभदाख्यान | ७२ | १० | २४ जीवस्योपयोगस्य लक्षण | | |
| ७ औपशमिकसम्पत्त्यलक्षण | ७३ | १२ | स्वालक्षणस्ये विप्रतिपाति- | | |
| ८ सप्तप्रकृत्युपशमकारणकथन | | | परिहार | ८२ | ३६ |
| औपशमिकचारित्र्यस्वरूप- | | | २५ गुणगुणिनास्तादात्म्ये चोपयोग | | |
| निरूपण, सम्पत्त्यचारित्र्यो- | | | लक्षणासम्बन्धपरिहार | ८३ | ९ |
| पौर्वापर्योपनिपाते युक्तिप्रदर्शन च,, | | १ | २६ आत्माभावे प्रदर्शितवृत्तीनां | | |
| ९ सूत्रेण क्षाधिकभावस्य भेदा | | | परिहार. | ८४ | १३ |

| विषयाः | पृ.सं. | प.सं. | विषयाः | पृ.सं. | प.सं. |
|---|--------|-------|---|--------|-------|
| २७ उपयोगभेदतद्भेदयोः प्रदर्शनं | ८९ | ९ | ४४ प्रतीन्द्रियनामभ्युत्पत्तिं निरूप्य तेषां क्रमप्रतिपादने युक्तिप्रदर्शनं | " | १६ |
| २८ उपयोगभेदानामुल्लेखः सूत्रस्यपदानां पौर्वापर्य-क्रमप्रदर्शनं च | " | ११ | ४५ इंद्रियाणां विषयनामाख्यानं | ९२ | ९३ |
| २९ संसारिमुक्तभेदेन जीव-भेदप्रदर्शनं | " | २२ | ४६ प्रतिस्पर्शादिभ्युत्पत्तिं निरूप्य सूत्रस्थशब्दानां भ्युत्पत्तिप्रदर्शनपूर्वकं पौर्वापर्यप्रतिपादने युक्तपाख्यानं स्वतस्तद्गतश्च तेषां कथंचिदेकत्वपृथक्त्वप्रदर्शनं च, | " | २४ |
| ३० सूत्रस्यपदानामर्थप्रतिपादनं वृत्तिसमर्थनं, चशब्दस्य साफल्यप्रदर्शनं च | " | २५ | ४८ मनसो विषयप्रतिपादनं सूत्रशब्दार्थप्रतिपादनं | ९३ | ३१ |
| ३१ समनस्कामनस्कभेदेन संसारि-जीवभेदप्रदर्शनं | ८७ | १५ | ४९ दनस्पर्यंतानां जीवानां भेदोद्दिश्यप्रतिपादनं सूत्रस्थपदानां वैशयेन तात्पर्य-निरूपणं च | ९४ | ४ |
| ३२ सूत्रगतशब्दानां तात्पर्यप्रतिपादनं, समनस्कामनस्कयोः केन संबंध इत्यत्र प्रतिवाच्युपन्यस्त विप्रतिपत्तिपरिहारं | " | १६ | ५० क्रिम्यादि जीवानामेकैकवृ-द्धिबलेनेन्द्रियप्रतिपादनं सूत्रेण समनस्कशब्दार्थप्रतिपादनं | ९५ | १ |
| ३३ त्रसस्यावरभेदेन संसारिणां भेदोपाख्यानं | ८८ | ९ | ५१ सूत्रस्यसंज्ञाशब्दार्थप्रतिपादनपूर्वकं तत्रत्यविप्रतिपत्तिपरिहारः | " | ५ |
| ३४ त्रसशब्दार्थप्रतिपादनं तत्रत्य विप्रतिपत्तिपरिहारश्च | " | ११ | ५२ विप्रहृगतौ जीवस्य फर्म-योगप्रतिपादनं, | | |
| ३५ स्यावरशब्दार्थप्रतिपादनं तत्रत्यविप्रतिपत्तिपरिहारः त्रसस्यावरयोः पौर्वापर्यक्रमे युक्तिनिरूपणं च | " | १७ | ५३ सूत्रगतानां विप्रहादिपदानां प्रस्फुटतया तात्पर्यप्रतिपादनं च | " | १७ |
| ३६ स्यावरभेदोपाख्यानं | " | २९ | ५४ जीवगतिस्थाननिरूपणं सूत्रस्थतात्पर्यं प्रतिवाच्युपन्यस्त विप्रतिनिराकरणं च | ९६ | १ |
| ३७ सूत्रस्यपृथिव्यादिशब्दानां तात्पर्याख्यानं प्राग्यपौरस्य श्रुतिपादने युक्तिप्रदर्शनं च | " | ३० | ५५ मुक्तजीवस्य गतिनिरूपणं | " | २० |
| ३८ के त्रसाः ? इति प्रतिपादनं | ८९ | २२ | ५६ समयमवधीकृत्य संसारिजीवानां विप्रहृत्वया गत्याः प्रतिपादनं, अविप्रहृगतौर्निरूपणं च | ९७ | १४ |
| ३९ सूत्रस्यपदानां विप्रतिपत्तिपरिहारपूर्वकं तात्पर्य-विवेचनं | " | २३ | ५७ समयमवधीकृत्यानां हारफुल्लप्रतिपादनं | " | २६ |
| ४० इंद्रियसंख्याप्रतिपादनं | ९० | १ | ५८ आहारशब्दार्थप्ररूपणं | " | ३४ |
| ४१ इंद्रियशब्दार्थप्रतिपादनं, पराभिमतैन्द्रियनिराकरणं | " | ४ | ५९ जन्मभेदोपाख्यानं | ९८ | १३ |
| ४२ इंद्रियाणां मूलभेदप्रतिपादनं सूत्रस्यपदानां प्रस्फुटतया तात्पर्यप्रदर्शनं च | " | २१ | | | |
| ४३ इंद्रियनामाख्यानं | ९१ | १५ | | | |

| विषयाः | पृ.स. | पं.स. | विषयाः | पृ.स. | पं.स. |
|---|-------|-------|--|-------|-------|
| १० संमूर्तनादिशब्दार्थ निरूपण तेषां पौर्वापर्यप्रतिपादने युक्तिप्रदर्शन | " | १४ | सूत्रस्थपदानां वैज्ञेयतात्यर्थ प्रतिपादन च | १०४ | १ |
| ११ जन्म-सचिच्चादियोगि प्रदर्शनं | ९९ | १ | ८० उत्तरयोः शरीरयोरनतशुण- त्वव्यवस्थापन तत्रैविक्रयानि कत्वयोर्विप्रतिपत्तिपरिहरण | " | १८ |
| १२ सचिच्चादिशब्दानां तात्पर्य प्रतिपादनं च | " | २ | ८१ उत्तरयोः शरीरयोरप्रति- घातिवत्समर्थन | १०५ | ५ |
| १३ 'चक्षुश्चक्षुश्चक्षुः' साकल्य प्रदर्शनं | " | १० | ८२ उत्तरयोः शरीरयोरनादि संबन्धस्वव्यवस्थापन | " | १४ |
| १४ योनिजन्मनोरभेदविप्रतिपत्तौ युक्तिप्ररूपण | " | २६ | ८३ अनादिसंबन्धप्रतिपादन स्वर्ध्याद्यनादित्वे दोषनि- रूपण च | " | १९ |
| १५ सचिच्चादीनां पौर्वापर्य- निरूपणे युक्तिप्रदर्शनं | " | ३० | ८६ उत्तरशरीरे केषां भयत इति निरूपणं | " | १२ |
| १६ अचित्तयोनिकादय के ! इति प्रतिपादनं | १०० | ६ | ८७ एकारिन्नात्मनि यौगपद्येन किपति शरीराणि भवितुमर्ह- तीति प्रतिपादन, सूत्रस्थ पदानां तात्पर्यस्फोरण च | १०६ | ३ |
| १७ जरायुजादिगर्भभेदनिरूपणं | १०० | ३१ | ८८ अंत्यशरीरस्य निरूपमोगत्व- प्रतिपादन विप्रतिपत्तिपरि- हारपूर्वकमुपभोगशब्दार्थ- निरूपणं | " | २० |
| १८ जरायुजादिशब्दानां तात्पर्यप्ररूपणं | " | ३२ | ८९ औदारिकशरीरस्य गर्भसमू- हंनजत्वाद्ययान | " | ३३ |
| १९ जरायुजादीनां पौर्वापर्य क्रमे युक्तिप्रदान | १०१ | ९ | ९० वैक्रियिकशरीरस्योपपादजरव छन्धिजत्वप्रतिपादन | १०७ | १ |
| ७० उपपादजन्मनिरूपण | " | २५ | ९१ सर्वशरीरिणां वैक्रियिकत्वा- क्षेपे युक्तिप्रदर्शनं | " | १३ |
| ७१ समूर्तजन्मप्रतिपादन | " | ३१ | ९२ तैजसशरीरस्य लब्धिजत्व प्रतिपादन | " | २३ |
| ७२ शरीरभेदारव्यापन | १०२ | ८ | ९३ आहारकशरीरस्यरूपवर्णनं सूत्रस्थपदानां तात्पर्यप्ररूपणं च | " | २७ |
| ७३ शरीरशब्दार्थनिरूपणं | " | ९ | ९४ सञ्जानी शरीराणां परस्पर- रतः सहादिभिर्भेदाद्ययानं | १०८ | १० |
| ७४ औदारिकादिशब्दानां व्युत्पत्ति- निदर्शनपूर्वक सारार्थप्रतिपादन,, | " | १९ | ९५ जीवविशेषाणां नपुंसकत्व प्रतिपादन सूत्रस्थपदानां तात्पर्यनिरूपणं च | ११० | ६ |
| ७५ सर्वेषामौदारिकादीनां कर्म- णाचमसंगसतल्लुभणानांभूतत्वा | " | २८ | | | |
| ७६ सैषामिन्यत्रोप-पत्तविप्रतिपत्ति परिहार कर्मगशरीरस्य कारणतश्चशरीरत्वया. प्रतिपादनं च | १०३ | ५ | | | |
| ७७ औदारिकादीनां पौर्वापर्यक्रमे युक्तिप्रदर्शनं | " | २० | | | |
| ७८ औदारिकादिशरीराणां पर- पर स्तम्भशाशयान | " | २६ | | | |
| ७९ सैजसप्रारूप्यानां शरीराणांम- सङ्घेयपगुणत्वप्रतिपादन | | | | | |

| विषयः | पृ.सं. | पं.सं. | विषयः | पृ.सं. | पं.सं. |
|------------------------------------|--------|--------|-------------------------------------|--------|--------|
| ९७ देवानां नपुंसकत्वाभाव | | | संबन्धाख्यानं | " | ११ |
| प्रतिपादनं | " | २० | १३ रत्नप्रभादिषु प्रतिप्रस्तारं | | |
| ९८ नारकाद्यतिरिक्तजीवानां | | | जघन्या स्थितिः | ११८ | १ |
| त्रिवेदरूपप्रतिपादनं | " | २४ | १४ द्वीपसमुद्राणां नामाख्यानं | ११९ | १२ |
| ९९ शेषजीवानां वेदत्रयसिद्धौ | | | १५ जंबूद्वीपशब्दार्थः | " | १० |
| वाचोयुक्तिः | " | २६ | १६ लवणोदशब्दार्थः | " | २३ |
| ११० औपपादिकचरमोत्तमदेहानां | | | १७ द्वीपसमुद्राणां विष्कंभ- | | |
| सख्येयवर्षीयुष्मानपवर्षीयुष्म- | | | स्थितिप्रकाराख्यान | " | ३१ |
| प्रतिपादनं | १११ | १ | १८ सूत्रस्थद्विद्विष्कंभादीना | | |
| १०१ सूत्रस्थौपपादिकादिपदानां | | | पदानां साफल्यप्रदर्शनं | " | ३२ |
| विप्रतिपत्तिपरिहारपूर्वकं | | | १९ जंबूद्वीपरूपवर्णनं | १२० | ८ |
| निरवधार्यप्ररूपण | " | २ | २० क्षेत्राणां नामाख्यानं | " | २२ |
| इति द्वितीयोऽध्यायः । | | | भरतशब्दार्थप्रतिपादनं, | | |
| अथ तृतीयोऽध्यायः । | | | तत्स्थाननिरूपणं च | " | २४ |
| १ आलंबनस्थितिप्रकारपूर्वकं | | | २१ विजयार्धरजतादिवर्णनं | " | ३२ |
| सप्तानां नरकभूमीनामुल्लेखः | ११२ | ९ | २२ हैमवतादिशब्दानामर्थप्रति- | | |
| २ सूत्रस्थपदानां संपटनपूर्वकं | | | पादनं तत्स्थाननिरूपणं च | १२१ | २५ |
| प्रतिपदसाफल्यप्रदर्शनं | " | ११ | २३ विदेहक्षेत्रभेदाख्यानं प्रत्येकं | | |
| ३ सप्तसु भूमिषु नरकसंख्या | | | तेषां स्वरूपनिरूपणं च | १२२ | १० |
| प्रतिपादनं | " | ३३ | २४ क्षेत्रविभाजिनां हिमवदादि- | | |
| ४ रत्नप्रभादिषु नियतप्रदेशे | | | पर्वतानां नामाख्यानं | १२८ | २२ |
| नरकनिदर्शनं | ११३ | १० | हिमवदादिशब्दानामर्थ- | | |
| ५ नारकाणां स्वभावप्ररूपणं | ११४ | ४ | प्रतिपादनं स्थितिक्षेत्र- | | |
| ६ सूत्रस्थशब्दानां वैशद्येन | | | निरूपणं वर्णनं च तेषां | " | २७ |
| तात्पर्यप्ररूपणं | " | १२ | २६ हिमवदादिगिरीणां हेमादिव- | | |
| ७ नरकानां परस्परोदीरित- | | | र्णमयत्वप्रतिपादनं | १३० | १३ |
| दुःखत्वप्रदर्शनं | ११६ | ३ | २७ हिमवदादिमहीधराणां मणि- | | |
| ८ चतुर्थ्याः प्राच्यासु भूमिषु | | | विचित्रपार्श्वत्वतुल्यविस्तार- | | |
| सङ्घिष्टासुरोदीरितदुःख | | | त्वयोर्वर्णनं | " | १९ |
| प्रदर्शनं | ११६ | ११ | २८ पर्वतानामुपरि याथाक्रम्येण | | |
| ९ सूत्रस्थशब्दानां तात्पर्यनिरूपणं | | | पण्णां सरसा नामाख्यानं | " | २४ |
| चशब्दसाफल्यं, उदीरित | | | २९ प्रथमसरसौ विष्कंभावगाह- | | |
| शब्दमहणाप्रहणकृत- | | | योर्वर्णनं | " | २८ |
| विप्रतिपत्तिपरिहारश्च | " | २३ | ३० तन्मध्यस्थपुष्करस्य परिमा- | | |
| ११ याथाक्रम्येण नरकेषु जीवानां | | | णाख्यानं | " | ३ |
| मुक्तास्थित्युपवर्णनं | ११७ | ८ | ३१ प्रथमहृदातिरिक्तहृदानां वि- | | |
| १२ सूत्रस्थपदानां परस्पर | | | ष्कमादिनिरूपणं तन्मध्य- | | |
| | | | स्थानां पुष्कराणां च परि- | | |

| विषयाः | पृ.सं. | प.सं. | विषयाः | पृ.सं. | पं.सं. |
|--|--------|-------|--|--------|--------|
| माणनिरूपणं | १३१ | १३ | हैमवतकादीनां स्थितिसाम्य- प्रदर्शन | " | ३२ |
| ३२ सूत्रस्यानां प्रत्येकपदस्य साफल्यप्रदर्शनं | " | १५ | ४८ वेदेहिकानां जनानां स्थिति- प्ररूपणं | " | ३५ |
| ३३ हृदस्यानां देवीनां नामाख्यानां सूत्रस्थपदानां साफल्य- प्रदर्शनं | १३२ | ४ | ४९ प्रकारांतरेण भरतक्षेत्रस्य विष्कभोपवर्णनं | १३७ | ३ |
| ३४ आर्हतमत्ताभिमतनदीनां नामाख्यानां | " | १६ | ५० लवणसमुद्रोपवर्णनं | " | १० |
| ३५ प्रतिपमत्तादिनदीनां पूर्वसमुद्र- गमनप्रतिपादनं सूत्रस्थप्रति- पदसार्थक्यप्रदर्शनं च | " | २१ | ५१ धातकीखडस्यवर्षादीनां परि- माणादिप्रदर्शनं | १३८ | १८ |
| ३६ प्रतियुगलांलनदीनामपरस- मुद्रगमनत्वप्रतिपादनं | " | २९ | ५२ धातकीखडस्यभरतस्याभ्यं- तरविष्कभादिप्रतिपादनं | " | २६ |
| ३७ गंगासिंध्वादिनदीनां पद्मादि- हृदोत्पत्तिनिरूपणं विस्तरेण वर्णनं च तासां | " | ३१ | ५३ भरतातिरिक्तक्षेत्राणां विष्कं- भवर्णनं | " | ३३ |
| ३८ गंगासिंध्वादिनदीनां परिवार- राख्यानां सूत्रस्थपदानां विप्र- तिपत्तिपरिहारपूर्वकं साफ- ल्यप्रदर्शनं | १३४ | ३० | ५४ वर्षादीनामवगाहप्रदर्शनं | १३९ | ४ |
| ३९ भरतक्षेत्रस्य परिमाणानि- रूपणं | १३५ | ९ | ५५ पुष्करार्थस्थधेप्रादीनां वि- ष्कभादिवर्णनं | " | २२ |
| ४० विदेहांतवर्षधरवर्षाणां परि- माणनिरूपणं सूत्रस्थपदानां साफल्यप्रदर्शनं च | " | १४ | ५६ पुष्करार्थसंज्ञायां अभिधेयनि- रूपणं | १४० | ९ |
| ४१ उत्तैरावतादीनां दक्षिणै- स्तौत्यप्रदर्शनं | " | २७ | ५७ मानुषोत्तरपर्वताद्वाहिर्मनुष्या- सत्त्वप्रतिपादनं | " | २७ |
| ४२ उन्नापिण्यवसर्पिणीभ्यां पट्ट- समयाभ्यां भरतैरावतयोद्दे- हिहासोपवर्णनं | " | ३० | ५८ नंदीश्वरद्वोपवर्णनं | " | ३२ |
| ४३ वृद्धिहासनिमित्तप्रदर्शनं | १३६ | ३ | ९ मानुषोत्तराभ्यां वर्तिनां मनुष्या- णामार्यम्लेच्छेतिभेदप्रतिपादनं | १४२ | २८ |
| ४४ अवसापिण्यादीनां लक्षण- प्रतिपादनं | " | ७ | ६० आर्याणां भेदाख्यानां अष्टद्विप्रासार्थ्याणां भेदप्रभेदाख्यानां | " | २९ |
| ४५ भरतैरावतापरभूमिनामव- स्थितत्वप्रतिपादनं | " | १९ | ६१ ऋद्धिप्रासार्थ्याणां भेदप्रभेदा- ख्यानां | १४३ | १४ |
| ४६ हैमवतकंहारिवर्षकदेवकुख- काणां स्थितिप्ररूपणं | " | २३ | ६२ म्लेच्छानां भेदप्रतिपादनं | १४५ | १४ |
| ४७ दक्षिणहैमवतकांदिभिरुत्तर- | | | ६३ कर्मभूत्व केषां क्षेत्राणा- मिति प्रतिपादनं | " | २६ |
| | | | ६४ कर्मभूमित्वव्यपदेशसमर्थनं | " | ३० |
| | | | ६५ मनुष्याणामुच्छ्रयानुच्छ्रयि- त्युपवर्णनं | १४६ | ८ |
| | | | ६६ प्रमाणभेदाख्यानां | " | १३ |
| | | | ६७ लौकिकप्रमाणस्य भेदाख्यानां | " | १४ |
| | | | ६८ अलौकिकप्रमाणस्य भेदाख्यानां | " | २६ |
| | | | ६९ ह्यप्रमाणभेदप्रतिपादनं | " | ३१ |
| | | | ७० संख्याप्रमाणभेदाख्यानां | " | ३३ |

| विषयः | पृ.सं. | प.सं. | विषयः | पृ.सं. | प.सं. |
|---------------------------------------|--------|-------|-----------------------------------|--------|-------|
| ७१ सख्येयप्रमाणदीनां वर्णन | " | ३४ | १० सूत्रस्यशेषपदार्थसाफल्यप्रति- | | |
| ७२ उपमानप्रमाणस्य भेदा | १४७ | ३५ | पादन, सूत्रस्यतात्पर्यविभक्ति- | | |
| ७३ पल्पभेदास्तेषां वर्णनं | १४२ | ३६ | पत्तिपरिहारश्च | " | ३२ |
| ७४ क्षेत्रप्रमाणभेदास्तेषां प्रत्येक- | | | ११ कल्यातीतदेवानामर्गोचारः। | | |
| स्य वर्णन | " | ३२ | प्रतिपादनं | १५३ | २३ |
| ७५ भावप्रमाणभेदाख्यान | १४९ | ९ | १२ भवनवासिदेवाना भेदाख्यान | " | २० |
| ७६ तिर्यग्योनिजाना स्थिति- | | | १३ अमुरादिदेवानामसुरत्वादि- | | |
| प्ररूपण | " | १० | संज्ञामु हेतुप्रतिपादन | " | ३४ |
| ७७ तिर्यग्योनिशब्दार्थ | " | १२ | अमुरकुमारशब्दयोर्निप्रतिपत्ति | | |
| ७८ तिरर्था भेदास्तेषां प्रत्येकस्यो- | | | १४ पुरस्सर तात्पर्यप्रतिपादन | " | ३५ |
| रुष्टस्थित्युपवर्णनं च | " | १५ | १५ अमुरादिकुमाराणां सख्यपूर्वक | | |
| ७९ तिरर्था भवस्थितिकायस्थि- | | | भवनप्रतिपादन | १५४ | ११ |
| तिप्ररूपण, उभयोर्विशेषप्र- | | | १६ व्यतरदेवभेदाख्यान | " | ३२ |
| तिपादन च | " | ३१ | व्यतरशब्दार्थप्रतिपादनपूर्वक | | |
| इति तृतीयोध्यायः । | | | किन्नादीनां किन्नरत्वादि- | | |
| | | | १७ सहासु हेतुप्रदर्शन | " | ३६ |
| | | | १८ ज्योतिष्कदेवानां भेदप्रति- | | |
| | | | पादन | १५५ | १९ |
| | | | १९ ज्योतिष्कादिशब्दानामर्थप्रति | | |
| | | | पादन, सूर्यादीनां पूर्वपर- | | |
| | | | त्वोपनिपाते युक्तिप्रदर्शनं | " | २० |
| | | | २० ज्योतिष्काणां गतिविशेष- | | |
| | | | प्रतिपात्तिनिरूपण | १५६ | ३३ |
| | | | २१ सूत्रस्यपदानां युक्तिपूर्वक | | |
| | | | तात्पर्यप्ररुक्तीकरणं | " | ३४ |
| | | | २२ गतिमज्ज्योति सर्वत्रैव व्यत्र- | | |
| | | | हारकालप्रतिपादन | १५८ | १४ |
| | | | २३ बालासगृह एव काळ इति | | |
| | | | सिद्धातस्य प्रत्याख्यान | " | २६ |
| | | | २४ ज्योतिष्कदेवानां बहिरवस्थि- | | |
| | | | तत्त्वप्रतिपादन | " | ३३ |
| | | | २५ चतुर्थनिकायस्य नामाख्यान | | |
| | | | २६ वैमानिकशब्दार्थविमानभेद- | | |
| | | | बोध प्रतिपादन | १५९ | ६ |
| | | | २७ वैमानिकदेवभेदप्रतिपादन | " | १३ |
| | | | २८ वैमानिकानामवस्थितिविशेष | | |
| | | | प्ररूपण | " | १८ |
| | | | २९ वैमानिकदेवानां सौधर्मादि | | |

| विषयाः | पृ.सं. | पं.सं. | विषयाः | पृ.सं. | पं.सं. |
|--|--------|--------|--|--------|--------|
| स्थाननामाख्यानं | १६० | १ | ४६ शौपपादिकमनुष्येभ्यः | | |
| ३० सौधर्मादिशब्दानां तात्पर्य- प्रतिपादनं | " | ५ | शेषाणां तिर्यग्योनत्व | | |
| ३१ सर्वार्थसिद्ध्यादिसूत्रस्थपदानां | | | प्रतिपादनं | १७५ | २२ |
| पृथग्ग्रहणे तात्पर्यप्रदर्शनं | " | २५ | ४७ सूत्रस्थपदानां तात्पर्य- निदर्शनं च | " | २६ |
| ३२ सौधर्मादिस्वर्गाणां स्थानानां | | | ४८ भवनवासिनामुक्कटस्थि- त्युपवर्णनं | १७६ | ९ |
| विमानप्रस्ताराणां तत्रस्थदे- वपरिपदां देवानामायुषां च- | | | ४९ सौधर्मेशानदेवानामुक्कट- स्थित्युपवर्णनं | " | १५ |
| व्यादीनां विस्तारेण वर्णनं | १६१ | ८ | ५० सनत्कुमारमाहेंद्रयोश्चकृष्ट- स्थितिनिर्देशः | " | २० |
| ३३ स्थितिप्रभावादिभिरुत्तरोत्तर- देवानां विशेषप्रतिपादनं | १६८ | ३ | ५१ ब्रह्मलोकाद्यष्ट्युत्ततिपूकृष्ट | | |
| ३४ स्थित्यादिशब्दानां तात्पर्य- निरूपणं | " | ४ | स्थित्याख्यानां | " | २४ |
| ३५ गत्यादिभिर्देवानां हानित्व- प्रतिपादनं गत्यादिशब्दार्थ | | | ५२ अष्ट्युत्तारपूर्वविमानाना- मुक्कटस्थित्युपवर्णनं | १७७ | १ |
| निरूपणं च | " | २७ | ५३ सौधर्मेशानदेवानामुक्कट | | |
| ३६ गत्यादिशब्दानां पौर्वापर्यक्रमे | | | स्थित्युपवर्णनं | " | १७ |
| युक्तिप्रतिपादनं | १६९ | ३ | ५४ सौधर्मेशानातिरिक्तविमा- नानां जघन्यस्थिति- | | |
| ३७ देवानामुत्तरोत्तरमभिमानहा- | | | प्रतिपादनं | " | २३ |
| नित्वे युक्तिनिरूपणं | " | १९ | ५५ सूत्रस्थपदानां तात्पर्य- विवेचनं | " | २४ |
| ३८ सौधर्मादिषु कल्पेषु केष्या- प्रतिपादनं | १७० | १ | ५६ प्रथमनरकस्योऽकृष्ट- | | |
| ३९ केष्याया निर्देशवर्णपरिणा- | | | स्थितेर्द्वितीयादिनरकाणां | | |
| मादिकारणनिरूपणं विस्त- रेण | १७१ | ३६ | जघन्योऽकृष्टस्थित्योश्च | | |
| ४० प्रैवेयकेभ्यः प्राच्यानां विमा- | | | प्रतिपादनं | १७८ | १ |
| नाना कल्पत्वप्रतिपादनं | १७२ | ३३ | ५७ प्रथमनरकस्य जघन्य- स्थित्युपवर्णनं | " | ७ |
| ४१ लौकांतिकदेवानां स्थानवि- निर्णयः | १७३ | १९ | ५८ भवनवासिनां जघन्य- स्थित्युपवर्णनं | " | ९ |
| ४२ लौकांतिकदेवानां भेद- प्ररूपणं | १७४ | २७ | ५९ व्यतराणां जघन्य- स्थित्युपदेशः | " | १२ |
| ४३ सारस्वतादित्याद्यतरालवर्तिनां | | | ६० व्यंतराणामुक्कट- | | |
| देवानां नामाख्यानं विस्तारेण | | | स्थितिनिर्देशः | " | १८ |
| तेषां वर्णनं च | " | ४ | ६१ ज्योतिष्काणांमुक्कट | | |
| ४४ विजयाद्यनुदिशविमानस्थदेवानां | | | स्थित्युपदेशः | " | २१ |
| द्विचरमत्वप्रतिपादनं | " | २९ | ६२ ज्योतिष्काणां जघन्य- | | |
| ४५ द्विचरमशब्दस्य विप्रतिपासि | | | स्थित्युपपादनं | " | २४ |
| निरसनपूर्वकं तात्पर्याख्याना | " | ३५ | | | |

| विषयः | पृ.सं. | पं.सं. | विषयः | पृ.सं. | पं.सं. |
|---|--------|--------|--|--------|--------|
| ११ लौकिकानां स्थित्युपदर्शनं | १७९ | ९ | ८ धर्मादीनां पौर्वापर्यक्रमप्रतिपादने हेतुभिधानं | १९० | २१ |
| १४ जीवस्यैकानेकारमक-त्त्वोपवर्णनं | " | १० | ९ अजीवादीनि द्रव्याणीतिप्रतिपादनं | १९१ | २० |
| १५ भाननानेकारमत्यप्रतिपादने युक्तिप्रदर्शनं | " | १२ | १० द्रव्यशब्दार्धनिरूपण | " | २१ |
| ११ अनेकारमकरयैकस्य जीवस्यभिधानप्रकारोपवर्णनं | १८० | २६ | ११ द्रव्यस्वयोगाद्द्रव्यमित्यभिधादिनां सिद्धांतनिराकरणं | १९२ | ९ |
| १७ क्रमयौगपदाभिधानं युक्तिप्रदर्शनं | १८१ | १ | १२ गुणसद्भावो द्रव्यमिति सिद्धांतनिराकरणं | १९४ | १ |
| १८ सकलविकलादेशयोः स्वरूपप्रतिपादनं | " | ५ | १३ सूत्रस्थवहुवचनं धर्माद्यतिरिक्तद्रव्यनिराकरणार्थं | १९५ | ११ |
| १९ संसर्गस्या नामारूपान्तरपदार्थसघटनपूर्वकं स्वरूपोपवर्णनं च | १८२ | १४ | १४ अजीव्याभिधानानंतरं जीव्याभिधानं | " | १९ |
| ७० कलादीनां भेदनिरूपण | १८४ | १२ | १५ जीवत्वयोगाज्जीव इति वदतां सिद्धांतनिराकरणं | " | २१ |
| ७१ विकलादेशे सत्संयु-पाष्यान | १८६ | १७ | १६ सूत्रस्थवहुवचनप्रतिपादनप्रयोजन | १९६ | १६ |
| ७२ सत्संयु-प्रतिपाद्यु-पन्यस्तविरोधपरिहारः | १८७ | ५ | १७ द्रव्याणि, जीवाश्चेति सूत्रस्यैकीकरणे दोषाभिधानं | " | २१ |
| इति चतुर्थोऽध्यायः । | | | १८ धर्माधर्मादिद्रव्याणां विशेषप्रतिपादनं | " | ११ |
| — | | | १९ विप्रतिपत्तिनिराकरणपूर्वकं सूत्रस्थानिःपादिपदानां तात्पर्यप्रतिपादनं | " | १४ |
| अथ पंचमोऽध्यायः । | | | २० पुद्गलानां स्वरूपप्रतिपादनं | १९७ | २८ |
| १ अजीवपदार्थभेदाख्यान | " | २६ | २१ सूत्रस्थपदानां तात्पर्यस्य बहुवचनफलस्य च प्रतिपादनं | १९८ | २९ |
| २ विप्रतिपत्तिनिरसनपूर्वकमजीवकायशब्दस्य | " | २६ | २२ आकाशावधिद्रव्याणां प्रत्येकमेकत्वप्रतिपादनं | " | १८ |
| ३ सामानाधिकरण्यानेन धृति-समर्थनं | " | २७ | २३ सूत्रस्थपदानां प्रतिवाद्युपन्यस्तविप्रतिपत्तिनिराकरण-पूर्वकं तात्पर्यप्रतिपादनं | " | १९ |
| ४ प्रतिवाद्युपन्यस्तजीव-शब्दे विप्रतिपत्ति-परीहारः | १८८ | २१ | २४ आकाशात्तद्रव्याणां निष्क्रियत्वप्रतिपादनं | १९९ | ३ |
| ५ कायशब्दार्धनिरूपण-पूर्वकं तत्साफल्यप्रदर्शनं | " | २८ | २५ क्रियालक्षणं तद्भूतिप्रदर्शनं च, | " | ४ |
| ६ धर्मादिसंज्ञानां हेतुप्रदर्शनं | १८९ | २२ | इति निष्क्रियत्वाद्दुस्सादापभाव इति विप्रतिपत्तेनिरसनं | " | १२ |
| ७ धर्मादीनां संक्षेपेण विप्रतिपत्तिनिवृत्तिपूर्वकं स्वरूपवर्णनं | " | २६ | | | |

| विषयाः | श्रु.सं. | प.सं. | विषयाः | श्रु.सं. | पं.सं. |
|--|----------|-------|--|----------|--------|
| सूत्रस्य चशब्दसाकश्यप्रदर्शन, आत्मा सर्वगतवान्निष्क्रियः | | | यत्वे युतसिद्धिप्रसंग इति प्रतिवायुवन्यस्तविप्रतिपत्ति | | |
| २१ क्रियाहेतुगुणसद्भावात्परम स्त्रियाहेतुरितिसिद्धांतरिा- करण | " | २१ | ४२ परिहारः | " | १८ |
| २७ पुद्गलानां क्रियाभेदप्रति- पादन | २०० | ३४ | ४३ लोकाशब्दार्थप्ररूपण | " | २६ |
| ३८ त्रिगायोगादात्मनः क्रियावत्त नतु स्वरूपत इति सिद्धांत- परिहरण | २०१ | ४ | ४४ धर्माधर्मयो क्लृप्तल्लोकाकाशो- ऽवगाहप्रदर्शन | २०७ | १५ |
| ३९ धर्माधर्मैकजातानामसख्येय- प्रदेशत्वप्रतिपादन | " | ३२ | ४५ एकप्रदेशादिषु पुद्गलाना- मवगाहप्रदर्शन | " | २५ |
| विप्रतिपत्तिनिरसनपूर्वकमसख्येय प्रदेशशब्दयो सूत्रस्यो | | | ४६ पुद्गलादीनामेकप्रदेशे युक्ति- पूर्वकमवस्थानप्रतिपादन | " | ३६ |
| ३० स्थाप्यप्रदर्शन | " | ३३ | ४७ जीवानामसख्येयमागादि- ध्वनगाहप्रतिपादन | २०८ | १३ |
| ३१ उपचारतः प्रदेशत्वपरिहार- निरूपण | २०२ | १० | ४८ असख्येयमागादिषु जीवाना मवगाह्ये प्रतिवायुवन्यस्त | | |
| ३२ घटवदामादीनां प्रदेशत्व निराकरणं | २०३ | १ | विप्रतिपत्तिनिराकरण | " | २५ |
| ३३ आकाशस्थानतः प्रदेशत्व प्रतिपादनं | २०४ | ४ | ४९ जीवात्मनां स्वशरीरप्रमाणत्व- व्यवस्थापन | २०९ | ४ |
| ३४ असख्येयानतःशब्दयोर्भेदप्रदर्शन | " | ७ | ५० आत्मनः शरीरपरिमाणवे समुपन्यस्ते प्रदीपदृष्टांते | | |
| ३५ पुद्गलानां प्रदेशसख्येयप्रतिपादनं | " | २७ | प्रदीपनदात्मनोऽनित्य- त्वविचारणत्वप्रसंग इतियि- प्रतिपत्तिनिरासः | " | १२ |
| असख्येयप्रदेशे लोके कथम- नतदेशानामवस्थानभिरवप्र | | | ५१ विप्रतिपत्तिनिरसनपूर्वक- मात्मनः प्रतिप्रदेशं गुणवि- देशाभावात्प्रतिपादनं | " | ३० |
| ३६ युक्तिप्रतिपादनं | " | ३१ | ५२ धर्माधर्मद्रव्ययोरुपकार- प्रदर्शन | २१० | २२ |
| परमाणोः प्रदेशानामभावा- त्प्रतिपादनं युक्तिपूर्वकं | २०५ | १२ | ५३ सूत्रस्थगत्यादिराशब्दानां सात्त्विक्यप्रतिपादन | " | ३० |
| ३७ त्रिप्रदेशाभावात् परमाणोः स्वादिदिति विप्रतिपत्तिरिहाय | | | ५४ गतिस्थियुपपन्नाविति सूत्रस्थपदस्य स्पृष्टया | | |
| युक्तिप्ररूपणं | " | २१ | वृत्तिनिरूपणं | " | ३४ |
| ३९ लोकाकाशे धर्मादीनामवगाह- प्रदर्शन | " | २८ | ५५ उपग्रहवचनसाकश्यप्रदर्शन | २११ | ३३ |
| ४० आकाशास्य त्वप्रतिष्ठत्वं- प्रतिपादनं | " | ३३ | ५६ आकाशास्थित्व गतिस्थियुप- ग्रहत्वमभिन्नानां नाशो | | |
| परमार्थतवाधारधेयामात्र प्रतिपादनमाकाशादीनां | २०६ | ४ | धर्माधर्माभ्यामिति विप्रति- पत्तिरिहार | ११२ | १९ |
| ४१ आकाशाधर्मादीनामाभावात् | | | ५७ धर्माधर्मद्रव्ययोः स्वरकारे | | |

| विषयः | पृ.सं. | पं.सं. | विषयः | पृ.सं. | पं.सं. |
|-------------------------------------|--------|--------|-----------------------------------|--------|--------|
| परस्परविरोधोपवर्णनं | २१३ | ११ | ७१ फाल्गुनवर्तनाद्यु | | |
| ५८ धर्माधर्मयोरस्तित्वप्रतिपादनं | | | पकारवर्णनं | " | ३० |
| तत्रत्यविप्रतिपत्तिनिरासश्च | " | ३४ | ७६ वर्तनादीनां विप्रतिपत्ति- | | |
| ५९ आकाशस्योपकारप्रदर्शनं | २१५ | २१ | निराकरणपूर्वकं स्वरूपाभिधानं | " | ३३ |
| ६० अयुतसिद्धयेऽन्याकाशादीनामा | | | ७७ पराधापरत्वयोः साफल्यस्य | | |
| धाराधेयत्वसमर्पणं | " | ३१ | वर्तनादीनां मायाक्रम्यस्य च | | |
| ६१ एकत्र स्थितानां धर्मादीनां | | | ७८ प्रतिपादनं | २२९ | २४ |
| परस्परोपघाताभावे युक्ति | | | ७९ पुद्गलस्वरूपाभिधानं | " | ३० |
| प्रदर्शनं, आकाशस्याग्राह्य | | | ८० स्पर्शादीनां पौर्वापर्याभिधाने | | |
| सामर्थ्यप्रदर्शनं प्रतिषाद्यभि- | | | युक्तिप्रदर्शनं तत्रत्यविप्रति- | | |
| ६२ मत्ताकाशस्वरूपनिराकरणं च | २१६ | ११ | पत्तिपरिहारश्च | " | ३१ |
| ६३ पुद्गलानां शरीराद्यु | | | ८१ स्पर्शादीनां भेदाख्यानं | २३० | १३ |
| पकारोपवर्णनं | २१७ | १४ | ८२ शब्दादिभेदेन पुद्गलानां स्व- | | |
| ६४ विप्रतिपत्तिनिराकरणपूर्वक | | | रूपप्रतिपादनं च | " | २० |
| शरीरादीनां मायाक्रम्ये | | | ८३ शब्दस्य भेदभेदनिर्देशपूर्वकं | | |
| हेतुप्रदर्शनं | " | १५ | स्वरूपाख्यानं | " | ३३ |
| ६५ शरीरादीनां पुद्गलस्योपकारकत्व | | | ८४ बंधस्य भेदनिर्देशपूर्वकं | | |
| प्रदर्शनपूर्वकं तदुपदेश- | | | स्वरूपाभिधानं | २३२ | ९ |
| साकल्यप्रदर्शनं | २१८ | ७ | ८५ सौक्ष्मादीनां भेदनिर्देश- | | |
| वाचः स्वरूपनिर्देशपूर्वकं | | | पुरस्तरं स्वरूपाभिधानं | २३३ | १६ |
| भेदाख्यानं | " | २३ | ८६ क्रियाभेदोपवर्णनं | २३४ | २० |
| ६६ मनसो भेदनिर्देशपूर्वकं स्वरूप- | | | ८७ शब्दादीनां पुद्गलैरन्यावान- | | |
| वर्णनं प्रतिषाद्यभिमत- | | | न्यत्वाद्यनेकांतत्वप्रदर्शनं | " | २९ |
| ६७ मनःस्वरूपस्य विस्तरेण | | | ८८ पुद्गलानां मूलभेदाख्यानं | २३५ | १६ |
| निराकरणं | २१९ | १८ | ८९ अशुभरूपाणामर्थस्य तत्रत्य- | | |
| ६८ प्राणापानस्वरूपवर्णनं | २२१ | १७ | यचननिर्देशतारपर्यस्य च | | |
| ६९ पुद्गलानां सुखाद्युपका- | | | निरूपणं | " | १७ |
| रंतरवर्णनं | २२२ | ८ | ९० अण्व्यादीनां स्वरूपे प्रति- | | |
| ७० सुखादीनां स्वरूपाख्यानं | " | ९ | षाद्युपन्यस्तविनादपरिहारः | " | ३१ |
| ७१ सुखादीनां मायाक्रम्ये | | | ९१ स्कंधानामुपपत्तिमकारोप | | |
| युक्तिप्रदर्शनं | " | १७ | वर्णनं | २३७ | १५ |
| ७२ सूत्रस्योपमहशब्दसाफल्यस्य | | | ९२ अणुत्पत्तिवर्णनं | " | ३० |
| पुद्गलकृतमरणस्वरूपोपमहत्वस्य | | | ९३ भेदसंघातेऽप्य उर्ययंते, इति | | |
| घात्मनः समर्पणं | " | २६ | सूत्रे भेदसंघातपदसाफल्य- | | |
| ७३ सूत्रस्यविवादपरिहारप्रदर्शनं | २२३ | १ | कथनं | " | ३६ |
| ७४ जीवानामुपमहत्वप्रदर्शनं सूत्रस्य | | | ९४ सादितिद्रव्यलक्षणप्रति | | |
| पदानां साफल्यकथनं च | २२३ | १२ | पादनं | २३८ | ४ |

| विषयाः | पृ.सं. | पं.सं. | विषयाः | पृ.सं. | पं.सं. |
|---|--------|--------|--|--------|--------|
| ९५ सत्पदार्थनिरूपणं | " | ८ | ११५ परिणामभेदप्रतिपादनं | " | ११ |
| ९६ सूत्रसंग्रहादादिपदानां तात्पर्यप्रतिपादनं | " | १२ | इति पञ्चमोऽध्यायः । | | |
| ९७ द्रव्याणामुत्पादाद्यात्मकत्वा- नेकात्मसमर्थनं | " | १८ | षष्ठोऽध्यायः । | | |
| ९८ सच्छब्दार्थरूपणं, एकत्रो- त्पादादिप्रमाणविरोध- प्रतिपादनं | " | ३४ | १ योगशब्दार्थनिरूपणं | २४५ | ८ |
| ९९ सूत्रेण नित्यशब्दार्थनिरूपणं | २९९ | २८ | २ कर्मशब्दार्थनिरूपणं | " | १४ |
| १०० न्ययोत्पादयोः सूत्रेण विरोधपरिहारः | २४० | ४ | ३ कर्मयोगशब्दयोः कर्त्रीदिव्य- त्पत्तिनिरूपणं | " | २७ |
| १०१ बंधकारणोपदर्शनं | " | २० | ४ आत्मपरिणामत्वायोगशब्दस्य त्रैविध्यानुपपत्तिरिति विप्रति- पत्तिपरिहारः | २४६ | १ |
| १०२ सूत्ररूपसिग्धादिशब्दानां तात्पर्याख्यानं सिग्धादीनां प्रतीतिप्रदर्शनं च | " | २१ | ५ योगशब्दार्थस्य विप्रतिपत्ति- परिहारपूर्वकं प्रतिपादनं | " | २१ |
| १०३ जघन्यगुणानां बंधाभाव- निरूपणं | २४१ | १ | ६ आत्मशब्दार्थनिरूपणं | " | ११ |
| १०४ गुणसाम्ये सदृशानां बंधा- भावनिरूपणं | " | १५ | ७ पूर्वोत्तरसूत्रयोरेक्यसंबंधिविप्र- तिपत्तिनिरासः | " | ३२ |
| १०५ ऋषिकादिगुणानां बंध- प्रतिपादनं सूत्रस्वपदानां तात्पर्यनिरूपणं च | " | २९ | ८ आत्मसंबन्धायां मुक्तिप्रदर्शनं | २४७ | १२ |
| १०६ बंधेऽधिकयोर्गुणयोः पारि- णामिकत्वप्रतिपादनं | २४२ | १५ | ९ पुण्यपापभेदेन कर्मद्वैविध्य- प्ररूपणं | " | १९ |
| १०७ द्रव्यस्य गुणपर्ययमव- समर्थनं | २४३ | १ | १० शुभादिसूत्रपदानां तात्पर्य- निरूपणं | " | २० |
| १०८ गुणपदार्थसमर्थनं तत्रत्य- विप्रतिपत्तिपरिहारश्च | " | ६ | ११ पुण्यपापयोरेक्यपरिहारः | " | ३५ |
| १०९ गुणपर्ययवदिति धाक्य- समर्थनं | " | २० | १२ सकृपायाकृपायमाणिनोरास्त्र- वविशेषाख्यानं | २४८ | २० |
| ११० कालस्य द्रव्यत्वसमर्थनं | " | २६ | १३ सूत्रस्यकृपायादिशब्दानां तात्पर्यनिरूपणं | " | २३ |
| १११ कालत्वानंतसमवाय- प्रतिपादनं | " | ३५ | १४ सांप्रदायिकास्तवस्य भेदाख्यानं | २४९ | १ |
| ११२ गुणलक्षणप्रतिपादनं | २४४ | ६ | १५ इन्द्रियादीनामात्मनो भेदाभे- दयोरनेकात्मसमर्थनं | " | १६ |
| ११३ गुणानां विप्रतिपत्तिपरिहार- पूर्वकं निगुणत्वावस्थापणसमर्थनं, | " | १० | १६ पञ्चविंशतिक्रियाणां विस्तरेण लक्षणनिर्देशपूर्वकं विवरणं | " | २२ |
| ११४ परिणामशब्दार्थरूपणं | " | २३ | १७ इन्द्रियकृपायाप्रदानां क्रियास्व- भावत्याम्नायं लक्षणेनेति विप्रति- पत्तिनिराकरणं | २५० | १५ |
| | | | १८ इन्द्रियमहणमेव सूत्रेतिवत्या- दिविप्रतिपत्तिपरिहारणं | २५१ | १ |
| | | | १९ तीर्थादिभेदानां व्यवविशेषा- | | |

| | विषयाः | पृ.सं. | पं.सं. | | विषयाः | पृ.सं. | पं.सं. |
|----|---|--------|--------|----|---|--------|--------|
| | मिधानं | " | २० | | या तात्पर्योपवर्णनं | " | २ |
| २० | सूत्रस्यतीव्रादिपदानां ता- त्पर्यनिरूपणं | " | २१ | ४१ | असद्वैद्यशब्दार्थनिरूपणं | २५९ | १२ |
| २१ | सूत्रस्य भावशब्दस्य तांम्रादिपि- शेषणत्वे विप्रतिपत्तिपरिहारः | " | ३५ | ४२ | दुःखशब्दस्य प्राथम्याभिधाने युक्तिप्रदर्शनं शोकादिशब्द- स्योपलक्षणत्वप्रतिपादनं च | " | १८ |
| २२ | वीर्यादिः पृथग्ग्रहणसमर्थनं | २५२ | १२ | ४३ | दुःखादिषु प्रातिनाद्युपन्यस्तका- टाक्षपरिहारः | " | २६ |
| २३ | आरूपाधिकरणनिरूपणं | " | २५ | ४४ | सद्वैद्यस्यास्रवकारणप्रतिपादनं | २६० | १२ |
| २४ | जीवाधिकरणस्य भेदाख्यानं | २५३ | ५ | ४५ | सूत्रस्यभूतवृत्त्यनुकंपादीनां पदानां तात्पर्यनिरूपणं | " | १४ |
| २५ | सूत्रस्यसंरम्भादिपदानां तात्प- र्याख्यानं | " | १० | ४६ | वृत्तौ, इतिव्रतिशब्दयोश्च ग्रहणे प्रतिधाद्युपन्यस्तदोपसमाहितेः | २६१ | ८ |
| २६ | संरम्भादीनां वीर्यार्थक्रमे- युक्तिनिर्दर्शनं | २५४ | ८ | ४७ | दर्शनमोहस्य आस्रवकारण- प्रतिपादनं | " | २३ |
| २७ | चशब्दसाफल्यनिर्देशपूर्वकं संरम्भादीनामास्रवत्वसमर्थनं | " | २६ | ४८ | सूत्रस्यकेवलत्वादिपदानां ता- त्पर्यनिरूपणं | " | २४ |
| २८ | अजीवाधिकरणभेदनिरूपणं | " | ३२ | ४९ | केवलत्वादिषु विभिन्नव्युत्पत्त्या- वर्णनादस्वरूपकथनं | २६२ | ५ |
| २९ | सूत्रस्यपदानां वृत्तिप्रदर्शनं | २५५ | १ | ५० | पारित्रमोहस्यास्रवकारणनि- रूपणं | " | १८ |
| ३० | सूत्रस्यपरशब्दस्य विस्तरेण साफल्यप्रदर्शनं | " | ८ | ५१ | सूत्रस्यशब्दानां तात्पर्यनि- रूपणं | " | १९ |
| ३१ | निवर्तनीयानां भेदप्रतिपादनं | " | २० | | कथायोदयानिमिच्छतीव्रपरिणाम- श्चात्रिमोहस्यास्रवःकिस्ररूपः ? | | |
| ३२ | ज्ञानदर्शनावरणयोरआस्रवका- रणप्रतिपादनं | २५६ | ५ | ५२ | इति प्रातिपादनं | " | २६ |
| ३३ | सूत्रस्यप्रदोयादिशब्दानां ता- त्पर्यप्रतिपादनं गृहीततच्छब्द- साफल्यं च | " | ६ | ५३ | आकाशस्य आस्रवकारण- निरूपणं सूत्रस्यपदानां तात्प- र्यप्रतिपादनं च | २६३ | ५ |
| ३४ | प्रतिधाद्युपन्यस्तज्ञानदर्शनाव- रणयोरेकत्वसंक्रापरिहारः | " | २९ | ५४ | तिर्वगायुष आस्रवकारण- निरूपणं | " | २१ |
| ३५ | केवलिनि ज्ञानदर्शनयोर्दोष- पद्यस्य तादिसरेषु क्रमिकस्र- वस्य च प्रतिपादनं | २५७ | १ | ५५ | मातृगुणस्य आस्रवकारण- निरूपणं | " | २८ |
| ३६ | अतीतप्रदार्थेष्वपि केवलिना- मवधिज्ञानिनां च दर्शनशक्ति- प्रतिपादनं | " | ६ | ५६ | सकलायुष आस्रवकारण निरूपणं | २६४ | ५ |
| ३७ | मनःपर्यवदर्शननिषेधोपवर्णनं | " | २१ | ५७ | देवायुष आस्रवकारण- प्रतिपादनं | " | १९ |
| ३८ | सूत्रस्यतात्पर्यविशेषवर्णनं | " | ३० | ५८ | अनुभवात् आस्रवकार- णनिरूपणं | २६५ | ५ |
| ३९ | असद्वैद्यस्य शोकाशास्रवकार- णनिरूपणं | २५८ | १ | | | | |
| ४० | सूत्रस्यशोकादिपदानां वि- प्रतिपत्तिपरिहारपूर्वकं श्लुटत- | | | | | | |

| विषया | पृ.स. | प.स. | विषया* | पृ.स. | प.स. | |
|-------|---|------|------------------------|--|------|----|
| ४९ | ज्ञानानरणदर्शनाभ्यांतराया- शयाश्लेषचकर्मणा | | ईर्ष्यादीना पार्थक्येन | | | |
| | जघन्यस्थितिः | २२ | लक्षणप्रतिपादन | २१ | २१ | |
| ५० | विपाकशब्दार्थनिरूपण | २६ | १३ | जांवरानामानि | ३२ | |
| ५१ | अनुभवभेदनिरूपण | ३१ | १४ | गुणिसमित्योभेदनिरूपण | ३२२ | १८ |
| ५२ | कर्मणां तदनुसार्यनुभव- प्ररूपण | ३१३ | १५ | गुणानां युक्तिपूर्वक पात्र ग्रहणानिवेध | २३ | २३ |
| ५३ | अनुभूतकर्मानतर- दशाप्रतिपादन | ६ | १६ | धर्माणा नामाख्यान | ३२३ | १ |
| ५४ | निर्जरालक्षणनिरूपण- पूर्वक तद्वेदनिरूपण | ८ | १७ | धर्मशब्दसाफल्यनिरूपण | ४ | ४ |
| ५५ | निर्जरापदोल्लेखप्रयोजन | २१ | १८ | धर्माशब्दार्थनिरूपण | ७ | ७ |
| ५६ | प्रदेशवधस्य हेतुस्वभाव- निर्देशपूर्वक विवरण | ३१४ | १९ | मार्दवाजवयो स्वरूपनिरूपण | १० | १० |
| ५७ | सूत्रस्थपदानां तात्पर्य- निरूपण | १४ | २० | शौचलक्षणकथन | १३ | १३ |
| ५८ | पुण्यप्रकृतिपरिगणन | ३१५ | २१ | शौचस्य गुतेराकिंचन्या- द्वेदप्रतिपादन | १५ | १५ |
| ५९ | पापप्रकृतिपरिगणन | ३१६ | २२ | शौचभेदनिरूपण | २१ | २१ |
| | इत्यष्टमोऽध्यायः | | २३ | सत्यशब्दार्थनिरूपण तस्य भाषासमितिभेदश्च | २४ | २४ |
| | अथ नवमोऽध्यायः। | | २४ | विप्रतिपात्तिनिवृत्तिपूर्वक सयमशब्दार्थप्ररूपणं | ३२ | ३२ |
| १ | सवरस्वरूपप्रतिपादन | २५ | २५ | सयमभेदप्रतिपादन | ३२४ | ९ |
| २ | आत्मनिरोधादिसूत्रस्य- पदानां तात्पर्यप्रतिपादन | ३१६ | २६ | अपहृतसमप्रतिपादनार्थं, शुद्धवृत्तापदेशः | १४ | १४ |
| ३ | सवरभेदनिरूपण | १ | २७ | तपस्यागमयो स्वरूपनिर्देश | ३२५ | ६ |
| | गुणस्थाननामानिप्रत्येकस्यतेषां | १७ | २८ | उत्सर्गतपरत्वागधर्माभ्या- त्यागस्य पार्थक्यसमर्थन | ९ | ९ |
| ४ | सुटतया स्वरूपनिर्देशश्च | २४ | २९ | आकिंचन्यग्रहणार्थयो स्वरूपपाठपान | १७ | १७ |
| ५ | सवरव्यवस्थाप्रतिपादन | ३१८ | ३० | सूत्रस्यात्तमशब्दतात्पर्य- निरूपण | ३० | ३० |
| ६ | सवरकारणनिरूपण | ३१९ | ३१ | उत्तमक्षमादीनां सर्वेषां सयम- हेतुत्वंप्रतिपादन | ३३ | ३३ |
| ७ | सूत्रस्यगुण्यादिपदाना तात्पर्यनिरूपण | २९ | ३२ | अनित्यत्वादिभावनानां नामाख्यानं | ३२६ | ३४ |
| ८ | सवरगुण्यादीना कथचिद्वद- प्रतिपादन | ३२० | ३३ | अनित्यत्वभावनावर्णनं | ३६ | ३६ |
| ९ | सवरस्य तपोऽपि कारण निर्जरायाश्चेति निर्देश | २० | ३४ | अशरणभावना | ३२७ | ५ |
| १० | सूत्रेण गुणिशब्दार्थनिरूपण | ३२१ | ३५ | ससारभावना | १७ | १७ |
| ११ | समितीनां सद्व्यान | २३ | ३६ | एकत्वभावना | ३२८ | १ |
| १२ | समितिशब्दार्थनिरूपण, | | ३७ | अन्यत्वभावना | १० | १० |
| | | | ३८ | अज्ञावित्त्वभावना | १८ | १८ |

| विषयाः | पृ.सं. | पं.सं. | विषयाः | पृ.सं. | पं.सं. |
|--|--------|--------|---|--------|--------|
| ३९ तत्त्वैभ्य आत्मवादीनां भावनानां | | | ७० सत्कारपुरस्कारपरीषहः | ३१ | ३२ |
| पार्थक्यप्रतिपादनतात्पर्यनिरूपण,, | ३१ | | ७१ प्रज्ञाविजयः | ३३७ | १ |
| ४० आत्मवभावनास्वरूपनिरूपण ,, | ३४ | | ७२ अज्ञानपरीषयजयः | ४ | ४ |
| ४१ संवहारानुप्रेक्षा | ३२२ | ७१ | ७३ अदर्शनपरीषहः | ८ | ८ |
| ४२ निजर्तानुप्रेक्षा | ९ | | ७४ अधिकपरीषहेऽपसङ्ख्यान- प्रतिषेधः | १३ | १३ |
| ४३ लोकानुप्रेक्षा | १२ | | ७५ सूक्ष्मसापरायच्छमस्थवीतरा- गयोः परीषहेयत्ताप्रतिपादनं | ३० | ३० |
| ४४ बोधिदुर्लभानुप्रेक्षा | १५ | | ७६ जिनेऽर्हत्वेकादशपरीषहोप- पादन | ३३८ | ९ |
| ४५ गत्यादीव्यत्रादिशब्दमाहाणार्णा भेदनिर्देशपूर्वक विस्तारेण स्वरूपप्रतिपादन | ३१ | | ७७ वादरसापराये सप्तपरीषह- ग्रहणप्रतिपादनं | २४ | २४ |
| ४६ सूत्रस्थस्वाख्यातानुप्रेक्षाशब्द- योर्विप्रतिपत्तिनिरासपूर्वकं न्युत्पत्तिदर्शन | ३३२ | १९ | ७८ वादरसापरायशब्दार्थ- निरूपणं | २४ | २४ |
| ४७ परीषद्वाणां सहने हेतुप्रदर्शनं | ३३३ | २१ | ७९ ज्ञानावरणप्रकृतिकार्यनिरूपणं | ३३ | ३३ |
| ४८ परीषद्वाणां नामाख्यानं | १३ | | ८० दर्शनमोहांतराययोः कार्यनिरूपणं | ३३९ | ७ |
| ४९ क्षुधापरीषहोपवर्णनं | १८ | | ८१ चारित्रमोहस्य कार्यनिरूपणं | १३ | १३ |
| ५० पिपासापरीषहोपवर्णन | २७ | | ८२ वेदनीयकार्यनिरूपणं | १९ | १९ |
| ५१ क्षुत्पिपासयोर्भेदसमर्पणं | ३२ | | ८३ एकस्मिन्नात्मनि यौगपद्येन परीषहसत्त्वाप्रतिपादनं | २७ | २७ |
| ५२ शीतपरीषहजयोपाख्यानं | ३३४ | २ | ८४ परीषद्वाणां न्यूनाधिक- विवादपरीहारः | ३३ | ३३ |
| ५३ उष्णपरीषहः | ९ | | ८५ चारित्राणां नामाख्यान | ३४० | २१ |
| ५४ दगमशकपरीषहवर्णनं | २४ | | ८६ गुप्त्यादिभ्यः सामायिकस्य व्यवच्छिन्तिप्रतिपादन | २९ | २९ |
| ५५ दशमशकैतिशब्दद्वयस्य पार्थक्यप्रयोजन | २० | | ८७ सूत्रस्थच्छेदोपस्थापनादिपदानां तात्पर्यनिरूपणं | ३४१ | ५ |
| ५६ नान्यपरीषहः | २५ | | ८८ गुणिसमितिभ्यां सूक्ष्मसापरा- यचारित्रस्य भेदसमर्पणं | १७ | १७ |
| ५७ अरतिपरीषहः | ३१ | | ८९ सूत्रस्थेतिशब्दसाफल्यप्रदर्शनं | २६ | २६ |
| ५८ अरतिपरीषहस्य पृथगुपादान- प्रयोजन | ३५ | | ९० सामायिकादीनां पौर्वापर्ये युक्तिप्रदर्शन | २९ | २९ |
| ५९ स्त्रीपरीषहजयनिरूपण | ३३५ | ३ | ९१ वाह्यतपसा नामोल्लेखः | ३४२ | १ |
| ६० चर्यापरीषहजयः | १० | | ९२ भेदनिर्देशपूर्वकमनज्ञानतपः- स्वरूपवर्णन | ३४२ | १ |
| ६१ निषत्तातिशिक्षा | १६ | | ९३ अबमोदयश्चित्तिपरिसंख्यानर- सपरित्यागतपसां स्वरूपकथनं | ८ | ८ |
| ६२ शय्यापरीषहः | २१ | | | | |
| ६३ आक्रोशपरीषहः | २८ | | | | |
| ६४ वधपरीषहः | ३३ | | | | |
| ६५ याचनापरीषहः | ३३६ | ३ | | | |
| ६६ अलाभपरीषहः | ११ | | | | |
| ६७ रोगपरीषहः | १६ | | | | |
| ६८ तृणस्पशपरीषहः | २१ | | | | |
| ६९ मूत्रपरीषहः | २५ | | | | |

| विषयाः | पृ.सं. | पं.सं. | विषयाः | पृ.सं. | पं.सं. |
|---|--------|--------|---|--------|--------|
| ९४ प्रतिवाद्युपन्यस्ताविरुद्धरसपरि त्यागशब्दार्थपरिहारः | " | १५ | ११६ पात्रकालनिर्देशपूर्वकं ध्यान- स्वरूपकथनं | " | १५ |
| ९५ दृष्टिपरिसंख्यानादनशानाव गोदर्यरसपारिभाषागानां भेदप्रतिपादनं | " | २३ | ११७ सूत्रस्थपदानां तात्पर्यनिरूपणं | " | १६ |
| ९६ विविक्तशब्दासनस्य ग्रहणं | " | ३२ | ११८ सूत्रस्थोत्तमसंहननादिशब्दानां तात्पर्यनिरूपणं | ३४९ | ९ |
| ९७ भेदनिर्देशपुरस्सरं कायच्छे- शप्रयोजनं | ३४३ | १ | ११९ अभाषस्य वस्तुत्वसमर्थनं | " | २० |
| ९८ परीयहृज्यकायच्छेदस्य भेदप्रतिपादनं | " | ६ | १२० प्रतिवादिप्रकल्पितध्यानस्व- रूपनिराकरणं | ३५० | ३ |
| ९९ क्वनशब्दादितपसां काष्ठात्- पसवसमर्थनं | " | १२ | १२१ गुण्यादिप्रकरणस्य विप्रतिप- त्तिनिराकरणपूर्वकं ध्यानोपा- यनिरूपणं | " | ८ |
| १०० अंतरंगतपसां नामाख्यानं | " | २१ | १२२ ध्यानभेदानिरूपणं प्रत्येक- भेदस्य स्वरूपनिरूपणं | " | २० |
| १०१ प्रायश्चित्ताद्यंतरंगतपसां प्रत्ये- कस्य भेदसंख्यानं | " | २७ | १२३ धर्म्यशुद्धयोर्मोक्षहेतुत्वप्रतिपादनं | " | २८ |
| १०२ प्रायश्चित्ततपसः प्रकारप्रति- पादनं | ३४४ | ४ | १२४ आर्तध्यानस्य लक्षणं भेदानां निर्देशश्च | ३५१ | ३- |
| १०३ आलोचनातपसः स्वरूप- प्रतिपादनं | " | १२ | १२५ आर्तध्यानस्य स्वामिनिरूपणं | " | ३० |
| १०४ आलोचनदोषाणां निरूपणं | " | १५ | १२६ स्वभावस्वाभ्यादिनिर्देशपूर्वकं रौद्रध्यानस्वरूपनिर्देशः | ३५२ | १ |
| १०५ प्रतिक्रमणादीनां स्वरूपप्र- तिपादनं | " | ३० | १२७ संपतस्य रौद्रध्यानप्रतिषेधः | " | ९ |
| १०६ विनयतपसः प्रकारनिरूपणं | ३४५ | २१ | १२८ प्रकारनिर्देशपूर्वकं रौद्रध्यान- स्वरूपनिरूपणं | " | १६ |
| १०७ ज्ञानविनयादीनां स्वरूपप्रति- पादनं | " | २४ | १२९ विचयशब्दार्थनिरूपणपूर्वकं तत्समन्वयनिरूपणं | " | १७ |
| १०८ वैद्यावृत्त्यतपसः प्रकारप्र- काशनं | ३४६ | ७ | १३० आङ्गाविचयस्वरूपनिर्देशः | " | २४ |
| १०९ सूत्रस्थाचार्यादिशब्दानां तात्पर्यप्रतिपादनं | " | १० | १३१ अपायविचयलक्षणं | " | ३१ |
| ११० वैद्यावृत्त्यलनिदर्शनं | " | ३३ | १३२ विस्तरेण विपाकाविचय- स्वरूपनिर्देशनं | ३५३ | ४ |
| १११ स्वाभ्यासतपसः प्रकारनिर्देशः | ३४७ | ६ | १३३ संस्थानविचयस्वरूपावधानं | ३५४ | १३ |
| ११२ धाचनादिस्वाभ्यासतपसां स्व- रूपनिदर्शनं | " | ७ | १३४ अनुप्राप्तातो धर्म्यस्य पाथक्यसमर्थनं | " | १७ |
| ११३ व्युत्सर्गतपसोभेदप्रतिपादनं | " | २२ | १३५ अग्रमत्तस्य धर्म्यप्रतिषेध- प्रतिपादनं | " | २१ |
| ११४ व्युत्सर्गतपसो धाह्याभ्यंतरभेद- योर्विस्तरेण स्वरूपोपादानं | " | २३ | १३६ उपशांतक्रीणकथाययोधर्म्य प्रतिषेधनिरूपणं | " | २४ |
| ११५ धर्मादिभ्यो व्युत्सर्गस्य भेद- निरूपणं | ३४८ | १ | १३७ पृथक्प्रवृत्तिकैकत्ववितर्कति शुद्धध्यानप्रकारद्वयस्य स्वभ्याष्यानां | " | ३१ |

| विषयाः | पृ.सं. | पं.सं. | विषयाः | पृ.सं. | पं.सं. |
|--|--------|--------|---|--------|--------|
| १३८ सूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युप- रतक्रियानिवर्तीतिशुद्धप्रका- रद्वयस्य स्वामिनिरूपणं | ३५५ | ५ | ५ कर्माभावस्य द्वैविध्यनिरूपण | " | २८ |
| १३९ शुद्धध्यानस्य प्रकारनिरूपणं | " | ११ | ६ औपशमिकादिभावकर्मणा क्षयादपि मोक्ष इति निरूपण | ३१२ | १० |
| १४० शुद्धध्यानस्थालम्बननिरूपणं | " | १४ | ७ भव्यत्वग्रहणस्य प्रयोजनप्र- तिपादन | " | १२ |
| १४१ पृथक्त्ववितर्काख्यशुद्धध्या- नस्य विशेषस्वरूपनिरूपणं | " | २० | ८ केवलसम्पत्त्यादीनां मोक्षे सद्भावनिरूपण | " | २० |
| १४२ एकत्ववितर्काख्यशुद्धध्यानस्य विशेषस्वरूपनिरूपण | " | २८ | ९ अनतशीर्षादीनामपि मोक्षे सत्त्वप्रतिपादनं | " | २६ |
| १४३ वितर्कशब्दाधिनिरूपणं | " | ३२ | १० सकलकर्मणि विनष्टे पुनस्त- द्वधाभावनिरूपणं | " | ३० |
| १४४ धीत्वारशब्दाधिनिरूपणं | ३५६ | २ | ११ स्नानवस्त्रेऽपि मुक्तात्मनां पातप्रतिषेधनिरूपण | ३६३ | ४ |
| १४५ ध्यानप्रकारनिरूपण | " | १० | १२ सिद्धानां परस्परपरोध- प्रतिषेधः | " | ९ |
| १४६ सम्यग्दृष्टीनां निर्जेरातारतम्य- प्रतिपादनं | ३५७ | ६ | १३ सिद्धानां सुखस्य निरतिशय- त्वप्रतिपादनं | " | १३ |
| १४७ निर्जेराया उच्चरोत्तरक्रमस्य किञ्चित्स्वरूपप्रतिपादनं | " | ८ | १४ सिद्धात्मनां निराकारत्व- प्रतिषेधः | " | २० |
| १४८ क्षपकस्य साधुत्वनिरूपणं | " | २९ | १५ सिद्धात्मनां विसर्पणाभाव- निरूपणं | " | २२ |
| १४९ पुलाकादीनां निर्मथत्व- प्रतिपादनं | ३५८ | १ | १६ प्रदीपवत् सर्वधामावो मोक्षः, यत्रैव कर्मविप्रमोक्षस्तत्रैव भवस्थानमिति विप्रतिपत्तिद्व- यनिरासः | ३६४ | ६ |
| १५० पुलाकादीनां प्रत्येकस्य विप्रविपत्तिनिरासपूर्वकं स्वरूपोपादनं | " | २ | १७ निरस्तकर्मभारपुरुषस्य स्वरूपप्रतिपादनं | " | १६ |
| १५१ पुलाकादीनां निर्मथत्वसाधन भग्नव्रतत्वेऽपि निर्मथत्वसाधन | " | १६ | १८ मुक्तयोर्ध्वंगमने दृष्टातप्र- दर्शनं | " | २१ |
| १५२ पुलाकादीनां सपमादितो विशेषनिरूपणं | " | ३२ | १९ दृष्टातानां दार्ष्टते मुक्तात्मनि विप्रतिपत्तिनिरासपूर्वक समन्वयप्रदर्शन | " | २६ |
| १५३ संयमादिषु पुलाकानां साध्यत्वप्रदर्शन | १५९ | ६ | २० मुक्तात्मनामलोकाकाशे कथं न गतिरित्यत्र हेतूपदर्शनं | ३६५ | १५ |
| इति नवमोऽध्यायः । | | | २१ व्यवहारनयेन क्षेत्रादिभिः सिद्धानां भेदप्रतिपादन | " | २४ |
| अथ दशमोऽध्यायः । | | | २२ क्षेत्रभेदात्सिद्धभेदप्रदर्शनं | " | २९ |
| १ केवलज्ञानोत्पात्तिकारण- निरूपणं | ३६० | ६ | २३ कालभेदात्सिद्धभेदप्रदर्शनं | " | ३३ |
| २ मोहादीनां क्षयप्रकारप्रति- पादन | " | १८ | | | |
| ३ कारणनिर्देशपूर्वक मोक्षस्व- रूपाख्यानं | ३६१ | ७ | | | |
| ४ कर्मातत्वनिरूपणं | " | १३ | | | |

| विषया* | पृ.स. | प.स. | विषया | पृ.स. | प.स. |
|---------------------------------------|-------|------|---------------------------------|-------|------|
| २४ गतिभेदारिसिद्धभेदवर्णन | ३६६ | २ | २८ भेदनिर्देशपूर्वकमवगाहनभे | | |
| २५ लिङ्गभेदाद्भेदनिरूपण | | | दात्सिद्धभेदप्रतिपादन | २० | |
| सिद्धात्मनां | ॥ | ५ | २९ अतरभेदात्सिद्धभेद | ॥ | २५ |
| २६ भेदनिर्देशपूर्वक तीर्थात्सिद्धानां | | | ३० अल्पबहुत्वात्सिद्धभेदप्ररूपण | ॥ | ३१ |
| भेदाख्यान | ॥ | ९ | ३१ कियतां चित्तत्वार्थसारीय | | |
| २७ प्रत्येकसुद्धबोधितबोधात्सिद्ध- | | | पद्याना निरूपण | ३६८ | १ |
| भेदाख्यान | ॥ | १५ | - इति दशमोऽध्यायः । | | |

समाप्तोऽयं विषयानुक्रमः श्रीराजवार्तिकस्य ।



प्रकरणसूचिका ।

| सूचनामानी | पृष्ठादिः | पृष्ठांत | सूचनामानी | पृष्ठादिः | पृष्ठांतः |
|------------------|-----------|----------|-----------------------|-----------|-----------|
| जीवतस्वामिरूपण | १ | १८७ | सवरनिर्जरासस्वामिरूपण | ३१५ | ३५५ |
| अजीवतस्वामिरूपण | १८७ | २४५ | मोक्षतस्वामिरूपण | ३५५ | ३९७ |
| आस्रवतस्वामिरूपण | २४५ | २९३ | क्रियतिचित्पदानि | ० | ३६८ |
| बंधतस्वामिरूपण | २९३ | ३१५ | | | |

इति प्रकरणसूचिका समाप्ता ।





नमः सिद्धेभ्यः ।

सनातनजैनग्रंथमाला ।

४.

श्रीमद्भट्टकलंकदेवविरचितं

तत्त्वार्थराजवार्तिकं ।

प्रणम्य सर्वविज्ञानमहास्पदमुरुश्रियं ।

निर्द्धीतकल्मषं वीरं वक्ष्ये तत्त्वार्थवार्तिकं ॥१॥

श्रेयोमार्गप्रतिपित्सात्मद्रव्यप्रसिद्धेः ॥ १ ॥ उपयोगस्वभावस्यात्मनः श्रेयसा योक्ष्यमाणस्य प्रसिद्धौ सत्यां तन्मार्गप्रतिपित्तोत्पद्यते ।

कथं चिकित्साविशेषमवृत्तिवत् ॥ २ ॥ यथा व्याधिनिवृत्तिजफलश्रेयसा योक्ष्यमाणस्य चिकित्सस्य प्रसिद्धौ चिकित्साविशेषप्रतिपित्तोत्पद्यते तथात्मद्रव्यप्रसिद्धौ श्रेयोमार्गप्रतिपित्सेति । तस्मात्साधीयसी मोक्षमार्गव्याख्या स्वायभवीति किं च ।

सर्वार्थप्रधानत्वात् ॥ ३ ॥ संसारिणः पुरुषस्य सर्वेष्वर्थेषु मोक्षः प्रधानं, प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति तस्मात्तन्मार्गोपदेशः कार्यः, तदर्थत्वात् ।

मोक्षोपदेशः पुरुषार्थप्रधानत्वादिति चेन्न जिज्ञासमानार्थिप्रश्नापेक्षिप्रतिबचनसद्भावात् ॥४॥ आह मोक्षोपदेश एव कार्यो न मार्गोपदेशः कस्मान्पुरुषार्थप्रधानत्वात् सर्वश्रेयोभ्यः पुंसो मोक्ष एव परं श्रेयः आत्यक्तिकानुपमश्रेयस्त्वादिति तन्न जिज्ञासमानार्थिप्रश्नापेक्षिप्रतिबचनसद्भावात्, योसौ मोक्षेणार्थि जिज्ञासमानः स मार्गमेव पृष्टवान् न मोक्षमतस्तन्मार्गोपदेश एव न्याय्यः ।

मोक्षमेव कस्मान्नाप्राप्तीदिति चेन्न कार्यविशेषसंप्रतिपत्तेः ॥ ५ ॥ स्यादेतदयं पृष्टा मोक्षमेव कस्मान् पृष्टवान् कैमर्थक्यानमार्गं पृष्टवानिति तन्न कार्यविशेषसंप्रतिपत्तेः । मोक्षकार्यं प्रति सर्वेषां सद्भादिनां संप्रतिपत्तिर्न कारणं प्रति ।

कारणं तु प्रति विप्रतिपत्तिः पाटलिपुत्रमार्गविप्रतिपत्तिवत् ॥ ६ ॥ यथा केचित्पुरुषानानादिगुभागापेक्षिषु मार्गेषु विप्रतिपद्यन्ते न पाटलिपुत्रे प्रातव्ये । तथा मोक्षकार्यं प्रतिपद्य तदर्थमाहताः सर्वे सद्भादिनस्तत्कारणेषु विप्रतिपद्यन्ते । तद्यथा केचित्तावदाहुः ज्ञानादेव मोक्ष इति । अपर आहुः ज्ञानवैराग्याभ्यामिति । पदार्थावबोधो ज्ञानं । विषयसुखानभिष्वंगलक्षणं वैराग्यमिति । अपर आहुः क्रियात् एव मोक्ष इति “नित्यकर्महेतुकं निर्वाणमिति-वचनात्” किं च ।

पराभिप्रायनिवृत्त्यशक्यत्वात् ॥ ७ ॥ न च परस्य पृष्टुः प्रश्नाभिप्रायोऽस्मदादिभिः शक्यो निवर्तयितुः । माप्राशार्थमार्गं मोक्षं पृच्छेति चेन्न भिन्नचित्वाद्योक्तस्य ।

कल्पनाभेदात्प्रतिपत्तिरिति चेन्न कर्मविषयोक्षसामान्यात् ॥ ८ ॥ आह न मोक्ष प्रति सप्रतिपत्तिरस्ति किंतु विप्रतिपत्तिरेव कस्मात् ? कल्पनाभेदात् अन्येऽन्यथा लक्षण मोक्ष परिकल्पयति रूपवेदनासंज्ञासंस्कारविज्ञानपचकस्वधनिरोधादभागे मोक्ष इति । गुणपुरुषातरोपलब्धौ प्रतिस्वप्रलुप्तविवेकज्ञानवदत्तभिव्यक्तचैतन्यस्वरूपमस्या मोक्ष इत्यपरे । बुद्धिमुखदु खेच्छाद्विषयप्रयत्नधर्मधर्मसत्कारनवात्मगुणान्यतोच्छेदो मोक्ष इत्यन्ये । तस्मात्कल्पनाभेदान्मोक्ष प्रति विप्रतिपत्तिरिति तत्र कर्मविप्रमोक्षसामान्यात्सर्वा हि प्रवादिना यां तामनस्यां प्राप्य कृत्स्नकर्मविप्रमोक्ष एव मोक्षोभिप्रेत इति आस्माकीनसमयाविरोधा मोक्षकार्यं प्रति सप्रतिपत्ति ॥

कार्यविशेषोपलंभात्कारणान्वेषणप्रवृत्तिरिति चेन्न अनुमानतस्तत्सिद्धेर्घटीयंत्रभ्रातिनिवृत्तिवत् ॥ ९ ॥ आह कार्यविशेषमुपलभ्य लौकिका कारणान्वेषण प्रति आद्रियते यथा ज्वरादिरोगदर्शनात्तत्कारणान्वेषणे भिषक् प्रवर्तते चिकित्साप्रसिद्धयर्थं । तथा मोक्षदर्शनात्तत्कारणान्वेषण न्याय्य, न चासौ दृश्यते तस्मात्मोक्षकारणान्वेषणाभाव इति तत्र अनुमानतस्तत्सिद्धे । प्रत्यक्षतोनूपलभ्यमानस्यापि मोक्षकार्यस्यानुमानत उपलब्धौ मोक्षकारणान्वेषण युक्त घटीयंत्रभ्रातिनिवृत्तिवत् । यथा बलीवर्दपरिभ्रमणापादितारगतभ्राति घटीयंत्रभ्रातिजनिका बलीवर्दपरिभ्रमणाभावे चारगतभ्रात्यभावादघटीयंत्रभ्रातिनिवृत्तिं च प्रत्यक्षत उपलभ्य सामान्यतोद्घादनुमानाद्बलीवर्दतुल्यकर्मोदयापादितां चतुर्गत्सरगतभ्राति शरीरमानसविनिवृत्तेनाघटीयंत्रभ्रातिजनिका प्रत्यक्षत उपलभ्य ज्ञानदर्शनचारित्रानिर्दिष्टस्य कर्मण उदयाभावे चतुर्गत्सरगतभ्रात्यभावात्ससारघटीयंत्रभ्रातिनिवृत्त्या भवितव्यमित्यनुमीयते । यासौ ससारघटीयंत्रभ्राति निवृत्ति स एव मोक्ष इति तस्मादनुमानतो मोक्षकार्यसिद्धेरप्यवसामो मोक्षकारणान्वेषण न्याय्यमिति किं च ।

सर्वशिष्टसप्रतिपत्ते ॥ १० ॥ सर्वे शिष्टा प्रत्यक्षतोनूपलभ्यमानस्यापि मोक्षकार्यस्यानुमानादस्ति त्वमभ्युपेत्य प्रतिनियतमोक्षकारणेषु प्रयतते किंच ।

आगमात्सप्रतिपत्तेः ॥ ११ ॥ प्रत्यक्षतोनूपलभ्यमानोपि मोक्ष आगमादस्तीति निर्क्षयते वध ।

सूर्याचद्रमसंग्रहणवत् ॥ १२ ॥ यथा सूर्याचद्रमतोर्ग्रहणममुष्यां बलयायाममुना वर्णेनामुनादिभ्यामेन सर्वमासि नरेत्येवमादि सायत्सरैरप्रत्यक्षमप्यागमाच्छायते तथा मांशोपीति किं च ।

स्वसमयविरोध ? ॥ १३ ॥ अप्रत्यक्षत्वात्मोक्षो नास्तीति यस्य मत तस्य स्वसमयविरोधो भवति । सर्वे हि समयवादिनो मोक्षादीनर्थानप्रत्यक्षानभिरांउति ।

वधकारणानिर्देशाद्युक्तमिति चेन्न मिथ्यादर्शनादिवचनात् ॥ १४ ॥ स्यादेतदन्यत्र वधकारणनिर्देश कृत विपर्ययाद्बुध इत्यादि । इह तु न कृतस्ततो माक्षकारणनिर्देशस्यायुक्तिरिति तत्र मिथ्यादर्शनादिवचनात् । वक्ष्यते एतन्मिथ्यादर्शनाधिरतिप्रमादकषयावगा वधहेतव इति ।

वधपूर्वकत्वान्मोक्षस्य, माक् तत्कारणानिर्देश इति चेन्न आश्वासनार्थत्वात् ॥ १५ ॥ स्यादरेका माहमोक्षकारणनिर्देशाद्बुधकारणनिर्देशो न्याय्य । यथा वधपूर्वको मोक्ष इति तत्र आश्वासनार्थत्वात् ।

बंधनवद्धवत् ॥ १६ ॥ यथा काराबधनवद्ध प्राणी वधकारणश्रवणादिभेति । मोक्षकारणश्रवणाद्राश्रयसिद्धि तथा अनादि ससारकारावरुद्ध आमा प्रथममेव वधकारणश्रवणा मार्गया मोक्षकारणश्रवणाश्च कथमाश्वास यायादिति प्रथम वधकारणमनुक्त, माक्षकारणापदना कृत किंच ।

मिथ्यावादिमणीतमोक्षकारणनिराकरणार्थं वा ॥ १७ ॥ मिथ्यावादिप्रणीतैकदिमोक्षकारणनिराकरणार्थोपमार्हतो मोक्षकारणनिर्देश आदौ कृत, प्रथमवत् सगत माक्षमार्गो नैकशो द्विसा वेति । अतो विपर्ययमात्रप्रभवा ससारप्रविद्यां परिकल्प्य ज्ञानविरोधात्प्रतिनिवृत्तिरिति ।

एवमाद्यनेकमिष्यादादिप्रणीतमतनिवृत्तये त्रैविप्यात्रजुभितमोक्षकारणप्रदर्शनार्थमाह—

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः (इति) ॥१॥

अपरे आरातोयपुरुषशक्यपेक्षन्वास्तिद्वान्तप्रक्रियाऽऽविष्करणार्थं मोक्षकारणनिर्देशसंबन्धेन शास्त्रानुपूर्वीं रचयितुमन्विच्छन्नित्प्रमोचदिति आचक्षते । नात्र शिष्याचार्यसंबन्धोविवाक्षितः । किंतु संसारसागर-निमग्नानेकप्रणिगणायुजिहीषं प्रत्यागूर्णोऽस्तरेण मोक्षमार्गोपदेशं, हितोपदेशो दुःप्राप इति निश्चित्य मोक्षमार्गं व्याचिह्न्यामुपदिदमाह ।

प्रणिधानविशेषाहितद्वैविध्यजनितव्यापारं तत्त्वार्थग्रहणं सम्यग्दर्शनं ॥ १ ॥ प्रणिधानमुपयोगः परिणाम इत्यनर्थांतरं । येनार्थोऽर्थोतराद्विद्योप्यते योराऽर्थोतरगततात्पर्यायाद्विधिष्यते स विशेषः । द्विविधेष्टिर्था विशेषः । प्रणिधानमेव विशेषः प्रणिधानविशेषः प्रणिधानस्य वा विशेषः प्रणिधानविशेषः । आहितमात्रसाकृतं परिगृहीतमित्यनर्थांतरं । विधयुक्तगतप्रकारः समानार्थाः । निसर्गाधिगमभेदाद् द्वौ विधास्येति द्विविधं द्विविधस्य भावः कर्म वा द्वैवियं । प्रणिधानविशेषेणाहितं प्रणिधानविशेषाहितं द्वैविध्यस्य प्रणिधानविशेषाहितद्वैवियं । जनितः भादुर्भाषितः व्यापृतिव्यापारः अर्थप्रापणसमर्थः क्रियाप्रयोगः जनितोव्यापारोस्य जनितव्यापारं कथास्य व्यापारः इहांतर्दर्शनमोहोपशमश्रयक्षयोपदम्पर्यायपरिणामाद्वाहापरिणामकारणप्रपादितादात्मनो जीवादिपदार्थं विचारविषयोधिगमो निसर्गध.व्यापारः । प्रणिधानविशेषाहितद्वैविध्यमेव जनितव्यापारं प्रणिधानविशेषाहितद्वैविध्यजनितव्यापारं तत्त्वार्थग्रहणं सम्यग्दर्शनं । अस्यार्थ उच्यते यथ्यते ।

नयप्रमाणविकल्पपूर्वको जीवाद्यर्थयायात्स्वभावगमः सम्यग्ज्ञानं ॥ २ ॥ नयी च प्रमाणे च नयप्रमाणानि तेषां विकल्पाः नयप्रमाणविकल्पाः । द्वौ नयी द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकश्च । द्वे प्रमाणे प्रत्यक्षं परोक्षं च । तेषां विकल्पा नैगमाद्यो भव्यादयश्च वक्ष्यते । पूर्वशब्दस्तत्कारणवाची । नयप्रमाणविकल्पपूर्वको नयप्रमाणविकल्पहेतुक इत्यर्थः । येन येन प्रकारेण जीवादयः पदार्था अवस्थिताः तेन तेनागमः जीवाद्यर्थयायात्स्वभावगमः सम्यग्ज्ञानं । मोहसंशयविषयनिवृत्त्यर्थं सम्यग्दर्शनं ।

संसारकारणविनिवृत्तिं प्रत्यागूर्णस्य ज्ञानवतो वाहाभ्यंतरक्रियाविशेषोपरमः सम्यक्चारित्रं ॥ ३ ॥ संसारः पंचविधः द्रव्यधेरकात्मन्यमानपरिवर्तनभेदात् । तस्य कारणं कर्माद्यविधं तस्य विशेषेणात्यंतिको निवृत्तिः संसारकारणविनिवृत्तिः । तां प्रत्यागूर्णस्योद्यतस्य ज्ञानवत इति प्रशंसायां मनुः । यथा रूपशानिति प्रशंसायुक्तस्य सत्ता कथ्यते । नहि कस्यचिद्रूप नास्ति प्रशस्त तु नास्ति । तथा ज्ञानमस्यास्तीति ज्ञानशानिति प्रशंसायुक्तस्य सत्ता कथ्यते । न कस्यचिज्ज्ञानं नास्ति सर्व एवमा ज्ञानसंबन्धेन्यान्मिष्यादर्शनोदये विपरीतार्थप्रहित्वाग्निम्याद्यदिरशस्तदभावे याथाभ्येनार्थविभायनासम्यग्दृष्टिः प्रशस्तज्ञानः, तस्य ज्ञानवतः । क्रिया क्रियांतराद्विशिष्यते येन स विशेषः । विशिष्टिर्था विशेषः । स द्विविधो बाह्य आभ्यन्तरश्चेति । बाह्यो धाचिकः कायिकश्च बाह्येतिप्रत्यक्षत्वात् । आभ्यन्तरोमानसः छप्रत्यागम्यत्वात् । तस्योपरमः सम्यक्चारित्रमुच्यते । स पुनः परमोच्छेदो भवति धातरागेषु यथास्यातचारित्रसंज्ञकः । आरातोप्येयु संयतासंयत्नादिषु सूत्रसांपराधिकारितेषु प्रकर्षप्रकर्षयोगी भवति ।

ज्ञानदर्शनयोः करणसाधनत्वं कर्मसाधनधारित्रशब्दः ॥ ४ ॥ ज्ञानं दर्शनमिति करणसाधनोपेतौ शब्दा । “करणधिकरणयो” इति युटो विधानात् । कर्मसाधनधारित्रशब्दः “भूयद्दिग्दृष्ट्यां णिप्रक्षेर्बुत्त इति कर्मणि विधानात् । ज्ञानदर्शनसक्तिविशेषशुद्धिसन्निधाने जीमादीनयोनाम्न जानाति पश्यति वा येन तज्ज्ञानं दर्शनं च । धारित्रमोहोपशमश्रयक्षयोपशमसद्भावे चर्यते तदिति धारित्रं ।

कर्तृकरणयोरन्यत्वादन्यत्वमात्मज्ञानादीनां परस्मादिवदिति चेन्न तत् परिणामाद्भिबन्त् ॥५॥ स्वाशरेष्व ज्ञानदर्शनयोरा मद्रव्यादन्यत्वं, कस्यात् ! इत्येवरेवदत्तरशुभदिति तन्न किं कारणं! तपरिणामादस्ति । यथा बाह्यद्रव्यादिपंचतपहेतुमन्निधाने सति आभ्यन्तरपरिणामवशात्तैजस्कायिक ।

नामकर्मोदयाविर्भावितौष्ण्यपर्याय आत्मा तत्परिणामादग्निव्यपदेशमागमवति । स एवंभूतनयवक्तव्यतयोष्ण-
पर्यायादनन्यः । तथैवंभूतनयवक्तव्यतावशाज्ज्ञानदर्शनपर्यायपरिणत आत्मैव ज्ञानं च दर्शनं तत्त्वाभाव्यात् ।

अतस्त्वाभाष्येऽनवधारणप्रसंगोऽग्निवत् ॥ ६ ॥ यथाग्निरूष्णपर्यायेणान्यद्रव्यासाधारणेनावधार्य
तेऽयमग्निरिति । स चेत्तत्त्वभावो न भवेत्प्रतिविशिष्टासाधारणपर्यायाभावादग्नेरनवधारणप्रसंगः । तथात्मनोपि
ज्ञानादन्यत्वेऽनवधारणं यतोयमन्यद्रव्यासाधारणज्ञानपर्यायस्तत्त्वभावात्ततोऽनन्यो द्रव्यार्थदिशात् । स चेन्न
ज्ञानत्वभावः सत्येवमज्ञः स्यात्तत्तत्त्वास्त्यानवधारणप्रसंगः ।

अर्थातरात्संप्रत्यय इति चेश्रोभयासत्त्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेतदन्यत्वे सत्यपि नानवधारणं कुतः ?
यस्मादर्थातरात्संप्रत्ययः ।

नीलीद्रव्यसंबंधाच्छाटीपटकंबलादिषु नीलसंप्रत्ययवत् ॥ ८ ॥ यथार्थातरभूतेन नीलीद्रव्येण
संबंधत्वाच्छाटीपटकंबलादिषु नीलसंप्रत्ययः । तथार्थातरभूतोष्णगुणसमवायादुष्णोष्णिः । आत्मा धार्थातरभूत
ज्ञानगुणसमवायाच्च इति । तत्र किं कारणं ? उभयासत्त्वात् ।

दंडदंडिवत् ॥ ९ ॥ यथा दंडसंबंधात्प्रादंडी जाल्यादिभिर्लक्षणैः स्वतः सिद्धत्वात् । स दंडोपि
प्रादंडिसंबंधाद्दृक्त्राधिमादिना लक्षणेन स्वतः सिद्धत्वात् । सतो दंडयोगादंडीत्येतन्न्याय्यं । तथा नीलद्रव्ययो
गाच्छाट्यादि नीलमित्येतन्न्याय्यं । तयोष्णगुणयोगाच्च प्रागग्नेरन्यद्विशेषलक्षणं सद्भाषस्य प्रख्यापकमस्तीति
भसन्नग्निः । उष्णस्यापि प्रागग्नेरयोगादसत्त्वं निराश्रयगुणाभावात् । न चासतोः संबन्धो दृष्ट इष्टो वा । आत्मनोपि
ज्ञानगुणयोगात्प्रागसत्त्वं विशेषलक्षणाभावात् । ज्ञानस्याप्यात्मद्रव्यसंबंधात्प्रागसत्त्वं निराश्रयगुणाभावात् । नचा-
सतोः संबन्धो दृष्ट इष्टो वा । तस्मादुभयासत्त्वान्नाार्थातरात्संप्रत्ययः किं च ।

उभययाप्यसद्भावात् ॥ १० ॥ कथं—

सर्वासद्भावादिवत् ॥ ११ ॥ इदमस्तित्वं प्रष्टव्य उष्णगुणयोगात्प्रागगता उष्ण इति ज्ञानं स्याद्वा
न वेति । यदि प्रागुष्णगुणयोगादग्रावुष्ण इति ज्ञानं कैमर्थक्यादुष्णगुणयोगः प्रार्थ्यते । अथ नास्त्यतोऽप्युष्ण
ज्ञानाभावादनुष्णत्वभावात्प्रागुष्णगुणयोगादुष्ण इति व्यपदेशाभावात् किं च ।

अनवस्थाप्रतिज्ञाहानिदोषप्रसंगत् ॥ १२ ॥ कथं—

सर्वसत्प्रतिपक्षवादिवत् ॥ १३ ॥ यथा यदुष्णगुणयोगादग्निरूष्ण अथोष्णगुणः केन योगादुष्णः
स्वभावादिति चेदग्नौ कोऽपरितोषः । उष्णत्वादुष्णगुणस्योष्णत्वं, कुतः स्वत एवेति चेदग्नौ कोऽपरितोषः ।
अथाग्नेरूष्णत्वं स्वत एव मासिधदिति उष्णत्वस्याप्यन्यदुष्णत्वमस्ति तस्याप्यन्यदित्यनवस्था माभूदिति स्वत
एवोष्णत्वस्योष्णत्व । ननु प्रतिज्ञाहानिर्धर्तारत्संप्रत्यय इति । तथा यदि ज्ञानगुणयोगादात्मा ज्ञ, अथ ज्ञानगुणः
केन योगात्, स्वभावादिति चेदात्मनि कोऽपरितोषः । ज्ञानत्वाज्ज्ञानगुणस्य ज्ञानव्यपदेश इतिचेज्ज्ञानत्वस्य ज्ञानत्वं
कुतः स्वत एवेति चेदात्मनि कोऽपरितोषः । अथात्मनो ज्ञत्वं स्वत एव मासिधदिति ज्ञानत्वस्याप्यन्यज्ज्ञानत्व-
मस्ति तस्याप्यन्यदित्यनवस्था । अधानवस्था माभूदिति स्वत एव ज्ञानत्वस्य ज्ञानत्वमिष्टं ननु प्रतिज्ञाहानि
रर्थातरात्संप्रत्यय इति । किं च ।

तत्परिणामाभावात् ॥ १४ ॥ मया दंडसंबन्धेपि दंडिनो न दंडपरिणामः दंडीव्यपदेशमात्रप्रतिष्ठं
भात्, तयोष्णगुणस्योष्णत्वसामान्यविशेषसंबन्धेनोष्णत्वं । गुणसामान्यविशेषपदार्थभेदादत उष्णत्ववानुष्णगुण
इत्यासक्तं न तूष्ण इति । तयोष्णगुणसंबन्धेयमेनोष्णत्वं द्रव्यगुणपदार्थभेदादत उष्णज्ञानप्रित्यासक्तं नतु
स्वयमुष्ण इति ।

समवायादितिचेन्न प्रतिनिपयाभावात् ॥ १५ ॥ स्वान्तं समवायो नामानुत्सिद्धलक्षणः संबन्धः
इहेदं बुद्ध्याभिधानप्रवृत्तिहेतुस्तेनैकत्वमिवानीतानां व्यपदेशो भवति उष्णत्वसमवायादुष्णो गुण उष्णगुणस

मवायाच्चाग्निरूष्ण इति । तन्न कुतः ? प्रतिनियमाभावादुष्णत्वोष्णगुणयोरग्न्युष्णयोश्चान्यत्वे कोयं प्रतिवि-
शिधो नियमो यदुष्णगुणस्याग्नेवेव समवायो नाप्सु । शीतगुणस्य चाप्सेव समवायो नाग्नौ । उष्णत्वस्य चोष्ण
गुणेनैव समवायो न शीतादिगुणांतरेणेति । तस्मादेनविशेषेणायं प्रतिनियम इष्यते न तं पश्याम अत एव
द्रव्यपरिणाम एवौष्ण्यमिति सिद्धं । नान्यस्तत्प्रतिनियमहेतुरस्ति स्वभावोहेतुरिति चेत्तत एव तत्परिणामसिद्धिः
किं च ।

समवायाभावो वृत्त्यंतराभावात् ॥ १६ ॥ नास्ति तत्परिकल्पितः समवायः कुतः वृत्त्यंतराभा-
वाद्यथा गुणानां पदार्थानां द्रव्येण समवायसंबंधाद्भृत्तिरिष्टा तथा समवायः पदार्थांतरं भूत्वा केन संबन्धेन
द्रव्यादिषु वर्त्स्यति समवायांतराभावादेक एव हि समवायस्तत्संबन्धेन व्याख्यातमिति वचनात् । न च
संयोगेन श्रुतिर्युतसिद्धयभावात्, युतसिद्धानामप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः संयोग । न चान्यसंबन्धः संयोगसमवाय
विलक्षणोस्ति येन समवायस्य द्रव्यादिषु वृत्तिः स्यादतः समवायिभिरनभिसंबंधान्नास्ति खरविषाणवत्समवायः ।

प्राप्तित्वात्प्राप्त्यंतराभाव इति चेन्न व्यभिचारात् ॥ १७ ॥ स्यान्मतं द्रव्यादीनि प्राप्तिर्मति
अतस्तेषां यथा कयाचित्प्राप्त्या भवितव्यं । समवायस्तु प्राप्तिर्न प्राप्तिमानतः प्राप्त्यंतराभावेपि स्वत एव
प्राप्नोतीति । तच्च न, कस्मात् व्यभिचाराद्यथा संयोगः प्राप्तिरपि सन् प्राप्त्यंतरेण समवायेन वर्तते तथा
समवायस्यापि स्यादिति ।

प्रदीपवदिति चेन्न तत्परिणामादनन्यत्वसिद्धेः ॥ १८ ॥ स्यादेतद्यथा प्रदीपः प्रदीपांतर
मनपेक्षमाण आत्मानं प्रकाशयति घटादींश्च । तथा समवायसंबन्धांतरापेक्षामंतरेणात्मनश्च द्रव्यादिषु वृत्ति
हेतुर्द्रव्यादीनां च परस्पर इति । तन्न कुतस्तत्परिणामादनन्यत्वसिद्धेः यथा प्रदीपः स्वयं प्रकाशपरिणामा-
त्प्रकाशात्मनोनन्यः प्रकाशातरं नापेक्षते अन्यथा प्रकाशात्मनोनन्यत्वे प्रदीपस्याप्रदीपत्वप्रसंगो यतो न प्रका-
शात्मानं प्रोहान्यः प्रदीपोस्ति । तथा न द्रव्यादन्ये गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायास्तसि द्रव्यस्यैवोभय-
परिणामकारणापेक्षस्य गुणः कर्म सामान्यं विशेषः समवाय इत्येवमादियर्यायांतरेण परिणामः । यथा
प्रदीपः स्वलक्षणप्रसिद्धो घटादिभ्योन्यो नैवं समवायः स्वलक्षणप्रसिद्धः द्रव्यादन्योस्ति द्रव्यस्यैव गुणादि-
पर्यायपरिणामात्तस्मान्न प्रदीपवत्समवायसिद्धिः । अन्यथा च द्रव्यादन्यत्वे गुणादीनां द्रव्यस्याद्रव्यत्वप्रसंगो
यतो न गुणादिपर्यायान् प्रोहान्यद्रव्यमस्ति । यदि वा गुणादीन् प्रोह द्रव्यं केनचिदन्येन स्वविशेषेण प्रसिद्धं
यद्गुणादिभिः संबध्यते स विशेष उच्यतां यतो न गुणादिपरित्यागेनान्यो द्रव्यस्य विशेषः स्वतः प्रसिद्धोस्ति ।
अतो द्रव्यपरिणामा एव गुणादय इति प्रतिद्धं किंच ।

विशेषपरिज्ञानाभावात् ॥ १९ ॥ यस्य युतयुतसिद्धार्थप्राहकं विज्ञानमेकमस्ति तस्यायुतसिद्धानां
समवायः युतसिद्धाना सयोग इति स्याद्विशेषविज्ञानं । भवतस्तु क्षणिकैकार्थविषयत्वाज्ज्ञानानां तद्विशेषवि-
ज्ञानाभावस्तदभावात्तद्विवेकाभावः ।

संस्कारादिति चेन्न तस्यापि तादात्म्यात् ॥ २० ॥ स्यादेतत् ज्ञानजोज्ञानहेतुश्च संस्कारोस्ति
तस्मादः सामर्थ्यमिति तन्न कुतस्तस्यापि तादात्म्यात् । एकार्थप्राहिज्ञानस्य संस्कारस्य चैकार्थप्राहिज्ञानहेतु-
त्वाद्नेकार्थप्राहिज्ञानाभावाच्चेकार्थप्राहिज्ञानसंस्काराभावस्तस्मात्पूर्वोक्तोदोपस्तदवस्य एव । अयवायमर्थः
कर्तृकरणयोरन्यत्वादन्यत्वमात्रज्ञानादीनां परश्चादिवदिति चेन्न तत्परिणामादग्निवदिति यथाग्निरग्निस्वभावा-
दन्यो दहनं दाहक्रियायाः कर्ता । किं करणो दहति तत्परिणामादन्यात्मैव करणं तथात्मा इवभावत्वाज्जा-
नादन्यस्तत्परिणामादर्थान् जानन् ज्ञानक्रियायाः कर्ता किंकरणो जानाति तत्परिणामात्तदेव ज्ञानं करणत्वेन
विवक्ष्यते । अन्यथा वाऽतत्त्वान्भाव्येऽनवधारणप्रसंगोऽग्निवदित्येवमादिवाक्यार्थविवरणं दहनस्वभावापेक्षया-
भ्योर्ष्यं किंच ।

अनेकांतात्पर्यायपर्यायिणोरर्थतरभावस्य घटादिवत् ॥ २१ ॥ यथा घटकपालशकलशर्करादीनां नमद्रूपार्पणाभेदात्स्यादेकत्व स्यादन्यत्व कथं ? इह पर्यायार्थिकगुणभावे द्रव्यार्थिकप्राधान्यात्पर्यायार्थानर्पणात्मृद्रूपद्रव्यार्थानुपयोगादिद्रव्यार्थार्पणात्स्यादेकत्व यतो घटकपालादयो मृद्रूपद्रव्यार्थं न जहति । तेषामेव द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायार्थिकप्राधान्याद्द्रव्यार्थानर्पणात्कारणविशेषापादितभेदपर्यायार्थार्पणात्स्यादन्यत्व यतोऽन्यो घटपर्यायोऽन्यश्च कपालादिपर्यायस्तथा मृदो घटादिपर्यायाणां च स्यादेकत्व स्यादन्यत्व कथं तत्परिणामात्स्यादेकत्व यतो मृद्रूपमेव । उभयपरिणामकारणवशाद् घटकपालादिपर्यायपरिणत तद्व्यपदेशभाग्भवति नान्या मृत् नान्ये घटादयो मृद्रूपव्यतिरिक्तघटादिपर्यायाभावात् । पर्यायिपर्यायभेदाच्च स्यादन्यत्व यत् पर्यायि मृद्रूप्य पर्याया घटादयः । तथाऽन्येऽपि ज्ञानादिपर्यायाणां च स्यादेकत्व स्यान्नान्यत्व कथं ? पर्यायार्थिकगुणभावे द्रव्यार्थिकप्राधान्यात्पर्यायार्थानर्पणादनादिपरिणामिकचैतन्यजावद्रव्यार्थार्पणात्स्यादेकत्व यतो ज्ञानादयोऽनादिपरिणामिकचैतन्यजीवद्रव्यादिद्रव्यार्थं न जहति । तेषामेव द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायार्थिकप्राधान्याद्द्रव्यार्थानर्पणात्कारणविशेषापादितभेदपर्यायार्थार्पणात्स्यादन्यत्व यतोऽन्यो ज्ञानपर्यायोऽन्ये च दर्शनादिपर्याया तथाऽन्यो ज्ञानादिपर्यायाणां च स्यादेकत्व स्यादन्यत्व कथं ? तत्परिणामादेशात्स्यादेकत्व यत् आत्मैवोभयपरिणामकारणवशाज्ज्ञानादिपर्यायपरिणतो ज्ञानादिव्यपदेशभाग्भवति नान्य आत्मा नान्ये ज्ञानादय आत्मद्रव्यव्यतिरिक्तज्ञानादिपर्यायाभावात् । पर्यायिपर्यायभेदाच्च स्यादन्यत्व, यत् पर्यायी आत्मा पर्याया ज्ञानादयस्तस्मादेकत्वान्यत्व प्रत्येकेकातोपपत्ते तत्परिणामत्वेऽपि करणभावोयुक्तः ।

इतरथा हि एकार्थपर्यायादन्यत्वभासिद्वैशब्दवत् ॥ २२ ॥ यस्मैकप्रतिकर्तृकरणयोरन्यत्व तस्यैकार्थपर्यायादन्यत्व प्राप्त कथं ? वृक्षनयया प्रासाद करोति परश्चादिभिरन्यत्र कर्तृकरणयोरन्यत्व । तथा भज्यते वृक्ष शाखाभारेणेत्येकस्य वृक्षस्य शाखाभारार्थपर्यायादन्यत्व प्राप्त । नचादोस्ति यतो न शाखाभारादृतेऽन्यो वृक्षो न च शाखाभारादन्यो वृक्षो न भवतीति भज्यते वृक्ष शाखाभारेणेति एकार्थपर्यायात्मकं करणनिर्देशं न भवतीति । तथा नामद्रव्यादृतेऽन्यज्ज्ञानं न चात्मद्रव्यादृते नान्यज्ञानमिति जानात्यनेनार्थानात्मैवेकार्थपर्यायात्मकं करणं न भवति । किं च

करणस्योभयधोपपत्तेर्द्वयस्य मूर्तिमदमूर्तिभेदवत् ॥ २३ ॥ यथा द्रव्यस्य मूर्तिमदमूर्तिभेदादेकांतपरिग्रहो नास्ति । पुद्गलद्रव्यं मूर्तिमत्, धर्माधर्माकाशकाला अमूर्तय आत्मा चामूर्त । द्रव्यार्थदिशाच्च पर्यायार्थदिशात्तस्यानादिकार्माणशरीरसवधान् । तथा करण द्वेषा विभक्ताविभक्तकर्तृकभेदात्, कर्तुरन्यद्विभक्तकर्तृक यथा परशुना छिनत्ति देवदत्त इति । कर्तुरनन्यद्विभक्तकर्तृक यथागिरिधनं दहत्वौष्प्येनेति । तथाऽत्मा ज्ञानेनार्थान् जानातीत्यविभक्तकर्तृकं करणं । किं च

दृष्टांताच्च कुशूलस्वातंत्र्यवत् ॥ २४ ॥ यथा भिनत्ति कुशूलं देवदत्त इत्यत्र कुशूलो यदा भिद्विक्रियायां सुकरतया स्वातंत्र्येण निरन्धितं “स्वयमेवमानं भिनत्तीति” तदा विकरणोऽसात्मानं भिनत्तीति विनक्षायां कुशूलान्नं करणत्वेनोपादीयते । तथाऽन्येऽज्ञाता करणच भवति किंच ।

एकार्थपर्यायविशेषोपपत्तेरिन्द्रियादिव्यपदेशवत् ॥ २५ ॥ इहैकस्यार्थस्यानेकपर्यायविशेषोपपत्तिर्दृष्टा न चास्य तेऽन्यो पर्यायिभ्योऽन्यत्र कथं ? इन्द्रादिव्यपदेशवत् । यथैकस्य देवराजार्थस्यैन्द्रशक्रपुरंदराद्यनेकव्यजनपर्यायविशेषोपपत्तिः । नच देवराजस्यैन्द्रशक्रपुरंदरादिपर्यायिभ्योऽन्यत्व न चानन्यत्वाद्येनायमिन्द्रस्तेनैव शक्रं पुरंदरो वा येन वा शक्रस्तेनैवैन्द्रं पुरंदरो वा येन वा पुरंदरस्तेनैवैन्द्रं शक्रो वा कथमिह यत् इन्द्रादीनां प्रतिनियतव्यजनपर्यायोपपत्तिः । इन्द्रादिन्द्रं शक्रनाच्छक्रं पुरंदराणां पुरंदर इति नचैदनशकनपुरंदरिणव्यजनपर्यायभेदाच्च देवराज इन्द्रं शक्रं पुरंदरो वा न भवति । अन्येव । तथैकस्य आत्मनो ज्ञानादिपर्यायविशेषोपपत्तिस्तस्मादेकार्थपर्यायविशेषोपपत्तेर्नान्यत्वमा मद्रव्यादेकांतेन ज्ञानादीनां ।

कर्तृसाधनत्वाद्वा दोषाभावः ॥ २६ ॥ अधना नेमी ज्ञानदर्शनशब्दौ करणसाधनौ किं तर्हि कर्तृसाधनौ तथा चारित्रशब्दोपि न कर्मसाधनं किं तर्हि कर्तृसाधनं कथमेव भूतनयवशात् । ज्ञानदर्शनचा-

रिग्राणि आमैवेष्ट अतस्तपरिणामाग्ज्ञानादिपरिणत आमैव जानातीति ज्ञान पर्यतीति दर्शन चरतीति चारित्रमतो य उक्त वर्तुकरणयोरन्यत्वादन्यत्वमामज्ञानादीनामिति दोष स न भवति ।

लक्षणभाव इति चेन्न बाहुलकात् ॥ २७ ॥ स्यादेतन्न लक्षणमस्ति कर्तरियुटोभिधायकमिति तन्न कुतो बाहुलकात् "युद्ब्यावहुलमिति" कर्तरि युद् गिन्त्रश्च यत्र विहितस्ततोऽन्यत्रापि दृश्यते व्याभाजकर्मणो विहिता करणादिष्वपि भवति । खाल्यनेन खानीपरचूर्णो ददात्यस्मै इति दानीयोतिथि समावर्तते तस्मादिति समावर्तनीयो गुरु । करणाधिकरणयोर्युक्त कर्मादिष्वपि दृश्यते निरदति तदिति निरदन प्रस्कदति तस्मादिति प्रस्कदन ।

अथवा भावसाधना ज्ञानादिशब्दास्तच्चकपनाच्छात्रस्य करणव्यपदेशवत् ॥ २८ ॥ यथौदासीन्येनावस्थितमच्छिद्रसृणादिदात्र करणमिति व्यपदिश्यते । तथौदासीयेनावस्थितानि ज्ञानदर्शनचारिग्राणि प्रतिनियतज्ञानदर्शनचरणक्रियाव्यापार प्रतिनिवृत्तौ सुक्यानि कथ्यत कोसौ माक्षमार्गं ज्ञानदर्शनचारिग्राणि । ज्ञातिर्ज्ञानं छिद्रदर्शनं चरणं चारित्रमिति क्रियाव्यापृतानां तु ज्ञानीदाना कर्मादिकारकव्यवहार ।

व्यक्तिभेदादयुक्तमिति चेन्नैकार्थं शब्दान्यत्वाद् व्यक्तिभेदगतः ॥ २९ ॥ स्यादेतज्ज्ञानमात्रे व्ययुक्तकस्माद् व्यक्तिभेदात् अभिधेयवह्निगतस्ये भवतोऽभिधानस्येति ज्ञान आमैति प्रामोतीति तन्न किंकारणं एकार्थशब्दान्यत्वाद् व्यक्तिभेदगतेरेकास्मिन्नप्यर्थे शब्दभेदाद् व्यक्तिभेदा दृश्यते । यथा गेह कुटी गठ पुष्प तारका नक्षत्रमित्येव ज्ञानमामेत्वपि स्यात् ।

ज्ञानग्रहणमादौ न्याय्यं तत्पूर्वकतद्दर्शनस्य ॥ ३० ॥ अहेह ज्ञानग्रहणमादौ न्याय्यं कुतस्तत्पूर्वकवादर्शनस्य यत पदार्थतत्त्वोपलब्धिपूर्वकं श्रद्धानं ।

अल्पाचूतस्त्वाद्य दर्शनात् ॥ ३१ ॥ ज्ञानमल्पाचूतरमतश्च पूर्वकं वाच्यं ।

नोभयोर्गुणपत्नवृत्ते प्रतापप्रकाशवत् ॥ ३२ ॥ नैव दोष कुत उभयोर्गुणपत्नवृत्ते कथं प्रकाशप्रतापप्रकाशमिति तु घनपटलावरणविगमे प्रतापप्रकाशप्रवृत्तिर्गुणपद्भवति । तथा ज्ञानदर्शनयोर्गुणपदान्ताम एवम तद्यथा यदा दर्शनमोहस्योपशमाक्षयोपशमाक्षयाद्वा मा सम्यग्दर्शनपर्यायेणाविर्भवति तदैव तस्य मत्वज्ञानश्रुताऽज्ञाननिवृत्तिपूर्वकं मतिज्ञानं श्रुतज्ञानं चाविर्भवति ।

दर्शनस्यैवाभ्यर्हितत्वात् ॥ ३३ ॥ यद्युक्तमल्पाचूतरत्वाज्ज्ञानस्य पूर्वेनिपात इति तदसत् कस्मात् दर्शनस्यैव अभ्यर्हितत्वाज्ज्ञानादर्शनमेवाभ्यर्हितं दर्शनसन्निधाने सत्यज्ञानस्यापि ज्ञानभावत् । श्लाकाप्यश्रद्धतस्तदभावात् ।

मध्ये ज्ञानवचनं ज्ञानपूर्वकत्वाच्चारित्रस्य ॥ ३४ ॥ यतो जीवादिपदार्थतत्त्वज्ञानसन्निधाने सति चारित्रमोहोपशमाक्षयोपशमाक्षयाद्वा कर्मादानहेतुक्रियाविशेषोपरनक्षारित्रपरिणामो भवति । ततश्चारित्रस्य ज्ञानपूर्वकत्वात् ज्ञानं पूर्वं प्रयुक्तम् ।

इतरेतरयोगे द्वौ मार्गं प्रति परस्परापेक्षाणां प्राधान्यात् ॥ ३५ ॥ अयमितरेतरयोगे द्वौ दर्शनं च ज्ञानं च चारित्रं च दर्शनज्ञानचारिग्राणीति कुतो मार्गं प्रति परस्परापेक्षाणां प्राधान्यात् ।

यथा पुस्तक-यग्रोधवल्गुना इति ॥ ३६ ॥ अस्यादिसमानकालक्रियाणां प्लक्षादीनां परस्परापेक्षाणामितरेतरयोगे द्वौ सर्वपदार्थप्रधानत्वात् बहुवचनात् तथा दर्शनज्ञानचारिग्राणामस्यादिसमानकालक्रियाणां परस्परापेक्षाणामितरेतरयोगे द्वौ सर्वपदार्थप्रधानत्वाद् बहुवचनात् । यतश्चार्थाणामपि दर्शनादीनां सहतानां परस्परापेक्षाणां मोक्षमार्गत्वं प्रति प्राधान्यं नैकस्य न द्वयोः ।

प्रत्येकं सम्यग्विशेषणपरिसमाप्तिर्भुजिवत् ॥ ३७ ॥ यथा देवदत्तजिनदत्तगुरुदत्ता भोग्यता-
मिति भुजिः प्रत्येकं परिसमाप्यते । तथा - प्रश्नसावचनस्य सम्यग्दृशदस्य प्रत्येकमभिसंबंधो दर्शनादिभिः,
सम्यग्दर्शनं सम्यग्ज्ञानं सम्यक्चारित्रमिति ।

पूर्वपदसामानाधिकरण्यात्तद्व्यक्तिवचनप्रसंग इति चेन्न मोक्षोपायस्यात्मप्रधानत्वात् ॥ ३८ ॥
स्यादेतद्दर्शनादिभिः सामानाधिकरण्यात्तद्व्यक्तिवचने मोक्षमार्गस्य प्राप्नुत इति, तत्र किंकारणं मोक्षोपायस्या-
त्मप्रधानत्वात् यो मोक्षमार्गो मोक्षापायस्तस्यात्मा स्वभावः येनात्मीयेन स्वभावेन स मोक्षमार्ग उच्यते । स
दर्शनज्ञानचारित्र्याणां सर्वेषामविशिष्ट एकः पुष्टिगश्च तस्य प्राधान्यात्सत्यपि सामानाधिकरण्ये न तद्व्यक्ति-
वचनप्राप्तिः । यथा साधवः प्रमाणमिति ।

आत्यंतिकः सर्वकर्मनिक्षेपो मोक्षः ॥ ३९ ॥ मोक्ष अस्ति इत्येतस्य घञ् भावसाधनो मोक्षणं
। मोक्षः ध्वसनं क्षेपणमित्यर्थः स आत्यंतिकः सर्वकर्मनिक्षेपो मोक्ष इत्युच्यते ।

मृजेःशुद्धिकर्मणो मार्ग इवार्थाभ्यन्तरीकरणत्वात् ॥ ४० ॥ मृष्टः शुद्धोत्सावित्तमार्गः मार्ग इव
मार्गः कृत्तपमार्थो यथा स्वाणुकंटकोपलशर्करादिदोषरहितेन मार्गेण मार्गगाः सुखमभिप्रेतस्थान गच्छति ।
तथा मिथ्यादर्शनाऽसंयमादिदोषरहितेन श्रयणेन श्रेयोमार्गेण सुखं मोक्षं गच्छति ।

अन्वेषणक्रियस्य वा करणत्वोपपत्तेः ॥ ४१ ॥ अथवा मार्ग अन्वेषणे इत्यस्य मार्गः सिध्यति
कृतः सम्यग्दर्शनादीनां करणत्वोपपत्तेः, मोक्षो येन मार्ग्यते स मोक्षमार्ग इति ।

युक्त्यनभिधानादमार्ग इति चेन्न मिथ्यादर्शनाज्ञानासंयमानां प्रत्यनीकत्वादायपधवत् ॥ ४२ ॥
स्यादेतन्नात्र युक्तिरुक्ता सम्यग्दर्शनादित्रयमित्यं मोक्षमार्ग इति अतोस्य मार्गत्वं नोपपद्यते इति । तत्र कि
कारणं मिथ्यादर्शनाज्ञानासंयमानां प्रत्यनीकत्वात्कथमीपधवन् । यथा वातादिविकारोद्भूतरोगाणा निदान-
प्रत्यनीकं क्षिप्ररूक्षाद्यौषधमुच्छेदकारणं । तथा मिथ्यादर्शनाज्ञानासंयमादीनां निदानप्रत्यनीकं सम्य-
ग्दर्शनाद्यौषधमुच्छेदकारणं ।

इति तत्त्वार्थवार्तिकं व्याख्यानालंकारे प्रथमेध्याये प्रथममाह्निकं ॥ २ ॥

विपर्ययाद्ब्रह्मस्यात्मलाभे सति ज्ञानदेव तद्विनिवृत्तेऽस्त्वित्त्वानुपपत्तिः ॥ १ ॥ अत्र क-
धिदाह—विपर्ययाद्ब्रह्मस्यात्मलाभो भवति तदभावात्तत्त्वज्ञाने सति बंधनिवृत्तिर्भवति । कारणामावाद्धि कार्या-
भाव इति । बंधनिवृत्तिरेव च मोक्षः अतोमोक्षमार्गस्य त्रिवं नोपपद्यते ।

प्रतिज्ञामात्रमिति चेन्न सर्वेषामविसंवादात् ॥ २ ॥ स्यादेतदप्रतिज्ञामात्रमेतद्विपर्ययाद्बंधो भवतीति
तत्र किंकारणं सर्वेषामविसंवादात्मात्र प्रतिज्ञादिनो विसंनदंते तद्यथा ।

धर्मेण गमनमूर्ध्वमित्यादिवचनमेकेषां ॥ ३ ॥ धर्मेण गमनमूर्ध्वं भवति अष्टसु ब्राह्मणसीम्यप्रा-
जापत्येन्द्रगान्धर्वयक्षराक्षसपिशाचेषु गमनं । अधस्ताद्भवति अधर्मेण खलु पदसु स्थानेषु मानुषपशुभृगमनस्य-
सरीसृपस्वावरेषु गमनं । ज्ञानिन चापनर्गो यदास्य रजस्तमसोर्गुणभावात्सत्त्वस्य प्राधान्यात्प्रकृतिपुरुषातर-
परिज्ञानमाविर्भवति तेनापवर्गः । विपर्ययादिष्यते बंधो योऽस्वावक्तव्यमहदहंकारतन्मात्रसंज्ञास्वयसु प्रकृति-
ध्वनात्मीयात्वाहंकारिकेषु वैकारिकेषु चंद्रियेष्व्वात्मत्वाभिमानः स विपर्ययस्तस्माद्ब्रह्म इत्येकेषां वचनं ।

तथाऽनात्मीयेष्व्वात्माभिमानविपर्ययात्तस्य शब्दाद्युपलब्धिरादिः गुणपुरुषांतरोप-
बिधरंतः ॥ ४ ॥ यावद्रस्याविभक्तप्रत्ययः श्रोत्रादीन्द्रियवृत्तिषु श्रवणादिष्वहं श्रोतेत्येवमादिः प्रांचर्मातिके-
च शिरः पाष्णोदिसमूहे शरीरेऽहं पुरुष इति प्रत्ययो भवति । तावद्रप्रतिबुद्धत्वात्सत्तारो गुणपुरुषांतरोप-

अन्धिरत । पदा पुरुषवर्जैः सर्वं प्रकृतिवृत्त त्रिगुणमचेतनं भोग्यमिति जानाति । भोक्तारमकर्तारं चेतनं च पुरुषमन्य प्रधानादवेति अचेतनाश्च गुणास्तदा तस्य गुणपुरुषांतरोपलब्धिरंत ससारस्येति शानान्भोक्षो विपर्ययाद्बध इत्येकेना ।

इच्छाद्वेषाभ्यामपरेषां ॥ ५ ॥ इच्छाद्वेषपूर्विका धर्मो धर्मप्रवृत्तिस्ताभ्यां सुखदुःखं, तत इच्छाद्वेषौ । नच विमोहस्य तौ मिथ्यादर्शनाभावात् । मोहश्चाज्ञानं । विमोहस्य यतः पदप्रदार्यतत्त्वज्ञस्य वैराग्यवतः सुखदुःखे-च्छाद्वेषाभाव इच्छाद्वेषाभावाद्दर्मो धर्मो भावस्तदभावे संयोगाभावाऽप्रादुर्भावश्च 'स मोक्षस्तयोर्धर्मो धर्मयोरभावे भवत्येवर्णा । कथं प्रदीपोपरमे प्रकाशाभाववत् । पक्षि यद्गर्वं प्रतीत्यात्मानं प्रतिलमते तत्सत्योपरमात्तिरोभाव-माति । तद्यथा प्रदीपोपरमात्प्रकाशाभावः । धंधाश्चाद्वेषति, कथमधर्मसद्भाददृष्टादज्ञानं भवत्युजानाच्च भोही मोहवत् इच्छाद्वेषौ जायते इच्छाद्वेषाभ्यां धर्मो धर्मो स एव बंधः अतः ससारस्य प्रसूतिः तिसाद्भवत्यदृष्टाभावे संयोगाभावाः फतरस्य संयोगस्याभावः जीवनसन्निकस्य, धर्मो धर्मोपेक्षः सदेहस्यात्मनो भनसा संयोगो जीवनं, तस्य धमाधर्मयोरभावादभावाऽप्रादुर्भावश्च प्रत्यप्रशरीरस्यात्यतानाव स मोक्ष । कथमभावो धर्मो धर्मयोरनाग-तानुत्पत्तिसचितनिरोधाभ्यां, अनागतानुत्पत्ति सचितनिरोधश्च द्विविधाऽभावः । अज्ञानगतानुत्पत्तिस्तत्त्वावद्दर्म-धर्मयोः । शरीरं द्रियमनोभ्यतिरिक्तात्मदर्शनादकुशलस्याधर्मस्यानुत्पत्तिः । तत्साधनानां परिवर्जनात् धर्मस्यापि, तत्साधनानामनभिसंबधात् । नाभिसहितं कर्म यन्नातीति सचितनिरोधोपि । तदुद्वेगपरिखेदफलादुपमनाशस्त-स्मात्ससाराद्द्वेगः । शरीरतत्त्वावलोकेनाच्छीतोष्णशोकादिनिमित्तं शरीरपरिखेदं प्रदायाधर्मोतिरिच्यते भोगदोष दर्शनात् । पण्णा च पदार्थानां तत्त्वविनिर्णयात्पीतिमारम्य धर्मस्य विनाशतो मोक्ष इत्यपरेषां दर्शनं ।

दुःखादिनिवृत्तिरित्यन्येषां ॥ ६ ॥ दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापि तदनंतरं भावनिश्रेयसाधिगम इत्यन्येषां दर्शने । पाठं प्रत्युत्तरं मिथ्याज्ञानं । सर्वेषामुत्तरस्य तत्त्वज्ञानाविवृत्तौ यस्तदन-तरोर्यस्तस्य निवृत्तिः । कश्चासीत् 'दोषः, स हि मिथ्याज्ञानादनंतरंस्तत्कार्यत्वात् संचोत्तरं प्रवृत्तेः, प्रवृत्तिज्ञानतरो तत्कार्यत्वात्, ततो दोषाभावे प्रवृत्त्यभावः प्रवृत्तिरप्युत्तरा जन्मन, प्रवृत्तेरमाथाज्ज माभावस्तत्कार्यत्वात्, जन्मो-त्तरं दुःखात्, अतो जन्माभावाद् दुःखनिवृत्तिस्तनिवृत्तौ य आत्यतिकं सुखदुःखानुपभोगोनिश्रेयसमिति ।

अविद्याप्रत्यया संस्कारा इत्यादिवचनं केषांचित् ॥ ७ ॥ विद्याविपर्ययात्मिका सर्वभावेष्वा नित्यानात्मकाश्चिद्दुःखेषु नित्यसामकश्चिदुःखानिमानरूपास्तप्रत्यया संस्कारा इत्यादिवचनं केषांचित् । के पुनस्ते संस्कारा रंगादयस्ते च त्रिधा पुण्यापुण्यानेज्यसंस्कारा, तत्र पुण्योपगाना संस्काराणां पुण्योपगमे च विज्ञानं भवति, यत इदमुच्यते अविद्याप्रत्यया संस्कारा वस्तुप्रतिविद्धसिद्धिज्ञानमिति । अपुण्योपगानां संस्काराणामपुण्योपगमे च विज्ञानं भवति यत इदमुच्यते संस्कारप्रत्यय विज्ञानं । विज्ञानसमभूताश्चत्वारः स्फधानाम चत्वारि महाभूतानि रूपं नाम च रूपनाम च नामरूपमिति । आनेज्योपगानां संस्काराणामाने-ओपगमे च विज्ञानं भवति यत इदमुच्यते विज्ञानप्रत्यय नामरूप नामरूपसहितितानीन्द्रियाणि षडायतनमिति नामरूपदृष्ट्या बद्धभिरायतनद्वारैः कृत्य क्रिया च प्रजायते इति नामरूपप्रत्यय षडायतनमुच्यते । त्रयाणां धर्माणां सन्निपातः स्पर्शः । केषां त्रयाणां ? त्रियैन्द्रियविज्ञानानां, सगति स्पर्शः । पद्मस्य आयतनेभ्यः पद्-स्पर्शकाया प्रवर्तत इति षडायतनप्रत्ययः स्पर्शः । स्पर्शानुभवनं वेदना यज्जातीय स्पर्शो भवति तज्जातीया, वेदना प्रवर्तत इतीदमुच्यते स्पर्शप्रत्यया वेदनेति । वेदनाप्यवसाना तृष्णा यतस्तान् वेदनाविशेषानास्वादय-त्वभिनदयाम्यत्रत्यस्यति तृष्यतीति सा वेदनाप्रत्यया तृष्णोच्यते । तृष्णावैपुल्यमुपादानं, सामे प्रिया साधुरा-नेति भवेन्नित्यमपरित्यागो भूयोभूयश्च प्रार्थना तदुच्यते तृष्णाप्रत्ययमुपादानमिति । उपादाननिमित्तं पुनर्ध-मजनकं कर्म भव, एव प्रार्थयमानं पुनर्भवजनकं कर्म रामुत्पापयति कायेन मनसा वांचा । तद्वैतुकं स्कध प्रादुर्भावो जातिर्जातिस्केधपरिपाकः, जराजाल्यभिनवृत्तानां स्कधागामपचयः परिपाकः, परिपाकाद्दिनाशौ भवति तन्मरणं तदेव जातिप्रत्ययजराभरणमुच्यते । एवमथ द्वादशांगं प्रतीत्य समुपादौऽन्योग्येहेतुकस्तत्र सर्वभावेष्वाविपरीतदर्शनं त्रिधा । पत्सर्वभावेष्वा नित्यानात्मकाश्चिद्दुःखदर्शनं सा विद्या ततो मोक्षः । कथं ?

अविद्याया विद्यातो निवृत्तिरीयानिवृत्तेः संस्कारनिरोधः संस्कारनिरोधाद्विज्ञाननिरोधः । एवमुच्चरेष्वपीति तदेवमविद्यातो बंधो भवति विद्यातश्च मोक्ष इति ।

मिथ्यादर्शनादिरिति मतं भवतां ॥ ८ ॥ "मिथ्यादर्शनादिरिति प्रमादकयापयोगो बंधहेतव" इति

भवतामाह तानामपि मतं । पदार्थविपरीताभिनिवेशश्रद्धानं मिथ्यादर्शनं विपरीताभिनिवेशश्च मोहात्, मोहश्चात्रानिमित्तज्ञानाद्बन्धः । अतो मिथ्यादर्शनमादिवैधस्य सामायिकमात्रप्रतिपत्तेश्च "अनन्ताः सामायिकमात्रसिद्धा" इति यत्रनात् सामायिकं च ज्ञानमतः आह तानामपि ज्ञानान्मोक्ष इत्यविसंवादात् त्रितयमोक्षमार्गकल्पना न युक्ता किंच ।

दृष्टांतसामर्थ्याद्विधिस्वभिवैकपुत्रवत् ॥ ९ ॥ यथा वणिक् स्वभिवैकपुत्रसदृशविग्रहं गजेनाव-

दृशालसुदृष्टि
स्य स्वपुत्र-

नवानांतरीपकत्वाद् रसायनवत् ॥ १० ॥ न वा एष दोषः किं कारणं जातरूपकत्वान्नुहि त्रितयमंतरेण मोक्षमाप्तिरेस्ति कथं रसायनवत् । यथा न रसायनज्ञानादेव रसायनफलसंबन्धः रसायनश्रद्धानक्रियाभावात्, यदि वा रसायनज्ञानामात्रादेव रसायनफलसंबन्धः कस्यचिद्दृष्टः सोभिधीयतां न चासावस्ति । न च रसायनक्रियामात्रादेव, ज्ञानश्रद्धानाभावात् । न च रसायनश्रद्धानामात्रादेव, रसायनज्ञानपूर्वक्रियासंबन्धाभावात् । अतो रसायनज्ञानश्रद्धानक्रियासंबन्धोपेतस्य तत्फलेनाभिसंबन्ध इति निःप्रतिबद्धमेतत् । तथा न

उक्तं च-

हृदं ज्ञानं क्रियाहीनं हता चाग्निना क्रिया ।
धावनं किलोपको दग्धः पश्यन्नपि च पंगुलः ॥ १ ॥
संयोगमेवेह वदति तत्राग्ना न ह्यंकचक्रेण रथः प्रयाति ।
अथश्च पंगुश्च वने प्रविष्टौ तौ संप्रसुक्तौ नगरं प्रविष्टौ ॥ २ ॥ इति ॥

ज्ञानादेव मोक्ष इति चेदनवस्थानादुपदेशाभावः ॥ ११ ॥ यस्य ज्ञानादेव मोक्षस्तस्यानुवस्थानादुपदेशाभावः यथा नदीस्य तत्रोत्थितजिहेव नान्नादीनां तस्मिन् नुहृतमार्गितमोक्षवतिष्ठते । अतोपदेशास्ति भवति त्वं नाम ज्वलति तमश्वावतिष्ठत इति । तथात्मस्वरूपरावचोपाधिर्भाषानंतरमेवातस्य मोक्षः स्यात्, न दोस्युक्तिमतः, ज्ञानं च नाम मोक्षस्य कारणमस्ति न च मोक्ष इति । ततो ज्ञानंतरमेवातस्य शरीरद्वियनिवृत्तेः प्रवचनोपदेशाभावः ॥

संस्काराक्षयादेवस्थानादुपदेश इति चेन्न प्रतिज्ञातविरोधात् ॥ १२ ॥ स्यादेतथावदस्य संस्काराः

उभयादौपोपपत्तेः ॥ १३ ॥ इदमिह संप्रार्थ्य संस्कारक्षयस्य ज्ञानं वा हेतुः स्यादन्योवेति । यदि ज्ञानं ननु ज्ञानादेव संस्कारनिरोध इति प्रवचनोपदेशाभावः; अथान्यः स कोन्यो भवितुमर्हति अन्यतथास्त्रिवादिति पुनरपि प्रतिज्ञातविरोध इति किं च ।

महृष्याद्यनुष्ठानाभावमसंगम् ॥ १४ ॥ यदि ज्ञानादेव मोक्षः, ननु ज्ञान एव यतः कार्यः तिरभ्युत्पन्नकारणान्तरधारणादिलक्षणप्रवृत्त्यापमानिनमभावात्तथाप्यनुष्ठानमसंगम् ।

ज्ञानवैराग्यरूपनायामपि ॥ १६ ॥ किमस्यथानामावाद्पदेनाभात् इत्यादिपदार्थपरिज्ञाने सति विषयानभिष्वगलक्षणे च वैराग्य आप्तस्य तक्षण एव मोक्षोपपत्ते किं च ।

नित्यानित्यैकांतावधारणे तत्कारणासंभवः ॥ १६ ॥ नित्या एतर्था अनित्या एव वेद्येकांतावधारणे तत्कारणासंभवः, तत्कारणस्य ज्ञानवैराग्यस्यासंभवः । तद्यथा नित्यवैराग्येति विक्रियाभावाद् ज्ञानवैराग्याभावात्, विक्रिया द्विविधा ज्ञानादिविपरिणामलक्षणा देवांतरसकमरूपत्वात् । येषां निय एतानां सर्वगत-श्चेति दर्शनं तेषामुभयपि सा नास्ति सततधृत्वप्रयत्नयत्निकर्षजविज्ञानाभावाद्द्वैराग्यपरिणामाभावाच्च पूर्वापरकालानुबन्धितेरा मन आकाशास्येव मोक्षाभावात् । समवायादिति चेन्न तस्य प्रत्याख्यातत्वात् । धृणिवैराग्यवस्थानामावाद्ज्ञानवैराग्यभावनभावो येषां मत "क्षणिकं मर्त्यसंस्कारा" इति तेषामप्युपयनतर विनाशे सति ज्ञानादीनामसंस्थान नास्ति । नच तेष्योऽन्यदस्यत्वात्तु यस्तु निश्चये अतस्तत्प्रकाराज्ञानवैराग्यभावनभावः । तत एतौपयनतर नित्यवपिनाशाभ्युपगममात्परस्पर सद्भेदाभावे निमित्तनेमित्तिकाभ्यन्तराप्रवचनविद्याप्रत्ययाः संस्कारा इत्येवमादि विरुध्यते सतानादिकल्पनाया वान्यत्वानयं शोधनेकटोपनिवृत्तः ।

विपर्ययाभावः प्रागनुपलब्धेरुपलब्धौ वा वैधाभावात् ॥ १७ ॥ इह लोके प्रागनुभूतस्याप्युपलब्धिविशेषस्य प्रवाशाभावाद्भिमवात्करणश्रेयाद्वा विशेषानुपलब्धौ विपर्ययो दृष्टं नचात्रनित्यमन सगृह्यतस्य प्रागप्रतीततदतरस्य विपर्ययप्रत्ययो भवति । नच तथानादां ससारेऽनभिष्यतशक्तेः पुरापस्य गुणगुण्यप्रोप सन्धिरस्ति अतः प्रागनुपलब्धेर्नास्ति विपर्ययः, तथा सर्वभावेऽप्यनित्यानां यत्कालादिदु रोपु नियन्ता मरुत्तुचि सुखरूपेण विपर्ययो नास्ति । प्रागनुभूत विशेषवात् । यदि वा षचिदप्रतिज्ञामाया विशेषस्य षस्यचिद्विपर्ययो दृष्टः सौमिषीयता । नचोप्येतेऽतो विपर्ययभावाद्दधामासतत्र यदुक्त विपर्ययाद्भव इति तदव्याहृतोऽथ प्राकृतद्विदोषोपलब्धिरभ्युपगम्यते ननु तदेव तद्वैतुकोन मोक्षेण गर्हितव्यमिति धर्माभावात् स्यात्किं च ।

मत्स्यैवशब्दचित्वाद्ये ॥ १८ ॥ विपर्ययाभाव इत्यनुवर्तते येषां दर्शनं प्रत्ययनगोर्ति विज्ञानमिति तेषां पुराविषय विज्ञान न स्मृणुमनगृह्णाति । स्याद्विषय च यद्विज्ञान न तत्पुराणमनुप्यते । अत्र परस्परविषयसकगमायान सशयो न विपर्ययस्तथा संवेषु पदार्थेष्वनकथंषणैकैवविज्ञानाभावात्सति विपर्यये धर्माभावेस्तत एव पदार्थविशेषानुपलब्धेरैकांताभावात् । नलोकार्थमहि विज्ञान तदतरमप्यदिनति ।

ज्ञानदर्शनयोर्गुणपदमद्वैतेरेकत्वमिति चेन्न तत्त्वावायश्रद्धानभेदाचापमकांशवत् ॥ १९ ॥ स्यादेतद् ज्ञानदर्शनयोरेकत्व, युत । युगपद्वृत्तेरिति, तन्न किञ्चिन्ना तत्त्वानायश्रद्धानभेदात् कथं तापप्रकाशवत् । यथा तापप्रकाशयोर्गुणपदमलभेदि दाहयोतनसामर्थ्यभेदात्कन्न । तथा ज्ञानदर्शनयोस्तत्त्वावायश्रद्धानभेदात्कन्न । तत्सर्व, धारणयो ज्ञानं, श्रद्धान दर्शनमिति ।

दृष्टवैरोधाद्ये ॥ २० ॥ यस्य मा युगपदात्मताम एव तद्वैतुतिरिति तस्य दृष्टवैरोध आप्यते । दृष्ट हि गोविश्याणादीनां युगपद्वृत्त्यभंगानामपि नानान्य ।

उभयनयसद्भावेन्यतरस्याश्रितत्वाद्वा रूपादिविपरिणामात् ॥ २१ ॥ उभयनयसद्भावेन्यतरस्याश्रितत्वाद्वा न दोष कथं रसप्रतिपरिणामात् । यथा परमण्यादिपुद्गलद्रव्याणां बाह्याभ्यन्तरपरिणामकारणापादिते युगपद्रूपादिविपरिणामे न रूपादीनामेकत्वं तथा ज्ञानदर्शनयोरेपि । अयम उभयनयसद्भावेन्यतरस्याश्रितत्वात्, तथा रूपादिविपरिणामात् द्रव्यार्थिकोपार्थिकयोरेकत्वमुपलक्षणप्रधानमात्रापरिणामादेकत्व एवाप्तानात् । कथं हि पर्यायार्थिकमुगुभावे द्रव्यार्थिकप्रधानयो पर्यायार्थानर्पणादेनादिति णमिरुपद्रव्यार्थोदेशात्सदेकत्वं, यथा रूपादिवत् पुद्गलद्रव्य । तथा रसादयोपि द्रव्यार्थादेता पुद्गलद्रव्य । तेषामेव द्रव्यार्थिकमुगुभावे पर्यायार्थिकप्रधानाद्रव्यार्थानर्पण प्रतिनियतरूपादिवर्षीयार्थोनापिताना स्वदयन, यतोऽयो रूपादिवत् । अथ च रसादय । तथा ज्ञानदर्शनयोरेकत्वं मिथिनाऽनादिपारिणामिन चैवत्यदो द्रव्यार्थोदेशात्सादेकत्वं यतो द्रव्यार्थोदेशात्तु ज्ञानपर्याय आनद्रव्य तथा दर्शनमपि । त्रयोविधं दर्शनं तदज्ञानदर्शनपर्यायार्थोदेशात्सद्भ्यः तस्मादन्वो ज्ञानपर्यायोन्पक्ष दर्शनपर्याय ।

ज्ञानचारित्रयोरकालभेदादेकत्वमगम्यावबोधवदितिचेन्नाश्रुत्वचौश्रुत्वकाशाप्रतिषेधेकत्व
 रूपप्रशतव्यधनवत् ॥ २१ ॥ स्यादेतुश्चानचारित्रयोरेकत्वं, कस्मादकालभेदात् । कथमगम्यावबोधवत् ।
 यथा . केनचिन्मोहोदयापादिताऽन्यांगनाभिसरणोत्सुकमतिना . पुंसा मेवोदयोद्भूतबहसांभकाराणां रात्रौ
 क्षीप्यन्तराळे मातृपृथ्वी स्वामिळपितेति स्पृष्टा, तदैव विद्युता च विद्योतितं तेन मातेपमिति तस्य
 ज्ञानं यदोत्पन्नं तदैवाऽगम्यावबोधोदगम्यागमननिवृत्तिः, नागम्यावबोधोदगम्यागमननिवृत्त्याः कालभेदोस्ति ।
 तथा यदैव ज्ञानावरणक्षयोपशमाज्जिवेषु ज्ञानं जीवा इत्याविर्भवति, तदैव ते न हिंस्या इति जीवे
 हिंसाप्रत्ययस्य निवृत्तिः, निवृत्तिश्च चारित्र्ये, नच जीवज्ञानहिंसानिवृत्त्योः कालभेदोस्तीति । तन्न किं कारणमा
 श्रुत्वचौ श्रुत्वकालाप्रतिषेधे, तथाप्यल्पेव कालभेदः सौक्ष्म्यात् न प्रतीयते, कथमुत्पलपत्रशतम्यधनवत् ।
 यथात्पलपत्रशतव्यधनक्रम असंख्येयसमयिक-सर्पज्ञप्रत्यक्षोतिसुक्ष्मोस्ति नतु विभाष्यते छद्मस्यैततो यावदे-
 कमुत्पलपत्रमसिद्धिर्ना द्वितीयं छिनत्ति तावदसक्येयाः समया अतीता इति कालमूर्खोपदेशस्त्वयाऽन्यौ-
 गम्यावबोधकालः, अन्यश्च निवृत्तिकालः ।

अर्थभेदाच्च ॥ २२ ॥ किं ! नैकत्वमिति धर्तते ज्ञानस्य तत्त्वानवबोधोर्धः चारित्र्यस्य कर्मादान
 हेतुक्रियानिरोपणोऽर्थ इत्यतो नानात्वं ।

कालभेदाभावां नारायणभेदेहेतुर्गतिजात्यादिवत् ॥ २३ ॥ न कालभेदाभावां नारायणभेदेहेतुर्नार्यायः
 कथं गतिजात्यादिवत् यथा यदैव देवदत्तजन्म तदैव मनुष्यगतिपंचेन्द्रियजातिसारारवर्णगोधादीनां
 जन्म । नान्यो देवदत्तजन्मकालः, अन्यश्च मनुष्य गत्यादियथायजन्मकालः । नचैककालत्वात्ननुष्यगत्यादी-
 नानैकत्वं । यस्य पुनः कालभेदाभावं एकत्वेहेतुरिदस्तस्य मनुष्यगत्यादिपर्यायाणामेकत्वंप्रसंगो नचेत्प्यतेऽ
 तौ न कालभेदाभावात्ज्ञानचारित्रयोरेकत्व ।

सक्तंच ॥ २५ ॥ किमुक्त उभयनयसद्वात्स्यादेकत्वे स्थानानात्वमिति ।

तंक्षणभेदात्तेषामेकमार्गानुपपत्तिरितिचेन्न पस्परसंसर्गे सत्येकरत्वं प्रदीपवत् ॥ २६ ॥
 स्यादेतत्तेषां सम्पददर्शनादीनांभेकमार्गत्व नोपपत्ते, पुतो लक्षणभेदात्, नहि भिन्नलक्षणानामेकत्वं युज्यते तत
 स्वयोमी मोक्षमार्गः प्रसक्ता इति । तन्न किन्कारणं परस्परसंसर्गे सत्येकत्वं, कथ ! प्रदीपवत्, यथा
 परस्परविलक्षणवर्तिहेहानलार्णानां बाष्पाभ्यतरपरिणामकारणापादितसंयोगपर्यायाणां समुदये भवत्येक-
 प्रदीपो न त्रयः । तथा परस्परविलक्षणसम्पददर्शनादित्रयसमुदये भवत्येको मोक्षमार्गो न त्रयः ।

सर्वेषामविसंबादात् ॥ २७ ॥ विलक्षणानामेकमार्गात् प्रतियादिनो निसवदते केचित्तरादाहुः
 प्रसादलाघवतोपतापावरणसादनादिभिन्नलक्षणानां सत्त्वरजस्तमसां साम्ये प्रधानमेक, न तेषां त्रिव्याप्र-
 धानस्य त्रैविध्यमिति । अपर आहुः बाष्पवदेतादीनां चतुर्णां भूतानां भौतिकानां च वर्णादीनां विलक्ष-
 णानां समुदये एको रूपस्वरमाणुः न तेषां भेदापरमाणोरनेकत्वं । तथा रसादीनां धर्माणां प्रमाणप्रमेया-
 धिगमरूपाणां च विरक्षणानां समुदये एकं विज्ञानं न तेषां भेदाद्विज्ञानभेद इति । इतर आहुः धिप्राणां
 सत्त्वां समुदयेधिराट एको न तेषां भेदापटस्य भेद इति तद्विहापि सम्पददर्शनादीनां भिन्नलक्ष-
 णानां समुदये एको मोक्षमार्ग इति को नितोपः ।

एषां पूर्वस्य छाभे भजनीपहृषरं ॥ २८ ॥ एषां सम्पददर्शनादीनां पूर्वस्य छाभे भजनीय
 मुत्तरं वेदितव्यं ।

उत्तरलाभे तु नियतः पूर्वलाभः ॥ २९ ॥ उत्तरस्य तु छाभे नियतः पूर्वलाभो इत्यन्यः सम्प-
 ददर्शनज्ञानचारित्र्याणां पाठ प्रति पूर्वमुत्तरत्वं च । पूर्वस्य सम्पददर्शनस्य छाभे ज्ञानमुत्तरं भजनीयं
 उत्तरज्ञानप्रभे तु नियतः पूर्वसम्पददर्शनलाभः । तथा पूर्वज्ञानलाभे उत्तरचारित्र्यं भजनीयं, उत्तर
 चारित्र्ये तु नियतः सम्पददर्शनज्ञानलाभः ।

तदनुपपत्तिरज्ञानपूर्वकश्रद्धानप्रसंगात् ॥ ३० ॥ पूर्वस्य लाभे भजनीयमुत्तरमित्येतस्या-
ऽनुपपत्तिः कुतोऽज्ञानपूर्वकश्रद्धानप्रसंगात् । यदि पूर्वसम्यग्दर्शनलाभे उत्तरज्ञानलाभो भजनीयः, ननु
ज्ञानाभावादज्ञानपूर्वकश्रद्धानप्रसंगः । किं च—

अनुपपलब्धस्वतत्त्वर्थे श्रद्धानानुपपत्तिरविज्ञातफलरसोपयोगवत् ॥ ३१ ॥ यथा नावि-
ज्ञाते फले तद्रसोपयोगोऽमुष्य फलस्य रस संपादयतेति श्रद्धानमस्ति तथा नाविज्ञातेषु जीवादिषु श्रद्धान-
मस्तीति श्रद्धानामात्रः स्यात् । किं च—

आत्मस्वरूपाभावप्रसंगात् ॥ ३२ ॥ यदि सम्यग्दर्शनलाभे ज्ञानं भजनीयत्वादसद्विरोधा-
न्मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ सम्यग्ज्ञानस्य चाभावाज्ज्ञानोपयोगाभाव आत्मनः प्रसक्तः । ततश्च लक्षणाभावाल्लक्ष्य-
स्यात्मनोऽप्यभावः स्यात्तदभावाच्च मोक्षमार्गीपरीक्षा व्यर्थेति ।

न वा यावति ज्ञानमित्येतत्परिसमाप्यते तावतोऽसंभवाश्रयापेक्षं वचनं ॥ ३३ ॥ न वा
एष दोषः, किं कारणं यावति, ज्ञानमित्येतत्परिसमाप्यते तावतोऽसंभवाश्रयापेक्षामिदं वचनं भजनीयमुत्तर
मिति । क्वचन ज्ञानमित्येतत्परिसमाप्यते श्रुतकेवलस्योक्तैः श्रुतकेवलज्ञानमाहौ शब्दनयः श्रुतकेवले एवेच्छति
नान्यज्ज्ञानमपरिपूर्णात्वादिति तदपेक्षं संपूर्णद्व्यदशांशघतुर्दशपूर्वलक्षणं श्रुतं केवलं च भजनीयमुक्तं । तथा पूर्व
सम्यग्दर्शनलाभे देशचारित्र, संयतासंयतस्य सर्वचारित्रं, प्रमत्तादारम्य सूक्ष्मसापराधातानां यच्च यावच्च
नियमादस्ति संपूर्णयथाह्यातचारित्रं तु भजनीयं ॥

पूर्वसम्यग्दर्शनज्ञानलाभे भजनीयमुत्तरमिति चेन्न निर्देशस्याऽगमकत्वात् ॥ ३४ ॥
स्यादेतन्नाज्ञानपूर्वकश्रद्धानप्रसंगोस्ति कुतः पूर्वसम्यग्दर्शनज्ञानलाभे चारित्रमुत्तर भजनीयमित्य
भिसंबधादिति । तन्न, किं कारणं निर्देशस्यागमकत्वाद्युक्तोपयोगो ननु तस्य निर्देशो गमकः पूर्वस्य लाभ
इति पूर्वयोरिति हि वक्तव्यं स्यात् । अथ सामान्यनिर्देशादुभयगतिः कल्प्यते नैव शक्यं व्यवस्थाविशेषस्य
विवक्षितत्वात्, इतरथा हि उत्तरेपि तथा प्रकल्प्यौ तदोपानतिवृत्तिः स्यात्तस्मात्पूर्वोक्त एवार्थो नवोपेक्ष
वचनमिति । अथवा क्षापिकसम्यग्दर्शनलाभे क्षापिक सम्यग्ज्ञान भजनीय, अथवा युगपदात्मलाभे साह-
चर्यादुभयोरपि पूर्वं । यथा साहचर्यात्पर्वतनारदयोः । पर्वतग्रहणेन नारदस्य ग्रहणं नारदग्रहणेन पर्वतस्य
ग्रहणं । तथा सम्यग्दर्शनस्य सम्यग्ज्ञानस्यान्यतरस्यात्मलाभे चारित्रमुत्तर भजनीय ॥

इति तत्त्वार्थवार्तिककव्याख्यानार्णकारे प्रथमेऽध्याये द्वितीयमार्हिकं ॥ २ ॥

अर्गीषा मोक्षकारणसामान्ये सत्यविशिष्टानां विशेषप्रतिपत्त्यर्थमिदंमाह—

तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं ॥ २ ॥

सम्यगितिकोयं शब्दः—सम्यगिति प्रशंसार्थो निपातः क्यंतो वा ॥ १ ॥ सम्यगिन्ययं
निपातः प्रशंसार्थो वेदितव्यः सर्वेषां प्रशस्तरूपगतिजातिकुल्ययुर्विज्ञानदीनामम्युदधिकानां मोक्षस्य च
प्रधानकारणत्वात् प्रशस्तं दर्शनं सम्यग्दर्शनं । ननु च “सम्यगिष्टार्थतत्त्वयोरिति” वचनात् प्रशंसार्थाभाव
इति तन्नाऽनेकार्थत्वात्निपातानां । अथवा सम्यगिति तत्त्वार्थो निपातस्तत्त्वं दर्शनं सम्यग्दर्शनमविपरी-
तार्थवियय तत्त्वमित्युच्यते । अथवा क्यंतोयं शब्दः समचसीति सम्यक्, यथार्थो व्यवस्थितस्तार्थानां गच्छ
तत्त्वर्थः । अथ किमिदं दर्शनमिति ।

करणादिसार्धनो दर्शनशब्दः उक्तः ॥ २ ॥ दशैः करणादिसम्यग्दर्शने श्रुति दर्शनशब्दो व्याख्यातः ।

दशैरां लोकार्थत्वादभिप्रेतार्थासंप्रत्यय इति चेन्नानेकार्थत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतद्दशैरप्यलोकार्थै
वर्षेते आलोकाद्यैः प्रार्थनाप्रार्थनाप्रार्थनाः, नचस्ताविहाभिप्रेतः, श्रद्धानमिदं, न तत्त्वार्थस्य संप्रत्ययोस्तीति ।

ज्ञानचारित्रयोरकालभेदादेकत्वमगम्यावबोधवदितिचेन्नाश्रुत्पक्षौसूक्ष्मकालाप्रतिषेधेरुत्प
 ष्टपत्रशतव्यधनवत् ॥ २१ ॥ स्यादेतज्ज्ञानचारित्रयोरैकत्व, कस्मादकालभेदात् । कथमगम्यावबोधवत् ।
 यथा केनचिन्मोहोदयापादिताऽन्यांगनाभिसरणोत्सुकमतिना पुसा मेघोदयोद्भूतग्रहलाघकारायां राज्ञी
 शिष्यन्तराले मातृपृथ्वी स्वाभिलषितेति स्पृष्टा, तदैव विद्युता च विद्योति तत्रेन मातेयमिति तस्य
 ज्ञान यदोत्पन्न तदैवाऽगम्यावबोधदगम्यागमननिवृत्तिः । नागम्यावबोधगम्यागमननिवृत्तयो कालभेदोस्ति ।
 तथा यदैव ज्ञानावरणक्षयोपशमाज्जीवेषु ज्ञान जीना इत्याविर्भवति, तदैव ते न हिंस्या इति जीवे
 हिंसाप्रत्ययस्य निवृत्तिः, निवृत्तिश्च चारित्र, नच जीवज्ञानहिंसानिवृत्तयो कालभेदोस्तीति । तत्र किं कारणमा
 श्रुत्पक्षौ सूक्ष्मकालाप्रतिपक्षे, तत्राप्यस्यैव कालभेद सौक्ष्म्यात् न प्रतीयते, कथमुत्पलपत्रशतम्यधनवत् ।
 यद्येत्पलपत्रशतव्यधनक्रम असङ्ख्येयसमाधिक-सर्वज्ञप्रत्यक्षोत्सिस्सूक्ष्मोस्ति ननु विभाव्यते छद्मस्यैर्यतो यावदे-
 कमुत्पलपत्रमासिदिष्टना द्वितीय छिनत्ति तावदसङ्ख्येयाः समया अतीता इति कालसूक्ष्मोपदेशस्तथाऽन्यो-
 गम्यावबोधकाल, अन्यश्च निवृत्तिकालः ।

अर्थभेदाच्च ॥ २२ ॥ किं नैकत्वमिति वर्तते ज्ञानस्य तत्त्वावबोधोर्ध चारित्रस्य कर्मादान
 हेतुक्रियाविशेषोपरमोऽर्थ इत्यतो नानात्व ।

कालभेदाभावो नार्थाभेदहेतुर्गतिजात्यादिवत् ॥ २३ ॥ न कालभेदाभावोर्धभेदहेतुर्न्यायः
 कथं गतिजात्यादिवत् यथा यदव देवदत्तजन्म तदैव मनुष्यगतिपक्षेन्द्रियजातिशरीररत्नगंधादीनां
 जन्म [नान्यो देवदत्तजन्मकाल, अन्यश्च मनुष्य गत्यादिपर्यायजन्मकाल । नचैककालत्वान्मनुष्यगत्यादी-
 नांमेकत्व । यस्य पुन कालभेदाभाव एकत्वहेतुरिष्टस्तस्य मनुष्यगत्यादिपर्यायाणोमकत्वंप्रसंगो नचेष्यतेऽ
 तो न कालभेदाभावाज्ज्ञानचारित्रयोरैकत्व ।

सक्तंच ॥ २४ ॥ विमुक्त उभयनयसद्भागस्यैकत्वे स्थान्नानात्वमिति ।

तृप्त्यभेदात्तेषामेकमार्गानुपपत्तिरितिचेन्न परस्परसंसर्गे सत्पेकरवं प्रदीपवत् ॥ २५ ॥
 स्यादेतत्तेषां सम्पग्दर्शनादीनामेकमार्गत्व नोपपत्ते, कुतो लक्षणभेदात्, नहि मिश्रलक्षणानामेकत्व युज्यते तत
 ह्ययोमी मोक्षमार्गा प्रसक्ता इति । तत्र किं कारण परस्परसंसर्गे भवत्येकत्व, कथं प्रदीपवत्, यथा
 परस्परविलक्षणवर्तिषेहानलार्थानां बाह्याभ्यन्तरपरिणामकारणापादितसयोगपर्यायाणां समुदये भवत्येक
 प्रदीपो न त्रय । तथा परस्परविलक्षणसम्पग्दर्शनादित्रयसमुदये भवत्येको मोक्षमार्गो न त्रय ।

सर्वेषामविसंवादात् ॥ २६ ॥ विलक्षणानामेकत्वावाप्तौ प्रतिशदिनो विसवदते केचित्तागदाह
 प्रसादलाघनशोपतापावरणसादनादिमिश्रलक्षणानां सत्त्वरजस्तमसा साम्ये प्रधानमेक, न तेषात्रित्वाप्र
 धानस्य त्रैविध्यमिति । अपर आहृ ष्टाकयंडतादीनां चतुर्णां भूतानां मौक्तिकानां च वर्णादीनां विलक्ष-

स्यादेतत्सम्यग्दर्शनस्यात्मपरिणामनेऽत्यत्र ह्यन्वयफलरनाविरोध इति । तन्न किं कारणं ? उपशमाद्यपेक्षस्य सम्यग्दर्शनप्रसङ्गैः तदुपपत्तेः । सर्वेषु स्तोका उपशमासम्यग्दर्शयः संसारिणः । क्षयिकसम्यग्दर्शयोऽसंख्येयगुणाः । क्षयोपशमिकसम्यग्दर्शयोऽसंख्येयगुणाः । सिद्धाः क्षयिकसम्यग्दर्शयोऽनंतगुणा इति । तस्मात्सम्यग्दर्शनमात्मपरिणामं श्रेयोभिमुत्तमम्यवस्थामः ।

तत्त्वग्रहणमर्थश्रद्धानमित्यस्तु छद्यत्वात् ॥१७॥ कश्चिदाह तत्त्वग्रहणमनर्थकं । अर्थश्रद्धान्, मित्येवास्तु, कुतो छद्यत्वादिति ।

न सर्वार्थप्रसंगात् ॥ १८ ॥ नैतद्युक्तं कुतः सर्वार्थप्रसंगात्तत्त्वग्रहणादतेमिष्यायादिप्रणीतेषु सर्वार्थेषु श्रद्धानं सम्यग्दर्शनं प्राप्नोति ।

संदेहाद्यर्थसन्देहाऽनेकार्थत्वात् ॥१९॥ अर्थसन्देहमनेकार्थः कचिद्द्रव्यगुणकर्मसु वर्ततेऽर्थ इति "द्रव्यगुणकर्मस्त्रिति" वचनात् । कचिदप्रयोजने वर्तते "किमर्थमिंहंरामनं भरतः किं प्रयोजनमिति" कचिदने वर्तते "अर्थवानयं देवदत्तो धनरामिति" । कचिदाभिधेये वर्तते "शब्दार्थसंबंध" इति । एवमर्थसन्देहानेकार्थीभिर्भावित्वे संदेहः कस्यार्थस्य श्रद्धानं सम्यग्दर्शनमिति ।

सर्वानुग्रहाद्दोष इति चेन्नाऽऽसदर्थविषयत्वात् ॥ २० ॥ स्यादेतन्नायं दोषः सर्वार्थप्रसंग इति, अस्तु सर्वार्थविषयं श्रद्धानं सम्यग्दर्शनं तथा सति सर्वानुग्रहः कृतो भवति । कश्चेदानीं भवती मत्सरः सर्वो लोकोऽभ्युदये न युग्यतामिति, तन्न किंकारणं ? असदर्थविषयत्वात्, न गल्ल कश्चिन्नो मत्सरः । असदर्थविषयं हि तत्त्वग्रहणं संसारकारणमिति । अतः सर्वानुग्रहार्थमेव तत्त्वेन विशिष्यते ।

अर्थग्रहणादेव तत्सिद्धिरिति चेन्न विपरीतग्रहणदर्शनात् ॥ २१ ॥ स्यादेतदयं इत्यर्थो निर्धार्यत इत्यर्थः । नच मिष्यायादिप्रणीता अर्थाः, अतश्चात् । संसारादर्थग्रहणादेव तत्त्वसंप्रययान्नार्थ-त्वात्त्वग्रहणेनेति, तन्न किं कारणं विपरीतग्रहणदर्शनात् । यथा पितृदयाकुण्डितकरणः पुमान् मधुरसंकेतुर्कं मन्यते । तथाऽमा मिष्याकर्मोदयदोषादस्ति वनास्ति चनित्यन्वाऽनित्यत्वाऽन्यत्वाऽनन्यत्वाद्येकांतररूपेण मिष्याऽप्यवस्यति । अतस्तस्मिन्कारणार्थं तत्त्वग्रहणमिति । अर्थग्रहणं किमर्थं ? ननु तत्त्वान्वयेवार्थ इत्यर्थानां तत्त्वसामानाधिकरण्यात्तत्त्वग्रहणं नैव संग्रहयः सिद्धः । उच्यते—

अर्थग्रहणमव्यभिचारार्थं ॥ २२ ॥ अर्थग्रहणं कियते अव्यभिचारार्थं ।

तत्त्वमिति श्रद्धानमिति चेदेकांतनिश्चितेपि प्रसंगः ॥२३॥ यदि तत्त्वमिति श्रद्धानं तत्त्वग्रहणमिष्यते एकांतनिश्चितेपि प्राप्नोति । एकांतरादिनापि हि नाम्नांमैवेवमैदित्यमिति श्रद्दयति ।

तत्त्वस्य श्रद्धानमिति चेद्भाष्याप्रसंगः ॥२४॥ यदि तत्त्वस्य श्रद्धानं तत्त्वग्रहणमिष्यते भाष्याप्रसंगः स्यात् । तत्त्वं भाष्यसामान्यमिति कचिद् कथयन्ति, द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादिगामान्यं द्रव्यादिद्रव्योऽर्थात्तरं तस्य श्रद्धानं सम्यग्दर्शनं प्राप्नोति । न हि द्रव्यादिद्रव्योऽन्यत्वात्तान्यं युक्तिमिति परीक्षितमेवम् । अथवा तत्त्वमेतत्त्वमित्यर्थः पुरुष एवेदं सर्वमिष्यादि । तस्य श्रद्धानं सम्यग्दर्शनं प्राप्नोति, नषादो युक्तं क्रियाकारकभेदभेदभेदादिनि ।

तत्त्वेन श्रद्धानमिति चेत्कस्य कस्मिन्नेति मन्त्रानिष्टुतिः ॥२५॥ यदि तत्त्वेन श्रद्धानमिष्यते कस्य कस्मिन्नेति मन्त्रो न निवर्तते । तस्मान्नूनमर्थग्रहणमव्यभिचारार्थमिति ।

इत्याश्रद्धानमित्यपरे वर्णयति ॥ २६ ॥

तद्युक्तं मिष्याहृष्टेरपि प्रसंगात् ॥ २७ ॥ यत्रो निष्याहृष्टो बाह्युच्यते तत्र मिष्याहृष्टोऽर्थात्तरं माश्रित्तिनीरथाहृष्टमनमर्थप्रसंगे । नृपेऽर्थात्तरं रेणात्तरदनमर्थप्रसंगे तस्मात् सम्यग्दर्शनं प्राप्नोतीत्युक्तं मिष्याहृष्टानमिति ।

केवलिनि सम्यक्त्वाभावप्रसंगाच्च ॥२८॥ यदि चेच्छासम्यक्त्वं, इच्छा च लोभपर्यायः न च
धीणमोहकेवलिनि लोभोस्ति तदभावादिच्छाभाव इति सम्यक्त्वाभावः स्यात् । तस्माद्यद्वाद्यथाभूतमर्थं
गृह्णात्यात्मा तत्सम्यग्दर्शनमिति प्रत्येतत्त्वं ।

तद् द्विविधं सरागवीतरागविकल्पात् ॥२९॥ एतत्सम्यग्दर्शनं द्विविधं कुतः सरागवीतराग-
विकल्पात् ।

प्रशमसंवेगानुकंपास्तिक्याभिव्यक्तलक्षणं प्रथमं ॥ ३० ॥ रागादीनामनुद्वेकः प्रशमः ससार्थं
द्धीयता संवेगः । सर्वप्राणियु मैत्री अनुकंपा । जीवादयोऽर्था पथास्वभावाः सतीति मतिरास्तिक्य । एतैरु-
भिव्यक्तलक्षणं प्रथमं सरागसम्यक्त्वमित्युच्यते ।

आत्मविशुद्धिमात्रमितरत् ॥ ३१ ॥ सप्तानां कर्मप्रकृतीनां आत्यतिकेऽपगमे सत्यात्मविशुद्धि
मात्रमितरद्धीतरागसम्यक्त्वमित्युच्यते । पूर्व साधनं भवति उत्तरं साधनं साध्यं च ॥ अथैतत्सम्यग्दर्शनं
जीवादिपदार्थविषय फलमुत्पद्यत इत्यत आह ।

तन्निसर्गादधिगमाद्वा ॥ ३ ॥

निसर्ग इति कोयं शब्दः ? निपूर्वात्तुजेर्भावसाधनौ धञ् । निसर्जनं निसर्गः स्वभाव इत्यर्थः । अथा-
धिगम इति कः ? अधिपूर्वाद्भमेर्भावसाधनोऽच् । अधिगमनमधिगमस्तयोर्हेतुत्वेन निर्देशो निसर्गादधिगमादिति
कस्य ? क्रियायाः, का च क्रिया ? उत्पद्यत इत्यध्याह्रियते, सोपस्कारत्वात्सूत्राणां । तदेतत्सम्यग्दर्शनं
निसर्गादधिगमाद्वा उत्पद्यत इति । कश्चिद्वाह—

सम्यग्दर्शनद्वैविध्यकल्पनानुपपत्तिरनुपलब्धतत्त्वस्य श्रद्धानाभावात् रसायनवत् ॥३१॥
द्विविधं सम्यग्दर्शनमिति कल्पना मोपपद्यते । कुत? अनुपलब्धतत्त्वस्य श्रद्धानाभावात्, कथं रसायनवत् ।
पथाऽत्यतपरोक्षरसायनतत्त्वफलस्य न रसायने श्रद्धानं दृष्टं । तथाऽनधिगतजीवादितत्त्वस्य न तत्र श्रद्धानं
मिति नैसर्गिकसम्यग्दर्शनाभावात् ।

। शूद्रवैदभक्तिवदिति चेन्न वैषम्यात् ॥ २ ॥ स्यादेतद्यथा शूद्रस्याऽनधिगतवेदार्थस्य वेदार्थ
आत्यतिकभक्तिस्तथाऽनुपलब्धजीवादितत्त्वस्य श्रद्धानमिति । तन्न किं कारणं वैषम्यात्, पुच्यते शूद्रस्य
भारतादिश्रवणात्तज्ज्ञरचनानुक्यादिभिश्च वेदार्थभक्तिः । नासौ नैसर्गिकी । इह तु नैसर्गिकी रुचिरिष्टेति
वैषम्यं । अथवा सम्यक्त्वाधिकाराजीवादिपदार्थतत्त्वोपलब्धिपूर्वकेण सम्यग्दर्शनेन मोक्षकारणेनैव भवितव्यं
न च शूद्रस्य तादृशं श्रद्धानमिति वैषम्यं ।

। मणिग्रहणवदिति चेन्न मत्प्रक्षेणोपलब्धिसद्भावात् ॥ ३ ॥ स्यादेतद्यथाऽनधिगतमणिविशे-
पस्यापि पुंसो मणिग्रहणं भवति तस्य च फलं दृष्टं तथाऽनधिगतजीवादितत्त्वस्यापि तत्त्वग्रहणं भवति
तस्य च फलं भवतीति तन्नैसर्गिकं दर्शनीमिति । तन्न किं कारणं प्रत्यक्षोपलब्धिसद्भावात् । नात्यतपरोक्ष
मणिं गृह्णाति किन्तु प्रत्यक्षत उपलभ्य गृह्णाति विपर्ययविशेष तु न प्रतिपद्यते । अतोऽस्याऽनुपलब्धमणि-
विशेषस्यापि प्रत्यक्षदर्शनादग्रहणं न्याय्यं । अत्यतपरोक्षे तु जीवादितत्त्वे कथमस्य निसर्गजसम्यग्दर्शनसिद्धिः ।
सामान्याधिगमे तु अधिगमसम्यग्दर्शनमेवेति ।

। सापमकाशवद्युगपदुत्पत्तेरभ्युपगमाच्च ॥ ४ ॥ किं निसर्गजसम्यग्दर्शनाभावात् इत्यनुवर्तते
यदास्य सम्यग्दर्शनमुत्पद्यते तदैव प्राक्तनं मत्प्रक्षेणं श्रुताभ्रानं च सम्यक्त्वेन परणमतीत्याधिगमजमेव ।
तद्भवति । यस्य ज्ञाना प्राग्दर्शनं स्यात्तस्य नैसर्गिकं स्यात्तच्चाऽनियमितमिति । उच्यते ।

। उभयत्र तुल्येऽंतरंगहेतौ वाह्योपदेशापेक्षानपेक्षभेदाद्भेदः ॥ ५ ॥ उभयत्र दर्शनेऽंतरंगो
हेतुस्तुल्यः । दर्शनमोहहस्योपशमः क्षयः क्षयोपशमो वा । तस्मिन् सति यद्वाह्योपदेशादने प्रादुर्भवति तन्नैस-
र्गिकं । यत्परोपदेशपूर्वकं जीवाद्यधिगमनिर्मितं तदुत्तरमित्यनयोपपत्तिर्भेदः ।

अपरोपदेशपूर्वके निसर्गाभिप्रायो लोकवत् ॥ ६ ॥ यथा लोके हरिशार्दूलवृकमुजगादयो निसर्गत क्रौर्यशौर्याशार्पाहारादिसप्रतिपत्तो वर्तत इत्युच्यते । नचासावाकस्मिकी कर्मनिमित्तत्वात् अनाकस्मिक्यपि सती नैसर्गिकी भवति परोपदेशाभावात् । तथेहाप्यपरोपदेशपूर्वके निसर्गाभिप्राय । अपर आह-

भव्यस्य कालेन नि-श्रेयसोपपत्तेराधिगमसम्यक्त्वाभाव ॥ ७ ॥ यद्यवधूतमोक्षकालात्प्रागधिगमसम्यक्त्वनामोक्ष स्यात्, स्यादधिगमसम्यग्दर्शनस्य साफल्य । नचादोस्ति । अतः कालेन योस्य मोक्षोत्ती स निसर्गजसम्यक्त्वादेव सिद्ध इति ॥

न विवक्षितापरिहानात् ॥ ८ ॥ नैतद्युक्त कुत ? विवक्षिताऽपरिहानात् । सम्यग्दर्शनादित्रया न्मोक्ष उक्तं, तत्र यत्प्रथमं तत्कुत उत्पद्यत, इत्युक्ते निसर्गादधिगमाद्वैत्ययमर्थोऽत्र विवक्षित । यदि सम्यग्दर्शनादिर केनचानिसर्गाज्जादधिगमनाद्वा ज्ञानचारित्ररहितान्मोक्ष इष्टं स्यात्, तत इदं युक्तं स्यात् “ भव्यस्य कालेन नि-श्रेयसोपपत्तेरिति ” । नचायमर्थोऽत्र विवक्षित । अथवा यथा कुलक्षेत्रे कचित्कनकं चाह्वयै रूपेयप्रयत्नाभानाज्जायते । तथा बाह्यपुरुषोपदेशपूर्वकजीवाद्यधिगममतरेण यज्जायते तन्निसर्गज । यथा कनकात्म निष्पुपायज्ञपुरुषप्रयोगापेक्ष कनकभावमापद्यते । तथा यत्सम्यग्दर्शनं निष्पुपायज्ञमनुष्यसपर्काज्जीवादिपदार्थतत्त्वाधिगमापेक्षमुत्पद्यते तदधिगमजसम्यग्दर्शनमियमर्थो विवक्षित । नचान्यतरस्याभाव इति ।

कालानियमाच्च निर्भेदायाः ॥ ९ ॥ यतो न भव्याना कृत्स्नकर्मेनिर्जरापूर्वकमोक्षकालस्य नियमोस्ति । केचिद्भव्या सस्येयेन कालेन सेत्स्यति, केचिदसस्येयेन, केचिदनतेन । अपरेऽनतानतेनापि न सेत्स्यति इति । ततश्च न युक्तं “ भव्यस्य कालेन नि-श्रेयसोपपत्तेरिति ” ।

चोदनाशुभपत्तेश्च ॥ १० ॥ सर्वस्यैव चोदना नोपपद्यते । ज्ञानकियायाद्वायात् ? त्रितयाच्च मोक्षमाचक्ष्णाणस्य सर्वस्य नेदं युक्तं “ भव्यस्य कालेन मोक्ष ” इति । यदि हि सर्वस्य कालो हेतुरिष्टं स्यात्, बाह्याभ्यतरकारणनियमस्य दृष्टस्येष्टस्य वा विरोध स्यात् ।

तदित्यनंतरनिर्देशार्थं ॥ ११ ॥ तदित्येतदनंतरस्य सम्यग्दर्शनस्य निर्देशार्थं क्रियते । ननु तत्प्रकृतमतरेणापि तद्वचनं सिद्धं—

इतरथा हि मार्गमबंधप्रसंगः ॥ १२ ॥ अक्रियमाणे हि तद्वचने मोक्षमार्गोऽपि प्रकृत तेनाभिसंबध प्रसज्येत । ततो निसर्गमात्रेणापि मोक्षमार्गलाभ उक्तं स्यात् । वाहुश्रुत्यप्रचिख्यापयिषया च मोक्षमार्गाधिगममात्रादेव मिथ्यादृष्टीनामपि मोक्षं स्यात् । ननु च “ अनतरस्य वा विधिर्ना भवति प्रतिषेधोवा, ” इत्यनतरत्वात्सम्यग्दर्शननैव संबधो न्याय्य । “ प्रयासत्ते प्रधानं पलीय ” इति मार्ग एव संबध्यते । तस्मात्तद्वचनं कियते निरपटार्थं ।

इति तत्त्वार्थवार्तिकं व्याख्यानालकारे प्रथमेध्याये तृतीयमाह्निके ॥ ३ ॥

तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमित्युक्तं । अथ किं तत्त्वमित्यत इदमाह ॥

जीवाजीवासवबंधसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वं ॥ ४ ॥

किमर्थेयामुपादानं ? ननु द्रव्यमित्येन वक्तव्यं तज्ज्ञेदा हि सर्वे पदार्था भवतीति । अत उत्तरं पठति—
एकाद्यनतविकल्पोपपत्तौ विनेयाशयवशान्मध्यवाभिधानं ॥ १ ॥ एको द्वौ त्रयं सस्येया असस्येया अनता इति पदार्था भिद्यते । तत्रैकं, पदार्थो भवति “ एकद्रव्यमनतपर्यायमिति वचनात् ” । द्वौ पदार्था, जीवाजीवभेदात् । त्रयं पदार्था अर्थाभिधानप्रयपभेदात् । एवमुत्तरे च बचनविकल्पापेक्षयाऽसस्येया अनताश्च भवति । तत्र विनेयाशयवशात्पदार्थनिरूपणाभेद इति मध्यमेन क्रमेणाभिव्यानं कृतं । अति सश्लेषे मुमग्तामेव प्रतिपत्तिं स्यादतिप्रपञ्चे चानि चैरेण समतितिपत्तिर्न स्यादिति । कश्चिदाह—

जीवाजीवयोरन्यतरत्रैवातर्भावादास्रवादीनामनुपदेश ॥ २ ॥ आस्रवो हि, जीवो वा स्यादजीवो वा ? यदि जीव, जीनेतर्भवति । अथवाऽजीवः, अजीवे । एव सवरादयोपि । तस्मादेपामनुपदेश । अनर्थक उपदेशोऽनुपदेश ।

/ न वा परस्परोपश्लेषे संसारप्रवृत्तितदुपरमप्रधानकारणप्रतिपादनार्थत्वात् ॥ ३ ॥ न वाऽनर्थक उपदेश, कुत ? जीवाजीवयो परस्परोपश्लेषे सति संसारप्रवृत्तितदुपरमप्रधानकारणप्रतिपादनार्थत्वात् । इह मोक्षमार्गं प्रकृतं, तस्य फलमवश्यं मोक्षो निर्देष्टव्यं स कस्येति ? जीव उपात्त । स च संसारपूर्वकः । स च सत्यजीवे जीवस्य भवति, इयं जीव उपात्त । तयोश्च परस्परोपश्लेषे संसार । तत्प्रधानहेतू, आस्रवो बधश्चेत्युपात्तौ । तदुपरमस्य मोक्षस्य प्रधानहेतू संसरनिर्जरे इत्युपादानं तयो । एवमेवा निर्ज्ञाने सति प्राप्यस्य मोक्षस्य विज्ञानं भवतीति । दृश्यते सामान्यैतर्भूतस्यापि विशेषस्य पृथगुपादानं प्रयोजनार्थं, क्षत्रिया आयाता सूत्रवर्मापीति ।

बभयथापि चोदनानुपात्ते ॥ ४ ॥ यो जीवाजीवयोरतर्भावादास्रवादीनामनुपदेश चोदयति, तस्योभयथापि चोदना नोपपद्यते । कथं ? आस्रवादीनि जीवाजीवभ्यां पृथगुपलभ्य वा चोदयेदनुपलभ्य वा ? यदि पृथगुपलभ्य, अत एव ततोर्थांतरत्व सिद्धं । अथानुपलभ्य, अनुपलभादेव चोदनाभाव । किं च जीवाजीवभ्यां, पृथक् सिद्धान्वा चोदयेदासिद्धान्वा ? यदि सिद्धान्वा चोदयेत् एवाऽर्थांतरभाव । अथाऽसिद्धान्वा चोदयति, कथमत्रातर्भावं चोदयते ? न हि खरविपाणादीनामतर्भावं चोदनाहं ।

अनेकांताच्च ॥ ५ ॥ चोदनानुपपत्तिरिति वर्तते । कथं ? द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकयोगुणप्रधानभावेनाऽर्पणानर्पणभेदाज्जीवाजीवयोरस्रवादीनां स्यादतर्भावः स्यादनतर्भावः । पर्यायार्थिकगुणभावे, द्रव्यार्थिकप्राधान्यात्, आस्रवादिप्रतिनियतपर्यायार्थानर्पणादनदिपारिणामिकचैतन्याचैतन्यादिद्रव्यार्थाऽर्पणादास्रवादीनां स्याज्जीवेऽजीवे वातर्भावः । तथा द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायार्थिकप्राधान्यादास्रवादिप्रतिनियतपर्यायार्थाऽर्पणादनादिपारिणामिकचैतन्याचैतन्यादिद्रव्यार्थाऽर्पणादास्रवादीनां जीवाजीवयो स्यादनतर्भावः । तदपक्षया स्यादुपदेशोऽर्थान् ।

तेषां निर्बचनलक्षणक्रमहेत्वभिधानं ॥ ६ ॥ तेषां जीवादीनां पृथगुपदेशे प्रयोजनमुक्तं । इदानीं निर्बचनलक्षणक्रमहेत्वभिधानं कर्तव्यं । तदुच्यते—

त्रिकालविषयजीवनानुभवनाज्जीव ॥ ७ ॥ दससु प्राणेषु ययोपात्तप्राणपर्यायेण त्रिषु कालेषु जीवनानुभवनाज्जीवत्वज्जीविष्यतीति वा जीव । तथा सति, सिद्धानामपि जीवत्व सिद्धं जीवितपूर्वत्वात् । सप्रति न जीवति सिद्धं भूतपूर्वगत्या जीवत्वमेवा, इत्यौपचारिकत्वं स्यात्, मुख्यं चेष्यते । नैप दोष । भागप्राणज्ञानदर्शनानुभवनासाप्रतिक्रममपि जीवत्वमस्ति । अथवा रूढिशब्दाय । रूढौ च क्रिया व्युत्पत्त्यर्थेनेति कादाचिक जीवनमपेक्ष्य सर्वदा वर्तते, गोशब्दवत् ॥

तद्विपर्ययोऽजीवः ॥ ८ ॥ यस्य जीवनमुक्तलक्षणं नास्सती तद्विपर्ययादजीव इत्युच्यते ॥ आस्रवस्यनेनाऽऽस्रवणमात्रं वाऽऽस्रवः ॥ ९ ॥ येन कर्मास्रवति यद्वास्रवणमात्रमास्रव ॥ बध्यतेऽनेन बंधनमात्रं वा बंधः ॥ १० ॥ बध्यते येनऽस्वतन्त्रीक्रियते येन अस्वतन्त्रीकरणमात्रं वा बध ॥

संक्रियतेऽनेन संवरणमात्रं वा संवरः ॥ ११ ॥ येन सत्रियते येन सरुच्यते सरोधनमात्रं वा संवर ॥

निर्जीयते यया निर्जरणमात्रं वा निर्जरा ॥ १२ ॥ निर्जीयते निरस्यते यया निरसनमात्रं वा निर्जरा ॥

मोक्ष्यते येन मोक्षणमात्रं वा मोक्ष ॥ १३ ॥ मोक्ष्यतेऽस्यते येनाऽसनमात्रं वा मोक्ष ।
एतेषामितरेतरयोगे द्वय । उक्तं निर्वचनमिदानीं लक्षणमुच्यते—

चेतनास्वभावत्वाच्चद्विकल्पलक्षणो जीवः ॥ १४ ॥ जीवस्वभावाद्चेतना, यत् इतरेभ्यो द्रव्येभ्यो
भिवर्तते । तद्विकल्पा ज्ञानादयः, यस्मिन्निधानादात्मा ज्ञाता दृष्टा कर्ता भोक्ता च भवति तद्व्यलक्षणो जीवः ।

तद्विपरीतत्वादजीवस्तद्भावलक्षण ॥ १५ ॥ तद्विपरीतत्वाद्चेतनस्वभावत्वाज्ज्ञानादीनामभावक
यस्य लक्षणं सोऽजीवः । कथमभावो निरुपाख्यो वस्तुनो लक्षणं भवति । अभावोऽपि वस्तुधर्मो हेत्वगत्वादे-
र्भाववत् । अतोऽसौ लक्षणं युज्यते । स हि यदि वस्तुनो लक्षणं न स्यात्सर्वशकरं स्यात्, यदेव वनस्पत्यादी-
नामजीवत्वं प्राप्नोति तदभावात्, ज्ञानादीनां हि प्रवृत्तित उपलब्धिर्न च तेषां तत्पूर्विका प्रवृत्तिरस्ति हिता-
हितप्राप्तिपरिजर्जनाभावात् । उक्तं च—

सुखिपूर्वा क्रियां दृष्ट्वा स्वदेहेऽन्यत्र तदग्रहात् ।

मन्यते सुखिसद्भानं सा न येषु न तेषु धीरिति ॥

नैष दोषः तेषामपि ज्ञानादयः सन्ति, सर्वज्ञप्रत्यक्षा, इतरेषामागमगम्याः । आहारलाभालाभयो पुष्टि-
श्लान्यादिदर्शनेन युक्तिगम्याश्च । शंङ्गर्भस्थमूर्च्छितादिषु सत्यपि जीवत्वे, तत्पूर्वकप्रवृत्त्यभावाद्देतुव्यभिचारः ।

पुण्यपापागमद्वारलक्षण आस्रवः ॥ १६ ॥ पुण्यपापलक्षणस्य कर्मणः आगमद्वारमास्रव इत्यु-
च्यते । आस्रव इवास्रवः क उपमार्थः, यथा महोदधे सलिलमापागामुत्तरहरहरापूर्वते । तथा मिथ्यादर्शना-
दिद्वारानुप्रविष्टे कर्मभिरनिशामात्मा समापूर्षत इति मिथ्यादर्शनादिद्वारमास्रवः ।

आत्मकर्मणोरन्योन्यप्रदेशानुप्रवेशलक्षणो बन्धः ॥ १७ ॥ मिथ्यादर्शनादिप्रत्ययोऽपनीतानां
कर्मप्रदेशानामात्मप्रदेशानां च परस्परानुप्रवेशलक्षणो बन्धः । बन्ध इव बन्धः क उपमार्थः, यथा निगडादि-
द्रव्यनधनबन्धो देवदत्तोऽस्वतन्त्र्यादभिप्रेतदेशगमनाद्यभावादतिदुःखी भवति । तथाऽपि कर्मबन्धनबन्धः,
पारतन्त्र्याच्छरीरमानसदुःखाम्यर्दितो भवति ॥

आस्रवनिरोधलक्षणः संवरः ॥ १८ ॥ पूर्वोक्तनामास्रवद्वाराणां शुभपरिणामशान्तिरोधः संवरः ।
संवर इव संवरः, क उपमार्थः, यथा सुगुप्तसुराद्वृतद्वारकपाटं पुरं सुररक्षितं दुरासदमरातिभिर्भवंति । तथा
सुगुप्तसमित्तिधर्मानुप्रवेशपरीपहजयचारित्र्यात्मनः सुसद्वृत्तेन्द्रियकपाययोगस्याभिनयकर्मगमद्वारसंवरणात्संवरः ।

एकदेशकर्मसंक्षयलक्षणा निर्जरा ॥ १९ ॥ उपात्तस्य कर्मणस्तपोविशेषसन्निधाने सत्येकदेश
संक्षयलक्षणा निर्जरा । निर्जरेव निर्जरा क उपमार्थः, यथा मन्त्रीपथवलाग्निर्जीर्णरीर्यविपाकं विषं न दोष-
प्रदं । तथा सन्निपाकाऽन्निपाकनिर्जराप्रत्ययतपोविशेषेण निर्जीर्णरसं कर्म न सत्तारफलप्रदं ॥

कृत्स्नकर्मवियोगलक्षणो मोक्षः ॥ २० ॥ सम्यग्दर्शनादिहेतुप्रयोगप्रकर्षे सति कृत्स्नस्य
कर्मणश्चतुर्विधबन्धनियोगो मोक्षः । मोक्ष इव मोक्षः क उपमार्थः, यथा निगडादिद्रव्यमोक्षात्सति स्वात्तत्र्ये-
ऽभिप्रेतप्रदेशगमनादेः पुमान् सुखी भवति । तथा कृत्स्नकर्मवियोगे सति स्वाधीनात्यतिक्रान्तदर्शानानुपम-
सुखमात्माऽनुभवति । लक्षणमुक्तमिदानीं क्रमहेतुरुच्यते—

तादर्थ्यात्परिस्पन्दस्यादौ जीवग्रहणं ॥ २१ ॥ योयं मोक्षमार्गं तत्त्वविष्करणपरिस्पन्दं स
आत्मार्थः, तस्य मोक्षपर्यायपरिणामात् यो वा जीनाद्युपदेशपरिस्पन्दः स आत्मार्थः, तस्योपयोगस्वाभाव्ये सति
प्राहकत्वात्, अत आदौ जीवग्रहणं ।

तदनुग्रहार्थत्वाच्चदनंतरमजीवाभिधानं ॥ २२ ॥ यत् शरीरवाङ्मनः प्राणापानादिनोप-
कारेणाऽजव आत्मानमनुगृह्णाति । अतस्तदनंतरमजीवाभिधानं ।

तदुभयाधीनत्वाच्चत्समीपे, आस्रवग्रहणं ॥ २३ ॥ यत् आत्मकर्मणो परस्पराल्लेपे सत्त्वात्स्रव

प्रसिद्धिर्भवति । अतस्तसमीपे आस्रवग्रहण ।

तत्पूर्वकत्वाद्धंधस्य तत परं बधवचनं ॥ २४ ॥ यत आस्रवपूर्वको बधस्तत पर वचन तस्य क्रियते ।

सवृतस्य बंधाभावात्तत्प्रत्यनीकप्रतिपत्त्यर्थं संबधवचनं ॥ २५ ॥ यत सवृतस्यात्मनो बधो नास्ति ततस्तत्प्रत्यनीकप्रतिपत्त्यर्थं तदनंतर सत्रवचन ।

संबधे सति निर्जरोपपत्तेस्तदनंतरे निर्जरावचनं ॥ २६ ॥ यत सत्रपूर्विका निर्जरा ततस्तदतिके निर्जरावचन ।

अंतं प्राप्तत्वान्मोक्षस्याति वचनं ॥ २७ ॥ निर्जोग्णो कर्मस्वते मोक्षं प्राप्यत इत्यते वचन ॥

पुण्यपापपदारथोपसंख्यानमिति चेन्नाऽऽस्रवे बंधे वांस्तर्भावात् ॥ २८ ॥ स्यादेत पुण्यपापपदारथोरुपसंख्यान कर्तव्य, अन्यैरप्युक्तनादिति । तत्र किं कारण ? आस्रवे बधे वातर्भावात्, यत आस्रवो बधश्च पुण्यपापामक ।

तस्त्वशब्दस्य भाववाचित्वाज्जीवादिभिः सामानाधिकरण्याऽनुपपत्तिः ॥ २९ ॥ तस्त्वशब्दो भाननाचीति व्याख्यातमतत् । अतस्तस्य जीवादिभिर्द्रव्यवचनेः सामानाधिकरण्य नोपपत्ते ।

न वाऽन्यतिरेकात्तद्भावसिद्धेः ॥३०॥ न वा एष दोष, किं कारण ? अन्यतिरेकात्तद्भावासिद्धे । न हि द्रव्यादव्यतिरिक्तो भावोऽस्ति अतस्तद्भावेनाऽप्यारोप्यते । यथा ज्ञानमेवामेति ।

यदि तद्भावोऽप्यारोप्यते तद्विद्वासंख्यानवृत्ति प्राप्नोति—

तद्विद्वासंख्यानवृत्तौ चोक्तं ॥ ३१ ॥ किमुक्त नोपात्तव्यक्तिवचनत्वादिति ॥

इति तत्त्वाधवार्तिके व्याख्यानालकारे प्रथमेऽध्याये चतुर्थमाह्निक ॥ ४ ॥

एव सज्ञास्वालक्षण्यादिभिर्दृष्टिगाना जीवादीना सव्यवहारविक्षेपव्यभिचारनिवृत्त्यर्थमाह—

नामस्थापनाद्रव्यभावतस्तन्यासः ॥ ५ ॥

नीयते गम्यतेऽनेनार्थं, नमति वाऽर्धमभिमुलीकरोतीति नाम । स्याप्यते प्रतिनिर्धायतेसाविति स्थापना । द्रोष्यते गम्यते गुणैर्द्रोष्यति गमिष्यति गुणानिति वा द्रव्य । भजन भजतीति वा भाव । नामादीनामितरेतरयोगलक्षणो द्रष्ट । नामस्थापनाद्रव्यभावनार्थनामस्थापनाद्रव्यभावन आद्यादित्वात्, दृष्यतेऽन्यतोपीति वा तसि । न्यसन न्यसत इति वा न्यासो निक्षेप इत्यर्थस्तेषा न्यासस्तन्यास । एतेषा नामादीना किं लक्षणमित्यत्रोच्यते—

निमित्तांतरानपेक्ष संज्ञाकर्म नाम ॥ १ ॥ निमित्तादन्यन्निमित्तातर तदनपेक्ष्य क्रियमाणा सज्ञा नामेयुष्यते । यथा परमैश्वर्यलक्षणैदनक्रियानिमित्तातरानपेक्ष यस्यचिदिदं इति नाम । तथा जीवनक्रिया नपेक्ष श्रद्धानक्रियानपेक्ष वा कस्यचिर्जीव सम्यग्दर्शनमिति वा नाम ।

सोऽयमित्यभिसंबधत्वेनाऽन्यस्य व्यवस्थापनामात्रं स्थापना ॥ २ ॥ यथा परमैश्वर्यलक्षणो य शचीपतिरिंद्र, सोयमित्यन्यतरतुप्रतिनिर्धायमान स्थापना भवति । एव जीव इति वा सम्यग्दर्शनमित्यलक्षनिक्षेपादिषु सोऽयमिति व्यवस्थापनामात्रं स्थापना ।

अनागतपरिणामविशेष प्रति श्रुताभिमुख्यं द्रव्यं ॥ ३ ॥ यद्भाविपरिणामप्राप्तिं प्रति योग्यतामादधान तद्रव्यमित्युच्यते ।

अतद्भवं वा ॥ ४ ॥ अथनाऽतज्ञान वा द्रव्यमित्युच्यते । यथेन्द्रार्थमानीत काष्ठमिद्रप्रति-
नापर्यायप्राप्तिं प्रत्यभिमुखमिद्र इत्युच्यते । तथा जीनसम्यग्दर्शनपर्यायप्राप्तिं प्रति गृहीताभिमुख्य
द्रव्यजीनो द्रव्यसम्यग्दर्शनमिति चोच्यते । युक्तं तानत् सम्यग्दर्शनप्राप्तिं प्रति गृहीताभिमुख्यमिति ।
अतपरिणामस्य जीवस्यासभवात्, इदम्युक्तं जीनपर्यायप्राप्तिं प्रति गृहीताभिमुख्यमिति, कुत सदा तपरि-
णामो यदि न स्यात्प्रागजीन प्राप्नोति ? नैप दोष मनुष्यजीनादिनिसपापक्षया स व्यपदेशो वेदितव्य ।

तद्विधिविधमगमनोभागमभेदात् ॥ ५ ॥ तदेतद्द्रव्यं द्विविधं, कुत ? आगमनोऽगमभेदात् ।
आगमद्रव्यजीन नोआगमद्रव्यजीन । आगमद्रव्यसम्यग्दर्शनं नोआगमद्रव्यसम्यग्दर्शनमिति च ।

अनुपयुक्तः भ्रूतज्ञात्यात्मागम ॥ ६ ॥ अनुपयुक्तं भ्रूतज्ञात्यागमद्रव्यमित्युच्यते ।

इतरत् त्रिविधं ज्ञायकशरीरभावितद्रव्यतिरिक्तभेदात् ॥ ७ ॥ इतरन्नोआगमद्रव्यं त्रै-
प्यमास्कदति, कुत ? ज्ञायकशरीरभावितद्रव्यतिरिक्तभेदात् । ज्ञायकशरीर त्रिकालगोचरं तज्ज्ञायकशरीर ।
जीनसम्यग्दर्शनपरिणामप्राप्तिं प्रत्यभिमुख्यं द्रव्यं भावीत्युच्यते । तद्व्यतिरिक्तं कर्मनोऽकर्मनिकल्प ।

वर्तमानतत्पर्यायोपलक्षितं द्रव्यं भावः ॥ ८ ॥ वर्तमानेन तेन तेन जीवनसम्यग्दर्शनपर्या-
येणोपलक्षितं द्रव्यं भावजीवो भावसम्यग्दर्शनमिति चोच्यते । यथेन्द्रनामकर्मोदयापादितेदनक्रियापर्या-
यपरिणत आमा भावेन्द्र ।

स द्विविधं पूर्ववत् ॥ ९ ॥ स एष भावो द्विविधो वेदितव्यं पूर्वरदागमनोभागमभेदात् ॥

तन्माभूतविषयोपयोगाविष्ट आत्मागमः ॥ १० ॥ जीवादिभ्रूतविषयेणोपयोगेनाविष्ट आ-
त्मागमतो भावजीवो भावसम्यग्दर्शनमिति चोच्यते ।

जीवनादिपर्यायाविष्टोऽन्य ॥ ११ ॥ जावनादिपर्यायेणाऽऽविष्ट आमाऽन्यो नोआगमतो भाव
इत्युच्यते ।

नामस्थापनयोरेकत्वं सज्ञाकर्माऽविशेषादिति चेन्नादरानुग्रहाकाक्षित्वात्स्थापनार्थां ॥ १२ ॥
स्यामत, नामस्थापनयोरेकत्व, कुत सज्ञाकर्मानिसपात् । यतो नाम्नि स्थापनाया च सज्ञाकरण समान, नञ-
कृते नाम्नि स्थाप्यत इति ? तच्च न कुत ? आदरानुग्रहाकाक्षित्वात् स्थापनाया । यथाऽर्हदिद्रस्फेदेभ्रवादिप्रतिमा
स्वादरानुग्रहाकाक्षिव जनस्य, न तथा परिभाषिते वर्तते ततोऽन्यचमनयो ।

द्रव्यभावयोरेकत्वमव्यतिरेकादिति चेन्न कथंचित्संज्ञास्वालक्षण्यादिभेदाच्चद्वेदसिद्धि १३
स्यादारका द्रव्यभावरतर्कैकत्व प्रसज्यते कुतस्तदव्यतिरेकात्, नहि द्रव्यव्यतिरेकेण भाव उप-
लभ्यते भावव्यतिरेकेण वा द्रव्य, अतोऽन्ययोरेकत्वमिति । तच्च न कुत ? सज्ञास्वालक्षण्यादिभेदात्तद्वेद
सिद्धे । इह ययो सज्ञास्वालक्षण्यादिकृतो भेदस्तयोर्नानवमुपलभ्यते तथा द्रव्यभावयोरपीति । कश्चिदाह

द्रव्यस्यादौवचनं न्याय्यतत्पूर्वकत्वानामादीनां ॥ १४ ॥ द्रव्यस्यादौ वचनं न्याय्यं कुत-
स्तत्पूर्वकत्वानामादीना । सतो हि सञ्ज्ञिनो नामादिभिर्भवेतव्यमिति, नैप दोष ।

सव्यवहारहेतुत्वात्सज्ञाया पूर्ववचनं ॥ १५ ॥ सव्यवहारहेतुत्वात्सज्ञाया पूर्ववचनं कियते ।
सर्वो हि लोकसव्यवहारं सज्ञापूर्वकस्तदा मकत्वात्, तदनात्मकवे यस्तुव्यवहारविच्छेद । तदा मकत्वाच्च
स्तुतिनिदयोरगद्वेपप्रवृत्तिं सिद्धा ।

ततः स्थापनावचनमाहितनामकस्य स्थापनोपपत्तेः ॥ १६ ॥ तत पर स्थापना वि-
धीयते कुत ? आहितनामकस्य स्थापनोपपत्ते । प्राहितनामकस्य सोयमिति किंचिप्रतिनिधीयते ।

द्रव्यभावयोः पूर्वापर-यासः पूर्वोत्तरकालवृत्तित्वात् ॥ १७ ॥ द्रव्यभावयोः पूर्वापरन्यास

क्रियते, किं कारण ? पूर्वोत्तरकालवृत्तिनात् । पूर्वकालत्रियय हि द्रव्य । उत्तरकालभावी भाव इति ।

तत्रप्रत्यासत्तिप्रकर्षाऽप्रकर्षभेदाद्वा तत्त्वमः ॥ १८ ॥ अथवा तत्त्वप्रत्यासत्ते प्रकर्षाप्रकर्षभेदात्तेषां नामादीनामुद्दिष्ट क्रमो वेदितव्य । तत्त्व भाव प्रधान तदर्थानीतराणि, तत्र प्रत्यासत्तेस्तसमीप द्रव्य प्रयुक्त तद्भावपक्षे । तत पूर्व स्थापनोपादानमतद्भावोपि तद्भाव प्रति प्रधानहेतुवाचत पूर्व नामोपादान भाव प्रति निप्रकृतत्वात् ।

नामादिचतुष्टयाभावो विरोधात् ॥ १९ ॥ अत्राह नामादिचतुष्टयस्याभाव, कुतो ? विरोधात् । एकस्य शब्दार्थस्य नामादिचतुष्टय विरुध्यते । यथा नामैक नामैव, न स्थापना । अथ नाम स्थापना इष्यते न नामेदे नाम । स्थापना, तर्हि नचेय स्थापना नामेद । अतो नामार्थ एको, विरोधान्न स्थापना । तथैकस्य जीवादिरर्थस्य सम्यग्दर्शनादेर्वा विरोधान्नामायभाव इति ।

न वा सर्वेषां संव्यवहार प्रत्यविरोधात् ॥ २० ॥ न वैपदोप, किं कारण ? सर्वेषां संव्यवहार प्रत्यविरोधात् । लोके हि सर्वानामादिभिर्दृष्ट संव्यवहार । इन्द्रो देवदत्त इति नाम । प्रतिमादिषु चैत्र इति स्थापना । इन्द्रार्थे च काष्ठे द्रव्ये इन्द्रसंव्यवहार "इन्द्र आनीत" इति वचनात् । अनागतपरिणामे वार्थे द्रव्यसंव्यवहारो लोके दृष्ट, द्रव्यमय माणवक, आचार्य श्रेष्ठी वैयाकरणो राजा वा भविष्यतीति व्यवहारदर्शनात् । शर्चापतौ च भावे इन्द्र इति न च विरोध । किं च-

अभिहितानवबोधोपात् ॥ २१ ॥ यथा नामैक नामैवेष्यते न स्थापनेयाचक्षणाणेन त्वयाऽभिहितानवबोध प्रकटीक्रियते । यतो नैवमाचक्षमहे नामैव स्थापनेति, किंत्वेकस्यार्थस्य नामस्थापना-द्रव्यभावैर्व्याप्त इत्याचक्षमहे ।

अनेकांताच्च ॥ २२ ॥ नैतदेकातेन प्रतिजानीमहे नामैव स्थापना भवतीति । न वा स्थापना या नाम भवति नेति च । कथं-

मनुष्यब्राह्मणवत् ॥ २३ ॥ यथा ब्राह्मण स्यामनुष्यो ब्राह्मणस्य मनुष्यजात्यामकत्वात् । मनुष्यस्तु ब्राह्मण स्यान्नरा, मनुष्यस्य ब्राह्मणजात्यादिपर्यायामकत्वदर्शनाच्च । तथा स्थापना स्यान्नामाऽकृतनाम्न स्थापनानुपपत्ते । नाम तु स्थापना स्यान्नरा, उभयथा दर्शनात् । तथा द्रव्य स्याद्भान भावद्रव्यार्थदिशात् । न भाव पर्यायार्थदिशाद्रव्य । भावस्तु द्रव्य स्यान्नरा, उभयथा दर्शनात् । किं च-

अतस्तत्सिद्धे ॥ २४ ॥ यत एव नामादिचतुष्टयस्य विरोध भवनाचष्टे अत एव नाभावा । कथमिह योय सहानवस्थानलक्षणो विरोधो बन्धघातकथच सतामर्थानां भवति नाऽसता । काकोष्क वच्छायातपवत् । न काकदत्तखरविपाणयोर्विरोधाऽसत्वात् । किं च-

नामाद्यात्मकत्वानात्मकत्वे विरोधस्याऽविरोधरुत्वात् ॥ २५ ॥ यो नामादिचतुष्टयस्य विरोध स नामाद्यात्मको वा स्यान्न वा, उभयथा च विरोधाभाव । यदि नामाद्यात्मको नासी विरोधको नामाद्यात्मन्त । अथ तदात्मकोपि विरोधो नामादीना विरोधक, नामाद्यामापि विरोधक स्यात् । ततो नामादीनामभावाद्बिरोध एव न स्यात् । अथ न नामाद्यात्मक, एवमपि नामादीना नासी विरोधकोऽर्थांतरत्वात् । अर्थांतरभावेपि विरोधकत्वमिष्यते । सर्वेषा पदार्थाना परस्परतो नित्य विरोध स्यात् । न चासावस्तीति । अतो विरोधाभावात् ।

ताद्गुण्याद्भावस्य प्रामाण्यमिति चेत्तेतरव्यवहारनिवृत्ते ॥ २६ ॥ स्यादेतत्ताद्गुण्याद्भाव एव प्रमाण न नामादि । स जीवनादिगुणो यस्य स तद्गुण, तस्य भावस्ताद्गुण्य । अतो भाव एव प्रमाण न नामादिस्ताद्गुण्याभावादिति । तन्न किं कारण ? इतरव्यवहारनिवृत्ते । एव हि सति नामाद्याश्रयो व्यवहारो निवर्तेत । स चास्ति । इत्यतो न भावस्यैव प्रामाण्य ।

उपचारादितिचेन्न तद्गुणाभावात् ॥ २७ ॥ स्यादेतत्, यद्यपि भावस्यैव प्रामाण्य तथापि

नामादिव्यवहारो न निरर्तते कुत ! उपचारात्, माणत्रके सिंहशब्दव्यवहारवदिति । तन्न किं कारण ? तद्गुणाभावात् । मुख्यते माणत्रके सिंहशब्दव्यवहार भौर्यशौर्यादिगुणैकदशयोगात् । इह तु नामादिषु जीयनादिगुणैकदेशो न कश्चिदप्यस्तीत्युपचाराभावाद् व्यवहारनिवृत्तिः स्यादव ।

मुख्यसंप्रत्ययप्रसंगाच्च ॥ २८ ॥ यद्युपचारात्नामादिव्यवहार स्यात्, "गौणमुख्ययोर्मुख्ये सप्रत्यय" इति मुख्यस्यैव सप्रत्ययः स्यान्न नामादीना । यत्स्वर्थप्रकरणादिशेषलिङ्गाभावे सर्वत्र सप्रत्यय अवशिष्ट कृतसंगतेर्भन्यतो न नामादिपूपचाराद्व्यवहार ।

। कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो भवतीति लोके ॥ २९ ॥ तद्यथा गोपालकमानय कटे-जकमानयेति, यस्यैया सज्ञा भवति स आनीयते । न यो गाः पालयति यो वा कटे जात । एवमिहापि यस्यैया जीरादिरिति सज्ञा कृता तस्यैव सप्रत्ययः स्यान्नेतरेषामिति । तन्न किं कारण ? उभयगतिदर्शनात् । लोके ह्यर्थात्मिकरणाद्वा कृत्रिमे सप्रत्ययः स्यात् अर्थोनाऽस्यैव सज्ञके न भवति, प्रकृत वा तत्र भवति इदमत्र सज्ञके न कर्तव्यमिति । अतश्चार्थात्मिकरणाद्वा लोके सप्रत्ययो भवति । अगहि भवान् प्राप्य पाशुलं खुर पादकमनकरणस्यमागत व्रीतीतु—गोपालकमानय कटेजकमानयेति उभयगतिस्तस्य भविव्यति । किंच—

अनेकांतात् ॥ ३० ॥ नापमेकात् कृत्रिममेवेद, न कृत्रिममेवेति किं तर्हि ? अनेकांतो नाम सागान्यापेक्षया स्यादकृत्रिम विशेषापेक्षया कृत्रिम । एव स्यापनादयश्चेति । ततः किं "कृत्रिमाकृत्रिमयो कृत्रिमे सप्रत्यय" इत्यस्याभावात् । किं च—

। नयद्वयविषयत्वात् ॥ ३१ ॥ द्वै नयौ द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकश्च । तयोर्विषयो नामादिन्यासस्तत्र नामस्थापनाद्रव्याणि, प्राच्यस्य, सामान्यात्मकत्वात् । पाश्चात्यस्य भाव, परिणतिप्रधानत्वात् । ततः किं "गौणमुख्ययोर्मुख्ये सप्रत्यय" "कृत्रिमाकृत्रिमयो कृत्रिमे सप्रत्यय" इति च न भवति, प्रतिविषय नयभेदात् ।

द्रव्यार्थिकरूपर्यायार्थिकान्तर्भावान्नामादीनां तयोश्च नयशब्दाभिधेयत्वात्पौनरुक्तप्रसंग ३२ यतो नामस्थापनाद्रव्याणि द्रव्यार्थिकस्य भाव पर्यायार्थिकस्येत्युक्त । ततो नामादीना नयातर्भावान्नयविकल्पानां च वक्ष्यमाणान्तात्पौनरुक्तं प्राप्नोति ।

न वा विनेयमतिभेदाधीनत्वाद् ब्यादिनयविकल्पनिरूपणस्य ॥ ३३ ॥ न वा एष दोष, किं कारण ? विनेयमतिभेदाधीनत्वाद् ब्यादिनयविकल्पनिरूपणस्य । ये सुमेधसो विनेयास्तोषा द्वाभ्यामेव द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकान्यां सर्वनयवक्तव्यार्थप्रतिपत्तिस्तदर्थभावात् । येष्वतो मदमेधतरतेषां त्रयादिनयविकल्पनिरूपणमतो विशेषोपपत्तेर्नामादीनामप्युनरुक्त ।

तच्छब्दाऽग्रहणं प्रकृतत्वात् ॥ ३४ ॥ सम्यग्दर्शनादित्रयस्य प्रकृतत्वादेव नामादिन्यासाभिसंबन्ध । ततस्तच्छब्दस्य ग्रहणमनर्थक ।

प्रत्यासन्नत्वाज्जीवादिषु प्रसंग इति चेन्न सम्यग्दर्शनविषयत्वात् ॥ ३५ ॥ स्यादेतच्छब्दादिना प्रत्यासन्ना जीवादयस्तेषामेव न्यासाभिसंबन्धो भवेन्न सम्यग्दर्शनादीना, कुत ? "अनंतरस्य विधिर्वाभवति प्रतिषेधोवेति" । तन्न किं कारण ? सम्यग्दर्शनविषयत्वात् सम्यग्दर्शनादित्रयस्य प्राधान्येनापदेशस्तदर्थत्वाच्छास्त्रारभस्य । सम्यग्दर्शनादिविषयत्वेन तु जीवादीना गुणभूतत्वेनोपदेश । अतस्तच्छब्दादृतेपि सम्यग्दर्शनादित्रयस्य प्राधान्यान्नामादिन्यासेनाभिसंबन्धो युक्त ।

निशेषान्निदिष्टत्वाच्च ॥ ३६ ॥ जीवादय सम्यग्दर्शनविषयत्वेन विशेषणतिदिष्टा, प्रकृत सम्यग्दर्शनादित्रय न वाधिष्यते "विशेषातिदिष्टा प्रकृत न बाधत" इति ।

सर्वभावाधिगमार्थं तु ॥ ३७ ॥ सर्वेषां भावाना जीवाजीवादीनामप्रधानाना प्रधानाना च सम्यग्दर्शनादीनामधिगमार्थं तर्हि तच्छब्दग्रहणं । इतरथा हि प्रधानाभिसंबन्ध एव स्यात् । एवमर्जावदिषु

ज्ञानचारित्र्योक्त नामादिन्यासत्रिकारो योजयितव्य ।

अधिकृतागमेन सम्यग्दर्शनादिजीवादीना पदार्थाना अभिधानाभिधेयसव्यवहारोऽन्यभिचाराय नामादिभिर्नाक्षिप्ताना तत्त्वाधिगमहेतुर्वक्तव्य इत्यत आह-

प्रमाणनयैरधिगमः ॥ ६ ॥

प्रमाणे च नयाश्च प्रमाणनयास्तैरधिगमो भवति सम्यग्दर्शनादीनां जीवादीनां । प्रमाणनया वक्ष्यमाणलक्षणा । ननु च नयशब्दस्याल्लाक्षणात्पूर्वनिपातेन भवितव्य ।

अभ्यर्हितत्वात्प्रमाणशब्दस्य पूर्वनिपात ॥ १ ॥ “अभ्यर्हितं पूर्वं निपाततीति” प्रमाणशब्दस्य पूर्वनिपातो वदितव्य । कथमभ्यर्हितत्व ।

प्रमाणप्रकाशितेष्वर्थेषु नयप्रवृत्तेर्व्यवहारहेतुत्वाद्भ्यर्हः ॥ २ ॥ यत् प्रमाणप्रकाशितेष्वर्थेषु नयप्रवृत्तिर्व्यवहारहेतुर्भवति नान्येष्वतोऽस्याभ्यर्हितत्व ।

समुदायाऽवपन्नविषयत्वाद्वा ॥ ३ ॥ अथवा समुदायविषय प्रमाणमनयवविषया नया इति प्रमाणस्याभ्यर्हितत्व ॥ तथाचोक्त-“ सकलादेश प्रमाणाधीना विकारदशो नयाधीन” इति ।

अधिगमहेतुर्द्विविध स्वाधिगमहेतुः पराधिगमहेतुश्च, स्वाधिगमहेतुर्ज्ञानात्मक प्रमाणनय विकल्प, पराधिगमहेतुर्वचनानात्मकस्तेन श्रुताख्येन प्रमाणेन स्याद्वादनयसंस्कृतेन प्रति पर्याय सप्तभगीमतो जीवादय पदार्था अधिगमयितव्याः ॥ ४ ॥ अत्राह कथं सप्तभगी लज्जोच्यते ।

प्रश्नवशादेकस्मिन्वस्तुन्यविरोधेन विधिप्रतिषेधविरूपना सप्तभगी ॥ ५ ॥ एकस्मिन्वस्तुन्यविराधन प्रश्नशब्दाद्दृष्टनष्टन च प्रमाणेनाऽविरुद्धा विधिप्रतिषेधकल्पना सप्तभगी विज्ञेया । तद्यथा स्याद् घट (१) स्यादघट (२) स्याद्घटश्चाऽघटश्च (३) स्यादवक्तव्य (४) स्याद्घटश्चाऽनक्तव्यश्च (५) स्यादघटश्चाऽनक्तव्यश्च (६) स्याद्घटश्चाऽघटश्चाऽनक्तव्यश्च (७) इत्यर्पितानिपितनयसिद्धे निरूपयितव्या । तत्र स्वाम्ना स्याद्घट । परामना स्यादघट । को वा घटस्य स्वामा ? काना परामा ? घट बुद्धयभिधानप्रवृत्तिर्हि स्वामा । यत्र तयोऽप्रवृत्ति स परामा पटादि । स्वपरामापादानापोहनव्यवस्थापाय हि वस्तुनो वस्तुव । यदि स्वस्मिन् पटद्यामभ्यामृत्तिविपरणतितन स्यात्सर्वामना घट इति व्यपदिश्येत । अथ परामना व्यावृत्तावपि स्वामोपादानविपरणतिर्न स्यात् खरविषाणवदवस्त्वेव स्यात् । अथवा नाम स्थापनाद्रव्यमानेषु यो निवक्षित स स्वामा । इतर परामा । तत्र विवक्षितामना घट, नेतरामना । यदीतरामनापि घट स्यात् विवक्षितामना वाऽघट । नामादिव्यवहारोऽदेव स्यात् । अथवा तत्र विवक्षितवदशब्द वायसादृश्यसामान्यसवधिषु कस्मिंश्चिद् घटाविशेषे परिगृहीते प्रतिनियतो य सस्थानादि, स स्वामा । इतर परामा । तत्र प्रतिनियतेन रूपेण घट, नेतरेण । यतीतरामक स्यात्, एकघटमात्रप्रसंग । सामान्याश्च यो व्यवहारो विनश्येत् । अथवा तस्मिन्नेन घटाविशेषे कश्चात्तवस्थायिनि पूर्वोत्तरबुद्ध्यातकपालाचवस्था कुशलातकपालाचामनापि घट स्यात् । घटावस्थायाम् । तदुपलब्धिभवेत् । तदुपलब्धिनाशार्थं पुरुषप्रयत्न फलाभावधानुपपद्येत । अथातरालवर्तिपर्यायामाऽऽस्त स्याद् घटकृत्य फल नोपलभ्येत । अथवा प्रतिक्षण द्रव्यपरिणामोपचयापचयभेदादर्थोत्तरोपरत ऋतुसूत्रनयापेक्षया प्रयुपन्नघटत्वभाव स्वामा । घटपर्याय एवातीतोऽनागतश्च परामा । तेन प्रयुपन्नत्वभावन सता स घट, नतरणासता, तयोपलब्ध्यनुपलब्धिसद्भावात् । इतरथा हि प्रयुपन्नरदतीतानागततामनापि घटत्वे, एकसमयमात्रमेव सर्वं स्यात् । अतीतानागतवद्वा प्रत्युपन्नाभावे घटाश्रयव्यवहाराभावात् आपद्यते, निनष्टानुपलब्धवदव्यवहाराभाववत् । अथवा

तस्मिन् प्रानुत्पन्नविषये रूपादिममुदये परस्परौपकारवर्तिनि पृथुबुभायाकारः स्वात्मा । इतरः परात्मा । तेन पृथुबुभायाकारेण स घटोक्ति । नेतरेण । घटव्यवहारस्य तद्भावे भावात्तदभावेऽभावात् । यदि हि पृथुबुभायात्मनापि घटो न स्यात्स एव न स्यात् । अथेतरात्मनापि घटः स्यात्तदाकारशब्देपि घटव्यवहारः प्रानुयात् । अथवा रूपादिसंनिवेशः संस्थान । तत्र चक्षुषा घटो गृह्यते, इत्यस्मिन् व्यवहारे रूपमुखेन घटो गृह्यत इति, रूपं स्वात्मा । रसादिः परात्मा । स घटो रूपेणास्ति । नेतरेण रसादिना, प्रतिनियतकरणप्राप्तत्वात् । अथ हि चक्षुषा घटो गृह्यत इत्यत्र, रसादिरपि घट इति गृह्येत । सर्वेषां रूपत्वप्रसंगः ! ततश्च करणांतरकल्पनाऽनर्थिका । यदि वा रसादिवद्रूपमपि घट इति न गृह्येत, चक्षुरपिपताऽस्य न स्यात्, अथवा शब्दभेदे ध्रुवोर्ध्वभेद इति घटकुटादिसामानामर्थभेदः । घटनाद् घटः फौटिल्यालुट इति तत्क्रियापरिणतिभ्रण एव तस्य शब्दस्य वृत्तियुक्त । तत्र घटनक्रियानियतकर्तृभावः स्वात्मा । इतरः परात्मा । तत्राद्येन घटः । नेतरेण, तथार्थसंगमिरोहणान् । यदि च घटनक्रियापरिणतिमुखेनाप्यघटः स्यात् । तद्व्यवहारनिवृत्तिः स्यात् । यदि चेतस्व्यपेक्षयापि घटः स्यात्, पटादिव्यपि तत्क्रियानिरहितेऽप्युत्पत्तिः स्यात्, एकशब्दवाच्यत्व वा वस्तुनः । अथवा घटशब्दप्रयोगानंतरमुपयमान उपयोगाकारः स्वात्मा, अहेयत्वादतरंगत्वाच्च । वाद्यो घटाकारः परात्मा, तदभावोपि घटव्यवहारदर्शनात् । स घट उपयोगाकरेणास्ति । नान्येन । यदि उपयोगाकारात्मनाप्यघटः स्यात् वृक्षश्रावृहेतुकलभूतौपयोगघटाकाराभावात्तदधीनो व्यवहारो विनाशमानुयात् । इतरोऽसन्निहितोपि यदि घटः स्यात्पटादीनामपि स्याद् घटत्वप्रसंगः । अथवा चैतन्यशक्तेर्ज्ञानाकारो ज्ञानाकारो ज्ञेयाकारश्च, अनुपयुक्तप्रतिविद्याकारादर्शतलन्त ज्ञानाकारः । प्रतिविद्याकारपरिणतादर्शतलन्तज्ञेयाकारः । तत्र ज्ञेयाकारः स्वात्मा, तन्मूलत्वाद् घटव्यवहारस्य । ज्ञानाकारः परात्मा सर्वसाधारणत्वात् । स घटो ज्ञेयाकारेणास्ति । नान्यथा । यदि ज्ञेयाकारेणाप्यघटः स्यात्तदाश्रयेपि कर्तव्यतानिरासः स्यात् । अथ हि ज्ञानाकारेणापि घटः स्यात्पटादिज्ञानकायेपि तत्सन्निधानाद् घटव्यवहारवृत्तिः प्रसज्येत । उक्तैः प्रकारैरपि तद्यत्त्वमघटत्वं च परस्परतो न भिन्न । यदि भिद्येत सामानाधिकरण्यात् तद्व्युद्भवभिधानवृत्तिर्न स्याद् घटपटवत् । ततश्चेतरेतराविनामामे उभयोरप्यभावात्तदाश्रयव्यवहारापह्नवः कृत स्यात् । अतस्तदुभयात्मकौसौ क्रमेण तच्छब्दवाच्यतामास्फन्दन् स्याद् घटश्चाघटक्षेषुष्यते । यदि तदुभयात्मक वस्तु घट इत्येवोच्येत, इतरात्मासम्प्रादातत्वमेव स्यात् । अथापट एवेत्युच्येत घटात्मानुपादानाद्नृत्तमेव स्यान्न वस्तु ताददेवेति । नचान्यः शब्दस्तदुभयाभावस्वतरयाभिधायी नियतऽतोसौ घटो वचनगोचरात्तत्वात्स्यादवक्तव्य इत्युच्यते । पटान्मार्पणामुखेनोक्तावक्तव्यस्वरूपनिरूपणेन चादिरयमान स एवार्थ इति स्याद् घटश्चावक्तव्यश्च । निरूपिताऽघटभंगसंगेन प्रदर्शितावक्तव्यवर्मना चापदेश्यः स एवार्थ इति स्यादघटश्चावक्तव्यश्च । तदुभयाभिधानक्रमाक्रमार्पणावरादीभिर्भूततद्व्यपदेशः स एवार्थः स्याद् घटश्चाघटश्चावक्तव्यश्च भवति । एवमपि सप्तभंगी जीवादिषु सम्पददर्शनादिषु च द्रव्यार्थिकरार्थार्थिकनयार्पणाभेदापोजयिष्या । तत्र द्रव्यार्थिककांतोऽनिश्चिततत्त्व, अतश्चदेव्यवधारणादुन्नचरत् । पर्यायार्थिकेतातोपि तथैवाऽतद्वस्तु तदेवेत्यवधारणादुन्नचरत्, स्यादादौ निश्चितार्थोऽपेक्षितयापातप्यवस्तुवादिशब्दानुन्नचरचनत् । अथक्तव्यैकांतोप्यसादादः स्ववचनविरोधात् सदा मौनवृत्तिकरत् । अशृगार्थः स्यादवक्तव्यशब्दो वक्तव्यावक्तव्यवादिवास्तव्येतरवचनविरोहनादयत् ।

अनेकांते तदभावाद्द्रव्याप्तिरिति चेन्न तत्रापि तदुपपत्तेः ॥ ६ ॥ स्यादेतदनेकांते सा विधिप्रतिषेधविकल्पना नास्ति । यदि स्वापदाऽनेकांतो न भवति, तर्देकांतोऽपानुसंगो भवेत् । अनवस्थाप्रसंगश्च । ततस्तत्रानेकांतत्वमेव, इति सा सप्तभंगी व्याप्तिमती न भवतीति । तत्र किं कारणं ! तत्रापि तदुपपत्तेः स्यादेकांतः स्यादनेकांतः स्यादुभयः स्यादवक्तव्यः स्यादेकांतश्चावक्तव्यश्च स्यादेकांतश्चावक्तव्यश्च स्यादेकांतश्चानेकांतश्चावक्तव्यश्चेति । तत्कथमिति चेदुच्यते—

प्रमाणनकारणाभेदादेकांतो विविधः सम्पदकांतो निश्चैकांत इति । अनेकांतो द्विविधः सम्पदनेकांतो निश्चैकांत इति । तत्र सम्पदकांतो हेतुविशेषसामर्थ्यनिश्च । प्रमाणप्ररूपितार्थिकदेशादेशः ।

एकाभावाधारेण अन्यशेषानिराकरणप्रवणप्रणिधिभिर्धैकातः । एकत्र सप्रतिपक्षानेकधर्मस्वरूपनिरूपणो युक्तगमाम्यामविरुद्धः सम्यग्नेकांतः । तदतत्त्वभाववस्तुशून्यं परिकल्पितानेकात्मकं कंबलं धात्रिज्ञानं मिथ्यानेकांतः । तत्र सम्यग्नेकांतो नय इत्युच्यते । सम्यग्नेकांतः प्रमाणं । नयार्पणादेकांतो भवत्येकनिश्चयप्रपणत्वात् । प्रमाणार्पणादनेकांतो भवत्यनेकनिश्चयाधिकरणत्वात् । यद्यनेकांतोऽनेकांत एव स्यात्नेकांतो भवेत्, एकाताभावात्तत्समूहात्मकस्य तस्याप्यभावः स्यात्, शाखाद्यभावे वृक्षाद्यभाववत् । तदविनाभावि विशेषनिराकरणादात्मलोपे सर्वलोपः स्यात् । एवमुत्तरे च भंगा योजयितव्या ।

छलमात्रमनेकांत इति चेन्न छललक्षणाभावात् ॥ ७ ॥ स्यान्मतं तदेवास्ति तदेव नास्ति, तदेव नित्यं, तदेवानित्यमिति चानेकांतप्ररूपणं छलमात्रमिति । तत्र कुतः ? छललक्षणाभावात् । छलस्य हि लक्षणमुक्तं “ वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलमिति ” यथा नव कंबलोयमित्यविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थांतरकल्पनं, नवास्य कंबला न चत्वार इति नवो वास्य कंबलो न पुराण इति नवकंबलः । न तथानेकांतवादः । यत उभयगुणप्रधानभावापादित्वापितानर्पितव्यवहारसिद्धिविशेषवत्त्वलभप्रपितयुक्तिपृक्कलार्थोऽनेकांतवादः ।

संशयहेतुरितिवेन्न विशेषलक्षणोपलब्धेः ॥ ८ ॥ स्यान्मतं संशयहेतुरनेकांत वादः, कथं ? एकत्राधारे विरोधिनेनेकस्यासंभवात् । आगमश्चैवं प्रवृत्तः—“ एकं द्रव्यमनतपर्यपमिति ” । किमागमप्रामाण्यादस्ति वा नास्ति वा नित्यं वाऽनित्यं चेति ? । तत्र न कस्माद्विशेषलक्षणोपलब्धेः । इह सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषोपलब्धेः संशयः । तद्यथा स्यात्पुरुषोचिते देशे नातिप्रकाशाधिकारकद्रुपायां वेलायामूर्ध्वत्वमात्रं सारूप्यं पश्यतो वक्रकोटरविशेषवर्षेणित्यनदीन् स्यात्पुगतान् विशेषान् । वक्रसंसयनशिरःकंदूयनशिखाबंधनादीन् पुरुषगतांश्चाऽनुपलभमानस्य तेषां च स्मरतः संशय उत्पद्यते । नच तद्वदनेकांतवादे विशेषानुपलब्धिर्नयतः स्वपराधादेशवर्षाच्छ्रुता विशेषा उक्ता व्यक्ताः प्रत्यक्षमुपलभ्यते । ततो विशेषोपलब्धेर्न संशयहेतुरिति यदगदिम् तत्सम्प्रतिरैवम् । एवमपि संशयः, कथमिदं तावदस्ति प्रष्टव्यः ? एषामस्तित्यादीनां धर्माणां साधकाः प्रतिनियता हेतवः संति न वा । यदि न संति विप्रतिपक्षप्रतिपादनासंभवः अथ संशेकत्र निरुद्धसाधनहेतुसन्निधाने राति भवितव्यं संशयेनेत्युच्यते—

विरोधाभावात्संशयाभावः ॥ ९ ॥ यदि विरोधोऽभविष्यत्संशयोऽजनिष्यत् । नच विरोधो नयोपनीतानां धर्माणामस्ति कुतः—

अर्पणाभेदाद्विरोधः पितृपुत्रादिसंबंधवत् ॥ १० ॥ उक्तादर्पणाभेदादेकत्राऽविरोधेनावरोधो धर्माणां, पितृपुत्रादिसंबंधवत् । तद्यथा—एकस्य देवदत्तस्य जातिबुद्धरूपसंज्ञान्यपदेशाविशिष्टस्य पितापुत्रो भ्राता भागिनेय इत्येवं प्रकाराः संनधा जन्यजनरुत्यादिसकल्पार्पणाभेदान् विरुध्यते । नक्षेकोपेक्षया पितेति, शेषापेक्षयापि पिता भवति । शेषापेक्षया वा पुत्रादिव्यपदेशाहं इत्युक्तोपेक्षयापि पुत्रादिव्यपदेशमाकं न च पिता, पुत्रादिरतं संबंधनद्वयं देवदत्तस्यैकत्वे न विरुध्यते । तद्वदस्तिचादयो न याति विरोधमकत्र ।

सपक्षासपक्षापेक्षोपलक्षितसत्त्वात्सत्त्वादिभेदोपचितैकधर्मवद्वा ॥ ११ ॥ अथवा सपक्षासपक्षापेक्षोपलक्षितानां सत्त्वामत्त्वादीनां भेदानामाधारेण पक्षधर्मैर्गणकेन तुल्यं सर्वद्रव्यं निरपेक्षयोर्द्वैकप्रवादिप्रतिवादिप्रयोगापेक्षया संशय उत्कः, इतरथा हि पक्षधर्मैपि संशयः कथ्येत ।

एकस्य हेतोःसाधकद्रूपकृताचिसंवाद्बद्धा ॥ १२ ॥ अधैवमुपपत्त्या विरोधे प्रतिपादितेपि मिथ्यादर्शनाभिनिवेशात्त्वं न प्रतिपद्यते यन्तं प्रति सार्थैकिकहेतुत्वादाप्रित्योच्यते—इह स्वपक्षमर्षादानतिक्रमेण न्यायधर्ममनुपालयता यादिनाऽभिप्रतिप्रतिशार्थसिद्धिमाशसता हेतुमुपदेशे सर्वाभिलषितार्थसिद्धिः प्रतिगमात्तदेव माश्रादिति । अतिप्रसंगदोऽनिरुचये यो हेतुरपदिश्यते स साधको दूषकश्च । स्वपक्षं साधयति परपक्षं दूषयति न तौ साधनदूरणार्थो हेतोरन्यो भवतः । नचानन्यव्यवस्तीतिह वा येन

साधकस्तेन दूषको येन वा दूषकस्तेन साधक' । न तयोः सकरो विरोधो वा । एवं सर्वार्थेषु विरोधद्रोपमनुहति विसर्पत्यनेकातप्रक्रियेति ।

सर्वप्रवाद्यविप्रतिपत्तेश्च ॥ १३ ॥ नात्र प्रतिवादिनो विसवदते, एकमनेकात्मकमिति । केचि-
त्पायदाहुः—सत्स्वरजस्तमसा साम्यावस्था प्रधानमिति तेना प्रसादलघवशोपतापावरणसादनादिभिन्न-
स्वभावाना प्रधानात्मना मिथश्च न विरोधः । अथ मन्येथाः न प्रधान नामेक गुणेष्वर्थोत्तरभूतमस्ति, किन्तु
त एव गुणाः साम्यमापन्नाः प्रधानाख्या लभंत इति । यद्येव भूमा प्रधानस्य स्यात्, स्यादेतत्तेषां समुदायः
प्रधानमेकमिति । अत एवाविरोधः सिद्ध गुणानामवयवाना समुदायस्य च । अपरे मन्यते—अनुवृत्तिविनि-
वृत्तिबुद्ध्यभिधानलक्षणः सामान्यविशेष इति । तेषां च सामान्यमेव विशेषः सामान्यविशेष इति । एकस्यात्मन
उभयात्मकं न विरुध्यते ।

अपर आहुः—धर्णादिपरमाणुसमुदयोरूपपरमाणुरिति । तेषां कानूत्रडव्यादिभिन्नलक्षणाना रूपात्मनां
मिथश्च न विरोधः । अथ मतं न परमाणुनामैकोस्ति बाह्यः, किन्तु विश्वानमेव तदाकारपरिणत परमाणुव्यप-
देशार्हमित्युच्यते । अत्रापि ग्राहकविषयाभाससविचिशक्तिप्रयाकाराधिकरणस्यैकस्याभ्युपगमात्त्र विरोधः । किंच
सर्वेषामेव तेषां पूर्वोत्तरकालभाव्यवस्थानिरोधार्पणाभेदादेकस्य कार्यकारणशक्तिसमन्वयो न विरोधस्यास्पद-
मित्यविरोधः सिद्धः ॥ एव प्रमाणनयैरधिगतानां जीवादीना पुनरप्यधिगमोपायातरप्रदर्शनार्थमाह—

निर्देशस्वामित्वसाधनाधिकरणस्थितिविधानतः ॥ ७ ॥

के पुनरिमे निर्देशादयः ? निर्देशोऽर्थ्यत्मानधारण । स्वामित्वमाधिपत्य । साधन कारण । अधिकरणं
प्रतिष्ठा । स्थितिः कालकृताव्यवस्था । विधान प्रकारः । अधिगम इत्यनुवर्तत एतैरेतेभ्योवाऽधिगम' पूर्ववत्तसि ।
केयामधिगमः ? जीवादीना, सम्यग्दर्शनादीना च । स तर्हि तथा निर्देश कर्तव्य ? न कर्तव्योऽर्थ्यशास्त्रिभक्ति-
परिणामो भवति । तद्यथा—उच्चानि देवदत्तस्य गृहाण्यामत्रयस्यैव देवदत्तमिति गम्यते । अथ किमर्थ-
मादौ निर्देश उच्यते—

अवधृतार्थस्य धर्मविकल्पप्रतिपत्तेरादौ निर्देशवचनं ॥ १ ॥ स्वरूपेणावधृतत्पार्थस्य धर्म-
विकल्पप्रतिपत्तिर्भवति । अतोस्य निर्देशस्यादौ वचनं क्रियते ।

इतरेषां प्रश्ववशात्कमः ॥ २ ॥ इतरेषां स्वामित्वादीनां प्रश्ववशात्कमो वेदितव्यः । यद्येव स एव
तावदुच्यते को जीव इति ?

औपशमिकादिभावपर्यायो जीवः पर्यायादेशात् ॥ ३ ॥ वक्ष्यमाण औपशमिकादिभावनपर्यायो
जीव इत्युच्यते पर्यायादेशात् ।

द्रव्यार्थादेशानामादिः ॥ ४ ॥ जीव इत्युच्यते ।
तदुभयसंग्रहः प्रमाणं ॥ ५ ॥ तस्योभयस्य संग्रह प्रमाणनिर्देश इत्युच्यते । कस्य, जीवः स्वामी ?

तत्परिणामस्य भेदाद्ग्रेगौष्यवत् ॥ ६ ॥ स परिणामो यस्य सोऽयं तत्परिणामस्तस्यासौ
व्यपदिश्यते, कुतः ? कथञ्चिन्नेदात्परिणामपरिणामिनोर्भेदकल्पनात्सद्भावात् अग्रेगौष्यवत् । तद्यथा—
औष्यात्मकस्याभेदेहनपचनस्वेदनादिक्रियात्सामर्थ्यमौष्य भेदेनोच्यते ।

अप्यवहारनयवशात्सर्वेषां ॥ ७ ॥ जीवादीनां सर्वेषां पदार्थानां व्यवहारनयवशात्जीवः स्वामी ।
किंसाधनो जीवः ?

परिणामिकभावसाधनो निश्चयतः ॥ ८ ॥ योसौ जीवामपरिणामिकस्तत्साधनो जीवो निश्च-
यनयेन, तेन ह्यसावात्मानं सर्वकालं लभत इति ।

पर्यायादेशात्स्यादनादिरनिधनश्चाभ्यानां । भ्याना च केयाचियेऽनतेनापि कालेन न सेत्स्यति । ज्ञानावरणादिकर्मोत्पादविनाशात्स्यात्सादि सनिधन । विधान, बध. सामान्यादेशात्स्यादिकः द्विविध शुभाशुभभेदात् । त्रिधा द्रव्यभावोभयविकल्पात् । चतुर्धा प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशभेदात् । पचथा मिथ्यादर्शनादिहेतुभेदात् । षोढा नामस्थापनाद्रव्यक्षेत्रकालभावे । सप्तथा तैरेव भागाधिके । अष्टथा ज्ञानावरणादिमूलप्रकृतिभेदात् । एव सख्येया असख्येया अनतनिकल्पाध भवति हेतुफलभेदात् । सप्तरीर्देश आश्रयनिरोधः, नामादिर्वा जीवोस्य स्वामी, कर्म वा निरुध्यमाननिपयत्वात् । निरोधस्य साधन, गुणिसमितिधर्मादय । स्वामिसबधार्हमेनाधिकरणमित्युक्त । स्थितिर्जघन्येनातर्मुहूर्ता । उत्कृष्टा पूर्वकोटीदेशोना । विधानमेकादिरद्योत्तरशतभिध स्तत उत्तरस्य सख्येयादिकल्पो निरोध्यनिरोधकभेदाद्भेदितव्य । तत्राद्योत्तरशतभिध उच्यते तिस्रो गुणस्य । पच समितय । धर्मो दशनिध अनुप्रेक्षा द्वादशः । परंपहा द्वाविंशतिः । तपो द्वादशनिध । प्रायश्चित्त नवविध । विनयश्चतुर्विध । वैद्यावृत्त दशविध । स्वाध्याय पचविध । व्युत्सर्गो द्विविध । धर्मध्यान दशविध । शुद्धध्यान चतुर्विधमिति । निर्जरा निर्देशो यथाविपाकात्तपसो वा, उपभुक्तवैर्ये कर्म निर्जरा, नामादिर्वा, सा आत्मन. कर्मणो वा द्रव्यभावभेदात् । साधन, तपो यथाकर्मविपाकश्च । अधिकरणमात्मा निर्जराभैर वा । विधान, सामान्यादेका निर्जरा । द्विविधा यथाकालप्रक्रमिकभेदात् । अष्टथा मूलवर्मप्रकृतिभेदात् । एव सख्येसख्येयानतविकल्पा भवति कर्मसनिर्हरणभेदात् । मोक्षनिर्देश कृत्स्नकर्मसप्तयो मोक्ष, नामादिर्वा तस्य स्वामी परमात्मा मोक्षात्मैव वा । साधन सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि । स्वामिसबधार्हमेवाधिकरण तद्विपयत्वात् । स्थितिस्तस्य सादिरनिधना । विधान, सामान्यादेकोमोक्ष । द्रव्यभावोक्तव्यभेदादनेकः । सम्यग्दर्शननिर्देश तत्त्वार्थश्रद्धान सम्यग्दर्शन । नामादिर्वा । तत्पुनरात्मन स्वरूपैव वा । दर्शनमोहोपशमादिसाधन, बाह्यं चोपदेशादि, स्वात्मा वा । स्वामिसबधभागेवाधिकरण । स्थितिर्जघन्येनातर्मुहूर्ता उत्कर्षेण पदपष्ठिसामारोपमाणि सात्तिरेकाणि । अथवा सादि सनिधनमौपशमिकक्षायोपशमिक, साद्यनिधन क्षायिक । विधान सामान्यादेक द्विधा निसर्गजाधिगजभेदात् । त्रिधौपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकविकल्पात् । एव संख्येयानतविकल्पं च भवत्यभ्यवसानभेदात् । ज्ञाननिर्देश, जीवादितत्त्वप्रकाशन ज्ञान । नामादिर्वा । तदात्मन. स्वाकारस्य वा । ज्ञानावरणादिकर्मक्षयोपशमादि साधन । स्वाविर्भावशक्तिर्वा । अधिकरणमात्मा स्वाकारो वा तत्र प्रतिष्ठानात् । स्थिति, सादितनिधन क्षायोपशमिक ज्ञान चतुर्विकल्प । साद्यनिधन क्षायिक । विधान सामान्यादेक ज्ञान । प्रत्यक्षपरोक्षभेदाद् द्विधा । द्रव्यगुणपर्यायविषयभेदात् त्रिधा । नामादिविकल्पाचतुर्धा । मत्यादिभेदात्पचथा । इलेव सख्येयासख्येयानतविकल्प च भवति श्लेषाकारपरिणतिभेदात् । चारित्रनिर्देशः, कर्मादानकारणनिवृत्तिश्चारित्र । नामादिर्वा । तत्पुनरात्मनः स्वरूपस्य वा । चारित्रमोहोपशमादि साधन, स्वशक्तिर्वा । स्वामिसबधभागेवाधिकरण । स्थितिर्जघन्येनातर्मुहूर्ता उत्कर्षेण पूर्वकोटीदेशोना । अथवा सादि सपर्यवसान औपशमिकक्षायोपशमिक साद्यपर्यवसान क्षायिक । शुद्धिव्यक्त्यपेक्षया साद्यनिधन । विधान सामान्यादेक । द्विधा बाह्यान्तरनिवृत्तिभेदात् । त्रिधौपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकविकल्पात् । चतुर्धा चतुर्थभेदात् । पचथा सामान्यादिविकल्पात् । इलेव सख्येयासख्येयानतविकल्प च भवति परिणामभेदात् । किनेतैरेव जीवादीनामधिगमो भवति उतान्योप्यधिगमोपायोस्ति इति, परिपृष्ट, अस्तीत्याह-

सत्संख्याक्षेत्रस्पर्शनकालांतरभावाल्पवहुत्वैश्च ॥ ८ ॥

अधिगम इत्यनुवर्तते ।

प्रशंसादिषु सच्छब्दवृत्तेरिच्छातः सद्भावग्रहणं ॥ १ ॥ सच्छब्द. प्रशंसादिषु वर्तते तद्यथा-प्रशंसायां तावत् "सत्पुरुषः सदश्च्येति" । क्वचिदस्तित्वे "सद्वत् सत्पट" इति । क्वचित्प्रतिज्ञायमाने "प्रव्रजितः सन् कथमनृत व्र्यात्, प्रव्रजित इति प्रतिज्ञायमान इत्यर्थः" । क्वचिदादेरे "सत्कृत्यातिथीन् भोजयतीति" आदृष्टेत्यर्थः । तत्रेहेच्छात सद्भावो गृह्यते ।

अन्यमिचारात्सर्वमूलत्वाच्च तस्यादौ वचनं ॥ २ ॥ सत्त्वं अन्यमिचारि सर्वपदार्थविषयत्वात्,

नहि काश्चित्पदार्थः सत्तां व्यभिचरति, यदि व्यभिचरोद्भाविज्ञानगोचरातीत स्यात् । गुणास्तु रूपादयो ज्ञानादयश्च केषु चित्सति केषुचिन्न संति । क्रिया च परिस्यदात्मिका जीवपुद्गलेष्वस्ति नेतरेष्विति न व्याप्ति मती । सर्वेषां च विचारार्हाणामस्तित्व मूल । तेन हि निश्चितस्य वस्तुन उत्तरा चिन्ता युज्यते अतस्तस्यादौ वचनं क्रियते ।

सतः परिणामोपलब्धेः संख्योपदेशः ॥ ३ ॥ सतो हि वस्तुनः संख्यातासंख्याताऽनतपरिणामोपलब्धेः सख्याताद्यन्यतमपरिणामावधारणार्थं संख्या भेदलक्षणोपदिश्यते ।

निर्ज्ञातसंख्यस्य निवासविभक्तिपक्षेः क्षेत्राभिधानं ॥ ४ ॥ निश्चयेन ज्ञातसंख्यस्यार्थस्यो-
र्ध्वाधस्तिर्यग्भिन्नासविभक्तिपक्षेर्ध्वान्यतमनिवासनिश्चयार्थं क्षेत्राभिधानं ।

अवस्थाविशेषस्य वैचित्र्यात्त्रिकालविषयोपश्लेषनिश्चयार्थं स्पर्शनं ॥ ५ ॥ अवस्थाविशेषो-
विचित्रस्यस्रचतुरस्रादिस्तस्य त्रिकालविषयमुपश्लेषणं स्पर्शनं । कस्य चित्तक्षेत्रमेव स्पर्शनं कस्यचिद्ब्रह्ममेव
कस्यचिद्ब्रह्मन् पठ्येति । एकसर्वजीवसन्निधौ तन्निश्चयार्थं तदुच्यते,—

स्थितिमतोऽवधिपरिच्छेदार्थं कालोपादानं ॥ ६ ॥ स्थितिमतोर्ध्वस्यावधिपरिच्छेत्तस्य इति
कालोपादनं क्रियते ।

अंतरशब्दस्यानेकार्थवृत्तेरिच्छद्रमध्यविरहेष्वन्यतमग्रहणं ॥ ७ ॥ बहुष्वर्थेषु दृष्टः प्रयोगः
कचिच्छेदे वर्तते 'सातर काष्ठ सच्छिद्रमिति' । कचिदन्यत्वे 'द्रव्याणि द्रव्यांतरस्मारमत' इति कचिन्मध्ये हिमन्
स्तागरांतर इति । कचिन्तामाम्ये 'स्फटिकस्य शुक्लत्वाद्यंतरस्यस्य तद्वर्णतेति शुक्लत्वात्समीपस्यस्येति गम्यते ।
कचिद्विशेषे' ।

"याजिबारणलोहानां फलप्रापाणवातसां । नारीपुरुषतोयानामंतरं महदेतरं" इति ।

महान् विशेष इत्यर्थः । कचिद्बहिर्योगे 'प्रागस्यांतरे कृपा' इति कचिदुपसंख्यानो 'अतरे शाटका'
इति । कचिद्विरेहोऽनभिप्रेतश्रोतृजनान्तरे मन्त्र मन्त्रयते । तद्विरेहो मन्त्रयत इत्यर्थः । तत्रेह उिद्रमध्यविरहेष्वन्य-
तमो वेदितव्यः ।

अनुपहतवीर्यस्य न्यग्भावे पुनरुद्भूतिदर्शनात्तद्वचनं ॥ ८ ॥ अनुपहतवीर्यस्य द्रव्यस्य
निमित्तानुशान्तस्य चि पर्यायस्य न्यग्भावे सति पुनर्निमित्तांतरात्तस्यैवात्रिर्भावदर्शनात्तद्वचनं क्रियते ॥

परिणामप्रकारनिर्णयार्थं भाववचनं ॥ ९ ॥ औपशमिकादिः परिणामप्रकारो निर्णेतव्य
इति भाववचनं क्रियते ।

संख्याताद्यन्यतमनिश्चयेष्वन्योन्यविशेषप्रतिपत्त्यर्थमल्पबहुत्ववचनं ॥ १० ॥ सख्याता-
दिष्वन्यतमेन परिणामेन निश्चितानामन्योन्यविशेषप्रतिपत्त्यर्थमल्पबहुत्ववचनं क्रियते । इमे एभ्योऽस्या
इमे बहव इति । आह—

निर्देशवचनात्सत्त्वमिद्वैरसद्ग्रहणं ॥ ११ ॥ निर्देशवचनादेव सत्त्वं सिद्धं न कसतो निर्देश
इति तस्मात्सद्ग्रहणं । अनर्थकं सद्ग्रहणमसद्ग्रहणं ।

न वा कास्ति क नास्तीति चतुर्दशभार्गणाभ्यानविशेषणार्थन्वाद् ॥ १२ ॥ नैवैव दोष,
किं कारणं नानेन सम्पददर्शनादेः सामायेन सत्त्वमुच्यते किन्तु गतीन्द्रियकायादिषु चतुर्दशानु भार्गणा-
स्यानेषु कास्ति सम्पददर्शनादि, क नास्तीत्येव विशेषणार्थं सद्ग्रहणं ।

सर्वभावाधिगमहेतुत्वाच्च ॥ १३ ॥ अधिष्ठानानां सम्पददर्शनादीनां जीवादीनां च निर्देशवचने
नास्तिवमधिगत स्यात्, येननिष्ठिता जीवपर्याया क्रोधादयो ये वाऽजीवपर्याया वर्णादयो षटादयश्चेताम-
स्तिवाधिगमार्थं पुनर्वचनं ।

अनधिकृतत्वादिति चेन्न सामर्थ्यात् ॥ १४ ॥ स्यादेतदनधिकृतास्ते ततो न पुनर्युक्तमेपां ग्रहणमिति । तत्र किं कारण सामर्थ्यात् तेषामपि ग्रहण भवति ।

विधानग्रहणात् संख्यासिद्धिरिति चेन्न भेदगणनार्थत्वात् ॥ १५ ॥ स्यादेतत् विधानग्रहणादेव संख्यासिद्धिरिति । तत्र किं कारण भेदगणनार्थत्वात् । प्रकारगणन हि तत् । भेदगणनार्थमिदमुच्यते । उपशमसम्यग्दृष्टय इयत । क्षायिकसम्यग्दृष्टय एतावत इति ।

क्षेत्राधिकरणयोरभेद इति चेन्नोक्तत्वात् ॥ १६ ॥ स्यादेतद्यदेवाधिकरण तदेव क्षेत्र, अतरतयोरभेदात्पृथग्ग्रहणमनर्थकमिति । तत्र किं कारण उक्तार्थत्वाद्भुक्तमेतत् सर्वभावाधिगमार्थत्वादिति ।

क्षेत्रे सति स्पर्शनोपलब्धेरंबुघटवत्पृथग्ग्रहणं ॥ १७ ॥ यथेह सति घटे क्षेत्रेऽनुनोवस्थानात्तन्निष्पन्नमिदं स्पर्शनं, नक्षेत्तदस्ति घटोऽनु अतिष्ठते, न च घट स्पृशतीति । तथाकाशक्षेत्रे जीवावस्थाना नियमादाकाशे स्पर्शनमिति क्षेत्राभिधानेनैव स्पर्शनस्यार्थगृहीतत्वात्पृथग्ग्रहणमनर्थकम् ।

न च विषयवाचित्वात् ॥ १८ ॥ नैव दोष किं कारण विषयवाचित्वात् । विषयवाची क्षेत्रशब्दः । यथा राजा जनपदक्षेत्रेऽवतिष्ठते, न च कृत्स्न जनपद स्पृशति । स्पर्शन तु कृत्स्नविषयमिति ।

त्रैकाल्यगोचरत्वाच्च ॥ १९ ॥ यथा साम्प्रतिकेनावुना साम्प्रतिक घटक्षेत्रे स्पृष्ट, नातीतानागत । नैवमात्मन साम्प्रतिकक्षेत्रस्पर्शने स्पर्शनाभिप्रायः । स्पर्शनस्य त्रिकालगोचरत्वात् ।

स्थितिकालयोरर्थतरत्वाभाव इति चेन्न मुख्यकालास्तित्वसंप्रत्ययार्थं ॥ २० ॥ स्यादेतत् स्थितिरिव काल काल एव स्थितिरित्यतो नात्यनयोरर्थोत्तरभाव इति । तत्र किं कारण मुख्यकालास्तित्वसंप्रत्ययार्थं पुन कालग्रहणम् । द्विविधो हि कालो मुख्यो व्यावहारिकश्चेति । तत्र मुख्यो निश्चयकाल । पर्यायिपर्यायावधिपरिच्छेदो व्यावहारिकस्तयोरुत्तरत्र निर्णयो वक्ष्यते । उक्तं किमुक्तं सर्वभावाधिगमहेतुत्वादिति ।

नामादिषु भावग्रहणात्पुनर्भावाग्रहणमिति चेन्नौपशमिकाद्यपेक्षत्वात् ॥ २१ ॥ स्यादेतन्नामादिषु भावग्रहणं कृतं तेनैव सिद्धत्वात्पुनर्भावाग्रहणमनर्थकमिति तत्र किं कारण औपशमिकाद्यपेक्षत्वात् । पूर्वं भावग्रहणं द्रव्यं न भवतीत्येव पर । इदं त्वौपशमिकादिवक्ष्यमाणभावापेक्षं किं सम्यग्दर्शनं मौपशमिकं, क्षायिकमित्यादि ।

विनेयाशयवशो वा तत्त्वाधिगमहेतुविकल्पः ॥ २२ ॥ अथवा सर्वेषामेव परिहार विनेयाशयवशो हि तत्त्वाधिगमहेतुविकल्पो वेदितव्यः । केचिदक्षेपेण प्रतिपाद्या केचिद्विस्तरेण, इतरथा हि प्रमाणग्रहणादेव सिद्धिरितरेषामधिगमोपायानां ग्रहणमनर्थकं स्यादिति ।

इतितत्त्वार्थवार्तिके प्रथमेऽध्याये पचममाह्निक समाप्तम् ॥ ५ ॥

एव सम्यग्दर्शनस्यादाहुदृष्टस्य लक्षणोपपत्तिस्वामिषयन्यासाधिगमोपाया निर्दिष्टास्तत्रबन्धेन च जीवादीनां सज्ञापरिणामादि निर्दिष्टं तदनतरमिदानीं सम्यग्ज्ञान विचारार्हमित्याह—

मतिश्रुतावाधिमनःपर्ययकेवलानि ज्ञानं ॥ १ ॥

मत्वादय इति क एते शब्दाः ।

मतिशब्दो भावकर्तृकरणसाधनः ॥ १ ॥ अयं मतिशब्दो भावकर्तृकरणेष्वन्यतमसाधनो वेदितव्यः । मनेर्भावासाधने किं । तदावरणकर्मक्षयोपशमे सर्वाद्रियाग्निद्रियोपेक्षमर्षस्य मननं मतिः । औदासीन्येन तत्त्वकथनाद्बहुलापेक्षया कर्तृसाधनं, करणसाधनो वा, मनुतेर्याग्न्यन्तेनेनेति वा मति भेदाभेदविपक्षोपपत्तेः ।

श्रुतशब्द कर्मसाधनश्च ॥ २ ॥ किं च पूर्वोक्तविषयसाधनश्चेति वर्तते । श्रुतावरणक्षयोपशमा
 घतरगबहिरगहेतुसन्निधाने सति श्रूयतेस्मेति श्रुत । कर्तरि श्रुतपारिणत आत्मैव शृणोतीति श्रुत । भेदविव-
 क्षाया श्रूयतेनेनेति श्रुते श्रवणमात्र वा ।

अवपूर्वस्य दधानेः कर्मादिसाधनः किं ॥ ३ ॥ कर्मादिषु साधनेष्वन्यतमे किरय वेदितव्य ।
 अवधिज्ञानारणक्षपोपशमाद्युभयहेतुसन्निधाने सत्यवधीयतेऽवाग्दधाल्याग्धानमात्र वावधि । अवधिः-
 द्योऽध पर्यायवचन, यथाऽध क्षेपणमनक्षेपण, इत्यधोगतभूयोद्रव्यविषयोह्यवधि । अद्य वावधिमर्यादा,
 अवधिना प्रतिबद्ध ज्ञानमवधिज्ञान । तथाहि-वक्ष्यते रूपिष्ववधेरिति । सर्वेषा प्रसग इति चेन्न । रूढिवशाद्ब्यव-
 स्थोपपत्तेर्गोशब्दप्रवृत्तिवत् ।

मन प्रतीत्य प्रतिसंघाय वा ज्ञानं मन पर्ययः ॥ ४ ॥ तदावरणकर्मक्षयोपशमादित्वित्य-
 निमित्तवशात्परकीयमनोगतार्थज्ञान मन पर्यय । भावादिसाधनत्व पूर्ववद्वेदितव्य । कथं मन प्रतीत्य
 प्रतिसंघाय वा ज्ञानमित्यत्रोच्यते-परकीयमनसि गतोर्थो मन इत्युच्यते तात्स्थ्यात्ताच्छब्दमिति । स च क-
 मनोगतोर्थो भावघटादिस्तमर्थं समतादेत्यालक्ष्य वा प्रसादादात्मनो ज्ञान मन पर्यय ।

मतिज्ञानप्रसग इति चेन्नापेक्षामात्रत्वात् ॥ ५ ॥ स्यादेतन्मनःपर्ययज्ञान मतिज्ञान प्राप्त
 कुनो मनोनिमित्तत्वादेव ह्यार्थी प्रक्रिया मनसा मन सपरिचित्येति । तत्र किं कारणमपेक्षामात्रत्वात् स्व-
 परमनोपेक्षामात्र तत्र क्रियते यथाऽप्रे चद्रमस पश्येति । न तत्कार्यं मतिज्ञानवत् । आमशुद्धिनिमित्तत्वादे-
 तस्येति ।

वाङ्माभ्यंतरक्रियाविशेषात् यदर्थं केवते तत्केवलं ॥ ६ ॥ तप क्रियाविशेषात् वाङ्-
 मानसकार्याश्रयान् बाह्यानभ्यतराश्च यदर्थमर्थिन केवते सेवत तत्केवल ।

अव्युत्पन्नावाऽसहायार्थः केवलशब्दः ॥ ७ ॥ यथा केवलमन्न भुक्ते देवदत्त इति । अस-
 हाय व्यजनरहित भुक्ते इति गम्यते । तथा क्षायोपशमिकज्ञानासप्तक असहाय केवलमित्यव्युत्पन्नोय शब्दो
 दृश्य ।

करणादिसाधनो ज्ञानशब्दो व्याख्यातः ॥ ८ ॥ अयं ज्ञानशब्द करणादिसाधन इति
 व्याख्यात पुरस्तान् ।

इतरेषा तद्भावः ॥ ९ ॥ इतरेषामेकातनादिना तस्य ज्ञानस्य करणादिसाधनत्व नोपपद्यते ।
 साकथमिति चेदुच्यते—

आत्माभावे ज्ञानस्य करणादित्वानुपपत्तिः कर्तुरभावात् ॥ १० ॥ येषामामा न विद्यते
 तेषां ज्ञानस्य करणादित्व नोपपद्यते, कुन ? कर्तुरभावात् । सति हि देवदत्ते छेत्तरी परशो करणत्व दृष्ट ।
 तथा चामन्यसति नास्य करणत्व । तत एव भावसाधनत्वमपि नोपपद्यते, ज्ञातिर्ज्ञानमिति । न ह्यसति भाव
 यति भाव इति । स्यादेतज्जानातीति ज्ञानमिति कर्तृसाधनत्व, इति तत्र निरीह्यत्वात् । न हि निरीहयो
 भाव कर्तृत्वमाह्वयति निरीहकाश्च सर्वे भावा । किंच-पूर्वोक्तपक्षस्य लोके कर्तृत्व दृष्ट । न च तस्य
 ज्ञानस्य पूर्वोक्तपक्षेऽस्ति क्षणिकत्वात्तो निरपेक्षस्य कर्तृत्वाभाव । किंच-करणव्यापारापेक्षस्य लोके कर्तृ-
 त्व दृष्ट । न च ज्ञानस्यान्यत्करणमस्ति । अतोस्य कर्तृत्वमपि नोपपद्यते । स्वशक्तिरेव करणमिति चेन्न । शक्ति
 शक्तिमद्देवाम्युपगमे आभासित्वसिद्धे, अभेदे च स दोषस्तदवश्य एवेति । सतानापेक्षया कर्तृकरणभेदोपचार
 इति चेन्न । परमार्थनिरीतत्वे शृणावादोपपत्ते, भेदाभेदविकल्पनपौनरुक्तदोषप्रसगाच्च । मनश्चेद्विषय चास्य
 करणमिति च न । तस्य तच्छब्दभावत्वात् । मनस्तावन्न करण मिनष्टत्वात् षण्णामनतराती विज्ञान यद्वि-
 त्तमन इति वचनाभेदियमप्यतीत तत एव । नाप्युपजायमानस्य करणत्व । नहि सव्यवियाण युगपदुप-
 जायमानमितरस्य विषाणस्य करण भवति । किंच-प्रकृत्यर्थान्वयस्याभावात् हा इत्यस्या प्रकृतेरवबोधन-
 मर्थो न तस्मादन्य. कश्चिदर्थोस्ति य कर्तृत्वमनुभवेदतोस्य कर्तृत्वाभाव । किंच-एकक्षणविषय यत्क-

रुत्वं, तदनेकक्षणगोचरोच्चारणलब्धजन्मना कर्तृशब्देन कथमुच्यते । कथं वाऽयमेकक्षणे सन्वाचकः स्यात् । संतानार्थस्थानाङ्गच्यवाचकभावसंबन्ध इति चेन्न । तस्य प्रतिविहितत्वात् । अथ मतेमतत्-खात्पतिता नो रत्न-
दृष्टिः, अवाच्यमेव हि तत्त्वगिष्यते । अन्यापारेण हि सर्वधर्मेषु वाच्यवद्द्वारे नास्तेवेति, तदपि नोपपद्यते ।
स्ववचनविरोधात्, तत्त्वंप्रतिपत्त्युपायापन्हवप्रसंगाच्च । किं च-जानातीति ज्ञानमिति कर्तृसाधनत्वं नोपपद्यते ।
कुतः ? विशेषानुपलब्धेः । येन हि कर्तृसाधनत्वमवगतं । करणादिसाधनत्वं, च तेनदं युज्यते यत्कुं कर्तृसाधन-
मिदं न करणादिसाधनमिति । नच क्षणिकवादिनः प्रत्यर्थवशवर्तिज्ञानविकल्पनायामनयधारितोभयस्व-
भावस्य तद्विशेषोपलब्धिरस्ति । न हि शुक्लेतरविशेषानभिज्ञस्य शुक्लमिदं न नीलादीति विशेषणमुपपद्यते ।

अस्तित्वेष्यविक्रियस्य तदभावोनभिसंबंधात् ॥ ११ ॥ आत्मनः अस्तित्वेपि ज्ञानस्य करणा-
पभावः, कुतः ? अनभिसंबंधात् । यस्य मतमात्मनो ज्ञानाख्यो गुणस्तस्माच्चाथोतरभूतः, 'आत्मैन्द्रियमनोर्ष-
सभिकर्पात् यन्निष्पद्यते तदन्यदिति वचनादिति' तस्य ज्ञानं कारण न भवितुमर्हति । कुतः ?—

पृथगात्मलाभाभावात् ॥ १२ ॥ दृष्टो हि लोके, छेतुर्देवदत्तादथांतरभूतस्य परशोस्तीक्ष्णगौरवका-
ठिन्यादिविशेषलक्षणोपेतस्य संतः कारणभावः । नच तथा ज्ञानस्य स्वरूपं पृथगुपलभामहे । किं च—

अपेक्षामावात् ॥ १३ ॥ दृष्टो हि परशोर्देवदत्ताधिष्ठितोद्यमननिपतनापेक्षस्य कारणभावः । न च
तथा ज्ञानेन किंचित्कर्तृसाध्यं क्रियांतरं समपेक्ष्यमस्ति । किं च—

तत्परिणामाभावात् ॥ १४ ॥ छेदनक्रियापरिणतेन हि देवदत्तेन तत्क्रियायाः साचिव्ये, नियुज्य-
मानः परशुः कारणमित्येतद्युक्तं । न च तथाऽऽत्मा ज्ञानक्रियापरिणतः ।

अर्थांतरत्वे तस्याहत्वात् ॥ १५ ॥ इह पञ्जानादन्यद्भवति तदन्नं, दृष्टं । यथा घटादिद्रव्यं । तथा च
ज्ञानान्य आत्मा, इत्यहत्त्वप्रसंगः । ज्ञानयोगाग्राह्यं, दृष्टत्वात् दण्डिवदिति चेन्न । तत्त्वभावाभावे सवधनियमा-
नुपपत्तिरिन्द्रियमनौवत् । ज्ञानंभावाभावे सत्यंत्वान्येव योगो, न मनसिद्वेषेण वेति नियमाभावः । युतसिद्ध-
पोक्ष दण्डदण्डिनोः संबन्धः, दण्डस्य च प्रसिद्धस्य सतो विशेषणमात्रत्वेनोपादानात्, आत्मनश्च तदुत्पत्तौ हिता-
हितविचारणाविक्रियोपपत्तेरसाम्यं । उभयोर्क्षाक्षयोः संबन्धेऽहत्त्वप्रसंगो दृष्टत्वात्, जात्यधयोः सन्धे दर्शन-
ज्ञानत्वभाववत् । किं च—इन्द्रियमनःप्रसंगाद्यदि ज्ञायतेनेन ज्ञानमिति कारणमभ्युपगम्यते, तेनेन्द्रियाणां
मनसश्च ज्ञानत्वप्रसंगः, विशेषाभावात्तैरपि ज्ञायते इति । किं च—उभयोर्निष्क्रियत्वात्, सर्वगतस्य तावदात्मनः
क्रिया नास्ति । नापि ज्ञानस्य क्रियावत्त्वं । द्रव्यस्यैव लक्षणमिति वचनात् । ततः क्रियाविरहितस्य कथं कर्तृत्वं
करणत्वं वा स्यात् । यस्यापि मतमन्यत, गुणव्यतिरेकाच्छुद्धः पुरुषो नित्यश्च निर्विकारत्वादिति । तस्य ज्ञानं करणं
न भवितुमर्हति । कुतः ? अनभिसंबंधात् । या बुद्धिरिन्द्रियमनोर्हकारमहद्भ्रूत्युपनीता, लोचनसंफल्पाभिमानाप्य-
वसायरूपा, सा प्रकृतिः । पुरुषः पुनरविक्रियः, शुद्धश्च । तस्य सा कारणं कथं स्यात् ? क्रियापरिणतस्य हि
देवदत्तस्य लोके कारणसंप्रयोगो दृष्टः । इत्येवमादि योग्यं । नापि कर्तृसाधनत्वं युज्यते । लोके हि करणत्वेन
प्रसिद्धसाप्तेः, तद्व्यंसापरायामभिधानप्रवृत्तौ समीक्षितायां, तीक्ष्णगौरवकाठिन्यादिविशेषोपमेव, छिन-
त्तीति कर्तृधर्माप्यारोपः क्रियते । न च तथा ज्ञानं कारणत्वेन प्रसिद्धमस्ति, पूर्वदोषोपपत्तेः, अतोस्य कर्तृत्वम-
युक्तं । नच भावसाधनत्वमुपपत्तिमत, अविक्रियस्य तत्परिणामाभावात् । विक्रियास्यभावस्य हि वस्तुनस्तद्बुलादेः
विच्छेदादिदर्शनात्; पचनं पाक इत्येवमादि भावनिर्देशो युक्तः; नाकाशस्येति । किं च—फलाभावात् । ज्ञानं हि
प्रमाणमिदं, प्रमाणेन च फलवता भवितव्यं; नचावबोधनमंतरेण फलमन्यदुपलभ्यते । तस्मादन्येन ज्ञानेन
भवितव्यं, यस्मिन् सति सा ज्ञातिरवबोधः फलमात्मनो भवति, तच्च नास्त्यतो न भावसाधनत्वं । अधिगमश्चात्र
न भावांतरमिति, फले प्राप्तीपचार, इति चाऽयुक्तं मुख्यभावात् । आकारभेदात् फलप्रमाणपरिकल्पना वा
युक्ता । आकाराकारवर्तोभेदाभेदयोरेककदोषोपपत्तेः । निर्विकल्पकत्वाच्च तत्त्वस्यांतरकल्पनाभावात् । बाह्यवस्वा-
फारापोहेऽंतराकारानुपपत्तिश्चेति । जैनेन्द्राणां तु परमर्षिसर्वज्ञप्रणीतनयमर्गगहनंभंपंचविधधितां स्याद्वा-
प्रकाशोर्माहितज्ञानक्षुपायमेकास्मिन्नप्येऽनेकार्थ्यायसंभवाद्दुपपत्ते इति विमुद्धार्यमेव तत् ।

मत्यादीनां ज्ञानशब्देन प्रत्येकमभिसंबंधो भुजिवत् ॥ १६ ॥ यथा देववृत्तिर्नन्दत्तु-
दत्ता भोग्यतामिति, देवदत्तादीनां, मुजिना प्रत्येकमभिसंबंधो भवति । एवमिहापि प्रत्येकमभिसंबंधः, मतिज्ञानं
श्रुतज्ञानमप्यधिज्ञानं मन पर्ययज्ञानं केवलज्ञानमिति । सत्यपि तस्मात्मानाधिकरण्ये उपात्तलिङ्गसदस्यत्वात्-
हिङ्गसख्योपादानं नास्तीत्युक्तं पुरस्तात् ।

श्रुतत्वादेत्याह तत्त्वादेल्पविषयत्वाच्च मतिग्रहणमादौ ॥ १७ ॥ मतिरित्येतत् पदं श्रुतम-
त्याक्षरं च, अवध्यादिभ्यो विषयश्चास्याल्प, चक्षुरादीनां प्रतिनियतविषयत्वात् । तस्मादस्यादौ ग्रहणं क्रियते ।

तदनंतरं श्रुतं ॥ १८ ॥ तत्पूर्वं हि श्रुतमिति वक्ष्यते । ततस्तदनंतरं श्रुतं क्रियते । इतश्च—

विषयनिबंधनतुल्यत्वाच्च ॥ १९ ॥ 'मतिश्रुतयोर्निबंधो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेभ्यति' वक्ष्यते । अत-
स्तुल्यत्वाच्च तदनंतरं श्रुतं ।

तत्सहापत्वाच्च ॥ २० ॥ यथा नारदपर्वतयोः सहायत्वाच्च नारदस्तत्र पर्वत, यत्र पर्वतस्तत्र
नारद, परस्परपरित्यागात् । तथा मतिश्रुतयोः परस्परपरित्यागः । यत्र मतिस्तत्र श्रुतं यत्र श्रुतं तत्र मतिरिति ।

प्रत्यक्षत्रयस्यादाववधिवचनं विशुद्धभावात् ॥ २१ ॥ सत्यपि मतिश्रुताभ्यां प्रत्यक्षात्वाद्भि-
द्वत्वेऽवधेरोपदिष्टं प्रत्यक्षज्ञानमपेक्ष्यावधिर्न विशुद्धस्ततोऽस्य प्रागुपन्यासः ।

ततो विशुद्धतरत्वान्मनःपर्ययग्रहणं ॥ २२ ॥ ततोऽवधेर्मनःपर्ययज्ञानं विशुद्धतरं । किं कृतोस्य
विशुद्धिप्रकार्यः ? समयगुणसन्निधानकृतः । अतोऽस्य तदनंतरं ग्रहणं ।

अंते केवलग्रहणं ततः परं ज्ञानप्रकर्षाभावात् ॥ २३ ॥ सर्वेषां ज्ञानानां परिच्छेदने केवलसां-
मर्थ्यात्, अस्य चान्येन ज्ञानेनाऽपरिच्छेद्यत्वात्ततोऽन्यत्प्रकृतं ज्ञानमस्तीति, ततः परं ज्ञानप्रकर्षाभावः ।

तेनैव सह निर्वाणाच्च ॥ २४ ॥ यतश्च केवलेनैव सह निर्वाणं न क्षायोपशमज्ञानैः सह, अतोति
केवलग्रहणं । फलिदाह—

मतिश्रुतयोरेकत्वं साहचर्यादेकत्रावस्थानाच्चाऽविशेषात् ॥ २५ ॥ मतिश्रुतयोरेकत्वं प्राप्नो-
ति कुतः साहचर्यादेकत्रावस्थानाच्चाऽविशेषात् ।

नातस्तत्सिद्धेः ॥ २६ ॥ नाविशेषः । कुत, अतस्तत्सिद्धिः । यत एव मतिश्रुतयोः साहचर्यमेकना-
स्त्यानं चोच्यते । अत एव विशेषः सिद्धः । प्रतिनियतविशेषसिद्धयोर्हि साहचर्यमेकत्रावस्थानं च युज्यते ।
नान्यथेति ।

तत्पूर्वकत्वाच्च ॥ २७ ॥ 'मतिश्रुतं श्रुतमिति' वक्ष्यते । ततश्चानयोर्विशेषः । यत्पूर्वं यच्च मद्यात्तयो-
रुपमविशेषः ? ।

तत एवाविशेषः, कारणसदृशात्तद्युगपद्भूतेति चेत्तत्रात्, एव नानात्वात् ॥ २८ ॥ स्यादेत-
च्चतो मतिपूर्वकत्वमत एवाविशेषः । कुत, कारणसदृशात् कार्यस्य । कथं, तदुपपत्तयत् । यथा शुद्धादितत्तु-

कार्यं पदद्रव्यं, शुद्धादिगुणमेव । तथा मति कार्यत्वाच्छ्रुतस्यापि मन्यात्पकत्वं । युगपद्भूतेषु । यथाप्राची-
ष्पपप्रकाशनयोर्धुगपद्भूतेरन्या मकत्व । तथा सम्यग्दर्शनाविर्भावादनंतरं युगपन्मतिश्रुतयोर्ज्ञानव्यपदेश-
इति । तत्र किं कारणं ? अत एव नानात्वात् । यत एव कारणसदृशात् युगपद्भूतत्वे चोच्यते । अत एव नाना-
त्व, सिद्धं । इयो, हि सादृश्यं युगपद्भूतत्वेति ।

विषयाविशेषादिति चेन्न ग्रहणभेदात् ॥ २९ ॥ स्यादेतद्विषयाविशेषात्, मतिश्रुतयोर्निबंधो
द्रव्येष्वसर्वपर्यायेभ्यति । तत्र किं कारणं ग्रहणभेदात् । अन्यथा हि मया गृह्यते अन्यथा श्रुतेन । यो हि
मन्यते विषयाभेदादविशेष इति । तस्यैकपदविषयदर्शनस्पर्शानाविशेषः स्यात् ।

उभयोरिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तत्वादिति चेन्न असिद्धत्वात् ॥ ३० ॥ स्यादेतदुभयोरिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तत्वादिकत्वं । मतिज्ञानं तावदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमिति प्रतीतं । श्रुतमपि बहुश्रोतृजिह्वाश्रवणनिमित्तत्वाच्च तदुभयनिमित्तमिति । तद्य किं कारणमासिद्धत्वात् । जिह्वा हि शब्दोच्चारंक्रियाया निमित्तं, न ज्ञानस्य । श्रवणमपि स्वविषयमतिज्ञाननिमित्तं, न श्रुतस्येत्युभयनिमित्तत्वमसिद्धं । सिद्धो हेतुः साध्यमर्थसाधयेनासिद्धः । किं निमित्तं तर्हि श्रुतं ?

अनिन्द्रियनिमित्तोर्वावगमः श्रुतं ॥ ३१ ॥ इन्द्रियानिन्द्रियबलाधानात्पूर्वमुपलब्ध्ये मोद्द्रिय-
प्राधान्याद्यदुत्पद्यते ज्ञानं तत्, श्रुतं ।

ईहादिभंसंग इति चेन्नावग्रहीतमात्रविषयत्वात् ॥ ३२ ॥ स्यादेतदीहादीनामपि श्रुतव्यपदेशः
प्रातः, तेष्वनिन्द्रियनिमित्ता इति । तन्न किं कारणं अग्रहीतमात्रविषयत्वात्, इन्द्रियेणाग्रहीतोऽर्थस्तन्मात्र
विषया ईहादयः । श्रुतं पुनर्न तद्विषयं । तर्हि ? श्रुतमग्रविषयं, एकं घटमिन्द्रियानिन्द्रियाम्यां निश्चिन्त्याऽयं घट-
इति तज्जातीयमन्यमनेकदेशकालरूपोदिविलक्षणमपूर्वमधिगच्छीत यत्तच्छ्रुतं । नानाप्राकारार्थरूपणपरं
यत्तद्वा श्रुतं । अथवा इन्द्रियानिन्द्रियाम्यामेकं जीवगजवै चोपलभ्य तत्र तस्संख्याश्रेत्रपर्यन्तकालांतर
भावात्पबहुत्वादिभिः प्रकारैरर्थप्ररूपणे कर्तव्ये यत्तमर्थं तच्छ्रुतं ।

श्रुत्वावधानाच्छ्रुतमिति चेन्न मतिज्ञानप्रसंगात् ॥ ३३ ॥ श्रुत्या यदवधाययति तच्छ्रुतमिति-
केचिन्मन्यते । तन्न युक्तं । कुतः ? मतिज्ञानप्रसंगात् । तदपि शब्दं श्रुत्वा गोशब्दोपमिति प्रतिपद्यतेऽसाधार-
णेन नाम लक्षणेन भवितव्यं । श्रुतं पुनस्तस्मिन्निन्द्रियानिन्द्रियगृहीतागृहीतपर्यायसमूहात्मनि शब्दे तद-
भिधेये च श्रोत्रेन्द्रियव्यापारमंतरेण जीवादी नयादिभिरधिगमोपर्यर्थधात्वेनाऽऽवबोधः ।

प्रमाणन्यैरधिगम इत्युक्तं । प्रमाण केवाचिन्मन्यमिति कर्तव्यं इत्यतोऽपि श्रुतानामेव
मत्यादीनां प्रमाणत्वद्वयापनार्थमाह—

तत्प्रमाणे ॥ ३० ॥

प्रमाणशब्दस्य कार्यः ? भावकर्तृकरणत्वोपपत्तेः प्रमाणशब्दस्येच्छातोर्वाध्यवसायः ॥ १ ॥
अयं प्रमाणशब्दः, भावे कर्तारं करणे च यतते । तत्र भावे, तावत्प्रमेयार्थं प्रति निवृत्तव्यापारस्य सत्यकथनान्
प्रमाणमिति । कर्तारं प्रमेयार्थं प्रति प्रमातृत्वशक्तिपरिणतस्याश्रितत्वात् तत् प्रमिणोति प्रमेयमिति प्रमाणं ।
करणे प्रमातृप्रमेययोः प्रमाणप्रमेययोश्च स्यादन्यत्वात् प्रमिणोत्यनेनेति प्रमाणं ।

अनन्वस्येति चेन्न दृष्टत्वात्प्रदीपवत् ॥ २ ॥ स्यान्मतामिदमिह संभ्रार्यैः प्रमणार्सिद्धिः परतो वा
स्यात्स्वैत एव वेति ? यदि यथा प्रमेयसिद्धिः प्रमाणार्धाना एवं प्रमाणसिद्धिरपि प्रमाणतरार्थानेति; तस्याप्यन्यत्
तस्याप्यन्यदित्यनयस्या । अथ स्वत एव सिद्धिः । एवमपि यथा प्रमाणस्य स्वत एव सिद्धिस्तथा प्रमेयस्यापि
प्रमेयत्वेन एवं सिद्धिरिति, प्रमाणव्यवस्थाकल्पनां न घटते । इच्छामात्रेणोपहेतुन चर्चं चेति । तन्न किं कारणं
दृष्टत्वात्प्रदीपवत् । इद्ये हि प्रदीपो, घटादीनां प्रकाशकः एतस्य च । तथा प्रमाणमपि इति । लघुसम्यग्प-
रोर्यः यदि भावकर्तृकरणानामन्यतमसाधनः प्रमाणशब्दः, अनन्वसा प्रमोति चेन्न कस्मिन्नर्थमनि विरुद-
शात्म्यवस्थानामिति । तन्न किं कारणं ? दृष्टत्वात्, प्रदीपवत् । यदेकस्य प्रदीपस्य, प्रदीपनं, प्रदीपयति, प्रदी-
प्यतेनेनेति यां, भावादिशक्त्यगिरोधः । तथा प्रमाणस्यापि, इति ।

इतरथा हि प्रमाणव्यपदेशाभावः ॥ ३ ॥ यदि प्रमाणं स्वस्याप्रकाशकं स्यात्, परमदेष्टयात्,
अस्य प्रमाणव्यपदेशो न स्यात् ।

विषयज्ञानतद्विज्ञानयोरविशेषः ॥ ४ ॥ विषयाकारपरिच्छेदामनि ज्ञाने, यदि स्वाकारपरिच्छेदो
न स्यात्, तद्विषये विज्ञाने निरुपाकाररूपतैवेति तयोरविशेषः स्यात् ।

असन्निकृष्टे, न तत्फलमवबोधः प्रवर्तते । अतः सर्वज्ञाभावः स्यात् । तत एव द्वयसंनिकर्षोपि न भवति ।

सर्वगतत्वादात्मनः सकलेनार्थेन संनिकर्ष इति चेन्न तस्य परीक्षायामनुपपत्तेः ॥ १७ ॥

यदि हि सर्वगतः आत्मा स्यात्, तस्य क्रियाभावात्पुण्यपापयोः कर्तृत्वामात्रे तादृक्कसत्सारस्तदुपरितरूपश्च मोक्षो न योक्ष्यते इति । अरण्यप्रामस्य सत्सार इति चेन्न तस्याचेतनत्वात्, तस्यैव मौक्षप्रसक्तेश्च ।

सर्वेन्द्रियसंनिकर्षाभावश्च चक्षुर्मनसोः प्राप्यकारित्वाभावात् ॥ १८ ॥ सर्वेन्द्रियविषयः

संनिकर्षो न समवति । प्राप्यकारित्वाभावात्परिच्छिद्यते ।

सर्वथा ग्रहणप्रसंगश्च सर्वात्मना संनिकृष्टत्वात् ॥ १९ ॥ यन्तीन्द्रियाणि प्राप्यकाराणि, तैरपि

सर्वथाप्यस्य ग्रहणं प्राप्नोति कुतः सर्वात्मना संनिकृष्टत्वात् ।

तत्फलस्य साधारणत्वप्रसंगः स्त्रीपुरुषसंयोगवत् ॥ २० ॥ तस्य संनिकर्षत्व प्रमाणस्य, तत्फलमर्थबोधन, तेन च साधारणेन भवितव्य । कथं ? स्त्रीपुरुषसंयोगवत् । यथा स्त्रीपुरुषसंयोगे सुखमुभयोरपि साधारणं । तथेन्द्रियाणां मनसोर्यस्य भावबोधन प्राप्नोति ।

शय्यावदिति चेन्नाचेतनत्वात् ॥ २१ ॥ स्यान्मत यथा शय्यादीनां, पुरुषस्य च, सर्वोर्ग साधारणेपि, तत्फलं सुखं न शय्यादीनां भवति । किं तर्हि पुरुषस्यैवेति । तथेहापीति । तत्र किं कारणं अचेतनत्वात्, अचेतनानां शय्यादीनां तस्यपि संयोगे, सुखं न भवति ।

इहापि तत् एवेति चेन्नाविशेषात् ॥ २२ ॥ स्यादेतन्मन प्रभृतीनां, तस्यपि संनिकर्षे, न तत्फलमवबोधनं भवति कुतः । अचेतनत्वादेवेति । तत्र किं कारणमविशेषात्, अज्ञस्वभावस्य तावत्सर्वेषामात्मादीनामविशिष्टं, तत्र किं कृत्यो विशेषः । संनिकर्षफलमवबोधनमर्थान्तरभूतमपि, सदात्मनैव संबध्यते । मनःप्रभृतिभिरिति । इत्युक्त्वात् चाल्मनः प्रतिज्ञाहामि ।

समवायादिति चेन्नाविशेषात् ॥ २३ ॥ स्यादेतत्समवायो नामानुत्तिसिद्धिलक्षण, संबधोक्ति । तत्कृत्ये विशेष इति तत्र । किं कारणं ? अविशेषात् । समवायो हि सर्वगतः, ज्ञाभावशून्यत्वेः समानेपि, आमनैव ज्ञानं योजयति, न मनः प्रभृतिभिरिति वचनं, च विप्रश्नन्मनः प्रतिकरं । एवमिन्द्रियेषु योश्च अनुमानौपम्ययोरनुमानागमयोरनुमानप्रत्यक्षयोरौपम्यप्रत्यक्षयोरौपम्यागमयोरगमप्रत्यक्षयोः प्रत्यक्षपरोक्षयोश्च विपर्ययप्रसंगे मत्यादीनामविशेषेण प्रमाणद्वयात्तत्संवाधारणार्थगाह—

आद्ये परोक्षं ॥ ११ ॥

आदिशब्दस्यानेकार्थवृत्तित्वे विवक्षातः प्राथम्यार्थसंग्रहः ॥ १ ॥ अयमादिशब्देनिकार्थवृत्तिः, कचिद्व्याप्त्ये वर्तते । अकारादयो वर्णा, ऋपमादयस्तीर्थकरा, इति । कचिद्व्यकारे 'सृजगादयः परिहर्तव्या, इति । कचिद्व्यवस्थाया, सर्वादि' सर्वनामिति । कचिन्नामीये 'नयादीनि क्षेत्राणीति । कचिदवयवे 'विदादिरिति' । तत्रेहादिशब्दस्य विवक्षातः प्राथम्यार्थो वेदितव्यः । आद्यौ भवन्नाद्य, किं पुनस्तत् ? मतिः श्रुतं च श्रुताग्रहणमथमत्वात् ॥ २ ॥ श्रुतस्य ग्रहणं न प्राप्नोति । कुतः ? अप्रथमत्वात्, नहि सूत्रे श्रुतं प्रथमं

उच्यते । अत्रापक्षयादित्वमिति चेन्नातिप्रसंगात् ॥ ३ ॥ स्यान्मत अत्राप्यानुत्तरमपेक्ष्य, श्रुतस्यादित्वमिति । तन्न किं कारणं ? अतिप्रसंगात् । उत्तरमपेक्ष्य, यथादित्वं कल्प्यते, केनलं व्युदस्य, सर्वस्यादित्वं प्राप्नोति ।

द्वित्वनिर्देशादिति चेन्न तदवस्थात्वात् ॥ ४ ॥ स्यादेतद् द्वित्वनिर्देशेन, सर्वग्रहणं न भवति अतो नातिप्रसंग इति । तन्न किं कारणं ? तदवस्थात्वात्, एवमप्यतिप्रसंग एव भवति । कयोर्द्वयोः ग्रहणमिति

न वा प्रत्यासत्तेः श्रुतग्रहणं ॥ ५ ॥ न नैपदोपः किं कारणं ? प्रत्यासत्तेः श्रुतग्रहणं भवति । द्वित्वनिर्देशाद्गृह्यमाणं यदायस्य प्रत्यामन्नं, तदेव गृह्यते । तस्य हि सामीप्याद्यौपचारिकं प्राथम्यमस्तीति तथा सामीप्यश्रुतेरर्थोच ।

उपात्तानुपात्तपरमाधान्वादवगमः परोक्षं ॥ ६ ॥ उपात्तानीन्द्रियाणि, मनश्च। अनुपात्तं प्रकाशो पदेशादि, तत्प्राधान्यादवगमः परोक्षं । यथा गतिशक्त्योपेतस्यापि स्वयमेव गंतुमसमर्थस्य यज्याद्यबलबन्-
प्राधान्यं गमनं । तथा मतिश्रुतावरणक्षयोपशमे सति स्वभावस्यात्मनः स्वयमेवाधीन्युपलब्धुमसमर्थस्य
पूर्वोक्तप्रत्ययप्रधानं ज्ञानं, परायत्त्वात्तदुभयं परोक्षमित्युच्यते ।

अत एव प्रमाणत्वाभाव इत्यनुपाख्यः ॥ ७ ॥ अत्रान्ये उपाख्येति । परोक्षं प्रमाणं न भवेति,
प्रतीयतेऽनेनेति हि प्रमाणं, न च परोक्षेण किञ्चित्प्रतीयते परोक्षत्वादेवेति सोऽनुपाख्यः । कुतः ? अत एव
यस्मात्, परायत्तं परोक्षं इत्युच्यते नानवबोध इति ॥

अभिहितलक्षणात्परोक्षादितरस्य सर्वस्य प्रत्यक्षव्यप्रतिपादनाधमाह-

प्रत्यक्षमन्यत् ॥ १२ ॥

अन्यत्रिविधं प्रत्यक्षमित्युच्यते । किमिदं प्रत्यक्षं नाम ?

इन्द्रियानिन्द्रियानपेक्षमतीतव्यभिचारं साकारग्रहणं प्रत्यक्षं ॥ १ ॥ इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि पञ्च,
अनिन्द्रियं मनः, तेष्वपेक्ष यस्य न विद्यते । 'अतस्मिन्तदिति ज्ञानं व्यभिचारः' सोऽतीतोस्य । आकारो
विकल्पः यत्साहाकारेण वर्तते तत्प्रत्यक्षमित्युच्यते । इन्द्रियानिन्द्रियानपेक्षमिति विशेषणं मतिश्रुतनिष्ठस्यर्थं ।
अतीतव्यभिचारमित्येतद्विभंगज्ञाननिवृत्त्यर्थं । तद्वि निष्पाददर्शनोदायाद् व्यभिचरतीति । साकारग्रहणमित्येतत्
दंबधिकेवलदर्शनव्युदासार्थं । अनाकारं हि तदिति । किं गतमेतदित्येतास्त्रेण ? आहोस्विदेवं यत्कव्यमिति
गतं प्रातिपन्नं कथमिति चेदुच्यते-

अक्षं प्रतिनियतमिति परापेक्षानिवृत्तिः ॥ २ ॥ अक्ष्णोति व्याप्नोति जानातीति, अक्ष आत्मा,
प्राप्तक्षयोपशमः । प्रक्षीणावरणे वा तमेव प्रतिनियतं प्रत्यक्षमिति, निग्रहात्परापेक्षानिवृत्तिः कृता भवति ।

अधिकारादनाकारव्यभिचारव्युदासः ॥ ३ ॥ अधिकृतमेतद्ज्ञानं, सम्यक्, इति च, ततोऽ-
नाकारस्य दर्शनस्य, व्यभिचारिणो ज्ञानस्य, च व्युदासः कृतो भवति ।

करणात्यये ग्रहणाभाव इति चेन्न दृष्टत्वादीशब्दं ॥ ४ ॥ स्यादेतत्करणात्ययेऽर्थस्य ग्रहणं न
प्राप्नोति । ननु करणस्य कस्यापि ज्ञानं दृष्टमिति । तन्न किं कारणं ? दृष्टत्वात् । कथं ? ईशब्दं । यथा रथस्य
कर्ता अनीशः उपकरणपेक्षो रथं करोति । स तद्वान्ने न शक्यः । यः पुनरीशः, तपोविशेषात्परिप्राप्तद्वि-
विशेषः । स बाह्योपकरणगुणानपेक्षः स्वशक्त्यैव रथं निर्वर्तयन् प्रतीतः । तथा कर्ममंलीमस आत्मा, क्षायो-
पशमिकेन्द्रियानिन्द्रियप्रकाशाद्युपकरणपेक्षोऽर्थान् संवेत्ति । स एव पुनः क्षयोपशमविशेषे क्षये च सति
करणानपेक्षः स्वशक्त्यैवार्थान् वेत्ति । इति को विरोधः ?

ज्ञानदर्शनस्यभावत्वाच्च भास्करादिवत् ॥ ५ ॥ यथा भास्करादयः, प्रकाशस्यभावत्वात्प्रका-
शांतरान्पेक्षन्, प्रकाशानर्थान्प्रकाशयंति । तथा ज्ञानदर्शनस्यभाव आत्म्यं, तदोवरणरूपक्षयोपशमविशेषे
सति, स्वशक्त्यैवार्थानाविष्करोतीति सिद्धं ।

इन्द्रियनिमित्तं ज्ञानं प्रत्यक्षं तद्विपरीतं परोक्षमित्यविसंवादि लक्षणमिति चेन्नाप्तस्य प्रत्य-
क्षाभावप्रसंगात् ॥ ६ ॥ स्यान्मतमिन्द्रियव्यापारजनितं ज्ञानं प्रत्यक्षं, व्यतीतंन्द्रियवियव्यापारं परोक्षमि-
त्येतद्विसंवादिलक्षणं । तथा चोक्तं ।

प्रत्यक्षं कल्पनापोढं नामजात्यादियोजना । असाधारणहेतुत्वादक्षैस्तत्प्रपदियते ॥

इन्द्रियार्थसंनिर्गम्यत्वं ज्ञानमन्यपदेश्यं, अव्यभिचारि व्यवसायात्मककार्मण्डियमनोर्थमनिर्गम्यत्वं त्रिपद्यते
तदम्यक्षेत्रादिवृत्ति प्रत्यक्षं । सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तदप्रत्यक्षमिति वा । तत्प्रत्यक्षमिति च
सर्वेभ्युपगम्यते । अतएव तद्विशेषमविसंवादि निश्चेतव्यमिति । तन्न किं कारणमासात्य प्रत्यक्षाभावप्रसंगात् ।

यदीन्द्रियनिमित्तमेव ज्ञानं प्रत्यक्षमित्येते, एवं सत्यासत्य प्रत्यक्षज्ञानं न स्यात् । न हि तस्यैन्द्रियपूर्वार्थाधिगमः । अथ तस्यापि कारणपूर्वकमेव ज्ञानं कल्प्यते ? तस्यासर्वज्ञत्वं पुरस्तादुक्तं ।

आगमादिति चेन्न तस्य प्रत्यक्षज्ञानपूर्वकत्वात् ॥ ७ ॥ स्वदेतदागमादतीन्द्रियार्थाधिगमे न्नाहृतशक्तेः सर्वार्थावबोध इति । तत्र किं कारणं ? तस्य प्रत्यक्षज्ञानपूर्वकत्वात् । आस्येन हि क्षीणदोषेण, प्रत्यक्षज्ञानेन प्रणीत आगमो भवति न सर्वः । यदि सर्वः स्यात् ? अविशेषः स्यात् । स च नास्तीत्यागमस्य प्रमाणाभावः ।

अपौरुषेयादिति चेन्न तदसिद्धेः ॥ ८ ॥ स्वादेतदपौरुषेय आगमोस्ति, अनादिनिधनोऽस्यंतु-परोक्षैवंप्रथमं प्रतिहतगतित्ततः सर्वार्थाधिगमः इति । तत्र किं कारणं ? तदसिद्धेः । न च कश्चिदागमोऽपौरुषेयः सिद्धोस्ति, हिंसादिविधायिनः प्रामाण्यासिद्धेः ।

अतीन्द्रियं योगिप्रत्यक्षमिति चेन्नार्थाभावात् ॥ ९ ॥ स्वान्तं योगिनोऽतीन्द्रियं प्रत्यक्षं ज्ञानमस्ति आगमविकल्पातीतं । तेनास्ती सर्वार्थान् प्रत्यक्षे वेत्ति । उक्तं च—योगिनां गुरुनिर्देशायतिभिन्नार्थमा-त्रदृक् इति । तत्र किं कारणं ? अर्थाभावात् । अक्षमक्षं प्रति वर्तते इति प्रत्यक्षं । नचायमर्थो योगिनि, विद्यते-अक्षाभावात् । अथवा न संति सर्वे भावाः, स्वपरोमयहेत्वहेतुम्य उत्पत्त्यायभावात् । सामान्यविशेषाक्षैकानेकयो-र्दृष्ट्यसंभवादिदोषोपपत्तेः । अतीर्याभावातिराजब्रनं योगिनो ज्ञानं कथं स्यात् ? । परिकल्पितात्मना न, संति भावां निर्विकल्पात्मना संतीति चायुक्तं । तदधिगमोपायाभावात् । न हि निर्विकल्पोऽर्थोस्ति । तद्विषयं ज्ञानं चेति प्रतिपादयितुं शक्यं । लक्षणाभावात् ।

तदभावाच्च ॥ १० ॥ तस्य योगिनोभावाच्च । न हि कश्चित्परिकल्पितो योगी विद्यते विशेषलक्षण-विरहात्, सर्वविरहाच्च । निर्वाणप्राप्तौ तत्रैतत्स्यात्, निर्वाणं द्विविधं, सोपधिविशेष, निरुपधिविशेष, चेति । तत्र सोपधिविशेषे निर्वाणे बोद्धव्यस्तीति । तत्रापि यथा बाह्यस्याभावः कल्प्यते, तथाभ्यंतरस्यापीति बोद्धव्यभाव-एव । योगजधर्मानुप्रहादात्मा कारणविरहितोऽप्यवैतीति चेन्न । तस्य निःक्रियस्य नित्यस्य सततक्रियातदनुग्रह-विकाराभावात् ।

तद्व्युत्पत्त्यानुपपत्तिश्च स्ववचनव्याघातात् ॥ ११ ॥ तस्य प्रत्यक्षस्योक्तलक्षणमपि नोपपद्यते, कुतः ? स्ववचनव्याघातात् । अन्यापोहकप्रतिविहितान्येवादेशेप्रमाणलक्षणानि । ततस्तत्र नो नातितरां प्रतिविधाना-दरः । किं तु, तत्रप्रमाणलक्षणगुणसंभवावनातिरस्कारार्थं किंचिद्वाप्रियामहे । यदुक्तं कल्पनापोढं प्रत्यक्षमिति । कल्पना हि जातिद्रव्यगुणक्रियापरिभाषाकृतो वाग्बुद्धिविकल्पकृततोऽपोढ । किं तत् ? सर्वथाकल्पनापोढं, उताहो कथंचिदिति ? यदि सर्वथास्ति प्रमाणं ज्ञानं कल्पनापोढमित्येवमादि कल्पनाभ्योऽप्यपोढमित्यस्मादि-यचनव्याघातः । अथास्यादिकल्पनाभ्योऽनुपोढमित्येते सर्वथाकल्पनापोढमिति वचनव्याघातः । अर्थकभे-दविकल्पनापोढं, एकातवाद्द्वयानात् पुनरपि स्ववचनव्याघात एव । अथ मतं नास्माकमेतातः कल्पना-पोढमेवेति । किमर्थं तर्हि विशेषणं, परमतापेक्षं विशेषणं । परन्ते हि नामजाल्यादिभेदोपचारकल्पना प्रोक्तं । सतोपोढं न स्वविकल्पादिति । उक्तं च ।

सवितर्कविज्ञाना हि पंच विज्ञानघातवः । निरूपणानुस्मरणविकल्पनविकल्पका इति अत्रोच्यते—आलम्बने-वितर्कस्तत्रैवानुमर्शनं निचारस्तस्य नामादिभिः प्रकल्पना निरूपणं । पूर्वानुभूता-नुसारेण विकल्पनमनुस्मरणमित्येते धर्माः । क्षणमात्रावस्थानेष्वक्षविषयविज्ञानेषु निरन्वयेषु नोपपद्यते । युगप-दुत्पत्तेरनवस्थानाच्च, अतो ग्राह्यप्रहणभावाभावश्च स्यात् । रान्येतरगोविपाणनत् । क्रमवृत्तित्वे च तेपा स्वार्था-भावप्रसंगश्चेति । सतनाद्यपेक्षया तदुपपत्तिरिति चेन्न । तत्परिधाक्षमत्वात् । अतः सर्वस्मिन्नसति विकल्पे, अयं विकल्पोऽस्त्येयं नास्तीति विज्ञानस्य विवेको नोपपद्यते । सर्वविकल्पविरहाच्च नास्तिवमेवास्य स्यात् । अनुसु-रणाद्यन्युपगमे चैकस्यानेकक्षणवर्तिनो बस्तुनोस्तिव सिद्धं । अनुस्मरणादि हि स्वयमनुभूतस्यार्थस्य दृष्टं नान्त-भूतस्य नान्यानुभूतस्येति । तथा मानसमपि प्रबन्धं नोपपद्यते । अपि च पण्णामनंतरातीतं विज्ञानं यथे

तन्मनः इत्यतीतमसत्कथं विज्ञानस्य कारणं स्यात् । अथ पूर्वोत्तरनाशोपत्योर्युगपद्भूते, कार्यकारणभावः कल्प्यते । भिन्नसंतानयोरपि विनश्यदुत्पद्यमानयोः कार्यकारणभावः स्यात् । एकसंताने शक्यत्यनुगमाम्युपगमे प्रतिज्ञाहानिश्च स्यात् ।

अपूर्वाधिगमलक्षणानुपपत्तिश्च सर्वस्य ज्ञानस्य प्रमाणत्वोपपत्तेः ॥ १२ ॥ अपूर्वाधिगम-
लक्षणं प्रमाणमित्येतच्च नोपपद्यते । कुतः ? सर्वस्य ज्ञानस्य प्रमाणत्वोपपत्तेः । प्रतीयतेनेनेति प्रमाणं । सर्वेषु
च ज्ञानेन प्रतीयते । यथांकारेऽवस्थितानामुत्पत्त्यनंतरं प्रकाशकः प्रदीप, उत्तरकालमपि न तुं व्यपदेशं जहा-
ति, तदवस्थानकारणत्वात् । एवं ज्ञानमुत्पत्त्यनंतरं घटादीनामवभासकं भूत्वा प्रमाणत्वमनुभूयोत्तरकालम-
पि च तं व्यपदेशं त्यजति, तदर्थत्वात् । अथ मतं क्षणे क्षणेऽन्यत्वोपपत्तेरपूर्वाधिगमलक्षणमवशिष्टमिति । तत्र यदुक्तं स्थूती
च्छाद्वेपादिवत् पूर्वाधिगतविषयत्वात् पुनः पुनरभिधानं ज्ञानं प्रमाणमिति तदव्यहन्यते ।

स्वैसंबिधिकाणानुपपत्तिश्चाऽर्थोत्तरत्वाभावात् ॥ १३ ॥ प्रमाणं लोके फलवदुपलब्धं । अस्
च प्रमाणस्य केनचित्फलेन भवितव्यमिति । कश्चिदाह—द्वेषाभासं हि ज्ञानमुत्पद्यते, स्वाभासं विप्यभासं च ।
तस्योभयाभासस्य यत्संबेदनं तत्फलमिति । तन्नोपपद्यते, कुतः ? अर्थोत्तरत्वाभावात् । लोके प्रमाणात् फलमर्थो-
त्तरभूतमुपगम्यते । तद्यथा—छेत्छेत्तव्यच्छेदंनसन्निधाने द्वधीमानः फलं । नच तथा स्वसंबेदनमर्थोत्तरभूतमस्ति ।
तस्मादस्य फलत्वं नोपपद्यते सत्यमेवमेतत् । अत एव तस्मिन्नधिगमरूपे फले सव्यापारप्रतीततामुपधाय
प्रमाणोपचार इति ।

प्रमाणोपचाराणुपपत्तिश्चैवैव्याभावात् ॥ १४ ॥ सति मुख्ये लोके उपचारो दृश्यते । यथा सति सिंहे
विशिष्टतिर्यग्गतपंचेन्द्रियजातिनखदंष्ट्रासटाटोपभासुरकपिलनयनतारकाचयवयवविशिष्टेऽन्यत्रकौर्यैशौर्योदियुण-
साधर्म्यासिंहोपचारः कियते । नच तथैह मुख्यं प्रमाणमस्ति तदभावात्फले प्रमाणोपचारो न युज्यते ।

आकारभेदाद्भेद इति चेन्नैकांतवादत्यागात् ॥ १५ ॥ स्यादेतद्वाहकविषयाभाससंबिधित्वात्कि-
न्प्रकारभेदात्प्रमाणप्रेषफलकल्पनाभेद इति । तन्न किं कारणमेकांतवादत्यागात् । एकमनेकाकारमित्येत-
जिनैर्ब्रह्मदर्शनं, तत्कथमेकांतवादे युज्यते ? यदि ह्यवमम्युपगम्येत, द्रव्ये कोऽपरितोपः ? , रूपप्रेषनेकात्मकमेकं
परमाणुद्रव्यं, ज्ञानाद्यनेकात्मकमात्मद्रव्यमिति । अथ द्रव्यसिद्धिर्माभूदिति आकारा एव, न ज्ञानमिति कल्प्यते ।
एवं सति कस्य ते आकारा ? इति तेगम्यभावं स्यात् । किंच तेगमाकाराणां यौगपदेन वा उत्पत्तिः स्यात् ?
क्रमेण वा ? यदि यौगपदेन, हेतुहेतुमद्भावा विरुध्यते । अथ क्रमेण, क्षणिकस्य विज्ञानस्याकाराणां, कथं क्रमः ?
यदि स्यात् ? अधिगमन्त्रात्र न भावांतरमिति व्याहन्यते । अपि च बाह्यस्य विज्ञेयस्याभावं, अतरगाकारत्रय-
फलप्रेषणार्था, प्रमाणप्रमाणाभासो नोपपद्यते । अंतरगाकारभेदादसदस्तु यत्सदिति कल्पयति, तत्प्रमाणाभासं ।
असंबेदेति यत्प्रतिपाद्यते तत्प्रमाणं इत्यस्ति विशेष । इति चेत्प्रमेयद्रव्यव्यपदेशपितप्रमाणद्रव्यकल्पनाव्याघातः ।
स्थलक्षणविषयं हि प्रत्यक्षं । सामान्यलक्षणविषयमनुमान । स्थलक्षणमसाधारणोर्ध्वः विकल्पातीतत्वादिदं
तदित्यव्यपदेश्यः । तद्विपरीतं सामान्यलक्षणमिति, सर्वस्यासत्त्वे किं कृतोयं विशेषः ? असत्त्वं हि न स्वतो
भियते संबोधभेदात्स्यद्भेदः घटस्यासत्त्वं पटस्यासत्त्वमिति, तेषां घटादीनां संबन्धिनामभावे तद्विशेषाभाव इति ।
स्यान्मतं खलपतिता नो रत्नद्विधिरिष्टमेनामर्तार्कतमुपस्थितं अत एव सर्वं विज्ञानामिधानमयथार्थं परिकल्पितार्थं
त्वान्विकल्पार्थगोचरमात्मीयमेव विज्ञानप्रमाणमिति । उक्तं च—

शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यते । अनागमविकल्पा हि स्वयं त्रिधा प्रवृत्त इति ॥

एतच्चानुपपन्नं तदधिगमोपायाभावात् । उक्तं च—

प्रत्यक्षबुद्धिः क्रमते न यत्र तल्लिगगम्यं न तदर्थलिगं ।

याचो न या तद्विषयेण योगः का तन्नतिः कष्टमशृण्वतस्ते ॥

इत्याहिताभयप्रकारस्य प्रमाणस्य आदिप्रकारविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताभिनिबोध इत्यनर्थांतरं ॥ १३ ॥

इति शब्दस्यानेकार्थसंभवे विवक्षावशादाद्यर्थसमत्वस्य ॥ १ ॥ इति शब्दोनेकार्थं सम-
ति । कचिद्धेतौ वर्तते, 'हृतीति पलायते' 'वर्षतीति धावति' कचिदेवमित्यस्यार्थे वर्तते, इति स्म उपाध्याय । कथ-
यत्वेव स्म इति गम्यते । कचिप्रकारे वर्तते, यथा 'गौरश्च शुद्धो नील, चरति प्रवृत्ते जिनदत्तो देवदत्त इनि' एव
प्रकारा इत्यर्थ । कचिद्वन्नरथायां वर्तते, यथा 'ज्वलितिकसताण्ण, इति । कचिदर्थविपर्यये वर्तते । यथा
'गौरित्ययमाह, गौरिति जानीत इति, । कचित्समासौ वर्तत इति 'प्रथममाह्निकमिति' । द्वितीयमाह्निकमिति ।
कचिच्छब्दप्रादुर्भावे वर्तते इति, श्रीदत्तमिति सित्तसेनमिति । तत्रेह विवक्षानशादादिशब्दार्थो वेदितव्य ।
मति स्मृति सहा चिन्ताभिनिबोधादय इत्यर्थ । क पुनस्ते प्रतिभाबुद्ध्युपलब्ध्यादय । प्रकारे वा एव प्रकारा',
इति । कथमेयां शब्दानामनर्थांतरत्व ।

मतिज्ञानावरणक्षयोपशमनिमित्तार्थोपलब्धिविषयत्वादनर्थांतरत्वं रूढिवशात् ॥ २ ॥

एतेषां मत्यादीनां शब्दानां मतिज्ञानावरणक्षयोपशमनिमित्तार्थोपलब्धौ वृत्तेरनर्थांतरत्व वेदितव्य ।
कथ पुनर्मनन मन्वत इति वा मति इत्येवमाद्यर्थविषयाणामपामनर्थांतरत्व, इत्यत आह, रूढिनशादिति ।
यथा गच्छतीति गौरित्यमीकृतमपि गमन न शब्दवृत्तिनिमित्तकारण रूढिवशात्कचिदेव वर्तते । तथा
मत्यादय शब्दा व्युपत्तिकर्मणि सत्यप्यर्थाश्रयेण भेदे कचिदेव वर्तत इत्यनर्थांतरत्वमनसीयते ।

शब्दभेदादर्थभेदो गवाश्यादिवदिति चेन्नतः सशयात् ॥ ३ ॥ स्यादेत मत्यादीनां
शब्दानां परस्परतोर्थांतरत्वमस्ति । कुत ' शब्दभेदात्, गवाश्यादिवदिति । तन्न किं कारण अत सशयात् ।
यत एव मत्यादीनां शब्दभेदादन्यत्वमाह भवान्, अत एव सशय । कथ '—

इन्द्रादिवत् ॥ ४ ॥ यथैन्द्रशक्रपुरंदरादिशब्दभेदेपि नार्थभेद । तथा मत्यादिशब्दभेदेऽप्यर्थभेद इति ।
न हि यत एव सशयस्तत एव निश्चय । किं च—

शब्दाभेदेऽप्यर्थैकत्वप्रसंगात् ॥ ५ ॥ यस्य शब्दभेदोर्थभेदे हेतुरिति मत, तस्य धागादिनवाप्येष्ट
गोशब्दाभेददर्शनाद्वागार्थानामेकत्वमस्तु । अथ नैतदिष्ट, न तर्हि शब्दभेदोऽन्यत्वस्य हेतु । किं च—

आदेशवचनात् ॥ ६ ॥ यथैन्द्रादीनामेकद्रव्यपर्यायादेशाः स्यादेकव, प्रतिनियतपर्यायादेशाश्च
स्यादन्यत्व, इन्द्रादिद्र, शकनाच्छक्र, पूर्वरीणात्पुरंदर, इति । तथा मत्यादीनामेकद्रव्यपर्यायादेशात्स्यादे-
कत्व । प्रतिनियतार्थपर्यायादेशाश्च स्यान्नानाप । मनन मति । स्मरण स्मृति । सहान सज्ञा । चिन्तेन चिन्ता ।
आभिमुख्येन नियत बोधनमभिनिबोध इति ।

पर्यायशब्दो लक्षणं नेति चेन्न ततोऽनन्यत्वात् ॥ ७ ॥ स्यामत मत्यादय अभिनिबोधपर्याय-
शब्दा नामिनिबोधस्य लक्षण मनुष्यादिवत् । यथा मनुष्यमर्त्यमनुजमानवादय पर्यायशब्दा मनुष्यस्य
लक्षणं न भवति । तन्न किं कारण ततोऽनन्यत्वात् । इह पर्यायिणोऽनन्यपर्यायशब्द, स लक्षण । कथ '—

औष्ण्यामिवत् ॥ ८ ॥ यथा पर्यायशब्द, औष्ण्यमग्ने पर्यायिणोऽनन्यत्वादेऽलक्षणं भवति । तथा
पर्यायशब्दा मत्यादय अभिनिबोधिकज्ञानपर्यायिणोऽनन्यत्वेनाभिनिबोधस्य लक्षण । अथवा ततोऽनन्य-
त्वात् । यथा मनुष्यमर्त्यमनुजमानवादय असाधारणत्वादन्यचटादिद्रव्यासंबन्धिनो मनुष्यादनन्यत्वात्तस्य
लक्षण । अन्यथा हि मनुष्यादिपर्यायालक्षणत्वा मनुष्याभानो भवेत्, यतो न मनुष्यादिलक्षणज्यतिरेकेणास्या-
न्यलक्षणमस्तीति । नचाभाव इष्ट, अत पर्यायशब्दो लक्षण । तथा मतिस्मृत्यादयोऽसाधारणत्वादन्यज्ञाना-
समन्विनोऽभिनिबोधादनन्यत्वालक्षण । इतश्च पर्यायशब्दो लक्षण । कस्मात् '—

गत्वा प्रत्यागतलक्षणग्रहणात् ॥ ९ ॥ कथ '—

अन्युत्पन्नव ॥ १० ॥ यथागिरिति गत्वा ज्ञावा, बुद्धिरस्यापर्यायशब्द गच्छति, कोपमग्नि 'य उष्ण

इति । उष्ण इति च गत्वा बुद्धिः प्रत्यागच्छति । कोयमुष्णाः, ! योमिरिति । तथा मतिरिति गत्वा बुद्धिः स्मृतिं गच्छति । का मतिः, ! या स्मृतिरिति । ततः स्मृतिरिति, गत्वा बुद्धिः प्रत्यागच्छति का स्मृतिः, ! या मतिरिति । एवमुत्तरेष्वपि । तस्माद्गत्वा प्रत्यागतलक्षणग्रहणात्प्रत्यामः पर्यायदान्दो लक्षणमिति । किं च—

पर्यायद्वैविध्यादप्रिवत् ॥ ११ ॥ यथाग्रेरात्मभूत उष्णपर्यायो लक्षणं, न यूनः, तस्य बाह्येभ्यः-
निमित्तत्वे कादाचित्कत्वान्, तथा आभ्यतरो मन्यादिपर्याय, आमभूतत्वाद्गुण, नानामभूतो यादो मन्यादि-
शब्दः पुंश्लः तत्प्रत्यापनसमर्थः, तस्य बाह्यकरणप्रयोगनिमित्तत्वादिति ।

करणस्य बाधिषेयार्थत्वादयथा ॥ १२ ॥ इति करणोपमभिधेयार्थः प्रयुज्यते । मतिः स्मृतिः
सज्ञा चित्ताभिनिबोध इति योर्थोभिधीयते, तन्मतिज्ञानमिति । ततो लक्षणव्यमुपपद्यते ।

श्रुतादीनामेतैरनभिधानात् ॥ १३ ॥ न ह्येतैर्मन्यादिभिः श्रुतादीन्मभिधीयते ।

चक्षुषमाणलक्षणसद्भावाच्च ॥ १४ ॥ श्रुतादीनां हि लक्षणं यस्म्यते । ततः, तेषां गत्यप्रसंगः ।
यदेव लक्षणं मतिज्ञानमाप्रियते अथास्यामगमे किं निमित्तं !, इत्यत आह—

तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं ॥ १४ ॥

अथयात्मप्रसादादिशेषासर्वज्ञानानामेकप्रसंगे, निमित्तभेदान्नात्वात् प्रतिपिपादयिष्यन् भवीति । सत्यपि
अमुष्मिन्नदिशेषे प्रथमप्रसंगेऽप्येवमः । पुनः ! यस्मात्तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमिति । किमिदमिन्द्रियं नाम !—

इन्द्रस्यात्मनोऽर्थोपलब्धिर्वालिर्वादिन्द्रियं ॥ १ ॥ इन्द्र आमा, तस्य कर्ममतीमगस्य स्वपर्यायग्रहण-
समर्थस्याऽर्थोपलब्धने यद्विद्य, तदिन्द्रियमित्युच्यते । अथ किमिदमिन्द्रियं !

निर्ज्ञातार्थाविस्मृतिर्धारणा ॥ ४ ॥ भाषात्रयोरूपादिनिशेषैर्वाभावेन निर्णातस्य पुरुषस्यो-
त्तरकाल स एवायमित्यविस्मरण यतो भवति । सा, धारणा । त एत मतिज्ञानभेदा । अत्राहेदमानुपूर्वी
किं कृतमेवा ? उच्यते ।

अवग्रहादीनामानुपूर्व्यमुत्पात्तिक्रियापेक्षं ॥ ५ ॥ अवग्रहपूर्वकत्वात् इतरेषामादावग्रह
क्रियते । तथोत्तरेष्वपि योज्य । अत्राह—

* अवग्रहेहयोरप्रामाण्य तत्सद्भावेपि सशयदर्शनाच्चक्षुर्वत् ॥ ६ ॥ यथा चक्षुषि न निर्णय,
सत्वेव तस्मिन् किमय स्यात्पुराहोस्त्रिपुररुप इति सशयदर्शनात् । तथाऽग्रहेपि सति न निर्णय, ईहादर्शनात्,
ईहाया च न निर्णय, यतो निर्णयार्थमीहा नर्त्वाहैव निर्णय । यश्च निर्णयो न भवति, स सत्रायजातीय
इत्यप्रामाण्यमनयोरिति ।

अवग्रहवचनादिति चेन्न संशयानतिवृत्तेरालोचनवत् ॥ ७ ॥ स्यादेतन्नावग्रह सशय । कुतो-
ऽनग्रहवचनात् । यत उक्त पुरुषोयमिति अनग्रहस्तस्य भाषात्रयोरूपादिनिशेषाकाक्षणमीहेति । सदायस्त्वप्रति-
पत्तिरेवेति । तन्न किं कारण ? संशयानतिवृत्ते । कथं ? आलोचनवत् । यथोर्ध्वार्पालोचने किमयमूर्ध्वार्थे स्यात्पु-
रुत पुरुष इति संशयानतिवृत्ति । तथोर्ध्वोपमर्थ इत्यवग्रहे ईहायपेक्षान्वा संशयानतिवृत्ति । उच्यते—

लक्षणभेदादन्यत्त्वमग्निजलवत् ॥ ८ ॥ यथाग्निजलभेदेहनप्रकाशनादिद्रव्यताप्त्रेहनादिप्रति
नियतलक्षणभेदादन्यत्त्व । तथाऽवग्रहसशययोर्लक्षणभेदादन्यत्त्व । कोसौ लक्षणभेद ? उच्यते—

अनेकार्थानिश्चितापर्वुदासात्मकः संशयस्तद्विपरीतोऽवग्रहः ॥ ९ ॥ स्यात्पुरुषायने-
कार्थालम्बनतन्निधानादनेकार्थामक संशय । एकपुरुषायन्यतमामकोऽवग्रह । स्यात्पुरुषानेकधर्मानि-
श्चितात्मक संशय । यतो न स्यात्पुर्वधर्मान् पुरुषधर्मांश्च निश्चिनोति । अवग्रहस्तु पुरुषायन्यतमेकधर्मनिश्चया-
त्मक । स्यात्पुरुषानेकधर्माऽपर्वुदासात्मक संशय । यतो न प्रतिनियतान् स्यात्पुरुषधर्मान् पर्वुदस्यति
संशय । अवग्रह पुन पर्वुदासात्मक । सन्नान्यन् भाषादीन् पर्यायान् पयुदस्य, पुरुष इत्येकपर्यायालम्बन ।

संशयतुल्यत्वमपर्वुदासादिति चेन्न निर्णयनिर्गोधात् संशयस्य ॥ १० ॥ स्यादेत संशय-
तुल्योऽनग्रह, कुत ? अपर्वुदासात् । यथा संशय स्यात्पुरुषनिशेषापर्वुदासात्मक । तथाऽवग्रहोपि पुरुष इति
भाषात्रयोरूपाद्यपर्वुदसात्मक । अतश्चैतदेव यदुत्तरकाल तद्विशेषार्थमीहामारभत इति । तन्न किं कारण ?
निर्णयनिरोधात्, संशयस्य । संशयो हि निर्णयनिरोधी, नत्ववग्रह ।

निर्णयदर्शनादीहायां तत्प्रसंग इति चेन्नार्थादानात् ॥ ११ ॥ स्यादेतद्यदि निर्णयाविरो-
ध्यवग्रह इति न संशय । ननु ईहाया निर्णयनिरोधिन्या संशयनप्रसंग इति । तन्न किं कारण ? अर्थादा-
नात्, अनग्रहार्थं तद्विशेषलब्ध्यर्थमर्थादानमीहा । संशय पुनर्नार्थविशेषालम्बन ।

संशयपूर्वकत्वाच्च ॥ १२ ॥ संशयो हि पूर्वमुपजायते ईहाया, कथं ? इह पुरुषमवग्रह, किमय
दाक्षिणात् उत औदीच्य ? इत्येवमाद्यप्रतिपत्तौ संशय, एव संशय । तस्योत्तरकाल विशेषोपलिप्सा प्रति
पत्तमीहेति, संशयादर्थांतरत्व ।

अत एव संशयावचनमर्थशृहीते ॥ १३ ॥ अत एव सूत्रे संशयो नोक्तः । कुत, अर्थगृहीते । सति
संशये ईहाया प्रवृत्तिर्नास्तीति । आह—किमयमपाय उतात्राप इत्युभयथा न दोषोऽन्यतरत्वचनेऽन्यतर-
स्यार्थगृहीतत्वात् । यदा न दक्षिणात्त्रोपमित्यपाय त्याग करोति तदौदीच्य इत्यवायोधिगमोर्थगृहीत । यदा
औदीच्य इत्यपाय करोति तदा न, दक्षिणात्त्रोपमित्यपायोर्थगृहीत । कश्चिदाह—यदुक्तं भवत्त नियम-
विपर्ययसिन्धिपाते दर्शनं भवति, तदनंतरमग्रह इति । तदयुक्तमर्थलक्षणत्वात् । नत्ववग्रहाद्विलक्षण दर्शनमस्ती-
ति । अत्रोच्यते-न, वैलक्षण्यत्वात् । कथं इह चक्षुषा चक्षुर्दर्शनावरणीयवीर्यातीतरम्भक्षयोपसमागोपागनामावग्रहाद-
विभावितविशेषसामर्थ्येन किंचिदेतद्रस्तिव्यालोकनमनाकारं दर्शनमित्युच्यते नालवत् । यथा जातमात्रस्य

बालस्य, प्राथमिक उन्मेषोऽसावविभावितरूपद्रव्यविशेषालोचनादर्शन विवक्षित । तथा सर्वेषां । ततो द्वित्र्यादि समयभाविष्यन्मेषेषु चक्षुरवग्रहमतिज्ञानावरणरीर्यांतरायक्षयापेशमोगापागनामावष्टभाद्रूपमिदमिति विभावित विशेषोऽवग्रह । यत्प्रथमसमयोन्मेषितस्य बालस्य दर्शनं तद्यद्यवग्रहजातीयत्वाग्ज्ञानमिष्ट, तन्निष्पत्त्याज्ञान वा स्यात् सम्यग्ज्ञान वा ? मिथ्याज्ञानत्वेपि, सशयविपर्ययानध्यवसायामक ? स्यात् । तत्र न तावत्सशय, विपर्ययात्मक वा चेष्टितस्य सम्यग्ज्ञानपूर्वकत्वात् । प्राथमिकत्वाच्च नास्तीति । नवानध्यवसायरूप, जाल्यध-
रधिररूपशब्दवत् वस्तुमात्रप्रतिपत्ते । न सम्यग्ज्ञानमर्थाकाराबलबनाभावात् । किं च—

कारणनानात्वात्कार्यनानात्वसिद्धेः ॥ १४ ॥ यथा मृत्तुकारणभेदात् घटपटकार्यभेदस्तथा दर्शनज्ञानावरणक्षयोपशमकारणभेदात्, सत्कार्यदर्शनज्ञानभेद इति । अस्ति प्राक् अवग्रहादर्शन । तत शुक्लकृष्णा-
दिरूपविज्ञानसामर्थ्योपेतस्यात्मनः किं शुक्लमुत कृष्ण ? इत्यादिविशेषाप्रतिपत्ते सशय । तत शुक्लविशेषा-
काक्षण प्रतीहनमीहा । तत शुक्लभेदे न कृष्णमित्यवायनमवाय । अवेतस्यार्थस्याविस्मरण धारणा । एय
ओत्रादिपु मनस्यपि योग्य, तदावरणकर्मक्षयोपशमविकल्पात्प्रत्येकमवग्रहादिज्ञानावरणभेद इष्यते । कथं ?
ज्ञानावरणमूलप्रकृते पञ्चोत्तरप्रकृतयस्तासामप्युत्तरोत्तरा प्रकृतिविशेषा सति । ज्ञानावरणस्योत्तरप्रकृतय
असह्येयलोका इति वचनात् । आह—ईहादीनाममतिज्ञानप्रसंग । कुत ? परस्परकार्यत्वात् । अवग्रह कारण,
ईहा कार्यं । ईहा कारण, अवाय कार्यं । अवाय कारण धारणा कार्यं । नचेहीदानामिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तत्वम-
स्तीति । नैष दोष ईहादीनामिन्द्रियनिमित्तत्वान्मतिज्ञानव्यपदेश । यथेव श्रुतस्यापि प्राप्नोति इन्द्रियगृहीतविषय-
त्वात् । ईहादीनामिन्द्रियनिमित्तत्वमप्युपचर्यते । न तु श्रुतस्याय विधिरस्ति तस्यानिन्द्रियविषयत्वादिति श्रुतस्या-
प्रसंग । यथेव चक्षुरिन्द्रियेहादिव्यपदेशाभाव इति चेन्नैन्द्रियशक्तिपरिणतस्य जीवस्य भावेन्द्रियत्वे तद्व्यापारका-
र्यत्वात् । इन्द्रियभावपरिणतो हि जीवो भावेन्द्रियमिष्यते तस्य विषयाकारपरिणामा ईहादय इति चक्षुरिन्द्रियेहादि-
व्यपदेश इति । इमेऽवग्रहादयो मतिज्ञानप्रभेदा उक्तास्ते ज्ञानावरणक्षयोपशमनिमित्ता केषा भवति ? । इत्युच्यते

बहुवहुविधक्षिप्रानिःसृतानुक्तध्रुवाणां सेतराणां ॥ १६ ॥

संरूपवैपुल्यवाचिनो बहुशब्दस्य ग्रहणमविशेषात् ॥ १ ॥ बहुशब्दो हि वैपुल्यवाची सख्यावा-
ची च । तस्योभयस्यापि ग्रहण कस्मात् विशेषात् । सख्यायामको द्वौ बहव इति । वैपुल्ये बहुरादनो बहु सूप इति ।
बहुवग्रहाद्यभावः प्रत्यर्थवशवर्तिरत्वादिति चेन्न सर्वदैकप्रत्ययमसंगात् ॥ २ ॥ स्यादेत प्र-
त्यर्थवशवर्ति विज्ञान नानेकमर्थं गृहीतुमलमतो बह्वग्रहादीनामभाव इति । तन्न किं कारण ? सर्वदैकप्रत्यय
प्रसंगात् । यथाऽरण्याटव्या कश्चिदेकमेव पुरुषमवलोकयन्नानेक इत्येति । मिथ्याज्ञानमन्यथा स्यात् एकत्रानेक
भुक्तिर्यदि भवेत् । तथा नगरवनस्कथानारावगाहिनोपि तस्यैकप्रत्यय स्यात्सार्धकालिक । अतश्चानेकार्थप्राप्ति
विज्ञानस्यात्यन्तसम्भवात्नगरवनस्कथानारप्रत्ययनिवृत्ति । नैता सञ्जा श्लोकाभिवेशिन्यस्तस्मात्लोकसव्यव-
हारनिवृत्ति । किं च नानात्वप्रसयाभावाद्यस्यैकार्थमेव नियमाज्ज्ञान, तस्य पूर्वज्ञाननिवृत्तात्तुत्तरज्ञानोपात्ति-
स्यादनिवृत्तौ बोधयथा च दोष । यदि पूर्वमुत्तरज्ञानोत्पात्तिकालेस्ति । यदुक्त 'एकार्थमेकमनस्त्वात्, इत्यदो विरु-
ध्यते । यथैक मनोऽनेकप्रत्ययारभक तथैकप्रत्ययानेकार्थो भविष्यति, अनेकस्य प्रत्ययस्यैककालसमयात्
नत्वनेकार्थोपलब्धिविरुपप्रत्यय, तत्र यदमितमतेन, एकस्य ज्ञानमेक चार्थमुपलभते इत्यमुष्य व्याघात । अयं पुन
निवृत्ते पूर्वमिन्मुत्तरज्ञानोत्पात्ति प्रतिज्ञायते, ननु सर्वैकार्थमेकमेव ज्ञानमित्यत इदमस्मादन्यदित्येय व्यवहारो
न स्यात्, अस्ति च स, तस्मान् किंचिदेतत् । किं च—

आपेक्षिकसव्यवहारनिवृत्ते ॥ १ ॥ यस्मैकज्ञानमनेकार्थनिर्णयं न विद्यते, तस्य मध्यमप्रदे-
क्षिन्योर्युगपदनुपलभात्तद्विषयदीर्घइत्यव्यवहारो विनिवर्तते । आपेक्षिकोद्यती न वापेक्षस्ति । किं च—

संशयाभावमसंगात् ॥ ४ ॥ एकार्थविषयवर्तिनि विज्ञाने स्याणौ पुरुषे वा प्राग्प्रत्ययजं म स्यात्
मोमयो, प्रतिज्ञातविरोधात् । यदि स्याणौ पुरुषाभावात्स्याणुचम्यापुत्रन्त् सशयाभाव स्यात् । अयं पुरुषे
तथा स्याद्रव्यानपेक्षत्वासशयो न स्यात्, तत्पूर्ववत् । नत्वभाव इष्ट, अतो नैकार्थप्राप्तिविज्ञानकल्पना श्रेयसीति ।

किं च—ईप्सितनिष्पत्ति, अनियमात्, विज्ञानस्यैकार्थबलबलित्वे चित्रकर्मणि निष्णातस्य चैत्रस्य पूर्णकलशमालिखत तत्क्रियाकलशतत्प्रकारप्रहणविज्ञानभेदादितरेतरविषयसक्रामाभावात् अनेकविज्ञानोत्पादनगिरोधकमे सत्यनियमेन निष्पत्ति स्यात् । इद्य तु सा नियमेन सा चैकार्थप्राहिणि विज्ञाने विरुध्यते । तस्मान्नानार्योपि प्रत्ययोऽभ्युपेयः ।

द्विध्यादिमत्स्याभावाच्च ॥ ५ ॥ एकार्थनियवर्तिनि विज्ञाने द्वाविमौ इमे त्रय इत्यादि प्रत्ययस्याभावः । यतो नैक विज्ञान द्विध्याधर्याना प्राहकमस्ति ।

सतानसंस्कारकल्पनायां च विकल्पानुपपत्ति ॥ ६ ॥ सताने सस्कारे च कल्पमाने विकल्पानुपपत्ति । स सतान. सस्कारश्च ज्ञानजातीयो वा स्यादज्ञानजातीयो वा । यद्यज्ञानजातीयो न तत किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । ज्ञानजातीयत्वेपि एकार्थप्राहित्व स्यादनेकार्थप्राहित्व वा । यद्येकार्थप्राहित्व दोषविधिसदवस्य । अथानेकार्थप्राहित्व, प्रतिज्ञा नि प्रसज्यते ।

विधग्रहण प्रकारार्थ ॥ ७ ॥ विधयुक्तगतप्रकारा. समानार्था इति प्रकारार्थो विधशब्द । बहुविध बहुप्रकारमित्यर्थे ।

क्षिप्रग्रहणमचिरप्रतिपत्त्यर्थ ॥ ८ ॥ अचिरप्रतिपत्तिः कथं स्यात् इति । क्षिप्रग्रहण क्रियते ।

अनि.सूतग्रहणमसकलपुद्गलोद्गमार्थ ॥ ९ ॥ अनि सूतग्रहण क्रियते, असकलपुद्गलोद्गमार्थे ।

अनुक्तमभिप्रायेण प्रतिपत्ते ॥ १० ॥ अभिप्रायेण प्रतिपत्तिरस्ति, इत्यनुक्तग्रहण क्रियते ।

ध्रुव यथार्थग्रहणात् ॥ ११ ॥ ध्रुवग्रहण क्रियते, यथार्थग्रहणमस्तीति ।

सेतरग्रहणाद्विपर्ययावरोधः ॥ १२ ॥ अल्पमल्पविध चिर नि सूतमुक्तमध्रुवमित्येतोयामवरोधो भवति, सेतरग्रहणात् ।

अवग्रहादिसंबन्धात्कर्मनिर्देशः ॥ १३ ॥ बह्वादीनामिति कर्मनिर्देशोऽवग्रहाद्यपेक्षो वेदितव्यः ।

बह्वादीनामादौ वचनं विशुद्धिप्रकर्षयोगात् ॥ १४ ॥ ज्ञानावरणक्षयोपशमविशुद्धिप्रकर्षयोगे सति बह्वादीनामवग्रहादयो भवति, इति तेषां ग्रहणमादौ क्रियते ।

ते च मत्स्येकमिन्द्रियानिर्दिष्टेषु द्वादशविकल्पा नैयाः ॥ १५ ॥ तद्यथा प्रकृष्टश्रोत्रेन्द्रियावरणधीर्यातरायक्षयोपशमगोपागनामोपष्टमात्सामेन्नश्रोतान्यो वा युगपत्ततविततथनसुरपिरादिशब्दश्रवणाद्बुद्धशब्दमल्पगृह्णाति । अल्पश्रोत्रेन्द्रियावरणक्षयोपशमपरिणाम आत्मा, सत्सत्त्वदीनामल्पमल्प शब्दमल्पगृह्णाति । प्रकृष्टश्रोत्रेन्द्रियावरणक्षयोपशमादिसन्निधाने सति, ततादिशब्दविकल्पस्य प्रत्येकमेकाद्वित्रिचतु सत्त्वेषासत्त्वेषु यानतगुणस्यावग्राहकत्वात् बहुविधमनगृह्णाति । अल्पविशुद्धिश्रोत्रेन्द्रियादिपरिणामकारण आत्मा ततादिशब्दानामेकविधावग्रहणादेकविधमनगृह्णाति । प्रकृष्टश्रोत्रेन्द्रियावरणक्षयोपशमादिपरिणामित्वात् क्षिप्र शब्दमवगृह्णाति । अल्पश्रोत्रेन्द्रियावरणक्षयोपशमादिपरिणामिकत्वाचिरेण शब्दमगृह्णाति । सुविशुद्धिश्रोत्रादिपरिणामात्साकल्येनानुच्चारितस्य ग्रहणादनिः सूतमवगृह्णाति । नि सूत प्रतीत । प्रकृष्टविशुद्धिश्रोत्रेन्द्रियादिपरिणामकारणादेवार्थनिर्णयनिर्णयमपि अभिप्रायेणैवानुच्चारित शब्दमगृह्णाति । इम भवान् शब्द वक्ष्यतीति । अथवा स्वसचाराणांप्राकृतत्रीद्रव्यातोद्याचामर्शनेनैव वादितमनुक्तमेव शब्दमभिप्रायेणानुगृह्णात्सच्छेद भवानिम शब्द वादयिष्यति इति । उक्त प्रतीत । सक्लेशपरिणामनिर्णयस्य यथानुरूपश्रोत्रेन्द्रियावरणक्षयोपशमादिपरिणामकारणावस्थितत्वात् यथा प्राथमिकं शब्दग्रहण, तथावस्थितमेव शब्दमगृह्णाति । नोन नाम्यधिक । पौनः पुन्येन सक्लेशविशुद्धिपरिणामकारणापेक्षस्यात्मनो यथानुरूपपरिणामोपात्तश्रोत्रेन्द्रियासन्निध्येपि तदावरणस्येयदीपदाविर्भावात्पौन पुनिक प्रकृष्टावकृष्टश्रोत्रेन्द्रियावरणादिक्षयोपशमपरिणामत्वाच्चाऽध्रुवमवगृह्णाति । शब्द कचिद्बहु कचिदल्प कचिद्बहुविध कचिदेकविध कचित् क्षिप्र कचिच्चिर कचिदनि सूत कचिभिस्तु कचिदुक्त कचिदनुक्त ।

आह—बहुबहुविधयो क प्रतिविशेषो यावतोभयत्रापि ततादिशब्दग्रहणमविशिष्टमस्ति २ उच्यते, न, विशेषदर्शनात् । यथा कश्चित्, बहूनि शास्त्राणि मौनेन सामान्यार्थेनाविशेषितेन व्याचष्टे न तु बहुभिर्विशेषितार्थैः । कश्चिच्च तेषामेव बहूना शास्त्राणा बहुभिरर्थैः परस्परातिशययुक्तैर्बहुकल्पैर्व्याख्यान करोति । तथा ततादिशब्दग्रहणाविशेषेपि यत्प्रत्येक ततादिशब्दानामेकाद्वित्रिचतु सरयेयाऽसख्येयाऽनतगुणपरिणताना ग्रहण तद्बहुविधग्रहण । यत्ततादीना सामान्यग्रहण तद्बहुग्रहण ।

आह—उक्तनि सूतयो क प्रतिविशेष २ । यत् सकलशब्दनि सरणानि सूतमुक्तमप्येवविधमेव । उच्यते अन्योपदेशपूर्वक शब्दग्रहण, उक्त । गोशब्दोयमिति । स्वत एव ग्रहण नि सूत । चक्षुपातु विशुद्धचक्षुरिन्द्रियावरणक्षयोपशमपरिणामकारणत्वाच्छुक्लकृष्णरक्तनीलपीतरूपपर्याय बहुमवगृह्णाति । अस्य पूर्ववत् । प्रकृष्टविशुद्धिचक्षुरिन्द्रियादिक्षयोपशमपरिणामकारणत्वाच्छुक्लादिपचतयरूपगुणस्य प्रत्येकमेकाद्वित्रिचतु सख्येयासख्येयानतगुणपरिणामिनोऽनग्राहकत्वसामर्थ्याद्बहुविधरूपमवगृह्णाति, एकविध पूर्ववत् । क्षिप्रचिरयोरप्युक्त एव क्रम । पचवर्णवज्रकचक्रचित्रपटादीना सकृदेकदेशविषयपचवर्णग्रहणात्कृत्स्नपचवर्णेष्वष्टेष्वनि सूतेष्वपि तद्दर्शाविष्करणसामर्थ्यादनि सूतमवगृह्णाति । अथवा देशांतरस्य पचवर्णपरिणतैकवज्रादिकथनात्साकल्येनाऽकथितस्याप्येकदेशकथनेनैव तत्कृत्स्नपचवर्णग्रहणादनि सूत । नि सूत प्रतीत । सुविशुद्धिचक्षुरिन्द्रियादिक्षयोपशम आत्मा शुक्लकृष्णादिवर्णमिश्रीकरणदर्शनात्परेणाकथितमपि वर्णमभिप्रायेणैव प्रतिपद्यत । भवानिम वर्णमेतद्दर्शयमिश्रणात्करिष्यतीत्येव ग्रहणादनुक्त रूपमवगृह्णाति । अथवा देशांतरस्यपचवर्णैकद्रव्यकथने तात्वादिकरणसत्त्वेप्राक् सकृदप्यकथितमेव द्रव्यमाचष्टे भवानेव विधमस्माक पचवर्ण व्यतिकरिष्यतीत्यनुक्त रूपमवगृह्णाति । परकीयाभिप्रायानपेक्षमा मीयचक्षुरिन्द्रियपरिणामसामर्थ्यादेवोक्त रूपमवगृह्णाति । सत्त्वेपारिणामनिरुक्तस्य यथानुरूप चक्षुरिन्द्रियावरणक्षयोपशमपरिणामकारणावस्थितत्वाद्यथा प्राथमिक रूपग्रहण तथावस्थितमेव रूपमवगृह्णाति । नोन नाभ्यधिक । पौन पुन्येन सकृद्विशुद्धिपरिणामपेक्षयाऽऽमनो यथा नुरूपपरिणामोपात्तचक्षुरिन्द्रियसन्नित्येपि तदावरणस्येपदीपदाविभावात् पौन पुनिक प्रकृष्टवज्रकृष्टचक्षुरिन्द्रियावरणक्षयोपशमपरिणामकारणत्वाच्चाधुवमवगृह्णाति रूप । कचिद्बहु कचिदल्प कचिद्बहुविध, कचिदेकविध, क चित् क्षिप्र, कचिच्चिरेण, कचिदनि सूत, कनि सूत, कचिदनुक्त । कचिदुक्त, एव घ्राणाद्यवप्रहेष्वपि योज्य । तथेहावायधारणा अपि बह्नादिभिः सेतरैरवसेया । कश्चिदाह—श्रोत्रप्राणस्पर्शनरसनचतुष्टयस्य प्राप्यकारित्वादिनि सूतानुक्तशब्दाद्यवप्रहेहावायधारणा न युक्ता । इत्युच्यते—अप्राप्तवात् । कय २ पिपीलिकादिवत् । यथा पिपीलिकादीना घ्राणरसनदेशप्राप्तेपि गुडादिद्रव्ये गधरसज्ञान, तत्र वैश्र यावद्विक्षास्मदाद्यप्रत्यक्षसूक्ष्मगुडावयवै पिपीलिकादिघ्राणरसनेन्द्रिययो परस्परानपेक्षावृत्तिततो न दोष ।

अस्मदादीनां तद्भाव इति चेन्न श्रुतापेक्षत्वात् ॥ १६ ॥ यथा भूगृहसंबधितोऽथितस्य पुसश्चक्षुरादिभिरवभासितेष्वपि घटादिषु घटोप रूपमिदमित्यादि य द्विशेषपरिज्ञान तच्छ्रुतापेक्ष परोपदेशापेक्षवात् । तथास्मदादीनामप्यनि सूतानुक्तमपि ज्ञानत्रिकल्पशब्दाद्यवप्रहादिज्ञान तच्छ्रुतापेक्ष । किं च—

लब्धयज्ञरत्वात् ॥ १७ ॥ श्रुतज्ञानप्रभेदरूपगणाया लब्धयक्षरश्रुतकथन पोढा प्रतिभक्त । तद्यथा—चक्षु श्रोत्रघ्राणरसनस्पर्शनमनोलब्धयक्षरमित्यर्थ उपदेश । अतश्चक्षु श्रोत्रघ्राणरसनस्पर्शनेन्द्रियमनोलब्धयक्षर सान्निध्यादेतत्सिध्यति, अनि सूतानुक्तानामपि शब्दाना अवग्रह दिज्ञान । यद्यनग्रहादयो बह्नादीनां कर्मणामाक्षेप्तारो बह्नादीनि पुनर्विशेषणानि इत्य २, इत्यत आह—

अर्थस्य ॥ १७ ॥

चक्षुरादिनिपयोर्यस्तस्य बह्नादिविशेषणविशिष्टस्याऽवग्रहादयो भवति ।

इयति पर्यायानर्थे वा तैरित्यर्थो द्रव्यं ॥ १ ॥ प्रत्यामस्यपि पर्यायानुभयानिमित्तवशाद्भूतप्रत्यागूर्णानियति गच्छत्यर्थे गम्यते वा तैरित्यर्थ क । पुनरसौ २ द्रव्य । किमर्थनिदमुच्यते—

अर्थवचन गुणग्रहणानिवृत्त्यर्थ ॥ २ ॥ केचिद्रूपादयो गुणा एवैन्द्रियैः सनिवृत्त्यते । ततस्तादृग्प्रहणमिति मन्यते । तमतनिवृत्त्यर्थमर्थस्येयुयते । न हि ते रूपादयो गुणा अमूर्ता इन्द्रियसन्निकर्षमापद्यते इति । तप्रचयविशेषे सति सन्निकर्षसमय १ । इति चन्न, गुणादीना प्रचयानुपपत्त । सत्यपि वा प्रचयऽर्थोत्तर प्रादुर्भावाभावात् सूक्ष्माग्रस्थानतिक्रमादप्रहणमवैया स्यात् । न तर्हीदानीमिदं भवति रूप मया दृष्ट गद्ये वा प्रात १ इति । भवति च । अर्थग्रहणात् तदन्यतिरेकात्तेषामपि ग्रहणापपत्ते ।

तेषु सत्सु मतिज्ञानात्मलाभात्सप्तमीप्रसग ॥ ३ ॥ यतो त्रिययषु सत्सु मतिज्ञानमाविर्भवति अतोर्थे इति वाच्य । न, अनेकातात् । नायमेकातासि सत्यर्थे मतिज्ञानं भवतीति । यत् सत्यर्थेऽनितलमभनं सभूतस्य कुमारस्योर्त्तीर्णमात्रस्य घटरूपादिमतिज्ञानाभाव । अथवा नायमकातात्सत्यधिकरणस्य सत्वात्स सतीप्रसग इति । कस्मात्तस्यानियक्षितत्वात् । निवक्ष्यावशाद्धि कारकाणि भवति ।

क्रियाकारकसवधस्य विवक्षितत्वात् ॥ ४ ॥ अवग्रहादय क्रियाविशेषा उक्तास्तेषामवश्य केन चित् कर्मणा भवितव्यमिति बह्वादिविकल्पस्यार्थस्येयुयत ।

बह्वादिसामानाधिकरण्याद्बहुत्वप्रसग ॥ ५ ॥ यतो बह्वादिरेवार्थं नातोऽन्यस्ततो बह्वादिसामानाधिकरण्यादर्थानामिति बहुत्व प्राप्नोति १

न वानभिसवधात् ॥ ६ ॥ न वैय दोष । किं कारण १, अनभिसवधात् । नञस्य बहुत्वादिभिरभिसवध क्रियते । केन तर्ही १

अवग्रहणादिभि ॥ ७ ॥ कस्येयुक्तेऽर्थस्येतीह सबध्यते । तद्विशेषणं बह्वादिग्रहण ।

सर्वस्य वाऽर्थ्यमाणत्वात् ॥ ८ ॥ अथवा सर्वस्यार्थमाणस्यार्थवमतो जातिप्रधानवान्निर्देशस्यार्थस्येकत्वनिर्देशा युक्त ।

प्रत्येकमभिसवधाद्वा ॥ ९ ॥ अथवा प्रत्येकमभिसवध क्रियते । बहोरर्थस्य बहुविधस्यार्थस्येति । किममी अवग्रहादय सर्वस्येन्द्रियानिन्द्रियार्थस्य भवत्युत कश्चिद्विषयविशेषास्ति १, इत्यत आह—

व्यंजनस्यावग्रह ॥ १० ॥

व्यंजनमव्यक्त शब्दादिजात । तस्यावग्रहो भवति किमर्थमिदं १ नियमार्थं । अवग्रह एव नेहादय इति । स तर्होवकार कर्तव्य १

न वा सामर्थ्याद्विधवारणप्रतीतेरभक्षवत् ॥ ११ ॥ न वा कर्तव्य । किं कारण १ समर्थ्याद्विधवारणप्रतीते । कथं १ अन्नमक्षयत् । यथा न कश्चिदपा न मक्षयतीति सामर्थ्याद्विधवारण प्रतीयते, अप एव मक्षयतीति । तथा सर्वेषामवग्रहादीना प्रसिद्धौ अवग्रहवचनमन्वारणार्थं निज्ञायते ।

तयोरभेदो ग्रहणाविशेषादिति चेन्न व्यक्ताव्यक्तभेदाद्भिनवशराववत् ॥ १२ ॥ स्यादेतत्तयोरर्थवग्रहव्यंजनाग्रहयोर्नास्तिभेद, ग्रहणाविशेषात् । न हि शब्दादिग्रहण प्रति विशयोस्तीति । तन्न किं कारणं व्यक्ताव्यक्तभेदात् । व्यक्तग्रहणमर्थ्याग्रह । अव्यक्तग्रहण व्यंजनावग्रह । कथं १ अभिनवशराववत् । यथा सूक्ष्मजलकणद्वित्रिसिक्त शरावाभिनवो नादी भवति । स एव पुन पुन सिच्यमान शनैस्तिभ्यति । तथा मन शब्दादीना व्यक्तग्रहणाग्राह्य व्यंजनावग्रह । व्यक्तग्रहणमर्थ्याग्रह ।

सर्वेन्द्रियाणामविशेषेण व्यंजनावग्रहप्रसगे यत्रासभवस्तदर्थं प्रतिषेधमाह—

न चक्षुरनिन्द्रियाभ्यां ॥ ११ ॥

चक्षुषा अनिन्द्रियेण च व्यंजनावग्रहो न भवति । कुत १

व्यंजनावग्रहाभावधर्षुर्नसोरप्राप्त्यकारित्वात् ॥ ११ ॥ यतोऽप्राप्तमर्थमविदिक युक्त सन्निकर्षविषयेऽनस्थित वाश्रप्रकाशाभिव्यक्तमुपलभते । चक्षुर्नन्वाऽप्राप्त, ततो नान्यथाव्यंजनावग्रहास्ति ।

इच्छामात्रमिति चेन्न सामर्थ्यात् ॥ २ ॥ स्यादेतदिच्छामात्रमिदमातार्थावमाहि चक्षुरिति, तत्र किं कारणं सामर्थ्यात् । कथं सामर्थ्यं ?

आगमतो युक्तितश्च ॥ ३ ॥ आगमस्तावत्—गाथा

पुट्टं सुणोदि सद अपुट्टं पुणवि पस्तदे रूव । गध रस च पास पुट्टं पुट्टं विजाणादि ॥ इति

युक्तितोपि अप्राप्यकारि चक्षुः सृष्टानवग्रहात् । यदि प्राप्यकारि स्यात्, त्वग्निद्रियवत्सृष्टमजन गृह्णीयात् । न च गृह्णात्यतो मनोवदप्राप्यकारीत्यवसेय । अत्र केचिदाहुः, प्राप्यकारि चक्षुरावृत्तानवग्रहात् त्वग्निद्रियवदिति । अत्रोच्यते—काचाभस्फटिकावृत्तार्थावग्रहे सत्यव्यापकत्वादसिद्धो हेतुः । वनस्पतिचैतन्ये स्वापवत् । तथा सशयहेतुः, अप्राप्यकारिण्यस्कातोपले साध्यविपक्षेपि दर्शनादिति । भौतिकत्वात्प्राप्यकारि चक्षुरभिवादिति चेन्न । अयस्कातेनैव प्रत्युक्तत्वात् । बाह्येन्द्रियत्वात्प्राप्यकारि चक्षुरिति चेन्न । द्रव्येन्द्रियोपकरणस्य भावेन्द्रियस्य प्राधान्यात् । अप्राप्यकारित्वे व्याहितातिविकृष्टग्रहणप्रसंगः । इति चेन्न अयस्कातेनैव प्रत्युक्तत्वात् । अयस्कातोपलमप्राप्य लोहमाकर्ष्यदपि न व्यवहितमाकर्षति नातिविकृष्टग्रहणमिति । सशयावस्थमेतदित्यप्राप्यकारित्वे सशयविपर्यभाव इति चेत्, तत्राप्राप्यकारित्वेपि, तदविशेषात् । कश्चिदाह—रदिमवचक्षुः, तैजसत्वात्तरमात्प्राप्यकारीत्यभिवादित्येत्त्वायुक्तमनभ्युपगमात् । न हि वयमभ्युपगच्छामस्तैजस चक्षुरिति । तेजोलक्षणमौष्प्यमिति कृत्वा चक्षुरिन्द्रियस्थानमुष्णं स्यात् । न च तदेश स्पर्शनेन्द्रियमुष्णस्पर्शोपलभि दृष्टमिति । इतश्चातैजस चक्षुर्भासुरत्वानुपलभ्ये । अदृष्टवशादनुष्णाभासुरत्वमिति चेन्नादृष्टस्य गुणत्वात्, अक्रियस्य भावस्य भावनिग्रहासामर्थ्यात् । नक्तचररदिमदर्शनाद्रश्मिवचक्षुरिति चेन्नातैजसोपि पुत्रलद्रव्यस्य भासुरत्वपरिणामोपपत्तेरिति । किं च—गतिमद्वैधर्म्यादिह यद्व्रतमिद्व्रवति न तत्सन्निकृष्टविप्रकृष्टावभिन्नकालं प्राप्नोति । न च तथा चक्षुः । चक्षुर्हि शाखाचद्रमसामिन्नकालमुपलभते, यावता कालेन शाखां प्राप्नोति तावता चद्रमसमिति स्पष्टं गतिमद्वैधर्म्यं तस्मान् गतिमच्चक्षुरिति । यदि च प्राप्यकारि चक्षुः स्यात्तमिथ्यायां रात्रौ दूरग्नौ प्रज्वलति समीपगतद्रव्योपलभन भवति कुतोनातरालगतद्रव्यालोचन । प्रकाशाभावादिति चेन्न तैजसत्वादन्यादिष्वत् सहायातरापेक्षत्वप्रसंगान् । किं च यदि प्राप्यकारि चक्षुः स्यात्सातराधिकग्रहणं न प्राप्नोति । नहीन्द्रियाणां निरन्तरे विषये गधादौ सांतरग्रहणं दृष्टं । नाप्यधिकग्रहणं । अथ मतं बहिरधिष्ठानाद्भूतिरिन्द्रियस्य अत उपपन्नं तद्विषयस्य सातराधिकग्रहणमिति तदयुक्तं—यस्मान् बहिरधिष्ठानाद्रिन्द्रियं तत्र चिकित्सादिदर्शनादन्यथाधिष्ठानविधानेपि ग्रहणप्रसंगो मनसश्चावहिर्भावात् । मनसाधिष्ठितं हि इन्द्रियं स्वविषये व्याप्यते न च मनोबहिरधिष्ठानमस्ति तदभावादग्रहणप्रसंगः । अनुवृत्तौ च सभवाभावाद्दिप्रकीर्णं, चक्षुरस्मिन्समूहः, कथमभ्युपगमोधिष्ठस्येति । कश्चिदाह—श्रोत्रमप्राप्यकारि निविकृष्टविषयग्रहणादिति । एतच्चायुक्तं असिद्धत्वात् । साध्यं तावदेतद्विप्रकृष्टं शब्दं गृह्णाति श्रोत्रं उतप्राणैन्द्रियवदवगाढं स्वविषयभावपरिणतं पुत्रलद्रव्यं गृह्णातीति । विप्रकृष्टशब्दग्रहणे च स्वकर्णतातर्जिलगतमशकृशब्दो नोपलभ्यते नहीन्द्रियं किञ्चिदेकं दूरस्थविषयमाहि दृष्टमिति । आकाशगुणत्वाच्छब्दस्य स्पर्शवद्गुणत्वाभाव इति चेन्नाऽर्भूतगुणस्यात्मगुणवद्विन्द्रियविषयत्वादर्शनादिति । प्राप्तावग्रहे श्रोत्रस्य दिग्देशभेदविशिष्टनिषयग्रहणाभाव इति चेन्न शब्दपरिणतविषयत्वं पुत्रलद्रव्येणैव तत्र विशेषस्य तथाभावापत्तेः । सूक्ष्मत्वाप्रतिघातात्समततः प्रवेशाच्च । सिद्धमेतच्चक्षुर्मनसी वर्जयित्वा शेषाणामिन्द्रियाणां व्यजनावग्रहः । सर्वेषामिन्द्रियाणामर्थावग्रह इति ।

मनसोऽग्निन्द्रियव्यपदेशाभावः स्वविषयग्रहणे करणांतरानपेक्षत्वाच्चक्षुर्वत् ॥ ४ ॥ यथा चक्षुरूपग्रहणे करणांतरं नापेक्षत इति इन्द्रियव्यपदेशं लभते तथा मनोपि गुणदोषविचारादित्यस्यापोरं करणांतरं नापेक्षत इतीन्द्रियं प्राप्नोति नानिन्द्रियमिति ।

न वाप्रत्यक्षत्वात् ॥५॥ नैव दोषः किं कारणं अप्रत्यक्षत्वात् । यथा चक्षुरादिपरस्परस्यैन्द्रियकत्वात्प्रत्यक्षं न तथा मन-रिन्द्रियकं । पुनः । सूक्ष्मद्रव्यपरिणामात्तस्मादनिन्द्रियमिन्द्रियव्युत्पत्तेः । अत्राह—कथमवग्रह्यते प्रत्यक्षं तदस्तीति ?

अनुमानात्तस्याधिगम ॥ ६ ॥ अपत्यक्षाणामप्यर्थानां लोकेऽनुमानादधिगतिर्दृष्टा, यथा, आदित्यस्य गति । वनस्पतीनां च वृद्धिहासौ । तथा मनसोऽप्यस्ति वमनुमानादवगम्यते । कोसावनुमान ।

युगपज्ज्ञानक्रियानुत्पत्तिर्वनसो हेतु ॥ ७ ॥ सत्सु चक्षुरादिकरणेषु शक्तिमसु च बाह्येषु रूपादिषु सति चानेकस्मिन् प्रयोजने, यतोऽज्ञानानां क्रियाणां च युगपदनुपपत्तिः, तदस्ति मन इत्यनुनीयते ।

अनुस्मरणदर्शनाच्च ॥ ८ ॥ यत् सकृदृष्टं श्रुतं वानुस्मर्यते । अतस्तद्दर्शनात्तदस्त्विवमवसेय । अप्राह—एकस्यामनं कुतः कारणमेदः ?

इत्यभावस्यापि कारणभेदोऽनेककलाकुशलदेवदत्तवत् ॥ ९ ॥ यथा अनेकज्ञानक्रियाशक्ति-
युक्तस्यापि देवदत्तस्य कारणभेदो दृश्यते । चित्रकर्मणि वर्तमानस्य घर्तिकालेऽखनीकुर्चिकायुपकरणापेक्षा । काष्ठकर्मणि वर्तमानस्य वासीघटमुखवृक्षादानादिकरणापेक्षा । तथा मनोपि क्षयोपशमभेदात् ध्यानक्रिया परिणामशक्तियुक्तस्य चक्षुराद्यनेककरणापेक्षा न विरुध्यते ।

स नामकर्मसामर्थ्यात् ॥ १० ॥ स एव कारणभेद नामकर्मसामर्थ्याद्विदितव्यः । कथं इह यदेत-
च्छरीरनामकर्मोदयाद्यापादितं यवनालिकासस्यान श्रोत्रेन्द्रिय, एतदेव शब्दोपलब्धिसहिष्णु नेतराणि । तथा यदेतद् घ्राणेन्द्रिय अतिमुक्तकचद्रकसस्यान, एतदेव गन्धवगमसमर्थं नेतराणि । तथा यदेतज्जिह्वेन्द्रिय क्षुरमा कृति, एतदेव रसावगमे नान्यानि । तथा यदेतत्स्पर्शनेन्द्रियमनेकाकृति तदेव स्पर्शोपलब्धने नेतराणि । तथा यदेतच्चक्षुरिन्द्रिय मस्त्रिकाकारं कृष्णताराधिष्ठानं, तदेव रूपाविष्करणेऽलं नेतराणि । इत्येवमाभिनिबोधिक द्रव्यक्षेत्रकालभयिरवसेय । द्रव्यतो मतिज्ञानौ सर्वद्रव्याण्यसर्वपर्यायण्युपदेशेन जानाति । क्षेत्रत उपदेशेन सर्वक्षेत्राणि जानाति । अथवा क्षेत्र विषय । चक्षुष क्षेत्र सप्तचत्वारिंशद्योजनसहस्राणि त्रिपञ्चशधिके च द्वे योजनशते योजनस्य चैकविंशतिपष्टिभागाः । श्रोत्रस्य क्षेत्र द्वादशयोजनानि । घ्राणरसनस्पर्शनानां नव-
योजनानि । कालत उपदेशेन सर्वकालं जानाति । भावत उपदेशेन जीवादीनामौदयिकादीन् भावान् जानाति । तस्मान्मन्यादेक, इन्द्रियनिन्द्रियभेदाद्द्विधा, अवग्रहादिभेदाच्चतुर्धा, तैरिन्द्रियगुणितैश्चतुर्विंशतिविधं, तैरेव व्यजनावग्रहाधिकैरष्टाविंशतिविधं । तैरेव मूलभगाधिकैर्द्रव्यादिसहितैर्वा द्वात्रिंशद्विधं । त एते प्रयो-
विकल्पा बह्वादिभिः पद्भिरेतरानपेक्षैर्गुणिताश्चतुर्धत्वारिंशच्छतं, अष्टपञ्चसुत्तरं शतं, द्वात्रिंशदधिकं शतमिति च भवति । त एव बह्वादिभिर्द्वादशगुणिता द्वे शते अष्टाशीत्युत्तरे, त्रीणिशतानि पद्भिःशानि, चतुरशीत्य-
त्रिकानि त्रीणिशतानि च भवति । आह—व्यजनावग्रह बह्वाद्यभावः कस्मात् ? अन्वक्तव्यत् । उच्यते, अवग्रहवत् तसिद्धिः । यथाऽव्यक्तग्रहणमवग्रहस्तथा बह्वादिविकल्पोऽव्यक्तरूपेणैव वेदितव्यः । अयानि सूत्रे कथं ? तत्रापि ये च यावत्तश्च पुद्गला सूक्ष्मानि सूता सति, सूक्ष्मास्तु साधारणैर्न गृह्यते ? तेषामिन्द्रियस्थानावगाहनं अनि सूत व्यजनावग्रहः । परोक्षद्वैविध्ये सत्युपकल्पतलक्षणविकल्पमतिज्ञानविधर्मि, यद् द्वितीयमुपादिष्ट तत्किनिमित्त कतिविधं च ? इत्युच्यते—

श्रुतं मतिपूर्वं व्यनेकद्वादशभेदं ॥ २० ॥

श्रुतशब्दो जइस्त्वार्यष्टमी रुदिवशात् कुशलशब्दवत् ॥ १ ॥ यथा कुशलशब्द कुशलवन्-
क्रिया प्रतीत्य व्युत्पादित तद्विवा सर्वत्र पर्यवदाते वर्तते । तथा श्रुतशब्दोपि ध्वनगनुपादाय ध्युत्पादितो रुदिवशात् कस्मिंश्चिज्ज्ञानविशेषे वर्तते ।

कार्यप्रतिपालनात् पूरणान्ना पूर्वं कारण ॥ २ ॥ ॥ कार्यं पालयति श्रयतीति या पूर्वं कारणं लिङ्ग निमित्तमित्यनर्थोत्तर । मतिज्ञानं व्याख्यात तत्पूर्वमस्यति । पूर्वं, मतिकारणकमित्यर्थः ।

मतिपूर्वकत्वे श्रुतस्य तदात्मकत्वप्रसङ्गो घटवत्, अतदात्मकत्वे वा तत्पूर्वकत्वाभावः ॥ ११ ॥
कश्चिदाह मतिपूर्वं श्रुतं तदपि मत्सामकं प्राप्नोति । कारणगुणानुविधानं हि कार्यं दृष्टं । यथा मृत्निमित्तो घटो घटामकः । अथाऽतदात्मकत्वमिष्यते तत्पूर्वकत्वं तर्हि तस्य हीयते इति ।

न वा निमित्तमात्रत्वाद्वादिदिवत् ॥ ४ ॥ नवैप दोष । किं कारणं ' निमित्तमात्रत्वाद्वादिदिवत् । यथा मृद स्वयमतर्घटभवनपरिणामाभिमुख्ये, दडचक्रपौरुषेयप्रयत्नादिनिमित्तमात्र भवति । यत् सत्स्वपि दडादिनिमित्तेषु शर्करादिप्रचितो मृत्पिण्ड स्वयमतर्घटभवनपरिणामनिरुमुक्तवान्न घटीभवति । अतो मृत्पिण्ड एव द्वाद्वादडादिनिमित्तापेक्ष आभ्यतरपरिणामसामिभ्याद् घटो भवति, न दडादय, इति दडादीनां निमित्तमात्रत्व । तथा पर्यायिपर्याययो' स्यादन्यावादात्मन, स्वयमत.श्रुतभवनपरिणामाभिमुख्ये मतिज्ञान निमित्तमात्र भवति । यत् सलापि सम्यग्दृष्टे श्रोत्रेन्द्रियबलाधाने बाह्याचार्यपदार्योपदेशसनिधाने च श्रुत-ज्ञानावरणोदयवशीकृतस्य स्वयमत श्रुतभवननिरुमुक्तत्वादात्मनो न श्रुत भवति । ततो बाह्यमतिज्ञानादि-निमित्तापेक्ष आत्मा, एव, अभ्यतरश्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमापादितश्रुतभवनपरिणामाभिमुख्याच्छ्रुती भवति । न मतिज्ञानस्य श्रुतभवनमस्ति, तस्य निमित्तमात्रत्वात् ।

अनेकांताद्य ॥ ५ ॥ नायमेकातोस्ति, कारणसदृशमेव कार्यमिति । कुतस्तत्रापि सप्तभगीसभयात्, कथं घटवत् । यथा घट कारणेन मृत्पिण्डेन स्यात्सदृश, स्यान्न सदृश इत्यादि । इति मृद्भव्याजीवानुपयोगा-यादेशात्स्यात्सदृश । पिण्डघटसस्यानादिपर्यायादेशान्न सदृश । पूर्ववदुत्तरे भगा नेतव्या । यस्वैकातेन कारणानुरूप कार्य, तस्य घटपिण्डशिविकादिपर्याया न उपलभ्यते । किं च—घटेन जलधारणादिव्यापारो न क्रियेत मृत्पिण्डे तददर्शनात् । अपि च मृत्पिण्डस्य घटत्वेन परिणामवद्, घटस्यापि घटत्वेन परिणामः स्यात्, एकांतसत्त्वत्वात्, नचैव भवति । अतो नैकातेन कारणसदृशत्वं । तथा श्रुत सामान्यादेशा स्यात्कारणस-दृश यतो मतिरपि, ज्ञान, श्रुतमपि । अव्यवहित्वाभिमुखग्रहणानानाप्रकारार्थप्ररूपणसामर्थ्यादिपर्यायादेशा स्यान्न कारणसदृश । पूर्ववदुत्तरे भगा नेतव्या ।

श्रोत्रमतिपूर्वस्यैव श्रुतत्वप्रसंगस्तदर्थत्वादिति चेन्नोक्तत्वात् ॥ ६ ॥ स्यादेतच्छ्रोत्रमतिपूर्-वस्यैव श्रुतत्व प्राप्नोति । कुत ' तदर्थत्वात् । श्रुत्वावधारणादि श्रुतमित्युच्यते । तेन चक्षुरादिमतिपूर्वकस्यैव श्रुतत्व न प्राप्नोति । तन्न किं कारणं ' उक्तत्वात् । उक्तमेव श्रुतशब्दोय रूढिशब्द इति । रूढिशब्दाश्च स्वोत्पत्तिक्रि-मानपेक्षा प्रवर्तते, इति सर्वमतिपूर्वस्य श्रुतत्वसिद्धिर्भवति ।

आदिमतोऽतवत्त्वाच्छ्रुतस्याऽनादिनिधनत्वात्तुपपत्तिरिति चेन्न द्रव्यादिसामान्यापेक्षया तत्सिद्धेः ॥ ७ ॥ स्यादेतच्छ्रुतस्याऽऽदिमत्वमभ्युपगत, मतिपूर्वमिति वचनात् । आदिमतश्च लोकेश्रुतवत्त्व दृष्ट । तत् आद्यतसमवादानादिनिधन श्रुतमिति व्याहृत्यते । ततश्च पुरुषकृतित्वादप्रामाण्य स्यादिति । नैप दोष । द्रव्यादिसामान्यापेक्षया तत्सिद्धिः । द्रव्यक्षेत्रकालभावानां विशेषत्वानिवक्षायां श्रुतमनादिनिधनमि-त्युच्यते । न हि केनचित्पुरुषेण कश्चित् कदाचिक्वचिदुत्प्रेक्षितमिति । तेषामेव विरायापेक्षया आदिरतश्च सम्भवतीति मतिपूर्वमित्युच्यते । यथापुरो बीजपूर्वक । स च सतानापेक्षयानादिनिधन इति । न वा पुरुष-कृतित्वमप्रामाण्यकारण चौर्ध्वोपदेशास्त्वर्माणकर्तृकस्य प्रामाण्यप्रसंगात् । अनित्यस्य च प्रत्यक्षादेः प्रामाण्ये को विरोधः ।

सम्पन्नत्वोत्पत्तौ युगपन्मतिश्रुतोत्पत्तेर्मतिपूर्वकत्वाभाष इति चेन्न ' सम्पन्नत्वस्य तदपेक्ष-त्वात् ॥ ८ ॥ स्या मत मन्त्रज्ञानश्रुताज्ञानयो. प्रथमसम्पन्नत्वोत्पत्तौ युगपन्मतिपरिणामान्मतिपूर्वकश्च श्रुतस्य नोपपद्यत इति । तन्न किं कारणं सम्पन्नत्वस्य तदपेक्षत्वात् । तयोर्हि सम्पन्न, सम्पन्नदर्शनोत्पत्तौ युगपद्भवति । आत्मतामस्तु क्रमवान्, इति मतिपूर्वकत्वं युक्त, पितापुत्रवत् ।

मतिपूर्वकत्वाविशेषाच्छ्रुताविशेष इति चेन्न कारणभेदात्तदसिद्धे ॥ ९ ॥ स्यादेतत्सर्वेनां प्राणिनां श्रुतमविशिष्टं प्राप्नोति । कुत ' कारणाविशेषात् । मतिपूर्वत्वं हि कारणमिष्ट, तच्च सर्वेषामभिधीयतेमिति । तन्न किं कारणं कारणभेदात्तदसिद्धे । प्रतिपुरुष हि मतिश्रुतावरणक्षयोपशमो यद्वा भिनस्तद्वेदाद्वाद्य-निमित्तभेदाद्य श्रुतस्य प्रकाशप्रकर्षयोगो भवति, मतिपूर्वकत्वाविशेषेपि ।

भुताच्छ्रुतमतिपक्षेक्षणव्याप्तिरिति चेन्न तस्योपचारतो मतिस्त्वसिद्धेः ॥ १० ॥ स्यान्मत,
 यदा शब्दपरिणतपुद्गलरूपादाहितवर्णपदवाक्यादिभावाच्चक्षुरादिधिपयाच्चाऽऽवश्रुतविषयभायनापमादविना-
 भाविन कृतसगतिर्जनेने घटाज्जलधारणादिकार्यं सबन्धतर प्रतिपद्यते । धूमादेर्वाग्न्यादिद्रव्य । तदा श्रुताच्छ्रुत
 प्रतिपत्तिरिति कृत्वा मतिपूर्वलक्षणमव्यापीति । तन्न किं कारणं तस्योपचारतो मति वसिद्धेः । मतिपूर्व हि श्रुत
 कचि-मतिरित्युपचर्यते । अथवा व्यवहिते पूर्वशब्दो वर्तते । तद्यथा पूर्वं मधुरायाः पाटलीपुत्रमिति । तत-
 साक्षान्मतिपूर्वं परपरया वा मतिपूर्वमपि मतिपूर्वग्रहणेन गृह्यते ।

भेदशब्दस्य प्रत्येकं परिसमाप्तिर्ध्वजिवत् ॥ ११ ॥ यथा देवदत्तजिनदत्तगुरुदत्ता भोज्यतामिति
 भुञ्जि प्रत्येक परिसमाप्यते । तथेहापि भेदशब्द प्रत्येकमभिसंबन्धते । द्विभेदमनेकभेद द्वादशभेद चेति ।

सत्रांगप्रविष्टमंगवाद्यं चेति द्विविधमंगमाबिष्टमाचारादिद्वादशभेदं धुञ्जयतिशयार्थियुक्तगण
 धरानुस्मृतप्रंथरचनं ॥ १२ ॥ भगवद्दहस्तवैज्ञानिहमवर्णिगतवाग्गाऽर्ध्विमलसठिलप्रक्षालितात करणैर्बुद्धय-
 तिज्ञयार्थियुक्तिर्गणधैरनुस्मृतप्रथरचन, आचारादिद्वादशविधमंगप्रतिष्ठिमियुच्यते । तद्यथा-भाचार, सूत्रकृत,
 स्थान, समवायो, व्याख्याप्रज्ञप्तिः, शास्त्रधर्मकथा, उपासकाध्ययन, अतकृद्दश, अनुत्तरोपपादिकदश,
 प्रभन्व्याकरण, विपाकमूत्र, दृष्टियाद, इति । आचारे, चर्यानिधान शुद्धयष्टकपचसमितिपुतिविकल्प
 कथ्यते । सूत्रकृते, ज्ञानविनयप्रज्ञापना कल्याकल्प्य-लेदोपरथापना व्यवहारधर्मक्रिया प्ररूप्यते । स्थाने,
 अनेकाश्रयाणामर्थाना निर्णय क्रियते । समवाये, सर्वपदार्थानां समनायक्षित्यते । स चतुर्विध द्रव्यक्षे-
 प्रकालभावविकल्पै । तत्र धर्माधर्मास्तिकायलोकाकाशैकजीवानां तुल्या सध्ययप्रदेशत्वादेकेन प्रमाणेन
 द्रव्याणां समवायनाद् द्रव्यसमवाय । जबूदीपसर्वाथिसिद्धपर्यप्रतिष्ठाननरकनदीश्वरैकवापीनां तुल्ययोजनशत-
 सहस्रविष्कभप्रमाणेन क्षेत्रसमनायनात् क्षेत्रसमनाय । उत्सर्पिण्यवसर्पिण्योस्तुल्यदशसागरोपमकोटाकोटी-
 प्रमाणात् कालसमवायनाकालसमवायः । क्षापकसम्पकषकेऽलज्ञानकेवलदर्शनवधाख्यातचारित्राणा योभावः
 तदनुभवस्य तुल्यानतप्रमाणत्वाद्दानसमनायनाद् भावसमनाय । व्याख्याप्रज्ञप्तौ, पठिव्याकरणसहस्राणि, किम-
 स्तिजीव, ः नास्ति इत्येवमादीनि निरूप्यते । शास्त्रधर्मकथाया, भाष्यानांपाष्याना बहुप्रकाराणा कथन ।
 उपासकाध्ययने, ध्यानधर्मलक्षण । सत्सारस्यात कृतो यैस्तेतकृत नमिमतगसोमिलरामपुत्रमुदर्शनयमवा-
 स्मीकवलीकानिष्कवलपालावष्टपुत्रा इत्येते दश वर्धमानतार्थिकरतार्थे । एवमृषमादीनां त्रयोविंशतेस्तार्थेष्वन्ये
 च दश दशानगारा दारुणानुपसर्गाभिर्जित्य कृत्स्नकर्मक्षयादतकृत दश, अस्या वर्णते इति अतकृद्दश
 अथवा, अतकृता दश, अंतकृद्दश तस्यामर्हदाचार्यविधि सिष्यतां च । उपपादो जन्म प्रयोजनं येषां त इमे
 औपपादिका, विजयवैजयतजयतापराजितसर्वार्थसिद्धाख्यानि पचानुत्तराणि । अनुत्तरेष्वौपपादिका अनुत्तरोप-
 पादिका । ऋषिपितास धन्य सुनक्षत्र-कार्तिक नदनदन-शातिभद्र-अभय वारिषेण चिजातपुत्रा इत्येते दश वर्धमा-
 नतीर्थकरतीर्थे । एवमृषमादीना त्रयोविंशतेस्तार्थेष्वन्येऽ ये च दश दशानगारा दश दश दारुणानुपसर्गाभिर्जित्य
 विजयायनुत्तरेष्वृषमा इत्येनमनुत्तरोपपादिका दशास्या वर्णते इत्यनुत्तरोपपादिकदश । अथवानुत्तरोपपादि-
 काना दश अनुत्तरोपपादिकदश तस्यामायुर्वैक्रियिकानुबधविशेष । आक्षेपविक्षेपैर्हेतुनयाभिनाना
 प्रभानां व्याकरण, प्रभन्व्याकरण तस्मिन्लौकिकवैदिकानामर्थाना निर्णया । विपाकसूत्रे सुकृतदुष्कृतानां
 विपाकक्षित्यते । द्वादशमंग दृष्टियाद इति कौत्कलकाडे विद्दि । कौशिक-हरिश्मशु माळयिक रोमसहारीत
 मुदाक्षलायलदीना क्रियावाददृष्टीनामशीतिशत । मरीच-कुमार-कपिलोत्क-गार्य-व्यामभूति-वाद्दलि-
 माठर-मौद्रव्यायनादीनामक्रियावाददृष्टीना चतुरशीति । शकल्प-वाकल-कुथुमिसाल्यमुद्दि नारायणकठ-
 मार्यदिन मौद पैपलाद-वादरायणांबठी-कृदौरिकायन-वसु-जैमिन्यादीनामज्ञानकुदृष्टीना सप्तषष्टि । वशिष्ठ-
 पाताशर-जतुकीर्ण-नाल्मीकि-रोमार्थि-सत्यदत्त व्यासीलापुत्रोपमन्यवैद्दत्तायस्थूणारीना वैनथिकदृष्टीना द्वात्रिंश-
 देवा दृष्टिशताना त्रयाणां त्रिपञ्चत्तराणा प्ररूपण निग्रहश्च दृष्टिवादे क्रियते । स पचविध परिकर्म,
 सूत्र प्रथमानुयोग-पूर्वगत-चूळिकांचेति । तत्र पूर्वगत चतुर्दशप्रकार उत्पादपूर्वं अत्रायण वीर्यप्रवाद अस्ति
 नास्तिप्रवाद ज्ञानप्रवाद सत्यप्रवाद आत्मप्रवाद कर्मप्रवाद च प्रत्याख्याननामधेय विद्यानुवाद कल्याणनाम-

भेष प्रणवाप क्रियाविशालं लोकविदुसारमिति । कालपुद्गलजीवादीनां यदा यत्र यथा च पर्यायेणो
 त्पादो वर्णयते, तदुत्पादपूर्वं । क्रियावादादीनां प्रक्रिया अप्रायणी चांगादीनां स्वसमवायविषयश्च यत्र ह्यापित-
 स्तदप्रायण । छप्रस्यकेवलानां धीर्ष, सुरेन्द्रदेव्याधिपानां ऋद्धयो, नरेन्द्रचक्रधरबलदेवानां च वीर्यलाभो द्रव्याणां
 सम्पत्कवलक्षण च यत्राभिहित च तद्दीर्घप्रवाद । पचानामस्तिकायानामर्थो नयानां चानेकपर्यायेरिदमस्तीद
 नास्तीति च कात्स्न्येन यत्रायभासित तदस्तिनास्तिप्रवाद । अथवा पण्णामपि द्रव्याणां भावाभात्रपर्यायविधिना
 स्वपरपर्यायाभ्यामुभयनयवशीकृताभ्यामर्पितानर्पितसिद्धाभ्या यत्र निरूपण तदस्तिनास्तिप्रवाद । पचाना-
 मपि ज्ञानानां प्रादुर्भावविषयायतनानां ज्ञानिनां अज्ञानिनामिन्द्रियाणां च प्रधान्येन यत्र विभागो विभावित
 स्तज्ज्ञानप्रवाद । वागुत्तिसत्कारकारणप्रयोगो द्वादशधा भाषा वक्तारक्षानेकप्रकारमृषामिधान दशप्रकारश्च
 सत्यसद्भावो यत्र प्ररूपित तत्सत्यप्रवाद । गुतिर्वैद्यमाणा । वाक्सत्कारकारणानि शिर' कठादीनि अष्टौ
 स्वानानि । वाक्प्रयोगः शुभ्रेतरलक्षणो वक्ष्यते । अम्पाह्वानकलहैपुशुन्यासबद्धप्रलापरत्यारत्युपधिनिष्ठस्य
 प्रणतिमोपसम्यग्दर्शनमिध्यादर्शनात्मिका भाषा द्वादशधा । हिंसादेः कर्मण कर्तुर्विरतस्य विरताविरतस्य
 वाऽपमस्य कर्तेत्यभिधानमम्पाह्वान । कलह. प्रतीत । पृष्टतो दोषाविष्करण पैशुन्य । धर्मार्थकाममोक्षा
 संबन्धा वाग्, असंबन्धप्रलाप । शब्दादिविषयदेशादिषु रत्युपादिका रतिवाक् । तेज्येनारत्युपादिक, अरतिवाक् ।
 यां वाचं श्रुत्वा परिप्रहार्जनरक्षणादिध्यासज्यते सोपधिवाक् । वणिग्व्यवहारे यामत्रार्थं निष्कृतिप्रवण आत्मा
 भवति सा निष्कृतिवाक् । यां श्रुत्वा तपोविज्ञानाधिकेच्यपि न प्रणमति सा प्रणतिवाक् । यां श्रुत्वा स्तेये
 वर्तते सा मोपनाक् । सम्यग्मार्गस्योपदेष्ट्री सा सम्यग्दर्शनवाक् । तद्विपरीता मिध्यादर्शनवाक् । वक्तारश्वा-
 ऽऽविष्कृतवकृत्वपर्याया द्वीन्द्रियादय । द्रव्यक्षेत्रकालभावाश्रयमनेकप्रकारमनृत । दशविध सत्यसद्भाव —
 नाम-रूप-स्वापना-प्रतीत्य-सदृति-सयोजना-जनपद-देश-भाव-समय-सत्यभेदेन । तत्र सचेतनेतरद्रव्यस्या-
 सत्यव्यर्थे यद्भववहारार्थं सज्ञाकरण तन्नामसत्यं, इन्द्र इत्यादि । यदर्थासन्निधानेपि रूपमत्रेणोच्यते तद्रूपसत्व ।
 यथा चित्रपुरुषादिषु असत्यपि चैतन्योपयागादावर्थं पुरुष इत्यादि । असत्यव्यर्थे यत्कार्यार्थं स्थापित द्यूताश्च
 निक्षेपादिषु तत्स्वापनासत्य । आदिमदनादिमदौपशाभिकादीन् भावान् प्रतीत्य यद्बचन तत्प्रतीत्यसत्य ।
 यद्भोके सद्रत्यानीत वचस्तत्सदृतिसत्य, यथा पृथिव्यायनेककारणत्वेपि सति, पके जात पकजमित्यादि । धूप
 घूर्णवासानुलेपनप्रचर्यादिषु पत्र-भकार-हस-सर्वतोभद्र-श्रीचव्यूहादिषु वा सचेतनेतरद्रव्याणां यथा भाग-
 विधितनिवेशाविर्भावक यद्बचस्तस्योपयोजनासत्य । द्वात्रिंशत्सहस्रजनपदेश्वार्यानायर्भेदेषु धर्मार्थकाममोक्षाणां
 प्रापक यद्बचस्तजनपदसत्य । प्रामनगरराजगणपाखडजातिकुलादिधर्माणामुपदेष्टु यद्बचस्तेऽशसत्य ।
 छप्रस्यज्ञानस्य द्रव्ययाथात्म्यादर्शनेपि सयतस्य सयतासयतस्य वा स्वगुणपरिपालनार्थं प्रासुकमिदमप्रासुक-
 मित्यादि यद्बचस्तद्भावसत्य । प्रतिनियतपदतयद्रव्यपर्यायाणांमागमगम्यानां याथात्म्याविष्करण तद्बच
 स्तत्समयसत्य । यनात्मनोऽस्ति वनास्तिचनित्यत्वात्नित्यत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादयो धर्मा यद्जीवन्तिकामभेदाश्च
 युक्तितो निर्दिष्टा, तद्वाचप्रवाद । अधोदयोपशमनिर्जापर्याया अनुभवप्रदेशाधिकरणानि स्थितिश्च जघन्य
 मध्यमोत्कृष्टा यत्र निर्दिश्यते तत्कर्मप्रवाद । व्रत-नियम प्रतिक्रमण प्रतिलेखन-तप-कल्पोपसर्गाचार प्रतिमा
 विराधनाराधनविशुद्ध्युपक्रमः श्रामण्यकारण च परिमितापरिमितद्रव्यभावप्रत्याह्वान च यत्राह्वयात, तत्प्र-
 त्याह्वाननामभेष । समस्ता विद्या, अष्टौ महानिमित्तानि तद्विषयो रज्जुराशिविधि क्षेत्र श्रणी लोकप्रतिष्ठा
 सत्यान समुद्घातश्च यत्र कथ्यते तद्विद्यानुवाद । तत्रायुष्ट्रसेनादीनामरूपविद्याना सप्तशतानि रोहिण्यादीनां
 महाविद्यानां पचशतानि । अतरिक्ष-भौमाग-स्वर स्वप्न लक्षण-व्यजन छिन्नानि-अष्टौ-महानिमित्तानि तेषां विषयो
 लोकः क्षेत्रमाकाश पटसूत्रवच्चर्मवयवद्वानुपूर्वेणोर्द्धाधस्तिर्यग्व्यवस्थिता असह्याता आकाशप्रदेशभूमय
 श्रेणय उक्ता । अलोकाकाशस्यानतस्य बहूमध्ये सुप्रतिष्ठकसत्यानो लोकः । ऊर्ध्वमधस्तिर्यङ्मृदगवेत्रा-
 सनश्लष्टर्याकृति । तनुनातवलयपरिक्षिप्तमूर्धाधस्तिर्यङ् प्रतरदृत्तधृतदशरज्ज्वायामो मेरुप्रतिष्ठवज्रवैदूर्यपट-
 लतरश्चकसत्स्थिता अधवाकाशप्रदेशा लोकगम्य । लोकमप्याथावदैतानातस्तावदे कारज्जुरर्धं च । माहेंद्रांते
 तिल । प्रसल्लोकात्तऽर्धचतुर्था । फापिष्टाते चतस्र । महाश्रुकातेऽर्धपचमा. । सहस्राते पच । प्राणतातेऽर्धपष्ठा ।

अधुतति पट् । आलोकामस । तथा लोकमप्यादधो यान्च्छर्कराण्युच्यतस्तत्तावदेका रज्जु । ततोऽपि पृथिवीनां पचानां प्रत्येकमतेऽपि रज्जुरेकैका हस्त ततोऽथस्तमस्तम प्रमाया आलोकामतादेका रज्जु । एव सताधो रज्जव । घनोदधिघनानिष्ठतनुनातवलयानि श्रीणि यैरपपरिहित सर्व समताह्लोक । प्रयाणामधोलोकदिग्दिक्दिक्पाश्वभाषिनां प्रत्येक विलारो विनातिषोजनसहस्राणि । तत उपरि क्रमतो हानियसातिर्यंगुलोकभाषि दिग्दिक्दिक्पाश्वधामु प्रत्येक श्रीण्यपि वलयानि, पचचतुस्त्रियोजनविस्तीर्णानि । पुनरुपरि वृद्धिवशाद्भ्र-
लोके दिग्दिक्दिक्पाश्वधामु प्रत्येक श्रीण्यपि वलयानि सतपचचतुर्षोजनविस्तीर्णानि । पुनर्हानियसाह्लो-
कामेऽथास्यपि दिग्दिक्दिक्पाश्वधामु प्रत्येक श्रीण्यपि वलयानि पचचतुस्त्रियोजनविस्तीर्णानि दृढवलयानि पुनरु
परि अधश्च श्रीण्यपि । उपरि लोकामे घनोदधेर्द्विगुण्युती, घनानिष्ठस्य कोश, तनुनातस्य देशोन कोशो विस्तार ।
अथ कलकलपृथिवीपर्यते घनोदधे सप्त, घनानिष्ठस्य पच, तनुनातस्य चत्वारि योजनानि विस्तार । अथ
लोकमूले दिग्दिक्दिक् विष्कभ सत्तरज्जव । तिर्यंगुलोके रज्जुरेका । मूललोके पच । पुनर्लोकामे रज्जुरेका लोक
मप्यादधोरज्जुमवगाह्य शर्कराते अथास्यपि दिग्दिक्दिक् विष्कभ रज्जुरेका । रज्ज्वाश्च पट्सप्तभागास्ततो
रज्जुमवगाह्य बाह्यलोके द्वे रज्जू, रज्ज्वाश्च पचसप्तभागा । ततो रज्जुमवगाह्य पकति तिस्रो रज्जव, रज्ज्वाश्च
त्यार सप्तभागा । ततो रज्जुमवगाह्य घूमति चतस्रो रज्जव, रज्ज्वाश्च त्रय सप्तभागा । ततो रज्जुमवगाह्य
तम प्रभाते पचरज्जव, रज्ज्वाश्च द्वौ सप्तभागी । ततो रज्जुमवगाह्य तमस्तम प्रभाते पचरज्जव, रज्ज्वा सप्त-
भागश्चैक । ततो रज्जुमवगाह्य कलकलाते विष्कभ सत्तरज्जव । वज्रतलादुपरि रज्जुमुक्कम्प विष्कभो द्वे
रज्जू, रज्ज्वाश्चैक सप्तभाग । ततो रज्जुमुक्कम्प तिस्रो रज्जव, रज्ज्वाश्च द्वौ सप्तभागी । ततो रज्जुमुक्कम्प
चतस्रो रज्जव, रज्ज्वाश्च त्रय सप्तभागा । ततोर्ध्वरज्जुमुक्कम्प रज्जव पच । ततोर्ध्वरज्जुमुक्कम्प चतस्रो रज्जव,
रज्ज्वाश्च त्रय सप्तभागा । ततो रज्जुमुक्कम्प तिस्रो रज्जव, रज्ज्वाश्च द्वौ सप्तभागी । ततो रज्जुमुक्कम्प द्वे रज्जू,
रज्ज्वाश्चैक सप्तभाग । ततो रज्जुमुक्कम्प लोकाते रज्जुरेका विष्कभ । एव रज्जुविधि ।

हतेर्गमिक्रियात्वात्सभूयामभदेशानां च बहिरह्नमन समुद्घात । स सप्तविध । वेदनापपादगारणाति
कने जेनिक्रियाऽऽहारककेवलिविषयभेदात् । तत्र यातिकादिदोगविनादिद्रव्यसमथ सतापापादितवेदनाहृतो
वेदनासमुद्घात । द्वितीयप्रपयप्रकर्षोपादितक्रोधादिहृत पयायसमुद्घात । औपक्रमिकानुपक्रमामु-
क्ष्याविभूतमरणात्प्रयोजनो मारणातिकसमुद्घात । जीवानुमहोपघातप्रवणतेज शरीरनिर्वृतनार्थरतेजस-
मुद्घात । एकवपृथकत्वनानाविधिविक्रियशरीरवाक्पचारप्रहरणादिविक्रियाप्रयोजनो वैत्रियिकसमुद्घात ।
अयोक्तविधिनाऽल्पसानघसूत्रमार्थप्रहणप्रयोजनाऽऽहारकशरीरनिर्वृत्यर्ष आहारकसमुद्घात । वेदनीपस्य
बहुत्वादल्पत्वात्पाचयुयो नामोणपूर्वकमालु समरुणार्थं द्रव्यस्वभावयात् सुराद्रव्यस्य फेनवेगवुद्वुद्वारिर्भाषोप-
शाननवरेहस्यामप्रदेशानां बहि समुदातन केरिसमुदात । आहारकमारणातिकसमुद्घातात्पदिष्ठी । यत्
आहारकशरीरमा मा निर्वृतयन् श्रेणगतिचादकदिक्षानामदेशानसरपातानिर्गमय्य-आहारकशरीरमरतिमात्र
निर्वृतयति । अन्पश्चेत्समुद्घातकारणभाषयान्, यजनेन नरकादानुपचत्य तत्रैव मारणातिकसमुद्घातेना-
ऽऽमप्रदेश एकदिक् समुद्घम्यते नान्यक्षेत्रे, अतरतावेकदिष्ठी । शेष पच समुद्घाता पद्दिक् । यतो
वेदनादिसमुद्घातवशाद्बहिर्निःसृतानामामप्रदेशानां पूर्वापरदक्षिणात्तोर्याधोदिक्षु गमनमिष्ट श्रेणगतिचा
दामप्रदेशानां । वेदना-काशय-मारणातिक-तेज-वैत्रियिकाऽऽहारकसमुद्घाता पट् सदेवपसमपिया ।
केवलिसमुद्घात अष्टममदिक । दृढ कपाट प्रतर लोफपूरणानि चतुर्षु समयेषु, पुन प्रतर कपाट दृढ
स्तरीरानुप्रवेशचतुर्षु इति । रविशशिमहन्धरतारागणानां चतोरपदादगतिविषयकान्यानि शुकुनव्याहन,
अहृष्टलदेव-वासुदेव चक्रधारादीनां गर्भानतरणादिमहाकल्याणानि च यत्रोक्तानि तत्रकल्याणनामधेय । पाप-
विक्रियस्य चण्डग आयुर्वेद भूतिकर्मजांगुलिप्रक्रम प्राणापानविभागोपि यत्र विस्तारेण वर्णितस्तप्राणायाम ।
छेत्तादिक् कला, द्वांसप्ततिगुणाश्च, चतुर्दशैश्या, गित्तानि कान्यगुणदोषक्रियाछदोरिचितिक्रिया
क्रियाकरोपभेत्कारश्च यत्र व्याख्यातास्तत्रिष्यविशाले । यत्रोक्तौ न्यवहारश्चरिर्वाजानि परिकर्मरुचि-
क्रियाविभागश्च सर्वश्रुतसप्तद्वुपदिष्ट सम्पद्य लोकविदुस्तार ।

आरातीयाचार्यकृतार्थमत्यासन्नरूपमगवाह ॥१३॥ यद्रणवरशिष्ये प्रशिष्यैरारातीयैरधिग-
तश्रुतार्थतत्त्वं कालदोषादल्पमेधायुर्वलाना प्राणिनामनुप्रहार्थमुपनिबद्ध सक्षिसागार्थवचनविन्यास तदगवाह ।

तदनेकविधं कालिकोत्कालिकादिविकल्पात् ॥१४॥ तदगवाहामनेकविध कालिकमु कालिक
मित्येवमादिविकल्पात् । स्वाध्यायकाले नियतकाल कालिक । अनियतकालमु कालिक । तद्वेदा उत्तराध्ययना
द्योऽनेकविधा । अत्राह—अनुमानादीनां पृथगनुपदेश किमर्थः ।

अनुमानादीनां पृथगनुपदेशः धृतावरोधात् ॥ १५ ॥ यस्मादेतान्यनुमानादीनि श्रुतैर्भवति
तस्मात्तेषां पृथगनुपदेशो न क्रियते । तद्यथा—प्रत्यक्षपूर्वक त्रिविधमनुमान, पूर्ववत्, शपनत्, सामायतोदृष्ट
चेति । तत्र येनाग्नेर्नि सरन् पूर्वं धूम दृष्ट, स प्रसिद्धाग्निधूमसबधाहितसस्कार पश्चाद्दुमदर्शनादस्वप्नाग्निरिति
पूर्ववदग्निं गृह्णातीति पूर्ववदनुमान । तथा येन पूर्वविषाणविषाणिनो सबधउपलब्ध, तस्य विषाणरूपदर्शना
द्रिषाणिन्यनुमान शेषवत् । तथा देवदत्तस्य देशातरप्राप्ति गतिपूर्विकां दृष्ट्वा सबध्यत्तरे सन्नितरि देशातर
प्राप्तिदर्शनाद्गतेरत्यतपरोक्षया अनुमान सामायतो दृष्ट । तदेतन्नितयमपि स्वप्रतिपत्तिकालेऽनक्षरश्रुत,
परप्रतिपत्तिकालेऽक्षरश्रुत । यथा गौस्तथागवष केवल साकारहित इयुपपन्नमपि स्वपरप्रातिपत्तिविष-
यवादक्षरानक्षरश्रुतैऽतर्भवति । तथा शब्दमपि प्रमाण श्रुतमेव । ऐतिहास्य चेतीह स भगवान् भ्राम
इति परपरीणपुरुषागमाद्गृह्यते इति श्रुतैर्तर्भव । प्रकृतिपुरषो दिवा न भुक्ते, अथ च जीवतीत्यर्थादापन्न
रात्रौ भुक्ते इत्यर्थापत्ति* । त्वार प्रत्या आडकमिति सति शाने आडक दृष्ट्वा समवत्यर्थाडक कुंडुवो वेति
प्रतिपात्तिसमव । तृणगुल्मादीनां केहपर्णफलाद्यभाव दृष्टानुमीयते नूनमत्र न दृष्ट पैर्जन्य इत्यभाव ।
एतेषामप्यर्थापर्यादीनामनुक्तानामनुमानसमानमिति पूर्ववच्छ्रुतांतर्भव ।

व्याख्यात परोक्ष प्रत्यक्षमिदानीं यत्कथं । तद्वेधा देशप्रत्यक्ष सर्वप्रत्यक्ष च । देशप्रत्यक्ष, अवधिमन
पर्ययज्ञाने । सर्वप्रत्यक्ष केवल । यद्येवमिदमेव तावदवधिज्ञान त्रिप्रकारप्रत्यक्षस्याऽऽद्य व्याक्रियतां । इत्यत्रो
प्यते—व्याख्यातमस्य लक्षणं । आमप्रसादविशेषे सत्यन्वर्थसंज्ञाकारणादवधीयते तदित्यवधिज्ञानमिति । यद्येष
तस्येदानीं भेदो यत्कथं । उच्यते—द्विविधाऽवधि, भवगुणप्रत्ययभेदात् । दशसर्वावधिभेदाद्वा । यद्येव त्रिविध्य
नोपपद्यते, देशावधि परमावधि सर्वावधिश्चेति । नैप दोष सर्वशब्दस्य निरवशेषवाचिवा सर्वावधिमपेक्ष
परमावधेर्देशावधिलभेवेति यक्ष्याम । तत्र योसौ भवप्रत्ययस्त प्रतिपादनार्थमाह—

भवप्रत्ययोऽवधिर्देवनारकाणां ॥ २१ ॥

भव इत्युच्यते को नाम भव ।

आयुर्नामकर्मोद्यविशेषापापदितपर्यायो भवः ॥ १ ॥ आमनो य पर्याय, आयुषो नाम्न्यो-
दयविशेषाच्छेषकारणापेक्षादाविर्भवति साधारणलक्षणो भव इत्युच्यते ।

प्रत्ययशब्दस्यानेकार्थसम्भवे विवक्षातो निमित्तार्थगति ॥ २ ॥ अय प्रत्ययशब्दोनेकार्थः ।
कचिज्ज्ञाने वर्तते 'यथार्थाभिधानप्रत्यया' इति । कचिच्छपथे वर्तते यथा परद्रव्यहरणादिषु सनुपात्मभे
प्रैत्ययोऽनेन कृत इति । कचिद्धतौ वर्तते, यथाऽविद्याप्रैत्यया सस्कारा इति । तत्रह विवक्षातो निमित्तार्थो
वेदितव्य । भवप्रत्ययो भवनिमित्त इति ।

क्षयोपशमाभाव इतिचेन्न तस्मिन् सति सज्जाशत्त्वे पतत्त्वगतिवत् ॥ ३ ॥ स्यादेतद्यदि
तत्र भवनिमित्तोवधि कर्मण क्षयोपशमोऽनर्थक इति । तन्न किं कारण । तस्मिन् सति तद्भावात् । से पतत्त्व-
गतिवत् । यथाकारो सति पक्षिणो गतिर्भवति तथावधिज्ञानावरणक्षयापशमैऽतरग हेतो सत्यवधर्माव,
भवत्तु बाह्यो हेतु ।

इतरया ऋविशेषप्रसंग ॥४॥ यदि भव एव हेतु स्या सर्वेषां देवनारकाणां तुल्य इत्यवधेर्दिशेप

प्रसग स्यात्^१ इत्येते च प्रकर्षाप्रकर्षाभवेन वृत्ति । कथ पुनर्भवे हेतु ,^२ इतिचेद्भवतानियमाद्यभावात् । यथा तिरश्चा मनुष्याणा चाऽऽहिंसादिद्वन्द्वनियमहेतुकोषधिर्न तथा देवानां नारकाणा चाऽऽहिंसादिद्वन्द्वनियमाभिप्रायि रिति । कुतो भव प्रतीत्य क्रमोदयस्य तथाभावात् । तस्मात्तत्र भव एव बाह्यसाधनमित्युच्यते ।

अविशेषात्सर्वप्रसग इतिचेन्न सम्यगधिकारात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत् , देवनारकाणामित्यविशेष वचनमित्याहृष्टीनामप्यत्रिप्रसग इति । तन्न किं कारण सम्यगधिकारात् । सम्यग्दर्शनसम्यग्ज्ञानमिति वर्तते, तत्संबन्धात्सम्यग्दर्ष्टीनामवधि , मिथ्याहृष्टीनां निभगो वेदितव्य । अथवा वक्ष्यमाणामभिसम्बन्धान सर्व प्रसग । वक्ष्यते हि एतमतिश्रुतावधयो निपर्ययश्चति । अथवा व्याख्यानाद्विशेषप्रतिपत्ति ।

आगमे प्रसिद्धेर्नारकशब्दस्य पूर्वनिपात इति चेन्नोभयलक्षणप्राप्तत्वादेवशब्दस्य ॥ ६ ॥ स्यादेतन्नारकशब्दस्य पूर्वनिपातेन भवितव्य । कुत^१ आगमे प्रसिद्धे । आगमे हि जीवस्थानादिसदादि ध्वनुयोगद्वारेणाऽऽदेशवचने नारकाणामेवादौ सदादिरूपणा कृता, ततो नारकशब्दस्य पूर्वनिपातेन भवितव्यमिति । तन्न किं कारण उभयलक्षणप्राप्तत्वादेवशब्दस्य । देवशब्दो हि अरुणजन्मार्हितश्चेति वृत्तौ पूर्वप्रयोगार्ह । आगमे वाक्यविषयो निर्देश इति नास्ति नियम । आहोक्त भवतेष्यते प्रकर्षाप्रकर्षाभवेन वृत्तिरिति तत्र इति चेदुच्यते—देवेषु तावन्ननत्रासिना दशप्रकाराणामपि जघन्योवधि पञ्चविंशति योजनानि । उच्छ्रयोऽ सुराणामसख्याता योजनकोटीकोटयोध । ऊर्ध्वभृजुविमानस्योपरि पयसं । नागादिकुमाराणा नवविधानामप्युच्छ्रयोवधि , अथोऽसख्यातानि योजनसहस्राणि । ऊर्ध्वे भदिरचूडिकाया उपरिपर्यतस्तिर्गसख्यातानि योजनसहस्राणि । व्यतराणामष्टविधानां जघन्योवधि पञ्चविंशतियोजनानि । उच्छ्रयोप्यसख्यातानि योजनसहस्राणि, अथ । ऊर्ध्वे स्वविमानस्योपरिपर्यतस्तिर्गसख्याता योजनकोटीकोटय । अथोतिषा जघन्योवधिरथ सख्येयानि योजनानि । उच्छ्रयश्चाऽसख्येयानि योजनसहस्राणि । ऊर्ध्वमातीय विमानस्योपरिपर्यतस्तिर्गसख्याता योजनकोटीकोटय । वैमानिकेषु सौधर्मशानीयानां जघन्योवधिव्यो- तिसामुच्छ्रय । रत्नप्रभाया अधश्चरम उच्छ्रय । सानुमारमार्हेन्द्राणा जघन्योवधि रत्नप्रभाया अधश्चरम उच्छ्रय । शर्कराप्रभाया अधश्चरम । ब्रह्मब्रह्मोत्तरलातनकापिष्ठाना जघन्यावधि । शर्कराप्रभाया अधश्चरम उच्छ्रय , बालुकाप्रभाया अधश्चरम । शुक्रमहाशुकसतारसहस्राणा जघन्योवधि , बालुकाप्रभाया अधश्चरम , उच्छ्रय । पक्कप्रभाया अधश्चरम ।

आनतप्राणताऽऽरणाऽऽच्युताना जघन्योवधि एकप्रभाया अधश्चरम उच्छ्रय । धूमप्रभाया अधश्चरम । नवानां मैत्रेयिकाना जघन्योवधिधूमप्रभाया अधश्चरम उच्छ्रय । तम प्रभाया अधश्चरम । नवानामनुदिसानां पचा नुत्तराविमानवासिना च लोकनारिपर्यतोऽवधि । सीधमादीनामनुत्तरातानामूर्ध्वे स्वविमानस्योपरिपर्यत , ति- र्यगसख्याता योजनकोटीकोटय । अथैषा कालद्रव्यभावेषु कोवधि^१ इत्यत्रोच्यते—योस्य यावत्क्षेत्रावधि स्तस्य तावदाकाशप्रदेशपरिच्छिन्ने कालद्रव्ये भवत । तावत्सु अमयेष्वतीतेष्वनगतेषु च ज्ञान वर्तते तावद्- सख्यातमेदेषु अनतप्रदेशेषु पुद्गलस्कधेषु जीवेषु च सकर्मकेषु भावत स्वविषयपुद्गलस्कधानां रूपादिविक लेषु जीवपरिणामेषु चौदधिकोपशमिकक्षयोपशमिकेषु वर्तते । कुत^२ पौद्गलिकत्वादेया । नारकेषु योजनमर्ध- गव्यूतहीनभागव्यूतात् । तद्यथा रत्नप्रभायां योजनमवधि , अथ । द्वितीयायामथ , अर्धचतुर्थानि गव्यूतानि । तृती- यायामथ त्रीणि गव्यूतानि । चतुर्थ्यामथोऽर्धचतुर्थीयानि गव्यूतानि । पञ्चम्यां द्वे गव्यूते । षष्ठ्यामथोऽर्धाधिक गव्यू- त सप्तम्यामथो गव्यूत । सर्वासु पृथिवीषु नारकाणामवधिरपरि आसीयनरकावासोतस्तिर्गसख्याता योजन कोटीकोटय । कालद्रव्यभावपरिमाण पूर्ववद्वेदितव्य । यदि भवप्रभवयोवधिर्देवनारकाणामथ क्षयोपशमहे- तुक केयां^३ इत्यत । आह—

क्षयोपशमनिमित्तपङ्क्तिविकल्पः शेषाणां ॥ २२ ॥

अवधिज्ञानावरणस्य देशघातिस्पर्धकानामुदये सति सर्वघातिस्पर्धकानामुदयामाव क्षय । तेषा-

मेवाऽनुदयप्राप्ताना सदवस्थोपशम । तौ निमित्तमस्येति क्षयोपशमनिमित्त स शेषाणां वेदितव्य । के पुन शेषा ? मनुष्या स्तिर्यचक्ष ।

शेषग्रहणादाविशेषप्रसंग इतिचेन्न तत्सामर्थ्यविरहात् ॥ १ ॥ स्यादेतदेवेनारकेभ्योऽन्ये शेषा , ततस्तेषामविशेषात्सर्वेषां तिरश्चा मनुष्याणां वाऽवधि प्रसंग । इति । तन्न किं कारण तत्सामर्थ्य विरहात् । न ह्यसंज्ञिनामपर्याप्तकाना तत्सामर्थ्यमस्ति । न संज्ञिना पर्याप्तकाना च सर्वेषां । केवा तर्हि ?

यथोक्तनिमित्तसन्निधाने सति क्षांतक्षीणकर्मणां तस्योपलब्धे ॥ २ ॥ यथोक्तसम्यग्दर्शनादिनिमित्तसन्निधाने सति शातक्षीणकर्मणा तस्योपलब्धिर्भवति । ननु सर्वस्य क्षयोपशमनिमित्त , तत्र किमुच्यते क्षयोपशमनिमित्त शेषाणामिति ?

सर्वस्य क्षयोपशमनिमित्तत्वे तद्वचनं नियमार्थं अभक्षवत् ॥ ३ ॥ यथा न कश्चिदयो न भक्षयति इत्यवमहण नियमार्थं क्रियते । अप एव भक्षयतीति । तथा सर्वक्षयोपशमनिमित्तत्वे क्षयोपशममहण नियमार्थं । क्षयोपशमनिमित्त एव न भवनिमित्त इति । स एवोवधि पङ्क्तिकल्प । कुत ?

अनुगाम्यननुगामिवर्धमानहीयमानाऽवस्थिताऽनवस्थितभेदात्पङ्क्तिवधः ॥ ४ ॥ कश्चिदवधि , भास्करप्रकाशवद्द्रच्छतमनुगच्छति । कश्चिन्नानुगच्छति तत्रैवातिपतति । उ मुखप्रभादेशिकपुरुषवचन वत् । अपरोऽवधि , अरणिनिर्मथनोपन्नशुष्कपत्रोपचायमानेधननिचयसमिद्धपावकवत् , सम्यग्दर्शनादिगुण विशुद्धिपरिणामसन्निधानाद्यपरिमाण उपन्नस्ततो वर्धते आऽसख्येयलोकेभ्य । अपरोऽवधि परिच्छिन्नोपादानसतत्यग्निशिखावत्सम्यग्दर्शनादिगुणहानिसंकेतपरिणामविशुद्धियोगाद्यप्रमाण उत्पन्नस्ततो हीयते, आ अगुलस्याऽसख्येयमागात् । इतरोवधि सम्यग्दर्शनादिगुणावस्थानाद्यपरिमाण उत्पन्नस्तपरिमाण एवावतिष्ठते न हीयते नापि वर्धते लिंगवत् । आभवक्षयादाकेवलज्ञानोपरोर्या । अन्येऽवधि सम्यग्दर्शनादिगुणवृद्धिहानियोगाद्यपरिमाण उत्पन्नस्ततो वर्धते यावदनेन वर्धितव्य । हीयते च यावदनेन हातव्य वायु-वेगप्रेरितजलोर्मिवत् । एव पङ्क्तिकल्पोवधि भवति ।

पुनरपरोऽवधेऽप्येवोभेदा देशावधि परमावधि सर्वावधिष्येति ॥ ५ ॥ तत्र देशावधिष्येधा जघन्य उल्लुष्ट अजघन्योऽल्लुष्टेति । तथा परमावधिरपि त्रिधा । सर्वावधिरविकल्पत्वादेक एव । उल्लेधा-गुलासख्येयमागक्षेत्रो देशावधिर्जघन्य । उल्लुष्ट कृत्रलोक । तयोपरताराले सख्येयविकल्प , अजघन्या कृष्ट । परमावधिर्जघन्य एकप्रदेशाधिकलोकक्षेत्र । उ कृष्टोऽसख्येयलोकक्षेत्र । अजघन्योऽल्लुष्टो मध्यमक्षेत्र । उल्लुष्टपरमावधिष्येधाद्विहरसख्यातक्षेत्र सर्वावधि । वर्धमानो हीयमान अवस्थित अनवस्थित अनुगामी अननुगामी अप्रतिपाती प्रतिपातीत्येतेऽष्टौ भेदा देशावधेर्भवति । हीयमानप्रतिपातिभेदवर्जा इतरे पद्भेदा भवति परमावधे । अवस्थितोऽनुगाम्यननुगाम्यप्रतिपातीत्येते चत्वारो भेदा सर्वावधे । तत्र षट्पाद्या उल्लुक्षणा । प्रतिपातीति विनाशी विद्युत्प्रकाशवत् । तद्विपरीतोऽप्रतिपाती । तत्र दशावधे सर्वजघन्यस्य क्षेत्रमु सेषांगुलस्याऽसख्येयभाग । आवलिकाया असख्येयभाग काल । अगुलस्याऽसख्येयभागक्षेत्रप्रदेश प्रमाण द्रव्य , तत्रमाणपरिच्छिन्नेष्वसख्येयेषु स्फुभेष्वनतप्रदेशेषु ज्ञान वर्तते । स्वविषयस्फुभगतानतवर्णादि विकल्पो भाव । तस्य वृद्धिरुच्यते-प्रदेशोत्तरक्षेत्रवृद्धिर्नास्येकजीवस्य, नानाजीवानां तु प्रदेशोत्तरक्षेत्रे वृद्धिर्भवति आसर्वलोकात् । एकजीवस्य त्वगुलासख्येयमागादूर्ध्वं विशुद्धिवशा मद्कल्पत्वाऽगुलासख्येयमाग क्षेत्रवृद्धिर्भवति आसर्वलोकात् । नानाजीवा अपि प्रदेशोत्तरवृद्ध्या तावद्वर्धयते यावदगुलस्यासख्येयभाग । फालवृद्धिरेकजीवस्य नानाजीवानां वा मालादावलिक्कालासख्येयभागान् कश्चिदेकसमयोत्तरा कश्चिद्विसमयोत्तरा कश्चित्सख्येयसमयोत्तरा कश्चिदसख्येयसमयोत्तरा यावदावलिकाया असख्येयभाग । सेम क्षेत्रकालवृद्धि कया ? वृद्ध्या चतुर्विधया सख्येयमागवृद्ध्यासख्येयमागवृद्ध्या सख्येयगुणवृद्ध्यासख्येयगुणवृद्ध्या वा । एव द्रव्य मपि वर्धमानचतुर्विधया वृद्ध्या वर्धत । भाववृद्धिं धोढा-अनतमागवृद्धि , असख्येयमागवृद्धि-सख्येयमागवृद्धि

सख्येयगुणवृद्धिरसख्येयगुणवृद्धिरनंतगुणवृद्धिरिति । अनया क्षेत्रकालद्रव्यमाववृद्धोक्तया आसर्वलोकात् वृद्धि-
 रवसेया । हानिरपि तथैव । योंगुलसख्येयभागक्षेत्रोवधिस्तस्यावलििकायाः सख्येयभागः कालः । अगुलसख्येय-
 भागक्षेत्राकाशप्रदेशप्रमाणं द्रव्यं । भावः पूर्वादिनतो वा स्यादसंख्येयो वा स्यात्सख्येयो वा स्यात् । योंगुलमात्र
 क्षेत्रोवधिसत्स्येपदूना आवलिका कालः । द्रव्यभावावौ पूर्ववत् । योंगुलपृथक्त्वक्षेत्रोवधिस्तस्याऽऽवलििकालः । द्रव्यभा-
 वौ पूर्ववत् । यो हस्तप्रमाणक्षेत्रोवधिस्तस्याऽऽवलििकापृथक्त्व कालः । द्रव्यभावावौ पूर्ववत् । यो गव्यूतिमात्रक्षेत्रोवधि
 स्तस्य साधिकोच्छ्रुतः कालः । द्रव्यभावावौ पूर्ववत् । यो योजनमात्रक्षेत्रोवधिस्तस्य भिन्नमुद्गृतः कालः । द्रव्य-
 भावावौ पूर्ववत् । यः पचविंशतियोजनप्रमाणक्षेत्रोवधिस्तस्येपदूनो दिवसः कालः, द्रव्यभावावौ पूर्ववत् । यो
 भरतक्षेत्रमात्रोवधिः, तस्य अर्धमासः कालः । द्रव्यभावावौ पूर्ववत् । यो जवृद्धीपमात्रक्षेत्रोवधिः, तस्य साधिको-
 मासः कालः । द्रव्यभावावौ पूर्ववत् । यो मनुष्यलोकमात्रक्षेत्रोवधिः, तस्य सप्तसरः कालः । द्रव्यभावावौ पूर्ववत् ।
 यो रुचकांतप्रमाणक्षेत्रोवधिः, तस्य सप्तसरपृथक्त्व कालः । द्रव्यभावावौ पूर्ववत् । यः सख्येयद्वीपसमुद्रक्षेत्रोवधिः,
 तस्य सख्येयाः सप्तसराः कालः । द्रव्यभावावौ पूर्ववत् । योऽसख्येयद्वीपसमुद्रक्षेत्रोवधिः तस्याऽसख्येया सप्त-
 सतराः कालः । द्रव्यभावावौ पूर्ववत् । एव जचन्योत्कृष्टस्तिर्यङ्गराणां देशानधिहृतः । अथ तिरश्चासुरकृष्टदेशा-
 वधिरुच्यते—क्षेत्रमसख्येया द्वीपसमुद्राः । कालोप्यसख्येयाः सप्तसराः । तेजःशरीरप्रमाणं द्रव्यं कियच्च १
 तदसख्येयद्वीपसमुद्राकाशप्रदेशपरिच्छिन्नाभिरसख्येयाभिस्तेजःशरीरद्रव्यवर्गणाभिर्निर्वर्तितं तावदसख्येयस्क-
 धाननतप्रदेशान् जानातीत्यर्थः । भावः पूर्ववत् तिरश्चा । मनुष्याणां च जचन्यो देशावधिर्भवति । तिरश्चा तु
 देशावधिरेव न परमावधिर्नापि सर्वावधिः । अथ मनुष्याणामुच्छ्रुते देशानधिरुच्यते—क्षेत्रमसख्येया द्वीप-
 समुद्राः । कालोप्यसख्येयाः सप्तसराः । द्रव्यं कार्माणद्रव्यं कियच्च १ तदसख्येयद्वीपसमुद्राकाशप्रदेशपरि-
 च्छिन्ना असख्येया ज्ञानावरणादिकार्षणद्रव्यवर्गणा । भावः पूर्ववत् । एष देशावधिरुच्छ्रुते मनुष्याणां
 सयताना भवति । परमावधिरुच्यते—जचन्यस्य परमावधे क्षेत्रं, देशाधिको लोकः । कालः प्रदेशाधिक-
 लोकाकाशप्रदेशावधृतप्रमाणा अविभागिन समयास्तेचाऽसख्येयाता सप्तसराः । द्रव्यं प्रदेशाधिकलोका-
 काशप्रदेशानधृतप्रमाणं । भावः पूर्ववत् । अतः पर क्षेत्रवृद्धिर्नानाजीवैकजीवानामविशेषेण विशुद्धिवशादस-
 ख्येया लोकाः । एव तावदसख्येया लोका वृद्धिर्नानुच्छ्रुतपरमावधिश्चेत् । कियत्तच्च ते असख्येयाः, १ आव-
 लिकाया असख्येयभागप्रमाणा । कालद्रव्यभावाः पूर्ववत् । उत्कृष्टपरमावधेः क्षेत्रं सलोकालोकरूपमाणा अस-
 ख्येया लोकाः । कियत्तस्ते १ अग्निजीवतुल्या । कालद्रव्यभावाः पूर्ववत् । एष त्रिविधोपि परमावधिरुच्छ्रुतचारित्र-
 युक्तस्यैव भवति नान्यस्य । वर्धमानो भवति न हीयमानः । अग्रतिपाती न प्रतिपाती । यस्य यावति स लोके
 लोकप्रमाणासख्येयलोकक्षेत्रे जातस्तस्य तास्य स्थानादवस्थितो भवत्यनवस्थितश्च वृद्धिः प्रति न हानिः ।
 ऐहलौकिकरुदेशांतरगमनादनुगामि पारलौकिकरुदेशांतरानुगमनाभावादननुगामि । सर्वावधिरुच्यते—अस-
 ख्येयानामनख्येयभेदत्वादुच्छ्रुतपरमावधिश्चेन्नमसख्येयलोकगुणैतमस्य क्षेत्रं । कालद्रव्यभावा पूर्ववत् । स एष
 न वर्धमानो न हीयमानो नानवस्थितो न प्रतिपाति प्राक्सयतभवक्षयादवस्थितोऽप्रतिपाति भवातर प्रत्यन-
 नुगामि, देशांतर प्रत्यनुगामि । सर्वशब्दस्य साकल्यनाचिन्वाद्द्रव्यक्षेत्रकालभावे सर्वावधेरत पातिपरमावधि-
 रतः परमावधिरपि देशानधिरेवेति द्विविध एवावधिः सर्वावधिर्देशावधिश्च । उक्ताया वृद्धौ यदा कालवृद्धि-
 स्तदा चतुर्णामपि वृद्धिर्नियता । क्षेत्रवृद्धौ कल्लृद्धिर्मात्रा स्यात्कालवृद्धिः स्यान्निति, द्रव्यभावयोस्तु वृद्धिर्नि-
 यता । द्रव्यवृद्धौ भाववृद्धिर्नियता क्षेत्रकालवृद्धिः पुनर्भावा स्याद्वा न वेति । भाववृद्धावपि द्रव्यवृद्धिर्नियता
 क्षेत्रकालवृद्धिर्मात्रा स्याद्वा न वेति स एषोऽवधिज्ञानोपयोगो द्विधा भवति एकक्षेत्रोऽनेकक्षेत्रश्च ।
 श्रीबृषभस्वस्तिकनद्यावर्ताद्यन्वयतमोपयोगोपकरण एकक्षेत्रः । तदनेकोपकरणोपयोगोऽनेकक्षेत्रः । यद्येन
 परायत्तत्वात्परोक्षत्वप्रसंगः १ न, इन्द्रियेषु परत्वरूढे । इन्द्रियाणि पराण्याहुर्निन्द्रियेभ्यः पर मनो मनस्तसु परा
 बुद्धिर्बुद्धे परतो हि स, इत्येव बहुधा व्याख्यातमवधिज्ञानं ।

मन पर्ययस्थानामयसरप्राप्तस्य भेदपुरस्सर लक्षण व्याचिख्यामुरदिमाह—

ऋजुविपुलमती मनःपर्ययः ॥ २३ ॥

भेदाऽनुदयप्राप्तानां सद्वस्थोपशम । तौ निमित्तमस्येति क्षयोपशमनिमित्तः स शेषाणां वेदितव्य । के पुन शेषा. * मनुष्या स्तिर्यचक्ष ।

शेषग्रहणादाविशेषप्रसंग इति चेन्न तत्सामर्थ्यविरहात् ॥ १ ॥ स्यादेतदेवेनारकेभ्योऽन्ये-
शेषा, तत्रतेषामविशेषात्सर्वेषा तिरश्चा मनुष्याणां वाऽवधि प्रसंगः । इति । तत्र किं कारणं तत्सामर्थ्य
विरहात् । न ह्यसंज्ञितमपर्याप्तकाना तत्सामर्थ्यमस्ति । न संज्ञिनां पर्याप्तकाना च सर्वेषा । केया तर्हि *

यथोक्तनिमित्तसंनिधाने सति शांतक्षीणकर्मणां तस्योपलब्धेः ॥ २ ॥ यथोक्तसम्य-
दर्शनादिनिमित्तसंनिधाने सति शांतक्षीणकर्मणां तस्योपलब्धिर्भवति । ननु सर्वस्य क्षयोपशमनिमि-
त्तः, तत्र किमुच्यते क्षयोपशमनिमित्तः शेषाणामिति !

सर्वस्य क्षयोपशमनिमित्तत्वे तद्वचनं नियमार्थं अब्यक्षवत् ॥ ३ ॥ यथा न कश्चिदपो न
भक्षयति इत्यवग्रहण नियमार्थं क्रियते । अप एव भक्षयतीति । तथा सर्वक्षयोपशमनिमित्तत्वे क्षयोपशमग्रहण
नियमार्थं । क्षयोपशमनिमित्त एव न भवनिमित्त इति । स एषोवधिः पङ्क्तिकल्पः । कुत *

अनुगाम्यननुगामिवर्धमानहीयमानाऽत्रस्थिताऽनवस्थितभेदात्पङ्क्तिवधिः ॥ ४ ॥ कश्चिद-
वधि, भास्करप्रकाशरद्गच्छतमनुगच्छति । कश्चिन्नानुगच्छति तत्रैवातिपतति । उन्मुखप्रभादेशिकपुरुषवचन-
वत् । अपरोऽवधि, अरणिनिर्मथनोत्पन्नशुष्कपत्रोपचयमानेधननिचयसमिद्धपावकवत्, सम्यग्दर्शनादिगुण-
विशुद्धिपरिणामसंनिधानात्परिमाण उत्पन्नस्ततो वर्धते आऽसह्येयलोकेभ्यः । अपरोऽवधिः परिच्छिन्नोपा-
दानसतत्वमिश्रिखावत्सम्यग्दर्शनादिगुणहानिसंश्लेषपरिणामविशुद्धियोगाद्यत्प्रमाण उत्पन्नस्ततो हीयते, भा
अगुलस्याऽसह्येयभागात् । इतरोरधि सम्यग्दर्शनादिगुणावस्थानाद्यत्परिमाण उत्पन्नस्तत्परिमाण एवाव-
तिष्ठते न हीयते नापि वर्धते लिंगवत् । आभवक्षयादाकेवलज्ञानोत्पत्तेर्वा । अन्येवधि सम्यग्दर्शनादि-
गुणवृद्धिहानियोगाद्यत्परिमाण उत्पन्नस्ततो वर्धते यावदनेन वर्धितव्य । हीयते च यावदनेन हातव्य वायु-
वेगप्रेरितजलोर्मिवत् । एव पङ्क्तिकल्पोवधि भवति ।

पुनरपरोऽवधेः प्रभेदा देशावधिः परमावधिः सर्वावधिश्चेति ॥ ५ ॥ तत्र देशावधिर्द्वेषा
जघन्य उत्कृष्टः अजघन्योत्कृष्टश्चेति । तथा परमावधिरपि त्रिविधा । सर्वावधिरविकल्पत्वादेक एव । उत्सर्धा-
गुलासह्येयभागक्षेत्रो देशावधिर्जघन्यः । उत्कृष्टः कृ जलोक । तयोरतराले सह्येयविकल्प, अजघन्योत्कृष्ट ।
परमावधिर्जघन्यः एकप्रदेशाधिकलोकक्षेत्रः । उत्कृष्टोऽसह्येयलोकक्षेत्रः । अजघन्योत्कृष्टो मध्यमक्षेत्र । उत्कृ-
ष्टपरमावधिर्क्षेत्राद्बहिरसह्येयताक्षेत्रः सर्वावधिः । वर्धमानोः हीयमान अवस्थितः अनवस्थितः अनुगामी
अननुगामी अप्रतिपाती प्रतिपातीत्येतेऽष्टौ भेदा देशावधेर्भवति । हीयमानप्रतिपातिभेदवर्जा इतरे पद्भेदा
भवति परमावधेः । अवस्थितोऽनुगाम्यननुगाम्यप्रतिपातीत्येते चत्वारो भेदाः सर्वावधेः । तत्र पद्भ्या
उक्तलक्षणाः । प्रतिपातीति विनाशी विद्युत्प्रकाशवत् । तद्विपरीतोऽप्रतिपाती । तत्र देशावधेः सर्वजघन्यस्य
क्षेत्रमुत्सर्धागुलस्याऽसह्येयभागः । आनलिकाया असह्येयभागः फालः । अगुलस्याऽसह्येयभागक्षेत्रप्रदेश-
प्रमाण इत्थं, तत्प्रमाणपरिच्छिन्नैवसह्येयेषु स्फुटेष्वनतप्रदेशेषु ज्ञान वर्तते । स्ववियस्यसकधगतानतवर्णादि-
विकल्पो भावः । तस्य वृद्धिरुच्यते-प्रदेशोत्तरक्षेत्रद्विनास्येकजीवस्य, नानाजीवानां तु प्रदेशोत्तरक्षेत्रे
वृद्धिर्भवति आसर्वलोकात् । एकजीवस्य त्वगुलासह्येयभागदूर्ध्वं विशुद्धिवशान्महकप्टुल्याऽगुलासह्येयभाग-
क्षेत्रवृद्धिर्भवति आसर्वलोकात् । नानाजीवा अपि प्रदेशोत्तरक्षेत्रात्तावद्बर्धयते यावदगुलस्यासह्येयभागः ।
फालवृद्धिरेकजीवस्य नानाजीवानां वा मीठादात्रलिकालासह्येयभागान् कश्चिदेकतमयोत्तरा कश्चिद्विसमयोत्तर
कश्चिस्तह्येयसमयोत्तरा कश्चिदसह्येयसमयोत्तरा यावदावलिकाया असह्येयभागः । सेप क्षेत्रफालवृद्धिः
क्या ! वृद्ध्या चतुर्विधया सह्येयभागवृद्ध्यासह्येयभागवृद्ध्या सह्येयगुणवृद्ध्यासह्येयगुणवृद्ध्या वा । एव इत्थं
मपि वर्धमानचतुर्विधया वृद्ध्या वर्धत । भाववृद्धिः षोडा-अनंतमागवृद्धि, असह्येयभागवृद्धिः सह्येयभागवृद्धिः

सख्येयगुणवृद्धिरसख्येयगुणवृद्धिरनतगुणवृद्धिरिति । अनया क्षेत्रकालद्रव्यभाववृद्धयोक्तया आसर्वलोकात् वृद्धि-
रवसेया । हानिरपि तथैव । यौगुलसख्येयभागक्षेत्रोविस्तस्यावलिक्कायाः सख्येयभागः कालः । अगुलसख्येय-
भागक्षेत्राकाशाप्रदेशप्रमाणं द्रव्यं । भावः पूर्वादिनतो वा स्यादसख्येयो वा स्यात् । यौगुलमात्र
क्षेत्रोविस्तस्यपदूना आरलिका कालः । द्रव्यभावात् पूर्ववत् । यौगुलपृथक्त्वक्षेत्रोविस्तस्याऽऽरलिकालः । द्रव्यभा-
वात् पूर्ववत् । यो हस्तप्रमाणक्षेत्रोविस्तस्याऽऽरलिकापृथक्त्व कालः । द्रव्यभावात् पूर्ववत् । यो गव्यूतिमात्रक्षेत्रोवि-
स्तस्य साधिकोऽङ्गुलसः कालः । द्रव्यभावात् पूर्ववत् । यो योजनमात्रक्षेत्रोविस्तस्य भिन्नमुहूर्तः कालः । द्रव्य-
भावात् पूर्ववत् । यः पचविंशतियोजनप्रमाणक्षेत्रोविस्तस्येवपदूनो दिवसः । कालः, द्रव्यभावात् पूर्ववत् । यो
भरतक्षेत्रमात्रोविधिः, तस्य अर्धमासः कालः । द्रव्यभावात् पूर्ववत् । यो जबूद्रीपमात्रक्षेत्रोविधिः, तस्य साधिको-
मासः कालः । द्रव्यभावात् पूर्ववत् । यो मनुष्यलोकमात्रक्षेत्रोविधिः, तस्य सप्तसरः कालः । द्रव्यभावात् पूर्ववत् ।
यो रुचकांतप्रमाणक्षेत्रोविधिः, तस्य सप्तसरपृथक्त्व कालः । द्रव्यभावात् पूर्ववत् । यः सख्येयद्वीपसमुद्रक्षेत्रोविधिः,
तस्य सख्येयाः सप्तसराः कालः । द्रव्यभावात् पूर्ववत् । योऽसख्येयद्वीपसमुद्रक्षेत्रोविधिः तस्याऽसख्येयाः सप्त-
सराः कालः । द्रव्यभावात् पूर्ववत् । एव जचन्योत्कृष्टस्तिर्षङ्गराणां देशावधिरुक्तः । अथ तिरश्चात्कृष्टदेशा-
वधिरुच्यते—क्षेत्रमसख्येया द्वीपसमुद्राः । कालोऽसख्येयाः सप्तसराः । तेजशरीरप्रमाणं द्रव्यं कियच्च ²
तदसख्येयद्वीपसमुद्राकाशाप्रदेशपरिच्छिन्नाभिरसख्येयाभिस्तेजःशरीरद्रव्यवर्गणाभिर्निर्वर्तितं तावदसख्येयस्क-
धाननतप्रदेशान् जानातीत्यर्थः । भावः पूर्ववत् । तिरश्चा । मनुष्याणां च जचन्यो देशाधिर्भवति । तिरश्चा तु
देशाधिरेव न परमाधिर्नापि सर्वाधिः । अथ मनुष्याणामुच्छ्रयो देशाधिर्रुच्यते—क्षेत्रमसख्येया द्वीप-
समुद्राः । कालोऽसख्येयाः सप्तसराः । द्रव्यं कार्माणद्रव्यं कियच्च ² तदसख्येयद्वीपसमुद्राकाशाप्रदेशपरि-
च्छिन्ना असख्येया ज्ञानारणादिकार्षणद्रव्यवर्गणा । भावः पूर्ववत् । एव देशावधिरुच्छ्रयो मनुष्याणां
सयतानां भवति । परमाधिर्रुच्यते—जचन्यस्य परमाधिरे क्षेत्रं, देशाधिको लोकः । कालः प्रदेशाधिक-
लोककाशाप्रदेशानभूतप्रमाणं अविभागिन समयास्तेचाऽसख्येयाताः सप्तसराः । द्रव्यं प्रदेशाधिकलोकका-
शाप्रदेशानभूतप्रमाणं भावः पूर्ववत् । अतः पर क्षेत्रवृद्धिर्नानाजीवैकजीवानामविशेषेण तिष्ठद्विवादस-
ख्येया लोकाः । एव तावदसख्येया लोका वृद्धिर्यानुच्छ्रयपरमाधिरेक्षेत्रं । कियत्तच्च ते असख्येया, ² आव-
लिक्काया असख्येयभागप्रमाणा । कालद्रव्यभावात् पूर्ववत् । उत्कृष्टपरमाधिरे क्षेत्रं सलोकालोकप्रमाणा अस-
ख्येया लोकाः । कियत्तस्ते ² अग्निजीवतुल्या । कालद्रव्यभावात् पूर्ववत् । एव त्रिविधोपि परमाधिरेच्छ्रयचरित्र-
युक्तस्यैव भवति नान्यस्य । वर्धमानो भवति न हीयमानः । अप्रतिपाती न प्रतिपाती । यस्य यावति स लोके
लोकप्रमाणासख्येयलोकक्षेत्रे जातस्तस्य तावन्न्यस्यानादवस्थितो भवत्यनवस्थितश्च वृद्धिं प्रति न हानिं ।
ऐहलौकिकद्देशातरगमनादनुगामि पारलौकिकद्देशातरानुगमनामासादननुगामि । सर्वाधिर्रुच्यते—अस-
ख्येयानामसख्येयभेदत्वात्कृष्टपरमाधिरेक्षेत्रमसख्येयलोकगुणैतमस्य क्षेत्रं । कालद्रव्यभावात् पूर्ववत् । स एव
न वर्धमानो न हीयमानो नानवस्थितो न प्रतिपाति प्राक्सयतभवक्षयादवस्थितोऽप्रतिपाति भवातर प्रत्यन-
नुगामि, देशातर प्रत्यनुगामि । सर्वशब्दस्य साकल्यनाचित्वाद्द्रव्यक्षेत्रकालभावैः सर्वाधिरेत पातिपरमाधि-
रतः परमाधिरेपि देशाधिरेवेति द्विविध एवाधिः सर्वाधिरेज्ञानधिः । उक्त्या वृद्धौ पदा कालवृद्धि-
स्तदा चतुर्णामपि वृद्धिर्नियता । क्षेत्रवृद्धौ कालवृद्धिर्भाज्या स्यात्कालवृद्धिः स्यात्तिति, द्रव्यभावयोस्तु वृद्धिर्नि-
यता । द्रव्यवृद्धौ भाववृद्धिर्नियता क्षेत्रकालवृद्धिः पुनर्भाज्या स्याद्वा न वेति । भाववृद्धावपि द्रव्यवृद्धिर्नियता
क्षेत्रकालवृद्धिर्भाज्या स्याद्वा न वेति स एवोऽपिज्ञानोपयोगो द्विधा भवति एकक्षेत्रोऽनेकक्षेत्रश्च ।
श्रीनुपभस्तिक्कनद्यानर्ताद्यन्यतमोपयोगोपकरण एकक्षेत्रः । तदनेकोपकरणोपयोगोऽनेकक्षेत्रः । येषु
परायत्त्वात्परोक्षत्वप्रसंगः । न, इदियेषु परत्वहृदे । इदियाणि पराण्याद्विरदियेभ्यः पर मनो मनस्तस्य परा
बुद्धिर्बुद्धे परतरो हि स, इत्येव बहुधा व्याख्यातमवधिज्ञानं ।

मन पर्ययस्येदानीमवसरप्राप्तस्य भेदपुरस्सर लक्षणं व्याचिख्यासुदिमाह—

ऋजुविपुलमती मनःपर्ययः ॥ २३ ॥

ऋञ्जी निर्वर्तिता प्रगुणा च ॥ १ ॥ कस्मात् निर्वर्तिता ? वाक्कायमनस्कृतार्थस्य परकीयमनोग-
तस्य विज्ञानात् । ऋञ्जी मतिर्यस्य सोऽयमृजुमति ।

अनिर्वर्तिता कुटिला च विपुला ॥ २ ॥ कस्मात् अनिर्वर्तिता ? वाक्कायमनस्कृतार्थस्य परकीय-
मनोगतस्य विज्ञानात्, विपुला मतिरस्य स विपुलमति । ऋजुमतिश्च विपुलमतिश्च ऋजुविपुलमती । एकस्य
मतिशब्दस्य गतार्थत्वात्प्रयोग । अथवा ऋजुश्च विपुला च ऋजुविपुले ऋजुविपुले मती ययोस्तौ ऋजु-
विपुलमती इति । स एव मन पर्ययो द्विधा ऋजुमतिर्विपुलमतिरिति । अत्रोक्तो भेद । उक्षणमस्येदानीं वक्तव्य-
मित्यत्रोच्यते—

मन संवधेन लब्धवृत्तिर्मनःपर्ययः ॥ ३ ॥ धीर्यात्तरायमन पर्ययज्ञानावरणक्षयोपशमांगोपाग
नामलाभोपष्टभादात्मीयपरकीयमन संबधेन लब्धवृत्तिरुपर्यागो मन पर्यय ।

मतिज्ञानमसंग इति चेन्नाऽन्यदीयमनोऽपेक्षामात्रत्वाद्भेदे चंद्रव्यपदेशवत् ॥ ४ ॥ स्वान्त
यथा मनश्चक्षुरादिसंबधाच्चक्षुरादिज्ञानमाविर्भवति तन्मतिज्ञान । तथा मन पर्ययापि मन सनेधाद्दृग्धवृत्तिरिति
मतिज्ञान प्राप्नोतीति । तन्न किं कारण ? अन्यदीयमनोऽपेक्षामात्रत्वात् । कथं ? अत्रे चंद्रव्यपदेशवत् । यथा
ऽभे चंद्रमस पश्येति अध्रमपेक्षाकारणमात्र भवति न च चक्षुरादिविभर्तिरक चंद्रज्ञानस्य । तथाऽन्यदीयमनो
प्यपेक्षाकारणमात्र भवति परकीयमनसि व्यनस्यितमर्थं जानाति मनःपर्यय इति । ततो नास्य तदापत्त
प्रभव इति न मतिज्ञानमसंगः ।

स्वमनोदेशे वा तदावरणकर्मक्षयोपशमव्यपदेशाच्चक्षुष्यवापेक्षानानिर्देशवत् ॥ ५ ॥ अथवा
चक्षुर्देशस्थानात्प्रदेशानामवप्यावरणक्षयोपशमापथा चक्षुष्यवधिज्ञानव्यपदेश इष्ट । नचाऽयविर्मतिर्मिति
तथा मन पर्ययज्ञानावरणक्षयोपशमात् स्वमनोदेशस्थानात्प्रदेशाना मन पर्ययव्यपदेश, नचास्य मतिवत् ।

मन प्रतिवधक्षणादनुमानमसंग इति चेन्न प्रत्यक्षलक्षणाऽविरोधात् ॥ ६ ॥ स्यामत यथा
धूमप्रतिवधान्मसपृक्तेऽस्त्रावनुमान तथाऽन्यदीयमन प्रतिवधात्तन्मव सपृक्तानर्थोन् जानन्मन पर्ययोऽनुमान
मिति । तन्न किं कारण प्रत्यक्षलक्षणाऽविरोधात् । यत्प्रत्यक्षलक्षणमुक्त (इन्द्रियानिन्द्रियनिरपेक्षमतीत्यभि-
चार साकारग्रहण प्रत्यक्षमिति) तेनाऽविरोधो न मनःपर्ययोऽनुमान । अनुमान हि तेन विरुध्यते ।

उपदेशपूर्वकत्वाच्चक्षुरादिकरणनिमित्तत्वादानुमानस्य ॥ ७ ॥ उपदेशाद्धि अयमस्तिरय धूम
इत्युपलभ्य पश्चाद्दमदर्शनादभावनुमान करोति । चक्षुरादिकरणसंबध । ततोऽस्योक्त प्रत्यक्षलक्षण विरुध्यते ।
न च तथा मन पर्यय उपदेशचक्षुरादिकरणसंबध चाऽपेक्षते ।

स द्वेषा सूत्रोक्तविकल्पात् ॥ ८ ॥ स मन पर्ययो द्वेषा । कुत ? सूत्रोक्तविकल्पात् । ऋजुमतिर्वि-
पुलमतिरिति ।

आद्यस्येधार्जुमनोवाक्कायविषयभेदात् ॥ ९ ॥ आय ऋजुमतिमन पर्ययत्रेधा । कुत ? ऋजुमनो
याक्कायविषयभेदात् । ऋजुमनस्कृतार्थज्ञ ऋजुवाक्कृतार्थज्ञ ऋजुकायकृतार्थज्ञेति । तद्यथा मनसार्थं व्यक्त
सचित्त वाच वा धर्मादियुक्तामसकीर्णामुच्चार्य कायप्रयोग चोभयलोककलनेष्वाद्नार्थमगोपांगप्रत्यगनिपा-
तनाकुचनप्रसारणादिलक्षण कृत्वा पुनरनन्तरं समये कालांतरे वा तमवार्थं चित्तितमुक्त कृत वा, निस्सृत
त्वान शक्नोति चित्तयितु । तमेवनिधमर्थं ऋजुमतिमन पर्ययः पृष्टोऽपृष्टो वा जानन्न्ययमसार्थं अनेन निधिना
त्वया चित्तित उक्तं कृतो वेति । कथमयमर्थोलम्ब्यते ? आगमानिरोधात् । आगमे श्लुक मनसा मन परिच्छिद्य
परेषां सज्ञादीन् जानाति इति मनसाऽऽमनेत्यर्थः । परमन समताद्विदित्वा परमनसा चित्तितस्य सचेतने-
तरस्याऽर्थस्य मनस्यस्या मनोव्यपदेश । मचस्थाना पुरुषाणा मचव्यपदेशात् । तस्मान्ना आमाऽवबु-
ध्याऽऽमन परेषां च चित्ता जीवितमरणसुखदुःखलाभात्मादीन् विजानाति । व्यक्तमनर्मा जीवाना-
मर्थं जानाति नाऽव्यक्तमनसां । व्यक्तं स्पृष्टीकृतोऽर्थधितया मुनिर्वर्तितो यैस्ते जीवा व्यक्तमनसस्त्वर्थं
चित्तितं ऋजुमतिर्जानाति नेतरे । बाळतो जपयेन जीवानामामनश्च द्विरीणि, उरुयेण समाष्टानि भव-

प्रहणानि गत्यागत्यादिभिः प्ररूपयति । क्षेत्रतो जघन्येन गव्युतिवृधन्वस्याभ्यंतरं न बहिः । उत्कर्णेण यो-
जनपृथक्त्वस्याभ्यंतरं न बहिः ।

द्वितीयः षोडश ऋजुवक्रमनोवाकायविषयभेदात् ॥ १० ॥ द्वितीये विपुलमतिः षोडश भिद्यते ।
कुतः ! ऋजुवक्रमनोवाकायविषयभेदात् । ऋजुविकल्पाः पूर्वोक्ताः यत्कविकल्पाश्च तद्विपरीता योभ्याः । तथा
ऽऽननः परेषां च किंवाजीवितमरणमुषद्गुणत्वाभावाभावाद् अत्यक्तमनोभिर्व्यक्तमनोभिश्च चित्ति-
तान् अचित्तितान् जानाति विपुलमतिः । कालतो जघन्येन सत्ताष्टानि भयप्रदृष्टानि । उत्कर्णेणाऽसंख्येयानि
गत्यागतिभिः प्ररूपयति । क्षेत्रतो जघन्येन योजनपृथक्त्वम् । उत्कर्णेण मानुशोत्तरक्षेत्राभ्यंतरं न बहिः ।
एवं द्विभेदे मनःपर्ययो वर्णितः । तस्य किं परस्परतो विशेषोत्पन्न नास्ति ! । अत आह—

विशुद्धप्रतिपाताभ्यां तद्विशेषः ॥ २४ ॥

तदारणरुर्मध्योपशमे सति आमन्ः प्रसादो विशुद्धिः । प्रतिपत्तनं प्रतिपात । उपसांतकपायस्य
धारितमोहेद्विक्राप्रयुतमंयमसितस्य प्रतिपातो भवति । क्षीणकृपायस्य प्रतिपातकारणामागदप्रतिपातः ।
विशुद्धिश्चाऽप्रतिपातश्च विशुद्धप्रतिपाती तान्यां विशुद्धप्रतिपाताभ्यां तयोर्विशेषस्तद्विशेषः । पूर्वमूत्र पर
तयोर्विशेषो निर्जातः किमर्थे पुनरिदमुच्यते ?

विशेषांतरप्रतिपत्त्यर्थं पुनर्वचनं ॥ १ ॥ यः पूर्वसूत्रे विशेष उक्तः तावतास्य न परितोप-
स्ततो विशेषांतरप्रतिपत्त्यर्थं पुनरिदमुच्यते ।

य शब्दप्रसंग इति चेन्न प्राथमकद्विक्रमभेदाभावात् ॥ २ ॥ यथा मनःपर्ययस्य ऋजुविपुल-
मनी भेदो तथा विशुद्धप्रतिपातापरि तस्यैव भेदो यदि स्यातां युक्तशब्दः स्यात् । पनस्य विशुद्ध-
प्रतिपाती ऋजुविपुलमन्योर्विशेषो न भेदो, अतश्च शब्दाऽप्रसंगः । तत्र विशुद्धा तावद्दृष्टमतेर्विपुलमतिर्द-
भ्यक्षेत्रकालभार्वैर्विशुद्धतरः । कथं ? इह य कार्माणद्रव्यानतभागोऽन्यः सर्वाभिना ज्ञानस्य पुनरनं-
तभागीकृतस्य मनःपर्यययोऽनंतभागोऽनंतस्याऽनतभेदत्वात् । ऋजुमतिकर्मणद्रव्याऽनतभागार्त्विप्रदृष्टो-
रूपाननंतभागः । विपुलमतेर्द्वैव्यक्षेत्रकालविशुद्धिर्का । भावतो विशुद्धिः सूक्ष्मतरद्रव्यविषयत्वादेव
वेदितव्या । प्ररूपयत्योपशमविशुद्धिभारयोगादप्रतिपातेनापि विपुलमतिर्विशिष्टा । स्वामिनो प्रवर्धमानचा-
रिद्रोदपत्वात् । ऋजुमतिः पुनः प्रतिपाती स्वामिनो कथायद्विक्राज्ञेयमानपारोदपत्वात् । पथस्यमनः
पथस्य प्रत्यात्मानमपं विशेषः अमानयोरव्यभिचयःपर्यययोः कुतो विशेषः ! इत्यत आह—

विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयभ्योऽधिमानःपर्यययोः ॥ २५ ॥

विशुद्धिः प्रसादः । क्षेत्र यत्रभ्यान् भावान् प्रतिपद्यते । स्वामी प्रपोत्त । विषयो क्षेत्रः ।

अवधिज्ञानान्मनःपर्ययस्य विशुद्धप्रभावोऽन्यद्रव्यविषयत्वादिनि चेन्न भूयःपर्याय-
ज्ञानात् ॥ १ ॥ स्थानतमवधिज्ञानान्मन पर्ययो विशुद्धतरः । कुतः ! अन्यद्रव्यविषयत्वात् । यतः सर्वा-
वधिस्विद्रव्यानतभागो मनःपर्ययद्रव्यमिति । तत्र किं कारणं भूयःपर्यायज्ञानात् । यथा कथिद्रव्येण
शास्त्राणि व्याचष्टे एतद्देशेन न साकल्येन सत्प्रत्ययं शक्तेति वक्तुं, अपरस्तेषु शास्त्रं साकल्येन व्याचष्टे यानं
दास्वाधोस्तान् सर्वान् शक्तेति वक्तुं, अपं पूर्वस्मादिशुद्धतरविज्ञानो भवति । तथाऽवधिज्ञानविषयानतभाग-
ज्ञेयि मनःपर्ययो विशुद्धतरः । यतस्ताननंतभागं रूपादिभिर्पदुभिः पर्यायैः प्ररूपयति । क्षेत्रमुक्तं । विषयो
वक्ष्यते । स्वामिनं प्रयुच्यते—

विशिष्टसंयमगुणैकार्थसमवायी मनःपर्ययः ॥ २ ॥ विशिष्टः संयमगुणो यत्र विद्यते
तत्रैव वर्तते मनःपर्ययः । तथाचोक्तं मनुष्येभ्यु मनःपर्यय आविर्भवति; न देवतारकनैर्यस्योनेषु । मनुष्येषु ।
श्लेषमनः गर्भजैरूपयते न संसृष्टंनवेषु । गर्भजैरूपयमानः कर्मभूमिजैरूपयते नार्यभूमिजेषु । कर्म-
भूमिजैरूपयमानः पर्यायैरूपयते नार्यभूमिजेषु । पर्यायैरूपयमानः सम्यग्दृष्टिरूपयते न सिद्धा-

दृष्टिसात्तादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्दृष्टिमिथ्यादृष्टिषु । सम्यग्दृष्टिपूजायमान सयतेपूजायते नाऽसयतसम्यग्दृष्टि
सयतासयतेषु । सयतेपूजायमान प्रमत्तादिषु क्षीणकयायातेपूजायते नोत्तरेषु । तत्र चोपजायमान प्रवर्ध
मानचारित्र्येपूजायते न हीयमानचारित्र्येषु । सप्रवर्धमानचारित्र्येपूजायमान सतत्रिधान्यतमर्द्धिप्राप्तेषु
जायते नेतरेषु । ऋद्धिप्राप्तेषु च केषुचिन्न सर्वेष्विति विशिष्टस्यमग्रहण वक्ष्ये कृत । अथधिः पुन
चातुर्गतिकेष्विति । स्वाभिभेदादप्यनयोर्विशेष । इदानीं केवलज्ञानलक्षणाभिधान प्राप्तकाल तद्ब्रह्म ज्ञानानां
विषयनिबध परीक्ष्यते । कुत २ तस्य, मोहक्षयाज्ज्ञानदर्शनातरायाक्षयाच केवलमित्यत्र यक्ष्यमाण-
त्वात् । यद्येवमाद्येरेत्र तावन्मतिश्रुतयोर्विषयनिबध उच्यतामित्यत आह—

मतिश्रुतयोर्निबन्धोद्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु ॥ २६ ॥

निबधन निबध । कस्य २ मतिश्रुतविषयस्य । तत्तर्हि विषयग्रहण कर्तव्य न कर्तव्य ॥

प्रत्यासत्तेः प्रकृतविषयग्रहणाभिसंबन्धः ॥ १ ॥ प्रकृत विषयग्रहणमस्ति । क प्रकृत २ विशुद्धि
क्षेत्रस्वामिविषयेभ्य इति । तत्र प्रत्यासत्तेर्विषयग्रहणमिहाभिसंबन्ध्यते । ननु च स विभक्त्यतरनिर्दिष्टो न
ज्ञायते इह सन्नदु २ । अर्थवशाद्विभक्तिपरिणाम । यद्योचानि देवदत्तस्य गृहाणि आमत्रैकस्यैव देवदत्तमिति
गम्यते । देवदत्तस्य गावोश्वाहिरण्यमाब्जो वैधरेयो देवदत्त इति गम्यते । एवमिहापि निबध । कस्य २ विष-
यस्येत्यभिसंबन्ध्यते । अथ द्रव्येष्विति बहुत्वनिर्देश किमर्थं ?—

द्रव्येष्विति बहुत्वनिर्देश सर्वद्रव्यपर्यायसंग्रहार्थः ॥ २ ॥ जीवधर्माऽधर्माकाशकालपु-
द्गलाभिधानानि पञ्च द्रव्याणि तेषां सर्वेषां संग्रहार्थं द्रव्येष्विति बहुत्वनिर्देश क्रियते ॥

तद्विशेषणार्थमसर्वपर्यायग्रहणं ॥ ३ ॥ तेषां द्रव्याणामविशेषेण मतिश्रुतयोर्विषयभावमावप्रसतो
तद्विशेषणार्थमसर्वपर्यायग्रहणं क्रियते । तानि द्रव्याणि मतिश्रुतयोर्विषयभावमावप्रसमानानि कतिपयैरेव
पर्यायैर्विषयभावमास्कादति न सर्वपर्यायैरनतीरपीति । तत्कथं २ इह मतिश्रुतयोर्विषयभावमावप्रसमानानि
रूपालम्बना । सा यस्मिन् द्रव्ये रूपद्रव्यो वर्तते न तत्र सर्वान् पर्यायानवगृह्णाति यक्षुरादिविषयानेनाऽऽलवते
श्रुतमपि शब्दलिंग शब्दाश्च सर्वे सख्येया एव, द्रव्यपर्याया पुनरसख्येयानतभेदा न ते सर्वे विशेषाकारेण
तैर्विषयीक्रियते । उक्तं—

पण्यणिज्जा भान्ना अणतभागो दु अणभिलप्पाण । पण्यवणिज्जाण पुण अणतभागो सुदणिवद्धो ॥

अतीन्द्रियेषु मतेऽभावात्सर्वद्रव्यासंमत्यय इति चेन्न नोद्द्रियविषयत्वात् ॥ ४ ॥ स्यात्त
धर्मास्तिकायादिषु मतेऽभावात्तीन्द्रियत्वात् । ततो मति सर्वद्रव्यविषयनिबधेति लक्षणमयुक्तमिति । तत्र किं
कारणं २ नोद्द्रियविषयत्वात् । नोद्द्रियारणक्षयोपशमलब्ध्यपेक्ष नोद्द्रिय, तेषु व्यापियते । अथ हि तत्र न
वर्तेताऽनधिना सह निर्दिश्येत रूपेष्वेव वृत्ते । अथ मतिश्रुतयोरनतरनिर्देशाहस्यायधे को विषयनिबध २
इत्यत आह—

रूपिष्ववधेः ॥ २७ ॥

रूपशब्दस्याऽनेकार्थत्वे सामर्थ्याच्छुक्लादिग्रहणं ॥ १ ॥ अय रूपशब्दोऽनेकार्थः । क्वचिद्वा-
ह्ये वर्तते यथा—रूपरसगन्धस्पर्शा इति । क्वचित्त्वभावे वर्तते यथा अनतरूपमनतस्वभावमिति । तत्रेह
सामर्थ्याच्छुर्विषये शुक्लादी वर्तमानो गृह्यते । यदि स्वभाववाचिना ग्रहणं स्यादनर्थकं स्यात्, न हि कस्यचि-
त्स्वभावो नास्तीति ॥

भूमाद्यनेकार्थसंभवे नित्ययोगोऽभिधानवशात् ॥ २ ॥ यद्यपि नित्यं यस्य भूमादयोऽर्था-
बहव समवति । इहाभिधानयशान्निज्ययोगो वेदितव्यः । नित्यं हि पुद्गला युक्ता रूपेणेति, यथा क्षीरिणो
वृक्षा इति । यद्येवमवधिप्रानस्य पुद्गला रूपमुखेनैव विषयभाव प्रतिपद्येरन् न रसादिमुखेन २ नैव दोष —

तद्रूपलक्षणार्थत्वात्तदविनाभाविरसादिग्रहणं ॥ ३ ॥ तद्रूपद्रव्यस्योपलक्षणत्वेनोपादीयते अतस्तद विनाभाविनो रसादयोपि गृह्यते । यद्येव तद्रूपेण सर्वेष्वनतपर्यायेषु अवधेर्विषयनिबध प्रामोतीत्यत आह—
असर्वपर्यायग्रहणानुवृत्तेर्न सर्वगतिः ॥ ४ ॥ असर्वपर्यायेष्वित्येतद्रूपग्रहणमनुवर्तते । यथा-
 देवदत्ताय गौर्दीयता, जिनदत्ताय कण्ड इति दीयतामित्याभिसम्बध्यते । एवमिहाप्यसर्वपर्यायेष्वित्याभि-
 सम्बधान् सर्वगतिर्भवति । ततो ह्यपि पुत्रलेषु प्रागुक्तद्रव्यादिपरिमाणेषु, जीवपर्यायेषु औदयिकौपश-
 मिकक्षायोपशमिकेषूपचयतेऽनाधिज्ञान । रूपिद्रव्यसम्बधान् क्षापिकपारिणामकेषु । नापि धर्मास्तिकाया-
 दिषु तत्सम्बधाभावात् । अथ मनःपर्यायस्य को विषयनिबध ? इत्यत आह—

तदनन्तभागे मनःपर्यायस्य ॥ २८ ॥

यद्रूपिद्रव्य सर्वाविज्ञानस्य विषयत्वेन समर्थित तस्यानन्तभागीकृतस्यैकस्मिन्भागे मनःपर्यायः प्रव-
 र्तिते । अर्थात् यन्निर्दिष्ट कण्डज्ञान तस्य को विषयनिबध ? इत्यत आह—

सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य ॥ २९ ॥

अत्राह—किं द्रव्य ?

स्वपर्यायान् द्रवति द्रूपते वा तैरिति द्रव्यं ॥ १ ॥ आमन पर्यायान् द्रवति गच्छतीति
 द्रव्य । बहुलपेक्षया कर्तरी साधुत्व । द्रूपते वा तैरिति द्रव्य ॥

कथंचिद्भेदसिद्धौ तत्कर्तृकर्मव्यपदेशसिद्धिः ॥ २ ॥ द्रव्यस्य पर्यायाणां च कथंचिद्भेदे
 सल्लुक्त कर्तृकर्मव्यपदेश सिद्धयति ॥

इतरथा हि तदभसिद्धेरत्यन्ताव्यतिरेकात् ॥ ३ ॥ यद्येकातेनैकत्वमवधार्येत तस्य कर्तृकर्म
 व्यपदेशसिद्धि स्यात् । कुत ? अत्यन्ताव्यतिरेकात् । न हि तदेव निर्विशेषमेक शक्यतरापेक्षया विना कर्तृ-
 कर्म च भवितुमर्हति । अथ कः पर्यायस्तस्य ?

मियोभवन प्रतिविरोधविरोधिनां धर्माणामुपात्तानुपात्तहेतुकानां शब्दांतरात्मलाभ-
 निमित्तत्वादर्पितव्यवहारविषयोऽवस्थाविशेषः पर्यायः ॥ ४ ॥ मियोभवन प्रति केचिद्-
 र्माविरोधिन । केचिदविरोधिन । तत्र जीवस्य तावदनादिपारिणामिकचैतन्यजीवद्रव्यमव्याभ्योर्ध्व-
 गतिस्वभावास्तित्वादिभिरौदयिकादयो भासा यथाराभव युगपद्भावादविरोधिन । विरोधिनश्च नारकतैर्ष्ययो-
 देवमनुष्यस्त्रीपुनपुसकएकद्वित्रिचतु पञ्चद्विचाल्यकौमारकोपप्रसादादय, सहानवस्थानात् । तथा पै
 द्रलिका अनादिपारिणामिका रूपरसगंधस्पर्शशब्दसामान्यास्तित्वादय शुक्लादिपचकतिकादिपचक गंध-
 द्वयस्पर्शाष्टकशब्दपदरूपपर्याये प्रत्येकमेकद्वित्रिचतु पञ्चादिसंख्ययानतगुणपरिणामिभिर्ध्यासभव युगप-
 द्भावादविरोधिन । निरोधिनश्च शुक्लकृष्णनीलतिक्तकटुकमुरोभतरगंधादय प्रायोगिका वैश्रतिकाश्च
 परमाणुषु स्क्थेषु च सहानवस्थानात् । एव धर्मास्तिकायादिष्वन्यमूर्तत्वाऽचेतनत्वाऽसंख्येयप्रदेशत्व
 गतिकारणस्वभावाऽस्तित्वादयोऽनन्तभेदागुणलघुगुणहानिद्विद्विविकारै स्वप्रत्यये परप्रत्ययैश्च गतिकारण-
 त्वविशेषादिभिरविरोधिन परस्परविरोधिनश्च ज्ञेया । तषु कचिदुपात्तहेतुका द्रव्यक्षेत्रकालभावनिमित्ता
 औदयिकादय । अनुपात्तहेतुकाश्च त्रिषु कालेष्वानकारिण पारिणामिकाश्चेतन्यादय । तेषां विरोधिनो-
 धिना धर्माणामुपात्तानुपात्तहेतुकानां शब्दांतरात्मलाभस्य निमित्तत्वाच्चेतनो नारको बालक इत्यर्पितव्यवहार
 विषय इति व्यवहार-ऋजुसूत्रशब्दत्रिविधनयामक, द्रव्यार्थिकानर्पणात्पर्यायार्थिकेनार्पित, तस्य द्रव्यस्या
 ऽवस्थाविशेष पर्याय इत्युच्यते ।

तयोरितरेतरयोगलक्षणो द्वंद्वः ॥ ५ ॥ तयोरितरेतरयोगलक्षणो द्वंद्वो वेदितव्य । द्रव्याणि च
 पर्यायाश्च द्रव्यपर्याया इति ।

द्वंद्वेऽन्यत्वं प्रुक्षन्प्रोधवदिति चेन्न तस्य कथंचिद्भेदेऽपि दर्शनाद्गोत्वगोपिंडवत् ॥ ६ ॥
स्यान्मत यदि द्वद्वः १, प्रुक्षन्प्रोधवदन्यत्व द्रव्यपर्यायाणां प्राप्नोतीति । तन्न किं कारणं तस्य कथंचिद्भेदेऽपि
दर्शनात् । गोत्वगोपिंडवत् । यथा गोत्व च गोपिंडश्च गोत्वगोपिंडापित्यनन्यत्वेऽपि द्वद्वो भवति तथा द्रव्य-
पर्यायेऽपि । ननु सामान्यविशेषयोरेक्यत्वात्साध्यसममेतदिति । नैष दोषः उक्तमेतदनन्यत्वं सामान्य-
विशेषयोः ।

द्रव्यग्रहणं पर्यायविशेषणं चेन्नानर्थक्यात् ॥ ७ ॥ स्यादेतद् द्रव्याणां पर्याया द्रव्यपर्याया इति
द्रव्यग्रहणं पर्यायविशेषणमिति । तन्न किं कारणं आनर्थक्यात् । एव सति द्रव्यग्रहणमनर्थकं स्यात् । नह्यद्र-
व्यस्य पर्यायाः सतीति ।

द्रव्याज्ञानप्रसंगाच्च ॥ ८ ॥ केरलेन पर्याया एव ज्ञायते न द्रव्याणीति द्रव्याज्ञानं प्राप्नोत्युत्तर-
पदार्थप्रधानत्वात् । अथ मतमेतत् सर्वेषु पर्यायेषु ज्ञातेषु न किंचिदज्ञातमस्ति ततो व्यतिरिक्तस्य द्रव्यस्या-
भावात् । यद्येव द्रव्यग्रहणमनर्थकमित्युक्तं पुरस्तात् । तस्मात्साध्युक्तं द्वद्वोयमिति । ननु च द्वद्वेऽपि द्रव्यग्रहणम-
नर्थकं पर्यायव्यतिरेकेणाऽनुपलब्धेरिति । नैष दोषः संज्ञास्वालक्षण्यादिभेदाद्भेदोपपत्तेः । अथ सर्वग्रहणं
किमर्थं ननु बहुवचननिर्देशादेव बहुत्वसंप्रत्ययसिद्धेः ।

सर्वग्रहणं निरवशेषमतिपर्यर्थं ॥ ९ ॥ ये लोकालोकभेदभिन्नाल्लिकालविषया द्रव्यपर्याया
अनन्तास्तेषु निरवशेषेषु केरलज्ञानविषयनिबंध इति प्रतिपत्त्यर्थं सर्वग्रहणं । यानाह्लोकालोकस्वभावोऽनन्तः
तावतोऽनन्तानता यद्यपि स्युस्तानपि ज्ञातुमस्य सामर्थ्यमस्तीत्यपरिमितमाहात्म्यं केरलज्ञानं वेदितव्यं । आह-
विषयनिबंधोवधृतो मत्यादीनां, इदं तु न निर्जातमेकस्मिन्नात्मनि स्वनिमित्तसनिधानोपजमितवृत्तीनि ज्ञानानि
योगपत्तेन कति भवति ? इत्यत आह—

एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः ॥ ३० ॥

एक इति कोय शब्दः ?

अनेकार्थसंभवे विवक्षातः प्राथम्यवचन एकशब्दः ॥ १ ॥ अयमेकशब्दोऽनेकार्थसंभवे दृष्ट-
प्रयोगः । क्वचित्सख्याया वर्तते, एको द्वौ बहव इति । क्वचिदन्यत्वे, एके आचार्या अन्ये आचार्या इति ।
क्वचिदसहाये, एकाकिनस्ते त्रिचरति वीरा इति । क्वचित्प्राथम्ये, एकमागमनं प्रथममागमनमिति । क्वचित्प्रा-
धान्ये एकहता सेना करोमि प्रधानहता सेना करोमीत्यर्थः । तत्रेह विवक्षातः प्राथम्यवचन एकशब्दो
वेदितव्यः ।

आदिशब्दश्चावयववचनः ॥ २ ॥ आदिशब्दश्चायमनेकार्थसंभवे, विवक्षात इहावयववचनो
वेदितव्यः । क्वचिद्वचनस्याया वर्तते ब्राह्मणादयश्चत्वारो वर्णा ब्राह्मणव्यवस्थाः ब्राह्मणक्षत्रियनिर्दृश्ट्रा
इत्यर्थः । क्वचित्प्रकारे भुजगादयः परिहर्तव्याः, भुजगप्रकाराः विपन्त इत्यर्थः । क्वचित्सामीप्ये नद्यादीनि
क्षेत्राणि नदीसमीपानीत्यर्थः । क्वचिदवयवे ऋगादिमधीते ऋगवयवमधीते इत्यर्थः । तेनैतदुक्तं भवति एक-
स्यादित्तेकादिः प्रथमावयव इति । कस्य ? प्रथमस्य परोक्षस्य । कः पुनरवयव ? मतिज्ञानं ।

सामीप्यवचनो वा ॥ ३ ॥ अथवाऽयमादिशब्दः सामीप्यवचनो दृष्टव्यः । तेन प्रथमस्य मतिज्ञानस्य
श्रुत समीपमित्युक्तं भवति ।

मतेर्वहिर्भावसंग इति चेन्नाऽनयोः सदाऽव्यभिचारात् ॥ ४ ॥ स्यादेतदेवं सति मतेर्वहिर्भावः
प्राप्नोतीति । तन्न किं कारणमनयोः सदाऽव्यभिचारात् । एते हि मतिश्रुते सर्वकालमव्यभिचारिणी, नारद-
पर्वतवत् । तस्मादनयोरन्यतरग्रहणे इतरस्य ग्रहणं सन्निहितं भवति ।

ततोऽन्यपदार्थे वृत्तावेकस्यादिशब्दस्य निवृत्तिरुपसृखलकत् ॥ ५ ॥ यथोपस्य मुखमुष्टमुख, उष्ट्र

मुख्य-मुख्यमस्येति वृत्तादेकस्य मुख्यशब्दस्य निवृत्तिः, एवमिहापि एकादिरादिर्येषा तानीमान्येकादीति इत्येक-
स्यादिशब्दस्य निवृत्तिः ।

अवयवेन विग्रहः समुदायो वृत्त्यर्थः ॥६॥ अवयवेन विग्रह क्रियते, वृत्त्यर्थं समुदायो भवति ।
तेनैकादीन्यन्यतरीकृत्य भाज्यान्यर्पयितव्यानीत्यर्थः । किं सर्वाणि । नेत्याह आचतुर्थ्यं । कुत एतत् ?—

केवलस्याऽऽसहापत्वादितरेषां च क्षयोपशमनिमित्तत्वाद्यौगपद्यभावः ॥७॥ यत केवल ज्ञान
तदसहाय, इतराणि च ज्ञानानि क्षयोपशमनिमित्तानि, अतो विरोधाद्युगपदसम्भवस्तस्माद्बुध्यते आ चतुर्थ्यं इति ।

नाभावोऽभिभूतत्वादहनि नक्षत्रवदिति चेन्न क्षायिकत्वात् ॥८॥ स्यादेतन्नागान् क्षायोप-
शमिकानां ज्ञानानां केवलानि, किंतु केवलज्ञानेन महताऽभिभूतानि स्वप्रयोजनेन व्यापियते । भास्करप्रभाभि-
भिभूतनक्षत्रवदिति । तन्न किं कारणं क्षायिकत्वात् सधीणसकलज्ञानावरणे भगवत्यर्हति कथं क्षायोपशमि-
कानां ज्ञानानां सभवं । न हि परिप्राप्तसर्वशुद्धौ पदे प्रदेशाऽऽशुद्धिरस्ति । -

इन्द्रियत्वादिति चेन्नाऽऽर्थाधीनत्वबोधोऽयम् ॥ ९ ॥ स्यादेतदेवमागम प्रवृत्त । पचेन्द्रिया असङ्गि
पचेन्द्रियादारम्य आ अयोगिकेऽलिन इति । अत इन्द्रियवत्तत्कार्येणापि ज्ञानेन भवितव्यमिति । तन्न किं
कारणं आर्थाधीनत्वबोधोऽयम् । अर्थे हि सयोग्ययोगिकेऽलिन पचेन्द्रियत्व इत्येन्द्रिय प्रयुक्तं न भावेन्द्रिय
प्रति । यदि हि भावेन्द्रियमभविष्यत्, अपि तु तर्हि असधीणपक्षलावरणत्वात्सर्वज्ञतत्वात् न्यवर्तितव्यत । तस्मा
देतदुक्तं भवति एकस्मिन्नामनि द्वे मतिश्रुते, कश्चित्प्राणि मतिश्रुतावधिज्ञानानि, मतिश्रुतमन पर्ययज्ञानानि वा
कश्चिच्चत्वारि मतिश्रुतावधिमन पर्ययज्ञानानि, न पचेकस्मिन् युगपसभवति ।

संख्यावचनो वैकशब्दः ॥ १० ॥ अथवा संख्यावचनोऽयमेकशब्दः । एकमादिर्येषा तानीमान्ये
कादीनि, कथं मतिज्ञानमेकस्मिन्नामनि एक यदधरश्रुत द्वपनेकद्वादशभेदमुपदेशपूर्वकं तद्भजनीय स्याद्वा न-
वेति । इतरपूर्ववत् । पर आह—असंख्यासहायप्रधान्यवचने एकशब्दे सति एकादीनि केवलादीनीत्यर्थः ।
एकस्मिन्नामन्येक केवलज्ञानं क्षायिकत्वात् । द्वे मतिश्रुते इत्यादिपूर्ववत् । अधोक्तानि मन्यादीनि ज्ञानव्यपदेश
मेव लभत उक्तान्यथापीत्यत आह—

मतिश्रुतावधयो विपर्ययश्च ॥३१॥

विपर्ययोऽन्यथा । कुत ! सम्यगधिकारात् । चशब्दः समुच्चयार्थं विपर्ययश्च सम्यक् चेति । कुत
पुनरेषां विपर्ययः ?

मिथ्यादर्शनपरिग्रहान्मत्यादिविपर्ययः ॥ १ ॥ योसौ दर्शनमोहनीयोदये सति मिथ्यादर्शन
परिणामं तेन संहकार्यसमश्राम्यामत्यादीनां विपर्ययो भवति । ननु च मणिकनकादीनां वर्चोगृहगताना-
मपि स्वभावनानाशो न भवति तद्भवत्यादीमपि स्यात् ? नैष दोषः—

सरजसकटुकार्ळावृणतदुग्धवत्स्वगुणाविनाशः ॥ २ ॥ यथा सरजसकटुकार्ळावृणान्मजने निहित
दुग्धं स्वगुणं परिलजति । तथा मत्यादीन्यपि मिथ्यादृष्टिभाजनगतानि दुष्यतीति । आधारस्य दोषाद्धि आधे-
यस्य दोषो जायते । ननु च नायमेकात् उक्तमेत मणिकनकादयो वर्चोगृहगता अपि स्वभाव न लजतीति
तत्र कथमेतदवसीयते अलावृदुग्धवदुष्यति मत्यादीनि न पुनर्मण्यादिवज दुष्यतीति ?

पारिणामिकशक्तिविशेषात् ॥ ३ ॥ पारिणामिकस्य हि वस्तुन शक्तिविशेषादन्यथाभावे
भवति । यथालावृद्व्यं दुग्धं विपरिणामयितुं शक्नोति तथा मिथ्यादर्शनमपि मत्यादीनामन्यथात्वं कर्तुमशक्यं ।
तदुदयेऽन्यथानिरूपणदर्शनात् । वर्चोगृहं तु मण्यादीनां विकारं नोत्पादयितुमशक्यं विपरिणामकद्रव्यं
सनिधाने तेषामपि भवत्येवान्यथात्वं । यदा तु सम्यग्दर्शनं प्रादुर्भूतं तदा मिथ्यापरिणामदर्शनाभावात्तेषां
मत्यादीनां सम्यक्त्वं अतः सम्यग्दर्शनमिथ्यादर्शनोदयविशेषात्तेषां त्रयाणां द्विधा क्लृप्तिर्भवति । मतिज्ञानं

मत्यज्ञानं श्रुतज्ञानं श्रुताज्ञानं अवधिज्ञानं विभगज्ञानमिति । अत्राह—रूपादि विपर्ययोलब्धिव्यभिचाराभावाद् द्विपर्ययाभावात् यथैव मतिज्ञानेन सम्पद्दृष्टयो रूपादीनुपलभते यथा मिथ्यादृष्टयोपि मत्यज्ञानेन । यथैव घटादियु रूपादीन् श्रुतेन निश्चन्दस्युपदिशति च परम्यस्तथा श्रुताज्ञानेनापि । तथैवावधिना रूपिणोर्नानयति तथा विभगेनापीति । तस्मान्नास्ति विपर्यय इत्यत आह—

सदसतोरविशेषापूर्वाद्यदृच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत् ॥ ३२ ॥

सच्छब्दस्यानेकार्थसभवे विवक्षात् मसश्चार्थग्रहण ॥ १ ॥ अयं सच्छब्दोनेकार्थ इति व्याख्यात । तस्यैव विवक्षात् प्रशसार्थस्य ग्रहणं वेदितव्यं प्रशस्तं तत्तद्व्यभिचार्यं । असदज्ञानं । तयो सदसतोरविशेषेण यदृच्छोपलब्धेरविपर्ययो भवति । कथमुन्मत्तवत्, यथा उन्मत्तो दोषोदयादुपहतेन्द्रियमतिरिपरीतप्राही भवति सोऽथ गौरित्यव्ययस्यति । गा वाऽथ, इति । लोष्टं सुवर्णं, सुवर्णं लोष्टमिति । लोष्टं लोष्टमिति सुवर्णं सुवर्णमिति तस्यैवमविशेषेणाप्यवस्यतोऽज्ञानमेव भवति । तद्वत् मिथ्यादर्शनेऽपहतेन्द्रियमतेर्मति श्रुतावधयोप्यज्ञानमेव भवतीति ॥

भवत्स्यर्थग्रहणं वा ॥२॥ अथवा सच्छब्दोऽयं भवत्यर्थे वेदितव्यं । सद्विद्यमानमित्यर्थं असदविद्यमानं, तयोरविशेषेण यदृच्छोपलब्धे विपर्ययो भवति कदाचिद्रूपादि सदप्यसदिति प्रतिपद्यते असदपि सदिति । कदाचित्तु ससदेवाऽसदप्यसदेवेति । कुत ?—

प्रवादिपरिकल्पनाभेदाद्विपर्ययग्रह ॥ ३ ॥ प्रवादिनां कल्पनाभेदाद्विपर्ययग्रहो भवति तद्यथा केचित्तावदाहुः—द्रव्यमेव न रूपादय इति । अपर आहुः रूपादय एव न द्रव्यमिति । अपरेषां दर्शनं अन्यद्रव्यमन्ये च रूपादय इति । कथमेषां विपर्ययग्रह उच्यते । यदि द्रव्यमेव न रूपादय, लक्षणा भावाद्द्रव्यान्वयप्रसंगः । किंचोद्दिश्येण सनिष्कल्पमाणं द्रव्यं रूपाद्यभावे सर्वामना सनिष्कल्प्यत तत सर्वामना ग्रहणप्रसंगः । करणभेदाभावप्रसंगश्च । नचासौ दृष्ट इष्टो वा । अथ रूपादय एव न द्रव्यं, एवमपि निराधारनादभावप्रसंगः । किं च परस्परनिर्लक्षणानां रूपादीनां समुदयेपि सति एकानर्थोत्तरभावात् समुदस्य सर्वाभाव परस्परतोर्थांतरत्वात् । अथ हान्यदृश्यं अन्ये रूपादय, एवमपि तेषां लक्ष्यलक्षण भावाभावात् परस्परतोर्थांतरत्वात् । दृष्टिदृश्यत्वं लक्ष्यलक्षणभाव इति चेन्न वीर्यम्यात् । पृथक्प्रतीत्यस्य लक्षणभावो युक्तो नासतीति । किं च रूपादियु गुणेष्वमूर्तेषु द्रव्यादर्थांतरभूतेषु नैन्द्रियसंनिवर्तो युक्तस्ततश्च ज्ञानाभावः । न चार्थांतरभूतं द्रव्यं कारणं भवितुमर्हति । किं च—

मूलकारणविभक्तिपक्षेः ॥ ४ ॥ एषां घटरूपादीनां मूलकारणे प्रयादिनां विप्रतिपत्तिः । तद्यथा केचित्दाहुः—अव्यक्ता महदहकारतः मातृद्रियमहाभूतमूर्तिपिडादिनिर्भृत्तिक्रमेण घटादेर्विश्वरूपस्य जगत उज्वाद् । इति तद्वक्तुं न हि प्रधानस्यापूर्वकारणस्य न हि विक्रयः साऽतीन्द्रियत्वात् न हि विकल्पः प्रयोगोऽप्येवादिशेषोपेतस्य तद्विलक्षणा घटादि कार्थो भवितुमर्हति अदृष्टत्वात् । न वा परमयोग्यस्य प्रधानस्य स्वयमभिः परहितस्याभिप्रायपूर्वकप्रगवकमो युक्तः । पुष्पस्तावन्निकृष्यन्नात्र महदादिसर्गार्थं प्रधानं प्रयुक्तं । स्वयं च निष्क्रियत्वात् प्रधानं नामानं महदादिसर्गार्थं प्रयाक्तुमर्हति । न हि स्वयं गतिरित्यत्र पशुराजानमेवा यदप्योपायं गच्छन्त्येव । किंचाप्रयोजनस्य प्रधानस्य महदादि सर्गो न युक्तिमात् । पुष्पभोगं प्रयाजनमिति चेन्न स्वार्थाभावात् । नित्यस्य विभोरात्मनः भोगपरिणामाभावाच्च । किंचाऽऽद्यतनत्वात् । इह लोके चेतनधेयं बोधनार्थं त्रियाकर्माधनञ्च तदर्थेऽस्मिन्पुष्पादिषु प्रयत्नमानो दृष्टः । न च तथा प्रधानं चेतानमोऽस्य महदादिक्रियाप्रगवकमाभावः । न च पुरातनस्य ब्रह्मस्य प्रयोजको निष्क्रियत्वात् । अपर आहुः परमाणुस्य प्रतिनिधित्वार्थिनादिजातिविनिष्टेभ्योऽदृष्टादिसंनिधाने सति महत्त्वमोऽर्थोपरभूतघटादिप्रयोजकत्वात् इति तदप्युक्तं—नित्यत्वाद्गन्तां यावत्परमज्ञानभावात् । सति चार्थे निगम्यहानिः । न चार्थांतरभूतस्य कार्यस्यारम्भो युक्तः स्यनिरवगतुं न च कार्यस्यैव चार्थमहत्त्वाभावात् । न च जातिप्रतिनिधित्वं तत्र निज

जातीयानामप्यारंभदर्शनात् । भिन्नजातीयेषु समुदायमात्रमिति चेत्तस्यजातीयेष्वपि तत्प्रसंगः । न चामनो घटाद्यारंभे कर्तृत्वमुपपन्नं निष्क्रियत्वान्नित्यत्वाच्च । नाप्यात्मगुणस्यादृष्टादेर्निष्क्रियत्वादेव । न च निष्क्रियोऽर्थोत्तरे क्रियाहेतुर्दृष्टः । अन्ये मन्थरे वर्णादिपरमाणुसमुदायमात्रा रूपपरमाणवोऽतीन्द्रिया समुदिताः संतः इन्द्रियमाहात्म्यमनुभूय घटादिकार्यात्मलाभहेतुत्वं प्रतिपद्यत इति, तदयुक्त प्रत्येकरूपपरमाणूनामतीन्द्रियत्वात्ततोऽन्यस्य कार्यस्याप्यतीन्द्रियत्वप्रसंगात् ततश्च दृश्यविषयप्रमाणप्रमाणाभासविकल्पाभावः । कार्याभावाच्च तादृशकारणस्याप्यभावः । किं च-क्षणिकत्वानिष्क्रियत्वाच्च कार्यारंभभावः । विविक्रताकीनां परस्परमित्संबंधाभावश्च । न चान्योर्थधेतनरतेषां संबंधस्य कर्तास्ति तदभावात्संबंधभावः । एरमन्येष्वपि प्रवादिषु सत्यसदिति असत्यपि सदिति विपर्ययो मिथ्यादर्शनादयवशाद्निर्दिष्टतम्यः । पित्तोदयाबुलितरसनैन्द्रियविपर्ययवत् । ततो यदुक्त रूपादिविषयोपलम्ब्यभ्यभिचारभावान्न मिथ्यादृष्टान्नयमज्ञानमिति तदसम्यक् । व्याख्यातं ज्ञानं लक्षणदिभिः । इदानीं चारित्रं निर्देष्टव्यं तदुल्लंघ्य नयात्थ्यते कस्मात् ? मोक्षविधाने तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । कुतः पुनस्तन्मोक्षविधौ वक्ष्यते ? इति चेन्मोक्षं प्रति प्रधानकारणत्वात् । किं कृतं प्राधान्यं ? कृत्वाकर्मैधननिर्देहनकृतं । यत आत्मा व्युपरतक्रियाप्यानाविर्भूतात्मबलः कृत्वाकर्मैधननिर्देहन समर्थो भवति । ननु क्षायिकसम्यक्त्वकेवलज्ञानोपेतोपि यदि स्यात् क्षायिककेवलज्ञानोत्पत्त्यनंतरमेव कृत्वाकर्मैधनः स्यात् । व्युपरतक्रियाप्यानात्पत्त्यनंतरमेव भवति तत्चेत्तमं चारित्रं, 'कर्मोदानहेतुक्रियाव्युपरतिश्चारित्रमिति वचनात्' । यदीह तदुच्यते मोक्षविधानेपि तदुक्तमिति गौरवं स्यादेवमपि जीवादयो निर्देष्टव्या उच्यन्ते । प्रमाणं व्याख्यातं प्रमाणकदेसा नयाः । 'प्रमाणनयैरधिगमः' इति वचनात् । तदनंतरवचनाहं नयाः । यत्वेवं के ते नयाः ? इत्यत आह-

नैगमसंग्रहव्यवहारजुसूत्रशब्दसमभिरूढैवंभूता नयाः ॥ ३३ ॥

शब्दोपश्लेषादिसंक्षेपविकल्पा नयाः । तत्रातिसंश्लेषादप्रतिपत्तिः, अतिपिस्तरे पाल्यप्रज्ञानामननुपह इति मध्यतया प्रतिपरया सत्तनया अत्रोच्यते । तेषां सामान्यविशेषलक्षण वक्तव्यं । तत्र सामान्यलक्षणमुच्यते-

प्रमाणप्रकाशितोऽर्थविशेषप्ररूपको नयः ॥ १ ॥ प्रकरणे मान प्रमाण सकलादेश इत्यर्थः, तेन प्रकाशितानां न प्रमाणाभासरिगृहीतानामित्यर्थः, तेषामर्थानामस्तित्वनास्तित्वनित्यत्वाद्यतामनां जीवादीनां ये विशेषाः पर्यायास्तेषां प्रकरणे रूपकः प्ररूपकः निरुद्धदोषानुसंगद्गोणेत्यर्थः, एव लक्षणो नयस्तस्य द्वौ मूलभेदौ द्रव्यास्तिक पर्यायास्तिक इति । द्रव्यमस्तीति मतिरस्य द्रव्यभवनमेव नातोन्वये भावविकाराः नाप्यमानस्तद्व्यतिरेकेणानुपलब्धेरिति द्रव्यास्तिकः । पर्याय एवास्ति, इति मतिरस्य जन्मादिभावविकारमात्रेण भवन न ततोऽन्यद्रव्यमस्ति तद्व्यतिरेकेणानुपलब्धेरिति पर्यायास्तिकः । अथवा द्रव्यमेवायोस्य न गुणकर्मणी तद्व्यतिरेकेणानुपलब्धेरिति द्रव्यार्थिकः । पर्याय एवायोस्य रूपाद्युत्पत्त्यादिलक्षणो न ततोन्वयद्रव्यमिति पर्यायार्थिकः । अथवाऽप्येते गम्यन्ते निष्पाद्यत इत्यर्थः । कार्यं द्रवनि गच्छतीति द्रव्यं कारणं । द्रव्यमेवार्थोस्य कारणमेव कार्यं नार्थांतरं, न च कार्यकारणयोः कश्चिद्रूपभेदः तदुभयमेकाकारमेव पर्वगुल्लिद्रव्यवदिति द्रव्यार्थिकः । परि समंतादायःपर्यायः । पर्याय एवार्थः कार्यमस्य न द्रव्यमनीतानागतयोर्निश्चयानुपलब्धेन व्यवहारभावात् स एवैकः कार्यकारणान्यवदेशभागिनि पर्यायार्थिकः । अथवाऽर्थननर्थः प्रयोजन द्रव्यमेवार्थोस्य प्रत्ययभिधानानुपलब्धेति किंवादर्शनस्य निहोतमस्य चारिनि द्रव्यार्थिकः । पर्यायोर्थः प्रयोजनमस्य वाग्विज्ञानन्यादृचिनिबध्वाव्यवहारप्रसिद्धेरिति पर्यायार्थिकः । तद्वेदा नैगमादयः । एषां विशेषलक्षणमुच्यते-

अर्थसंकल्पमात्रग्राही नैगमः ॥ २ ॥ निगच्छन्व्यस्तिनेति निगमनमात्रं वा निगमः, निगमे शुचलो भयो वा नैगमस्तस्य लोके व्यापारः । अर्थसंकल्पमात्रप्रहणं प्रत्येद्रगृहगम्यादिषु । तद्यथा-कंचिद्व्यगृह परतु पुरं गच्छंतमभिसमीक्ष्याह किमर्थं गच्छति मयानिति स तस्मै व्यापष्टे प्रत्यर्थमिति । एव-

मिन्द्राहादावपि तथा कतरोत्र गमीत्युक्ते आचष्टे अह गमीति सप्रत्यगच्छत्यपि गमीति व्यवहार । एव प्रका-
रोन्वोपि नैगमनपरस्य विषयः ।

भावेसंज्ञाव्यवहार इति चेन्न भूतद्रव्यासनिधानात् ॥ ३ ॥ स्यादेतन्नायं नैगमनपरिषयो
भावेसंज्ञाव्यवहार इति तन्न । किं कारणं ? भूतद्रव्यासनिधानात् । भूत हि कुमारतदुजादिद्रव्यमाश्रित्य
राजीदनादिका भाविनी सज्ञा प्रवर्तते । न च तथा नैगमनपरिषये किञ्चित्तद्भूतद्रव्यमस्ति यदाश्रया भाविनी
सज्ञा विज्ञायेत ।

उपकारानुपपन्नं भावेसंज्ञाव्यवहारानुपपत्तिरिति चेन्नाप्रतिज्ञानात् ॥ ४ ॥ स्यादेतन्नैगमनप-
रस्ये उपकारे नोपलभ्यते भावेसंज्ञाविषये तु राजादादुपलभ्यते ततो नायं युक्त इति तन्न । किं कारण-
व्यप्रतिज्ञानात् नैतदस्माभिः प्रतिज्ञातमुपकारे सति भवितव्यमिति । किं तर्हि अस्य नयस्य विषयः प्रदर्शयते
व्यपि उपकार मत्यभिमुखत्वाद्दुपकारयानेव ।

स्वजात्यविरोधेनैकत्वोपनयात्समस्तग्रहणं संग्रहः ॥ ५ ॥ बुद्ध्याभिधानानुप्रवृत्तिर्लिङ्ग सा-
दृश्ये स्वरूपानुगमो वा जातिः सा चेतनाचेतनाध्यात्मिका सन्दर्भप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन प्रतिनियमास्वार्थव्यप-
देशभाक् । सा जातिः स्वजातिः । अप्रत्ययनपरिविरोधः, स्वजातेरविरोधः स्वजात्यविरोधस्तेन स्वजात्यवि-
रोधेनैकत्वोपनयात् । केनाः ? भेदानां समस्तग्रहणं सग्रहो यथा सद्रव्य घट इत्यादि । सदित्युक्ते सत्तासव-
धाहाणां द्रव्यपर्यायतद्भेदप्रभेदानां द्रव्यसाविरोधात्तैकत्वेन सग्रहः । घट इति चोक्ते नामादिभेदा मृगमुष्णादि-
कारणविशेषाद्रूपसंस्थानादिविकाराच्च भिन्नानां घटदान्दवाप्यानां सदव्यतिरेकादिकत्वेन सग्रहः । एवमितरे-
ष्यपीति । तत्राभिधानप्रत्ययौ सामान्य निराकृतविशेषाभावात् । आह सत्तासवधात्प्रामुख्येण सद्रव्यादिषु सदित्यभिधान
भासदादिव्यपदेश इति तन्न । उभयपदानुपपत्तेः इदमिह सप्रकार्यं सत्तासवधात्प्रामुख्येण सद्रव्यादिषु सदित्यभिधान
प्रत्ययस्य स्वाहा नञेति ? यदि स्यात् ? सत्तासवधपर्ययः । प्रकाशितप्रवाशनपर्ययः सत्तासवधप्रमगधः ।
एकाम्यतरी अपरा वादोत्यतश्च समपरिविरोधः । सत्तासवधविशेषात्प्रामुख्येण सत्तासवधपर्ययः । अथ नास्ति
परिविरोधादिव्यतिप्रसंगः । समवायकृत्तय विशेष इति चेन्न तस्य प्रतिविद्यत्वात् । किं च सत्तायाः सदिति-
व्यपदेशस्य सत्तासवधेऽप्युक्तत्वात् । अथ पर्यायस्य प्रतिनियमादिव्य-
दिषु सदिति व्यपदेशो निमित्तोत्तरहेतुकः, सत्तायां स्वत एवेति चेत्सत्तासवधस्याग इत्थमाप्रत्ययप्रमगधः ।
किं च सत्तादेः पर्यायस्य द्रव्यादिषु वृत्तिः संसृज्येति वा सत्तासवधमिति वा ? यदि संसृज्येति वृत्तिर्न सत्तायां
भवितव्यं सत्तासवधमिति यथा गोमान् ययमानिन्यता मन्थस्य मन्थस्य च निवृत्तिरित्युक्तम् । अथ
सत्तासवधमिति सत्तासवधमिति प्रामोति । यथा यदि पुरुष इति न सद्रव्यमिति तत्र मन्थस्य
निवृत्तिरित्युक्तम् । किञ्च दृष्टान्ताभावात्संश्रमणं किञ्चिदनेकमवधि दृष्टं यदभिगमीत्य सत्तासवधेऽप्यवधि-
गम्येत् । नीलीद्रव्यमिति चेन्न तस्यानेकत्वात् । नीलीद्रव्यमिति चेन्न तस्यासिद्धत्वात् ।

सर्वाह्निकाह्निकविषयानतिशय्य वर्तमानविषयकालमादत्ते । अतीतानागतयोर्विनष्टानुपपन्नेन व्यवहाराभावात् समनायमात्रमस्य निर्दिधिक्षित । कथायो भैषज्यमित्यत्र न सजातरस- कथाया भैषज्य न प्राथमिक- कथायोऽल्पोऽनभिन्त्यत्तरसत्वादस्य विषय । पच्यमान पक्व पक्षस्तु स्यात्पच्यमान स्यादुपरतपाक इति । अस्य द्वैतद्विरोधात् । पच्यमान इति वर्तमान पक्व इत्यतीतस्तयोरैकस्मिन्नवरोधो विरोधीति । नेप दोष पचनस्यादाव विभागसमये कश्चिदशो निर्दूतो वा न वा । यदि न निर्दूतस्तद्द्वितीयादिष्वप्यनिर्दूते पाकाभाव- स्यात् । ततो- भिनर्दूतस्त्रदपेक्षया पच्यमान- पक्व इतरथा हि समयस्य त्रैविध्यप्रसंग- स एवौदन पच्यमान पक्व स्यात्पच्यमान इत्युच्यते पक्वुरभिप्रायस्यानिर्दूते । पक्वर्हि सुविशदसुस्विनीदने पक्वाभिप्राय स्यादुपरतपाक इति चोच्यते । कस्यचित्पक्वत्वावतैव कृतार्थत्वादेव क्रियमाणकृतमुच्यमानमुक्तवच्यमान-द्वैतसिध्यतिद्वादयो योग्याः । तथा प्रतिष्ठतेऽस्मिन्निति प्रस्यः यदैव मिमीतेऽतीतानागतान्यमानासमवाकुम्भकाराभव । शिविकादिपर्यायकरणे तदभिधानाभावात्कुम्भपर्यायसमये च स्वावयवेभ्य एव निर्दूते । स्थितिप्रश्ने च कुतोदागच्छतीति न कुतश्चिदित्यय गम्यते तत्कालक्रियापरिणामाभावात् । यमेष्टाकाशमवगट समर्थ आत्मपरिणाम वा तत्रैवावस्य वसति- । न कृष्ण काक उभयोरपि स्वात्मकत्वात्कृष्ण कृष्णामको न का कृष्णमक- । यदि काकामक स्याद् भ्रमरादीनामपि काकत्वप्रसंग- काकश्च काकामको न कृष्णामक । यदि कृष्णामक शुक्रकाकाभाव स्यात् पचयणेत्याच्च पित्तास्थिरधुरिणादीनां पीतशुक्रकादिवर्णत्वाच्चक्षुरितरे- केषु काकाभावाच्च । न सामानाधिकरण्यामेकस्य पर्यायेभ्योऽनन्यत्वापर्याया एव विकृतसक्तयो द्रव्य नाम न किञ्चिदस्तीति । कृष्णगुणभाषान्यादिति चेन्नास्थिरत्वादिष्वतिप्रसंगात्कुर्यात्तत्र च मधुनि विराधात् अत्रत्यक्षे चाप्यापमाने सशयदर्शनात् । कृष्णकाकाविरोपज्ञेन केचिद्वृद्धीपातरनिवासिन्यनुपलब्धकृष्णकाक- विशेषेण पुरेण प्रतिपद्यमाने सशयो जायते किमप्य काकस्य काकर्ष्य- गुणप्राधान्यादाच्चे द्रव्यस्यैव वा तथा परिणामादित्यत पलाळदिदाहाभावः । प्रतिविशिष्टकालपरिभ्रादस्य हि नयस्याविभागो वर्तमानसमयो विषय । अग्निस्वबधनदीपवनञ्जलनदहनान्यसद्वेपसमयातरालानि यतोस्य दहनाभाव । किं च यस्मिन् समये दाह न तस्मिन् पलाळ भस्मत्वाभिनिरुक्ते- यस्मिंश्च पलाळ न तस्मिन् दाह इति । यत्पलाळ तद्दहतीति चेन्न सावशे- पात् । समुदायाभिधायािना शब्दानामवयवेषु श्चात्दर्शनाददोष इति चेन्न तदवस्थत्वात् । एकदशदाहाभावात् स्योक्तवाग्निरवशेषदाहासम्भवादिति चेन्न वचनविरोधात् तद्रवस्थत्वाच्च । वचनविरोधस्तावद्यदि निरवशयस्य पलाळस्य दाहस्यसमव इत्येकदेशदाहात्पलाळदाहो नादाह । ननु भवद्बचनस्य निरवशेषपरपक्षदूषकत्वाभावात् परपक्षैकदेशस्य दूषकत्वमत- एकदेशदूषकत्वात्कृष्णमर्याद दूषकनेवेत्यस्य साधकत्वसामर्थ्याभाव इति तदवस्थमप्येकसमयदाहाभाव इत्युक्तत्वादवयवानेकत्वे यद्यवयवदाहात्सर्वत्र दाहोऽयववातरदाहात् ननु सर्वदाहाभाव- । अथ दाह सर्वत्र कस्मादाहाहोऽस्ते न दाह- । एवं पानभोजनादिव्यवहाराभाव । न शुक्र कृष्णी मवयुमयोर्भिन्नकालावस्थत्वात्प्रत्युपपन्नविषये निश्चात्पर्यायानामिसवधात्स-नस्यव्यवहारज्ञेप इति चेन्न विषयमात्रप्रदर्शनात् पूर्वनयनकल्यात्सव्यवहारसिद्धिर्भवति ।

अपत्यर्थमाहयति प्रत्याययतीति शब्द- ॥ ८ ॥ उचरित शब्द कृतसगते पुरुषस्य स्वा- भिधेये प्रलयमादधाति इति शब्द इत्युच्यते ।

स च लिंगसख्यासाधनादिव्यभिचारनिवृत्तिपरः ॥ ९ ॥ लिंग स्त्रीत्वपुस्त्वनपुसकत्वानि । सख्या एकत्वद्विवचनत्वानि । साधनमस्मदादि । एवमादीना व्यभिचारोन् न्याय्य इति तन्निवृत्तिपरोऽय नय । तथा-लिंगव्यभिचारस्तावत्स्त्रीलिंग पुल्लिंगाभिधान तारका स्यात्तिरिति । पुल्लिंगे स्त्र्यभिधानमनगमो- विधेति । स्त्रीवे नपुसकाभिधान धीणाऽऽतोचमिति । नपुसके स्त्र्यभिधानमापुध शक्तिरिति । पुल्लिंगे नपुसकाभिधान पटो वक्षामिति । नपुसके पुल्लिंगाभिधान द्रव्य परञ्जरिति । सख्याव्यभिचार, एकत्वे दित्य, नक्षत्र पुनर्वसू इति, एकत्वे बह्वत्वं नक्षत्र शतभिषज इति । द्विवे एकव गोदौ प्राण इति । द्विवे बहुव पुनर्वसू पचतारका इति । बहुत्वे एक वमात्रा वनमिति । बहुत्वे द्विवे देवमनुष्या उभौ राशी इति । साधन व्यभिचार-एहि मन्ये रथेन यास्यसि नहि यास्यसि पातसे पितेति । आदिशब्देन काळादिव्यभिचारो

गृह्यते, विश्वेश्वास्य पुत्रो जनिता भावि कृत्यमासीदिति कालव्यभिचार । सतिष्ठते प्रतिष्ठते विरमयुपरम
 लुपप्रह्वव्यभिचार । एवमादयो व्यभिचार अयुक्ता, कुत ? अन्यार्थस्याऽन्यार्थेन समवाभावात् । यदि
 स्यात् ? घट पटो भवतु पटो प्रासाद इति तस्माद्यथा—लिंग यथासदस्य यथासाधनादि च व्याप्यमभिधान ।
 छोकसमविविरोध इति चेद्विरुध्यता तत्र मीमांस्यते सुहृत्सूपचार ।

नानार्थसमभिरोहणात्समभिरूढः ॥ १० ॥ यतो नानार्थान् समतीत्यैकनर्थमाभिमुख्येन
 रूढस्तत समभिरूढः । कुत ? चत्वरसकमेण तन्निष्ठत्वात् कथं ? अवितर्कध्यानवत् । यथा तृतीयशुक्र सू
 क्ष्मक्रियमवितर्कमन्त्रीचार ध्यानमर्थव्यजनयोगसकाल्यभावा सूक्ष्मकाययोगनिष्ठत्वात् । तथा गौरित्यय शब्दो
 यागादिषु वर्तमानो गन्वधिरूढ । एव शेषव्यपि रूढिशब्दोऽस्य विनय । अथवार्थगत्यर्थ शब्दप्रयोग
 इति तत्रैकस्यार्थस्यैकेन गतत्वात् पर्यायशब्दप्रयोगोऽनर्थक शब्दभेदक्षेदस्ति अर्थभेदेनाव्यवश्य भवितव्य-
 मिति । नानार्थसमभिरोहणात्समभिरूढ इदनादिद्र. शकनाच्छक्र पूर्वार्णालपुरदर इत्येव सर्वत्र । अथवा
 यो यत्राभिरूढ स तत्र समेत्याभिमुख्येनारोहणात्समभिरूढ । यथा क भवानास्ते स्वात्मनीति । कुत. ? वस्तुतरे
 वृषभभावात् यद्यन्यस्यान्यत्र वृत्ति स्याद्गानादीनां रूपादीनां चाकाशे वृत्ति. स्यात् ।

येनात्मना भूतस्तेनैवाऽभ्यवसायतीत्येवभूतः ॥ ११ ॥ येनात्मना येनाभिधेयेन भूत शब्द-
 स्तेनैवाऽभ्यवसाययति । यथेद्रशब्द परमेश्वरवाभिधेय स परिणामो यत्र यदा वर्तते तत्र तदैव युक्तो न
 नामस्यापनाद्रभ्येयु तपरिणामाभावात् । इत्येवमितरेष्वपि शब्देषु स्वाभिधेयक्रियापरणतिक्षण एव युक्ति-
 नान्यदेति । अथवा येनात्मना येन स्वरूपेण भूतार्थस्तेनैवाभ्यवसाययति यथा गच्छतीति गौरिति यदैव
 गच्छति तदैव गौरिति न स्थितो न शयित इति । पूर्वोत्तरकालयोस्तदर्थभावाद्भिवत् । एवमितरेष्वपि ।
 अथवा येनात्मना येन ज्ञानेन भूत परिणतस्तेनैवाभ्यवसाययति यथेद्राग्निज्ञानपरिणत आग्नेन्द्रोऽग्निश्चे-
 ल्वेवभूतार्थप्रत्यापनाच्छब्द एवभूत तकार्यात्ताच्छब्दसिद्धे ।

दाहकत्वाद्यतिप्रसंग इति चेत्तद्व्यतिरेकादप्रसंग इति ॥ १२ ॥ स्यादेतदन्यादिव्यपदेशो
 यद्यामनि क्रियते दाहकत्वाद्यतिप्रसंग्यते ? इत्युच्यते तद्व्यतिरेकादप्रसंगस्तानि नामादीनि येन रूपेण
 व्यपदिश्यते ततस्तेषामव्यतिरेक प्रतिनियतार्थवृत्तित्वाद्दर्माणां । ततो नो आगमभावात्प्रो वर्तमान दाहकत्व
 कथमागमभावाम्प्रो वर्तते । उक्त नैगमादयो नया उत्तरोत्तरसूक्ष्मविषयत्वादेवां क्रम पूर्वपूर्वहेतुकत्वाच्च ।
 एवमेते नया पूर्वपूर्वविहृद्महात्रियया उत्तरोत्तरानुक्लास्वयियया इव्यस्यानतशक्ते प्रतिशक्तिभिद्यमाना बहु-
 विकल्पा जायते । एते गुणप्रधानतया परस्परतया सम्यग्दर्शनहेतु पुरुषाथक्रियासाधनसामर्थ्यात्तत्त्वा-
 दय इव यथोपाय विनिश्चयमाना पटादिसङ्गा स्वतन्त्राश्चाऽसमर्था । तत्त्वादिब्रह्म नियम उपयासस्तया
 दयो निरपेक्षा अपि काचिदर्थमात्रां जनयति । भवति हि काचित् प्रत्येक तत्तुल्यव्यापणे समर्था एकश्च बल्क-
 लो बधने समर्थ । इमे पुनर्नया निरपेक्षा सत न काचिदपि सम्यग्दर्शनमात्रां प्रादुर्भाषयतीति । नैप-
 दोष । अभिहितानवबोधात् अभिहितमर्थमनवबुध्य परेणेदमुपाळभ्यते । एतदुक्त निरपेक्षिषु तथादिषु पटा
 दिकार्य नास्तीति यत्तु तेनोपदर्शित न तपटादिकार्य किं तर्हि तत्त्वादिकार्य तत्त्वादिपार्यमपि तत्त्वाद्यवयवेषु
 निरपेक्षेषु नास्त्येवेत्यस्मत्प्रश्नसिद्धिरेव । अथ तत्त्वादिकार्य शक्यत्वेऽप्यस्तीत्युच्यते नयेष्वपि निरपेक्षेषु मुद्ग
 भिधानरूपेषु कारणतयात् सम्यग्दर्शनहेतु तन्निपरिणतिसद्भावाच्छक्यमनाऽस्ति त्रिमिति साम्यमेवाप्यनासस्य ।
 ज्ञानदर्शनयोस्तस्य नयानां चैव लक्षण । ज्ञानस्य च प्रमाणत्वमप्यापेस्मिन्निरूपितमिति H

जीयाचिरमवलंकप्रज्ञा लघुहृद्व्यवृत्तितरतनय ।

अनवरतानिलिलिडविज्ञननुतदिय प्रशस्तजनह्य ॥

इति तत्त्वार्थराजार्तिके व्याख्यानालंकारे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अत्राह मोक्षमार्गव्याख्याप्रसंगेन सम्यग्दर्शनादीन्पुपदिश्यते । तेषां च लक्षणोत्पत्तिविषयनिबन्धा । दीनिं व्याख्यातानि तत्र तत्त्वार्थश्रद्धान सम्यग्दर्शनमुद्दिष्ट तत्त्वार्थश्च जीवादयस्तत्रादावुद्दिष्टस्य जीवस्य किं श्रद्धातन्वय यदवधारणप्रतिपत्त्युपासनादिभ्यस्तन्निष्पद्यत इत्युच्यते तत्त्वमात्मनः स्वभाव-श्रद्देयः । यदेव मुच्यता तदीय किं तत्त्वमित्यत उत्तर पठति-

औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ च

अथवा प्रमाणनया अनतर विनिर्दिष्टा । स्ते च प्रमेयाधिगमरूपा प्रमेयाश्च जीवादयः पदार्था इदानीं निर्देष्टव्या । यदेवमस्यैव तावदाद्युपदिष्टजीवस्य किं तत्त्वमित्यत आह-औपशमिकादीनि ।

कर्मणोऽनुद्भूतस्ववीर्यवृत्तितोपशमोऽधःप्रापितपंकवत् ॥ १ ॥ यथा सकलदुःखाभक्त कतकादिद्रव्यसपर्कादिषु प्रापितमलद्रव्यस्य तत्कृतकालुष्याभावात्प्रसाद उपलभ्यते । तथा कर्मणः कारणवशादनुद्भूतस्ववीर्यवृत्तित्वात् आत्मनो विशुद्धिरुपशम ।

क्षयो निवृत्तिराल्यंतिकी ॥ २ ॥ यथा तत्त्वैनाभसोप शमितपकस्य शुषिभाजनातरसकातरस्य प्रसाद आत्यतिक, स्तात्मानोपि कर्मणोऽत्यतविनिवृत्तौ विशुद्धिराल्यंतिकी क्षय इत्युच्यते ।

उभयात्मको मिश्रः क्षीणाक्षीणमदशक्तिकोद्भवत् ॥ ३ ॥ यथा प्रक्षालनविशेषात् क्षीणाक्षीणमदशक्तिकस्य कोद्भवद्रव्यस्य द्विधा वृत्ति तथा यथोक्तशेषहेतुसन्निधाने सति कर्मण एकदेशस्य क्षयाद्देकदेशस्य च वीर्योपशमादात्मनो भाव उभयात्मको मिश्र इति व्यपदिश्यते ।

द्रव्यादिनिमित्तवशात् कर्मणः फलमाप्तिरुदय ॥ ४ ॥ द्रव्यादिनिमित्त प्रतीत्य कर्मणो विपच्यमानस्य फलोपनिपात उदय इतीमामाख्या लभते ।

द्रव्यात्मलाभमात्रहेतुक परिणाम ॥ ५ ॥ यस्य द्रव्यात्मलाभमात्रमेव हेतुर्भवति नान्यन्निमित्तमस्ति स परिणाम इति परिभाष्यते ।

तत्प्रयोजनत्वात्तृत्तिवचनं ॥ ६ ॥ ते उपशमादयः प्रयोजनमस्येति वृत्तिः क्रियते स उपशमः प्रयोजनमस्यैवौपशमिकः, क्षय प्रयोजनमस्येति क्षायिकः, उदयः प्रयोजनमस्यैवौदयिकः परिणाम प्रयोजनमस्येति पारिणामिक । ते भावा जीनस्य स्वतत्त्व स्व तत्त्व स्वतत्त्व स्यो भावोऽसाधारणो धर्मः ।

व्याप्तेरौदयिकपारिणामिकग्रहणमादाविति चेन्न भव्यजीवधर्मविशेषपरुपापनार्थत्वादादावौपशमिकादि भाववचनं ॥ ७ ॥ स्यादेतत्सर्वजीवसाधारणत्वाद्वात्तेरौदयिकपारिणामिकग्रहणमादी न्याप्यमिति । तत्र किं कारण भव्यजीवधर्मविशेषपरुपापनार्थत्वाद्भव्यस्य मोक्षप्रतिपादनार्थो क्षय मयास । अतोऽस्य धर्मविशेष औपशमिकादिभाव आदावुच्यते ।

तत्र चादावौपशमिकवचनं तदादिन्वात्सम्यग्दर्शनस्य ॥ ८ ॥ सम्यग्दर्शनस्य हि आदिशै-पशमिको भावस्ततः क्षायोपशमिकस्ततः क्षायिकः इत्यत औपशमिकस्यादौ ग्रहण क्रियते ।

अल्पत्वाच्च ॥ ९ ॥ अल्पधीरशमिको भावः क्षायिकात् क्षायोपशमिकाच्च तुतोत्यत्व सचय-कालस्याल्पत्वात् तथा-उपशमसम्यग्दर्शनस्य कालोत्पूर्वतः सौतर्मुद्गतोऽसंख्येया समयाः तत्र समये समये नैरतर्येण सचीपमाना उपशमसम्यग्दृष्टय आभतर्मुद्गतसमाते. पत्त्योपमाऽसंख्येयभागप्रमाणा इति धर्मेभ्योऽस्ते ।

ततो विशुद्धिप्रकर्षयुक्तत्वात् क्षायिकः ॥ १० ॥ औपशमिकादि क्षायिकः प्रकृष्टशुद्ध्युपेतो मिथ्यात्वसम्यङ्मिथ्यात्वसम्यक्त्वानां साकस्येन संक्षयात् तत औपशमिकापरं क्षायिकवचनं ।

बहुत्वाच्च ॥ ११ ॥ बहवो हि क्षायिकसम्यग्दृष्टय औपशमिकसम्यक्त्वम्यः । कुतः ? गुणकार-
विशेषात् को गुणकारः ? आबलिकाया असंख्येयभागः सोऽसंख्येयाः समयाः कुतोऽसंख्येयस्य राशेरसं-
ख्येया एव इति । तत आबलिकाया असंख्येयभागेन गुणिता उपशमसम्यग्दृष्टयः क्षायिकसम्यग्दृष्टीन्प्रा-
प्नुवन्ति । कुतः संचयकालस्य महत्वात् । इह क्षायिकसम्यग्दृष्टेस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि सातिरेकाणि कालस्तस्य
प्राथमिकसमयादारम्य समये समये संचयीयमाना आतत्कालपरिसमाप्तेर्बहवो भवन्ति ।

तदसंख्येयगुणत्वाच्चदन्तरं मिश्रवचनं ॥ १२ ॥ क्षायिकसंख्येयगुणः क्षायोपशमिकः
द्रव्यतो न भावतः क्षायोपशमिकादि क्षायिको भावतोऽन्तगुणः, विशुद्धिप्रकर्षयोगात्, स्माद्भवतोऽसंख्येय-
गुणः क्षायिकाक्षायोपशमिकः । कुतः ? गुणकारविशेषात् । को गुणकारः ? आबलिकाया असंख्येयभागः ।
कुतः संचयकालस्य महत्वात् । इह क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टेः पदप्राप्तिसागरोपमाणि पूर्णानि कालस्तस्य प्रथम-
समयादारम्य समये समये संचयीयमानाः क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टय आतत्कालपरिसमाप्तेर्भूयांसो भवन्ति ।

तदन्तगुणत्वाद्दंते द्वयवचनं ॥ १३ ॥ तेषां सर्वेषामेवान्तगुणा औदयिकाः पारिणामिकाश्च
ततोऽपि तेषां वचनं क्रियते ।

तैरेव चात्मनः समधिगमात् ॥ १४ ॥ अतीन्द्रियत्वादात्मनो मनुष्यतैर्पग्योनादिभिरोदयिकैः
पारिणामिकैश्च चैतन्यजीवत्वादिभिः समधिगमो भवति ।

सर्वजीवतुल्यत्वाच्च ॥ १५ ॥ सर्वेषां हि जीवानां तुल्या औदयिकाः पारिणामिकाश्च ततस्तेषां-
मते वचनं न्याय्यं ।

तत्त्वमिति बहुवचनप्रसंग इति चेन्न भावस्यैकत्वात् ॥ १६ ॥ स्वदेतदौपशमिकादिपंचतय-
भावसामानाधिकरण्यात्तत्त्वस्य बहुवचनं प्राप्नोतीति तन्न । किं कारणं भावस्यैकत्वात्तत्त्वमित्येव एको भावः ।

फलभेदाद्भानात्वमिति चेन्न स्वात्मभावभेदस्याऽविवक्षितत्वाद्भावोपधनमिति यथा ॥ १७ ॥
स्वदेतदौपशमिकादिपंचतयत्वफलभेदाद्भानानात्वमिति तन्न । किं कारणं स्वात्मभावभेदस्याऽविवक्षित-
त्वाद्यथा भावोपधनमिति । धिनोतेर्धनं तच्चैकत्वेन विवक्षितं तथा तरमिति ।

मल्येकमभिसंबंधाच्च ॥ १८ ॥ एकत्वमुपपद्यते औपशमिको भावः स्वतत्त्वक्रियादि ।

द्वंद्वनिर्देशो युक्त इति चेन्नोभयधर्मव्यतिरेकेणाऽन्यभावप्रसंगात् ॥ १९ ॥ स्यान्मतं द्वंद-
निर्देशोत्र युक्तः, औपशमिकक्षायिकमिश्रौदयिकपारिणामिका इति । तत्रापमन्यर्थो द्विध्वनन्दो न कर्तव्यो
भवतीति । तन्न किं कारणमुभयधर्मव्यतिरेकेणान्यभावप्रसंगात् । उभान्यां भावान्यां व्यतिरेकेणाऽन्योभावः
प्राप्नोति च्चान्दे पुनः सति पूर्वोक्तानुकर्षणार्थो युक्तो भवति ।

क्षायोपशमिकप्रवृत्तमिति चेन्न गौरवात् ॥ २० ॥ यद्येवं क्षायोपशमिकप्रवृत्तमेव कर्तव्यमन्य-
भावनिश्रुत्यर्थं तन्न किं कारणं गौरवात् गौरवं स्यादिति ।

मध्ये मिश्रवचनं क्रियते पूर्वोत्तरापेक्षार्थं ॥ २१ ॥ मध्ये मिश्रवचनं क्रियते पूर्वोत्तरापेक्षार्थं
किमपेक्षार्थं प्रयोजनं ? भन्यानामौपशमिकक्षायिकौ भारी सम्यक्त्वचारिणाह्वयी क्षायोपशमिकाश्च शान
दर्शनचारित्रभाषाः । औदयिकपारिणामिका अभन्यानामपि क्षायोपशमिकाश्चेति । तत्र चाभन्यानां
मन्यानां च मिथ्यादृष्टीनां चारिणाह्वये क्षायोपशमिका ज्ञानदर्शनविकल्पाः ।

जीवस्येतिवचनमन्यद्रव्यनिवृत्तयर्थं ॥ २२ ॥ जीवस्येदं स्वतत्त्वं नान्यस्येति ।

स्वभावपरित्यागापरित्यागयोः शून्यतानिर्मांशप्रसंग इति चेन्नाऽऽदेशवचनात् ॥ २३ ॥ इदामेह सप्रधायं आत्मा औपशमिकादिभावपरित्यागी वा स्यादपरित्यागी वा । किं चातो यदि तावत्परित्यजति शून्यता प्राप्नोत्यात्मनः स्वभावाभावाद्यनेरौष्यस्वभावपरित्यागेऽभाववत् । अथाऽपरित्यागी क्रोधादिस्वभावापरित्यागादात्मनोऽनिर्मांशः प्राप्नोतीति । तन्न किं कारणं ? आदेशवचनात् । अनादिपरिणामिकचैतन्यद्रव्यार्थादेशात् स्यात्स्वभावाऽपरित्यागी आदिमदौदयिकादिपर्यायार्थादेशात् स्यात्स्वभावपरित्यागी इत्यादि सप्तभगी पूर्ववत् । यस्यैकातेन स्वभावपरित्यागः स्यादपरित्यागो वा तस्य यथोक्तदोष स्थानानेकात्वादिन ।

अमतिज्ञानात् ॥ २४ ॥ नैतत्प्रतिजानीमहे स्वभावपरित्यागादपरित्यागाद्वा मोक्षः किं तर्हि अष्टतयकर्मपरिणामवशीकृतस्यात्मन द्रव्यादिवाहनिमित्तसन्निधाने सत्याभ्यतरसम्यग्दर्शनादिमोक्षमार्गप्रकर्षावातो शून्यकर्मसंक्षयान्मोक्षो निरक्षितस्ततो न दोषः, न च त्नेरुष्णस्वभावपरित्यागेऽप्यभाव कस्माद्द्रव्यार्थावस्थानात् पुद्गलद्रव्यस्य हि पर्याय उष्णभाजस्तस्याभावेऽपि सदचेतनत्वादिभिरवस्थान । किं च—

कर्मसंनिधाने तदभावे चोभयभावविशेषोपलब्धेर्नेत्रवत् ॥ २५ ॥ यथा नेत्र रूपोपलब्धिस्वभाव यदा रूप नोपलभते तदा रूपोपलब्धिस्वभावपरित्यागान्नास्वभावो यथा वा क्षायोपशमिकत्वे रूपोपलब्धिस्वभावस्य नेत्रस्य सक्षीणसकलवारणे केवलिनि मतिज्ञानाभावाच्चेत्त्रात्मकस्य रूपोपलब्धिस्वभावस्य परित्यागेऽपि द्रव्यनेत्रावस्थानान्न नेत्राभावस्तथा कर्मनिमित्तानामौदयिकादीनामभावेऽपि क्षायिकभावसंनिधानादान्नो नाऽभावो विशेषोपलब्धिस्तत्र । आह तस्यात्मनो ये भावा औपशमिकादयस्ते किं भेदवत् उताऽभेदा इति । अत्रोच्यते भेदवत् यथैव ते उच्यता कतिभेदा इत्यत उत्तर पठति—

दिनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा यथाक्रमं ॥ २ ॥

कोय निर्देश ?

आदीनां कृतद्वंद्वानां भेदशब्देन वृत्तिः ॥ १ ॥ द्वे च नव चाष्टादश चैकविंशतिश्च त्रयश्च दिनवाष्टादशैकविंशतित्रय इति द्वे कृते पश्चाद्भेदशब्देन वृत्तिरिव वेदितव्या । ननु चेतरेतरयोगे द्वे च त्रययोगे भवति न चात्र त्रययोगोऽस्ति कथं द्वाादश शब्दा सख्येयप्रधाना एकविंशतिशब्द सख्यानप्रधान इति ? नैव दोष सख्याशब्दानाममीया सख्येयप्रधानत्वेऽपि निमित्तानुविधानात् सख्यानेऽपि वृत्तिर्भवति प्रधानं हि किंचिन्निमित्तमपेक्ष्यगुणमनुविधत्ते । यथा प्रधानभूतोऽपि राजा मन्त्रिण गुणमाश्रयते तत्र प्रयुक्तक्रियाफलार्थित्वात् तस्य प्राधान्यमप्यनुजानातीति । अस्यय तर्काश्रयसमाधि लक्षणशास्त्रेण तु विरुध्यते एव हि तत्रोक्तमेकादश प्राविंशते सख्येयप्रधाना विंशत्यादयस्तु कदाचित्सख्यानप्रधाना कदाचित्सख्येयप्रधाना इति । यदि द्वाादश सख्यानेऽपि वर्तेरन् विंशत्यादिभिस्तुल्या स्यु तत्र को दोष सत्राधिनां व्यतिरेकनिमित्तविभक्तिश्रयण स्यात् स्वतश्च सख्यानस्यैकत्वादेकचन श्रूयते विंशतिर्गवामिति यथा । ननु च तत्रैव सख्याने वृत्तिरुपलभ्यते द्वेकयोरिति नातो सख्याने प्रयोग किं तर्ह्युपसर्जनावयवे समुदाये प्रयोग यथा बहुवचनिकीटकमिति । सख्याप्रधानत्वेऽपि तद्विषयत्वमेतरेणापि भाजप्रत्यय गुणप्रधानो भवति निर्देश इत्येव तर्हि द्वाादश शब्दा सख्येयप्रधाना एव । एकविंशतिशब्दोऽपि सख्येयवृत्ति परिगृह्यत इति त्रययोगोपपत्तेरुक्तो द्वे भेदशब्देन किं स्वपदार्था वृत्तिराहोस्विदन्यपदार्था स्वपदार्थप्रधाना कथं “विशेषण विशेष्येणेत” द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रय एव भेदा दिनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा इति । ननु च द्वियमुनमित्येवमादिषु पूर्वपदार्थप्रधाना वृत्तिरिति द्वादीना विशेष्यत्वमुक्त तेन भेदशब्दस्य विशेषणत्वे सति पूर्वनिपात प्राप्नोति ? नैपदोष सामान्योपक्रमे विशेषाभिधाने तदुक्त के द्वे यमुने इति ह्युक्ते द्विशब्द प्रयोग एतानर्थक इति । इह तु बहुव्यासदेहः । भेदा इत्युक्ते कर्ताति द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रय इति चोक्ते के ते इत्यत उभयव्यभिचाराद्विशेषणविशेष्ययोर्दोषेष्टत्वात् । द्वादीना गुणशब्दत्वाच्च विशेषणव विव

क्षितं । अथ पुनरस्त्वन्यपदार्थां श्रुतिः, दिनवाद्यादशैकविंशतित्रयो भेदा येषां त इमे दिनवाद्यादशैकविंश-
तित्रिभेदाः । इत्यत्र हि सख्याशब्दस्य विशेष्यत्वेपि सर्वनामसल्लेपयोरुपसंह्यानमिति संख्यायाः पूर्वनि-
पातः । पूर्वस्मिन्नर्थवशाद्विभक्तिपरिणाम इत्यौपशमिकादीनामित्यभिसंबध उच्यते पठितकमेणैव ।

भेदशब्दस्य प्रत्येकं परिसमाप्तिर्भुजिवत् ॥ २ ॥ यथा देवदत्तजिनदत्तगुरुदत्ता भोग्यंता-
मिति प्रत्येकं भुजिः परिसमाप्यते । एवं भेदशब्दस्यापि प्रत्येकपरिसमाप्तिर्वेदितव्या द्विभेद नवभेद इत्यादि ।

यथा निर्दिष्टौपशमिकादिभावाभिसंबधार्थं व्यादिक्रमवचनं ॥ ३ ॥ क्रमः आनुपूर्व्यं यो यः
क्रमो यथाक्रमं यथौपशमिकादयो भावा निर्दिष्टास्तथैव ह्यादिभिरभिसंबधः । कथं स्याद् इति यथाक्रम-
मित्युच्यते तत्रानिर्णयित सल्लेपयानां ह्यादीनां संख्याशब्दानां प्रतिविशिष्टाभिधेयनिर्देश प्राप्तकाले सति
योग्यपदासम्भवात् । योऽसावादावुपदिष्टः औपशमिको भावस्तत्रेदप्रदर्शनार्थमाह —

सम्यक्त्वचारित्रे ॥ ३ ॥

न्याख्यातलक्षणे सम्यक्त्वचारित्रे । औपशमिकत्व कथमिति चेदुच्यते—

सप्तप्रकृत्युपशमादौपशमिकं सम्यक्त्वं ॥ १ ॥ अनन्तानुबंधिनः कथायाः क्रोधमानमाया-
लोभाश्वत्वारः चारित्रमोहस्य । मिथ्यात्वसम्यङ्मिथ्यात्वसम्यक्त्वानि त्रीणि दर्शनमोहस्य । आसां सप्तानां
प्रकृतानामुपशमादौपशमिकं सम्यक्त्वमिति अनादिमिथ्यादृष्टेर्भन्वस्य कर्मोदयापादिते कालुष्ये सति कुत-
स्तदुपशमः ?

काललब्ध्याद्यपेक्षया तदुपशमः ॥ २ ॥ काल लब्ध्यादीन्प्रत्ययानपेक्ष्य तासां प्रकृतानामुपशमो
भवति । तत्र काललब्धिस्तावत्-कर्मविष्ट आत्मा भव्यः कालेऽर्धपुद्गलपरिवर्तनाल्लेपेऽवशिष्टे प्रथमसम्यक्त्व-
ग्रहणस्य योग्यो भवति नाधिक इतीयां काललब्धिरेका । अपरा कर्मस्थितिका काललब्धिर्कृच्छ्रस्थितिकेऽपि
कर्मसु ज्वन्यस्थितिकेऽपि प्रथमसम्यक्त्वलाभो न भवति । क तर्हि भवति ? अतः कोटीकोटिसागरोपम
स्थितिकेऽपि कर्मसु बंधमापद्यमानसु विशुद्धपरिणामरशात् सत्कर्मसु च तत संल्लेपसागरोपम सहस्रोनाया
मेव कोटीकोटिसागरोपमस्थितौ स्थापितेषु प्रथमसम्यक्त्वयोग्यो भवति । तथाऽपरा काललब्धिर्भावापेक्षो
सा वक्ष्यते । आदिशब्देन जातिस्मरणादयः परिगृह्यते । स पुनर्भव्यः पंचेन्द्रियः सत्री मिथ्यादृष्टिः पर्याप्तकः
सर्वविशुद्धः प्रथमं सम्यक्त्वमुत्पादयति । उत्पादयन्नसावंतमुद्दतमेव वर्तयति अपरार्थं च मिथ्यात्वकर्म त्रिधा
विभजते सम्यक्त्वं मिथ्यात्व सम्यङ्मिथ्यात्व चेति दर्शनमोहनीय कर्मोपशमयन् क्रोधशमयति चतसृषु
गतिषु । तत्र नारकाः प्रथमसम्यक्त्वमुत्पादयंतः पर्याप्तका उत्पादयति नापर्याप्तकाः पर्याप्तकाश्चांतमुद्दत-
स्योपरि उत्पादयति नाभस्तात् । एव सप्तसु पृथिवीषु । तत्रोपरि तिसृषु पृथिवीषु नारकास्त्रिभिः कारणैः
सम्यक्त्वमुपजनयति केचिज्जातिं स्मृत्वा केचिद्धर्मं श्रुत्वा केचिद्धनाभिभूताः । अपस्तासत्तदेषु पृथिवीषु
द्राम्यां कारणाम्यां केचिज्जातिं स्मृत्वा अपरे धेदनाभिभूताः । तिर्यकधात्पादयतः पर्याप्तका उत्पादयति
नापर्याप्तकाः पर्याप्तकांश्च दिवसपृथक्त्वस्योपरि नाभस्तादेव सर्वेषु द्वापसमुद्देषु तिरधां त्रिभिः कारणैः सम्य-
क्त्वस्योत्पत्तिः केचिज्जातिं स्मृत्वा अपरे धर्मं श्रुत्वा अन्ये जिननिंब दृष्टाः । मनुष्या उत्पादयतः पर्याप्तका
उत्पादयति नापर्याप्तकाः पर्याप्तकाश्चाऽष्टपरिपतेरुपत्पादयति नाभस्तादेिनमर्तृतीयादीपममुद्देषु तेषां
त्रिभिः कारणैः सम्यक्त्वस्योत्पत्तिः । केचिज्जातिस्मरणादपरं धर्मश्रवणादप्येषां जिनविंबदर्शनात् ।
देवाः सम्यक्त्वमुत्पादयंतः पर्याप्तका उत्पादयति नापर्याप्तकाः पर्याप्तकांश्चांतमुद्दतस्योपरि नाभस्तादेयमा
उपरिमप्रेयेयकेभ्यः देवा मरनवास्यादप आसहस्रारकलाचतुर्भिः कारणैः प्रथमसम्यक्त्व लभेते केचिज्जा-
तिस्मरणेन इतरे धर्मश्रवणेन अपरे जिनमहिमांश्रवणेनान्ये देवर्द्धिनिरीश्रुणेन । आनतप्राणतारणाप्युतेषु
तैरेव देवर्द्धिविरहितैः । नवसु म्रेयेयकेषु द्राम्यां कारणाम्यां जातिस्मरणाद्धर्मश्रवणात् । उपरि देवा नियमेन
सम्यग्दृष्टयः ।

अष्टाविंशतिमोहविकल्पोपशमादीपशामिकं चारित्रं ॥ ३ ॥ अनंतानुबन्धप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसञ्चलनविकल्पा पोडशकपाया हास्यरत्नरतिशोकभयजुगुप्ता स्त्रीपुनपुसकवेदा नय नोकपाया इत्येव चारित्रमोहः पञ्चविंशतिविकल्पः । मिथ्यात्वसम्पद्मिथ्यात्वसम्पक्त्वभेदा त्रितयो दर्शनमोहः । एषामष्टाविंशतिमोहविकल्पानामुपशमादीपशामिक चारित्रः ।

सम्पक्त्वस्यादौ वचनं तत्पूर्वकत्वाचारित्रस्य ॥ ४ ॥ पूर्वं हि सम्पक्त्वे पर्यायेणाविर्भाव आत्मनस्तत क्रमाच्चारित्रपर्याय आविर्भवतीति सम्पक्त्वस्यादौ ग्रहण क्रियते । यः क्षायिको भावो नवाविध उच्यते तत्रैदस्वरूपप्रतिपादनार्थमाह—

ज्ञानदर्शनदानलाभभोगोपभोगवीर्याणि च ॥ ४ ॥

चशब्देन सम्पक्त्वचारित्रे समुच्चीयते ।

ज्ञानदर्शनावरणक्षयात्केवले क्षायिके ॥ १ ॥ ज्ञानावरणस्य कर्मणः दर्शनावरणस्य च कृत्वस्य च क्षयात् केवले ज्ञानदर्शने क्षायिके भवतः ।

अनंतपाणिगणानुग्रहकरं सकलदानांतरायक्षयाद्भयदानं ॥ २ ॥ दानांतरायस्य कर्मणोऽत्यंतसक्षयादाविर्भूत त्रिकालगोचरानतप्राणिगणानुग्रहकर क्षापिकगमयदानं ।

अशेषलाभांतरायनिरासात् परमशुभपुद्गलानामादानं लाभः ॥ ३ ॥ लाभांतरायस्याशेषनिरासात् परित्यक्तकवलाहारक्रियाणा केवलिना यतः शरीरबलाधानहेतवोऽन्यमनुजासाधारणा. परमशुभा सूक्ष्मा अनता. प्रतिसमय पुद्गलाः सबन्धमुपयाति स क्षायिको लाभः । तस्माद्द्वारिकशरीरस्य किंचिन्न्यूनपूर्वकोटिवर्षस्थिति. कबलाहारमतरेण कथं सम्भवतीति यद्बचनं तदशिक्षितकृतं विज्ञायते ।

कृत्स्नभोगांतरायतिरोभावात्परमप्रकृष्टो भोगः ॥ ४ ॥ कृत्स्नस्य भोगांतरायस्य तिरोभावादाविर्भूतोऽतिशयवाननतो भोग क्षायिको यत्कृताः पचवर्णसुरभिदुसुमदृष्टिविधिविधिव्यगधचरणनिक्षेपस्यानसत्तपन्नपक्तिमुगधिधूपसुखशीतमारुतादयो भावाः ।

निरवशेषोपभोगांतरायप्रलयादनंतोपभोगः क्षायिकः ॥ ५ ॥ निरवशेषत्वोपभोगांतरायकर्मणः प्रलयात्प्रादुर्भूतोऽनंत उपभोग क्षायिको यत्कृताः सिंहासनवालयजनशोकपादपक्षत्रप्रभामंडलगभीरुश्लिष्वखरपरिणामदेवदुदुभिप्रभृतयो भावाः ।

वीर्यांतरायत्यंतसक्षयादनंतवीर्यं ॥ ६ ॥ आत्मनः सामर्थ्यस्य प्रतिबन्धिने वीर्यांतरायकर्मणोऽत्यंतसक्षयादुद्भूतवृत्ति क्षायिकमनंतवीर्यं ।

पूर्वोक्तमोहप्रकृतिनिरवशेषयात् सम्पक्त्वचारित्रे ॥ ७ ॥ पूर्वोक्तस्य दर्शनमोहत्रिकल्पस्य चारित्रमोहस्य च पञ्चविंशतिविकल्पस्य निरवशेषक्षयात्क्षायिके सम्पक्त्वचारित्रे भवतः । यद्यनंतदानलभ्यादय उक्ता अभयदानादिहेतवो दानांतरायदिसक्षयाद्भवति सिद्धेभ्यपि तत्प्रसंगः । नैपदोयः शरीरनाम कर्मोद्भवाद्येषक्षत्वात्तेषां तदभावे तदप्रसंगः । परमानताव्यावापररूपेणैव तेषां च तत्र वृत्तिः केवलज्ञानरूपेणानंतवीर्यवृत्तिवत् । सिद्धत्वमपि क्षायिकमागमोपदिष्टमस्ति तस्योपसंख्यानमिह कर्तव्यं न कर्तव्यं, विद्वेषेयु निर्दिष्टेषु तद्विषयसामान्यमनुत्तरसिद्धमेव पूर्वादिनिर्देशैर्गुणिसिद्धिवत् । सिद्धत्वं हि सर्वेषां क्षायिकाणां भावानां साधारणमिति । य उक्तः क्षायोपशामिको भावोऽष्टदशविकल्पस्तत्रैदनिरूपणार्थमाह—

ज्ञानाज्ञानदर्शनलब्धयश्चतुस्त्रिपञ्चभेदाः सम्पक्त्वचारित्रसंयमासंयमाश्च ५

चतुरादीनां कृतद्वंद्वानां भेदशब्देन वृत्तिः ॥ १ ॥ चत्वारश्च त्रयश्च त्रयश्च पञ्च च चतुस्त्रि

पंच ते भेदा यानां ताक्षगुक्तित्रिपंचभेदा इति द्वद्वगर्भा वृत्तिः । त्रिशब्दस्य द्वंदापवाद एकशेषः कस्मान् भवति ? संख्यया अर्थासंप्रत्ययादस्यापदार्थत्वाच्चानेकशेषः । पृथगाभिधाने प्रयोजनसद्भावाच्च । यथाक्रमवचनं ज्ञानादिमिरानुपूर्वसंबन्धार्थं । इह यथाक्रममिति वक्तव्यं । किं प्रयोजनं ? चतुर्भेदं ज्ञानमित्यवमाद्यभिसंबन्धार्थं तर्थाहं वक्तव्यं । न वक्तव्यं यथाक्रममित्यनुवर्तते । क प्रकृतः ? द्विनवाष्टादशैकाविंशतीन्निभेदा यथाक्रममिति । कस्य क्षयात्कस्य चोपशमात्क्षायोपशमिको भावो भवतीत्युच्यते—

॥ सर्वघातिस्पर्धकानामुदयक्षयाचेपामेव सदुपशमादेशयानिस्पर्धकानामुदये क्षायोपशमिको भावः ॥ २ ॥ द्विविधं स्पर्धकं देशघातिस्पर्धकं सर्वघातिस्पर्धकं चेति । तत्र यदा सर्वघातिस्पर्धकस्योदयो भवति तदेतदप्यात्मगुणस्याभिव्यक्तिर्नास्ति तस्मात्तदुदयस्याभावः क्षय इत्युच्यते । तस्यैव सर्वघातिस्पर्धकस्यानुदयप्राप्तस्य सदवस्था उपशम इत्युच्यते । अनुदूतस्ववीर्यवृत्तित्वादात्मसाद्भावितसर्वघातिस्पर्धकस्योदयक्षये देशघातिस्पर्धकस्य चोदये सति सर्वघातभावादुपलभ्यमानो भावः क्षायोपशमिक इत्युच्यते । किमिदं स्पर्धकं नाम ? उच्यते—

। अविभागपरिच्छिन्नकर्मप्रदेशरसभागप्रचयपंक्तिक्रमवृद्धि क्रमहानि स्पर्धकं ॥ ३ ॥ उदयप्राप्तस्य कर्मणः प्रदेशा अभव्यानामनतगुणाः सिद्धानामनंतभागप्रमाणा । तत्र सर्वजघन्यगुणः प्रदेशः परिगृहीतस्तस्यानुभाग प्रज्ञाच्छेदेन तावद्वा (२) परिच्छिन्नं यावत्पुनर्विभागो न भवति ते अविभागपरिच्छेदाः सर्वजीवानामनतगुणा एको राशिः कृतः । एव तत्प्रमाणा सर्वे तथैव परिच्छिन्ना पत्नीकृता वर्गाः वर्गणा । अपर एकाविभागपरिच्छेदाधिक प्रदेशः परिगृहीतस्तथैव तस्याविभागपरिच्छेदाः कृता स एको राशिर्वर्गः । तथैव समगुणाः पत्नीकृता वर्गा वर्गणा । एव पत्न्यः कृता यावदेकाविभागपरिच्छेदाधिकलाभः । तदलाभेनतरं भवत्येवमेतासां पत्नीनां विशेषहीनानां क्रमवृद्धिक्रमहानियुक्तानां समुदय स्पर्धकमित्युच्यते । तत उपरि द्वित्रिचतु सङ्ख्येया सङ्ख्येयगुणरसा न लभ्यते अनतगुणरसा एव तत्रैकप्रदेशो जघन्यगुण परिगृहीतस्तस्य चानुभागाविभागपरिच्छेदाः पूर्ववत्कृता । एव समगुणा वर्गाः समुदिता वर्गणा भवति । एकानिभागपरिच्छेदाधिकाः पूर्ववृद्धिरलोकृता वर्गा वर्गणाश्च भवति यावदतरं भवति तावदेकस्पर्धकं भवति । एवमनेन क्रमेण त्रिभागे क्रियमाणेऽभव्यानामनतगुणानि सिद्धानामनंतभागप्रमाणानि स्पर्धकानि भवति । तदेतत्समुदितमेकमुदयस्थानं भवति ।

तत्र ज्ञानं चतुर्विधं क्षायोपशमिकमाभिनिबोधितज्ञानं धृतज्ञानमवधिज्ञानं मनःपर्ययज्ञानं चेति ॥ ४ ॥ वीर्यांतरायमतिश्रुतज्ञानानरणानां सर्वघातिस्पर्धकानामुदयक्षयात्सदुपशमाच्च देशघातिस्पर्धकानामुदये सति मतिज्ञानं धृतज्ञानं च भवति । देशघातिस्पर्धकानां रसस्य प्रकर्षोप्रकर्षयोगाद् गुणघातस्यातिशयानतिशयवत्त्वात्तज्ज्ञानभेदो भवति । एवमवधिमनःपर्ययज्ञानयोरपि स्वावरणक्षयोपशमभेदात्क्षायोपशमिकत्वं वेदितव्यं ।

अज्ञानं त्रिविधं मत्स्यज्ञानं श्रुताज्ञानं विभंगं चेति ॥ ५ ॥ तेषां क्षायोपशमिकत्वं पूर्ववत् । ज्ञानाज्ञानविभागस्तु मिथ्यात्वकर्मोदयानुदयापेक्षः ।

दर्शनं त्रिविधं क्षायोपशमिकं चक्षुर्दर्शनमचक्षुर्दर्शनमवधिदर्शनं चेति ॥ ६ ॥ एतन्नितयमपि पूर्ववत् स्वावरणक्षयोपशमापेक्षं दृष्टव्यं ।

लब्धयः पंच क्षायोपशमिकाः दानलब्धिर्लाभलब्धिर्मौगलब्धिर्गुरुभोगलब्धिर्वीर्यलब्धिश्चेति ॥ ७ ॥ दानांतरायादिसर्वघातिस्पर्धकक्षयोपशमे देशघातिस्पर्धकोदयसद्भावे ता पंचलब्धयो भवति । सम्यक्त्वग्रहणेन वेदकसम्यक्त्वमिह परिगृह्यते । अनतानुबन्धिकायाश्चतुष्टयस्य मिथ्यात्वसम्यक्त्वमेथ्यात्वयोर्बोधदक्षयात्सदुपशमाच्च सम्यक्त्वस्य देशघातिस्पर्धकस्योदये सति तत्सर्वध्वजानं क्षायोपशमिकसम्यक्त्वं । अनतानुबन्धप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानद्वाराकारणयोदयक्षयात्सदुपशमाच्च सम्बलनकारणचतु-

छयान्यतमदेशघातिस्पर्धकोदये सति नोकपायनवकस्य यथासम्भवादये च निवृत्तिपरिणाम आत्मनः क्षायोपशमिक चरित्र । अनतानुबन्ध्यप्रत्याख्यानकपायाष्टकोदयक्षयात्सदुपशमाच्च प्रत्याख्यानकपायोदये संज्वलनकपायस्य देशघातिस्पर्धकोदये नोकपायनवकस्य यथासम्भवादये च विरताविरतपरिणामः क्षायोपशमिकः सपमासयम् ।

संज्ञित्वसम्बन्धमिथ्यात्वयोगोपसंख्यानमिति चेन्न ज्ञानसम्बन्धत्वलब्धिग्रहणेन गृहीतत्वात् ॥ ८ ॥ स्यादेतत् सञ्ज्ञित्वसम्बन्धमिथ्यात्वयोगोपसंख्यानं कर्तव्यं देऽपि हि क्षायोपशमिका इति । तन्न, किं कारणं ? ज्ञानसम्बन्धत्वलब्धिग्रहणेन गृहीतत्वात् । सञ्ज्ञित्वं हि मतिज्ञानेन गृहीतं सम्बन्धमिथ्यात्वं सम्बन्धत्वग्रहणेन । नोद्द्रियावरणक्षयोपशमापेक्षत्वाद्बुभ्यात्मकस्य एकात्मपरिग्रहाच्चोदकव्यामिश्रस्त्रीरन्वपदेशानुसंगश्च वीर्यलब्धिग्रहणेन गृहीत इति । अथवा चशब्देन समुच्चयो वेदितव्यः । अथ पचेंद्रियत्वे समाने नोद्द्रियावरणक्षयोपशमः कस्यचिद्भवे भवति कस्यचिन्नेति कुतोऽयं निकल्पः ? उच्यते—सञ्ज्ञिजातिनामकर्मविशेषोदये ब्रलभे सति नोद्द्रियावरणक्षयोपशमो भवति तदभावे न भवतीत्ययं विशेषः । एकेंद्रियजातिनामाद्युदयविशेषापेक्षया एकेंद्रियादिक्षयोपशमभेदवत् । य एकत्रिंशतिविकल्प औदायिको भार उरिष्ठः तस्य भेदसंज्ञाकार्त्तनार्थमिदमारभ्यते—

गतिकपायलिङ्गामिथ्यादर्शनाज्ञानासंयतासिद्धलेश्याश्रतुश्रतु- स्येकैकैकैकपद्भेदाः ॥ ६ ॥

गत्यादीनामितरेतरयोगो द्वयः चतुरादीनां च द्वयगर्भाऽन्यपदार्थप्रधाना वृत्तिः पूर्ववदेकशोभाभावः ।

गतिनामकर्मोदयादात्पनस्तद्भावपरिणामाद्गतिरौदायिकी ॥ १ ॥ येन कर्मणा आत्मनो नारकादिभावाव्यतिर्भवति तद्गतिनाम चतुर्विधं नरकगतिनाम तिर्यग्गतिनाम मनुष्यगतिनाम देवगतिनाम चेति । तत्र नरकगतिनामकर्मोदयानारको भावो भवतीति स औदायिकः । एव तिर्यग्गतिनामकर्मोदयातिर्यग्भावं औदायिकः । मनुष्यगतिनामकर्मोदयान्मनुष्यभावं औदायिकः । देवगतिनामकर्मोदयादेवभावं औदायिकः ।

चारित्र्यमोहोदयात्कल्पभावः कपाय औदायिकः ॥ २ ॥ चारित्र्यमोहस्य कपायवेदनीयस्योदयादात्मनः काहृष्य क्रोधादिरूपमुपघमान कपत्यात्मानं हिनस्तीति कपाय इत्युच्यते स औदायिकश्चतुर्विधः, क्रोधो मानो माया लोभश्चेति । तद्वेदा अनतानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसंज्वलनविकल्पाः ।

वेदोदयापादितोभिलाषविशेषो लिङ्गं ॥ ३ ॥ लिङ्गं द्वित्रिषु इत्यलिङ्गं भावश्च । तत्र यद्द्वयलिङ्गं नामकर्मोदयापादितं तदिह नाधिकृतमात्मपरिणामप्रकरणात् । भावलिङ्गमात्मपरिणामः स्त्रीपुनपुसक्तान्योन्याभिलाषपलक्षणः स पुनश्चारित्र्यमोहनिकल्पस्य नोकपायस्य स्त्रीपुनपुनपुसक्तनेदस्यादयाद्गन्तीत्यौदायिकः ।

दर्शनमोहोदयाच्चत्त्वार्थश्रद्धानपरिणामो मिथ्यादर्शनं ॥ ४ ॥ तत्त्वार्थैरचित्त्वभावात्प्रत्यात्मनस्तत्प्रतिबन्धकारणस्य दर्शनमोहस्योदयात्तत्त्वार्थेषु निरूप्यमाणेष्वपि न श्रद्धानमुपपद्यते तन्मिथ्यादर्शनमौदायिकमित्याख्यायते ।

ज्ञानावरणोदयाद्ज्ञानं ॥ ५ ॥ इत्थभावात्प्रत्यात्मनस्तदारणकर्मोदये सति नावबोधो भवति तदज्ञानमौदायिकः । घनसमूहस्यमितदिनकरो तेजोनिव्यक्तिरन् । तस्या—एकेंद्रियस्य रसनघ्राणश्रोत्रचक्षुभामिन्द्रियाणां प्रतिनियताभिनिबोधिकज्ञानावरणस्य सर्वघातिस्पर्धकस्योदयाद्रसगन्धशब्दरूपाज्ञानं यत्तदौदायिकः । एव द्वित्रिचतुरिन्द्रियेषु शेषेंद्रियविषयाज्ञानं वाच्यं पचेंद्रियतिर्यग्भुक्तसाराकारादिवर्जितेषु मनुष्येषु च केपुचिदक्षरश्रुतावरणस्य सर्वघातिस्पर्धकस्योदयादक्षरश्रुतनिर्हृत्यभावाद्दक्षरश्रुतज्ञानमौदायिकः । नोद्द्रियावरणस्य सर्वघातिस्पर्धकस्योदयाद्विनाहितररीक्षा प्रत्यसामर्थ्यमसञ्ज्ञिमौदायिकं तदप्यत्रैवातर्भवति ६

एवमवाचिमनःपर्ययकेवलज्ञानावरणोदयात्प्रत्येकमज्ञानमौदयिकं वाच्यमिति ।

चारित्रमोहोदयादनिवृत्तिपरिणामोऽसंयतः ॥ ६ ॥ चारित्रमोहोदयस्य सर्वघातिस्पर्धकस्योदयात्प्राण्युपघातैर्द्रियविषये द्वेषाभिहापनिवृत्तिपरिणामरहितोऽसंयत औदयिकः ।

कर्मोदयसामान्यापेक्षोऽसिद्धः ॥ ७ ॥ अनादिकर्मसंबंधसंतानपरतंत्रस्यात्मनः कर्मोदयसामान्ये सति असिद्धत्वपर्यायो भवतीत्यौदयिकः स पुनर्मिथ्यादृष्ट्यादिषु सूक्ष्मसांपरायिकतिषु कर्मोदकोदयापेक्षः शांतक्षीणकषाययोः सक्तकर्मोदयापेक्षः सयोगिकेवल्ययोगिकेवलिनोरघातिकर्मोदयापेक्षः ।

कषायोदयरंजिता योगप्रवृत्तिलेश्या ॥ ८ ॥ द्विविधा लेश्या । द्रव्यलेश्या भावलेश्या चेति । तत्र द्रव्यलेश्या पुद्गलविपाकिकर्मोदयापादितेति सा नेह परिगृह्यत आत्मनो भावप्रकरणात् । भावलेश्या कषायोदयरंजिता योगप्रवृत्तिरिति कृत्वा औदयिकीत्युच्यते । ननु च योगप्रवृत्तिराम्रदोषपरिस्पंदिक्रिया सा वीर्यलब्धिरिति क्षायोपशमिकी व्याख्याता कषायशुद्धयिको व्याख्यातास्ततो लेश्यानर्थतरभूतेति ! नैपदोपः कषायोदयतीव्रमंदावस्थापेक्षाभेदादर्थांतरत्वं । सा षड्विधा—कृष्णलेश्या नीललेश्या कपोतलेश्या तेजोलेश्या पद्मलेश्या शुक्ललेश्या चेति । तस्यात्मपरिणामस्याऽशुद्धिप्रकर्षोपेक्षया कृष्णादिशब्दोपचारः क्रियते । ननु चोपशांतकषाये क्षीणकषाये सयोगिकेवलिनि च शुक्ललेश्यास्ति इत्यागमस्तत्र कषायानुरंजनाभावादीदयिकत्वं नोपपद्यते ! नैपदोपः पूर्वभावप्रज्ञापननयापेक्षया यासौ योगप्रवृत्तिः कषायानुरंजिता सैवेयमित्युपचारादीदयिकीत्युच्यते । तदभावाद्योगिकेवल्यलेश्य इति च निक्षीपते । अत्र चोच्यते यथाऽज्ञानमौदयिकमेवमदर्शनमपि दर्शनावरणोदयाद्भवतीत्यौदयिकं निद्रानिद्रादयश्चौदयिकाः वेदनीनोदयात् सुखदुःखमौदयिकं नोकषयापेक्ष हास्यत्यादयः पदौदयिकाः आयुरुदयाद्भवधारणं भवत्यौदयिकमुचेर्नीचैर्गोत्रकर्मोदयादुच्चनीचगोत्रपरिणामो भवतीत्यौदयिको नामकर्मणि च जात्यादय औदयिका एतेयानपरिग्रहान्मयूतं लक्षणमिति ! अथ मतमात्मपरिणामस्याधिकृतत्वाच्छरीरादीनामौदयिकत्वेपि पुद्गलविपाकित्वात्तेषामसंग्रह इति । एवमपि ये जीवविपाकिनस्तेषां ग्रहण कर्तव्यं जात्यादीनामत उत्तरं पठति—

मिथ्यादर्शने दर्शनावरोधः ॥९॥ मिथ्यादर्शने दर्शनावरोधो भवति निद्रानिद्रादीनामपि दर्शनसामान्यावरणत्वाच्चत्रैवांतर्भावः । ननु च तच्चार्थाग्रहानं मिथ्यादर्शनमित्युक्तं सत्यमुक्तं सामान्यनिर्देशे विशेषांतर्भावात् । सोच्येको विशेषोऽयमपरो विशेषोऽदर्शनमप्रतिपत्तिर्मिथ्यादर्शनमिति ।

लिंगग्रहणे हास्यरत्याद्यंतर्भावः सहचारित्वात् ॥ १० ॥ लिंगग्रहणे हास्यरत्यादीनामंतर्भावो भवति कुतः सहचारित्वात् पर्वतग्रहणेन नारदग्रहणवत् ।

गतिग्रहणमघात्युपलक्षणं ॥ ११ ॥ अधातिकर्मोदयापादिता ये मायाः तेषां गतिग्रहणमुपलक्षणं यथा काकेभ्यो रक्षतां सर्पिरिति काकग्रहणमुपघातकोपलक्षणं । तेन जात्यादयो भावा नामकर्मविशेषोदयापादिता वेदनीयासुगोत्रोदयकृताश्च गृह्यन्ते । इह यथाक्रममिति वक्तव्यं गतिधनुर्मिथेत्यत्रमायानुपूर्वसंग्रह्यार्थं । न वक्तव्यं यथाक्रममित्यनुवर्तते । यः पारिणामिको भावस्त्रिभेद उक्तस्तदिकल्पस्वरूपप्रतिपादनार्थमाह—

जीवभव्याभव्यत्वानि च ॥ ७ ॥

अन्यद्रव्यासाधारणास्तपः पारिणामिकाः ॥ १ ॥ जीवणं भव्यत्वमभव्यत्वमिष्येते पारिणामिका आत्मनस्त्रयो भावा अन्यद्रव्यासाधारणा वेदितव्याः । कुतः पुनरेषां पारिणामिकत्वं ?

कर्मोदयस्योपशमस्योपशमानपेक्षत्वात् ॥ २ ॥ न दोषत्रिभं कर्मास्ति यस्योदयात् क्षयात् क्षायोपशमाद्वा जीवो भव्योऽभव्यो वेति चोच्यते । सदभावाद्नादिद्रव्यमयनसंबंधपरिणामनिमित्तत्वात्पारिणामिका इति व्यपादिस्यंते ।

आयुर्द्रव्यापेक्ष जीवत्वं न पारिणामिकमिति चेन्न पुद्गलद्रव्यसंबंधे सत्यन्यद्रव्यसामर्थ्या-
भावात् ॥ ३ ॥ स्यादेतदायुर्द्रव्योदयाज्जीवतीति जीवो नानादिपारिणामिकत्वादिति चेन्न किं कारण
पुद्गलद्रव्यसंबन्धे सत्यन्यद्रव्यसामर्थ्याभावात् । आयुर्हि पौद्गलिक द्रव्य यदि च तत्संबधाज्जीवत्व स्यान्नन्वेव-
मन्यद्रव्यस्यापि धर्मादेरायु संबधाज्जीवत्व स्यात् । किं च—

सिद्धस्यार्जावत्वमसंगात् ॥ ४ ॥ यथायु संबधापेक्ष जीवत्व ननु सिद्धस्यायुरभावादजीवत्व
प्रसज्येत । ततस्तदनपेक्षत्वाज्जीवत्व पारिणामिकमेव ।

जीवे त्रिकालविषयविग्रहदर्शनादिति चेन्न रूढिशब्दस्य निष्पत्त्यर्थत्वात् ॥ ५ ॥ स्यात्त
जीवस्यजीवजीविष्यतीति त्रिकालविषयो विग्रहो दृश्यते तत् प्राणधारणार्थत्वात्कर्मपिक्षत्वेन पारिणामिक-
त्वमिति । तच्च न । कस्माद् रूढिशब्दस्य निष्पत्त्यर्थत्वात् । रूढिशब्देऽपि हि क्रियोपात्तकाला व्युत्पत्त्यर्थेव
न तत्र यथा गच्छतीति गौरिति ।

चैतन्यमेव वा जीवशब्दस्यार्थ ॥ ६ ॥ अथवा चैतन्य जीवशब्देनाभिधीयते तच्चानादिद्रव्य
भवननिमित्तत्वात् पारिणामिक ।

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्यपारिणामेन भविष्यतीति भव्यः ॥ ७ ॥ भव्यादीना प्रायेण भवि
ष्यत्कालविषयत्वात् सम्यग्दर्शनादिपर्यायेण य आत्मा भविष्यति स भव्य इतीम व्यपदेशमास्फुटति ॥

तद्विपरितीतोऽभव्यः ॥ ८ ॥ यो न तथा भविष्यत्यसावभव्य इत्युच्यते । किं कृतोऽय विशेष ।
द्रव्यस्वभावकृतोऽत पारिणामिकत्वमनयो ।

योऽनतेनापि कालेन न सेत्स्यत्यसावभव्य एवेति चेन्न भव्यराश्यंतर्भावात् ॥ ९ ॥
स्यादेतदनतकालेनापि यो न सेत्स्यत्यसावभव्यतुल्यत्वाद्भव्य एव । अथ से स्यति सर्वो भव्यस्तत् उत्तरकाल
भव्यशून्य जगत् स्यादिति । तन्न, किं कारण । भव्यराश्यंतर्भावात् यथा योऽनतेनापि कालेन कनकपाषाणो
न कनको भविष्यति न तस्याधपाषाणत्व कनकपाषाणशक्तियोगात् । यथा वाऽऽगामिकालो योऽनतेनापि
कालेन नागमिष्यति न तस्यागामित्व हीयते । तथा भव्यस्यापि स्वशक्तियोगादसत्यामपि व्यक्तौ न भव्य
त्वहानि ।

भावस्यैकत्वनिर्देशो युक्त इति चेन्न द्रव्यभेदान्नावभेदसिद्धेः ॥ १० ॥ स्यादेतज्जीवश्च भ-
व्यश्चाऽभव्यश्च जीवभव्याभव्या इति द्वे कृते तेषा भावे निवक्षिते एकत्वनिर्देशो युक्तो जीवभव्याभव्याना
भावो जीवभव्याभव्यत्वमिति । तन्न, किं कारण । द्रव्यभेदान्नावभेदसिद्धेः नहि भाव एकत्वेन वक्तव्य इति
नियमोस्ति । ततो द्रव्यभेदान्नेदे सति बहुवनिर्देशो युक्तो जीवभव्याभव्याना भावा जीवभव्याभव्यत्वानीति ।
पुन प्रत्येकमभिसंबन्धो भवति जीवत्व भव्यत्वमभव्यत्वमिति ।

द्वितीयगुणग्रहणमार्पोक्तत्वादिति चेन्न तस्य नपापेक्षत्वात् ॥ ११ ॥ अथ मत द्वितीय
गुणग्रहणमिह कर्तव्य । कोसौ द्वितीयगुण सासादनसम्यग्दृष्टि सोपि जीवस्य साधारण पारिणामिक एव
द्वार्ये उक्त सासादनसम्यग्दृष्टिरिति । को भाव । पारिणामिको भाव इति । न कर्तव्य कुतस्तस्य नपापेक्ष
त्वात् । मिथ्यात्वकर्मण उदय क्षयमुपशम वा नापेक्षत इत्यार्ये पारिणामिक इह पुनरसावैदमिक इत्येव
गृह्यतेऽनतानुबधिकपायोदयात्तस्य निर्हृते । चशब्द किमर्थ ।

अस्तित्वान्यत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वपर्यायवत्त्वाऽसर्वगतत्वाऽनादिसंततिबंधनवद्धत्वप्रदेश-
वत्त्वारूपत्वानित्यत्वादि समुच्चयार्थश्चशब्दत् ॥ १२ ॥ अस्तित्वादयोपि पारिणामिका भावा सति
तेषा समुच्चयार्थश्चशब्द । यदि तेषा पारिणामिका सूत्रे तेषा ग्रहण कस्मान्न कृत ।

अन्यद्रव्यसाधारणत्वादसूत्रिता ॥ १३ ॥ अस्तिवादयो हि धर्मा अन्येषामपि द्रव्याणां

साधारणास्ततस्ते न सूत्रिता । तथा-अस्तित्व तावत्साधारण पद्द्रव्यविपयत्वात् । तत्कर्मोदयक्षयक्षयो-
पशमानपेक्षत्वापारिणामिक । अन्यत्वमपि साधारण सर्वद्रव्याणां परस्परतोऽन्यत्वात् कर्मोदयाद्यपेक्षा
भावात् तदपि पारिणामिक । कर्तृत्वमपि साधारण क्रियानिष्पत्तौ सर्वेषां स्वातंत्र्यात् । ननु च जीव-
पुद्गलानां क्रियापरिणामयुक्तानां कर्तृत्वं युक्तं धर्मादीनां कथं ? तेषामपि अस्त्यादिक्रियाविशेषविषयकम-
स्ति कर्तृत्वं कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्पारिणामिक । ननु चामप्रदेशपरिस्पदस्य योगसङ्गतस्य यत्कर्तृत्वं न
तत्साधारणमिति असाधारणेपूपसत्स्थेयं न तस्य क्षयोपशमनिमित्तत्वात् यदस्य पुण्यपापयो कर्तृत्वं तद-
न्यद्रव्याणामसाधारणमपि सन्नपारिणामिक । कस्माद् ? उदयक्षयोपशमनिमित्तत्वात् । मिथ्यादर्शनं हि दर्शनमो-
होदयनिमित्तमविरतिप्रमादकपायाश्चारित्रमोहोदयनिमित्ताः । योगाश्च क्षायोपशमिका इत्यन्यद्रव्यासाधारणा-
नादिपारिणामिकचैतयसनिधाने पुण्यपापयो कर्तृत्वमिति पारिणामिकमिति चेन्न सर्वकालिककर्तृत्व
प्रसगात् । मुक्तनामपि चैतन्यमस्तीति पुण्यपापयो कर्तृत्वं स्यात्ससारिणां चानिश्चिद्यं स्यात् । चैतन्यका-
रणस्याभेदाद्भोक्तृत्वमपि साधारण । कुत ? तद्व्यक्षयोपपत्तेर्वीर्यप्रकर्षोत्पन्नद्रव्यवीर्यादानसामर्थ्यं भोक्तृत्वलक्षण-
यथात्माहारदेः परद्रव्यस्यापि वीर्यात्सात्करणोद्भोक्ता । तथापि विपस्याचेतनस्य वीर्यप्रकर्षोत्तं कोद्रव्यद्रव्या-
दिसारसप्रहाद्भोक्तृत्वं । लवणादीनां च वीर्यप्रकर्षोत्काष्ठादिद्रव्यलवणकरणाद्भोक्तृत्वं कर्मोदयापेक्षाभावात्तदपि
पारिणामिक यच्चामन शुभाशुभकर्मफलस्योपभोक्तृत्वं न तसाधारणं न च पारिणामिकं तस्य क्षयोपशमनि-
मित्तत्वाद् । वीर्यांतरायक्षयोपशमागोपागनामलाभावप्रमादां मन शुभाशुभकर्मफलोपभोगे सामर्थ्यमातिर्भवति ।
आहारादिवीर्यामसात्करणलक्षणोपभोगश्च भोगांतरायक्षयोपशमादुपात्तस्य च जरण वीर्यांतरायक्षयोपशमा-
त्कर्मांतरेण निपादीनां कथं भोक्तृत्वमिति चे प्रतिनियतशक्तित्वादद्रव्याणां भास्करप्रतापवत् । पर्यायवाच्यमपि
साधारण सर्वद्रव्याणां प्रतिनियतपर्यायोपपत्ते कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्तदपि पारिणामिक । असर्गतत्वमपि
साधारण परमात्मादीनामविमुत्वाद्धर्मादीनां च परिमितसाक्ष्यातप्रदेशत्वात्कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्तदपि पारि-
णामिक । यदस्य कर्मोपात्तशरीरधमाणांनुविधायित्वं तदसाधारणमपि सन्नपारिणामिक कर्मनिमित्तत्वात् ।
अनादिसततिबधनबद्धत्वमपि साधारण । कस्मान् ? तस्यसर्वद्रव्याणांस्वार्थीयसतानबधनबद्धत्वप्रत्यनादित्वात् ।
सर्वाणि द्रव्याणि जीवधर्मधर्माकाशकालपुद्गलाख्यानि प्रतिनियतानि पारिणामिकचैतन्योपयोगगतिरित्य-
यकाशदानवर्तनापरिणामवर्णगधरससपशादिपर्यायसतानबधनबद्धानि कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्तदपि पारिणा-
मिक । यदस्यानादिकर्मसततिबधनबद्धत्वं तदसाधारणमपि सन्नपारिणामिक कर्मोदयनिमित्तत्वाद्द्रव्ये हे
अनादिसत्त्वे च सर्वस्येति । प्रदेशत्वमपि साधारण सत्त्वेयाऽसत्त्वेयान्तप्रदेशोपेतत्वात्सर्वद्रव्याणां तदपि
कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्पारिणामिक । अरूपत्वमपि साधारण जीवधर्मधर्मकालाकाशानां रूपयोगाभावात्
तदपि कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्पारिणामिक । नित्यत्वमपि साधारण द्रव्यधर्मदेशासर्वद्रव्याणां व्ययोदययोगा-
भावात् तत्र कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्पारिणामिक । ऊर्ध्वगतित्वमपि साधारणमस्ति कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्पारिणा-
मिकत्वात् तत्र कर्मोदयाद्यपेक्षाभावात्पारिणामिकमेव । अये चामन साधारणा पारिणामिका योग्या ।

अन्तरमूर्तनिर्दिष्टोपसग्रहार्थश्चसुन्द इति चेन्नाऽनिष्टत्वात् ॥ १४ ॥ स्यात्ततमन्तर-
सूत्रे निर्दिष्टानां गत्यादीनामुपसग्रहार्थश्चसुन्दो नास्ति यादिसमुच्चयार्थ इति, तन्न—किं कारणं अनिष्टत्वात् ।
नहि गत्यादीनां पारिणामिकत्वमिष्यते तद्व्यक्षणाभावात् ।

त्रिभेदपारिणामिकमात्रमभिज्ञानात् ॥ १५ ॥ यन्धीपशमिकादिमात्रसख्याविधापिनि सूत्रे
त्रिभेद पारिणामिक इति प्रतिज्ञातमतो न गत्यादिसमुच्चयार्थश्चसुन्द ।

गत्यादीनामुपसग्रहार्थं ज्ञायोपशमिकमात्रवदिति चेन्नाऽन्वर्थसंज्ञाकरणत् ॥ १६ ॥ अप
मतमेतत् यथा धायोपशमिकभावरस्य क्षयोपशमाभेदत्वादुपसग्रहं तथा गत्यादीनामुपसग्रहत्वाद्दक्षिण-
पारिणामिकश्च त्रिभेद इति सिद्धमिति । तन्न, किं कारणं ? अन्वर्थसंज्ञाकरणत् । परिणाम स्वभाव प्रयो
जनमस्येति पारिणामिक इत्यन्वर्थमज्ञा । न चासौ स्वभावो गत्यादिभ्यो विद्यते कर्मोदयनिमित्तत्वात् । किं च-

तथानभिधानात् ॥ १७ ॥ यथोभयवत्वाग्ज्ञानादयः क्षायोपशमिका इत्यभिधीयते तथा गत्यादय औदयिकपारिणामिका इत्यभिधीयेरन् । न चाभिधीयते तथानभिधानात् क्षायोपशमिकवद्गत्यादयो नोभयवत् । किं च—

अनिर्गोक्षपसंगात् ॥ १८ ॥ गत्यादीनामुभयवत्पारिणामिकत्वे सत्यनिर्गोक्षप्रसंगः सातस्यावस्थानात् । तस्मात्स्थितमेतदस्तित्वादिसमुच्चयार्थ एव चशब्द इति ।

आदीग्रहणमत्र न्याय्यमिति चेन्न त्रिविधपारिणामिकभावप्रतिज्ञाहानेः ॥ १९ ॥ स्यादेतज्जीवभव्याभव्यत्वानीत्यत्रादिग्रहण न्याय्य । अस्तित्वादीनामपीष्टत्वादिति । तन्न, किं कारण ? त्रिविधपारिणामिकभावप्रतिज्ञाहानेः । आदिग्रहणे हि क्रियमाणे जीवभव्याभव्यत्वास्तित्वादीना पारिणामिकभावत्वात्त्रिविध इति यत्पुरस्तात्प्रतिज्ञात तस्य हानिः स्यात् ।

समुच्चयार्थेपि चशब्दे तुल्यमिति चेन्न प्रधानापेक्षत्वात् ॥ २० ॥ स्यान्मत समुच्चयार्थेपि चशब्देऽस्तित्वादीना पारिणामिकत्वेन समुच्चयान्निभेदप्रतिज्ञाहानिस्तुल्येति । तन्न, किं कारण ? प्रधानापेक्षत्वात् । कठोक्तानि त्रीणि प्रधानानि तदपेक्षा त्रिभेदप्रतिज्ञेति नास्ति विरोधः । अस्तित्वादानि तु साधारणत्वा चशब्देन योतितानीति तेषा गुणभाव । आदिशब्दे हि क्रियमाणेऽस्तित्वादानां प्राधान्य स्यात् जीवत्वादीनानुपलक्षणार्थत्वात्प्राधान्य । तद्गुणसविज्ञाने चोभयेना प्राधान्य प्रसज्येत ।

सान्निपातिकभावोपसंख्यानमिति चेन्नाऽभावात् ॥ २१ ॥ स्यादेतदर्थे सान्निपातिकभाव उक्त स इहोपसंख्यातव्य इति । तन्न, किं कारण ? अभावान्नहि पक्षो भावोस्ति ।

मिश्रशब्देनाक्षिप्तत्वाच्च ॥ २२ ॥ यद्यप्यसौ विद्यते मिश्रशब्देनासावाक्षिप्तः । ननु च मिश्रशब्दः क्षायोपशमिकसप्रहाथो न सान्निपातिकग्रहणार्थ इत्युच्यते—

चशब्दवचनात् ॥ २३ ॥ औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रो जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ चेति सिद्धे यन्मिश्रशब्दसमीपे चशब्दकरणेन ज्ञायते मिश्रशब्देनोभयमुच्यते इति । मिश्रश्च क' क्षायोपशमिको भाव सान्निपातिकक्षेति इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तं ? यद्यस्ति सान्निपातिकभावोऽभावादिति विरुध्यते । अथ नास्ति, कथमार्थे सान्निपातिको भावो नास्तीत्यभावादित्युच्यते सयोगभगापक्षयास्तीत्यर्थे वचन । तत्राभावपक्षे आदिसूत्रे पूर्वोक्तानुकर्षणार्थश्चशब्द उक्तो भावपक्षे सान्निपातिकप्रतिपादनार्थश्चशब्द पूर्वोक्तानुकर्षणपक्षे वा वेदितव्य । अथार्थोक्त सान्निपातिकभाव कतिविध इत्यत्रोच्यते—

षड्विंशतिविध- षड्विंशद्विध एकचत्वारिंशद्विध इत्येवमादिरागमे उक्तः ॥ २४ ॥ तत्र-
दुग तिग चहु पचे वय सजोगा हीति सन्निगदेसु । दस दस पचय एक्य भावा छब्बीस पिडेण । द्विभा वसयोगेन दशौदयिक परिगुच्यौपशमिकादिचतुष्टयस्य कैकैकत्यागेन प्रथमे द्विभेदसयोगे चचारो भगा । तत्रैक औदयिकौपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातक्रोध । द्वितीय औदयिकक्षायिक सान्निपातिक जीवभावो नाम मनुष्य क्षीणकपाय । तृतीय औदयिकक्षायोपशमिकसान्निपातिक जीव भावो नाम मनुष्य पचेंद्रिय । चतुर्थ औदयिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्यो जीव द्वितीयद्विभावसयोगे औदयिक परित्यज्यौपशमिकपरिग्रहात् क्षायिकादिभावत्रयस्यैकैकत्यागेन त्रयो भगा । तत्रैक औपशमिकक्षायिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशातलोभ क्षीणदर्शनमोहत्वात् क्षायिकसम्यग्दृष्टि । द्वितीय औपशमिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशातमान आभिनविबोधिक ज्ञानी । तृतीय औपशमिकपरिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम उपशातमायो भव्यः । तृतीयद्विभावसयोगे औपशमिक परित्यज्य क्षायिकपरिग्रहात्क्षायोपशमिकपारिणामिकयोरेकैकत्यागाद्दो भगी । तत्रैक क्षायिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्षायिकसम्यग्दृष्टि श्रुतज्ञानी । द्वितीय क्षायिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम क्षीणकपायो भव्य । चतुर्थद्विभावसयोगे क्षायिकपरित्यागादेक, क्षायोपशमिकसान्निपातिक

जीवभावो नामाऽवधिज्ञानी जीव । त एते द्विभावसयोगभगा समुदिता दश । प्रथमत्रिभावसयोगे औदयिकौपशमिकौ परिगृह्य क्षायिकादिभावत्रयस्यैकैकभावपरिग्रहभयो भगा । तत्रैक औदयिकौपशमिकक्षायिकसन्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातमोह क्षायिकसम्यग्दृष्टि । द्वितीय औदयिकौपशमिकक्षयोपशमिकसन्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातक्रोधो वायोगी । तृतीय औदयिकौपशमिकपारिणामिकसन्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातमानो जीव । द्वितीयत्रिभावसयोगे औपशमिकपरित्यज्यौदयिकक्षायिकौ परिगृह्य क्षायोपशमिकपारिणामिकयोरेकैकरुष परिग्रहाद् द्वौ भगौ । तत्रैक औदयिकक्षायिकक्षायोपशमिकसन्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य क्षीणकपाय श्रुतज्ञानी । द्वितीय औदयिकक्षायिकपारिणामिकसन्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य क्षीणदर्शनमोहो जीव । तृतीयत्रिभावसयोगे औदयिकपरिग्रहाद् औपशमिकक्षायिकक्षयागादेक औदयिकक्षायोपशमिकपारिणामिकसन्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्यमनोयोगी जीव । चतुर्थत्रिभावसयोगे औदयिक परित्यज्यौपशमिकादिभावचतुष्टयस्यैकैकरुषो चत्वारो भगा । तत्रैक औपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकसन्निपातिकजीवभावो नामोपशात्मान क्षीणदर्शनमोह काययोगी । द्वितीय औपशमिकक्षायिकपारिणामिकसन्निपातिकजीवभावो नामोपशात्तवद क्षायिकसम्यग्दृष्टिर्भव्य । तृतीय औपशमिकक्षायोपशमिकपारिणामिकसन्निपातिकजीवभावो नामोपशातमानो मतिज्ञानी जीव । चतुर्थ क्षायिकक्षायोपशमिकपारिणामिकसन्निपातिकजीवभावो नाम क्षीणमोह पचेन्द्रिय भव्य । त एते त्रिभावसयोगभगा समुदिता दश । चतुर्भावसयोगेन पचभगा औदयिकादीनामेकैकत्यागात् । तत्रैक औपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकपारिणामिकसन्निपातिकजीवभावो नामोपशात्लोभ क्षीणदर्शनमोह पचेन्द्रियो जीव । द्वितीय औदयिकक्षायिकक्षायोपशमिकपारिणामिकसन्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य क्षीणकपायो मतिज्ञानी भव्य । तृतीय औदयिकौपशमिकक्षायोपशमिकपारिणामिकसन्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशात्तवद श्रुतज्ञानी जीव । चतुर्थ औदयिकौपशमिकक्षायिकपारिणामिकसन्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातराग क्षीणदर्शनमोहो जीव । पचम औदयिकौपशमिकक्षायोपशमिकसन्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशात्तमोह क्षायिकसम्यग्दृष्टिरवधिज्ञानी । पचभावसयोगैक औदयिकौपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकपारिणामिकसन्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशात्तमोह क्षायिकसम्यग्दृष्टि पचेन्द्रियो जीव । एव वार्द्धिशातिविध सन्निपातिकभाव ।

पद्मत्रिंशद्विध उच्यते—द्वयोरोदयिकयो सन्निपातादौदयिकस्यौपशमिकादिभि चतुर्भिरकश सन्निपातापच भगा । तत्र प्रथम औदयिकौदयिकसन्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य क्रोधी शांत । द्वितीय औदयिकौपशमिकसन्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातक्रोध । तृतीय औदयिकक्षायिकसन्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्य क्षीणकपाय । चतुर्थ औदयिकक्षायोपशमिकसन्निपातिकजीवभावो नाम क्रोधी मतिज्ञानी । पचम औदयिकपारिणामिकसन्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्यो भव्य । द्वयो रौपशमिकयो सन्निपातादौपशमिकस्यौदयिकादिभिरकश सन्निपातापच भगा । तत्रैक औपशमिकौपशमिकसन्निपातिकजीवभावो नामोपशमसम्यग्दृष्टिरुपशात्तकपाय । द्वितीय औपशमिक औदयिकसन्निपातिकजीवभावो नामोपशात्तकपायो मनुष्य । तृतीय औपशमिकक्षायिकसन्निपातिकजीवभावो नामोपशात्तक्रोध क्षायिकसम्यग्दृष्टि । चतुर्थ औपशमिकक्षायोपशमिकसन्निपातिकजीवभावो नामोपशात्तकपाय अवधिज्ञानी । पचम औपशमिकपारिणामिकसन्निपातिकजीवभावो नामोपशात्तदर्शनमोहो जीव । द्वयो क्षायिकयो सन्निपातात् क्षायिकस्य चोदयिकादिभि चतुर्भिरकश सन्निपातात्पच भगा । तत्रैक क्षायिकक्षायिकसन्निपातिकजीवभावो नाम क्षायिकसम्यग्दृष्टि क्षीणकपाय । द्वितीय क्षायिकौदयिकसन्निपातिकजीवभावो नाम क्षीणकपायो मनुष्य । तृतीय क्षायिकौपशमिकसन्निपातिकजीवभावो नाम क्षायिकसम्यग्दृष्टिरुपशात्तवद । चतुर्थ क्षायिकक्षायोपशमिकसन्निपातिकजीवभावो नाम क्षीणकपायो मतिज्ञानी पचम क्षायिकपारिणामिकसन्निपातिकजीवभावो नाम क्षीणमोहो भव्य । द्वयो क्षायोपशमिकयो सन्निपातात्क्षायोपशमि

कस्य चैदयिकादिभिश्चतुर्भिरकश सन्निपातात् पंचभगा । तत्रैकं क्षायोपशमिकक्षायोपशमिकसान्निपातिकजा
 यभावो नाम सयतोऽवधिज्ञानो । द्वितीयं क्षायोपशमिकौदयिकसान्निपातिकजीवभावो नाम सयतो मनुष्य ।
 तृतीयं क्षायोपशमिकौपशमिकसान्निपातिकजीवो नाम सयत उपशातकयाय । चतुर्थं क्षायोपशमिक
 क्षायिकसान्निपातिकजीवभावो नाम सयतासयत क्षायिकतन्मयगृष्टि । पंचमं क्षायोपशमिकपारिणामिक
 सान्निपातिकजीवभावो नाम अप्रमत्तसयतो जीव । द्वयोः पारिणामिकयोः सन्निपातात् पारिणामिकत्वात्
 पारिणामिकस्य चोदयिकादिभिः चतुर्भिरकश सान्निपातात्पंच भगा । तत्रैकः पारिणामिकपारिणामिक
 सान्निपातिकजीवभावो नाम जीवो भव्य । द्वितीयं पारिणामिकौदयिकसान्निपातिकजीवभावो नाम जीव,
 श्रोत्री । तृतीयं पारिणामिकौपशमिकसान्निपातिकजीवभावो नाम भव्य उपशातकयायः । चतुर्थं पारि-
 णामिकक्षायिकसान्निपातिकजीवभावो नाम भव्य क्षीणकयायः । पंचमं पारिणामिकक्षायोपशमिक
 सान्निपातिकजीवभावो नाम सयतो भव्यः । ततस्त एते द्वाभापसंयोगा एचविशतिस्त्रिभावसंयोगभगा
 दश पूर्वोक्ताः पंचभावसंयोगेन चैक । एते सफिडिताः पद्भिराद्युत्पन्नचतुर्भावसंयोगात्पंच पंच भगस-
 क्षेपादेत एव पद्भिरादेकत्रव्यारिंशद्भगा भवति । एवमादयोऽप्ये च विकल्पा नेतव्या आगमाविरोधेन ॥

औपशमिकाद्यात्मतत्त्वानुपपाचैरतद्भावादिति चेन्न तत्परिणामात् ॥ २५ ॥ स्यान्मत्तं य
 एत औपशमिकादयो भाना एतेषामात्मतत्त्वव्यपदेशो नोपपद्यते कुतोऽतद्भावात् । सर्वे हि ते पौद्गलिकाः
 कर्मबोधेदयनिर्गोपेक्षवादिनिः सन्न, किं कारणं ? तत्परिणामात् । पुद्गलद्रव्यशक्तिविशेषनशाकृत आमा
 तद्रजन सस्तनिमित्तं यं य परिणाममास्कृदति यदा तदा तमयत्वात्तद्व्यपदेश एव भवति । उक्तं च—परि-
 णमदि जेण दब्ब तच्चाल तम्मयत्ति पण्णत्त तस्सा धम्मपरिणदो आदा धम्मो मुणेयव्वो इति ॥ स परिणामो
 ऽन्यद्रव्यासाधारणत्वादात्मतत्त्वमित्याख्यायते ॥

अमूर्तत्वाद्भिभवानुपपत्तिरिति चेन्न तद्विशेषसामर्थ्योपलब्धेश्चेतन्यवत् ॥ २६ ॥
 अथ मतमेतदमूर्तिरत्वा कमपुद्गलेर्नाभिभूयते ततस्तत्परिणामाभाव इति ? तन्न, किं कारणं ? तद्विशेष
 सामर्थ्योपलब्धे । सोस्यानादिकर्मबोधसतानोस्तीति तद्भास्तद्वतो विशेषसामर्थ्यं । यथ ' चैतन्यवत् । यथाऽना
 दिपारिणामिकचेतन्यवशीकृत आमा तद्धान् तस्य तद्वत्तत्चेतन्यवत् नारकादिमत्यादिपर्यायविशेषवृत्ति-
 रपि चेतना । तथाऽनादिकार्माणशरीराशक्तत्वाकर्मवत् आत्मनो मूर्तिमत्त्वाद्द्रव्यादिपर्यायविशेषसामर्थ्यो-
 पलब्धिरपि मूर्तिमत्तित्वेव सति नामूर्तिरामा । किं च—

अनेकांतात् ॥ २८ ॥ अनादिकर्मबोधसतानपरतंत्रस्यात्मन अमूर्तिं प्रत्यनेकातो बधपर्याय
 प्रत्येकत्वात्कान्मूर्तिं ; तथापि क्षान्तादिस्वल्क्षणापरिव्याप्त्यादमूर्तिरि यदि पूर्ववत् । मयैकतेनाऽमूर्तिं
 देवामा भवेत्तस्याय दोषो नाहत्स्य । किं च—

सुराभिभवदर्शनात् ॥ २८ ॥ मदमोहविभ्रमवरीं सुरा पीत्वा नष्टमृतिर्जन, काष्ठवदपरिष्णद
 उपलभ्यते । तथा कर्मैद्रियाभिभवादा मा नाविमूर्तस्वल्क्षणो मूर्ति इति निश्चायते ।

करणमोहकरं मद्यमिति चेन्न तद्विविधकल्पनायां दोषोपपत्तेः ॥ २९ ॥ स्यादाकृत चक्षु-
 रादीना करणानां व्यामोहकारणं मद्यं पृथिव्यादिभूतप्रसादा मकत्वादिद्रियानां नामगुणस्याऽमूर्तित्वादिति ।
 तन्न, किं कारणं ? तद्विविधकल्पनायां दोषोपपत्तेः । इदमिह सप्रथमं तानि करणानि चेतनानि वा स्युरचे-
 तनानि वा ? यद्यचेतनानि, अचेतनत्वात्तेषां न मदकरं मद्यं यदि स्यात्प्रागेव स्वभाजनानां मदकरं स्यात् ।
 अथ चेतनानि पृथगनुपलभ्यं चैतन्यस्वभावानां पृथिव्यादीनां चेतनाद्रव्यसंबन्धत्वादेव चैतन्यव्यपदेश
 इत्यामगुणस्यैव मोहकरत्वं सिद्धं । अथ मतमेतदपृथिव्यादीनामेव सयोगविशेषे सति पिष्टकिण्वोदकादि
 समाहारे मदरातिभ्यक्तिवत् सुखदुःखाद्यभिव्यक्तिरिति नैतद्युक्तं रूपादिवैधर्म्यात् । रूपादयो हि पृथिव्या
 दिगुणाः सतो विभक्त्येवविभक्त्यु च क्रमेणैव हनिमास्कृदति । न च तथा शरीरावयवेषु विभक्त्येवविभक्त्यु
 १

गुणी तथा वाऽऽमागुर्णानादिगुण इति । तयोश्च लक्षणभेदादन्यत्वमिति १ तन्न, किं कारण १ उक्तत्वात् । उक्तेमतत्—अतस्त्रभाष्येऽनवधारणप्रसंगोऽग्निवदित्यादि ॥

लक्ष्यलक्षणभेदादिति चेन्नाऽनवस्थानात् ॥ ३ ॥ अथमतेमतत् लक्ष्यो गुणी गुणो लक्षणं लक्ष्याच्च लक्षणेनार्थान्तरभूतेन भवितव्यमित्यतोऽननोरन्यत्वमिति १ तन्न, किं कारण १ अनवस्थानात् येन लक्षणेन लक्ष्य लक्ष्यते तत्सल्लक्षणमलक्षण वा १ यदि तदलक्षणमद्वुकाशिक्षद्वदभावमापेक्षत । असति च तस्मिन् लक्ष्यानन्तरण । अथ सल्लक्षणं तदपि ततेन्यत्तदपि ततेन्यदित्यनवस्था स्यात् । किंच—

आदेशवचनात् ॥ ४ ॥ लक्ष्यलक्षणयोर्व्यतिरेकान्वादेकत्व सजादिभेदत्वाच्च स्यान्नानात्वमित्यादेशवचनोदकात्तदेपानुसगाभावात् ॥ करिचदाह—

नोपयोगलक्षणो जीवस्तदात्मकत्वात् ॥ ५ ॥ इह लेके यद्यदात्मकं न तत्तेनोपयुज्यते यथा क्षीर क्षीरात्मकं न तत्तेनैवात्मनोपयुज्यते । एवमात्मनोपि ज्ञानाद्यात्मकत्वाच्च तेनैवोपयोग इति जीवस्योपयोगाभाव । कुतश्च—

विपर्ययप्रसंगात् ॥ ६ ॥ मति चानन्यत्वे उपयोगमिच्छतोऽनिच्छित्तथ कस्यनिद्विपर्यय प्राप्नोति कथमविपर्ययवत् । तद्यथा— जीव एव ज्ञानादनन्यत्वे सति ज्ञानात्मनोपयुज्यत इति मन्यसे न क्षीरादय क्षीराद्यात्मभिरेव क्षीरादय एव क्षीराद्यात्मभि परिणमेयु । ननु जीवो ज्ञानात्मना नोपयुज्यतेऽभिष्ट चैतत् १

नानस्तस्तिद्धेः ॥ ७ ॥ नैतद्युक्तं कुतोऽमस्तस्तिद्धेर्यत एवानन्यत्वमत एवोपयोग सिद्ध । नद्यत्यतमन्यत्वे उपयोगे तिष्ठति आकाशास्य रूपाद्युपयोगाभावात् । ननु चोक्तं यथा क्षीर क्षीरात्मकं न तत्तेनैवात्मनोपयुज्यत इति नानस्तस्तिद्धेरित्येष । यथा तृणजलादिकारणनशात् क्षीरभावावाप्तिं प्रत्यभिमुख क्षीर क्षीरव्यपदेशभावात् तच्छक्यव्यतिरेकात्क्षीरात्मना परिणमति इत्युच्यते । तथात्मापि ज्ञानादिस्वभावशक्तिप्रत्ययनशात् घटपटाद्याकारावग्रहरूपेण परिणमतीत्युपयोगे सिद्ध इतरथा ह्यतद्भावे तद्भावाऽभावाद्युपयोगाभाव स्यात् । किं च—

उभयथापि त्वद्वचनासिद्धेः ॥ ८ ॥ अनेकात्तवाद्प्रवणमाहंलन्यायमाविद्याय यदुपादि-क्षत् भवान् यद्यदात्मकं न तस्य तेनेव परिणाम इति नन्वेवमुभयथापि त्वदीयस्य वचसोऽसिद्धिस्तद्यथा तदानकानुपयोगादिन स्वपक्षम स्वपरपक्षसाधनदूषणामकस्य स्वपक्षपरपक्षयो साधकवदूषकत्रपरिणामाद्यत्रोपदिष्ट तत्रासाधकस्तेऽय हेतुर्यथा क्षीरस्य दधिलेन परिणाम इत्यते न क्षीरत्वेनैव तत्रैव त्वद्वचस स्वपक्षसाधनामकस्य तेनैवापरिणामाद् दूषकत्वेन परिणाम एषितव्यो न साधकत्वेन । अत्यं च परपक्षदूषकात्मकस्य तेनैवापरिणामात् साधकत्वेन परिणाम एषितव्यो न दूषकत्वेनातस्तदात्मकत्वेनुरयोगादिति त्वद्वचनासिद्धि । अथ त्वद्वचन स्वपरपक्षसाधकदूषकात्मकमपि सत् स्वपरपक्षयो साधकदूषकरूपयोपयोग्या परिणमति । नन्वेवमपि यद्वैचद्ववास्तदात्मकत्वेनुरयोगान्न तस्य तेनेव परिणाम इति तदस्तत् । किंच—

स्वसमपरिरोधात् ॥ ९ ॥ यदि यद्यदात्मकं न तत्तेनैव परिणमतीष्ट व । ननु पृथिव्यत्तेजांवायुमहाभूताना रूपाद्यात्मनत्वाद्द्रव्यात्मना विपरिणाम स्यादित्यते च शुक्रादिरूपादिविदेशपरिणाम । अत्र स्वममपरिरोध । किं च—

केनचिद्विज्ञानात्मकत्वात् ॥ १० ॥ यस्यकालेन ज्ञानात्मक आत्मा स्यात्तस्य ज्ञानात्मना परिणामाभाव परिणान्वादाहृतस्य तु केनचिद्विज्ञानात्मकत्वव्यपदेशात् केनचिदन्यात्मक इतरपर्यायादशादिति कथंचित्तदात्मकत्वात्केनचिदतदात्मकत्वात्परिणामसिद्धि । यदि चकालेन ज्ञानात्मक एव स्यादितराम एव न तद्भावात्परिणाम स्यादितरामे चात्मनोपि परिणाम प्रसक्त । किं च—

तद्दात्मकस्य तेनैव परिणामदर्शनात् क्षीरवत् ॥ ११ ॥ यथा क्षीरं द्रवमधुरादिक्षीर-
स्वभावम नहृद्गुडादिद्रव्यसबन्धाद् गुडक्षीरादिपरिणामांतरमास्कदति गवादे स्तनातरनिर्गतमात्रं चोष्ण
पुन शीतं भवति पुनश्चाग्निद्रव्यसबन्धादुष्णं घनं च भवति तदभावे च शीतमिति क्षीरजाति
मजहदुष्णक्षीरादिव्यपदेशभागिति क्षीरं क्षीरामनैव परिणत । यदि क्षीरं क्षीरामना न परिणमेत्तत्र
तत्र क्षीरव्यपदेशाभावात् स्यात् । तद्योपयोगात्मकं आमा उपयोगस्वभावमजहृज्जानामना परिणाममिष
तीति नास्ति विरोधः ।

अतश्चैतदेवं यदि हि न स्यान्निःपरिणामत्वमसंगोऽर्थस्वभावसंकरो वा ॥ १२ ॥
यदि यद्यदात्मकं तस्य तेनापरिणामं स्याद्ज्ञानानां निष्परिणामत्वप्रसंगस्ततश्च सर्वथा नित्यत्वे क्रिया
कारकव्यनहारलोपः स्यात् । परिणामान्त्वे च परात्मना परिणामात्सर्वपदार्थस्वभावसंकरप्रसंगः स्यात् ।
अथैतदुभयेनेष्यते सिद्धं स्वेनात्मना परिणामः । काधिदाह—

उपयोगलक्षणात्पत्तिर्लक्ष्याभावात् ॥ १३ ॥ इह लोके सतो लक्ष्यस्य लक्षणं भवति
यथा सतो देवदत्तस्य दधानि न चासत् शशविषाणादे किंचिल्लक्षणमस्ति । तथा स एवामा लक्ष्यो
दुरुपपादस्तदभावात् कुत उपयोगस्य लक्षणवमिति । तत्र कथं ? इति चेदुच्यते—

तदभावश्चाकारणत्वादिभिः ॥ १४ ॥ तस्य लक्ष्यस्यामनोभावः कुत अकारणत्वादे
महूकशिखडवत् ।

सत्यपि लक्षणत्वानुपपत्तिरनवस्थानात् ॥ १५ ॥ सत्यामनि लक्ष्य उपयोगस्य लक्ष
णं च नोपपद्यते कुतोऽनवस्थानात् । उपयोगो हि ज्ञानदर्शनस्वभावः स चानवस्थितं क्षणिकत्वात्
न चानवस्थितं लक्षणं भवति । तदपाये तदनुपलब्धेर्यथाकतरदेवदत्तस्य गृहमथो यत्रासौ काक इयु
त्पतिते काके नष्टं तद्गृहं भवति तथा ज्ञानादिलक्षणस्यामनस्तदभावेऽभावः प्राप्नोति इत्युच्यते—

आत्मनिह्नवो न युक्तः साधनदोषदर्शनात् ॥ १६ ॥ इहामनो निह्नवो न युक्त
कुत साधनदोषदर्शनात् । यत्तावदुक्तं नास्यामा अकारणत्वा महूकशिखडवदिति—

हेतुरपमासिद्धो विरुद्धोऽनैकांतिकश्च ॥ १७ ॥ कारणवनेवामा इति निश्चयो न नर-
कादिभ्रमव्यतिरिक्तद्रव्यार्थाभावात्तस्य च मिथ्यादर्शनादिकारणत्वादसिद्धता । अत एव द्रव्यार्थाभावा
त्पर्यायस्य च पर्यायातरानाश्रयत्वादाश्रयाभावादप्यसिद्धताकारणमेव ह्यस्ति सर्वं घटादि तेनायं द्रव्यार्थि-
कस्य विरुद्ध एष सतोऽकारणत्वात् यदस्ति तन्निपमेनैवाकारणेन हि किंचिदस्ति च कारणवच्च यदि
तदस्त्वेन, किंनस्य आश्रयेन, निष्कानिर्दृष्टत्वाद् कारणवत् कारणं एव कारणार्थित्वात्कारणमेवेति विरुद्धार्थता ।
महूकशिखडकादीनामसत्प्रत्ययहेतुवेन परिच्छिन्नसत्वानामभ्युपगमात्तेषां च कारणाभावात् । उभय
पक्षवृत्तेरनैकांतिकत्व । घटातोपि साध्यसाधनोभयधर्मत्रिकल कर्मनिशवशात्प्रानाजातिसंबन्धमाप-
न्नवतो जीवतो जीवस्य महूकभवायासौ तद्व्यपदेशभाजः । पुनर्युजतिजमन्यवासे य शिखडकं स
एवायमिष्येकजीवसबन्धत्वा महूकशिखड इत्यस्ति पुद्गलद्रव्यस्यान्यथायनतपरिणामस्य युवतिभुक्ता-
हारादिवेशभाषपरिणामाच्छिखडनिष्यत्ते कारणत्वमिति नास्तिच्चारणवधर्माभावात् । एव यस्या
पुनराश्रयिणादिष्वपि यौन्य । आकाशपुमुमे कथं ? तत्रापि यथा घनस्पतिनामकर्मोदयापादिन
विशेषस्य वृक्षस्य जीवपुद्गलसमुद्रामरथ पुष्यमिति व्यपदिश्यते । अन्यदपि पुद्गलद्रव्यं पुष्यमायन
परिणतं तेन व्यासत्त्वादेवमाकाशेनापि व्यासत्वं समानमिति तत्तत्कारणमिति व्यपदेशात् युक्तः । अथ तद्-
तोपकारापेक्षया तस्येयुच्यते आकाशकृतावगाहनोपकारापेक्षया कथं तस्य न स्याद् वृक्षाप्रच्युतमत्या-
कारान्न प्रच्यवते इति नित्यं तत्संबन्धि अर्थांतरभावात्तस्य न स्यादिति मतं वृक्षस्यापि न स्यात्सर्वत्रै-
वात्र नामाद्यपेक्षया संबन्धो योजयितव्यः । बहिरर्गायांकारणपरिणतविज्ञानत्रिययापेक्षया वा दोषो-

ज्ञानमहीहतव्य । यदप्युच्यते नास्त्यात्मा ऽप्रत्यक्षत्वाच्छशशृगवदित्ययमपि न हेतु । अस्तिद्विवरुद्धानैकाति-
कताप्रच्युते । सकलविषयकेवलज्ञानप्रत्यक्षत्वाच्छुद्धात्मा प्रत्यक्ष । कर्मनैककर्मवधपरतन्त्रपिंडामा च अवधि-
मन पर्यवज्ञानयोरपि प्रत्यक्ष इत्यप्रत्यक्षत्वादित्यसिद्धो हेतु । इन्द्रियप्रत्यक्ष नाभावादप्रत्यक्ष इति चेन्न तस्य
परोक्षत्वान्युपगमात् । अप्रत्यक्षा घटादयोऽप्राहकनिमित्तप्राहात्वाद् धूनाद्यनुमिताग्निवदप्राहकान्द्रिय तद्विगमेपि
गृहीतस्मरणाद्भावक्षवत् । किं च प्रत्यक्षादन्यां प्रत्यक्ष इति पर्युदासो वा स्यात् ? प्रत्यक्षो न भरतीत्यप्रत्यक्ष इति
प्रसज्यप्रतिषेधो वा ? यदि पर्युदासोऽन्यत्वस्य द्विष्टत्वाद्गुणत्वसिद्धे नास्तित्वविरोध्यस्तित्वसाधनाद्विरुद्ध ।
अथ प्रसज्यप्रतिषेध सति प्रतिषेध्ये प्रतिषेधसिद्धे विधिविषयसिद्धिरिति कथंचित्प्रत्यक्षत्वोपपत्त पुनरप्यसिद्धता ।
असति च शशशृगादौ सति च विज्ञानादौ अप्रत्यक्षत्वस्य वृत्तेरनैकालिकता । अथ विज्ञानाद् स्वसवयत्वात्,
योगिप्रत्यक्षत्वा च हेतोरभाव इति चेदात्मानि कोऽपरितोष । दृष्टातोपि साध्यसाधनोभयधर्मविकल पूंक्तन
विधिनाऽप्रत्यक्षत्वस्य नास्तित्वस्य चासिद्धे । किं च सर्वस्य वागर्थस्य विधिप्रतिषेधामकत्वात्, न हि किंचिद्गुणो
सर्वनिषेधगम्यमस्ति । अस्तित्वे ? तदुभयात्मक यथा कुरवका रक्तुधेतव्युदासेपि नावर्णा भवति नापि रक्ता एव
श्वेता एव वा प्रतिपिद्धत्वात् । एव वस्वपि परामना नास्तीति प्रतिषेधेपि स्वामनानास्तीत्यसिद्ध । तथा चोक्त,—
अस्तित्वमुपलब्धिश्च कथंचिदसत सृतेर्नास्तितानुपलब्धिश्च कथंचित्सत एव ते ॥ १ ॥

सर्वधैव सतो नेमौ धर्मौ सर्वात्मदेयत सर्वधैवाऽसतो नेमौ वाचा गोचरताऽन्ययादिति ॥ २ ॥

नास्तित्वाप्रत्यक्षत्वान्यामपि गृहीत तदवस्थिति धर्म्यऽसिद्धिश्च । एवमन्येपि हेतव एकातवादिभिरुपनीता-
दोषवत्तथोत्प्रेक्ष्या । तदस्तित्व च साध्यते—

ग्रहणविज्ञानसंभविफलदर्शनाद्गृहीतसिद्धिः ॥ १८ ॥ यान्यमूनि ग्रहणानि पूर्वकृतकर्म
निर्वर्तितानि हि रूकृतस्वभावसामर्थ्यजनितभेदानि रूपरसगंधस्पर्शशब्दप्राहकाणि चक्षुरसनघ्राणत्वक्श्रोत्राणि ।
एतानि च ज्ञानानि तत्तनिकर्षजनितानि तेष्वसंभविफलमुपलभ्यते । किं पुनस्तदात्मस्वभावस्थानज्ञान विषय
सम्प्रतिपत्ति । तदेतद्ग्रहणाना तावन्न सम्भवत्यचेतनत्वाऽणिकत्वाच्च । विज्ञानाना च न सम्भवेत्यर्थप्राहित्वाद्गुण
च्यनतरनिरोधाच्च । दृश्यते चेदमकत्वाच्च न भवतीति तत्प्रतिपत्तिपटुना ततो व्यतिरिक्तेन केनचिद्भ्रितव्यमिति
गृहीतसिद्धि । किं च—

अस्मदात्मास्तित्वप्रत्ययस्य सर्वविकल्पेष्विष्टसिद्धेः ॥ १९ ॥ योयमस्माकमास्तीति
प्रत्यय स सशयानप्यवसायविपर्ययसम्यक्प्रत्ययेषु कश्चि स्यात् सर्वेषु विकल्पेष्विष्ट सित्यति । न तावत्सदाय
निर्णयामक्रत्वात् सत्यपि सशये तदालम्बनात्मासिद्धे । न हि अवस्तुविषय सशयो भरति । नाप्यनप्यवसायो
जात्यध्वभिररूपशब्दवत् अनादिसप्रतिपत्ते । स्याद्विपर्यय एवमप्यामास्तित्वसिद्धि । पुरेरे स्याणुप्रतिपत्तौ
स्याणुसिद्धिन्तु स्यात्सम्यक्प्रत्यय । अविगदभेदतामास्तित्वमिति सिद्धो न पक्ष ।

संतानादिति चेन्न तस्य संवृत्तिसत्त्वाद् द्रव्यसत्त्वे वा संज्ञाभेदमात्रं ॥ २० ॥ स्यामत
सतानो नाम कश्चिदर्थोस्ति एकोनेकक्षणवृत्ति तदाश्रय ग्रहणविज्ञानात्मस्वभावास्थानादिसप्रतिपादनमिति ।
तन्न किं कारण ? तस्य सवृत्तिसत्त्वात् । स हि सतान सवृत्ति सन् तस्मिन्नसति कल्पितात्मनि कथ स्याद्वि-
शेषप्रत्यय । अथ द्रव्यसत्त्वमस्यावसीयते ? संज्ञाभेदमात्रमासतान इति नार्थविप्रतिपत्ति । यदुक्त सत्यपि
लक्षणत्वानुपपत्तिरनवस्थानादिति ? कथंचिदवस्थानाद्गुणयोग्य लक्षणत्वोपपत्ति । न हि सर्वथा विनाशोऽवस्थान
नोपयोगस्यान्युपगम्यते, किं तर्हि कथंचिद्विनाश यथंचिदवस्थान च । पर्ययादिशास्ततोर्थस्यानुपलब्धेर्विनाशो
द्रव्यापदिशादवस्थानमिति असहृत्परीक्षित । तस्माद्गुणयोग्य लक्षणत्वमुपपद्यते ।

तदुपरमाभावाच्च ॥ २१ ॥ कस्य चिदुपयोगस्तोत्याद कस्यचिद्विनाश इत्युपयोगपरपरा नोपर-
मतीति तस्य लक्षणत्वमवसेय ।

सर्वथाविनाशे पुनरनुस्मरणाभावः ॥ २२ ॥ यदि सर्वयोपयोगस्य विनाशः स्यादनुस्मरणं न स्यात् । अनुस्मरणं हीद स्वयमनुभूतस्यार्थस्य दृष्टं नाननुभूतस्य नान्येनानुभूतस्य तदभावात्त-मूलं सर्वलो-कसन्धनहारो विनाशमुपगच्छेत् ।

उपयोगसंबन्धो लक्षणमिति चेन्नाऽन्यत्वे संबन्धाभावाद् ॥ २३ ॥ स्यात्तमुपयोगो लक्षणमामनो नोपपद्यते कुतोऽन्यत्वात् । किं तर्हि ! तत्संबन्धो लक्षणः । यथा देवदत्तस्य न दडो लक्षणं किं तर्हि संबन्धः, यदि हि दडो लक्षणमसक्तोपि लक्षणं स्यादेव च कृत्रोक्तं क्रियावद्गुणवत्समवायिकारणं द्रव्यलक्षणमिति ? तन्न किं कारणमन्यत्वे संबन्धाभावाद् द्रव्याद् गुणोऽर्थांतरभूतो यदि स्यात्तस्य संबन्धाभाव इत्युक्तं पुरस्तात् । तस्मादात्मभूत उपयोगो लक्षणमिति न कश्चिदोप । य उक्त उपयोगस्तद्वेददर्शनार्थमाह-

स द्विविधोऽष्टचतुर्भेदः ॥ ६ ॥

कथं द्विविधः ?

साकारानाकारभेदाद् द्विविधः ॥ १ ॥ साकार उपयोगोऽनाकार उपयोगश्चेति द्विविधः । साकार ज्ञानमनाकार दर्शनः ।

अभ्यर्हितत्वाज्ज्ञानग्रहणमादौ ॥ २ ॥ ज्ञानं ह्यभ्यर्हितमर्थानां विभावकत्वाद्दर्शनमालोचनामात्रं मतस्तस्मात्पूर्वकालभ्रिनोपि दर्शनाज्ज्ञानं प्राग्गृह्यते । कथं पुनर्भाष्येते ज्ञानग्रहणमादौ क्विपत इति ?—

सख्याविशेषनिर्देशात्तन्निश्चयः ॥ ३ ॥ यत् सख्याविशेषनिर्देशं क्रियतेऽष्टभेदश्चतुर्भेद इति ततस्तस्य निश्चयो वेदितव्यः । ननु च चतुर्भेदस्य पूर्वनिपातेन भवितव्यं "सख्याया अल्पीयस्या" इति वचनात् यथा चतुर्भेदो नैपदोप उक्तमेतदभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपात इति । तत्र ज्ञानोपयोगोऽष्टविधो मतिज्ञानभ्रुतज्ञानमवधिज्ञानं मनःपर्ययज्ञानं केवलज्ञानं मत्सज्ज्ञानं श्रुताऽज्ञानं विभगज्ञानं चेति । दर्शनोपयोगश्चतुर्विधश्चतुर्दर्शनमचक्षुर्दर्शनमवधिदर्शनं केवलदर्शनं चेति । एषां च लक्षणादीनि व्याख्यातानि । अवग्रहान्नान्यद्दर्शनमिति चेद्व्याख्यातमन्यत्वं । लक्ष्यस्य तु तयोः क्रमेण वृत्तिर्निरावरणेणैव युगपत् । यथाक्तेनानेनाहितपरिणामेन सर्वात्मसाधारणेनोपलब्धिता उपयोगिनः ते द्विविधा -

संसारिणो मुक्ताश्च ॥ १० ॥

आत्मोपचितकर्मवशादात्मनो भवातरावाप्तिः संसारः ॥ १ ॥ आत्मोपचितं कर्मोऽष्टविधं प्रकृतिसिद्ध्यनुभागप्रदेशभेदाभिन्नं तद्वशादात्मनो भवातरावाप्तिः संसार इत्युच्यते । द्विरात्मग्रहणं किमर्थं ? आत्मैव कर्मणः कर्ता तत्फलस्य चाऽऽत्मैव भोक्तव्येतस्य प्रदर्शनार्थं । अन्ये तु वैगुण्यं कर्तृ, परमात्मा भोक्तेति मन्यते तदनुक्तमवचनस्य पुण्यपापविषयकर्तृतानुपपत्तिर्घटादिवत् । परकृतफलभोगे वा निर्गोक्षप्रसंगः स्यात् कृतप्रणाशश्चेति तस्माच्च कर्ता स एव भोक्तव्ये युक्तः । संसारः पञ्चविधो द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतो भावतो भवतश्चेति ।

स चेपामस्ति ते संसारिणः ॥२॥ निरस्तद्रव्यभावबधा मुक्ताः ॥३॥ बधो द्विविधो द्रव्यबधो जावबधश्चेति । तत्र द्रव्यबधः कर्मनोऽकर्मपरिणतः पुद्गलद्रव्यविषयः । तच्छ्रुतं क्रोधादिपरिणामवशीकृतो भावबधश्च उभयोपि निरस्तो वै ते मुक्ताः ।

द्वदनिर्देशो लघुत्वाद्दिति चेन्नाऽर्थांतरप्रतीतेः ॥४॥ स्यात्तद्वदनिर्देशोऽत्र युक्तः, कुतो लघुत्वात् । इदं हि सति उक्तार्थत्वाच्चशब्दाप्रयोगे लाघवः भवति इति । तन्न किं कारणमर्थांतरप्रतीतेः संसारिणश्च मुक्ताश्चेति । इदं सति अस्याक्षरत्वाद्दम्यार्हितत्वाच्च मुक्तशब्दस्य पूर्वनिपाते सति मुक्तसंसारिण इति प्राप्नोति । तथा च तस्यर्थांतरप्रतीयेत मुक्तं संसारो येन भावेन मुक्तसंसारस्तद्वत् मुक्तसंसारिण इति तथा सति मुक्तानामेवोपयोगत्वमुक्तं स्यात् संसारिणामतो वाक्यमेव क्रियते ।

समुच्चयाभिव्यक्त्यर्थं च शब्दानर्थक इति चेन्नोपयोगस्य गुणभावप्रदर्शनार्थत्वात् ॥५॥
 स्थानमंतं च शब्दानर्थक. कुतः ? अर्थभेदात्समुच्चयसिद्धेः । भिन्ना हि संसारिणो मुक्ताश्च ततो विशेषणविशेष्यत्वा-
 नुपपत्तेः समुच्चयः सिद्धः यथा पृथिव्यंतजोवायुरिति । तत्र किं कारणमुपयोगस्य गुणभावप्रदर्शनार्थत्वात् ।
 नायं च शब्दः समुच्चये किं तर्ह्यन्वाचये । तत्र ह्येकः प्रधानभूत इतरे गुणभूता । यथा श्वेत् चर देवदत्तं चानयेति
 प्रधानाशिष्टं भैक्ष्यचरणं, देवदत्तानयनप्रधानाशिष्टं । तथा संसारिणः प्राधान्येनोपयोगिनो मुक्ता गुणभावेनेत्ये-
 तस्य प्रदर्शनार्थः । कथं संसारिणु मुख्य उपयोगः कथं वा मुक्तेषु गौणः ?—

परिणामांतरसंक्रमाभावाद् ध्यानवत् ॥ ६ ॥ यथैकाग्रचित्तानिरोधो ध्यानमिति छप्रत्ये स्थान-
 शब्दार्थो मुख्यधिताविक्षेपवतः तन्निरोधोपपत्तेः । तदभावात्केवलिन्युपचरितः फलदर्शनात् । तथोपयोगशब्दार्थोपि ;
 संसारिणु मुख्यः परिणामांतरसक्रमात् । मुक्तेषु तदभावाद्गौण. कल्प्यते उपलब्धिसामान्यात् ।

संसारिग्रहणमादौ बहुविकल्पत्वात्तत्पूर्वकत्वाच्च स्वसंवेद्यत्वाच्च ॥७॥ संसारिग्रहणमादौ
 क्रियते बहुविकल्पत्वात् । बहुवो हि संसारिणां विकल्पा गत्यादयः । किं च तत्पूर्वकत्वात् । संसारिपूर्वका हि
 मुक्ताः, पूर्वाः संसारिण इति । स्वसंवेद्यत्वाच्च स्वसंवेद्या हि संसारिणो गत्यादिपरिणामानामनुभूतत्वात् ; मुक्ताः
 अनुरन्तपरोभास्तदनुभवस्याप्राप्तत्वात् । तत्र यदेते शुभाशुभकर्मफलानुभवनसंबंधवशात्कृतस्वभावा अग्रच्युत-
 संसरणाः पूर्वकृतनामकर्मनिमित्तजनितविशेषाः प्राणिनस्ते खलु—

समनस्काऽमनस्काः ॥ ११ ॥

/ मनःसंनिधानासंनिधानापेक्षया द्विविधा संसारिणः । मनो द्विविधं द्रव्यमनो भावमनश्चेति । तत्र पुद्गल-
 विद्याकर्मोदयापेक्षं द्रव्यमनो वीर्यांतरायनोद्द्विद्यावरणक्षयोपशमापेक्षा आत्मनो निशुद्धिर्भावमनः । तेन मनसा-
 खह वर्तत इति समनस्काः । न विद्यते मनो येथा तेऽमनस्का इति द्विविधाः संसारिणो भवति । अत्राह—

द्विविधजीवमकरणाद्ययासंख्यमसंगः ॥ १ ॥ द्विविधा हि जीवाः प्रकृताः संसारिणो मुक्ताश्च ।
 तत्र संसारिणः समनस्काः मुक्ताश्चाऽमनस्का इति यथासख्यं प्राप्नोति ।

इष्टमिति चेन्न सर्वसंसारिणां समनस्कत्वमसंगात् ॥ २ ॥ स्यादेतदिष्टमेवेदं संसारिणः
 मननस्का मुक्ताश्चामनस्का इति ? तन्न किं कारणं ? सर्वसंसारिणां समनस्कत्वप्रसंगात् । एकद्वित्रिचतुस्रिद्विद्या-
 णां पंचेद्विषेयु च केषाचिन्मनोविषयविशेषव्यवहाराभावात् अमनस्कत्वेष्टा तद्याघातोतः स्यादत्रोच्यते—

मथग्योगमकमे संसारिसंप्रत्ययः ॥ ३ ॥ यदिदं पृथग्योगकरणं तेन ज्ञायते संसारिणोत्र संबन्धत
 इति । इतरथाहि एक एव योगः क्रियते संसारिणो मुक्ताश्च 'समनस्काऽमनस्का' इति ।

उपरिष्टसंसारिवचनप्रत्यासत्तेश्च ॥ ४ ॥ उपरिष्टमस्ति संसारिवचनं तस्य प्रत्यासत्तेरभिसंबंधाच्च
 संसारिसंप्रत्ययो भवति ॥

अत्राह तदभिसंबंधे ययासंख्यमसंगः ॥ ५ ॥ यदि तदभिसंबंधः क्रियते तत्र त्रसस्थावरग्रह-
 णमस्ति तेन ययासंख्य प्राप्नोति समनस्कास्तथा अमनस्काः स्थावरा इति ।

इष्टमेवेति चेन्न सर्वत्रसानां समनस्कत्वमसंगात् ॥ ६ ॥ स्यादेतदिष्टमेवेदं त्रसाः समनस्काः स्या
 वरा अमनस्का इति ? तन्न किं कारणं ? सर्वत्रसानां समनस्कत्वप्रसंगात् । द्वित्रिचतुस्रिद्विद्याणामसङ्घिषेच-
 द्वाणामपि समनस्कत्वं प्रसज्येत । अनिष्टं चैतदत्रोच्यते—नानभिसंबंधात् संसारिग्रहणमात्ममत्राभिसंब-
 ण्यते न त्रसस्थावरग्रहणं । इच्छावशेन हि संबन्धो भवति एकयोगाकरणात् । यदि त्रसस्थावरग्रहणेनापि
 संबन्ध इष्टः स्यादेक एव योगः क्रियते समनस्काऽमनस्काः संसारिणश्च स्थावरा इति नत्वेवं कृतः तेन ज्ञायते
 त्रसस्थावरग्रहणं न संबन्धत इति । अथैकयोगाकरणात्मन्यामहेऽर्थात्तस्य संसारिमुक्तग्रहणस्य वक्ष्यमाण-
 त्वं च त्रसस्थावरग्रहणस्य "समनकामनस्काः" ग्रहणेनाभिसंबन्धो न भवतीति]

इतरयान्यतरत्र संसारिग्रहणे सतीष्टार्थत्वादुपरिसंसारिग्रहणमनर्थकं ॥ ७ ॥ इतरेण प्रकारेणेतरेया कथं ! यदि संसारिमुक्तग्रहणेन च त्रसस्थावरग्रहणेन चास्याभिसवधं स्यादेक एव योग किये त संसारिमुक्ता समनस्कामनस्कास्त्रसंस्थावरार्धेति । तथा सत्यन्यतरत्र संसारिग्रहणं कर्तव्यं स्यात् कान्य-तरत्र ' समनस्कामनस्का सुत्रस्यादावते वैव सतीष्टार्थस्य सिद्धत्वात्संसारिणं त्रसस्थावरा इत्यत्र संसारिग्रहणमन-र्थकं स्यात् ।

आदौ समनस्कग्रहणमभ्यर्हितत्वात् ॥ ८ ॥ आदौ समनस्कग्रहणं कियते कुतोऽभ्यर्हितत्वात् । कथमभ्यर्हितत्वं ! तत्र हि समप्राणि करणानीति । य एते स्वकृतवर्मफलापेक्षपरिपूर्णापरिपूर्णकरणप्राप्ताहित-द्वैभ्यविशिष्टा कामेणशरीरप्रणालिकापादितनियतानस्वाविशेषास्ते खलु—

संसारिणस्त्रसस्थावराः ॥ १२ ॥

अत्राह के प्रसा के स्थानरा इत्युच्यते—

असनामकर्मोदयापादितवृत्तयस्त्रसाः ॥ १ ॥ असनामकर्मणो जीवविपाकिन उदयापादित वृत्तिविशेषा, प्रसा इति व्यपदिश्यते ।

असेरुद्वेजनक्रियस्य असा इति चेन्न गर्भादिषु तदभावादत्र सत्वमसंगात् ॥ २ ॥ स्यामत असेरुद्वेजनक्रियस्य अस्यतीति असा इति ' तत्र किं कारणं गर्भादिषु तदभावादत्र सत्वप्रसंगात् । गर्भोऽजमूर्च्छितमुपुत्तादीनां असानां बाध्यभयनिमित्तोपनिपाते सति चलनाभावादत्र सत्व स्यात् । कथं तर्ह्यस्य निष्पत्तिस्त्रस्यतीति असा इति ' व्युत्पत्तिमात्रमेव नार्थं प्राधान्येनाश्रियते गोशब्दप्रवृत्तिवत् ।

स्यावरनामकर्मोदयोपजनिताविशेषाः स्यावराः ॥ ३ ॥ स्यावरनामकर्मणो जीवविपाकिन उदयेनोपजनिताविशेषा स्थानरा इत्याख्यायते ।

स्थानशीलाः स्यावरा इति चेन्न वाय्वादीनामस्यावरत्वमसंगात् ॥ ४ ॥ स्यादेतच्छिष्टीत्येवं शीला स्थानरा इति ' तत्र किं कारणं वाय्वादीनामस्यावरत्वमसंगात् यावुतेजोभ्रंशो हि देशांतरप्राप्ति-दर्शनादस्थानरत्वं स्यात् । कथं तर्ह्यस्य निष्पत्तिः ' स्यावरा इत्येव रूद्विद्विशेषवत्त्वत्वात् कश्चिदयं वर्तते ।

इष्टमेवेति चेन्न समयार्थानवबोधोपात् ॥ ५ ॥ अथ मतमेतदिष्टमेव वाय्वादीनामस्यावरत्वमिति ' तत्र किं कारणं समयार्थानवबोधोपात् । एत हि समयोत्थितं संप्ररूपणायां कथानुवादे प्रसक्तं द्वीद्विषया रम्य आ अयागिकेवलिने इति । तस्मान्न चलनाचलनापेक्षं त्रसस्थावरत्व कर्मोदयोपेक्षमिति स्थितं ।

असग्रहणमादावल्पाचतरत्वाद्भ्यर्हितत्वाच्च ॥ ६ ॥ असग्रहणमादौ कियते कुत ' अस्याश्च-तरत्वाद्भ्यर्हितत्वाच्च सर्वोपयोगसम्भवादभ्यर्हितत्वं । सामान्यविशेषमज्ञाहितभेदमात्रविज्ञाने सति विशेषेणाऽनिर्भूतानां त्रसस्थावराणां निर्ज्ञाने फलमेव एकोदियाणामतिवद्व्यक्तव्याभावादिभ्रम्यानुपूर्वीस्थावरभेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः स्यावराः ॥ १३ ॥

ऽस्यास्तीति पृथिवीकायिक- तत्कायसम्बन्धवरीकृत आत्मा समवाप्तपृथिवीजायिकनामोदय कामौणकाययो-
गस्य, यो न तावत्पृथिवी कायत्वेन गृह्णाति तं पृथिवीजीव । एवमाप, अप्पाय, अप्पायिक, अप्पजीवः ।
तेजो, तेजस्काय, तेजस्कायिक, तेजोजीव । वायुनायुकायो वायुकायिको वायुजीव । वनस्पतिर्वनस्पतिकायो
वनस्पतिकायिको वनस्पतिजीव इति योग्य ।

सुरब्रह्मणदेतुत्वात्स्यूलमूर्तित्वादुपकारभूयस्त्वाच्चादौ पृथिवीप्रहणं ॥ २ ॥ पृथिव्या हि
तत्त्वामापां बुभुदिभिरनेध शरावादिभिर्बोध चर्मत्रटादिभिः सुतेन ग्रहणं कियते । स्यूलमूर्तिश्च पृथिवी
विमानभवनप्रसारादिभानुपरिणामात् । ऋणानुपकारादपां, पाकनोपप्रकारानानुपकाराद्याम्, खदस्वेदा-
पनोदोपकाराद्य वायोर्भूयानुपकारं पृथिव्या अशनोच्छादनरसनादिभानो वनस्पतेः । अवादीनां यक्षोक्त उप-
कारः प्रतिनियत इति स तत्त्वं पृथिव्यां समरति, इतरथा हि कावस्थितानां स उपकारः स्यादतः पृथिव्या
ग्रहणमादौ कियते ।

तदनंतरमपां वचनं भूमितेजसोर्विरोधादाधेयत्वाच्च ॥ ३ ॥ तदनंतरमपां वचनं कियते
कुत ? भूमितेजसोर्विरोधादाधेयत्वाच्च । भूमेर्हि तेजो विरोधि, विनाशकत्वादतोऽद्विर्व्यवधानं कियते । भूस्पामा-
धार अधेया आप इति च ।

तत्तस्तेजोग्रहणं तत्परिपाकहेतुत्वात् ॥ ४ ॥ पृथिव्या अपां च परिपाकहेतुत्वेन खदनतरं तस्य
ग्रहणं कियते ।

तेजोऽनंतरं वायुग्रहणं तदुपकारकत्वात् ॥ ५ ॥ वायुर्हि तिर्यक्वचनकर्मा तेजसं प्रेरणे-
नोपकरोतीति तदनंतरं गृह्यते ।

अंते वनस्पतिग्रहणं सर्वेषां तत्प्रादुर्भावे निमित्तत्वादनंतगुणत्वाच्च ॥ ६ ॥ वनस्पति-
प्रादुर्भावे हि पृथिव्यादप्य सर्वे निमित्ततामुपपन्नजति । सर्वेषां तेषां वनस्पतिवायिका अनंतगुणान्ततोते वन-
स्पतिग्रहणं कियते । एते पचरिधा प्राणिनः स्याररा । कति पुनर्यां प्राणाः । चत्वारः, स्पर्शनोदियप्राणः कायव-
त्प्राण उच्छ्वासनिष्वासप्राण आयु प्राणधेति । अथ क प्रमा ! इत्यत्रोप्यते—

द्वीद्रियादयस्त्रसाः ॥ १४ ॥

आदिशब्दस्यानेकार्थत्वे विवक्षातो व्यवस्था ॥ १ ॥ प्रसारामाभीष्यदिवचनत्वात्तत्र विव-
क्षात् इह व्यवस्थायां गृह्यते । आगमे हि ते न्यवस्थिता द्वीद्रियस्त्रीद्रियधनुर्द्रिय पंचेन्द्रियधेति । कोऽस्य
विग्रहः, द्वे इन्द्रिये यस्य सोऽय द्वीद्रियः स आदिर्येतां ते द्वीद्रियादय इति । मयेन—

अन्यपदार्थनिर्देशाद्द्वीद्रियाग्रहणं ॥ २ ॥ अन्यपदार्थोत्र प्राधान्येनाधित, द्वीद्रियग्रहणमुपलक्षणं
अतस्त्रसग्रहणे द्वीद्रियस्य ग्रहणं न प्राप्नोति यथा पर्वतादीनि क्षेत्राणीति न पर्वतः क्षेत्रग्रहणेन गृह्यते ।

न चा तद्गुणसंविज्ञानात् ॥ ३ ॥ न वैव दोष, कि कारण । तद्गुणसंविज्ञानात् यथा शुक्रासत
मानयेति तद्गुणमानानयने सपेहापि द्वीद्रियस्याप्यतर्भावो भवति ।

अवयवेन विग्रहे सति समुदायस्य गृह्यर्थत्वाद्वा ॥ ४ ॥ अथ वाऽप्येन विग्रहं समुदायो
वृषपथ इति द्वीद्रियस्योपलक्षणास्यापि प्रसन्नैतर्भावः, यथा सर्वादि सर्जनम इति । कथं सर्वादि पर्वतादीनि क्षेत्रा-
णीति पर्वतस्य बोधोर्भावः, पर्वतस्य क्षेत्रवसभवाभावाद् म्युदानः । ते, एते चतुर्दिशा प्राणिनस्त्रसा । कति पुन-
र्यां प्राणाः ?— द्वीद्रियस्य तावत्प्राणाः, स्पर्शनरसनोदियप्राणैः, काकायवत्प्राणो उच्छ्वासनिष्वासप्राणः आयुः
प्राणधेति । त्रीन्द्रियस्य सप्त स एव प्राणाः प्राणाधिका । चतुर्द्रियस्य द्वादश, स एव चतुर्द्रियिका । पंचेन्द्रियस्य
सिद्धोऽसन्नित्तो नव प्राणान्म ण्य धोपप्रिया । सन्नित्तोऽपि पंचस्य न्युपदेवतारकाणां दश प्राणा मनोव-
कायिकाश्च एव । आदिशब्देन निर्दिष्टानामिन्द्रियाणामनिर्ज्ञानमस्य नामिप्यत उच्यते प्राणार्थमाह—

पंचेंद्रियाणि ॥ १५ ॥

अथवा स्वां प्रक्रियां, आचिख्यासवः केचित् पंच पडेकादश चेंद्रियाणि इत्यव्यवस्यंति तत्रानिष्टनिवृ-
त्त्यर्थं नियमयन्नाह पंचेंद्रियाणि नाधिकानीति—

इंद्रस्यात्मनो लिंगमिंद्रियं ॥ १ ॥ उपभोक्तुरात्मनोऽनिवृत्तकर्मबंधस्यापि परमेश्वरत्वशक्तियोगा-
दिद्रव्यपदेशमर्हतः स्वयमर्थान् गृहीतुमसमर्थस्योपयोगोपकरणं लिंगमिंद्रियमित्युच्यते ।

इंद्रेण कर्मणा सृष्टिमिति वा ॥ २ ॥ अथवा स्वकृतकर्मविपाकवशादात्मा देवेंद्रादिषु तिर्यगादिषु
चेष्टानिष्टमनुभवतीति कर्मैव तत्रेंद्रः, तेन सृष्टमिंद्रियमित्याख्यायते । तद्देवाः स्पर्शनादयः पंच वक्ष्यमाणाः ।

मनोपीन्द्रियमिति चेन्नानवस्थानात् ॥ ३ ॥ स्यान्मत्तं मनोपीन्द्रियमित्युपसंख्येयं, कर्ममलीमत्त-
स्यात्मनोऽसहायस्य स्वयमेवार्थचित्तं प्रत्यसहिष्णोर्वलाधानं भवति मनः, कर्मकृतं चेति ! तन्न किं कारणं ?
अनवस्थानात् । यथा चक्षुरादीनि प्रतिनियतदेशावस्थानानि न तथा मन इत्यनीन्द्रियं तत् ।

इंद्रियपरिणामाच्च प्राक् तद्यापारात् ॥ ४ ॥ चक्षुरादीनां रूपादिविषयोपयोगपरिणामात्प्राक्
मनसो व्यापारः । कथं ? शुक्लारूपं दिदृक्षुः प्रथमं मनसोपयोगं करोति । एवंविधं रूपं पश्यामि रसमास्वाद-
यामि इति ततस्तद्वलाधानीकृत्य चक्षुरादीनि विषयेषु व्याप्रियंते ततश्चास्याऽनिंद्रियत्वं ।

कर्मेंद्रियोपसंख्यानमिति चेन्नोपयोगप्रकरणात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत्कर्मेंद्रियाणि वागादीनि
वचनादिक्रियानिमित्तानि संति तेषामिहोपसंख्यानं कर्तव्यमिति ! तन्न किं कारणमुपयोगप्रकरणादुपयो-
गोऽत्र प्रकृतः, तदुपकरणानीहेंद्रियाणि गृह्यंते, तेन कर्मेंद्रियाणामप्रसंगः ।

अनिंद्रियत्वं वा तेषामनवस्थानात् ॥ ६ ॥ न वागादीनामिंद्रियत्वमस्ति उपयोगसाधनेषु
हीन्द्रियव्यपदेशो युक्तो न क्रियासाधनेषु । यदि च क्रियासाधनेष्वपि स्यादनवस्था प्रसज्येत सर्वाणि ह्यंगो
पांगादीनि मूर्धादीनि क्रियासाधनानीति । इष्टानिष्टविषयोपलब्ध्यापानि भोक्तुरात्मनो मान्यमूर्तीन्द्रियाणि तेषामु-
क्तसामर्थ्यविशेषादुपनियतभेदानां प्रत्येकं भेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

द्विविधानि ॥ १६ ॥

विधशब्दस्य प्रकारवाचिनो ग्रहणं ॥ १ ॥ अयं विधशब्दः प्रकारवाची गृह्यते विधयुक्तगत
प्रकाराः समानार्था इति । द्वौ विधौ येषां तानि द्विविधानि द्विप्रकाराणीत्यर्थः कौ च द्वौ प्रकारौ ? द्रव्येंद्रियं
भावेंद्रियमिति । तत्र द्रव्येंद्रियस्वरूपनिर्ज्ञानार्थमाह—

निवृत्त्युपकरणे द्रव्येंद्रियं ॥ १७ ॥

निवृत्त्यर्थे इति निवृत्तिः ॥ १ ॥ कर्मणा या निवृत्त्यर्थे निष्पाद्यते सा निवृत्तिरित्युपदिश्यते । सा-
द्वेषा बाह्याभ्यंतरभेदात् ॥ २ ॥ तत्र विशुद्धात्मप्रदेशावृत्तिराभ्यंतरा ॥ ३ ॥ उत्सेधागु-
लस्याऽसंख्येयभागप्रमितानां विशुद्धानामात्मप्रदेशानां प्रतिनियतचक्षुरादीन्द्रियसंस्थानमानावमानावस्थितानां
वृत्तिराम्यंतरा निवृत्तिः ।

तत्र नामकर्मादयापादितावस्थाविशेषः पुद्गलप्रचयो बाह्या ॥ ४ ॥ तेष्व्वात्मप्रदेशोऽन्विदि-
व्यव्येदेशभाक् यः प्रतिनियतसंस्थानो नामकर्मादयापादितानस्थाविशेषः पुद्गलप्रचयः, स बाह्या निवृत्तिः ।

अपक्रियतेऽनेनेत्युपकरणं ॥ ५ ॥ येन निवृत्तिरुपकारः क्रियते तदुपकरणं—

तद्वद्विविधं पूर्ववत् ॥ ६ ॥ तदुपकरणं द्विविधं पूर्ववद्बाह्याभ्यंतरभेदात् ।

सप्राभ्यंतरं शुककृष्णमंडलं बाह्यमक्षिपत्रपद्मदयादि ॥ ७ ॥ एवं शेषेष्वपीदेषु शेषं ।
भावेंद्रियमुच्यते—

लब्धियुपयोगो भावेन्द्रियं ॥ १८ ॥

लब्धिरिति ' कोय शब्द ' , लभो लब्धिः । यदेव पित्वाद्भ्रमोति ' अनुबधकृतमनित्यमिति न भवति यथा वर्णानुपलब्धौ वा तदर्थगतेरित्येवमादिषु । अथवा क्रिया क्ति लभादिभ्यश्चेति किर्मवति, इष्टाद्य लभादय इति । अथ कोऽस्यार्थः ।

इन्द्रियनिर्वृत्तिहेतुः स्योपशमविशेषो लब्धिः ॥ १ ॥ यत्सन्निधानादात्मा द्रव्येन्द्रियनिर्वृत्तिं प्रति व्याप्रियते स ज्ञानावरणक्षयोपशमविशेषो लब्धिरिति विज्ञाप्यते ।

तन्निमित्तः परिणामविशेष उपयोगः ॥ २ ॥ तदुक्तं निमित्तं प्रतीत्य उत्वयमान भात्मनः परिणाम उपयोग इत्युपादिश्यते तदुभय भावेन्द्रियमिति ।

उपयोगस्य फलत्वादिन्द्रियव्यपदेशानुपपत्तिरिति चेन्न कारणधर्मस्य कार्यानुवृत्तेः ॥ ३ ॥ स्यान्मतमिन्द्रियफलमुपयोग स कथमिहेन्द्रियव्यपदेशमापद्यत इति ' तन्न किं कारण कारणधर्मस्य कार्यानुवृत्ते । कार्यं हि लोके कारणमनुवर्तमान दृष्ट यथा घटाकारपरिणत विज्ञान घट इति । तथेन्द्रियनिमित्त उपयोग इन्द्रियमिति व्यपदिश्यते ।

शब्दार्थसंभवाच्च ॥ ४ ॥ य शब्दार्थे इदस्य लिंगमिद्रेण सृष्टमिति वा स उपयोगे प्राधान्येन विद्यत इतीन्द्रियव्यपदेशो युक्तः । उक्तानां पचानामिन्द्रियाणां सञ्ज्ञानुवृत्त्यविशेषप्रतिपादनाधर्माह—

स्पर्शनरसनप्राणचक्षुःश्रोत्राणि ॥ १९ ॥

स्पर्शनादीनां करणसाधनत्वं पारतंत्र्यात् कर्तृसाधनत्वं च स्वातंत्र्याद्बहुलवचनात् ॥ १ ॥ इमानि स्पर्शनादीनि करणसाधनानि । कुत ' पारतंत्र्यात् इन्द्रियाणां हि लोके पारतंत्र्येण विवक्षा विद्यते, आ मन स्वातंत्र्यविवक्षायां ययानेनाऽऽश्या सुष्ठु पश्यामि, अनेन कर्मेन सुष्ठु शृणोमीति । ततो धीर्मातरापप्रति नियतेन्द्रियावरणक्षयोपशमागोपांगनामलाभावप्रभात् स्पर्शयनेनामेति स्पर्शन, रसपत्यनेनामेति रसन, जिप्र त्यनेनामेति प्राण, चष्टेरेकाधत्वात्तद्दर्शनार्थविवक्षाया चष्टेऽर्थात् पश्यत्यनेनामेति चक्षु शृणोत्यनेनामेति श्रोत्र । कर्तृसाधनत्व च भवति स्वातंत्र्यविवक्षाया, इन्द्रियाणां हि लोके स्वातंत्र्येण विवक्षा, यदेद मेऽक्षि सुष्ठु पश्याति, अथ मे कर्णे सुष्ठु शृणोति इति । तेन पूर्वोक्तहेतुसन्निकथाने सति स्पृशत्यामेवेति स्पर्शन ' कथ ' कर्तृरि युट् बहुलवचनात् । रसपतीति रसन, जिप्रतीति प्राण, चष्टे इति चक्षु, शृणोतीति श्रोत्रमिति । अत्रेन्द्रियाणीति केषाचिपाठः नासौ युक्तः । कुत '

अधिकृतत्वादिन्द्रियाणीत्यवचनं ॥ २ ॥ पथेन्द्रियाणीत्यत इन्द्रियग्रहणमनुवर्तते तेनेहेन्द्रियाणीति वचनमनर्थकः ।

स्पर्शनग्रहणमादौ शरीरव्यापित्वात् ॥ ३ ॥ यतो वितत्य शरीरमवतिष्ठते स्पर्शनमतोऽस्य ग्रहणमादौ क्रियते ' वनस्यत्यनानामेकमिति ' । तत्र स्पर्शनस्य ग्रहणार्थमादौ वचनः ।

सर्वसंसारिषूपलब्धेयः ॥ ४ ॥ सर्वेषु संसारिषु स्पर्शनमस्त्वत्ते नानानीवपेक्षया व्यापित्वाच्चादौ ग्रहणं क्रियते ।

ततो रसनप्राणचक्षुषां ऋमवचनमुत्तरोचारात्पत्वात् ॥ ५ ॥ ततः पश्चाद्रसननादीनां प्रयाणा ऋमवचनं क्रियते, कुत ' उत्तरोचारात्पत्वात्, तद्यथा— सर्वत सतोकाक्षुष्मप्रदेशः । श्रोत्रेन्द्रियप्रदेशा सख्येयगुणाः । घ्राणेन्द्रिये विशेषाधिका जिह्वायामसख्येयगुणा, स्पर्शनेऽनतगुणा इति । यद्यच्चक्षुर्गते ग्रहणं कर्तव्यं सर्वेभ्योऽर्वाप्यत्वात् ' सत्यमेवमेतत् तथापि—

श्रोत्रस्पति वचनं बहुपकारित्वात् ॥ ६ ॥ यतः श्रोत्रमलाधानादुपदेशं भुत्वा हिताहितप्राप्ति परिहारार्थमाद्रियतेऽतः श्रोत्रं बहुपकारीति, अतः गृह्यते ।

रसनमपि वक्तृत्वेनेति चेन्नाभ्युपगमात् ॥७॥ स्यादेतद्रसनमपि बहुपकारि, कथं ! वक्तृत्वेन यतो रसनमभ्युदयनि श्रेयसार्थोच्चारणाऽभ्ययनादियु प्रमाणमतो रसनमेवति वाप्यमिति ! तन्न किं कारण ! अभ्युपगमात् । अभ्युपगम्य श्रोत्रस्य बहुपकारित्वं रसनस्यापि बहुपकारित्वं वर्णयता भवता तदभ्युगतमिति अवसितोभिमतो वादः । अनभ्युपगमे वा ! प्रसगनिवृत्ति, रसनमपि बहुपकारीति । किं च—

श्रोत्रप्रणालिकापादितोपदेशात् ॥ ८ ॥ श्रोत्रप्रणालिकयोपदेशमुपभृत्य रसनं वक्तृत्वं प्रति व्याप्रियते श्रोत्रमेव बहुपकारि ।

सर्वज्ञे तदभाव इति चेन्नैन्द्रियाधिकारात् ॥ ९ ॥ स्यान्मत न हि सर्वज्ञं श्रोत्रेन्द्रियबलाधानात् परत उपश्रुत्य वक्तृत्वमास्कदति किं तु सकलज्ञानावरणसक्षयानिर्भूतातीन्द्रियकेवलज्ञानः रसोऽप्यभमात्रादेव वक्तृत्वेन परिणतः सकलान् श्रुतिरियथानर्थानुपदिश्यति अतो रसनमेव बहुपकारीति ! तन्न किं कारणमिन्द्रियाधिकारोपगतो येष्विन्द्रियकृतौ हिताहितोपदेश साकल्येनास्ति तात्प्रत्येतदुक्तं, न सर्वज्ञं प्रतीति नास्ति दोषः ।

एकैकवृद्धिक्रमज्ञापनार्थं च स्पर्शनादिवचनं ॥ १० ॥ कृमिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्यादीनामेकैकवृद्धानीति वक्ष्यते तत्र वृद्धिक्रमज्ञापनार्थं च स्पर्शनादीनामानुष्यैर्बेदितव्यं ।

एषां च स्वतस्तद्गतैकत्वपृथक्त्वं प्रत्यनेकांतः ॥ ११ ॥ एषा च स्पर्शनादीनामिन्द्रियाणां स्वतस्तद्गतैकत्वपृथक्त्वं प्रत्यनेकांतो वेदितव्यः । स्यादेकत्वं स्यात्पृथक्त्वमित्यादि । तद्यथा स्वतस्तावज्ञानावरणक्षयोपशमशक्तेरभेदविवक्षाया स्पर्शनादीनां स्यादेकत्वं, ममुद्रायन्यतिरेकाभावात् समुदायिनो समुदायस्यैकत्वादवयवानामप्येकत्वमिति वा स्यादेकत्वं । प्रतिनियतक्षयोपशमलब्धिविशेषापेक्षया स्यान्नानात्वं, अवयवभेदविवक्षाया वा स्यान्नानात्वं । इन्द्रियबुद्धयभिधानानुवृत्तिव्यावर्तनार्पणाभेदाद्वा स्यादेकत्वं स्यात्पृथक्त्वं च । तद्वतोपि चैतन्यापरिव्यागेनोभयपरिणामकारणोपक्षयैरेन्द्रियपर्यायात्मलाभे सति निष्ठास्यपिडवत् तथा परिणामात्तद्भ्रतिरेकेणोन्द्रियस्यानुपलभ्यरिति स्यादित्येन्द्रियसोरेकत्वं । इतरथैकात्मान्यत्वेऽनिन्द्रिय आत्मा स्यात् षट्पत्वं तथाप्यतमेन्द्रियनिवृत्तौ तद्वतोवस्थानात् स्यान्नानात्वं । पर्यायिपर्यायभेदाच्च स्यान्नानात्वं । सज्ञाभेदाभेदविक्षेपपक्षेऽपि स्यादेकत्वं स्यान्नानात्वं वाऽत्रतेय पूर्ववदुत्तरे च भगा नेतव्याः । तेषामिन्द्रियाणां विषयपूर्वदर्शनार्थमाह—

स्पर्शसंगंधवर्णशब्दास्तदर्थाः ॥ २० ॥

स्पर्शादीनां कर्मभावसाधनत्वं द्रव्यपर्यायविवक्षोपपत्तेः ॥ १ ॥ स्पर्शादीनां कर्मसाधनत्वं भावसाधनत्वं च भवति । कुत ? द्रव्यपर्यायविवक्षोपपत्तेः । यदा द्रव्यं प्राधान्येन विवक्षितं तदेन्द्रियेण द्रव्यमेव सनिष्ठव्यते ततो न व्यतिरिक्ता स्पर्शादयः केचन सतीति । एतस्यां विवक्षायां कर्मसाधनत्वं स्पर्शादीनां भवतीत्यते, स्पृश्यत इति स्पर्श, रस्यत इति रसन, गन्ध्यत इति गंध, वर्ण्यत इति वर्ण, शन्यत इति शब्दः । यदा तु पर्यायं प्राधान्येन विवक्षितस्तदा भेदोपपत्तेरीदासीन्यावस्थितभावकथनाज्ञानसाधनत्वं स्पर्शादीनां युज्यते । ततः स्पर्शनं स्पर्श, रसनं रस, गंधनं गंध, वर्णनं वर्ण, शब्देन शब्द इति । यद्येन सूक्ष्मेषु परमाष्वादिषु स्पर्शादिव्यवहारो न प्राप्नोति ? नैप दोष सूक्ष्मेष्वपि ते स्पर्शादयः सति तत्कार्येषु स्थूलेषु दर्शनादनुभवीयमाना । न ह्येतत्सततां प्रादुर्भावोस्तीति । किंविन्द्रियमहणयोग्या न भवत्यगोप्येषु तेषु स्पर्शादिव्यवहारो रूढिनशाद्भवति । तदर्था इति कोय शब्दः ? तेषामर्थस्तदर्था इति तेषां केषामिन्द्रियाणां । यद्येव—

तदर्था इति वृत्त्यनुपपत्तिरसमर्थत्वात् ॥ २ ॥ तदर्थ इति वृत्तिनोपपत्तेः कुतोऽसमर्थत्वात् समर्थोपवयवानां हि वृत्त्या भवितव्यं । नचात्र सामर्थ्यमस्ति कुत ? सापेक्षमसमर्थं भवति । इन्द्रियाणि ह्यारोप्यन्ते ?

१ श्रोत्रप्रणालिकायामित्यपि गण्यते पाठः ।

न वा गमकत्वान्नित्यसापेक्षेषु संबंधिशब्दवत् ॥ ३ ॥ न वैषदोपः, किं कारणं ? गमकत्वाद्गच्छति-
र्भवति । गमकत्वं च नित्यसापेक्षेषु । कथं ? संबंधिशब्दवत् । यथा संबंधिशब्देणु देवदत्तस्य गुरुकुलं, देवदत्तस्य
गुरुपुत्र, इत्येवमादिषु वृत्तिर्भवति गुरुशब्दो हि नित्यशिव्यमपेक्षत इति । एवमिहापि तच्छब्दः सामान्यवच-
नोऽत्रविशेषाकांक्षी सन् प्रकृतानीन्द्रियाण्यपेक्षमाणोपि वृत्तिं लभते ।

स्पर्शादीनामानुपूर्व्येण निर्देश इन्द्रियक्रमाभिसंबंधार्थः ॥ ४ ॥ स्पर्शश्च रसश्च गंधश्च
वर्णश्च शब्दश्च स्पर्शरसगंधवर्णशब्दा इत्यानुपूर्व्येण निर्देशः स्पर्शानादिभिरिन्द्रियैः क्रमेणाभिसंबंधो यथा स्यात्,
इति एते पुद्गलद्रव्यस्य गुणा अविशेषेण वेदितव्याः । अत्र केचिद्विशिष्य तान् कल्पयति—रूपरसगंधस्पर्श-
वती पृथिवी । रूपरसस्पर्शवत्य आयो द्रवाः क्षिणाश्च । तेजो रूपस्पर्शवत् । वायुः स्पर्शवानिति तदमुक्तं—रूपादि-
मान् वायुः स्पर्शवत्वाद्दृष्टवत् । तेजोपि रसगंधवद्रूपत्वाद्गुडवत् । आयोपि गंधवत्यः रसवत्त्वादाप्रफुलवत् ।
किंवाऽवादिषु गंधादीनां साक्षादुपलब्धेश्च । पार्थिवपरमाणुसंयोगादुपलब्धिरिति चेन्न विशेषहेत्वभावात् । नात्र
विशेषहेतुरस्ति पार्थिवपरमाणूनामैते गुणाः संसर्गात्तन्त्रोपलब्धयेत नत्ववादीनामिति । वयं प्रमहे तद्गुणः
तत्रोपलब्धेरिति । यदि हि संयोगादुपलब्धिः कथ्यते रसाद्युपलब्धिरपि संयोगादेव कल्प्यतां । नच पृथिव्यादीनां
जातिभेदोस्ति पुद्गलजातिमजहंतः परमाणुस्त्वविशेषा निमित्तनशाद्विश्वरूपतामापद्यंत इति दर्शनात् । दृश्यते
हि पृथिव्याः कारणवशाद्द्रवता । द्रवाणां चापां करकात्मभावेन घनभावो दृष्टः, घनश्च द्रवभावः । तेजसोपि
मयीभावः । वायोऽपि दृष्टा रूपाद्यः । कथं गम्यत? इति चेत्परमाणुषु तेषां रूपादीनां कथं गतिः ? तत्कार्येषु
दर्शनादनुमानमिति चेदिहापि तत एव वेदितव्यं ।

तेषां च स्वतस्तद्गतश्चैकत्वं पृथक्त्वं प्रत्यनेकांतः ॥ ५ ॥ तेषां च स्पर्शादीनां स्वतस्तद्गत-
श्चैकत्वपृथक्त्वं प्रत्यनेकातो वेदितव्यः । स्यादेकत्वं स्यात्पृथक्त्वमित्यादि । अनान्ये एकात्वं पृथक्त्वं चैकातेना-
प्यवस्यति ? तदमुक्तं कथं ? यथेकातेनैकत्वं स्यात्स्पर्शनेन स्पर्शोपलब्धौ रसादीनामप्युपलब्धिः स्यात् । तद्वतोपि
तेषामप्युपलब्धे तदेव वा स्यात् एव वा । तदेव चैकलक्षणाम्बाह्यभावाभावः, अथ त एव ? निराधारत्वात्तेषामप्यभावः ।
अथेकातेन प्रथक्त्वं, घटरूपोपलब्धौ घटानुरूपानुपलब्धिवत् स्पर्शोपलब्धौ रूपादीनामनुपलब्धेः स्पृष्टो घटोय
मिति न ज्ञापेत् स्पर्शाद्यनात्मकत्वात् तस्मात्तद्गतोप्यत्यंतप्रथक्त्वे ? , उभयेषामभावः स्यात् । ग्रहणभेदात्स्पर्शादी-
नामन्यत्वमिति चेन्न । ग्रहणाभेदेपि नानात्वोपलब्धेः शुद्धकृष्ण्यादिषु संख्यापरिमाणप्रथक्त्वसंयोगविभागा
परत्वापरत्वकर्मसत्तागुणत्वानां रूपसमयाच्चाक्षुषाणां नानात्वोपलब्धेश्च । संज्ञा स्वतत्त्वमिति लक्षणभेदा-
नानात्वमिति चेन्न । तदभेदेपि द्रव्यगुणकर्मणा नानात्वोपलब्धेः । अनानात्वमिति चेन्न प्रतिज्ञाविरोधात् । यदि ह्येवं
स्यान्महदादिपरिणतानां सत्त्वरजस्तमसां व्यतिरेकेणानुपलब्धमानानामपि प्रतिज्ञातमन्यत्वं हीयते । यदि हि तत्रा
प्यनन्यत्वमेव स्यात् ? व्यक्ताव्यक्तलक्षणभेदकल्पनाऽनर्थिका स्यात्, तस्मात्स्यादेकत्वं स्यात्प्रथक्त्वं चान्युपगतं व्यं
द्रव्यार्पणादेकत्वं पर्योयार्पणाज्ञानात्वमिति । अत्राह— यन्मनो न रस्थानादिन्द्रियं न भवतीति प्रत्याख्यातं तत्कि-
मुपयोगस्योपकारकमुत नैति ? तदप्युपकार्येव तेन विनेन्द्रियाणां विषयेषु स्वप्रयोजनवृत्त्यभावात् । किमस्येषां सह
कारित्वमात्रमेव प्रयोजनमुतान्यदपीत्यत आह—

श्रुतमनिन्द्रियस्य ॥ २१ ॥

श्रुतज्ञानविषयोः श्रुतं स विषयोनिन्द्रियस्य । परिप्राप्तश्रुतज्ञानावरणाश्रयोपशमस्यात्मनः श्रुतायैनिन्द्रि-
यालंबनज्ञानप्रवृत्तेः । अत्रां श्रुतज्ञानं श्रुतं तदनिन्द्रियस्यार्थः प्रयोजनमिति यावत् तत्पूर्वकत्वात्तस्य । इत्ययमनि-
न्द्रियस्यैन्द्रियव्यापारनिर्मुक्तौघः ।

श्रुतं श्रोत्रेन्द्रियस्य विषय इति चेन्न श्रोत्रेन्द्रियग्रहणे श्रुतस्य मतिज्ञानव्यपदेशात् ॥ १ ॥
स्यान्मतं न श्रुतमनिन्द्रियस्य विषयः, कस्य तर्हि ? श्रोत्रेन्द्रियस्येति, तन्न । किं कारणं श्रोत्रेन्द्रियग्रहणात् श्रुतस्य मति-

ज्ञानमिति व्यपदेशात् । यदा हि श्रोत्रेण गृह्यते तदा तन्मतिज्ञानमवग्रहादि व्याख्यातं, तत उत्तरकालं यत्तत्पूर्वकं जीवादिपदार्थस्वरूपवर्चयं तच्छ्रुतमनिद्रियस्येत्यवसेयं । उक्तानामिन्द्रियाणां प्रतिनियतविषयाणां स्वामित्वनिर्देशे कर्तव्ये यत्प्रथमगृहीतं स्पर्शनं तस्य तावत्स्वामित्वावधारणार्थमाह—

वनस्पत्यंतानामेकं ॥ २२ ॥

अंतशब्दस्याग्नेकार्थत्वे विवक्षातोवसानगतिः ॥ १ ॥ अयमंतशब्दोनेकार्थः, क्वचिदवयवे, यथा वज्रांतो वसनांतः । क्वचित्सामाप्ये, यथोदकांतं गत उदकसमीपे गत इति । क्वचिदवसाने वर्तते यथा संसारांतं गतः संसारावसानं गत इति । तत्रेह विवक्षातोवसानगतिर्वेदितव्या । वनस्पत्यंतानां, वनस्पत्यवसानानामिति ।

सामीप्यवचने हि वायुव्रससंप्रत्ययसंगः ॥ २ ॥ वनस्पत्यंतानां वनस्पतिसमीपानामित्यर्थे गृह्यमाणे वायुकायिकानां त्रसानां च संप्रत्ययः प्रसज्येत ।

अंतशब्दस्य संबंधिशब्दत्वादादिसंप्रत्ययः ॥ ३ ॥ अयमंतः शब्दः संबंधिशब्दत्वात् कांश्चित् पूर्वानपेक्ष्य वर्तते, ततोर्थादादिसंप्रत्ययो भवति । तस्मादयमर्थो गम्यते, पृथिव्यादीनां वनस्पत्यंतानामेकमिन्द्रियमिति । अत्राह—

अविशिष्टैर्कैन्द्रियमसंगोऽविशेषात् ॥ ४ ॥ पृथिव्यादीनां वनस्पत्यंतानां स्पर्शनादिषु चाविशिष्टमैकमिन्द्रियं प्राप्नोति । कुतः?, अविशेषात् । न हि कश्चिद्विशेषोऽस्त्यनेनैवैकेन भवितव्यमिति । संख्यावाची ह्ययमेकशब्दः ।

न वा प्राथम्यवचने स्पर्शनसंप्रत्ययात् ॥ ५ ॥ न वैय दोषः । किं कारणं? प्राथम्यवचने स्पर्शनसंप्रत्ययात् । अयमेकशब्दः प्राथम्यवचनः । सूत्रपाठे च प्राथम्यमाश्रितं, ततः स्पर्शनस्य संप्रत्ययो भवति । अस्ति च लोके प्राथम्यवचनः, एको गोत्रे प्रथमो गोत्र इति । तस्योत्पत्तिकारणमुच्यते— यीयांतरायस्पर्शनमिन्द्रियावरणक्षयोपशमे शेषेन्द्रियसर्ववातिस्पर्शकोदये च शरीरागोपागलाभोपष्टेभे, एकैन्द्रियजातिनाम्नोद्यवशवार्ततायां च सत्यां, स्पर्शनमेकमिन्द्रियमाविर्भवति । इतरेषामिन्द्रियाणां स्वामित्वप्रदर्शनार्थमाह—

कृमिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्यादीनामेकैकवृद्धानि ॥ २३ ॥

एकैकमिति वीक्ष्याननिर्देशः ॥ १ ॥ एकैकमितिशब्दो वीक्ष्यायां दृष्टव्यः ।

बहुत्वनिर्देशः सर्वेन्द्रियापेक्षः ॥ २ ॥ सर्वाणामिन्द्रियाण्यपेक्ष्य बहुत्वनिर्देशः कृतः । एकैकवृद्धमेषां तान्येकैकवृद्धानीति । तत्र किं पूर्वमुत्तरं? इति संदेहः—

असंदिग्धं स्पर्शनमेकैकेन वृद्धमित्यादिविशेषणत् ॥ ३ ॥ स्पर्शनमित्यनुवर्तते तद्द्वयमेकैकेन वृद्धमित्यादि विशेषणत् नास्ति संदेहः । तत्रैव !

वाक्यांतरोपपन्नत्वात् ॥ ४ ॥ अस्मान्निबंधनस्थानाद्वाक्याद्वाक्यांतराण्युपपन्नं यथा— अक्ष इत्येत्तरमादक्षो भक्ष्यतां, अक्षो भक्ष्यतां, अक्षो ह्यस्यतामिति वाक्यांतरोपपन्नः क्रियते । एवमिहापि स्पर्शनं रसनवृद्धं कृम्यादीनां । स्पर्शनरसने प्राणवृद्धे विपीलिकादीनां । स्पर्शनरसनप्राणानि चभुर्हृद्धानि भ्रमरादीनां । तानि श्रोत्रवृद्धानि मनुष्यादीनामिति वाक्यांतराण्युपपन्नं ।

आदिशब्दः प्रकारे व्यवस्थायां वा वेदितव्यः ॥ ५ ॥ यदागमो नापेक्षितस्तदा प्रकारे कृमिप्रकाराः कृम्यादय इति । यदा त्वागमोऽपेक्षते तदा व्यवस्थायां, आगमे हि ते व्यवस्थिता इति तेषां निश्चयः स्पर्शनोत्पत्त्या व्याख्याता, उत्तरोत्तरसर्वथातिस्पर्शकोदयेन । एवमेतेषु संसारिषु द्विभेदेर्विषयभेदात्पंचविधेषु ये पंचेन्द्रियास्तद्भेदस्यानुक्तस्य प्रतिपत्त्यर्थमाह—

संज्ञिनः समनस्काः ॥ २४ ॥

मनो व्याख्यातं सह तेन ये वर्तते ते संज्ञिनः । अत्र चोच्यते—

समनस्कविशेषणमनर्थकं संज्ञिशब्देन गतत्वात् ॥ १ ॥ संज्ञि इत्यनेनैव विशेषणेन गतत्वात्समनस्का इति विशेषणमनर्थकं । कथमिति चेदुच्यते—

हिताहितप्राप्तिपरिहारयोर्गुणदोषविचारणात्मिका संज्ञा ॥ २ ॥ इदं हितमिदमहितमस्य प्राप्ते परिहारे चायं गुणोऽयं दोष इति च विचारणात्मिका संज्ञेत्युच्यते ।

ब्रीह्यादिपाठादिनि, सिद्धिः ॥३॥ तस्मात्संज्ञाशब्दाद्ब्रीह्यादिपाठादिनि सति संज्ञिन इति सिध्यति ।

न वा शब्दार्थव्यभिचारात् ॥ ४ ॥ संज्ञाशब्दार्थो हि व्यभिचरति तत्र को दोषः संज्ञानां ? इति चेन्नित्यर्थाभावो (?) यदि संज्ञारूढित्वमित्युच्यते सा सर्वेषां प्राणिनां प्रतिनियतास्तीत्यसांज्ञिनामभावाच्चित्यर्थाभावः स्यात् । संज्ञानं संज्ञा ज्ञानमिति चेत्तुल्यः को निवर्त्याभावः ? सर्वेषां प्राणिनां ज्ञानात्मकत्वात् ।

आहारादिक्षेत्रेति चेन्नानिष्टत्वात् ॥ ५ ॥ स्यादेतदाहार-भय-मेथुन-परिग्रहविषया संज्ञेति ? तन्न किं कारणमनिष्टत्वात् । सर्वे हि संसारिण आहार-भय-मेथुन-परिग्रह संज्ञासंनिधानात्संज्ञिनः स्युः । अनिष्टं चैतत्तस्मात्समनस्का इति विशेषणमर्थवत् । एवं च कृत्वा गर्भोद-मूर्च्छित-सुषुप्ताद्यवस्थासु हिताहितपरीक्षा-भावोपि मनःसंनिधानात् संज्ञित्वमुपपन्नं भवति । यद्यस्य संसारिणो हिताहितप्राप्तिनिवृत्तिहेतुः परिस्पदो मनःकारणसंनिधाने सति भवति । अयाभिनवशरीरं प्रत्यागूर्णस्य विशीर्णपूर्वमूर्त्तरात्मनो निर्भनस्कस्य यत्कर्म ताकुतः ? इत्यत्रोच्यते—

विग्रहगतौ कर्मयोगः ॥ २५ ॥

अथवा यदि संप्रधार्य समनस्का. प्राणिनः क्रियाः प्रारंभते भिन्नदेहस्याऽसति मनस्युपपादक्षेत्रं प्रत्याभिमुख्येन या मृत्तिर्विमहार्था सा कुतो भवतीत्यत आह विग्रहगतौ कर्मयोग इति—

विग्रहो देहस्तदर्था गतिर्विग्रहगतिः ॥ १ ॥ औदारिकादिशरीरानामोदयात्तन्निवृत्तिसमर्थान्विविधान् गृह्णाति विग्रहते वासौ ससारिणेति विग्रहो देहः, विग्रहाय गतिर्विग्रहगतिः । ननु विकृतिप्रकृत्यभिसंबन्धे सति तादार्थ्यं वृत्तिः, इह विकृतिप्रकृत्यसंबन्धाभावाद्बृत्तिर्न प्राप्नोति ? नैय दोषः अश्रयासादिवद्बृत्तिर्वेदितव्या तादर्थ्यं चतुर्था वाक्ये प्रदर्श्यते ।

विरुद्धो ग्रहो विग्रहो व्याघात इति वा ॥ २ ॥ अथवा विरुद्धो ग्रहो विग्रहो व्याघातः पुद्गलाधाननिरोध इत्यर्थः ।

विग्रहेण गतिर्विग्रहगतिः ॥ ३ ॥ आधाननिरोधेन गतिरित्यर्थः ।

कर्मैति सर्वशरीरप्ररोहणसमयं कार्मणं ॥ ४ ॥ सर्वाणि शरोराणि यतः प्ररोहंति तद्बीजभूतं कार्मणं शरीरं कर्मैत्युच्यते ।

योग आत्मप्रदेशपरिस्पदः ॥५॥ कायादिवर्गणानिमित्त आत्मप्रदेशपरिस्पदः योग इत्याख्यायते ।

कर्मनिमित्तो योगः कर्मयोगः ॥ ६ ॥ तस्यां विग्रहगतौ कार्मणशरीरकृतौ योगो भवति यत्कृतं कर्मादान । यदुपपादिता चाऽमनस्कस्यापि विग्रहार्था गतिः । अयाकाशप्रदेशेऽपि परमाणुप्रतिष्ठासंबन्धेनोपचरितेष्वधेया जीवपुद्गला देशांतरप्राप्तिं प्रत्यभिमुखाः किं निराकृतप्रदेशकर्मणां नय्यामगिनिर्वर्तयंति, उताक्रांतप्रदेशकमामिति विचारे सति तन्निर्धारणार्थमाह—

ज्ञानमिति व्यपदेशात् । यदा हि श्रोत्रेण गृह्यते तदा तन्मतिज्ञानमवग्रहादि व्याख्यातं, तत उत्तरकाळं यत्-
पूर्वकं जीवादिपदार्थस्वरूपप्रथमं तच्छ्रुतमनिन्द्रियस्यैव्यवसैयं । उक्तानामिन्द्रियाणां प्रतिनियतविषयाणां स्वामि-
त्वनिर्देशो कर्तव्ये यत्प्रथमगृहीत स्पर्शनं तस्य तावत्स्वामित्वावधारणार्थमाह—

वनस्पत्यंतानामेकं ॥ २२ ॥

अंतशब्दस्याऽनेकार्थत्वे विवक्षातोवसानगतिः ॥ १ ॥ अयमतशब्दोनेकार्थः, क्वचिदवयवे, यथा
वह्नांतो वसनातः । क्वचित्सामान्ये, यथोदकांतं गत उदकसमीपे गत इति । क्वचिदवसाने वर्तते यथा संसारांतं
गतः संसारावसानं गत इति । तत्रेह विवक्षातोवसानगतिर्वेदितव्या । वनस्पत्यंतानां, वनस्पत्यवसानानामिति ।

सापीप्यवचने हि वायुत्रससंप्रत्ययसंगः ॥ २ ॥ वनस्पत्यंतानां वनस्पतिसमीपान्त-
मित्यर्थे गृह्यमाणे वायुकायिकानां त्रसाना च संप्रत्ययः प्रसज्येत ?

अंतशब्दस्य संबंदिशब्दत्वादादिसंप्रत्ययः ॥ ३ ॥ अयमतः शब्दः संबंदिशब्दत्वात्
काश्चित् पूर्वानपेक्ष्य वर्तते, ततोर्थादादिसंप्रत्ययो भवति । तस्मादयमर्थो गम्यते, पृथिव्यादीनां वनस्पत्यंतानामेक
मिन्द्रियमिति । अत्राह—

अविशिष्टैकैन्द्रियसंसंगोऽविशेषात् ॥ ४ ॥ पृथिव्यादीनां वनस्पत्यंतानां स्पर्शनादियु चाविशिष्टमेकमि-
न्द्रियं प्राप्नोति । कुतः?, अत्रिशेषात् । न हि कश्चिद्विशेषोऽस्मिन्नेवैकेन भवितव्यमिति । सख्यावाची ह्ययमेकशब्दः ?

न वा प्राथम्यवचने स्पर्शनसंप्रत्ययात् ॥ ५ ॥ न वैप दोषः । किं कारणं ? प्राथम्यवचने स्पर्शन
संप्रत्ययात् । अयमेकशब्द प्राथम्यवचनः । सूत्रपाठे च प्राथम्यमाश्रितं, ततः स्पर्शनस्य संप्रत्ययो भवति । अस्ति च
लोके प्राथम्यवचन, एको गोत्रे प्रथमो गोत्र इति । तस्योत्पत्तिकारणमुच्यते— वीयांतरायस्पर्शनं द्रियावरण-
क्षयोपशमे शेषेन्द्रियसर्ववातिस्पर्धकोदये च शरीरागोपाग्लाम्भोपष्टम्भे, एकैन्द्रियजातिनामोदयवशावर्तितया च
सत्यां, स्पर्शनमेकमिन्द्रियमाविर्भवति । इतरेषामिन्द्रियाणां स्वामित्वप्रदर्शनार्थमाह—

कृमिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्यादीनामेकैकवृद्धानि ॥ २३ ॥

एकैकमिति वीप्पानिर्देशः ॥ १ ॥ एकैकमिति शब्दो वीप्साया दृष्टव्यः ।

बहुत्वनिर्देशः सर्वेन्द्रियापेक्षः ॥ २ ॥ सर्वाणीन्द्रियाण्यपेक्ष्य बहुत्वनिर्देशः कृतः । एकैकवृद्-
धेयां तान्येकेकवृद्धानीति । तत्र किं पूर्वमुत्तरं ? इति सदेहः—

असंदिग्धं स्पर्शनमेकैकेन वृद्धमित्यादिविशेषणात् ॥ ३ ॥ स्पर्शनमित्यनुवर्तते तदारभ्यैके-
केन वृद्धमित्यादि विशेषणात् नास्ति सदेहः । तत्कथं ?

वाक्यांतरोपप्लवान् ॥ ४ ॥ अस्मान्निबंधनस्थानाद्वाक्याद्वाक्यांतराण्युपप्लवते यथा— अक्ष इत्ये-
तस्मादक्षो भक्ष्यता, अक्षो भक्ष्यतां, अक्षो क्षीव्यतामिति वाक्यांतरोपप्लवः क्रियते । एवमिहापि स्पर्शनं रसनवृद्धं
कृम्यादीनां । स्पर्शनरसने प्राणवृद्धे पिपीलिकादीनां । स्पर्शनरसनप्राणानि चक्षुर्वृद्धानि भ्रमरादीनां । तानि श्रोत्र-
वृद्धानि मनुष्यादीनामिति वाक्यांतराण्युपप्लवते ।

आदिशब्दः प्रकारे व्यवस्थायां वा वेदितव्यः ॥ ५ ॥ यदागमो नापेक्षितस्तदा प्रकारे कृमि
प्रकारा कृम्यादय इति । यदा त्वागमोऽपेक्षते तदा न्यनस्थायां, आगमे हि ते व्यवस्थिता इति तेषां निष्पत्तिः
स्पर्शनोत्पत्त्या व्याख्याता, उत्तरोत्तरसर्ववातिस्पर्धकोदयेन । एवमेतेषु सत्सारिषु द्विभेदेभिरिन्द्रियभेदात्प्रत्ययवि-
धेषु ये पंचेन्द्रियास्तद्रेदस्यानुक्तस्य प्रतिपत्त्यर्थमाह—

संज्ञिनः समनस्काः ॥ २४ ॥

मनो व्याख्यातं सह तेन ये वर्तते ते संज्ञिनः । अत्र चोधते—

समनस्कविशेषणमनर्थकं संज्ञिशब्देन गतत्वात् ॥ १ ॥ संज्ञिन इत्यनेनेव विशेषणेन गतत्वात्समनस्का इति विशेषणमनर्थकं । कथमिति चेदुच्यते—

हिताहितप्राप्तिपरिहारयोर्गुणदोषविचारणात्मिका संज्ञा ॥ १ ॥ इदं हितमिदमहितमस्य प्राप्ता परिहारे चायं गुणोऽयं दोष इति च विचारणात्मिका संज्ञेत्युच्यते ।

बीजादिपाठादिनि, सिद्धिः ॥३॥ तस्मात्संज्ञाशब्दाद्बीजादिपाठादिनि सति संज्ञिन इति सिध्यति ।

न वा शब्दार्थव्यभिचारात् ॥ ४ ॥ संज्ञाशब्दार्थं हि व्यभिचरति तत्र को दोषः संज्ञानां !, इति चेन्नित्यर्थाभावे (!) यदि संज्ञारूढित्वमित्युच्यते सा सर्वेषां प्राणिनां प्रतिनियतास्तीत्यसाईनामभावान्नित्यर्थाभावः स्यात् । संज्ञानं संज्ञा ज्ञानमिति चेत्तुल्यः को नित्यर्थाभावः !, सर्वेषां प्राणिना ज्ञानात्मकत्वात् ।

आहारादि संज्ञेति चेन्नानिष्टत्वात् ॥ ५ ॥ स्यादेतदाहार-भय-मैथुन-परिग्रहविषया संज्ञेति ! तत्र किं कारणमनिष्टत्वात् । सर्वे हि संसारिण आहार-भय-मैथुन-परिग्रह सन्नासनिधानात्संज्ञिनः स्युः । अनिष्टं चैतत्समात्समनस्का इति विशेषणमर्थवत् । एवं च कृत्वा गर्भोड-मूर्धित-सुशुषाद्यवस्थासु हिताहितपरीक्षा-भावेपि मनःसंनिधानात् संज्ञित्वमुपपन्नं भवति । यस्यस्य संसारिणो हिताहितप्राप्तिनिवृत्तिहेतुः परिस्पंदो मनःकारणसंनिधाने सति भवति । अथाभिनवशरीरं प्रत्यागूर्णस्य विशीर्षपूर्वमूर्तेरात्मनो निमनस्कस्य यत्कर्म तत्कृतः ! इत्यत्रोच्यते—

विग्रहगतौ कर्मयोगः ॥ २५ ॥

अथवा यदि संप्रधार्य समनस्काः प्राणिनः क्रियाः प्रारभते भिन्नदेहस्याऽसति मनस्युपपादक्षेत्रं प्रत्याभिमुख्येन या प्रवृत्तिर्विप्रहार्या सा कुतो भवतीत्यत आह विग्रहगतौ कर्मयोग इति—

विग्रहो देहस्तदर्था गतिर्विग्रहगतिः ॥ १ ॥ औदारिकादिशरीरनामोदयाचननिवृत्तिसमर्थान्विविधान् गृह्णाति विग्रहते वासो संसारिणेति विग्रहो देहः, विग्रहाय गतिर्विग्रहगतिः । ननु विकृतिप्रकृत्यभिसंबन्धे सति तादारभ्यं वृत्तिः, इह विकृतिप्रकृत्यसंबन्धाभावाद्वृत्तिर्न प्राप्नोति ! नैष दोषः अभ्यघासादिवद्वृत्तिर्वेदितव्या तादर्थ्यं चतुर्ष्या वाक्ये प्रदर्श्यते ।

विरुद्धो ग्रहो विग्रहो व्याघात इति वा ॥ २ ॥ अथवा विरुद्धो ग्रहो विग्रहो व्याघातः पुद्गलघाननिरोध इत्यर्थः ।

विग्रहेण गतिर्विग्रहगतिः ॥ ३ ॥ आघाननिरोधेन गतिरित्यर्थः ।

कर्मैति सर्वशरीरप्ररोहणसमर्थं कार्मणं ॥ ४ ॥ सर्वाणि शरीराणि यतः प्ररोहन्ति तद्बीजभूतं कार्मणं शरीरं कर्मैत्युच्यते ।

योग आत्मप्रदेशपरिस्पंदः ॥५॥ कायादिवर्गणानिमित्त आत्मप्रदेशपरिस्पंदः योग इत्याख्यायते ।

कर्मनिमित्तो योगः कर्मयोगः ॥ ६ ॥ तस्यां विग्रहगतौ कार्मणशरीररूढतो योगो भवति यत्कृतं कर्मादानं । यदुपपादिता चाऽमनस्कस्यापि विग्रहार्था गतिः । अथाकाशप्रदेशेषु परमाणुप्रतिष्ठासंबन्धेनोपचरितेव्याधेया जीवपुद्गला देशांतरप्राप्तिं प्रत्यभिमुखाः किं निराकृतप्रदेशाक्रमात्त्रय्यामभिनिर्वर्तयन्ति, उताकांतप्रदेशक्रामामिति विचारे सति तन्निर्धारणार्थमाह—

अनुश्रेणिगतिः ॥ २६ ॥

आकाशप्रदेशपंक्तिः श्रेणिः ॥ १ ॥ लोकमध्यादारम्योर्ध्वमधस्तिर्यक्क्रमाकाशप्रदेशानां (क्रम-
सनिविष्टानां) पंक्तिः श्रेणिरित्युच्यते ।

अनोरानुपूर्व्ये वृत्तिः ॥ २ ॥ अनुशब्दस्यानुपूर्व्ये वृत्तिर्भवति श्रेणिरानुपूर्व्येणानुश्रेणिरिति ।

जीवाधिकारात्सुदृगलासंस्त्यय इति चेन्न गतिग्रहणात् ॥ ३ ॥ स्यादेतज्जीवाधिकारात्पुद्ग-
लानामनुश्रेणिगतिसप्रत्ययः न भवतीति । तन्न किं कारणं गतिग्रहणात् । यदि हि जीवस्यैव गतिरिहेष्टा स्याद्
गत्यधिकारे पुनर्गतिग्रहणमनर्थकं स्यात्ततो ज्ञायते सर्वेषां गतिमतां गतिर्गृह्यते ।

क्रियांतरे निवृत्त्यर्थं गतिग्रहणमिति चेन्नावस्थानाद्यसंभवात् ॥ ४ ॥ स्यामत गतिग्रहणं
क्रियांतरनिवृत्त्यर्थं गतिरेव नान्या क्रियेति । तन्न किं कारणमवस्थानाद्यसंभवात् । न विग्रहगतिमापन्नस्य जतोरव-
स्थानशयनादयः क्रियाः सम्भवति ।

उत्तरसूत्रे जीवग्रहणाच्च ॥ ५ ॥ "अविग्रहा जीवस्य" इत्युत्तरत्र जीवग्रहणाच्च मन्यामहे इहो-
भयगतिराश्रितेति ।

विश्रेणिगतिदर्शनान्नियमायुक्तिरिति चेन्न कालदेशनियमात् ॥ ६ ॥ स्यादेतद्विश्रेणिगति-
रपि दृश्यते चक्रादीनां ज्योतिषां च मेरुप्रदक्षिणगतीनां मङ्गलिकान्यानां विद्याधराणां च मेवादिप्रदक्षिण-
काले, ततोऽनुश्रेणिगतिरिति नियमो नोपपद्यते । तन्न किं कारणं कालदेशनियमात् । कालनियमस्तावज्जी-
वानां मरणकाले भवातरसक्रमे । मुक्तानां चोर्ध्वगमनकालेऽनुश्रेण्येव गतिः । देशनियमोऽपि चोर्ध्वलोकादधोगति-
रधोलोकाधोर्ध्वगतिस्तिर्यग्लोकाच्चाधोगतिरूर्ध्वं वानुश्रेण्येव । पुद्गलानामपि च या लोकात्प्रापणी सा निय-
मादननुश्रेणिगतिः । यात्वन्या सा भजनीया । ततो भ्रमणरचनादिगतिः सिद्धा । पूर्वभावप्रज्ञापकनयावभासित
व्यवहारमतनीयं रूढिवशाद्वा विनिर्मुक्तकर्मबंधनस्यापि जीवत्वमवधृत्वेदमुपादिक्षत्—

अविग्रहा जीवस्य ॥ २७ ॥

विग्रहो व्याघातः कौटिल्यमित्यनर्थातरं स यस्या न विद्यतेऽसावविग्रहा गतिः, कस्य जीवस्य । कीदृशस्य
मुक्तस्य । कथं गम्यते ?—

उत्तरत्र संसारिग्रहणादिह मुक्तगतिः ॥ १ ॥ उत्तरसूत्रे संसारिग्रहणादिह मुक्तगतिर्विज्ञायते
किमर्थमिदमुच्यते । ननु श्रेण्यतरसग्रहो विग्रहस्तस्याभावोऽनुश्रेणिगतिरित्यनेनैव सिद्धं, नार्थोऽनेन । इदं प्रयोजन
पूर्वं सूत्रे जीवपुद्गलानां क्वचिद्विश्रेणिरपि गतिर्भवतीत्यतस्य ज्ञापनार्थं । ननु तत्रैवोक्तं कालदेशनियमादननुश्रेणिर्भ-
वति न सर्वत्रेति, न अतस्तत्सिद्धे । यद्यसगस्या मनोऽप्रतिबन्धेन गतिरालोकात्तादवधृत्तकाला प्रतिज्ञायते सदेहस्य
पुनर्गतिः किं प्रतिबन्धिन्युत मुक्तात्मवदिति परिश्रेण्ये सतीदमुच्यते—

विग्रहवती च संसारिणः प्राक्चतुर्भ्यः ॥ २८ ॥

कालपरिच्छेदार्यं प्राक्चतुर्भ्य इति वचनं ॥ १ ॥ समयो वक्ष्यते चतुर्भ्यः समयेभ्यः प्राक्
विग्रहवती गतिर्भवतीति कालपरिच्छेदार्यं प्राक्चतुर्भ्य इत्युच्यते । ऊर्ध्वं कस्मानेति चेत् । विग्रहनिमित्ताभावात् ।
यैः कृष्टविग्रहनिमित्तनिष्कृतक्षेत्रे उत्पित्सु प्राणी निष्कृतक्षेत्रानुपूर्व्येणुश्रेण्यभावात्, इपुगत्यभावे निष्कृत-
क्षेत्रप्रापणनिमित्तां त्रिविग्रहा गतिमारभते नोर्ध्वं तथाऽनिधोपपादक्षेत्राभावात् । तेनैव च फालेनोपपादक्षेत्रप्राप्ते
ऽष्टिकायात्मलाभवत् । यथा षष्टिक्रादीनां ब्रह्मिणां परिच्छिन्नकालावधिपरिपाको न म्यूनेन नाम्यधिकेनेह
ऽयान्तरभवे कालनियमो वेदितव्यः ।

चशब्दः समुच्चयार्थः ॥ २ ॥ चशब्द उपपादक्षेत्र प्रति ऋज्वी गतिरविग्रहा, कुटिला विग्रहवती ।

आङ्ग्रहणं लघ्वर्थमिति चेन्नाभिविधिप्रसङ्गात् ॥ ३ ॥ स्यादेतदाङ्ग्रहणं कर्तव्यं लघ्वर्थ-
मिति १ तत्र किं कारणं २ अभिविधिप्रसङ्गात् । तेन चतुर्थसमयमभिव्याप्य विग्रहं प्रवर्तते स चानिष्ट ॥

उभयसंभवे व्याख्यानान्मर्यादासंप्रत्यय इति चेन्न प्रतिपत्तेर्गौरवात् ॥ ४ ॥ स्यान्मत-
मर्यादाभिविष्योराद् तत्र व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति मर्यादासंप्रत्यय इत्याद्यपि सति न दोष इति १
तत्र । किं कारणं २ प्रतिपत्तेर्गौरवात् । एव सति प्रतिपत्तेर्गौरव स्यात्, तस्माद्विस्पष्टार्थं प्राग्ग्रहणं क्रियते ।
आसां चतसृणा गतीनामार्पेक्षा सज्ञा — इपुगति, पाणिमुक्ता, लगलिका, गोमूत्रिका, चेति । तत्राविग्रहा
प्राग्मिकी, शेषा निग्रहन्य । इपुगतिरिवेदुगति, क उपमार्थ १ यथेपोगेतिरालक्ष्यदेशादृज्वी, तथा ससारिणां
सिष्यता च जीवना ऋज्वी गतिरेकसमयिकी । पाणिमुक्तेन पाणिमुक्ता, क उपमार्थ १ यथा पाणिना तिर्यक्
प्रक्षिप्तस्य द्रव्यस्य गतिरेकविग्रहा तथा ससारिणामेकविग्रहा गति पाणिमुक्ता द्वैसमयिकी । लगलनिव
लगलिका, क उपमार्थ १ यथा लगल द्विविक्रित, तथा द्विविग्रहा गतिलागलिका त्रैसमयिकी । गोमूत्रिकेव
गोमूत्रिका, क उपमार्थ १ यथा गोमूत्रिका बहुवृत्ता, तथा त्रिनिग्रहा गतिर्गोमूत्रिका चातु समयिकी । यथमुष्या
निग्रहवत्या क्रियायाश्चातु समयिक्यवस्था निश्चीयते परित्यक्तव्यावाधा पुनर्माति किय काला भवतीत्यत आह—

एकसमयाविग्रहा ॥ २६ ॥

अधिकृतगतिसामानाधिकरण्यात् ह्रीलिंगनिर्देशः ॥ १ ॥ गतिरधिकृता तस्मान्नाधि-
करण्यात् ह्रीलिंगनिर्देशो दृश्यः, एक समयोऽस्या एकसमया, न विद्यते विग्रहोऽस्याऽविग्रहेति ।
गतिसमां हि जीपुद्गलानामव्याघातेनैकसमयिकी गतिरालोकातादापीति ।

आत्मनोऽक्रियावत्त्वासिद्धेरयुक्तमिति चेन्न क्रियापरिणामहेतुसद्भावाल्लोपवत् ॥ २ ॥
स्यादेतत्सर्वगतत्वात्क्रियस्यात्मन क्रियावत्त्व नास्ति ततो गतिकल्पनमयुक्तमिति १ तत्र । किं कारणं १ क्रिया
परिणामहेतुमुद्गात्, कथं १ लोपवत् । यथा लोप स्व क्रियापरिणामित्वाद्वाद्याम्यतरकारणापेक्षो देशातर-
प्राप्तिसमर्थो क्रियामारभमाणो दृष्ट । तथा मा कर्मवशाच्छरीरपरिणामानुविधायी तद्विधेया क्रियामास्कदति ।
तदभावे च प्रदीपशिखात् स्वाभाविकीमिति नास्ति दोष । सर्वगतत्वे तु १ ससाराभाव । यदि च सर्वगत
आत्मा स्यात् १ क्रियाभावात्ससाराभाव स्यात् । बधसतति प्रत्यनादौ कर्मोपचयवृत्तिसवधेन चादिमति पचविधेपि
द्रव्यक्षेत्रकालभवनाने मिथ्यादर्शनादिप्रत्ययसनिधाने च सत्युपयोगामकोऽयमात्मा सातत्येन कर्माण्यादवानो
विग्रहगतावप्याहारक प्रसक्तस्ततो नियमार्थमिदमुच्यते—

एकं द्वौ त्रीन्वाऽनाहारकः ॥ ३० ॥

समयसंप्रत्ययः प्रत्यासत्तेः ॥ १ ॥ एकसमया विग्रहा इत्यत्र समयशब्द उक्तस्तेनेह प्रयासत्ते-
रभिसन्धो वेदितव्य । एक समय, द्वौ समयौ, त्रीन्समयान् इति । ननु च तत्र समयशब्द उपसर्जनीभूत
कथमिहाभिसन्धयते १ अन्यस्यासम्भवात् सामर्थ्योत्सवधो दृश्यः ।

वा शब्दोत्र विकल्पार्थो ज्ञेयः ॥ २ ॥ विकल्पश्च यथेच्छातिसर्ग, एक वा द्वौ वा त्रीन्वेति ।

सप्तमीप्रसंग इति चेन्नात्यंतसंयोगस्य विवक्षितत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतदाहरणक्रियाया
अधिकरणं काल इति सप्तमी प्राप्नोतीति १ तत्र किं कारणं १ अत्यंतसंयोगस्य विवक्षितत्वात् । अत्यंतसंयोगे
हि तदपवादा द्विर्ताया विधीयते ॥

त्रयाणां शरीराणां षण्णां पर्याप्तीनां योग्यपुद्गलग्रहणमाहारः ॥ ४ ॥ तैजसकार्मण

शरीरे हि आसंसारान्त्रित्यमुपचीयमानस्वयोग्यपुद्गले, अत शेषाणां त्रयाणां शरीराणामौदारिकवैक्रियिका-
हारकाणामाहाराद्यभिलाषकारणानां पण्णा पर्याप्तानां योग्यपुद्गलग्रहणमाहार इत्युच्यते ।

विग्रहगतावसंभवादाहारकशरीरनिवृत्तिः ॥ ५ ॥ ऋद्धिप्राप्तानामृषीणामाहारकशरीरमाविर्भवति
इति विग्रहगती तस्यासंभवात्निवृत्तिः ।

शेषाहाराभावो व्याघातात् ॥ ६ ॥ विग्रहगती शेषस्याहारस्याभावात्, कुतश्च^१ व्याघातात्, अष्ट-
विधकर्मपुद्गलसूक्ष्मपरिणतोपचितमूर्तिकर्मणशरीरवशात् प्रावृत्कालपरिणतजल्धरनिर्गतसलिलग्रहणसमर्थ
निक्षिप्ततप्तायससायकत्वं पूर्वदेहनिवृत्तिसमुद्घातं दुःखोष्णत्वाद्भ्रजन्प्राहारकं, यत्रगतवशादेकं द्वौ त्रीन्वा
समयाननाहारको भवति । तत्रैकसमयिक्यामिषुगतौ उक्तमाहारमनुभवन्नेव गच्छति । पाणिमुक्तायामेकविप्र-
हाया द्विसमयाया प्रथमसमयेऽनाहारकः । अगलिकाया द्विविग्रहाया तिसमयाया प्रथमद्वितीयो समययोरनाहा-
रकस्तृतीये आहारकः । गोमूत्रिकाया त्रिविग्रहाया चतुःसमयाया चतुर्थसमये आहारक इतरेष्वनाहारकः । तस्य
खलु ससारिणः शुभाशुभफलप्रदकार्मणशरीरानुगृहीतक्रियाविशेषस्यानुश्रेण्यास्कदत पूर्वोपात्तानुभवनं प्रति
कर्मभिरापूर्वमाणस्यानिग्रहनिग्रहवद्भ्रमनद्वयाक्षिसदेशातरस्याभिनवमूर्त्यंतरनिवृत्तिप्रकारप्रतिपादनार्थमिदमाह—

संमूर्च्छनगर्भोपपादा जन्म ॥ ३१ ॥

समततो मूर्च्छनं संमूर्च्छनं ॥ १ ॥ त्रिषु लोकेषु पूर्वमधस्तिर्यक् च देहस्य समततो मूर्च्छनमवयवप्रकल्पन ।

शुक्रशोणितगरणाद्गर्भः ॥ २ ॥ यत्र शुक्रशोणितयोर्गण मिश्रण भवति स गर्भः ।

मात्रोपशुक्ताहारात्मसात्करणाद्वा ॥ ३ ॥ अथवा मात्रोपशुक्तस्याहारस्यात्मसात्करणाद्गर्भोद्भवः ।

उपैत्युपपद्यतेऽस्मिन्नित्युपपादः ॥ ४ ॥ हल इत्यधिकरणसाधनो घञ् । देवनारकोत्पत्तिस्थान
विशेषस्य संज्ञेति । एते त्रय ससारिणा जीवानां जन्मप्रकाराः ।

संमूर्च्छनग्रहणमादौ अतिस्थूलत्वात् ॥ ५ ॥ संमूर्च्छनज हि शरीरमतिस्थूलमतोस्य ग्रहणमादौ
क्रियते । ननु गर्भजशरीरमपि वैक्रियिकशरीरादतिस्थूलं तयो कस्यादौ वचनं न्याय्यमित्युच्यते—

अल्पकालजीवित्वात् संमूर्च्छनं ॥ ६ ॥ गर्भोपपादिकजीवेभ्यः संमूर्च्छनजा प्राणिनोऽल्पकाल
जीविनस्ततः संमूर्च्छनस्यादौ न्याय्यः । किं च—

तत्कार्यकारणप्रत्यक्षत्वात् ॥ ७ ॥ गर्भोपपादजन्मनो कार्यकारणेऽप्रत्यक्षे यत्पुनः संमूर्च्छन
जन्मनः कारणं मासादि तत्कार्यं च शरीरं तदुभयलोके प्रत्यक्षं ततश्चास्यादौ ग्रहणं क्रियते ।

तदन्तरं गर्भग्रहणं कालप्रकर्षनिष्पत्तेः ॥ ८ ॥ गर्भजन्म हि संमूर्च्छनजन्मनः कालप्रकर्षेण
निष्पद्यते ततस्तदनन्तरं तस्य ग्रहणं न्याय्यं ।

उपपादग्रहणमते दीर्घजीवित्वात् ॥ ९ ॥ संमूर्च्छनजन्मो गर्भजन्मयोः उपपादिका दीर्घजीविनः
इत्येते गृहणं क्रियते । किं कृतोयं जन्मविकल्पः ? इत्युच्यते—

अध्यवसायविशेषात्कर्मभेदे तत्कृतो जन्मविकल्पः ॥ १० ॥ अध्यवसायः परिणामः सो
ऽसह्येयलोकविकल्पः तद्भेदात्तत्कार्यकर्मवधविकल्पस्ततस्तत्फलं जन्मविकारो वेदितव्यः । कारणानुरूपं हि
लोके दृश्यते कार्यं । शुभाशुभलक्षणं कर्म तद्रूपमेव जन्मं प्रादुर्भावयति ।

प्रकारभेदाज्जन्मभेद इति चेन्न तद्विषयसामान्योपादानात् ॥ ११ ॥ स्यादेतन्नकारा बहवः
स्तात्सामान्याधिकारण्याज्जन्मोपि बहुव्यं प्राप्नोति यथा जीवाद्यः पदार्था इति ? तन्न । किं कारणं ? तद्विषय
सामान्योपादानात् तत्रप्रकारविषयमिह सामान्यं जन्मशब्देनोपादीयते, तत एकत्वनिर्देशः, यथा जीवादयस्त-
त्त्वमिति । अथाधिकृतस्य ससारिण्यप्योपभोगलब्धधिष्ठानप्रणयस्य जन्मो योनिविकल्पो वक्तव्य इत्यत आह—

१ द्वितीयांतमेतत् । २ दुःखोष्णत्वादित्यपि ग. पुस्तके पाठः ।

सचित्तशीतसंवृताः सेतरा मिश्राश्चैकरास्तद्योनयः ॥ ३२ ॥

आत्मनः परिणामविशेषाधिकं ॥ १ ॥ आत्मनश्चेतनस्य परिणामविशेषाधिकं, तेन सह वरतं इति सचित्ता ।

शीत इति स्पर्शविशेषः ॥ २ ॥ शीत इत्यनेन स्पर्शविशेषो गृह्यते, शुक्लादिवदुभयमचनत्वाच्चयुक्तं द्रव्यमप्याह ।

संवृतो दुरुपलक्षः ॥ ३ ॥ सम्यग्वृतं सवृत इति दुरुपलक्षं प्रदेश उच्यते ।

सेतराः सप्रतिपक्षाः ॥४॥ सह इतरैः सेतरा सप्रतिपक्षा इत्यर्थं के पुनरितरे^१ अचित्तोष्णाविवृता ।

मिश्रग्रहणमुभयात्मकरुसंग्राह्यं ॥ ५ ॥ मिश्रग्रहणं क्रियते उभयात्मकसमग्रार्थं सचित्ताचित्तशीतोष्णसवृताविवृता इति ।

चशब्दं प्रत्येकसमुच्चयार्थः ॥ ६ ॥ मिश्राश्चेति च शब्दं क्रियते प्रत्येकसमुच्चयार्थं । इतरथा हि पूर्वोक्तानामेव विशेषणं स्यात् । तेन सचित्त-शीत-सवृता सेतरा यदा मिश्रास्तदा योनयो भवतीत्ययमर्थो लभ्येत । चशब्दे पुन सचित्तादय प्रत्येकं च योनयो भवती मिश्राश्चेत्ययमर्थो लभ्यते । न चोत्तरेणापि तत्प्रतीतेः । नैतत् प्रयोजनमस्ति कुतः । इतरेणापि तत्प्रतीतेरितरेणापि हि चशब्दं समुच्चयार्थं प्रतीयते यथा पृथिव्यास्तेजोनायुरिति । ननु चोक्तमितरथा हि पूर्वोक्तानामेव विशेषणं स्यादिति नैव दोषः विशेषणस्य समुच्चयस्य चैव समने समुच्चय इति व्याख्यायते ।

इतरयोनिभेदसमुच्चयार्थस्तु ॥ ७ ॥ सूत्रेऽनुक्ताना योनिभेदाना समुच्चयार्थस्तर्हि चशब्दं । के पुनस्ते^२ उत्तरत्र वक्ष्यते ।

एकशो ग्रहणं क्रममिश्रमतिपत्त्यर्थं ॥ ८ ॥ एकैकः, एका इति वाप्याया शब्दः, तस्य ग्रहणं क्रममिश्रमतिपत्त्यर्थं । यथैव विज्ञायेत सचित्तश्चाऽचित्तश्च शीतश्चोष्णश्च सवृतश्च विवृतश्चेति । मैव निज्ञायि सचित्तशीतश्चेत्यादि ।

तद्ग्रहणं क्रियते प्रकृतापेक्षया ॥ ९ ॥ तेषा योनयस्तद्योनय केया समूर्णनादीनामिति ।

यूयत इति योनिः ॥ १० ॥ सचित्तादिद्वे पुंस्त्रावाभावो भिन्नार्थत्वात् ॥ ११ ॥ योनि शब्दापि स्त्रीलिङ्गस्तदपेक्षास्तचित्तादय शब्दा स्त्रीलिङ्गास्तेषा द्वे पुंस्त्रावो न प्राप्नोति सचित्ताश्च शीताश्च सवृताश्च सचित्तशीतसवृता इति । कुत^३ भिन्नार्थत्वादेकाश्रये हि पुंस्त्राव उक्तं^४ ।

न वा योनिशब्दस्योभयलिङ्गत्वात् ॥ १२ ॥ न वैव दोषः, किं कारणं^५ उभयलिङ्गत्वाद्योनिराब्दस्य, इह पुलिङ्गो वेदितव्यः ।

योनिजन्यनोरविशेष इति चेन्नाऽऽधाराधेयभेदाद्विशेषोपपत्तेः ॥ १३ ॥ स्यान्नत योनिजन्यनोरविशेषः^६ यत आत्मानेन देहादि तन्मपर्यायाद्यौपपादिक इत्युच्यते सैन च योनिरिति^७ तच्च किं कारणं^८ आधाराधेयविशेषोपपत्तेः । आधारो हि योनिराधेयं जन्म, यत सचित्तादियोन्याधिष्ठान आत्मा समूर्णनादिजन्मना शरीराहारोद्विषादियोग्यान् पुद्गलानादत्ते ।

सचित्तग्रहणमादौ चेतनात्मकत्वात् ॥ १४ ॥ सचित्तग्रहणमादौ क्रियते कुतश्चेतनात्मकत्वात्, चेतनात्मको लोके ह्यर्थे प्रमाण ।

तदनन्तरं शीताभिधानं तदाप्यायनहेतुत्वात् ॥ १५ ॥ तदनन्तरं शीताभिधानं क्रियते कुतस्तदाप्यायनहेतुत्वात् सचेतनस्य ह्यस्य शीतमाप्यायनकारणं भवति ।

१ ग पुस्तके वार्तिकस्वरूपे पठितमिदं वाक्यं । २ चशब्दमन्तरेणापीत्यर्थः । ३ नाय ग. पुस्तके चकार ।

अंते संवृतग्रहणं गुप्तरूपत्वात् ॥ १६ ॥ अते सवृतग्रहण क्रियते, कुतः ? गुप्तरूपत्वात् । गुप्तरूप हि लोके कर्मप्राप्त्य भवति ।

एक एव योनिरिति चेन्न प्रत्यात्मं सुखदुःखानुभवनहेतुसद्भावात् ॥ १७ ॥ स्यात्तमेक एव योनिरस्तु सर्वेषा जीवानामिति ? तन्न । किं कारणं ? प्रत्यात्मसुखदुःखानुभवनसद्भावात् । शुभाशुभ परिणामा हि प्रत्यात्म भिन्नास्तजनितश्च कर्मवधो विचित्रः, अतस्तेन सुखदुःखानुभवनकारण बहुविधमारभ्यते । तत्राऽचित्तयोनिका देवनारकाः ॥ १८ ॥ देवाश्च नारकाश्चाऽचित्तयोनिकास्तेषा हि योनिरुपपादप्रदेशपुद्गलप्रचयोऽचित्त ।

गर्भजा मिश्रयोनयः ॥ १९ ॥ गर्भजा ये जीवास्ते मिश्रयोनयो वेदितव्यास्तेषा हि मातुरदरे शुक्रशोणितमचित्त, तदामना चित्ततया मिश्र ।

शेषास्त्रिविकल्पाः ॥ २० ॥ शेषा समूर्जनजास्त्रिविकल्पा भवति । केचित्सचित्तयोनयः, अन्येऽचित्तयोनयः, परे मिश्रयोनय इति । तत्र सचित्तयोनय साधारणशरीरा । कुत ? परस्परश्रयत्वात् । इतरेऽचित्तयोनयो मिश्रयोनयश्च ।

शीतोष्णयोनयो देवनारकाः ॥ २१ ॥ देवा नारकाश्च शीतयोनयो भवति । उष्णयोनयश्च, तेषा चोपपादनस्थानानि कानि चिदुष्णानि कानि चिच्छीतानीति ।

उष्णयोनिस्तेजस्कायिकः ॥ २२ ॥ अग्निवायिको जीव उष्णयोनिर्दृष्टव्य ।

इतरे त्रिमकाराः ॥ २३ ॥ इतरे जीवास्त्रिमकारयोनयो भवति केचिच्छीतयोनयोऽन्ये, उष्णयोनयः, अपरे मिश्रयोनय इति ।

देवनारकैर्कोद्रियाः संवृतयोनयः ॥ २४ ॥ देवनारका एकोद्रियाश्च संवृतयोनयो भवति ।

विकर्लोद्रिया जीवा विवृतयोनयो वेदितव्याः ॥ २५ ॥

मिश्रयोनयो गर्भजाः ॥ २६ ॥ गर्भजा जीवा मिश्रयोनयोऽवगतव्याः ।

तद्भेदाश्च शब्दसमुचिताः प्रत्यक्षज्ञानिदृष्टा इतरेषामागमगम्याश्चतुरशीतिशतसहस्रसंख्याः ॥ २७ ॥ तेषा नवाना योनीना भेदा कर्मभेदजनितविरिक्तवृत्तय प्रत्यक्षज्ञानिभिर्दिव्येन चक्षुषा दृष्टा, इतरां छप्रस्थानामागमेन धृताख्येन गम्याश्चतुरशीतिशतसहस्रसंख्या आरयायते । तद्यथा— नित्यनिर्गोताना सप्तशतसहस्राणि, अनित्यनिर्गोताना च सप्तशतसहस्राणि । ये पुनर्नित्यनिर्गोता ? येषाऽनित्यनिर्गोता ? । त्रिव्यपि कालधु त्रसभावयोग्या येन भवति ते नित्यनिर्गोता त्रसभावमवाप्ता अवाप्स्यति च ये तेषाऽनित्यनिर्गोता । पृथिव्यप्तेजोऽयूना सप्तशतसहस्राणि, वनस्पतिवायिकाना दशशतसहस्राणि, विकर्लोद्रियाणां प सहस्राणि, देवनारकपंचेन्द्रियातिरक्ता प्रत्येक चत्वारिंशत्सहस्राणि, मनुष्याणा चतुर्दशशतसहस्राणि तान्येतानि ममुदितानि चतुरशीतिशतसहस्राणि आरयायते ॥ उक्त च— “ णिचिदरधादुसद्य सप्तस विपल्लिदिण्णु छ्वेय मुरणिरयतिरियचउरो चोदसमणुए सदसहस्सा इति ” । एवमेतास्मिन्नवयोनिभेदसकटे त्रिविधे जमनि सर्त्रेणाणिभृतामनियमेन प्रसक्तंऽनधारणार्थमाह—

जरायुजांडजपोतानां गर्भः ॥ २३ ॥

जालवत्प्राणिपरिवरणं जरायुः ॥ १ ॥ यज्जालवत्प्राणिपरिवरण विततमांसशोणित तज्जरायुरियुष्यते ।

शुक्रशोणितपरिवरणमुपाचकाटिन्य नग्बत्वसदृशं परिमंडलमंडं ॥ २ ॥ यत्र गच्छ नखरुनदशमुपाचकाटिन्य शुक्रशोणितपरिवरण मडल तद्रुमिन्यारयायते ।

संपूर्णावयवः परिस्पदादिसामर्थ्योपलक्षितः पौतः ॥ ३ ॥ किञ्चित् परिवरणमतरेण परि-
पूर्णाग्नयो योनिनिर्गतमात्र एव परिस्पदादिसामर्थ्योपेत पौत इयुच्यते । जरायु जाता जरायुजा, अडे जाता
अडजा, जरायुजाश्वाऽडजाश्च पोताश्च जरायुजाडजपोता ।

पौतजा इत्ययुक्तमर्थभेदाभावात् ॥ ४ ॥ केचिपौतजा इति पठति तदयुक्त । कुत ? अर्थभेदाभावात्
न हि पौते कश्चिदन्यो जातास्ति ॥

आत्मा पौतज इति चेन्न तत्परिणामात् ॥ ५ ॥ स्यामत्तमात्मा पौते जात पौतज इत्यर्थ
भेदोस्तीति ? तत्र किं कारण ? तत्परिणामादाभेदं पौतपरिणामेन परिणत पौत इत्युच्यते न पृथगात्मन
पौतो नाम कश्चिदस्ति । जरायुजपोतोऽजनिष्ठ पौतज इति चेदर्थविशेषो नास्ति ॥

जरायुजग्रहणमादावभ्यर्हितत्वात् ॥ ६ ॥ जरायुजग्रहणमादौ क्रियते कुतोऽभ्यर्हितत्वात्
कथमभ्यर्हितत्व ?

क्रियारंभशक्तियोगात् ॥ ७ ॥ अडजपोतासाधारण्यो हि भाषाय्ययनादय क्रिया जरायुजेपु दृश्यते ।
केपां चिन्महाप्रभावत्वात् ॥ ८ ॥ तत्र हि जाता केचन चक्रधरवासुदेवादयो महाप्रभावा
भवति । किं च—

मार्गफलाभिसंबंधात् ॥ ९ ॥ सम्यग्दर्शनादिमार्गफलेन मोक्षमुखेनाभिसंबधो नान्येषामित्यभ्यर्हितत्व ।
तदनंतरमंडजग्रहणं पौतेभ्योभ्यर्हितत्वात् ॥ १० ॥ तदनंतरमंडजग्रहणं क्रियते । कुत ? पो
तेभ्योभ्यर्हितत्वात् । अडजेपु हि केपुचित् शुक्रसारिकादयोऽक्षरोच्चारणादिपु क्रियासु वृशला भरतीत्यभ्य
र्हिता पौतेभ्य ।

उद्देशवन्निर्देश इति चेन्न गौरवप्रसंगात् ॥ ११ ॥ स्यामरागुद्देशवन्निर्देशेन भवितव्यमिति
समूर्द्धनजाना प्राग्ग्रहणं कर्तव्यमिति ? तत्र किं कारण ? गौरवप्रसंगात् । यदि हि समूर्द्धनजनिर्देश आदौ
क्रियते शास्त्रगौरव स्यादेकद्वित्रिचतुर्दिद्याणा पंचेन्द्रियाणां तिरक्षां मनुष्याणां च केपांचित्समूर्द्धन, इत्यतो
गर्भजोपपादिनामुक्त्वा शेषाणां समूर्द्धनमिति लघुनोपायेन निदेश्यामीयुद्देशकमोऽतिक्रात ।

सिद्धे विधिरवधारणार्थः ॥ १२ ॥ जरायुजादीनां सामान्येन सिद्धे गर्भज मसंबधे पुनर्विधि-
रारभ्यमाणो नियमार्थः, जरायुजाडजपोतानामेव गर्भ एवेति नियम कस्मान्न भवति ? उत्तरत्र शेषाणामिति वच-
नात् । यद्यमीषा जरायुजाडजपोताना गर्भावधियते, अधापपाद खलु केपा भवतीत्यत आह—

देवनारकाणामुपपादः ॥ ३४ ॥

देवादिगत्यद्रप एवात्स्य जन्मति च-न शरीरनिर्वर्तकपुद्गलाभावात् ॥ १ ॥ स्यान्मत
मनुष्यस्तेर्यग्योतो वा छिन्नायु कामेणकाययोगस्यो देवादिगयुदयाद्, देवादिदिव्यपदेशमागिति कृ वा तदेवात्स्य
ज मति मतमिति ? तत्र । किं कारण ? शरीरनिर्वर्तकपुद्गलाभावात् । देवादिशरीरनिर्वृत्तौ हि देवादिज मेष्ट
तस्या चावस्थायामनाहारकत्वान्न देवादिशरीरनिर्वृत्तिरस्ति तत उपपादो जन्म युक्त, तत्र देवनिर्देवाणामिति
निर्दिष्टजन्मभेदेभ्यो जरायुजादिभ्योऽभ्यगा किं जन्म ? इत्यत आह—

शेषाणां समूर्द्धनं ॥ ३५ ॥

उभयत्र नियमः पूर्ववत् ॥ १ ॥ उभयोरपि योगयो पूर्वमनियमो बोधितव्यः, देवनारकाणामुपपा-
पपाद, शेषाणामेव समूर्द्धनं नोक्तानामिति । कथं पुनर्जायते पूर्वज मनियमो न ज मनियम इति ?
शेषग्रहणाज्जायते पूत्रज मनियम इति । जरायुजाडजपोतानामेव गर्भो देवनारकाणामुपपाद इत्यवधारणो
गर्भोपपादज मनी नियते, जरायुजादयो न नियतास्तेषां समूर्द्धनमपि प्राप्तमत शेषग्रहणं क्रियते । शेषाणामे

समूर्धेन नोक्तानामित्यन्धारणार्थं । यदि हि जन्मप्रता नियम स्याज्जरायुजाडजपोताना गर्भ एव देवना-
काणामुपपाद एवेति गर्भोपपादयोरनन्धारणात् यत्र समूर्धेन चान्यच्चास्ति तत्र समूर्धेनमेवेति नियमाच्छेप
ग्रहणमनर्थकं स्यात् । आहेद सूत्रमनर्थकं कथं ? पूर्वयोर्योगबोरुभयतो नियमे सति जरायुजादीनां गर्भोपपाद
योद्वाऽसति व्यभिचारे, शेषाणामेव समूर्धेनमुत्सर्गोत्तिष्ठते इति । उच्यते स एवोभयो नियमो दुर्लभः, पक्षस्यै
कत्वात्, अतोऽन्यतरनियम एवाश्रयितव्यस्तस्मिन् च सति सूत्रमिदमारब्धव्यम् । तेषां पुन सप्ताश्रया त्रिविधजन्मना
माहितबहुत्रिरूपनयोन्यभिभेदानां शुभाशुभनामकर्मनिर्णयितानि निबन्धफलानुभवाधिष्ठानानि शरीराणि
कानीत्यत्र आह—

औदारिकवैक्रियिकाहाङ्गत्तैजसकर्मणानि शरीराणि ॥ ३६ ॥

शीर्यत इति शरीराणि घटाद्यानिप्रसंग इति चेन्न नामधर्मीनिमित्तत्वाभावात् ॥ १ ॥
यदि शीर्यत इति शरीराणि घटादीनामपि निवारणमस्तीति शरीरत्वमिति प्रसज्येत ? तत्र । किं कारणं ? नाम-
कर्मनिमित्तत्वाभावात् । शरीर नामकर्मोदयाच्छरीरं न च घटादिषु सोस्तीति नास्त्वितिप्रसंगः ।

विग्रहभावा इति चेन्न रूढिशब्देऽपि व्युत्पत्तौ क्रियाश्रयात् ॥ २ ॥ स्यामत् यदि
शरीरनामकर्मोदयाच्छरीरव्यपदेश शीर्यत इति शरीराणीति निग्रहो नोपपद्यते इति ? तत्र । किं कारणं ?
रूढिशब्देऽपि व्युत्पत्तौ क्रियाश्रयात् । यथा गच्छतीति गौरिति विगृह्यते, एव शीर्यत इति शरीराणि इति
निग्रहो भवति ।

शरीरत्वादिति चेन्न तदभावात् ॥ ३ ॥ स्यामत् शरीरत्व नाम सामान्यविशेषोस्ति । तद्यो-
गाच्छरीरं न नाम कर्मोदयादिति ? तत्र । किं कारणं ? तदभावादत् स्वभावेऽन्वयधारणप्रसंगोऽस्ति । तद्व्ये-
नायांतरभूतजातिसवधकल्पना प्रतिनिहितेति नास्ति शरीरत्वम् ।

उदारारत्थूलवाचिनो भवे प्रयोजने वा ठञ् ॥ ४ ॥ उदारस्थूलमिति यावत्, ततो भवे प्रयो-
जने वा ठञ्, औदारिकमिति भवति ।

विक्रियाप्रयोजनं वैक्रियिकं ॥ ५ ॥ अष्टगुणैश्वर्ययोगादेकानेकाशुमहच्छरीरनिनिधुकरण नि-
क्रिया सा प्रयोजनमस्येति वैक्रियिकम् ।

अद्रिपते तदित्याहारकं ॥ ६ ॥ सूक्ष्मपदार्थनिर्ज्ञानार्थमसयमपरिजिहीर्षया च प्रमत्तसयतेना
द्रिपते निर्जलेते तदित्याहारकम् ।

तैजोनिमित्तत्वात्तैजसं ॥ ७ ॥ पत्तैजोनिमित्तं तैजसमिदं तैजसि भव वा तैजसामित्याद्यापते ।
कर्मणामिदं कर्मणां समूह इति वा कर्मणं ॥ ८ ॥ कर्मणामिदं कार्यं कर्मणां समूह इति
वा कथंचिद्भेदविश्लेषपते कर्मणमिति व्यपदिश्यते ।

सर्वेषां कर्मणस्त्वप्रसंग इति चेन्न प्रतिनियतौदारिकादिनिमित्तत्वात् ॥ ९ ॥ स्यात्
यदि कर्मणामिदं कर्मणां समूह इति वा कर्मणामियुच्यते सत्रयामपि तत्तुन्यमित्यौदारिकादीनामपि कर्मणान्
प्रसंग इति ? तत्र । किं कारणं ? प्रतिनियतौदारिकादिनिमित्तत्वात् । औदारिक शरीरनामादीनि हि प्रतिनियताणि
कर्मणि सति तद्गुणभेदाद्भेदो भवति ।

तत्कृतत्वेऽप्यन्वयवदशनाद्भेदादियत् ॥ १० ॥ यथा मृषिङ्कारणादिशेषेपि घटशरादीनां
सज्ञाशब्दादिभेदाद्भेदस्तथा कर्मणामपि औदारिकादीनां सज्ञादिभेदाद्भेदोऽस्मिन् ।

तद्वनाल्लिङ्गान्याभिमिष्यते ॥ ११ ॥ कार्मणशरीरप्रगाल्लिङ्गया चौदारिकादीनामभिमिष्यति
रत कार्यकारणभेदान्न सांपा कार्मणत्व । किं च—

विसृतोपचयेन व्यवस्थानात् क्रिन्नगुडरेणुश्लेषवत् ॥ १२ ॥ यथा वैज्ञसिकपरिणामात्
क्रिन्नगुडे रेणूनामुपश्लिष्टानामवस्थान तथा कर्मण्यथौदारिकादीना वैज्ञसिकोपचयेनाऽस्थानमिति नानात्वं सिद्ध ।

कार्मणमसन्नित्ताभावादिति चेन्न निमित्तनिमित्तिभावात्तस्यैव प्रदीपवत् ॥ १३ ॥
स्यादेतन्न कार्मण नाम शरीरमस्ति कुत ? निमित्तात्मात् । यस्य च निमित्त नास्ति तदसत् यथा खरनिपाणमिति ?
तन्न । किं कारण ? तस्यैव निमित्तनिमित्तिभावात्प्रदीपवत् यथा प्रदीपात्मेनात्मप्रकाशनात्प्रकाश्य प्रकाशकश्च
तथा कार्मणमेवात्मनो निमित्त निमित्ति चेति सिद्ध ।

भिष्यादर्शनादिनिमित्तत्वाच्च ॥ १४ ॥ न कार्मणस्य निमित्त नास्ति, किं तर्हि निमित्त ? भि-
ष्यादर्शनादि, ततो ऽसिद्धमेतन्निमित्ताभावादिति ।

इतरथा ह्यनिर्मोक्षप्रसंगः ॥ १५ ॥ यदि कार्मणमनिमित्तमिति गृह्येत अनिमोक्षः स्यात्, अहेतुकस्य
निनाशहेतुत्वाभावात् ।

अशरीरं विशरणाभावादिति चेन्नोपचयापचयधर्मत्वात् ॥ १६ ॥ स्यादेतच्चधौदारिका-
दि शीर्यत इति शरीर न तथा कार्मण शीर्यत इत्यशरीरत्वमस्येति ? तन्न । किं कारण उपचयापचयधर्मत्वात् ।
निमित्तत्वशादि कर्माप्यन्यथौ सतत स्त इति विशरणमस्त्येव ।

तद्ग्रहणमादाविति चेन्न तदनुमेयत्वात् ॥ १७ ॥ स्यादेतत्कार्मणग्रहणमादौ कर्तव्यं कुतस्तद-
धिष्ठानत्वादितरेयामिति ? तन्न । किं कारण ? तदनुमेयत्वात्, यथा घटादिकायोपलब्धे परमाप्वाचनुमान
तथौदारिकादिकायोपलब्धे कार्मणानुमान । कार्यलिङ्ग हि कारणमिति ।

तत एव कर्मणो मूर्तिमत्त्वं सिद्धं ॥ १८ ॥ यस्मान्मूर्तिमदस्य कार्यं तत एव कर्मणः कारणस्य
मूर्तिमत्त्वं सिद्ध । न ह्यमूर्तेनात्मगुणेन निष्क्रियेणाऽदृष्टेन मूर्तिमत क्रियानतो द्रव्यत्पारमो युक्त इति ।

औदारिकग्रहणमादावतिस्थूलत्वात् ॥ १९ ॥ अतिस्थूलमिदमौदारिकमिन्द्रियप्राज्ञत्वात्ततोस्य
ग्रहणमादौ कियते ।

उत्तरेषां क्रमः सूक्ष्मक्रमप्रतिपर्ययः ॥ २० ॥ उत्तरेषा वैक्रियिकादीना पाठञ्चम सूक्ष्मक्रम-
प्रतिपर्ययो वेदितव्यः । वक्ष्यते हि पर पर सूक्ष्ममिति । यथौदारिकस्यैन्द्रियैरुपलब्धस्तथेतरेषा कस्मान्न भव-
तीत्यत आह—

परं परं सूक्ष्मं ॥ ३७ ॥

परशब्दस्यानेकार्थत्वे विवक्षानो व्यवस्थार्थगतिः ॥ १ ॥ परशब्दोयमनेकार्थोऽचनः, क-
चिद्व्यवस्थाया वर्तते यथा पूर्वः पर इति । कचिदव्याये वर्तते यथा परपुत्र परमार्येति अन्यपुत्रान्यभार्येति
गम्यते । कचिप्राधान्ये वर्तते यथा परमिय कन्याऽस्मिन्पुत्रुये प्रयानमिति गम्यते । कचिद्विद्यर्थे वर्तते यथा
पर धाम गत इष्ट धाम गत इत्यर्थ । तत्रेह विवक्षातो व्यवस्थार्थो गृह्यते ।

पृथग्भूतानां शरीराणां सूक्ष्मगुणेन बीप्सानिर्देशः ॥ २ ॥ सज्ञा-लक्षण-प्रयोजनादिभिः
पृथग्भूताना शरीराणा सूक्ष्मगुणेन बीप्सानिर्देश- नियते पर परमिति । यदि पर पर सूक्ष्म प्रदेशतोपि नून
पर पर हीनमिति निपरीतप्रतिपत्तिनिवृत्त्यर्थमाह—

प्रदेशतोऽसंख्येयगुणं प्राक् तैजसात् ॥ ३८ ॥

प्रदेशाः परमाणवः ॥ १ ॥ प्रदिश्यते इति प्रदेशाः परमाणवस्ते हि घटादिव्यत्यन्तेन प्रदिश्यते, प्रदिश्यते एभिरिति वा प्रदेशास्तेर्हि आकाशादीनां क्षेत्रविभागः प्रदिश्यते ।

प्रदेशेभ्यः प्रदेशतः ॥ २ ॥ अपादाने हीयरहाविति तसिः ।

प्रदेशैर्वा प्रदेशनः ॥ ३ ॥ तसि प्रकरणे आद्यादिभ्य उपसर्गानामिति तसि ।

संख्यानातोताऽसंख्येयः ॥ ४ ॥ संख्यान गणनमतीतो यः सोऽसंख्येयः, असंख्येयो गुणोऽस्य तदिदमसंख्येयगुण ।

परंपरमित्यनुवृत्तेः प्राक् तैजसादिति वचनं ॥ ५ ॥ परंपरमित्यनुवर्तते तेन आकर्षणादसंख्येयगुणत्वे प्राप्ते भयोदानिर्णयार्थं प्राक् तैजसादित्युच्यते ।

प्रदेशत इति विशेषणमवगाहक्षेत्रनिवृत्त्यर्थं ॥ ६ ॥ प्रदेशत परंपरमसंख्येयगुणं नामगाह-क्षेत्रत इत्येतस्य प्रतिपत्त्यर्थं प्रदेशत इति विशेषणमुपादीयते । तेनैतदुक्तं भवति—औदारिकाद्वैकिकिकमसंख्येयगुणप्रदेश वैकिकिकादाहारकमसंख्येयगुणप्रदेशमिति । को गुणकारः पल्योपमस्यासंख्येयभागः ।

उत्तरोत्तरस्य महत्त्वप्रसंगं इति चेन्न प्रचयविशेषादयःपिंडतूलनिचयवत् ॥ ७ ॥ स्यामत यद्युत्तरोत्तरमसंख्येयगुणप्रदेश परिमाणमहत्वेनापि भवितव्यमिति । तन्न । किं कारणं प्रचयविशेषादयःपिंडतूलनिचयवत् । यथाऽयंपिंडस्य बहुप्रदेशत्वेपि अल्पपरिमाणत्वं तूलनिचयस्य चाल्यप्रदेशत्वेपि महापरिमाणत्वं प्रचयविशेषात् । तथोत्तरस्य शरीरस्यासंख्येयगुणप्रदेशत्वेपि अल्पपरिमाणत्वं वधविशेषाद्वेदितव्यं । उक्तं प्राक् तैजसात्पर परमसंख्येयगुणमिति, अधोत्तरयोः किं समप्रदेशत्वमुत्तरि पक्षिदितोः । अस्तीत्याह—

अनंतगुणे परे ॥ ३६ ॥

प्रदेशत इत्यनुवर्तते तेनैवमभिसंबन्धं क्रियते आहारकात्तैजस प्रदेशतोऽनंतगुण तैजसा कामेण प्रदेश-तोनंतगुणमिति । को गुणकारः अभव्यानामनंतगुण सिद्धानामनंतभागः ।

अनंतगुणत्वाद्बुभयोस्तुल्ययमिति चेन्नानंतस्थामंतविकल्पात् ॥ १ ॥ स्यादेतद्वनंतगुणत्वाद्बुभयोस्तैजसकामेणपोस्तुल्यत्वमिति । तन्न । किं कारणमनंतस्थानतत्रिकल्पादनतो ह्यनंतविरचयः संख्येयस्य संख्येयविकल्पात् ।

आहारकाद्बुभयोरनंतगुणत्वमिति चेन्न परं परमित्यभिसंबंधात् ॥ २ ॥ स्यामतमाहारकाद्बुभयोरनंतगुण रमेन गम्यते न तैजसा कामेणस्थानतगुण रमतस्तपोस्तुल्यप्रदेशं प्राप्नोतीति तन्न । किं कारणं परंपरमित्यभिसंबन्धात्पर परमनंतगुणमिति गम्यते ।

पश्चिमन्सत्यारात्रोपस्थापरत्वात् परात् इति निर्देशः ॥ ३ ॥ पर कामेण तस्मिन् सति तैजसमभर भवत्यत परात् इति निर्देशोऽन्यात् ।

न वा ष्टद्विषिपपक्षपापात् ॥ ४ ॥ न वैपरीत्यः किं कारणं बुद्धिरित्यन्यात् । न सत्प्राकारेण प्रमेण तैजसकामेणो परत्वादेशः किं, तर्हि ? बुद्ध्या तैजसकामेण निर्गम्यन्त्याप्याहारवात् परं इति व्यतिरेकः ।

व्यवहिते वा परान्दपयोगात् ॥ ५ ॥ अपरा व्यवहिते परान्दप्रमेणो दपयो पया पत्, पत्पितुसामयुग्मे तथाहारकोऽतैजसमभर मेत्रमेत व्यतिरेकस्यापि कामेण परत्वमिति ।

बहुद्रव्योपचितत्वात्तदुपलब्धिप्रसंग इति चेन्नोक्तत्वात् ॥ ६ ॥ स्यादेतद्बहुद्रव्योपचित-
तत्वात्तैजसकार्मणयोरुपलब्धि प्राप्नोतीति । तन्न । किं कारणमुक्तमेतत्प्रचयविशेषात्सूक्ष्मपरिणाम इति । तत्रैत
त्स्याच्छल्यकवन्मूर्तिमद्द्रव्योपचितत्वानुसारिणो जीवस्याभिप्रेतगतिनिरोधप्रसंग इति तन्न । किं कारणं
यस्माद्गुणे अध्येते—

अप्रतीघाते ॥ ४० ॥

प्रतीघातो मृत्यतरेण व्याघातः ॥ १ ॥ मूर्तिमतो मृत्यतरेण व्याघात प्रतीघात इत्युच्यते ।
तदभावः सूक्ष्मपरिणामाद्यःपिंडं तेजानुपपंशवत् ॥ २ ॥ यथाऽय पिंडस्यात् सूक्ष्मप-
रिणामात्तेजोनुप्रवेशो दृष्टस्तथा तेजसकार्मणयोरपि नास्ति वज्रपटलादियु व्याघात इत्यप्रतिघाते इत्युच्यते ।

वैक्रियिकाहारकयोरुपप्रतिघात इति चेन्न सर्वत्र विवक्षितत्वात् ॥ ३ ॥ स्यान्मत वै-
क्रियिकाहारकयोरपि प्रतिघातो नास्ति सूक्ष्मपरिणामादेव, तत्र किमुच्यते तैजसकार्मणे एवाप्रतिघाते इति ।
तन्न । किं कारणं सर्वत्र विवक्षितत्वात् । आलोकातात्सर्वत्र तैजसकार्मणयोरनास्ति प्रतिघात इत्यय विशेषो
विवक्षित । वैक्रियिकाहारकयोस्तु न तथास्ति प्रतिघात । आह किमेवावानेन विशेष आहोस्वित्कश्चिदन्योप्य-
स्ति । इत्यत आह—

अनादिसंबन्धे च ॥ ४१ ॥

अपनानादित्वादात्मन शरीरस्यादिमत्वाद्धिकरणस्यादिशरीरसंबन्ध किं कृतं इत्यत आह—अनादिस-
बन्धे चेति । च शब्द किमर्थं—

चशब्दो विकल्पार्थः ॥ १ ॥ च शब्दो विकल्पार्थो वेदितव्य, अनादिसंबन्धेसादिसंबन्धे चेति ।
कथमिति चेदुच्यते—

बंधसंतत्यपेक्षयानादिः संबन्धः सादिश्च विशेषतो बीजवृक्षवत् ॥ २ ॥ यथा वृक्षो बीजा-
दुत्पन्न, तच्च बीजमपरस्माद्वृक्षात्, स चापरस्माद्बीजादिति कार्यकारणसंबन्धसामान्यापेक्षयाऽनादिसंबन्ध ।
अस्माद्बीजादय वृक्षोऽस्माच्च वृक्षादित् बीजमिति विशेषापेक्षया सादि । एव तैजसकार्मणयोरपि पौनर्मविक-
निमित्तनैमित्तिकसंतत्यपेक्षयाऽनादिसंबन्ध, विशेषापेक्षया सादिरिति ।

एकतेनादिमत्त्वेऽभिनवशरीरसंप्रधाभावो निर्निमित्तत्वात् ॥ ३ ॥ यस्यैकातेनादिमान्
शरीरसंबन्धस्तस्य प्रागात्यतिकीं शुद्धिमादधनो जीमस्याभिनवशरीरसंबन्धो न स्यात् कुत । निर्निमित्तत्वात् ।

मुक्तात्माभावप्रसंगश्च ॥ ४ ॥ यद्येकातेन सादिसंबन्धो यथा सादिशरीरमकत्मात्संबन्धयते एव
मुक्तात्मनोऽप्याकस्मिकशरीरसंबन्धः स्यादिति मुक्तात्माभावप्रसंगः स्यात् ।

एकतेनानादित्वे चानिर्मोक्षः प्रसंगः ॥ ५ ॥ अथैकातेनानादित्व कल्प्यते एवमपि यस्या-
नादित्व तस्यातोपि नास्तीत्याकाशमकार्यकारणसंबन्धाभावात् ततश्चानिर्माक्ष प्रसजति । ननु चानादेरपि
बीजवृक्षसतानस्याग्निसंबन्धे सत्यतो दृष्ट न तस्यैकातेनाऽनादित्वाभावात् । बीजवृक्षो हि विशेषापेक्षया-
ऽऽदिमताविति । तस्मात्साधुक्त केनचिद्व्यकरणे, अनादिसंबन्ध केनचिप्रकारेणादिमानिति । ते एते तैज-
सकार्मणे किं कस्याधिदेव भवत उताऽविशेषेणेत्यत आह—

सर्वस्य ॥ ४२ ॥

सर्वशब्दो निरवशेषवाची ॥१॥ निरवशेषस्य ससारिणो जीवस्य ते द्वे अपि शरीरे भवत इत्यर्थ ।
संसरणधर्मसामान्यादेकवचननिर्देशः ॥ २ ॥ संसरणधर्मसामान्ययोगादेकवचननिर्देश

कदाचिद्द्विधिशेषसद्भावज्ञानार्थं, कदाचित्सूक्ष्मपदार्थनिर्धारणार्थं, समयपरिपालनार्थं च भरतेरावृत्तेषु केव-
लिविरेहे जातसशयस्तर्जिर्णयार्थं महाविदेहेषु केवलिसकाश जिगमिपुरौदारिकेण भे महानसयमो भवतीति
विद्वानाहारक निर्वर्तयति ।

आहारकमिति प्रागुक्तस्य प्रत्याम्नायः ॥ ५ ॥ एव प्रकारमाहारकमित्येतस्य प्रतिपादनार्थं
पुनस्तस्य प्रत्याम्नायं क्रियते ।

प्रमत्तसंयतग्रहणं स्वामिविशेषप्रतिपत्त्यर्थं ॥ ६ ॥ यदाहारकशरीरं निर्वर्तयितुमारभते तदा
प्रमत्तो भवतीति प्रमत्तसयतस्येत्युच्यते ।

इष्टतोऽवधारणार्थमेवकारोपादानं ॥ ७ ॥ यथैव निज्ञायते प्रमत्तसयतस्यैवाहारकं नान्यस्येति ।
मैव विज्ञायि प्रमत्तसयतस्येवाहारकमेवेति माऽभूदौदारिकादिनिवृत्तिरिति ।

एषां शरीराणां परस्परतः संज्ञास्वालक्षण्यस्वकारणस्वामित्वसामर्थ्यप्रमाणक्षेत्रस्पर्शन-
कालांतरसंख्याप्रदेशभावाल्लक्षण्यहस्तादिभिर्विशेषोपसेयः ॥ ८ ॥ उक्तानुक्तार्थसप्रार्थमिदं वाक्यं ।
तत्र सज्ञातोऽन्यत्वमौदारिकादीनां घटपटादिवत् । स्वालक्षण्यान्नात्व, सौल्यलक्षणमौदारिक । विविधार्थिगु-
णयुक्तनिकरण वैक्रियिक, । दुरधिगमसूक्ष्मपदार्थतरुनिर्णयलक्षणमाहारक । श्लक्ष्णवलप्रभालक्षण तैजस ।
तद्द्विधेयं नि सरणात्मकमितरत्त । औदारिकवैक्रियिकाहारकदेहाभ्यन्तरस्य देहस्य दीप्तिहेतुरनि सरणात्मक ।
यतेहप्रचारित्रस्यातिक्रुद्धस्य जीवप्रदेशसपृक्त बहिर्निष्क्रम्य दाह्य परिवृत्वावतिष्ठमान निष्पावकहरितपरिपूर्ण
स्याल्यमग्निरिव पचति पक्त्वा च निवर्तते, अथ चिरमवतिष्ठते अग्निदाहोर्ध्वो भवति तदेतन्नि सरणात्मक ।
सर्वकर्मशरीरप्ररोहलक्षण कर्मण । स्वकारणतोऽन्यत्व- औदारिकशरीरनामकरणमौदारिक, वैक्रियिकशरीर
नामकारण वैक्रियिक, आहारकशरीरनामकरणमाहारक, तैजसशरीरनामकारण तैजस, कर्मणशरीरनामका-
रण कर्मण । स्वामिभेदादन्यत्व- औदारिक तिर्यङ्मनुष्याणां, वैक्रियिक देवनारकाणां, तेजो वायुकायिक, पचै-
द्रियतिर्यङ्मनुष्याणां च केया चित् । आह चेदेक जीवस्थाने योगभगे सप्तत्रिंशत्काययोगश्च तिर्यङ्मनुष्याणां,
वैक्रियिककाययोगो वैक्रियिकमिश्रकाययोगश्च देवनारकाणामुक्त, इह तिर्यङ्मनुष्याणामपीत्युच्यते- तदिद-
मार्थपरिहृद्, इत्यत्रोच्यते न, अन्यत्रोपदेशात् । व्याख्याप्रज्ञसिद्धकेषु शरीरभग वायोरौदारिकवैक्रियिकतैजसकर्म-
णानि चत्वारि शरीराण्युक्तानि गनुष्याणां च एवमप्यार्थयोस्तयोर्विरोधः, न विरोध आगिप्रायकत्वाजीवस्थाने
सर्वदेवनारकाणां सर्वकालवैक्रियिकदर्शनात् तद्योगविधिरित्यभिप्राय नैव तिर्यङ्मनुष्याणां लब्धिप्रत्यय
वैक्रियिक सर्वेषां सर्वकालमस्ति कादाचित्कत्वाद्वाख्याप्रज्ञसिद्धकेष्वस्तिचत्वारिभिः प्रयोक्त । आहारक
प्रमत्तसयतस्य । तैजसकर्मणे सर्वससारिणा । सामर्थ्यतोऽन्यत्व-औदारिकस्य सामर्थ्यं द्वेषा भरणुणप्रत्ययत्वात्,
तिर्यङ्मनुष्याणामिहाष्टपदचक्रधरवासुदेवादीनां प्रकृष्टविकृष्टार्थदर्शनाद्भवप्रत्यय । तपोपलानामृषीणां यच्छरीर
धिकरणसामर्थ्यं तद्गुणप्रत्यय । तप सामर्थ्यं तदिति चेन्नौदारिकशरीरादृते तपस केवलस्य शरीरविकरण-
सामर्थ्याभावाद् । वैक्रियिकस्य सामर्थ्यं मेहप्रचलनसकलमहीमडलोद्घर्तनादि । आहारकस्य सामर्थ्यमप्रतिह-
तरीयता । वैक्रियिकस्याप्यप्रतिहतसामर्थ्यं वज्रपटलादिष्वप्रतिघातदर्शनात् । इति चेन्नैत्रसामानिकादीनां प्रकर्ष
दर्शनादनतवीर्ययतिना चेंद्वीर्यस्य प्रतिघातश्रुतेः सप्रतिघातसामर्थ्यं वैक्रियिक । सर्वाणि चाहारकशरीराणि
तुल्यवीर्यवादप्रतिहतत्वाच्चाऽप्रतिघातवीर्याणि । तैजसस्य सामर्थ्यं कोपप्रसादापेक्ष दाहानुग्रहरूप । कर्मणस्य
सामर्थ्यं सर्वकर्मवकाशदान । प्रमाणतोऽन्यत्व । सर्वजघन्येनांगुलासल्येयभागप्रमाण सूक्ष्मनिगोतौदारिक,
उत्कर्षेण साधिकयोजनसहस्रप्रमाण नदीश्वरवापीपक्षौदारिक । वैक्रियिक मूलशरीरतो जघन्येनारक्षिप्रमाण
सर्वार्थसिद्धिदेवस्य, उत्कर्षेण पचधनु शतप्रमाण, तमस्तम प्रमाया नारकस्य विक्रियितोत्कर्षेण जवूद्दीप-
प्रमाण, वैक्रियिक शरीर विकरोति देव । आहारकमरत्तिप्रमाण । तैजसकर्मणे जघन्येन यदौपात्तौदारिकशरीर

प्रमाणे, उत्कर्षेण केवलिसमुद्घाते सर्वलोकप्रमाणे । क्षेत्रतोऽन्यत्व- औदारिकवैक्रियिकाहारकाणि लोकस्यासह्येयभागक्षेत्रे । तैजसकार्मणे लोकस्यासह्येयभागेऽऽसह्येयेषु भागेषु सर्वलोकै वा प्रतरलोकपुरणयो । स्पर्शनतोऽन्यत्व- औदारिकादानामिकजीव प्रति वक्ष्याम- औदारिकेण तिर्यग्भि- सर्वलोक एष्टः । मनुष्ये लोकस्यासह्येयभाग- । मूलवैक्रियिकशरीरेण लोकस्यासह्येयभागा उत्तरवैक्रियिकेणाऽष्टौ चतुर्दशभागा देशोना, कथ ? सौधर्मदेवा स्वपरप्रधान्यादारणाच्युतविहारात् पडरज्जुगच्छति स्वप्रधान्यात्, अथ आ वादकपृथिव्या द्वे रज्जु इति । आहारकेण लोकस्यासह्येयभाग एष्टाति, तैजसकार्मणाभ्या सर्वलोक । कालतोऽन्यत्व- एक जीव प्रति वक्ष्याम । मिश्रक वर्जयित्वौदारिकस्य तिर्यग्भ्यनुष्याणां जघन्येनातर्मुहूर्त, उत्कर्षेण त्रीणि पत्योपमान्यतर्मुहूर्तानानि, स चातर्मुहूर्तोऽपर्याप्तकाल । वैक्रियिकस्य देयान्प्रति मूलवैक्रियिकदेहस्य जघन्येन दशवर्षसहस्राण्यपर्याप्तकालातर्मुहूर्तानानि, उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्तामरोपमाण्यपर्याप्तकालातर्मुहूर्तानानि, उत्तरवैक्रियिकस्य जघन्य उत्कृष्टथाऽतर्मुहूर्त । तीर्थकारजनमनदीधरार्हदायतनादि- पूजासु कथामिति चेत् पुन पुनर्विकरणात्सातत्यावच्छेद । आहारकस्य काले जघन्यउत्कृष्टाष्टातर्मुहूर्त, तैजसकार्मणयो सतत्त्वादेशादभन्यान्प्रत्यनादिरपर्यवसानः काल । गन्याश्च काश्चित्प्रति येऽनतेनापि कालेन न सेत्स्यति । ये सेत्स्यति तान् प्रत्यनादि सपर्यवसान एकसमयिक । नित्येक प्रति तैजसस्य पट्पष्टे सागरोपमाणि । कार्मणस्य कर्मस्थिति सततिसागरोपमकोटिकोव्य । अतरेऽन्यत्वमौदारिकादानामेकजीव प्रति वक्ष्यामि- मिश्रक वर्जयित्वौदारिकस्यातर्मुहूर्तांतर जघन्य, कतरंतरतर्मुहूर्त ' औदारिकमिश्रकालोतर्मुहूर्त' । कथ ? इह चातुर्गतिक' तिर्यग्भ्यनुष्येपुन्योत्तर्मुहूर्तमपर्याप्तको भूत्वा पर्याप्तकत्व प्राप्यातर्मुहूर्त जीवित्वा मृत, पुनस्तिर्यग्भ्यनुष्ययोरन्यतरत्रोत्पन्न अपर्याप्तिकीमातर्मुहूर्तकीमनुभूय पर्याप्तको जात, लब्धमौदारिकातर । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्तामरोपमाणि सातिरेकाणि । कथ ? यो मनुष्यस्त्रयस्त्रिंशत्तामरोपमायुषेषु देवेपूपय स्थितिक्षये प्रच्युत पुनर्मनुष्येपूपयते तस्य यो पर्याप्तिकालस्तेनाधिकानि त्रयस्त्रिंशत्तामरोपमाणि । वैक्रियिकस्य जघन्यमतरतर्मुहूर्त, कथ ? मनुष्यस्तिर्यग्वा मृत, दशवर्षसहस्राण्युष्कदेवेपूपय च्युत मनुष्येऽ तिर्यग्भु चोलायाःपर्याप्तकालमनुभूय पुनर्देवायुर्वेद उच्यते लब्धमतर, वैक्रियिकस्योत्कर्षेणातरमनतकाल, कथ ? देवत्वाप्युतोऽनतकाल तिर्यग्भ्यनुष्येव्यटिवा देवो जात, अपर्याप्तकालमनुभूय वैक्रियिकशरीरो दृष्ट लब्धमतर, आहारकस्यातर जघन्यमतरतर्मुहूर्त प्रमत्तसयत आहारक निर्वर्त्यातर्मुहूर्तामाहारकेण सित' प्रकृताहारकशरीरकार्यमुपसह्य पुनर्लब्धितनिधानादतर्मुहूर्तमनस्याय निर्वर्तयतीति लब्धमतर । उत्कर्षेणार्ध- पुद्गलपरिवर्त अतर्मुहूर्तानि, कथ ? योऽनादिमिथ्यादर्शनमोहमुपशम्योपशमसम्यक्त्व सयम च युगपत्प्रतिपन्न उपशमसम्यक्त्वाप्युतो वेदक सम्यक्त्वेनोत्पद्यातर्मुहूर्तस्थित सन्नप्रमत्तसयतसगने आहारक बध्वा तत प्रमत्तसयतो निर्वर्त्य मूलशरीर प्रविश्य मिथ्यात्व गत' सोऽर्धपुद्गलपरिवर्त देशोनमटिचा मनुष्येपूपय पूर्वनिधिना सम्यक्त्वमुत्पाद्याऽन्यतसम्पदाष्टिसयतासयतयोऽन्यतरत्र दर्शनमोह क्षपयित्वा सयम प्रतिपद्याप्रमत्त- हारस्य बधक प्रमत्तो निर्वर्तयतीति लब्धमतर । अत्र ये क्षयोपशमप्राथमिकाधत्वारंतरतर्मुहूर्तास्ते कतरे ? प्रथमो दर्शनमोहोपशमसम्यक्त्वसमानकालसयमातर्मुहूर्त । द्वितीयो वेदकसम्यक्त्वातर्मुहूर्त । तृतीय आहारकबधातर्मुहूर्त । चतुर्थ आहारकनिर्वृत्त्यतर्मुहूर्त । एते च चार आया अतर्मुहूर्ता उत्तरकालमाहारकशरीर निर्दृश्यतर्मुहूर्त पचमो मूलशरीर प्रविश्य प्रमत्ताप्रमत्ताभ्या बहून्वाराननुभवतो बहवोतर्मुहूर्ता अतोथ प्रवृत्त करणनिशुद्ध्या विशुद्धो विश्रात । अपूर्वकरणादिचिन्तिसूत्रमसापरायक्षीणरुपायसयोग्ययोगिनामैकैकोऽतर्मुहूर्त इयता कालेन हीनोर्धपुद्गलपरिवर्त । तैजसकार्मणयोनीत्यतर सर्वससारिषु सर्वकाल सनिधानात् । सह्या- तोऽन्यत्व- औदारिकाण्यसह्येया लोका, वैक्रियिकाण्यसह्येयाता श्रेणयो लोकप्रतरस्यासह्येयभाग, आहा रकाणि सह्येयानि चतु पचाशत, तैजसकार्मणान्यनतानि अनतानतलोका । प्रदेशतोऽन्यत्व- औदारि- कस्यानता प्रदेशा अभन्यानामनतरुणा सिद्धानामनतभागा । एव शेषाणा चतुर्णामपि शरीराणामनत- र्वागतविकल्पत्वाद्दुत्तरोत्तराण्यधिकानि, आधिक्यपरिमाण प्रागुक्त । भावतोऽन्यत्व- औदारिकादित्वशरीर-

नामोदयात्सर्वाण्यौदयिकभावा । अल्पबहुत्वतोऽन्यत्व- सर्वात् स्तोत्रान्याहारकाणि, वैक्रियिकाण्यसह्येयगु-
णानि को गुणकार असह्यता १ श्रेणयः, लोकप्रतरस्यासह्येयभाग, तत्त औदारिकाणि असह्येयगुणानि ।
को गुणकारः २ असह्येया लका । तज्जसकामर्णानामनतगुणानि को गुणकार सिद्धानामनतगुणा । आत्माधि-
श्रितकार्मणनिमित्तविभूतितानि शरीराणि विभ्रता ससारिणां चातुर्विध्यतामिन्द्रियसंबन्धप्रतिविकल्पभाजां
प्रतिप्राणिनां किं त्रिलिंगसन्निधानमुत्तल्लिङ्गनियम कश्चिदस्तीत्यत उत्तर पठति—

नारकसंमूर्च्छिनो नपुंसकानि ॥ ५० ॥

धर्मार्थकाममोक्षकार्यनरणात्रराः ॥ १ ॥ धर्मार्थकाममोक्षलक्षणानि कार्याणि नृणति
नयतीति नरा ।

नरान् कायंतीति नरकाणि ॥ २ ॥ शीतोष्णासद्ब्रवोदयापादितेभेदनया नरान् कायति शब्दा
यत् इति नरकाणि ।

नृपंतीति वा ॥ ३ ॥ अथवा पापकृत प्राणिन आव्यतिक दुःख नृणति नयतीति नरकाणि ।
औणादिक कर्तर्यक ।

नरकेषु भवा नारकाः ॥ ४ ॥

संमूर्च्छं संमूर्च्छ सः एषामस्तीति संमूर्च्छिनः ॥ ५ ॥ नारकाश्च संमूर्च्छिनश्च नारकसंमूर्च्छिनः ।

नपुंसकवेदाशुभनाभोदयान्नपुंसकानि ॥ ६ ॥ चारित्रमोहविकल्पनोक्तभायभेदस्य नपुंसकवेद-

स्याशुभनान्नरचोदयान्न खियो न पुमास इति नपुंसकानि भवति । नारकसंमूर्च्छिनो नपुंसकान्येति नियम ।
तत्र हि स्त्रीपुंसत्रियया मनोज्ञशब्दगद्यरूपरसस्पर्शसवधनिमित्ताऽल्पापि मुखमात्रा नास्ति । यथेवमत्रियते-
ऽर्थादापन्नमेतदुक्तेभ्योन्ये ये ससारिण, तेषां त्रिलिंगत्वमिति । यत्रात्यतनपुंसकलिंगस्याभावस्तप्रतिपाद-
नार्थमाह—

न देवाः ॥ ५१ ॥

स्त्रीपुंसविषयनिरतिशयसुखानुभवनादेवेषु नपुंसकाभावः ॥ १ ॥ स्त्रैण पीत्र च यनि-
रतिशय मुख शुभगतिनामोदयोपेक्ष तदेवानुभवतीति न तेषु नपुंसकानि सति तच्चोपरि वक्ष्यते । अथेतेरे
कियद्विगा इत्यत आह—

शेषास्त्रिवेदाः ॥ ५२ ॥

त्रयो वेदा येषां ते त्रिवेदा के पुनस्ते ? स्त्रीत्व पुस्त्व नपुंसकत्वमिति । कथं तेषां सिद्धिः ?

नामकर्मचारित्रमोहनोरुपायोदयाद्देवत्रयसिद्धिः ॥ १ ॥ नामकर्मणश्चारित्रमाहविकल्पस्य

नोक्तपायस्य चोदयाद्देवत्रयस्य सिद्धिर्भवति । वेद्यत इति वेदो लिंगमित्यर्थं तद्विग द्विभिध द्रव्य
लिंग भावलिङ्ग चेति । नामकर्मोदयाद्योनिमेहनादि द्रव्यलिंग भवति । नोक्तपायोदयाद्भावलिङ्ग । तत्र स्त्रीवेदो-
दयास्वायव्यस्या गर्भ इति स्त्री, पुनेदोदयासूते जनयत्वपत्यमिति पुमान्, नपुंसकवेदोदयात्तदुभयशक्ति
विभ्रत नपुंसक । ऋद्विशन्द्राश्चैते । ऋद्विषु च क्रिया व्युत्पत्त्यर्थेन, यथा गच्छतीति गौरिति । इतरथा हि गर्भ-
धारणादित्रियाप्राधान्ये बालवृद्धानां तिर्यग्भ्रनुष्याणां देवानां कार्मणकार्ययोगस्थानां च तदभावात्स्त्रीयादि-
व्यपदेशो न स्यात् । तत्र हि स्त्रीवेदोऽगारवत् पुनेदस्त्रुणाभिन्नत् इषकभिन्नन्नपुंसकवेदस्त एते त्रयोपि वेदा
शेषाणां गर्भजाना भवति । य इमे जन्मयोनिशरीरलिङ्गान्यथाहितविशेषा प्राणिनां निरदिश्यत देशादयो
विचित्रमूर्धमर्षदशौकृताश्चतस्तुष्टु गतिषु शरीराणि धारयत किं यथाबालमुपमुक्तायुषो मूर्धतराप्याम्बुदि
उतायथाकालमर्षत्यत उत्तर पठति—

औपपादिकचरमोत्तमदेहा संख्येयवर्षायुषोऽनपवर्त्त्यायुषः ॥ ५३ ॥

औपपादिका उक्ता ॥ १ ॥ उक्ता व्याख्याता औपपादिका देवनारका इति ।

चरमशब्दस्यांतवाचित्वाच्चज्जन्मनि निर्वाणार्हग्रहणं ॥ २ ॥ चरमशब्दोऽप्यवर्षायवाची चरमो देहो येषां त इमे चरमदेहा इति परीतससारास्त्वज्जन्मनिर्वाणार्हा गृह्यते ।

उत्तमशब्दस्योत्कृष्टवाचित्वाच्चक्रधरादिग्रहणं ॥ ३ ॥ अयमुत्तमशब्द उल्लेखवाची उत्तमो देहो येषां त इमे उत्तमदेहा इति चक्रधरादिग्रहण वेदितव्य ।

उपमाप्रमाणगम्यायुषोऽसंख्येयवर्षायुषः ॥ ४ ॥ अतीतसख्यानानुपमाप्रमाणेन पत्यादिना गम्यायुषैषां त इमेऽसंख्येयवर्षायुषस्तिर्यङ्मनुष्याणामुत्तरकुर्वादिषु प्रसृता ।

बाह्यमत्स्यपवशादायुषो हासोऽपवर्तः ॥ ५ ॥ बाह्यस्योपघातनिमित्तस्य निपशब्दादे सति सन्निधाने हासोऽपवर्त इत्युच्यते । अपनर्च्यमायुषैषां त इमेऽपवर्त्यायुषः, नापवर्त्यायुषोऽनपवर्त्यायुषः, एते औपपादिकादप उक्ता अगपनर्त्यायुषो न हि तेषामायुषो बाह्यनिमित्तपवशादपवर्तोस्ति ।

अंत्यचक्रधरावसुदेवादीनामायुषोऽपवर्तदर्शनादभ्याप्तिः ॥ ६ ॥ उत्तमदेहाश्चक्रधरादयोऽनपवर्त्यायुष इत्येतत् लक्षणमभ्यापि । कुत ? अतस्य चक्रधरस्य ब्रह्मदत्तस्य वासुदेवस्य च कृष्णस्य अन्येषां च तादृशानां बाह्यनिमित्तपवशादायुरपरतदर्शनात् ?

न वा चरमशब्दस्योत्तमविशेषणत्वात् ॥ ७ ॥ न वैपदोप किं कारणं ? चरमशब्दस्योत्तमविशेषणत्वात् । चरम उत्तमो देह एषां त चरमोत्तमदेहा इति ।

उत्तमग्रहणमेवेति चेन्न तदनिवृत्तेः ॥ ८ ॥ स्यादेतदुत्तमग्रहणमेवास्तु उत्तमदेहा इति ? तन्न किं कारणं ? तदनिवृत्तेः, यो दोष उक्तोऽभ्याप्तिरिति स तदवस्य एष तेषामप्युत्तमदेहत्वात् ।

चरमग्रहणमेवेति चेन्न तस्योत्तमत्वप्रतिपादनार्थत्वात् ॥ ९ ॥ स्यान्नत चरमग्रहणमेवास्तु चरमदेहा इति नार्थ उत्तमग्रहणनेति ? तन्न किं कारणं ? तस्योत्तमत्वप्रतिपादनार्थत्वात् । स हि चरमो देह सर्वेषामुत्तम इत्यर्थ प्रतिपाद्यते । चरमदेहा इति केषाचिपाठ एतेषां नियमेनानुरनपवर्त्यामितरेषामनियमः ।

अप्राप्तकालस्य मरणानुपलब्धेः परवर्ताभाव इति चेन्न दृष्टत्वादाक्षफलादिवत् ॥ १० ॥ यथावधारितपाककालप्राप्तेः सोपायोपक्रमे सत्याप्रफलादीनां दृष्ट पाकस्तथा परिच्छिन्नमरणकालात् प्रागुदीरणाप्रत्यय आयुषो भवत्यपरतः ।

आयुर्वेदसामर्थ्याच्च ॥ ११ ॥ यथाष्टागयुर्वेदविद्विषयक प्रयागेतिनिपुणो यथाकालवातायुदया प्राग्मननविरचनादिनानुदीर्णमव श्लेष्मादि निराकरोति । अकालमृत्युव्युदासार्थं रसायन औषधिशल्यन्यथा रसायनोपदेशस्य वैयर्थ्यं न वादोस्ति ? अत आयुर्वेदसामर्थ्यादित्यकालमृत्युः ।

दुःखप्रतीकारार्थं इति चेन्नोभयथा दर्शनात् ॥ १२ ॥ स्यान्नत दुःखप्रतीकारार्थं आयुर्वेदस्येति ? तन्न किं कारणं ? उभयथा दर्शनात् । उपन्नवेदनयार्हं चिकित्सादर्शनात् ।

कृतमणाशप्रसंग इति चेन्न दत्तवै फल निवृत्तेः ॥ १३ ॥ स्यान्नत यद्यकालमृत्युरिति कृतप्रणाश प्रसज्यते इति ? तन्न किं कारणं ? दत्तवै फल निवृत्तेर्नाकृतस्य कर्मणः फलमुपसृज्यते नच कृतकर्मफलविनाश अनिमाक्षप्रसंगात्, दानादिक्रियारमाभानप्रसंगाच्च । किंतु कृत कर्म फलैः फल दत्तवै निवर्तते निततार्द्रपटशोषवत् अमथाकालनिवृत्त पाक इत्ययं विशेषः ।

इति तत्त्वार्थवार्तिके व्याख्यानानालंकारे द्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोध्यायः ।

ओंनमः सिद्धेभ्यः ।

मोक्षमार्गे त्रिविधे कृते आशुबुद्धिदृष्टस्य सम्यग्दर्शनस्य विषयप्रदर्शनार्थं जीवादिपदार्थोपदेशे कर्तव्ये जीना निर्दिष्टा । इदानीं तदधिष्ठानव्याख्यानप्रसंगेन लोकविभागो वक्तव्यः स पुनस्त्रि-
विध अधोलोकस्तिर्यग्लोक ऊर्ध्वलोक । तत्र क्रमप्राप्तस्याऽधोलोकस्त वर्णनार्थमुच्यते । अथना सवेगहेतुत्वात्
स नारकी' शीतोष्णनिमित्ता सुतीव्रवेदना श्रुत्याऽथ कथं सतिप्र स्यादिति प्रथममधोलोक उच्यते । अथ-
वा भवप्रत्ययवधिर्देवनारकाणामित्येवमादिषु नारका श्रुता, तत पृच्छति केते नारका इति तत्प्रतिपादनार्थं
तदधिकारणनिर्देशं क्रियते—

रत्नशर्करावालुकार्पकधूमतमोमहातमःप्रभाभूमयो घनांबुवाता-

काशप्रतिष्ठाः ससाधोधः ॥ १ ॥

रत्नादीनामितरेतरयोगे इंद्रः ॥ १ ॥ रत्न च शर्करा च वालुका च पक्वधूमश्च तमश्च
महातमश्च रत्नशर्करावालुकापकधूमतमोमहातमासीति इतरेतरयोगे द्वौ दृश्यः ।

प्रभाशब्दस्य प्रत्येकं परिसमाप्तिर्भुजिवत् ॥ २ ॥ यथा देवदत्ताजिनदत्तगुरुदत्ता भोग्यता-
मिति प्रत्येकं भुजि परिसमाप्यते । एव प्रभाशब्दस्यापि प्रत्येकं परिसमाप्तिर्देितव्या । रत्नप्रभा शर्कराप्रभा
वालुकाप्रभा पक्वप्रभा धूमप्रभा तम प्रभा महातम प्रभा चेति ।

साहचर्यात्ताच्छब्दासिद्धिर्यौष्टिवत् ॥ ३ ॥ यथा यष्टिसहचरितो देवदत्तो यष्टिरित्युच्यते तथा
चित्र-वज्र-वैदूर्य-लोहित-क्षमसार-गल्प-गोमेद-प्रवाल-ज्योती-रसाजन-मूलकांठ-रक्तिक-चदन-वर्षक-यकुल-
शिलामयाह्वयोडशधापरिलङ्घतरत्नप्रभासहचरितत्वाद् रत्नप्रभा भूमि । शर्कराप्रभासहचरिता शर्कराप्रभा,
वालुकाप्रभासहचरिता वालुकाप्रभा, पक्वप्रभासहचरिता पक्वप्रभा, धूमप्रभासहचरिता धूमप्रभा, तम प्रभा-
सहचरिता तम प्रभा, महातम प्रभासहचरिता महातम प्रभेति ।

तमःप्रभेति विरुद्धमिति चेन्न स्वात्मप्रभोपपत्तेः ॥ ४ ॥ स्वमत तमोधकार', प्रभा प्रभास
इति विरुद्धवेतानर्थो यदि तमो न प्रभा, अथ प्रभा न तमस्तमप्रभेभ्यभिधानमनुपपन्नमिति ? तत्र किं,
कारण ? स्वामप्रभोपपत्ते । न दीप्तिरूपेण प्रभा किं तर्हि द्रव्याणां स्वामेव युजा प्रभा यत्तन्निधाना मनु-
ष्यादीनामय सन्वयहारो भवति स्थिच्छृणुप्रमामिदं रूक्षच्छृणुप्रमामिति ततस्तमःप्रभेति ।

भेदे रूद्धिशब्दानामगमरुत्वमवयवार्थाभावादिति चेन्न सूत्रस्य प्रतिपादनोपायत्वात् ॥ ५ ॥
स्यादेतद्येते नैमित्तिका रूद्धिशब्दा भेदे गमरुत्वमेव नास्ति कुतोऽवयवार्थाभावादिति ? तत्र किं, कारण
सूत्रस्य प्रतिपादनोपायत्वात् तेना सज्ञाशब्दानां प्रतिपादनोपायभूतमिदमस्मान्निबन्धनस्यानाच्छब्दातराण्युप-
पद्यते धैर्या सज्ञायते ।

भूमिग्रहणमधिकरणविशेषप्रतिपत्त्यर्थं ॥ ६ ॥ यथा स्वर्गान्दृष्टानि भूमिमनाश्रित्याऽऽश्रितानि
न तथा नारकावासा किं तर्हि ? भूमिग्रहणं व्यवस्थिता इत्यधिकरणविशेषप्रतिपत्त्यर्थं भूमिग्रहण ।

घनांबुवादिग्रहणं तदालंबननिर्ज्ञानार्थं ॥ ७ ॥ तानां भूमिनामाऽऽश्रितनिर्ज्ञानार्थं घनांबुवादिग्रहण
क्रियते घनमेवंबु घनांबु घनांबु च यातदवाकाशं च घनांबुवाताकाशानि तानि प्रतिष्ठाऽऽश्रयो यानां सा
घनांबुवाताकाशाप्रतिष्ठा । सर्वा एता भूमय घनोदधिकरणप्रतिष्ठा, घनोदधिकरणं घनायावत्प्रतिष्ठा, घनराज
वलयं तदुवाकवलयप्रतिष्ठा, तदुवाक वलयमाकाशाप्रतिष्ठाकाशात्मा मन्वनिष्ठ, तस्यैवाधारत्वेऽप्यन्तः । श्रौतव्येयानि

वलयान्यन्वर्थसञ्ज्ञानि प्रत्येक त्रिंशतियोजनसहस्रबाहुल्यानि । तत्र घनीदधयो मुद्गसन्निभाः, घनघाता गोमूत्रपर्णा, अण्पक्तपर्णास्तनुवाता । तत्र रत्नप्रभाया बाहुल्यमेकयोजनशतसहस्रगशातिश्च योजनसहस्राणि । तस्यास्त्रयोभागा खरपृथिवीभागः, पकवहुल, अब्वहुलश्चेति । तत्र चित्रादिपोडगघाप्रकृतस्तरत्वाचित खरपृथिवीभाग पोडशयोजनसहस्रत्रहुल । पकवहुल चतुरशीतियोजनसहस्रत्रहुल । अब्वहुलऽशीतियोजनसहस्रत्रहुल । तत्र खरपृथिवीभागम्बोपर्यधश्चैकैक योजनसहस्र परिवज्य मध्यमभागोऽप्यु चतुर्दशसु योजनसहस्रेण किंनरकिं पुरुषमहोरगगर्धर्वयक्षराक्षसभूतपिशाचाना सप्ताना व्यतराणा. नागत्रियु मुपर्णाश्रिनातरतनितोदाधिद्वीपदिक्कुमाराणा नवाना भजनवासिना चावासा । पकवहुलभागोऽसुरराक्षसानामावासा । अब्वहुलभागो नरकाणि । शर्कराप्रभाया बाहुल्य द्वात्रिंशद्योजनसहस्राणि ततोधोस्तानि चतुर्भिश्चतुर्भियोजनसहस्रोनानि बाहुल्यानि वेदितव्यानि आप्तव्या । सप्तम्या अष्टौ योजनसहस्राणि । सर्वासा तासामतराणि तिर्यक् चासख्येया योजनकोटीकोट्य ।

सप्तग्रहणमियत्तावधारणार्थं ॥ ८ ॥ यथा गम्येत सन्नेव नरकाधारभूमयो नाष्टौ न पदं चेति सख्यातरनिवृत्त्यर्थं । सति हि केचित्तत्रातराया अनतेषु लोकघातुष्वनता पृथिवीप्रस्तारा इत्यप्यनसिता । कथं तेषां निवृत्तिः ? स्याद्वादनीतिनिरूपितकर्मफलसंबन्धादियुक्तिसद्भावात् । आर्हतस्यागमस्य प्रामाण्यं न शेषाणा तदभावादिति ।

अधोधोवचनं तिर्यक्प्रचयनिवृत्त्यर्थं ॥ ९ ॥ यथा गम्येताधोव एव सत्तापि भूमयो न तिर्यक्प्रचयनास्यता इति प्रतिपत्त्यर्थमधोधोवग्रहण ।

सामीप्याभावाद् द्वित्वानुपपत्तिरिति चेन्मांतरस्याविवक्षितत्वात् ॥ १० ॥ स्यान्मतप्रत्येक भूमिनामतराण्यसंस्थानयोजनकोटौकोटिपरिमाणानि ततः सामीप्याभावाद् द्वित्वाभाव इति ? तत्र किं कारणं ? अतरस्याविवक्षितत्वात् । कथमत्रिवक्षा ततः ? सतोप्यविवक्षा भवति यथा लोमिकाडका अनुदरा कथ्येति ।

तुल्यजातीयेनाव्यवधानं सामीप्यमिति वा ॥ ११ ॥ अथवा यदतर तत्पूर्वोत्तरभागात् पातिः तस्मात्समीप्यमिति तद्घोतनार्थं द्वित्वं ।

पृथुतरा इति केपांचित्पाठः ॥ १२ ॥ केचिदत्र पृथुतरा इति पठति अत्र तरनिर्देश, कुत ? प्रकर्षाभावात् । द्वयोर्द्वयोर्नाभिसंबन्धे सति महत्त्वत्रिंशोपप्रख्यापनार्थस्तरशब्द । एवमपि रत्नप्रभाया पृथुतराव्यपदेशो नास्ति प्रतियोग्यभावात्पि च शर्कराप्रभादाना प्रकर्षाभावेऽधोधोहीनपरिमाणत्वात् तस्मादधोव पृथुतरा इति व्यपदेशो नोपपद्यते । स्यादितदधोलोकस्य क्षेत्रासनसंस्थानस्याधोव पृथुत्वप्रकारात् पृथुतरा इति व्यपदेश इति तत्र न भूमिम्या बहिस्तत्पृथुत्वमेव ह्युक्तं स्वयभूरमणसमुद्रानादवलविता रज्जु सप्तम्याः भूमेरवस्थाने पूर्वादिदिग्भिर्भागात्रगहिकालमहाकालरौरवमहारौरजातं पलतीति । अथापि कथंचित्स्यात्प्रकर्षं तिर्यक् पृथुतरा इति वक्तव्यं स्यान्नान्नाधोव इति । अथापि कथंचिदनेन विशेषेणेत्यर्थ एवग्राह्यमधोधो वेदनाप्रकर्षप्रकर्षयोगादायुषोतिशयाद्वा तानिमित्तस्य तद्व्यपदेशदर्शनात् तत्संबन्धाद्वा भूमय पृथुतरा इति व्यपदिश्यते । एवमपि रत्नप्रभाया पृथुतराव्यपदेशो नोपपद्यत एव । अत्राह किं ता भूमयो नारकाणा सर्वत्रावासा आहोस्वित् क्वचित् क्वचिदिति ? तन्निर्धारणार्थमाह—

तासु त्रिंशत्पंचविंशतिपंचदशदशत्रिपंचोनेकनरकशतसहस्राणि पंच चैव यथाक्रमं ॥ २ ॥

तासु रत्नप्रभादिषु भूमिषु नरकाण्यनेन सख्यायते ।

त्रिंशदादीनां परस्पराभिसंबंधे वृत्तिः ॥ १ ॥ त्रिंशदादीना पदाना परस्पराभिसंबंधे सति वृत्तिर्निर्दिष्टव्या । पचभिरून पचोन पचोन च यदेक च तत्पचानैक त्रिंशच्च पचत्रिंशतिश्च पचदश च दश च त्रयश्च पचोनैक च त्रिंशत्पचत्रिंशतिपचदशदशत्रिपचानैकानि, शताना सहस्राणि शतसहस्राणि नरकाणां शतसहस्राणि नरकशतसहस्राणि, त्रिंशत्पचत्रिंशतिपचदशदशत्रिपचानैकनरकशतसहस्राणि । यथाक्रमवचन यथासह्याभिसंबन्धार्थं । यो य क्रमा यथाक्रम, तस्य वचन रत्नप्रभादिभिः त्रिंशदादीना यथासह्यमभिसंबन्धो यथा स्यादिति । तद्यथा— रत्नप्रभाया त्रिंशन्नरकशतसहस्राणि । शर्कराप्रभाया पचान्-शतिनरकशतसहस्राणि । चालुकाप्रभाया पचदशनरकशतसहस्राणि । पकप्रभाया दशनरकशतसहस्राणि । धूमप्रभायां त्रीणि नरकशतसहस्राणि । तम प्रभाया पचोनमेकनरकशतसहस्र । महातम प्रभाया पचनरकाणि । तत्र रत्नप्रभाया अब्बहुलभागे उपर्यधदचैकैक योजनसहस्र वर्जयित्वा मध्ये नरकाणि भवति । तानि त्रिधा वर्ण्यते, इद्रकश्रेणिपुष्पप्रकीर्णकत्रिभागेन । तत्र रत्नप्रभाया त्रयोदशनरकप्रस्तारा, त्रयोदशैन्द्रकनरकाणि-सीमतक निरय-रौर-उभ्रात- उद्गात-सध्रात- असध्रात-निध्रात-तप्त-त्रस्त ध्युक्तात- अनक्रात विकातनामानि । शर्कराप्रभायामेकादश नरकप्रस्तारा एकादशैन्द्रकनरकाणि, सस्तन-वनक-मनक घाट-सघाट जिह्व- उज्जिह्विक- अलोल-लोलुक्-स्तनलोलुकाख्यानि । चालुकाप्रभाया नन नरकप्रस्तारा ननैन्द्रकनरकाणि तप्त-त्रस्त-त्पन-आतपन-निदाघ ज्वलित-जाज्वलित-सज्वलित-समाज्वलितसङ्गकानि । पकप्रभायां ससनरकप्रस्तारा सप्तैन्द्रकनरकाणि आर-मार-तार-वर्चस्क-वैमनस्क-खाट- अखाटाख्यानि । धूमप्रभाया पच नरकप्रस्तारा पचैन्द्रकनरकाणि तम-भ्रम-ज्ञप- अघ तमिभ्रामिधानानि । तम प्रभाया त्रयो नरकप्रस्तारा, त्रीणैन्द्रकनरकाणि हिम, वर्दल, लल्लुकरुनामधेयानि । महातम प्रभायामेको नरकप्रस्तार, एनमेन्द्रकनरकप्रतिप्रानाख्य । तत्र सीमतनरकस्य चतसृषु दिक्षु चतस्रो नरकश्रेण्यो निर्गतास्तथा निर्दिह्यपि । तदतरेषु पुष्पप्रकीर्णकनरकाणि । तत्रैकैकस्या दिङ्गुरकश्रेण्यामेकान्तपचाशदेकोनपचाशन्नरकाणि तथैकैकस्या विदिङ्गनरकश्रेण्यामष्टच वारिंशदष्टचत्वारिंशन्नरकाणि । एव निरयादिष्वप्येकैक परिहाय्य नेतव्यानि- तत्र प्रथमाया पृथिव्या श्रेणीद्रकनरकाणां सख्या चतुरचत्वारिंशच्छतानि त्रयस्त्रिंशानि । पुष्पप्रकीर्णकानामेकोनत्रिंशच्छतसहस्राणि पचनरतिश्च सहस्राणि पचशतानि सप्तपञ्चशतकानि । एतावुभावापि राशी संपिंडितौ त्रिंशन्नरकशतसहस्राणि । द्वितीयाया श्रेणीद्रकनरकसख्या षड्विंशति शतानि पचनन युत्तराणि । पुष्पप्रकीर्णकाना सख्या चतुर्विंशति शतसहस्राणि ससनरति सहस्राणि त्रीणि शतानि पच च, एतावुभावापि राशी संपिंडितौ पचत्रिंशतिनरकशतसहस्राणि । तृतीयाया श्रेणीद्रकनरकसख्या चतुर्दशशतानि पचाशीत्यधिकानि । पुष्पप्रकीर्णकसख्या चतुर्दशशतसहस्राणि अष्टानवति सहस्राणि पचशतानि पचदशाधिकानि एतावुभावापि राशी संपिंडितौ पचदशनरकशतसहस्राणि । चतुर्थ्यां श्रेणीद्रकनरकसख्या सप्ताधिकानि सप्तशतानि । पुष्पप्रकीर्णकसख्या नवनरकशतसहस्राणि नवनरतिश्च सहस्राणि द्वे शते त्रिननयुत्तरे । एतावुभावापि राशी संपिंडितौ दशनरकशतसहस्राणि । पचम्या श्रेणीद्रकनरकसंख्या द्वे नरकशते पचपञ्चशतिके । पुष्पप्रकीर्णकसख्या द्वे शतसहस्रे नवनरतिश्च सहस्राणि सप्तशतानि पचत्रिंशानि च एतावुभावापि राशी संपिंडितौ त्रीणि नरकशतसहस्राणि । षष्ठ्या श्रेणीद्रकनरकसख्या त्रिपष्टिनरकाणि, पुष्पप्रकीर्णकसख्या नवनरतिर्नरकसहस्राणि नवशतानि द्वात्रिंशानि, एतावुभावापि राशी संपिंडितौ नवनरति- सहस्राणि नवशतानि पचननयुत्तराणि । सप्तम्यामिद्रकनरकमेकप्रतिप्रान नाम-श्रेणी-नरकाणि चत्वारि । प्राच्या दिशि काल, प्रतीच्या महाकाल, अपाच्यां रौरव, उदीच्यां महारौरव, निदिक्श्रेणीनरकाणि न सति, तान्येतानि पच सत्रिश्रेणीद्रकनरकसख्या षण्णरतिर्नरकशतानि त्रिपचानानि । सर्वपुष्पप्रकीर्णकमण्या त्र्यशततिर्नरकशतसहस्राणि । तामु सप्तास्वति पृथिव्यां कानि चिन्नरकाणि सख्येयानिस्ताराणि कानि चिद्रसख्येयानिस्ताराणि । यानि सख्येयानिस्ताराणि तानि सख्येययोजनगतसहस्रविस्ताराणि, यान्यसख्येयानिस्ताराणि तान्यमण्ययोजनगतसहस्रविस्ताराणि । सर्वत्र च नरकाणां पचमो भाग मध्येयानिस्ताराणां चत्वारो भागा असख्येयानिस्ताराणां बाह्यमुच्यते । क्रोश- प्रथमपृथिव्यां इतरास्वर्गाधिक्रा क्रमेणैव

चत्वार । सप्तम्या सर्वद्रकनरकबाहुस्य स्वैद्रकबाहुस्य स्वत्रिभागपरिवर्धित तन्त्रेण्या । श्रेणीद्रकबाहुस्यसहित ज्ञेय प्रकीर्णिकस्य । तान्येतानि नरकाणि उष्णकायशुभसस्थानानि शोचनरोदनारुदनाचशुभनामानि वेदि-
तव्यानि । अथ तेषु सीमतकादिषु नरकेषु पापकर्मनशास्त्राद्भूत प्राणिन किंलक्षणा ? इत्यत आह—

नारका नित्याशुभतरलेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रियाः ॥ ३ ॥

लेश्यादिश दा उक्तार्थाः ॥ १ ॥ लेश्यादय शब्दा उक्तार्था वेदितव्या । लेश्या च परिणामध
देहश्च वेदना च विक्रिया च लेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रिया । लोके प्रतियोग्यतरापेक्षया प्रकर्षो दृष्ट , इहा
ऽशुभतरा इति किमपेक्ष्य प्रकर्षनिर्देश उच्यते—

तिर्यग्यपेक्षोऽतिशयनिर्देशः ॥ २ ॥ तिरश्चामप्यशुभा लेश्यादयो नारकाणा च । तत प्रकर्षेण
नारकाणामित्यशुभतरा ।

ऊर्ध्वपेक्षो वाऽयोगतानां ॥ ३ ॥ अथवा ऊर्ध्वनरकाशुभतरलेश्यादयोऽयोगताना
प्रकर्षो दृष्टव्य ।

नित्यग्रहणाद्धेश्याद्यनिवृत्तमसंग इति चेन्नाभीक्ष्ण्यवचनत्वात् नित्यग्रहसितवत् ॥ ४ ॥

स्यादेतन्नित्यशब्दोप कूटस्येव्विचलेषु भाषेण दृष्टः, यथा नित्या दौ नित्या पृथिवी नित्यमाकाशमिति तथा
लेश्यादीनामपि व्ययोदयाभावाक्रियत्वे सति नरकादप्रप्यन स्यादिति ? तन्न किं कारणमाभीक्ष्ण्यवचनान्नि-
त्यग्रहसितवत् । यथा नित्यग्रहसितो देवदत्त इत्युच्यते योऽर्माक्ष्ण्य ग्रहसति नच तस्य ग्रहसनानिष्टि ?
कारणे सति भानात् । तथा शुभकामादयनिमित्तवशात् लेश्यादयोऽनारता प्रादुर्भवतीति आभीक्ष्ण्यवचनो
नित्यशब्द प्रयुक्त । नित्यमशुभतरा नित्याशुभतरा मुष्पेति वृत्तिर्मयूरव्यसकादित्वाद्वा । नित्याशुभतरा
लेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रिया येषा त इमे नित्याशुभतरलेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रिया । तत्राशुभतरलेश्या
इति, प्रथमद्वितीययो कापोतलेश्या । तृतीयायामुपरिष्ठाकापोती अक्षोनील । चतुर्थ्या नील । पचम्यामुपरि नीला-
ऽथ कृष्णा । षष्ठ्या कृष्णा । सप्तम्या परमकृष्णा । एतेषा नारकाणा स्वाय प्रमाणावधृता द्रव्यलेश्या उक्ता ,
भारलेश्यास्तु षडपि प्रथमकर्ममुद्धतपरिवर्तित्यः । अशुभतरपरिणामा इति स्पर्शरसगंधवर्णशब्दपरिणामा क्षेत्र
विशेषनिमित्तवशादिति खहेतरोऽशुभतरा । अशुभतरदेहा इति तेषा शरीराण्यशुभनामप्रत्ययादशुभा-
गोपागस्पर्शरसगंधवर्णस्वराणि दृढसस्थानानि रुनाड नशाराकृतीनि नरकरणीभस्त्रप्रतिभयदर्शनानि, यथेह
श्लेष्ममूत्रपुरीषमलखिरसाभेद पूयमनसूतिमासकेशास्थिचमाद्यशुभमौदारिकगत ततोप्यरानशुभान्व वैकि-
यिकशरीरत्वेपि । तत्र रत्नप्रभाया नारकशरीरोत्सेध सप्तत्रनूपि त्रयोहस्ता यद् चागुल्यः । अयोधो द्विगुण-
द्विगुण उत्सेध । अशुभतरवेदना इति अम्यतरासद्देवोदये सत्यनादिपरिणामिकशीतोष्णकाह्वानिमित्तवनि-
ता मुतीववेदना भवति नारकाणा । तथा— निदाघे मन्थाह व्यभे नभसि पटुतपनकिरणसन्नद्विगतारले
दूरीवृत्तनीतप्रति दनाग्निदाहोद्वाहिन्यस्तमीरणे रुक्षदेशे सर्पता दीताग्निशिखापरीतस्य तृष्णातीस्य पित्तग्रह
सतापित्तशरारस्य निष्प्रतीकारस्य यादगुष्णज दु ख ततोप्यनतगुणमुष्णनरकेषु दु ख भवति । माघमासे हि-
मान्गपतनव्यासर्पितादिगतारले नभसि, प्रस्पदजलाप्लुतकर्ममहीतले, रात्रौ शीतनातपातप्रस्फुरितगणरुत
दत्तगीणस्य शीतज्वराभिभूततनोर्निस्ताश्रयप्रारणस्य यादक शीतसमुद्भन दु ख ततोप्यनतगुण कष्ट शीत-
नरकेषु दु ख भवति । अथवा हिमनन्माजस्तात्रगिरिरुष्णनरकेषु यदि निक्षिप्येत क्षिप्रमेव हि द्रवीभवेत् । स
एता द्रवीभूत शीतनरकेषु यदि निक्षिप्येत अधिनिमगमात्र एव घन स्यादित्येवमुन्मीयमान शीतोष्ण तत्र
वेदितव्य । प्रथमाद्वितीयातृतीयाचतुर्थीष्वप्येदनात्येव नरकाणि । पचम्यामुपरि उष्णवेदने द्वे नरक-
शतसहस्रे, अथ शीतवेदनानामेक शतसहस्र, षष्ठीसप्तम्यो शीतवेदनात्येव सर्वसमुदायेन द्व्यशीतिनरकशत-
सहस्राणि उष्णवेदनानि, द्वे नरकशतसहस्रे शीतवेदने । अशुभतरविक्रिया इति शुभ करिष्याम इत्यशुभतर-

मेव विकुर्वति । दु खानिभूतमनसश्च दु खप्रतीकारचिकीर्षया गरीयस एव दु खहेतून् विकुर्वति । एते भावा
अधोघोऽशुभतराः वेदितव्या । किमेवा नारकाणां शीताण्यजनितमेव दु खमुतान्यथापि भवतःस्यत आह—

परस्परोदीरितदुःखाः ॥ ४ ॥

कथं परस्परोदीरितदुःखम् ?

निर्दयत्वात्परस्परदर्शने सति कोपोत्पत्तेः श्ववन् ॥ १ ॥ यथा श्वान् शाश्वतिकाकारणा-
नादिकालप्रवृत्तजातिवृत्तमेरापादितनिर्दयत्वात्परस्परमक्षणभेदनछेदनाद्याहितदुःखा भवति, तथा नारका अपि
भ्रमप्रत्ययेनावधिज्ञानन मिथ्यादर्शनोदयाद्विभगव्यपदेशभाजा च दूरदेव दु खहेतूनागम्योत्पन्नदुःखा प्रत्या-
सत्तौ परस्परालोकनाच्च प्रञ्जलितकोपाग्रयं स्वनिकृतासिवासीपरशुभिडिपात्रादिभिः परस्परदेहताक्षणभेद-
नछेदनपीडनादिभिरुदीरितदुःखा भवति । किमेतावानेव दु खोत्पत्तिकारणप्रकार उताग्योपि कश्चिद-
स्तीत्यत आह—

संक्लिष्टासुरोदीरितदुःखाश्च प्राक् चतुर्थ्याः ॥ ५ ॥

पूर्वभवमंक्लेशपरिणामोपात्ताशुभकर्मोदयात्सततं क्लिष्टाः संक्लिष्टाः ॥ १ ॥ पूर्वज
न्मानि भावितेनातिसंक्लेशपरिणामेन यदुपाजित पापकर्म तस्योदयात्सततमविरत क्लिष्टा संक्लिष्टाः ।

असुरनामकर्मोदयादसुराः ॥ २ ॥ देवगतिनामकर्मविकल्पस्यासुरत्वस्यार्तनस्य कर्मण उ-
दयादस्यति परानित्यसुरा ॥

संक्लिष्टविशेषणमन्यासुरनिवृत्त्यर्थं ॥ ३ ॥ न तर्जोऽसुरा नारकाणां दुःखमुपादयति किं
तर्हि ? अजावरीपादय एव केचनेति प्रदर्शनार्थं संक्लिष्टविशेषण ।

असुराणां गतिविषयनियमप्रदर्शनार्थं प्राक्चतुर्थ्या इति वचनं ॥ ४ ॥ तेषां संक्लिष्टाना-
मसुराणां वेदनेदीरणकारणानां त्रिषु पृथिवीषु गतिर्नातःपरमिति प्रदर्शनार्थं प्राक्चतुर्थ्या इत्युच्यते ।

आडो ग्रहणं लघ्वर्थमिति चेन्न संदेहात् ॥ ५ ॥ स्यान्मतमाडत्र प्रयोक्तव्यं, लघ्वर्थं स एव
मर्यादां गमयतीति ? तन्न किं कारणं ? संदेहादभिविधात्रपि आड वर्तते मर्यादायामपि ततः संदेह स्यात्
किं सह चतुर्थ्या उत ततः प्रागित्यतोऽसंदेहार्थं प्राग्वचनमेव युक्तं ।

च शब्दः पूर्वहेतुसमुच्चयार्थः ॥ ६ ॥ संक्लिष्टासुरोदीरितदुःखाश्च पूर्वोक्तहेतूदीरितदुःखा
इवेति समुच्चार्यार्थइवशब्दः इतरथा हि तिस्रसु भूमिषु पूर्वोक्तहेत्वभावेन प्रतीयते ।

अनंतरत्वाद्दीरितग्रहणानर्थक्यमिति चेन्न तस्य वृत्तौ परार्थत्वात् ॥ ७ ॥ स्यान्मतम-
नंतरमुदीरितग्रहणमस्ति तेनैवात्राभिसन्नध कर्तव्यं, अनर्थकं पुनरुदीरितग्रहणमिति ? तन्न किं कारणं ?
तस्य वृत्तौ परार्थत्वात् । स ह्युदीरितशब्द वृत्तौ परार्थे सव्यवसित इह सव्यवसयक्य ।

वाक्यवचनमिति चेन्नोदीरणहेतुप्रकारदर्शनार्थत्वात् ॥ ८ ॥ स्यादतद्वाक्यमेव वक्तव्यं
परस्परैर्णोदीरितदुःखा संक्लिष्टासुरैश्च प्राक् चतुर्थ्या इति ? तन्न किं कारणं ? उदीरणहेतुप्रकारदर्शनार्थ-
त्वात् पुनरुदीरितग्रहणेनोदीरणकारणप्रकारा भेदस्यैत तद्यथा— तप्तायोरसपायननिष्ठतायस्त्राभाटिगन-
कूटशास्त्रमल्पारोहणावतरणायोधनाभिचातगसिद्धुरतक्षणभ्रारतसतैलावसेचनाय कुर्भापाकाजरीपभर्जनयत्रपील-
नै शूद्रशलाकाव्यधनक्रकचपाटमागारधानीगहनसूचीभाडवलावकर्षणं व्याप्रक्षद्वीपिश्वशृगालवृक्कोकमा-
ज्जिनकुलासुसर्पार्थसगंधकरोद्धकश्येनादिरादनै तस्यनालुकाविचरणासिपत्रनम्रथेशमनैतरण्यतारणपर-
स्परचोदनादिभेदश्च ते संक्लिष्टासुरा दुःखमुदीरयति नारकाणां, किमर्थं त एव कुर्वतीति चेत्
पापकर्माभिरतत्वात्, यथा गामहियमेपवराहकुक्कुटवर्तिकालापकान् मृदाश्च युद्धयमानान् परस्परं प्रतरच

दृष्ट्वा रागद्वेषमोहाभिभूतानां अकुशलानुबधिपुष्पाना नराणां प्रीतिरूपयते । तथा तेयामसुराणां नारकांस्तथा कारयतामन्यो न्य च व्रत पश्यता परा प्रीतिरूपयते । तेया सत्यपि देवत्वे मायानिदानमिध्यादर्शनशल्यतीव्रकपायोपहतस्यानालोचितभावदोषस्याप्रत्यन्मर्शस्याकुशलानुबधस्य पुष्पस्य कर्मणस्तपसश्च भावदोषानुकार्पणस्तत्फल यसत्सवपि अनेकेषु प्रीतिहेतुषु अनुभा एव प्रीतिहेतव इति । एव हेतुभेदादिमि शक लीकृतमूर्तिनामपि तेया न मरणमकाले विचते, कुत ? औपपादिका अनपपर्यायुष इति वचनात् । तेप हि जघां न्यमध्यमोक्तृष्टभेदभिन्न यावदायुरवबद्ध तावद्यथाकालमेव विपच्यते नोदीरणाप्रत्ययत्रादपवर्त्यते । यद्येव तदेव तावदुच्यता नारकाणां कियदायुरित्यत आह—

तेष्वेकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वाविंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा
सत्वानां परा स्थितिः ॥ ६ ॥

सागरोपमेति कोप शब्द ? सागर उपमा यस्य सेय सागरोपमा क उपमार्थ ?

सागरस्योपमात्वं द्र यभूयस्त्वात् ॥ १ ॥ यथा सागरो जलसमूहेन भूयता युक्तस्तथायु-कर्मोपि भवधारणपुद्गलद्रव्यसमूहेन महता योगात्सागरेणोपमीयते ।

एकादीनां कृतद्वन्द्वानां सागरोपमाविशेषणत्व ॥ २ ॥ एकादय शब्दा कृतद्वद्वा सागरोपमाशब्दस्य विशेषणनेन नियु-यते एका च तिस्रश्च सप्त च दश च सप्तदश च द्वाविंशतिश्च त्रयस्त्रिंशश्च एकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वाविंशतित्रयस्त्रिंशत्तस्ता एव सागरापमा एकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वाविंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा । कथमेकशब्दस्य पुवद्वा ननु भिन्नाधिकरणत्वात् प्राप्नोति ? नाय पुनद्वाव उत्तरपादिक ह्रस्वत्व, यथेकक्षीरमिति । अथवा सागर उपमा यस्य तसागरोपममायुके च त्रीणि च सप्त च दश च सप्तदश च द्वाविंशतिश्च त्रयस्त्रिंशश्च एकत्रिसप्तदशद्वाविंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरोपममायुर्पस्या सैकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वाविंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरोपमिति स्थित्येव च खील्यनिर्देश ।

रत्नप्रभादिभिरानुपूर्व्येण संबन्धो यथाक्रमानु-वृत्तेः ॥ ३ ॥ यथाक्रममित्यनुवर्तते ततो रत्नप्रभादिभिरैकादीनामानुपूर्व्येण संबन्धो वेदितव्य । रत्नप्रभायामेकसागरोपमा स्थिति, शर्कराप्रभाया त्रिसागरोपमा स्थिति, बालुकाप्रभाया सप्तसागरोपमा स्थिति, पक्कप्रभाया दशसागरोपमा स्थिति, धूमप्रभाया सप्तदशसागरोपमा स्थिति, तम प्रभाया द्वाविंशतिसागरोपमा स्थिति, महातम प्रभाया त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमास्थितिरिति ।

नरकप्रसंगस्तेष्विति वचनादिति चेन्न रत्नप्रभाद्युपलक्षितत्वात् ॥४॥ स्यामत तेष्विति वचनान्नकाभिसंबन्ध प्राप्नोति, तत किं, ? रत्नप्रभाया त्रयोदशैकनरकसज्जानि तत्रारादेव सीमतकादिधिद्रव्यनरकेषु स्थितिरिय परिसमाप्येत नेष्यते च तस्मात्तेष्विति वचनमयुक्तमिति ? तन्न किं कारण ? रत्नप्रभाद्युपलक्षितत्वात् यानि रत्नप्रमाद्यविकरणत्वेनोपलक्षितानि त्रिंशच्छतसहस्राद्यवधृतपरिमाणानि तेष्वेकत्रिसागरोपमादिका स्थितिरिति नास्ति दोष ।

साहचर्याद्वा ताच्छब्दसिद्धिः ॥ ५ ॥ अथवा नरके सहचरिता भूमयोपि नरकाणीत्युच्यतेऽतस्तेषु रत्नप्रभादिषु नरकेषु प्रादुर्भूयता सत्वानामेकसागरोपमादिका स्थितिरित्यभिसंबन्ध, एव च वृत्त्वा तेष्विति वचनमर्थवत्, इतरथा हि व्यवधानाद् भूमिभिरनभिसंबन्ध स्यात् ।

नरकस्थितिप्रसंग इतिचेन्न सत्वानामिति वचनात् ॥६॥ स्यादेतद्यदि पृथिव्युपलक्षितनरकाभिसंबन्ध इष्ट, ननु नरकाणामैकसागरोपमादिस्यतिसंबन्ध प्राप्नोति न नारकाणामिति ? तन्न किं कारण ? सत्वानामिति वचनात्, तेषु नरकेषु सत्वानामिय स्थितिर्न नरकाणामिति ।

परोत्कृष्टेति पर्यायौ ॥७॥ परा उत्कृष्टेति पर्यायशब्दाविमो सेन नरकाणामुक्ता स्थितिरुक्त्या । रत्न-

प्रभादिषु प्रतिप्रन्तारं जघन्यापि स्थितिरुच्यते- मीमतकैत्रके तन्त्रेण्यु चाष्टास्त्रपि नारकाणां जघन्या-
 मि निदेशनर्पसहस्राण्यु ऋष्टा नवतिरर्पसहस्राणि, अजघन्योऽष्टा मध्ये समयोत्तरा । निरयेंद्रके तन्त्रेण्यु चाष्टास्त्रपि
 नारकाणां जघन्या नवतिरर्पसहस्राणि, "दश र्पसहस्राणाति ष्ठापि पाठः" उक्त्या नवतिरर्पसहस्राणि अजघ-
 न्योऽष्टा मध्ये समयोत्तरा । रोहकैत्रके तन्त्रेण्यु चाष्टास्त्रपि नारकाणां जघन्या एका पूर्वकोटी, उरुटेना मं-
 ष्यताः पूर्वकोट्यः, अजघन्योऽष्टा मध्ये समयोत्तरा । भानेंद्रके तन्त्रेण्यु चाष्टास्त्रपि नारकाणां जघन्या अत्यं-
 द्यताः पूर्वकोट्यः, उक्त्येण सागरोपमस्यैकोदशभागाः, अजघन्योऽष्टा मध्ये समयोत्तरा । उक्त्येण तन्त्रे-
 ण्यु चाष्टास्त्रपि नारकाणां जघन्या सागरोपमस्यैको दशभागः, उरुष्टा सागरोपमस्य द्वौ दशभागी, अजघन्यो-
 ऽष्टा मध्ये समयोत्तरा । सभानेंद्रके तन्त्रेण्यु चाष्टास्त्रपि नारकाणां जघन्या सागरोपमस्य द्वौ दशभागी उक्त-
 येण सागरोपमस्य त्रयोदशभागाः, अजघन्योऽष्टा मध्ये समयोत्तरा, असंभानेंद्रके तन्त्रेण्यु चाष्टास्त्रपि ना-
 रकाणां जघन्या सागरोपमस्य त्रयोदशभागाः, उरुष्टा सागरोपमस्य चत्वारो दशभागाः अजघन्योऽष्टा मध्ये
 समयोत्तरा । विभानेंद्रके तन्त्रेण्यु चाष्टास्त्रपि नारकाणां जघन्या सागरोपमस्य चत्वारो दशभागाः उरुष्टा
 सागरोपमस्य पञ्चदशभागा, अजघन्योऽष्टा मध्ये समयोत्तरा । ततेंद्रके तन्त्रेण्यु चाष्टास्त्रपि नारकाणां ज-
 घन्या सागरोपमस्य पञ्चदशभागा, उरुष्टा सागरोपमस्य षड्दशभागाः, अजघन्योऽष्टा मध्ये समयोत्तरा ।
 प्रस्तेंद्रके तन्त्रेण्यु चाष्टास्त्रपि नारकाणां जघन्या सागरोपमस्य षड्दशभागाः, उरुष्टा सागरोपमस्य सम-
 दशभागा, अजघन्योऽष्टा मध्ये समयोत्तरा । व्युक्ततेंद्रके तन्त्रेण्यु चाष्टास्त्रपि नारकाणां जघन्या सा-
 गरोपमस्य ममदशभागाः उरुष्टा सागरोपमस्याष्टौ दशभागाः अजघन्योऽष्टा मध्ये समयोत्तरा । अयकतें-
 द्रके तन्त्रेण्यु चाष्टास्त्रपि नारकाणां जघन्या सागरोपमस्याष्टौ दशभागाः, उरुष्टा सागरोपमस्य नवदशभागाः

अनिष्टविनिवेशव्यावृत्त्यर्थं पूर्वपूर्वपरिक्षेपिवचनं ॥ २ ॥ प्रामनगरादिबदनिष्टविनिवेशो
मा विज्ञायीति पूर्वपूर्वपरिक्षेपिण इत्युच्यते । तेनोत्तरोत्तरानतर्यसिद्धिर्भवति । पूर्वं पूर्वं परिक्षिपतीत्येव शीला
पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणः, अत्राप्यगमकत्वाद् द्वित्व ।

चतुरस्रादिनिवृत्त्यर्थं बलयाकृतिवचनं ॥ ३ ॥ आकृतिस्तस्यान, बलयस्येनाकृतियेषा ते
बलयाकृतयः एतेन चतुरस्रादिसंस्थानातरनिवृत्ति कृता भवति । ततो मिथ्यानादिप्रणीतसंस्थानातरप्रति-
फलपना न तत्त्व । अत्राह जबूद्धीपस्य प्रदेशसंस्थानविष्कभा वक्तव्याः, तन्मूलत्वादितरविष्कभादिविज्ञान-
स्येत्यत आह—

तन्मध्ये मेरुनाभिर्वृत्तो योजनशतसहस्रविष्कंभो जंबूद्वीपः ॥६॥

तच्छब्दः पूर्वद्वीपसमुद्रनिर्देशार्थः ॥ १ ॥ पूर्वोक्तानामसंख्येयाना द्वीपसमुद्राणा निर्देशार्थं
स्तच्छब्दो दृष्टव्यः तथा मध्ये नाभिरिव नाभि, मेरुनाभिर्यस्य स भवति मेरुनाभि, हृत्त आदित्यमण्डलोपमान श-
ताना सहस्र शतसहस्र योजनाना शतसहस्र योजनशतसहस्र विष्कंभो यस्य सोय योजनशतसहस्रविष्कंभ
स्तस्य परिक्षेपः । त्रीणि शतसहस्राणि षोडशसहस्राणि द्वे शते, सप्तत्रिंशत्तिश्र योजनाना, त्रीणि गन्धर्वानि
शत धनुषामष्टात्रिंशत्युत्तर, त्रयोदशागुलयः अर्धांगुल सातिरेक तस्य समतात् परिक्षेत्री जगत्केन्द्राऽर्धयोज-
नावगाहाऽष्टयोजनोत्सेधा मूलमध्यातेषु द्वादशाष्टचतुर्योजनविष्कभा वज्रमयमूला वैदूर्यमयाता सर्वरत्ननि-
र्मितमध्या गवाक्षघटामुक्ता हेममणिकिंकिणीकपद्मरत्नकनकरत्नसर्वरत्नजालैर्नवभिरपर्युपरिस्थितै प्रत्येकम-
र्धयोजनोच्छ्रयैः पचधनुशतविष्कंभजगती समायासै रलकृता । तस्या पूर्वदक्षिणापरोत्तरामु चतसृषु दिक्षु वि-
जयवैजयतजयतापराजितसज्ञानि चत्वारि महाद्वाराणि, यथानुक्रम तानि चतुर्योजनविष्कभाण्यष्टयाजनों-
त्सेधानि विष्कंभसमप्रदेशानि । तत्र विजयवैजयतयोरतरमेनोनाशीतिसहस्राणि द्विपचाशयोजनान्यर्धयोजन
योजनचतुर्भाग अर्धगन्धर्व गन्धर्वचतुर्भाग द्वात्रिंशच्चतुर्भि तिस्रोऽगुलयः अगुलचतुर्भागोऽर्धांगुलचतुर्भागश्च
सातिरेकः । एवमितरेषामप्यतराणां प्रमाण वेदितव्य । तत्र जबूद्धीपे पद्मिःकुलपर्यंतैर्विभक्तानि सप्तशे-
श्राणि कानि तानीत्यत आह—

भरतहैमवतहरिविदेहरम्यकहैरणवतैरावतवर्षाः क्षेत्राणि ॥१०॥

भरत इति सज्ञा, कुत ?

भरतक्षत्रिययोगाद्दर्पो भरतः ॥१॥ विजयार्थस्य दक्षिणतो जलधेरुत्तर गंगासिन्धोर्बहुमप्य-
देशभागे विनीता नाम नगरी द्वादशयोजनायामा, ननयोजनविस्तारा, तस्यामुपन सर्वराजलक्षणगर्गपत्रो
भरतो नामाद्यध्वक्रधरः पट्खडाधिपति, अमसर्पिण्या राज्यविभागकाले तेनादौ भुक्तत्वात् तयोगाद्भरत इत्या-
ख्याते वर्षः ।

अनादिसंज्ञासंधंधाद्वा ॥ २ ॥ अथना जगतोनादित्वादहेतुकाऽनादिसंबधपरिणामिनी भरत-
सज्ञा । अथ क भरत इत्यत्रोच्यते—

हिमवत्समुद्रत्रये मध्ये भरतः ॥ ३ ॥ हिमवतोऽद्रेक्षयाणा समुद्राणा पूर्वदक्षिणपराणा मध्ये
भरतो वेदितव्यः । स पुनर्गंगासिन्धुभ्या विजयार्धेन च पद्मभागसर्गभक्तः । कोतो विजयार्धो नाम ?

पंचाशद्योजनविस्तारस्तदर्पोत्सेधः सक्रोशपद्मयोजनावगाहो रजताद्रिविजयार्धोऽन्व-
र्थः ॥ ४ ॥ चक्रभृद्विजयार्धेकरत्वाद्द्विजयार्ध इति शुणत श्रुताभिधानो रजताद्रिस्तस्य पचाशद्योजनानि
विस्तारः पचात्रिंशत्तियोजनान्युत्सेध सक्रोशानि पद्मयोजनावगाह पूर्वपरकोटिभ्यामसौ पूर्वापरजलधि
सृशति । तस्य पूर्वापरपार्श्ववाद् चत्वारि योजनशतानि अष्टाशीत्याधिकानि षोडश वैकोनविंशतिभागा

योजनस्यार्धभागश्च सातिरेकः । निजयार्धोत्तरपार्श्वभ्यां दशयोजनसहस्राणि सत च शतानि निशतियोजना-
ना द्वादश चैकोननिशतिभागा योजनस्य किंचिद्विशेषेण । अस्या ज्याया धनुषः पृष्ठ दशयोजनाना सहस्राणि
ससप्तशतानि त्रिचत्वारिंशानि पचदश चैकान्ननिशतिभागा योजनस्य सनिशेषा । निजयार्धदक्षिणपार्श्वज्या नव-
सहस्राणि सप्तशतान्यष्टचत्वारिंशानि योजनाना द्वादशभागाः किंचिद्विशेषाधिका । अस्या ज्याया ध-
नुष पृष्ठ नवसहस्राणि सप्तशतानि पदपृष्ठयुत्तराणि योजनानामेकश्च भागः त्रिविधः । तस्योभयो पार्श्वयोर्-
धयोजननिष्कमर्पतसमानायामावर्धयोजनोच्छ्रयपचधनुः शतविष्कमवनसमायामाभ्या ऋचिक्कचिक्कनकस्त-
पिकाम्यामलकृतनहुतोरणोपेतपन्नरवेदिकाम्या प्रत्येकः परिक्षिप्ती सर्तुजफलकुमुतस्तरमडितौ धनखडी ।
तस्य द्वे गुहे तमिश्रलडप्रपातसङ्गे पचाशयोजनमोदगदक्षिणापते, प्राग्प्रत्यक्द्वादशयोजननिष्कमे, अष्ट-
योजनेत्सेषोत्तरदक्षिणद्वारद्वये, पदकोशपदयोजननिष्कमक्रोशनाहुल्याष्टयोजनोच्छ्रयपन्नमयकाटे । याम्या
चक्रवर्ती उत्तरभरतनिजयार्धं याति । यतश्च गगासिधू निर्गते । तत्र चाम्यत्तरे निजयार्धप्रभने प्रत्येकं द्विनद्यौ
गगासिधू अनुप्रविष्टे, उन्मग्नजला निमग्नजला चान्वर्थसङ्गे । तृणादे पतितस्य द्रव्यस्याहल्योपरितलप्रक्षेपणादुन्मग्न-
जला । तथा तृणादे पतितस्याधस्तलप्रक्षेपणाज्जिमग्नजला । तस्यैवाद्देर्भूमितलादशयोजनान्युल्लुखोभयो
पार्श्वयोर्दशयोजननिस्तारे पर्यतसमायामे द्वे निवाधरश्रेण्यौ भवत । तत्र दक्षिणश्रेण्या रथनूपुरचक्रवालादीनि
पचाशद्विधाधरनगराणि । उत्तरश्रेण्या गमनरह्यभादीनि पष्टिर्निवाधरनगराणि । तन्निवासिनो निवाधरा भरतवत्
पदकर्मजातिनि केनल प्रज्ञप्त्यादिविवाधरणमात्रादेव विशिष्टा । ततो दशयोजनान्युल्लुखोभयो पार्श्वयोर्द-
शयोजननिस्तारे पर्यतसमायामे द्वे व्यतरश्रेण्यौ भवत । तत्र शक्रज्योत्कपालना सोमयमरुण्यैश्चरणाना
अभियोग्यव्यतरदेवाना निवासा भवति । ततः पचयोजनान्युल्लुख्य शिखरतल भवति दशयोजनविष्कम
पर्यतसमायाम । तत्र प्राच्या दिशि पद्मयोजनकोशाधिकोच्छ्रयविष्कम सिद्धायतनकूट पद्मवरवेदिकापरिवृत्त
तस्योपर्युद्गदक्षिणायाम प्राग्प्रत्यगुनिस्तार क्रोशायाम क्रोशार्धनिष्कम देशोनकोशोच्छ्रय पन्नरवेदिकापरि-
वृत्त अर्हदायतन पूर्वोत्तरदक्षिणद्वार अर्हदायतनवर्णनोपेत । तस्य पश्चादक्षिणार्धभरलकूट-खडकमपातकूट-माणि-
कभद्रकूट निजयार्धकूट पूर्णभद्रकूट तमिन्नागुहाकूट-उत्तरार्धभरतकूट-वैश्रवणकूटनामान्यष्टौकूटानि सिद्धायतन
कूटसमोच्छ्रयविष्कमायामानि । तेषामुपरि दक्षिणार्धभरतदव-वृत्तमाल्यदेव माणिक्यदेव विजयार्धगिरिकुमारदे-
व-पूर्णभद्रदेव-ऋतमालदेव उत्तरार्धभरतदेव-नैश्रवणदेवाना यथाक्रमं प्रासादा सिद्धायतनसमायागविष्कमोच्छ्रा-
या । सांय निजयार्धपर्यतो नभः कूटैर्युक्तेरिन्द्रतैर्गिरिराजत्व प्राप्त इवाभाति । अथो हैमवत इति कथं सङ्गा १

हिमवतो दूरभवः सोऽस्मिन्नस्तीति वा हैमवतः ॥ ५ ॥ हिमवानाम् पर्वत तस्यादूरभन सो
स्मिन्नस्तीति वाऽपि सति हैमवतो वर्ष । क पुनरसी ?

क्षुद्रहिमवन्महाहिमवतोर्मध्ये ॥ ६ ॥ क्षुद्रहिमवतमुत्तरेण दक्षिणेन महाहिमवत पूर्वोपरसमु-
द्रयोर्मध्ये हैमवत ।

तन्मध्ये शब्दवान् वृत्तवेदाढ्यः ॥ ७ ॥ तस्य हैमवतस्य मध्ये शब्दवानाम् पटहाकार वृत्तत्वाद्
वृत्तवेदाढ्य इत्यन्वर्थसङ्गं योजनसहस्रोच्छ्राय अर्धतृतीययोजनशतानगाह उपरि मूले च योजनसहस्रायाम-
निष्कमस्तत्रिगुणसातिरेकपरिक्षेप पर्वत, अर्धयोजननिष्कभाद्रिपरिक्षेपायामयुक्त्या पूर्वोदिदिग्भिभागविनि-
वेशिचतुस्तोरणविभक्त्या पन्नरवेदिकयालकृत । तत्तलमध्ये सन्नोरशद्वयद्विपष्टियोजनेत्सेध सन्नोरशकविश-
शोजननिष्कम स्वातिदेवविहार । अथ कथं हरिवर्षसङ्गा १

हरिवर्षमनुष्ययोगाद्हरिवर्षः ॥ ८ ॥ हरि सिंहस्तस्य शुक्लरूपपरिणामित्वात्सद्दर्शनमुष्यायु
मितत्वाद्हरिवर्ष इत्याख्यायते । क पुनरसी ?

निपथमहाहिमवतोरंतराले ॥ ९ ॥ निपथस्य दक्षिणतो महाहिमवत उत्तरत पूर्वोपरसमुद्र-
योरंतराले हरिवर्ष ।

तन्मध्ये विकृतवान् वृत्तवेदादयः ॥ १० ॥ तस्य हरिपर्यस्य मध्ये विहृतानाम वृत्तवेदाङ्गान् शब्द
वद्वृत्तवेदादान तुल्यवर्णन । तस्योपर्यरणदेवविहार । अथ कथं विदेहमहा ?

त्रिदेहयोगाज्जनपदे विदेहव्यपदेशः ॥ ११ ॥ विगतदेहा विदेहा । के पुनस्ते ? येषां देहो
नास्ति, धर्ममथमतानाच्छिद्यते वा सत्यपि देहे विगतशरीरसस्कारास्ते विदेहास्तद्योगाज्जनपदे विदेहव्यप-
देशः । तत्र हि मुनयो द्रोच्छेदाद्यै यतमाना विदेहत्वमास्वदति । ननु च भरतैरावतयोरपि विदेहा ? सत्य
सति कदाचिन्न तु सर्वकाल, तत्र तु सतत धर्मोच्छेदाभावाद्बिदेहा सतीति प्रकर्यापक्षो विदेहव्यपदेशः ।
क पुनरसौ ?

विपथनीलवतोरंतराले तत्सन्निवेशः ॥ १२ ॥ निपथस्यांतरात् नीलवतो दक्षिणापूर्वापरममुद-
योरंतरं तस्य विदेहस्य सन्निवेशो दृष्टव्यः ।

शाखायामर्हदायतन क्रोशायामार्धक्रोशविष्कभदेशोनक्रोशोसेध । प्राच्या दिशि शाखाया तसुल्यप्रासाद, तत्र जवूद्रीपाधिपति-पतरेभरो नाहृतनामा वसति । दक्षिणस्यां दिशि शाखाया प्रतीच्या च प्रासादयो शयनीयानि रमणीयानि । तत्र पूर्वात्तरापरोत्तरासु दिक्वनाहृतदेनसामानिकाना चत्वारि जवूसहहाणि । दक्षिणपूर्वस्या दिशि अभ्यतरपरिदेवाना द्वात्रिंशसहहाणि । दक्षिणस्या भय्यमपरिपदेवाना चत्वारिंशसहहाणि । दक्षिणापरस्या दिशि बाह्यपरिदेवानामष्टचत्वारिंशसहहाणि । प्रतीप्यामनीकमहत्तराणा सप्तान् सप्तजम्ब, चतसृणामप्रमहिषीणा सपरिवाराणा जम्ब, चतस्र । पूर्वदक्षिणापरोत्तरासु षोडशसहहा मरक्षदेवाना च षोडशसहहाणि । एते मुदर्शनजवूदृक्षस्य परिवारभूता पूर्वोक्तादृशतेन समुदिता एक शतसहस्र चत्वारिंशसहहाणि शतचैकान्निशति । एते सर्व एव जवूदृक्षा पन्नररोदिकापरिवृता सर्वरत्नकाचनपरिणामा मुक्तामणिहेमघटाजालमास्पदाम्बजपताकाछात्रादिनयनिभूषिता । मुदर्शनाख्येसौ जवूदृक्ष पन्नरखेदिकापरिवृत्तिहेत्रिभिर्नखडै परिक्षिप्त । प्राथमिकनखडै चतसृषु दिक्षु क्रोशायामक्रोशार्धविष्कभदेशोनक्रोशोसेधानि चत्वारि भवनानि । विदिक्षु चतस्र पुष्करिण्यो दशदशयेन्नावगाहा पचाशद्योजनायामा तदर्धविष्कभा चतुष्कोणा आयतचतुरहा शुचिमुर्भिसलिलपूर्णा । तेषा भवनाना पुष्करिणाना चाष्टासु दिक्षु श्वेतान्युर्जुन सुवर्णनिर्वृत्तानि प्रलेकमष्टौ कूटानि । तेषामुपरि प्रत्येक क्रोशायामक्रोशार्धविष्कभदेशोनक्रोशोच्छ्रया चत्वार प्रासादा । नीलादक्षिणस्या दिश्येक योजनसहस्र तिर्यगतीत्य सीतामहानद्या उभयो पार्श्वयो पचयोजनशतातरो सप्रणिधी द्वौ यमकाद्री योजनसहस्रोच्छ्रायौ अर्धतृतीययोजनशतावागाहौ मूलमध्यमेषु योजनैकसहस्रार्धाष्टमयोजनशतपचयोजनशतविष्कभौ । तयोरपरि योजनद्विपञ्चमयोजनोच्छ्रायौ सक्रोशैकत्रिंशद्योजनविष्कभौ तत्राभवेशो प्रासादौ । तत्र यमकनामानौ देवो वसत । प्राच्या दिशि द्वेऽर्हदायतने यमकाभ्यामनाकपचयोजनशतानि तिर्यगतीत्य सीतामहानद्या योजनसहस्रोदगपागायत पचयोजनशतप्राक्प्रत्य विष्कभ दशयोजनावगाह नीलो नाम गहाहृदो भवति । हृदमप्ये जलस्थोर्षयर्धयो जगोच्छ्रायाणि दशयो जनानामहनालानि मप्ये योजनविष्कभाणि क्रोशायतपत्राणि द्विक्रोशकीर्णकान्यप्रमूलयोर्द्विक्रोशविस्तराणि पद्मानि पद्महृदजपद्मवर्णनोपेतानि । तत्र नीलसज्ञो नागेंद्रकुमारो वसति । तस्य पद्मानि जवूदृक्षसमसल्यानि । नीलहृदाप्रागदूरे दश काचनाद्रय सप्रणिधयो योजनशतोसेधा पचविसतियोजनावगाहा मूलमध्यमेषु शतपचसततिपचाशद्योजनविष्कभा काचनपरिणामा । तेषामुपरि सक्रोशैकत्रिंशद्योजनोसेधा सक्रोशपचदशयोजनविष्कभा प्रासादा काचनसज्ञदेवानामासा । तादृश एव प्रत्यङ्गदशकाचनाद्रय । नीलहृदादपाक् पचयोजनशतानि तिर्यगतीत्योत्तरसुखदो भवति उत्तरसज्ञनागेंद्रकुमारावास । नीलहृदतुल्यवर्णना, प्राक् प्रत्यङ्गदशदशकाचन द्रय । उदककुरहृदादपाक् पचयोजनशता यतीत्य चद्रहृद, चद्रनागेंद्रकुमारावास । पूर्वोक्ताचनाद्रयश्च । चद्रहृदादपाक् पचयोजनशतानि तिर्यगतीत्यैराचतहृदो भवति ऐरावतनागेंद्रकुमारावास । पूर्वोक्ताचनाद्रयश्च । ऐरावतहृदादपाक् पचयोजनशतानि तिर्यगतीत्ये माल्यवानाम हृदा भवति मास्यनागेंद्रकुमारावास । पूर्वोक्ताचनाद्रयश्च । ऐरावतहृदादपाक् पचयोजनशतानि तिर्यगतीत्ये गिनापतनशत । मेरोरपाक् प्राच्या दिशि मगलावद्विपयात् प्रत्यङ्ग, निषादादुदङ्ग, सौमनसो नाम वक्षारगिरि सर्वस्फटिकपरिणाम, गधमादनेन विष्कभयागोच्छ्रायावगाहसस्थानैस्तुल्य । तस्योपरि मेरुपर्यंते सिद्धायतनकूटमर्हदायतनालकूट पूजाक्षपरिमाण । तस्य दक्षिणतो यथाक्रम सौमनस-देवकुल-भगलावत-पूर्वविदेह-कनक काचन विशिष्ट-उज्ज्वलकूटान्यष्टौ गधमादनकूटसमानानि । तत्र कनककूटस्योपरि प्रासादे सुवसा दिक्कुमारी, काचनकूटस्योपरि प्रासादे वसमित्रा दिक्कुमारी, शेषेषु स्वकूटानामानो देवा । मेरोरपाक् प्रतीच्या दिशि निषादादुदङ्ग पन्नरद्विपयात् प्राङ् विशुप्रभो नाम वक्षारगिरिस्तपनीगपरिणामो गधमादनसमवर्णन । तस्योपरि मेरुपर्यंते सिद्धायतनकूटमर्हदायतनालकूट । तस्य दक्षिणतो यथाक्रम विशुप्रभ देवकुल-पन्नरद्विपय-अपरिदेह स्वस्तिक शतत्राल-सीतोदा हिंगिनामप्यष्टौकूटानि गधमादनकूटसमानानि । तत्र पन्नरद्विपयकूटस्योपरि प्रासादे वारिषेणा नाम दिक्कुमारी, स्वस्तिककूटस्योपरि प्रासादे बला नाम

प्रत्यक् पुष्कलाख्याः प्राक् सीताया उदक् नीलादपान् देवारण्य नाम वन, तस्य द्वे सहस्रे नर च शतानि द्वाविंशतिर्योननाना सीतामुखे निष्कभ । पौडगमहन्त्राणि पचशतानि द्वावनत्यधिकानि योजनाना द्वौ चैकान्निशतिभागौ आयाम । सीताया अपाक् निपभादुदङ् वसतिप्रयाप्राक् लणसमुद्रोदिकाया प्रत्यक् पूर्वप्रदेवारण्य । सीताया दक्षिणत पूर्वनिदेहधृतुभिन्नक्षारपर्यतैस्तिस्सुभिश्च विभगनदीभिर्निभक्त-
 ष्ठा भिन्न अष्टभिश्चक्रधरैरुपभोग्य । तत्र त्रिकटो वैश्रणकट अजनः आमाजनश्चेति वक्षारः ।
 तेपामतरेषु, तत्पजळा मतजळा उन्मत्तजला चेति तिष्ठो विभगनद्य । एतैर्विभक्ता अष्टौ जनपदा -
 वस्ता-मुस्ता-महानस्ता-थ सवती-रन्य-रन्व्यक-रमणीय-मगलान्त्य । तेषां मध्ये राजधान्य- मुसीमानु डला
 अपराजिता प्रभाकरी-अकानती पञ्चानती-शुभा-रत्नसचयानती-नगर्यः । तेषु जनपदेषु द्वे द्वे नद्यो
 रत्तारक्तोदासञ्जे । एकौ विजयार्थ । तेपा सर्वेया निष्कभायामादिवर्णना पूर्ववद्वेदितव्याः । वक्षारपर्यंतपु
 प्रत्येक चत्वारि कटानि सिद्धायतन-स्वनाम पूर्वापरदेशनामानि । सीताया उत्तरतटे दक्षिणतटे च
 प्रतिजनपद त्रीणि त्रीणि तीर्थानि मागध-वरदा प्रभाससहानि, तानि समुदितानि अष्टचत्वारिंशत्तीर्थानि,
 पूर्वविदेहे । सीतोदया महानद्या अपरविदेहो द्विधा विभक्तो दक्षिण उत्तरश्चेति । तत्र दक्षिणो मागधतुभ-
 वक्षारपर्यंतैस्तिस्सुभिश्च विभगनदीभिर्निभक्तोऽष्टधा भिन्न । अष्टाभिश्चक्रधरैरुपभोग्य । तत्र शब्दवत् विकृतायत्-
 आशीनिप-मुखावहसजश्वत्वारो वक्षारद्रव्य । तेपामतरेषु क्षीरोदा सीतोदा स्रोतोऽतर्गाहिनी चेति तिष्ठो विभ-
 गनद्य । एतैर्विभक्ता अष्टौ जनपदा पद्म-सपन्न-महापद्म-यथावर्त शख-नलिन-शुमुद सरिदाख्या । तेपा मध्ये रा-
 जधान्य- अश्वपुरी सिंहपुरी महापुरी अरजा विरजा अशोका वीतशोका चेति नगर्यः । तेषु जनपदेषु द्वे द्वे
 नद्यो रत्तारक्तोदासञ्जे । एकौ विजयार्थश्च । तेपा सर्वेया निष्कभायामादिवर्णना पूर्ववद्वेदितव्याः । वक्षारपर्यंत-
 तेषु प्रत्येक चत्वारि कटानि सिद्धायतन स्वनाम पूर्वापरदेशनामानि । देवारण्ये द्वेऽपि पूर्ववद्वेदितव्ये । उत्तरो
 विभागधृतुभिर्निक्षारपर्यंतैस्तिस्सुभिर्निभगनदीभिश्च विभक्तोऽष्टधा भिन्न । अष्टाभिश्चक्रधरैरुपभोग्य । तत्र चद्र-
 सूर्य-नाग-देवसहाश्वत्वारो वक्षारपर्यंतः । तेपामतरेषु गभीरमालिनी फेनमालिनी धर्मिमालिनी चेति तिष्ठो
 विभगनद्य । एतैर्विभक्ता अष्टौ जनपदा वप्र-सुरप्र महावप्र-वप्रावत्-बल्यु-सुरल्यु-नाधिल गधिमालिसिद्धाः ।
 तेपा मध्ये राजधान्य विजया वैजयती जयती अपराजिता चक्रपुरी खड्गपुरी अयाण्या अवण्या चति
 नगर्यः । तेषु जनपदेषु गगासिंधुसञ्जे द्वे नद्यो । एकौ विजयार्थश्च । तेपा सर्वेया निष्कनायामादिवर्णना पूर्व-
 वद्वेदितव्या । वक्षारपर्यंतेषु प्रत्येक चत्वारि कटानि सिद्धायतनस्वनामपूर्वापरदेशनामानि । सीतोदाया अपि
 तीर्थानि, सीताया इषाष्टचत्वारिंशत् । निदेहस्य मध्ये मेरुर्नरनवतियोजनसहस्रोत्सेध धरणीतले सहस्रावगाह
 दशरहणाणि नवतिश्च योजनाना दश चैकादशभागा । अधस्तलेस्य विस्तारः एकत्रिंशसहस्राणि नवति-
 श्चतायैकादश च योजनानि किंचित्-न्यूनानि । अधस्तलेऽस्य परिधि दशसहस्राणि योजनाना । भूतलेस्य
 निष्कभ एकत्रिंशसहस्राणि पट्टशतानि त्रयाविंशानि योजनानि किंचित्-न्यूनानि । तत्रास्य परिधि सचतुर्वन
 त्रिखड विश्रेणि । चत्वारि वनानि भद्रशालवन नदन सोमनस पाडुक चेति । भूमितले भद्रशालवन पूर्वा-
 परदिशोर्द्वाविंशतियोजनसहस्राण्यपयत । दक्षिणोत्तरदिशोर्धत्ततीययोजनशतान्यपयत । एकयार्थयोज-
 नोच्छ्रायपचशतधनुर्विष्कभवनसमायामया बहुतोरणविभक्तया पञ्चनरेदिकया परिवृत्त । मेरोश्चतस्रसु दिक्षु
 भद्रशालवने पद्मोत्तर-नील-स्वस्तिक-अजन-कुमुद पलाश अवतस रोचनसज्ञान्यष्टौ कूटान्येकैकस्या दिशि
 द्वे द्वे कूटे भवत । तत्र मेरो प्रागुदककूले सीताया पद्मोत्तरकूट । मेरो प्राक्, अपाककूले सीताया नीलकूट ।
 मेरोरपाक् सीतोदाया प्राककूले स्वस्तिककूट । मेरोरपाक् सीतोदाया प्रत्यक्कूले अजनकूट । मेरो प्रपक् सीतोदाया
 दक्षिणकूले कुमुदकूट । मेरो प्रत्यक् सीतोदाया उत्तरकूले पलाशकूट । मेरोरुदक् सीताया प्रत्यक्कूले अवतसकूट ।
 मेरोरुदक् सीताया प्राक्कूले रोचनकूट । तान्येतानि सर्वाणि कूटानि पचविंशतियोजनाना गहानानि योजन

शतमूलविस्ताराण पचसप्ततियांजनमध्यविष्कभाणि पचाशयोजनाप्रविस्ताराणि पन्नररेदिकापरिवृतानि ।
 तेषामुपरि मध्यदेशभाजः सक्रोशैकत्रिंशद्योजनोत्सेधा पचदशयोजनद्विगुण्युत्तायामविष्कभा अष्टा प्रासादाः ।
 तेषु स्वकूटनामानं सोमयमवरुणवैश्रवणाना लंकपालानामाभियोग्यानकेरातरूपविकरणसमर्थाः दिग्गजेन्द्रा
 देवा वसति । तत्र पन्नोत्तरनीलस्वास्तिकाजनकूटेषु शकलोकपालाना भौमनिहारा । कुमुदपलाशानतसरोचनकू-
 टेषु ऐशानलोकपालाना भौमविहाराः । मेरोः प्राक् सीतायाः प्रत्यक् पचाशयोजनायष्कभाणि षोडशयोजनो-
 च्छ्रायतदर्धविष्कभतावत्पवेशप्रागुदग्दक्षिणद्वाराणि नानामणिकाचनरजतपरिणामानि सहस्राजिहेनापि वर्ण-
 यितुमशक्यानि, यानि सहस्राक्षं सहस्रमण्डानां विस्तीर्यं निलोकमानोपि सतत न तृप्तिमुपयाति । तेषां पुरस्ता-
 दयोजनशतायामतदर्धविष्कभसातिरेकयोडशयोजनोच्छ्राया मुखमडपा । तेषां पुरस्ताद्योजनशतायामतदर्ध
 विष्कभसातिरेकयोडशयोजनोच्छ्राया प्रेक्षागृहाः । तेषां पुरस्ताच्चतुःषष्टियोजनायामविष्कभास्तत्रिगुणसातिरे-
 कपारथय स्तूपा । तेषां पुरस्ताच्चैत्यवृक्षरीठानि षोडशयोजनायामानि तदर्धविष्कभाणि तानदुस्तेधानि
 प्रत्येकं चतुस्तोरणविभक्ताना पन्नररेदिकांना चतुर्विंशत्या परिवृतानि । तेषां मध्ये सिद्धार्थनामका-
 चैत्यवृक्षा सिद्धार्थतीर्थकरप्रतिकृतिपवित्रीकृताः षोडशयोजनोच्छ्राया चतुर्षोऽन्योत्सेधयोजनविष्कभस्कृशा
 द्वादशयोजनोच्छ्रायतान्नाडुल्यविटपाः । तेषां प्राक् नानामणिरत्नमयपीठनिवेशिनं षोडशयोजनोच्छ्रायगव्यु-
 तनिष्कभायाममहेन्द्रस्वजा । तत प्राङ् नदारेयां पुष्करिण्यं योजनशतायामतदर्धविष्कभदशयोजना
 वगाहा अर्हदायतनमध्यदेशनिवेशिनं षोडशयोजनायामतदर्धविष्कभोच्छ्राया रत्नमया देवछदा । तत्र
 पचधनुःशतोत्सेधा कनकमयदेहास्तपनीयहस्तपादतलताडुजिह्वा लोहिताक्षमणिपरिक्षिप्ताकस्फाटिकम
 गिनयना अरिष्टमणिमयनयनतारका रजतमयदतपक्तयं निद्रुमच्छायाधरपुटा अजनमूलमयपद्मभूतला
 नीलमणिविरचितासिनाचितकेशा प्रगृहीतसितनिमलवरचामराप्रहस्तोभयपार्श्वस्थनिविधमणिकनकविकृताभ-
 रणालकृतयश्मनागमिधुनाः सुखिष्टाष्टसहस्रलक्षणव्यजनाकिता वैदूर्यदंडमणिहेममुक्ताजालालकृतरत्नशलाका
 शतकाचनतुर्वाविरजतच्छदच्छादिकच्छा भव्यजनस्तनयनरत्नपूजनाद्यर्हा अर्हत्प्रतिमा अनायानिधना अष्ट-
 शतसहस्रा निशिष्टगुणवर्णितगुणा अष्टशतकलशभृगारापुपकरणपरिवारा वर्णनातीतविभवा मूर्ता इव
 जिनधर्मां विराजते । ततो भूमिजलापचयो ननशतान्युत्सृत्य 'उत्सृत्येति वा पाठः' पचयोजनशतविष्कभ
 मेरुसमायाममडल पन्नररेदिकापरिसिन्धु वृत्तवलयपरिधि नदनवन । तत्र बाह्यगिरिविष्कभ नरसहस्राणि
 नर च शतानि चतुःपचाशानि योजनाना पद् चैकादशभागाः । तपरिधिरेकत्रिंशत्सहस्राणि चारि
 शतानि एकाशशोभ्यधिकानि सातिरेकाणि योजनाना । अम्यतरगिरिविष्कभोष्टौ सहस्राणि नशतानि
 चतुःपचाशानि योजनाना पद् चैकादशभागाः । तपरिधिरेकत्रिंशत्सहस्राणि श्रीणि शतानि षोडशानि
 योजनानामष्टौ चैकादशभागाः । चतसृषु दिक्षु चतस्रो गुहा-प्रस्था दिशि मणिगुहा, अपाच्या गधर्वगुहा,
 प्रतीच्यां चारणगुहा, उदीच्या चद्रगुहा । ता एतास्त्रिंशद्योजनविष्कभायामा साधिकनरतयोजनपरिधयं
 पचाशयोजनागगाहा । तामु यथासह्य सोमयमवरुणखचराणां निहारा । मेरो पूर्वोत्तरदिशि नदनवने
 बलभद्रकूट योजनसहस्रोच्छ्राय मूलमयाम्रेषु योजनसहस्रार्थाष्टयोजनशतपचयोजनशतविस्तार । तत्रिगुण-
 सातिरेका परिधिस्तस्योपरि भद्राधिपतेरानासा । मेरोदचतसृषु दिक्षु द्वे द्वे कूट-प्रायां दिशि तानन
 दनमदिरे । अपाच्या निपधहेमथते । प्रतीच्या रजतरुचके । उदीच्या सागरीचित्रवने । अष्टान्येतानि कूटानि
 पचयोजनशतोच्छ्रायानि मूलमयाम्रेषु पचशतपचसप्तत्यधिकशतयार्धनुतीयाशतयोजनविष्कभाणि । तेषामुपरि
 द्विषष्टियोजनद्विगुण्युत्तायामा सक्रोशैकत्रिंशद्योजनविष्कभास्तान्प्रवेश पाठी प्रानादाः । तेषु मेरुवरो-
 मयवती-सुमयमालिनी-तोयधरा-विचित्रा पुष्करमाडा अनिदिता-सहा अष्टौ दिक्नुमार्यं यथाक्रमं परिवमनि ।
 मेरोदक्षिणपूर्वस्यां दिशि उत्पलगुम्फा नलिन उत्पल उत्पल-उत्पल-उत्पल-उत्पल-उत्पल-उत्पल-उत्पल-उत्पल-उत्पल-उत्पल-उत्पल-
 निमा-कजलप्रभाधतस्रं पुष्करिण्यं । अररोत्तरस्यां दिशि धींकांता-श्रीचद्रा श्रीनिलया श्रीमहिनाधनमो

वाप्य । उत्तरपूर्वस्या दिशि पद्मा पद्मगुल्मा कुमुदा कुमुदप्रभाश्चतस्रो वाप्य । ता सर्वा पचाशद्यो-
जनायामतदर्धविष्कभदशयोजनावगाहा चतु कोणा आपतचतुरस्रा । तासा मध्ये प्रत्येकमैकैक प्रासाद
द्विपष्ठियोजनार्धयोजनोत्सेध सगन्वृत्तैकत्रिंशद्योजनविष्कभस्तात्रप्रदेश । तत्र दक्षिणस्या दिशि विदिशोः
प्रासादा शक्रस्य भौमविहारा । उत्तरस्या दिशि विदिशोरैशानस्य भौमविहाराः । मेरोश्चतस्र्यु दिक्षु
नदनवने चत्वारि जिनायतनानि षट् त्रिंशद्योजनोत्सेधानि पचाशद्योजनायामतदर्धविष्कभाणि तानप्रवेशानि
अष्टयोजनोच्छ्रायतदर्धविष्कभायामप्राग्द्वाराणि 'प्राग्दगपाद्द्वाराणीत्यपिपाठ' अर्हदायतनवर्णनोपेतानि ।
नदनात्मभूमिभागाद्विपष्ठियोजनसहस्राणि पचशतान्युत्सृज्य वृ वलयपरिधिपचयोजनशतविष्कभ पचवररे-
दिकापरिक्षित सौमनसवन । तत्र बाह्यगिरिविष्कभश्चत्वारि सहस्राणि द्वे शते द्वासप्ततिश्च योजनानामष्टौ
चैकादशभागाः । तत्परिधिख्योदशसहस्राणि पचशतान्येकादशानि योजनाना षट्चैकादशभागा । अभ्य-
तरगिरिविष्कभस्त्रीणि सहस्राणि द्वे शते द्वासप्ततियोजनानामष्टौ चैकादशभागा । तत्परिधिर्दशसहस्राणि
त्रीणि शतान्येकान्नपचाशानि योजनाना त्रयश्चैकादशभागा किंचिद्विशेषोना । वलभद्रकूटदिवकुमारीकू-
टाष्टकहीन सौमनस । षोडशात्र वाप्य नदननापतितदृशायामविष्कभभावगाहास्तन्मध्यदेशे भवनानि । पचा-
शद्योजनायामतदर्धविस्तारषट्त्रिंशद्योजनोच्छ्रायाणि । चतुर्दिश चत्वार्यर्हदायतनानि अष्टयोजनोच्छ्रिततदर्ध-
विस्तारतावत्प्रवेशप्राग्दगपाद्द्वाराणि जिनायतनवर्णनोपेतानि । सौमनसात्ममाद् भूभागात्पट्त्रिंशत्सहस्राण्यारुह्य
योजनानि वृत्तवलयपरिधिपाहुकवन चतुर्नवत्युत्तरचतु शतविष्कभ पञ्चवरवेदिकापरिवृत्त चूलिका परीत्य
स्थित । शेखर मेरोरेकयोजनसहस्रविष्कभ तत्परिधिस्त्रीणि सहस्राणि पञ्चशतक शत योजनाना साविक ।
पाहुकवनवहुमध्यदेशभाविनी चत्वारिंशद्योजनोच्छ्राया मूलमन्थामेपु द्वादशाष्टचतुर्षोडशविष्कभा मुष्ट्या
चूलिका । तस्या प्राच्या दिशि पाहुकशिला उद्वद्दक्षिणायामा प्राक्प्रवृत्तिस्तारा । अपाच्या पाहुकवलशिला
प्राक्प्रवृत्त्यायामा उद्वदक्षिणविस्तारा । प्रतीच्या रक्तकवलशिला उद्वगपाविस्तीर्णा । उदीच्या अतिरिक्तकवल-
शिला प्राक्प्रवृत्त्यायामा उद्वगपाविस्तीर्णा । तत्रार्जुनमुनर्णमयी पाहुकशिला । रजतपरिणाम पाहुकनलशिला ।
विष्टुमवर्णी रक्तकवलशिला । जाबूनदमुनर्णमयी अतिरिक्तकवलशिला एताश्चतस्रोपि पचयोजनशतायामतदर्धवि-
ष्कभाश्चतुर्षोडशसहस्राणि अर्धचन्द्रसस्याना अर्धयोजनोत्सेधपचधनु शतविष्कभशिलसमायाभिरुपपन्नत्रेदिका-
परिवृत्ता श्वेतरकनकस्तूपिकालकृतचतुस्तोरणद्वारविराजिताः । तासामुपरि बहुमध्यदेशभावीनि पचधनु-
शतोत्सेधायामतदर्धविष्कभाणि प्राद्मुखानि सिंहासनानि । पौरस्ये सिंहासने पूर्वविदेहजान्, अपाच्ये भरत-
जान्, प्रातीच्ये अपरविदेहजान्, उदीच्ये ऐरावतजास्तीर्थकराश्चतुर्निकायदेवधिपा सपरिवारा महत्या निभूत्या
क्षीरोद्वारिपरिपूर्णोष्टसहस्रकनककलशैरभिषिचति । अत्रापि षोडशपुष्करिण्य पूर्वविदेहितव्या । चूलिकायाश्च-
तस्र्यु महादिक्षु सन्नोशत्रयविक्षिप्तयाजनायामानि द्विगन्वृत्ताधिकषोडशयोजनविष्कभाणि पचविंशतियोजना-
याणि योजनोत्सेधतदर्धविष्कभतात्रयेशप्रागपाद्द्वाराणि चत्वार्यर्हदायतनानि अर्हदायतनवर्णनोपेतानि ।
मद्रशालन्नभानिनि भूतले लोहिताक्षकल्पपरिक्षेप । तत ऊर्ध्वमर्धसप्तदशयोजनसहस्राण्यारुह्य द्वितीय पञ्च-
वर्णः । ततोप्यर्धसप्तदशयोजनसहस्राण्यारुह्य तृतीयस्तपनीयवर्ण । ततोप्यर्धसप्तदशयोजनसहस्राण्यारुह्य चतुर्थो
वैदूर्यवर्ण । ततोप्यर्धसप्तदशयोजनसहस्राण्यारुह्य पचमो नीलगण । ततोप्यर्धसप्तदशयोजनसहस्राण्यारुह्य षष्ठो
हरितालगर्ण । ततोप्यर्धसप्तदशयोजनसहस्राण्यारुह्य जबूनदमुनर्णवर्णो भवति । अर्धभूम्यग्राही योजनसह-
स्रायाम प्रदेशः पृथिव्युपलालुकाशर्कराचतुर्निधपरिणाम उपरि वैदूर्यपरिणाम प्रथमकाड । सवेरसमय
द्वितीय काड । जाबूनदमय तृतीय काड । चूलिका वैदूर्यमयी । मेरस्य त्रयाणा लोकाना मानदड ।
अस्याधस्तलदधोलोक । चूलिकामूलादूर्ध्वमूर्धनलोक मध्यमप्रमाणस्तिर्धग्विस्तीर्णस्तिर्धग्वेधोः । एन च कृष्णा-
ऽन्वर्धनिर्वचन नियते । लोकत्रय मिनातीति मेररिति । तस्य भूमितलादारम्याऽऽशिक्षरादैकादशिकी प्रदे-
शानि । एकादशसु प्रदेशेषु एकप्रदेशो हीयते । एकादशसु गन्वृत्तेषु एकगन्वृत हीयते । एकादशसु योजनेषु

एकयाजन हायते एव सर्वत्र शिखराद् भूमितलस्थाथ एकादशमु प्रदेशेषु एक प्रदेशो वर्धते । एकादशसु योजनेषु एक योजन वर्धते । एव सर्वत्र अधस्तलात् । अथ कथ रम्यकमज्ञा १

रमणीयदेशयोगाद्रम्यकाभिधानं ॥ १४ ॥ यस्माद्रमणीयदेशैः सरिस्परितकाननादिभिर्युक्तस्तस्मादसौ रम्यक इत्यभिधीयते । अन्यत्रापि रम्यकदेशयोग समान १ इति चेन्न रूढिनिशेषललाभाद्गोशब्दवृत्तित् । अत एव सज्ञाया को विहित । क पुनरसौ १

नीलरुक्मिणोरंतराले तत्संनिवेशः ॥ १५ ॥ नीलादुदक् रुक्मिणोऽपाक् पूर्वापरसमुद्रयोरंतराले तस्य रम्यकस्य संनिवेशो दृष्टव्य ।

तन्मध्ये गंधवानृत्तवेदाढ्यः ॥ १६ ॥ तस्य रम्यकस्य मध्ये गंधवानाम् वृत्तवेदाढ्य शब्दवद् वृत्तवेदाढ्येन तुल्यवर्णनस्तस्योपरि प्रासादे पद्भेदो वसति । अथ कथ हैरण्यवतसज्ञा १

हैरण्यवतोऽदूरभवत्वाद्द्वैरण्यवतव्यपदेशः ॥ १७ ॥ हैरण्यवान् रुक्मिणामा पर्वतस्तस्याऽदूरभवनत्वाद्द्वैरण्यवतव्यपदेश । क पुनरसौ १

रुक्मिणोऽखरिणोरंतराले तद्विस्तारः ॥ १८ ॥ रुक्मिण उदक् शिखरिणोऽपाक् पूर्वापरसमुद्रयोरंतराले तस्य हैरण्यवतस्य विस्तारो वेदितव्यः ।

तन्मध्ये माल्यवान् वृत्तवेदाढ्यः ॥ १९ ॥ तस्य हैरण्यवतस्य मध्ये माल्यवानाम् वृत्तवेदाढ्य शब्दवद् वृत्तवेदाढ्येन तुल्यवर्णन । तस्योपरि प्रासादे प्रभासदेवो वसति । अथ कथभैरावतसज्ञा १

भैरावतक्षत्रिययोगादैरावताभिधानं ॥ २० ॥ रक्तारक्तयो बहुमध्येदेशभाविनी अयोध्या नाम नगरी । तस्यामुपन्न भैरावतो नाम राजा तत्परिपालितत्वाज्जनपदस्यैरावताभिधान । क पुनरसौ १

शिखरिसमुद्रयांतरे तदुपन्यासः ॥ २१ ॥ शिखरिणो गिरेस्त्रयाणा पुर्वापरोत्तराणा समुद्राणा मध्ये तस्यैरावतस्य उपन्यासो वेदितव्य ।

तन्मध्ये पूर्वराजिजयार्थः ॥ २२ ॥ तस्यैराव तस्य मध्ये त्रिजयार्थो रजतगिरिः पुर्वरद्वेदितव्य । यैर्भक्तानि सप्तक्षेत्राणि व्याख्यातानि । के पुनस्ते कथ व्यवस्थिता १ इत्यत आह—

तद्विभाजिनः पूर्वापरायता हिमन्महाहिमवन्निपधनीलरुक्मिशिखरिणो वर्षधरपर्वताः ॥ ११ ॥

तानि विभजतीत्येव शीला तद्विभाजिन पूर्वापरान्यामायता पूर्वापरयोः पूर्वापरकोटिभ्यां एव णजलधिस्पर्शिन इत्यर्थे तद्विभाजित्वादेन तेन वर्षधरव्यपदेशोऽसंकरण भरतादिर्वाणा धारणात् । कथ हिमनानिति सज्ञा १

हिमाभसंधाद्दिग्बन्धव्यपदेशः ॥ १ ॥ हिममस्यास्तीति हिमनानिति व्यपदेशः । अन्यत्रापि तसत्रथ १ इतिचेत् रूढिनिशेषललाभात्तत्रैव वृत्तिः । कासौ हिमनानियुच्यते—

भरतहेमवतयोः सीमनि स्थितः ॥ २ ॥ भरतस्य हेमवतस्य च सीमनि व्यवस्थित क्षुद्रहिमवान् वेदितव्य । कथ पुनरस्य क्षुद्रत्व १ महाहिमवदपेक्षया । सूत्रेऽनुक्त कथ गम्यते १ इति चेन्महाहिमवत्प्रयोगादेव । सति हि क्षुद्रे महवमियर्थाक्षुद्रत्व गम्यते । स पचविंशतियोजनाग्राह योजनशतोऽशय योजनसहस्र द्विपचाशयोजनाना द्वादशैकान्विंशतिभागा तस्य विष्कम्भ । तस्योत्तरपार्श्वे ज्या चतुर्विंशतिसहस्राणि नवशतानि द्वाविंशानि योजनानामेकश्चैकान्विंशतिभागो देशोन । अस्या ज्याया धनुः पचविंशतिसहस्राणि द्वे शते त्रिंशत्वारश्चैकान्विंशतिभागाः साधिका । तस्य पूर्वापरपार्श्ववाह प्रत्येक पचसहस्राणि त्रीणि शतानि पचाशयोजनानि पचदश चैकान्विंशतिभागा साधिकार्धभागश्च । तस्योपरि

प्राचीदिशि सिद्धायतनकुट्ट पचयोजनशतोच्छ्रयमूलविष्कम्ब पचससत्यधिकशतत्रयमध्यविष्कम्ब अर्धतृतीय-
शताप्रविष्कम्ब । तत्रिगुणसातिरेकपरिधि, तस्योपरि षट्त्रिंशद्योजनोच्छ्रय पचाशद्योजनोद्गदक्षिणायाम पच-
विंशतियोजनप्राङ् पयमिस्तार तावत्प्रवेशमष्टयोजनोत्सेधतदर्धविष्कम्ब तावत्प्रवेशोद्गदक्षिणपूर्वद्वारमर्हदाय-
तन । द्वारनये सातिरेकाष्टयोजनोच्छ्रयपचाशद्याजनायामतदर्धविष्कम्बभास्त्रयोमुसमडपा । सातिरेकाष्टयोज-
नोच्छ्रयपचाशद्योजनायामविष्कम्भाणि त्रीणि प्रेक्षागृहकाणि । पौरुष्यप्रेक्षागृहात्प्राक् स्तूपपादयः पूर्वोक्ता ।
चैत्यालयाभ्यतरवर्णना पूर्ववद्वेदितव्या । तेषां सवयामेव परिक्षेत्री चतुस्तोरणद्वारविभक्ता पञ्चवरवेदिका ।
ततः प्रतीच्या दिशि दशकूटानि । हिमवद्भरते लागगा-श्रीरोहितास्या सिंधु-सुर हेममत-वैश्रवणकूटाभिधानानि
यथाक्रम वेदितव्यानि सिद्धायतनकुट्टतुल्यानि । तेषामुपरि प्रासादा दशैव समोपद्वयान्निषेधयोजनोत्सेधा-
सक्रोपिकत्रिंशद्योजनविष्कम्भास्तावत्प्रवेशाः । तेषु स्वकूटनामानो देवा देव्यश्च वसति । हिमवद्भरतेहैमवतवै-
श्रवणकूटेषु देवा इतरेषु देव्य । अथ कथं महाहिमवत्सज्ञा ?

महाहिमवति चोक्तं ॥ ३ ॥ किमुक्त ? हिमामिसन्नवर्षाद्दिग्मदभिधान । महाऽचासौ हिमवाश्च
महाहिमनानित्यसत्यपि हिमे हिमयदाख्या । इन्द्रगोपनत् । क पुनरसौ ?

हैमवतहरिवर्षयोर्विभागकरः ॥ ४ ॥ हैमवतादुदङ् हरिवर्षादपाङ् तयोर्विभागकरो महाहिमवान्
वेदितव्य । स द्वियोजनशतोच्छ्रय* पचाशद्योजनावगाह चचारि योजनसहस्राणि द्वे च शते दशोत्तरे
दश चैकान्नविंशतिभागा तस्य विष्कम्ब । पूर्वापरपार्श्ववाहू प्रत्येक नययोजनसहस्राणि द्वे च शते
षट्सप्तत्यधिके योजनाना नय चैकान्नविंशतिभागा अर्धभागश्च साधिक । तस्योत्तरपार्श्वे ज्या त्रिपचाशद्योज-
नसहस्राणि न च शतानि एकत्रिंशानि पदचैकान्नविंशतिभागा साधिका । तस्या ज्याया धनु सप्तपचाशद्यो-
जनसहस्राणि द्वे शते त्रिनयुत्तरे दश चैकान्नविंशतिभागा साधिका । तस्योपर्यष्टौ कूटानि सिद्धायतन-महा
हिमवत्-हैमवत रोहित् हरि हरिकता-हरिवर्ष-वैडूर्यकूटाभिधानानि । क्षुद्रहिमवत्कूटतुल्यप्रमाणानि । तेषामुपरि
जिनायतनप्रासादास्तु तुल्या एव । प्रासादेषु स्वकूटनामानो देवा देव्यश्च वसति । अथ कथं निषधसज्ञा ?

निषेधंति तस्मिन्निति निषधः ॥ ५ ॥ यस्मिन् देवा देव्यश्च श्रीडार्थं निषेधति स निषध
पृषोदरादिपाठात् सिद्ध । अन्यत्रापि तच्चुल्यकारणत्वात्प्रसंग ? इति चेत् रुडिविशेषवत्त्वत्वात् । क पुनरसौ ?

हरिविदेहयोर्मर्षादाहेतुः ॥ ६ ॥ हरिवर्षाद्दुदङ् निदेहादपाङ् तयोर्मर्षादाहेतुर्निषध इत्याख्यायते ।
स चतुर्विंशत्योजनोत्सेध, योजनशतावगाह षोडशयोजनसहस्राण्यष्टौ च शतानि द्वाचत्वारिंशानि द्वौ
चैकान्नविंशतिभागा तस्य विष्कम्ब । पूर्वापरपार्श्ववाहू प्रत्येक विंशतियोजनसहस्राणि पचपष्टयधिकमेक
च शत द्वौ चैकान्नविंशतिभागा अर्धभागश्च साधिक । उत्तरपार्श्वे ज्या चतुर्विंशतिसहस्राणि षट्पचाशमेक
च योजनशत द्वौ चैकान्नविंशतिभागा साधिकौ । तस्या धनुरेक योजनशतसहस्र चतुर्विंशतिसहस्राणि
त्रीणि च शतानि षट्चत्वारिंशानि नव चैकान्नविंशतिभागा साधिका । तस्योपरि नवकूटानि सिद्धायतन-
निषध—हरिवर्ष-पूर्वविदेह हरिघृति-सीतोदा-अपरविदेह—रुचकनामानि, क्षुद्रहिमवत्कुट्टतुल्यप्रमाणानि ।
तेषामुपरि जिनायतनप्रासादास्तुल्या । प्रासादेषु स्वकूटनामानो देवा देव्यश्च वसति । अथ कथं नीलसज्ञा ?

नीलवर्णयोगान्नीलव्यपदेशः ॥ ७ ॥ नीलेन वर्णेन योगापर्वतो नील इति व्यपदिश्यते । सज्ञा
वास्य, वामुदेवस्य कृष्णव्यपदेशवत् । क पुनरसौ ?

विदेहरम्यकविनिवेशविभागी ॥ ८ ॥ स नीलाख्य पर्वत विदेहस्य रम्यकस्य च विनिवेश
विभजते । स निषधेन व्याख्यातप्रमाण । तस्योपरि नवकूटानि सिद्धायतन-नील पूर्वविदेह-सीता-श्रीर्ति-नारी
कात-अपरविदेह-रम्यक-आदर्शककूटसज्ञानि, क्षुद्रकहिमवत्कूटतुल्यप्रमाणानि । तेषामुपरि जिनायतनप्रासादा
स्तुल्या । प्रासादेषु स्वकूटनामानो देवा देव्यश्च वसति । अथ कथं रुक्मिसज्ञा ?

१ ग पुस्तके तत्रिगुणसातिरेकपरिधि, इति पाठ । २ नाम पाठ ग पुस्तके ।

रुक्मसद्भावाद्भुक्मीत्यभिधानं रुक्ममस्यास्तीति रुक्मीत्यभिधानं ॥ ९ ॥ अन्यत्रापि तस्य
भगवद्रूढिशशाद्विशेषे वृत्ति । करिवत् । क पुनरसौ ?

रम्यकहैरण्यवतविवेककरः ॥ १ ॥ रम्यकस्य हैरण्यतस्य च विवेकं करोत्यसौ । स महाहिमवता
तुल्यप्रमाण । तस्योपरि अष्टौ कूटानि सिद्धायतन रुक्मि रम्यक-नरकाता-बुद्धि-रूप्यकूल हैरण्यत-मणिकाचन
कूटाख्यानि क्षुद्रहिमवत्कूटतुल्यप्रमाणानि । तेषामुपरि जिनायतनप्रासादास्तुल्याः । प्रासादेषु स्वकूटनामानो
देवा देव्यश्च वसति । अथ कथं शिखरिसंज्ञा ?

शिखरसद्भावाच्छिखरीति संज्ञा ॥ ११ ॥ शिखराणि कूटा यस्य सतीति शिखरीति संज्ञायते ।
अन्यत्रापि तत्सद्भावे रूढिवशाद्विशेषे वृत्ति शिखरिवत् । क पुनरसौ ?

हैरण्यवतैरावतसेतुबंधः स गिरिः ॥ १२ ॥ हैरण्यतस्यैरावतस्य च सेतुबंध इव स गिरि
रवस्थितः क्षुद्रहिमत्रतुल्यप्रमाण । तस्योपर्येकादश कूटानि सिद्धायतन शिखरि हैरण्यवत-रक्तदेवा-रक्ताब्ज
श्लक्ष्णकूला-लक्ष्मी-गाधदेवा ऐरावत-मणि काचनकूटनामानि क्षुद्रहिमत्रतुल्यप्रमाणानि । तेषामुपरि जिनायत
नप्रासादास्तुल्याः । प्रासादेषु स्वकूटनामानो देवा देव्यश्च वसति । तेषा वर्षाविशेषप्रतिपत्त्यर्थाह—

हेमार्जुनतपनीयवैदूर्यरजतहेममयाः ॥ १२ ॥

त एते हिमनदादयः पर्वता हेमादिमया वेदितव्या । मयः प्रत्येकं परिसमाप्यते यथाक्रमं हिमनदा-
दयः सबध्यते । हेममयो हिमवान् चानपट्टवर्णः, अर्जुनमयो महाहिमवान् शुक्रः, तपनीयमयो निषध तरणा
दिव्यवर्णः, वैदूर्यमयो नील मयूरम्रीवाभः, रजतमयो रुक्मी शुक्रः, हेममयः शिखरी चानपट्टवर्ण इति पट्टपि
चैतेऽद्रयः प्रत्येकं उभयपार्श्वगतार्थयोजनविष्कभाद्रिसमायामाभ्या बहुतारणनिभक्तैकपद्मपरवेदिकापरिवृत-
वनखडाम्यामुपेता । पुनरपि तद्विशेषणार्थमेवाह—

मणिविचित्रपार्श्वा उपरि मूले च तुल्यविस्ताराः ॥ १३ ॥

नानावर्णप्रभावादिगुणोपेतैर्मणिभिर्विचित्राणि विचित्राणि, मणिविचित्राणि पार्श्वानि येषां त इमे
मणिविचित्रपार्श्वा ।

अनिष्टसंस्थाननिवृत्त्यर्थमुपर्यादिवचनं ॥ १ ॥ अनिष्टसंस्थाननिवृत्त्यर्थमुपर्यादिवचनं क्रियते
च शब्दो मध्यसमुच्चयार्थः । यो येषां मूलविस्तारः स उपरि मध्ये च तुल्यः । तेषां मध्ये लब्धास्पदा हृदा उच्यते—

पद्ममहापद्मतिगिंल्लकेसरिमहापुंडरीकपुंडरीकाः हृदास्तेषामुपरि ॥ १४ ॥

पद्मादिभिः सहचरणाद्भ्रदेषु पद्मादिव्यपदेशः ॥ १ ॥ पद्म महापद्म तिगल्लकेसरि महापुंडरीक
पुंडरीकमिति पद्मनामानि तैः सहचरणात् हृदेषु पद्मादिसंज्ञावृत्तिर्भवति । तेषां हिमनदादीनामुपरि यथाक्रमं तैः
हृदा वेदितव्याः । तत्राद्यस्य संस्थानविशेषप्रतिपत्त्यर्थाह—

प्रथमो योजनसहस्रायामस्तदर्धविष्कंभो हृदः ॥ १५ ॥

प्राक् प्रत्यक् योजनसहस्रायाम उदगपाद् पचयाजनशतविस्तारं यत्रमपतल, त्रिभिधमणिकरुनक
रजतत्रिचित्रतट श्वेततरुनकमृत्पिप्पलात्कृतचतुस्तारणनिभक्तार्थयाजनासेधपचधनु शतविष्कभहृदसमाया-
नैकपद्मपरवेदिकापरिवृत चतुर्दिगात्तचतुर्वेदनखडमदित विमलस्फटिकमणिल्लङ्गगर्भाराक्षयत्ररि त्रिभि
धजैलजडुमुमपरिभाजित शरदि प्रसन्नचद्रताराजिमिराजितपर्यंतपरीतत्रिचित्रपयोधरपटल, त्रिपर्यस्तो
नभोभाग इव विभाति पद्मनामा हृदः । तस्यैत्रागाहप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते—

१ रसनतीत्यपि पाठ । २ ग पुस्तके कृतद्वय इमहृदा । ३ ग पुस्तके जलबुभपरिभाजित इति पाठ ।

दशयोजनावगाहः ॥ १६ ॥

अवगाहोऽथ प्रवेशो निम्नता । दशयोजनावन्यवगाहोऽस्य दशयोजनावगाह ।

तन्मध्ये योजनं पुष्करं ॥ १७ ॥

योजनप्रमाणं योजनं क्रोशायामपत्रत्वात्, क्रोशद्वयविष्कम्भकर्णिकत्वाच्च । योजनायामविष्कम्भजलतल्यात् क्रोशद्वयोच्छ्रयनात् तावद्बहुलपत्रप्रचयं यत्रमध्यमूलमरिष्टमणिऋद रजतमणिमृडाल वैदूर्यमुप्रतिष्ठनात्, तस्य बह्वपत्रं तपनीयपरीशिष्टं जावूनदाम्पतरदलं तपनीयकेसरं नानामणिनिचित्रमुनर्णकर्णिकं पुष्करमनगतन्यं तदर्धोत्सेधैरष्टशतसहस्रैः पद्मैः परिवृतं । तस्मात्पूर्वोत्तरापरोत्तरामु तिसृषु दिक्षु श्रियं सामानिकदेवानां चत्वारि पद्मसहस्राणि । दक्षिणपूर्वस्या दिश्यन्म्यतरपरिपदेवानां द्वात्रिंशत्पद्मसहस्राणि । दक्षिणस्या मध्यमपरिपदेवानां चत्वारिंशत्पद्मसहस्राणि । दक्षिणापरस्या वायव्यपरिपदेवानामष्टचत्वारिंशत्पद्मसहस्राणि । अपरस्या सतानामनीकमहत्तराणां सप्तपद्मानि । चतसृषु महादिक्षु आ मरुक्षदेवानां षोडशपद्मसहस्राणि । तान्येतानि सर्वाणि परिवारपद्मानि तदर्धोत्सेधानि एकं शतसहस्रं चत्वारिंशत्सहस्राणि शतं च पचाशत् । इतरेषां हृदानां पुष्कराणां चायामभिज्ञापनार्थमाह—

तद्दिगुणद्विगुणाः इदाः पुष्कराणि च ॥ १८ ॥

स च तच्च ते तयोर्द्विगुणद्विगुणास्तद्द्विगुणद्विगुणा ।

द्विगुणद्विगुणा इति द्वित्वं व्याप्यर्थं ॥ १ ॥ द्विगुणद्विगुणा इति द्वित्व उच्यते । किमर्थं ! व्याप्यर्थं । द्विगुणेन्नेत्तरेषां व्यातिर्यथास्यादिति । केन द्विगुणा ? आयामादिना, पद्मसहस्रस्य द्विगुणायामविष्कम्भारगाहो महापद्मं च । महापद्मसहस्रस्य द्विगुणायामविष्कम्भारगाहस्तिगिऽहस्रं । पुष्कराणि च किं ? द्विगुणानि इत्यभितन्वयते ।

द्वित्वात्तयोर्बहुवचनाभाव इति चेन्न विवक्षितापरिज्ञानात् ॥ २ ॥ स्यादेतयोर्हृदयो पुष्करयोश्च द्वित्वाद्विवचनं नोपपद्यते इति ? तन्न किं कारणं ? विवक्षितापरिज्ञानात् । आयाम्या पद्मपुडरीकहृदान्या तुल्यप्रमाणाभ्यामन्ये हृदा दक्षिणत उत्तरतश्च वैगुण्येन निर्दिष्टा इति विवक्षितोऽत्रायमर्थः । अतो बहुवचनमुपपद्यते । कथं पुनस्तच्छब्दे पूर्वनिर्दिष्टापेक्षे सत्यनिर्दिष्टार्थो गृह्यते ?

बहुवचननिर्देशात्तरुणं ॥ ३ ॥ बहुवचननिर्देशात्तस्य ग्रहणं विज्ञायते । बहुवचननिर्देशात् केसर्पादयं कथं न गृह्यते ?

व्याख्यानतो वक्ष्यमाणसंबंधान्त्वानिष्टनिवृत्तिः ॥४॥ “व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणं”मित्यनिष्टस्य निवृत्तिर्भवति । अथवा वक्ष्यत एतत् उत्तरा दक्षिणतुल्या इति तदभिसंबन्धेष्ट सप्रत्यय- कर्तव्य- । तथा- महाहिममत उपरि बहुमण्यदेशभावी महापद्मसहस्र- यो द्वियोजनसहस्रायामस्तादर्ध- विष्कम्भो विंशतियोजनावगाहः । तन्मध्ये जलतलाद् द्विक्रोशोच्छ्रयं योजनबहुलपत्रप्रचयं द्विक्रोशायामपत्रत्वाद् योजनायामकर्णिकत्वाच्च द्वियोजनविष्कम्भं पुष्करं । तत्परिवारपद्मसहस्रा पूर्वात्केन । निपथस्योर्ग्रै बहुमण्य- देशभारु तिगिऽहस्रं चतुर्थयोजनसहस्रायामस्तदर्धविष्कम्भं, चत्वारिंशद्योजनावगाहः । तन्मध्ये जलतलाद् द्विक्रो- शोद्गम द्वियोजनबहुलपत्रप्रचयं योजनायामपत्रत्वाद् द्वियोजनाण्ठ- र्काणिकत्वाच्चतुर्थयोजनायामविष्कम्भं पुष्करं । तत्परिवारपद्मसहस्रां पूर्वोक्तैः । नीलस्योपरि बहुमण्यदेशभावी केसरसहस्रं निर्गिऽहस्रतुल्यं पद्मानि च तत्तुल्य- प्रमाणानि । रुक्मिण उपरि बहुमण्यदेशभावी महापुडरीको हृदं महापद्मसहस्रतुल्यं, पद्मानि च तत्तुल्य- प्रमाणानि । गिऽहस्रिण उपरि बहुमण्यदेशभावी पुडरीको हृदं पद्मसहस्रतुल्यं । पुष्कराणि च तद्गतपद्मप्रमाणानि । अत्र चोच्यते तच्छब्दस्य यदि द्विगुणशब्देन श्रुति- क्रियते द्वित्वं सचातस्य प्राप्नोति । अथ वृत्तद्वित्वेन तच्छ-

व्यस्य वृत्ति क्रियते समुदायस्याऽऽसुवतत्वाद् वृत्तिर्न प्राप्नोति । चीन्सायां द्वित्वे सति वाक्यमेवावतिष्ठत इति ।
नैप दोष तदित्यय निपात अपादानार्थे वर्तते । तद्विगुणास्ततो द्विगुणा द्विगुणा इत्यर्थः । तन्निवासिनीनां
देवीनां सञ्जाजीवितपरिवारप्रतिपादनार्थमाह—

**तन्निवासिन्यो देव्यः श्रीद्वीधृतिकीर्तिबुद्धिलक्ष्म्यः पल्योपमस्थितयः
ससामानिकपरिपत्का ॥ १६ ॥**

तेषु पुष्करेषु कर्णिकामव्यमैकदेशविनिवेशिन शरद्विमलपूर्णचन्द्रद्युतिहरा त्रौशायामक्रोशार्धविष्कभ-
देशोस्तेषां प्रासादास्तेषु निरसतीत्येन 'नीला देव्यस्तन्निवासिन्य' ।

श्यादीनामितरेतरयोगे द्वंद्वः ॥ १ ॥ श्रीश्च हीश्च धृतिश्च कीर्तिश्च बुद्धिश्च लक्ष्मीश्च श्रीद्वीधृ-
तिकीर्तिबुद्धिलक्ष्म्य इतीतरेतरयोगलक्षणो द्वंद्वः । तेषु पद्मादिषु हृदेषु यथाक्रम देव्य ऋषादयो वसति ।

स्थितिविशेषनिर्ज्ञानार्थं पल्योपमवचनं ॥ २ ॥ देवीसामान्यस्थितौ विशेषनिर्ज्ञानार्थं पल्योप-
मा स्थितिरासा ता पल्योपमस्थितय इति ।

परिवारनिर्ज्ञानार्थं सामानिकपरिपत्कवचनं ॥ ३ ॥ परिवारप्रतिपत्त्यर्थं सामानिकपरिपद्-
ग्रहण क्रियते । समाने स्थाने भवा सामानिकाः । समानस्य तदादेश्च'इति ठञ् । सामानिकाश्च परिपदश्च
सामानिकपरिपद, अन्यर्हितत्वात्सामानिकपदस्य पूर्वनिपातः सह सामानिकपरिपद्विर्वर्तते इति ससामानिकपरि-
पत्का । तेषां पद्मानि निर्दिष्टानि त मध्यवर्तिषु प्रासादेषु वसति । यकाभि सरद्विस्तानि क्षेत्राणि विभक्तानि उच्यते

**गंगासिंधूरोहिद्रोहितास्याहरिद्धरिकांतासीतासीतोदानारीनरकांतासुवर्ण-
रूप्यकूलारक्तारक्तोदाः सरितस्तन्मध्यगाः ॥ २० ॥**

गंगादीनामितरेतरयोगे द्वंद्व उदकस्य उदभाव उक्त सरितो न वाक्य । ता किमत्ररा उत सर्वाणां ।
इत्यत आह—त मध्यगा इति । तेषां क्षेत्राणां मध्ये मध्येन वा गच्छतीति त मध्यगा । एकत्र सर्वासां प्रसंग-
निवृत्त्यर्थं दिग्विशेषप्रतिपत्त्यर्थं चाह—

द्वयोर्द्वयोः पूर्वाः पूर्वगाः ॥ २१ ॥

द्वयोर्द्वयोरैकक्षेत्रं विषयः इत्यभिसंबन्धादेकत्र सर्वासां प्रसंगनिवृत्तिः ॥ १ ॥ निवृत्त्यो
हि वाक्यशेष, वाक्य वक्तव्यधीन हीतीच्छातो वाक्यशेषप्रकल्पते, द्वयोर्द्वयोरैकक्षेत्रे विषय इत्यभिसन्धात्सर्वासां
सरिता एकस्मिन् क्षेत्रे प्रसंगो निवर्तितो भवति ।

पूर्वाः पूर्वगा इतिवचनं दिग्विशेषप्रतिपत्त्यर्थं ॥ २ ॥ तत्र पूर्वगा सरितस्ता पूर्वगा पूर्वं
समुद्रं गच्छतीति पूर्वगा । किमपेक्ष पूर्वत्व सूत्रनिर्देशापेक्ष । यथेव गंगासिंध्यादयः सप्त पूर्वगा इति प्राप्तः ।
नैप दोष द्वयोर्द्वयोरित्यभिसंबन्धाद्द्वयोर्द्वयो पूर्वा पूर्वगा वेदितव्या । ननु च यद्द्वयोर्द्वयोरिति ग्रहण, अन्या-
र्थमुक्त, अन्यार्थमपि मत्तमन्यार्थं भवति । इतरासा दिग्विभागप्रतिपत्त्यर्थमाह—

शेषास्त्वपरगाः ॥ २२ ॥

द्वयोर्द्वयोरवशिष्टा यास्ता अपरगा वेदितव्या अपरं समुद्रं गच्छतीत्यपरगाः तत्र पद्म-
हृदप्रभवा पूर्वतोरणद्वारनिर्गता गंगा ॥ १ ॥ शुद्धकहिमत उपरि पद्महृदो वर्णितश्चतुस्तोरणद्वार-
मंडित । तत्र पूर्वतारणद्वारेण निगता पचयोजनशतानि प्रादुमुष्णी गन्वा गंगाकृत श्रौतमा रक्षन्त्या । पचयोजन-

शतानि त्रयोविंशतिपदचैकान्विशतिभागान् अपाङ्गमूली गत्वा स्थूलमुक्तावलीव साधिकयोजनशतप्रमाण-
धाराप्रपाता सक्रोशपद्मयोजनविस्तारा योजनार्धबाहुल्या । पष्ठियोजनायामविष्कभे दशयोजनागगाहे वज्रमय
तले श्रीदेवीप्रह्रमाणप्रासादमडितमध्ये सदिक्रोशदशयोजनोच्छ्रायपठियोजनायामविष्कभद्रीपालकृतातरे कुडे
पतिता दक्षिणतोरणद्वारेण निनि सृता अर्धगव्यूतावगाहा सक्रोशपद्मयोजनविस्तारा क्रमेण वर्धमाना भुजग-
कुटिलगामिनी खडकप्रपातगुहामुखेन विजयार्धं व्यतीत्य दक्षिणमुखा दक्षिणार्धभरतमध्ये प्राप्य प्राङ्मुखी सती
मुखे सक्रोशयोजनावगाहा सार्धद्विपठियोजनविस्तारा लण्णोदधिं मागधातीर्थेन प्राविशत् ।

अपरतोरणद्वारादिनिर्गता सिंधुः ॥ २ ॥ पारचात्यतोरणद्वारादिनिर्गता पचयोजनशत गत्या
सिंधूकूट वीचीवाहूपगुहेनाऽऽस्कात्य । गगावसिंधूकुडे पतिता तमिश्रगुहामुखेन विजयार्धं व्यतीत्य प्रमास-
तीर्थेनापरसमुद्रं प्राविशत् । तत्र गगाकुडद्वीपप्रासादे गगादेवी वसति । सिंधुषुडद्वीपप्रासादे सिंधुदेवी
वसति । हिमरत उपरि किञ्चित्प्राक् प्रत्यक् चातीत्य गगासिंध्वोर्मध्ये द्वे पद्माकारे कूटे वैदूर्यपरिणामनाले
जलस्योपरि क्रोशमुत्सृते क्रोशद्वयायामविष्कभे लोहिताक्षमणिमयार्धगव्यूतायतपत्रे तपनीयकेसरेऽर्कमणिनि-
वृत्तगव्यूतायतकर्णिके । तयो कर्णिकयोर्मध्ये रत्नमयमेकैक कूट । तत्र चैकैक प्रासाद । प्राप्यकूटप्रासादे
पल्योपमस्थितिका वला नाम देवी वसति । मतीच्यप्रासादकूटे पल्योपमस्थितिका लवणा नाम देवी वसति ।

उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता रोहितास्या ॥ ३ ॥ पद्महृदस्येव उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता द्वे योज-
नशते पदसप्तत्युत्तरे पदचैकान्विशतिभागान् हिमरत उपरि उदङ्मुखी गत्वा गगातुल्यायामधाराप्रपातार्ध-
प्रयोदशयोजनविस्तारा योजनबाहुल्या । निशतियोजनशतायामविष्कभे निशतियोजनागगाहे वज्रतले श्रीदेवी-
प्रह्रमाणप्रासादमडितमध्ये सदिक्रोशदशयोजनोच्छ्रायपठियोजनायामविष्कभद्रीपालकृतातरे कुडे पतिता ।
तत बुडादुदीच्यतोरणद्वारेण निर्गता उदङ्मुखी शब्दवद्वृत्तवेदाद्य प्रदक्षिणीकृत्यार्धयोजनेनाऽप्रासा
प्रत्यङ्मुखी सती प्रगवे क्रोशावगाहाऽर्धयोजनयोजनविष्कभा मुखेऽर्धतृतीययोजनागगाहा पचविंशतियो-
जनशतविष्कभा रोहितास्या अपरलण्णोदधिं प्राविशत् । रोहितास्याकुडप्रासादे रोहितास्या देवी वसति ।

महापद्महृदप्रभवाऽपाच्यतोरणद्वारेण निर्गता रोहिन् ॥ ४ ॥ महाहिमरत उपरि महापद्महृद
दपाच्यतोरणद्वारेण निर्गता षोडशयोजनशतानि पचोत्तराणि पचैकान्विशतिभागान् अपागाम्य पतिते-
त्यादि रोहितास्यया तुल्य । अय तु विशेष साधिकद्वियोजनशतायामधारा । रोहि बुडप्रासादनिवासिनी रोहि-
देवी । सा रोहि महानदी पूर्वार्णं प्राविशत् ।

उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता हरिकाता ॥ ५ ॥ तत एव महापद्महृदादुदीच्यतोरणद्वारेण निर्गता
हरिकाता नाम महानदी रोहिदिवाद्रितले गत्वा उदङ्मुखी साधिकद्वियोजनशतधाराप्रपातद्वियोजनबाहुल्या
पचविंशतियोजनविस्तारा श्रीदेवीगुहृत्यप्रासादमडितमध्ये सदिक्रोशयोजनोच्छ्रायद्वित्रिंशयोजनायामविष्कभद्री
पालकृतातरे चत्वारिंशयोजनागगाहे चत्वारिंशद्विशतयोजनायामविष्कभे वज्रतले कुडे पतिता । तत बुडादु-
दीच्यतोरणद्वारेण निर्गता प्रबोहेऽर्धयोजनागगाहा पचविंशतियोजनविष्कभा विकृतवद्वृत्तवेदाद्यमर्धयोजनेना-
ऽप्राप्य प्रदक्षिणीकृत्य प्रत्यङ्मुखी सती मुखे पचयोजनावगाहाऽर्धतृतीययोजनाशतविष्कभा पाश्चात्याऽर्ण
प्राविशत् । हरिकाताकुडप्रासादे हरिकातादेवी वसति ।

तिर्गिच्छहृदप्रभवा दक्षिणद्वारनिर्गता हरिन् ॥ ६ ॥ निपधस्योपरि तिर्गिच्छहृदाद् दक्षिण
तोरणद्वारेण निनि सृता हरिन्महानदी सप्तसहस्राणि चत्वारिंशतान्यकविंशानि योजनानामेक चैवान्नि-
शतिभागमदितले प्राङ्मुखी गत्वा पतितत्यादि सर्वं हरिकातातुल्य । अय तु विशेष साधिकचतुर्थयोजन-
शतायामधारा । हरिकूडप्रासादनिवासिनी हरिदेवी । सा प्राप्यसुदधिं प्राविशत् ।

उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता सीतोदा ॥ ७ ॥ तत एव तिर्गिच्छहृदादुदीच्यतोरणद्वारेण

हरिदिवादितल गत्वोद्भूमुखी साधिकचतुर्योजनशतधाराप्रपाता चतुर्योजनत्राडुल्या पचाशद्योजनावस्तारा, श्रीदेवीगृहप्रमाणप्रासादमडितमध्ये सद्विक्रान्तशयोजनोच्छ्रयचतुष्पष्टियोजनायामविष्कभद्रीपालकृतातरे सा शीतिचतुर्योजनशतायामरिष्कभे अशीतियोजनागहा वज्रतले कुडे पतिता । तत कुडादुदीच्यतोरणद्वारेण निर्गता देवकुरुषु चित्रत्रिचित्रकूटमध्येनोद्भूमुखी गत्वार्धयोजनेनाऽप्राप्ता मेरुप्रदक्षिणीकृत्य त्रिष्टुप्रभविदीर्य अपरविदेहमध्यगामिनी, प्रभवे योजनावगाहा पचाशद्योजनाविस्तारा मुखे दश योजनावगाहा पचयोजनाशत-विस्तारा सीतोदा नाम महानदी पार्चात्यसमुद्र प्राविक्षत् । सीतोदाकुडप्रासादनिवासिनी सीतोदा देवी ।

केसरिहृदमभवाऽप्याच्यद्वारनिर्गता सीता ॥ ८ ॥ नीलस्योपरि केसरिहृदादप्याच्यतोरणद्वारेण निर्गता सीता महानदीत्यादि सर्वे सीतोदातुल्य । अथ तु विशेषेण सीताकुडप्रासादे सीतादेवी वसति सा माल्यनत विदीर्य पूर्वविदेहमध्यगामिनी प्राच्यसमुद्र प्राविक्षत् इति ।

उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता नरकांता ॥ ९ ॥ तत एव केसरिहृदादुदीच्यतोरणद्वारेण निर्गता नरकातामहानदीत्यादि सर्वे हरिता व्याख्यात । अथ तु विशेषेण नरकाताकुडप्रासादे नरकाता देवी वसति गधवद्वृत्तवेदाढ्य प्रदक्षिणीकृत्य पार्चात्यसमुद्र प्राविक्षदिति ।

महापुंडरीकहृदमभवा दक्षिणतोरणद्वारनिर्गता नारी ॥ १० ॥ रुक्मिण उपरि महापुंडरीकहृदादक्षिणतोरणद्वारेण निर्गता नारी महानदीत्यादि सर्वे हरिकातया व्याख्यात । अथ तु विशेषेण नारीकुडप्रासादे नारीदेवी वसति गधवद्वृत्तवेदाढ्य प्रदक्षिणीकृत्य पूर्वोदधि प्राविक्षदिति ।

उदीच्यद्वारनिर्गता रूप्यकूला ॥ ११ ॥ तस्मादेव महापुंडरीकहृदादुदीच्यतोरणद्वारेण निर्गता रूप्यकूला महानदीत्यादि सर्वे तु रोहिता व्याख्यात । अथ तु विशेषेण रूप्यकूलाकुडप्रासादे रूप्यकूला देवी वसति माल्यनद्वृत्तवेदाढ्य प्रादक्षिणीकृत्य प्रतीच्यसमुद्र प्राविक्षत् इति ।

पुंडरीकहृदमभवापाच्यतोरणद्वारनिर्गता सुवर्णकूला ॥ १२ ॥ सिंकारिण उपरि पुंडरीकहृदादक्षिणतोरणद्वारेण विनिर्गता सुवर्णकूला महानदीत्यादि सर्वे रोहितास्यया व्याख्यात । अथ तु विशेषेण सुवर्णकूलाकुडप्रासादे सुवर्णकूला देवी वसति । माल्यनद्वृत्तवेदाढ्य प्रदक्षिणीकृत्य प्राच्यमर्गान् प्राविक्षदिति ।

पूर्वतोरणद्वारनिर्गता रक्ता ॥ १३ ॥ तस्मादेव पुंडरीकहृदा पूर्वतोरणद्वारेण विनिर्गता रक्ता महानदीत्यादि सर्वे गगया व्याख्यात । अथ तु विशेषेण रक्ताकुडप्रासादे रक्तादेवी वसति ।

प्रतीच्यद्वारनिर्गता रक्तोदा ॥ १४ ॥ तस्मादेव पुंडरीकहृदाप्रतीच्यतोरणद्वारेण विनिर्गता रक्तोदा महानदीत्यादि सर्वे सिंघातर्णीतः अथ तु विशेषेण रक्तोदाकुडप्रासादे रक्तोदा देवी वसति । अथा सिंघातर्णीतः रक्तोदा भुजगकुडिलगतः अन्यत्र गिरितलधाराप्रपाताभ्यां । शेषा अश्रुगतः अन्यत्र मेहनानि गीरे प्रदेशेभ्यः । चतुर्दशाध्वेता अर्धयोजनाविष्कभनदीसमायामाभ्यामुभयपार्श्ववर्गताभ्यां प्रत्येकमर्धयोजनास्तोत्रपच धनु शतविष्कभवनसमायामपत्रवरवेदिकाद्वयपरिवृताभ्यां वनखडाभ्यामलकृताः । तासां परिवारप्रतिपादनार्थमाह—

चतुर्दशानदीसहस्रपरिवृता गंगासिंघादयो नद्यः ॥ २३ ॥

गंगासिंघाद्यग्रहणं प्रकरणादिति चेन्नानंतरग्रहणप्रसंगात् ॥ १ ॥ स्यात्त गंगासिंघादिव्रहणमनर्थकं कुत ? प्रकरणात् प्रकृता हि ता इति तत्र किं कारण ? अनंतरग्रहणप्रसंगात् अनंतरस्य विधिर्न भवति प्रतिषेधा वेति अपरगानामेव ग्रहणं स्यात् ।

गंगादिग्रहणमिति चेन्न पूर्वगाग्रहणप्रसंगात् ॥ २ ॥ अथ मत्त गंगादिग्रहणमेवास्तु अनंतरनिवृत्त्यर्थमिति तच्च न, कस्मात् ? पूर्वगाग्रहणप्रसंगात् गंगादयो हि पूर्वगा इति ।

नदीप्रहणात् सिद्धिरिति चेन्न द्विगुणाभिसंबंधार्थत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतन्नयः प्रकृतास्ततो नदीप्रहणमंतरणापि नदीसंप्रत्ययसिद्धेस्तदप्रहणंसर्धनदीसंप्रतिपर्यर्थं नविष्यति नार्थो गंगासिञ्चादिप्रहणेनेति! तन्न किं कारणं! द्विगुणाभिसंबंधार्थत्वात्। द्विगुणा द्विगुणा इत्यस्याभिसंबंध इह कथं स्यादिति गंगासिञ्चादिप्रहणं क्रियते। किं गतमेतदनेनाहोस्विच्छब्दाधिक्यादर्थभिनयं गतमित्याह कथं द्विगुणानुवृत्तौ गंगाचतुर्दशनदीसहस्रपरिवृता तद्विगुणनदीसहस्रपरिवारा सिंघुरिति प्रसक्तिः तन्निवृत्त्यर्थं सिंघूरप्रहणमिति। तत्र गंगासिञ्चौ प्रत्येकं चतुर्दशनदीसहस्रपरिवृते। ततो द्विगुणा द्विगुणाः परिवारनयो वेदितव्या आसीतोदायाः, ततः परतोऽर्धहान उक्तो जंबूद्वीपविष्कभांभोनिधिहृदसरित्पर्वतवर्षनिवेशक्रमः। इदमिदानीं प्रतीयतां किमस्मिन् क्षेत्राणि तुल्यविस्ताराण्युतविस्तारविशेषोस्तीत्यत आह—

**भरतः पड्विंशतिपंचयोजनशतविस्तारः पट्चैकान्नविंशति-
भागा योजनस्य ॥ २४ ॥**

पडधिका विंशतिः पड्विंशतिः पड्विंशतिरधिका येषु तानि पड्विंशतानि पंचयोजनशतानि विस्तारोस्य पड्विंशतिपंचयोजनशतविस्तारो भरतः, किमेतावानेव नेत्याह पट्चैकान्नविंशतिभागा योजनस्य विस्तारोस्येवमिसंबन्ध्यते। इतरेषां विष्कंभविशेषप्रतिपर्यर्थाह—

तद्विगुणद्विगुणविस्तारा वर्षधरवर्षा विदेहांताः ॥ २५ ॥

ततो द्विगुणो द्विगुणो विस्तारो येषां त इमे तद्विगुणद्विगुणविस्ताराः।

वर्षधरशब्दस्य पूर्वनिपात आनुपूर्व्यप्रतिपर्यर्थः ॥ १ ॥ वर्षधरशब्दस्य पूर्वनिपातः क्रियते आनुपूर्व्यप्रतिपर्यथास्यादिति। इतरथा हि वर्षधराक्ष वर्षाधेति द्वंद्व वर्षशब्दस्य पूर्वनिपातः प्रसज्येत अस्यान्ततरत्वात्। न च लक्षणमस्ति आनुपूर्व्यप्रतिपर्यर्थः पूर्वप्रयोगः कर्तव्य इति? सत्यं नास्ति कठोक्तं ज्ञापकात् भवति लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति।

विदेहांतवचनं मर्यादार्थं ॥ २ ॥ विदेह अंतो येषां त इमे विदेहांता इति मर्यादा क्रियते।

इतरथा हि नीलदयोपि द्विगुणद्विगुणविस्ताराः प्रसज्येरन्। तथाहि— हिमवतो विष्कंभो द्विपचाशमेकं योजनसहस्रं द्वादश चैकान्नविंशतिभागाः। हिमवतस्य द्वियोजनसहस्र पचोत्तरशतं पंच चैकान्नविंशतिभागाः। महाहिमवतश्रवणारि योजनसहस्राणि दशाधिकं द्वे शते दशचैकान्नविंशतिभागाः। हरिवर्षस्याष्टौ योजनसहस्राणि चत्वारि शतानि एकविंशति एकचैकान्नविंशतिभागः। निपधस्य षोडशयोजनसहस्राण्यष्टौ शतानि द्विचत्वारिंशानि द्वौ चैकान्नविंशतिभागाः। विदेहस्य त्रयस्त्रिंशद्योजनसहस्राणि पट्शतानि चतुरशीत्यधिकानि चत्वारश्चैकान्नविंशतिभागाः। यथेवं भरतादीनां विदेहांतानां विस्तारक्रम उक्तः। अधोत्तरेषा कथमित्यत आह—

उत्तरा दक्षिणतुल्याः ॥ २६ ॥

उत्तरा ऐरावतादयः नीलांतभरतादिभिर्दक्षिणैस्तुल्याः दृष्टव्या अतैतस्य पर्वतस्यायं विशेषो दृष्टव्यः (?)। अत्राह उक्तेषु भरतादिषु क्षेत्रेषु मनुष्याणां किं तुल्योनुभवादिः आहोस्विक्कश्चिदस्ति प्रीतिविशेष इत्यत आह—

भरतैरावतयोर्वृद्धिद्वासौ पट्समयाभ्यामुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभ्यां ॥ २७ ॥

इयौ वृद्धिहामौ! कस्य भरतैरावतयोर्ननु क्षेत्रं व्यवस्थितौ, अधिके कथं तयोर्वृद्धिहासौ! अत उत्तरं पठति तात्स्थ्यात्तच्छब्दसिद्धिर्भरतैरावतयोर्वृद्धिहासयोगः ॥ १ ॥ इहलोकं तात्स्थ्यात्तच्छब्दं भवति यथा गिरिस्थितेषु वनस्पतिषु दहमानेषु गिरिदाह इत्युच्यते। तथा भरतैरावतस्थेषु मनुष्येषु वृद्धिहासावापद्यमानेषु भरतैरावतयोर्वृद्धिहासावुच्येते।

हरिद्विवाद्रितल गन्धोदङ्गमुखी साधिकचतुर्भोजनशतधाराप्रपाता चतुर्भोजनबाहुल्या पञ्चाशद्योजनास्तारा, श्रीद्विवाग्रहप्रमाणप्रासादमंडितमध्ये सद्भिन्नोद्भवनयोजनोच्छ्वायचतुष्पष्टियोजनायामपिष्कभर्द्वापालकृतांतरे सा शीतिचतुर्भोजनशतायामपिष्कभे अशीतिर्भोजनाग्रहाहे वज्रतले कृडे पतिता । ततः कृडादुदीप्यतोरणद्वारेण निर्गता देवकुरुवृ चित्रत्रिचित्रकूटमध्येनोदङ्गमुखी गत्वार्यभोजनेनाऽप्रपाता मेरुप्रदक्षिणीकृत्य विष्टुप्रभविदीर्य अपरविदेहमध्यगामिनी, प्रभवे योजनानाग्रहा पञ्चाशद्योजनविस्तारा मुखे दश योजनावगाहा पचयोजनशत-विस्तारा सीतोदा नाम महानदी पारचात्यसमुद्र प्राविशत् । सीतोदापुडप्रासादनिवासिनी सीतोदा देवी ।

केसरिहृदमभवाऽपाच्यद्वारनिर्गता सीता ॥ ८ ॥ नीलस्योपरि केसरिहृदादुदीप्यतोरणद्वारेण निर्गता सीता महानदीत्यादि सर्वे सीतोदातुल्य । अयं तु विद्येयः सीताकृडप्रासादे सीतादेवी वसति सा माल्यरत विदीर्य पूर्वविदेहमध्यगामिनी प्राच्यसमुद्र प्राविशत् इति ।

उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता नरकांता ॥ ९ ॥ तत एव केसरिहृदादुदीप्यतोरणद्वारेण निर्गता नरकांतामहानदीत्यादि सर्वे हरिता व्याख्याता । अयं तु विद्येयः नरकांताकृडप्रासादे नरकांता देवी वसति गणवद्वृत्तवेदाढ्य प्रदक्षिणीकृत्य पारचात्यसमुद्र प्राविशदिति ।

महापुंडरीकहृदमभवा दक्षिणतोरणद्वारनिर्गता नारी ॥ १० ॥ रुक्मिण उपरि महापुंडरीकहृदादक्षिणतोरणद्वारेण निर्गता नारी महानदीत्यादि सर्वे हरिकांतया व्याख्याता । अयं तु विद्येयः नारीकृडप्रासादे नारीदेवी वसति गणवद्वृत्तवेदाढ्य प्रदक्षिणीकृत्य पूर्वोदधि प्राविशदिति ।

उदीच्यद्वारनिर्गता रूप्यकूला ॥ ११ ॥ तस्मादेव महापुंडरीकहृदादुदीप्यतोरणद्वारेण निर्गता रूप्यकूला महानदीत्यादि सर्वे तु रोहिता व्याख्याता । अयं तु विद्येयः रूप्यकूलानुडप्रासादे रूप्यकूला देवी वसति माल्यरतद्वृत्तवेदाढ्य प्रदक्षिणीकृत्य प्रतीच्यसमुद्र प्राविशत् इति ।

पुंडरीकहृदमभवापाच्यतोरणद्वारनिर्गता मुवर्णकूला ॥ १२ ॥ किष्किरिण उपरि पुंडरीकहृदादक्षिणतोरणद्वारेण निर्गता मुवर्णकूला महानदीत्यादि सर्वे रोहितास्यया व्याख्याता । अयं तु विद्येयः मुवर्णकूलानुडप्रासादे मुवर्णकूला देवी वसति । माल्यरतद्वृत्तवेदाढ्य प्रदक्षिणीकृत्य प्राच्यमर्पर प्राविशदिति ।

पूर्वतोरणद्वारनिर्गता रक्ता ॥ १३ ॥ तस्मादेव पुंडरीकहृदापूर्वतोरणद्वारेण निर्गता रक्ता महानदीत्यादि सर्वे गगया व्याख्याता । अयं तु विद्येयः रक्ताकृडप्रासादे रक्तादेवी वसति ।

प्रतीच्यद्वारनिर्गता रक्तोदा ॥ १४ ॥ तस्मादेव पुंडरीकहृदाप्रतीच्यतोरणद्वारेण निर्गता रक्तोदा महानदीत्यादि सर्वे सिन्धु वर्णित । अयं तु विद्येयः रक्तोदाकृडप्रासादे रक्तोदा देवी वसति । गंगासिंधुत्कारकांदा मुजगबुटिलगतयः अन्यत्र गिरितलधाराप्रपाताभ्यां । केना ऋजुगतयः अचर मेरुनामि निरी प्रदक्ष्यः । चतुर्दशाधेता अर्धभोजनपिष्कभनर्दीसमायामाम्यामुमपपादरगताभ्यां प्रयैकमर्धभोजनोऽधेपच धनु शतविक्रमवनसमायामभरवोदिकाद्वयपरिवृताभ्यां वनपुडाम्यामनुष्टयाः । तासां परिवारप्रतिपादनार्थमाह—

चतुर्दशनदीसहस्रपरिवृता गंगासिंध्वादयो नद्यः ॥ २३ ॥

गंगासिंध्वाद्यग्रहणं प्रकरणादिति चेमानंतरग्रहणप्रमंगान् ॥ १ ॥ स्थानत्र गंगामित्या दिशःप्रमनर्थकं पुत्र ' प्रकरणात् प्रकृत्या हि ता इति तत्र किं कारणं ' आनरग्रहणप्रमंगान् अनंतरस्य विधियां भवति प्रविंशति यति अपरगानामत्र ग्रहणं स्यात् ।

गंगादिग्रहणमिति चेन्न पूर्वगाग्रहणप्रमंगान् ॥ २ ॥ अत्र मत्र गंगादिग्रहणमत्रानु आनर निरूप्यर्धमिति तत्र न, यस्मात् ' पूर्वगाग्रहणप्रमंगान् गंगादयो हि पूर्वगा इति ।

नदीप्रहणात् सिद्धिरिति चेन्न द्विगुणाभिसंरंधार्थेरात् ॥ ३ ॥ स्यादेतन्नयः प्रहृतामृतौ नदीप्रहणमतरेणापि नदीमप्रहणयसिद्धेस्तद्वहणं सर्वनदीमप्रतिपरपर्यं भविष्यति नार्थो गमाभिष्यादिप्रहणेनेति' तन्न किं कारणं द्विगुणाभिसंरंधार्थेत्वात् । द्विगुणा द्विगुणा इत्यस्याभिमवध इह कथं स्यादिति गमासिष्यादिप्रहणं क्रियते । किं गतमतदनेनाहोस्विच्छ्रयापिक्यादर्धाधिक्य गतमिन्याह कथं द्विगुणानुवृत्तौ गमाचतुर्विंशदानदीसहस्रपरिवृता वद्विगुणनदीसहस्रपरिसारा सिधूरीति प्रमक्ति तन्निवृत्त्यर्थं सिधूप्रहणमिति । तत्र गमाभिष्यौ प्रत्येकं चतुर्विंशदानदीसहस्रपरिवृते । ततो द्विगुणा द्विगुणा परिवारनयो वेदितव्या आसत्तादाया, तत परतोऽर्धहान उक्तो जंबूद्वीपविष्कभंभोनिधिहृदसरित्परिवर्तनर्पेनिरोत्तम । इदमिदानीं प्रतीपतां विमग्नी क्षेत्राणि तुल्यविस्ताराण्युतविस्तारविशेषोस्तीत्यत आह—

**भरतः षड्विंशतिपंचयोजनशतविस्तारः षट्चैकान्नविंशति-
भागा योजनस्य ॥ २४ ॥**

षडधिका विंशति षड्विंशति षड्विंशतिरधिका येषु तानि षड्विंशतानि पंचयोजनशतानि विस्तारोस्य षड्विंशतिपंचयोजनशतविस्तारो भरत, किमेताननेत्र नन्याह षट्चैकान्नविंशतिभागा योजनस्य विस्तारोस्येवमभिसम्पद्यते । इतरेषां विष्कभविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

तद्द्विगुणद्विगुणविस्तारा वर्षधरवर्षा विदेहांताः ॥ २५ ॥

ततो द्विगुणो द्विगुणो विस्तारो येषां त इमे तद्द्विगुणद्विगुणविस्तारा ।

वर्षधरशब्दस्य पूर्वनिपात आनुपूर्व्यप्रतिपत्त्यर्थः ॥ १ ॥ वर्षधरशब्दस्य पूर्वनिपातं क्रियते आनुपूर्व्यप्रतिपत्तिर्विधास्यादिति । इतरथा हि वर्षधराथ वर्षांभेति इह वर्षशब्दस्य पूर्वनिपातं प्रमग्येन अस्या सतस्यत् । न च लक्षणमस्ति आनुपूर्व्यप्रतिपत्त्यर्थं पूर्वप्रयोगं कर्तव्यं इति सत्यं नास्ति षटोक्तं शारकानुभवति लक्षणहेत्वो क्रियाया इति ।

विदेहांतवचने मर्यादाय ॥ २ ॥ विदेह अतो येषां त इमे विदेहांता इति मर्यादा क्रियते ।

इतरथा हि नीलद्वयोपि द्विगुणद्विगुणविस्तारं प्रसूयेत् । तथाहि— हिमरतो विष्कभो द्विपचानमेक योजनसहस्रं द्वादश चैकान्नविंशतिभागा । हेमरतस्य द्वियोजनसहस्रं पंचोत्तरशतं पंच चैकान्नविंशतिभागा । महाहिमरतधन्यारि योजनसहस्राणि दशाधिकं द्वे शते दशाचैकान्नविंशतिभागा । हरिपरिष्याष्टौ योजनसहस्राणि चत्वारिंशतानि पञ्चविंशति पञ्चधेवान्नविंशतिभागा । निषधस्य षोडशयोजनसहस्राण्यष्टौ शतानि द्विषारिंशतानि द्वौ चैकान्नविंशतिभागा । विदेहस्य प्रयश्चिन्नयोजनसहस्राणि षट्शतानि चतुर्विंशतिशतानि चत्वारिचैकान्नविंशतिभागा । येषु भरतादीनां विदेहांतानां विस्तारक्रम उक्तः । अधोत्तरेषां कथमन्यत आह—

उत्तरा दक्षिणतुल्याः ॥ २६ ॥

उत्तरा पेशावादाय नीलोत्तरमरतादिभिर्दक्षिणतुल्यां दृष्टव्या भूतानस्य परंतम्भाप विदेशो दृष्टव्यः (१) । अत्राह उक्तेषु भरतादिषु क्षेत्रेषु मनुष्याणां किं तुल्यानुभवादि आंशगिरिभूतस्तिलं प्रीतिविशेष इत्यत आह—

भरतेरावतयोर्वृद्धिज्ञासौ षट्ममयाभ्यामुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभ्यां ॥ २७ ॥

इमो वृद्धिज्ञासौ यस्य भरतेरावतयानंतु क्षेत्रे व्यवस्थितो, अधिकं कथं तदंशं देहान्तौ । अत्र उत्तर पट्टनि तात्सभ्यासच्छ्रमासाद्धर्भरतेरावतयोर्वृद्धिज्ञासयोगः ॥ १ ॥ इत्यंशे तस्यैकमत्राण्यस्य भरति तथा गिरिस्थितेषु यन्मन्दिषु दक्षमनेषु गिरिदाह इत्युच्यते । तथा भरतेरावतयोर्वृद्धिज्ञासयोगे भरतेरावतयोर्वृद्धिज्ञासयोगे ।

१ अथ षट्कोनविंशतिभागा इति पाठः । २ ग. पुनरे नय पाठः ।

अधिकरणनिर्देशो वा ॥ २ ॥ अथवा भरतैरावतयोस्त्विधिकरणनिर्देशोय स चाधेयमाकाङ्क्ष-
तीति भरते ऐरावते च मनुष्याणा वृद्धिहासौ वेदितव्यौ । किं कृतौ पुनस्तौ ?

अनुभवायुःप्रमाणादिकृतौ वृद्धिहासौ ॥ ३ ॥ अनुभव उपभोगपरिभोगसपत्, आयु-
जीवितपरिमाण, प्रमाण शरीरोत्सेध इत्येवमादिकृतौ मनुष्याणा वृद्धिहासौ प्रत्येतव्यौ । किं हेतुको पुनस्तौ ?

कालहेतुको सच कालो द्विविध उत्सर्पिणी अवसर्पिणी चेति तद्भेदाः पद ॥ ४ ॥ प्रये-
कमन्वर्थसङ्गोच्यते—

अनुभवादिभिरवसर्पणशीलाऽवसर्पिणी ॥ ५ ॥ अनुभवादिभि पूर्वोक्तैरवसर्पणशील्य हानि
स्वाभाविकाऽवसर्पिणीसमा ।

तद्विपरीतोत्सर्पिणी ॥ ६ ॥ तद्विपरीतैरेवोत्सर्पणशीला वृद्धिस्वाभाविकोत्सर्पिणीत्युच्यते । तत्रा
वसर्पिणी पद्धिवा सुपमसुपमा सुपमा सुपमदु पमा दु खमसुपमा दु पमा अतिदु पमा चेति । उत्सर्पिण्यपि
अतिदु खमाद्या सुपमसुपमाता पद्धिधैव भवति । अवसर्पिण्या परिमाण दशसागरोपमकोटीकोव्य, उत्सर्पि-
ण्यपि तावत्येव । सोमयी कल्प इत्याख्यायते । तत्र सुपमसुपमा चतस्र सागरोपमकोटीकोव्य । तदादौ
मनुष्या उत्तरबुरुमनुष्यतुल्या । तत क्रमेण हानौ सत्या सुपमा भवति तिल सागरोपमकोटीकोव्य । तदादौ
मनुष्या हरिर्नर्मनुष्यसमा । तत क्रमेण हानौ सत्या सुपमदु पमा भवति द्वे सागरोपमकोटीकोव्यौ तदादौ
मनुष्या हैमवतमनुष्यसमाना भवति । तत क्रमेण हानौ सत्या दु पमसुपमा भवति एकसागरोपमकोटी-
कोटीद्विचत्वारिंशद्वर्षसहस्राणा, तदादौ मनुष्या विदेहजनतुल्या भवति । तत क्रमेण हानौ सत्या दुपमा
भवति एकविंशतिवर्षसहस्राणि । तत क्रमेण हानौ सत्या अतिदु पमा भवति एकविंशतिवर्षसहस्राणि ।
एवमुत्सर्पिण्यपि विपरीतक्रमा वेदितव्या । अथेतरामु भूमिषु कावस्थितिरत आह—

ताभ्यामपरा भूमयोवस्थिताः ॥ २८ ॥

ताभ्या भरतैरावताभ्यामपरा भूमय अवस्थिता भवति न हि तत्रोत्सर्पिण्यवसर्पिण्यौ स्त । किं तामु भूमिः
मनुष्यास्तुल्यायुप आहोश्चित् कश्चिदस्ति प्रतिनिशेष ? इत्यस्तीत्याह—

एकद्वित्रिपल्योपमस्थितयो हैमवतकहारिवर्षकदैवकुरुवकाः ॥ २९ ॥

हैमवतादिभ्यो भवार्थं युक् मनुष्यप्रतिपत्त्यर्थः ॥ १ ॥ हैमवतमत्रा इत्येवमादिना निग्रहेण
वृत्ति कृते हैमवतकादिसिद्धिर्भवति स निमर्थ ? मनुष्यप्रतिपत्त्यर्थ । तत्र भवा मनुष्या प्रतिपद्येरन्निति ।

एकादीनां हैमवतकादिभिर्विषयासंख्यं संबन्धः ॥ २ ॥ हैमवतकादयस्त्रय एकादयस्त्रय तत्र
मयासंख्य सवर्था भवति । एकपल्योपमस्थितयां हैमवतका । द्विपल्योपमस्थितयां हारिर्वा । त्रिपल्योपमस्थितयां
दैवकुरुवका इति । तत्र पचमु हैमवतेषु सुपमदु पमा सदानस्थिता । तत्र मनुष्या एकपल्योपमायुषो द्विधनु
सहस्रोच्छ्रिताधनुर्धमक्ताहारा नीलोत्पलवर्णा । पचमु हरिवर्षेषु सुपमा सदानस्थिता तत्र मनुष्या द्विपल्यो-
पमस्थितय चतुर्धापसहस्रोत्सेधा पष्टमक्ताहारा शखनर्णा । पचमु देवकुरुषु सुपमसुपमा सदानस्थिता
तत्र मनुष्यास्त्रिपल्योपमायुष पद्मधनु सहस्रोत्सेधा अष्टमक्ताहारा कनकनर्णा । अथोत्तरेषु क्वचित्स्थिति
रिस्त आह—

त्रयोत्तराः ॥ ३० ॥

यथा रक्षिणा, तथेतरा वेदितव्या । हेरण्यवतना हैमवतवैस्तुल्या । रण्यना हरिर्वर्षैस्तुल्या । दैवकुरु-
वकैरुत्तरास्तुल्या न्याख्याता । अथ विदेहपुत्रस्थितेषु का स्थितिर्विषया अत उच्यते—

विदेहेषु संख्येयकालाः ॥ ३१ ॥

सर्वेषु निदेहेषु सरयेयकाल मनुष्या । तत्र काल सुप्रमदु पमातोपम सदाप्रस्थित । मनुष्याश्च पच-
धनु शतोसंधा नित्याहारा उत्कृषण पूर्वकांठिस्थितिक्रा जघन्येनातमुद्दृतायुष ।

भरतस्य विष्कंभो जंबूद्वीपस्य नवतिशतभागः ॥ ३२ ॥

किमग्निद्वमुच्यते ननु पुरस्ताद्भरतस्य विष्कंभो व्याख्यात २ ।

पुनर्भरतविष्कंभवचनं प्रकारान्तरप्रतिपत्त्यर्थं ॥ १ ॥ पुनर्भरतविष्कंभ उच्यते प्रन्तारंतरेण
प्रतिपत्ति कथं स्यादिति । भरतविष्कंभप्रमाणं खडे उच्यमानो जंबूद्वीप । ननु युत्तरेण खडशतेन परिच्छि-
द्यत इत्यर्थ ।

उत्तराभिसंबंधार्थं वा ॥ २ ॥ अथवा-उत्तरत्र वक्ष्यते 'दिर्घांतक्रीखडे' 'पुष्करार्थे च' इति तद-
भिमतार्थं पुनर्वचन क्रियते ।

तलमूलयोर्दशयोजनसहस्रविस्तारो लवणोदः ॥ ३ ॥ समे भूमितले द्वियोजनशतसहस्रवि-
ष्कंभ इयुक्त पुरस्तात्, तस्य गौर्तार्थपदुभयतोऽर्धं क्रमेण हान्या भूले दशयोजनसहस्रविस्तार तावद्विष्कंभ-
जलतट योजनसहस्रानुमाह समाद् भूमितलादूर्ध्वं षोडशयोजनसहस्रजलोत्सेध यत्राशिरिवोच्छ्रितजल
मृदगसंस्थान, लणोदो वेदितव्य ।

तन्मध्ये दिक्षु महापातालानि योजनशतसहस्रावगाहानि ॥ ४ ॥ तस्य लवणोदस्य मध्ये
चतस्र्यु दिक्षु रत्नवेदिकाया पचनप्रतिपोजनसहस्राणि तिर्यगतीत्य क्षितिनिरण्यानि वज्रगम्यतलपार्थानि,
अंजनसंस्थानानि प्रत्येकमेकयोजनशतसहस्रावगाहानि तात्र मध्येविष्कंभाणि तलमूलयोर्दशयोजनसहस्रवि-
स्ताराणि महापातालानि वेदितव्यानि चत्वारि पाताल-वडनामुत्त-यूपकेसर-कलबुकसंज्ञानि । तत्र प्राच्या दिशि
पाताळ, प्रतोप्या वडनामुत्त, उर्दाप्या यूपकेसर, अपाप्या फलबुक । तेषामेकैकविभागैश्चतस्रिंशत्सहस्राणि योज-
नाना त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशदानि याजनत्रिभागश्च साधिक । तेषामभ्यन्त्रिभागे वातस्तिष्ठति । मध्यत्रिभागे
वायुतोये । उपरित्रिभागे ताप । रत्नप्रभाकरपृथ्वीभागसन्निवेशिभजनाल्पवातकुमारतद्वनिताक्रीडाजनिता-
ऽनिलसंज्ञाभकृतपातालो मीलननिर्मालनहंतुकौ वायुतोयनिष्कमप्रवेशो भवत । तत्कृता दशयोजनसहस्र-
विस्तारमुत्तजलस्योपरि पचाशयोजनानभृता जलवृद्धि । तत उभयत आ रत्नवेदिकाया सर्वत्र द्विगव्युत्प्रमा-
णा जलवृद्धि । पातालेन्मीलननेमोपशमनं हानि । पातालना चतुर्णामप्यतराणि प्रत्येक द्वे शतसहस्रे सप्तविं-
शतिसहस्राणि सप्ततिशत च योजनाना त्रीणि च गव्युतानि साधिकानि ।

विदिक्षु क्षुद्रपातालानि दशयोजनसहस्रावगाहानि ॥ ५ ॥ त मध्ये चतस्र्यु विदिक्षु च चारि
क्षुद्रपातालानि दशयोजनसहस्रावगाहानि ताव मध्येविष्कंभाणि मुखमूलयोर्दशयोजनसहस्रविस्ताराणि वेदित-
व्यानि । तेषामेकैकविभागैश्चतस्रिंशत्सहस्राणि त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशदानि योजनाना योजनत्रिभागश्च साधि-
क । अधस्त्रिभागे वात, मध्यत्रिभागे वायुतोये, उपरि त्रिभागे तोय ।

तदंतरेषु क्षुद्रपातालानां योजनसहस्रावगाहानां सहस्रं ॥ ६ ॥ तेषा दिग्निदिग्निभागाना
पातालाना अतरेष्वष्टास्वपि योजनसहस्रावगाहाना तात्र मध्येविष्कंभाणा मुखमूलयोस्तदर्धविस्ताराणा क्षुद्रपा-
ताऽना सहस्र प्रत्येतव्य । तेषा त्रिभागा पूर्वमद्भेदितव्या । तत्रैकैकस्मिन्नंतरे क्षुद्रपातालाना मुक्तावलीनदव-
स्थिताना शतपचविंशमयान्यपि पातालानि सति । अतरालेषु सप्तसहस्राण्यष्टौ शता यशोतिश्च पाताळसमुदाय ।

दिक्षु वेलधरनागाधिपतिनगराणि चत्वारि ॥ ७ ॥ रत्नवेदिकायास्तिस्रंद्वाच चारिंशद्योजन
सहस्राणि गत्वा चतस्र्यु दिक्षु द्वाच चारिंशद्योजनसहस्राणामविष्कंभाणि चत्वारि वेलधरनागाधिपतिनगराणि
भवति । तेषु वेलधरनागाधिपतय पत्योपमायुष दशकार्मुकोसंधा प्रत्येक चतस्रभिरप्रमहिषीभि परिहृ-

“अद क्रमेणेत्यपि पाठ (क) पुस्तके” । २ मृदग संस्थानानि इत्यपि ग पुस्तके पाठ ।

खड्गलयविष्कमध्वारि योजनशतसहस्राणि । तत्परिधिरेकचत्वारिंशद्योजनशतसहस्राणि दशसहस्राणि नव योजनशतानि त्रिंशोपानैकप्रशुतराणि एकशतसहस्र अष्टसप्ततिसहस्राणि अष्टौ शतानि चत्वारिंशानि योजनानि । धातकीखडे वर्षधररुद्रक्षेत्रं । तत्परिधिमपनीयावशिष्ट द्वादशाद्विशतभागद्वत लब्ध । भरतविष्कम उक्त ।

वर्षाणां वर्षधराणां सरितां वृत्तवेदाढ्यानां हृदानामन्येषां च तान्येवावगाहादीनि ॥६॥
वर्षधरा हिमवदादय उक्तोत्सेधावगाहा द्विगुणविस्ताराध्वारोपि वृत्तवेदाढ्या उक्तोच्छ्रयावगाहसमा द्वि-
योजनसहस्रविस्तारा । यमनाद्री च व्याख्यातोत्सेधावगाहौ द्वियोजनसहस्रमूलविस्तारी पचदशयोजनशत-
मध्येविष्कमो उपर्येकयोजनसहस्रविस्तारी । काचनाद्रयश्च व्याख्यातोच्छ्रयावगाहाः-द्विगुणविस्तारा । हृदाश्च
पश्चादय पृथपि द्विगुणायामविष्कभावगाहा । द्वीपा पद्मानि च द्विगुणायामविष्कभावगाहानि ।

भरतैरावतविभाजिताविष्वाकारगिरी ॥७॥ भरतैरावतयोर्विभागहेतू कालोदलवणोदस्पर्शिनौ
योजनशतावगाहौ चतुर्थयोजनशतोत्सेधौ अथ उपरि चैकयोजनसहस्रविस्तारी काचनपरिणामौ इष्वाकारगिरी
भवत । तत्र धातकीखडे द्वी मेरु पूर्वापरी योजनसहस्रावगाहौ पचनवतियोजनशतमूलविष्कमौ धरणीखडे
चतुर्नवतियोजनशतविस्तारी चतुरशीतियोजनसहस्रोत्सेधौ योजनसहस्रविस्तारतलौ पूर्वोक्तप्रमाणभूतलिङ्गौ ।
समाद् भूमितलात्पचयोजनशतान्युत्प्लुत्य नदनन भवति, पचयोजनशतविस्तार पचपचाशचयोजनसह-
स्राणि पचशतानि च योजनानि । तत उत्प्लुत्य सौमनस नाम घन पचशतयोजनविष्कम भवति । ततो-
ऽष्टाविंशयोजनसहस्राण्युत्प्लुत्य पाहुकन भवति । तयैर्दशानु प्रदेशेष्वेकप्रदेशवृद्धिः । जबुद्धीपे यत्र जबु-
वृक्ष तत्र धातकीखडे धातकीवृक्ष । परिवाराश्च पूर्वोक्तवर्णना । तन्निवासी द्वीपाधिपतिस्तत्र एव द्वीपस्य
धातकीखड इति नाम वेदितव्य । तत्र चक्रारातरतस्थाना वर्षा वर्षधराश्च चक्राराकारा उभयजलविस्पर्शिन ।
तत्परिक्षेपिकालोदसमुद्र टकच्छिन्नतीर्थे अष्टयोजनशतसहस्रवलयविष्कम एकनवतिशतसहस्राणि सप्ततिश्च
सहस्राणि साधिकपचोचराणि षट्शतानि योजनाना तत्परिधि । कालोदपरिक्षेपिपुष्करद्वीप पोडशयोजन-
शतसहस्रलयविष्कम । तत्र द्वीपाभ्येतिथिद्विगुणपरिक्लृप्तितन् धातकीखडवर्षादिद्विगुणविधिप्रमाणविशेषाव
परणार्थमाह—

पुष्करार्धे च ॥ ३४ ॥

च शब्द- किमर्थः ?

संख्याभ्यावृत्त्यनुवर्तनार्थश्चशब्दः ॥ १ ॥ द्विरित्येतस्या संख्याभ्यावृत्तेरनुवर्तनार्थश्चशब्दः ।
क्रियते, पुष्करार्धे च द्विभरतादय. संख्यायत इति । किं जबुद्धीपभरतादिसंख्या द्विरावर्त्यत इत्यभिसवध्यते
आहोस्वित् धातकीखडभरतादिकसंख्येति जबुद्धीपभरतादिसंख्यैव सवध्यते । अनतरा कस्मा नामिसवध्यत
इति इच्छातो विशेषणसकथ इत्यतश्चेतदेव धातकीखडे हिमवदादीनामपि विष्कमः । पुष्करार्धे च हिमवदा-
दीना द्विगुण इष्यत इति । नामानि च तान्येव वेदितव्यानि । अथ भरतस्य को विष्कम ?

**एकान्नाशोत्तरपंचशताधिकैकचत्वारिंशद्योजनसहस्राणि भरताभ्यंतरविष्कमः स त्रि-
सप्ततिभागशतं च ॥ २ ॥** एकचत्वारिंशतसहस्राणि पचशतान्येकान्नाशोत्तराणि योजनाना त्रिसप्त-
त्युत्तरभागशतं च भरताभ्यंतरविष्कमो वेदितव्यः ।

द्वादशपंचशतोत्तरत्रिपंचाशद्योजनसहस्राणि मध्यविष्कमो नवनवत्याधिकं च भागशतं । ३।
त्रिपचाशसहस्राणि योजनाना पचशतानि द्वादशानि नवनवत्याधिकं च भागशतं मध्यभरतविष्कम ।

द्वाचत्वारिंशच्चतुःशतोत्तरपंचपष्टिसहस्राणि बाह्यविष्कमस्तयोदश च भागाः ॥ ४ ॥
पचपष्टिसहस्राणि योजनाना चत्वारिं शतानि प्रयोदशभागाः बाह्यभरतविष्कम ।

वर्षाद्वर्षचतुर्गुणविस्तार आ विदेहाष्टगुण्यः ॥ ५ ॥ भरतचतुर्गुणविष्कमो ईष्यत , हैमवता-

ता वेत्थरनागाश्च निवसति । तत्र द्वाचत्वारिंशन्नागसहस्राणि खणोदाम्यतरवेलां धारयति । द्वासत्तातिनाग सहस्राणि बाह्या वेला धारयति । अष्टात्रिंशतिनागसहस्राणि अप्रोदक धारयति । तान्येतानि समुद्रितान्येक शतसहस्र द्वाचत्वारिंशच्च सहस्राणि ।

द्वादशयोजनसहस्रायामविष्कम्भो गौतमद्वीपश्च ॥ ८ ॥ रत्नवेदिकायास्तिर्यग्द्वादशयोजनसहस्राणि गत्वा द्वादशयोजनसहस्रायामविष्कम्भो गौतमस्य समुद्राधिपतेर्द्वापथं तत्र भवति । रत्नवेदिकायास्तिर्यक्पचनवतिप्रदेशेषु गतेषु एकप्रदेशावगाहः, पचनवतिहस्तेषु गतेष्वेकहस्तावगाहः, पचनवतियोजनेषु गतेष्वेकयोजनावगाहः, पचनवतियोजनशतेषु गतेष्वेकयोजनशतावगाहः, पचनवतियोजनसहस्रेषु गतेष्वेकयोजनसहस्रावगाहः । एरणोदस्याते यथा वेला तथा बहिरपि, विजयादीनि द्वाराणि च । अत्र एवणोदस्यैव वेला नान्योदधीना, तत्रैव च पातालानि नान्यत्र । सर्वे च एवणोदादय स्वयभूरमणपर्यंता एकयोजनसहस्रावगाहाः । द्वीपोदधिपर्यंते चोभे येदिके । या द्वीपाते ता द्वीपाना या समुद्राते ता समुद्राणा । एरणोद उच्छ्रितसलिलं, शेषा प्रसारजला । भिन्नरसाक्ष्वारः, प्रय उदकरसा, शेषा इक्षुरसा सागरा । एरणोदो खणपरसजल । वारुण्यदो वारुणीरसजल । क्षीरोदः क्षीररसजल । घृतोदो घृतरसजल । कालोदपुष्परोदस्वयभूरमणोदा उदकरसा । एरणोदकालोदस्वयभूरमणोदा मत्स्यकूर्मादिजलचरावासा, नेतरे । एरणोदे नदीमुखे नवयोजनशरीरा मत्स्याः, सागराम्बन्तरेऽष्टादशयोजनशरीरा । कालेदे नदीमुखेऽष्टादशयोजनशरीरा मत्स्याः, सागराम्बन्तरे षड्विंशत्ययोजनशरीरा । स्वयभूरमणोदे नदीमुखे पचशतयोजनशरीरा मत्स्याः, सागराम्बन्तरे एकयोजनसहस्रशरीरा मत्स्याः । योऽप्य वर्षपर्यन्तधरद्वदपुष्करादीना सख्याविष्कम्भादिनिविरक्तो जवृद्धीपः, तद्विगुणो घातकीखण्डे इति प्रतिपादयितुमिच्छन्नाह—

दिर्घार्तकीखण्डे ॥ ३३ ॥

द्रव्याभ्याष्टौ मुजभाय इति चेन्न क्रियाध्याहाराद् द्विस्तावानिति यथा ॥ १ ॥ स्यान्मत भरतादीनि द्रव्याणि अत्राम्यानतेते न तु क्रिया ततो न मुजिति^१ तन्न, किं कारणं^२ क्रियाप्याहारत् । यथा द्विस्तायानय प्राप्तौ इति मीयते इत्येवमाध्यम्याहियमाणक्रियापेक्षया मुजुपत्तिः, एवमिहापि घातकीखण्डे भरतादयो द्विसख्यायते इत्येव सामर्थ्यप्रापितक्रियापेक्षया मुग्नेदितव्य । तच्च सख्याय द्विधा स्वरूपभेदेन विष्कम्भादिभेदेन च । तत्र स्वरूपसरयान द्वी भरती द्वी हिमनतावित्येवमादि । विष्कम्भादिसरयान जवृद्धीपे हिमनदादीना वर्षधराणा यो विष्कम्भ तद्विगुणो घातकीखण्डे हिमनदादीनामिति ।

अथ घातकीखण्डे भरतस्य को विष्कम्भ^३ उच्यते—

पृथ्वीपृथगतानि चतुर्दशानि योजनानां घातकीखण्डभरताभ्यन्तरविष्कम्भः एकात्रिंशच्च भागशतं ॥ २ ॥ पद्मसहस्राणि पद्मशतानि चतुर्दशोत्तराणि योजनानां योजनस्य द्वादशद्विशतभाग्या एकात्रिंशच्च भागशतं घातकीखण्डभरताभ्यन्तरविष्कम्भः ।

सैकात्रीति पंचगतथिकद्वादशसहस्राणि मध्यविष्कम्भः पृथ्वीशच्च भागाः ॥ ३ ॥ द्वादशसहस्राणि योजनानां पंचगतान्येकत्रिंशत्युत्तराणि पृथ्वीशच्च भागा घातकीखण्डभरतमध्यविष्कम्भः ।

सप्तचत्वारिंशत्पंचशताष्टादशसहस्राणि वायुविष्कम्भः पंचपंचाशच्च भागशतं ॥ ४ ॥ अष्टादशसहस्राणि योजनानां पंचशतानि सप्तचत्वारिंशतानि पंचपंचाशच्च भागशतं वायुभरतविष्कम्भः ।

वर्षाद्वर्षधनुर्गुणविस्तार आ विदेहात् ॥ ५ ॥ वर्षाद्वर्षधनुर्गुणविस्तार आ विदेहात् उच्यते । भरतावतुर्गुणविष्कम्भो हेमनतः । हेमनतः वतुर्गुणविष्कम्भो हरिर्नयः । हरिर्नयः वतुर्गुणविष्कम्भो विदेह इति । तथा च भरतवतुर्गुणविस्तारपेरायनः । पेरायनावतुर्गुणविस्तारो हेरभ्यवतः, हेरभ्यवतावतुर्गुणविस्तारो रम्यनः । वायुशरी-

खड्गप्रत्ययविष्कम्भश्चरि योजनशतसहस्राणि । तत्परिधिरेकचत्वारिंशद्योजनशतसहस्राणि दशसहस्राणि नव योजनशतानि त्रिशोभोनेकपञ्चसुतराणि एकशतसहस्र अष्टसप्ततिसहस्राणि अष्टौ शतानि चत्वारिंशानि योजनानि । धातकीखण्डे वर्णधररुद्रक्षेत्रे । तत्परिधिर्मपनीयानांश्च द्वादशद्विशतभागद्वयं लब्धं । भरतविष्कम्भ उक्तं ।

वर्षाणां वर्षधराणां सरितां वृत्तवेदाङ्ग्यानां हृदानामन्येषां च तान्येवाचगाहादीनि ॥६॥

वर्षधरा हिमयदादय उक्तोत्सेधानगाहा द्विगुणविस्ताराधत्वारोपि वृत्तवेदाङ्गा उक्तोद्ग्रायागगाहसमा द्वि- योजनसहस्रविस्तारः । यमकाद्री च व्याख्यातोत्सेधानगाहो द्वियोजनसहस्रनृत्तविस्तारो पचदशयोजनशत- मध्येविष्कम्भो उपर्येकयोजनसहस्रविस्तारो । काचनाद्रयश्च व्याख्यातोद्ग्रायागगाहा द्विगुणविस्तारः । हृदाध पद्मादयः पडपि द्विगुणायामविष्कम्भभागगाहाः । द्वीपाः पद्यानि च द्विगुणायामविष्कम्भभागगाहानि ।

भरतैरावतविभागिनाविष्वाकारगिरी ॥७॥ भरतैरावतयोर्विभागहेतू काळोदलवणोदस्पर्शिनो

योजनशताधगाहौ चतुर्विंशत्ययोजनशतोत्सेधौ अथ उपरि चैकयोजनसहस्रविस्तारौ वाचनपरिणामी इष्याकारगिरी भवतः । तत्र धातकीखण्डे द्वी मेरु पूर्वापरी योजनसहस्रानगाहौ पचनवतियोजनशतमूलविष्कम्भो धरणांतले चतुर्विंशतियोजनशतविस्तारौ चतुरशीतियोजनसहस्रोत्सेधौ योजनसहस्रविस्तारतलौ पूर्वोक्तप्रमाणभूतद्विधौ । समाद् भूमितलत्पचयोजनशतान्युत्प्लुत्य नदनवन भवति, पंचयोजनशतविस्तार पचपचाशचयोजनसह- स्राणि पचशतानि च योजनानि । तत उत्प्लुत्य सौमनस नाम घन पंचशतयोजनविष्कम्भ भवति । ततोऽष्टाविंशत्ययोजनसहस्राण्युत्प्लुत्य पाडुकन भवति । तयोर्दशसु प्रदेशेष्वेकप्रदेशशृङ्गिः । जंबूद्वीपे यत्र जम्बू- वृक्षः तत्र धातकीखण्डे धातकीशृङ्गः । परिचाराथ पूर्वोक्तवर्णना । तन्निवासी द्वीपाधिपतिस्तत्र एव द्वीपस्य धातकीखण्ड इति नाम वेदितव्यम् । तत्र चकारातरस्तस्थाना वर्षा वर्षधराश्च चकाराकारा उभयजल्पविस्पर्शिनः । तत्परिक्षेपिकालोदसमुद्र टक्छिन्नतीर्थं अष्टयोजनशतसहस्रप्रत्ययविष्कम्भ एकनवतिशतसहस्राणि गततिथ सहस्राणि साधिकपचोत्तराणि षट्शतानि योजनाना तत्परिधिः । काळोदपरिक्षेपिपुष्करद्वीप पांडशयोजन- शतसहस्रप्रत्ययविष्कम्भः । तत्र द्वीपाभोनिधिद्विगुणपरिकल्पितम् धातकीखण्डस्योद्विद्विगुणविधिप्रमाणविशेषस्य धारणार्थमाह—

पुष्करार्धे च ॥ ३४ ॥

च शब्द- किमर्थः ?

संख्याभ्यामष्टचतुर्विंशत्ययोजनशतसहस्रः ॥ १ ॥ द्विरित्येतस्या संख्याभ्यामष्टचतुर्विंशत्ययोजनशतसहस्रः ।

क्रियते, पुष्करार्धे च द्विभेगादयः सहायत इति । किं जंबूद्वीपभरतादिसहा द्विरायत इत्यमिमवच्यते अहोस्विद् धातकीखण्डभरतादिकमथेति जंबूद्वीपभरतादिसहायैव सवच्यते । अनतरा कम्मागाभिः सवच्यते इति इष्टातो विशेष्यमवच इत्यतश्चेतदेव धातकीखण्डे हिमयदादीनामपि विष्कम्भः । पुष्करार्धे च हिमवदा- दीनां दिगुण इत्यत इति । नामानि च तान्येव वेदितव्यानि । अथ भरतस्य को विष्कम्भः ?

एकान्नाशीत्युत्तरपंचशताधिकैकचत्वारिंशद्योजनसहस्राणि भरताभ्यंतरविष्कम्भः स त्रि- सप्ततिभागशतं च ॥ २ ॥ एकचत्वारिंशत्सहस्राणि पचशतान्येकाकाशांयुत्तराणि योजनाना त्रिसप्त- त्मुत्तरभागशतं च भरताभ्यंतरविष्कम्भो वेदितव्यः ।

द्वादशपंचशतोत्तरात्रिपंचाशद्योजनसहस्राणि मध्यविष्कम्भो नवनवत्यधिकं च भागशतं । ३ । त्रिपंचाशत्सहस्राणि योजनानां पचशतानि द्वादशानि नवनवत्यधिकं च भागशतं मध्यमव्ययविष्कम्भः ।

द्वादशचत्वारिंशत्पचशतोत्तरपंचशतसहस्राणि सामविष्कम्भस्योदन्नं च भागाः ॥ ४ ॥

पचशतसहस्राणि योजनानां चत्वारिंशत्शतानि त्रयोदशभागाः षट्शतसहस्राणि विष्कम्भः ।

वर्षाद्र्पंचतुर्गुणाविस्तार आ विदेशादृष्टव्यः ॥ ५ ॥ भरतपचतुर्गुणविष्कम्भो ईदरत, ईदरत-

चतुर्गुणविष्कभो हरिर्वप, हरिर्नर्पाचतुर्गुणविष्कभो विदेह इति । तथा भरतुल्यविस्तार ऐरावत, ऐरावताद्-
तुर्गुणविस्तारो हरिष्यत, हरिष्यताच्चतुर्गुणविस्तारो रम्यक इति । एकत्रोद्विद्धाचत्वारिंश उतसहस्राणि त्रिं-
शत्सहस्राणि द्वे शते योजनाना सत्रिभेप चक्रान्नपचाशत् । पुष्करार्थो परिधि त्रीणि शतसहस्राणि पचपचा-
शत्सहस्राणि पद्मशतानि चतुरशीतिश्च योजनानि पुष्करार्थे पर्यतरुद्धक्षेत्रमपनीयाऽपशिष्ट द्वादशद्विशत-
भागाद्भूत लब्ध । भरतविष्कभ उक्त, वर्षधरनिजयार्थवृत्तत्रेदाढ्यादय जबूदीपर्यन्तया विहितोत्सेधाम्गाहा
विहितद्विगुणविस्तारा पुष्करार्थे च वेदितव्या । इष्याकारौ मदरौ च तान्यपरिमाणवेव । यत्र जबूद्भस्तत्र
पुष्कर सपरिवार वेदितव्य तन्निवासिद्धीपाधिपतिस्तत एवाऽस्य द्वीपस्य नाम रूढ पुष्करद्वीप इति । अथ कथं
पुष्करार्थसंज्ञा ?

मानुषोत्तरशैलेन विभक्तार्थत्वात्पुष्करार्थसंज्ञा ॥ ६ ॥ पुष्करद्वीपस्य बहुमध्यदेशभावी बल
यवृत्तो मानुषोत्तरनामशैलस्तेन विभक्तार्थत्वात् पुष्करार्थसंज्ञा वेदितव्या । सप्तदशयोजनशतान्येकत्रिंशान्यस्यो-
ष्क्यय । चत्वारि योजनशतानि त्रिंशानि सक्रोशान्यम्गाहः । द्वात्रिंशयोजनसहस्र मूलविस्तार । सतयोजनमत्ता
नि त्रयोविंशानि मध्यविस्तारः । चतुर्विंशानि चत्वारि योजनशतान्युपरि विस्तार । सोयमभ्यतरमुखनिष्पण्णसि-
हाङ्गितरिधेयवरास्युपमानमानुषोत्तरादि । तस्योपरि चतसृषु दिक्षु पचाशयोजनयामतदर्धविस्तारसार्धयोजन
सप्तत्रिंशयोजनोत्सेधानि अष्टयोजनोत्सेधतदर्धविष्कभताम्पनेराद्वाऽप्यर्हदायतनवर्णनोपेतानि चत्वार्यर्हदा-
यतनानि प्रागादिषु दिक्षु प्रदक्षिणावृतानि । वैदूर्य-अम्गमर्भ सौगधिक-रुचक-लंघिताक्ष-अजनक-अजनमूल-
फनक-रजत स्फटिक-अफ प्रगल्भ-वज्र-तपनीय-कूटसंज्ञानि चतुर्दशकूटानि पचयोजनशतोष्क्यापाणि पचयोजन-
शतमूलविष्कभाणि पचसप्तत्युत्तरत्रियोजनशतमध्यविष्कभाणि अर्धतृतीययोजनशतोपरिविष्कभाणि । तत्र चत
सृषु दिक्षु त्रीणि त्रीणि कूटानि-पूर्वोत्तरस्या दिश्येक पूर्वदक्षिणस्या दिश्येक । तेषु यशस्वादाय पत्योपमास्य
तय सुपर्णकुमाराणा राजानो निवसति । प्राच्या दिशि वैदूर्यं यशस्वान्, अम्गमर्भं यशष्कात, सौगधिकं
यशोधर । अपाच्या रुचके नदन, लंघिताक्षे नदोत्तर, अजनकेऽशनिधोप । प्रतीप्यामजनमूले तिस्रार्ध
फनके क्रमण, रजते मानुष । उदीच्या स्फटिके सुदर्शन, अकेऽमोघ, प्रगल्भ सुप्रबुद्ध । पूर्वोत्तरस्यां वज्रे
हनूमान् । पूर्वदक्षिणस्या तपनीये स्वाति । चतसृषु विदिक्षु पुनरिमानि चत्वारि कूटानि रत्न-सर्प-रत्न-बल्य प्र-
भजननामानि पूर्वकूटपरिमाणानि । निपधाद्रिसृष्टभागे पूर्वदक्षिणस्या रत्ने पन्नगेंडो वेणुदेव । नीलाद्रिसृष्ट-
भागे पूर्वोत्तरस्या सर्परेने सुपर्णदेवो वेणुनीत । निपधाद्रिसृष्टभागेऽपरदक्षिणस्या वैलकूटे वातेदो वैल्य ।
नीलाद्रिसृष्टभागेऽपरोत्तरस्या प्रभजनकूटे वातेद प्रभजनो निवसति । अत्राह किमर्थं जबूदीपधरापरादि-
सहस्रा द्विराष्टका पुष्करार्थे कथ्यते न पुन कृत्वा एव पुष्करद्वीपे इत्युच्यते—

प्राङ् मानुषोत्तरान्मनुष्याः ॥ ३५ ॥

यस्मात् प्राङ् मानुषोत्तरान्मनुष्या न बहिः, ततो न बहिः पूर्वोक्तक्षेत्रविभागोस्ति । अथवा उक्तमिदियनि-
षल्याधिकारे 'कमिनिपीलिकाभ्रमरमनुष्यादीनामैकैकद्वानार्ति' तत्र न ज्ञायते ब' मनुष्या ' इत्यतस्तदधिकरणनि-
पप्रतिपत्त्यर्थमुच्यते—जबूदीपादारम्य प्राङ् मानुषोत्तरान् मनुष्या न बहिरिति । व्यापयतो मानुषोत्तरादि, ना-
नादुत्तर कदाचिदपि त्रियाधराः ऋद्धिप्राप्ता अपि मानुष्या गच्छति अन्यत्रोपपादसमुद्घाताभ्या, ततोऽस्याऽ-
र्थसंज्ञा । एष दिग्गुणद्विगुणल्यविष्कभेऽप्यु द्वीपसमद्रेषु गतेष्वद्यो नदीश्वरो द्वीपस्तस्य बलयविष्कभ को-
देशत त्रियाष्टि-मोत्र चतुरशीतिश्च योजनशतसहस्राणि । सत्परिधिद्द कोटिसहस्रे दिससतिकोटय त्रयस्त्रिंश-
उतसहस्राणि चतु पचाशत्यहस्राप्येक शत नयतियोजनानि गम्यत च सायिक । तद्बहुमध्यदेशभाविनश्च
सृषु दिक्षु चत्वारोऽजनगिरय योजनसहस्रावगाहाधतुरशीतियोजनसहस्राभ्या मूलमध्याप्रेषु तेषाम-
विष्कभा पट्टाकारा । तेषा चतसृषु दिक्षु तिर्यगेक योजनशतसहस्रमतीत्य प्रत्येक चतस्रो वाप्यो भवति ।
त्र पौरस्त्याजनगिरेनदा-नदरती-नदोत्तर-नदिधोपासज्ञा योजनसहस्रावगाहा योजनशतसहस्रायामनिष्कभा-

श्वतु कोणा मत्स्यकच्छपादिजलचरनिरहिता पश्रोत्प्लादिजलरुहकुमुमसआदितस्फटिकमणिस्वच्छार्भारनीरा । प्राच्या दिशि नदा शक्रस्य, अपाच्या नदवती ऐशानस्य, प्रतीच्यां नदोत्तरा चमरस्य, उदीच्या नदिघोषा वैरोचनस्य । दाणिास्याजनगिरेरिजया वैजयती जयती अपराजिता चेति चतस्रो वाप्य पूर्वोक्तप्रमाणवर्णना शत्रुलोकपालाना । प्राच्या दिशि निजया बरुणस्य, अपाच्या वजयती यमस्य, प्रतीच्या जयती सोमस्य, उदीच्यामपराजिता वैश्रवणस्य । पाश्चात्याजनगिरेरशोका मुप्रबुद्धा कुमुदा पुडरीकिणी चेति चसत्रो वाप्य पूर्वोक्तप्रमाणवर्णना । पूर्वस्या दिशि अशोका वेणुदेनस्य, दक्षिणस्या मुप्रबुद्धा (मुप्रसिद्धा) वेणुतालस्य, अपरस्या कुमुदा वरुणस्य, उत्तरस्या पुडरीकिणी भूतानदस्य । उदीच्याजनगिरे प्रभकरा मुमना भानदा मुदर्शना चेति चतस्रो वाप्य पूर्वोक्तप्रमाणवर्णना , ऐशानलोकपालाना । प्राच्या दिशि प्रभकरा वरुणस्य, अपाच्या मुमना यमस्य, प्रतीच्या नदा सोमस्य, उदीच्या मुदर्शना वैश्रवणस्य । षोडशानामप्यासामभ्यतरातराणि पचपट्टिसहस्राणि योजनाना पचशतानि पचचत्वारिंशानि । मप्यातराणि एक शतसहस्र योजनाना चत्वारिंशत्सहस्राणि पदशतानि द्वियोजनोत्तराणि । बाह्यातराणि द्वे शतसहस्रे योजनाना त्रयोविंशतिसहस्राणि पदशतान्येकत्रयुत्तराणि । षोडशानामपि तासा मध्येषु सहस्रानाम्नाहा' मूलमप्याप्रेषु दशयोजनसहस्रायामिच्छभा तावदुत्सेषा पटहाकारा जाबुनदमया , अर्जुनसुवर्गशिखरत्वादिभिमुखा इति कृतान्वर्थसज्ञा षोडशानगरा । परितस्ता वाप्य । चत्वारि वनानि प्रत्येकमशोक-सप्तपर्ण-चपक चूतनामानि वापीसमायामानि तदर्धविष्कभाणि ।

पूर्वेणाऽशोकवन दक्षिणत सप्तपर्णवनगाड् अपरेण चपकवनमुत्तरतश्चूतवृक्षवन । । ।

एतद्वापीकोणसमीपस्या प्रत्येक चत्वारो नगा रतिकराख्या अर्धतृतीययोजनशताम्नागाहा एकयोजनसहस्रोत्सेषा मूलमप्याप्रेषु तावदायामिच्छभा पटहाकारा काचनमाणिपरिणामा । सर्वे ते समुदिताश्चतुपट्टि । तत्र षोडशतरकोणस्या द्वात्रिंशन्नगा देवानामार्क्रांडनस्थानेरलकृता । ये बाह्यकोणस्था द्वात्रिंशदतिवरा अजनाद्रयो दधिमुखाश्च तेषा द्विपचाशदुपरि बहुमध्यदेशभागीनि प्राङ्मुखानि योजनशतायामतदर्धनिष्कभाणि पचसप्ततियोजनोत्सेषानि अष्टयोजनोत्सेषतदर्धविस्तारतान्प्रवेशपूर्वोत्तरदक्षिणद्वाराणि द्विपचाशदहृदायतनान्यर्हदायतनवर्णनोपेतानि चातुर्मासिकमहामहिमाऽर्हाणि । पूर्वोक्तचतुपट्टिजनलवडवहुमध्यदेशभाविन द्विपट्टियोजनोत्सेषा एकत्रिंशद्योजनायामिच्छभा अष्टयोजनोत्सेषतदर्धविस्तारद्वाराधतु पट्टिरेव प्रास्तादा । एतेष्वशोकवरातरसक्कादय पत्योपमायुष दशकार्मुकोत्सेषा स्वस्वननानामानो देवा निरसति । एव द्विगुणवलयान्कभेषु द्विपसमुदेषु गतेष्वेकादशम कुडलवरद्वीप । तद्बहुमध्यदेशभाविनलयाकार सपूर्णवनराशुपमान कुडलनग योजनसहस्रानाम्नाहा द्विचत्वारिंशद्योजनसहस्रोत्सेषा द्वाविंशदशसहस्रयोजनमूलविस्तार त्रयोविंशसप्तसहस्रयोजनमध्यविस्तार चतुर्विंशचतुर्विंशयोजनसहस्राणिविस्तार । तस्योपरि पूर्वादिदिग्भिर्भागीनि वज्र-वज्रप्रभ-वनक-कनकप्रभ-रजत-रजतप्रभ-सुप्रभ-महाप्रभ-अक-अकप्रभ-मणि-मणिप्रभ-स्फटिक-स्फटिकप्रभ-हिमवत् महेंद्रकूटसहानि षोडशकूटानि मानुषोत्तरकूटतुल्यप्रमाणानि। एकैकस्या दिशि चत्वारि चत्वार्यसैयानि, पूर्वस्या दिशि वज्रे त्रिशिरा, वज्रप्रभे पचशिरा , कनकं महाशिरा , कनकप्रभे महाभुज । अपाच्या रजते पञ्च , रजतप्रभे पञ्चोत्तर , सुप्रभे महापञ्च महाप्रभे वासुकि । अपरस्यामके स्थिरहृदय , अकप्रभे महाहृदय मणिकूटे श्रीवृक्ष , मणिप्रभे स्वस्तिक । उदीच्या स्फटिके मुदर , स्फटिकप्रभे निशालाक्ष , हिमवति पाडुर , महेंद्रे पाडुक । एते विशिरप्रभृतय पाडुकाता षोडशापि नाम्ना द पत्योपमायुष पूर्वोपरयोर्दिशो कुडलनगे एकयोजनसहस्रोत्सेषे-तान मूलविष्कभे अर्धाष्टमशतमध्यविष्कभे पचशताप्रविष्कभे कुडलनद्वीपाधिपतेरायासौ द्वे कूटे । तस्यैवोपरि पूर्वादिदिक्षु चत्वार्यर्हदायतनानि अजनाद्दिग्भिनायतनतुल्यप्रमाणानि । कुडलनद्वीप-द्विगुणवलयविष्कभ कुडलनरोद , तद्द्विगुणवलयविष्कभ शखरद्वीप , तद्द्विगुणवलयविष्कभ कसग्ररोदः तद्द्विगुणवलयविष्कभ रचकरद्वीप । तद्बहुमध्यदेशभागी वलयाकार रचकरननग एकयोजनसहस्रानाम्नाहा धतुवशीतियोजनसहस्रोत्सेष , मूलमप्याप्रेषु द्विचत्वारिंशद्योजनसहस्रविस्तार । तस्योपरि पूर्वादिषु दिक्षु चत्वा

रि कूटानि नद्यामर्तकस्वस्तिकं श्रीवृक्ष-वर्धमानसज्ञानि पचयोजनशतोत्सेधानि मूलमध्याग्नेयु-भोजनसहस्रापा-
मविष्कभाणि । प्राच्या दिशि नद्यामर्तं पद्योत्तरं, अपाच्या स्वस्तिके सुहस्ती, प्रतीच्या श्रीवृक्षे नील, उदाच्या
वर्धमानेऽजनगिरे । त एते पन्नोत्तरादय चत्वारो दिग्गजेंद्रा पत्न्योपमायुष । तस्यैवोपरि पूर्वस्या दिशि वैड्य
र्य-काचन-कनक-अरिष्ट दिक्स्वस्तिक-नदन-अंजन-अजनमूलकनामान्यष्टौ कूटानि पूर्वोक्तकूटतुल्यप्रमाणानि ।
वैड्ये विजया, काचने वैजयती, कनके जयती, अरिष्टेऽपराजिता, दिक्स्वस्तिके नदा, नदने नदोत्तरा, अजने
आनदा अजनमूलके नादी वर्धमाना । एता दिक्कुमार्य तीर्थंकरजन्मकाले इहाऽऽगत्याऽर्हन्मातृसमीपे
भृगारानु गृह्णीत्वाऽऽतिष्ठते । दक्षिणस्याममोघ-सुप्रबुद्ध-मदिर विमल रुचक-रुचकोत्तर चद्र-सुप्रतिष्ठसज्ञान्यष्टौ
कूटानि पूर्वोक्तकूटतुल्यप्रमाणानि । अमोघे सुस्थिता, सुप्रबुद्धे सुप्रणिधि, मदिर सुप्रसुदा, विगले यशोधरा,
रुचके लक्ष्मीमती, रुचकोधरे कीर्तिमती, चद्रे वसुधरा, सुप्रतिष्ठे चित्रा । एता दिक्कुमार्य इहाऽऽगत्या-
ऽर्हन्मातृसमीपे आदर्शधारिण्योऽऽतिष्ठते । अपरस्या लोहिताक्ष-जगत्कुमुद-पद्म नखिन कुमुद-सौमनस
यश - भद्राख्यान्यष्टौ कूटानि पूर्वोक्तकूटतुल्यप्रमाणानि । लोहिताक्षे इलादेवी, जगत्कुमुदं सुरादेवी, पद्मे
पृथिवी, नखिने पद्मावती, कुमुदे कानना, सौमनसे नवमिष्क, यशसि यशस्विनी, भद्रकूटे भद्रा । एता दिक्कु-
मार्य इहाऽऽगत्याऽर्हन्मातृसमीपे छत्राणि धारयत्य गायत्य आसते । उदीच्या स्फटिक-अक-अजन-काचन
रजत-बुडल रुचिर-सुदर्शनसज्ञान्यष्टौ कूटानि पूर्वोक्तकूटतुल्यप्रमाणानि । स्फटिकेऽलभूया, अके मिश्रकेश्य,
अजने पुडरीकिणी, काचने वारुणी, रजत आशा, कुडले ही, रुचिरे श्री, सुदर्शने धृतिरिति । एता दिक्कु-
मार्य प्रगृहीतचामरा अर्हन्मातृ सेवते । पूर्वादियु दिक्षु पुनरपराणि चत्वारि कूटानि विमल नित्यालोक
स्वयप्रभ नित्योद्योतसज्ञानि । पूर्वस्या दिशि निमले चित्रा, दक्षिणस्या नित्यालोके कनकचित्रा, अपरस्या स्वय
प्रभे त्रिशिरा, उत्तरस्या नित्योद्योते सूरमणि । एता विद्युत्कुमार्य इहाऽऽगत्या जिनमातृसमीपे भास्करबहु
द्योत कुर्वत्य आसते । त्रिदिक्षु चत्वारि कूटानि वैड्य रुचक मणिप्रभ-रुचकोत्तमनामानि । पूर्वोत्तरस्या वैड्ये
रुचका, पूर्वदक्षिणस्या रुचके रुचकाभा, अपरदक्षिणस्या मणिप्रभे रुचकाता, अपरोत्तरस्या रुचकोत्तमे रुच
काप्रभा एता दिक्कुमारीमहत्तरिका । विदिक्षु पुनरपराणि चत्वारि कूटानि रत्न-रत्नप्रभ-सर्परत्न-रत्नोच्चया
ख्यानि । पूर्वोत्तरस्यां रत्ने विजया, पूर्वदक्षिणस्यां रत्नप्रभे वैजयती, अपरदक्षिणस्या सर्वरत्ने जयती, अपरोत्तर
स्या रत्नोच्चये अपराजिता । एता विद्युत्कुमारीमहत्तरिका । एता अष्टवपि महत्तरिका आगत्य तीर्थंकराणां
जातिकर्माणि कुञ्जति । तान्येतानि त्रिद्युत्कुमारीणा च कूटानि द्वादशाय्येकयोजनसहस्रोत्सेधानि मूलमध्याग्नेयु
एकसहस्राऽर्धाऽष्टमशतपचशताविस्ताराणि । रुचकनगस्थोपरि चतसृषु दिक्षु चत्वार्यर्हदायतनानि प्राङ्मुखा
न्यजनाद्रिजिनालयतुल्यप्रमाणानि । एव द्विगुणाद्विगुणत्रयत्रिष्कभा असह्येया द्वीपसमुद्रा वेदितव्या । यो
मानुषोत्तराद्वहिरुक्त तस्मात्प्राग्भवत गतिनामापेक्षाभिधाना पूर्वोदिता द्विविधा कथं इति चदुच्यते—

आर्या म्लेच्छाश्च ॥ ३६ ॥

आर्या द्विविधा ऋद्धिप्राप्तेतरविकल्पात् ॥ १ ॥ गुणैर्गुणैर्विज्ञेर्वा अर्येते सेच्यते इत्यार्या
ते द्विविधा ऋद्धिप्राप्तार्या, अनृद्धिप्राप्तार्याश्चेति ।

अनृद्धिप्राप्तार्याः पंचविधाः क्षेत्रजातिकर्मचारित्रदर्शनभेदात् ॥ २ ॥ येऽनृद्धिप्राप्तार्यास्ते
पंचविधा भवति क्षेत्रार्यां जात्यार्यां कर्मार्यां चारित्र्यार्यां दर्शनार्यांश्चेति । तत्र क्षेत्रार्यां काशीकोशला
दियु जाता । इक्ष्वाकुजातिमोजादियु^१ कुलेयु जाता जात्यार्या । कर्मार्यास्त्रिधा सावयकर्मार्या अल्प-
सावयकर्मार्या असावयकर्मार्याश्चेति । सावयकर्मार्या योदा असि-मसि कृपि-त्रिधा शिल्प-वणिक्कर्मभेदात् ।
असिधनुरादिप्रहरणप्रयोगकुशला असिकर्मार्या । द्रव्यायव्ययादिलेखननिपुणा मपि-कर्मार्या । हलबुलिशद
तालकादिऋष्युपकरणविधानविद कृपित्रला कृपिकर्मार्या । आलेख्यगणितादिद्विसप्ततिकलावादता विद्या-

कर्मार्था । चतुरर्णांश्च रजकनापिताऽपस्कारकुलालमुवर्णकारादयः शिल्पकर्माया । चदनादिगधृत्यादि-
रसनाल्यादिधान्यकार्पासाद्याच्छादनमुक्तादिनाद्रव्यसमग्रहकारिणो बहुविधा वणिक्कर्मार्था । पडभ्येतेऽविरति
प्रणणत्वात्सावचकर्मार्था । अल्पसायकर्मार्थाश्च श्रावका । रतिविरतिपरिणतत्वाद्सावचकर्मार्था सयता ।
कर्मक्षयार्थोच्यतेविरतिपरिणतत्वाच्चरित्रार्था द्वेषा-अभिगतचारित्रार्था अनभिगतचारित्रार्थाश्चेति । तद्देद, अनु-
पदेशोपदेशापेक्षभेदकृत । चारित्रमोहस्योपशमात् क्षयाच्च बाह्योपदेशानपेक्षा आत्मप्रसादादेव चारित्रपरिणा-
मास्फुटिन उपशांतकपाया क्षीणकयायाश्चऽभिगतचारित्रार्था । अतश्चारित्रमोहक्षयोपशमसद्भावे सति बा-
ह्योपदेशनिमित्तविरतिपरिणामा अनभिगतचारित्रार्था । दर्शनार्था दृशथा आज्ञामार्गोपदेशसूत्रबीजसंक्षेपवि-
स्तारार्थान्गादपरमाग्गादरुचिभेदाच्च । तत्र भग्नदर्हत्स्वरक्षणणीताज्ञामात्रनिमित्तश्रद्धाना आज्ञारुचय । नि-
संगमोक्षमार्गश्रवणमात्रजनितरुचय मार्गरुचय । तीर्थकरबलदेवादिशुभचरितोपदेशहेतुकश्रद्धाना उपदेश-
रुचय । प्रव्रज्यामर्यादाप्ररूपणाचारसूत्रश्रवणमात्रसमुद्भूतसम्यग्दर्शना सूत्ररुचय । बीजपदग्रहणपूर्वकसूत्रमा-
र्थतत्त्वार्थश्रद्धाना बीजरुचय । जीनादि ग्दार्थसामान्यसन्बोधनसमुद्भूतश्रद्धाना संक्षेपरुचय । अगपूर्ववि-
षयजीवाद्यर्थविस्तारप्रमाणनयादिनिरूपणोपलब्धश्रद्धाना विस्ताररुचय । वचनविस्तारविरहितार्थग्रहणजनि-
तप्रसादा अर्थरुचय । आचारादिद्वादशागाऽभिनिविष्टश्रद्धाना अगादरुचय । परमावधिकेवलज्ञानदर्शनप्र-
काशितजीवाद्यर्थरूपप्रसादा परमाग्गादरुचय । ऋद्धिप्राप्तार्था अष्टविधाः बुद्धि-क्रिया-विक्रिया-तपः-
चल-औषध-रस-सेत्रभेदात् । ऋद्धिप्राप्तार्था अष्टविधा भवति बुद्ध्यादिरिकल्प्यात् । तत्र बुद्धिरयगमे ज्ञान त-
द्विषया अष्टदशविधा ऋद्धय-केवलज्ञानमराधिज्ञान मन पर्ययज्ञान धीजबुद्धि कोष्ठबुद्धि पदानुसारित्व सभिन्न-
श्रोतृत्व दूरादात्सादनदर्शनस्पर्शनघ्राणश्रवणसमर्पथा दशपूर्वित्व चतुर्दशपूर्वित्व अष्टांगमहानिमित्तज्ञता प्रज्ञाश्रव-
णत्व प्रत्येकमुद्भवा द्यादित्व चेति । तत्र केवलऽवधिमन पर्यया म्पाह्याता । मुष्टष्टसुमथान्विते (सुमधि-
ते) क्षेत्रे सास्वति कालादिसहायपेक्ष बीजमेकमुत्त यथानेकबीजकोटिप्रद भवति तथा नोद्द्रिया-
चरणश्रुतारणनीर्यतरायक्षयोपशमप्रकर्षे सति एकवाजपदग्रहणादनेकपदार्थप्रतिपत्तिर्बीजबुद्धि । कोष्ठा-
गारिकस्वापितानामसकीर्णानामिनेष्टाना भूयसा धान्यबीजाना यथा कोष्ठेऽवस्थान तथा परोपदेशादनव-
धारिताना अर्थप्रवचीजानां भूयसामन्वतिकीर्णाना बुद्धाववस्थान कोष्ठबुद्धि । पदानुसारित्व त्रैधा अनुश्रोत
प्रतिश्रोत उभयथा चेति । एक पदस्यार्थ परत उपश्रुत्यादौ अते च मध्ये वा शेषप्रथार्थावधारण पदानुसारि-
त्व । द्वादशयोजनायामे नवयोजनविस्तारे चक्रधरस्कधारो गजवाजिरारोद्भूमनुध्यादानां अक्षरानक्षररू-
पाणा नानाविधश्रद्धाना युगपद्गुपपञ्चाना तपोविशेषपरललाभापादितसर्वाजनप्रदेशश्रोत्रेन्द्रियपरिणामात् सर्वे-
षामेककालग्रहण सभिन्नश्रोतृत्व । तप शक्तिविशेषानिर्मावितासाधारणसर्नेन्द्रियश्रुतारणनीर्यतरायक्षयोप-
शमामोपागनामलाभापेक्षस्याऽनृथतनयोजनक्षेत्राद्दहिर्बहुयोजनविप्रकृष्टक्षेत्रादायातस्य रसस्याऽऽस्वादनसा-
मर्थ्य, एन शोषध्वपि इन्द्रियविषयेषु, अनृथतक्षेत्राद्दहिर्बहुयोजनविप्रकृष्टक्षेत्रादायातेषु ग्रहणसामर्थ्यं योग्य । महारोहिष्या-
दिभिन्निभिरागताभि प्रत्येक मार्यायरूपसामर्थ्यानिष्करणकथनबुद्ध्याभिर्गन्तीभिर्निचादेयताभिरविचलितचा-
रित्रस्य दशपूर्वदुस्तरसमुद्रोत्तरण दशपूर्वित्व । सपूर्णश्रुतकेरुत्थिता चतुर्दशपूर्वित्व । अष्टौ महानिमित्तानि अत-
रिक्ष भौम-अग-स्वर-व्यजन-लक्षण छिन्न स्वमनामानि । तत्र रतिराशिग्रहनक्षेत्रभगणोदास्तमयाद्भिर्रतीताना-
गतफलप्रनिभागदर्शनमतारिक्ष । मुनो घनशुभिरग्निग्रहस्थादिभिर्भावेन पूर्वादिदिक्सूत्रनिगासेन वा बुद्धिहानि
जयपराजयादिविज्ञान भूमेरतर्निहितमुवर्णरजतादिससूचन च भौम । अगप्रत्यग्दर्शनादिभिर्त्रिकालभा-
निसुखदुःखादिविभावनमग । अक्षरानक्षरशुभाशुभशब्दश्रवणेनेष्टानिष्टकलाविर्भावन महानिमित्त स्वर । शि-
रोमुखप्रीत्यादिषु तिलकमद्यकलमत्ररुणादिरीक्षणैः त्रिकालहिताहितवेदन व्यजन । श्रीशृक्षस्वस्तिकभृगारकल-
शादिलक्षणनीक्षणालैकादिकस्थानमानैश्वर्यादिविशेषज्ञान लक्षण । वस्त्रसखलत्रोपानदासनशयनादियु देव-

१ क. पुस्तके बीजमेकमुकमित्यपिपाठ । २ ग. पुस्तके अर्थप्रहर्षाजानामिति पाठ ।

नुरराक्षसादिनिभागे शस्त्रकंटकभूषिकादिवृत्तौन्दनदर्शनात् कालत्रयनिपयत्वाभालाभमुखदुःखादिस्-
 चन छिन्न । वातपित्तछेम्भद्रोपोदपरहितस्य पश्चिमरात्रिभागे चद्रसूर्यभरादिसमुद्रमुद्रप्रवेगनसकलमहीमड-
 खोपगूहनादिशुभभृत्तैलाक्तागीयद्देहपरकरभारुत्तानदिग्मगनाद्यशुभस्यप्रदर्शनाशगामिजीवितमरणसुखदु-
 खाद्यानिर्भात्रक स्वप्न । एतेषु महानिमित्तेषु कौशलमष्टांगमहानिमित्तज्ञता । अतिसूत्रमार्थतत्त्वविचारगहने
 (गौहने) चतुर्दशपूर्वम एव निपयेऽनुयुक्तेऽनर्थातद्वाहशानचतुर्दशपूर्वस्य प्रकृष्टश्रुतारणशौचतयायज्ञयो-
 पशमात्रिभूताऽसाधारणप्रज्ञाशक्तिलाभान्नि सशय निरूपण प्रज्ञाश्रमणाय । परोपदेशमत्तरेण स्वशक्तिश्लेषा-
 देन ज्ञानसममभिधाननिपुणत्व प्रत्येकबुद्धता । शक्रादिष्वपि प्रतिशोधियु सत्प्रतिहततया निरुत्तराभिधान
 पररघोपेक्षण च वादित्व । क्रियात्रिपया ऋद्धिर्द्विधा चारणत्वमाकाशगामिन्व चेति । तत्र चारणा अनेक-
 निधा जलजघाततुपुष्पपत्रश्रेण्यग्निशिखायालवनगमना । जलमुपादाय वाप्यादिष्वप्यायान् जीवनविराधयत
 भूमात्रिण पादोद्धारनिक्षेपकुशला जलचारणा । भुज लपर्याकाशे चतुरगुलप्रमाणे जघोक्षेपनिक्षेपश्रीकरण-
 पटवो बहुयोजनशतासु गमनप्रवणा जघचारणा । एवमिदं च वेदितव्या । पर्येकायस्यानिपण्णा वा का-
 योत्सर्गशरीरा वा पादोद्धारनिक्षेपणीत्रिधमत्तरेणाऽऽकाशगमनकुशला आशान्नागामिन । त्रिक्रियोगेचरा
 ऋद्धिर्नेकेनिधा-अणिमा महिमा लघिमा गरिमा प्राप्ति प्राकाम्यमीशित्व वीशित्वमप्रतिघातोऽतर्धान काम-
 रूपित्वमित्येवमादि । तत्राणुशरीरनिकरणमणिमा त्रिसिद्धिमपि प्रविश्याऽऽसित्वा तत्र च चक्रवर्तिपरिवार-
 निभूति सृजेत् । मेरोरपि महत्तरशरीरनिकरण महिमा । वायोरपि लघुतरशरीरता लघिमा । ब्रह्मादिपि गुरु-
 तरशरीरता गरिमा । भूमौ स्थित्वाऽगुल्येवमेव मेरुशिखरदिवाकरादिस्पर्शनसामर्प्यं प्राप्ति । अप्यु भूमात्रिण
 गमन भूमौ जल इवोन्मज्जनकरण प्राकाम्य । त्रैलोक्यस्य प्रसुता ईशित्व । सर्वजीवनशरीरणलब्धिर्नसित्व ।
 अदिमप्ये वियतीन गमनागमनमप्रतीघात । अदृश्यरूपशक्तितोऽतर्धान । युगपदनेकाकाररूपनिकरणशक्ति
 कामरूपित्वमिति । तपोतिशयार्द्धि सप्तनिधा उग्र-दीप्त-तप्त-महाघोर-तपोघोर-पराक्रमघोर-वृक्षचर्यभेदात् । चतु-
 र्थपष्टाष्टमदशमद्वादशपक्षमासाद्यनशनयोनेष्वन्यतमयोगारम्याऽऽमरणादनिवृत्तका उग्रतपस । महोपनास-
 करणेपि प्रवर्धमानकायनाभ्यानसत्रया निगधरहितवदना पद्मोत्पलादिसुरभिनिश्वासा अप्रत्युत्तमहादीप्ति-
 शरीरा दीप्ततपस । तत्तायसकटाहपतितजलकणनदाशुशुष्काल्पाहारतया मलहृथरादिभानपरिणामनिर-
 हिताम्यनहारा तप्ततपस । सिंहनि क्रीडितादिमहोपनासानुष्ठानपरायणयतयो महातपस । वातपित्तछेम्भ
 सनिपातसमुद्रभूतज्वरकासश्वासाक्षिण्णकुष्ठप्रमेहादित्रिधरोगस्ततापित्तदेहा अप्यप्रत्युताऽनशनकायवल्देशादि
 तपसो भीमश्मसानाद्रिमस्तकगुहादरीकदरशून्यप्राभादिषु प्रदुष्टयभराक्षसपिशाचप्रवृत्तपेतालरूपविकारेषु पर-
 पशिनारुतानुपरसिंहव्याघ्रादिव्यालमृगभयणस्वनपौरचौरादिप्रचरितेष्वभिरुचितावासाश्च घोरतपस । त एव
 गृहीततपोयोगवर्धनपरा घोरपराक्रमा । चिरोपिताऽऽस्खलितवृक्षचर्यनासा प्रकृष्टचारित्रिमोहनार्थक्षयोप-
 शमात् प्रणष्टदु स्वप्ना घोरवृक्षचारेण । बलालनना ऋद्धौर्वेध्या मनोवाक्कायभेदात् । तत्र मन श्रुतारण
 वीर्यातरायभयापशमप्रकर्षे सत्यतर्मुहूर्ते सकलश्रुतार्थचित्तनेऽवदाता मनोवलिन । मनोजिह्वाधुसावर्णनीर्यात-
 रायभयोपशमातिशये सत्यतर्मुहूर्ते सकलश्रुतोच्चारणसमर्था सततमुद्देहचारणे सत्यपि श्रमनिरहिता अही-
 नकठाश्च वागलिन । वीर्यातरायभयोपशमाविभूताऽसाधारणकायवल्दगान्मासिकचातुर्मासिकसावत्सरि-
 कादिप्रतिमायोगधारणेपि श्रमक्लमनिरहिता कायवलिन । औषद्धैरिद्विधा असाध्यानामप्यामयाना सर्वत्रा
 निवृत्तिहेतुरामर्शोक्षजलजलमलनिटसर्वोपधिप्राप्तास्याविपद्यैविपविकल्पात् । आमर्शन सस्पर्श यदीवहस्त
 पादायामर्शोपधिप्राप्तो यैस्ते आमर्शोपधिप्राप्ता । क्लेशो निष्ठीवनमौषधियेषा ते क्लेशोपधिप्राप्ता स्वेदाल-
 वनो रजोनिचयो जल्ल स औषधि प्राप्ता येषा ते जल्लौषधिप्राप्ता । कर्णदन्तनासाक्षिसमुद्रव मल औषधि
 प्राप्त येषा ते मलोपधिप्राप्ता । निडुच्चार औषधियेषा ते निडौषधिप्राप्ता । अगप्रत्यगनखदन्तकेसादिरव्य-
 य तत्सत्पर्शा वाप्यादिस्सर्व औषधि प्राप्तो येषा ते सर्वोपधिप्राप्ता । उग्रविषसपृक्तोप्याहारो येषामास्य-
 गतो निर्बिपी भवति यदायास्यानिर्गततत्र श्रवणाद्वा महाविषपरीता अपि निर्बिपी भवति ते आस्थानिषा

येषामालोकनमात्रादेवातितीव्रविदूषिता अपि सतः विगतत्रिया भवति ते दृष्टिविया । रसद्विप्राप्तार्था पद्भिः आस्यत्रिया दृष्टिविया क्षीरास्त्रविण मध्वास्त्रविण सर्पिरास्त्रविण अमृतास्त्रविणश्चेति । प्रकृष्टतपो-
यत्नो यस्तु स त्रियत्येति स तत्क्षण एव महाविपरीतो त्रियते, ते आस्यत्रिया । उल्लूह्यतपसो यतय क्रुद्धा यमीक्षते स तद्देशे प्रविपरीतो त्रियते ते दृष्टिविया । निरसमप्यशन येषा पाणिपुटनिक्षिप्त क्षीररस गुणपरिणामि जायते, येषा वा वचनानि क्षीरवक्षीणाना सतर्पकाणि भवति ते क्षीरास्त्रविण । येषा पाणि पुटपतित आहारो नरसोपि मधुररसवीर्यपरिणामो भवति, येषा वचासि श्रोतृणा दु खार्दितानामपि मधुगुण पुष्णति ते मध्वास्त्रविण । येषा पाणिपात्रगतमत्र रूक्षमपि सर्पिरसवीर्यनिपाकानामिति, सर्पिरिव वा येषा भाषि तानि प्राणिना सतर्पकाणि भवति ते सर्पिरास्त्रविण । येषा पाणिपुटप्राप्त भोजन यत्किंचिदमृततामास्क-
दति, येषा वा व्याहृतानि प्राणिना अमृतवदनुप्राहकाणि भवति तेऽमृतास्त्रविण । क्षेत्रद्विप्राप्तार्था देहा अक्षीणमहानसा अक्षीणमहालायाश्चेति । लाभातरापक्षयोपशमप्रकर्षप्राप्तम्यो यतिभ्यो यतो भिन्ना दीयते ततो भाजनाच्चक्रधरस्कथावारोपि यदि भुजीत तद्विसे नान्न क्षीयते ते अक्षीणमहानसा । अक्षीणमहालय-
लब्धिप्राप्ता यतयो यत्र वसति देवमनुष्यतेर्योगोना यदि सर्वेपि तत्र निरसेषु परस्परमग्राधमाना सुखमासते त एते सर्वे ऋद्धिप्राप्तार्था ।

म्लेच्छाः द्विविधाः अंतरद्वीपजाः कर्मभूमिजाश्चेति ॥ ४ ॥ म्लेच्छा द्विविधा वेदितव्या

अंतरद्वीपजा कर्मभूमिजाश्चेति । तत्रांतरद्वीपा लणोद्देशेष्टानु दिश्वष्टी, तदंतरे चाष्टी । हिमवच्छिखरिणो रुभयोश्च निजयार्थोत्तरेष्वष्टी । तत्र दिक्षु द्वीपा वेदिकायास्तिर्यक्पचयोजनशतानि प्रविश्य भवति । नि दिश्वत्तरेषु च द्वीपा पचानेषु पचयोजनशतेषु गतेषु भवति । शैलातेषु द्वीपा पदेषु योजनशतेषु गतेषु भवति । दिक्षु द्वीपा शतयोजननिस्तीर्णा, विदिश्वत्तरेषु च द्वीपा तदर्धनिष्कमा । शैलातेषु पचनिशतियो जननिस्तारा । तत्र पूर्वस्या दिशि एकोरुक्ता । अपरस्या वागुलिन । उत्तरस्यामभापक्ता । दक्षिणस्या निपाणिन । शशकर्णशकुलीकर्णकर्णप्रानरणलबकर्णा । विदिक्षु अथ सिंह-श्व-महिष-वराह-व्याघ्र-उल्लूक-कपिसुखा । अंतरेषु मेघनिष्मुखा । शिखरिण उभयोरतयोर्मस्यमुखा काळमुखा । हिमवत उभयोरतयोर्हस्तिमुखादशमुखा । उत्तर निजयार्थस्योभयोरतयोर्गोमुखमेघमुखा । दक्षिणविजयार्थस्योभयोरतयोर्कोरुक्ता मृदाहारा गुहावासिन, शेषा पुष्पफलाहारा वृक्षवासिन, सर्वे ते पत्योपमायुष । ते चतुर्विंशतिरपि द्वीपा जलतलदेकयोजनोत्सेधा, तथा कालेदेऽपि वेदितव्या । एते अंतरद्वीपजा म्लेच्छा । कर्मभूमिजाश्च शक-यवन शरर पुष्टिदादय । का पुन कर्मभूमय इत्यत आह—

भरतैरावतविदेहाः कर्मभूमयोऽन्यत्र देवकुरुत्तरकुरुभ्यः ॥ ३७ ॥

अथवा मोक्षमार्गोद्धेतय प्रकृत स किं सर्वेषु क्षेत्रेषु भवति ? न इत्याह कर्मभूमिभ्येव । युत एतत् ? भोगभूमिषु हि यद्यपि मनुष्याणां ज्ञानदर्शने स्तः चारित्र्यं तु नास्ति अनिरतभागपरिणामिन्वात् । यद्यव कास्ता कर्मभूमय ? इत्यतस्त प्रतिपादनार्थमिदमुच्यते—

कर्मभूमय इति विशेषणानुपपत्तिः सर्वत्र कर्मणोल्पापारात् ॥ १ ॥ अष्टविधस्य कर्मणो वधस्तकलानुभवन च सर्वेष्वेव मनुष्यक्षेत्रेषु साधारण-अतः कर्मभूमय इति विशेषण नोपपद्यत ?

न वा प्रकृष्टशुभाशुभकर्मोपार्जननिर्जराधिष्ठानोपपत्तेः ॥ २ ॥ न वा एव दोषः, किं कारण ? यत् प्रकृष्ट शुभकर्म सर्वार्थसिद्धिसौख्यप्रापक तीर्थफलमहार्दनिर्वर्तक चासाधारण । अनुभूय कर्म च प्रकृष्ट सकल धृतिवीमहादुःखप्रापक अप्रतिष्ठाननरकगमन च कर्मभूमिभ्यनोपास्यते द्रव्य भव-क्षेत्र-काल भारापश्रन्वात् कर्मवधस्य । सकल च समारकारणनिर्जराकर्म वाचने प्रयतते अतो भरतादिष्वेव कर्मभूमय इति युक्तो व्यपदेश ।

१ कलकलसकलपृथिवीमहादुःखप्रापकमिति च पुस्तके पाठः ।

षट्कर्मदर्शनाच्च ॥ ३ ॥ पण्णां कर्मणां असि-कृपि-मपि-विद्या-वणिक्-शिल्पानामत्रैव दर्शनाच्च
कर्मभूमिव्यपदेशो युक्तिमान् ।

अन्यत्रशब्दः परिवर्जनेार्थः ॥ ४ ॥ यथा न कचित्सर्वदा सर्वविह्वलभगमनं नयः अन्यत्र धर्मो-
र्थस्य, अन्योमार्ग एव न विद्यते इति धर्मं वर्जयित्वा कर्मयोगोर्विह्वलभगमनं नयः धर्मेषु विह्वल एव कार्य इति,
एवमिहापि विदेहाः कर्मभूमय इत्युक्ते विदेहाभ्यंतरत्वादेव कुरुत्तरकुरुणांमपि कर्मभूमित्वप्रसंगेऽन्यत्रनचनारैव-
कुरुत्तरकुरुभ्योऽप्ये विदेहाः कर्मभूमयः । देवकुरुत्तरकुरयो हेमवतादयश्च भोगभूमय इति वेदितव्याः । सर्व-
स्वैव भूमिषु मनुष्याणां स्थितिपरिच्छेदार्थमाह—

नृस्थिती परावरे त्रिपल्योपमांतमुहूर्ते ॥ ३८ ॥

यथासंख्यमभिसंबंधः ॥ १ ॥ त्रिपल्योपमांतमुहूर्तेयोर्पधासंख्यमभिसंबंधो वेदितव्यः । परा नृ-
स्थितिः त्रिपल्योपमा, अपराऽतमुहूर्ता इति । श्रीणि पल्वानि उपमा यस्याः स्थितेः सा त्रिपल्योपमा । अंत-
र्गर्भोमुहूर्तो यस्या सा अंतमुहूर्ता । अत्राह किमिदं पैल्यं नाम ! इत्युच्यते— तत्परिच्छेदः प्रमाणविधिनिर्णयपुर-
स्सर इति प्रमाणविधिरैव तावदुच्यते—

प्रमाणं द्विविधं लौकिकलोकौत्तरभेदात् ॥ २ ॥ लौकिकं लोकौत्तरमिति प्रमाणं द्वेषा विभज्यते—

लौकिकं षोडश मानोन्मानावमानगणनाप्रतिमानतत्प्रमाणभेदात् ॥ ३ ॥ लौकिकं

मानं षोडश विभज्यते—मानमुन्मानमवमानं गणना प्रतिमानं तत्प्रमाणं चेति । तत्र मानं द्वेषा-रसमानं बीजमानं
चेति । घृतादिद्रव्यपरिच्छेदकं षोडशिकादि रसमानं । कुंडवादि बीजमानं । कुट्टतगरादिभाडं येनेक्षिप्य मीयते
सदुन्मानं निवर्तनादि । विभागेन क्षेत्रं येनावगाह्य मीयते तदवमानं दंडादि । एकद्वित्रिचतुरादिगणितमानं
गणनामानं । पूर्वमानापेक्षं मानं प्रतिमानं प्रतिमहृत्तत् । चत्वारि महाधिकतृणफलाणि श्वेतसर्प एकः, षो-
डशसर्पफलाणि धान्यमायफलमेकं, द्वे धान्यमायफले गुंजाफलमेकं, द्वे गुंजाफले रूप्यमाय एकः, शोडशरूप्य-
मायकाः धरणमेकं, अर्धतृतीयाधरणानि सुवर्णानि सुवर्णं, स च कंसः, चत्वारः कंसाः पलं, पलशतं तुला,
अर्धकंसः श्रीणि च पञ्चानि कुडवः, चतुःकुडवः प्रस्थः, चतुःप्रस्थमादकं, चतुरादकं द्रोणः षोडशद्रोण
खारी, विशारतायो याह इत्यादि नागरिकप्रमाणं । मणिजात्यभ्यादेर्द्रव्यस्य दीप्युच्छ्रायगुणविशेषादिमूल्यपरिमाण-
करणे प्रमाणमस्येति तत्प्रमाणं । तद्यथा— मणिरत्नस्य टीर्निर्यावक्षेत्रमुपरि म्यामीति तात्रप्रमाणं मुवर्णकूटं
मूल्यमिति । अथस्य च यानानुच्छ्रायस्तात्रप्रमाणं मुवर्णकूटं मूल्यं । यारता रत्नस्वामिनः परितोषः तावद्रत्नमूल्य-
मेवमन्येषामपि इत्याणां ।

लोकौत्तरं चतुर्धा द्रव्यक्षेत्रकालभावभेदात् ॥ ४ ॥ लोकौत्तरं प्रमाणं चतुर्धा भिद्यते, पुनः !

द्रव्यक्षेत्रकालभावभेदात् । तत्र द्रव्यप्रमाणं जघन्यमप्यमोत्कृष्ट एकपरमाणुं द्वित्रिचतुरादिभेदज्ञानमकामाहा-
स्केधात् । क्षेत्रप्रमाणं जघन्यमप्यमोत्कृष्टमेकाकारद्वित्रिचतुरादिभेदज्ञानमिच्छिन्नमामर्षलौकात् । कालप्रमाणं
जघन्यमप्यमोत्कृष्टमेकाद्वित्रिचतुरादिसमयानिश्चयज्ञाना अनंतकालात् । भावप्रमाणमुपयोगः साकारानाकारभेदः,
जघन्यः मृगमनिगोतस्य, मध्यमोऽन्यजीवानां, उत्कृष्टः कैवलिनः ।

तत्र द्रव्यप्रमाणं द्वेषा संख्योपमाभेदात् ॥ ५ ॥ संख्याप्रमाणमुपमाप्रमाणं चेति द्वेषा द्रव्य-
प्रमाणं विभज्यते ।

तत्र संख्याप्रमाणं त्रिधा संख्येयासंख्येयानंतभेदात् ॥ ६ ॥ तत्र संख्येयप्रमाणं द्वेषा इतरं
दं नरुमा संख्ये । जघन्यमजघन्योत्कृष्टमुत्कृष्टं चेति संख्येयं त्रिविधं । संख्येयप्रमाणानुचयमर्थं जंजूरीरनुप्यायान-

विष्कभा योजनसहस्रानगाहा बुद्धया कुशूलाश्वात्वार कर्तव्या, शलाकाप्रतिशलाकामहाराशलाकाहृष्याश्च योऽस्थिता चतुर्थोऽवस्थित । अत्र द्वौ सर्पयो निक्षिप्तौ जघन्यमेतत्सहस्रेयप्रमाण तमनवस्थित सर्पौ पूर्णं गृहीत्वा कश्चिदेव एकैक सर्पपमेकैकस्मिन् द्वीपे समुद्रे च प्रक्षिपेत् तेन विधिना स रिक्तः । रिक्त इति शलाकाकुशूले एक सर्प प्रक्षिपेत् । यत्र अत्यसर्पयो निक्षिप्तस्तमैरधि कृत्वा अनवरिथत कुशूल परिकल्प्य सर्पौ पूर्णं कृत्वा तत् परेऽपि द्वीपसमुद्रेष्वेकैकसर्पप्रदानेन स रिक्तः कर्तव्यः । रिक्त इति शलाकाकुशूले पुनरेक प्रक्षिपेत् । अनेन विधिनाऽनवस्थितकुशूलपरिवर्धनेन प्रतिशलाकाकुशूले परिपूर्णं, पूर्णइति एक सर्पयो निक्षेप्तव्यः । एव तावत्कर्तव्यो यावत्प्रतिशलाकाकुशूल परिपूर्णो भवति । परिपूर्णं इति शलाकाकुशूले एकः सर्पः प्रक्षेप्तव्यः सोऽपि तथैव परिपूर्णः । एवमेतेषु चतुर्ष्वपि पूर्णेषु उच्छृष्टसहस्रेयमतीत्य जघन्यपरीतासहस्रेय गत्वैक रूप पतित, तत एकस्मिन् रूपेऽऽपनीते उच्छृष्टसहस्रेय भवति । मध्यमजघन्योच्छृष्टसहस्रेय यत्र सहस्रेयेन प्रयोजन तत्राजघन्योच्छृष्टसहस्रेय प्राह । यदसहस्रेय तत्रिविध परीतासहस्रेय युक्तासहस्रेय असहस्रेयासहस्रेय चेति । तत्र परीतासहस्रेय त्रिविध जघन्योच्छृष्टमध्यममेदात् । एवमितरे चाऽसहस्रेये भियेते । तथाऽनतमपि त्रिविध परीतानत युक्तानत अनतानत चेति । तदपि प्रत्येक पूर्ववद्विधा भेदः । यत्रजघन्यपरीतासहस्रेय तद्विरलीकृत्य मुक्तावलीकृता अत्रैकैकस्या मुक्ताया जघन्यपरीतासहस्रेय देयः । एवमेतद्दर्शितं प्राथमिकी मुक्तावलीमपनीय यान्येकैकस्यां मुक्ताया जघन्यपरीतासहस्रेयानि दत्तानि तानि सर्पाव्य मुक्तावली कार्या । ततो यो जघन्यपरीतासहस्रेयसपीडनाक्षिप्यन्नो राशि स देयः । एकैकस्या मुक्ताया एवमेतत्सवर्गित उच्छृष्टपरीतासहस्रेयमतीत्य जघन्ययुक्तासहस्रेय गत्वा पतितमेकरूपः । तत एकरूपेऽपनीते उच्छृष्टपरीतासहस्रेय भवति । मध्यम जघन्योच्छृष्टपरीतासहस्रेय यत्रावलिक्ता कार्या तत्र जघन्ययुक्तासहस्रेय प्राह यत्रजघन्ययुक्तासहस्रेय तद्विरलीकृत्य मुक्तावली रचिता । तत्रैकैकमुक्तायां युक्तासहस्रेयानि देयानि एवमेतत्सहस्रेयमतीत्यमुच्छृष्टयुक्तासहस्रेयमतीत्य जघन्याऽसहस्रेयाऽसहस्रेय गत्वा पतित, तत एकरूपेऽपनीते उच्छृष्ट युक्तासहस्रेय भवति । मध्यमजघन्योच्छृष्टयुक्तासहस्रेय भवति । यत्रजघन्याऽसहस्रेयासहस्रेय तद्विरलीकृत्य पूर्वविधिना त्रीन्वारान् वर्गितसवर्गित उच्छृष्टासहस्रेय न प्राप्नोति ततो धर्माधर्मैकजीवलोकाकाशप्रत्येकशरीरजीववादर्शिनोतशरीराणि षडप्येतान्यसहस्रेयानि स्थितिवधाध्यनसायस्थानान्यनुभागवधाध्यनसायस्थानानि योगप्रिभागपरिच्छेदरूपाणि चाऽसहस्रेयलोकाप्रेदशपरिमाणान्युत्सर्पिष्यन्सर्पिणीसमवाध प्रक्षिप्य पूर्वोक्ताराशौ त्रीन्वारान् वर्गितसवर्गित कृत्वा उच्छृष्टाऽसहस्रेयाऽसहस्रेयमतीत्य जघन्यपरीतानत गत्वा पतित । तत एकरूपेऽपनीते उच्छृष्टाऽसहस्रेयाऽसहस्रेय भवति, मध्यमजघन्योच्छृष्टाऽसहस्रेयाऽसहस्रेय भवति । यत्रासहस्रेयाऽसहस्रेयन प्रयोजन तत्राऽजघन्योच्छृष्टाऽसहस्रेयाऽसहस्रेय प्राह । यत्रजघन्यपरीतानत त पूर्ववद्वर्गितमुच्छृष्टपरीतानतमतीत्य जघन्ययुक्तानत गत्वा पतित । तत एकरूपेऽपनीते उच्छृष्टपरीतानत तद्भवति । मध्यमजघन्याऽसहस्रेयाऽसहस्रेयानत अभ्यराशिप्रमाणमार्गणे जघन्ययुक्तानत प्राह । यत्रजघन्ययुक्तानत तद्विरलीकृत्यार्थैकरूप जघन्ययुक्तानत दत्त्वा सहस्रेयमतीत्यमुच्छृष्टयुक्तानतमतीत्य जघन्यमनतानत गत्वा पतित । तत एकरूपेऽपनीते उच्छृष्टयुक्तानत भवति । मध्यमजघन्योच्छृष्टयुक्तानत यत्रजघन्याऽनताऽनत तद्विरलीकृत्य पूर्ववद्वर्गितसवर्गितमुच्छृष्टाऽनताऽनत न प्राप्नोति तत सिद्धनिगोतजीवनरूपतिकायातीत्यऽनागतकालसमवसर्पपुद्गलसर्वाऽऽवादाप्रदेदाधर्माधर्मस्तिकायाऽगुण्युगुणाननतान् प्राक्षिप्य प्रक्षिप्य त्रीन् वारान् वर्गितसवर्गिते कृते उच्छृष्टाऽनताऽनत न प्राप्नोति ततोऽनते रेणुज्ञाने दर्शने च प्रक्षिप्ते उच्छृष्टाऽनताऽनत भवति । तत एकरूपेऽपनीते जघन्योच्छृष्टाऽनताऽनत भवति । यत्राऽनताऽनत मागण तत्राजघन्योच्छृष्टाऽनताऽनत प्राह ।

उपमाप्रमाणमष्टविधं पल्पसा ॥१॥ मूर्चीप्रतरधनांगुलजगच्छूणीलोक्प्रतरलो ॥२॥ भेदात् ॥३॥ अथादिमन्वरीन अविभागऽनीन्द्रिय एकरसगंधवर्णं दिस्पर्शं परमाणु । अनतानतपरमाणुमघातपरिमाणादा

निर्भूता उत्सङ्गासङ्गैका । अष्टानुत्सङ्गासङ्गासहता सङ्गासङ्गैका । अष्टौ सङ्गासङ्गा एकस्त्रुटिरेणु । अष्टौ त्रुटिरेण सङ्गासहता एकत्रसरेणु । अष्टौ त्रसरेण सङ्गासहता ऐको रथरेणु । अष्टौ रथरेण सङ्गासहता एका देवकुरुत्तर-कुरुमनुजकेशाप्रकोटी भवति । ता अष्टौ समुदिता एका रम्यकहरिवर्षमनुजकेशाप्रकोटी भवति । अष्टौ ता सङ्गासहता हैरप्यवतहमप्रतमनुजकेशाप्रकोटी भवति । ता अष्टौ सर्पिडिता भरतैरावतभिदेहमनुजकेशाप्रकोटी भवति । ता अष्टौ सङ्गासहता एका लिखा भवति । अष्टौ लिखा सङ्गासहता एका यूका भवति । अष्टौ यूका एक यममध्य । अष्टौ यममध्यानि एकमगुलमुसेधास्य । एतेन नारकतिर्यग्योनाना देवमनुष्याणामकृत्रिमजिनालय-प्रतिमाना च देहोत्सेधो मातव्य । तदेव पचशतगणित प्रमाणागुल भवति । एतदेव चाऽनसर्पिण्या प्रथम-चक्रधरस्याऽऽत्मागुल भवति । तदानीं तेन ग्रामनगरादिप्रमाणपरिच्छेदो ज्ञेय । इतरेणु योगेण मनुष्याणा यदाऽऽत्मागुल तेन तेन तदा ग्रामनगरादिप्रमाणपरिच्छेदो ज्ञेय । यत्प्रमाणागुल तेन द्वीपसमुद्र-जगतीनेदिकापर्यन्तग्रामनगरकप्रस्तारायकृत्रिमद्रव्यायामविष्कभादिपरिच्छेदोवसेय । तत्र षडगुल पाद । द्वादशागुलो नितस्ति । द्विवितस्ति हस्त । द्विहस्त किष्कु । द्विकिष्कुर्देड । द्वे दडसहस्रे गम्यूत । चतुर्ग-व्यूत योजन ।

पल्पं त्रिविधं व्यवहारोद्गाराद्धाविकल्पादन्वर्थात् ॥८॥ व्ययहारपल्प उद्गारपल्प अद्गारपल्प-मिति त्रिधा पल्प विभज्यते । अन्यर्थक्षाय विकल्प , आद्य व्यवहारपल्पमुत्तरपल्पव्यवहारबीजत्वान्नानेन किंचित्परि उद्यमस्ति । द्वितीयमुद्गारपल्प तत् उद्भूतैर्लोमच्छेदैर्द्वीपसमुद्रसल्पानिर्णय इति । तृतीयमद्गारपल्प अद्गार-काल इत्यर्थ , अतो हि स्थिते परिच्छेद इति । तद्यथा— प्रमाणागुलपरिमितयोजनायामविष्कभाजगहानि श्रीणि पल्पानि कुशुल इत्यर्थ । एकादिसप्ताहोरात्रिजातौविकलामात्राणि तामच्छिन्वानि यावद्द्वितीय कर्त-रिच्छेद नात्रानुगति । तादृशैर्लोमच्छेदैः परिपूर्णं घनीकृत व्यवहारपल्पमित्युच्यते ततो वर्षशते वर्षशतेऽप्येनी-ते एकैकलोमापकर्षणविधिना यावता कालेन तद्विक्र भवेत् तत्रकाल व्यवहारपल्पोपमास्य । ते रेन रोमच्छेदैः प्रत्येकमसह्येयवर्षकोटिसमयमाच्छिन्नैः पूर्णमुद्गारपल्प । तत् समये समये एकैकस्मिन् रोम-च्छेदे प्रष्टुयमाणे यावता कालेन तद्विक्र भवेत् तावत्काल उद्गारपल्पोपमास्य । एयामुद्गारपल्पाना दश-कोटीकोश एकमुद्गारसागरोपम । अर्धतृतीयसागरोपमाणा यावता रोमच्छेदास्तावतो द्वीपसमुद्रा । पुनरु-द्गारपल्परोमच्छेदैर्विशतसमयमात्रच्छिन्नैः पूर्णमुद्गारपल्प । तत् समये समये एकैकस्मिन् रोमच्छेदे प्रष्टुयमाणे यावता कालेन तद्विक्र भवति तावत्काल अद्गारपल्पोपमास्य । एयामद्गारपल्पाना दशकोटीकोश एकमद्गासा-गरोपम । दशाद्गासागरोपमकोटीकोश एकासर्पिणी, तत्रत्येते सर्पिणी । अनेन अद्गारपल्पेन नारकतिर्यग्योनानां देवमनुष्याणा च कर्मस्थितैर्भारस्थितिरायु रिगति कायस्थितिश्च परिच्छेत्तव्या । अद्गारपल्पस्याऽर्थच्छेदेन शलाकारिरलीहृत्य प्रत्येकमद्गारपल्पप्रदानं कृत्वा अन्येन्यगुणिते कृते यावत्तरेदस्तामद्गारकाशप्रदेशेमुक्तावली कृता सूच्यगुलमित्युच्यते । तदेवाऽपरेण सूच्यगुलेन गुणित प्रतरागुल । तप्रतरागुलपरण सूच्यगुलेनाऽम्वस्त घनागुल । असत्प्रयाना वर्षाणा यावत् समयास्तावत्त्वडमद्गारपल्प कृत ततोऽसत्प्रयान् खडानपनीयाऽम्व-यमेत भाग बुद्ध्या निरलीहृत्य एकैकस्मिन् घनागुल दत्त्वा परस्परेण गुणिता जगच्छ्रेणी, सा अपरया जगच्छ्रे-ण्याऽम्वस्ता प्रतरलीक, स एसाऽपरया जगच्छ्रेण्या सर्पिणीतो घनलीक ।

क्षेत्रप्रमाणं द्विविधं अवगाहक्षेत्रं त्रिनागनिष्पन्नक्षेत्रं चेति ॥ ८ ॥ तत्रावगाहक्षेत्रमनेक-विध एवद्वित्रिचतु सप्तधियाऽम्वस्थाऽनंतप्रदेशागुलद्रव्यावगाह्येत्सायमस्थयाऽऽज्ञासप्तदेशेदात् । विभाग-निष्पन्नक्षेत्र चाऽनेक रेन अम्वस्थेयाना मध्येन , क्षेत्रप्रमाणागुलस्थेजेऽम्वस्थेयभाग , असत्प्रया क्षेत्रप्रमाणा-गुलऽम्वस्थेयभाग , क्षेत्रप्रमाणागुलक भवति । पादत्रितस्व्यादि पूर्ववद्ददितव्य । वाऽप्राणानुच्यत— मंत्र-ज-

घन्यगतिपरिणतस्य परमाणो स्वावगाढप्रदेशग्यतिक्रमकाल परमनिषिद्धो निर्विभाग समय असंख्येया समया आगलिकाऽसंख्येयागलिका एक उच्छासस्तानानेन निश्चय तातुमानुपहतस्य पुस प्राण एक । सप्तप्राणा स्तोक्, सप्तस्तोका लय, सप्त सप्ततिलया मुहूर्त, त्रिंश मुहूर्ता अहोरात्रः, पचदशाऽहोरात्रा पक्ष, द्वौपक्षौ मास, द्वौ मासौ ऋतु, ऋतुखण्डयोऽयन, द्वेऽयने सवत्सर, चतुरश्रांतिवर्षातसहस्राणि पूर्वांग, चतुरश्रीतिपूर्वांगश्चतसहस्राणि पूर्वं । एवमनयैव वृद्ध्या पूर्वांगपूर्वनियुतागनयुतकुमुदागबुमुदपभागपन्नरिनागनलिनकमलागकमलतुव्यागमुव्याअटटागअटअममागअममहृहृअगहृहृलतागलतामहारताप्रभृतिसज्ञा । कालो वर्षगणनागम्य संख्येयो वेदितव्य, तत परोऽसंख्येय पल्योपमसागरोपमप्रमित, तत, परोऽनत कालोऽतीतो ऽनागतश्च सर्वज्ञप्रत्यक्ष ।

भावममाणं पंचविधं ज्ञानं ॥९॥ पुरस्ताद्भाष्यात । यथैते उच्छृण्वन्त्ये स्थिती नृणा तथैव-
तिर्यग्योनिजानां च ॥ ३६ ॥

तिरश्चा योनिस्तिर्यग्योनि- का पुनरती *

तिर्यङ्नामकर्मोदयापादितजन्म तिर्यग्योनिः ॥ १ ॥ तिर्यगतिनाम कर्मण उदयेनाऽऽपादित, जन्म तिर्यग्योनिरिति व्यपदिश्यते तिर्यग्योनी जातास्तिर्यग्योनिजा । तेषा तिर्यग्योनिजाना उच्छृष्टा भवस्थिति त्रिपल्योपमा, जघन्याऽतमुहूर्ता । मध्ये विकल्पः-तत्प्रातिपादनार्थमिदमुच्यते—

तिर्यचः त्रिविधाः एकेंद्रियविकलेंद्रियपंचेंद्रियभेदात् ॥ २ ॥ एकेंद्रियो विकलेंद्रिया पचेन्द्रियाश्चेति त्रिविधा तिर्यचो वेदिव्या ।

द्वादशद्वारिंशतिदशसप्तत्रिंशत्सहस्राणि एकेंद्रियाणामुच्छृष्टा स्थितिर्यथासंभवं त्रीणि रात्रिदिवानि च ॥ ३ ॥ एकेंद्रिया पचत्रिंश पृथिवीकायिका अप्कायिका तेजस्कायिका वायुनायिका वनस्पतिकायिकाश्चेति-तत्र पृथिवीकायिका द्विविधा शुद्धपृथिवीकायिका खरपृथिवीकायिकाश्चेति । तत्र शुद्धपृथिवीकायिकाना उच्छृष्टा स्थितिर्द्वादशवर्षसहस्राणि । खरपृथिवीकायिकाना द्वानिंशतिवर्षसहस्राणि । वनस्पतिकायिकाना दशवर्षसहस्राणि अप्कायिकाना सप्तसहस्राणि वायुकायिकाना त्रीणि वर्षसहस्राणि तेज कायिकाना त्रीणि रात्रिदिवानि ।

विकलेंद्रियाणां द्वादशवर्षा एकात्रपंचाशद्वात्रिदिवानि पण्मासाश्च ॥ ४ ॥ द्वौद्रियाणा-मुच्छृष्टा स्थितिर्द्वादशवर्षा । त्रीन्द्रियाणा एकान्नपचाशद्वात्रिदिवानि । चतुरिन्द्रियाणा पण्मासा ।

पंचेंद्रियाणां पूर्वकोटिनवपूर्वांगानि द्विचत्वारिंशद्वासप्तत्रिंशत्सहस्राणि त्रिपल्योपमा च ॥ ५ ॥ पंचेंद्रिया तिर्यग्योना पचत्रिंश जलचरा, परिसर्पा, उरगा, पक्षिण, चतु पादश्चेति । तत्र जलचराणामुच्छृष्टा स्थिति मल्यादीना भूर्बकोटी । परिसर्पाणा गोधानकुलादीना नवपूर्वांगानि । उरगाणा द्विचत्वारिंशद्वर्षसहस्राणि । पक्षिणा द्वासप्तत्रिंशत्सहस्राणि । चतु पदा श्रीणि पल्योपमानि । सर्वेषा तेषा जघन्या स्थितिरतमुहूर्ता । किमर्थो योगविभाग ?

पृथग्योगकरणं यथासंख्यनिश्चयर्थं ॥ ६ ॥ प्रत्येकमुभयथा स्यातामिति यथासंख्यनिश्चयर्थो योगविभाग क्रियते । अथेतेषा भवस्थिति कायस्थिति का ? क पुनरनयोर्विशय ? एकभवविषया भवस्थिति कायस्थितिरैककायापरित्यागेन नानाभवग्रहणविषया । पद्येवमुच्यता कस्य का कायस्थितिः ? उच्यते-पृथिव्येते जोगायुकायिकाना वायुस्थितिरुच्छृष्टा असंख्येया लोका । वनस्पतिकायिकस्याऽनत काल असंख्येया पुद्गलपरिवर्ता आगलिकाया असंख्येयभागमात्रा । विकलेंद्रियाणा असंख्येयानि वर्षसहस्राणि । पंचेंद्रियाणा तिर्यङ्मनुष्याणा तिघ्न पल्योपमा पूर्वकोटीपृथक्त्वेनाऽभ्यधिका । तेषा सर्वेषा जघन्या कायस्थितिरतमुहूर्ता । देवनारकाणा भवस्थितिरैव कायस्थितिरिति ।

इति तत्त्वार्थराजवार्तिके व्याख्यानालकारे तृतीयोच्चाय समाप्त ।

* अथ चतुर्थोऽध्यायः प्रारभ्यते । *

असकृदेवशब्द उक्तः भवप्रत्ययैवधिर्देवनारकाणामित्येवमादिषु तत्र न ज्ञायते के देवाः ? कियंतो वा ? इति तन्निश्चयार्थमित उच्यते प्रकल्प्यते । अथवा सम्यग्दर्शनविषयजात्रभेदप्रस्थाननिर्णयाय तदधिकरणभूता-
धस्तिर्यग्लोकनिवेशक्रमो व्याख्यात इतस्तद्विशेषप्रतिपत्तये ऊर्ध्वलोकविभागो वक्तव्यः तत्र बहुवक्तव्यसद्भा-
वैप्यधिपतिप्रतिपादनपुरस्सरस्तदधिकरणविभागनिर्णय इतीदमुच्यते—

देवाश्चतुर्णिकायाः ॥ १ ॥

देवगतिनामकर्मोदये सति द्युत्याद्यर्थावरोधाद्देवाः ॥ १ ॥ अतरगहेतौ देवगतिनामकर्मो-
दये सति बाह्यद्युत्यादिक्रियासंबन्धमतरनीय दीव्यतीति देवा इति व्यपदिश्यते । एकत्वेन निर्देशः कर्तव्यः देव-
श्चतुर्णिकाय इति सजात्यभिधानाद्ब्रह्मनामर्थात् प्रतिपादको भवति ! इत्यत्र उच्यते पठति—

बहुत्वनिर्देशोऽतर्गतभेदप्रतिपत्त्यर्थः ॥ २ ॥ इन्द्रादिकृताः स्थित्वादिजनितार्थाऽतर्गता बहवो
देवभेदाः सति तेषां तेषां प्रतिपत्त्यर्थं बहुत्वनिर्देशः क्रियते ।

स्वधर्मविशेषापापादितसामर्थ्यात् निचीयंत इति निकायाः ॥ ३ ॥ तस्य देवगतिनामक-
र्मोदयस्वधर्मविशेषापापादितभेदस्य सामर्थ्याभिचीयत इति निकायाः संघाता इत्यर्थः । चत्वारो निकाया येषां
ते चतुर्णिकायाः । के पुनस्ते ? भवनवासिनो व्यतरा ज्योतिष्का वैमानिकाश्चेति । तेषां लेख्यावधारणार्थमुच्यते

आदितस्त्रिषु पीतांतलेक्ष्याः ॥ २ ॥

आदित इति वचनं विपर्यासनिवृत्त्यर्थं ॥ १ ॥ अते अन्यथा वा ग्रहणं मा विज्ञायीति आदित
इत्युच्यते । आदौ आदितः

द्व्येकनिवृत्त्यर्थं त्रिग्रहणं ॥ २ ॥ द्वयोरेकस्य च निवृत्त्यर्थं त्रिग्रहणं क्रियते । अथ चतुर्णां निवृ-
त्त्यर्थं कस्मान्न भवति ? आदित इति वचनात् ।

लेख्यावधारणार्थं पीतांतवचनं ॥ ३ ॥ पदलेख्या उक्ताः तत्र चतसृणां लेख्यानामवधारणार्थं
क्रियते पीतांतग्रहणं । पीत तेजः इत्यर्थः । पीता अंतं यासा ताः पीताताः, पीताता लेख्या येषां ते पीतांतलेख्याः ।
तेनैतदुक्तं भवति—आदितस्त्रिषु निकायेषु भवनवासिन्पतरज्योतिष्कनामसु देवानां कृष्णा नीला कापोता पीतैति
चतस्रीं लेख्या भवतीति । तेषां निकायानामतर्विकल्पप्रतिपादनार्थमाह—

दशाष्टपंचद्वादशविकल्पाः कल्पोपपन्नपर्यताः ॥ ३ ॥

चतुर्णां दशादिभिरीययासंख्यमभिसंबंधः ॥ १ ॥ चतुर्णां देवनिकायानां दशादिभिः संख्या-
शब्दैः यथासंख्यमभिसंबंधो वेदितव्यः । दशविकल्पा भवनवासिनः, अष्टविकल्पा व्यतरा, पंचविकल्पाः
ज्योतिष्का, द्वादशविकल्पा वैमानिका इति । सर्वेषां वैमानिकानां द्वादशविकल्पात्. पातित्वे प्रसक्ते तद्व्य-
पोहार्थमाह—

कल्पोपपन्नपर्यंतवचनं प्रैवेयकादिषुदासार्थं ॥ २ ॥ प्रैवेयकादयो वक्ष्यन्ते तेषां द्वादशविक-
लोप्यतर्भावो मा विज्ञायीति विशेषणमुपादीयते । अथ कथं कल्पाः ?

इन्द्रादिविकल्पाधीनकरणत्वात्कल्पा रूढिवशात् ॥ ३ ॥ इन्द्रादयः प्रज्ञारा वक्ष्यमाणा दश
एषु कल्प्यते इति कल्पाः । भवनवासिषु च दशविकल्पसद्भावात् कल्पप्रसंग इति चेन्न रूढिनशादिति निशे-

पोक्तत्वात् कल्पेयूपपन्ना कल्पोपपन्ना कल्पापपन्ना पर्यंता येना ते इमे कल्पोपपन्नपर्यंता । कल्पोपपन्ना इति कथं वृत्ते १ साधन २ कृतेति वा मयूरव्यसकादित्वाद्वा वा । पुनरपि तद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थमिदमाह—

इंद्रसामानिकत्रायस्त्रिंशत्पारिपदात्परजलोकपालानीकप्रकीर्ण काभियोग्यकिल्बिषिकाश्चैकशः ॥ ४ ॥

परमैश्वर्यादिद्रव्यपदेशः ॥ १ ॥ अन्यदेवाऽसाधारणाणिम दिग्रहणयोगादिद्रवा ।

तत्स्थानार्हत्वात्सामानिकाः ॥ २ ॥ तेषामिद्राभाणामात्रैश्वर्यंरजितं यत् स्थान आयुर्जीव्यप-
रिवारभोगोपभोगादितस्तेषा समानं, समाने भवा सामानिका “सैमानस्य तदादेश्च” इति ठञ् । महत्तरपि-
तृगुरूपाप्यायतुल्या ।

मंत्रिपुरोहितस्थानीयास्त्रायस्त्रिंशः ॥ ३ ॥ यथेह राज्ञा मन्त्रिपुरोहिता हितानुशासिनस्तथा
तत्रैद्राणा त्रायस्त्रिंशो वेदितव्या । कथं त्रायस्त्रिंशो १ त्रायस्त्रिंशति जाता त्रायस्त्रिंशो “दृष्टेनान्नि च जाते च
अण्डिद्वा निधीयते” इत्यभिधानमस्तीति अण्डिद्भवति । ननु च भेदाभावाद्दृष्टिर्न प्रमाति २ तद्व्ययानसख्येय
भेदनिश्चया आधाराधेयत्वापत्तेर्वृत्तिर्भवति । स्वार्थकेऽणु, त्रायस्त्रिंशदेन त्रायस्त्रिंशो इति ३ इत इति बहुत्वनि-
देशादतमादिनत् ।

वयस्यपीठमर्दसदृशाः पारिपदाः ॥ ४ ॥ परिपदि जाता भवा वा पारिपदा ते वयस्यपीठ-
मर्दसदृशा वेदितव्या ।

आत्मरक्षाः शिरोरक्षोपमाः ॥ ५ ॥ आत्मानं रक्षतीति आत्मरक्षास्ते शिरोरक्षोपमा । आहृ-
तावरणा प्रहरणोद्यता रौद्रा पृष्टतोवस्थापिन । अपायाभावात्तत्कल्पनावैयर्थ्यमिति चेन्न ऋद्धिविशेषस्थापना-
र्थत्वात् प्रीतिप्रकर्षहेतुत्वात् च ।

आरक्षकार्थचर (वर) समा लोकपालाः ॥ ६ ॥ लोकं पालयतीति लोकपाला अर्थचरा
(वरा) रक्षकसमा ते वेदितव्या ।

दंडस्थानीयान्यनीकानि ॥ ७ ॥ पदान्यादीनि सत्तानीकानि दंडस्थानीयानि वेदितव्यानि ।

प्रकीर्णकाः पौरजनपदकल्पाः ॥ ८ ॥ यथेह राज्ञा पौरा जानपदाश्च प्रीतिहेतय तथा तत्रै-
द्राणा प्रकीर्णकाः प्रत्येतव्याः ।

आभियोग्याः दाससमानाः ॥ ९ ॥ यथेह दासा वाहनादिव्यापारं कुर्वन्ति तथा तत्राऽऽभि-
योग्याः वाहनादिभ्रान्तोपकुर्वन्ति । आभिमुख्येन योगोऽभियोग आभियोगे भवा आभियाग्या ततः स्वार्थे
चातुर्यवर्णादिवद्यणु । अथवा अभियोगे साधन आभियोग्याः अभियोगमर्हतीति वा ।

अंत्यवासिस्थानीयाः किल्बिषिकाः ॥ १० ॥ किल्बिषि पार्षं तदेवामस्तीति किल्बिषिकाः
तेऽन्यत्रासिस्थानीया मता ।

एकश इति वीप्सार्थे शस्त्र ॥ ११ ॥ एकैकस्य निकायस्य एकश इति वीप्सार्थे शोले शस्त्र प्र-
युज्यते । एत इन्द्रादयो दश निकल्पाश्चतुर्षु निकायेषु, उत्सर्गेण प्रसक्तास्ततोऽपवादार्थमाह—

त्रायस्त्रिंशलोकपालवर्ज्या व्यंतरज्योतिष्काः ॥ ५ ॥

व्यंतरेषु ज्योतिष्केषु त्रायस्त्रिंशान् लोकपालाश्च वर्जयित्वा इतरेऽष्टौ विकल्पा दृष्टव्याः । अथ तेषु
निकायेषु किमकैकस्येन्द्र उताऽन्यः प्रतिनियमः कारिचदस्तीत्याह—

१ जैनैदीयसूत्रमिद । २ इत इति जैनैदीयसूत्रे ‘तद्धिता इति पाणिनीयसूत्रस्थाने ।

पूर्वयोर्द्विद्राः ॥ ६ ॥

पूर्वयोरिति वचनं प्रथमद्वितीयनिकायप्रतिपत्त्यर्थं ॥ १ ॥ प्रथमस्य द्वितीयस्य च निकायस्य प्रतिपत्त्यर्थं पूर्वयोरिति द्विवचनं क्रियते । कथं पूर्वशब्दो द्वितीयं गमयति ? तृतीयापेक्षया पूर्वोपपत्तेः । चतुर्थोपेक्षया तृतीयस्यापि पूर्वपत्त्यप्रसंग इति चेन्न प्रत्यासत्तेर्द्वितीयस्यैवोपादानात् । अथ कथमत्र भेदः ? ननु व्यतिरिक्तानां भेदेन निर्देशो न्याय्यः, उच्यते—

समूहसमूहिनाः कथंचिदर्थान्तरस्वोपपत्तेर्भेदविवक्षा ॥ २ ॥ सञ्जालक्षणप्रयोजनादिभिः कथंचिदर्धान्तरस्य समूहसमूहिनेर्लोकिके दृष्टे । यथा व्रीहीणां राशिः, आप्राणां वनमिति । तथा देवानां निकायैश्च भेदविवक्षायां अधिकरणत्वेन सम्बन्धित्वेन वा निर्देशः ।

द्विद्रा इत्यन्तर्नीतवीप्सायौ निर्देशः ॥ ३ ॥ द्वौ द्वानिद्वौ येषां ते द्वीन्द्रा इति वीप्सार्थमतर्नीयं निर्देशं क्रियते यथा द्विपदिका त्रिपदिका इति युज्यते । तत्र वीप्सागतिर्नीप्सायां वुनो विधानात्, इह तु न निधानमस्ति यथा तर्हि सप्तपर्णाष्टापदमिति चात्यन्ते वीप्सायामिति गम्यते, तथेहापि वीप्सारसप्रत्ययः । के पुनस्तद्विल्ववीप्साविषयत्वेन विवक्षिताः ? इत्यत्रोच्यते— भजनवासिष्ठु तान्त् द्वान्मुरकुमाराणामिद्वौ चमरो वैरोचनश्च । नागकुमाराणां धरणो भूतानदश्च । निरुरकुमाराणां हरिसिंहो हरिकातश्च । मुपर्णकुमाराणां वेथुद्वौ वेणुधारी च । अग्निकुमाराणां अग्निशिखाऽग्निमाणश्च । वातकुमाराणां वैलनः प्रभजनश्च । स्तनितकुमाराणां सुवोषो महावोपश्च । उदधिकुमाराणां जलकृतातो जलप्रभश्च । द्वीपकुमाराणां पूर्णो वशिष्टश्च । दिक्कुमाराणां अमितगतितरमितराहनश्चेति । त्यन्तरेष्वपि द्वौ किन्नराणामिद्वौ किन्नरः किपुरुषश्च । किपुरुषाणां सपुरुषो महापुरुषश्च । महोरगाणां अतिकायो महाकायश्च । गधर्गाणां गीतरतिगीतयशाश्च । यक्षाणां पूर्णभद्रो माणिक्यश्च । राक्षसानां भीमो महाभीमश्च । पिशाचानां कालो महाकालश्च । भूतानां प्रतिरूपोऽप्रतिरूपश्च । अथ एषां देवानां मुखं कीदृशमित्युक्ते मुखविवोधार्थमुच्यते—

कायप्रवीचारा आ ऐशानात् ॥ ७ ॥

प्रवीचार इति कोय शब्दः ?

मैथुनोपसेवनं प्रवीचारः ॥ १ ॥ प्रथिपूर्वाचरे सज्ञाया घञ् । प्रविचरणं प्रवीचारः मैथुनव्यवहार इत्यर्थः । कायप्रवीचारो येषां ते इमे कायप्रवीचाराः ।

आङ्ग्रहणमभिविध्यर्थं ॥ २ ॥ आङ्ग्रहणमभिविध्यर्थो वेदितव्य ईशानोधिपति “तस्येदम्” इत्याणि, ऐशान कल्पः । आ एतस्मादधो ये देवास्ते कायप्रवीचाराः सक्लिष्टकर्मत्वा मनुष्यवस्त्रोविषयसुखमनुभवतीत्यर्थः । प्राङ्ग्रहणे हि क्रियमाणे ऐशाने कल्पे देवान्वर्जित्वेत्ययमर्थः सप्रतीयेत ।

असंहितानिर्देशोऽसंदेहार्थः ॥ ३ ॥ आ ऐशानादित्यसाहित्या निर्देशः क्रियतेऽसंदेहार्थः । ऐशानादित्युच्यमाने सदेहः स्यात् किमाङ्गतभूतं दिवशब्दोऽप्याहार्य इति, अथवा विमुच्यः ? सज्ञयमनिष्टकल्प्यते पूर्वयोरित्यधिकारात् ऐशानापूर्वयोरित्यवधिग्रहणात् । इतरेषां मुखविभागोऽनिर्देशो तत्र प्रतिपादनार्थमाह—

शेषाः स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचाराः ॥ ८ ॥

शेषग्रहणं किमर्थं ?

उक्तावशिष्टसंग्रहार्थं शेषग्रहणं ॥ १ ॥ उक्तानामवशिष्टानां संग्रहार्थं शेषग्रहणं क्रियते । के पुनस्ते ? सनकुमारादिकल्पनिवासिनः, इतरथा हि प्रैवेयकादिष्वपि सप्रत्ययः स्यात् परेऽप्रवीचारा इति वक्ष्यमाणमनवधारितविषयः स्यात् । स्पर्शश्च रूपं च शब्दश्च मनश्च स्पर्शरूपशब्दमनासि स्पर्शरूपशब्दमनःसु प्रवीचारा येषां ते इमे स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचाराः । अत्र चोच्यते—

विषयविवेकापरिज्ञानान्निर्देशः ॥ २ ॥ इमे स्पर्शप्रवीचारा इत्यादिषु विषयविवेकापरिज्ञानादयमनिर्देशः, अगमको निर्देशः ।

द्वयोर्द्वयोरिति वचनात्सिद्धिरिति चेन्नाऽऽर्षविरोधात् ॥ ३ ॥ स्यान्मत द्वयोर्द्वयोरिति वक्तव्यं तेन 'विषयविवेकसिद्धिर्भवति इति' २ तन्न । किं कारणं २ आर्षविरोधात् । आर्षे ऋक्त सानकुमारमाहेंद्रयोर्द्वा स्पर्शप्रवीचारा । ब्रह्मब्रह्मोत्तरलातवकापिष्टेषु रूपप्रवीचारा । शुक्रमहाशुक्रमसतारसहस्रारेषु शब्दप्रवाचारा । आनतप्राणताऽऽरणाऽऽच्युतेषु मन प्रवीचारा ।

इंद्रापेक्षयेति चेन्नाऽऽनतादिषु दोषात् ॥ ४ ॥ स्यादेतदिंद्रापेक्षया द्वयोरिति वचनार्षविरोधि २ तद्यथा— सानकुमारमाहेंद्रयोर्द्वाविद्वा तयोर्देवा स्पर्शप्रवीचारा । ब्रह्मब्रह्मोत्तरयोरेक इद्र, लातवकापिष्टयोरेक, तयोर्देवा रूपप्रवीचारा । शुक्रमहाशुक्रमयोरेक इद्र, सतारसहस्रारयोरेकस्तयोर्देवा शब्दप्रवीचारा इति २ तन्न । किं कारणं २ आनतादिषु दोषात् । आनतादिषु चत्वार इद्रा । कथं तर्हि निर्देशं कर्तव्यं २ यथागममिति स तर्हि तथा निर्देशं कर्तव्यं २

न वा पुनःप्रवीचारग्रहणादिप्रार्थनैः ॥ ५ ॥ कथं प्रवीचारग्रहणमनुवर्तते । क प्रकृतं २ "काय-प्रवीचार इति" । ननु च तद्वृत्तावुपसर्जनीभूतमशक्यमनुवर्तयितुं २ अर्थवशात् अनुवर्तते इति व्याख्यायते । एव वक्तव्यं शेषा स्पर्शरूपशब्दमन स्थिति । एवमप्यनुवर्तमान प्रवीचारशब्द भावसाधनौ वृत्तिमत्तरेण शेषा इत्यनेन सामानाधिकरूप्यं न प्रतिनयते २, शेषाणामिति तर्हि निर्देशं कर्तव्यं, एव सिद्धे यपुन प्रवीचारग्रहणं तस्यैतत्प्रयोजनं, इष्टप्रवीचारसिद्धिं कथं स्यात् इति । क पुनरिष्टं २ आर्षविरोधी सानकुमारमाहेंद्रयोर्हि देवान् मैथुनसुखप्रेम्सयोल्पन्ने छान् विदित्वा देव्य उपतिष्ठते, तदगस्पर्शनमात्रादेव प्रीतिमुपलभते विनिवृत्तेच्छाश्च भवति तथा देव्योपि । ब्रह्मब्रह्मोत्तरलातवकापिष्टेषु देवा दिव्याग्नास्वभावसुभृगशृगाराकारविलासचतुरभनोग्यवेपरूपालोकनमात्रादेव पर सुखमवाप्नुवति । शुक्रमहाशुक्रमसतारसहस्रारेषु देवा सुरवनितानां मधुरसगी-तमृदुहसितकफनभूपणरवोपदर्शनश्रवणरसायन पी वैष परा प्रीतिमास्कदति । आनतप्राणताऽऽरणा-ऽऽच्युतकल्पेषु देवा स्वाग्नामन सकल्पमात्रादेव पर सुखमनुभवति । अधोत्तरेण किं प्रकारं सुखं २ इत्युक्ते तन्निश्चयार्थमाह—

परेऽप्रवीचाराः ॥ ६ ॥

पर इति किमर्थमप्रवीचारा इत्येव सिद्धं उत्तरेणा ग्रहणं २—

परवचनं कल्पातीतसर्वदेवसंग्रहार्थं ॥ १ ॥ कल्पातीताना सर्वेषां देवानां समग्रार्थं परवचनं क्रियते इतरथाऽनिष्टमपि कल्पयितुं शक्यते ।

अप्रवीचारग्रहणं प्रकृष्टसुखमतिपत्त्यर्थं ॥ २ ॥ प्रवीचारो हि वेदनाप्रतीकारस्तदभावे तोषा परमसुखमनवर्तमित्येतस्य प्रतिपत्त्यर्थमप्रवीचारा इत्युच्यते । उक्तमादिनिकायदेवा दश विकल्पा इति तोषा सामान्यनिशेपसंज्ञानिर्ज्ञानार्थमाह—

भवनवासिनोऽसुरनागविद्युत्सुपर्णाग्निवातस्तनितोदधिद्वीपदिक्कुमाराः ॥ १० ॥

भवनेषु वसनशीला भवनवासिनः ॥ १ ॥ भवनेषु वसतीत्येवशीला भवनवासिन इति प्रथ-मनिकायस्यैव सामान्यसंज्ञा ।

असुरादयस्तद्विकल्पाः ॥ २ ॥ भवनवासिनामसुरादयो दश विकल्पा द्रष्टव्याः ।

सर्वे नामकर्मेहेतुकाः ॥ ३ ॥ सर्वे ते नामकर्मादयापादिता वेदितव्या ।

अस्यंति देवैः सहासुरा इति चेन्नाऽऽवर्णवादात् ॥ ४ ॥ स्यान्मत युद्धे देवैः सहास्यति प्रह-

रणादीनिव्यसुरा इति । तन्न, किं कारण? अवर्णवादात् । अवर्णवाद एष देवानामुपरि मिथ्याज्ञाननिमित्त । कुत ?
महाप्रभावत्वात् ॥ ५ ॥ ते हि सौधर्मादयो देवा महाप्रभावा, न तेषामुपरि इतरेषा निरुद्धव-
छानां मनसापि प्रातिलोभ्येन वृत्तिरस्ति । अपि च—

वैरकारणाभावात् ॥ ६ ॥ तेषा प्रतिविशिष्टशुभकर्मोदयापादितविभाजानामहर्षपूजामोगानुभव-
नमात्रतन्त्राणा परदारहरणादिनिमित्त न वैरमस्ति ततो नासुराः सुरैर्युष्यते । अथ ते कथं कुमारा ?

कौमारवयोविशेषविक्रियादियोगात्कुमाराः ॥ ७ ॥ सर्वेषा देवानामवस्थिततय स्वभावजेषि
कौमारवयोविशेषस्वभावस्वरूप विक्रियावत्कुमारपदुद्धतत्रेषभाषाऽऽभरणप्रहरणानरणयानवाहनत्व च उल्लवण,
रागक्रोडने प्रियत्व चेत्येत्यैर्योगात् कुमारा इति व्यपदिश्यते ।

प्रत्येकमभिसम्बन्धः ॥ ८ ॥ तस्य कुमारशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्ध क्रियते—असुरकुमारा नाग-
कुमारा इति एवमादि । अत्राह क तेषा भवनानि ? इत्यत्रोच्यते—

अस्या रत्नप्रभायाः पंकवद्गुलभागेऽसुरकुमाराणां भवनानि चतुःपष्टिशतसहस्राणि ॥ ९ ॥

अस्माज्जम्बूद्वीपात् तिर्यग्पागसख्येयान् द्वीपसमुद्रान् अतीत्य पकवद्गुलभागे चमरस्याऽसुरैर्द्रस्य चतु-
स्त्रिंशद्भवनशतसहस्राणि, चतुःषष्टि सामानिकसहस्राणि, त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशत्, तिस्र परिपद, सप्तानीकानि,
चत्वारो लोकपाठा, पचाप्रमहिष्य, चत्वारि चतुःषष्ट्युत्तराणि आत्मरक्षसहस्राणि, एव विभक्तपरिवार दक्षि-
णाधिपति दिव्यान् भोगान् अनुभवति । तथोत्तरस्या दिशि वैरोचनस्य त्रिंशद्भवनशतसहस्राणि, चतुःषष्टि-
सामानिकसहस्राणि, त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशत्, तिस्र परिपद, सप्तानीकानि, चत्वारो लोकपाठा, पचाप्रमहिष्य,
चत्वारि चतुःषष्ट्युत्तराणि आत्मरक्षसहस्राणि, एव विभक्तपरिवार उत्तराधिपति दिव्यान् भोगान् अनुभुक्ते ।

खरपृथ्वीभागे उपर्यधश्चैकैर्योजनसहस्रं वर्जयित्वा शेषे नवानां कुमाराणां भव-
नानि भवन्ति ॥ १० ॥ तद्यथा— अस्माज्जम्बूद्वीपात्तिर्यग्पागसख्येयान् द्वीपसमुद्रानतीत्य धरणस्य
नागराजस्य चतुश्चत्वारिंशत् भवनशतसहस्राणि, षष्टि सामानिकसहस्राणि, त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशत्, तिस्र परि-
पद, सप्तानीकानि, चत्वारो लोकपाठा, पचाप्रमहिष्य, पचात्मरक्षसहस्राण्याख्यायते । तथाऽस्माज्जम्बूद्वीपात्ति-
र्यग्गुद्रासख्येयान् द्वीपसमुद्रान् अतीत्य भूतानदस्य नागैर्द्रस्य चत्वारिंशद्भवनशतसहस्राणि, अवशिष्ट धर-
णैर्द्रवञ्जयेत् । तान्येतानि नागकुमाराणा चतुरशीति भवनशतसहस्राणि । तथा सुपर्णकुमाराणा द्विसप्तति
भवनशतसहस्राणि । तत्र वेणुदवस्य दक्षिणाधिपते—अष्टत्रिंशद्भवनशतसहस्राणि । इतरद्भरणैर्द्रवञ्जयेत् । उत्त-
राधिपतेर्येणुधारिण चतुस्त्रिंशद्भवनशतसहस्राणि । अत्रशिष्ट धरणैर्द्रवञ्जयेत् । विशुद्रमिस्तानितोदाधिद्वीपदिव्य-
माराणां पण्णामपि प्रत्येक पट्टसप्ततिर्भवनशतसहस्राणि । तत्र दक्षिणैर्द्राणां हरिसिंहाग्निशिखामुद्योपजलकांत
पूर्णमितगततीना प्रत्येक चत्वारिंशद्भवनशतसहस्राणि हरिकाताग्निमाणपमहाद्योपजलप्रभवशिष्टामितगहानानां
उत्तराधिपतीनां प्रत्येक पट्टत्रिंशद्भवनशतसहस्राणि । यातकुमाराणां पण्णयतिर्भवनशतसहस्राणि । तत्र
वैलवस्य दक्षिणैर्द्रस्य पचात्रिंशद्भवनशतसहस्राणि । उत्तराधिपते प्रमजनस्य पट्टचत्वारिंशद्भवनशतसहस्राणि ।
सर्वेषां एषा धरणैर्द्रवञ्जयेत् । तान्येतानि भवनानि समुदितानि सप्तकोट्यो द्विसप्ततिश्च शतसहस्राणि । द्विती-
यनिकापसामा यविशेषज्ञानधारणार्थमाह—

व्यंतराः किन्नरकिंपुरुषमहोरगगंधर्वयक्षराक्षसभूतपिशाचाः ॥ ११ ॥

विविधदेशांतरनिवासितराद् व्यंतराः ॥ १ ॥ त्रिंशद्देशांतराणि येषां निवासास्ते व्यंतरा
इत्यन्वयः । सामान्यसङ्ग्रहमथानामपि त्रिकल्पानां ।

किंनरादयस्तद्विकल्पाः ॥ २ ॥ तेषां व्यतराणामग्नौ विकल्पा किंनरादयो दृष्टव्याः ।

नामकर्माद्यविशेषतस्तद्विशेषसंज्ञाः ॥ ३ ॥ देवगतिनाम्नो मूलस्य उत्तरोत्तरप्रवृत्तिभेदस्यो दयाद्विशेषसंज्ञा भवति । किन्नरनामकर्मादयात् किन्नरा, किंपुरुषनामकर्मादयात् किंपुरुषा इत्यादि ।

क्रियानिमित्ता एवेति चेन्नोक्तत्वात् ॥ ४ ॥ स्यादेतत् क्रियानिमित्ता एवेता संज्ञा, किंनरान् कामयत इति किन्नरा । किंपुरुषान् कामयत इति किंपुरुषा । पिशिताशनात् पिशाचा इत्यादि १ तन्न, किं कारण २ उक्तत्वात् । उक्तमेतत् अवर्णवाद् एव देवानामुपरीति । कथं ३ न हि ते शुचिर्वैक्रियिकदेहा अशुच्यौदारिकशरीरान् नरान् कामयति नापि पिशितमश्नति । मासमदिरादिषु दृष्टा लोके प्रवृत्तिरिति चेन्न क्रीडामुखनिमित्तत्वात्, मानसाहाराणि च । क पुनस्तोषामावासा ३ इत्यत्रोच्यते-अस्माज्जम्बूद्वीपात्तिर्यगपाग-सख्येषान् द्वीपसमुद्रान् अतीत्य उपरिदृखरपृथिवीभागे किन्नरस्य किन्नरैरस्य असख्येषयानि नगरशतसह-स्राणि वर्ण्यते, तस्य चत्वारि सामानिकसहस्राणि, तिष्ठ परिपद, सप्तार्णकानि, चतस्रोप्रमहिष्य षोडशाल्म-रक्षसहस्राणि । उदीच्या दिशि पूर्ववदेव किन्नरैः । किंपुरुषस्तादृग्विभवपरिवार । एव शोषाणा पण्णा दक्षि णेंद्राणा सरपुरुषातिशयगीतिरातिपूर्णमद्रस्यरूपकालाख्याना दक्षिणे भागे आवासा । तथा महापुरुष महाकायगीतयशोभाणिभद्राऽप्रतिरूपमहाकालाना तु उत्तराधिपतीना तु उत्तरभागे आवासास्तावत् एव वे दितव्या । राक्षसैरस्य भीमस्य दक्षिणस्या दिशि पक्वबहुलभागेऽसख्येषयानि नगरशतसहस्राणि, आख्याय-ते । उत्तरस्या दिशि महाभीमस्य राक्षसैरस्य पक्वबहुलभागेऽसख्येषयानि नगरशतसहस्राणि वर्ण्यते । षोडशाना नपि एषा व्यतराणा सामानिःक्रादिपरिभारस्तुल्या । भूमितलेपि द्वीपादिसमुद्रदेशप्राप्तनगरत्रिकचतुष्कच त्वरगृहगणरथ्याजलाशयोद्यानदेवकुलदीनि असख्येषयानि, आवासशतसहस्राणि तेषामाख्यायते । तृतीय-निकायस्य सामान्यविशेषसंज्ञासंकीर्तनार्थमाह—

ज्योतिष्काः सूर्याचंद्रमसौ ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णकतारकाश्च ॥ १२ ॥

द्योतनस्वभावत्वाज्ज्योतिष्काः ॥ १ ॥ द्योतन भकाशन तत्स्वभावत्वादेया पचानामपि विक-ल्पाना ज्योतिष्का इतीयमन्वर्थी सामान्यसंज्ञा । तस्या सिद्धि —

ज्योतिःशब्दात्स्वार्थेके^१ निष्पत्तिः ॥ २ ॥ ज्याति-शब्दात्स्वार्थे के सति ज्योतिष्का इति निष्प-द्यते । कथं स्वार्थे क २ यनादिषु पाठात् ।

प्रकृतिलिंगानुवृत्तिप्रसंग इति चेन्नतिवृत्तिदर्शनात् ॥ ३ ॥ स्यान्मत यदि स्वार्थिकोय क ज्योति शब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वात् कातस्यापि नपुंसकलिङ्गता प्राप्तीति २ तन्न किं कारण, अतिवृत्तिदर्श-नात् । प्रकृतिलिंगातिवृत्तिरपि दृश्यते यथा कटीर समीरद्युडार इति ।

तद्विशेषाः सूर्यादयः ॥ ४ ॥ तेषां ज्योतिष्काणां सूर्यादय पञ्च विकल्पा दृष्टव्याः ।

पूर्ववत्तन्निवृत्तिः ॥ ५ ॥ तेषां संज्ञाविशेषाणां पूर्ववत्तन्निवृत्तिर्वेदितव्या देवगतिनामकर्माविशेषोदयादिति ।

सूर्याचंद्रमसाचित्त्वानञ् देवताद्वन्द्वे ॥ ६ ॥ सूर्यश्च चंद्रमाश्च द्वन्द्वे कृते पूर्वपदस्य^३ देवताद्वन्द्वे इत्यानञ् भवति ।

सर्वत्र प्रसंग इति चेन्न पुनर्द्वन्द्वग्रहणादिष्टे वृत्तिः ॥ ७ ॥ स्यादेतत् यदि “देवताद्वन्द्वे” इत्यानञ् भवति इहापि भ्रामाति ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णकतारा किन्नरकिंपुरुषादय असुरनागादय इति तन्न किं कारण २ आनञ् द्वन्द्व इत्यत द्वन्द्व इति वर्तमाने पुनर्द्वन्द्ववृत्तिर्जायते इति ।

पृथग्ग्रहण प्राधान्यख्यापनार्थं ॥ ८ ॥ सूर्याचंद्रमसोर्ग्रहादिभ्यः पृथक् ग्रहण क्रियते प्राधा-न्यख्यापनार्थं । ज्योतिषकेषु हि सर्वेषु सूर्याणां चंद्रमसा च प्राधान्यं । किं कृत पुनस्तत् २ भ्रामादिकृत ।

१ के प्रत्यय इत्यर्थं । २ जैनदीय सूत्र । ३ पुनर्द्वन्द्वग्रहणे इष्टे वृत्तिर्जायते पाठोऽथ ख-पुस्तके ।

सूर्यस्यादौ ग्रहणं अल्पात्तरत्वात् अम्यर्हितत्वाच्च ॥ ९ ॥ सूर्यशब्द आदौ प्रयुज्यते कृत अल्पात्तरत्वात् अम्यर्हितत्वाच्च सर्वाभिभवसमर्थाद्धि अम्यर्हित सूर्ये ।

ग्रहादिषु च ॥ १० ॥ किमल्पात्तरत्वात् अम्यर्हितत्वाच्च पूर्वनिपातः इति वाक्यविशेषः । ग्रहशब्दस्तावत् अल्पात्तरत्वात् अम्यर्हितश्च तारकाशब्दानक्षत्रशब्दोऽम्यर्हितः । क्व पुनस्तेषां निनासः इत्यत्रोच्यते—अस्मात् समात् भूमिभागादूर्ध्वं सप्तयोजनशतानि नवयुत्तराणि उत्प्लुत्य सर्वज्योतिषां अधोभाविन्यस्तारकाश्चरति । ततो दशयोजनान्युत्प्लुत्य सूर्याश्चरति । ततोऽशीतियोजनायुत्प्लुत्य चद्रमसो भ्रमति । ततस्त्रीणि योजनान्युत्प्लुत्य नक्षत्राणि । ततस्त्रीणि योजनानि उत्प्लुत्य बुधा । ततस्त्रीणि योजनानि उत्प्लुत्य शुक्रा । ततः त्रीणि योजनान्युत्प्लुत्य बृहस्पतयः । ततः चत्वारि योजनान्युत्प्लुत्य अगारकाः । ततः चत्वारि योजनान्युत्प्लुत्य शनिश्चराश्चरति । स एष ज्योतिर्गणगोचरः नभोऽवकाशः दशाधिकयोजनशतमहलु तिर्यगसहस्रात्तद्वीपसमुद्रप्रमाणो घनोदधिपर्यतः । उक्तं च—

२ णवदुत्तरसप्तसया दससीदिच्चदुतिगं च दुगचदुक्कं ।

तारारविससिरिवखा बृहभग्गावगुरुअंगिरारसणी ॥ १ ॥

तत्राभिजित् सर्वाभ्यन्तरचारी, मूलं सर्वग्रहेश्चारी, भरण्य सर्वाधश्चारिण्य, स्वाति सर्वोपरिचारी । तप्ततपनीयसमप्रभाणि लोहितानक्षत्रमणिमयानि अष्टचत्वारिंशद्योजनैकपट्टिभागविष्कभायामानि तस्मिन्गुणाधिकपरिधीनि चतुर्दशतियोजनैकपट्टिभागवाहुल्यानि अर्धगोलकाकृतानि षोडशभिर्देवसहस्रैरुद्गानि सूर्यनिमानानि, प्रत्येकं पूर्वदक्षिणोत्तरान् भागान् क्रमेण सिंहकुजररहभतुरगरूपाणि विहृत्य चत्वारि चत्वारि देवसहस्राणि वहति । एषामुपरि सूर्यारया देवास्तेषां प्रत्येकं चतस्रोप्रमाह्विष्यः । सूर्यप्रमा सुसीमा अर्चिमाग्निनि प्रभकरा चैति । प्रत्येकं देवीचतुः सहस्रविकरणसमर्थाः । ताभिः सह दिव्यसुरात्मनुभवतोऽसहस्रैश्चतसहस्राधिपतयः सूर्यां परिभ्रमति । विमलमृणात्रपर्णान्यकमयानि चद्रनिमानानि षट्पचाशद्योजनैकपट्टिभागविष्कभायामानि अष्टाविंशतियोजनैकपट्टिभागवाहुल्यानि, प्रत्येकं षोडशभिः देवसहस्रैः पूर्वादेषु दिक्षु क्रमेण सिंहकुजराश्वरूपपरिभ्रमिभिरुद्गानि । तेषामुपरि चद्रास्था देवाः । तेषां प्रत्येकं चतस्रोऽप्रमाह्विष्यः चद्रप्रमा सुसीमा अर्चिमाग्निनि प्रभकरा चैति, प्रत्येकं चतुर्देवीरूपविकरणपटवस्ताभिः सह सुखमुपभुजतधद्रमसोऽसहस्रैर्यदिमानशतसहस्राधिपतयो विहरति । अजनसमप्रभाणि अरिष्टमणिमयानि राहुनिमानान्येकयोजनायामविष्कभाषर्धतृतीयधनुः शतवाहुल्यानि । नमस्त्विक्राप्रभाणि रजतपरिणामानि शुक्रनिमानानि गन्धुतायामविष्कभाणि, जायमुक्ताद्युतीनि अकमणिमयानि बृहस्पतिनिमानानि देशोनगव्यूतायामविष्कभाणि, वनकमयान्यर्जुनशर्णानि बुधनिमानानि, तपनीयमयानि तप्ततपनीयामानि शनैश्चरनिमानानि, लोहितानक्षत्रमयानि तप्तफनक्रप्रभाण्यगारकनिमानानि, बुधादिरिमाना अर्धगन्धुतायामविष्कभाणि । शुक्रादिरिमानानि राहुनिमानान्युद्गवाहुल्यानि । राह्यादिरिमानानि प्रत्येकं चतुर्भिः देवसहस्रैरुद्गते । नक्षत्रनिमानानां प्रत्येकं चत्वारि देवसहस्राणि वाहकानि । तारकायिमानानां प्रत्येकं द्वे देवसहस्रं वाहकः । राह्यादिभागयानां रूपविकाराश्चद्रनेयाः । नक्षत्रनिमानानां उक्तयोः विष्कम क्रोशः । तारकायिमानानां वैपुल्यं जघन्यं क्रोशश्चतुर्भागः । मध्यमसाधिकं क्राशश्चतुर्भागः । उत्कृष्टं अर्धगन्धुतः । ज्योतिर्व्यनिमानानां सर्वजघन्यैर्युन्यपचधनुः शतानि । ज्योतिषामिन्द्राः सूर्याः चद्रमसस्ते चाऽमस्थायताः । ज्योतिष्वाणां गतिविशेषप्रतिपत्त्यर्धमाह—

मेरुप्रदिक्षाणा नित्यगतयो नृलोके ॥ १३ ॥

मेरुप्रदक्षिणवचनं गत्यन्तरनिवृत्तपर्यं ॥ १ ॥ मेरुं प्रदिक्षणा मेरुप्रदिक्षणा इत्युच्यते । किमर्थं ? गत्यन्तरनिवृत्त्यर्थं विररीता गतिर्माभूत् ॥

गतेः क्षणे क्षणेऽन्यत्वात् नित्यत्वाभाव इतिचेन्नाऽऽर्भीक्ष्ण्यस्य विवक्षितत्वात् ॥ २ ॥
अयं नित्यशब्द वृत्त्येवमत्रिचलेषु भागेषु वर्तते, गतिश्च क्षणे क्षणेऽन्या, ततोऽस्या नित्येति विशेषेण नोप-
पद्यत इति चेन्न । किं कारण ? आभीक्ष्ण्यस्य विवक्षितत्वात् । यथा नित्यप्रहसितो नित्यप्रजल्पित इति आभी-
क्ष्ण्य गम्यत इति । एवमिहापि नित्यगतय अनुपरतगतय, इत्यर्थः ।

अनेकांताच्च ॥ ३ ॥ यथा सर्वाभावेषु द्रव्यार्थदिशात् स्यान्नित्यत्व, पर्यार्थदिशात् स्यादनित्यत्व
तथा गतावपीति नित्यत्वमविरुद्धमत्रि ऋदात् ।

नृलोकग्रहणं विपर्ययार्थं ॥ ४ ॥ ये अर्धतृतीयेषु द्वीपेषु द्वयोश्च समुद्रयोज्यौतिष्कास्ते । मेरुप्रदि-
क्षणा नित्यगतय नान्ये इति विपर्यायधारणार्थं नृलोकग्रहणं क्रियते ।

गतिकारणाभावादयुक्तिरिति चेन्न गतिरताभियोग्यदेवचइनात् ॥ ५ ॥ स्यान्मत इहल्लोके
भाषाना गति कारणवती दृष्टा न च ज्योतिष्कविमानाना गते कारणमास्ति ततस्तदयुक्तिरिति तत्र । किं
कारण ? गतिरताभियोग्यदेवचइनात् । गतिरता हि अभियोग्यदेवा वहतीत्युक्त पुरस्तात् ।

कर्मफलविचित्रभावाच्च ॥ ६ ॥ कर्मणा हि फल वैचित्र्येण पच्यते ततस्तेषा गतिपरिणतिमु-
खेनैव कर्मफलमवबोद्धव्य । एकादशभि योजनशतैरेकविंशैर्महमप्राप्य ज्योतिष्का प्रदक्षिणाश्चरति । तत्र
जवूद्दीपे द्वौ सूर्यौ, द्वौ चंद्रमनौ, पद्पचाशक्षत्राणि, पद्सप्तत्यधिकप्रहशत, एक कोटीकोटिशतसहस्र त्रय-
त्रिंशत्कोटीकोटिसहस्राणि ननकोटीकाटिशतानि पचाशच्च कोटीकोट्यस्तारकाणा । एरणोदे चत्वार सूर्या,
चत्वारध्रदा, नक्षत्राणा शत, द्वादश प्रहणा, त्रीणि शतानि द्वापचाशानि द्वे कोटीकोटिशतसहस्रे सप्तपष्ट
कोटीकोटिसहस्राणि नव च कोटीकोटिशतानि तारकाणा । धातकांखडे द्वादश सूर्या, द्वादश चद्रा, नक्षत्रा-
णा त्रीणि शतानि, पटत्रिंशानि प्रहणा, सहस्र पद्पचाश अष्टौ कोटीकोटिशतसहस्राणि सप्तत्रिंशच्च कोटी
कोटिशतानि तारकाणा । कालेदे द्वाचत्वारिंशदादिस्या, द्वाचत्वारिंशच्चद्रा, एकादश नक्षत्रशतानि, पद्सप्त-
त्यधिकानि पद्त्रिंशत् प्रहशतानि पण्यत्यधिकानि अष्टाविंशति कोटीकोटिशतसहस्राणि द्वादशकोटीकोटि-
सहस्राणि ननकोटीकोटिशतानि पचाशत्कोटीकोट्यस्तारकाणा । पुष्करार्थं द्वासप्तति सूर्या, द्वासप्ततिध्रदा,
द्वे नक्षत्रसहस्र, षोडशत्रिपष्टि प्रहशतानि, पद्त्रिंशानि अष्टचत्वारिंशत्कोटीकोटिशतसहस्राणि द्वाविंशति कार्दा-
कोटिसहस्राणि द्वे कोटीकोटिशते तारकाणा । बाह्ये पुष्करार्थं च ज्योतिषामियमेव सख्या ततश्चतुर्गुणा पुष्कर-
वरोदे, तत परा द्विगुणाद्विगुणा ज्योतिषा सख्या अवसेया । जघन्य तारकातर गन्वूतसप्तभाग । मध्य पचाशत्
गन्वूतानि । उच्छृष्ट योजनसहस्र । जघन्य सूर्यातर चद्रातर च नवनवति सहस्राणि योजनाना पद्शतानि च त्र-
विंशदाधिकानि । उच्छृष्टमेक योजनशतसहस्र पद्शतानि पच्छुत्तराणि । जवूद्दीपादिषु एकैकस्य चंद्रमस. पद्-
पच्छत्कोटीकोटिसहस्राणि ननकोटीकोटिशतानि पचसप्ततिश्च कोटीकोट्य तारकाणा । अष्टाशक्तिर्महाप्रहा,
अष्टाविंशतिर्नक्षत्राणि । परिवार सूर्यस्य चतुरशीतिमडलशत । अशीति योजनशतजवूद्दीपस्य अतरमत्र-
गाह्य प्रकाशयति । तत्र पचपष्टिरभ्यतरमडलानि । एरणोदस्यातस्त्रीणि त्रिंशानि योजनशतान्यनगाह्य
प्रकाशयति । तत्र मडलानि बाह्यान्त्येकन्नविंशतिशत, द्वियोजनमेकैकमडलातरं, द्वे योजने अष्टचत्वारिंश-
द्योजने ऋषिभागाश्च एकैकमुदयातर, चतुश्चत्वारिंशद्योजनसहस्रे अष्टाभिश्च शतैर्विंशैर्महमप्राप्य मेरु सर्व-
भ्यतरमडल सूर्य प्रकाशयति । तस्य विश्वमो नननशति महस्राणि पद्शतानि चत्वारिंशानि योजनाना ।
तदाहनि मुहूर्ता अष्टादश भवति । पचसहस्राणि द्वे शते एकपचाशद्योजनाना एकान्त्रिंशद्योजन-
पष्टिभागाश्च मुहूर्तगतिक्षेत्र । सर्वगाह्यमडले चरन् सूर्य पचचत्वारिंशत्सहस्रै त्रिभिश्च शतैः त्रिंशैर्योजनाना
मेरुमप्राप्य भासयति । तस्य विश्वभः एक शतसहस्र पद्शतानि च पष्ट्यधिकानि योजनाना । तदा दिवसस्य

द्वादश मुहूर्ता । पचनहृत्वाणि त्रीणि शतानि पचोत्तराणि योजनाना पचदशयोजनत्रिंशद्भागश्च मुहूर्तगति-
क्षेत्र । तदा एकत्रिंशदाजनसहस्रेषु अष्टसु च योजनशतेषु अर्धे द्वात्रिंशेषु रिजतो दृश्यते । सर्वाभ्यन्तरमडल
दर्शनत्रिपयपरिमाणं प्रागुक्तं । मध्ये हानिवृद्धिरुमो यथागम वेदितव्यं । चद्रमडलानि, पचदशद्वीपात्रगाह ,
समुद्रात्रगाहश्च सूर्यवेदितव्यं । द्वीपाभ्यन्तरे पच मडलानि । समुद्रमध्ये दश । सर्वत्राद्याभ्यन्तरमडलविष्कम्भ-
त्रिणि, मेरुचद्रातरप्रमाणं च सूर्यन् प्रत्येतव्यं । पचदशाना मडलानामतराणि चतुर्दश । तत्रैकैकस्य
मडलातरस्य प्रमाणं पचत्रिंशद्योजनानि योजनैकपट्टिभागास्त्रिंशत् तद्भागस्य चत्वारः सप्तभागा ३९-३० ४ ।
सर्वाभ्यन्तरमडले पचसहस्राणि त्रिसप्तत्यधिकानि योजनाना ६१ ७ सप्तसप्ततिर्भागशतानि चतुश्चत्वारिंशा-
नि मडल त्रयोदशभिर्भागसहस्रैः सप्तभिश्च भागशतैः पचविंशैः स्थित्वा अवशिष्टानि । चद्र
एकैकेन मुहूर्तेन गच्छति सर्वाद्यामडले पचसहस्राणि शतं च पचविंश योजनाना एकान्नसप्ततिर्भागशतानि
ननयधिकानि मडल त्रयोदशभिः भागसहस्रैः सप्तभिश्च भागशतैः पचविंशैः स्थित्वाऽवशिष्टानि ।
चद्र एकैकेन मुहूर्तेन गच्छति दर्शनत्रिपयपरिमाणं सूर्यवेदितव्यं । हानिवृद्धिनिधानं च यथागम अवसेयं ।
पचयोजनशतानि दशोत्तराणि सूर्याचद्रमसोत्तराक्षेत्रविष्कम्भ । गतिमज्ज्योतिः सन्धेन व्यनहारकालप्रति-
पत्त्यर्थमाह—

तत्कृतः कालविभागः ॥ १४ ॥

तदिति किमर्थं ?

गतिमज्ज्योतिःप्रतिनिर्देशार्थं तद्वचनं ॥ १ ॥ गतिमता ज्योतिषा प्रतिनिर्देशार्थं तदियु-
ष्यते । न हि केवलं गत्या नापि केवलं योतिर्भिः कालं परिच्छिद्यते, अनुपलब्धेरपरिवर्तनाच्च । ज्योतिः परिवर्त-
नलभ्यो हि कालपरिच्छेदः । कालो द्वित्रियो व्यानहारिको मुख्यश्च । तत्र व्यानहारिकः कालविभागः तत्कृत-
सपयात्रादिकादिव्याख्यात त्रियानिषेपपरिच्छिन्नं अन्यस्यापरिच्छिन्नस्य परिच्छेदहेतुः । मुख्योऽन्यो वक्ष्यमाणल-
क्षणः । आह— न मुख्यं कालोऽस्ति सूर्यादिगतित्यतिरिक्तो लिगाभावात् अपि च कालानां समूहः काल-
कलाश्च क्रियात्रययया, किं च पचरितिकायोपदेशात् पचैवास्तिकाया आमगं उपदिष्टा न पठः ततो न
मुख्यं कालोऽस्ति इत्यपरीक्षिताभिधानमेतत्तदुक्तं लिगाभावात् नानास्ति मुख्यः काल इत्यत्रोच्यते क्रियायां
काल इति गौणव्यनहारदर्शनात् मुख्यसिद्धिः । योयमादित्यगमनादी क्रियेति रुदे काल इति व्यनहार काल-
निर्वर्तनापूर्वकं मुख्यस्य कालस्यास्तित्वं गमयति । नहि मुख्ये गम्यसति बाहीके गौणे गोशब्दस्य व्यन-
हारो युज्यते ॥

अत एव न कालसमूह एव कालः ॥ २ ॥ अत एव, कुत एव ? मुख्यस्य कालस्यास्तित्वादेन,
कालानां समूह एव काल इति व्यपदेशो नोपपद्यते । कल्प्यते क्षिप्यते प्रेर्यते येन क्रियात्रयस्य स कालस्तस्य
विस्तरेण निर्णय उत्तरत्र वक्ष्यते ।

प्रदेशप्रचयो भावाद् अस्तिकायोऽनुपदेशः ॥ ३ ॥ प्रदेशप्रचयो हि कायः स एवामस्ति ते
अस्तिकाया इति जीवादयः पचैव उपदिष्टा । कालस्य त्वेकप्रदेशत्वादास्तिकायव्याभानः । यदि हि अस्ति-
त्वमेव अस्य न स्यात् पट्टद्रव्यापदेशात् न युक्तं स्यात् । कालस्य हि द्रव्यत्वमस्यागमेऽपरलक्षणाभावात्
स्वरक्षणोपदेशसद्भावात् । इतरत्र ज्योतिषामस्थाप्रतिपादनार्थमाह—

बहिरवस्थिताः ॥ १५ ॥

बहिरित्युच्यते कुतो बहिः ? वृद्धोक्तान् । कथमगम्यते ? अर्धशतानि भक्तिपरिणाम इति ॥

१ दिव्या इति पाठांतरं ।

• वृत्लके नित्यगातवचनादन्यत्रावस्थानासोद्धेरितचेन्नोभयासद्धेः ॥ १ ॥ स्यान्मत
वृत्लके नित्यगतय इति वचनात् अन्यत्र अवस्थान ज्योतिषा सिद्ध अतो बहिरवस्थिता इति वचनमनर्थक,
इति तन्न । किं कारण ? उभयासिद्धे । वृत्लोकादन्यत्र बहिर्ज्योतिषामास्तत्वमवस्थान चाऽप्रसिद्ध अतस्तदुभय-
सिद्धयर्थं “बहिरवस्थिता” इत्युच्यते । असति हि वचने वृत्लके एव सति नित्यगतयश्च इत्यगम्यते । तुरीयस्य
निकायस्य सामान्यसञ्ज्ञाकीर्तनार्थमाह—

वैमानिकाः ॥ १६ ॥

वैमानिकग्रहणमाधिकारार्थं ॥ १ ॥ इत ऊर्ध्वं ये वक्ष्यते तेषु वैमानिकसंप्रत्यय कथं स्यात् इत्यधि-
कार क्रियते । विशेषेण आत्मस्थान् सुकृतिनो मानयतीति विमानानि विमानेषु भवा वैमानिका । तानि
विमानानि त्रिविधानि इद्रक श्रेणि-पुष्पप्रकीर्णकभेदेन । तत्रेदकविमानानि इद्रकमध्येऽवस्थितानि । तेषां
चतसृषु दिक्षु आकाशप्रदेशश्रेणिवदवस्थानात् श्रेणिविमानानि । विदिक्षु प्रकीर्णपुष्पवत् अवस्थानात्
पुष्पप्रकीर्णकानि । तेषां वैमानिकानां भेदावबोधनार्थमाह—

कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्च ॥ १७ ॥

कल्पेपूपपन्नाः कल्पोपपन्नाः कल्पानतीताः कल्पातीताः । प्रवेयकादिषु नवादिकल्पना-
संभवात् कल्पवपसंगः इति चेन्न उक्तत्वात् ॥ १ ॥ स्यान्मत नवप्रवेयका नवानुदिशा पचानु-
चरा इति च कल्पनासम्भवात् तेषामपि कल्पवपसंग इति तन्न । किं कारण ? उक्तत्वात् । उक्तमेतदिद्रादि-
दशातया कल्पनसद्भावात् कल्पा इति । नवप्रवेयकादिषु इद्रादिकल्पना नास्ति तेषामहमिद्वत्त्वात् । तेषामव-
स्थानविशेषनिर्णयार्थमाह—

उपर्युपरि ॥ १८ ॥

उपर्युपरिवचनमतिर्यगसमस्थिति प्रतिपत्त्यर्थं ॥ १ ॥ न ज्योतिष्कवचिर्मगवस्थिता नापि
न्यतरदसम्भव इति प्रतिपत्त्यर्थमुपर्युपर्युच्यते । कथमत्र द्वित्वं ? सामीप्येऽधोऽप्युपरीति । ननु च
नात्र सामीप्यमस्ति अतश्चैवयाजैनोचरत्वात् तेषां नैव दोषः, तुल्यजातीयताऽन्यथान सामीप्यं नच तेषां
तुल्यजातीय व्यवथापक विरहित । इदं निचार्यते— किमत्राधे यत्वेन कल्प्यमाना देवा उत विमानानि
आहोस्यत् कल्पा इति किं वा कामचार ।

देवा इत चेन्नाऽनिष्टत्वात् ॥ २ ॥ यदि देवा उपर्युपर्युत्वेनाभिसम्बध्यते, तन्न, किं कारण, अ-
निष्टत्वात् । इमाना हि उपर्युपरि अवस्थानमनिष्ट ।

विमानानि इति चेन्न श्रेणप्रकीर्णकानां तिर्यगवस्थानात् ॥ ३ ॥ अथ विमानान्युपर्युप-
रीति कल्पते तदपि नोपपद्यत । श्रेणिप्रकार्यकानां तिर्यगवस्थानात् । श्रेणिविमानानि पुष्पप्रकीर्णकविमा-
नानि च प्रतीदृक् तिर्यगवस्थितानि इति इहेष्यते ।

कल्पा इति चेद्दोषः ॥ ४ ॥ यदि कल्पा न दोषो भवति ‘यथा न दोष तथास्तु’ कल्पा हि
उपर्युपरि स्थिता इति ।

उपसर्जनत्वादनभिसंबन्ध इति चेन्न दृष्टत्वात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत्कल्पोपपन्ना इत्यत्र कल्पग्रह-
णमुपसर्जनं तेनात्र संबन्धो नोपपद्यते इति तन्न । किं कारण ? दृष्टत्वात् दृष्टो हि उपसर्जनभूतस्यापि अर्थस्य
सुदृशमपेक्षितस्य विशेषणनाभिसंबन्ध । राजपुराणो, कस्य ? रात्रि इत्येवमिहापि प्रत्यासत्तं सुदृशा उपसर्जन-
मपि कल्पग्रहणमाभिसंबन्धते उपर्युपरि कल्पा इत्यर्थे । कल्पातीतेषु किमभिसंबन्धते ? विमानानि । यदेव
किंयसु कल्पविमानेषु ते देवा भवति इत्यत आह—

१ युगसमस्थिति इत्यपि पाठान्तर । २ जैनद्वीप सूत्र । ३ योजनातरत्वात् ।

सौधर्मेशानसानत्कुमारमाहेंद्रब्रह्मब्रह्मोत्तरलातवकापिष्ठशुक्रमहाशुक्रश-
 तारसहस्रारेष्वानतप्राणतयोरारणाऽच्युतयोर्नवसु भ्रैवेयकेषु विजय-

वैजयंतजयंताऽपराजितेषु सर्वार्थसिद्धौ च ॥ १९ ॥

सौधर्मेशानत्कुमारमाहेंद्रब्रह्मब्रह्मोत्तरलातवकापिष्ठशुक्रमहाशुक्रश-
 तारसहस्रारेष्वानतप्राणतयोरारणाऽच्युतयोर्नवसु भ्रैवेयकेषु विजय-
 वैजयंतजयंताऽपराजितेषु सर्वार्थसिद्धौ च ॥ १९ ॥

स्वभावतः साहचर्यादिद्रोभिधानं ॥ १ ॥ चातुरार्थिकेनाऽणा स्वभावतो वा क-
 ल्याभिधानं भवति । अथ कथमिद्रोभिधानं ?
 स्वभावतः साहचर्यादिद्रोभिधानं ॥ २ ॥ स्वभावतो वा साहचर्याद्वा इद्रोभिधानं दृश्यं ।
 तत्कथमिति चतुच्यते—सुधर्मा नाम सभा अस्मिन्नस्तीत्यण् सौधर्म कल्प, तदस्मिन्नस्तीत्यण् । तत्कल्पसाह-
 चर्यादिद्रोभिधानं सौधर्म । ईशानो नाम इद्र स्वभावत, ईशानस्य निवास कल्प ऐशान, “तस्य निवास”
 इत्यण्, तत्साहचर्यादिद्रोभिधानं ऐशान । सनत्कुमारो नाम इद्र स्वभावत तस्य निवास कल्प सानत्कुमार,
 तत्साहचर्यादिद्रोभिधानं सानत्कुमार । महेंद्रो नाम इद्र स्वभावत तस्य निवास कल्प माहेंद्र, तत्साहचर्यात्
 इद्रोभिधानं माहेंद्र । ब्रह्मा इद्र तस्य लोको ब्रह्मलोक कल्प, एव ब्रह्मोत्तरार्ध । ब्रह्मण इद्रस्य निवास, ब्रह्म
 इति कल्याभिधानं भवति, तत्साहचर्याद्ब्रह्म इतीन्द्रस्याऽभिधानं । लातवस्य इद्रस्य निवास लातव कल्प
 तत्साहचर्याद्वा इद्रापि लातव । शुक्रस्य इद्रस्य निवास शौक कल्प तत्साहचर्यात् इद्रोभिधानं शौक, अथवा
 शुक्र कल्प तत्साहचर्यात् इद्रोभिधानं शुक्र । शतारस्येंद्रस्य निवास शतार इति कल्प तत्साहचर्यादिद्रोभिधानं
 शतार, अथवा शतार कल्प तत्साहचर्यात् इद्रोभिधानं शतार । सहस्रारस्याप्येव । आनतस्येंद्रस्य निवास—
 आनत कल्प तत्साहचर्यात् इद्रापि आनत, अथवा आनत कल्प तत्साहचर्यात् इद्रोप्यानत । प्राण
 तस्य इद्रस्य निवास प्राणत कल्प तत्साहचर्यात् इद्रोभिधानं प्राणत, अथवा प्राणत कल्प तत्साहचर्यात्
 इद्रोभिधानं प्राणत । आरणस्य इद्रस्य निवास आरण कल्प तत्साहचर्यात् इद्रोप्यारण । अथवा आरण कल्प
 तत्साहचर्यात् इद्रोप्यारण । अच्युतस्येंद्रस्य निवास अच्युत कल्प तत्साहचर्यात् इद्रोप्यच्युत, अथवा
 अच्युत कल्प तत्साहचर्यात् इद्रोप्यच्युत । लोकपुरणस्य प्रीवास्थानीयत्वात् प्रीवा प्रीवासु भवानि भ्रैवेय-
 काणि विमानानि तत्साहचर्यात् इद्रा अपि भ्रैवेयका । विजयादयोऽन्वयसंज्ञा अभ्युदयविघ्नहेतुविजयात् ।
 सर्वार्थानां सिद्धे च विजयादीनि विमानानि तत्साहचर्यात् इद्रा अपि विजयादिनामानि । अथ किमर्थं स-
 र्वार्थसिद्धस्य पृथग्रहणं न तै सह द्वद्व कर्तव्यं ?

सर्वार्थसिद्धस्य पृथग्रहणं स्थित्यादिविशेषप्रतिपत्त्यर्थं ॥ ३ ॥ विजयादिषु चतुर्षु जघन्या

स्थितिर्द्वात्रिंशत्सागरोपमा साधिका । उक्त्या त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा । सर्वार्थसिद्धे जघन्योक्त्या च त्रयस्त्रिंश-
 त्सागरोपमा । य प्रभाव सर्वार्थसिद्धेकदेवस्य नास्ती सर्वविजयादिदेवाना इत्येवमादिविशेषप्रतिपत्त्यर्थं वि-
 जयादिभ्यः सर्वार्थसिद्धस्य पृथग्रहणं क्रियते ॥

भ्रैवेयकादीनां पृथग्रहणं कल्यातीत्वनिर्ज्ञापनार्थं ॥ ४ ॥ सौधर्मादय अच्युताता द्वादश
 कल्पा ततोऽन्ये कल्यातीता इत्येतस्य निर्ज्ञापनार्थं त्रैयकादीनां पृथक् ग्रहणं क्रियते ।

नवशब्दस्य घृण्यकरणं अनुदिशसूचनार्थं ॥ ५ ॥ नवशब्दस्य भ्रैवेयकशब्देन वृत्ति कर्तव्या
 नवभ्रैवेयकोऽपि । तदकरणं अन्यान्यपि न सति इत्येतस्य सूचनार्थं । तेन अनुदिशसप्रहं कृतो भवति ।
 इतरथा हि लघ्वर्था वृत्ति क्रियते । किमिदमनुदिशमिति प्रतिदिशमित्यर्थं । दिक्शब्दस्य शरप्रभृतिषु उपा,
 दानात् अनुदिश विमानानि । आकारतो वा दिशाशब्दो दिक् पर्यायवाची इति तेनानोर्गुत्ति ।

उप्युपरीत्यनेन द्वयोर्द्वयोरभिसंबन्धः ॥ ६ ॥ आगमाऽपेक्षया व्यवस्था भवति इति उप्यु

रीत्यनेन-द्वयोर्द्वयोरभिसंबंधो वेदितव्यः । प्रथमौ सौधर्मशानकल्पौ तयोरुपरि सानकुमारमाहेंद्रौ । तयोरुपरि ब्रह्मलोकत्रयोत्तरो । तयोरुपरि छांतवकापिष्टौ । तयोरुपरि शुक्रमहाशुक्रौ । तयोरुपरि सतारसहस्राणौ । तयोरुपरि भानतप्राणतौ । तयोरुपरि आरणाऽच्युतौ ।

प्रत्येकमिंद्रसंबंधो मध्ये प्रतिद्वयं ॥ ७ ॥ प्रत्येकमिंद्रसंबंधो वेदितव्यः मध्ये प्रतिद्वयं । सौधर्मशानकल्पयोर्द्विर्द्विद्वे । सानकुमारमाहेंद्रयोर्द्वौ । ब्रह्मलोकत्रयोत्तरयोरेकः ब्रह्मनामा । छांतवकापिष्टयोरेको छांतवाऽऽख्यः । शुक्रमहाशुक्रयोरेकः शुक्रसंज्ञः । सतारसहस्राण्योरेकः सतारनामा । भानतप्राणयोर्द्वौ । आरणाऽच्युतयोर्द्वौ ।

तथा चोत्तरयोः पृथग्वचनमर्थवत् ॥८॥ एवं कृत्वा उत्तरयोः पृथग्वचनमर्थवत् भवति । भानतप्राणतयोरारणाऽच्युतयोरिति । इतरथा हि लघ्वर्थ एक एव द्वंद्वः क्रियते तद्यथा-अस्माद्भूमितलांजवः नवतियोजनसहस्राणि चत्वारिंशच्च योजनान्युल्लुख्य सौधर्मशानकल्पौ भवतः, तयोरेकत्रिंशद्विमानप्रस्ताराः-ऋतु-चंद्र-विमल-बल्यु-वीर-अरुण-नंदन-नलिन-लोहित-कांचन-वचन्-मारुतज्ञ-द्वीश-वैदूर्य-रुचक-रुचिर-अंक-स्फटिक-तपनीय-मेघ-हारिद्र-पद्म-लोहिताक्ष-वज्र-नंदावर्त-प्रभंकर-पिष्ठाक-गज-मस्तक-चित्र-प्रभासंज्ञाः । मंदरचूलिकाया उपरि ऋतुविमानं, तयोरंतरं बालाप्रमात्रं । ऋतुविमानाच्चतसृषु दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्यो निर्गताः, प्रत्येकं द्विपाष्ठविमानसंख्या । विदुक्षु पुष्पप्रकीर्णकविमानानि एवं एकैकश्रेणीविमानानि रा-प्रभाविमानाद्देदितव्या । एकैकप्रस्तारांतरमसंख्येयानि योजनशतसहस्राणि, तत्र प्रभासंज्ञादिद्वंद्वकविमानादक्षिणस्यां दिशि श्रेण्यां द्वात्रिंशद्विमानसंख्यायामष्टादशश्रेणीविमानं तत्कल्पविमानं । तस्य स्वस्तिकवर्धमान-विश्रुताख्यास्त्रयः प्राकाराः । तत्र बाह्यप्राकारांतरनिवासीनि अनीकानि पारिपदाक्ष, मध्यप्राकारांतरवासिनस्त्रायस्त्रिंशाः, विमानाम्यंतरप्राकारनिवासी देवराजः शक्रः सौधर्म इति चोच्यते । तस्य विमानस्य घतसृषु दिक्षु चत्वारि नगराणि कांचन-अशोकमंदिर-मस्तार-गल्वसंज्ञानि । तस्य द्वात्रिंशद्विमानशतसहस्राणि, प्रयांत्रिशत् शयस्त्रिंशाः, चतुरशीतिराभरक्षसहस्राणि, तिस्रः परिपदः, सप्तानीकानि, चतुरशीतिः सामानिकसहस्राणि, चत्वारो लोकपालाः, पद्मा शिवा मुजाता मुलता अंजुका कालिंदी श्यामा मातुरित्येता अष्टावप्रमहिष्यः । अन्यानि चत्वारिंशद्विभिकानां देवीनां सहस्राणि । सर्वाश्चैता अप्रमहिष्यो बह्वभिकाश्च प्रत्येकं पंचपत्योपमस्थितिकाः षोडशदेवीसहस्रपरिवृताः । एकैका चाऽप्रमहिषी बह्वभिकाश्च षोडशदेवीरूपसहस्रविकरणसमर्थाः । तत्र शक्रस्याम्यंतरपरिपत् समिता नाम, द्वादशसहस्राणि देवानां पंचपत्योपमायुषां । चंद्रा नाम मध्यपरिपत् चतुर्दशसहस्राणि देवानां चतुःपत्योपमायुषां । जातुर्नाम बाह्यपरिपत् षोडशसहस्राणि देवानां त्रिपत्योपमायुषां । आम्यंतरपरिपदि देवानामेकैकस्य देव्यः सप्तशतसंख्या अर्धतृतीयपत्योपमस्थितयः । मध्यपरिपदि देवानामेकैकस्य देवस्य देव्यः षट्शतसंख्याः-द्विपत्योपमस्थितयः । बाह्यपरिपदि देवानामेकैकस्य देवस्य देव्यः पंचशतसंख्याः अर्धपत्योपमस्थितयः, तावदेवीरूपविकरणसमर्थाः । अष्टानामपि-अप्रमहिषीणामम्यंतरपरिपत् सप्तदेवीशतानि । मध्यपरिपत्पद्देवीशतानि । बाह्यपरिपत्पंचदेवीशतानि । एतासु तिस्रसु अपि परिपत्सु देव्यः ; अर्धतृतीयपत्योपमस्थितयः । पदातपक्ष गजवृषभरथनर्तकीगंधर्वाख्यानि सप्तानीकानि पत्योपमस्थितानि । अनीकमहत्तराश्च पत्योपमायुषः । तत्र वायुर्नाम पदात्पनीकमहत्तरः सतभिः कक्षाभिः परिवृतः । प्रथमा कक्षा चतुरशीतिः पदातिघतसहस्राणि । द्वितीया तद्द्विगुणा । एवं द्विगुणा द्विगुणा पदातिसंख्या आ सप्तम्याः । हरिरश्वानीकमहत्तरः । ऐरावतो गजानीकमहत्तरः । दामपस्तिर्हृषभानीकमहत्तरः । मातुली रथानीकमहत्तरः । नीलजना नर्तकी गणमहत्तरिका । अरिष्टः यशस्वो नाम गंधर्वानीकमहत्तरः । एषां षण्णामप्यनीकानां संख्या पदातिसंख्यया तुल्या, सैषा विक्रियाकृता । प्राकृती तु एकैकस्थानीकस्य षट्शतसंख्या । तेषां प्राकृतानां देवानां प्रत्येकं षट्शतसंख्यानामपैकैकस्य देवस्य षट्देवीशतानि । एकैका चात्र देवी षट्देवीरूपविकरणसमर्था अर्धपत्योपमस्थितिका । सप्तानामप्यनीकमहत्तराणामेकैकस्य षट्देवीशतानि एकैका चात्र देवी देवीषट्पत्यविकरणसमर्था अर्धपत्योपमस्थितिका । भाम-

रक्षाणां चतुरशीतिसहस्रसख्यानां पत्योपमायुषामेकैकस्य द्वे द्वे देवांशते, एकैका चात्र देवी पद्देवीरूपविकरणसमर्था अर्धपत्योपमस्थितिका । शक्रस्य बाळको नामाऽऽभियोग्य पत्योपमायु, जबूद्रीपप्रमाणयानविमानविक्रियासमर्थ, तस्य पद्देवीशतानि एकैका चात्र पद्देवीरूपविकरणसमर्था अर्धपत्योपमस्थितिका । प्राच्यां दिशि स्वयंप्रभे विमाने सोमो लोकपाल अर्धतृतीयपत्योपमायु, तस्य चत्वारि सामानिकसहस्राणि अर्धतृतीयपत्योपमायूषि, चत्वारि देवीसहस्राणि अर्धतृतीयपत्योपमायूषि । चतुर्णामपि लोकपालानां चतस्रोऽमर्हिष्यः अर्धतृतीयपत्योपमायुषु । सोमस्याभ्यतरपरिपत् ईषा नाम पचाशदेवा सपादपत्योपमायुषु । दृढा नाम मध्यमपरिपत् चत्वारि देवशतानि सपादपत्योपमायूषि । चतुरता नाम बाह्यपरिपत् पचदेवशतानि सपादपत्योपमायूषि । अपाच्या दिशि वरज्येष्टे विमाने यमो नाम लोकपाल शेष सोमवत् । प्रतीच्या दिशि अजने विमाने वरुणो नाम लोकपाल पदानत्रिपत्योपमायु । ईषा नाम तस्याऽभ्यतरपरिपत् पष्टिर्देवाः अर्धपत्योपमायुषु । मध्या दृढा पचदेवशतानि देशोनाध्यर्धपत्योपमायूषि । बाह्या चतुरता पद्देवशतानि देशाधिकाध्यर्धपत्योपमायूषि । तिसृष्वपि परिपत्सु स्वभर्तृस्थितयो देव्य, शेष सोमवत् । उदीच्या दिशि वज्रविमाने वैश्रवणो नाम लोकपाल त्रिपत्योपमायु, तस्याऽभ्यतरपरिपत् ईषा सप्ततिर्देवा अर्धपत्योपमायुषु । मध्या दृढा पद्देवशतानि देशोनाध्यर्धपत्योपमायूषि । बाह्या चतुरता सप्तदेवशतानि सपादपत्योपमायूषि । तिसृष्वपि परिपत्सु स्वभर्तृस्थित्यर्थस्थितयो देव्य, शेष सोमवत् । चतुर्णां लोकपालानामेकैकस्याऽर्धचतुर्थकोटीसख्या अप्सरस । सौधमैन्द्रकविमानानां एकत्रिंशच्छ्रेणीविमानानां चत्वारि सहस्राणि त्रीणि शतानि एकसप्तत्यधिकानि । पुष्यप्रकीर्णकविमानानां एकत्रिंशच्छतसहस्राणि पचनवतिः सहस्राणि पचशतान्यष्टनवत्यधिकानि । तान्येतानि समुदितानि द्वात्रिंशद्विमानशतसहस्राणि भवतीत्युक्त सौधमकल्पः । तथा तस्मात् प्रभाविमानात् उदक्श्रेण्या द्वात्रिंशद्विमानविरचिताया यदष्टादश तत्कल्पविमान, तस्य परिवारवर्णना पूर्ववद्भेदितव्या । तस्य पति -ऐशानो देवराज, यस्याऽष्टाविंशतिर्निमानशतसहस्राणि, त्रयस्त्रिंशत्त्रयास्त्रिंशः देवा, अशीति सामनिकसहस्राणि, तिस्र परिपदः, सतानीकानि, अशीतिरात्मरक्षसहस्राणि, चत्वारो लोकपाला । श्रीमती सुसीमा सुमित्रा वसुधरा जया जयसेना अमला प्रभा चेत्यष्टावप्रमर्हिष्यः सप्तपत्योपमस्थितय । द्वात्रिंशद्दृढभिकासहस्राणि सप्तपत्योपमायूषि । अन्यतरपरिपत्समिता दशदेवसहस्राणि सप्तपत्योपमायूषि । चद्रा मध्या परिपत् द्वादशदेवसहस्राणि पदपत्योपमायूषि । जातुर्बाह्यपरिपत् चतुर्दशदेवसहस्राणि पचपत्योपमायूषि—छुपुपराक्रम पदालनीकमहत्तर, अमितगति अध्वानीकमहत्तर,, दुमकांती वृषभानीकमहत्तर, किन्नरो रथानीकमहत्तर, पुष्यदत्तो गजानीकमहत्तर,, गीतयशा गधर्वानीकमहत्तरः श्वेता नर्तकी गणमहत्तरिका । तत्र पदालनीकमहत्तरस्य प्रथमा कक्षा अशीतिर्देवसहस्राणि, द्वितीया द्विगुणा, एव द्विगुणा द्विगुणा आसप्तम्या । एव शेषाणामन्यनीकानां त्रिक्रिया सख्याता । एते सर्वे अनीकदेवाः तन्महत्तराश्च साधिकपत्योपमायुषु । ऐशानस्य दक्षिणस्यां दिशि समे विमाने सोमो नाम लोकपालः, अर्धपचपत्योपमायु । तस्याभ्यतरपरिपत् पष्टिर्देवाः । मध्यपरिपत् पचदेवशतानि । बाह्यपरिपत् पद्देवशतानि सप्त च देवा । अपरस्यां दिशि सर्पतीभद्रे यमो लोकपाल अर्धपचपत्योपमायु, शेष सोमवत् । उत्तरस्यां दिशि मुभद्रे वरुणो लोकपाल पचपत्योपमायु । तस्याभ्यतरपरिपदशीतिदेवा । मध्यमपरिपत् सप्त देवशतानि बाह्यपरिपदष्टौ देवशतानि । पूर्वस्यां दिशि अग्निते विमाने वैश्रवणो लोकपाल पादानपचपत्योपमायु । तस्याभ्यतरपरिपत् सप्ततिदेवा । मध्यमपरिपत् पद्देवशतानि । बाह्यपरिपत्सप्तदेवशतानि । ईशानस्य पुष्यको नाम आभियोग्यो देवः बाळकतुल्य जबूद्रीपप्रमाणपुष्यकयाननिमानविकरणसमर्थ, शेषः शक्रवज्रैयः । एवमुत्तरश्रेणिविमानपुष्यकप्रकीर्णकाधिपतीशानो वर्णितः । प्रभाविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनसहस्राणि, उल्लुल्य सानलुमारमाहैन्द्रकल्पौ भरत । तयोः सप्तविमानप्रस्तारा -अजन-वनमाळ-नाग-गरुड-टागळ-बलमद-चक्राभिधाना । तत्राजनविमानाच्चतसृष्वपि दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्यो निर्गताः । निदिक्षु पुष्यप्रकीर्णकविमानानि । तत्रैकैकस्यां विमानश्रेण्यां एकत्रिंशद्विमानानि एव श्रेणीविमानानि एकैकहीनान्याचक्रात् । तेषामतराण्यपि बहूनि योजनशतसहस्राणि । चन्द्रास्यादत्तविमानादक्षिणश्रेण्या पचविंशतिविमानविराजिताया पचदशकल्पविमान सौधम-

फलविमानसदृश । तस्याधिपति सानकुमारो देवराज - यस्य द्वादशविमानशतसहस्राणि, त्रयास्त्रिंशत्त्रायोस्त्रिंशः देवा, द्विसप्तति सामानिकसहस्राणि, तिस्र परिपद, सप्तानीकानि, द्विसप्तति आत्मरक्षसहस्राणि, चत्वारो लोकपालाः । अष्टावप्रमहिष्य शक्राप्रमहिषीसमाना नवपत्न्योपमायुषु । एकैका चात्राऽष्टादशभिः देवीसहस्रैः परिभृताः द्वात्रिंशद्देवीसहस्रविकरणसमर्था । अष्टावन्त्यानि बह्वभिकाना सहस्राणि तावदायुर्विकरणसमर्थानि । समिताम्यतरपरिपदद्वयै देवसहस्राणि साधिकार्धचतुर्थसागरोपमायुषि । चन्द्रा मध्यपरिपदशदेवसहस्राणि साधिकार्धचतुर्थसागरोपमायुषि जातुर्बाह्वपरिपत् द्वादशदेवसहस्राणि साधिकार्धचतुर्थसागरोपमायुषि । अम्यतरपरिपदेवानां-एकैकस्य सप्तदेवीशतानि पचपत्न्योपमायुषि । मध्यमपरिपदेवाना एकेकस्य पद्देवीशतानि पचपत्न्योपमायुषि । बाह्यपरिपदेवाना एकैकस्य पचद्वीशतानि पचपत्न्योपमायुषि । सर्वाणि च तानि तावद्विक्रियासमर्थानि । तस्यानीकमहत्तरा शक्रानीकमहत्तरसमाना अर्धचतुर्थसागरोपमायुषु । पदातीनां प्रथमकक्षा द्विसप्ततिसहस्राणि । द्वितीया तद्विगुणा । एव द्विगुणा द्विगुणा आ सप्तम्या । तथा शेषेष्वपि पदसु अनीकेषु अनीकमहत्तराणामेकैकस्य त्रीणि देवीशतानि पचपत्न्योपमायुषि । आत्मरक्षदेवानां एकैकस्य द्वीशत पचपत्न्योपमायुषु । बाह्यपरिपदेवाना एकैकस्य पचद्वीशतानि पचपत्न्योपमायुषि । त्रीणि देवीशतानि पचपत्न्योपमायुषि । पूर्वादिषु दिक्षु स्वयंप्रभ-यरज्येष्ट स्वयजन-बलगुणिमानवासिन सोमयमवरुणवैश्रवणा, चत्वारो लोकपालाः । एषामेकैकस्य दश दश सामानिकशतानि, दशदशदेवीशतानि, चतस्रोऽप्रमहिष्य, तिस्र परिपद । सागरोपमस्थिता सोमयमौ । पादाधिकतावदायुर्वरुण । अर्धोधिकतावदायुर्वैश्रवण । सोमयमयोरभ्यतरपरिपच्चत्वारिंशदेवा । मध्यमपरिपत् त्रीणि देवशतानि । बाह्य परिपच्चत्वारि देवशतानि । वरुणस्याऽम्यतरपरिपत्पचाशदेवा । मध्या चत्वारि देवशतानि । बाह्य पचदेवशतानि । वैश्रवणस्य अम्यतरपरिपत् पष्टिर्देवा । मध्या पचदेवशतानि । बाह्य परिपत् पद्देवशतानि । चतसृष्वपि अम्यतरपरिपत्सु देवानामायु, त्रीणि सागरोपमाणि । एकैकस्य देवीशत । चतसृष्वपि मध्यमपरिपत्सु देवानामायु देशोनानि त्रीणि सागरोपमाणि । एकैकस्य सप्ततिर्देव्य । चतसृष्वपि बाह्यपरिपत्सु देवा अर्धतृतीयसागरोपमायुषु । एकैकस्य पचाशदेव्य । तस्मान्नक्रविमानादुत्तरस्या दिशि, श्रेण्या पचविद्यतिविमानमडितया पचदशकल्पविमान पूर्वोक्तवर्णन । तस्येश्वरो महेंद्रो देवराज । यस्याऽष्टी विमानशतसहस्राणि । त्रयास्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशत् देवा, सप्तति सामानिकसहस्राणि, तिस्र परिपद । सप्ततिरात्मरक्षसहस्राणि । चत्वारो लोकपाला । ऐशानाप्रमहिषीतुल्यसज्ञा अष्टावप्रमहिष्य । एकादशपत्न्योपमायुषु । अष्टौ च्वास्य बह्वभिकाना सहस्राणि तावदायुषि । शेष सानकुमाराप्रमहिषीबह्वभिकानात् । समिताम्यतरपरिपत् पद्देवसहस्राणि । चन्द्रा मध्यमपरिपत् अष्टी देवसहस्राणि । जातुर्बाह्वपरिपत् दशदेवसहस्राणि । तिस्रष्वपि परिपत्सु देवाना सानकुमारपरिपदेवस्थितेरधिका स्थिति । शेषे देवीगणपरिमाणायु, विक्रियासामर्थ्यादिभिः सानकुमारपरिपदत् । अनीकमहत्तराणामाष्ट्या ऐशानवद्वेदितव्या । पदात्यनीकस्य प्रथमकक्षा सप्ततिर्देवसहस्राणि, द्वितीया तद्विगुणा, एव द्विगुणा द्विगुणा आ सप्तम्या । तथा शेषेष्वपि पदसु अनीकेषु । अनीकमहत्तराणा एकैकस्य त्रीणि देवीशतानि, एकैका चाऽत्र सप्तपत्न्योपमास्थितिका । आत्मरक्षणामायु साधिकार्धचतुर्थानि सागरोपमाणि । एकैकस्य सप्तपत्न्योपमायुषु देवीना शत । दक्षिणादिषु दिक्षु सम-सर्वतोभद्र मुभद्र-समितविमानवासिन सोमयमवरुणवैश्रवणलोकपाला । एकैकस्य दश दश सामानिकशतानि, तावत्सह्या देव्य, चतस्रोऽप्रमहिष्य, तिस्र परिपद । तत्रार्धचतुर्थसागरोपमस्थितिवरुण, तदूनस्थितिर्धनद, ततोऽप्यूनस्थिती सोमयमौ, सोमयमयोरभ्यतरपरिपत् पचाशदेवा । मध्या चत्वारि देवशतानि । बाह्य पचदेवशतानि । वैश्रवणस्याऽम्यतरपरिपत् पष्टिर्देवा । मध्या पचदेवशतानि । बाह्य पद्देवशतानि । वरुणस्याम्यतरपरिपत्सप्ततिर्देवा । मध्या पद्देवशतानि । बाह्य सप्तदेवशतानि । लोकपालचतुष्टयाम्यतरपरिपदेवानामेकैकस्य देवीशत । मध्यमपरिपदेवाना एकैकस्य सप्ततिर्देव्य । बाह्यपरिपदेवाना एकैकस्य पचाशदेव्य । आयुश्च तेषा यथासह्य । साधिकानि समानि देशोनानि च त्रीणि सागरोपमाणि । पुण्यक्याना विमानाभियोग्यदेव साधिकार्धचतुर्थसागरोपमायुषु, तस्य देवाना साधिकद्विसागरायुषु शत । शक्रविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि उष्टुप ब्रह्मलोकवृत्तकल्पौ स्त । तयोश्चत्वारो विमानप्रसृता अरिष्टो

रक्षाणां चतुरशीतिसहस्रसंख्यानां पत्योपमायुषामेकैकस्य द्वे द्वे देवींशते, एकैका चात्र देवी पद्देवीरूपविकरणसमर्था अर्धपत्योपमस्थितिका । शक्रस्य बाळको नामाऽऽभियोग्य पत्योपमायु, जवूदीपप्रमाणपयानविमानविक्रियासमर्थ, तस्य पद्देवीशतानि एकैका चात्र पद्देवीरूपविकरणसमर्था अर्धपत्योपमस्थितिका । प्राच्यादिशि स्वयंप्रभे विमाने सोमो लोकपाल अर्धतृतीयपत्योपमायु, तस्य चत्वारि सामानिकसहस्राणि अर्धतृतीयपत्योपमायूपि, चत्वारि देवीसहस्राणि अर्धतृतीयपत्योपमायूपि । चतुर्णामपि लोकपालानां चतस्रोऽप्रमहिव्यः अर्धतृतीयपत्योपमायुषः । सोमस्यऽभ्यतरपरिपत् ईशा नाम पचाशदेवाः सपादपत्योपमायुषः । दृढा नाम मध्यमपरिपत् चत्वारि देवशतानि सपादपत्योपमायूपि । चतुरता नाम बाह्यपरिपत् पचदेवशतानि सपादपत्योपमायूपि । अपाच्या दिशि वरुण्ये विमाने यमो नाम लोकपाल शेष सोमंनत् । प्रतीच्या दिशि अजने विमाने वरुणो नाम लोकपालः पदानत्रिपत्योपमायु । ईषा नाम तस्याऽभ्यतरपरिपत् षष्टिर्देवाः अर्धपत्योपमायुषः । मय्या दृढा पचदेवशतानि देशोनाप्यर्धपत्योपमायूपि । बाह्या चतुरता पद्देवशतानि देशाधिकाप्यर्धपत्योपमायूपि । तिसृष्वपि परिपत्सु स्वमर्तृस्थितयो देव्य, शेष सोमवत् । उदीच्यां दिशि वज्रविमाने वैश्रवणो नाम लोकपाल त्रिपत्योपमायु, तस्याऽभ्यतरपरिपत् ईषा सप्ततिर्देवाः अर्धपत्योपमायुषः । मय्या दृढा पद्देवशतानि देशोनाप्यर्धपत्योपमायूपि । बाह्या चतुरता सप्तदेवशतानि सपादपत्योपमायूपि । तिसृष्वपि परिपत्सु स्वमर्तृस्थितयो देव्य, शेष सोमवत् । चतुर्णां लोकपालानामेकैकस्याऽर्धचतुर्थकोटीसहस्रा अपसरत् । सौधमैद्रकविमानानां एकत्रिंशच्छ्रेणीविमानानां चत्वारि सहस्राणि प्रीणि शतानि एकसप्तत्यधिकानि । पुष्पप्रकीर्णकविमानानां एकत्रिंशच्छतसहस्राणि पचनशतिः सहस्राणि पचशतान्यष्टनवत्यधिकानि । तान्येतानि समुदितानि द्वात्रिंशद्दिमानशतसहस्राणि भवती युक्तः सौधमकल्पः । तथा तस्मात् प्रभारिमानात् उदकश्रेण्यां द्वात्रिंशद्दिमाननिरचितायां यदद्यादश तत्कल्पविमान, तस्य परिहारवर्णना पूर्ववद्देदितव्या । तस्य पति - ऐशानो देवराज, यस्याऽष्टात्रिंशतिर्विमानशतसहस्राणि, त्रयस्त्रिंशत्प्रायस्त्रिंशः देवा, अशीतिः सामनिकसहस्राणि, तिस्र परिपदः, सप्तानीकानि, अशीतिरात्मरक्षसहस्राणि, चत्वारो लोकपालाः । श्रीमती मुसीमा सुमित्रा यमुधरा जया जयसेना अमञ्ज प्रभा चेल्यष्टानप्रमहिव्यः सप्तपत्योपमस्थितयः । द्वात्रिंशद्बल्लभिकासहस्राणि सप्तपत्योपमायूपि । अभ्यतरपरिपत्समिता दशदेवसहस्राणि सप्तपत्योपमायूपि । चद्रा मध्यमा परिपत् द्वादशदेवसहस्राणि पदपत्योपमायूपि । जातुर्वीक्षपरिपत् चतुर्दशदेवसहस्राणि पचपत्योपमायूपि—उद्युपराक्रमः पदाल्यनीकमहत्तर, अमितगति अघानीकमहत्तरः, द्रुमकांतो वृषभानीकमहत्तर, कितरो रयानीकमहत्तर, पुष्यदतो गजानीकमहत्तरः, गीतयशा गधर्षानीकमहत्तरः श्वेता नर्तकी गणमहचरिका । तत्र पदाल्यनीकमहत्तरस्य प्रथमा कक्षा अशीतिर्देवसहस्राणि, द्वितीया द्विगुणा, एव द्विगुणा द्विगुणा आ सप्तम्याः । एष शेषाणामप्यनीकानां निरुद्धा सख्याता । एते सर्वे अनीकदेवाः तन्महत्तराश्च साधिकपत्योपमायुषः । ऐशानस्य दक्षिणस्यां दिशि समे विमाने सोमो नाम लोकपालः; अर्धपचपत्योपमायुः । तस्याभ्यतरपरिपद् षष्टिर्देवाः । मध्यपरिपत् पचदेवशतानि । बाह्यपरिपत् पद्देवशतानि सप्त च देवा । अपरस्यां दिशि सर्वतोभद्रे यमो लोकपाल अर्धपचपत्योपमायु, शेषः सोमवत् । उत्तरस्यां दिशि सुभद्रे वरुणो लोकपाल पचपत्योपमायु । तस्याभ्यतरपरिपदशतिर्देवाः । मध्यमपरिपत् सप्त देवशतानि बाह्यपरिपदष्टौ देवशतानि । पूर्वस्यां दिशि अमिते विमाने वैश्रवणो लोकपालः पादानपचपत्योपमायुः । तस्याभ्यतरपरिपत् सप्ततिर्देवाः । मध्यमपरिपत् पद्देवशतानि । वारापरिपत्सप्तदेवशतानि । ईशानस्य पुष्यको नाम आभियोग्यो देवः बाळऋतुस्य जवूदीपप्रमाणपुष्पकपानविमानविकरणसमर्थ, शेषः शक्रऋण्यः । एवमुत्तरश्रेणिविमानपुष्पकप्रकीर्णकधिपतीशानो धर्मितः । प्रभारिमानादूर्ध्वं बहूनि योजनसहस्राणि, उत्तुन्य सान्तु मा र्माहैद्रकस्यो भवत् । तयोः सप्तविमानप्रस्तार - अजन-यनमाळ-नाग-गरुड-टांगळ-बलमद्र-चक्राभिशाः । तत्रांजनविमानाचतसृष्वपि दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्यो निर्गता । निदिक्षु पुष्पप्रकीर्णकविमानानि । तत्रैकैकस्यां विमानश्रेण्यां एकत्रिंशद्दिमानानि एव श्रेणीविमानानि एकैकहीनान्याचक्रान् । तेषामतराण्यपि बहूनि योजनशतसहस्राणि । पञ्चासपादतविमानादक्षिणश्रेण्यां पचत्रिंशतिविमानविराजितायां पचदशकल्पविमान सौधम-

फल्यविमानसदृश । तस्यापिपति सानत्कुमारो देवराज - यस्य द्वादशविमानशतसहस्राणि, त्रयस्त्रिंशत्त्रयोविंशतिः देवाः, द्विसप्ततिः सामानिकसहस्राणि, तिस्रः परिपदः, सप्तानीकानि, द्विसप्ततिः आत्मरक्षसहस्राणि, चत्वारो लोकपालाः । अष्टावप्रमहिव्य. शक्रप्रमहर्षिसमानाः ननपल्योपमायुपः । एकैका चात्राऽष्टादशभिः देवीसहस्रैः परिभृताः द्वात्रिंशद्देवीसहस्रविकरणसमर्थाः । अष्टानन्यानि बह्मिकाना सहस्राणि तावदायुर्विकरणसमर्थानि । समिताम्यतरपरिपदष्टौ देवसहस्राणि साधिकार्धचतुर्थमागरोपमायूपि । चद्रा मध्यपरिपदशदेवसहस्राणि साधिकार्धचतुर्थसागरोपमायूपि जातुर्नोक्षपरिपत् द्वारशदेवसहस्राणि साधिकार्धचतुर्थसागरोपमायूपि । अम्य-तरपरिपदेवाना-एकैकस्य सप्तदेवीशतानि पचपल्योपमायूपि । मध्यमपरिपदेवाना एकैकस्य पद्देवीशतानि पचपल्योपमायूपि । बाह्यपरिपदेवाना एकैकस्य पचदेवीशतानि पचपल्योपमायूपि । सर्वाणि च तानि तावद्वि-क्रियासमर्थानि । तस्यानीकमहत्तरः शक्रानीकमहत्तरसमाना अर्धचतुर्थसागरोपमायुपः । पदात्ताना प्रथम कक्षा द्विसप्ततिसहस्राणि । द्वितीया तद्विगुणा । एव द्विगुणा द्विगुणाः आ सप्तम्याः । तथा शेषेष्वपि पदसु अनीकेषु अनीकमहत्तराणामेकैकस्य त्रीणि देवीशतानि पचपल्योपमायूपि । आत्मरक्षदेवाना एकैकस्य देवी-शत पचपल्योपमायुः । बालकविमानाभियोग्यदेवस्याऽऽयुः, अर्धचतुर्थानि सागरोपमाणि । त्रीणि देवीशतानि पचपल्योपमायूपि । पूर्वादियु दिक्षु स्वयप्रभ-वरज्येष्ठ स्वयजन-बल्यविमानवासिनः सोमयमवरुणैश्रवणाः; चत्वारो लोकपालाः । एषामेकैकस्य दश दश सामानिकशतानि, दशदशदेवीशतानि, चतस्रोऽप्रमहिव्यः, तिष्ठ. परि-पदः । सागरोपमस्थिती सोमयमौ । पादाधिकतावदायुर्वरुणः । अर्धोधिकतावदायुर्वैश्रवणः । सोमयमयोरम्य-तरपरिपदत्वारिंशदेवाः । मध्यमपरिपत् त्रीणि देवशतानि । बाह्या परिपदत्वारि देवशतानि । बह्मण्याऽम्यतरप-रिपत्पचाशदेवाः । मथ्या चत्वारि देवशतानि । बाह्या पचदेवशतानि । वैश्रवणस्य अम्यतरपरिपत् पाष्टेर्देवाः । मथ्या पचदेवशतानि । बाह्या परिपत् पद्देवशतानि । चतसृष्वपि अम्यतरपरिपत्सु देवानामायु, त्रीणि सागरो-पमाणि । एकैकस्य देवीशत । चतसृष्वपि मध्यमपरिपत्सु देवानामायु दशानानि त्रीणि सागरोपमाणि । एकैकस्य सप्ततिर्देव्यः । चतसृष्वपि बाह्यपरिपत्सु देवा अर्धतृतीयसागरोपमायुप । एकैकस्य पचाशदेव्यः । तस्मा-च्चक्रविमानादुत्तरस्या दिशि, श्रेण्या पचनिष्ठतिविमानमडितया पचदशकल्पविमान पूर्वोक्तजनर्णन । तत्येधरो महेंद्रो देवराजः । यस्याऽष्टौ विमानशतसहस्राणि । त्रयस्त्रिंशत्त्रयोविंशतिः देवाः, सप्ततिः सामानिकसहस्राणि, तिस्रः परिपदः । सप्ततिरात्मरक्षसहस्राणि । चत्वारो लोकपालाः । ऐशानप्रमहर्षीतुल्यसत्त्वा अष्टावप्रमहिव्यः एकादशपल्योपमायुप । अष्टौ चास्य बह्मिकाना सहस्राणि तावदायुषि । शेष सानत्कुमारप्रमहर्षीबह्मि-कावत् । समिताम्यतरपरिपत् पद्देवसहस्राणि । चद्रा मध्यमपरिपत् अष्टौ देवसहस्राणि । जातुर्नोक्षपरिपत् दश-देवसहस्राणि । तिसृष्वपि परिपत्सु देवाना सानत्कुमारपरिपदेवस्थितेरपिका स्थिति । शेषो देवीगणपरिमाणायुः, विक्रियासामर्थ्यादिनिधि सानत्कुमारपरिपदत् । अनीकमहत्तराणामाह्व्याः ऐशानवद्वेदितव्या । पदात्तनीकस्य प्रथमकक्षा सप्ततिर्देवसहस्राणि, द्वितीया तद्विगुणा, एवं द्विगुणा द्विगुणा आ सप्तम्याः । तथा शेषेष्वपि पदसु अनीकेषु । अनीकमहत्तराणां एकैकस्य त्रीणि देवीशतानि, एकैका चाऽत्र सप्तपल्योपमस्थितिका । आत्मरक्षाणामायुः साधिकार्धचतुर्थानि सागरोपमाणि । एकैकस्य सप्तपल्योपमायुषा देवीना शत । दक्षिणा-दियु दिक्षु सम-सर्वतोभद्र सुभद्र-समितविमानवासिनः सोमयमवरुणैश्रवणलोकपाला । एकैकस्य दश दश सामानिकशतानि, तावत्सह्या देव्यः, चतस्रोऽप्रमहिव्यः, तिष्ठ. परिपदः । तत्रार्धचतुर्थसागरोपमस्थितिवरुण, तद्भूनिष्ठतिर्धनद, ततोऽप्यूनस्थिती सोमयमौ, सोमयमयोरम्यतरपरिपत् पचाशदेवा । मथ्या चत्वारि देवश-तानि । बाह्या पचदेवशतानि । वैश्रवणस्याऽम्यतरपरिपत् पाष्टेर्देवाः । मथ्या पचदेवशतानि । बाह्या पद्देवश-तानि । बह्मण्याम्यतरपरिपत्सप्ततिर्देवाः । मथ्या पद्देवशतानि । बाह्या सप्तदेवशतानि । लोकपालचतुष्टया-म्यतरपरिपदेवानामेकैकस्य देवीशत । मध्यमपरिपदेवाना एकैकस्य सप्ततिर्देव्यः । बाह्यपरिपदेवाना एकैकस्य पचाशदेव्यः । आयुश्च तेषा यथासल्य । साधिकानि समानि देशानानि च त्रीणि सागरोपमाणि । पुष्यक्यान निमानाभियोग्यदेवः साधिकार्धचतुर्थसागरोपमायुः, तस्य देवाना साधिकद्विसागारायुषा शत । शक्रनिमाना-दूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि उण्डु य ब्रधलोकान्नस्रोत्तरकल्पौ स्तः । तयोश्चत्वारो निमानप्रस्तारा अरिष्टो

देवसमितो ब्रह्म ब्रह्मोत्तर इति । अरिष्टविमानाश्च चतसृष्वपि दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्यो निर्गताः । चतुर्विंशति-
विमानगणना विदिक्षु पुष्पप्रकीर्णकान्येवं; एकैकश्रेणिविमानहान्यो नेतव्याः आ ब्रह्मोत्तरात् । तेषां प्रहाराणा
मतराप्यपि बहुनि योजनशतसहस्राणि । ब्रह्मोत्तरविमानादक्षिणश्रेण्यां एकविंशतिविराजितायां द्वादश-
कल्पविमानं पूर्वोक्तवर्णनं । तस्याधिपतिः ब्रह्मो देवराजः, यस्य साधिके द्वे विमानशतसहस्रे । प्रयत्नित्वा-
पत्त्रिंशः देवाः । पद्विंशत्सामानिकसहस्राणि । तिस्रः परिपदः । सप्तानीकानि । पद्विंशदात्मरक्षसहस्राणि
चत्वारो लोकपालाः । पद्मादयः शक्राग्रमहिर्षातुल्यसंज्ञा अष्टाग्रमहिष्यः प्रयोदशपत्न्योपमस्थितयः चतुर्दश
सहस्रपरिष्टताः । द्वे च बह्वभिकासहस्रे प्रयोदशपत्न्योपमस्थितिके । एकैकाग्रमहिषी बह्वभिका चतुष्पाष्टिदेवी
रूपसहस्रविकरणसमर्था । समिताम्यंतरपरिपत् चत्वारि देवसहस्राणि अष्टसागरोपमायुषि । अम्यतरपरिपदे-
वानामेकैकस्य पंचाशदेव्यः । मय्यपरिपदेवानां चत्वारिंशदेव्यः । बाह्यपरिपदेवानां त्रिंशदेव्यः । मय्यन्यादयः
सप्तानीकमहत्तरा अर्धाष्टमसागरोपमायुषः । तत्र वायोः पदात्यनीकमहत्तरस्य प्रथमकक्षा पद्विंशत्सहस्राणि,
द्वितीया तादृगुणा, एवं द्विगुणा द्विगुणा आ सप्तम्याः । सर्वेषामनीकमहत्तराणामेकैकस्य अर्धतृतीयानि देवी
शतानि चतस्रोऽग्रमहिष्यः । आत्मरक्षदेवानामायुः अर्धाष्टमानि सागरोपमाणि । एकैकस्य पंचाशदेव्यः ।
बाह्यकामिभोग्यदेवोपि तावदायुर्दशैकः । पूर्वादिषु दिक्षु स्वर्गप्रमथ्र्येष्टस्वयंजननल्गुविमानवासिनः सोम-
यमवरुणवैश्रवणाः लोकपालाः तेषामेकैकस्य पंचसामानिकशतानि पंचदेवीशतानि चतस्रोऽग्रमहिष्यः । अर्धा-
ष्टमसागरोपमायुर्धनदः, तदूनापुर्वरुणः, ततोऽप्यूनस्थितौ सोमयमौ । सोमयमयोरम्यतरपरिपत्त्रिंशदेवाः ।
मय्या द्वे देवशते । बाह्या श्रेणि देवशतानि वरुणस्याम्यंतरपरिपत्चत्वारिंशदेवाः । मय्या श्रेणि देवशतानि । बाह्या
चत्वारि देवशतानि । वैश्रवणस्याम्यंतरपरिपत्पंचाशदेवाः । मय्या चत्वारि देवशतानि । बाह्या पंचशतानि ।
चतस्रु अम्यतरपरिपत्सु देवानामायुस्यै सागरोपमाणि । मय्यपरिपदेवानां देशोऽन्यथैः सागरोपमाणि । बाह्य
परिपदेवानां तान्येकाध्याष्टमानि । तेषां देव्यो यथासंख्यं पंचाशच्चत्वारिंशत्रिंशच्च वेदितव्याः । ब्रह्मोत्तरादुत्तर-
श्रेण्यामेकविंशतिविमानायां द्वादश कल्पविमानं पूर्ववत् । तस्याधिपतिः ब्रह्मोत्तरः । यस्य न्यूनं द्वे विमानशतस-
हस्रे, प्रयत्नित्वापत्त्रिंशः देवाः, द्वाविंशत्सामानिकसहस्राणि, तिस्रः परिपदः, सप्तानीकानि, द्वाविंशदात्म-
रक्षसहस्राणि, चत्वारो लोकपालाः । ऐशानेन्द्राग्रमहिर्षातुल्यसंज्ञा अष्टाग्रमहिष्यः पंचदशपत्न्योपमायुषः । द्वे च
बह्वभिकासहस्रे तावदायुषी, अवशिष्ट ब्रह्मैन्द्रवत् । ब्रह्मोत्तरस्याम्यंतरपरिपत् समिता द्वे देवसहस्रे । चंद्रा मय्या
चत्वारि देवसहस्राणि । जातुर्बाह्या पद्वेपसहस्राणि । अवशिष्टं ब्रह्मैन्द्रपरिपद्वत् । पुष्पकामिभोग्योपि तद्वदेव ।
पदात्यनीकस्य प्रथमकक्षा द्वाविंशदेषसहस्राणि इतरद् ब्रह्मैन्द्रवत् । आत्मरक्षाश्च तद्वदेव । दक्षिणादिदिक्षु
सोमादयो लोकपाला ब्रह्मैन्द्रवन्नेयाः । ब्रह्मोत्तरविमानादूर्ध्वं बहुयोजनशतसहस्राणि उत्सृज्य अंतश्चकापिष्टौ
कल्पौ भवतः । ययोर्द्वौ विमानप्रस्तारौ ब्रह्मैन्द्रवत्तनास्थ्यौ । तत्र अंतश्चकापिष्टौ श्रेण्यां एकत्राविंशति
विमानविरचितार्था नवम कल्पविमानं पूर्वोक्तपरिवारं । तस्याधिपतिर्ऋतज्ञो नाम देवराजः । यस्याधिकानि
पंचविंशतिविमानसहस्राणि । प्रयत्नित्वापत्त्रिंशः देवाः । चतुर्विंशतिः सामानिकमहस्राणि । तिस्रः परिपदः ।
सप्तानीकानि चतुर्विंशतिरात्मरक्षसहस्राणि । चत्वारो लोकपालाः । शक्राग्रमहिर्षासमानसंज्ञा अष्टाग्रमहिष्यः
सप्तदशपत्न्योपमायुषः । प्रत्येकं द्वाभ्यां देवीसहस्राभ्यां परिष्टताः । अन्यानि च बह्वभिकानां तावदायुषां
पंचशतानि, एकैका चामग्रमहिषी बह्वभिका च एकं देवीशतसहस्रं अष्टाविंशतिं च देवीसहस्राणि विकरोति ।
समिताम्यंतरपरिपत् एक देवसहस्रं । तत्रैकैकस्य साधिकानि दशसागरोपमाणि आयुः, सप्तानीतिश्च देव्यः ।
मय्या चंद्रा द्वे देवसहस्रे । अत्रैकैकस्य देशोऽनानि दशसागरोपमाभ्यायुषः, पंचसप्ततिश्च देव्यः । जौतुर्बाह्या चत्वारि
देवसहस्राणि तत्रैकैकस्य मय्यपरिपदेऽायुषः किंचिन्न्यूनमायुः, त्रिंशदेष देव्यः । बाह्यकामिभोग्यो बाह्यपरिपत्त-
मायुः, पत्त्रिंशदेष देव्यः । अनीकानां तन्महत्तराणां चायुः मय्यपरिपदेऽयुषः किंचिन्न्यूनमायुः । सर्वेषां प्रथमकक्षा
चतुर्विंशतिः सहस्राणि, ततो द्विगुणा द्विगुणा आ सप्तम्याः, तत्रैकैकस्य देवस्य महत्तरस्य च पश्चिंशदेव्यः । पूर्वादिषु
दिक्षु स्वर्गप्रमथ्र्येष्टस्वयंजननल्गुविमानवासिनः सोमादयश्चत्वारो लोकपालाः । तत्रैकैकस्य च वारि सामानि-

कशतानि, अर्धतृतीयानि देवीशवानि चतस्रोऽप्रमहिष्य, तिस्रः परिपदः, जातुपारिपसदशासुरवैश्रवण, ततो न्यूनासुरवैश्रवण, ततो न्यूनासुरवैश्रवणौ सोमयमौ । सोमयमयोऽन्वतरपरिपद्विंशतिर्देवा, मय्या देवशत, बाह्या द्वे देवशते । वरुणस्याम्यतरपरिपद्विंशतः । मय्या द्वे देवशते । बाह्या त्रीणि देवशतानि । वैश्रवणस्याम्यतरपरिपद्विंशतिर्देवा । मय्या त्रीणि देवशतानि । बाह्या चत्वारि देवशतानि । सर्वान्यतरपरिपदेवानामासुरेकादशसागरोपमाणि । मध्यमपरिपदेवानां तान्येव किञ्चिन्न्यूनाणि । बाह्यपरिपदेवानां ततोपि किञ्चिन्न्यूनाणि । तेषां यथाक्रम पचविंशति विंशति पचदशदेव्य । जातवविमानादुत्तरश्रेण्या, एकात्रिंशतिनिमानविराजिताया नवम कल्पविमान पूर्वोक्तवर्णन । तस्याधिपति कापिष्ठ । यस्योनानि पचविंशति विमानसहस्राणि । त्रयस्त्रिंशत्त्रयस्त्रिंशत् देवा । द्वाविंशति सामानिकसहस्राणि । तिस्रः परिपदः । सप्तानीकानि । द्वाविंशतिरामरक्षसहस्राणि । चत्वारो लोकपाला । श्रीमत्यादयोऽष्टावप्रमहिष्य पचशतसख्याश्च बृहभिका एकात्रिंशतिपस्योपमायुष । अवाशिष्ट जातवैश्रवत् । परिपदश्च सर्वेषामनीकानां प्रथमकक्षा द्वाविंशति सहस्राणि, इतरहृदतवैश्रवत् । आमरक्षादिविधिश्च तथैव ज्ञेय । अयं तु विशेष जातवैश्रवत्पारिपदसदशासुरवैश्रवण । तत ऊनायु वैश्रवण । ततो न्यूनासुरवैश्रवणौ सोमयमौ । जातवविमानाद्बहूनि योजनशतसहस्राणि उत्प्लव्य महाशुक्रो नाम विमानप्रस्तारो भवति । शुक्रमहाशुक्रौ स्त । ततो महाशुक्रविमानात् दक्षिणश्रेण्या अष्टादशविमान परिमडितायां द्वादश कल्पविमान पूर्वोक्तपरिवार । तस्याधिपति शुक्रो नाम देवराज । यस्याधिकानि विंशति विमानसहस्राणि । त्रयस्त्रिंशत्त्रयस्त्रिंशत् देवा । चतुर्दशसामानिकसहस्राणि । तिस्रः परिपदः । सप्तानीकानि । चतुर्दशाऽऽमरक्षसहस्राणि । चत्वारो लोकपाला । पद्मादयोऽष्टावप्रमहिष्य, एकैकं चात्र दशभिर्देवीसहस्रैः परिहृता बृहभिकाश्च अर्धतृतीयशतसंख्या । एकैका यत्राप्रमहिषी बृहभिका चैकविंशतिपस्योपमायुषी द्वे देवीरूपशतसहस्रे पद्मपचाशत् च देवीरूपसहस्राणि विकरोति । समिताम्यतरपरिपत् पचदेवशतानि चतुर्दशसागरोपमायुषि । तत्रैकैकस्य त्रिचत्वारिंशदेव्य । चद्रा मय्या एक देवसहस्र देशोनचतुर्दशसागरोपमायु, तत्रैकैकस्याऽष्टात्रिंशदेव्य । जातुबाह्या द्वे देवसहस्रे मध्यमपरिपदनायुषी, अत्रैकैकस्य पच त्रिंशदेव्य । अनीकानां महत्तराणां च जातुवदायु । सर्वेषां प्रथमकक्षा चतुर्दशदेवसहस्राणि एकैकस्य पचाशदेव्य । बाह्यकामियोग्योपि तावदासुरदेवीक । आमरक्षाश्च पूर्वादिदिक्षु स्वयंप्रभ-व्यज्येष्ट-स्वयजन-वत्यु विमानवासिन सोमादयश्चत्वारो लोकपाला । धनदस्य जातुवदायु, ततो न्यूनासुरवैश्रवण, ततो न्यूनासुरवैश्रवणौ सोमयमौ । तयोऽन्वतरपरिपदपदेवा । मय्या पचाशत् । बाह्या देवशत । वरुणस्याम्यतरपरिपत् विंशतिर्देवा । मय्या देवशत । बाह्या द्वे देवशते । वैश्रवणस्याम्यतरपरिपद्विंशतिर्देवा । मय्या द्वे देवशते । बाह्या त्रीणि देवशतानि । सर्वान्यतरपरिपदेवानामायु पचदशसागरोपमाणि । मध्यपरिपदेवानामायुस्तान्येव देशोनानि । बाह्यपरिपदेवानामायु सार्धचतुर्दशसागरोपमाणि । तेषां यथाक्रम विंशति पचदश दश च देव्यो भवति । महाशुक्रविमानादुत्तरश्रेण्या अष्टादशविमानशोभितायां द्वादश कल्पविमान । तस्याधिपति महाशुक्रः यस्योनानि विंशति विमानसहस्राणि । त्रयस्त्रिंशत्त्रयस्त्रिंशत् देवा । द्वादशसामानिकसहस्राणि । तिस्रः परिपदः । सप्तानीकानि । द्वादशा मरक्षसहस्राणि । चत्वारो लोकपाला । श्रीमत्यादयोऽष्टावप्रमहिष्य अर्धतृतीयशतसंख्याश्च बृहभिका त्रयोविंशतिपस्योपमायुष । शेष शुक्रवत् । तिस्रोपि परिपदः शुक्रवदव वेदितव्या । अनीकानां प्रथमकक्षा द्वादश देवसहस्राणि । शेष शुक्रवत् । आमरक्षाणां पुष्पकामियोग्यस्य च तथैव विधि । दक्षिणादिद्विदिक्षु सम-सर्व तोमद् सुमद्, समितविमाननिवासिन सोमादयश्चत्वारो लोकपाला । शुक्रजातुपारिप समस्थतिर्वरुण । तत ऊनासुरवैश्रवण ततो न्यूनासुरवैश्रवणौ सोमयमौ शेष शुक्रवत् । महाशुक्रविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि उत्प्लव्य सहस्रार एकविमानप्रस्तारो भवति । यत्र दक्षिणोत्तरी शतारसहस्रारकल्पौ तत्र सहस्रारविमाना दक्षिणश्रेण्या सप्तदश विमानगणनाया नवक कल्पविमान । तस्याधिपति शतारो नाम देवराज । यस्याधिकानि त्रीणि विमानसहस्राणि । त्रयस्त्रिंशत्त्रयस्त्रिंशत् देवा । चत्वारि सामानिकसहस्राणि । तिस्रः परिपदः । सप्तानीकानि । चत्वारि आमरक्षसहस्राणि । चत्वारो लोकपाला । पद्मादयोऽष्टावप्रमहिष्य पचविंशतिपस्योपमायुष । एकैका चात्र पचभिर्देवीशतैः परिहृता पचदेवीरूपशतसहस्राणि द्वादशदेवीरूपसहस्राणि विकरोति, द्विपाठेर्बृहभिकास्ता-

वदायुर्विक्रिया । समिताम्यतरपरिपदधृतीयानि देवशतानि साधिकपोडशसागरोपमायूपि । तेषामेकैकस्यैक
विंशतिर्देव्य । चद्रा मध्या पचदेवशतानि देशोनयोडशसागरोपमायूपि तेषा, एकैकस्याऽष्टादशदेव्य ।
जातुर्बाह्या एक देवसहस्रं चद्रायुरूनायु तेषामेकैकस्य पचदशदेव्य । सर्वेषामप्यनीकानां महत्तराणां च
जातुवदायु । प्रथमकक्षा चत्वारि देवसहस्राणि एकैकस्य चत्वारिंशदेव्य । पूर्वादिदिक्षु स्वयंप्रभादिविमान
निवासिन सोमादयश्चत्वारो लोकपाला । जातुपरिपत्समायुर्वैश्रवण, तत ऊनायुर्वरुण, ततोऽन्यायुर्वै
मयमौ । तयोर्म्यतरपरिपत्पचदेवा मध्या पचविंशतिर्देवा । बाह्या पचाशदेवा । वरुणस्याम्यतरपरिपदेवा
मध्या पचाशदेवा । बाह्या देवशत । वैश्रवणस्याम्यतरपरिपत् पचदशदेवा । मध्या देवशत बाह्या द्वे देवशते ।
सर्वाम्यतरपरिपदेवानामायु सप्तदशसागरोपामाणि । मध्यपरिपदेवानामायु तान्येव देशोनानि । बाह्यपरिपदेवा-
नामायु सार्धानि षोडशसागरोपामाणि । तेषा यथाक्रमं पचदशदशपचदेव्यो भवति । सहस्राविमानादुत्तर
श्रेण्यां सप्तदशविमानभूपिताया नमम कल्पविमान । तस्याधिपति सहस्रा यस्योनानि श्रीणि विमान-
सहस्राणि त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशा देवा, द्वे सामानिकसहस्रे, तिस्र परिपद, सप्तानीकानि, द्वे आमरक्ष
सहस्रे, चत्वारो लोकपाला । श्रीमत्यादयोष्टावन्नमहिष्य सप्तविंशतिपत्योपमायुप । शेष शतार्द्ववत् । परिप
दा मरक्षाऽनीकाभियोग्यवर्णना च शतार्द्ववत् । अयं तु विशेष — अनीकानां प्रथमकक्षे द्वे देवसहस्रे ।
दक्षिणादिदिक्षु सम-सर्वतोमद्र सुमद्र-समितविमाननिवासिन सोमादयश्चत्वारो लोकपाला । तेषामेकैकस्य द्वे
सामानिकशते, षष्ठिर्देव्य, चतस्रोप्रमहिष्य, तिस्र परिपद । शेष शतार्द्ववत् । शतार्द्वजातुपरिपत् सप्तश-
युर्वरुण । ततो न्यूनायुर्वनद । ततोऽन्यायुर्वैश्रवण । शेष शतार्द्ववत् । सहस्राविमानादुर्ध्वं बहूनि योज
नशतसहस्राणि उत्प्लुत्य आनतप्राणताऽऽरणाच्युतकल्या सति । तत्र पञ्चविमानप्रस्तारा आनत-प्राणत
पुष्पक-सातक-रारण अच्युतसज्ञाका । तत्रानतविमानाचतसृष्वपि दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्यो निर्गता । विदिक्षु
पुष्पप्रकीर्णकानि । तत्रैकैकस्यां विमानश्रेण्यां षोडशश्रेणिविमानानि । एवमौपरिष्टेषु पचसु विमानप्रस्तारेषु
एकश्रेणिविमानहानिर्वेदितव्या । तत्रारणाच्युतविमानादक्षिणश्रेण्या एकादशविमानविरचितायां षष्ठ कल्प-
विमान । तस्याधिपतिरारणो नाम देवराज यस्याधिकान्यर्धचतुर्धाणि विमानशतानि, त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशा
देवा, दशसामानिकशतानि, तिस्र परिपद, दशामरक्षशतानि, चत्वारो लोकपाला । एषादयो-
ष्टावन्नमहिष्य अष्टचत्वारिंशत्पत्यापमायुप । एकैका चान्नाऽर्धवृत्तायै देवीशतैः परिवृता दशदेवीरूपशतसह-
स्राणि विकरोति । बल्लभिकाश्च पचदश तावदायुर्विक्रिया । समिताम्यतरपरिपत् पचविंशतिर्देवशत, तत्रैकैक
साधिकविंशतिसागरोपमायुर्दशदेवीक । चद्रा मध्या अर्धवृत्तीयानि देवशतानि, तत्रैकैक देशोनविंशति-
सागरोपमस्वितिरष्टदेवीक । जातुर्बाह्या पचदशशतानि तत्रैकैक अर्धविंशतिसागरोपमस्विति पद्देवीक ।
अनीकानां प्रथमकक्षा एकदेवसहस्रं । सर्वेषा देवानां तमहत्तराणां च एकैकस्य त्रिंशदेव्य । आमरक्षाणां
च त्रिंशत्बाह्याभियोग्यस्य चद्रायुप ऊनमायु, त्रिंशदेव्य । पूर्वादिषु दिक्षु स्वयंप्रभादिविमाननिवासिन
सोमादयश्चत्वारो लोकपाला । तेषामेकैकस्य सामानिकशत । द्वात्रिंशदेव्य । चतस्राप्रमहिष्य । तिस्र परि
पद । जातुसमानायुर्वैश्रवण । ततो न्यूनायुर्वरुण । ततो न्यूनायुर्वैश्रवण । तयोर्म्यतरपरिपत्पचदेवा ।
मध्या पचविंशति । बाह्या पचाशत् । वैश्र
वणस्याम्यतरपरिपत्पद्देवा । मध्या पचाशत् । बाह्या शत तेषा यथाक्रमं एकविंशतिसागरोपमाणि तान्येव
देशोनानि तान्येव चार्धोनान्यायुर्वनतव्य । सप्त पच तिस्रश्च दव्यो ज्ञया । आरणाच्युतविमानादुत्तरश्रेण्या
एकादशविमानभूपिताया षष्ठ कल्पविमान । तस्याधिपतिरच्युता नाम देवराज । यस्योनान्यर्धचतुर्धाणि वि
मानशतानि । त्रयस्त्रिंशत्त्रायस्त्रिंशा देवा । दश सामानिकशतानि । तिस्र परिपद । सप्तानीकानि । दश आम
रक्षशतानि । चत्वारो लोकपाला । श्रीमत्यादयोष्टावन्नमहिष्य पचपचाशत्पत्योपमायुप, बल्लभिकाश्च पचदश
तावदायुप, अशिश्ट-आरणेन्द्रवत् । परिपदादिविधिश्च तथैव नेप । अयं तु विशेष यरुणोधिकान्यु । ततो
न्यूनायुर्वनद । ततोऽन्यायुर्वैश्रवण । त एते लोकानुयोगापदेशेन चतुर्दशोऽ उक्ता । इह द्वादश इष्यते
पूर्वोक्तं क्रमणं श्रद्धात्तरकापिष्टमहाशुक्रसहस्रैर्द्राणां दक्षिणैर्द्रानुसीतत्वात् आनतप्राणतकल्पयोध एकैकैर्

त्वात् । सौधर्मविमानसख्या प्रागुक्ता । ऐशानेऽष्टाविंशतिर्विमानशतसहस्राणि । श्रेणिविमानानि चतुर्दशशतानि सप्तपचाशानि । पुष्पप्रकीर्णकानां सप्तविंशतिः शतसहस्राणि अष्टनवतिः सहस्राणि पचशतानि त्रिषत्या-
 रिशानि । सानकुमारं द्वादशविमानशतसहस्राणि श्रेणिविमानानां पचशतानि पचनवत्यधिकानि प्रकीर्ण-
 कानां एकादशशतसहस्राणि नवनवतिः सहस्राणि चत्वारि शतानि पचोत्तराणि । माहेंद्रेऽष्टै विमानशत-
 सहस्राणि श्रेणिविमानानां ; एक शतं पण्यवस्यधिक, प्रकीर्णकानां सप्तशतसहस्राणि नवनवतिसहस्राणि
 अष्टौ शतानि चतुर्दशराणि । ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरकल्पयोः चत्वारि विमानशतसहस्राणि श्रेणिविमानानां त्रीणि
 शतानि चतुःपञ्च्यधिकानि । प्रकीर्णकानां त्रीणि शतसहस्राणि नवनवतिः सहस्राणि । षट्शतानि षट्त्रिं-
 शानि । चातवकापिष्टयोः पचाशत्सहस्राणि श्रेणिविमानानां शत अष्टपचाश प्रकीर्णकानामेकाज-
 पचाशत्सहस्राणि अष्टौ शतानि द्वित्रिचत्वारिशानि । शुक्रमहाशुक्रयोः चत्वारिंशत्सहस्राणि श्रेणि-
 विमानानां त्रिसप्ततिः । प्रकीर्णकानां एकाजचत्वारिंशत्सहस्राणि नवशतानि सप्तविंशानि । शतारसहस्रा-
 रकल्पयोः षड्विमानसहस्राणि श्रेणिविमानानां एकान्नसप्ततिः । प्रकीर्णकानां एकाजषष्टिशतानि एकत्रिंशानि ।
 आरणाच्युतकल्पयोः सप्तविमानशतानि श्रेणिविमानानां त्रीणि शतानि त्रिंशानि । प्रकीर्णकानां त्रीणि शतानि
 सप्तत्यधिकानि । चतुर्दशशतपि कल्पविमानेषु विमानसख्या चतुरशीतिः शतसहस्राणि पण्यवतिः सह-
 स्राणि सप्त च विमानशतानि, आरणाच्युतविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राण्युत्प्लव्य सति । तत्राधो-
 भ्रैवेयकविमानानि, येषु त्रयो विमानप्रस्ताराः सुदर्शनामोघसुप्रबुद्धाः । तत्र सुदर्शनं ब्राह्मत्सृष्यपि दिक्षु चतस्रो-
 विमानश्रेण्यः । तत्रैकैकस्या विमानश्रेण्यां दश विमानानि । सुदर्शनादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि-उत्प्ल-
 त्वाऽस्ति अमोघो नाम विमानप्रस्तारः । अत्रापि चतसृष्यपि दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्यो निर्गताः अत्रैकस्या
 विमानश्रेण्यां नवविमानानि । अमोघादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि उत्प्लव्य अरित सुप्रबुद्धो नामा विमान-
 प्रस्तारः । अत्रापि चतसृष्यपि दिक्षु चतस्रो विमानश्रेण्यो विनिर्गताः । एकैकस्यां विमानश्रेण्यां अष्टौ विमा-
 नानि, त्रिष्यप्येतेषु पुष्पप्रकीर्णकविमानानि न सन्ति । तान्येकादशोत्तरविमान शत सुप्रबुद्धविमानादूर्ध्वं
 बहूनि योजनशतसहस्राणि उत्प्लव्य सति । तत्र मध्यमभ्रैवेयकविमानानि येषु त्रयः प्रस्तारा यशोधरसुभ्र-
 विशाल, पूर्ववदत्रापि एकैकश्रेणिविमानहान्या पचसप्तति श्रेणिविमानानि, पुष्पप्रकीर्णकानि द्वात्रिंशत्, तान्ये-
 शानि सप्तोत्तर शत सुविशालविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि उत्प्लव्य सति । तत्रोपरिभ्रैवेयक-
 विमानानि येषु त्रयः प्रस्ताराः सुमनाः सौमनाः प्रीतिकर इति पूर्ववदत्राप्येकैकविमानहान्या एकाजचत्वारिंशत्
 श्रेणिविमानानि द्वापचाशपुष्पप्रकीर्णकानि, तान्येतानि समुदितानि एकनवतिर्विमानानां प्रीतिकरविमानादूर्-
 ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि उत्प्लव्य सति । तत्राऽनुदिशविमानानि येष्क एकाऽऽदित्यो नाम विमान-
 प्रस्तारः तत्र दिक्षु विदिक्षु चत्वारि चत्वारि श्रेणिविमानानि । प्राच्या दिशि अर्चिर्विमान, अपाच्यामर्चिमाळी,
 प्र्वाच्यां वैरोचन, उदीच्यां प्रमास, मध्ये आदित्याख्य । विदिक्षु पुष्पप्रकीर्णकानि चत्वारि । पूर्वदक्षिणस्या
 मर्चिप्रम । दक्षिणापरस्या अर्चिमध्य । अपरोत्तरस्या अर्चिरावर्त । उत्तरपूर्वस्यामर्चिर्विशिष्ट । तान्येतानि नवादि-
 त्यविमानादूर्ध्वं बहूनि योजनशतसहस्राणि-उत्प्लव्य सति । तत्राऽनुत्तरविमानानि यत्रैक एष सर्वाधिसिद्धि-
 सञ्ज्ञे विमानप्रस्तारः । दिक्षु प्रदक्षिणानि विजयैजपतजयतापराजिताविमानानि चत्वारि मध्ये सर्वाधिसिद्धि-
 संज्ञ, पुष्पप्रकीर्णकानि न सन्ति । सौधर्मेशानयोर्विमानानि सप्तविंशैकयोजनशतवाहुत्पानि पचयोजनशतोच्छ्र-
 याणि । सानकुमारमाहेंद्रेयब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरकल्पवकापिष्टेषु शुक्रमहाशुक्रशतारसहस्राण्ये आनतप्राणताऽऽ
 रणाऽऽच्युतेषु नवसु भ्रैवेयकेषु अनुदिशाऽनुत्तरेषु च विमानानां बाहुल्यमेकैकयोजनविहीन । उच्छ्रयश्च
 एकैकयोजनशताधिको यथाक्रम वेदितव्यः । तान्येतानि श्रेणीत्रप्रकीर्णकविमानानि कानि चित् सख्येययो-
 जनविस्ताराणि कानिचिदसख्येययोजनविस्ताराणि । यानि सख्येयविस्ताराणि तानि सख्येययोजनशतवि-
 स्ताराणि मान्यसख्येयविस्ताराणि तानि ; असख्येययोजनशतसहस्रविस्ताराणि । सौधर्मेशानयोर्विमानानि
 पचवर्णानि कृष्णनीलरक्तहार्दिकशुक्रवर्णानि । सनलुमारमाहेंद्रेयोऽधतुर्वर्णानि कृष्णहीनानि । ब्रह्मलोकब्रह्मो-
 चरछातवकापिष्टेषु त्रिदण्डानि विमानानि कृष्णनीलवर्जितानि । शुक्रमहाशुक्रशतारसहस्राणाऽऽनतप्राण-

तारणाच्युतेषु द्विवर्णानि विमानानि हारिद्रशुक्लवर्णानि । भ्रूवेयकानुदिशानुत्तरविमानानि शुक्लवर्णान्येव, परम-
शुक्ल सर्वार्थसिद्धिविमानं । एषामधिकृतानां वैमानिकानां देवानां परस्परतो विशेषप्रतिपर्ययमाह—

स्थितिप्रभावसुखद्युतिलेश्याविशुद्धीन्द्रियावधिविषयतोऽधिकाः ॥२०॥

स्त्रोपात्ताद्युप उदयात् स्थानं स्थिविः ॥ १ ॥ स्त्रेनोपात्तस्य देवाद्युपः उदयात्तास्मिन्भवे तेन
शरीरेण स्थानं स्थितिरुच्यते ।

शापानुग्रहलक्षणः प्रभावः ॥ २ ॥ शापोऽनिष्टापादनं, अनुग्रह इष्टप्रातिपादनं तद्वृक्षणः, प्रहृद्धो
भाव प्रभाव इत्याख्यायते ।

सद्वेद्योदये सति इष्टविषयानुभवनं सुखं ॥ ३ ॥ सद्वेद्योदयमूलहेतो सति वासत्येष्टविषयस्य
उपनिपाते तद्विषयमनुभवनं सुखमिति कथ्यते ।

शरीरवसनाभरणादिदीप्तिर्द्युतिः ॥ ४ ॥ शरीरस्य वसनस्याऽऽभरणादीनां च दीप्तिः द्युतिरिति
उपाख्यायते ।

लेश्याशब्द उक्तार्थः ॥२॥ लेश्याशब्द उक्तार्थ एव वेदितव्यः लेश्याया विशुद्धिः लेश्याविशुद्धिः ।
इन्द्रियावधिभ्यां विषयाभिसंबंधः ॥ ६ ॥ विषयशब्दस्य इन्द्रियावधिभ्यामभिसंबंधो भवति ।
इन्द्रियं चाऽवधिश्च इन्द्रियावधी तयोर्विषय इन्द्रियावधिविषय इति ।

इतरथा हि तदाधिक्यप्रसंगः ॥ ७ ॥ अक्रियमाणे ह्येवमभिसंबंध उपर्युपरि देवेषु इन्द्रियाणा-
माधिक्यं प्रसज्येत ।

स्थितिग्रहणमादौ तत्पूर्वकत्वादितरेषां ॥ ८ ॥ स्थितिग्रहणमादौ क्रियते तत्पूर्वकत्वादितरेषां
प्रमावादीनां । स्थितिमतां हि प्रभावादयो नाऽस्थितस्येति ।

संभ्यस्तैर्वाऽधिका इति तसिः ॥ ९ ॥ तेभ्यः स्थित्यादिभ्यः अधिका इति 'अपादानेऽहीय-
रुहोरिति' तसिः । तैर्वाधिका इति तसिप्रकरणे 'आद्यादिभ्य उपसंख्यानमिति तसिः' उपर्युपरि वैमानिका
इत्यनुवर्तते तेनैवमभिसंबन्धयंतं उपर्युपरि वैमानिकाः प्रतिकल्पं प्रति प्रस्तार च स्थित्यादिभिरधिका इति ।
तत्र स्थितिः-उक्त्या जघन्या च । सा उपरिष्टाद्भवत्येते । इह तु वचनं येषां समा भवति तेषामपि गुणतो-
धिकत्वज्ञापनार्थं । यः प्रभावः सौधर्मकत्वदेवानां विग्रहानुग्रहविक्रियापराभियोगादिषु, उपर्युपरि ततोऽनं-
तगुणः । मदाभिमानतया अल्पसंक्रिष्टत्वाच्च न भ्रवतते । एवं सुखादयोपि प्रत्येतव्याः । लेश्यानिघमः उपरि-
वक्ष्यते इह तु वचनं यत्र विधानं समानं तत्रापि कर्मनिशुद्धितोधिका भवति इति प्रातिपादनार्थं । यथा
स्थित्यादिभिरुपर्यधिका एव गत्यादिभिरपि इत्यतिप्रसंगे तन्निवृत्त्यर्थमाह—

गतिशरीरपरिग्रहाभिमानतो हीनाः ॥२१॥

देशांतरमाप्तिहेतुर्गतिः ॥ १ ॥ उभयनिमित्तत्वात् उलयमानः कायपरिस्पंदो गतिरित्युच्यते ।

शरीरमुक्तलक्षणं ॥ २ ॥ औदारिकर्षकक्रिधिःऽऽहारकतेजसकार्मणानि शरीराणि इत्यत्र शरीर-
मुक्तलक्षणं ।

लोभरूपायोदयान्मूर्छा परिग्रहः ॥ ३ ॥ लोभरूपायवेदनीयस्य उदयान्मूर्छासंरुल्यः परिग्रह
इत्याख्यायते ।

मानरूपायोदयापादितोभिमानः ॥ ४ ॥ मानरूपायवेदनीयस्य उदयापादितोऽहंकारः अभि-
मान इति कथ्यते । गतिश्च शरीरं च परिग्रहश्च अभिमानश्च गतिशरीरपरिग्रहाभिमानाः तैः गतिशरीरपरि-

ग्रहभिमानत । तस्मिन्करणे 'आद्यादिभ्य उपसख्यान, इति तसि । यदि हि अपादानविवक्षा स्यात् अहीयरुहोरिति प्रतिषेध स्यात् ।

गतिग्रहणमादौ लक्षणद्वययोगात् ॥ ५ ॥ गतिग्रहणमादौ क्रियते कुत ? लक्षणद्वययोगात् द्वे द्वे मुधिस अल्पात्तर, इति ॥

ततः शरीरग्रहण तस्मिन् सति परिग्रहोपपत्ते ॥ ६ ॥ तत पर शरीरग्रहण क्रियते कुत ? तस्मिन् सति परिग्रहोपपत्ते । सति शरीरे परिग्रहा ममेद बुद्धिरूपजायते ।

तद्भवेपि केवलिन परिग्रहेच्छाभाव इति चेन्न देवाधिकारात् ॥७॥ स्यादेतत् शरीरयोपि केवलिन ममेदमिति सकल्पो न विद्यते ततोऽप्य हेतुव्यभिचार इति तन्न, किं कारण ? देवाधिकारात् । देवा हि रागादिमत-अधिकृता, तेपामत्रय सति शरीरे परिग्रहाभिलाषण भवितव्यमिति नास्ति व्यभिचार ।

तन्मूलत्वात्तदनतरमाभिमानगूहणं ॥ ८ ॥ परिग्रहमूलो हि लोकऽभिमानो दृष्ट, ततोऽप्य तदनतर ग्रहण क्रियते । उपर्युपर्युपरि तनापर्युपरि देवानां उक्ता मत्यादयो हीना वेदितव्या । तद्यथा-सौधर्मेशानयोर्देवा ऋषादिनिमित्ता गतिं महाविषयत्वेन मुहुर्मुहुर्दृष्ट्या वाऽधिकांसास्कादति न तयोपरि देवा विषयाभिश्चगोत्रिकाभावात् । ततस्तान्निमित्ता गतिरपि क्रमेण क्षीयते । शरीरमपि सौधर्मेशानयोर्देवानां सत्पारत्निसमाण । सनकुगारमाहेंदयो षडरत्निसमाण । ब्रह्मलोकत्रयोत्तरलातयकापिठेषु पचारत्नि । शुक्र-महानुक्रशतरसहस्रोषु च चतुररत्नि । आनतप्राणतयोरर्चतुर्थारत्नि । आरणाच्युतयोरत्नित्रितयप्रमाण । अधोमैत्रेयकेषु अर्धतृतीयारत्नि, मध्यममैत्रेयकेषु अरत्नद्वयमात्र, उपरिमैत्रेयकेषु अनुदिशविमानेषु च अभ्यर्धरत्नि, अनुत्तरेष्वरत्निसमाणमात्र । परिग्रहोपि विमानपरिवारादिलक्षण उपर्युपरि हीन इत्युक्त पुरस्तात् । कुत पुनर्युपरि परिग्रहाभिमानहानिरिष्यते—

प्रतनुकषापत्वाल्पसंक्रेशवधिविशुद्धितत्त्वावलो कनसंवेगपरिणामानामुत्तरात्तराधिक्रियाद् भिमानहानिः ॥ ९ ॥ प्रतनुकषापत्वाल्पसंक्रेशो भवति, ततोऽप्यधिविशुद्धिर्जायते, संक्रेशवशादवधि क्षीयते इत्युक्त पुरस्तात् । ततोऽप्यधिविशुद्ध उपर्युपरि देवा शरीरमानसदु खपरीतान् नारकतैर्यमोनमानुषान् प्ररुषेणाऽवलोकयति । ततस्तान्निमित्तसंवेगपरिणाम ससाराद्भीरुता, उपजायते । ततो दु खं दृष्टुं दुरतपु परिग्रहपु अभिमाना हीयते । किं च—

विशुद्धपरिणामप्रकर्षनिमित्तत्वाच्च उपर्युपर्युपपत्तेः ॥ १० ॥ इह विशुद्धपरिणाममेदनिमित्त पुण्यकर्मव्यतिकल्प, तदुत्पत्को देवेषु उपपद्यते इति उपर्युपरि अभिमानहानि । कारणसदृश हि कार्यं दृष्टमिति । तद्यथा—तैर्मैत्रेयानेषु अतस्मिन् पर्याप्ता पचेद्विया संख्येयवर्षायुषु, अल्पशुभपरिणामवशेन पुण्यवधमनुभूय भवनवासिषु व्यतरपु च उपपद्यते । त एव सङ्गिनो मिथ्यादृष्टय, सासादनसम्यग्दृष्टयश्चाऽऽसहस्राराहुपद्यते त एव सम्यग्दृष्टय सौधर्मैदिषु अच्युतातेषु जायते । असंख्येयवर्षायुषु, तिर्यग्मनुष्या मिथ्यादृष्टय सासा दनसम्यग्दृष्टयश्चाऽऽप्यातिप्लेभ्य उपजायते । तापसाश्चोक्त्या त एव सम्यग्दृष्टय सौधर्मेशानयोर्ज मानुभवति । मनुष्याः संख्येयवर्षायुषु मिथ्यादर्शना सासादनसम्यग्दर्शनाश्च भवनवासिषुभृतिपूपरिमैत्रेयकातेषु उप पादमास्कादति । परित्राजकाना दवेषूपपाद आ ब्रह्मलोकात् । आजीवकाना आ सहस्रारात् । तत ऊर्ध्वमन्यलिगाना नास्युपपाद । निम्रैथलिगधराणामेव-उरुकृष्टतपानुष्ठानोपचितपुण्यवधाना । असम्यग्दर्शनानामुपरिमैत्रेयकां तेषु उपपाद तत ऊर्ध्व सम्यग्दर्शनज्ञानचरणप्रकर्षोपेतानामेव जम नेतरथा । श्रावकाणां सौधर्मादिष्वच्यु- तातेषु जम नाधो नोपरीति परिणामविशुद्धिप्रकरणयोगादेव कल्पस्थानानिश्चये योगोवसय । पुरस्तात्त्रिपु निकायेषु देवानां लक्ष्याधिकारक इदानीं वैमानिकेषु लक्ष्याविधिप्रतिपरवर्धमाह—

पीतपद्मशुक्लेश्या द्वित्रिशेषेषु ॥ २२ ॥

किमर्थं पृथग्देश्याभिधानं क्रियते ननु पत्रैवान्यो देश्याविधिः तत्रैवेदं वक्तव्यं ! अत उत्तरं पठति—
 पृथग्देश्याभिधानं लघ्वर्थं ॥ १ ॥ पृथग्देश्याभिधानं क्रियते लघ्वर्थं तत्र हि पाठे क्रियमाणे
 वैमानिकानां स्वामिनां भेदेन निर्देशः कर्तव्यः स्यात् । अथ कोऽयं निर्देशः ! पीतपद्मशुक्लेश्या इति । पीता च
 पद्मा च शुक्ला च पीतपद्मशुक्लाः ता देश्या येषां त इमे पीतपद्मशुक्लेश्या इति । यद्येन द्वेद्वेषुवदभावात् निर्देशो
 नोपपद्यते ! नैष दोषः औत्तरपदिकं ह्यस्त्व, यथाकार्यविपरिणामाद्वा सिद्धं । “दुतायां तपरकरणं मध्यमविलंबि-
 तयो रूपसंख्यानमि” त्यत्रौत्तरपदिकं ह्यस्त्वमेवमिहापि वेदितव्यं ।

तत्र कस्य का देश्या इत्यत्रोच्यते—

सौधर्मशानीयाः पीतलेश्याः ॥ २ ॥ सौधर्मशानीया देवाः पीतलेश्या दृष्टव्याः ।

सानत्कुमारमाहेंद्रियाः देवाः पीतपद्मलेश्याः ॥ ३ ॥ सानत्कुमारे माहेंद्रे ष देवाः पीतपद्म-
 लेश्याः प्रत्येतव्याः ।

मल्ललोकमल्लोत्तरलतावकापिष्टेषु पद्मलेश्याः ॥ ४ ॥ चतुर्थेषु देवाः पद्मलेश्याः दृष्टव्याः ।

शुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारेषु पद्मशुक्लेश्याः ॥ ५ ॥ चतुर्थेषु देवाः पद्मशुक्लेश्या विज्ञेयाः ।

आनतादिषु शेषेषु देवाः शुक्लेश्याः ॥ ६ ॥ आनतादिषु शेषेषु देवाः शुक्लेश्याः प्रत्येतव्याः ।
 तत्राप्यनुदिशानुचरेषु परमशुक्लेश्याः ।

शुद्धमिश्रलेश्याविकल्पानुपपत्तिः सूत्रेणभिधानादिति चेन्न मिश्रयोरन्यतरगूहणात् यथा-
 लोके ॥७॥ स्यान्मतं-उक्तो लेश्याविकल्पः शुद्धो मिश्रश्च नोपपद्यते, कुतः ! सूत्रेऽनभिधानात् इति तन्न,
 किं कारण ! मिश्रयोरन्यतरगूहणात्, यथा लोके । तद्यथा—उत्तत्रिणो गच्छंतीत्यल्लत्रिणपि उत्तत्रिण्यपदेशः एवमिहापि
 मिश्रयोरन्यतरगूहणेन ग्रहणं भवति इति पीतपद्मलेश्याः पूर्वग्रहणेन परग्रहणेन वा गृह्यन्ते, एवं पद्मशुक्-
 लेश्या अपीति नास्ति दोषः ।

द्वित्रिशेषग्रहणादग्रहणमिति चेन्नोच्छ्रान्तः संबन्धोपपत्तेः ॥ ८ ॥ स्यान्मतमेवमपि ग्रहणं नोप-
 पद्यते कुतः ? द्वित्रिशेषग्रहणात् सूत्रे द्वेषु पश्यते द्वयोः पीतलेश्याः, त्रिषु पद्मलेश्याः, शेषेषु शुक्लेश्या इति
 तच्चानियमिति, तन्न किं कारणं ? इच्छान्तः संबन्धोपपत्तेः । एवं हि संबन्धः क्रियते द्वयोः कल्पयुगलयोः पीत-
 लेश्याः, सानत्कुमारमाहेंद्रयोः पद्मलेश्याया अनिश्चिन्तातः । मल्ललोकादिषु त्रिषु कल्पयुगलेषु पद्मलेश्याः शुक्रमहा-
 शुक्रयोः शुक्लेश्याया अनिश्चिन्तातः । शेषेषु शतारादिषु शुक्लेश्याः पद्मलेश्याया अनिश्चिन्तातः, इति नास्त्यार्थविराधः ।

साजंत्तरश्रयसाह ॥ ९ ॥ अप्यत्र पाठांतरमाश्रियते किं पुनः तत् पीतमिश्रपद्ममिश्रशुक्लेश्याः । द्वि-
 द्विचतुश्चतुःशेषेष्विति, ततो न कश्चिदार्थविरोधः ।

निर्देशवर्णपरिणामसंक्रमकर्मलक्षणगतिस्वामित्वसाधनसंरुपाक्षेपस्यार्जनफालांतरभावा
 एवदुस्त्वैव साध्या लेश्याः ॥ १० ॥ एतन्निर्देशादिभिः षोडशानिखुरयोगद्वारैः देश्याः साधयितव्याः ।
 तत्र निर्देशास्तावत्—कृष्णलेश्या नीललेश्या कपोतलेश्या तेजोलेश्या पद्मलेश्या शुक्लेश्या धेनी । धर्मा भ्रमरम-
 पूरकउफपोततपनीपद्मसंस्तरणयोः यथाक्रमं देश्याः । यथांतरमासां अनंतविकल्पं, एकद्वित्रिचतुःशेषेषु षोडश-
 संक्षेपेषु षोडशेषेषु षोडशेषेषु कृष्णलेश्याः षोडशेषेषु षोडशेषेषु । एवमितरं अपि । परिणामः—शेषेषु षोडशेषेषु
 प्रमाणेषु अतद्वेषेषु षोडशेषेषु कथयौदयस्थानेषु उल्लेखमध्यमत्रयन्यांशकेषु संज्ञेनाहान्या परिणामा मनः अनुभा-
 रितम्; कृष्णनीलकपोतलेश्याः परिणमन्ते तथा जघन्यमध्यमोः कृष्णशक्ये निगुद्विहदरा तिष्ठः शुभाः तत्रः
 पद्मशुक्लेश्याः परिणमन्ते । तथोः कृष्णमध्यमत्रयन्यांशकेषु निगुद्विहान्या तिष्ठः शुभाः परिणमन्ते । तथा जघ-
 न्यमध्यमोः कृष्णशक्ये संज्ञेनाहान्या तिष्ठः, अनुभाः परिणमन्ते । एकैका चात्र देश्या अतद्वेषेषु षोडशेषेषु प्रमाण

परिणामाऽप्यनसायस्थाना । सक्रम , कृष्णलेश्यासंक्रियमानो नान्यां लेश्यां सक्रामति, कृष्णलेश्ययैव पदस्थान-
पतितेन सक्रमेण वर्धते तद्यथा—कृष्णलेश्याया यत्प्राथमिक संक्रेशस्थान तत्. स्थानादनतभागाम्बधिका
वृद्धिरसंख्येभागाऽम्बधिका वा सख्येयभागाम्बधिका वा सख्येयगुणाम्बधिका वा असख्येयगुणाम्बधिका वा
अनतगुणाम्बधिका वा । तथा हीयमानापि लेश्यांतरसक्रम न करोति कृष्णलेश्ययैव पदस्थाननिपतितसक्रमेण
हीयते तद्यथा—कृष्णलेश्याया यदुत्कृष्टसंक्रेशस्थान तत् स्थानादनतभागहान्या असख्येयभागहान्या सख्येय-
भागहान्या वा सख्येयगुणहान्या वा असख्येयगुणहान्या वा अनतगुणहान्या वा, यदा कृष्णलेश्या अनतगुणहा-
न्या हीयते तदा नीललेश्याया उत्कृष्ट स्थान सक्रामति तदैव कृष्णलेश्यासंक्रियमानस्य एको विकल्पो वृद्धौ
स्वस्थानसक्रमा नाम । हानौ पुनर्द्वौ विकल्पो स्वस्थानसक्रम परस्थानसक्रमश्चेति । एवमितरास्वपि लेश्यासु
वृद्धिहान्यो सक्रमविकल्पविधिर्वेदितव्य । अथ तु विशेष शुक्ललेश्यस्य विशुद्धिवृद्धौ लेश्यांतरसक्रमा नास्ति
स्वस्थानसक्रमोस्ति । सश्लेश्वद्वौ विशुद्धिहानौ तु स्वस्थानसक्रमोप्यस्ति परस्थानसक्रमोपि । मध्यलेश्याना हानौ
वृद्धौ च उभावपि सक्रमौ स्त । अनतभागपरिवृद्धि कया परिवृद्ध्या ' सर्वजीवैरनतभागपरिवृद्ध्या । अस-
ख्येयभागपरिवृद्धि कया परिवृद्ध्या ' असख्येयलोकभागपरिवृद्ध्या । सख्येयभागपरिवृद्धि कया परि-
वृद्ध्या ' उत्कृष्टसख्येयभागपरिवृद्ध्या । सख्येयगुणवृद्धि कया परिवृद्ध्या ' उत्कृष्टसख्येयगुणपरिवृद्ध्या ।
असख्येयगुणपरिवृद्धि कया परिवृद्ध्या ' असख्येयलोकगुणपरिवृद्ध्या । अनतगुणपरिवृद्धि कया परिवृद्ध्या '
सर्वजीवाऽनतगुणपरिवृद्ध्या । लेश्याकर्म उच्यते—जबूकलभक्षण निदर्शन कृत्वा, स्वधर्मिष्ठपशाखानुशाखा
विडिकाद्येदनपूर्वक फलभक्षण स्वय पतितफलभक्षण चोद्दिश्य कृष्णलेश्यादय प्रवर्तते । अथ लक्षणमुच्यते-
" अनुनयानम्युपगमोपदेशाग्रहणवैराभोचनाऽतिचढत्यदुमुख वनिरनुकपताऽश्वेनमारण्यपरितोषणादि कृष्ण
लेश्यालक्षण, । ' आलस्यविज्ञानहानिकार्यानिष्ठापनभीरुताविषयातिगृहीमायात्पूणातिमानवचनाऽनुतभाषिता
चापलातिलुन्धयादि नीललेश्यालक्षण, । ' मास्यपैश्वर्यपरपरिभवाऽऽमप्रशासापरपरिवादवृद्धिहायगणना
ऽऽमीयजीवितनिरासताप्रशास्यमानधनदानयुद्धमरणोधमादि कपोतलेश्यालक्षण, । दृढमिन्तासानुक्रोशव
सत्यवाददानशीला मीयकार्यसपादनपटुविक्रानयोगसर्वधर्मसमयदर्शनादितेजोलेश्या लक्षण । ' सयराक्य
क्षमोपेतपडितसान्त्विकदानविशारदचतुरर्जुगुरुदेनतापुजाकरणनिरतत्वादि पद्मलेश्यालक्षण, । ' वैरागमोह
विरहरिपुटोपाग्रहणानिदानजननसर्सायन्यत्रार्थरभौदासौन्यश्रयोमार्गानुष्ठानादि शुक्ललेश्यालक्षण, । गति
रुच्यते कपोतलेश्यापरिणत आत्मा कां गतिं गच्छतीति षड्विंशतितिरुत्प्रेष्य लेश्याशकेषु आयुषो ग्रहणहृतव-
धष्टवशका मध्यमा । धुत पुनरेतदनुगम्यते, इति चेत् अष्टाभि-अकर्म मध्यमन परिणामेनाऽऽयुर्क-
र्माति इत्याषोपदेशात् । शेषा अष्टादशलेश्याशका गतिविशेषहेतुव पुण्यपापविशपोपचयहतुवात्तथा तदपक्षो
मध्यमपरिणाम तद्याग्यायुर्वेधहतुर्भवाति तत् आयुर्नामकर्मोदयापादिता गतिविशेषो लेश्यावशदवसेय ।
तद्यथा उत्कृष्टशुक्ललेश्याशकपरिणामादात्मान काल कृत्वा सर्वार्थसिद्ध याति । जघन्यशुक्ललेश्याशकपरिणामात्
शुक्रमहापुक्रशतारसहस्रारान् याति । मध्यमशुक्ललेश्याशकपरिणामात् आनतादिषु प्राक् सर्वार्थसिद्धादु पद्यते
उत्कृष्टपद्मलेश्याशकपरिणामात् सहस्रारमुपगच्छति जघयपद्मलेश्याशकपरिणामात् सान्जुमारमहेंद्रौ याति
मध्यमपद्मलेश्याशकपरिणामात् ब्रह्मलोकदिषु आ शतारादुपद्यते । उत्कृष्टतेजोलेश्याशकपरिणामात् सान्जु-
मारमहेंद्रकस्त्राल्यचन्द्रकश्रेणिविमाना यास्कदति । जघयतजोलेश्याशकपरिणामात् सौधर्मेशानप्रथमेंद्रकश्रेणि
विमानानि याति।सध्वमतजालेश्याशकपरिणामात् चन्द्रादीद्रकश्रेणिविमानाद् आ बलभद्रेंद्रकश्रेणिविमानेभ्य रुप-
पद्यते । उत्कृष्टकृष्णलेश्याशकपरिणामात् अप्रतिष्ठानमवितिष्ठति । जघन्यकृष्णलेश्याशकपरिणामात् पच
म्यामघ ईद्रकनरक तामिश्रसन्नक सन्नयते । मध्यमकृष्णलेश्याशकपरिणामात् हिमेंद्रकादिषु आ महारौरवा
दुपजायते । उत्कृष्टनीललेश्याशकपरिणामात् पचम्या मध्येंद्रकमवाप्नुवति । जघन्यनीललेश्याशकपरिणामात्
वालुकार्थं तत्रेंद्रक याति । मध्यमनीललेश्याशकपरिणामात् शालुकाया त्रसेंद्रकादिषु शषेंद्रकातपु उत्पद्यते ।
उत्कृष्टकपोतलेश्याशकपरिणामात् वालुकाप्रभार्या सप्रज्वलितनरक याति जघन्यकपोतलेश्याशकपरि-
णामात् रत्नप्रभार्या समेतक याति । मध्यमकपोतलेश्याशकपरिणामात् शैबकादिषु आ सज्यालितेंद्रकादुपप-

घते । मध्यमकृष्णनीलकपोततेजोलेइयाशकपरिणामात् भननवासिन्व्यतरज्योतिष्कापृथिव्यवुवनस्पतीन्
 व्रजति । मध्यमकृष्णनीलकपोतलेइयाशकपरिणामात् तेजोवासुकायिकेषु जायते । देवनारका स्वलेइयाभि
 तिर्यग्मनुष्यानुयोगाना याति । स्वामित्यमु यते—रत्नप्रभाशर्कराप्रभयो नारका कपोतलेइया । बालुका-
 प्रभाया नीलकपोतलेइया । पकप्रभाया नीललेइया । घूमप्रभाया नीलकृष्णलेइया । तम प्रभाया कृष्णलेइया ।
 महातम प्रभाया परमकृष्णलेइया । भननवासिन्व्यतरज्योतिष्का कृष्णनीलकपोततेजोलेइया । एकद्वित्रिच
 तुरिंद्रिया सक्लिष्टत्रिलेइया । असक्लिष्टचतुर्द्वयतिथैच सक्लिष्टचतुर्लेइया । सक्लिष्टचतुर्द्वयतिरर्था मनुष्याणा च
 मिथ्यादृष्टिसासादनसम्पद्दृष्टिसम्पद्भूमिगणदृष्टसयतसम्पददृष्टाना पडपि लेइया । सयतासयतप्रमत्तसयताऽ
 प्रमत्तसयतानां तिस्र शुभा । अपुनकरणादीना सयोगकेवल्यताना शुक्लेइयैव । अयोगकेवलिनोऽलेइया ।
 सौधर्मशानीया तेजोलेइया । सानकुमारमाहेंद्रीया तेज पद्मलेइया । ब्रह्मब्रह्मोत्तरलांतमकापिष्टेषु देवा पद्मले
 इया । शुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रेषु पद्मशुक्लेइया । आनतादिष्वासवार्धसिद्धात् शुक्लेइया । सवार्धसिद्धा पर-
 मशुक्लेइया । साधनमुच्यते—द्रव्यलेइया नामकर्मेदयानिमित्ता । भावलेइया कषायोदयक्षयोपशमप्रशमप्रक्षय
 कृता । सत्या कथ्यते—कृष्णनीलकपोतलेइया एकश द्रव्यप्रमाणेनाऽनताऽनता । अनतानताभिरुत्सर्पि
 ष्ववसर्पिणीभिर्नीपहियते कोलेन । क्षेत्रेणाऽनंतानतलोकास्तेजोलेइया । द्रव्यप्रमाणेन ज्योतिर्देवा, साधिका
 पद्मलेइया । द्रव्यप्रमाणेन सक्लिष्टचतुर्द्वयतिर्यग्योनीना सख्येयभागा शुक्लेइया पत्योपमस्याऽसख्येयभागा ।
 क्षेत्रमु यते—कृष्णनीलकपोतलेइया एकश स्वस्थानसमुद्घातोपपादै सर्ल्लोके घतते । तेज पद्मलेइया
 एकश स्वस्थानसमुद्घातोपपादैकलोकस्याऽसख्येयभागे शुक्लेइया स्वस्थानोपपादाभ्या लोकस्यासख्येय
 भागे समुद्घातेन लोकस्यासख्येयभागे ' असख्येयेषु भागेषु ' सर्वलोके वा । स्पर्शनमुच्यते—कृष्णनीलकपो
 तलेइया स्वस्थानसमुद्घातोपपादे सर्ल्लोक स्पृष्ट । तेजोलेइयै स्वस्थानेन लोकस्यासख्येयभाग, अष्टौ चतु
 र्दशभागा वा देशोना । समुद्घातेन लोकस्याऽसख्येयभाग—अष्टौ नव चतुर्दशभागा वा दशोना । उपपा
 देन लोकस्यासख्येयभागा अप्यर्धचतुर्दशभागा वा देशोना । पद्मलेइयै स्वस्थानसमुद्घाताभ्यां लोकस्या
 सख्येयभाग अष्टौ चतुर्दशभागा वा देशोना । उपपादेन लोकस्यासख्येयभाग पचचतुर्दशभागा वा देशो
 ना । शुक्लेइयै स्वस्थानोपपादाभ्यां लोकस्यासख्येयभाग स्पृष्ट पदचतुर्दश भागा वा देशोना । समुद्घा
 तेन लोकस्याऽसख्येयभाग पदचतुर्दशभागा वा दशोना, असख्येया वा भागा सर्ल्लोको वा । काल
 उच्यते—कृष्णनीलकपोतलेइयाना एकश जघन्येनाऽमुहूर्त, उ कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि साधि
 कानि सप्तदशसागरोपमाणि साधिकानि सप्तसागरोपमाणि साधिकानि । तज पद्मशुक्लेइयानामकश
 कागे जघन्येन, अतमुहूर्त, उ कर्षेण द्वे सागरोपमे साधिक अष्टदश सागरोपमाणि साधिकानि त्रयस्त्रि
 ष्सागरोपमाणि साधिकानि । अतरमभिर्घायते—कृष्णनीलकपोतलेइयानां—एकश अंतर जघन्येनाऽतमु
 हूर्त, उ कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि साधिकानि । तज पद्मशुक्लेइयानामकश, अतर जघन्येनाऽतमु
 हूर्त उ कर्षेणानत बालाऽसख्यया पुद्गल्पपरिवर्ता । भावो न्यारवायते पडपि लेइया औदयिकभावा
 शरीरनामोहनीयकर्मेदयापादितत्वात् । अल्पबहुत्व वच्यते—सर्ल्लत स्तोका शुक्लेइया पद्मलेइया अस
 ख्येयगुणा अत्रया अनतगुणा कपोतलेइया अनतगुणा नीलकपोतलेइया विशेषाधिका कृष्णलेइया विशेषे
 याधिका । आह—कल्पोपपन्ना इत्युक्त तत्रेद न ज्ञायत के कल्या ' इत्यत्रोच्यते—

प्राग्भवेयकेभ्यः कल्पाः ॥२३॥

इदं न ज्ञायते युत आरभ्य कल्या भवति इति सौधर्मादिप्रहणमनुवर्तत तेनायमर्थो लभ्यत सौधर्मादय
 कल्या इति । यद्यत् तदनतरमेवेद वक्तव्य ' अत उत्तर पठति—

सौधर्मादनतर कल्पाभिधाने व्यनधानप्रसंगः ॥ १ ॥ यदि सौधर्मादनंतर कल्पाभिधान
 कियते व्यनधान प्रसज्येत । कल्प ' सितिप्रभावादिस्त्रयस्य । सति च व्यनधाने तेन विधायमानोऽर्ध

कल्पेभ्येन स्यात् अनतरत्वाद् भ्रमेयकादिषु न स्यात् व्यंवाहितत्वात् । इह पुनः पाठे सति शिखादिविशेष-
विधिरविशेषेण सिद्धो भवति । अथ के कल्पातीताः ?

कल्पातीतसिद्धिः परिशेषात् ॥ २ ॥ कल्पातीतानां सिद्धिर्भवति । कुतः ? परिशेषात् परिशिष्टा
भर्मा भ्रमेयकादयोऽनुचराताः ।

भवनवास्याद्यतिप्रसंग इति चेत् उपर्युपरीत्याभिसंबंधात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् परिशिष्टा यदि
कल्पातीताः भवनवास्यादीनामपि वैमानिकत्वमपि प्रसज्येत इति, किंकारणं ? उपर्युपरीत्यभिसंबंधात् । उप-
र्युपरि वैमानिका नाधस्तात् इति, तेन कल्पातीता अहमिन्द्रा एव । कथं पुनस्तेषामहमिन्द्रत्व ? सामानिकादि
विकल्पाभावात् ।

चतुर्गिःकायोपदेशानुपपत्ति पद्मसप्तसंभवादिति चेन्न तत्रैवातर्भावात् लौकांतिकवत् ॥४॥
स्यान्मत च त्रयो देवनिकाया इत्युपदेशो नोपपद्यते इति । कुत ? पद्मसप्तसंभवात् । पण्डिकायाः सभवति भवन
पातालव्यतरज्येतिभ्रकल्पमिमानाधिष्ठानात् । भवनवासिनो दशविधा उक्ताः । पातालवासिनो लवणोदादि
समुद्रात्सा. मुक्षितप्रभासादयः । व्यतरा अनारुतप्रियदर्शनादयः जंबूद्वीपाभिपतयः । ज्योतिष्काः पंचविधा
व्याख्याताः । कल्पोपपन्ना द्वादश वर्णिताः । विमानानि भ्रमेयकादीनि उपदिष्टानि । अथवा सप्तदेवनिकायाः त
एताऽऽकाशोपपन्नैः सह, आकाशोपपन्नाध्वत्वारदशविधाः पांशुतापि-लवणतापि-तपनतापि-भजनतापि-सोम-
कायिक-यमकायिक-वरुणकायिक-वैश्रवणकायिक-पितृकायिक-अनलकायिक-रिष्टक-अरिष्ट-सभवा इति तत्र किं-
कारणं ? तत्रैवातर्भावात्, लौकांतिकवत् । यथा लौकांतिकानां कल्पवासिध्वतर्भावात् न निक्रायांतरत्व ।
तथा पातालवासिना आकाशोपपन्नानां व्यंतरेष्वंतर्भावात्, कल्पवासिना च वैमानिकत्वात् न निक्रायांतरत्व ।
इति नास्ति चातुर्गिःहानि । आह य एते दृष्टातत्वेनोपात्ताः लौकांतिकास्ते कस्मिन् कल्पे भवतीत्यत्रोच्यते ।

ब्रह्मलोकालया लौकांतिकाः ॥ २४ ॥

एव्य तस्मिंस्त्रीपंत इत्यालयः ॥ १ ॥ यत्र प्राणिन एव्य लीयते स आलयो निवास इत्यर्थः
ब्रह्मलोक आलयो येषां ते ब्रह्मलोकालयाः ।

सर्वब्रह्मलोकदेवानां लौकांतिकत्वप्रसंग इति चेन्न लोकांतोपश्लेषात् ॥ २ ॥ स्यादेतद्ब्रह्म-
लोकालया इत्यविशेषाभिधानात्तेषां सर्वेषां लौकांतिकत्व प्रसज्येत इति ? तत्र किंकारणं ? लोकांकातोपश्लेषात्
ब्रह्मलोकस्यातो लोकांत तस्मिन् भवा. लौकांतिका. । अथवा जातिजरामरणाकीर्णो लोकः तस्यातो लोकांतः
तत्प्रयोजना लौकांतिका, ते हि परीतससारा ततश्च्युता एक गभवासं-अवाप्य परिनिर्वाति । तेषां सामा-
न्येनोपदिष्टानां भेदप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते—

सारस्वतादित्यवह्न्यरुणगर्दतोयतुपिताव्यावाधारिष्ठाश्च ॥२५॥

फ इमे सारस्वतादयः ?

पूर्वोत्तरादिषु दिक्षु यथाक्रमं सारस्वतादयः ॥ १ ॥ पूर्वोत्तरादिषु अष्टासु अपि दिक्षु यथा
क्रममेते सारस्वतादयो देवगणा वेदितव्याः । तद्यथा अरुणसमुद्रभवः मूले सख्येययोजननिस्तारः तमस्कध,
समुद्रबद्धलोकाकारः अतितीव्राधकारपरिणाम स ऊर्ध्वं क्रमवृद्ध्या गच्छन् मर्ष्येऽन्ये च सख्येययोजनवाहुस्यः
अरिष्टविमानस्याधोभागे समेत कुक्कुटबुटीवदस्थितः तस्योपरि तमोराजयोष्टातुपत्य अरिष्टेन्द्रकाविमानस-
प्रणिभ्यः । तत्र चतसृष्वपि दिक्षु ब्रह्म गता' तिर्यगालोकातात्, तदनतरेषु सारस्वतादयो देवा । तत्र पूर्वो-
त्तरकोणे सारस्वतविमान, पूर्वस्या दिशि आदित्यविमान, पूर्वदक्षिणस्यां बन्धिनिमान, दक्षिणस्यामरुणाधिमान,

दक्षिणापरकोणे गर्दतोपविमानं, अपरस्या तुषितमिमानं, अपरोत्तरकोणेऽव्याप्यविमानं, उत्तरस्यापरिष्टविमानं ।

चशब्दसमुच्चिताः तर्दतराक्षवर्तिनः ॥२॥ तेषामतरालेषु चशब्दसमुच्चिताः द्वद्वयुया देवगणाः प्रत्येतन्याः । तत्रया—

अग्न्याभमूयाभचंद्राभसत्याभश्रेयस्करक्षेमकरवृषभेष्टकामवरनिर्माणरंजोदिगंतरक्षितात्म-
रक्षितसर्वरक्षितमरुद्दस्वश्वविश्वारूपाः ॥ ३ ॥

एते अग्न्याभादयः षोडश देवगणाः लौकातिकभेदाः कथ्यते । सारस्वतादित्यातर अग्न्याभसूर्याभाः, आदित्यबृहस्पतेर चंद्राभसत्याभाः, बन्द्यरूणांतराले श्रेयस्करक्षेमकराः, अरुणगर्दतोयातराले वृषभेष्टकामचंरा, गर्दतोयतुषितमध्ये निर्माणरंजोदिगतरक्षिता, तुषिताव्याप्यमध्ये आत्मारक्षितसर्वरक्षिताः, अव्याप्यारिष्टा-
तराले मरुद्दस्व, अरिष्टसारस्वतातरे अपरविश्वाः, तान्येतानि मिमानानि तन्निवासिना तयोमात् तत्सार-
स्वताः सप्तशतसख्याः, आदित्याश्च सप्तशतगणनाः, बृहस्पतः सप्तसहस्राणि नवोत्तराणि, तुषिताश्च
तावत् एव, अव्याप्या एकादशसहस्राणि एकादशानि, आरिष्टा अपि तावत् एव । चशब्दसमुच्चितानां
सख्येत्युच्यते—अग्न्याभे देवाः सप्तसहस्राणि सप्ताधिकानि । सूर्याभे सुरा नवसहस्राणि नवाधिकानि ।
चंद्राभे सुराः एकादशसहस्राणि एकादशानि । सत्याभे विबुधा. त्रयोदशसहस्राणि त्रयोदशानि । श्रेयस्करे
देवाः पचदशसहस्राणि पचदशाधिकानि । क्षेमकरे अमराः सप्तदशसहस्राणि सप्तदशानि । वृषभेष्ट
सुरा एकादशविंशतिः सहस्राणि एकादशविंशतिश्च । कामनरेऽमराः एकविंशतिःसहस्राणि एकविंशतिश्च ।
निर्माणरजसि देवाः त्रयोविंशतिःसहस्राणि त्रयोविंशतिश्च । दिगतरक्षिते देवाः पचविंशतिःसहस्राणि पचविं-
शतिश्च । आत्मारक्षिते सुरा. सप्तविंशतिःसहस्राणि सप्तविंशतिश्च । सर्वरक्षिते विबुधाः एकादशविंशतिःसह-
स्राणि एकादशविंशतिश्च । मरुति देवाः एकत्रिंशत्सहस्राणि एकत्रिंशत्श्च । वसुनि सुराः त्रयोत्रिंशत्सहस्राणि त्र-
योत्रिंशत्श्च । अश्वे सुराः पचत्रिंशत्सहस्राणि पचत्रिंशत्श्च । विश्वे देवाः सप्तत्रिंशत्सहस्राणि सप्तत्रिंशत्श्च
एते चतुर्विंशतिः लौकातिकगणाः समुदिताः चत्वारिंशत्सहस्राणि अष्टसप्तविंश शतानि पञ्चत्तराणि ।
सर्वे ते स्वतन्त्राः हीनाधिकत्वाभावात्, विषयरतिविरहादेवर्षयः, तत् इतरेषा देवानामर्चनीयाः अर्तुदशपूर्व-
धरा. सत्तव ज्ञानभावनावहितमनसः ससाराणित्यमुद्दिग्नाः अनित्याशरणायनुपेक्षासमाहितमानसाः अति-
विशुद्धसम्यग्दर्शनाः तीर्थकरानिष्कमगप्रतिबोधनपराः । नामकर्मेणाऽसख्योत्तरात्तरप्रकृतिवात् ससारीणा-
जीवानां सज्ञा. शुभाशुभनामकर्मोदयापादिता. वेदितव्याः । एतमय कार्मेणशरीरप्रणालिक्रिया आश्रयापेक्षा-
यापादितमुखदुःखाना भव्याभ्यभेदाहितद्वैविध्याना प्राणिना ससारोऽनादिः; अपर्ष्वसानः अन्येषा
मोहोपशमप्रवृत्तन प्रत्यादृताना अप्रतिपतितसम्यग्दर्शनाना परीतविषयः सप्ताद्यानि भवप्रहणानि उत्कर्षेण
वर्तते । जघन्येन द्विप्राणि अनुवर्ष्याच्छ्रियते । प्रतिपतितसम्यक्त्वाना तु भाज्ये । आह—प्रतिपतितसम्य-
क्त्वेपु किमविशेष एव आहोस्वित् कश्चिदस्ति प्रतिविशयः । इत्यत्रोच्यते ॥

विजयादिषु द्विचरमाः ॥२६॥

विजयादिषु इति ।

आदिशब्दः प्रकारार्थः ॥ १ ॥ अयं आदिशब्दः प्रकारार्थोदृष्टव्यः तेन विजयवैजयंतजयताप-
राजिताऽनुदिशविमानानामिष्टानां ग्रहणं सिद्धं भवति । क. पुनरत्र प्रकारार्थः ! अहर्निद्रत्वे सति
सम्यग्दृष्ट्युपपादः । सर्वार्थसिद्धग्रहणप्रसंग इति चेन्न तेषा परमोच्छ्रयत्वात् । सर्वार्थसिद्ध इत्य-वर्धनिर्देशात्
एकचरमत्वसिद्धे च ।

द्विचरमद्वं मनुष्यदेहद्वयापेक्षं ॥ १ ॥ चरमशब्द उक्तार्थः द्वौ चरमौ देहौ येषां ते द्विचरमाः
तेषां भावो द्विचरमत्व । एतन्मनुष्यदेहद्वयापेक्षमवगतव्य । विजयादिभ्यः च्युता अप्रतिपतितसम्यक्त्वा

मनुष्येपूपथ सयममाराध्य पुनर्विजयादिपूपथ च्युताः मनुष्यभयमवाप्य सिध्यन्ति इति द्विचरमदेहत्व । इतरथा हि द्वौ मनुष्यभयौ, एको देवभवश्चेति त्रिचरमत्व स्यात् न द्विचरमत्व । कुत पुनः मनुष्यदेहस्य चरमत्वमिति चेदुच्यते—

मनुष्यदेहस्य चरमत्वं तैनेव मुक्तिपारिणामोपपत्तेः ॥ ३ ॥ यतो मनुष्यभयमवाप्य देवनारक्तैर्यग्योना सिध्यन्ति न तेभ्य एवेति मनुष्यदेहस्य चरमत्व ।

एकस्य चरमत्वमिति चेन्न औपचारिकत्वात् ॥ ४ ॥ स्यान्मतं एकस्य भयस्य चरमत्वे, अतत्वात् न द्वयोस्ततो द्विचरमत्वमप्युक्त इति तन्न, किं कारण ? औपचारिकत्वात् येन देहेन साक्षामोक्षोऽव्याप्यत स मुख्यधरम, तस्य प्रत्यासन्नो मनुष्यभयः तत्प्रत्यासत्तेधरम इत्युपचर्यते । देवभवेन व्यवहितत्वात् प्रत्यासत्त्यभाव इति चेन्न 'येन नाव्यनधान तेन व्यवहितेपि वचनप्राण्यादिति' ।

आर्षविरोध इति चेन्न प्रश्रविशेषांपक्षत्वात् ॥ ५ ॥ स्यान्मतं विजयादिषु द्विचरमत्वमार्षे विरोधि । कुत, त्रिचरमत्वात् एव ह्यार्षे उक्तमतरविधाने—अनुदिशानुत्तरविजयवैजयतजयतापराजितविमानधासिना, अतर जघन्येन वर्षपृथक्त्व, उत्कर्षेण द्वे सागरोपमे सातिरेके इति । तस्यायमर्थः । तेभ्यः च्युताः मनुष्येपूपथ अष्टनर्षान् सयममाराध्य अतर्मुहूर्तेन विजयादिषु भयमाप्नुवति इति जघन्येन वर्षपृथक्त्व । केचित्तेभ्यश्च्युताः मनुष्येपूपथ सयममवाप्य सौधर्मेशानकल्पयो जनित्वा पुनरपि मनुष्यभयमनुभूय विजयादिषु जायते इति उत्कर्षेण द्वे सागरोपमे साधिके इति ततो मनुष्यभयत्रयोपपत्तेर्द्विचरममुक्तमिति तन्न, किं कारण ? प्रश्रविशेषापक्षत्वात् । एव हि व्याख्याप्रज्ञसिद्धकपूक्त विजयादिषु देवा मनुष्यभयमास्कदत' कियतीर्णत्यागात् विजयादिषु कुर्वन्ति इति गौतमप्रश्ने भगवतोक्त जघन्येनेको भव आगत्या उत्कर्षेण गत्यागतिभ्या द्वौ भवौ, सर्वार्थासिद्धौ च्युता. मनुष्येपूपथ तैनेव भयेन सिध्यतीति न लौकातिकवदेकभविका एवेति विजयादिषु द्विचरमत्व नार्षविरोधि कल्पातरोत्पत्त्यनपेक्षात्वात् प्रश्रस्येति । आह उक्त भवति जीवस्य औदाधिकेषु भावेषु तैर्यग्योनिगतिरौदायिकी, स्थितौ चोक्त तैर्यग्योनिजाना चेति । आश्रवविधाने च वक्ष्यते माया तैर्यग्योनस्येति । तद्वक्तव्य के तैर्यग्योनय इति अत्रोच्यते ।

औपपादिकमनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनयः । २७ ।

अयुक्तोऽय निर्देश औपपादिकमनुष्येभ्य इति, कुत ? मनुष्यशब्दस्य अल्पाचरत्वात् पूर्णनिपातः प्राप्नोति । अम्यहितवान्नेष दोष औपपादिकस्य पूर्णनिपात । कथमम्यहितत्व ? देवानामीपपादिकेश्वतर्भावात्, देवा स्थितिप्रभावादिभिरम्यहिता इति व्याख्याता ।

सक्तेभ्य औपापादिकमनुष्येभ्योऽन्ये शेषाः ॥ १ ॥ औपपादिका उक्ता । देवमारकमनुष्य व्याख्याता प्राह मानुषोत्तरान्मनुष्या इति । तेभ्योऽन्ये ये ते शेषा तैर्यग्योनय ।

सिद्धमसंग इति चेन्न सांसारिकप्रकरणात् ॥ २ ॥ स्यान्मत औपपादिकमनुष्येभ्योऽन्यत्व सिद्धानामप्यस्ति इति तैर्यग्योनित्वप्रसंग इति तन्न, किं कारण ? सांसारिकप्रकरणात् । ससारिण प्रकृता तेन तेभ्योऽन्ये ससारिण एव तैर्यग्योनयो न सिद्धा । अथ केय तैर्यग्योनिः ?

तिरोभावात्तैर्यग्योनिः ॥ ३ ॥ तिरोभावोऽन्यभाव उपवाहात्त्वमित्यर्थः ततः कर्मोदयापादितभावा तैर्यग्योनिरित्यारब्धायते । तिरिक्ष योनिर्वेषा ते तैर्यग्योनय ते च त्रसस्थावरादिविकल्पा व्याख्याता ।

देवादिचत्तदाधारनिर्देश इति चेन्न सर्वलोकव्यापित्वात् ॥ ४ ॥ स्यान्मत यथा देवाना मूर्ध्वलोक, मनुष्याणा तैर्यग्ये लोक, नारकाणामधोलोक आधारविशेष उक्त तथा तिरश्चामपि आधारो निर्देष्टव्य इति तन्न, किं कारण सर्वलोकव्यापित्वात् । सर्वलोकव्यापित्व कयमेपामिति चेदुच्यते—

सूक्ष्मवाद्भेदात् ॥ ५ ॥ तैर्यचो द्विधा सूक्ष्मा बादराधेति । सूक्ष्मनामकर्मोदयापादितभावा. तत्र

सूक्ष्माः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः सर्वलोकव्यापिनः । बादराः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः विकर्षेन्द्रियाः,
पञ्चेन्द्रियाश्च क्वचिदेव वर्तन्ते न सर्वत्र ।

द्वितीयेऽध्याये तन्निर्देश इति चेन्न कृत्स्नलोकभावात् ॥६॥ स्यादेतद्द्वितीयेऽध्याये एषां
तिरश्चां निर्देशः कर्तव्यः नात्रेति ? तन्न किं कारणं ? कृत्स्नलोकभावात् अयमेव तन्निर्देशो युक्तः सर्वाण्डो-
कानुत्कातद्राधारनिर्देशः सुगम इति ।

शेषसंप्रतिपत्तेश्च ॥ ७ ॥ नारकादीन् सर्वानुक्त्वा तेभ्योऽन्ये शेषास्तिर्यञ्च इति शेषसंप्रतिपत्तिश्च
भवति इति इहैव तन्निर्देशो युक्तः । स्थितिरिदानीं वक्तव्या सा नारकाणां मनुष्याणां तिरश्चां चोक्ता देवाना-
मुच्यते । तत्र चादौ निर्दिष्टानां भवनवासिनां स्थितिप्रतिपादनार्थमाह—

स्थितिरसुरनागसुपर्णद्वीपशेषाणां सागरोपमत्रिपत्योपमार्धहीनमिता ॥२८॥

असुरादीनां सागरोपमादिभिरभिसंबंधो यथाक्रमं ॥ १ ॥ असुरादीनां सागरोपमादिभि-
र्यथाक्रममभिसंबंधो वेदितव्यः । इयं स्थितिरुक्त्वा जघन्या प्युत्तरत्र वक्ष्यते । तथा-असुराणां सागरोपमा स्थितिः,
नागानां त्रीणि पत्योपमानि, सुपर्णाणां अर्धतृतीयानि, द्वीपानां द्वे, शेषाणां षण्णां अप्यर्धपत्योपमं । आदि-
देवानि कायस्थित्यभिधानानंतरं व्यतरज्योतिष्कस्थितिवचने क्रमप्राप्ते सति तदुल्लंघ्य वैमानिकानां स्थितिरुच्यते
कुतः ? तयोरुत्तरत्र लघुनोपायेन स्थितिवचनात् । तेषु च आदावुदितयोः स्थितिविधानार्थमाह ।

सौधर्मेशानयोः सागरोपमेऽधिके ॥२९॥

द्विवचननिर्देशाद्द्वित्वमिति ॥१॥ सागरोपमे इति द्विवचननिर्देशाद् द्वे सागरोपमे इति गम्यते ।
अधिके इत्यधिकार आ सहसारात् ॥ २ ॥ अधिके इत्ययं अधिकारो दृष्टव्यः । आ कुतः ?
आ सहसारात् । तेन सौधर्मेशानयोर्देवानामुक्त्वा स्थितिः द्वे सागरोपमे सातिरके प्रत्येतव्ये । उत्तरयोः
स्थितिर्निशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह ।

सानत्कुमारमोहेंद्रयोः सप्त ॥३०॥

अधिकारात्सागराधिकमप्रत्ययः ॥ १ ॥ सागरग्रहण, अधिकग्रहण च अनुवर्तते तेनायमर्थो
दृश्यते सानत्कुमारमोहेंद्रयोर्देवानामुक्त्वा स्थितिः सप्तसागरोपमाणि साधिकानि इति । ब्रह्मलोकदिग्-
प्युतातेषु स्थितिर्निशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह ।

त्रिसप्तनवैकादशत्रयोदशपंचदशभिरधिकानि तु ॥ ३१ ॥

सप्तग्रहणस्य त्र्यादिभिरभिसंबंधः ॥ १ ॥ द्वयोर्द्वयोः सप्तग्रहण प्रकृतं तस्यैव निर्दिष्टः त्र्यादि-
भिरभिसंबंधो दृष्टव्यः । सप्तत्रिभिरधिकानि सप्तसप्तभिरधिकानीत्यादि ।

तुशब्दो विशेषणार्थः ॥ २ ॥ तुशब्दो विशेषणार्थो दृष्टव्यः । किं विशेषणं ? अधिकशब्दो नुप-
समानः चतुर्भिरेव संरूप्यते नोत्तराम्याभिययमर्थो विशेष्यते । तेनायमर्थोः भवति ब्रह्मलोकदिग्दोत्तरयोः
दशसागरोपमाणि साधिकानि । अंततः कापिष्टयोश्चतुर्दशसागरोपमणि साधिकानि शुक्रमहाशुक्रयोः षोडश-
सागरोपमाणि साधिकानि शतारमहद्यारयोरष्टदशसागरोपमाणि साधिकानि । आनतप्राणतर्पणिसतिः
सागरोपमाणि । आरणाप्युत्तयोर्द्वैत्रिसतिः सागरोपमाणि उरुष्टा स्थितिरिति । ननु च तुशब्दोऽनर्थकः
अधिक इत्यधिकारो आमहमारादित्युक्तत्वात् ? न, अतस्मिन्नेह । तत ऊर्ध्वं स्थितिर्निशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह ।

आरणाच्युतादूर्ध्वमेकैकेन नवसु भ्रैवेयकेषु विजयादिषु

सर्वार्थसिद्धौ च ॥ ३२ ॥

अधिकारादधिकसंबंधः ॥ १ ॥ अधिकग्रहणमनुवर्तते तेनेह संबन्धो वेदितव्यः एकैकेनाऽधि-
कान्तीति । किमर्थं नवसु भ्रैवेयकेषु विजयादिष्विति पृथग् ग्रहणं ?

भ्रैवेयकेभ्यो विजयादीनां पृथग्ग्रहणमनुदिशसंग्रहार्थं ॥ २ ॥ भ्रैवेयकविजयादिष्वित्युप्यं
माने अनुदिशविमानानामसमूहः स्यात् ततस्तत्समूहार्थं पृथग्ग्रहणं क्रियते ।

प्रत्येकमेकैकवृत्त्याधिसंबंधार्थं नवग्रहणं ॥ ३ ॥ भ्रैवेयकोधित्युप्यमाने यथा विजयादिषु सर्वेषु
एकमेव सागरोपममधिक तथा सर्वेषु भ्रैवेयकेषु एकमेव सागरोपममधिकमिति प्रतीयते तस्मान्नवग्रहणं क्रि-
यते । नवसु प्रत्येकमेकैकस्य सागरोपमस्य आधिक्यं यथा स्यादिति । अथ सर्वार्थसिद्धस्य पृथग्ग्रहणं किमर्थं ?

सर्वार्थसिद्धपृथग्ग्रहणं विकल्पनिवृत्तपर्यं ॥ ४ ॥ यथाऽयस्ताज्जवन्योत्कर्षस्थितिविकल्पः तथा
सर्वार्थसिद्धेर्याभूत् इत्येवमर्थे-पृथग्ग्रहणं क्रियते । तेनायमर्थो वेदितव्यः अधोभ्रैवेयकेषु प्रथमे त्रयोविंशतिः
सागरोपमाणि । द्वितीये चतुर्विंशतिः सागरोपमाणि । तृतीये पंचविंशतिः सागरोपमाणि । मध्यमभ्रैवेयकेषु
प्रथमे षड्विंशतिः सागरोपमाणि । द्वितीये सप्तविंशतिः सागरोपमाणि । तृतीये अष्टविंशतिः । उपरिमभ्रैवेयकेषु
प्रथमे एकान्विंशत् । द्वितीये त्रिंशत् । तृतीये एकत्रिंशत् । अनुदिशनिमानेषु द्वात्रिंशत् । विजयादिषु त्रयास्त्रिंशत् ।
सागरोपमाणि उक्त्या स्थितिः । सर्वार्थसिद्धयस्त्रिंशदेवेति । अत्राह मनुष्यतिर्यग्योनिजानां परापरस्थितौ
व्याख्याते । देवानां किं-उक्त्यैव न वेत्युच्यते—

अपरा पत्योपममधिकं ॥ ३३ ॥

अपरा जघन्येत्यर्थः स्थितिरित्यनुवर्तते व्याख्यातपरिमाणपत्योपम । केपां ! देवानामियं जघन्या स्थितिः ।
सौधमैशानयोर्देवानां कथं गम्यते ?

पारिशेष्यात्सौधमैशानयोरपरा स्थितिः ॥ १ ॥ भवनवास्यादीनां जघन्या स्थितिर्विद्वयते सान-
त्कुमारादीनां च परतः परतः पूर्वापूर्वान्तरेति ततः परिशेष्यात् सौधमैशानयोर्देवानां साधिकं पत्योपमं
जघन्या स्थितिर्वेदितव्या । तत ऊर्ध्वं जघन्यस्थितिप्रविषादनार्थमाह ।

परतः परतः पूर्वापूर्वानंतराः ॥ ३४ ॥

परस्मिन् देशे परतः तस्य वीप्याया द्विव । पूर्वशब्दस्यापि । किमुक्तं भवति पूर्वा पूर्वा या स्थितिरुक्त्या सा
सा उपरि देवाना जघन्येत्येतदुक्तं भवति । किमविशेषेण ? नेत्याह ।

अधिऋग्ग्रहणानुवृत्तेः सातिरेकसंप्रत्ययः ॥ १ ॥ अधिकग्रहणमनुवर्तने ! क्व प्रकृतं । “ऊर्णा
पत्योपममधिक” इत्यत्र सातिरेकसंप्रत्ययो भवति । सौधमैशानयोः परा स्थितिः द्वे सागरोपने साधिके । सनत्कु-
मारमाहेन्द्रयोः सातिरेके जघन्या स्थितिः । सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः परा स्थितिः सप्तसागरान्तराणि साधिकानि,
तानि सातिरेकाणि ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरयोर्जघन्या स्थितिरित्यादि । आ कुतोऽयमधिक्यः ?

आ विजयादिभ्योधिकारः ॥ २ ॥ आ विजयादिभ्योऽनुत्तरत्वः, अनधिक्यतो वेदितव्यः । कथं
गम्यते, सर्वार्थसिद्धस्य पृथग् ग्रहणात् इत्युक्तं पुस्तकात् ।

अनंतरेत्पवचनं पूर्वोक्तैरिति चेन्न व्यवहिते पूर्वशब्दप्रयोगात् ॥ ३ ॥ अन्तरेत्वेति पूर्वशब्द-
नात् आनंतर्प्रतीतिः अनंतरेति वचनमनर्थकमिति तत्र, किं कर्तव्यं ! अन्तरेत्वेति पूर्वशब्दप्रयोगात् । अन्तरे
पूर्वशब्दः व्यवहितेति प्रयुज्यते तद्यथा पूर्वं मधुरायाः पादत्रिकुम्भितः । अन्तरेत्वेति पूर्वशब्दप्रयोगात् । अन्तरे
सा ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरलोकयोर्जघन्या स्थितिरित्येवमादि । अन्तरेत्वेति पूर्वशब्दप्रयोगात् । अन्तरेत्वेति पूर्वशब्द-
रिपतिरुक्ता जघन्या सूत्रेऽनुक्ता तामप्राप्त्यानी तदनुवर्तते अन्तरेत्वेति पूर्वशब्दप्रयोगात्—

नारकाणां च द्वितीयादियु ॥३५॥

चशब्दः किमर्थः ?

चशब्दशः प्रकृतसमुच्चयार्थः ॥१॥ शब्दाक्रियते प्रकृतसमुच्चयार्थः । किं प्रकृत ! परतः परतः पूर्वापूर्वाऽनतरा अपरा स्थितिरिति । तेनायमर्थोऽलम्ब्यते रत्नप्रभाया नारकाणां परा स्थितिरेकं सागरोपं सा शर्कराप्रभायां जघन्या । शर्कराप्रभायानुक्त्वा स्थितिः त्रीणि सागरोपमाणि बालुकाप्रभायां जघन्येत्येवमादि तद्व्यासो व्याख्यातः पुरस्तात् । अथ प्रथमायां पृथिव्या का जघन्या स्थितिः ? इत्यत आह ॥

दशवर्षसहस्राणि प्रथमायां ॥३६॥

अपरा स्थितिरित्यनुवर्तते । अथ भवनासिना का जघन्या स्थितिरित्यत आह ।

भवनेषु च ॥३७॥

चशब्दः किमर्थः ? प्रकृतसमुच्चयार्थ इति, एतेन भवनासिनामपरा स्थितिर्दशवर्षसहस्राणि इत्यभिबन्धयते । न्यंतराणां तर्हि का जघन्या स्थितिरित्यत आह ॥

न्यंतराणां च ॥ ३८ ॥

च शब्दः प्रकृतसमुच्चयार्थ इत्येव तेन न्यंतराणामपरा स्थितिः दशवर्षसहस्राणि इत्यवगम्यते ।

परा न्यंतराणां प्रागभिधातव्येति चेन्न छाद्यवार्थत्वात् ॥१॥ स्यादेतद्यथाऽन्येषा देविकायानां परा स्थितिः प्रागुक्ता तथा न्यंतराणामपि परा प्रागभिधातव्या इति ? तन्न । किं कारण ! छाद्यवार्थत्वात् यदि परा स्थितिः प्रागुच्यते पुनः दशवर्षसहस्रप्रहणं क्रियते तथा सति गौरव स्यात् । यद्येवं-अमीषा का परा स्थितिः ? इत्येतदाह ।

परा पल्योपममधिकं ॥ ३९ ॥

स्थित्यभिसंबन्धात् स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ॥ १ ॥ स्थितिरित्यनुवर्तते तेनाभिसंबन्धात् परेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशो दृश्यः । इदानीं ज्योतिष्काणां परा स्थितिर्वक्तव्येत्यत आह ।

ज्योतिष्काणां च ॥ ४० ॥

च शब्दः प्रकृतसमुच्चयार्थः इत्येव तेनैवमभिसम्बन्धयते ज्योतिष्काणां च परा स्थितिः पल्योपममधिकमिति । आह-अपरा ज्योतिष्काणां कियती स्थितिरित्यत आह-

तदष्टभागोऽपरा ॥ ४१ ॥

तस्य पल्योपमस्याष्टभागो ज्योतिष्काणामपरा स्थितिरित्यर्थः । अत्राह-ज्योतिष्काणां पल्योपममधिकं परा स्थिति इत्यविशेषाभिधानेन ज्ञायते चद्रादाना किं स्थितिर्विशेषः ? इत्यत्रोच्यते ।

चंद्राणां वर्षशतसहस्राधिकं ॥ १ ॥ चंद्राणां वर्षशतसहस्राधिकं पल्योपमं परा स्थितिः ।

सूर्याणां वर्षसहस्राधिकं ॥ २ ॥ वर्षसहस्राधिकं पल्योपमं सूर्याणां परा स्थितिः ।

शुक्राणां शताधिकं ॥ ३ ॥ शुक्राणां वर्षशताधिकं पल्योपमं परा स्थितिः ।

बृहस्पतीनां पूर्णा ॥ ४ ॥ बृहस्पतीनां पूर्णपल्योपमं परा स्थितिः साधिकं ।

शेषाणामर्थं ॥ ५ ॥ शेषाणां ग्रहाणां बुधादीनां पल्योपमस्यार्थं परा स्थितिः ।

नक्षत्राणां च ॥ ६ ॥ नक्षत्राणां-अर्धपल्योपमं परा स्थितिः ।

नारकाणां चतुर्भागः ॥ ७ ॥ पल्योपमस्य चतुर्भागस्तारकाणां परा स्थितिः ।

तदष्टभागो जघन्योभयेषां ॥ ८ ॥ तस्य पत्योपमस्याष्टभाग- जघन्या स्थिति उभयेषा ता-
काणा नक्षत्राणा च भवति ॥

शेषाणां चतुर्भागः ॥ ९ ॥ शेषाणां सूर्यादीनां पत्योपमचतुर्भागो जघन्या स्थितिर्वेदितव्या । अथ
लौकांतिकदेवानां का स्थितिः । इत्यब्रवीत् ।

लौकांतिकानामष्टौ सागरोपमाणि सर्वेषां ॥ ४२ ॥

अष्टसागरोपमस्थितयो लौकांतिकाः ॥ १ ॥ एकैः लौकांतिकाना स्थितिः । का १ अष्टौ
सागरोपमाणि । सर्वे ते शुक्रलेखाः पचहस्तोत्सेधशरीरा ।

व्याख्यातो जीवः ॥ २ ॥ सम्यग्दर्शनस्य विषयप्रदर्शनमुखेनोपन्यस्तेषु जीवादिषु आद्यो जीव
पदार्थो व्याख्यात ।

स च एकोऽनेकस्त्वकः ॥ ३ ॥ स जीव एक- अनैकस्त्वको भवति । कुत एकस्याऽनेकत्व-
कत्वमिति चेत् अत्रोच्यते ।

अभावविलक्षणत्वात् ॥ ४ ॥ अभूत नास्तीत्येकस्त्वोभाव- न हि अभाव- अभावात्मना भिद्यते
तद्विसद्वस्तु नानारूपो भाव इतरथा हि तयोराविशेष एव स्यात् ।

स तु षोडश भिद्यते जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धते अपक्षयते विनश्यतीति ॥ ५ ॥ तत्र
उभयनिमित्तप्रशादात्मलाभमापयमानो भाव , जायत इत्यस्य विषय । यथा मनुष्यगतिनामकर्माद्यापेक्षया
ध्यामा मनुष्यादित्वेन जायत इत्युच्यते । तस्यायुरादिनिमित्तवशादवस्थानमस्तित्व । सतोऽवस्थातराणासिर्विप-
रिणाम । अनिष्टपूर्वस्वभावनस्य भावातरेणाऽऽधिक्य वृद्धिः । क्रमेण पूर्वभावैकदेशनिष्ठिरपक्षय । तत्पर्या
यसामान्यविनिवृत्तिर्विनाशः । एव प्रतिक्षणवृत्तिभेदादनतरूपा जायते इति जानात्मता भावस्य । अथवा सन्
क्षेयद्रव्यामूर्तानिसूक्ष्मावगाहनासह्येयप्रदेशाऽनादिनिधनचेतनत्वादिना । किं च-

अनेकवाग्बुविज्ञानविषयत्वात् ॥ ६ ॥ इह लोके एतेऽर्थोऽनेकशब्दाद्यो भवति तथाभि-
धेयपरिणामे सति तेषां शब्दानां तत्र प्रयोगात् । प्रयोगो हि प्रतिपादनक्रिया तस्या शब्दार्थावुभावापि
साधकौ । शब्दस्त्वावद्व्यञ्जकत्वात्साधक । अर्थोपि व्यग्यत्वात् कर्मभावमापयमान तसमकालमेव स्वातन्त्र्य
मनुभवति, तस्मिन् सति क्रियाप्रवृत्ते, यथा तदुल्ला कर्मरूपापन्ना एव कर्तृतामास्कृदति येनोच्यते
कर्मकारकमिति, अतः तस्मिन् सति अनेक- शब्द प्रयुज्यते यथा घट पार्थिव मार्तिकां सञ्ज्ञेया नवे
महान् इत्यादि । एवमात्मकानां च विज्ञानानामालम्बन भवति तैर्विना तस्याभावात् । सर्वे ते घटस्य
आत्मानः । तथाऽऽत्मन्यपि अनेकवाग्बुविज्ञानालम्बनदर्शनादेकस्यानेकाऽऽत्मकत्वमवसेय । अपि च-

अनेकशक्तिमच्चित्त्वात् ॥ ७ ॥ यथा घृतं क्लृपति तर्पयति उपवृह्यतीति अनेकशक्तिः । घटो वा
जलधारणाहरणादिलक्षणयाऽनेकया शक्त्या प्रचितः । तथा आत्मनोऽपि द्रव्यक्षेत्रकालभावनिमित्तवशादने
कप्रकारप्राप्तियोग्यबहुशक्तियोगादनेकत्वमकत्व । इत्यर्थः-

वस्त्वंतरसंबंधाविर्भूतानेकसंबंधिरूपत्वात् ॥ ८ ॥ यथैको घटः पूर्वपरतरितदूरासन्ननयपुरा-
णसमर्थसमर्थदेवदत्तकृतचैत्रस्वामिकत्वसद्व्यापारिमाणपृथक्त्वसयोगविभागादिभेदादनेक्यपदेशमाभवति स-
ंबंधानामान्वयात् तं संबन्धिनमपेक्ष्य तस्य तस्य पर्यायस्य भावात् । अथवा-

पुद्गलानामान्वयात्तत्तत्पुद्गलद्रव्यमपेक्ष्य एकपुद्गलस्यस्य तस्यैकस्यैव पर्यायस्याऽन्यत्व
भावात् ॥ ९ ॥ यथा प्रदेशिन्या मध्यमाभेदात् यदन्यत्व न तदेवानामिकाभेदात् । मामूत् मध्यमानामि-
कयारेकत्व मध्यमाप्रदेशिन्यत्वहेतुत्वेनाऽविशेषादिति । नचैत परावधिकमेवार्थसत्त्व । यदि म-यमाप्तमर्घ्यात्
प्रदेशिन्या ह्रस्व जायते शशनिषाणोपि स्याच्छक्रमुष्टौ वा । नापि स्वत एव परापक्षामाव तद्व्यक्त्यभावात् ।

तस्मात्तस्यानंतपरिणामस्य द्रव्यस्य तत्तत्सहकारिकारणं प्रतीत्य तत्तद्रूपं वक्ष्यते । न तत् स्वत एव नापि परकृतेभ्यः । एवं जीवोपि कर्मनोर्कर्मविषयवस्तुत्करणसंबन्धभेदाविभूतजीवस्थानगुणस्थानमार्गणास्थानविक-
स्याऽनंतर्थायरूपः प्रत्येतव्यः । इतश्च—

अन्यापेक्षाभिर्व्यंग्याऽनेकरूपोत्कर्षापकर्षपरिणतगुणसंबन्धित्वात् ॥ १० ॥ यथा एको
घट एकद्वित्रिचतु सख्येयाऽसख्येयानतावस्थोत्कर्षापकर्षात्मकरूपादिपरिणतिप्रतियोगिद्रव्यपेक्षासहकारिका-
रणाभिव्यजनया आत्मीयानतनीलनीलतरादिपरिणामः । तथा जीवोपि परद्रव्यसंबन्धोपेक्षाभिव्यक्ततीव्रायन-
स्याविशेषक्रोधाद्यविभागपरिच्छेदाऽनंतरूपत्वादानेकः । इतश्च—

अतीतानागतवर्तमानकालसंबन्धित्वात् ॥ ११ ॥ इह समुदायावयवप्रध्वसविषयेणातीतेन कालेन,
उत्पत्तिनिर्ज्ञानसमावनविषयेण च अनागतेन कालेन, साधनप्रवृत्त्यविरामगोचरेण च वर्तमानेन कालेन
संबन्धात् मृदादिद्रव्यं तस्मिन् तस्मिन् कालेऽनेकभेदमापद्यमानं दृष्टं । वर्तमानमात्रत्वे पूर्वत्वात् अपरत्वाच्च ।
अवध्यभावे वर्तमानस्याप्यभावो वध्यापुत्रयुवत्ववत् । तथा जीवस्यापि अनाद्यतीतकालसंबन्धपरिणतैः
अनागतानतकालवशावर्तिभिः वर्तमानकालोद्भूतवृत्तिभिश्च पर्यापैरर्थव्यजनभेदाद्द्वैविध्यमास्कदाद्भिः अभिस-
मंघादनतरूपता । इतश्च—

उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तत्वात् ॥ १२ ॥ उत्पादादीनामानन्त्य अनंतकाले एकस्मिन् काले । यथा
घट एकस्मिन्नेव काले द्रव्यतः पार्थिवत्वेन उत्पद्यते न जलत्वेन । देशतः इहत्वेन न पाटलीपुत्रकानेन ।
फालतो वर्तमानकालतया नातीतानागतान्यां । भासतो महत्त्वेन नाल्पत्वेन । एतेषां च एकैक उत्पाद सजाती-
यान्यपार्थिवानेकघटातरगतेभ्यः सौवर्णदीपाद्विजातीयघटातरगतेभ्यो वा अत्यंतविजातीयपट्टाद्यनंतमूर्तामूर्त-
द्रव्यांतरापन्नेभ्यो वा उत्पादेभ्यो भिद्यमानः तावद्भेदमुपपद्यति अन्यथा तैराविशिष्टः स्यात् । तथा तदैवानुपपद्य-
मानद्रव्यसंबन्धकृतोर्चाधस्तिर्यगतारितानतरितैकातरादिदिग्भेदमहदल्पत्वादिगुणभेदरूपात्कर्षापकर्षानंतभेद-
त्रिलोकत्रिकालत्रिपयसंबन्धवशाभिद्यमानरूपो वा उत्पादोऽनेको भवति । तथाऽनेकावयवकामकस्फंभप्रदेशभेद-
दृष्टविषमोत्पादनानारूपतया वा अनेक उत्पादः । उदकादिधारणाहरणप्रदानाधिकरणभयहर्षशोकपरिताप-
भेदजननादिस्वकार्यप्रसाधनेन वा अनेक उत्पादः । तदैव तावंत एव तत्प्रातिपक्षभूता विनाशाः पूर्वेण वि-
नष्टस्य उत्तरेणानुत्पादात् उभयत्रिपक्षभूताः स्थितयोपि तदैव सान्त्व्यः तदाधारभूताः, अनवस्थितस्य
वध्यापुत्ररदुत्पादविनाशासंबन्धात् । अभावप्रसंगाच्च । घट उत्पद्यत इति यदा वर्तमानकालता तदा
अनभिनिर्वृत्तत्वात् पूर्वापरभूतसाध्यमानमायाभिधानाच्चासत्त्वः । उत्पत्त्यनंतरं तु विनाशोऽभ्युपगम्यमाने
सत्त्वभूतावस्थाभिधायिकोत्पन्नशब्दवाच्यत्वाभावात्—उत्पादेप्यभावो विनाशोप्यभाव इति भावाभावात्तदाश्रयो
व्यनहारो विरोधमुपगच्छेत् । बीजशब्दमावाच्य उत्पादविनाशाशब्दवाच्यत्वभिश्च तत उत्पद्यमानता उत्पन्नता
विनाशाश्चेति तिस्रोऽस्तथा अभ्युपगंतव्याः । तथा जीवस्याप्येकस्य द्रव्याधिकपर्यापार्थिकमोचरसामान्याविशेषा-
नतशक्त्यपेक्षापरितस्थित्युत्तिनिरोधानंतरूपत्वात् अनेकत्वं प्रत्येतव्यं । इतश्च—

अन्वयव्यतिरेकात्मकत्वाच्च ॥ १३ ॥ इह घट एकोऽन्वयव्यतिरेकात्तया अनेको दृष्टः
सदचेतननवपुराणत्वादिभिः । तथा आत्मापि एकोऽन्वयव्यतिरेकात्मकतया अनेक प्रत्येतव्यः । के पुनर-
न्वयाः । बुद्धयभिधानानुवृत्तिर्निगमन अनुमीयमानाविच्छेदाः स्वात्मभूताऽस्तित्वाऽऽत्मवद्भावाद्बह्वृत्त्यकर्तृत्वभो-
क्तृत्वाऽमूर्तत्वाऽसख्यत्वात्प्रदेशत्वावगाहनात्सूक्ष्मत्वागुण्युक्त्याहृत्तुक्त्वाऽनादिसंबन्धित्वोर्भगातिस्यमायादयः ।
अथ के व्यतिरेकाः । यागुण्यज्ञानव्यावृत्तिर्निगमनसमधिगम्यपरस्परनिच्छिन्ना उत्पत्तिरिति विपरिणामशुद्धिहास-
विनाशाधर्माणः गतीन्द्रियकार्ययोगेदकार्याज्ञानसंपन्नदर्शनलेदपासम्यक्त्यादयः ॥

तस्य शब्देनाभिधानं क्रमयोगपदार्था ॥ १४ ॥ तस्यैकस्य जीवस्थानेनैकमकस्य प्रात्यायने
तादः प्रवर्तमानो हेया व्यवतिष्ठते क्रमेण योगपदेन वा न हृतीयो वाक्यार्थोऽस्ति ॥

ते च कालादिभिर्भेदाभेदार्थानात् ॥१५॥ ते च क्रमयोगपथे कालादिभिर्भेदाभेदार्थानाद्भवतः । यदा वक्ष्यमाणकालादिभिरेतित्वादीना धर्माणां भेदेन विवक्षा भेदैकस्य शब्दस्यानेकार्थप्रत्यायनशक्यभावान् क्रम । यदा तु तेषामेव धर्माणां कालादिभिर्भेदेन श्रुतमात्मरूपमुच्यते तदैकत्वमापन्नस्य अनेकार्थपरूपस्य प्रतिपादनसम्भवान् योगपथ ।

तत्र यदा योगपथं तदा सकलादेशः ॥ १६ ॥ स एव प्रमाणाभिमुच्यते । सकलादेशः प्रमाणाधीन इति वचनात् ॥

यदा तु क्रम तदा विकलादेशः ॥१७॥ स एव न्य इति व्यपदिश्यते । विकलादेशो नयाधीन इति वचनात् । कथं सकलादेशः ?

एकगुणमुखेनाऽऽशेषवस्त्वरूपसंग्रहात् सकलादेश ॥ १८ ॥ यदा अभिन्नमेकं यस्तु एकगुणरूपेण उच्यते गुणिनां गुणरूपमन्तरेण विशेषप्रतिपत्तेरसम्भनात् । एको हि जीवोऽस्तित्वादिष्वेकस्य गुणरूपेणाऽभेदवृत्त्या अभेदोपचारेण वा निरश- समस्तो वस्तुमिष्यते विभामनिमित्तस्य प्रतियोगिनो गुणात्तरस्य तत्रानाश्रयाणात्, तदा सकलादेशः । कथमभेदकृत्ति कथं वा अभेदोपचार ? द्रव्याधिलेनाश्रयणे तदन्यतिरेकादयेदवृत्ति । पर्यायार्थत्वेनाश्रये परस्परव्यतिरेकेषु एकत्वव्याप्येष्वात्तथाऽभेदोपचार ।

तत्राऽऽदेशवशात्सहस्रभंगी प्रतिपदं ॥१९॥ तत्र तरिम्न् सकलादेश आदेशवशात् सप्तभगी प्रतिपद वेदितव्या । तद्यथा—स्यादस्त्वैव जीव १ स्यान्नास्त्वैव जीव २ स्यादवक्तव्य एव जीव ३ स्यादस्ति चनास्ति च ४ स्यादस्ति चाऽवक्तव्यश्च ५ स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च ६ स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्च ७ इत्यादि । उक्त च-

पुच्छवत्तेण भगा सत्तेव तु सभवति जसस जथा ।

सत्तूदित पउच्चदि सामण्णाण सदा णियदा ॥ १ ॥

इति । तत्र स्यादस्त्वैव जीव इत्येतास्मिन् वाक्ये जीवशब्दो द्रव्यवचनः विशेष्यत्वान् । अस्तीति गुणवचनो विशेषणत्वात् । तयोस्तामान्यार्थोपिच्छेदेन विशेषणविशेष्यसम्बन्धवद्योतनार्थ एषकार । तेनेतरानिवृत्तिप्रसंगे तत्सम्बन्धदर्शनार्थः स्याच्छब्दप्रयोगः, स च तिङ्प्रतिपत्तिरूपको निपात । तस्यानेकात-विधिभिचारादिषु बहुष्वप्यु समवस्तु इह निवक्ष्यावशात् अनेकातार्थो गृह्यते । यद्यप्यनेकातार्थः तेनैव सर्वस्वोपादानात् इतरेषां पदानां आनर्थक्यं प्रसज्यते ? नैव दोष समायेनोपादानेषु विशेषार्थानां विशेषोऽनुप्रयोक्तव्य । वृक्षशब्दस्य सामान्यशब्दत्वात् घवादिविशेषप्रतिपादने घवाद्युपादानवत् । अथवा स्याच्छब्दोयमनेकातार्थस्य द्योतक । द्योतकश्च वाचकप्रयोगसन्निधिमतरेणाऽभिप्रेतार्थवद्योतनाय नालमिति तद्द्योत्यधर्माधारत्वाभिधानायेतरपदप्रयोग क्रियते । अथ केनोपात्तोऽनेकातार्थोऽनेन द्योत्यते ? उक्तमेतदभेदवशात् अभेदोपचारेण वा प्रयुक्तशब्दव्याप्यतामेवाऽऽस्कन्दति इतरे धर्मा इति । एवमितरेष्वति वाक्येषु अर्थप्रकल्पनं प्रयेतव्य । यद्येव स्यादस्त्वैव जीव इत्यनेनैव सकलादेशेन जीवद्रव्यगतानां सर्वेषां धर्माणां समहान् उत्तरेषां भगानां मानर्थक्यमातजति ? नात्र दोष गुणप्रधानव्यवस्था-विशेषप्रतिपादनार्थत्वात् सर्वेषां भगानां प्रयोगोऽर्थवान् । तद्यथा—द्रव्यार्थिकस्य प्रधान्ये पर्यायगुणमात्रे च प्रथम । पर्यायार्थिकस्य प्रधान्ये द्रव्यगुणमात्रे च द्वितीय । तत्र प्रधान्यं शब्देन विवक्षितत्वाच्छब्दाधीन शब्देनानुपात्तत्वाती गम्यमानस्याऽऽप्रधान्य । तृतीये तु गुणपदत्वे उभयस्याप्राधान्यं शब्देनाभिधेयतयानुपात्तत्वात् । चतुर्थस्तु उभयप्रधान क्रमेण उभयस्यास्यादिशब्देन उपात्तत्वात् । तद्योत्तरे च भगाः वक्ष्यते । तत्रास्तिलैकांतवादिन जीव एव अस्ति इत्यश्रयणे अजीवनास्तित्वप्रसंगमयोदित्तोवधारणविधिरस्त्वैव जीव इति नियच्छति तथाऽवधारणसामर्थ्यात् शब्दप्रापितादिभिर्प्रायवशाद्वर्तिन सर्वथास्य जीवस्याऽस्तित्वं प्राप्नोति । सर्वेणाऽस्तित्वेन व्याप्त इति पुद्गलाद्यस्तित्वेनापि जीवस्यास्तित्वं प्राप्तं शब्देन तथा प्रापितत्वात्, शब्दप्रमाणकाश्च यद्यमर्थाधिगमे । स्यान्मत-अस्तित्वसामान्येन न्यातिर्नि चास्तित्वविशेषे यथा-

ऽनित्यमेव कृतकमिति, अनित्यत्वस्याभावे कृतकत्वस्याप्यभाव एवेत्यवधारणात् । पक्वकृतं तत्सर्वमनित्य-
मिति, न हि सर्वप्रकारेणनित्यत्वेन सर्वप्रकारः कृतकः व्याप्यते किं तु अनित्यत्वसामान्येन, न त्वनित्यत्वव्यक्त्या
घटपटरायादिगतयेति । एवं तर्हि त्वयैवाम्युगतं अवधारणानिष्पत्तत्वं सामान्याऽनित्यत्वेनाऽनित्यत्वं न
विशेषाऽनित्यत्वेनेति । स्वगतेनापि विशेषेणानित्यं भवत्येवेति चेन्न स्वगतेनेति विशेषेणात् परगतेन विशेषेणा-
ऽनित्यत्वं न भवतीति आपद्यते अनवधारणं । किं वा वाक्यं प्रयोक्तव्यं-अनित्यं कृतकमिति । तथा चाऽनि-
त्यस्याऽनवधृतत्वात् नित्यत्वप्रसंगेऽपि । एव यथास्तित्वसामान्येनास्ति जीवः न तु पुद्गलादिगतत्वाऽस्तित्वव्य-
क्त्याऽतो न पुद्गलाद्यस्तित्वेन अस्तित्वं जीवस्येति भ्रुवता त्वयैवाम्युपगतं सामान्यरूपं विशेषरूपं चेति प्रकार
वदस्तित्वमिति । तथा सति सामान्यास्तित्वेनास्ति विशेषास्तित्वेन नास्तीति स्यान्नास्तीति प्राप्तमवधारण-
निष्पत्तत्वं सर्वेण हि प्रकारेणाऽस्तित्वान्युपगमेनाऽस्तित्वनिरासेन अवधारणं फलवत् स्यात् । अनियमे तु
अव्यावृत्तत्वात् पुद्गलाद्यस्तित्वेनापि प्राप्तिरित्यवश्यं ; एकांतवादिनाऽवधारणमभ्युपगमनीयं । तथा च संति
पूर्वोक्तो दोषः स्यात् । एतद्यदस्ति तत्स्वायत्तद्रव्यक्षेत्रकालभावेन भवति नेतरेण तस्याऽप्रस्तुतत्वात् ।
यथा घटो द्रव्यतः पार्थिवत्वेन क्षेत्रतः इह्यतया कालतो वर्तमानकालसंबन्धितया, भवत्तोरेकत्वादिना, न परा-
यत्तैर्द्रव्यादिभिस्तेषामप्रस्तुतत्वात्, इत्येव चेत् द्रव्यक्षेत्रकालभावांतरसंबन्धितया नास्तीत्यतः स्यादस्ति
स्यान्नास्तीति सिद्धं । नियमानभ्युपगमे तु स घटो न स्यादेव असामान्यत्वेन तु नियतद्रव्यक्षेत्रकालभावसंबन्धि-
त्वेनाऽभूतत्वात् शरीरनिर्माणवत् । अनियतद्रव्यादिरूपत्वे वा सर्वधाम्भावात् सामान्यमेव स्यात् नासौ घटः अनि-
यतद्रव्यादिरूपत्वात् महासामान्यवत् । कथं यदि हि असौ द्रव्यतः पार्थिवत्वेन, अपोदकादित्वेनापि भवेत्
सतोसौ घट एव न स्यात् । पृथिव्युदकदहनपक्वनादिषु कृत्वात् द्रव्यत्ववत् । तथा यथेह्यतयास्ति तथावि-
रोधिदिग्गतानियतदेशस्थतयापि यदि स्यात्तथा चासौ घट एव न स्यात् विरोधिदिग्गताऽनियतसर्वदेशस्थत्वात्
आकाशवत् । तथा यथा वर्तमानघटकालतयास्ति तथाऽतीतशिवकाद्यनागतकालादिकाळतयापि स्यात्
तथा चाऽसौ घट एव न स्यात् सर्वकालसंबन्धितवान् मूर्धन्यवत् । यथा चेह देवकालविशेषसंबन्धित्वेनापि-
अस्मत्प्रत्यक्षत्वं स्यात् उदकवयानयनादिसम्बन्धरहारपातित्वं वा । तथा यथा नरत्वेन तथा पुराणत्वेन सर्वरूप
रसगंधस्पर्शसंख्यासंस्थानादित्वेन वा स्यात् । तथा चासौ घट एव न स्यात् सर्वधाम्भावित्वात् भवनवत् ।
यथा हि भवनं रूपरसौ गंधः स्पर्शश्च भवति पृथुः महान् ह्रस्वः पूर्णः रिक्तो वा भवतीति न कुत्रचित्
वस्तुनो वस्तुधर्माद्वा न्यवर्तते तद्य न घटः, एव घटोपि स्यात् । एवं जीवस्यापि मनुष्यत्वेनाऽऽर्माणस्य
स्यद्रव्यादिरूपतयैवाऽस्तित्वं नेतरथा । यदातरथापि स्यात् मनुष्य एव न स्यात् नियतद्रव्यक्षेत्रकालभावा-
संबन्धित्वेनाऽभूतत्वात् शरीरनिर्माणवत् । अनियतद्रव्यादिरूपत्वे वा सर्वधाम्भावात् सामान्यमेव स्यात् नासौ
मनुष्यः अनियतद्रव्यादिरूपत्वान् महासामान्यवत् । कथं यदि हि असौ यथा जीवद्रव्यत्वेनास्ति एवं
पुद्गलादित्वेनापि स्यात् सतोऽसौ मनुष्य एव न स्यात् । पुद्गलादिष्वपि दृष्टव्यान् द्रव्यत्ववत् । तथा
यथेह्यतयास्ति तथाविरोधिदिग्गतानियतदेशस्थतयापि यदि स्यात्तथा चासौ मनुष्य एव न स्यात् विरोधि-
दिग्गतानियतसर्वदेशस्थत्वात् आकाशवत् । तथा यथा वर्तमानकालतयास्ति तथाऽतीतनारकाद्यनागतदेशा-
दादिकाळतयापि स्यात् तथा च असौ मनुष्य एव न स्यात् सर्वकालसंबन्धितवान् जीवत्ववत् । यथा च इह
देशकालविशेषसंबन्धितया अस्मत्प्रत्यक्षत्वं तथाऽतीतनागतकालान्यदेशसंबन्धित्वेनापि अस्मत्प्रत्यक्षत्वं स्यात्
यथा यौवनेन तथा बुद्धयेन अन्यद्रव्यगतरूपरसदिर्भवा यदि स्यात् तथा च अस्मि मनुष्य एव न स्यात्
सर्वधाम्भावित्वान् भवनवत् । तस्मान् स्यादस्ति स्यान्नास्ति च स्वरसत्ताभावाभावोपर्यायान् जीवस्य ।
यदि परमत्ताया अभावं स जीवः स्वामिनि नापेक्षते अतः स जीवो न स्यात् सम्प्रत स्यात् । नासौ जीवः
मन्ये सति विशेषरूपेण भवत्स्थितवान् सामान्यवत् । तथा स्वरसत्ताभावोपेक्षायास्ति जीवस्ये यदि स्वम-
त्परिणामिनि नापेक्षते तयापि तस्य वस्तुत्वमेव न स्यात् जीवस्य वा । सत्तायापरिणतये वा परमावच्छेदवान्
वस्तुत्ववत् । अतः परमावच्छेद इत्यन्तपरिणतये एव अस्ति स्वमत्परिणतये । यथास्तित्वमन्यमा अनित्यत्वा-

तन्नाऽस्ति नास्ति च नास्तित्वस्वात्मनेति, स्यादस्ति स्यान्नास्ति इतरथा हि यस्त्वभावः स्यात् । कथं अभावो हि निरपेक्षोऽन्वयतन्त्रुच्यं च वस्तु प्रतिपादयेत् अन्यत् अन्यत्प्रतिष्ठंमात् । भावोपि वा अभावनिरपेक्षः सर्वरूपवस्तु प्रतिपादयेत् ध्यातिरेकप्रतिष्ठमान् । न सर्वथा सत्ता सर्वाभावरूपेण वा शक्यं मरितु किं हि वस्तु सर्वात्मकं सर्वाभावरूपं वा दृष्टमिति ! तद्वि वस्तुव्ये न स्यात् । सर्वाभावरूपत्वान् वस्तुप्यवयव । वस्तुत्वं सर्वात्मकत्वान्नाशक्यं प्रतिपत्तु, असाधारणात्वान् वस्तुत्वे वा वस्तुत्वं वा दर्शनात् श्रावणत्ववत् अभावता हि भावरूपत्ववैलक्षण्यात् क्रियागुणव्यपदेशाभावात् अयतिष्ठते । भावतापि अभावरूपत्ववत् क्रियागुणव्यपदेशावरात् सिध्यतीति परस्परपक्षे भावाभावरूपत्वेपि वाऽभावः स्वसद्भावं भावाभावं च अपेक्षमाणः सिध्यति । भावोपि स्वसद्भाव अभावाभावं च वाऽपेक्ष्य सिद्धिसुपयाति । यदि तु अभाव एकांतनाऽस्ति इत्यभ्युपगम्येत ततः सर्वतन्नाऽस्तित्वात् स्वरूपसद्भावत्वनापि स्यात् तथाच भावाभावरूपसंकरादस्थितरूपत्वाद्भयौप्यभावः । अथ एकांतं नास्ति इत्यभ्युपगम्येत ततोय यथा भावात्मना नास्ति तथाऽभावत्वनापि न स्यात् । ततश्चाऽभावस्याऽभावान् भावस्याऽप्रतिपक्षत्वात् भावमात्रमेव न स्यात् तथा एतुप्यादयोपि भावा एव अभावाभावरूपत्वान् घटवत् इति सर्वाभावरूपसंगः । एव भावास्तित्वैकतापि योग्यं । तस्माद्भावः स्यादस्ति स्यान्नास्ति तथा अभावोप्येवं । जीवोपि स्यादस्ति स्यान्नास्तित्वसंय । एव स्वात्मनि घटादिवस्तुसिद्धौ च भावाभावयोः परस्परपक्षत्वात् । यदुच्यते अर्थात् प्रकरणाद्वा घटं अप्रसक्तायाः पटादिसत्तायाः किमिति निषेधः कियते ? इति तदपुक्त किं तु घटे अर्थत्वात् अर्थसामान्यात् पटादिमर्थाधिप्रसंगः समकथेय । तत्र विशिष्टपटाधिष्यत्वं अभ्युपगम्यमानं पटादिसत्तारूपस्यार्थसामान्यात् प्रापितस्य अर्थतत्त्वस्य निरासंतेव आत्मानं शक्नोति लब्धुं । इतरथा हि असौ घटार्थ एव न स्यात् पटाद्यर्थरूपेणाऽनिरुच्यत्वात् पटाद्यर्थस्वरूपवद्विपरीतो वा । यथास्य पटादिरूपेणाभावः सोपि घटधर्म एव तदधीनत्वात् भाववत् अतोसौ स्वपर्याय एव, परेण तु विशेष्यमाणत्वान् परपर्याय इत्युपचर्यते । स्वपरविशेषणायचं हि वस्तुस्वरूपप्रकाशनमिति । अथाऽस्येव जीव इत्यत्राऽस्तित्वात्तन्नाप्यादार्थात् भिन्नस्वभावो जीवशब्दाद्योऽर्थः स्यात् अभिन्नस्वभावो वा ? यदि अभिन्नस्वभावः ततो यत् सदर्थस्य रूप जीवशब्दाद्योऽस्यापि तदेव रूपमिति । ततोऽन्यधर्मानवकाशात्तदाद्विशिष्टार्थता स्यात् ततश्च सामानाधिकरण्याऽभावात् विशेषणविरतत्वाभावां घटवुत्सद्भवत् अन्यतराप्रयोगश्च स्यात् । किं च सत्तस्य सर्वद्रव्यपर्यायवियवत्वात् तदभिन्नस्वभावत्वस्य जीवस्यापि तादात्म्यमिति सर्वस्य तत्त्वस्याऽविशेष्यैकजीवत्वप्रसंगः । सत्त्वभावत्वाच्च जीवस्वरूपचैतन्यताद्विकल्पशान्नादिकोधादिनारकत्वादि सर्वविशेषणत्वाभावत्वप्रसंगश्च स्यात् । जीवत्वभावत्वाद्वास्तित्वस्य आमनि पुनरुत्पत्तिश्च सत्त्वप्रत्ययाभिधानहेतुत्वाभावा जीवत्ववत् । अथाऽयं दोषो मामूत इति अस्तिशब्दाप्यान् अर्थात् भिन्नस्वभावो जीवशब्दाद्योः प्रतिज्ञाप्येत । एवमपि स्वतो जीवस्याऽसद्गुणत्वप्रसंगः । ततश्च नास्ति जीवोऽस्तित्वात्तन्नाप्याधिःविरक्तत्वात् पराविराणान् निरपर्ययोवा ततश्च तदधीनत्वाच्च मोक्षादिव्यवहाराभावः । अस्तित्वस्य च जीवाद्यर्थात्त्ववत्, इतोऽप्येपि भिन्नत्वान् निरात्म्यत्वाद्भाव एवेति तदाप्रत्ययनहाराभावः । किं च अस्तित्वाद्भिन्नत्वभावस्य जीवस्य कः स्वभाव इति यत्कस्य यथास्य स्वभाव इत्युच्यते स सर्वो न स्यात् असम्भवावत्वात् एतुप्यनन् । तस्मान् स्वाद्विर्भाष्यत्वं स्यादभिन्नार्थत्वं वाऽभ्युपगतम् । पर्यायार्थोदेशात् भवनजीवनभेदादीन् जीवशब्दो तदन्वयतिरेकेण तद्ग्रहणेनाग्रहणान् स्याद्विर्भाष्योऽर्थार्थोदेशात् तदन्वयतिरेकान् तद्ग्रहणेन ग्रहणान् स्यादभिन्नार्थो । तस्मात् स्यादस्ति स्यान्नास्तित्वात् सिद्ध । इतश्च स्यादस्ति स्यान्नास्ति अधोभिधानप्रत्ययानां तथाप्रसिद्धेः । कश्चिदाह—जीवार्थो जीवशब्दो जीवप्रत्यय इत्येताद्विषय एके विचारनिष्ठ । तथाहि वर्णाधर्मिनः अस्तित्वमेवाश्रित्य तासु क्रियासु प्रकृताः तस्मादसदेवेति । तस्मिन्तु प्रत्यय नान्येवैतन्नित्य-अर्थ-स्तावन्नात्यनुपस्थेः विज्ञानमेव तथा परिणतं समवत् कल्पयति । प्रत्ययजीवोपि नान्येव विज्ञानस्य द्वेषरूपेणाऽनाद्येवस्यात् । स्वतस्तु विज्ञानं न जीवो नान्यजीवः प्रपञ्चशामत्र केनचिदपि निरूपेण, अनिरूप्यत्वात् यद्यपि निरूप्येत समज्ञानवत् असदाकारेणैव निरूप्येत । नास्ति ज्ञानं असदाकारत्वात् पराविराणवत् । अभिधानमपि नास्ति । तदि पदरूपं वा स्यात् वाक्यरूपं वा तन्मध्ये वा पुनरुत्पत्तिश्च तदवत्वात् । यत्पुनरेतज्जी-

प्रशब्दग्रहणं तत्परिकल्पितैर्वर्णभागैरनुक्रमेणाऽऽहिब्रशक्तिकामु बुद्धिषु शक्तिपरिपाकप्राप्तौ प्रत्यस्तमितसकल
वर्णभागविषयविज्ञानं जीवशब्दत्वेनाऽऽप्यवसीयते नत्वभिधानजीवः कश्चिदस्ति तदपि विज्ञानं क्षणिकत्वात्
प्रत्यथैवशक्तिर्वाच्य । एकस्य पूर्वापरीभूतार्थप्रत्यवभासनासमवाप्तास्येवेति । यद्येवं वाच्यवाचकसंबंधोऽङ्गोके
रूढः प्रत्याख्यातः स्यात् ततश्च लोकविरोधः । तन्नास्तित्वे परीक्षाप्रयासश्च विफलः स्यात् इत्यभ्युपगंतव्यं
जीवः स्यादस्ति स्यान्नास्तीति । अतः द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकमात्मसात् कुर्वन् व्याप्रियते । पर्यायार्थिकोपि
द्रव्यार्थिकमिति उभावपि इमी सकलादेशो तृतीयो विकल्पः उच्यते । द्वाभ्यां गुणाम्यामेकस्यैवाऽभिन्नस्या-
भेदरूपेण युगपद्भूतमिष्टत्वात् । तत्र यथा प्रथमद्वितीययोर्विकल्पयोरेकस्मिन् काले एकेन शब्देन एकस्या
र्थस्य समस्तस्यैव एकेन गुणरूपेणाभिधानं क्रमादेव यदा द्वाभ्यां प्रतियोगिभ्यां गुणाम्यामवधारणात्मकाम्यां
युगपदेकस्मिन् काले एकेन शब्देन एकस्यार्थस्य कृत्स्नस्यैवाभेदरूपेणाभिधित्वा तदा अवाच्यः तद्विधार्थस्य
शब्दस्य वा भावात् तत्र युगपद्भावो गुणानां कालादिभिरभेदेन विवक्षितानां श्रुतिः नच तैरभेदोत्र
संभवति । के पुनस्ते कालादयः ?

काल आत्मरूपमर्थसंबंधः उपकारो गुणिदेशः संसर्गः शब्दः ॥ २० ॥ इति तत्र येन
कारणेन विरुद्धाः भवंति गुणास्तेषामेकस्मिन् काले कश्चिदेकवस्तुनिवृत्तिर्न दृष्टा अतस्तयोर्नास्ति वाचकः
शब्दः तथावृत्त्यभावात् । अत एकस्मिन्नात्मनि सदसत्त्वे प्रविभक्ते असत्तर्गात्मरूपे अनेकांतरूपे न स्तः ।
एककाले येनात्मा तथोभ्येत ताभ्यां विविक्तं च परस्परत आत्मरूपं गुणानां नान्योन्यात्मनि वर्तते । यत
उभाम्यां युगपदभेदेनोच्यते । नच विरुद्धत्वात् । सदसत्त्वादीनां एकांतपक्षे गुणानामेकद्रव्याधारा वृत्तिरस्ति यतः
अभिन्नाधारत्वेनाऽभेदो युगपद्भावः स्यात् । येन केनचित् शब्देन वा सदसत्त्व उच्येयाता । नच संबंधतो-
ऽभिन्नता गुणानां संभवति भिन्नत्वात् संबंधस्य । यथा छत्रदेवदत्तसंबंधोऽन्यः दंडदेवदत्तसंबंधात् कारणयोः
संबंधिनोर्मिन्नत्वात् न ताविकेन संबंधेनाभिन्नौ । एवं सदसत्त्वयोरत्माना सह संबंधस्य भिन्नत्वात् न संबंधे-
नापि युगपद्भूतिसंभवः यतः शब्देनोच्यते । समवाय इति चेन्न तेनापि भिन्नेन भवितव्यं भिन्नाभिधानप्रत्य-
यहेतुत्वात् संयोगवत् । न च गुणाः उपकारेणाऽभिन्नाः यतो द्रव्यस्य गुणाधीन उपकारो नीलरक्तानुपरजनं
ते च स्वरूपतो भिन्ना । यद्य तेषामात्मनि नीलरक्तत्वाद्यस्ति रूप यावच्च नीलनीलतरादि तावता द्रव्यं रजयति
अतस्तेषामुपकारोपि भिद्यत एव । एवं सदसत्त्वयोर्मिन्नत्वात् सत्त्वेनोपरक्त सदसत्त्वेनोपरक्त असन्नोपकारसा-
रूप्य यतः तदभेदेन शब्दो वाचकः स्यात् । नचैकदेशे गुणिनं उपकारः संभवति येनैकदेशोपकारेण सहभावो
भवेत् । नीलोद्देशे गुणस्य कृत्स्नस्य हि गुणोपकारकत्वं द्रव्यस्य च पटादेः समस्तस्योपकार्यत्वं । गुण उपकारको
गुणी उपकार्य इति । नचैकदेशो गुणगुणिनोः । अतः कृत्स्नयोः उपकार्योपकारकरूपसिद्धिर्न भवेदेव यतो
देशतः सहभावान् कश्चिच्छब्दो वाचकः कल्पेत् । नचैकांतपक्षे गुणानां समसृष्टमेकत्वात् रूपमस्ति
अवधूतैकांतरूपत्वात् सत्त्वासत्त्वाद्गुणस्य । यथा शयलरूपव्यतिरिक्तौ परस्परविविक्तौ शुक्रकृष्णौ गुणौ
अससृष्टा नैकास्मिन्नर्थे सहवर्तितुं समर्थौ अवधूतरूपत्वात् । अतः ताभ्यां संसर्गाभावात् एकांतपक्षेन युग-
पदभिधानमस्ति अर्थस्य तथा वर्तितुं शक्त्यभावात् । तद्विधिस्य च अर्थसंबंधस्याऽभावात् । नचैकः शब्दो
द्वयोर्गुणयोः सहवाचकोस्ति । यदि स्यात् सच्छब्दः स्वार्थवदसदपि सत्कुर्यात् नच तथा लोके सप्रत्ययोस्ति
तयोर्विशेषशब्दत्वादेव मुक्तान् कालादियुगपद्भावासंभवात् । शब्दस्य च एकस्य उभयार्थवाचिनोऽनुपलब्धेः
अवक्तव्य आत्मा । अथवा वस्तुनि मुख्यप्रवृत्त्या तुल्यबलयोः परस्परभिधानप्रतिबंधे सति दृष्टविपरीतनिर्गुण-
त्वापत्तेः विवक्षितोभयगुणत्वेनाऽनभिन्नानात् अवक्तव्यः अयमपि सकलादेशः परस्परव्यतिरिक्तविधिरूपै-
कात्मकाम्यां गुणाम्यां गुणविशेषणत्वेन युगपदुपक्षिताम्यां अविवक्षितानां भेदस्य वस्तुनः समस्तस्य एकेन
गुणरूपेणाभेदवृत्त्या अभेदोपचारेण वा विधातुं प्रकृतत्वात् । सच अवक्तव्यशब्देन अन्यथ पद्भिर्बचनैः पर्या-
यांतरविवक्षया च वक्तव्यत्वात् स्यादक्तव्य । यदि सर्वथा अवक्तव्य इत्यपि वा वक्तव्यः स्यात् कुतो बंधमोक्षा-
दिप्रक्रियाप्ररूपविधिः ? । ताभ्यामेव क्रमेणाभिधित्वायां तथैव वस्तुसकलस्वरूपसंग्रहात् चतुर्थोपि विकल्पः
सकलादेशः अयमपि स्यादित्येवार्थपितव्यः सर्वयोमयात्मकत्वे परस्परविरोधात् उभयदोषप्रसंगाच्च, कथमेतं निरू-

प्यंते—सर्वसामान्येन तदभावेन च १ विशिष्टसामान्येन तदभावेन च २ विशिष्टसामान्येन तदभावसामान्येन च ३ विशिष्टसामान्येन तद्विशेषेण च ४ सामान्येन च विशिष्टसामान्येन च ५ द्रव्यसामान्येन गुणसामान्येन च ६ धर्मसमुदायेन तद्व्यापारेकेण च ७ धर्मसामान्यसंबन्धेन तदभावेन च ८ धर्मविशेषसंबन्धेन तदभावेन च ९ यथा सर्वसामान्येन तदभावेन इह द्विविधोऽर्थः श्रुतिगम्याऽर्थाधिगम्यश्च । तत्रानपेक्षितवृत्तिनिमित्तः श्रुतिमात्रप्रापितः श्रुतिगम्यः । अर्थप्रकरणसंबन्धाभिप्रायादिशब्दन्यायान् कल्पितोऽर्थाधिगम्यः । तत्र आत्मा भस्तीति सर्वप्रकारानाश्रयणादिच्छायाशात् कल्पितेन सर्वसामान्येन वस्तुत्वेन भस्तीति प्रथमः । तत्प्रतिपक्षेणाऽभावसामान्येनाऽवस्तुत्वेन नास्त्यात्मा इति द्वितीयः । आम्पामेव युगपदभेदविवक्षायां वाचकाभावात् मिधीयत इति तृतीयः । आम्पामेव क्रमेणार्पिताभ्यामुभयरूपं वस्तु-उच्यते इति चतुर्थः । विशिष्टसामान्येन तदभावेन च यथाश्रुतत्वात् श्रुत्युपात्तेन आत्मन्येवामिसंबन्धः तत्तन्मात्रत्वेनैव अस्त्यात्मा इति प्रथमः । यथाश्रुतप्रतियोगित्वात् अनात्मत्वेनैव नास्त्यात्मा इति द्वितीयः । युगपदुभयार्थां आत्मानामत्वसदसत्त्वाभ्यामवक्तव्यः । आम्पामेव क्रमेणार्पिताभ्यामुभयरूपं वस्तुच्यते इति चतुर्थः । विशिष्टसामान्येन तदभावसामान्येन च यथाश्रुत्वात् आत्मत्वेनैवास्तीति प्रथमः । अन्वयगमविरोधमयात् वस्तुवतरामना क्षित्युदकज्वलनघटपटगुणकर्मादिसर्वेषु प्रकारेण सामान्यतो नास्तीति द्वितीयः । आम्पामेव युगपदात्मवत्तादिसदसत्त्वाभ्यामवक्तव्यः । क्रमेण तु बोध्यत्वात् चतुर्थः । विशिष्टसामान्येन तद्विशेषेण चात्मसामान्येनास्त्यात्मा । आत्मविशेषेण मनुष्यत्वेन नास्त्यात्मा । आत्मत्वमनुष्यत्वापेक्षायां सदसत्त्वाभ्यां-एकत्वे युगपदवक्तव्यः । पर्यायणाभिधेयत्वाच्चतुर्थः । सामान्येन विशिष्टसामान्येन चाविशेषरूपेण द्रव्यत्वेन अस्त्यात्मा । विशेषेण सामान्येन प्रतियोगिनाऽनात्मत्वेन नास्त्यात्मा । ताभ्यां तु द्रव्यत्वानामत्वसदसत्त्वाभ्यां युगपदवक्तव्यः । क्रमेण ताभ्यां वक्तव्यत्वात् चतुर्थः । द्रव्यसामान्येन गुणसामान्येन च वस्तुनस्तथा तथा सभवात् तां तां विवक्षागाश्रित्याविशेषरूपेण द्रव्यत्वेनास्त्यात्मा तत्प्रतियोगिना विशेषरूपेण गुणत्वेन नास्त्यात्मा । ताभ्यां तु द्रव्यलगुणत्वसदसत्त्वाभ्यां युगपदवक्तव्यः । क्रमेण तदुभयवागोचरत्वाच्चतुर्थः । धर्मसमुदायेन तद्व्यापारेकेण च त्रिकालगोचरानेकशक्तिज्ञानादिधर्मसमुदायरूपेणाऽऽत्मास्ति । तद्व्यापारेकेण नास्त्यनुपलब्धेः । ताभ्यां युगपदवक्तव्यः । क्रमेण अभिधेयतामुभयवति इति चतुर्थः । धर्मसामान्यसंबन्धेन तदभावेन च गुणरूपगतसामान्यसंबन्धविवक्षायां यस्य कस्यांचित् धर्मस्य आश्रयत्वेन अस्त्यात्मा । न तु कस्यांचिदपि धर्मस्याश्रयो न भवतीति । धर्मसामान्यानामवत्त्वेन नास्त्यात्मा । आम्पामेव युगपदवक्तव्यः । पर्यायेण तु तदुभयविशेष्यत्वात् चतुर्थः । धर्मविशेषसंबन्धेन तदभावेन च वाऽनेकधर्मिणोऽन्यतमधर्मसंबन्धेन तद्विशेषेण चाविवक्षायां यथास्त्यात्मा । नित्यत्वेन निरवयवत्वेन चेतनत्वेन वा तेषामेवान्यतमधर्मप्रतिपक्षेण नास्त्यात्मा । युगपत्ताभ्यामवक्तव्यः । क्रमेण तदभिधानविषयत्वाच्चतुर्थः । पंचमो भग उच्यते—त्रिभिः आत्मभिर्व्यंशः जीवस्यानेकद्रव्यात्मकस्याऽनेकपर्यायात्मकस्य च किंचिद्रव्यायाविशेष पर्यायायाविशेष वा आश्रित्यास्तीत्युच्यते । एक आत्मा तस्यैवाऽन्य आत्मा द्रव्यसामान्य पर्यायसामान्य तद्विशेषद्वयं वाऽऽगीकृत्य युगपदविभागविवक्षायां वचनगोचरतातिः । यथा स्यादस्त्यात्मा द्रव्यत्वेन द्रव्यविशेषेण वा जीवत्वेन मनुष्यत्वादिना वा द्रव्यपर्यायसामान्यमुररीकृत्य वस्तुत्वसत्त्वमवस्तुत्वात् सर्वं च युगपदभेदविवक्षायामवाच्यः विशेषद्वयं वा मनुष्यत्वादि यतः सर्वेपि तस्यैकस्यैव ते आत्मनो विद्यते तद्वैवेति । ततः स्यादस्ति चाऽवक्तव्यश्च जीवः । अयमपि सकलादेशः, अत्राभेदविवक्षायां-एकांशमुत्तेन सकलसंग्रहात् । तथा पञ्च त्रिभिः आत्मभिर्व्यंशः यतो वस्तुगत नास्तित्वमवक्तव्यरूपानुबन्धनांतराणां भेदं शक्यं कल्पयितुं वस्तुनस्तथापि भावात् । तत्र नास्तित्व पर्यायाश्रय । स च पर्यायो युगपद्वृत्तः क्रमवृत्तो वा सहृत्तो वा जीवस्य पर्यायः अविराहात् । सहावस्थायां सहृत्तेः गर्तीद्रिकाययोग्येदकपायज्ञानसंप्रदादिः । क्रमवृत्ती तु क्रोधादिदेवादिबाल्यादिलक्षणः । तत्र गत्यादिव्यतिरिक्तः क्रोधादिकमवृत्तधर्मरूपत्वेनैतत्पर्यायादेर्भातरमृत एकः, अवास्थितः । इव्यार्यो जीवो नाम नास्ति किं तु त एव धर्मोस्तथा सन्निविष्टा जीवव्यपदेशभाजः इति अस्यां करणार्थां नास्तित्व । यश्च वस्तुत्वेन सन्निति

सुवर्णागुलीयकमिति न दोष इति । तन्न किं कारण ?
तत्रान्यान्यविशेषनिवृत्त्यर्थत्वात् तत्र हि सुवर्णशब्दप्रयोगः रूप्योद्देशः प्रमाणांतरस्य च निवृत्त्यर्थः, सुवर्णस्येद-
मगुलीयकं न रूपादेर्न मायादेर्वेति, न तथेह अजीवस्य काया अजीवकाया इति विशेषणेन कदाचिदपि-
तरनिवृत्तिरस्ति ॥

अस्तु वाऽविरोधात् ॥४॥ अर्थास्तु भिन्नाधिकरणा वृत्तिः । कुतः ? अविरोधात् । यस्माज्जीवोपि-
कायः पंचास्तिकायोपदेशात्, अतस्तान्निवृत्त्यर्थोऽत्राऽजीवशब्दप्रयोगः । अजीवस्य कायो न जीवस्येति । किं च-

कथंचिद्देशोपपत्तेः ॥ ५ ॥ केनचिन्नकारेण संज्ञालक्षणप्रयोजनाद् भेद उपपद्यते यथा सुवर्णस्यां
गुलीयकमित्यत्र सुवर्णं सामान्य तद्विशेषोऽगुलीयक तयोः सामान्यविशेषयोः संज्ञालक्षणादिभिः कथंचि-
ज्ञानात्वं । यदि सर्वथैकत्वं स्यात् सुवर्णसामान्यस्यांगुलीयकवत् कुडलादिषु वृत्तिर्न स्यात् । सुवर्णसामान्यत्वं
ऽगुलीयं तस्य कुडलादिषु वृत्तिः स्यात् । तत एवान्यनिवृत्त्यर्थः प्रयोगो युक्तः, सुवर्णस्येदमगुलीयकं न
रूप्योद्देशेति । यदि सर्वथैकत्वं स्यात् व्यपदेश एव न स्यात् । तथा अजीवानां काया इत्यत्रापि कायशब्दः
प्रदेशोऽस्ति । प्रदेशाच्च धर्मादीनां वदन्ते, ते च तेभ्यः संज्ञालक्षणादिभिः कथंचिद्विनाः । अन्यथा एकात्मिकत्वे
धर्मादीनामेकत्ववत् प्रदेशानामप्येकत्वं स्यात् । प्रदेशानां बहुत्ववत् धर्मादीनां बहुत्व प्रसज्येत, तत एव अन्य
निवृत्त्यर्थः प्रयोगो युक्तः, अजीवानां काया न जीवस्येति । यदि सर्वथैकत्वं स्यात् व्यपदेश एव न स्यात् ततो
भेदोपपत्तेः युक्ता भिन्नाधिकरणा वृत्तिः । ननु चाभेदेपि लोके व्यपदेशो दृष्टः यथा शिलापुत्रकस्य शरीरं,
राहोः शिर इति, न हि शिलापुत्रकादन्यच्छरीरमस्ति नापि राहोरन्यच्छिरः शिरामात्रत्यादिति । तत्राप्यस्ति
भेदः । कुतः ? शक्तितः । योऽनेकक्रियानिष्पादनशक्तिभेदेन भिन्नरूपः शिलापुत्रकः तस्येदं शरीरं एकाकिया
विषयमिति शब्दप्रकल्पिताद्भेदोदाहारात् कथंचित्पृथक्त्वमभ्यवस्येत् कुतश्चेतदेवं तदन्यान्यनिवृत्त्यर्थं विशेषणं
उपादायते । शिलापुत्रकस्येदं शरीरं न मनुष्यादेः, राहोरिदं शिरः नान्यस्य इत्येकचित्कैकत्वे हि अभ्यनिवृत्तिर्न
स्यात् । यथा सुवर्णस्य सुवर्णं, घटस्य घट इति ॥

अजीव इत्युक्तं भावमात्रसंग इति चेन्न भावांतरप्रतिपत्तेरनन्ववत् ॥ ६ ॥ स्यान्मत् न जी-
वोऽजीव इत्युक्तं भावमात्रं प्रसज्येत यथा न भावः अभाव इति तन्न । किं कारणं ? भावांतरप्रतिपत्तेः । कथं ?
अनन्ववत् । यथा नायमथ अनथ इत्युक्तं नामावसंप्रत्ययः किंतु नत्रिय युक्तमन्यसंज्ञाधिकरणे तथा-
स्तथे इति अन्यस्मिन् भाव एव तुल्योदरैकताफादिलक्षणे गर्दभे संप्रत्ययो भवति । एवमिहापि नाय जीव
इति प्रतिपेधात् नामाव संप्रत्ययः, किं तु अन्यस्मिन् भाव अनुपयोगरूपेण धर्मादी प्रतिपत्तिर्भवति । साद-
र्याभावात् अप्रतिपत्तिरिति चेन्न सत्त्वद्रन्यत्वादिभिः सादर्योपपत्तेः । अर्थात् यथा न भावः, अभावः
इत्युक्तं अभावमात्रसंप्रत्यय इति तदप्युक्तं सत एव पररूपत्वादिभिः अभावशब्दगोचरत्वावपत्तेः ॥

अभ्यन्तरीकृतवार्थः कायशब्दः ॥ ७ ॥ इवार्थमभ्यन्तरीकृत्य अत्र कायशब्दः प्रयुक्तः । काया
ह्ये काया इति । क सप्रमार्थः ? यद्यौदारिकादिशरीरनामकर्मोदयवशान् पुत्रलक्ष्मीयते कायाः । तथा धर्मादीनां
भेदादिपौराणिकप्रदेशाचयनात्कायत्वं ।

तत्र प्रथमं प्रदेशावयवबहुत्वज्ञापनार्थं ॥ ८ ॥ तस्य कायशब्दस्य महणं क्रियते । किमर्थं ? प्रदे-
शावयवबहुत्वज्ञापनार्थं । मुख्यरूपेणाविद्यमानत्वेपि श्रोतॄणां सुखावयोवार्थं प्रथमा द्रव्यपरमाण्वयवमात्रवत्त्वं
प्रदिश्यते इति प्रदेशाः, प्रदेशा एवावयवाः प्रदेशावयवाः तेषां बहुत्वस्य ज्ञापनार्थं ॥

नासंख्येयाः प्रदेशाः धर्मोद्देशकजीवानामिति शास्त्रप्रवृत्तेः ॥ ९ ॥ न तत्र प्रयोजनं व्यपप-
त्ते कुतः ? अन्यात् एव तत्सिद्धेः । सर्ववत् हि, असंख्येयाः प्रदेशाः परोपमेकजीवानां इत्यतः देशा-
प्रदेशावयवस्य सिद्धेः ॥

नार्यः कायग्रहणेन प्रदेशसंख्यावधारणार्थमिति चेन्नातोप्यनिश्चयात् ॥ १० ॥ स्यादेतत्
 'असंख्येयाः प्रदेशाः धर्माधर्मैकजीवानां' इति अनेन प्रदेशसंख्यावधारणे क्रियते । कुतः ? यथाणां संभूयप्रदे-
 शासंख्येयत्वप्रतिपत्तेः । ततः एकैकस्याऽसंख्येयप्रदेशख्यापनार्थं कायग्रहणमिति तन्न । किं कारणं ? अतोप्य-
 निश्चयात् । कायग्रहणादपि नास्ति निश्चयः प्रदेशप्रचयमात्रप्रतिपत्तेः । कुतस्तर्हि तन्निश्चयः ?

लोककाशेऽवगाह इत्यादि वचनात् तन्निश्चयः ॥ ११ ॥ यदयं लोककाशेऽवगाह इत्युक्त्वा
 धर्माधर्मयोः कृत्स्न इत्यादि वक्ष्यते । तेन तस्य प्रदेशपरिमाणस्य निश्चयोभवति ।

अप्रदेशैकद्रव्यत्वप्रसंग इति चेन्न उक्तत्वात् ॥ १२ ॥ स्यादेतत् कायग्रहणात् प्रकृतेऽप्रदेशैक-
 द्रव्यता प्राप्नोति अतस्तन्निरुपयर्थं कायग्रहणमिति ? तन्न किं कारणं ? उक्तत्वात् । उक्तमेतत् 'असंख्येयाः
 प्रदेशाः धर्माधर्मैकजीवानां' इति वक्ष्यते ॥

आर्षानुवादावर्णनार्थमिति चेन्न तदवश्यत्वात् ॥ १३ ॥ स्यादेतत् आर्षमेव प्रवृत्तं पंचास्तिकाया
 इत्यतः तदनुवादार्थं कायग्रहणमिति तच्च न । कस्मात् ? तदवश्यत्वात् । असंख्येयाः प्रदेशाः इत्यनेनैकै-
 र्णानुवादस्य कृतत्वात् ।

स्वभावापरित्यागार्थमिति चेन्न नित्यावस्थितवचनात् सिद्धेः ॥ १४ ॥ स्यान्मतं कायस्व-
 भावापरित्यागार्थं कायग्रहणमिति तन्न । किं कारणं ? नित्यावस्थितवचनात् सिद्धेः । वक्ष्यते हि "नित्यावस्थिता
 न्यरूपाणीति" संतं एव स्वभावापरित्यागः सिद्धः । तत्तर्हि कायग्रहणं न कर्तव्यं ? कर्तव्यं । किं च प्रयोजने ?

तरिसंज्ञावसंख्येयप्रदेशावधारणसिद्धेः ॥ १५ ॥ तस्य कायशब्दस्य पंचस्वर्णि अस्तिकायेषु
 प्रदेशावर्णयवद्भावार्थस्य सिद्धौ सत्यां लक्ष्यवचनमवधारणार्थं युज्यते । असंख्येयाः प्रदेशाः न संख्येयाः
 नाप्यनन्ताः इति विधिपूर्वकत्वादवधारणस्य ।

अत्राप्रदेशप्रतिषेधार्थं च ॥ १६ ॥ अत्रा शब्दो निपातः कालवाची स वक्ष्यमाणलक्षणः
 तस्य प्रदेशप्रतिषेधार्थमिह कायग्रहणं क्रियते । यथाणोः प्रदेशमात्रत्वात् द्वितीयादयोऽस्य प्रदेशा न संती-
 स्वप्रदेशोऽणुः । तथा कालपरमाणुरपि एकप्रदेशत्वादप्रदेश इति ।

धर्मादयः संज्ञा सामापिबयः ॥ १७ ॥ धर्मादयः संज्ञाः सामापिबयो दृष्टव्याः । आहते हि
 प्रवचनेऽनादिनिधनेऽर्हदादिभिः यथाकालं, अभिव्यक्तज्ञानदर्शनातिशयप्रकाशैरवयवैरित्यतः सारं कृत्वा
 एताः संज्ञा ज्ञेयाः ॥

क्रियानिमित्ता वा ॥ १८ ॥ अथवा क्रियानिमित्ता एताः संज्ञा वेदितव्याः । कथमिति चेदुच्यते-
 स्वयं क्रियापरिणामिनां साचिन्पावधानादर्थः ॥ १९ ॥ स्वयं क्रियापरिणामिनां जीवपुद्-
 गानां यस्मात्साचिन्पं दधाति तस्माद्धर्म इत्याख्यायते ॥

तद्विपरितोऽधर्मः ॥ २० ॥ तस्य विपरितोलक्षणः अधर्म इत्याग्न्यायते ॥

आकाशतिगस्मिन् द्रव्याणि स्वयं (वा) काशित इत्याकाशं ॥ २१ ॥ जीवादीनि द्रव्याणि
 तदाकाशं स्वयं चाऽऽर्मावयवयोपमयोदयो आका-

अवकाशदानादाः ॥ २२ ॥ अथवा इतरां द्रव्याणां अवकाशदानादाकारमिति पूषादरादिषु
 निपतितः शब्दः ।

गुणसंद्रावो (संद्रावात्) द्रव्यमिति चेन्न एकांते दोषोपपत्तेः ॥१२॥ स्यादेतद् गुणसंद्रावो द्रव्यमित्येतल्लक्षणमनवयं । गुणः संद्रयते प्राप्यते गुणान्वा संद्रवति प्राप्नोति इति द्रव्यमिति ! तत्र किं कारणं ? एकांते दोषोपपत्तेः । कथमिति चेद्द्रव्यते-गुणोभ्यो द्रव्यं अन्यद्वा स्यात् अनन्यद्वा ? यद्यनन्यत् कर्तृ-कर्मभेदाभावात् निर्देशो नोपपद्यते । अपि च एकांतानन्यत्वे हि गुणा एव वा स्युः द्रव्यमेव वा । यदि गुणा एव, द्रव्याभावे वृदाविनाभावितानां गुणानामपि निराधारत्वादभावः स्यात् । अथ द्रव्यमेव एवमपि अलक्षणत्वात्खर-विषाणत्वकल्पना द्रव्यस्य स्यात् । अध्यान्यत्वं गृह्येत एवमप्येकांतेन स्वरूपानून्यत्व स्यात् यस्मादभ्युपगम्योच्यते गुणैः संद्रयते द्रव्यमिति लक्षणं नोपपद्यते गुणानां निष्क्रियत्वे द्रव्यं प्रत्याभिमुख्येन द्रवणाभावात् । दिक्का-लावाकाशा च क्रियावद्भ्यो वैधर्म्यात् निष्क्रियाणि । एतेन कर्माणि गुणाश्च व्याख्याताः । निःक्रिया इति वच-नात् । गुणान् संद्रवति इति च लक्षणं नोपपद्यते निःक्रियद्रव्याणां गुणान् प्रति द्रवणाभावात् । किं च—

स्वतोऽसिद्धत्वात् ॥ १३ ॥ यथावा द्विपरिक्षेपादिलक्षणान् प्रामादीन् स्वतःसिद्धान् देवदत्तः सिद्धः प्राप्नोति न तथा गुणाः स्वतः सिद्धा सति यान् प्राप्नुयाद् द्रव्यं । आह—

पाकजदर्शनात् तत्तिसिद्धिः ॥ १४ ॥ पार्थिवेषु परमाप्सु अग्नि संयोगात् औष्ण्यापेक्षात् इयामा-शुच्छेदेन रक्ताचारंभे च ननु प्राप्यते गुणद्वेष्य । उच्यते—

ननु युतसिद्धत्वप्रसंगात् ॥ १५ ॥ यदि द्रव्यमवतिष्ठते रूपादयो विनश्यति प्रादुर्भवति ननु युतसिद्धा द्रव्यरूपादय इत्यासक्त । अथाऽयुतसिद्धाः समवायसंबन्धात् इति मतं ? ननु द्रव्यवत्तनित्यत्व-प्रसंगः । एवं सति अयुतसिद्धिर्भवति यदा रूपादयस्तदा द्रव्यं यदा द्रव्यं तदा रूपादय इति ? नन्वेवं सति यथा द्रव्यं नित्यं तथा रूपादयोपि नित्याः, यथा रूपादीनामनित्यत्वं तथा द्रव्यस्येति प्रातं तुल्य-वृत्तित्वं । किं च—

विरोधात् पंडितमूर्खवत् ॥ १६ ॥ यदि पंडितो न मूर्खः अथ मूर्खो न पंडितः तथा यदि समवायसंबन्धात् द्रव्यादयुतसिद्धाः रूपादयः न विनश्यति न वोत्पद्यते, अथ विनश्यत्युत्पद्यते च द्रव्यं नावतिष्ठत इति कुतस्त्वोऽयं न्यायः । न तु गुणैर्द्रव्यते गम्यते उपलभ्यते तदिति द्रव्यं ? कस्मात् अर्थोत्तरत्वात् । न हि घटेन पट उपलभ्यते अनन्वयत्वात् । अथोपलभ्यते द्रव्यगुणलक्षणभेदेन कल्पनातिरोधः । आह भेदे एव उपलभ्योपलंभकमाद्यो दृष्टः अग्निधुमादिषु, नाऽभेदे स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । नह्यगुण्यप्रमोत्मानं स्पृशति इति ! उच्यते युज्यते अग्निधुमादिषु भिन्नेष्वेव लक्ष्यलक्षणभाव पृथक्सिद्धरूपात्वात् न च द्रव्यगुणानां पृथक् प्रसिद्धरूपता व्यतिरेकेण क्वेत्तुपलब्धेः । यच्चोक्तं स्वात्मनि वृत्तिविरोध इति तदप्येनांतप्रहणात् सूक्तं न भवति । दृश्यते हि स्वात्मन्यपि वृत्तिः यथा प्रदीपः स्वात्मानं प्रकाशयति न तस्य स्वरूपप्रकाशने प्रदी-पांतरमपेक्षते । यथेपेक्षते पटादिवदप्रकाशकत्वमेवाऽस्य स्यात् । किं च तस्य तत्त्वस्योपदेष्टा स्वात्मानं वेत्ति वा नवा ? यदि न वेत्ति स्ववचनविरोधः आत्मन्यात्ममनसोः संयोगनिरोधात् आत्मप्रत्यक्षमिति वचनात् ।

असर्वज्ञत्वप्रसंगश्च ॥ १७ ॥ यथात्मानमेवासां न वेत्ति कथं इतरद्विजानीयात् तत स्वपरविशेषान-भिज्ञत्वात् असर्वज्ञत्व प्रसज्यते । अथ वेत्ति ननु स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् द्रव्यात्मका एव पर्यायाः द्रव्यं लक्ष-यतीति साधुक्तं । यो हि मन्यते गुणममुदायमात्रं द्रव्यं तातोऽन्यत् किंचदिति तस्यापि गुणसंद्रावो द्रव्यमिति तल्लक्षणं नोपपद्यते । कुतः ? कर्तृकर्मभानुदेव । गुणसमुदायमात्रद्रव्यवादिनां द्विवादिनां, न गुणाः पृथक् संति नापि समुदायः तातोऽन्योस्ति । येनां कुतश्चित् भेदात् कर्तृकर्मभानो भवेत् । ननुचाऽभेदेऽपि कर्तृकर्मभायो दृष्टः यथाऽऽत्मानं प्रदीपः प्रकाशयति इति तत्रापि कथंचित् भेदेन भवितव्यं, भागुरस्य रूपस्य द्रव्यस्य च स्यात् भेददर्शनात् । यदि सर्वथैवाऽभेदः स्यात् सर्वं द्रव्यं भागुररूपं स्यात् भागुरस्य च द्रव्यस्य सर्वथैव ताद्रूप्य प्रसंगेत् दृश्यते च भागुरिभावः । न च समुदायकल्पना गुण्यते गुणानां पृथक्स्वरूपात्पुनरुच्यते । दृश्यते भागुरादीनां पृथगुपलभ्यमानरूपाणां समुदायः । नापि गुणकल्पनोपपद्यते गुण्यते निशान्यते वैरथांति गुणाः विशेषणानीत्यर्थः । न च गुणिनं विशेषं य कचिदतरेण गुणानां गुणत्वं भवति । किंच समुदायो गुणयो-

ऽन्यावा स्यादन्यो वाऽनक्तव्यो वा । अन्यत्वानन्यत्वयोर्हि विहिताः दोषाः यद्यत्कत्व* स्ववचननिरोध प्रसज्यते यदि समुदायोऽस्ति नात्रकत्व अवक्तव्यो न समुदायोस्ति सत सज्ञापपक्षेः, अनक्तव्यस्य च सर्ववागोचराख्ये निरात्मकत्वप्रसगात् इति शिष्टेतरवचनम् अन्यत्वोपपत्तेश्च । यदि वक्तव्यलक्षणगुणा समुदायो न वक्तव्यलक्षण, ननु च लक्षणभेदादन्यत्व सिद्ध । किं च रूपादिपरमाणुसमुदायमात्रत्व गुर्वादेः धर्मांतरस्याऽप्रादुर्भावात्, अणूनामतीन्द्रियस्वभान्नयतिक्रमाभावात् द्वयमिदं धातिरूप स्यात् । स एवे-
मिति चेत् प्रत्यक्षानुमानयो तदाभासयोश्च अविशेषप्रसग स्यात् । द्रव्य भव्य इति भयमपि द्रव्यशब्दः एकांतवादिना न भ्रमरति स्वतोऽसिद्धस्य द्रव्यस्य भव्यार्थासभवात् । संसर्गवादिनस्तावत् गुणकर्मसत्ता-
द्रव्यत्वादिसामान्यविशेषेभ्यो द्रव्यस्यान्यतमन्यत्वे स्वरविपाणकल्पस्य स्वतोऽसिद्धत्वात् न भवनक्रियायाः कर्तृत्व युज्यते । परतः सिद्धिरपि स्वतोऽसिद्धस्य न सम्भवति खरविपाणवत् । गुणसमुदायमात्रत्वेपि समु-
दायस्य सत्त्वा कल्पितस्याऽसत्तत्वात् गुणानां प्रत्येकं अनुपलब्धत्वात्तदव्यतिरेकत्वाऽसत्त्वमिति भवनक्रि-
यायाः कर्तृता दुरुपपादा । अनेकांतवादिनस्तु गुणसंद्रावो द्रव्य, द्रव्य भव्य इति चोपपद्यते । पर्यामिपर्या-
ययो कश्चिद्वेदोपपत्तेरित्युक्तं पुरस्तात् ।

धर्मादिसामनाधिकरण्याद्बहुवचनं ॥ १८ ॥ प्रकृताः धर्मादयो बहव तत्सामानाधिकरण्याद्बहु-
वचनेन निर्देशं क्रियते ॥

धर्मादीन्पैव द्रव्याणि नान्यानीति पुल्लिङ्गप्रसंग इति चेन्न आविष्टलिङ्गत्वात् ॥ १९ ॥
स्यादेतत् यदि तत्सामानाधिकरण्याद्बहुवचनं क्रियते तत एव पुल्लिङ्गमपि प्राप्नोति इति । ते हि अर्जात्काया
उक्ता पुल्लिङ्गा इति ? तन्न किं कारणं ? आविष्टलिङ्गात् । आविष्टोऽप्य द्रव्यशब्द वचनादिवत् स्वालिङ्ग
न जहाति । अनंतरत्वाच्चतुर्णामेव द्रव्यव्यपदेशप्रसंगे अन्योपादानार्थमिदमुच्यते—

जीवाश्च ॥ २ ॥

जीवशब्दो व्याख्यातार्थ ॥

जीवत्वादिति चेन्न प्रतिपिद्धत्वात् ॥ १ ॥ स्यादेतत् जीवत्व नाम सामान्यविशेषोस्ति तेन यो-
गाज्जीवा इति ? तन्न किं कारणं ? प्रतिपिद्धत्वात् । द्रव्यत्ववदस्य प्रतिषेधो वेदितव्य । किं च—

अनवस्थाप्रतिज्ञाहानिदोषप्रसंगात् ॥ २ ॥ यो जीवत्वसयोगाज्जीव इति प्रत्ययाभिधाने कल्प-
यति स पृष्टव्य-जीवत्वे केन योगात् प्रत्ययाभिधानवृत्तिरिति । सत्रापि अन्यत एवेति चेत् अनवस्थाप्रसंग* ।
अथाऽनवस्थादोषो माऽव्यपत् इति जीवत्वे स्वत एव वृत्तिरन्युपगम्यते ननु प्रतिज्ञाहानिस्तेऽर्थांतरसर्गात्
सर्वत्र वृत्तिरिति, तद्वृत्तवैऽपि स्यात् । अथ मतमेतत् जीवत्वे प्रदीपवत् स्वत एव वृत्तिरिति जीवि कोऽप-
रितोप । आह पदार्थांतरत्वादेव जीवजीवत्वयो न जीववत् जीवे स्वतः प्रत्ययाभिधानसिद्धिः, यस्मात् न
पदार्थांतरधर्म* पदार्थांतरे भवेत्तुमर्हति पदार्थांतरत्वोदेव अन्यथा पदार्थस्फुरप्रसंग, स च नास्त्यतो नानव
स्थाप्रतिज्ञाहानिदोषो स्त इति । उच्यते—

न पदार्थांतरत्वासिद्धे ॥ ३ ॥ यदि जीवजीवत्वयो पदार्थांतरत्व अभविष्यत् अपि तर्हि धर्म-
सकराभावोऽस्येत् ननु पदार्थांतरत्वमस्ति इत्युक्तं पुरस्तात् स्वतोऽसिद्धत्वात् । किं च प्रतिज्ञाहानि-
स्ते प्रसजति यदि पदार्थांतरधर्म* पदार्थांतरे न भवेत्, सत्ताया सदिति प्रत्ययाभिधानहेतुत्वलक्षणो धर्मः
द्रव्यगुणकर्मसु न स्यात् । अथ योगेपि सत्प्रत्ययाभिधानहेतुत्व सत्ताया एवेति चेत् न सति द्रव्यगु-
णकर्माणि स प्रत्ययाभिधानहेतुत्वविरहान् खरविपाणम् इत्यासक्त । तत सिद्धमेतत् जीवनिर्क्रियापलक्षित-
द्रव्यविशेषानियमाऽनादिवारिणात्मिकी जीवसत्तेति ॥

द्रव्यलक्षणयोगाद्रव्याणीति चेन्न नियमार्परत्वात् ॥४॥ स्यान्मतं उत्पाव्यपदध्रौव्यदयुक्त स-
दिति द्रव्यलक्षण वक्ष्यते तेन योगात् धर्मादीनां द्रव्यत्व मिद्ध नार्थेनेन द्रव्यसह्यानेन इति ! तन्न । किं का-
रण ! नियमार्थत्वात् । नियमार्थोऽयमारंभ धर्मोऽधर्मोऽऽकाशपुद्गला जीवाश्च वक्ष्यामाणलक्षणेन कालेन
सह पडेव द्रव्याणीति । तेनान्यवादिपारिकल्पितानां दिगादीनां निवृत्तिः सिद्धा । कथमिति चेत् उच्यते-प्रधि-
व्यप्तेजोवायुमनांसि पुद्गलद्रव्येऽतर्भवति रूपरसगन्धस्पर्शवत्त्वात् । वायोर्मेनसश्च रूपादियोगाभाश्च इति चेन्न
रूपादिमत्त्वात् । वायुस्तावत् रूपादिमान् स्पर्शवत्त्वात् घटादिवत् । चक्षुरादिकरणप्राध्वत्वाभावात् रूपाप-
भाव इति चेन्न परमाप्वादिपु अतिप्रसंगात् । मनांषि द्वित्रिध द्रव्यमनो भावमनश्चेति । तत्र भावमनो
ज्ञान तस्य जीवगुणत्वादात्मन्यतर्भाव । द्रव्यमनश्च रूपादियोगात् पुद्गलद्रव्यनिकारः । तद्योगाभावाऽनु-
पलम्पमानत्वात् इति चेत् परमाप्नादिपु विधर्मस्वपि वृत्तः सशयहेतुत्व । रूपादिमन्मनो ज्ञानोपयोगकरणत्वात्
चक्षुरिन्द्रियवत् । अमूर्तेषु शब्दे ज्ञानोपयोगकरणत्वदर्शनात् व्यभिचारी हेतुरिति चेन्न तस्य पीद्गलिकत्वात्
मूर्तमत्वोपपत्तेः । परमाप्वादीनामतीन्द्रियत्वेपि रूपादिमत्कार्यदर्शनात् रूपादिमत्त्वमनुमीयते न तथा वायुनां
ममसां च रूपादिमत्कार्य उपलम्प्यते यतोऽवसीयते रूपादिमत्त्वमेवामिति चेन्न तेषामपि तदुपपत्तेः । सर्वेषां
परमाप्नां सर्वरूपादिमत्कार्यत्वप्राप्तियोग्यताभ्युपगमात् : न च केचित् पार्थिवादिजातिविशेषयुक्तः परमा-
णवः संति जातिसंकरेण आरंभदर्शनात् । दिशोप्याकाशोऽतर्भावः आदित्योदयाद्यपेक्षया आकाशभ्रदेशप-
त्किपु इत इदमिति व्यवहारोपपत्तेः ॥

जीवा इति बहुवचनं वैविध्यरूपापनार्थं ॥ ५ ॥ जीवा इति बहुवचनं क्रियते वैविध्यरूपाप-
नार्थं । विविधा हि जीवाः ससारिणो मुक्ताश्चेति । संसारिणां गतौद्रियादिचतुर्दशमार्गणास्थानविकल्पात्
मिष्याद्यष्टादिकचतुर्दशगुणस्थानभेदात् सूक्ष्मवादरादिचतुर्दशजवस्थानविकल्पाच्च विविधा । मुक्ताश्च
एकद्वित्रिःचतुःसहस्रेयासहस्रेयानतसमयसिद्धपर्यायभेदाश्रयात् मुक्तिहेतुशरीराकारानुभेदादपि स्वक्षेत्रपक्षेष्वा-
वगाहनादिभेदाच्च विविधाः ।

एकयोग इति चेन्न जीवानामेव प्रसंगात् ॥ ६ ॥ स्यान्मत एक एव योगः फलव्यः द्रव्याणि
जीवा इत्येव चशब्दाकरणात् लन्धिरिति तन्न किं कारण जीवानामेव प्रसंगात् । तथा सति जीवा एव
द्रव्याणि न धर्मादीनि इत्यनिष्टमास्यते ॥

बहुवचनादिति चेन्न उक्तत्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेतद्द्रव्याणीति बहुवचनात् धर्मादीनां जीवानां च
द्रव्यसंज्ञा सिध्यतीति । तन्न । किं कारण ! उक्तत्वात् । उक्तमेतत् जीवा इति बहुवचनं वैविध्यरूपापनार्थं इति ।
तस्मान्नाधिकरण्यात् द्रव्याणि इति बहुवचनं न्यायप्राप्त इति न ततो धर्मोदिगतिः ॥

अधिकारादिति चेन्न जीवावबद्धत्वात् ॥ ८ ॥ स्यादेतत् 'अजीवकाया' धर्मोधर्मोकाशपुद्गला
इत्यजीवाधिकारान् एकयोगेपि जीवाजीवयोर्द्रव्यसंज्ञा सेत्यति इति ! तन्न किं कारण ! जीवावबद्धत्वात् ।
द्रव्यशब्दोऽय जीवावबद्ध इति जीवानामेव द्रव्यसंज्ञा प्राप्नोति ॥

सत्यप्यधिकारे यत्नामावाच्च ॥ ९ ॥ अनुवर्तमाना अपि विधयो नचानुवर्तनादेव भवति किं
तार्हि यत्नाद्भवतीति जीवानामेव द्रव्यसंज्ञा स्यात् अजीवानां न स्यात् यत्नाभावात् । तत पृथग्योगग्रहण
न्याय्य । एव च कृत्वा च शब्दोप्यर्थवान् भवति । उक्तानां द्रव्याणां विशेषप्रतिपर्यर्षमाह—

नित्यावस्थितान्यरूपाणि ॥ ४ ॥

नित्यशब्दो ध्रौव्यवचनः ॥ १ ॥ अयं नित्यशब्दः ध्रौव्यवचनो वेदितव्यः । नैर्धुंवं ल्योऽन्याख्यातः
किं पुनरिह नित्यः !

तद्भावाव्ययो नित्यत्वं ॥ २ ॥ यत्न भावेन उपलक्षित द्रव्य तस्य भावस्याऽव्ययो नित्यत्वमु-
च्यते । वक्ष्यते 'तद्भावाव्यय नित्यमिति' । धर्मादीनि द्रव्याणि गतिहेतु वादिविशेषलक्षणद्रव्यार्थादशास्त्र-
व्यस्तित्वादि सामान्यलक्षणद्रव्यार्थादेशाच्च कदाचिदपि न व्ययतीति नित्यानि ।

इयस्वानतिवृत्तेरवस्थितानि ॥ ३ ॥ धर्मादीनि पदपि द्रव्याणि कदाचिदपि पडिति इयस्वानति-
वर्तते । ततोऽवस्थितानीत्युच्यते । अथवा धर्माधर्मलोकाकाशौकजीवाना गुल्यासख्येयप्रदेशत्व । अलोकाकाशस्य
पुद्गलानां चाऽनतप्रदेशत्व कालस्याय्येकप्रदेशत्वमित्येतदियत्त्वं, तस्यानतिवृत्ते अवस्थितानीति व्यपदिश्यते ।

गतार्थत्वात्तदवक्तव्यमिति चेन्न परिणामानेकत्वात् ॥ ४ ॥ स्यान्मत नित्यवचनेनैव गतार्थ-
त्वात् अवस्थितानीति न वक्तव्यं न हि नित्यत्वमतिक्रम्यावस्थितत्वमस्तीति । तत्र किं कारणं ? परिणामानेकत्वात् ।
धर्मादीनामनेकगतिपरिणामोऽस्ति गतिस्थित्युपग्रहादिपर्यायोत्पादव्ययव्ययस्थितिलक्षण, अत किं ? अमुष्मिन्
परिणामानेकत्वेपि न मूर्तिमत्त्वोपयोगपरिणामो भवति धर्माधर्मकालाकाशाना, नापि जीवानामेकतनत्व
पुद्गलानां च अमूर्तत्व अवस्थितवचनात् ।

विरोधादप्युक्तमिति चेन्न उभयनयसद्भावात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत् परिणामानेकत्व येनामिष्टमव-
स्थितत्वमिति एतद्विरुद्धमिति तन्न । किं कारणं ? उभयनयसद्भावात् । धर्मादीना सर्वेषां द्रव्याणां द्रव्यार्थिक-
पर्यायार्थिकाऽन्यतरगुणप्रधानभावापणाभेदात् स्थित्युत्पत्तिनिरोधामकमविरुद्धमवस्थितविशेषण, वा नित्यग्रह-
णमवस्थितविशेषण विज्ञायते । यथा गमनागमनायनेकपर्यायसद्भावव्येयमिष्टप्रजल्पसद्भावात् नित्यप्रजल्पि
तो देवदत्त इत्युच्यते । तयोभयकारणवशोपनीतोत्पादनिरोधसमवेपि अमूर्तत्वादित्स्वभावात् कदाचिदपि धर्मा-
धर्मादीनि न जहतीति नित्यावस्थितानीत्युच्यते ।

क्रियावत्त्वनिवृत्त्यर्थमवस्थितवचनमिति चेन्न निःक्रियाणीत्याम्नातत्वात् ॥ ६ ॥ स्यादेतत्
परिस्पदाभिकाया क्रियाया निवृत्त्यर्थमवस्थितवचनमिति । तत्र किं कारणं ? निश्चक्रियाणीत्याम्नातत्वात् ।

अरूपग्रहणं द्रव्यस्वतत्त्वनिर्ज्ञानार्थं ॥ ७ ॥ अरूपग्रहणं क्रियते द्रव्यस्वतत्त्वनिर्ज्ञानार्थं । न वि-
द्यते रूप येना तान्यरूपाणि । रूपव्युदासारादविनाभावानां रसादीनामपि व्युदासो वेदितव्य । अरूपाणि
अमूर्तानीति यावन् ।

वृत्तौ पचत्ववचनात् पद्द्रव्योपदेशव्याघात इति चेन्न अभिप्रायाऽपरिज्ञानात् ॥ ८ ॥
स्यामत वृत्तावुक्तमवस्थितानि धर्मादीनि न हि कदाचित्पचत्व व्यभिचरतीति तत् पद्द्रव्याणीत्युपदेशस्य
व्याघात इति ? तन्न । किं कारणं ? अभिप्रायापरिज्ञानात् । अयमभिप्रायो वृत्तिकरणस्य—कालश्चेति पृथग्
द्रव्यलक्षण कालस्य वक्ष्यते तदनपेक्षादिकृतानि पचैव द्रव्याणीति पद्द्रव्योपदेशविरोध । यथा सर्वेषां
द्रव्याणां नित्यावस्थितानि इत्येतत् साधारण लक्षणं तथा अरूपत्वमपि प्राप्तमतस्तदपवादार्थमाह—

रूपिणः पुद्गलाः ॥ ५ ॥

रूपशब्दस्याऽनेकार्थत्वे मूर्तिपर्यायग्रहणं शास्त्रसामर्थ्यात् ॥ १ ॥ रूपशब्दोऽनेकार्थ
क्वचिद्द्रव्यं वर्तते गारूपाणि गोद्रव्याणि इत्यर्थः । क्वचित् स्वभावे वर्तते चैतन्य पुरुषस्य स्वरूप स्वभाव
इत्यर्थः । क्वचिदभ्यास वर्तते दशरूपमध्ययन कार्यं दशरारानभ्यास कार्य इत्यर्थः । क्वचिच्छ्रुतौ वर्तते
स्वरूप शब्दस्य स्या श्रुतिरित्यर्थः । क्वचि'महाभूतपु वर्तते रूप-चत्वारि महाभूतानि उपादाय रूपं चेति ।
क्वचिन् गुणविशेषं वर्तते चक्षुर्ग्रहणयोग्यो याऽर्थस्तद्रूपमिति । क्वचि मूर्तिपर्यायवचन- रूपिद्रव्यं मुक्तिमद्रव्य
मित्यर्थं तत्रैव मूर्तिपर्यायवचनो रूपशब्दा गृह्यतव्य । कुत ? शास्त्रसामर्थ्यात् । अहमोक्ते हि गणधरावधारित
श्रुते शास्त्रेऽभिहित रूपिद्रव्यं मूर्तिमद्रव्यमिति । तस्मात् रूपिणं पुद्गला मूर्तिमतं पुद्गला इत्यर्थः । का
पुन मूर्ति ? रूपादिसंस्थानपरिणामो मूर्ति । रूपमादियेषां त इम रूपादय क पुनस्त ? रूपरसगंधस्य-

शः । परिमडलत्रिकोणचतुरस्रापतचतुरस्रादिराकृतिः सत्यान । ते रूपादिभिः सस्थानेभ्य परिणामो मूर्तिरित्याख्यायते ।

गुणविशेषवचनग्रहणं वा ॥ २ ॥ अथवा रूपमित्यनेन गुणविशेषो गृह्यते । चक्षुर्महणयोग्यः ।

रसाद्यग्रहणमिति चेन्न तदविनाभावात् तदंतर्भावसिद्धेः ॥ ३ ॥ स्यादेतत् गुणविशेषग्रहणे सति रसादीनामग्रहणं प्रसक्तमिति ? तन्न ! किं कारणं तदविनाभावात् तदंतर्भावसिद्धेः । रूपाविनाभावितो हि रसादयो रूपग्रहणेन गृह्यते ।

इनोनुत्पत्तिरभेदादिति चेन्न कथंचिद्यतिरेकसिद्धेः ॥ ४ ॥ स्यादाकृतं सति भेद इत्यपि र्द्यैष्ट्या यथा दंडोऽस्यास्तीति दंडीति न च तथा रूपं द्रव्याद्भिन्नमस्ति तस्यैव रसादिपर्यायपरिणामात् । तत्त इत्यपि नोपपद्यते रूपमेवामस्ति ते रूपिणः इति ? तन्न किं कारणं ! कथंचिद्यतिरेकसिद्धेः । यद्यपि पुत्रकद्रव्यादनन्यद्रूपं तत्परिणामात् द्रव्यार्थदेशाद् व्यतिरेकणाऽनुपलब्धेः । तथापि पर्यायार्थिकनयविशेषाविवृतिभेदे रूपाविनाशे पुत्रद्वारस्थानात् उत्पादानुपायनादादिमदनादिमन्वात् अन्यव्यतिरेकस्वरूपागुणविज्ञानवृत्तिहेतुन्यादित्येवमादिभिः हेतुभिः कथंचिद्यतिरेकं सिध्यतीति तदपेक्ष इतः प्रादुर्भावः सिद्धः । तेनैव व्यपदेशाच्च अनन्यत्रेपि लोक व्यपदेशो दृष्टः । आमयान् आमा सारयान् गृक्षः इति । नहि आमनोऽप्य आत्मास्ति । नापि वृक्षादन्यः सारः तथापि व्यपदेशो दृश्यते । एयमिह अनन्यत्रेपि व्यपदेशो वेदितव्यः ।

पुत्रला इति बहुवचनं भेदमतिपादनार्थं ॥ ५ ॥ पुत्रला इति बहुवचनं क्रियते । किं प्रयोजनं भेदप्रतिपादनार्थं । भिन्ना हि पुत्रला परमाणुभेदात् स्फुटभेदाच्च । तद्विकल्पा उपरिदृश्यते । अप्राद किं पुत्रलवदमदीन्यपि द्रव्याणि मत्स्येकं भिन्नानि ? इत्यत्रोच्यते ।

आ आकाशादेकद्रव्याणि ॥ ६ ॥

अभिधिधावाद् प्रयोगः ॥ १ ॥ अभिधिधिरभिध्यातिः, तस्मिन्नेव अयमाह प्रयुज्यते तेनाऽऽकाशास्यापि एकद्रव्यवसंस्पर्शितं भवति । यदि हि मर्यादाया गृह्यते आकाशांतर्भावो न स्यात् । सौत्रीमानुश्रीमाश्रिय इदमुक्तं तेन धर्माधर्माकारणानि गृह्यते ।

एकशब्दः संख्यावचनः ॥ २ ॥ अन्याऽसहायायनेस्वार्थनभ्येवमेकशब्दः, सहायावचनो दृष्टव्यः ।

तत्संबंधाद्द्रव्यस्यैकवचनप्रसंग इति चेन्न धर्माद्यपेक्षया बहुत्वसिद्धेः ॥ ३ ॥ स्यात्मतं यद्यप्येकशब्दः सहायावचनः तेन समानाधिकरणसद्द्रव्यशब्दस्याप्येकवचनमेव प्राप्नोतीति ? तन्न किं कारणं धर्माद्यपेक्षया बहुत्वसिद्धेः । धर्मदीनि बहूनि द्रव्याणि तदपेक्षया बहुवचनं पुत्रयते । एकाख्यानेवार्थप्रत्यापनशक्तियोगात् ।

एकैकमित्यस्तु ऋतुनात् ॥ ४ ॥ अत्र कश्चिदाह आ आकाशादेकमित्येवतावदगु गृयं ऋतुः ऋतुनात् । कथं द्रव्यमिति ? प्रमिदवाह्यमिति । धर्मदीनि परद्रव्याणि इति प्रमिद्वमिति द्रव्यमिति भवति तस्मादनर्थकं द्रव्यग्रहणमिति ।

स्य च ससारमोक्षक्रियाविस्तरस्य विरोधः स्यात् । आह कालद्रव्य किं एकेमनेकमिति उत्तरत्राऽस्य निर्णयो वक्ष्यते । अधिष्ठतानामेवैकद्रव्याणां विशेषप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते -

निःक्रियाणि च ॥ ७ ॥

ब्रह्मपनिमित्तापेक्षः पर्यायविशेषो द्रव्यस्य देशांतरप्राप्तिहेतुः क्रिया ॥ १ ॥ अन्यतर क्रियापरिणामशक्तियुक्त द्रव्य, बाह्यं च नोदनाभिघाताद्यपेक्ष्योत्पद्यमान. पर्यायविशेषः, द्रव्यस्य देशांतरप्राप्तिहेतुः क्रियेत्युपदिश्यते । उभयपनिमित्त इति विशेषण द्रव्यस्वभावनिवृत्त्यर्थं । यदि हि द्रव्यस्वभावः स्यात् क्रियापरिणामिनो द्रव्यस्याऽनुपरतक्रियत्वप्रसंगः । द्रव्यस्य पर्यायविशेष इति विशेषण अर्थांतरभाजनिवृत्त्यर्थं । यदि हि क्रिया द्रव्यादर्थांतरभूता स्यात् द्रव्यनिश्चलत्वप्रसंगः । देशांतरप्राप्तिहेतुरिति विशेषण ज्ञानादिरूपादिनिवृत्त्यर्थं ।

तस्याः प्रादिदृश्याऽन्यपदार्थगतिः ॥ २ ॥ तस्या क्रियायाः प्रादिवृत्त्या अयपदार्थगतिर्भवति नि क्राताभि क्रियाया नि.क्रियाणीति ।

निःक्रियत्वाद् उत्पादाभाव इति चेन्न अन्ययोपपत्ते ॥३॥ स्यादेतद्दर्शनादिनि द्रव्याणि यदि नि क्रियाणि ततस्तेषां उत्पादो न भवेत् क्रियापूर्वका हि घटादीनामुत्पादो ह्य । उत्पादाभावाच्च व्ययाभावा इति सर्वद्रव्याणां उत्पादादिनित्यरूपकल्पनाभ्याघात इति तन्न कि कारणं ? अन्य. उपपत्तेः । क्रियानिमित्तोत्पादाभावेऽपि एषां धर्मादीनामन्यथात्वादः कल्प्यते । तद्यथा द्विविध उत्पाद स्वनिमित्त परप्रत्ययश्च । स्वनिमित्तस्तावत् अनतानामगुरुलघुगुणानामागमप्रामाण्यादभ्युपगम्यमानानां पदस्थानपतितया बुद्ध्या हान्या च वर्तमानानां स्वभावादेषामुत्पादो व्ययश्च । परप्रत्ययोपि अस्मादेर्गतिस्त्वयंग्रहाहनेतुः ज्ञान् । क्षण क्षणे तेषां भेदात् तद्वेतुवर्मापि भिन्नमिति परप्रत्ययापेक्ष उत्पादो विनाशश्च व्यग्रहितं ।

निःक्रियत्वात् गतिस्थित्यवगाहनाक्रियाहेतुत्वाभाव इति चेन्न बलाधानमात्रत्वादिन्द्रिय-
षत् ॥ ४ ॥ स्यादेतच्चैतानि नि क्रियाणि गतिस्थित्यवगाहनाक्रियाहेतुत्व एषां नापपद्यत ? क्रियानति हि जलादीनि मत्स्यादीनां गत्यादिनिमित्तानि दृष्टानि इति तन्न कि कारणं बलाधानमात्रत्वात् । इन्द्रियन्त । यथा दिदृक्षोऽश्चक्षुरिन्द्रिय रूपोपलब्धौ बलाधानमात्रमिष्टं न तु चक्षुष तत्सामर्थ्ये इन्द्रियांतरोपयुक्तस्य तद् भावात् । यथा वाऽऽस्य सक्षयान् आत्मनि शरीरान्नि क्राते सदपीन्द्रिय रूपाद्युपलब्धौ समर्थं न भवति ततो ज्ञायते आत्मन एवैतस्सामर्थ्ये इन्द्रियाणां तु बलाधानमात्रमिति । तथा स्वयमेव गतिस्थित्यवगाहनपर्याय-
परिणामिना जीवपुद्गलानां धर्माधर्माकाशाद्रव्याणि गत्यादिनिवृत्तौ बलाधानमात्रत्वेन विरक्षितानि न तु स्वय क्रियापरिणामीनि । कुत पुनरेतदेवमिति चेदुच्यते-द्रव्यसामर्थ्यात् । यथा-आनाशमगच्छत्सर्वद्रव्यैः सवद् न चास्य सामर्थ्यमन्यस्यास्ति । तथा च नि क्रियत्वेप्येषां गत्यादिक्रियानिर्वृत्तिं प्राति बलाधनमात्रत्वमसाधारणमनस्येय ।

चशब्दोऽभिहितसंबन्धार्थः ॥ ५ ॥ चशब्द क्रियते अभिहितानामेकद्रव्याणां सत्रधायः । अतो धर्मोऽधर्मकाशानां नि क्रियत्वनिश्चयमाजीवपुद्गलानां स्वतः परतश्च क्रियापरिणामिन्य सिद्ध । अत्र कश्चि-
दाह आत्मा सर्वगतः प्राणि क्रिय क्रियाहेतुगुणसमवायात् परत्र क्रियाहेतुरिति तत्प्रतिविधानार्थमाह—

द्रव्यस्य क्रियापरिणामिनोऽर्थांतरे तत्परिणाममामर्थ्ये वायुषत् ॥६॥ यथा वायु स्वय क्रियापरिणतत्वात् वनस्पती क्रियानिमित्त । तथा मन क्रियापर्यायस्वभावस्य धर्मांतरायज्ञानावरणक्षयक्षयो-
पशमागोपांगानामलाभावश्चे सति विहायोगतानामोदयापादितशक्तिविशेषे च सति ब्रह्मामनुतिष्ठन हस्ता-
दिषु क्रियोत्पत्तिर्बुक्तं न तु नि क्रियस्यात्मनः परत्र क्रियाहेतुत्व युक्त । तत्र यदुक्त आत्मसयोगप्रपत्तान्म्यां हस्तो कर्मत्वेतदपार्काणि । कथमिति चेदुच्यते—

अतत्परिणामस्य तद्भावो व्योमवत् ॥ ७ ॥ यथा व्योमो निःक्रियस्य घटादिषु सत्त्वोप-
सयोगे न क्रियाहेतुत्वं । तथाऽऽत्मनो नि क्रियत्व सत्यापि सयोगे हस्तादिषु न क्रियाहेतुत्व युक्त । किं च—

उभयोः निःक्रियत्वात् ॥ ८ ॥ ययोभयोर्जाव्यन्धयो सवधेन दर्शनशक्तिप्रादुर्भावोऽस्ति । तथाऽऽत्मसयोगप्रयत्नयो निःक्रियत्वात् क्रियाहेतुत्वमयुक्त । कथं निःक्रियत्वमिति चेदुच्यते—दिकाळावाकाश च क्रियावद्भयो वैधर्म्यात् निःक्रियाणि । एतेन कर्माणि गुणाश्च व्याख्याता । निःक्रिया इति वचनात् ।

संयोगप्रयत्नयोः गुणत्वात् निःक्रियत्व अग्निसंयोगवदिति चेन्नास्मादिष्टसिद्धेः ॥ ९ ॥ स्वान्त यथा अग्निसंयोग उष्णापेक्ष परत्र घटादौ पाकजान् रूपादीनारभते नात्माधारेऽग्नौ । तथाऽऽत्मसयोगप्रयत्नयोरदृष्टापेक्षयो हस्तादौ क्रियाहेतुत्व युक्त नात्मनीति । तन्न किं कारण अस्मादिष्टसिद्ध । यथा-अग्निसंयोगो रूपादिमद्रव्यगुण परत्र घटादौ रूपादिमिति रूपाद्यतरोत्पत्तिहेतुर्भवति । तथाऽऽत्मसयागप्रयत्नावपि परत्र हस्तादौ क्रियामारभमाणौ क्रियावद्भ्यगुणाविति क्रियावत्त्वमात्मनोऽस्मादिष्ट सिद्ध ।

वत्सामर्थाभावाच्च ॥१०॥ य उक्तोऽग्निसंयोगो दृष्टत न तस्य तत्सामर्थ्यमस्ति । कुत ? अनुष्णाशी-तस्याऽप्रेरकस्यानुपघातिनोऽप्राप्तस्य संयोगस्य रूपाद्युच्छेदोत्पत्त्याहेतुत्वासम्भवात् । तस्मात् असौ-असिद्धो दृष्टांतो दार्ष्टान्तिकार्थसिद्धये नाह ।

गुरुत्ववदिति चेन्न तुल्यत्वात् ॥ ११ ॥ स्यादेतद्यथा निःक्रिय गुरुत्व लोष्टे वर्तमान तृणादौ क्रियाहेतु । तथाऽऽत्मसयोगप्रयत्नौ निःक्रियावपि सती हस्तादौ क्रियाहेतु इति । तन्न किं कारण ? तुल्यत्वात् । अग्निसंयोगेन तुल्यमेतत् यथा क्रियापरिणामिनो लोष्टस्य गुणो गुरुत्व परत्र क्रियाहेतु । तथाऽऽत्मसयोगप्रयत्नावपि क्रियापरिणामिद्रव्यगुणाविति क्रियावत्त्वमात्मन सिद्ध । किं च निःक्रियस्य गुरुत्वस्याऽ-स्पर्शकस्याऽप्रेरकस्यानुपघातिनोऽन्यत्र क्रियाहेतुत्व नोपपद्यते इति दृष्टांतोऽसिद्ध ।

द्रव्यमेव तथापरिणत क्रियाहेतुरिति धर्मास्तिकायवदिति चेन्न वैपम्यात् ॥१२॥स्यान्मत यथा धर्मास्तिकाय निःक्रिय जीवपुद्गलाना गतिहेतु तथाऽऽत्मसयोगादि निःक्रियोपि परत्र क्रियाहेतुरिति । तन्न किं कारण ? वैपम्यात् । युज्यते धर्मास्तिकायस्य पुद्गलमिति प्रत्यभेरकत्व, निःक्रियस्यापि वलाधानमात्रत्वदर्शनात् । आत्मगुणस्तु अपरत्र क्रियारभे प्रेरको हतुरिष्यते तद्वादिभिर्न च निःक्रियद्रव्यगुण. प्रेरको भवितुमर्हति इति वैपम्य । किं च धर्मास्तिकायाख्ये द्रव्यमाश्रयकारण भवतु न तु निःक्रियामद्रव्यगुणस्य ततो व्यतिरेकेणाऽनुपलभ्यमानस्य क्रिय या आश्रयकारणत्व युक्त अर्थांतरभावे च सत्त्वमिति वैपम्य । किं च—

शरीरे क्रियाभावो जीवस्य निःक्रियत्वात् आकाशप्रदेशवत् ॥ १३ ॥ यथाऽऽकाशाप्रदेशो निःक्रिय शरीरे आकारभेदतुर्न भवति तथात्मा तद्गुणाश्च निःक्रियत्वात् क्रियाहेतुर्न भवेत् । किं च एकातेनाऽमृतस्य निःक्रियस्य शरीरण सह सबधाभावात् परस्परकारो नोपपद्यते आकाशवदेन ।

शरीरवियोगे निःक्रियत्वप्रसंग इति चेन्न अम्युपगमात् ॥१४॥ स्यान्मत यस्य कर्मणशरीरसवधे सति तत्प्रणालिकापादिता क्रिया आत्मनोभिप्रेता तस्यादृष्टिधर्मसंक्षये शरीरवियोगात् अशरीरस्याभवो निःक्रियत्व प्रसक्तमिति ? तन्न किं कारण ? अम्युपगमात् कारणाभावात् कार्याभार इति कर्मनो कर्मनिमित्ता या क्रिया सा तदभावे नास्तीति निःक्रियत्व मुक्तस्याम्युपगम्यतेऽस्माभि । अथवा परनिमित्तक्रियानिवृत्तावपि स्वामाविकी मुक्तस्योर्भंगतिरम्युपगम्यते प्रदीपवत् । अथवा स्याच्छरीरवियोगे मुक्तस्य निःक्रियत्व यत्नतरीयज्ञानदर्शनाचित्यसुखानुभवनादप्य क्रिया अम्युपगम्येरन् । अम्युपगम्यत तु तस्मादयमदोष शरीरवियोगादात्मनो निःक्रियत्वप्रसंग इति ।

वक्ष्यमाणत्वाच्च पूर्वप्रयोगादिभि ॥१५॥ वक्ष्यते चोत्तरत्र मुक्तानां क्रिया । कथं ? पूर्वप्रयोगादिभि । पुद्गलानामपि द्विविधा क्रिया विस्तृता प्रयोगनिमित्ता च ॥१६॥ पुद्गलाना द्विविधा क्रिया वक्ष्यते सा द्वितया भवति विस्तृता प्रयोगनिमित्ता चेति ।

साऽऽनन्त्या स्वात्मविशेषभावात् ॥ १७ ॥ सा क्रिया तद्वेतोरनया वेदितव्या । कुत ? स्वान्त

विशेषभावात् । यथानेनान्यदौष्यं स्वात्मविशेषभावात् । यद्यन्यत्स्यात् ? अग्नेरभावप्रसंगः स्यात् अलक्षणत्वात् । तथा क्रियापि क्रियावतो नान्या स्वात्मविशेषभावात् । यद्यन्या स्यात् ? द्रव्यस्यासंपदत्वं स्यात् क्रियायाश्चाऽभावः, तस्मादनन्या क्रिया ।

अर्थातरत्वेपि योगाद्यपदेशो दंडदंडिवदिति चेन्न स्वतोऽसिद्धत्वात् ॥ १८ ॥ अर्थातरत्वेपि क्रियायाः तद्योगाद्द्रव्यस्य क्रियावच्छपदेशः दंडदंडिवदिति च यदि मतं तदपि नोपपद्यते । कुतः ? स्वतोऽसिद्धत्वात् । युज्यते स्वतःसिद्धेन दंडेन योगात् देवदत्तस्य दंडिव्यपदेशः । नच तथा क्रिया स्वतः सिद्धा व्यतिरेकेणानुपलब्धेः । तस्मात्तद्व्यपदेशो न युक्तः ।

समवायादिति चेन्नाऽविशेषप्रसंगात् ॥ १९ ॥ स्यान्मतं सत्यमेतत् न दंडदंडिवद्योगः, स्वतःसिद्धभावात् । कथं तर्हि समवायो नामाऽयुतसिद्धिलक्षणः संबधोस्ति तनैकत्वमिव नीतस्य द्रव्यस्य क्रियावच्छपदेशो भवतीति ? तन्न । किं कारणं ? अविशेषप्रसंगात् । अयुतसिद्धिलक्षणधेतुसंबधः क्रियाक्रियावतोरिष्टः, यद्द्रव्यं सैव क्रिया या च क्रिया तदेव द्रव्यमित्यविशेषः प्राप्नोति तथा सति पदार्थांतरकल्पनाव्याघातः । पदार्थांतरत्वं चेदभ्युपगम्यते न नामाऽयुतसिद्धिलक्षणः संबधः ।

अनन्यत्वे द्वयोरैकत्वमिति चेन्न कथंचिव्यतिरेकसिद्धेः ॥ २० ॥ स्यादेतद्यदि क्रियाक्रियावतोरनन्यत्वमभ्युपगम्यते तयोरैकत्वमप्रसज्यते दृष्टा च नानात्मता-द्रव्यमवस्थितं, क्रिया क्षणिकामिका, द्रव्यमकारणं, क्रिया कारणवतीति । यद्यैकत्वं स्यात् द्रव्यस्यावस्थानवत् अकारणत्ववत् क्रियाया अप्यवस्थानमकारणत्व च स्यात् विपर्ययो वेति ? तन्न । किं कारणं ? कथंचिव्यतिरेकसिद्धेः । अत एवाऽस्माभिः कथंचिदन्यत्वमवसीयते ऐकत्वमं मा व्यज्ञायीति ।

क्रियावत्त्वे सत्यनित्यत्वमिति चेन्न व्यभिचारात् ॥ २१ ॥ स्यादेतत् यदि क्रियावत्त्वमभ्युपगम्यते जीवस्यानित्यत्वं प्राप्नोति । दृष्टा हि क्रियावतां प्रदीपादीनामनित्यतेति ? तन्न । किं कारणं ? व्यभिचारात् । महदहंकारादीनां परमाण्वादीनां च क्रियावतामपि नित्यत्वदर्शनात् व्यभिचारी हेतुः । अथ सर्वानित्यत्ववादी आत्मानित्यत्वे हेतुं ब्रूयात् असिद्धो हेतुः "सर्वे प्रत्ययजाश्चैव सर्वे चैव गीरीहकाः" इति क्रियावत्त्वनिवृत्तवात् । किं च—

अभ्युपगमात् ॥ २२ ॥ अभ्युपगम्यतेऽस्माभिः क्रियावतां जीवादीनां पर्यायार्थिकनयादेशात् अनित्यत्वं ततो न बाधाकरोऽय हेतुः ॥

असिद्धेश्च ॥ २३ ॥ नदं क्रियावत्त्वमस्मान् प्रति सिद्धं द्रव्यार्थिकनयादेशात् निष्क्रियत्वोपपत्तेः । एतेन प्रदीपादिदृष्टांतासिद्धेश्च योज्या । किं च—

अनुत्पादव्ययत्वाद्द्रव्ययदर्शनात् ॥ २४ ॥ पर्यायार्थिकगुणभावे द्रव्यार्थिकप्राधान्यात् सर्वे भावा अनुत्पादव्ययदर्शनात् निष्क्रिया नित्याश्च । द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायार्थिकप्राधान्यात् सर्वे भावा उत्पादव्ययदर्शनात् साक्षिया अनित्याधेति ।

अनेकांतोपपत्तेः ॥ २५ ॥ एकांतवादिभिहिता दोगा नानेकांतवादे अनकासं लभंते । अनैककाया इत्यत्र कायग्रहणे प्रदेशास्तित्वमात्रत्वं निज्ञातं नत्वियत्तावधारिता प्रदेशानां, अतस्तनिर्धारणार्थमिदुच्यते—

जसंख्येयाः प्रदेशा धर्माऽधर्मैकजीवानां ॥ ८ ॥

संख्याविशेषातीतत्वादसंख्येयाः ॥ १ ॥ संख्यान सख्या गणनेत्यर्थः । स्वलक्षणेन परस्परतो विशेष्यत इति विशेषः । संख्यायाः संख्यैव वा विशेषः संख्याविशेषः तामातिर्ज्ञाता ये तेऽसंख्येयाः न केनचित् संख्यातुं शक्येत इति यावत् ।

तदनुपलब्धेरसर्वज्ञत्वप्रसंग इति चेन्न तेनात्मनाऽवसितत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मत यदि ते न

केन चिदपि संख्यातुं शक्यते, प्राप्तं तर्हि तदनुपलब्धेरसर्वज्ञत्वमिति ! तन्न किं कारणं ? तेनात्मनावसितत्वात् यथानतमनतात्मनोपलभमानस्य न सर्वज्ञत्वं हीयते तथाऽसंख्येयमसंख्येयात्मनाऽवबुध्यमानस्य नास्ति सर्वज्ञत्वहानिः । न हि अन्यथावस्थितमर्थमन्यथा वेत्ति सर्वज्ञोऽप्यथार्थज्ञत्वात् । अर्थस्य चाधिगमे त्रिविधं मानं व्याख्यातं संख्येयमसंख्येयमनंतमिति तत्रेहाऽजघन्योक्त्याऽसंख्येयं परिगृह्यते ।

प्रदिश्यते इति प्रदेशः ॥ ३ ॥ कथं प्रदिश्यते ? परमाण्वस्थानपरिच्छेदात् । वक्ष्यमाणलक्षणो-
द्रव्यपरमाणुः स यावति क्षेत्रेऽवतिष्ठते स प्रदेश इति व्यवहियते । ते धर्माधर्मैकजीवाः तुल्याऽसंख्येयप्रदेशाः ।
तत्र धर्माधर्मो निःक्रिया व्याप्य स्थिताः । जीवस्तावत् प्रदेशोपि संहरणविसर्पणस्वभावत्वात् कर्मनिर्वर्तितं
शरीरं अणु वृहद्वाधितिष्ठंस्तत्वावदवगाह्य वर्तते । यदा तु लोकपूरणं भवति तदा मंदरस्याधक्षिणवज्रपटलयोर्मध्ये
जीवस्याद्यै मध्यप्रदेशाः व्यवतिष्ठते इतरे प्रदेशाः ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् च कृत्स्नं लोकाकाशमश्नुते ।

एकद्रव्यस्य प्रदेशकल्पनोपचारतः इति चेन्न मुख्यक्षेत्रविभागात् ॥ ४ ॥ स्यान्मतमेकद्रव्य-
स्य प्रदेशकल्पना उपचारतः स्यात् । उपचारश्च मिथ्योक्तिर्न तत्त्वपरीक्षायामभिक्रियते प्रयोजनाभावात् ।
न हि मृगतृष्णिकया मृपार्थात्मिकया जलकृत्यं क्रियते इति ? तन्न किं कारणं ? मुख्यक्षेत्रविभागात् । मुख्य
एव क्षेत्रविभागः अन्यो हि घटावगाह्यः आकाशप्रदेशः इतरावगाह्यश्चान्य इति । यदि अन्यत्वं न स्यात्
व्याप्तित्वं व्याह्रियते ॥

निरवयवत्वानुपपत्तिरिति चेन्न द्रव्यविभागाभावात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत् यदि मुख्य एव वि-
भागोऽभ्युपगम्यते निरवयवत्वं तर्हि नोपपद्यते इति ? तन्न किं कारणं ? द्रव्यविभागाभावात् । यथा घटो
द्रव्यतो विभागवान् सावयवः नच तथैषां द्रव्यविभागोऽस्तीति निरवयवत्वं प्रयुज्यते ॥

भेद्यत्वादात्मनापेकग्रहणं ॥ ६ ॥ भेद्या आत्मानो बहवः इत्यर्थः तत एकग्रहणं क्रियते नाना-
जीवापेक्षया हि अनंतप्रदेशत्वं स्यात् ॥

कथंचित्प्रदेशभेदोपपत्तेः संबन्धनिर्देशः ॥ ७ ॥ एकधासौ जीवश्च एकजीवः धर्मश्चाऽधर्मश्चैकजी-
वश्च धर्माधर्मैकजीवाः तेषां धर्माधर्मैकजीवानां प्रदेशा इति संबन्धनिर्देशः क्रियते । कुतः ? कथंचित्प्रदेशभेदोपपत्तेः ।

अमंख्येयप्रदेशा इत्यस्तु लघुत्वात् इति चेन्नोचरार्थत्वात् भेदकरणस्य ॥ ८ ॥ स्यान्मत-
मसंख्येयप्रदेशाः धर्माधर्मैकजीवाः इत्यस्तु सूत्रं, कुतः ? लघुत्वादिति ? तन्न किं कारणं ? उचरार्थं । इव्य-
प्रधाने हि निर्देशे सति प्रदेशानामुपसर्जनत्वात् उचरत्राभिसंबन्धो न स्यात् । ततः प्रातिसूत्र प्रदेशग्रहणे
क्रियमाणे गौरवं स्यात् । कश्चिदाह—

प्रदेशकल्पना निरवयवत्वादौपचारिकी सिंहवत् ॥ ९ ॥ धर्मादीनां या प्रदेशकल्पना
सा औपचारिकी । कुतः ? निरवयवत्वात् । कथं ? सिंहवत् । यथा विशिष्टयंचेंद्रियतियंद्नामकर्मोदया-
पादितविशेषे क्रौर्यशौर्यादिगुणप्रकर्माधिष्ठाने खरनखोप्रदंष्ट्राभामारुकेसरकपिलनयनतारकायवयवविशिष्टे
केसरिणि सिंहशब्दोऽव्यवसितः माणवके अतद्गुणे भक्तयाऽव्यारोप्यते । तथा पुद्गलेषु मुख्यः प्रदेशशब्दः
धर्मादियु भक्त्योपचर्यते इति ।

नवा प्रत्ययाभेदात् ॥ १० ॥ नवा औपचारिकी, कुतः ? प्रत्ययाभेदात् । इह मुख्यप्रत्ययात् सिंह
विशेषात् अप्यनसानरूपात् माणवके सिंह इति गौणप्रत्ययोऽव्यारोपरूपो भिन्न उपलभ्यते । नच तथा
पुद्गलेषु धर्मादियु च प्रदेशप्रत्ययो भिन्नोऽस्ति उभयत्रानगाहभेदतुल्यत्वात् इतथ—

उभयत्र सोपपदत्वात् ॥ ११ ॥ सिंहत्वात् सिंहशब्दो निरूपपदो मुख्यं गमयति सोपपदो गौणं, सिंहो
माणवक इति, न तथा प्रदेशशब्दविशेषोऽस्ति पुद्गलेषु धर्मादियु च, सोपपदत्वात्, घटस्य प्रदेशाः धर्मादीनां
प्रदेशाः इति सतो नास्त्यत्र विशेषः । इतथ हेल्यपेक्षामावात् सिंहे प्रसिद्धः श्रौर्थादिधर्मः तदेकदेशसादृश्यं
माणवके गौणव्यवहारस्य हेतुरस्ति । न तथा पुद्गलेषु प्रसिद्धं हेतुमवेदय धर्मादियु प्रदेशोपचारः क्रियते-
तेषामपि स्वाधीनप्रदेशत्वात् तस्मादुपचारकल्पना न युक्ता ।

स्वतोवधारणाभावात् नाजसा इति चेन्नाऽत्यंतपरोक्षत्वात् ॥ १२ ॥ स्यान्मतं यदि घटादि-
वत् धर्मादीना, आजसा' प्रदेशा भवेयुर्ननु घटादिवदेव स्वत' प्रदिश्येरन् । घटादीना हि प्रदेशा प्रविादयः
आजसाः स्वत एव प्रदिश्यते न द्रव्यात्तरत, नत्वेव धर्मादीनां प्रदेशा स्वतः प्रदिश्यते परमाण्ववगाह-
परिच्छेद्यत्वात् अतो न मुह्या इति ! तन्न । किं कारणं ? अत्यंतपरोक्षत्वात् । युज्यते घटादीनां प्रत्यक्षत्वात्
स्वत एव प्रदेशावधारण) अत्यंतपरोक्षास्तु धर्मादयः तत एषा मुख्या अपि प्रदेशाः न शक्या स्वात्मन्येवाव-
धारयितुं न गौणप्रदेशत्वात् ।

अर्हदागमप्रामाण्यात् ॥ १३ ॥ युगपत् सकल्पपदार्थत्वावभासनज्ञानातीशयेनार्हता आधिष्ठत
आगमः गणवैरैरनुस्रुतवचनरचनः श्रुताद्य', तच्छिष्यप्रशिष्यप्रज्ञावीचिपरंपरासमुपनीतोक्ति । तस्य प्रामा-
ण्याद्धर्मादीनां क्षेत्रप्रदेशाः मुख्या इत्येतदभ्युपगतव्य । तद्यथा एकैकस्मिन्नात्मप्रदेशेऽनतानता ज्ञानावर-
णादिकर्मप्रदेशाः भवतिष्ठते । एकैकस्मिन् कर्मप्रदेशे अनंतानता औदारिकादिशरीरप्रदेशा' । एकैकस्मिन्
शरीरप्रदेशे अनतानता वैकसोपचयप्रदेशाः क्लिन्नगुडरेण्वाद्युपचयवदवतिष्ठते । तथा धर्मादिप्रदेशेष्वपि । किं च-

स्थितास्थितवचनात् ॥ १४ ॥ भावातरपरिणामे सुखदुःखानुभवने क्रोधादिपरिणामे वा जीव-
प्रदेशाना उद्भवनिधनपरिपेदस्थाप्रवृत्तिः स्थिति' । प्रवृत्तिरस्थितिरित्युच्यते । तत्र सर्वकाल जीवाद्यमध्य-
मप्रदेशा' निरपमादाः सर्वजीवाना स्थिता एव । केवलित्नामपि अयोगिना सिद्धाना च सर्व प्रदेशा, स्थिता
एव । व्यायामदुःखपरितोषादेकपरिणतानां जीवाना यथोक्तमध्यमप्रदेशमर्जिताना इतरे प्रदेशा, अवस्थिता
एव । शेषाणा प्राणिना स्थिताश्चाऽस्थिताश्चेति वचनान्मुख्या एव प्रदेशाः । किं च—

इंद्रियपरिणामवचनात् ॥ १५ ॥ इह वीर्यांतरायमतिश्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमंगोपागनामलमो-
पष्टंभान् उत्सेधागुल्लस्यासख्येयभागप्रमितानां विशुद्धाना आत्मप्रदेशाना चक्षुरादीन्द्रियपर्यायपरिणाम उक्तः
प्रतिविशिष्टप्रदेशत्वात् परस्परस्थानासक्रमेण साक्षाच्च दृश्येत तस्मान्मुख्या एवाऽऽत्मप्रदेशा' । किं च—

द्रव्याणां धतिनियतप्रदेशावस्थानात् ॥ १६ ॥ इहान्येषु आकाशप्रदेशेषु पाटलिपुत्र स्थितं
अन्येषु च मथुरा अतो नानाऽऽकाशप्रदेशा । यस्यैकातेनाऽप्रदेशमाकाश तस्य यदेशपाटलीपुत्र तदेशमा-
विन्वेव मथुरापि स्यात् । किं च—

अथयदोपमसंगात् ॥ १७ ॥ ससारस्य पिंडस्य कर्णशष्कुल्यतरे अहृद्यविशेषसंस्कृतमाकाश श्रोत्रमिति
यदाह्यायते तत्कृत्स्न वाऽऽकाश स्यात् वा ? यदि कृत्स्न नन्वूर्ध्वमश्लित्यैर्गवस्थितस्यशैवद्द्रव्याभिधातोत्प-
न्नाः सर्वे शब्दाः सदा सर्वे, जीवैरुपलभ्या इत्यासक्त । अथप दोषो मा प्रापत् इति प्रतिनियताकाशप्रदेशाः
श्रोत्रमितिभ्यते । नन्याकाशप्रदेशाना बहुत्वात् यप्रतिज्ञात न सत्याकाशप्रदेशा मुख्या इति तर्हीन । अथवा
परमाणुराकाशेन कृत्स्नेन वा सयुज्यते न वा ? यदि कृत्स्नेन नन्वेवमणुमात्रमाकाशमाकाशमात्रोवाऽणु प्राप्नोति
अथ एकप्रदेशेन सयुज्यते ननु निरपवादमेतन् सिद्धं मुख्या एवाऽऽकाशप्रदेशा इति । किं च—

कर्माभावमसंगात् ॥ १८ ॥ इहोत्पन्नकर्मसु आश्रय आश्रयातराद्विजोय आश्रयांतरेण सयोजयति
इति एयः कर्मण' स्वभावः सत्वेव प्रदेशत्वमाकाशस्य सिद्ध । इतरथा हि कर्माभावप्रसंगः प्रदेशांतरस-
क्रमाभावात् । किं च—

एकानेकप्रदेशत्वं प्रत्यनेकांतात् पुरुषवत् ॥ १९ ॥ यथा सुसामान्यपौरुषेयशरीरद्रव्यार्थादेशात्
स्यादेकत्व । तस्यैव शिर पृष्ठोरुदरपाणिपादागुलिपर्वाद्यगोपागपरीयार्थादेशात् स्यादेकत्वं । अथवा पुरुष-
द्रव्यार्थादेशात्स्यादेकत्व । स्वजात्यपरिमाणेन पावकलावकादिपर्यायार्थादेशात् स्यादेकत्व । पितृभागिनेयभ्रातृ-
न्यमातुलादिपर्यायार्थादेशात् वा स्यादेकत्व । पचेन्द्रियारोग्यमेधाविपदुदुःक्षुशालशीलत्वदिपर्यायार्थादेशाद्वा
स्यादेकत्व । तथा धर्माधर्माकाशजीवानां आत्मीयद्रव्यार्थादेशात् स्यादेकप्रदेशत्व प्रतिनियतप्रदेशपर्यायार्था
देशात् स्वात्मानात्वे इत्यनेकांतः ।

संसारिणश्च व्यवहारतः सावयवत्वात् ॥२०॥ व्यवहाराद्व्यवहारतः व्यवहारनयार्पणादित्यर्थः
 फः पुनर्व्यवहारः, अनादिकर्मविबन्धनयद्वयम् । अतस्तदावेशात् तदनुविधायित्वे सति सावयवत्वोपपत्तेः संसारिणो
 जीवस्य प्रदेशत्व । शुद्धनयादेशात्तूपयोगत्वभावस्याऽऽत्मनोऽप्रदेशत्वं । अथाकाशास्य कति प्रदेशाः ? इत्यत आह-

आकाशस्याऽनंताः ॥ १ ॥

अनंता इत्यन्यपदार्थनिर्देशः ॥ १ ॥ अंतोवसानमित्यर्थः अविशामानोऽतो येषां त इमेऽनंताः ।
 अन्यपदार्थनिर्देशोऽयं । के पुनस्ते ? प्रदेशाः । कुतः ? प्रत्यासत्तेस्तदाभिसंबधोपपत्तेः ।

असंख्येयानंतयोरविशेष इति चेन्नोक्तत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मत असंख्येयानंतयोर्नास्ति विशेषः ।
 कुतः ? इत्येवतापरिच्छेदाभाववतुल्यत्वादिति तन्न । किं कारणं ? उक्तत्वात् । उक्तो नयोर्भेदः नृश्रुतौ परास्ते इत्यत्र ।

अनंतत्वाद् परिज्ञानमिति चेन्नातिशयज्ञानदृष्टत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादतत् सर्वज्ञेयानंतं परिच्छिन्नं वा
 अपरिच्छिन्नं वा ? यदि परिच्छिन्नं उपलब्धावसानत्वात् अनंततत्त्वमस्य हीयते । अथापरिच्छिन्नं तत्स्वरूपानवबो-
 धान् असर्वज्ञत्वं स्यादिति ? तन्न । किं कारणं ? अतिशयज्ञानदृष्टत्वात् । यत्कत्रेच्छिन्नं ज्ञानं क्षायिकं अतिशय-
 यत् अन्ततानंतपरिमाणं तेन तदनंतमवबुध्यते साक्षात् । तदुपदेशादितैरनुमानेनेति न सर्वज्ञत्वहानिः । नच
 तेन परिच्छिन्नमित्यर्थः सांतं अनंतोऽनंतमिति ज्ञातत्वात् । किं च—

सर्वेषामधिपतिपत्तेः ॥ ४ ॥ नात्र सर्वे प्रवादिनो विप्रतिपद्यते । केचित्तावदाहुः अनंता लोक-
 धातवः इति । अपरे मन्यन्ते दिव्यालत्माकाशानां सर्वगतत्वात् अनंतत्वमिति । इतरे भुवते प्रकृतिपुरुषयोरनं-
 तत्व सर्वगतत्वादिति नचेतेषामनंतत्वाद् परिज्ञानं, नापि परिज्ञानरभात्तदेव तेषामनंतत्वं । तस्मान् नैतद्युक्तं
 अनंतत्वादपरिज्ञानमिति ।

सर्वज्ञाभावप्रसंगाच्च ॥ ५ ॥ यस्यार्थानामानंन्यमपरिज्ञानकारणं तस्य सर्वज्ञाभावः प्रसजति ।
 अनंतो हि ज्ञेयः तस्यानंतत्वादेव नच कश्चिन् परिच्छेत्तास्तीति, अर्थांतवचनं स्यात् संसारो मोक्षश्च नोपपद्यते ।
 कथमिति चेदुच्यते—जीवाधेसांताः सर्वेषां हि मोक्षप्राप्ती ससारेच्छेदः प्राप्नोति । तद्प्रयान्मुक्तानां पुनरावृत्त्य-
 भ्युपगमे स मोक्ष एव न स्यात् अनादयतिक्रम्यात् एकैकामेवैपि जीवे कर्मादिभावो न व्यवस्थिताः पुद्गला
 अनंततास्तेषां अंतररे सति फलनोक्तमिति पणिकस्याभावात् । संसारभावरः तदभावात् मोक्षश्च न स्यात् । तथा-
 र्थांतानागतकालयोरंतपक्षे प्राक् पश्चाच्च कालव्यवहाराभावरः स्यात् । नचास्ती युक्तः ? अन्तः प्रादुर्भावाभावात्
 सतश्चान्येताभिनाज्ञानोपपत्तेरिति । तथाकाशास्यांतवराभ्युपगमे सतो बहिर्धनत्वप्रसंगः । नास्ति चेदनंतत्वाका-
 शेनापि भवितव्यमित्यनंतवराभावाच्च । उक्तममूर्तानां प्रदेशपरिमाणमिदानीं मूर्तानां पुद्गलानां प्रदेशपरिमाणं
 निर्द्धारितव्यमित्यत आह—

संख्येयासंख्येयाश्च पुद्गलानां ॥ १० ॥

पञ्चदशोऽनंतसमुच्चयार्थः ॥ १ ॥ अनंता पुद्गलस्तेषां समुच्चयार्थभवाद्भेदः विद्यते । संख्ये-
 यासंख्येयाः अनंताश्चेति । के पुनस्ते ? प्रदेशाः इत्यनुवर्तते कस्यांचिपुद्गलद्वयस्य व्यपुवादेः संख्येयाः
 प्रदेशाः कस्य विदसंख्येयाः अनंताश्च ।

अनंतानंतोपगमन्यनिमित्तात् चेश्चाऽनंतसामान्यात् ॥ २ ॥ स्यादेवदनेत्यानेन प्रदेशाच्च पुद्गलः
 सति तदुपगमप्रसंगे उपगमक्यानं वर्तन्यमिति । तन्न । किं कारणं ? अनंतसामान्यात् । अनंतप्रमाणं त्रिबिन्मुक्तः
 परीतानंतं पुक्तानंतं अनंतानंतं चेति । तन्मर्थमनंतमानान्येतर्भावात् अनंतमद्वयेन गृह्यत इति नोपगमप्रसंगश्च ।

अधिकरणविरोधादानंत्याभावाच्च इति चेन्न सूक्ष्मपरिणामावगाहनमावप्यात् ॥ ३ ॥
 स्यान्मते असंख्येयानंतो लोकः, अनंतप्रदेशस्य च सर्वप्रकृतिपरिमाणमिति विशेषः ततो नानित्यमिति ।
 तन्न । किं कारणं ? सूक्ष्मपरिणामावगाहनसामान्यात् । परमव्याप्त्यो हि सूक्ष्मभोजन परिणाम एवैकैक-

अप्याकाशप्रदेशे अनतानता अवतिष्ठते । अवगाहनसामर्थ्यमप्येवामव्याहृतमस्ति येन एकैकस्मिन्नपि प्रदेशे-
ऽनताऽनंताना अवस्थान न विरुध्यते । किं च—

अनेकांतात् ॥ ४ ॥ नायमेकांत 'अल्पाऽधिकरणे महद्ब्रह्म नावतिष्ठते इति । कुतः ।

प्रचयविशेषात् संघातविशेषः ॥५॥ सघातविशेषः इत्यर्थे पुद्गलना हि प्रचयविशेषात् । अल्पक्षेत्रे
बहुनामवस्थान दृष्ट । कथं 'सहताविसर्पितचक्रकादिगधादिवत् । यथाल्पे कुड्मलावरथे चपक सूक्ष्मप्रचय-
परिणामात् सहताक्षपकपुष्पगधावयवाः तन्वापिनो बहुनोऽवतिष्ठमाना दृष्टा । तस्मिन्नेव विसर्पिते स्थूलप्रचय
परिणामाद्विनिर्गताक्षपकगधावयवाः सर्वदिग्ग्यापिनो दृष्टाः । यथा शिल्पे करीपपटले दारुपिंडे च प्रचयविशे-
पावगाढाः सतः पुद्गलाः अग्निना दह्यमानाः प्रचयविशेषेण धूमभावेन दिग्मडलग्यापिनो दृष्टा । तथाल्पेपि
छोकाकाशेऽनंतानतानां च जीवपुद्गलानामवस्थानमिति नास्ति विरोधः । पुद्गलानामित्यविशेषवचनात्
परिमाणोरपि प्रदेशवधप्रसंगे तद्व्यतिषेधार्थमाह—

नाणोः ॥ ११ ॥

अणोः प्रदेशा न संसीति वाक्यशेषः । कुतो न संसीति चेदुच्यते—

प्रदेशमात्रत्वात् ॥ १ ॥ यथाकाशप्रदेशस्यैकप्रदेशभेदाभावात् अप्रदेशवत्त्व । एवमणोरपि प्रदेशमा-
त्रत्वात् प्रदेशभेदाभावः । किं च—

ततोऽल्पपरिमाणाभावात् ॥ २ ॥ न हि अणोरल्पीयान् अस्ति पतोऽस्य प्रदेशाः भिवेरन् । अतः
स्वयमेवाद्यंतपरिमाणत्वादप्रदेशेषु । किं च—

अन्वर्थसंज्ञत्वात् ॥ ३ ॥ यथा प्रदीपनात् प्रदीप इत्यन्वर्थसंज्ञा तथाऽणुरितीपमप्यन्वर्थसंज्ञा
अणुत्वात्सूक्ष्मत्वात् अणुरिति । यदि अणोरपि प्रदेशाः स्युः 'अणुत्वमस्य न स्यात् प्रदेशप्रचयरूपत्वात् तत्प्रदे-
शानामेनाणुत्व प्रसज्येत ।

अप्रदेशत्वाद्भावः खरविषाणवदिति चेन्नोक्तत्वात् ॥ ४ ॥ स्यादेतत् यथा खरविषाणमप्रदे-
शात्वात्नास्ति तथाणुरपि भवेत् इति । तन्न । किं कारणं 'उक्तत्वात् । उक्तमेतत् प्रदेशमात्रेषु , न खराविषाण-
वदप्रदेश इति ॥

आदिमध्यांतव्यपदेशाभावादिति चेन्न विज्ञानवत् ॥ ५ ॥ स्यान्मत आदिमध्यांतव्यपदेश-
परमाणोः स्याद्वा न वा 'यद्यस्ति प्रदेशतत्त्व प्राप्नोति । अथ नास्ति खराविषाणवदस्याभावः स्यादिति ' तन्न
किं कारणं ? विज्ञानवत् । यथा विज्ञानमादिमध्यांतव्यपदेशाभावेऽस्ति तथाणुरपि इति । उत्तरत्र च तस्या-
स्तित्व वक्ष्यते । एवामवधृतप्रदेशानां धर्मादीनामाधारप्रतिपत्त्यर्थमाह—

लोकाकाशेऽवगाहः ॥ १२ ॥

अनंतरत्वात्पुद्गलानामवगाहप्रसंग इति चेन्न समुदायापेक्षत्वात् ॥ १ ॥ स्यादेतदंतरताः
पुद्गलाः ततस्तोषामेव लोकाकाशेऽवगाहः इत्ययमर्थ आसक्त इति ' तन्न किं कारणं ? समुदायापेक्षत्वात् ।
धर्मादीनि द्रव्याणि समुदितान्यत्रापेक्ष्यते तत्रानंतरमिदम्यवहितमिति विवेकी नास्ति ततः सर्वद्रव्याणामा-
धारगतिः सिद्धा भवति ॥

आकाशस्यापि अन्याधाररूपनेति चेन्न स्वप्रतिष्ठत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मत यथा धर्मादीनां
लोकाकाशमाधारः तथाऽऽकाशस्याप्यन्येनाधारेण भवितव्यमिति तन्न । किं कारणं ? स्वप्रतिष्ठत्वात् । स्वस्मिन्
प्रतिष्ठाऽस्येति स्वप्रतिष्ठमाकाश । स्वामेवास्पाधेय आधारश्चेत्यर्थः । कुत ?

ततोऽधिक्रममाणद्रव्यांतराधाराभावात् ॥ ३ ॥ न हि आकाशादधिकप्रमाण द्रव्यांतरमाक्षे यत्रा-
काशमाधेय स्यात् ततः सर्वतो विरहितांतस्याधिकरणांतरस्याऽभावात् स्वप्रतिष्ठमवसेय ।

तथाचानवस्यानिवृत्तिः ॥४॥ एवं च कृत्वाऽनवस्थादोषनिवृत्तिर्भवति । यतः स्वप्रतिष्ठमाकाशं न तस्यान्यदधिकरणं द्रव्यांतरमस्ति । अन्याधिकरणत्वे हि तस्याप्यन्यत् तस्याप्यन्यत् तस्याप्यन्यदिव्य-
नवस्था प्रसज्यते । किं च—

परमार्थतयात्मवृत्तित्वात् ॥ ५ ॥ एवंभूतनयादेशात् सर्वद्रव्याणि परमार्थतयाऽऽत्मप्रतिष्ठानि
व्याधाराधेयाभावः ! कुतोऽनवस्था ।

अन्योन्याधारताव्याघात इति चेन्न व्यवहारतस्तत्सिद्धेः ॥ ६ ॥ स्वान्तं यदि सर्वाणि
द्रव्याणि परमार्थतया स्वात्मप्रतिष्ठानि ननु यदुक्तं धायोराकाशमधिकरणं, उदकस्य वायुः पृथिव्या उदके,
सर्वजीवानां पृथिवी, अजीवा जीवाधाराः, जीवाश्चाऽजीवाधाराः, कर्मणांमधिकरणं जीवाः, जीवानां
कर्माणि, धर्मो धर्मकाळा आकाशमधिकरणा इत्येतस्याऽन्योन्याधारतया व्याघात इति ? तत्र किं कारणं
व्यवहारतः तसिद्धेः । सर्वमिदमुक्त अन्योन्याधारत्वं व्यवहारनयवक्तव्यनललाभादेशास्तिभ्यति । व्यावहारि-
कमेतत् आकाशे वातादीनामवगाह इत्याधारांतरकल्पनायामनवास्थाप्रसंग इति । परमार्थतस्तु आकाशानत्
वातादीन्पि स्वात्माधिष्ठानानि तत्कथमिति चेद्ब्रूयते ।

क्रियाविद्यकर्तृकर्पाधारवत् ॥ ७ ॥ क्रिया द्विविधा कर्तृसमवायिनी कर्मसमवायिनी चेति ।
तत्र कर्तृसमवायिनी आस्ते गच्छतीति । कर्मसमवायिनी ओदनं पचति कुशूलं भिनत्तीति । तदाविद्यस्य
कर्तृः कर्मणश्चाधार आसनादिः स्यात्त्यादिश्च । तत्र व्यवहारनयवशात् क्रियायाः द्रव्यमधिकरणं तदाविद्यस्य
द्रव्यस्य द्रव्यांतरं । परमार्थस्तु एवंभूतनयवशात् क्रिया क्रियात्मन्येव । द्रव्यमपि स्वात्मन्येव । तथा लोकाकरो
ऽवगाहो धर्मादीनामिति व्यवहारनयादेशादुक्तं । परमार्थतस्तु सर्वद्रव्याणि स्वात्माधिष्ठानानि ।

आकाशधर्मादीनामाधाराधेयत्वात् कुंडबदरवत् मसंग इति चेन्नाऽयुतसिद्धेः तदर्थ-
नात् शरीरे हस्तवत् ॥ ८ ॥ स्यादेतत् यथा कुंडे यदराणि इत्याधारः कुंडे, आधेयानि यदराणीति पूर्वा-
परकाष्ठत्व । युतसिद्धिश्च तेषां तथाधारत्वात् पूर्वमाकाशं पश्चाद्दर्मादीन्याधिपत्यादिति युतसिद्धिरतोनादिव्या-
घात इति ? तत्र किं कारणं ? अयुतसिद्धेः तददर्शनात् । कथं ? शरीरे हस्तवत् । यथा हस्तशरीरयोर्बुग-
पत् उत्पत्तौ पूर्वपरत्वेऽसति अयुतसिद्धस्य हस्तस्य शरीरगाधारः । तथाकाशाधर्मादीनामनादिपारिणामिक
योगपयसिद्धावसति पूर्वापरीभावे भवत्याधाराधेयत्वं । किं च—

अनेकांतात् ॥ ९ ॥ नैतदेकांतिकं युतसिद्धमैवाधाराधेयत्वं नायुतसिद्धेत्येति । क्षंमत्तारादिषु
कुंडयदरादिषु च दर्शनात् । तस्मादनेकांतात्प्रायमुपालंभः । अथ लोकाकाश इत्युच्यते को लोकः नाम ?

यत्र पुण्यपापफललोकं स लोकः ॥ १० ॥ पुण्यपापयोः कर्मणोः फलं गुणदुःखलक्षणं यत्र-
लोक्यते स लोकः कः पुनरसौ ? आत्मा ।

लोकनिर्णय इति वा लोकः ॥ ११ ॥ लोकाति परमपुण्यलभते अर्मानिति लोकः ।

इतरद्रव्यालोकमसंग इति चेन्न रूढौ क्रियाया ध्युत्पत्तिमात्रनिमित्त्वात् ॥ १२ ॥
स्यादेतत् द्विधाप्युक्तेन क्रमेण जीवस्यैव लोकत्वं प्राप्तं इतरेषां द्रव्याणां अत्रोक्तत्वं ततश्च पदद्रव्यसंग्रहो
लोक इत्यप्यविरोधः इति ? तत्र किं कारणं ? रूढौ क्रियाया ध्युत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । यथा गच्छति
इति गौरिति ध्युत्पत्तौ स्थित्यादीनां न गोचरनिवृत्तिः । तथा लोकनाट्येक इति ध्युत्पत्त्यापि धर्मादीनामपि
न लोकात्वं हीयते ॥

लोकपक्ष इति वा लोकः ॥ १३ ॥ सर्वदेनाऽनंताऽप्रतिह्नकेवत्दर्शनेन लोक्यते ए स लोकः ।
नेन धर्मादीनामपि लोकत्वं सिद्धं ॥

आत्मनो लोकत्वमसंग इति चेन्न स्वात्मलोकनात् ॥ १४ ॥ को लोकः अत्र तस्य लोकत्वं

प्राप्नोति लोक्यत्वाभावादिति तत्र किं स्वात्मलोकनात् । योसौ सर्वज्ञः बाह्यं लोकमानः स आत्मानमपि लोकते इति लोकत्वमस्य सिद्धं । इतरथा हि तस्य सर्वदर्शित्वाभावात् आत्मानवलोकनात् । आत्मानमनवलोकमानस्य बाह्यलोकनासंभवश्च घटादिवत् । यथा घटादिरात्मानमपश्यन्नपरात्र पश्यति ।

अलोकस्यापि लोकत्वप्रसंग इति चेन्नोक्तत्वात् ॥ १५ ॥ स्यान्मतं यदि लोक्यत इति लोकः, अलोकस्यापि लोकत्वं प्राप्नोति सर्वदर्शना लोक्यत्वात् । अथालोकं न लोकते सर्वदर्शित्वमस्य हीयते नचैतद्दृष्टं तस्माद्लोकप्रसंग इति ? तत्र किं कारण उक्तत्वात् रुढिविशेषवलाभात् विशेषेण वृत्तिरिति ।

उभयविशेषणभावाद्वा ॥ १६ ॥ अथवा उभयविशेषणमिहोपादीयते । यत्रस्थेन सर्वज्ञेन लोक्यते यः स लोक इति नचाऽलोकस्थेनाऽलोको लोक्यते ततो नालोकस्य लोकत्वप्रसंगः ॥

तस्याऽऽकाशं लोकाकाशं जलाशयवत् ॥ १७ ॥ यथा जलस्य आशयस्थानं जलाशय इत्युच्यते । तथा लोकस्याकाशं लोकाकाशमिति स्थानापेक्षः सबोधवसेयः । धर्माधर्मपुद्गलकालजीवा यत्र लोक्यते स लोक इत्यधिकरणसाधनो घञ् । किं पुनरधिकरणं ? आकाशं । लोक एवाकाशं लोकाकाशमिति समानाधिकरणलक्षणा वृत्तिः तस्मिन्वस्थानं धर्मादीनां द्रव्याणामतः आकाशं परब्रह्मयवशात् द्वेषा विमज्जते लोकाकाशमलोककाकाशं चेति । लोकाकाशं धर्माधर्मतुल्याऽसंख्येयप्रदेशं । बहिःसमतादनतमलोकाकाशं । तत्रावधि-यमाणानामवस्थानभेदसंभवात् विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

धर्माधर्मयोः कृत्स्ने ॥ १३ ॥

निरवशेषव्याप्तिप्रदेशनार्थं कृत्स्नवचनं ॥ १ ॥ यथाऽग्निकदेशे घटस्यावस्थानं न तथा धर्माधर्मयोः लोकाकाशेऽवगाहः । किं तर्हि ? तिलेषु तैलवदिति निरवशेषव्याप्तिप्रदेशनार्थं कृत्स्नवचनं क्रियते । धर्माधर्मौ हि लोकाकाशमशेष नैरतर्येण व्याप्य स्थितौ । कथमेतां परस्परप्रदेशाविरोधः ?

अमूर्तित्वात्त्रयाणां परस्परप्रदेशाविरोधः ॥ २ ॥ मूर्तिमतापि केचित् जलभस्मसिकतादयः एकत्र अविरोधेनाऽवतिष्ठते किमुताऽमूर्तानि धर्माधर्माकाशानि । तस्मादमूर्तित्वादेया परस्पराविरोधो वेदितव्यः ।

अनादिसंबंधपरिणामाच्च ॥ ३ ॥ भेदसघातपरिणामपूर्वकादिमत्संबंधानां स्वविष्टानां स्वधानां केषां चित् प्रदेशविरोधः स्यात् न तु धर्मादीनां तद्वत् आदिमान् संबधः । परिणामिकाऽनादिसंबंधात्तेषां, ततश्च अग्न्यान्वयप्रदेशाविरोधः सिद्धः । ततो विपरीतानां मूर्तिमता अप्रदेशसंबन्धेयाऽनतप्रदेशानां पुद्गलानामवगाहन-विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

एकप्रदेशादिषु भाज्यः पुद्गलानां ॥ १४ ॥

एकप्रदेशादिष्वित्यवयवेन विग्रहः समुदायो वृत्त्यर्थः ॥ १ ॥ एकश्चासौ प्रदेशश्चैकप्रदेशः एक-प्रदेश आदिर्येषां त इमे एकप्रदेशादयः । के पुनस्तं ? प्रदेशाः । कुतः ? एतत्तुल्यजातयित्वात् उपलक्ष्योपलक्षणयोः सोमशर्मादिवत् । प्रदेशमहणानुवृत्तेर्वा तेष्वेकप्रदेशादिषु इति विग्रहः समुदायो वृत्त्यर्थः सर्वादिवत् । तैनेकप्रदेश उपलक्षणभूतोऽप्यतर्भवति । भाज्यो विकल्पो भजनीयो भाज्यः पृथक् कर्तव्यः विकल्पे भाज्य इत्यनर्थतरं । कः पुनरसौ ? अथगाह इत्यनुवर्तते । तद्यथा—एकस्य परमाणोरैकत्रैव आकाशप्रदेशेऽवगाहः द्वयोरैकत्रोभयत्र च बद्धयोरवद्बोधश्च, त्रयाणामेकत्र द्वयोस्त्रिषु च बद्धानामवद्बद्धानां च । एव संबन्धेयासंबन्धेयाऽनतप्रदेशानां स्वधानामेकसंबन्धेयासंबन्धेयप्रदेशेषु लोकाकाशे अवस्थानं मत्सेतव्यं ।

एकप्रदेशेनैकस्यावस्थानमयुक्तमिति चेन्नोक्तत्वात् ॥ १ ॥ स्यान्मतं मन्त्रु तावत्सर्मादीनां एकप्रदेशेऽवस्थानं अमूर्तिस्वभावत्वात् । मूर्तिमतां पुद्गलानां एकप्रदेशेऽवस्थानमयुक्तं भवति । युक्तं चेत् प्रदेशस्य विभागवत्त्वं प्रसक्तं अवागाहिनां चैकत्वमिति ? तन्न । किं कारणं ? उक्तत्वात् । उक्तमेतत् प्रथमविशेषा-दिति चैकत्रयस्थानमिति । किं च—

एकापवरफेऽनेकप्रकाशावस्थानदर्शनाद्विरोधः ॥ ३ ॥ यथैकस्मिन्नपवरके बहवः प्रकाशाः षट्ते नच क्षेत्रविभागः । नापि एकक्षेत्रावगाहित्वात् तेषां प्रकाशनामेकात् तथैकस्मिन् प्रदेश अनन्ता अपि संबन्धाः सूक्ष्मपरिणामात् असक्रेण व्यवतिष्ठत इति नास्ति विरोधः । किंच—

द्रव्यस्वभावस्याऽचोदनाहस्तात् ॥ ४ ॥ द्रव्याणां हि स्वभावाः प्रतिनियताः संति न ते चोद-
नार्हाः । एव भवतु मैव भूदिति । यथाऽग्न्यादीनां दहनादयः तृणादीनां च दाहत्वादयस्तथा मूर्तिमत्त्वेपि
अवगाहनस्वभावस्योदकस्मिन्नपि प्रदेशे बहूनां स्वधानामवरोधो न विरोधाय कल्प्यते । किं च—

आर्षोक्तत्वात् सूक्ष्मनिगोतावस्थानवत् ॥ ५ ॥ सर्वज्ञानचोतितार्थसारं गणधरानुस्मृतवचन-
रचन शिष्यप्रतिशिष्यप्रबंधानुपरमादव्युच्छिन्नसततान आर्षमवितथमस्ति—

ओगाढगाढणिचिदो पोभग्लकाएहि सन्वदो लोगो मुहुमे हि वादरेहि अणताणतेहि विविहे हि ॥ १ ॥

इत्येवमदि । अतस्तत्प्रामाण्यादपि उक्तोवगाहोऽवसेयः । यथैकनिगोतजीवशरीरेऽनन्ता निगोतजीवाः
तिष्ठति । साधारणाऽऽहारप्राणापानजीवितमरणत्वात् साधारणा इत्यन्वर्थसज्ञा इत्येतदागमप्रामाण्या-
दवसीयते तथैव भेदमपीति । अथ जीवानामवगाहः कथमित्यत इदमुच्यते—

असंख्येयभागादिषु जीवानां ॥ १५ ॥

असंख्येयभागादिष्विति चोक्त । किमुक्त ।

अवयवेन विग्रहः समुदायो वृत्त्यर्थ इति ॥ १ ॥ असंख्येयानां भागानामेको भागोऽसंख्येय-
भागः असंख्येयभाग आदिर्यथा ते असंख्येयभागादयः । असंख्येयभागादिषु संख्येयभागादिषु किं भाज्यः ?
अवगाह इत्यनुवर्तते । अत्राह कस्याऽसंख्येयभागादिष्विति ?

लोकाकाशप्रकरणात्तदभिसंबंधः ॥ २ ॥ लोकाकाश इत्यनुवर्तते अतस्तदभिसंबंधोत्र वेदि-
तव्यः । ननु च असावधिकरणनिर्देशः संबन्धनिर्देशे नचेहार्थः ।

अर्थवशाद्विभक्तिपरिणामः ॥ ३ ॥ यथोद्धानि देवदत्तस्य गृहाणि आमत्रयस्वैनं देवदत्तमिति ।
गम्यते । एवमसंख्येयभागादिषु इत्यनेनाभिसंबन्धात् लोकाकाश इत्येव निर्देशः । लोकाकाशस्यैवार्थवशात्
विभक्तिः परिणम्यते । तथा—लोकस्य प्रदेशाः असंख्येयाः भागाः कृताः सन्नैकस्मिन्नसंख्येयभागे एको
जीवोऽवतिष्ठति । तथा द्वित्रिचतुरादिष्वपि असंख्येयभागेषु आ सर्वलोकादवगाहः प्रत्येतव्यः । नानाजीवानां
तु सर्वलोक एव ।

असंख्येयत्वाविशेषाद्वचगाहाविशेष इति चेन्नाऽसंख्येयस्याऽसंख्येयविकल्पत्वात् ॥ ४ ॥
स्यान्मत एकस्मिन्नप्पसंख्येयभागे प्रदेशा असंख्येयाः द्विभिचतुरादिष्वपि असंख्येया एव ततो नास्ति जीवा-
नामवगाहविशेष इति ? तन्न । किं कारणं ? असंख्येयस्यासंख्येयविकल्पत्वात् । अजघन्योक्तृष्टासंख्येयस्य हि
असंख्येया विकल्पाः । अतोऽवगाहविकल्पो जीवानां सिद्धः ।

प्रमाणविरोधाद्वचगाहायुक्तिरिति चेन्न जीवद्वैविध्यात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत् यदैकस्मिन् लो-
कस्यासंख्येयभागे एको जीवोऽवतिष्ठते द्रव्यप्रमाणेनाऽनंतानंतो जीवराशिः लोकाकाशे प्रमाणाविरोधात् न
स्यानुमर्हति इति ? तन्न । किं कारणं ? जीवद्वैविध्यात् । जीवाः वादराः सूक्ष्माश्च इति तत्र वादराः सप्रतिधा-
तशरीराः सूक्ष्माः जीवाः सूक्ष्मपरिणामादेव सशरीरत्वेपि परस्परेण वादरेच न प्रतिहृत्यत इत्यप्रतिधातशरी-
राः । ततो यत्रैकसूक्ष्मनिगोतजीवस्तिष्ठति तत्रानंतानन्ताः साधारणशरीराः वर्सति । वादराणां च मनुष्या-
दीनां शरीरेषु संख्येयसंमूर्च्छनजादीनां जीवानां प्रतिशरीरं बहूनामनस्थानमिति नास्त्ववगाहविरोधः । यदि
वादरा एव जीवा अनविष्यन्तपि तर्हि अवगाहविरोधोऽजनिष्यत् ।

कथं सशरीरस्यावपनोऽप्रतिधातवमिति च दृष्टत्वात् ॥ ६ ॥ दृश्यते हि बाल्यमफोटिनात्रछिद्र-
रहिते घनवह्वायसमिचितले वज्रमयकाटे बहिः समंतात् वज्रलेपलिते अपवरके देवदत्तस्य मृतस्य मूर्ति-

मग्धानावरणादिकर्मतैजसकार्माणशरीरसंबन्धित्वेपि गृहमभित्त्वैव निर्गमनं । तथा सूक्ष्मनिगोतानां अप्यप्रतिघातिः नं वेदितव्यं । अत्राह—लोककाशतुल्यप्रदेशः एको जीव इत्युक्तं तस्य कथं लोकस्यासंख्येयभागादिवुवृत्तिः ? ननु सर्वलोकव्याप्त्यैव भवितव्यमित्यत्रोच्यते—

प्रदेशसंहारविसर्पाभ्यां प्रदीपवत् ॥ १६ ॥

कार्माणशरीरवशात् उपाससूक्ष्मवाद्दरशरीरानुवर्तनं प्रदेशसंहारविसर्पः ॥ १ ॥ अमूर्तस्वभावात्प्रात्मनः अनादिसंबन्धं प्रत्येकत्वात् कथंचिन्मूर्तता विभ्रतः, लोककाशतुल्यप्रदेशस्यापि कार्माणशरीरवशात् उपाससूक्ष्मशरीरमधिगच्छतः, शुष्कचर्मवत् सकोचन प्रदेशसंहारः । नादरशरीरमधिगच्छतो जले तैलवत् विसर्पण विसर्पः ।

ताभ्यामसंख्येयभागादिवुवृत्तिः प्रदीपवत् ॥ २ ॥ यथा निरावरणव्योमप्रदेशवधृतप्रकाशपरिमाणः प्रदीपः शरावमानिकापवरणकायावरणवशात् तत्परिमाणप्रकाश उपलभ्यते । तथा तान्धा प्रदेशसंहा विसर्पाभ्यां असंख्येयभागादिवु परिच्छिन्ना वृत्तिरात्मनोऽवगंतव्या ।

तद्ददनित्यत्वप्रसंग इति चेन्नेष्टत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् परिसंहारविसर्पणस्वभाव आत्मा प्रदीपादिवदेवास्यानित्यत्वं प्रसजतीति ? तन्न । किं कारणं ? इष्टत्वात् । इष्टमेव तदात्मनः कार्माणशरीरापादितप्रदेशसंहारविसर्पपर्यायादेशादनित्यत्वं । अथवा इष्टत्वादित्येवैतत्, प्रदीपादेः संकोचविकाशसम्भावत्वेपि रूपिन्द्रव्यसामान्यादेशान्नित्यत्वं तथात्मनोपीति न बाधाकरो दृष्टतः ।

सावयवत्वाद्दिशरणप्रसंग इति चेन्न अमूर्तस्वभावापरित्यागात् ॥ ४ ॥ स्यान्मत् प्रदीपादिवत् यदि प्रदेशसंहारविसर्पधानात्मा अतः संसारिणः घटादिवत् छेदभेदादिभिः प्रदेशविशरणप्रसंगः तंतश्च शून्यता प्राप्नोति इति ! तन्न । किं कारणं ? अमूर्तस्वभावापरित्यागात् । चंधं प्रत्येकत्वे सत्यपि लक्षणभेदात्प्रत्येकभाषणमानः नामूर्तस्वभाव जहातीति घटादिवत् न प्रदेशविशरणमस्ति किंच—

अनेकांतात् ॥ ५ ॥ यो हेकांतेन संहारविसर्पवानेवात्मा सावयवक्षेत्रे ब्रूयात् तं प्रत्ययमुपालभो पटामुपेयात् । यस्य त्वनादिपरिणामिकचैतन्यजीवद्रव्योपयोगादिद्रव्यार्थादेशात् स्यान्न प्रदेशसंहारविसर्पधान् । द्रव्यार्थादेशाच्च स्थान्निरवयवः । प्रतिनियतसूक्ष्मवाद्दरशरीरापेक्षनिर्माणनामोदयपर्यायादेशात् स्थान् प्रदेशसंहारविसर्पवान् । अनादिकर्मबंधपर्यायादेशाच्च स्यात् सावयवः तं प्रत्यनुपालभः । किं च—

तत्प्रदेशानामकारणपूर्वकत्वाद्दणुवत् ॥ ६ ॥ यस्यावयवाः कारणपूर्वका भवन्ति तस्यावयवविशरणं भवति । अत्रयुयंते विशिष्यन्ते इत्यवयवाः । यथा पटादिरनेकतत्त्वादिसंघातकारणत्वात् तत्त्वादिविश्लेषे विशरणं भवति न तथात्मनः अन्यद्रव्यसंघातपूर्वकाः प्रदेशाः । कुत ! तत्प्रदेशानां अकारणपूर्वकत्वात् । यथाणोः प्रदेशः नान्यद्द्रव्यसंघातपूर्वकः ततो नासावयवविश्लेषपूर्वकमनित्यत्वमाहं ददति किंतु संघातेनाऽनित्यः । तथात्मप्रदेशानामपि नान्यद्द्रव्यपूर्वकत्वमतः प्रदेशवत्त्वात् आरम्भा सावयवोपि नावयवविश्लेषादनित्यः । किं तु गत्यादिपर्यायादेशादनित्यः ।

तत एव प्रतिप्रदेशं गुणविशेषाभावो घटवत् ॥ ७ ॥ कुत एव ? प्रदेशानामकारणपूर्वकत्वादेव । यथा घटस्य प्रदेशाः अन्यद्रव्यसंघातपूर्वका इति तेषु प्रतिप्रदेश रूपादिगुणविशेषो दृष्टः, न तथात्मप्रदेशा अन्यद्रव्यसंघातपूर्वकाः इति न तेषु प्रतिप्रदेशं मुखादिगुणविशेषो भवति । यदि हि अन्यद्रव्यसंघातपूर्वकाः स्युः आत्मनः प्रदेशाः तेषु घटवत् मुखादिविशेषवृत्तिः स्यात् ततश्चात्मनो बद्धव्य प्रसज्येत । तथाणोः निरवयव एकजातीयो गुणः शुद्धादिरैककाले भवति एक एव न भिन्नजातीयस्तथात्मनि निरवयवे एकजातीयगुणः मुखादिरैककाले भवति एक एव । अत्र काश्चिदाह—वर्षातपाम्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति तयोः फलं, चर्मोप-

मक्षेत् सोऽनित्यः खतुल्यक्षेदसत्फलमित्यत्रोच्यते—पिष्टपेषणमेतदमूर्तत्वं प्रति नित्यानित्यत्वं च प्रत्यने-
कातिकत्वात् उपलभमान इति ।

पुद्गलवदेकपदेशादिषु वृत्तिप्रसंग इति चेन्न शरीरप्रमाणानुविधानात् ॥ ८ ॥ स्यान्मत
प्रदेशसहारविसर्पणाम्यामेव पुद्गलवदेकप्रदेशादिषु जीवस्य वृत्तिः प्राप्नोतीति ! तन्न किं कारणं ? शरीरप्रमा-
णानुविधानात् । कार्मेणशरीरवशाद्गुणात् महदल्प वा शरीरमधितीत्यति संसारी जीव इत्युक्तं, नचैकप्रदेशादिक
शरीरमस्ति जघन्येनाऽऽगुलस्याऽसह्येयभागप्रमाणात्वात् । अतो नास्यैकप्रदेशादिषु वृत्तिरस्ति ।

धुक्तानामेतत्प्रसंग इति चेन्न देशोनात्याविग्रहप्रमाणावस्थानात् ॥ ९ ॥ स्यादेतत् यदि शरी-
रप्रमाणानुविधानात् आत्मनो नैकप्रदेशादिषु वृत्तिः मुक्तानां तर्हि तदभावात्प्रसंग इति ? तन्न किं कारणं ?
देशोनात्यविग्रहप्रमाणावस्थानात् । येन शरीरेण मुक्तिमवाप्तवान् जीवस्तत्प्रमाणमेव देशेनमवलम्ब्यतिष्ठति,
न ततो वृद्धिर्नापि हानिः पुनः प्रदेशसहारविसर्पकारणाभागात् । अत्राह—

न धर्मादीनां नानात्वं कुतः देशसंस्थानकालदर्शनस्पर्शनावगाहनाद्यभेदात् ॥ १० ॥
देशस्त्वावदेवामभिन्नं, यस्मिन् देशे धर्मास्थित तस्मिन्नेतरेषामवस्थानात् । संस्थानमप्यभिन्नं यदेव धर्मस्य
संस्थानमाकारः तदेवेतरेषां । कालध्याभिन्नास्त्रिषु कालेषु धर्मादीनां तुल्यवृत्तित्वात् । दर्शनमप्यनिश्चितं येषु
यत्रैको धर्मः प्रत्यक्षज्ञानिर्भिर्दृष्टः तत्रैवेतरेषामपि दर्शनमप्यविधीयते । धर्मादीनि द्रव्याणि सर्वात्मनाऽन्योन्यं
स्पृशतीत्यन्गाहने चाऽभिन्नमेवा सर्वगतत्वात् तथा अरूपत्वद्रव्यत्वज्ञेयत्वादिभिरप्यविशेषोऽवसेयः ।
अत्रोच्यते—

नातस्त्वत्सिद्धेः ॥ ११ ॥ यत एव धर्मादीनां देशादिभिः अविशेषस्यया चोच्यते अत एव नाना-
त्वसिद्धिः, यतो नासति नानात्वेऽविशेषसिद्धिः । नलोकस्याविशेषोक्तिः । किं च यथा रूपरसादीनां तुल्यदेशा
विद्यमानत्वे नैकत्वं तथा धर्मादीनामपि नानात्वमिति । आह रूपादीनां तुल्यदेशावेषि चाक्षुषत्वादि
निश्चितलक्षणोपेतत्वात् नानात्वं युक्तं न तथा धर्मादीनां विशेषकर किञ्चिद्विशेषणमुक्तं । स्यादेतत् यदि न
लक्षणभेदः आसति तु भिन्नलक्षणं । किं पुनस्तत् ? इत्यत उच्यते पठति ।

गतिस्थित्युपग्रहौ धर्माधर्मयोरुपकारः ॥ १२ ॥

अथवा अणुस्फेदभेदात् पुद्गलानां, असंख्येयप्रदेशत्वाच्च आमनां अवगहिनां एक प्रदेशादिषु
पुद्गलानां असंख्येयभागादिषु च जीवानां अवस्थानं युक्तमुक्तं । तुल्ये पुनः असंख्येयप्रदेशात्वे कृच्छ्रलोक-
व्यापिमेव धर्माधर्मयो न पुनरसंख्येयभागादिवृत्तिरिति, एतत्कथमनुपादिष्टहेतुकमनसात्तु शक्यमप्यत्र
ब्रूमः—अपेक्षमसत्तया । यथा मत्स्यगमनस्य जलमुपग्रहकारणमिति नासति जले मत्स्यगमनं भवति । तथा
जीवपुद्गलानां प्रयोगनिष्ठता परिणामनिमित्ताहितप्रकारां गतिस्थितिदर्शनां त्रियां स्वत एवाऽऽरभमाणानां
सर्वत्र भाव्यान् तद्रूपप्रहकारणाम्यामपि धर्माधर्माभ्यां सर्वगतताभ्यां भवितव्यं नाततोऽद्योर्गतिस्थितिवृत्तिरिति
द्वयोपित्वदर्शनार्थं इदमुच्यते—

इयस्य देशांतरमाप्तिहेतुः परिणामो गतिः ॥ १ ॥ इयस्य ब्रह्माभ्यंतरहेतुतन्निधाने गति
परिणममानस्य देशांतरप्राप्तिहेतुः परिणामो गतिरियुष्यते ।

तद्विपरीता स्थितिः ॥ २ ॥ इयस्य स्वदेशादनप्यवनहेतुर्गतिनिवृत्तिरुक्तं स्थितिरवगतत्वात् ।

एवमग्रहोनुग्रहः ॥ ३ ॥ इयस्यां शतयतनानिर्भये च कारणभावोऽनुग्रह उपग्रह इत्याख्यायते ॥

गतिस्थित्युपग्रहावित्यनेकविग्रहसंभवत्पर्यायनिर्णयः ॥ ४ ॥ विग्रहपूर्वको हि लोके वृत्तिप्र-
स्थापनीयश्चो भवति गतिस्थित्युपग्रहः इत्यत्र तु अनेकानिग्रहमभवत् नानाप्यर्थानिर्णयः । तद्यथा—गतिश्च

स्थितिक्ष्व गतिस्थिती गतिस्थिती उपग्रहौ ययोस्तौगतिस्थित्युपग्रहौ । गतिस्थित्योरुपग्रहौ गतिस्थित्युपग्रहौ । गतिस्थिता एव वा उपग्रहौ गतिस्थित्युपग्रहौ इति ? नैव दोषः ।

अन्यपदार्थवृत्तिभावो गतिस्थित्युपग्रहौ धर्माधर्मावित्यवचनात् ॥ ५ ॥ नात्रान्यपदार्था वृत्तिः सम्भवति । कुतः ? गतिस्थित्युपग्रहौ धर्माधर्मावित्यवचनात् ।

न पृष्ठीवृत्तिर्द्विवचननिर्देशात् ॥ ६ ॥ नैव पृष्ठी वृत्तिः गतिस्थित्योरुपग्रहौ गतिस्थित्युपग्रहाविति । कुतः ? द्विवचननिर्देशात् । यदि हि अत्र पृष्ठीवृत्तिः स्यात् उत्तरपदार्थस्य भावस्यैकस्य प्राधान्यात् लब्धर्थ एकवचननिर्देशः कियते । भेदेन च प्रयोजनाभावात् ।

परिशेषात् समानाधिकरणा वृत्तिः ॥ ८ ॥ परिशेषात् समानाधिकरणक्षणा वृत्तिर्भेदितन्या गतिस्थिती एव उपग्रहो गतिस्थित्युपग्रहाविति ।

तथा च द्वित्वोपपत्तिः ॥ ८ ॥ एव च कृत्वा द्विवचनमुपपन्नं भवति । गतिस्थित्योर्भेदान् तस्मात्मानाधिकरण्यात् भेदसिद्धेः । कथं सामानाधिकरण्यं ? कर्मसाधनत्वात् उपग्रहोऽस्यैतद्गतिस्थित्युपग्रहौ गतिस्थिती इति ।

धर्माधर्मयोरिति कर्तृनिर्देशात् ॥ ९ ॥ धर्माधर्मयोरित्ययं कर्तृनिर्देशो दृष्टव्यः कथं ? कर्तृरिति पृष्ठीविधानात् । कां क्रियामपेक्ष्य कर्तृत्वं विविक्षितं ? उपकार इत्युच्यते—उपकारोतिक्रियायाः कर्तृत्व उपकार इति । किं साधनोप शब्दः ? भावसाधनः ।

उपकार इति भावसाधनश्चेत् पूर्वेण सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरर्थांतरवृत्तेः ॥ १० ॥ यद्युपकरणमुपकार इति भावसाधनशब्दः, गतिस्थित्युपग्रहावित्यनेन सामानाधिकरण्यं नोपपद्यते कुतः ? अर्थांतरवृत्तेः ? धर्माधर्मयोरुपकारो गतिस्थित्युपग्रहाविति । कुतः ? अर्थांतरवृत्तेः ? उपकारो हि धर्माधर्मयोर्वर्तते कर्तृत्वक्रियत्वात् । करोतेः उपगृह्यमाणे तु गतिस्थिती जीवपुद्गलेष्विति । एव तर्हि कर्मसाधनः ।

कर्मसाधनश्चेद्वचनभेदानुपपत्तिः ॥ ११ ॥ यदि कर्मसाधनः वचनभेदो नोपपद्यते सामानाधिकरण्यात् द्विवचनं प्राप्नोति ॥

नवा सामान्योपादानात् ॥ १२ ॥ नैव दोषः किं कारणं ? सामान्योपादानात् । यथा साधोः कार्यं तत् श्रुते इति प्राक्तासामान्यमपेक्ष्य लब्धैकवचनं कार्यशब्दः पश्चाद्दिशेषसन्निधानेनोपात्तं वचनं जहाति । तदिहापि उपकारशब्द उपात्तातरस्यैकवचनो मित्रवचनपदात्तरापेक्षायामपि न वचनात्तरसकृम करोति ।

पृष्ठीवृत्तिर्वा भावसाधनत्वोपपत्तेः ॥ १३ ॥ अथवा गतिस्थित्योरुपग्रहौ गतिस्थित्युपग्रहाविति पृष्ठी वृत्तिरियं । कुतः ? भावसाधनत्वोपपत्तेः उपग्रहणमुपग्रह इति भावसाधनोप शब्दः । तथा उपकारशब्दश्च भावसाधन उपकरणमुपकार इति । ननु चोक्तं भावस्यैकत्वात् द्विवचननिर्देशो नोपपद्यते इति नैव दोषः—

यथासंख्यप्रतिपत्त्यर्थो द्विवचनप्रयोगः ॥ १४ ॥ धर्माधर्मौ द्वौ गतिस्थित्युपग्रहौ द्वौ तयोः समान्यात् यथासंख्यं स्यात् इति द्विवचनप्रयोगं कियते । एकवचने हि सति यथा भूमिरेकैराध्वार्दानां गतिस्थित्योरुपग्रहे वर्तते । तथा धर्म एक एव जीवपुद्गलानां गतिस्थित्योरुपग्रहं कुर्यात् । तथाऽधर्मोपि इत्ययमर्थो गम्येत । अन्यतरस्य वैषम्यमिति चेतनं कसहायकारणदर्शनात् । तेनैतदुक्तं भवति जीवपुद्गलानां स्वयमेव गतिपरिणामिना तदुपग्रहकारणत्वेनानुमीयमानो धर्मास्तिकायः । तेषां जीवपुद्गलानां स्वयमेव स्थितिपरिणामिना तदुपग्रहकारणत्वेनानुमीयमानोऽधर्मास्तिकायः इति सर्वत्र च तत्प्रयोजनदर्शनात् सर्वगतौ चैताविति ।

उपग्रहावचनसमुपकारेण कृतत्वात् ॥ १५ ॥ उपग्रहवचनमनर्थकं । कुतः ? उपकारेण कृतत्वात् । उपग्रह उपकार इत्यनर्थांतरं । तेन गतिस्थिती धर्माधर्मयोरुपकार इत्यस्तु लघुत्वात् ।

तयोः कर्तृत्वप्रसंग इति चेतनोपकारवचनात् यथ्यादिवत् ॥ १६ ॥ स्यादेतत् गतिस्थित्योः

तथा च सर्वोत्तमो चैकत्वप्रसंगः, यदि व्यापित्वादाकाशस्यैव गतिस्थित्युपग्रहः कल्प्यते ननु यत्प्रत्यर्थ-
नियतबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्मो धर्मसंस्कारगुणोपपत्तेर्व्यवस्थातः शास्त्रसामर्थ्याच्च नाना आत्मान इति
व्यवस्थितं तद्विरुध्यते । अपर आहुः—प्रथो गुणाः सत्त्वरजस्तमोभिधानाः प्रसादलाघवशोपतापावरणसाद-
नादिभिन्नस्वभावा इति । यदि व्यापित्वादाकाशस्यैव गतिः स्थितिरित्युपग्रहाविष्टौ ननु सत्त्वस्य व्यापित्वात्
शांपतापादयो रजोधर्माः सादनावरणादयश्च तमोधर्माः सत्त्वस्यैवेपितव्याः । तथेतरयोरेपि प्रतिपक्षधर्मा
इति संकरप्रसंगः । तथा सर्वक्षेत्रज्ञानां चैकत्वप्रसंगः चैतन्यस्वरूपाविशेषात् आदानभोगाविशेषाच्च । अन्ये
मन्यते—रूपगणानुभवननिमित्तग्रहणसंस्कृताभिसंस्करणालवनप्रज्ञप्तिस्वभावलक्षणा रूपवेदनासंज्ञासंस्कारविज्ञा-
नाभिधानाः पंचस्कथाः इति । तत्र यथेकस्यैव सर्वधर्माः कल्प्यते नासति विज्ञानेऽनुभवनादयः संभवेतीत्य-
नुभवादयो विज्ञानस्यैव कल्पेरन् । तथा सति शेषस्कंधनिवृत्तौ स्वनिवृत्तिरपि स्यात्, नचैतत् सर्वमिष्टं,
समादाभ्युपगम्यतागाकाशस्य विगुणोपि न धर्मो धर्मयोः प्रयोजनं नास्तीति सिद्धौ धर्मो धर्मोऽस्ति काव्यौ ।

उभयानुग्रहात् परस्परप्रतिबंध इति चेन्न स्वतः परिणामसामर्थ्यस्याऽनुग्रहाकांक्षित्वात्
कुंटनयनयाष्टिप्रदीपवत् ॥ २४ ॥ स्यान्मतं यथा त्र्यम्बकान्यां शकुताभ्यामाकृष्यमाणो मांसपिंडः
यावत्क्षेत्रमेकेनाऽऽकृष्यते तावदितरेण अपकृष्येतेति नास्योत्कर्षापर्यक्यगतिविधिः संबवति । तथा जगद्-
व्यापित्वात् धर्मो धर्मयोर्वेदा धर्मोपग्रहात् आत्मपुद्गलानां गतिस्तदैवाधर्मोपग्रहात् स्थितिरिति गतेः प्रतिबन्धः ।
यथा वाऽधर्मोनुग्रहास्थितिरस्तैव धर्मोनुग्रहाद्रतिरिति स्थितेः प्रतिबन्धः एव तेषां न गतिर्न स्थितिरित्युभया
भावः इति ! तन्न । किं कारणं ? स्वतः परिणामसामर्थ्यस्य अनुग्रहाकांक्षित्वात् । कथं ? कुंटनयनयाष्टिप्रदीप-
वत् । यथा कुंटस्य गतिपरिणामसमर्थस्य यष्टिरुपग्राहिका ननु सा तस्य गतेः कर्त्री, यद्यसमर्थस्यापि कर्त्री
भवेत् मूर्च्छितसुप्ततादीनामपि यष्टिसंबन्धाद्गतिः स्यात् । यथा वा नयनस्य स्वतो दर्शनसमर्थस्य प्रदीप उप-
ग्राहकः न तु प्रदीपो नेत्रस्य दर्शनशक्तेः कर्ता । यद्यसमर्थस्यापि कर्ता स्यात् मूर्च्छितसुप्तजाल्यधानामपि
दर्शनं कुर्यात् । तथात्मपुद्गलानामपि स्वयमेव गतिस्थितिपरिणामिना धर्मो धर्मोपग्राहकौ गतिस्थित्यार्न
कर्तारौ । यदि कर्तारौ स्यातां स्याद्गतस्थितिविरोधः । अतोऽनुग्रहाकल्पान्नास्ति दोषः । किं च—

क्वचिदुपग्राहकाभावेपि गतिस्थितिदर्शनात् पतत्रिवत् ॥ २५ ॥ यथा पतत्रिणः प्रकृष्ट-
गतिस्थितित्रिणापरिणामसामर्थ्यात् जलत्र्ययवाहोपग्राहकामात्रेपि धर्मो धर्मोपग्राहकत्वात् गतिरिधती दृष्टे तथे-
तरेयामपि द्रव्याणां धर्मो धर्मोपग्राहकत्वात् गतिस्थितिस्तिद्धिरिति तदुपपत्तिः ।

तत्राप्याकाश निमित्तमिति चेदुक्तं ॥ २६ ॥ यदि तत्रापि पतत्र्यादिषु आकाशमुपग्राहकमस्ती-
ति कल्प्यते । उक्तमेतन्नाकाश गतिस्थित्युपग्रहकारण अवगाहनलक्षणत्वात्तस्येति ॥

अनेकांताच्च समग्रचिकलं द्रियवत् ॥ २७ ॥ यथा नायमेकांतः सर्वश्चक्षुष्मान् बाह्यप्रकाशोपग्रहा-
त् रूपं गृह्णातीति, यस्मात् द्योपि मार्जारदयः स्वजातिविशेषोपात्तनयनबलादेव विनापि बाह्यप्रदीपाद्युपग्र-
हात् रूपग्रहणसमर्था । मनुष्यादपस्तु तथादर्शनशक्यभावात् प्रदीपाद्युपग्रहमपेक्ष्यत इत्यनेकांतः । यथा
वा नायमेकांतः सर्व एव गतिमतो यष्टयाद्युपग्रहात् गतिमारभते नवेति यस्मात् समग्रपंचेन्द्रियो बाह्ययष्ट्या-
द्युपग्रहात् विनापि धर्मोपग्राहकत्वात् गतिमारभते नैव चक्षुर्विकलः स तु समाविपमादिभूप्रदेशादर्शनात् तद्विशेषाविष्क-
रणसमर्थो यष्टिमवष्टय्य गतिमारभते इत्यनेकांतः । तथा नायमेकांतः सर्वेषां आत्मपुद्गलानां सर्वे बाह्योप-
ग्रहेतवः सतीति । किंतु केप्राचित् पतत्रिप्रभृतानां धर्मो धर्मोऽप्येव अपरेषां जलादयोपीत्यनेकांतः ।

अनुपलब्धेरभाष इति चेन्न स्वतीर्थकराद्यभाषसमात् ॥ २८ ॥ स्यान्मतं नच धर्मो धर्मो
स्तः अनुपलब्धेः खरविपाणवत् । सन्न हि यष्ट्यादीनां उपलब्धिरिति तदुपकारश्च निम्नोक्ततादिभूप्रदेशे
भेददर्शनं दृष्टं नच तथा धर्मो धर्मो वा लभ्येते नापि तदुपकार इत्यसर्वमिति ? तन्न । किं कारणं ? स्वतीर्थ-
कराद्यभाषसमात् खरविपाणवत् । यथा खरविपाणं अनुपलब्धेरसत् तथा स्वतीर्थकरपुण्यापुण्यपरलोका-
दीनामप्यसत्प्रमाक्षितं, नचाऽसत्त्वमिष्टं ततो हेतोर्व्यभिचारः । किं च—

अनुपलब्ध्यसिद्धेः ॥ २९ ॥ भगवदर्हसर्वज्ञप्रत्यक्षज्ञानगोचरत्वात् तत्प्रणतिपरमाणमप्रमाणगम्यत्वात् तदनुमारिस्वकार्यदर्शनायनुमानविषयत्वाच्च धर्माधर्मयोरुपलब्धेरनुपलब्धिलक्षणो न हेतुरस्मात्प्रसिद्धः । नच हेतुः स्वयमसिद्धः साध्यमर्थं साधयितु अल ।

अत एव विवादात् ॥ ३० ॥ यत एव यद्यथादिवत् न प्रत्यक्षौ धर्माधर्मावत एव विवादः, किमनुपलब्धेः खरविषाणवदभावोऽनयोक्त एवाऽऽकाशमूलोदकादिवत् अभाव इति । न हि यत एव विवादः तत एव निर्णयो भवितुमर्हति । किं च-

कार्यस्थानेकोपकरणसाध्यत्वात् तत्सिद्धेः ॥ ३१ ॥ इह लोके कार्यमनेकोपकरणसाध्य इष्टं यथा मृत्पिंडो घटकार्यपरिणामप्राप्तिं प्रति गृहीताम्यतरसामर्थ्यः बाह्यकुलादद्वचक्रमूर्त्रोदककालाकाशाद्यनेकोपकरणपेक्षः घटपर्यायेणाऽऽविर्भवति । नैक एव मृत्पिंडः कुलादिबाह्यसाधनसन्निधानेन विना घटात्मनाविर्भवितु समर्थः । तथा पत्त्रिप्रभृतिद्रव्य गतिस्थितिपरिणामप्राप्तिं प्रत्यभिमुख नांतरेण बाह्यानेककारणसन्निधिं गतिं स्थितिं वा प्राप्तुमलमिति तदुपग्रहकारणधर्माधर्मोस्तिक्तापसिद्धिः । ततः किं ! अनुमानविरोधो वेदितव्यः ।

संसर्ग एव हेतुरिति चेन्न कारणनियमाभावप्रसंगात् ॥ ३२ ॥ स्यान्मत नानेककारणसाध्यं कार्यं किं तर्हि ! संसर्ग एव हेतुः कार्यात्मलाभस्य, विवक्तानां तत्त्वादीनां कार्याभिसामर्थ्याभावात् इति । तन्न किं कारणं ? कारणनियमाभावप्रसंगान् यस्मात्तस्माच्चित्कारणससर्गाव् पटनिष्पत्तिरस्तु नोच्येदं प्रतिविशिष्टतत्त्वादिकारण (नियमाभावप्रसंगात्) विषयससर्गापेक्षत्वात्तदनेककारणत्वसिद्धिः । किं च-

एकस्य कारणस्य संसर्गाभावात् ॥ ३३ ॥ अनेकराणसाध्यत्वात् संसर्गस्य । संसर्गकारणवप्रतिष्ठाहानिरपि च संसर्गकारणानां संयोगविशेषः संयोगिनां बहुत्वादनेकः । तस्मान् साध्यत्वात् कार्यस्य अनेककारणत्वसिद्धिः । किं च-

स्वसमपारिरोधात् ॥ ३४ ॥ नच वयमेतंपक्षाः पनोपलभ्यते प्रत्यक्षेण तस्मास्तीति । यस्य तु वादिन एषोभिप्रायस्तस्य स्वसमपारिरोध । तद्यथा-सर्पे हि वादिनः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षार्थवादिनः । केचित्तानदाहुः-प्रत्येक रूपपरमाणोऽतीन्द्रियास्तसमुद्रायोऽनेकरमाणुक इन्द्रियमाहो नाम चित्तचैतसिकरिक्त्वमतीन्द्रियमिति । अपर आहुः-व्यक्तस्य पृथिव्यादेः प्रधानपरिणामस्य प्रत्यक्षत्व, सत्त्वादीनां गुणानां परमाणानां चाऽप्रत्यक्षमिति । अन्ये तु मन्यन्ते-महदनेकरव्यव्यात् रूपाद्योपलब्धिरित्येवमादीनाऽनेकपरमाणुसमुद्रयभावेन निष्पन्नाः पृथिव्यादयस्ताद्विपर्याय रूपादयस्तत्समभाविनः सख्यागारिमाणपृथक्त्वसयोगविभागादयश्च प्रत्यक्षाः, अण्वाकाशादयोऽप्रत्यक्षा इति । यद्यथादिनदनुपलब्धेः धर्माधर्मयोरभावः प्रतिज्ञायेत ? ननु विज्ञानादीनां सरवादीनां अप्वादीनां चाऽप्रत्यक्षत्वादभावः स्यादिति स्वसमपारिरोधः । अर्थेषां कार्यदर्शनात् अस्तित्वमनुमीयते धर्माधर्मयोः को मत्सरः । किं च-

त्वदीपजीवितमरणादिवत्तत्सिद्धिः ॥ ३५ ॥ यथा त्वदीपजीवितमरणमुखदुःखादीनां मनुष्यमात्राप्रत्यक्षाणां अतिशयज्ञानाभिरुपलभ्यमानस्वरूपाणां अस्तित्व । तथा तावकानप्रमाणगोचरातीतयोरपि परमर्षिसर्वज्ञदृष्टयोः धर्माधर्मयोरस्तित्वमिति को विरोधः । किं च-

ज्ञानादिवदिति चेन्न उक्तत्वात् ॥ ३६ ॥ स्यादेतन् ज्ञानादीनामापरिणामानां च दीप्यादीनां निर्दृष्टिः परस्परान्नय न धर्माधर्मोस्तिक्तापस्थानीयद्रव्यातराधयात् । तथा जीवपुद्गलेषु गतिस्थितिपरिणामा अपि अन्योन्याधया इति धर्माधर्मोभाव इति ? तन्न । किं कारणमुक्तत्वात् । उक्तमेतत् पत्त्रिप्रभृतीनां गतिस्थितिकारणेन साधारणेन बाह्येन भावितव्यमिति । किं च-ज्ञानादिदीप्यादिवत्तराणामपि निर्दृष्टेः कालो हेतु बाह्योस्तीत्यनुपगमादसमस्तमाधिः ।

अदृष्टहेतुके गतिस्थिती इति चेन्न पुद्गलेष्वभावात् ॥ ३७ ॥ स्यामतमदृष्टो नामाऽऽमगुणोस्ति यद्वेतुक सुखदुःखविपाक तस्साधनसन्निधान च । एव च कृत्वोक्त अप्रेरुर्ध्वञ्जलन, वायोश्च तिर्यग्गमन अणु-मनसोश्चाय कर्मस्वेतान्यदृष्टकारितानि उपमर्षणमपसपणमसितपीतसयोगा कार्यान्तरसयोगाश्चेति अदृष्टकारि-रानि इत्यादि तद्वेतुके गतिस्थिती इति । तन्न । किं कारण ? पुद्गलेष्वभावात् । अचतनत्वात् पुद्गलाना पुण्या-पुण्यकारणाभावात् तत्कृतगतिस्थित्यभावदोष ।

यस्योपकारस्तादर्भ्या क्रियाप्रवृत्तिरिति चेन्नाऽन्यधर्मस्यान्यत्र क्रियारंभे सामर्थ्याभावात् ३८ स्यादेतन् यस्य घटादय उपकरिष्यति तस्य पुंसोऽदृष्टाद् घटादिकगतिस्थिती भवत इति ? तन्न । किं कारण अन्यधर्मस्याऽन्यत्र क्रियारंभे सामर्थ्याभावात् । न हि स्वाश्रये क्रियामनारभमाण अन्यत्र क्रियाहेतुरस्तीत्युक्त-पुरस्तात् । किं च—

पुण्यापुण्यात्ययेषु गतिस्थितिदर्शनात् ॥ ३९ ॥ विनिर्मुक्तपुण्यापुण्यवधानां सिद्धाना गति-स्थिती इष्येते ततो नादृष्टहेतुके गतिस्थिती ॥

अमूर्तत्वाद्गतिस्थितिनिमित्तत्वानुपपत्तिरिति चेन्न दृष्टांताभावात् ॥ ४० ॥ स्यामत रूपा-दिगुणविरहितत्वात् अमूर्तां धर्माधर्मावभ्युपगम्येते । ततस्तयोर्गतिस्थितिहेतुव नोपपद्यते इति ? तन्न । किं कारण ? दृष्टांताभावात् । न हि दृष्टातोस्ति येनामूर्तत्वात् गतिस्थितिहेतुत्व निवर्तते । किं च—

आकाशप्रधानविज्ञानादिष्वचत्सिद्धेः ॥ ४१ ॥ यथाकाशममूर्तमपि सर्वपदार्थानामवगाहनप्रयो-जनमुपपादयति । यथा वा प्रधानममूर्तमपि पुरुषार्थप्रवृत्त्या महदादिविकारमापद्यमान पुरुषस्यापकरोति । यथा वा विज्ञानममूर्तमपि सन्नामरूपोपत्तौ निमित्त 'विज्ञानप्रत्यय नामरूपमिति वचनात् । यथा वाऽपूर्वाख्यो धर्म क्रियया अभिव्यक्त सन्नमूर्तोपि पुरुषस्योपकारी वर्तते । तथा धर्माधर्मयोरपि गतिस्थियुपप्रहोऽवसेय । अत्राह—यद्यतीन्द्रिययोर्धर्माधर्मयोरुपकारसंबन्धास्तत्त्वमनमधियत तदनन्तरमुद्दिश्य नभसाऽतीन्द्रियस्याधिगमे क उपकारक इत्यत्रोच्यते—

आकाशस्यावगाहः ॥ १८ ॥

आकाशशब्दो व्याख्यातार्थ ॥

अवगाहशब्दो भावसाधन ॥ १ ॥ अवगाहनमवगाह इति भावसाधनोऽवगाहशब्दो वेदितव्य-अवगाहोऽनुप्रवेश इत्यर्थ ।

धर्माधर्मयोरवगाहं प्रति कर्तृत्वादानादिसंरंघनिवृत्तिरिति चेन्नौपचारिकत्वात् व्याप्ति-सद्भावात् ॥ २ ॥ स्यामत यथा जलमवगाहते हस इति न जलहसयोरनादिस्संबन्ध । तथाकाश धर्माध-र्मोऽवगाहते इत्युपपगमात् अनादिस्संबन्धो निवर्तत इति ? तन्न । किं कारण ? औपचारिकत्वात् । औपचारिको ऽयमवगाह । कुत क्रियामावात् । कुतस्त्विह उपचार ? व्याप्तिसद्भावात् । यथा गमनाभावेपि सर्वगतमाकाश-मियुच्यते व्याप्तिसद्भावात् । तथा मुख्यावगाहक्रियाभावेपि लोकाकाशेपि सर्वत्र व्याप्तिदर्शनात् व्यवहियते धर्माधर्मयोर्लोकाकाशेऽवगाह इति ।

अयुतसिद्धानामाधाराधेयत्वानुपपत्तिरिति चेन्न तत्रापि दर्शनात् पाणिस्त्रेखावत् ॥ ३ ॥ स्यादेतन् युतसिद्धानां लोके दृष्ट आधाराधेयभाव यथा कुडनदरौदीना । अयुतसिद्धाश्चेते आकाशधर्मा-धर्मा अत्रापिपूर्वका प्राप्यभावात् तत आधाराधेयभावो नोपपद्यत इति ? तन्न । किं कारण ? तत्रापि दर्शनात् यथा युतसिद्धपभावे पाणी छेलेति आधाराधेयभावो दृष्ट तथा लोकाकाशे धर्माधर्माधेयत्वाधेयाधारभाव सिद्ध ।

दृष्ट्वादीश्वरैश्वर्यवत् ॥ ४ ॥ यथेश्वरस्यैश्वर्यस्य वाऽयुतसिद्धेऽपि ईश्वरे ऐश्वर्यमिति व्यवहारो दृष्ट-
स्तथा लोकाकाशे धर्माधर्मविति व्यपदेशो युक्तः ।

अनेकांताच्च तत्सिद्धिः ॥ ५ ॥ नापमेकांतः अनादिसबधौ धर्माधर्मौ अयुतसिद्धौ वेति । किं तर्हि !
स्यादनादिसबधौ स्यान्नाऽनादिसबधौ स्यादयुतसिद्धौ स्यान्नाऽयुतसिद्धौवित्यादि । तच्चथा—पर्यायार्थिकगुण-
भावे द्रव्यार्थिकप्राधान्यात् व्ययोद्याभावात् स्यादनादिसबधौ अयुतसिद्धौ च । द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्याया-
र्थिकप्राधान्यात् पर्यायाणां व्ययोत्पादसद्भावात् स्यान्नाऽनादिसबधौ नायुतसिद्धौ चेत्यादि योग्यं । ततः किं !
क्षयं चित्तु अवगाहः आधाराधेयभावश्च सिद्धो भवति ॥

जीवपुद्गलानां मुख्योवगाहः क्रियापरिणामात् ॥ ६ ॥ जीवानां पुद्गलानां च मुख्योवगाहो
वेदितव्यः । कुतः ? क्रियापरिणामात् । यथा हंसो जलमपवाहते इति मुख्यो व्यपदेशः तथा जीवपुद्गला आका-
शमगाहते क्रियापरिणामात् इति मुख्यो व्यपदेशोऽवसेय ।

आकाशस्यावकाशदानसामर्थ्यात् परस्पर प्रतिघाताभाव इति चेन्न स्थूलानामन्योन्य
प्रतिघातात् ॥ ७ ॥ स्यान्मत यथवकाशदानसमर्थमाकाशं तस्य च सर्वत्र सन्निधानात् भूतानां परस्परप्र-
तिघातो न स्यात् । दृश्यते च ब्रज्जादिभिर्लौछादीनां भित्तिदिभिश्च गगनादीना ततोऽस्याऽवकाशदानसामर्थ्यं
हीयत इति ? तन्न । किं कारणं ? स्थूलानामन्योन्यप्रतिघातात् । स्थूला हि परस्परतः प्रतिहन्यते न सूक्ष्मास्ते-
षामन्योन्यप्रदेशशक्तियोगात् न तस्य तावता अवकाशदानसामर्थ्यं हीयते ।

असाधारणलक्षणत्वानुपपत्तेरिति चेन्न सर्वावगाहविशेषलक्षणोपपत्तेः ॥ ८ ॥ स्यादेतत् यद्वि-
सूक्ष्मभावात् इतरेषु पदार्थाः अन्योन्यावकाशदानं कुर्वन्ति नाकाशस्य इदं असाधारणलक्षणं । असाधारणे
हिलक्षणेऽस्तित्वमनुमीयतेऽतस्तदभावादाकाशाभाव इति ? तन्न । किं कारणं ? सर्वावगाहविशेषोपपत्तेः । यथा
भूम्यादिषु अश्वादिगतिस्थित्युपग्रहरूपेणासाधारणलक्षणोपपत्तेः धर्माधर्मौ । तथा सर्वद्रव्यावगाहविशेष-
लक्षणोपपत्तेराकाशस्यास्तित्वमनुमीयते ॥

अलोकाकाशे तदभावादभाव इति चेन्न स्वभावापरित्यागात् ॥ ९ ॥ स्यान्मत यथवकाश-
दानलक्षणमाकाशे अलोकाकाशेऽग्गाहिनामभावात् तल्लक्षणाभावात् लब्धयानवधारणप्रसंगः इति ? तन्न
किं कारणं ? स्वभावापरित्यागात् । यथा हसत्यावगाहकस्याभावेऽप्यवगाहत्वमजलस्य न हीयते । तथा अवगा-
हित्वाभावेऽपि नाऽलोकाकाशस्य अयकाशदानसामर्थ्यानिः ॥

अज्ञातत्वादभाव इति चेन्नासिद्धेः ॥ १० ॥ स्यादेतत् नास्याकाशमजातत्वात् खरविषाणवत्
इति ? तन्न । किं कारणं ? असिद्धेः । द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायार्थिकप्राधान्यात् स्वप्रत्ययागुरुलघुगुणवृद्धिहानि-
विकल्पापेक्षया अवगाहकजीवपुद्गलपरप्रत्ययावगाहभेदविवक्षया च आकाशस्य जातत्वोपपत्तेः हेतोरसिद्धिः ।
अथवा व्ययोत्पादौ आकाशस्य दृश्येते यथा चरमसमयस्याऽसर्वज्ञस्य सर्वज्ञत्वेनोत्पादस्तथोपलब्धेः ।
असर्वज्ञत्वे न व्ययस्तथानुपलब्धेः । एव चरमसमयस्यासर्वज्ञस्य साक्षादनुपलब्धमकाशं सर्वज्ञत्वोपपत्तौ
उपलभ्यत इति उपलब्धत्वेनोत्पन्नमनुपलब्धत्वेन च भिन्निष्टे । यदि तेनाऽपि नष्टमनुपलब्धं च
स्यात् सर्वज्ञत्वमेवास्य न स्यात् । अतो व्ययोत्पाददर्शनात् असिद्धौ हेतुः । बुद्धिशब्दलक्षणस्य
खरविषाणस्य स्वकारणसन्निधाने साति जन्मत्वात् अस्तित्वाच्च साम्यसाधनधर्मासिद्धता दृष्टांतस्य, खरो मृतः
गौर्जातः स एव इत्येकजीवविवक्षायां खरव्यपदेशमाजो जीवस्य गौर्जातिसंक्रमे विषाणोपलब्धेः । अथ
खरविषाणस्यापि जात्यास्तित्वसद्भावात् उभयधर्मासिद्धता । निरन्वयविनश्वरत्वे तु स्वभावान् लोक-
सम्बन्धहारलोपः स्यात् ।

अनावृत्तिराकाशमिति चेन्न नामधत् तत् सिद्धेः ॥ ११ ॥ स्यादेतत् नाकाश नाम किं-

चिद्रसवस्ति आरणाभावमान हि तन् इति * तन्न किं कारण, नामरत्तसिद्धे । यथा नामशब्नादि भ्रमूर्ते
त्वात् अनानृत्यपि सदस्तौत्यभ्युपगम्यते । तथा आकाशमपि वस्तुभूतमित्यत्रसेय ।

शब्दलिङ्गत्वादिति चेन्न पौद्गलिकत्वात् ॥ १२ ॥ स्यामत नामगाहेन आकाशमनुमीयते
कुतस्तर्हि * शब्दलिङ्गत्वात् । शब्दो ह्याकाशगुण वाताभिपातप्राप्तनिमित्तवशात् सर्वत्र उत्पद्यमान इदिय
प्रत्यक्ष अन्यद्रव्यासम्भवी गुणिनाकाश सर्वगत गमयति ।

गुणानामाधारपरतन्त्रत्वादिति तन्न किंकारण पौद्गलिकत्वात् ॥ १३ ॥ पुद्गद्रव्यवि
कारो हि शब्द, नाकाशगुण तस्योपरिष्ठत् युक्तिर्वक्ष्यत ।

मघनविकार आकाशमिति चेन्न तत्परिणामाभावात् आत्मवत् ॥ १४ ॥ स्यामत
प्रधान नाम सत्त्वरजस्तमसां साम्यरूपमस्ति प्रसवस्वभायक । तद्विकारा महदाद्यस्तद्विकारविशेष कश्चित्
आकाशमिति तन्न । किंकारण ? तत्परिणामाभावात् आमरत् । यथा परमानना निव्यत्वात् नि कियत्वात्
अनतवाद्यविशेषान् आनिभावतिरोभावात् परिणामाभाव । तथा प्रधानस्यापि नित्यवनिष्क्रियत्वानतवाद्य
विशेषान्नस्यात्तपरिणाम तदभावात् प्रधानविकाराकाशकल्पनाभ्याघात । किं च यथा घटस्य प्रधानविकार
स्याऽनित्यवमूर्तित्वमसर्वगतत्व च । तथा आकाशस्य स्यात् । विषयवाया । उपकारप्रकरणाभिसरभेनदमुच्यते

शरीरवाङ्मनःप्राणापानाः पुद्गलानां ॥ १५ ॥

शरीरे सत्युत्तरेषां प्रवृत्तिदर्शनात् आदौ तद्वचनं ॥ १ ॥ सति शरीरेऽपिष्ठानभूते उत्तरेषां
यागादीनां आधेयाना प्रवृत्तिरिति क्त्वा शरीर प्रधानमतस्तस्यादौ ग्रहण क्रियते ।

तदनतर वागुपादान पुरुषहितावाप्तिमूलत्वात् ॥ २ ॥ तदनतर वागुपादानं क्रियते । कुत *
पुरुषहितावाप्तिमूलत्वात् । पुरुषस्य हि वाक् हिते प्रवर्तिका श्रात्रेन्द्रियद्वारेण ।

अन्व्येन्द्रियोपसंख्यानमिति चेन्न शब्दस्येष्टसमुच्चयार्थत्वात् ॥ ३ ॥ स्यामत चक्षुरादीय
पौद्गलियाणि पुरुषस्योपकारकाणि सति, तेषामुपसंख्यान कतव्यमिति * तन्न । किं कारण ? चशब्दस्येष्टसमु
च्चयार्थत्वात् । उत्तरसूत्रे वक्ष्यते चशब्द, स इष्टसमुच्चयार्थो भवति ।

आत्मप्रदेशाच्चक्षुराद्यग्रहणमिति चेन्न द्रव्येन्द्रियस्य पौद्गलिकत्वात् ॥ ४ ॥ स्यादेतत् उक्ते
घागुलासंख्येयभागप्रमिता आमप्रदेशा ज्ञानावरणार्थांतरायक्षयोपशमनिमित्ताश्चक्षुरादिष्वपदेशभाजो न
पौद्गलिका इत्यनुपसंख्यानमिति * तन्न । किं कारण ? द्रव्येन्द्रियस्य पौद्गलिकत्वात् । अगोपाणनामलाभनिमित्ता
हि द्रव्येन्द्रियपरिणामा पौद्गलिका औमन उपकारे वर्तते ।

मनोगूहणप्रसगाच्च ॥ ५ ॥ यदि ज्ञानावरणार्थांतरायक्षयोपशमनिमित्तत्वाच्चक्षुराद्यग्रहण न्याय्य
मन्यते मनसोव्यग्रहणं प्राप्नोति मनोपि हि नो इन्द्रियारणक्षयोपशमापन्न ?

अनवस्थितत्वात् मनोगूहणमिति चेन्नाऽनवस्थानेपि तन्निमित्तत्वात् ॥ ६ ॥ स्यामत
यथा चक्षुरादिव्यपदेशभाज आमप्रदेशा अवस्थिता नियतदेशानान् न तथा मनोवस्थितमस्ति । अत एव
तदनिन्द्रियमित्युच्यत तताऽस्य न पृथग्रहणीमिति तन्न । किं कारण ? अनवस्थानपि तन्नित्यत्वात् । यत्र यत्र
प्रणिधानं तत्र तत्र आमप्रदेशा अगुलासंख्येयभागप्रमिता मनोव्यपदेशभाज ।

वाग्गूहणप्रसगाच्च ॥ ७ ॥ यदि आमपरिणामाच्चक्षुराद्यग्रहणं कल्प्यते वाचोव्यग्रहणं, वागपि ज्ञाना
वरणार्थांतरायक्षयापमोपष्टमजनितादृष्टि ।

वाहिविनि सृतानामात्मपरिणामाभावाच्चद्रहणमिति चेन्नोक्तत्वात् ॥ ८ ॥ स्यादेतद्वाहिविनि

१ आत्मनामिति न पुस्तके पाठ । २ नियमोपदेशात् न पुस्तके पाठेय ।

सृता वाक्पुद्गला आभपरिणामा न भवति तदर्थे पृथग्ग्रहण इति । तन्न । किं कारण । उक्तवाग् । उक्तमेतदुत्पत्त-
द्विरेवाऽस्माभिक्षहारादीनि द्रव्यैर्द्रियाणि पौद्गलिकानीति । तस्मात् सूक्त चशब्दस्येष्टसमुच्चयार्थत्वादिति ।

ततो मनोगूहणं तद्वत्स्तत्सिद्धे ॥९॥ तत पश्चात् मनोमहण क्रियते । कुत ? तद्वत्स्तत्सिद्धे ।
यस्यात्मनः । शरीरमस्ति वाग्नवर्तनसामर्थ्यं च, तस्य हि तद्भवतीति ।

अंते प्राणापानोपादानं सर्वससारिकार्यत्वात् ॥ १० ॥ अत तु प्राणापानोपादान क्रियते ।
कुत ? सर्वससारिकार्यत्वात् । सर्वेषां हि ससारिणां जीवानां प्राणापानलक्षण कार्यमस्ति ।

पुद्गलद्रव्यलक्षणार्थमिति चेन्न वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ११ ॥ स्यात्तत् शरीरवाह्मन प्राणापानमह-
णमिदं पुद्गलद्रव्यस्य लक्षणार्थं नोपकारप्रतिपादनार्थमिति ? तन्न । किं कारण ? वक्ष्यमाणत्वात् । वक्ष्यते
हि उत्तरत्र पुद्गललक्षण व्यापि, इदं तु आत्मोपकारकत्वादुपग्रहप्रकरणे उच्यते ।

प्रत्यक्षत्वादनुपदेशः इति चेन्न केषांचिदप्रत्यक्षत्वात् ॥१२॥ स्यादेतत् धर्मादीनां गयुप-
प्रहादिप्रयोजनमुक्तं युक्तं तेषां अप्रत्यक्षणांमधिगमहेतुत्वात् । शरीराद्युपग्रहाभिधानं तु पुद्गलानामयुक्तं प्रत्य-
क्षत्वात् । यो हि भ्रूवात् पुरस्तात् आदित्य उदेति पश्चादस्त गच्छति, मधुरो गुड, कटुक शृगिबरामिति किं
तेन कृतं स्यादिति ? तन्न । किं कारण ? केषांचित् प्रत्यक्षत्वात्, औदारिकैर्नैकियेकाहरकतैजसकार्माणश-
रीराणि सौख्यादप्रत्यक्षाणि, तदुदयापादितवृत्तिन्युपचयशरीराणि कानि चित् प्रत्यक्षाणि च । मनोऽप्रत्यक्ष-
मेव । वाक्प्राणापाना केषचित् प्रत्यक्षा, केषिदप्रत्यक्षा, इंद्रियगोचरातीतत्वात्-अतः पुद्गलोपकारस्फुटी
करणार्थं शरीराद्युपदेश क्रियते ।

शरीराण्युक्तानि ॥ १३ ॥ शरीराण्यौदारिकादीनि व्याख्यातानि पौद्गलिकानि ।

कार्मणमपौद्गलिकमिति चेन्न तद्विपाकस्य मूर्तिमत्संबन्धनिमित्तत्वात् ॥ १४ ॥ स्यादेतत्
कार्मणं पौद्गलिकं न भवति । कुत ? अनाकारत्वात् । आकारयता हि औदारिकार्दानां पौद्गलिकत्वं युक्तं
कार्मणं तु अनाकारमिति ? तन्न । किं कारण ? तद्विपाकस्य मूर्तिमत्संबन्धनिमित्तत्वात् । यथा श्रीद्वारानामु-
दकादिद्रव्यसंबन्धप्रापितपाकानां पौद्गलिकत्वं दृष्टं तथा कार्मणमपि गुडकटकदिमूर्तिमद्द्रव्योपनिपाते सति
विपच्यमानत्वात् पौद्गलिकत्वमित्यवश्यं । न हि अमूर्ते किंचिन्मूर्तिमत्संबन्धे सति विपच्यमानं दृष्टमिति ।

षाग् द्विधा अपि पौद्गलिकी तन्निमित्तत्वात् ॥ १५ ॥ द्विधा वाक् भागवाक् द्रव्यवागिति
सौभयी पौद्गलिकी, कुतस्तन्निमित्तत्वात् पुद्गलकार्यत्वादित्यर्थं । भागवाक् तावद्द्विधावर्तयामिति श्रुतज्ञानावरण-
क्षयौपशमार्गोपागनामलाभनिमित्तत्वात् पौद्गलिकी, तदभावे तद्द्रव्यभावात् । तत्सामर्थ्योपतेन क्रियावत्तामना
प्रेर्यमाणा पुद्गला वाक्त्वेन विपरिणमत इति द्रव्यवागपि पौद्गलिकी श्रोत्रेन्द्रियविषयत्वात् । पुनः कुतो न
गृह्यते ? इति चेदुच्यते—

पुनरग्रहणं तद्विषयवदसंहरत्वात् ॥ १६ ॥ यथा तद्विषयं चक्षुषोपलब्धं निष्कृतिशीर्षत्वात्
पुनर्न दृश्यते तथा श्रोत्रेण उपलब्धा वाक् निष्कृतिशीर्षा पुनर्न श्रूयते । अथ कथं चक्षुरादिभिरसौ न गृह्यते ?

चक्षुरादिग्रहणाभावो प्राणग्राह्यसाधनुपलब्धिवत् ॥ १७ ॥ यथा प्राणप्राप्ते गधद्रव्ये तद-
विनाभाधिनं सतोपि रसादयो नोपलभ्यन्ते । तथा श्रोत्रेन्द्रियविषयोपि श्रोत्रेन्द्रियेन गृह्यते सूत्रमवात् ।

अमूर्तिरिति चेन्न मूर्तिग्रहणप्रेरणावरोधदर्शनात् ॥१८॥ स्यादेतत् अमूर्तं शब्दं अमूर्तगुण-
त्वादिति ? तन्न । किं कारण ? मूर्तिग्रहणप्रेरणावरोधदर्शनात् । मूर्तिमता इन्द्रियेण शब्दो गृह्यते नचामूर्तं
कश्चिदिन्द्रियप्राप्तोस्ति । प्रेर्यते च मूर्तिमता परनेन अर्कतुल्यारिषत् दिगतरस्येन प्राप्यत्वात्, नचाऽमूर्तस्य
मूर्तिमता प्रेरणं प्रयुज्यते । अवदध्यते च शब्दं नलपिडादिभिः कुल्याजलवत्, नचाऽमूर्तं किंचिन्मूर्तिमता-

ऽवर्ण्यमान दृष्टमिति । अत्राह—नैते हेतवः यस्तावदुच्यन्ते इन्द्रियप्राज्ञत्वादिति श्रोत्रमाकाशमयममूर्तस्य प्राहकमिति को विरोध । यक्ष्यन्ते प्रेरणादिनासौ प्रेर्यते गुणस्य गमनाभावात् । देहातरस्थेन कथं गृह्यते इति चेत् सयोगाद्विभागात् शब्दाच्च शब्दनिष्पत्तिरिति शब्दातरारम्भान् ग्रहण । वेगवद्द्रव्याभिघातात् तदना-
रम्भेऽग्रहण न प्रेरणामिति । येषुच्यतेऽवरोधादिति स्पर्शवद्द्रव्यादिभिघातादेव दिगंतरे शब्दातरानारम्भान् एकदिकारम्भे सति अवरोध इव लक्ष्यते न तु मुख्योस्तीत्युच्यते—नैते दोषाः । श्रोत्र तावदाकाशमय इति नापपद्यते आकाशस्यामूर्तस्य कार्यातरारंभशक्तिविरहान् । अदृष्टपक्षादिति चेच्चैत्यमेतत्—किमसावदृष्ट आकाश सस्फुरति उतात्मानमाहोस्वित् शरीरैकदेशमिति ? न तावदाकाशो सस्फुरो युज्यते अमूर्तत्वात् अन्यगुण-
त्वादसन्नधाच्च । आत्मन्यपि शरीरादत्यतमन्यत्वेन कल्पिते नित्ये निरवयवे सस्फुराधानन युज्यते तदुपार्जनफल-
दानाऽसम्भवात् । नापि शरीरैकदेशं युज्यते अन्यगुणत्वात् अनभिसन्नधाच्च । किं च मूर्तिमत्सन्नधजनितवि-
पत्सपत्तिदर्शनात् श्रोत्रं मूर्तमेवेत्यवसंयं यदप्युच्यते—स्पर्शवद्द्रव्याभिघातात् शब्दातरानारम्भ इति खाल्पिता नो रतदृष्टिः । स्पर्शवद्द्रव्याभिघातादेव मूर्तत्वमस्य सिद्धं । न हि अमूर्तः कश्चित् मूर्तिमता विहन्यते । तत एव च गुण्यावरोधः सिद्धः स्पर्शवदनभिघातान्युपगमात् ।

अभिभवादिदर्शनाच्च मूर्तः शब्दः इत्यवगतव्यं ॥१९॥ यथा तारकादयो भास्करप्रभाभिवान्-
मूर्तिमतः । तथा सिंहगजभेयांदिशब्दैर्वृहद्भिः शकुनिहतादयोऽभिभूयते । तथा कसादिषु पतिता ध्वन्य-
तरारंभे हेतवो भवन्ति । गिरिगह्वरादिषु च प्रतिहताः प्रतिध्वन्नाभास्करदति । अत्राह—अमूर्तेरप्यभिभवा-
द्वयते यथा विज्ञानस्य सुरादिभिः मूर्तिमद्भिस्ततो नायं निक्षयहेतुः ? इत्युच्यते । नायं व्यभिचारः । विज्ञानस्य
क्षायोपशमिकस्य पौद्गलित्वान्युपगमात् । इतरथा हि आकाशवन्नभिभूयते ।

मनश्च द्वितयं पौद्गलिकं तन्मयत्वात् ॥ २० ॥ द्विप्रकार मनो भावमनो द्रव्यमनश्चेति तदुभय-
मपि पौद्गलिक । कुतः ! तन्मयत्वात् । भावमनस्तावत् लक्ष्युपयोगलक्षण पुद्गलावलंबनत्वात् पौद्गलिक ।
द्रव्यमनश्च ज्ञानावरणवीर्यांतरायक्षयोपशमलाभप्रत्यया गुणदोषविचारस्मरणादिप्राणिधानाभिमुखस्याऽऽत्मनो-
नुप्राहका. पुद्गला' वीर्यविशेषावर्जनसमर्था' मनस्त्वेन परिणता इति श्रुत्वा पौद्गलिकं नाकाशमय ।

अर्थांतरमिति चेन्न अनेकातात् इन्द्रियवत् ॥ २१ ॥ स्यादेतत् अर्थांतर आत्मनो मन इति !
तन्न । किं कारणं ? अनेकातात् इन्द्रियन् । यथा वीर्यांतरायज्ञानावरणक्षयोपशमापेक्षस्य आत्मन एवाद्रिय-
रिणामदेशात्पदानन्याद्विन्द्रिय, इन्द्रियनिवृत्तावपि आत्मनोऽनस्थानात् । स्यादन्यत् तथाऽऽत्मन एव ताक्षयो-
पशमोपेक्षस्य मन परिणामादेशात् स्यादनन्यत् मनोनिवृत्तावा'मनोऽनस्थानात् स्यादन्यत् ।

अवस्थायीति चेन्न अनंतरसमयमच्युतेः ॥ २२ ॥ स्यादेतत् अवस्थायि मनः, न तस्य निवृ-
त्तिरिति ! तन्न । किं कारणं ? अनंतरसमयमच्युते । मनस्त्वेन हि परिणताः पुद्गला. गुणशेषविचारस्मरणादि
कार्यं कृत्वा तदनंतरसमय एव मनस्त्वान् प्रथ्यन्ते ।

आदेशवचनाच्च ॥ २३ ॥ नायमेकाताः अत्रस्थान्येव मन इति । कुतः ! आदेशवचनान् । द्रव्या-
र्थादेशान्मनः स्यादवस्थायि, पर्यायदेशान् स्यादनवस्थायि ।

एकद्रव्यमिति चेन्नाऽऽमाऽऽर्थात् ॥ २४ ॥ स्यादेतत् एकद्रव्य मन प्रत्यामं वर्तते इति, उक्तं
च "प्रय'नाथौगपचात् ज्ञानार्थौगपचात्क मनः" इति । तन्न । किं कारणमसामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यं ?
परमाणुमात्रं वात् । परमाणुमात्रं हि मन तदात्मनेन्द्रियेण च युक्तं सत् स्वप्रयोजनं प्रति व्याप्रियत इत्यभिमत ।
तत्रेदं विचार्यते तदात्मैन्द्रियाम्बा सर्वात्मना वा संबन्धे तदेकदेशेन वा ? यदि सर्वात्मना तयोरोन्द्रिययो-
रर्थांतरभावात् व्यतिरिक्तयोरन्यतरेण सर्वात्मना संबन्धः स्यात्, अणोः मनसः नोभाम्या युगपद्विरोधात् ।
अग्राग्येन देशेनाऽऽत्मना सन्न्यते अन्यदेशेनेन्द्रियेणैव सति प्रदेशोत्तर मनसः प्रसक्तं तदज्ञानिष्टमनुमात्रत्वात्
मनसः । किं च यथात्मा मनसा सर्वात्मना संबन्ध्यते मनसोऽनुभावात् तथामनोऽप्यनुभवं, आत्मनो विमुन्यात् मनसो च

त्रिभुवं प्रसज्यते । अथैकदेशेनाऽऽत्मा मनसा सयुज्यते ननु प्रदेशरक्ष्यमात्मनः प्रसक्तं । ततश्चतुष्टयत्रयद्वयस-
न्निकर्षजज्ञानसुखदुःखादीनां प्रदेशवृत्तिवात् आत्मनः कश्चित् प्रदेशो ज्ञानादियुक्तः कश्चित् प्रदेशो ज्ञानादिवि-
रहित इति । यत्र ज्ञानादीनां हेतुस्तत्रात्मलिङ्गाभावात् तदभावा इति सर्वगतत्वाभावात् स्यात् । तथोद्दिष्टेण मनो
यदि सर्वात्मना सयुज्यते इन्द्रियस्याणुमात्रत्वाच्चाणुत्वं । अथैकदेशेन मन इन्द्रियेण सयुज्यते न तर्हि अणु
तत् । किं च गुणगुणिनोरन्यात्वानित्यरसाच्च मनसः सयोगत्रिभागपरिणामाभावात् नास्यात्मना नचोद्दिष्टैः सयो-
गविभागौ स्तः । अथ सयोगविभागाम्या मनः परिणमते न तर्हि नित्यत्वं । न च गुणगुणिनोरन्यत्वम् । अचेतन-
त्वाच्च मनसः अनेनैव इन्द्रियेणाऽनेनैव चामना सयोक्तव्यं नैन्द्रियार्तरिति विशेषज्ञानाभावात् । प्रतिनियतामे-
न्द्रियसयोगाभावात् कर्मवदिति चेन्न । पौरुषेयपरिणामानुरजित्वात् कर्मणः स्याच्चैतन्यं, पुद्गलद्रव्यादेशाच्च स्याद-
चेतनत्वमिति विषमो दृष्टातः । सौक्ष्म्याच्च मनसश्चक्षुरादीनां रूपादिग्रहणयोग्यत्वाभावात् अणुना मनसा
चक्षुरादेः कृत्स्नस्याऽनधिष्ठितत्वात् । यावान् देशश्चक्षुरादीनामणुना मनसाधिष्ठितस्तावता एव रूपादिग्रहणसा-
मर्थ्यं भवेत् । न कृत्स्नस्य, दृष्ट च कृत्स्नग्रहणं तस्मात् नाणु ।

आशु संचारीति चेन्न अचेतनत्वात् ॥२५॥ स्यान्मतं अणुमात्रमपि सन्मनः आशु संचारित्वात्
कृत्स्नग्रहणेहेतु इति ? तत्र किं कारणमचेतनत्वात् । न हि अचेतनस्य मनसः बुद्धिपूर्विका सर्वत्र व्यापृतिर्युक्ता ।

अदृष्टवशादिति चेन्न क्रियापरिणामाभावात् ॥ २६ ॥ स्यादेतत् पुरुषेण प्रेर्यमाणमलात-
चक्रमाशु संचरणात् सर्वत्रोपलभ्यते, तथाऽदृष्टवशांन्मनसो भ्रमणमिति ? तत्र । किं कारणं ? क्रियाप-
रिणामाभावात् । क्रियायता हि पुरुषेण प्रेर्यमाणं मलातचक्रं सर्वत्रोपलभ्यते इत्येतद्युक्तं, अदृष्टः पुनरात्मगुणः
स्वयमक्रियोऽन्यत्र क्रियाहेतुरित्येतदयुक्तमित्युक्तपुरस्तात् ।

अनादिसंबन्धमिति चेन्न संयोगित्वात् ॥२७॥ स्यादेतत् अनादिसंबन्धं मनः स्वभावत एवेति
तत्र । किं कारणं ? संयोगित्वात् । अप्राप्तिपूर्विका हि प्राप्तिः संयोगः इत्यणुमनोनादिनाभ्युपपन्नस्येति
मनोद्रव्यस्याऽऽत्मनाऽनादिसंबन्धः । क्षायोपशमिकत्वाच्च नार्हतस्य आत्मनाऽनादिसंबन्धं मन इति सिद्धमस्ति ।

तत्परित्यागविरोधाच्च ॥ २८ ॥ यदि अनादिसंबन्धं मनो भवेत् अतोऽस्य परित्यागविरोधः
स्यात् । अस्ति च परित्यागः अतो नानादिसंबन्धं मनः ।

कर्मवादिति चेन्न अनेकातात् ॥ २९ ॥ स्यादेतत् यथा जीवकर्मणोरनादिसंबन्धेऽपि कर्मपरित्यागा-
विरोधः तथा मनसोऽपि ? तत्र । किं कारणं अनेकातात् । नायमेकातः जीवकर्मणोरनादिसंबन्ध इति, किं
तर्हि ? कर्मसंबन्धसतत्पक्षेणा स्यादनादिसंबन्धः, मिथ्यादर्शनादिप्रत्ययापादितसंबन्धभेदापेक्षया स्यादादिमान्,
अतोऽस्य तत्परित्यागकामनाप्रकर्षसन्धिषु परित्याग इति नास्ति विरोधः ।

इन्द्रियमहकारिवेदनावगम्यादिति चेन्न चेतनास्वभावत्वात् ॥३०॥ स्यादेतदिन्द्रियाणां सहकारि-
कारणमनः । कुत ? चक्षुरादिभिरिष्टानिष्टरूपरसादित्रिषोपलब्धो तत्सामान्याने सुखदुःखवेदनागममान् आनैन
नान्योस्य व्यापारोस्ति इति ? तत्र । किं कारणं ? चेतनास्वभावत्वात् । निष्ठान्य पिंडवत् इन्द्रियपरिणामात्
इन्द्रियमनश्चेतनास्वाभाव्यात् इन्द्रियाण्येव वेदनावगमं कुर्वति । अतश्चेतने यदि मनोऽतरेण इन्द्रियाणां वेदना-
वगमो न स्यात् एकैन्द्रियविकलैन्द्रियाणामसंज्ञिषुचैन्द्रियाणां च वेदनागमो न स्यात् ।

पृथगुपकारानुपलंभात् तदभाव इति चेन्न गुणदोषाविचारादिदर्शनात् ॥ ३१ ॥ स्यान्मत
नास्ति मनः पृथगुपकारानुपलंभात् इति ? तत्र । किं कारणं ? गुणदोषविचारादिदर्शनात् मनसः । मन उप-
लब्धिगता आत्मना मनस्त्वेन परिणमिता पुद्गलाः तिमिराधकारादिब्रह्माभ्यतरेन्द्रियप्रतिघातहेतुसाम्निधानेपि
गुणदोषविचारस्मरणादिव्यापार साच्चिद्व्यमनुभवति अतोऽस्त्यतः कारणमनः ।

विज्ञानमिति चेन्न तत्सामर्थ्याभावात् ॥ ३२ ॥ स्यान्मतं न मनो नामाऽन्यदस्ति किं तर्हि
विज्ञानमेव किञ्चिन्मनः इति व्यपदिश्यते । उक्तं च-

पण्यामनेतरातीतं विज्ञानं यद्धि तन्मनः ।

इति तन्न किं कारणं ? तत्सामर्थ्याभावात् । वर्तमानमेव विज्ञानं बाह्यमर्थं नामत्रोद्गमल किमग पुनरतीतं । वर्तमानं तादात्म्यज्ञानं क्षणिकं पूर्वोत्तरविज्ञानसम्बन्धनिरुद्धकं कथं गुणदोषविचारस्मरणादिव्यापारे साचिव्यं कुर्यात् अनुस्मरणं हीद स्वयमनुभूतस्वार्थस्य दृष्टं नानुभूतस्य । न च क्षणिककाले तत्समभति । एकसत्तानपतितत्वात् तदुपपत्तिरिति चेन्न तदवस्तुत्वात् तदतीतमत्यन्तमसत् कथमिव गुणदोषविचारस्मरणादो सहायी भवेत् । आलम्ब्यविज्ञानं बीजशक्तिरूपं सदनास्थितमालम्बनं भनतीति चेत्, तस्य एकस्य कालातरावस्या पित्वाभ्युपगमे क्षणिकप्रतिज्ञाहानिः । चेतदाहवनाभासः ।

प्रधानविकार इति चेन्न अचेतनत्वात् ॥ ३३ ॥ स्यादेतत् न पौद्गलिकमनः । किं तर्हि ? प्रधान- विकारः, प्रधानस्य महदहकारादिभावेन परिणामिनः कश्चिद्विकारविशेषो मनः इत्याख्यायते इति । तन्न किं कारणं ? अचेतनत्वात् । प्रधानमचेतनं तद्विकाराश्च तदात्मका इति घटनदचेतनस्य तस्य गुणदोषविचारणादि- व्यापारे साचिव्याभासः । किं च मनः कारणं विचारादेः कर्ता पुरुष प्रधानं वा स्यात् ? न तावात् पुरुषः निर्गुणत्वात् । सात्विका हि गुणदोषविचारादयो न च प्रधानं तस्याऽचेतनत्वात् । न हि लोके किञ्चिदचेतन- गुणदोषविचारादेः कर्तृ दृष्टं । किं च —

तद्व्यपतिरैकात्म्यभावः ॥ ३४ ॥ प्रधानत्वात् सत्त्वरजस्तमसां साम्यान्वयानरूपात् महदहकारा- दयः परिणामाः वैषम्यरूपाः व्यतिरिक्ता वा स्युरव्यतिरिक्ता वा । यदि व्यतिरिक्ताः कार्यकारणैरुचैकात्म्य- प्रतिज्ञाहानिः । अथाव्यतिरिक्ता प्रधानमेव न परिणामा नाम केचन सतीति मनसा निवृत्तिः ।

कोष्यो वायुरुच्छ्वासलक्षणः प्राणः ॥ ३५ ॥ वीर्यातरापज्ञानावरणक्षयोपशमागोपागनामोद- पापेक्षणाऽऽत्मना उदस्यमानः कोष्यो वायुरुच्छ्वासलक्षणः प्राण इत्युच्यते ।

बाह्यो वायुरभ्यन्तरीक्रियमाणोऽपानः ॥ ३६ ॥ तेनैवाऽऽत्मना बाह्यो वायुरभ्यन्तरीक्रियमाणो- 'निःश्वासलक्षणोऽपान इत्याख्यायते । एतावत्प्यात्मानुमाहिणो जीवितहेतुत्वात् ।

तन्मूर्तिमत्त्वं प्रतिघातादिदर्शनात् ॥ ३७ ॥ तयोः प्राणापानयोः तेषां बाह्यमन प्राणापानानां वा मूर्तिमत्त्वमवगतव्यं कुत ? प्रतिघातादिदर्शनात् । प्रतिभयहेतुभिरशानिश्चन्दादिभिर्मनस प्रतिघातो दृश्यते, सुर्यादिभिश्चाऽभिभनः । हस्तपुत्रादिभिरास्वसन्नरणात् प्राणापानयोः प्रतिघात उपलभ्यते, श्लेष्मणा चाभि- भवः नचाऽमूर्तस्य मूर्तिमद्भिरविघातादयः स्युः ।

अत आत्मास्तित्वसिद्धिः प्राणापानादिकर्मणः तत्कार्यत्वात् ॥ ३९ ॥ अत आत्मनोस्तित्व प्राप्तिवत् । कुत प्राणापानादिकर्मणः तत्कार्यत्वात् । यथा यत्रप्रतिमाचेद्वित प्रयोक्तुरास्तित्वं गमयति । तथा प्राणापानादिकर्मापि क्रियावत्तमात्मन साधयति । असति तस्मिन्नप्रवृत्ते । नाकस्मान् नियमदर्शनात् । न विज्ञानादि कुत, तेषाममूर्तत्वे प्रेणशांक्तिरहात् । न रूपस्कन्धकृतं तस्याचेतनत्वात् । सर्वेषां निराहङ्कृतात् कर्माभाव इति चेन्न देशातरमाप्यभावप्रसंगात् । वायुधातुविशेषात् देशातरे प्रादुर्भावं क्रियत्युपचर्यते न मुख्यं क्रियास्ति । 'मूर्तिर्येषां क्रिया सैवेति' वचनान् इति चेन्न वायुधातुविशेषासामर्थ्यात् । वायुधातुरपि निःक्रियः स कथमिव देशातरप्रादुर्भूतिहेतुः स्यात् । क्षणिकत्वाभ्युपगमादननास्थितानां कर्माभाव इति चेन्न असिद्धत्वात् अयुक्तेश्च ।

प्राण्यमत्वाद्बुद्धैकवद्भावप्रसंग इति चेन्नऽङ्गाग्निद्वे तदभावात् ॥ ३९ ॥ स्यान्मत शरीरं च वाक्च मनश्च प्राणश्चाऽपानश्च शरीरवाह्यमनःप्राणापाना इति द्वे कृते एकज्ञानं प्राप्नोति । कुत ? प्राण्यमत्वात् इति । तन्न किं कारणं ? अगाग्निद्वे तदभावात् । प्राण्यगानामत्र यो द्वे तस्यैकज्ञानः उक्तं अगमनयन एकदेश इत्यनर्थातर, शरीरमत्राग्नि चास्तीत्येकवद्भावो न भवति । अथवा वागादीनि नागानि दत्तादिवदनास्थितत्वात् । अथवा द्वैकवद्भावः सर्वं समाहारत्रिषुः समाहारैश्चरुप्राणिविषयाणां युक्तं, नानाप्राणिस्यार्थेते विवक्षिताः ततो नास्त्येकवद्भावः ।

पुद्गलशब्दो निर्दिष्टार्थः ॥ ४० ॥ पुद्गलशब्दस्यार्थो निर्दिष्ट पुगिलनात् पूरणगलनात् पुद्गल ।

उपग्रहमकरणात्कर्तारि षष्ठी ॥ ४१ ॥ उपग्रहशब्दः प्रकृतः स च कर्मसाधनः तेन कर्तुंशु-
क्त्वान् पुद्गलानामिति कर्तारि षष्ठी द्रष्टव्या । तेन शरीरादिपरिणामरामनां पुद्गलाः उपग्रहीतार इत्युक्त
भवति । ते चामानः सक्रिया कर्ममर्ताःमत्ता सत शरीरादिदृष्टतमुपकार तद्वधूर्धक अनुभारत्वात्पादुक्त ।
एकांतनि क्रियन्ते अत्यामुद्धावे च शरीरादिभिः बधाभावात् तच्छुभोपकारमात्र सक्रियाहेतुत्वाभावेऽपि
सम्भारामात्र तदभावात् कुतो मोक्षः ? । यथा चैतत्पचतुष्टय गमनव्याहरणचित्तनम्रणनादिभावेन परिणाम
विशयाहितमनुप्राहक पौद्गलिकानाम तथाऽप्यपि तत्कृत एवोपकार । इति प्रदर्शयन्त्याह—

सुखदुःखजीवितमरणोपग्रहाश्च ॥ २० ॥

याद्ग्रामत्ययवशात् सद्देवोदयादात्मनः प्रसादः सुख ॥ १ ॥ यदात्मस्य सद्देव कर्म द्रव्यादि-
याद्ग्रामत्ययवशात् परिपाकमुपयाति तदात्मनः प्रसादः प्रीतिरूपं सुगमिव्याख्यायते ।

तथाऽतद्वेद्योदयात् आत्मपरिणामो यः संकेश्चमाय स दुःखमिति ॥२॥ तथा तेन प्रदारेण
याद्ग्रामत्ययवशेनेत्यर्थः । असद्देवोदयादात्मपरिणामो यः सद्देवप्रापः स दुःखमिति कथ्यते ।

भवस्थितिनिमित्तात्पुद्गलसंबन्धिना जीवस्य प्राणापानलक्षणक्रियाविशेषाद्युपरमो जीवितं
॥ ३ ॥ भवधारणकारणमपुत्राख्य कर्म तदुदयापादित भवस्थिति आधानस्य जीवस्य पूर्वोक्तस्य प्राणा-
पानलक्षणस्य क्रियाविशेषाविच्छेदो जीवितमिति प्रयोक्तव्यः ।

तदुच्छेदो मरणं ॥ ४ ॥ तस्य जीवितोच्छेदो जीवस्य मरण इत्यवसेपः ।

सुखप्रदणमादौ तदर्थत्वात्परिस्पन्दस्य ॥ ५ ॥ सर्वेषां प्राणिनां परित्यज्य सुगमप्रत्यर्थं ततोऽभ्य-
ग्रहणादौ क्रियते ।

तदनंतरं दुःखवचनं तत्प्रतिपक्षत्वात् ॥ ६ ॥ सुगमस्य हि प्रतिपक्षमूत दुःख अर्थनिरेक्षणम्
ततोऽस्य वचनं तदनंतरं क्रियते ।

जीविनस्तदुभयदर्शनात् तदनंतरं जीवितग्रहणं ॥ ७ ॥ यत्र तदुभय सुगमं न जीवितो
भवति ततः तदनन्तरे जीवितग्रहणं क्रियते ।

अनेन प्राण्यत्वान्मरणस्यानेन वचनं ॥ ८ ॥ अणु भवतिमित्तं प्राणमो प्राणित्वात्प्राण इति
तदुपादानं अनेन क्रियते । सुगमं च दुःखं च जीविनं च मरणं च सुगमदुःखान्तरं मरणं च तदुपग्रहणं
सुगमदुःखजीविनान्तरात् । केना ? पुद्गलानामिति प्रकृतं अभिभवत्यनेन ।

लघ्वर्थपेकसूत्रीकरणमिति चेन्नाऽऽशकानिवृत्त्यर्थत्वात् ॥ १२ ॥ स्यामत शरीरवाह्मन प्राणापाना सुखदु खर्जापितममरणापग्रहाश्च पुत्रलानामित्येकमन सूत्र कर्तव्य लघ्वर्थमिति । तन्न । किं कारण ? आशकानिवृत्त्यर्थत्वात् । शरीरवाह्मन प्राणापाना हतवश्चत्वार सुखदु खर्जापितमरणानि च फलानि चत्वारि तर्पा यथासख्यमानिष्टमाशक्त्य तन्निवृत्त्यर्थं नानायागकरण । उत्तरसूत्र सुखादिसंबधनार्थं च ।

तदनुपपात्तिर्नित्यानित्यपक्षयोर्विकारावस्थानाभावात् ॥ १३ ॥ तेषा सुखादाना अनुपपात्ति क ? नित्यपक्षेऽनित्यपक्षे च । कुत ? विकारावस्थानाभावात् । तद्यथा—नित्यपक्षे तावत् । आमना पूर्व-परकालतुल्यत्वान् परिणामांतरसक्रातिलक्षणस्य विकारस्याभावात् सुखादिकल्पनमयुक्त । अनित्यपक्षे चावस्थानाभावात् सुखादिसंबधोनोपपन्न । अवस्थितस्य हि इष्टानिष्टशब्दस्पर्शादिसन्निपाते सति सुखादिप्रभव स्यात् स चाकस्मान् भवति । किं तर्हि ? बुशलाकुशलभावनापूजक । कुशलाकुशलभावना च स्मृत्यमित्यव-धिचेष्टाभिर्निवृत्तिलक्षणा । स्मृत्यावद्वक्षानवस्थितस्य न सभयतीत्यता नित्यानित्यामकस्य आमन सुखादि-निरूपण निरवय । आह अर्जावद्रव्यचतुष्टयस्य यथा परानुग्रह साततिक किमेवमानमनमप्युत न्या विधि रस्तीत्यत्राप्यत—

परस्पोपग्रहो जीवानां ॥ २१ ॥

कर्मव्यतिहारविषयः परस्परशब्दः ॥ १ ॥ कर्मव्यतिहार क्रियाव्यतिहार इत्यर्थं तद्विषयोय परस्परशब्द ।

परस्परस्योपग्रह परस्पोपग्रह ॥ १ ॥ क पुनरसौ ? स्वामिभृत्यादिभावेन वृत्ति परस्पोपग्रह-मह । स्वामी भृत्य आचार्य शिष्य इत्येवमादिभावेन वृत्ति परस्पोपग्रह इयुच्यते । स्वामी तावत् वित्तया गादिना भूयादानमुपग्रहे वर्तते । भूयाश्च हितप्रतिपादनन आहितप्रतिषेधेन वा । आचार्य उभयलोकफलप्रदो-पदेशदर्शनेन तदुपदेशविहिताक्रियानुष्ठानेन च शिष्याणा अनुग्रहे वर्तते । शिष्या अपि तदनुबूळवृत्त्या ।

प्रकृतत्वादुपग्रहावचनमिति चेन्नानतरचतुष्टयप्रतिनिर्देशार्थत्वात् ॥ २ ॥ स्यादेतन् प्रकृत मुपग्रहवचनमस्ति तदभिसवधात् पुनरुपग्रहवचन अनर्थकमिति ? तन्न । कि कारण ? अनतरचतुष्टय-प्रतिनिर्देशार्थत्वात् । नापूर्वं कश्चित् परस्परपग्रहो जीवानामस्ति, अनतरसूत्रे निर्दिष्ट सुखादिचतुष्टयो-पग्रह एवेति प्रदर्शनार्थं पुनरुपग्रहवचन ।

स्त्रीपुंसरतिवदनियमप्रदर्शनार्थं च ॥ ३ ॥ यथा स्त्रीपुंसौ यौगपद्येन रतिक्रिया परस्परस्योप-कुरुत न तथा सुखाद्युपग्रहे नियम इति प्रदर्शनार्थं च पुनरुपग्रहवचन क्रियते । जया हि कश्चित् स्वस्य सुख कुर्वन् परस्यैकस्य सुख करोति कश्चिद्द्वयो कश्चिद्बहुना । कश्चिद्दु खमामन कुर्वन् परस्यैकस्य द्वयो बहूनां वा करोति । कदाचिद्द्वौ बहवा वाऽऽमान सुख दु खवा कुर्वन् परस्यैकस्य द्वयार्बहूना वा सुख दु ख मुपादयति । एवमितरत्रापि योग्य । आह—यदि भयस्य सतोपकारिणा भयितव्य सख कालोऽभिमत स किमुपकार ? इत्यत्रोच्यते तस्य खलु वक्ष्यमाणस्वतत्परस्याऽमूर्ते —

वर्तनापरिणामक्रिया परत्वापरत्वे च कालस्य ॥२१॥

अथया यथा धर्मादीनामस्तित्वस्याऽऽविर्भावक उपकार उक्तो गत्यादि तथा कालस्यापि प्रतिनियत उपकारोस्ति वससूचकोस्ति उत नास्ति ? अस्त्युपकार । यथेन स उच्यता इत्यत आह वर्तनादीनीति ।

करणाधिकरणयोर्वर्चनेति चेद्युटि सति ङीप्रसंगः ॥ १ ॥ स्यादेतत् वर्ततेऽनया अस्या चेति विगृह्य वर्तनाशब्दो नि पाद्यत इत्येव सति परवाद्युटि सति टित्त्वाद् ङी प्राप्नोति कथ तर्हि सिद्धि ?

गिजताद्युचि वर्तना ॥ २ ॥ स्त्रीलिंगे कर्मणि भावे वा गिजताद्युचि सति वर्तनेति भवति । वर्त्यते वर्तनमात्र वा वर्तनेति ॥

अनुदात्तेच्चात्ताच्छीलिको वा ॥ ३ ॥ अथवा वृत्तिरयमनुदात्तेत्तस्ताच्छीलिको युच् वर्तनशील्य वर्तनेति । का पुनर्वर्तना ।

प्रतिद्रव्यपर्यायमंतर्नातैरुसमया स्वसत्तानुभूतिवर्तना ॥ ४ ॥ द्रव्यस्य पर्यायो द्रव्यपर्यायः द्रव्यपर्याय प्रति प्रतिद्रव्यपर्याय । अतर्नात एकः समयोऽनया सांऽतर्नातैकसमया, पुनरुसौ स्वसत्तानुभूतिः, उरपाद्रव्ययध्रौव्यैस्त्वष्टुचिः सत्ता न ततोऽन्या काचिदाति स्वसत्ताप्रतिनियता असाधारणीत्यर्थः बुद्ध्यभिधाना नुप्रवृत्तिर्लिङ्गानामुपमाना सादृश्योपचारादेकापि सती जीवाजीवतद्भेदप्रभेदैः संबंधमापद्यमाना विशिष्टशक्ति-भिरवसवप्यते । तस्या अनुभूतिः स्वसत्तानुभूतिवर्तनेत्युच्यते एकस्मिन्नाविभागिनि समये धर्मादीनि द्रव्याणि पठपि स्वपर्यायैरादिमदनादिमद्विरूपाद्रव्ययध्रौव्याविकल्पैर्वर्तते इति कृत्वा तद्विषया वर्तना ।

सानुमानिकी व्यावहारिकदर्शनात् पाकवत् ॥ ५ ॥ यथा व्यावहारिकस्य पाकस्य तंदुलवि-
ह्वेदलक्षणस्यौदनपरिणामस्य दर्शनादनुमीयते-अस्ति प्रथमसमयादारभ्य सूक्ष्मपाकाभिनिर्वृत्तिः प्रतिसमय-
मिति । यदि हि प्रथमसमयेऽन्युदकसन्निधाने कश्चित् पाकविशेषो न स्यात् । एवं द्वितीये तृतीये च न
स्यात् इति पाकाभाव एव स्यात् । तथा सर्वेषामपि द्रव्याणां स्वपर्यायाभिनिर्वृत्तौ प्रतिसमयं दुरधिगमा
नि-पत्तिरभ्युपगतव्या ।

तल्लक्षणः कालः ॥ ६ ॥ सा वर्तना लक्षणं यस्य स काल इत्यवसेयः । समयोऽदीना क्रियाविशे-
षाणां समयादिनिर्वृत्त्वानां च पर्यायाणां पाकादीनां स्वात्मसद्भावानुभवनेन स्वत एव वर्तमानानां निर्वृत्तेर्बहि-
रगो हेतुः समय पाक इत्यवमादिस्वसंज्ञारूढिसद्भावे काल इत्ययव्यवहारो कस्मान्न भवतीति तद्रव्यवहारहे-
तुनाऽन्येन भवितव्यमित्यनुमेयः ।

आदित्यगतैरिति चेन्न तद्गतावपि तत्सद्भावात् ॥ ७ ॥ स्यादेतत् आदित्यगतिनिमित्ता द्रव्याणां
वर्तनेति ? तन्न । किं कारणं ? तद्गतावपि तत्सद्भावात् । सवितुरपि ऋग्यायां भूतादिव्यवहारविषयभूतायां क्रिये
त्येव रूढाया वर्तनादर्शनात् तद्धेतुनान्येन कालेन भवितव्य ।

आकाशप्रदेशनिमित्तेण्ये चैन तां प्रत्यधिकरणभावाद्भाजनवत् ॥ ८ ॥ स्यादेतत् आकाश-
प्रदेशनिमित्ता वर्तना नान्यस्तद्धेतुः कालोऽस्तीति- ? तन्न किं कारणं तां प्रत्यधिकरणभावात् भाजनवत् ।
यथा भाजनं तंदुलानामधिकरणं नतु तदेव पचति तेजसो हि स व्यापारस्तथाकाशमप्यादित्यगत्यां दिवर्त-
नायामधिकरणं न तु तदेव निर्वर्तयति कालस्य हि स व्यापारः ।

सत्ता इति चेन्न तस्या अप्यनुग्रहात् ॥ ९ ॥ स्यान्मतं सत्तानाम सर्वपदार्थानां साधारण्यसि
तद्धेतुका वर्तनेति तन्न । किं कारणं ? तस्या अप्यनुग्रहात् कालानुगृहीतवर्तना हि सत्तेति ततोऽन्येन कालेन
भवितव्यं ।

द्रव्यस्य स्वजात्यविरत्यागेन प्रयोगविसृत्तालक्षणो विकारः परिणामः ॥ १० ॥ द्रव्यस्य
चेन्नस्येतरस्य वा द्रव्यार्थिकनयस्य अत्रियक्षातो न्यग्नूतानां स्वां द्रव्यजातिं अजहतः पर्यायार्थिकनयार्पणान्
प्राधान्यं विभ्रता केन चित् पर्यायेण प्रादुर्भावं द्रव्यपर्यायनिवृत्तिपूर्वको विकारः प्रयोगविसृत्तालक्षणः परिणाम
इति प्रतिपत्तव्यः । तत्र प्रयोगः पुद्गलविकारस्तदनपेक्षा विक्रिया विसृता । तत्र परिणामो द्विविधः अना-
दिरादिमांध । अनादिर्लोकसंस्थानमदराकारादिः । आदिमान् प्रयोगजो वैसृत्सिकश्च । तत्र चेतनस्य द्रव्य-
स्योपशमिकादिर्भाषः फर्मांपशमादापेक्षोऽपौरुषेयत्वात् वैसृत्सिक इत्युच्यते । ज्ञानशीलभाषनादिलक्षणः आचा-
र्यादिपुरुषप्रयोगनिमित्तत्वात् प्रयोगजः । अचेतनस्य च मृदादेः घटसंस्थानादिपरिणामः पुद्गलादिपुरुष-
प्रयोगनिमित्तत्वात् प्रयोगजः । इन्द्रधनुरादिनानापरिणामो वैसृत्सिकः । तथा धर्मादेरपि परिणामो योग्यः ।

परिणामाभावः सत्त्वात्सत्त्वयोर्दोषोपपत्तेरिति चेन्न पक्षांतरत्वात् ॥ ११ ॥ स्यान्मतं नास्ति
परिणामः कुतः सत्त्वासत्त्वयोः दोषोपपत्तेः । वाजमंजुरे त्याद्वा न वा ? यदि सदेपुरे वाजमंजुरामावो बीजवत् ।

अथासत् न बीजमकुरत्वेन परिणत अकुरे तत्त्वभावाभावात् अतः परिणामभाव इति । तन्न । किं कारणं ? पक्षातरत्वात् । यथा सत्पक्षदोषो नाऽसत्पक्ष स्पृशति पक्षातरत्वात् । असत्पक्षदोषोपि सत्पक्ष तत एव । तथा सदसदेकातपक्षदोषान्पन्नेकातपक्ष न स्पृशत पक्षातरवादेव, इतरथा हि पक्षसकरप्रसग । उभय दोषप्रसग इति चेन्न जाल्यतरत्वान्नरसिंहरूपवत् । शालिबीजादिद्रव्यादशात् अकुरे स्याद्वाजमसि यथन्वयो ष्टेद स्यात्कलविशेषाभाव प्रसज्येत । शालिबीजादिपर्यायार्थादशात् स्यादकुर नास्ति बीज यद्यपि परिणाम स्यात् अन्यथा वृत्तिदर्शनमयुक्तं स्यात् ।

प्रतिषेधाभावाच्च ॥ १२ ॥ इदमस्ति, त्व पृष्टव्यं ? परिणाम सन्वा प्रतिषिष्येताऽसन्वेति उभयथा च प्रतिषेधाभाव ? यदि सन् सत्त्वादिव न प्रतिषिष्येत । अथ सन्नपि प्रतिषिष्येत । ननु परिणामप्रतिषेधोपि सत्त्वात् प्रतिषिष्यत इति प्रतिषेधाभाव । तदभावादप्रतिषिद्ध परिणाम । अथ प्रतिषेध सरवादप्रतिषिद्ध ननु परिणामोपि सत्त्वात् अप्रतिषिद्ध । अथाऽसन् परिणाम ? अमत्त्वादेव खरविषाणवत् न प्रनिषिष्यते इति प्रतिषेधाभाव । अथवा यस्य परिणामो नास्ति स वक्तृत्वात्परिणत याच्यास्यान्वर्थस्याभिधेयत्वेनापरिणाम अभिधानस्य च वाचकत्वेनापरिणाम इति वक्तृत्वाव्यवचनानामभावात् प्रतिषेधाभाव, तदभावादप्रतिषिद्ध परिणाम स्थित ।

अन्यानन्यत्वदोषादिति चेन्नोक्तत्वात् ॥ १३ ॥ स्यामत नास्ति परिणाम कुत ? अन्यानन्यत्वयोर्दोषात् । बीजादकुरोऽयो वा स्यात् अनया वा ? यदि अन्यो बीजादकुरे ? न तर्हि बीजपरिणामोऽकुरे । अधानन्यो बीजादकुरे न तर्हि अकुरोस्ति बीजादनन्यत्वात् । उक्तं च—स्याच्चेद्बीज परिणत नान्यो बीजाच्च सोऽकुरे तच्च नैव यदि ह्यन्यो न तस्माच्चैन्न सोऽकुरे । तन्न । किं कारणं ? उक्तत्वात् । उक्तमेतत् पक्षातरत्वात् दोषाभाव इति । स्याद्बीजादकुरान्य स्यादन य । यस्मात् प्रागकुरोपादात् बीजेऽकुरपर्यायो नासीत् पक्षाच्च जात तस्मात् बीजादकुरे पर्यायार्थादेशान् स्यादन्य । यस्माच्च शालिबीजजातिविशिष्टोऽयोऽकुरोऽसस्तस्माच्छालिबीजजात्यात्मकद्रव्यार्थादेशात् बीजादकुरे स्यादनन्य ।

स न च व्यवस्थितव्यवस्थितदोषादिति चेन्नानेकातात् ॥ १४ ॥ स्या मत बीजेऽकुरत्वेन परिणतेऽकुरे बीज व्यवस्थित वा स्यादव्यवस्थित वा ? यदि व्यवस्थित ? बीजस्य व्यवस्थानात् विरोधात् अकुराभाव । अथाव्यवस्थित न तर्हि बीजमकुरत्वेन परिणत तस्मादुभयत्र दोषान्नास्ति परिणाम इति ? तन्न । किं कारणं ? अनेकातात् । यथा मनुष्यायुर्नामकर्मोदयादगोपागपर्यायानास्कन्दन् निष्टमाय पिंडवत् अगुल्युपागपरिणामात् अगुलिरामा अता धीर्मातरायक्षयापशमापेक्षोगुल्यामा सकोचनप्रतारणपर्यायावास्कन्दन् अनादिपारणामिकचैतन्यद्रव्यार्थादेशात् स्यात् सन्, पौद्गलिकपरिवृत्तावस्थितगुल्युपागपर्यायार्थादेशात् न स्यात् सन् अत एव स्यादनन्य स्यादनस्थित, अन्तेऽन्यप्रसगपर्यायार्थादेशात्स्यादसन् अत एव स्यादन्य स्यादनस्थित । तथैकेन्द्रियवननामागुहदयापिच्छत आमेव बीजपर्यायमास्कन्दन् निष्टमाय पिंडवत् बीजपरिणामात् वाजव्यपदेशभात् । अत किं ? अनादिपरिणामिकचैतन्यद्रव्यार्थादेशात् स्यात् सत् तत पौद्गलिकशाळिजाल्यकेंद्रियरूपपरत्स्पर्शशब्दपर्यायार्थादेशाच्च स्यात् सत्, तत एव स्यादनन्य स्यादनस्थित । पौद्गलिकशाळिबीजपयायार्थादेशात्, स्यादसन् अत एव स्यादनन्य स्यादनस्थित । इत्यवमनेकाताश्रयणादेकातपक्षदापायुत्तभाभाव ।

बृहत्त्वभावप्रसग इति चेन्नान्यहेतुत्वात् ॥ १५ ॥ स्यादतन् नास्ति परिणाम । कुत ? बृहत्त्वभावप्रसगात् । यदि बीजमकुरत्वेन परिणमेत बीजमात्रं स एवाकुरे स्यात् । पय परिणामदधिवत् । ततो बृहत्त्वभाव । उक्तं च—

किंचान्यद्यदि तद्बीजं गच्छेदकुरतामिह ।

निबृद्धिरकुरस्य स्यात् कथं बीजादपुष्कलम् ॥ १ ॥

भीमोदकरससब्रह्मद्विद्विरिति चेन्न परिणामाभावप्रसगात् । उक्तं च—

अधेष्टं तै रसैर्भौमैरादकंश्च विवर्धते ।

नन्वेवं सति बीजस्य परिणामो-न युज्यते ॥ १ ॥

भौमोदकरसद्रव्यांतरसंचयात् वृद्धिरिति चेन्न द्रव्यांतरसंयोगेपि वृद्धयभावात् । यदि भौमोदकरसद्रव्यांतराणि संयोगवृद्ध्या वर्तते ननु वृद्धयभावः जतुसंयोगे क्वाष्टवृद्धयभाववत् । उक्तं च—

आल्लिप्तं जतुना काष्ठं यथा स्थूलत्वमृच्छति ।

तनु काष्ठं तथैवास्ते जतु चात्र विवर्धते ॥ १ ॥

तथैव यदि तद्वीजमास्ते येनात्मना स्थितं ।

रसाश्च वृद्धिं कुर्वन्ति बीजं तत्र करोति किं ॥ २ ॥

इति ? तत्र । किं कारणं ? अन्यहेतुत्वात् । बीजमात्रः अंकुरोभवेत् इति प्रवृत्ता स्वयैवाम्युगतः परिणामः । यस्तु भ्रमता दोष उपन्यस्तः वृद्धयभावात्प्रसंग इति नासौ युक्तः । कुतः ? अन्यहेतुत्वात् । यथा मनुष्या-युर्नामोदयाम्यां जातो बालः बाह्यसाविश्रयकिरणोदिसंबंधोपक्षस्तन्यनघनीतायाहारगनुभयन् अम्यंतरधीर्षी-सारापक्षयोपशमाविर्भावित्वाहारजरणसामर्थ्यकायाभिव्रलापक्षः उपयुक्ताहारसादिपरिणामानिर्माणनामकर्मोद-यापेक्षो वर्धते । तथा घनस्पतिविशेषायुर्नामोदशापक्षो बीजाधिष्ठानो बीजोऽंकुरो जातः भौमोदकरसाहारं तसायःपिंडवत् आत्ममाकुर्वन् बाह्यसावित्रकिरणसंतापान्यतरधीर्षीतारापक्षयोपशमाविर्भावित्वांकुरकाया-भिव्रलात् भौमोदकरसान् जरयन् स्वानुख्यनिर्माणकर्मोदयापेक्षो वर्धते । अथ तु वृद्धमावदोषः एकान्तवादि-नामेव भ्रमति । नित्यत्वैकतिं तान्द्रिपरिणामाभावात् वृद्धयभावः । क्षणिकैकान्तवादेपि प्रतीत्य समुत्पादाभ्यु-पगमात् तान्तेधिगमे तावत् एवोपगमात् वृद्धयभावः । किं च सर्वेषां क्षणिकत्वात् अंकुरस्य तत्कारणाधि-मतानां च भौमोदकरसादीनां युगपद्भावविनाशः स्यात् पीर्षोपपेण वा ? यदि युगपत् ? नास्ति तच्छ्रुता वृद्धिः, न हि वृद्धिहेतवो विनश्यतोऽन्यस्य विनश्यतोर्धस्य वृद्धिं कुर्वतो दृष्टाः । अथ पीर्षोपपेण ? विनश्यतो-ंकुरस्य भौमादयः किं कुर्वन्ति विनष्टा वा किं कुर्युः । अनैकान्तवादिनां तु अंकुरो भौमादयश्च द्रव्यार्थादेशात् स्थानित्वाः पर्यायादेशाच्च स्वात्क्षणिका इति वृद्धयुपपत्तिः ।

क्षणिकरूपे मबंधभेदाभ्युपगमात् वृद्धिरिति चेन्न तदभावात् ॥ १६ ॥ स्थान्तं भाषानां क्षणि-कत्वेपि वृद्धियुज्यते कुतः प्रबंधभेदाभ्युपगमात् । त्रिविधो हि प्रबंधः सभागरूपः क्रमापेक्षः अनियमधेति तत्र प्रदीपात् प्रदीपकश्च प्रजुष्यते स्रोतसः स्रोत एवेति सादृश्यात् सभागरूपः प्रबंधः । स संततिपरिणाम-क्रमोपलंभान् घाटकुमारवीजांकुराद्यविच्छेदः क्रमापेक्षः । कृतलासानेकवर्णप्रबंधानियमो भेदप्रथमुरादिप्राणिवतः ततोस्ति वृद्धिरिति ? तत्र । किं कारणं ? तदभावात् । इदमिह संबधार्थं सत्तार्थं प्रबंधः स्यात् सदसत्तोरसत्तार्थं ? न तावदसत्तोः प्रबंधः बंध्यामुताकाशकुसुमयोः । नापि सदसत्तोः दूरपरनिर्माणयोः । परिशेषात् सत्तारेव । क्षणिकरूपे तु पूर्वोत्तरसंबधार्थं करिणम् क्षणोस्तितरनिनि प्रबंधाभावात् । अस्ति च क्षणिकप्रतिज्ञाहानिः । आह क्षणिकत्वेपि तुलांतनामोत्तममवत् युगपद्वृत्त्यादीनिशाभावात् अर्थप्रबंध इत्यस्ति वृद्धिरिति, उच्यते । यदि युगपद्वृत्त्यादीनिशायोः वृत्ति ? कार्यकारणभावाभावात् स्वयंतरगोविणानवत् ।

धौर्ष्यैकान्तं परिणामाभावोऽनेकदोषप्रसंगात् ॥ १७ ॥ धौर्ष्यैकान्ते य उक्तः परिणामः “अप्य-सितस्य द्रव्यस्य धर्मांतरानिर्गृह्यो धर्मांतरोपजनने च परिणामः, अवस्थितस्य हि धौर्ष्यादिलक्षणस्य द्रव्यस्य क्षीरधर्ममाप्रनिर्गृह्यो दधिधर्ममात्रोपचौ परिणाम इति” न नोपपद्यते । युगः ? अनेकदोषप्रसंगात् । न हि तस्य द्रव्यमवस्थितमस्ति यस्य परिणामो भवेत् । अथास्ति समुदायव्यतिरिक्तं द्रव्यं ननु युगसमुदायमात्रद्रव्य-प्रतिज्ञाहानिः । किं च ।

उपयुद्धोपमसंगात् ॥ १८ ॥ इदमिह मीमांस्यं—यन्निर्यते यदोपपद्यते यच्च यदकतिष्ठते तदे-

तन्नित्ये गुणसमुदायमात्र वा स्यात् ततोऽयद्वेति । यदि गुणसमुदायमात्र ननु स एवासौ प्राक् पश्चाच्च गुणसमुदाय कात्र कस्य वा परिणाम ? अन्येन नाम निवृत्तन अन्येनावस्थितनाऽन्येन बोधनेन भवितव्यमिति न्याय्य । अथायद्वेति गृह्यते एवमपि गुणसमुदायमात्रप्रतिज्ञाहानि किं च—प्रोच्येकात्विरोध एकश्रेयसो निवर्तते एकश्रेयसोऽनित्यताप्राप्तेरिति । किंच—समुदाय गुणभ्यो वा अयो वा स्यादनयो-
 वा । यद्यनय ? गुणा एतसि समुदायकल्पनाव्याघात, तदभावाच्च तदभिनाभिनिना गुणानामप्यभाव । अथाय समुदाय ? पुनरत्र प्रतिज्ञाविरोध परस्परानिनाभावनिो स्वरूपशून्यव च स्यात् । कुत परिणामकल्पना ? । यच्चाल्क पूर्णभावनस्यान्यभावापत्ति परिणाम इति तदयुक्त । कस्मात् ? उभयदोषप्रसगात् शब्दादीनां सुखादिसमवयवानुपपत्ति शब्दादिभाननिवृत्तिर्वेति, यदि पूर्वभावस्य अन्यभावापत्ति परिणाम ? सुखदुःखमोहानां शब्दादिभावापत्ते शब्दादिसु सुखादिसमवयवानुपपत्ति । किं कारण ? पूर्वभावस्यायभावापत्ति परिणाम इति प्रतिज्ञानात् । अथ पूरभावस्य नायभावापत्ति सुखादिसमन्वयात् कथं तर्हि पूर्णभावनस्यायभावापत्ति परिणाम ? । तथैव सुखाद्यनस्यानात् शब्दादिभावानुपपत्ति प्रस-
 जति, सा चानिष्टा, तस्मात् न पूर्वभावनस्यान्यभावापत्ति परिणाम । किं च ।

अभावस्यापरिणामात् ॥ १९ ॥ यद्यनामना नास्ति न तस्य तद्भावापत्ति विद्यते । यथा अभावस्य अभावात्मनाऽभावात् तस्याभावापत्ति । एव गुणाना स्थूलत्वेन अभावात् तद्भावापत्तिरयुक्ता । अ-
 यापत्ति तद्भावनस्तत् परिणामानुपपत्ति तद्भावात् यनामना यद्विद्यते तस्य च पुनस्तद्भावापत्ति, नह्यभाव अभावात्मकत्वापुनरभावा भवति । एवमेकात् कारणस्याभयथा परिणामानुपपत्ते अनकात् आश्रयणीय । पर्यायार्थोदेशात् स्यादयभावापत्ति । द्रव्योदेशात् स्यान्नायभावापत्ति परिणाम इति । तथा द्रव्या-
 र्थोदेशात् स्यादवस्थितस्य द्रव्यस्य परिणाम पर्यायार्थोदेशात् स्यादनवस्थितस्यति । अथ का क्रियेत्यत्रोच्यते—

क्रिया परिस्पदात्मिका द्विविधा ॥ २० ॥ द्रव्यस्य द्वितयनिमित्तवशात् उपयमाना परिस्पदा-
 मिका क्रियेत्यवस्थीयते । सा द्विविधा पूर्णत् प्रयोगविस्तारनिमित्ता । प्रायोगिकी शकटादीना । विस्तारनिमित्ता मेघादीना ।

स्थित्यग्रहणमिति चेन्न परिणामावरोधात् ॥ २१ ॥ स्यादेतत् यदि परिस्पदात्मिका क्रिया इ यु-
 ष्यते स्थितेरग्रहण प्राप्नोति गतिनिवृत्तिर्हि स्थितिरिति । तन्न । किं कारण ? परिणामावरोधात् । स्थितिर्हि परि-
 णामेऽतर्भवति ।

परिणामग्रहणमेकमेवास्ति इति चेन्न भावद्वैविध्यरूपानार्थत्वात् ॥ २२ ॥ स्यामत यथा स्थिति परिणामैतर्भवति तथा क्रियापि तत्रैकरूपयते इति परिणामग्रहणमेकमेव इति । तन्न । किं कारण ? भावद्वैविध्यरूपानार्थत्वात् । द्रव्यस्य हि भावो द्विभिन्न परिस्पदात्मक अपरिस्पदात्मकश्च । तत्र परिस्पदा-
 मक क्रियेत्याख्यायते, इतर परिणाम, इत्यता रणानार्थं पृथग् ग्रहण ।

क्षेत्रप्रशंसाकालनिमित्तात् परत्वापरत्वानवधारणमिति चेन्न कालोपकारप्रकरणात् ॥ २३ ॥
 स्यामत क्षेत्रप्रशंसाकालनिमित्ते परत्वापरत्वे । तत्र क्षेत्रनिमित्ते—परत्वापरत्वे तावदाकाशप्रदेशाल्पबहुत्वापेक्षे । एकस्यां दिशि बहूनाकाशप्रदेशानती य स्थित पर । तत् अल्पानतीत्य स्थितोऽपर । प्रशंसाकृते अहिंसादि प्रशस्तगुणयोगात् परे धर्मे तद्विपरीतोऽर्भोऽपर इति । कालहेतुके शतमर्ष पर, शतशतमर्षोऽपर अतो ऽर्भेदात् परत्वापरत्वयोरनवरणमिति ? तन्न । किं कारण ? कालोपकारप्रकरणात् । कालकृतेऽत्र परत्वापर-
 रत्वे गृह्येते दूरतन्त्रदेशावस्थापिना कुमारस्थनिरयो तपस्विचाण्डालयो सन्निकृष्टदशे चाण्डाले पर इति व्यवहारो दृश्यते । निभकृष्टे च तपस्विनि अपर इति ते एत परत्वापरत्वे कालकृते इह गृह्यते ।

वर्तनाद्युपकारलिङ्गः काल ॥ २४ ॥ उक्त वर्तनादय उपकार यस्याऽर्थस्य लिङ्ग स काल इत्यनुमीयते । तथा चोक्त “येन मृत्तानामपचयाधापचयाश्च लभ्यते स काल इति” ।

वर्तनाग्रहणमेवास्त्विति चेन्न कालत्रैविध्यप्रदर्शनार्थत्वात् प्रपंचस्य ॥२५॥ स्यान्मतं वर्त-
नाग्रहणमेवास्तु कालास्तित्परत्वापन तद्विकल्पत्वात् परिणामादीनामिति ! तन्न किं कारणं ! कालत्रैविध्यप्रद-
शनार्थत्वात् प्रपंचस्य । द्विविधः कालः परमार्थकालः व्यवहाररूपश्चेति । तत्र परमार्थकालः वर्तनालिंगः
गत्यादीनां धर्मादिवत् वर्तनायाः उपकारकः । स किंस्वरूप इति चेन् उत्पत्तेः—यद्यन्तो लोकाकाशे प्रदेशा-
स्तावन्तः कालाणवः परस्परं प्रत्यग्रंथाः एकैकस्मिन्नाकाशप्रदेशे एकैकदृश्या लोकाव्यापिनः मुख्योपचारकप्रदे-
शकल्पनाभावाभिरवयवाः । मुख्यप्रदेशकल्पना हि धर्माधर्मजीवाकारोपु पुद्गलेषु च व्युत्पादितेषु स्तंभेषु ।
परमाणुपूवचारप्रदेशकल्पना, प्रथमशक्तियोगात् । उभयया च कालाणुना प्रदेशकल्पनाभावात्, धर्मास्ति
कायादिवत् कायत्वाभावात् । अत एव विनाशहेतुत्वाभावात् नित्याः । परप्रत्ययोत्पादविनाशासद्भावादानित्याः । सूक्ष्मे
सूत्रमार्गाकाशच्छिद्रमत् परिच्छिन्नमूर्तेर्विद्ये रूपादियोगाभावान् अमूर्ताः । निष्क्रियाश्च प्रदेशांतरसंक्रमाभावात् ।
व्यवहारकालः परिणामादिलक्ष्यः, कालवर्तनया लब्धकालव्यपदेशः, कुतश्चिन् परिच्छिन्नः, अपरिच्छिन्नस्य
परिच्छेदहेतुः ।

कालत्रैविध्यसिद्धिः परस्परपक्षत्वात् ॥ २६ ॥ भूतो वर्तमानो भविष्यन्निति त्रिविधः कालः
सिद्धः । कुतः ? परस्परपक्षत्वात् । यथा दृशयक्तिमनुसरन्तो देवदत्तस्य एकैकनरं प्रति प्राप्तः प्राप्नुवत्
प्राप्त्यन् व्यपदेशस्तथा तात्कालाणुननुसरतां द्रव्याणां क्रमेण वर्तनापर्यायमनुभवतां भूतवर्तमानभविष्यन्-
वहारसद्भावः । तत्र परमार्थकाले भूतादिव्यवहारो गौणः । व्यवहारकाले मुख्यः । परस्परपक्षध्वासौ यद्द्रव्याक्रि-
यापरिणतं कालपरमाणुं प्राप्नोति तद्द्रव्यं तेन कालेन वर्तमानसमयस्यतिसंबन्धवर्तनया वर्तमानकालः, काण-
णुरपि वर्तयन्त्याद्रव्यमनतिक्रान्तसंबन्धं वर्तनाख्यो भवति, तत्रैव कालवशात् अनुभूतवर्तनासंबन्धं भूतं, काण-
णुरपि भूतः, तत्रैव वर्तयन् स्थितिसंबन्धवर्तनापेक्षं भविष्यदिति व्यपदिश्यते, कालाणुश्च भविष्यन्निति । एवं
सवित्तनुममयगतिवचनपेक्षया आवलिकोच्छ्रुतसमाणसोत्कालवनालिकासुहृताऽहोरात्रपक्षमात्मरूपनादिस वि-
त्तुगतिपरिवर्तनकालवर्तनया व्यवहारकालो मनुष्यक्षेत्रे संभवति इत्युच्यते तत्र ज्योतिषां गतिपरिणामात् । न
वेदिः निवृत्तगतिव्यापारत्वात् ज्योतिषां । मनुष्यक्षेत्रसमुत्थेन ज्योतिर्गतिममयावलिक्तादिना परिच्छिन्नेन क्रिया-
कालेन कालवर्तनया कालाख्येन उर्ध्वमशक्तिर्वरू प्राणिनां संक्षेपार्थद्वेषानेत्तानतकालगणनाप्रभेदेन
कर्ममन्त्रायस्थितिपरिच्छेदः सर्वत्र जवन्यमप्यमोच्छ्रुतवश्यः कियते ।

क्रियामात्रमेव कालस्त्वच्छित्तरेकेणानुपलब्धिरिति चेन्न तदभावे कालाभिधानलोपमसं-
गतः ॥ २७ ॥ स्यान्मते क्रियामात्रमेव कालः कुतस्त्वच्छित्तरेकेणानुपलब्धेः । मर्यादं कात्रव्यवहारः
क्रियाकालः क्रिया हि क्रियांतरं परिच्छिन्ना अन्यक्रियापरिच्छेदे वर्तमाना कालाख्या भवति । योपि समयो
नाम सिद्धिरुच्यते स परमाणुरविवर्तनक्रियासमय एव कालसामान्यमामानाधिकरण्यात्, न समयपरिमा-
णापरिच्छेदकत्वः । ततः सूक्ष्मतरः कश्चिदग्नि कालः, गगनमयक्रियाकाल आशुक्रिया, तत्रप्रथम उच्छ्रुतम
इत्यदि समयक्रियाकालापरिच्छिन्ना आवलिकस उच्छ्रुतमपरिच्छेदे वर्तमाना कालाख्या । एवमुत्तरत्रापि
योगः । छेत्तेपि तथैव गोदोहेन नानाकारित्वेन्येवपरिच्छेदे वर्तमानः कालाख्यः इति क्रिया काल इति !
तन्न किं कारणं तदभावे कात्रभिधानजेवप्रसगात् ! क्रियाकाल एवैव व्यवहारः सर्व उच्छ्रुतम मात्रेण
कृतं सुहृतेन कृतमिति । किं तु समय उच्छ्रुतमो निष्कामो सुहृतेः इति स्वसंज्ञाभिर्विकृतं नो कात्र इत्यभि-
धानमरुत्तान भवति । यथा देवदत्तसंज्ञया निरुद्धे सिद्धे दृश्यभिरानमरुत्तस्य भवतां विद्वंसंभयसिद्धिः ।
तथा कालसिद्धिरपि । इतरथा कालव्यवहारमात्रप्रमेयः स्यात् ।

वर्तमानाभावापसंगाच्च ॥ २८ ॥ एतत् क्रियामात्रमेव कात्रो नाव्यः कश्चिदग्नि वर्तनाग्रहणः
तस्य वर्तमानकात्रभावः प्रसक्तः । यथा उत्पत्तेरुच्यते इति वः प्रविशानुपुः शोचिद्विद्विः वः प्रवृत्तये मोड-
नागतः न च तथैव रं रं कश्चिद्विद्वाननिरवृत्तानागतवयः क्रियामते वर्तमानत्वेन परिच्छेदे । वर्तमानांशु च
पुनस्तत्कालागतावित्येते तदभावे तदव्यवहारः स्यात् । एतन्न आरंभद्विद्वारगतः क्रियाकालो वर्तमान

इति आरगाय प्रभुना यस्मिन् काले भवति कर्तारः कार्यस्यानिष्ठात् तन्व्यपमकालमिच्छंतीति तद्व्यपुक्त ।
 कुतः ? अम्युपगमनिरोधात् । पूर्वं क्रियाकाल इत्युक्त पश्चात् क्रियासमूह इति । क्षणिकानां क्रियावपधानां सम्-
 हामात्राच्च । यस्य पुनरन्योन्यलक्षणः कालः तस्य प्रथमसमयक्रियावर्तनया आरंभमुपादाय द्वितीयादि-
 समयक्रियाविशेषाणां द्रव्यार्थतयानस्थानमनुभवतां समुदायमुपचर्य, तत्समूहसाप्यद्योदेरापरिसमातेरर्तते
 घटादिक्रियेति वर्तमानकालसिद्धिः कल्प्यते । यदि व्यतिरेकेणानुलब्धेः कालो नास्तीत्युच्यते ? ननु क्रिया-
 याः क्रियासमूहस्य बाभावः । कारकाणां हि प्रवृत्तिविशेषः क्रिया न तस्यः प्रवृत्तिर्व्यतिरिक्ता उपलभ्यते ।
 यथा सर्पात्मलाभ एव कौटिल्यं न तु तत्तस्मान्व्यतिरिक्तमुपलभ्यते एवं क्रियाणीति । तथा क्रियारयमेव्यो
 व्यतिरिक्तो न तत्समूह उपलभ्यते तदान्मरुत्वात् अतस्तयोरभारप्रसंगः स्यात् । किं च क्रिया क्रियांतरस्य
 परिच्छेदिका कालव्यपदेशभागितयनुपपन्नमनरस्थानात् । स्थितो हि लोके प्रस्थादिः परिमाणविशेषः प्रीक्षा-
 देरवस्थितस्य परिच्छेदको दृष्टः । नच तथा क्रियावस्थिता, स्थितिः उन्नमन्याबलंनानाम्युपमनात् । न हि स्वय-
 मनरस्थितः कश्चिदनवस्थितस्य परिच्छेदको दृष्टः । प्रदीपपरिस्पन्दत् इति चेत् यथा प्रदीपोऽनरस्थितः
 परिस्पंदस्यानवस्थितस्यैव परिच्छेदे वर्तते तथा क्रियापीति एतच्चायुक्तं असिद्धमात् प्रदीपपरिस्पंदश्च क्षणिक
 इति नास्माभिरम्युपगम्यते स्वकार्यस्य प्रकाशादेरनेकक्षणसाप्यत्वात् । समूहस्य परिच्छेदकभारादिति चेन्न
 क्षणिकानां समूहाभावात् । शब्दवदिति चेन्न । यथा क्षणिकानां वर्णध्वनीनां समुदायः पदान्क्यरूपः तथा
 क्रियारयनानामित्येतदप्यसप्त अस्तिद्वयादेव । न हि वर्णध्वनयः क्षणिकाः, देशांतरस्थश्रेतुविषयमावावृत्ति-
 दर्शनात् । शब्दांतरारभात् तद्व्यतिसिद्धिरिति चेन्न क्षणिकस्यारंभशक्तिरिहात् । यस्मिन् क्षणं स्वयमात्मलाभ-
 मापद्यते न तदान्यमुत्पादयति असत्त्वात् । उत्तरक्षणं च नारभते उत्पत्त्यनंतराप्रवर्तित्वात् । आसन्नसदव-
 स्याको हि क्षण उत्पत्तिःकाल इति व्यपदिश्यते । उत्तरकालमस्य सत्त्वं ? इत्युपचित्यनहर एव न स्यात् । पूर्व-
 विज्ञानाहितसंस्कारबीजाधारभूतायां बुद्धौ समुदायकल्पनेति चेन्न तस्या अपि तादात्म्यात् । यस्य तु द्रव्या-
 र्थदेशात् स्थानित्या बुद्धिरपि तस्य वस्तुनि बुद्धौ च क्रियारयनसमूहस्य शक्तिव्यक्तिसवरूपेण व्यतिरिक्तस्य
 कालवर्तनया प्रतिलब्धकालव्यपदेशस्य परिच्छिन्नस्यान्यपरिच्छेदे दृत्तिरुपपद्यते इति व्यवहारकालमिदिः ।
 तत्रमिद्री च मुखप्रकालसिद्धिः इत्युक्त । अथ किमर्थं परत्वापरत्वरयोः पृथग्ग्रहणं वर्तनापरिणामक्रियापरत्वा-
 परत्वानीत्येव यत्कृत्यं ?

परत्वापरत्वयोः पृथग्ग्रहणं परस्परापेक्षत्वात् ॥ २९ ॥ परत्वापरत्वे पृथग्गृह्येते । कुतः ? परत्वा-
 रापेक्षत्वात् । परत्वं रूपेक्ष्यपरत्वं भवति । अपरत्वं व्यपेक्ष्य परत्वमिति । अथ किमर्थं वर्तनाग्रह-
 णमादौ क्रियते ?

वर्तनाग्रहणमादौ अभ्यार्हितत्वात् ॥ ३० ॥ वर्तनाग्रहणमादौ क्रियते कुत ? अभ्यर्हितत्वात् ।
 कथमभ्यर्हितत्वं ? वर्तनापूर्वकत्वात् परमार्थकालप्रतिपत्तेः । तस्मिन्मिक्तत्वात् व्यवहारकाललिंगस्वाप्राधान्यं ।
 अप्राह उक्त भवता शरीरादीनि पुद्गलानामुपकार इति तत्रान्तरीयाजीवं ? परिभाषते तत्कथमिष्योच्यते—

स्पर्शरसगंधवर्णवंतः पुद्गलाः ॥ २३ ॥

स्पर्शग्रहणमादौ विषयबलदर्शनात् ॥ १ ॥ स्पर्शग्रहणमादौ क्रियते । कुत ? विषयबलदर्शनात् ।
 सर्वेषु हि विषयेषु स्पर्शं य वउ दृश्यते । स्पष्टमाहिर्बिन्द्वियेषु स्पर्शस्थादौ ग्रहणव्यक्तिः, सर्वमतारिजाग्रहण-
 योग्यात्वाच्च ।

रसमसंग इति चेन्न स्पर्शे सति तद्भावात् ॥ २ ॥ स्वान्मनं यदि विषयबलात् आदौ स्पर्शोऽ-
 र्थांतः ननु विषयबलात् आदौ रस एवाप्येव । स्पर्शमुपनिर्मुक्त्येपि रसगंधापरदर्शनात् इति ? तन्न ।
 किं कारणं ? स्पर्शे सति जघ्नमान् तत्रापि सति स्पर्शे रसगंधापर इति स्पर्शग्रहणमादौ व्यायः । तत् एवा-
 नंतर रसनचने रसगंधगानंतरभाषितत्वात् रसग्रहणस्य । तदनंतरं तद्ग्रहणं क्रियते ।

वायौ तदभावात् व्यभिचार इति चेन्न तत्राप्यभ्युपगमात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् वायुं स्पर्शं
वान् इति तदनंतरं रसग्रहणाभावात् व्यभिचार इति ? तत्र किं कारणं तत्रान्युपगमात् । रूपादयो हि
स्पर्शादिनामापि घटादिष्वन्यथाव्यभ्युपगम्यत । स्पर्शस्त्वसता रूपादीनामपि, ग्रहणं कस्मान् ? इति चत्
स्थूलविषयग्राहिं वाचभुरादानां घ्राणोद्वियविषयम् । वायौ सतामपि रूपादीनामग्रहणं ।

रूपात् प्राग् गन्धवचनं अचाक्षुपत्वात् ॥ ४ ॥ रूपात् प्राक् गन्धवचनं कियते । किं कारणं
अचाक्षुपत्वात् ॥

अते वर्णग्रहणं स्थौल्ये सति तदुपलब्धे ॥ ५ ॥ सर्वेषां अते वर्णग्रहणं कियते । कुत ? स्थौ-
ल्ये सति तदुपलब्धे ॥

नित्ययोग मनुविधान ॥ ६ ॥ स्पर्शश्च रसश्च गन्धश्च वर्णश्च स्पर्शरसगन्धवर्णास्त येना सति ते
स्पर्शरसगन्धवर्णवन्त इति निययोगे मनुविधानं दृश्यम् । यथा क्षीरिणो न्यमोघा इति क्षारेण निययामान्
मन्वर्थाविधानं । तथा अनादिपारिणामिकस्पर्शादिगुणसामान्यनित्ययोगे मत्तुरिति स्पर्शादीनामनतपर्या-
यत्वेषु मौलभेदप्रसिद्धयर्थमितं कियते ।

मृदुकाठिनगुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षस्पर्शभेदाः ॥ ७ ॥ एते मृदादयोऽपि स्पर्शस्य मूल-
भेदा दृष्टव्याः ।

तिक्तकटुकाम्लमधुरकपाया रसप्रकाराः ॥ ८ ॥ तिक्तादयः पञ्च रसप्रकारा वेदितव्याः ।

गन्धं सुरभिरसुरभिश्च ॥ ९ ॥ गन्धो द्विविधः सुरभिरसुरभिश्चेति ।

वर्णाः पंचधा नीलपीतशुक्रकृष्णलोहितभेदात् ॥ १० ॥ नीलादिभिः पञ्चभिः प्रकारैः वर्णा
भियते एषां च स्पर्शनादीनामेकैकस्य एकाद्वित्रिचतुः सख्येयास्तख्येयानतगुणपरिणामोपसेयः । सकलरूपा-
दिद्रव्यधर्मनिर्देशात् अवशिष्टविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

शब्दबंधसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेदतमश्छायातपो-

द्योतवंतश्च ॥२४॥

शब्दादीनामभिहितनिर्वचनानां परिभाषद्दानां मनुना अभिसम्भ ॥ १ ॥ शब्दादीनां
निर्वचनेन प्रतिबन्धार्थानां परस्परापेक्षायां सत्यां द्वे कृत्वा मनुना सन्धो योचयितव्यः । तद्यथा—शपत्य
धेमाह्वयति प्रत्ययायति शप्यते येन शपनमात्रं वा शब्दः । वज्राति व-यतेऽसौ वप्यतेऽनेन वधनमात्रं वा
वधः । लिगेन आमानं सूचयति सूच्यतेऽसौ सूच्यतऽनेन सूचनमात्रं वा सूच्यः, सूच्यस्य भावः कर्म वा सौ-
क्ष्म्यः । स्थूलयते परिदृश्यति स्थूलयतेऽसौ स्थूलयतऽनेन स्थूलनमात्रं वा स्थूलः । स्थूलस्य भावः कर्म वा
स्थौल्यः । सतिष्ठते सस्थायतेऽनेनति सस्थितिः सस्थानः । भित्ति भियते भेदमात्रं वा भेदः । पूर्वोपात्ता
शुभकर्मोदयान् ताम्पति आमा तम्पतेऽनेन तमनमात्रं वा तमः । पृथिव्यादिघनपरिणाम्युपलब्धात् दृढादि
प्रकाशावरणानुल्याकारणं उच्यते उचिनस्या मानभित्ति वा छाया । असद्व्यादात् आनपत्यामान आतप्यने
ऽनेन आतपनमात्रं वा आतपः । निरावरणमुच्यते उच्यतेऽनेन उच्येतनमात्रं वा उच्यते । शब्दश्च
वधश्च सौक्ष्म्यश्च स्थौल्यश्च सस्थानश्च भेदश्च तमश्च छायाश्च आनपथ उच्यते शब्दवधसौक्ष्म्यस्थौल्यम-
स्थानभेदतमरथायातपाद्योता ते येषां सति तं शब्दवधसौक्ष्म्यस्थौल्यसस्थानभेदतमरथायातपाद्योतावतथः ।

शब्दो देधा भापालक्षणविपरीतत्वात् ॥ २ ॥ शब्दो देधा अवनिष्टः । कुत ? भापलक्षण-
विपरीतत्वात् भापालक्षणो विपरीतश्चेति ।
भापात्यक्त उभयथा असरीकृतेतरविक्रमात् ॥ ३ ॥ तत्र भापामकं शब्द उभयथा

कल्प्यते कुतः अक्षरीकृत स्वरकल्पात् । अक्षरीकृत शास्त्राभिव्यजकः सस्फोटनपरातभेदात् आर्यम्लच्छ-
व्यवहारहेतु । अणान्तिको द्वीदियादीनामतिशयज्ञानस्वरूपप्रतिपादनहेतुश्च । स एव सर्व प्रायोगिकः ।

अभाषात्मको द्वेषा प्रयोगविस्तरानिमित्तत्वात् ॥ ४ ॥ अभाषात्मक शब्दो द्वेषा विभज्यते ।
कुतः प्रयोगविस्तरानिमित्तत्वात् ।

तत्र वैस्त्रसिको बलाहकादिप्रभवः ॥ ५ ॥

प्रयोगश्चतुर्धा तद्विततघनसौपिरभेदात् ॥ ६ ॥ प्रयोगजः शब्द चतुर्धा भिद्यते । कुतः तद-
विततघनसौपिरभेदात् । तत्र चर्मततनात्त पुष्करमेरीदुर्दुरादिप्रभव । वितत तत्राकृतो धीणासुघोपादि-
समुद्भूतः । घनस्तालघटाखलनाद्यभिघातज । सौपिरो बशराखादिनिमित्तः । स शब्द आकाशगुणः
इति केषांचित् दर्शनं तदयुक्तं इत्युक्तं पुरस्तात् । अपरे भन्यते घनयः क्षणिका, क्रमजन्मानः स्वरूपप्रति-
पादनादेशोपलक्षणशक्तिका नार्थांतरमरोधयितुमल । यदि समर्था स्यु पदेभ्य इव पदाधेयु प्रतिवर्ण वर्णा
येषु प्रत्ययः स्यात् । एकेन चार्थे कृते वर्णोत्तरोपादानमनर्थकं स्यात् । नापि क्रमजन्माना सहभाव सधा-
तोक्ति योऽर्थेन युज्यते । अतस्तैभ्योऽर्थप्रतिपादने समर्थः शब्दात्मा अमूर्तो नित्योऽतीन्द्रियो निरन्यवो निः
क्रियो ध्वनिभि अभिव्यग्य इति अभ्युपगतव्यः इत्येतच्चानुपपन्न । कुतः १ व्यग्यव्यजकभावानुपपत्तेः ।
व्यग्यस्तावत् शब्दात्मा स्वेन स्वरूपेणावस्थितो वा व्यज्येत अनवस्थितो वा । यदि स्वरूपेणावस्थितो व्यज्येत
तत्रापि द्वैत भवति । ध्वनिसन्निधेः प्राक् पश्चाच्चानुपलब्धेः । सौक्ष्म्य वा हेतुः स्यात् प्रतिव्यक्त वा किंचित् ।
यदि सौक्ष्मानोपलभ्येत सर्वकालमस्याप्रहणमेव स्यात् आकाशादिवत् । अथ ध्वनिसन्निधाने सौक्ष्म्यमस्य
स्यात् । विकारप्राप्ते नित्यत्व हीयते । न हि किंचित् प्रतिव्यक्तमस्ति घटोपलब्धौ तमोनात् । प्रमाभावस्तमो
न वस्त्वतरमिति चेन्न अतिशयवत्त्वात् । (सपक्षत्वाच्च) सम्पन्नवत्त्वाच्च नीलादिवर्णवत् । स्वरूपेणानवस्थितश्चेत्
नासी व्यग्य, कार्यं स्यात् ध्वनिसन्निधाने स्वरूपप्राप्तिस्तत एवैषा ध्वनीना व्यजकत्वमयुक्त । किंच—
आद्यो वर्णध्वनि शब्दात्मा सकलस्य वा व्यजक, स्यात् एकदेशस्य वा १ यदि सकलस्य इतरेषां
ध्वनीना आनर्थक्यं स्यात् । अथैकदेशस्य निरवयवत्वमस्य हीयते । किं च स ध्वनिर्व्यजकः स्फोटस्य
वा उपकार कुर्यात् श्रोत्रस्य उभयस्य वा १ न तावत् प्रथिवीगणस्य जलसेचकवत् स्फोटस्य उपग्रहे वर्तते,
तस्य नित्यत्वात् विकारप्राप्त्यनभ्युपगमात् । नचामूर्तस्याभिव्यग्यस्य विक्रियोपपद्यते । नापि चक्षुर्भोजनवत्
श्रोत्रस्योपकारे वर्तते बधिरस्य गुणात्तरोपादानशक्त्यभावात् । युज्यते नेत्रत्व्याजनमुपकारकमिति तिमिरा-
दिदोषहननदर्शनात् न तथोपहतश्रवणस्य ध्वनिकृतमुपकारक किंचिदप्युपलभामहे । अथ कर्णोद्विगस्य
उपग्रहे वर्तते न तत्रार्थावबोधनान् उपमहाऽन्योस्ति तदभ्युपगमेनैव कृतत्वान् स्फोटकत्वत्पना अन-
र्थिका । नाप्युभयस्योपग्रहोपि युक्त प्रत्येकमयुक्तत्वादेव । किं च ते घनयः न स्फोटाभिव्यक्तिहेतवो
भवति उत्पत्तिक्षणार्पूर्वमनवस्थानात् उत्पत्तिक्षणे वासत्वान् । अथ क्षणिका अपि सत, अभिव्यक्तिहेतवः
कथेदानीं भ्रतो मस्तरः १ अर्थप्रत्यायने तदभ्युपगमे च स्फोटकत्वना व्यर्था ।

प्रदीपवदिति चेन्न तस्यासिद्धत्वात् ॥ ७ ॥ नोत्पत्त्यनतरापवर्गी प्रदीप आत्मजाभे देशातरस-
वधनिमित्तक्रियापरिणामविप्रकृष्टदेशस्वघटादिप्रकाशनदर्शनात् ।

कर्मवदिति चेत् असिद्धत्वादेव ॥ ८ ॥ कर्मव्यक्तय क्षणिका सस्यः कर्मत्व जातिमभिव्यज-
यतीत्यसिद्धमस्मान् प्रति द्रव्यगुणकर्मविषयसामान्यविशेषस्यार्थांतरभूतस्थानभ्युपगमात् । कर्मणोपि द्रव्यात्
अपृथग्भूतस्य द्रव्यार्थावस्थानाभ्युपगमात् । किं च अभिव्यजकामिव्यग्यवैधर्मात् यथा मूर्त, क्रियावान्
प्रदीपोभिव्यजकः तद्व्याप्यश्च घटादयः क्रियावतो मूर्तिमतो दृष्ट । नच तथा ध्वनेर्मूर्ति, क्रियावाश्च तद्व्य-
ग्यः स्फोटोपि न तद्वर्म ततोऽभिव्यक्त्यभावः । किं च स्फोट, ध्वनेरन्यो वा स्यात् अनन्यो वा १ यद्यनन्यः
सादात्म्यं प्राप्नोति व्यग्यत्वाभावश्च भेदाभावात् । अथान्यः तस्य श्रोत्रोपलभ्यत्वाभावः । किं च व्यग्यत्वे सति
अनित्यत्व स्यात् स्फोटस्य घटादिवत् विज्ञानेन व्यग्यत्वात् । आकाशादेर्व्यभिचार इति चेन्न मूर्तिमता व्यग्य-

कर्मबन्ध तैजसकार्मणशरीरनोक्तकर्मबन्ध । कार्मणकार्मणशरीरनोक्तकर्मबन्धश्चेति. योग्यः । शरीरबन्धो द्वेषा
अनादिरादिमांध । अष्टजीवमध्यप्रदेशानामुपर्यधभ्रतुर्णां रुचकवदवस्थितानां सर्वकालमन्योन्व्यापरित्यागात्
अनादिसंबन्धः । इतरेषां प्रदेशानां कर्मनिमित्तसहरणविसर्पणस्वभावत्वादादिमान् । अथवा यथा क्रोधपरिणत
रिणत आत्मैव क्रोधः तथा तत्प्रायः पिबन्वत् शरीरेण सह बन्ध प्रत्यात्मनः एकत्वादात्मैव शरीरमिति व्यप-
देशात् पूर्वोक्ताः पचदश त्रिकल्पाः शरीरविषयत्वेन योग्याः । औदारिकादिशरीरभेदावर्षणात् प्रागुक्ता विक-
स्या । अत्राह—कर्मनोक्तकर्मणो क. प्रतिनिशेष इत्युच्यते—आत्मपरिणामेन योगाभावालक्षणेन कियत
इति कर्म तदात्मना स्वतन्त्रीकरणे मूलकारणम् । तदुदयापादित पुद्गलपरिणाम आत्मनः मुख्यं खललाधान-
हेतुः, औदारिकशरीरादिः ईपत्कर्म नोक्तमैत्युच्यते । किं च स्थितिभेदान्नेदं कर्मणां स्थितिस्त्तरत्र वक्ष्यते ।
नोक्तकर्मणा स्थितिरुच्यते । औदारिकनैक्रियिकशरीरयो स्वायु प्रमाणस्थितिनिर्णयः । तत्रौदारिकशरीरस्य
त्रिपल्योपमा स्थितिः । यस्मादेकसमयादारस्य आ त्रिपल्योपमसमाप्तेरवस्थानः । वैक्रियिकशरीरस्य त्रय-
स्त्रिंशत्सागरोपमा स्थितिः, यस्मादेकसमयनिषेकादारस्य त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमात्पसमयादवस्थानः । आहा-
रकशरीरस्य अतमुद्भूतपरिणामाः स्थितिः । तैजसशरीरस्य पदपृष्ठिसागरोपमा स्थितिः । कार्मणशरीरस्य
कर्मस्थितिः, ज्ञानावरणार्थनेककर्मस्थितिसम्भवेत्प्राप्तमप्येव कर्मस्थितिर्प्राप्ता । औदारिकनैक्रियिकतैजसका-
र्मणशरीरकर्मणामेकैकस्य विंशतिसागरोपमकोटीकोट्य स्थितिः । आहारकशरीरकर्मणोऽन्तेःकोटीकोट्यः
स्थितिः ॥

सौक्ष्म्यं द्विविधं अत्यमापेक्षिकं च ॥ १४ ॥ सौक्ष्म्यं द्विविधं वेदितव्यम् । कुतः ? अत्यमापेक्षिकं
चेति । तत्रोऽत्य परमाणूनां । आपेक्षिकं विलामलकवदरादीनां ।

तथा स्थौल्यं ॥ १५ ॥ तेनैव प्रकारेणात्य आपेक्षिकं चेति द्विविधं स्थौल्यमवगतव्यम् । तत्राप्य
जगन्व्यापिनि महास्कन्धे । आपेक्षिकं यदरामलकविल्वतालदिषु ।

सस्यान द्वेषेत्थंलक्षणं अनित्यंलक्षणं च ॥ १६ ॥ सस्यानमाहृतिर्द्वेषा भिद्यते इत्थल-
क्षणमनित्यं लक्षणं चेति ।

ष्टपत्रपत्रचतुरस्रायतपरिमंडलादित्यमतोन्यदमित्यं ॥ १७ ॥ वृत्तं त्र्यस्रं चतुरस्रमायत परि-
मंडलमित्यत्रमादि सस्यानमित्यलक्षणम् । अतोऽन्यन्मेवादीनां सस्यानं अनेकविधं, इत्थमिदमिति निरूपणा-
भावान् अनित्यलक्षणम् ।

भेदः षोडशोत्करचूर्णसंख्येचूर्णिकाप्रतराणुचटनविकल्पात् ॥ १८ ॥ भेदः षोडश भिद्यते । कुतः ?
उत्करादिविकल्पात् । तत्रोत्करः—काष्ठादीनां करपत्रादिविकल्परणम् । चूर्णो—यनगोघृमादीनां सक्तुकणि-
कादि । खडो—घटादीनां कपालशर्करादिः । चूर्णिका—मायमुद्गरादीनां । प्रतरोऽधपटलादीनां । अणु-
चटनं तत्प्रायः पिंडादिष्वयोघनादिभिरभिहन्यमानेषु स्फुल्लिगनिर्गमम् ।

तमो हृष्टिप्रतिबंधकारणं ॥ १९ ॥ हृष्टेः प्रतिबंधकं यस्तु तम इति व्यपदिश्यते । यदपहरन्
प्रदीपः प्रकाशको भवति ॥

छायां प्रकाशावरणनिमित्ता ॥ २० ॥ प्रकाशावरणं शरीरादि यस्या निमित्तं भवति सा छाया

सा द्वेषा तद्वर्णाद्विविकारप्रतिबंधमात्रग्रहणविकल्पात् ॥ २१ ॥ सा छाया द्वेषा व्यपतिष्ठते ।

कुतः ? तद्वर्णादिविकारात् प्रतिबंधमात्रग्रहणाच्च । आदर्शतलादिषु प्रसन्नद्रव्येषु मुखादिः छाया तद्वर्णादिपरिणता
उपलभ्यते । इतरत्र प्रतिबंधमात्रमेव । अत्राह—विपरीतग्रहणं कुतः ? प्राहमुखस्य प्रत्यङ्मुखा छाया दृश्यते !
इति प्रसन्नद्रव्यपरिणामविशेषाद्भवति । अत्र चोद्यते नादर्शतलादिच्छायासङ्गावः, किं तर्हि ? नयननिर्गतेन
रश्मिना घनद्रव्यात् प्रतिहतनिवृत्तं स्वमुपस्थैव ग्रहणं इति तदप्युक्तं विपर्यासग्रहणाभावात्प्रसंगात् ।
हुञ्ज्यादिषु अतिप्रसंगात् ग्रहणशक्त्यभावाच्च । विपर्यासग्रहणाभावप्रसंगस्तान् यदि प्रतिनिवृत्तेन नयन

रश्मिना स्वशरीरस्यैव ग्रहणं प्राङ्मुखस्य प्राङ्मुखमेव ग्रहणं स्यात् । विपर्यासहेत्वभावात् कुड्यादिपु
यातिप्रसंग स्यात् । नयनरश्मेः प्रतिघातस्य तत्रापि सद्भावात् । नाप्यसौ नयनरश्मिः शरीरान्निष्कातः
मनसाऽनधिष्ठितो महीतुं शक्नोति ॥

आतपः उष्णप्रकाशलक्षणः ॥ २१ ॥ आतप आदित्यनिमित्त उष्णप्रकाशलक्षणः पुद्गलपरिणामः

उद्योतश्चेद्रमणिखद्योतादिविषयः ॥ २३ ॥ चद्रमणिखद्योतादीनां प्रकाश उद्योत उच्यते ।

क्रियोपसंख्यानं पुद्गलपरिणामादिति चेन्न धर्माधर्माकाशानां क्रियया प्रतिपेवसंबंधे-
नोक्तत्वात् ॥ १४ ॥ स्यादेतत् क्रिया उपसंख्यातव्या । कुतः ? पुद्गलपरिणामात् इति ! तत्र किं
कारण ! धर्माधर्माकाशानां क्रियाप्रतिपेधे संबन्धेनोक्तत्वात् ।

कालस्यापि क्रियावत्त्वप्रसंग इति चेन्न पूर्वज्ञानभिधानात् ॥ २५ ॥ स्यान्मत यदि धर्माध-
र्माकाशानां क्रियापरिणामप्रतिपेधात् सामर्थ्यात् पुद्गलानां क्रियानस्त्वमनुमीयते । ननु कालस्यापि क्रियावत्त्वं
प्रसज्यत इति ! तत्र किं कारणं ? पूर्वत्र अनभिधानात् “अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गल ” इत्यत्र ।
तत्र हि पाठे ‘आ आकाशादेकद्रव्याणि नि.क्रियाणि’ इत्यतः कालस्य बहिर्भावात् न पुद्गलवत् क्रियावत्त्व
भवेत् । अथवा पूर्वज्ञानभिधानात् । कः ? द्रव्याणि जीवाः कालश्चेति । यदि कालस्य क्रियावत्त्वमिष्टं भवेत्
तत्र पठ्येत तथा सति जीवाश्चेति चशब्दाकरणात् लघुसूत्रं स्यात् । पुनः कालश्च इत्यवचनाच्च ।
अनतसमयार्थं पुनः कालश्च इति कर्तव्यमिति चेन्न आकाशस्यानताः कालस्य चेति सिद्धत्वात् । एवं
लघीयता न्यायेन सिद्धे यदुत्तरत्र निर्देशे कालश्चेति वचनं तेन ज्ञायते नारित कालस्य क्रियावत्त्वमिति । तच्च
नि क्रियावत्त्व परिस्पदात्मिका क्रिया प्रत्यवसेय, नचास्त्यादिक्रिया प्रति । तस्मादनादिपारिणामिकास्त्यादिक्रि-
याद्रव्यार्थदेशात् स्यात् क्रियावान् कालः । देशांतरप्रापणसमर्थपरिस्पदाक्रियाविशेषपरिणामाभावाद्देशाच्च
स्यान्नि क्रियः ।

सा दशप्रकारा प्रयोगबंधाभावच्छेदाभिघातावगाहनगुरुशुभ्रसंचारसंयोगस्वभावनिमि-
त्तभेदात् ॥ २६ ॥ सैषा क्रिया दशप्रकारा वेदितव्या । कुतः प्रयोगादिनिमित्तभेदात् । तद्यथा—
इक्ष्वेरद्वीजमृदगशब्दजतुगोलकनैद्रव्यपापाणालाबुसुरजलदमारुतदीनां इपुचक्रकणवादीनां प्रयोगग-
तिः । एरंडतिडुकवीजानां वधाभावगतिः । मृदगभेरीशाखादिशब्दपुद्गलानां छिन्नानां गतिः छेदगतिः ।
जतुगोलककदुदारुषिंढादीनां अभिवातगतिः । नौद्रव्यपोतकादीनां अवगाहनगतिः । पाषाणाय रक्षाभनां
गुरुगतिः । अलाबुद्भुताकर्तूलादीनां लघुगतिः । सुरासौतीरकादीनां संचारगतिः । जलधरमुशलादीनां
यातुनाजिह्वस्यादीनां सयोगगतिः । मारुतपावकपरमाणुसिद्धज्योतिष्कादीनां स्वभावगतिः । वायोः केवलस्य
तिर्यग्गतिः । भस्त्रादियोगादानियता गतिः । अग्नेरूर्ध्वगतिः । कारणवशादिगततरगतिः । परमाणोरनियता ।
सिन्धुतामूर्ध्वगतिरेव । ज्योतिषां निलयभ्रमणं वृत्तके ।

मत्त्वर्थायप्रयोगादन्यत्त्वं शब्दादीनां दंडवदिति चेन्न अनेकात्वात् ॥ २७ ॥ स्यान्मत
यद्यऽन्येव सत्त्वे सन्नि सत्त्वे मत्वर्थायो दृश्यते । दंडो देवदत्त इति तथा अत्रापि मत्वर्थायदर्शनात् शब्दा-
दीनां अन्यच्च तद्द्रव्योऽनुमीयत इति ? तत्र । किं कारणं ? अनेकात्वात् । अनन्यत्वेपि लोके मात्रर्थायो
दृश्यते सारवास्तमः आमवान् पुरुष इति । कथञ्चित् अन्यत्वापत्तेश्च । शब्दादीनां पुद्गलेभ्यः भेदा-
र्थादेशात् स्यादन्यत्त्वं । शब्दादिपरिणामे च तत्रापि विडवन् तादात्म्योद्देशात् स्यादन्यत्त्वम् । अत्राह—यदि
स्पर्शादयश्च शब्दादयश्च पुद्गलपरिणामा किमर्थमेवा पृथग्ग्रहणं ननु एक एव योग कर्तव्यः ? इत्यत्रोपपत्ते ।

पृथग्ग्रहणं केषांचिद्भयपर्यायज्ञापनार्थं ॥ २८ ॥ स्पर्शादयः परमाणूनां स्फुटानां च भवति
शब्दादयस्तु स्फुटानामेव व्यक्तिरूपेण भवति । सौक्ष्म्यवर्त्या इत्येतस्य विशेषस्य प्रतिपरत्यर्थं पृथग्-
योगकरणं । सौक्ष्म्यं तु अत्यमशुभ्रैव आपेक्षिकं स्वधेयु । यदेवं सौक्ष्म्यग्रहणं पूर्वमूत्र एव कर्तव्यं ? इह
कारणं सौक्ष्म्यप्रतिपक्षप्रतिपत्त्यर्थं ।

स्पर्शादीनामेकजातीयपरिणामरूपपानार्थं च ॥ २९ ॥ स्पर्शादीनां गुणानामेकजातीय इत्वं-
तस्यार्थस्य रूपापनार्थं च क्रियते पृथक् ग्रहणं । तद्यथा—स्पर्श एको गुण काठिन्यलक्षणं स्वजात्यपरि-
त्यागेन पूर्वोत्तरस्वगतिभेदनिरोधोपजननसतत्या वर्तनात्, द्वित्रिचतु सख्येयासख्येयानतगुणानाठिनस्पर्श-
पर्यायैरेव परिणमते न मृदुगुरुलघ्वादिस्पर्शः । एव मृदादयोपि योज्या । रसश्च तिक्त एक एव गुण रस-
जातिमजहत् पूर्ववन्नाशोपादानुभवन् द्वित्रिचतु सख्येयासख्येयानतगुणतित्तरमैरेव परिणमते न कटुकां-
दिरसैः । एव कटुकादयो वेदितव्याः । गन्धश्च सुरभिरेको गुणः स्वजातिगन्धव्युत्पन्न्यादिगुणसुरभिगन्धपर्या-
यैरेव परिणमते नासुरभिगन्धैः । एवमसुरभिगन्धो वाच्यः । वर्णश्च शुक्ल एको गुण स्वजात्यपरित्यागेन पूर्व-
व्यादिशुक्लवर्णैरेव परिणमते न नीलादिभिः । एव नीलादयोपि च नेतव्या । अथ यदा काठिनस्पर्शो मृदु-
स्पर्शेन, गुरुलघुना, ज्विग्धो रूक्षेण, शीत उष्णेन, परिणमते । तिक्तश्च कटुकादिभिः सुरभिश्चेतरेण, शुक्लश्च
कृष्णादिभिः, इतरं चेतरेः, सयोगे च गुणांतरैस्तदा कथं ? । तत्रापि काठिनस्पर्शाजातिमजहत् मृदुस्पर्शेनव
विनाशोत्पादौ अनुभवन् परिणमते नेतरैरेवमितरत्रापि योग्य ।

नोदनाभिघाताद्युपसख्यानमिति चेन्न चशब्दस्येष्टसमुच्चयार्थत्वात् ॥ ३० ॥ स्यान्मतं नोद-
नाभिघातादयः पुद्गलपरिणामा सति तेषामत्रोपसख्यानं कर्तव्यमिति ? तन्न किं कारणं ? चशब्दस्येष्टसमु-
च्चयार्थत्वात् । ये पुद्गलपरिणामा आगमे इत्याः तेषामिह चशब्देन समुच्चयं क्रियते । अत्राह—यदैवमर्थे
पृथग्योगकरणमुच्यते तस्य स्पर्शादिपरिणामा. पुद्गला के वा तदुभयभाजः ? इत्यत्रोच्यते—

अणवः स्कंधाश्च ॥ २५ ॥

प्रदेशमात्रभाविस्पर्शादिपर्यायमसबसामर्थ्येनाण्यते शब्दंते इत्यणवः ॥ १ ॥ प्रदेशमात्र-
भाविभि स्पर्शादिभिः गुणैस्सतत परिणमत इत्येव अण्यते शब्दंते ये ते अणवः । सौक्ष्म्यादात्मादयः
आत्ममभ्या आत्मात्ताश्च । उक्तच—

अतादि अतमञ्च अतते णेव इदिए गेञ्च ।
ज दव्व अविभागी त परमाणु विजाणीहि ॥ १ ॥

स्थौल्याद्ग्रहणनिक्षेपणादिव्यापारास्कंदनात् स्कंधाः ॥ २ ॥ स्थौल्यभावेन ग्रहणनिक्षेपणा-
दिव्यापारास्कंदनात् स्कंधा इति सङ्गाप्येते रूढा क्रिया क्वचित् सति उपलक्षणवेनाश्रिता इति ग्रहणा-
दिव्यापारायोग्येष्वपि ब्रह्मण्युक्तादिषु स्कंधाद्वया वर्तते ।

उभयत्र जात्यपेक्षं बहुवचनं ॥ ३ ॥ अनंतमेदा अपि पुद्गला अणुशक्त्या एकधनान्या वा द्वेवि-
ध्यमापद्यमानाः सर्वे गृह्यंत इति तज्जात्याधारानतभेदससूचनार्थं बहुवचनं क्रियते ।

अणुस्कंधा इत्यस्तु लघुत्वादिति चेन्न उभयसूत्रसंबन्धार्थत्वात् भेदकरणस्य ॥४॥ स्यान्मत
अणवः स्कंधा इति करण युक्त लघुत्वादिति ? तन्न किं कारणं ? उभयसूत्रसंबन्धार्थत्वात् भेदकरणस्य । स्पर्श-
रसगंधधर्मत्वतोऽणवः शब्दब्रह्मसौक्ष्म्यस्थौल्यस्वस्थानभेदतमदंशोपातपोयोत मतश्च स्कंधा इति । वृत्तौ पुनः सत्यां
समुदायस्यार्थवत्त्वान् । अत्रयवार्थाभावात् भेदेनाभिसंबन्धं कर्तुं न शक्यः ।

कारणमेव तदंत्यमित्यसमीक्षिताभिधानं कथंचित् कार्यत्वात् ॥ ५ ॥ कारणमेव तदंत्यमिति
केचित् कथयति परमाणु , तदसमीक्षिताभिधानं । कुनः ? कथंचित् कार्यत्वात् । परमाणुर्हि केनचित्
प्रकारेण कार्यं "भेदादणु" इति वक्ष्यमाणत्वात् ।

आविरोध इति चेन्नैवशब्देनाऽवधारणात् ॥ ६ ॥ स्वादेतत् कथंचित् कार्यत्वोपपत्तौ कारणस्य
अप्रतिषेधात् आविरोध इति ? तन्न । किं कारणं ? एवशब्देनावधारणात् । एत एवकारणं ततोऽन्यत्रावधा-
रणमिति कारणमेव परमाणुर्न कार्यमिति कार्यवन्निषेधात् ।

के पुन स्कधा ?

परिमासंबंधपरिणामाः स्कंधाः ॥ १६ ॥ बधो बह्व्यते त परिप्राप्ता येऽणव ते स्कधा इति व्यपदेशमर्हति । ते त्रिपिधा स्कधा स्कधदशा स्कधप्रदेशाश्चेति । अनतानतपरमाणुब्रधविशेष स्कध । तदर्थं देश । अर्घार्थ प्रदेश । तद्गदा पृथिव्यतेजोपायन स्पर्शादिशब्दादिपर्याया । पृथिमी तागत घटादि लक्षणा स्पर्शादिशब्दाद्यात्मिका सिद्धा । अत्रापि तद्विकारत्वात् तदात्मक साक्षात् गधोपलब्धेः । तत्सयागि ना पार्थिवद्रव्याणां गध तद्गुण इवोपलभ्यत इति चेन्न साध्यत्वान् तद्विद्ययाकालादर्शनात् तदविनाभावाच्च तद्गुणा एवेति निश्चय कर्तव्य । गधवदम रसनत्वान् आम्रफलयत् । तथा तेजोपि स्पर्शादिस्वभावक तद्वत्कार्यत्वात् घटन्त् । स्पर्शादिमतां हि काष्ठादीनां कार्यं तेज । किं च तत्परिणामात् । उपयुक्तस्य हि आहारस्य स्पर्शादिगुणस्य वातपित्तश्लेष्मविपरिणाम । पित्त च जठराग्नि । तस्मात् स्पर्शादिमतेज । तथा स्पर्शादिशब्दादिपरिणामो वायु स्पर्शवत्त्वात् घटादिवत् । किं च—तत्परिणामात् । उपयुक्तस्य स्पर्शादिगुणस्य वातपित्तश्लेष्मविपरिणाम । वातश्च प्राणादि । ततो वायुरपि स्पर्शादिमान् इत्यवसेय । एतेन अन्ये च चतु खिद्वि एकगुणा पृथिव्यादय पार्थिवादिजातिभिन्ना इति तदर्थं प्रयुक्त । आह किमेया अणुस्कधलक्षण परिणामोनादि । उत आदिमान् ? इत्युच्यते—स खद्ब्रपत्तिमत्त्वादादिमान् प्रतिज्ञायते । यचेनमभिधीयतां कस्मान्निमित्ताद्भुत्पघत इति । तत्र स्कधानां तावद्भुत्पत्तिहेतुप्रतिपादनार्थमिदमुच्यते—

भेदसंघातेभ्य उत्पद्यंते ॥ २६ ॥

संहतानां द्वितयनिमित्तवशात् विदारणं भेदः ॥ १ ॥ बाह्याभ्यतरविपरिणामकारणसन्निधाने सति संहतानां स्कधानां विदारणनावाव भेद इत्युच्यते ॥

विविक्तानां एकीभावः संघातः ॥ २ ॥ पृथग्भूतानां एकत्वापत्ति संघातः । इति कथ्यते । ।

द्वित्वाद्द्विवचनप्रसंग इति चेन्न बहुवचनस्यार्थविशेषज्ञापनार्थत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् भेद-संघातयोर्द्वित्वात् द्विवचनेन भवितव्यमिति ? किं कारण ? बहुवचनस्यार्थविशेषज्ञापनार्थत्वात् । अतो-भेदेन संघातः भेदसंघात इत्यस्याप्याविरोध कृतो भवति ।

उत्पूर्वं पदिर्जात्यर्थः ॥ ४ ॥ उत्पूर्वं पदिर्जात्यर्थो दृष्टव्य उत्पद्यते जायत इति यावत् ।

तदपेक्षो हेतुनिर्देशः ॥ ५ ॥ भेदसंघातेभ्य इत्ययं हेतुनिर्देश तदपेक्षो वेदितव्य । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासा प्रदर्शनात् इति भेदसंघातेभ्य कारणेभ्य उत्पद्यते इति हेतुवर्धगते । तद्यथा—द्वयो परमाण्वो संघातादिप्रदेशस्कध उत्पद्यते । द्विप्रदेशस्य अणोक्ष त्रयाणां वाऽणूनां संघातात्त्रिप्रदेश । द्वयो द्विप्रदेशयो त्रिप्रदेशयो त्रिप्रदेशस्याणोक्षतुर्णां वाऽणूनां संघाताच्चतु प्रदेश । एव सख्येयानां असख्येयाना-मनतानां च संघातात्पावप्रदेश । एषामत्र भेदान् द्विप्रदेशपर्यंतात् स्कधा उत्पद्यते । एव भेदसंघाताभ्यां एकसमायिकार्थ्यां द्विप्रदेशादय स्कधा उत्पद्यते । अन्यतो भेदेन अन्यस्य संघातेनेलेबमुक्तानामणुस्कधा नामविशेषेण भेदादिहेतुकोत्पत्तिप्रसंगे विशेषप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते—

भेदादणुः ॥ २७ ॥

सामर्थ्याद्वधारणमतीतेरेवकारावचन अन्वयवत् ॥ १ ॥ यथा च कश्चित् अपो न मक्षयति इत्यन्वयसिद्धे अन्वयक्षणवचनात् अप एव मक्षयतीत्यन्वधारण गम्यते । एव भेदसंघातेभ्य उपपद्यते इत्यनेनेवाणोर्भेदाद्भुत्पत्ति सिद्धया पुनर्नचनमन्वधारणार्थं भवति—भेदादेनाणु न संघातात् नापि भेदसंघाताभ्यामिति । अत्राह संघातादेव स्कधानामा मलाभसिद्धेर्भेदसंघातग्रहणमनर्थकमिति तद्ग्रहणप्रयो जनप्रतिपादनार्थमिदमुच्यते—

भेदसंघाताभ्यां चाक्षुषः ॥ २८ ॥

अनतानतपरमाणुसमुद्भवनिष्ठायोपि कश्चिच्चाक्षुष कश्चिच्चाऽक्षाक्षुष । तत्र योऽक्षाक्षुष स कथ

चाक्षुषो भवतीति चेदुच्यते — भेदसंघाताभ्यां चाक्षुषः न भेदादिति । कात्रोपपत्तिरिति चेद्भ्रमः—सूक्ष्मपरिणा-
मस्य स्कन्धस्य भेदसौक्ष्म्यपरित्यागान् अचाक्षुषत्वमेव । सूक्ष्मपरिणतः पुनरपरः सत्यपि तद्वेदेऽन्यसघाता-
त्तरसयोगात् सौक्ष्म्यपरिणामोपरमे सौल्योत्पत्तौ चाक्षुषो भवति । अत्राह — गतिस्वियवगाहनवर्तनासारीरादि-
परस्परौपकाराद्यनुमितास्तित्वं धर्मादि पुरस्ताद्भवमित्याख्यात तत्कथं ? सद्भव्यलक्षण, धर्मादिद्रव्यमित्यत्र प्रियते
सत्वात् यत्सत्तद्भव्यं । यद्येनं प्राप्तमिदं सतः किं लक्षणं । इत्युच्यते यदिन्द्रियप्राप्तमतीन्द्रियमपि बाह्याभ्यामिक-
निमित्तापेक्ष, उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सद्भेदितव्यमिति वाक्यशेषः । अथवा धर्मादि सत्त्वात् द्रव्यमित्यवधृतं ।
सत्त्वात् अभिधीयता किं तत्सत् इति ? तत् इदमुपादिक्षत —

उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् ॥ २९ ॥

अथवा यद्युपकारसद्भावात् धर्मादिद्रव्यं सद्भिरक्षितं तदा नोपकरोति तदा तदसत्त्वप्रसंग इत्युच्यते—
असत्यपि उपकारविशेषे यस्मात् सामान्ये द्रव्यलक्षणस्ये सन्निहिते उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्तद्भव्यं भविष्य-
तीत्यर्थः ।

स्वजात्यपरित्यागेन भावांतरावाप्तिरुत्पादः ॥ १ ॥ चेतनस्य अचेतनस्य वा द्रव्यस्य स्वजाति-
मजहत्तः निमित्तनशात् भावांतरानातिरूपादनमुत्पाद इत्युच्यते । मृत्पिंडस्य घटपर्यायवत् ।

तथा पूर्वभावविगमो व्ययः ॥ २ ॥ तेन प्रकारेण तथा स्वजात्यपरित्यागेन इत्यर्थः पूर्वभाववि-
गमो व्ययन व्यय इति कथ्यते । यथा घटोत्पत्तौ पिंडाकृतेः ।

ध्रुवे स्वैर्यकर्मणोर्ध्रुवतीति ध्रुवः ॥ ३ ॥ अनादिपारिणामिकत्वभावात्त्वेन व्ययोदयभावात्
ध्रुवः स्थिरीभवति इति ध्रुवः, ध्रुवस्य भावः कर्म वा ध्रौव्यं । यथा पिंडघटाद्ययस्मात् मृदाद्यन्वयात् ।

अन्येनान्यसंयोगे दंडिवदिति चेन्न अंतर्नातसत्ताक्रियस्य युजेराश्रितत्वात् ॥ ४ ॥
स्यान्मन उत्पादश्च व्ययश्च ध्रौव्यश्च उत्पादव्ययध्रौव्याणि । उत्पादव्ययध्रौव्यैर्मुक्तं उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्त-
मिति निर्देशो नोपपद्यते । कुतः ? अन्येनान्यस्य योगात् दंडिवदिति ? तन्न । किं कारणं ? अतर्नातसत्ताक्रियस्य
युजेराश्रितत्वात् । कथं पुनः युजे, सत्ताक्रियन इति चेदुच्यते—सर्वे धातयो भाववचनाः भावश्च सत्ता
क्रिया इत्यनर्थात्तर । तामेव सर्वे शब्दाः स्वार्थोपनिधनेनावच्छिद्यवच्छिद्य विवयीयुच्येति । उत्पादव्ययध्रौ-
व्ययुक्तं सादिति यावत् ताद्यदुत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तमिति । सर्वधातूनां सत्तार्थत्वे एधादीनां शृद्ध्यादिप्रतीतिपता-
र्थत्वाभावात् इति चेन्न सत्तार्थत्वे सत्येधादीनां शृद्ध्याद्यर्थप्रवृत्तेर्नासतां एतन्निष्पाद्यादीनां शृद्ध्यादिरर्थोक्तिः ।

उत्पादव्ययध्रौव्यवदिति न्याय्यमिति चेन्न उपाळंमपरिहारवृत्त्यत्वात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत्-
यद्यनर्नातसत्ता क्रिया युजेः परिगृह्यते उत्पादव्ययध्रौव्यवदित्येतदेव न्याय्यमिति । तन्न । किं कारणं ?
उपाळंमपरिहारवृत्त्यत्वात् । यथा गोमूत्रोऽन्यत्वे देवदत्तस्य गोमानिति व्ययदेशो भवति न तथा उत्पाद-
व्ययध्रौव्येभ्योऽन्यद्भव्यमिति मारधीषो नोपपद्यते इति उपाळभो न निवर्तते । अनन्योपि लोके
मन्वर्धीषोऽद्वयने—आमसान् आमा, सारवान् सामः इति परिहारश्च तस्यः ।

समाधिवचनत्वाद्वा ॥ ६ ॥ अपथा समाधिवचनोयं युजेः परिगृह्यते । युक्तं समाहित इत्यर्थः ।
समाधानं च तावदेव तादात्म्यमिति यावत् । उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तमुत्पादव्ययध्रौव्यामवगमिष्यर्थः ।

कथंचिद्व्ययव्ययवत्त्वात् ॥ ७ ॥ यथा वा पर्यायेभ्यः पर्यायिणः कथंचिद्व्ययव्ययव्ययवत्त्वात् ॥
वैगन्धचन एव वा युक्तशब्दो न्याय्यः । यदि हि सर्वथा अनन्यत्वं स्यात् उभयामात्रप्रसंगः स्यात् ।

मत्तच्छब्दस्य प्रसंसायनेकार्यसंभवे विवसतादोऽस्तिवसंसंभत्ययः ॥ ८ ॥ सत्युच्यते प्रसंगा-
द्विषु इत्यर्थः । प्रसंगात् तावत्—तावद्वयः प्रसंगः पुन इत्यर्थः । कथंचिद्व्ययव्ययवत्त्वात्—मात्रेणैव अत्र
वर्गोपनिधेः । कथंचिद्व्ययव्ययवत्त्वात्—सद्वत्तमवयव विवसतादोऽस्तिवसंसंभत्ययः । कथंचिद् प्रसंगप्रसंगे—मत्तच्छब्दः सत्

कथमनृतं ब्रूयान् प्रसृजित इति प्रज्ञायमान इत्यर्थः । तत्रेह विनक्षत. अस्तिवचनो वेदितव्यः ।

व्ययोत्पादाद्यतिरेकाद्द्रव्यस्य ध्रौव्यानुत्पत्तिरिति चेन्नाभिहितानवबोधात् ॥ ९ ॥
 स्यादेतत् व्ययोत्पादादभ्यामव्यतिरेकात् द्रव्यस्य व्ययोत्पादात्मकत्वात् ध्रुवत्व नोपपद्यते इति । तन्न । किं
 कारणं अभिहितानवबोधात् । द्रव्यार्थानुत्पत्त्यात् ध्रौव्यमभिहितं व्ययोत्पादाभ्यां व्यतिरेकात् । यदि च
 व्ययोत्पादाभ्यामव्यतिरेकात् ध्रौव्यमभिहितं स्यात् तदव्यतिरेकात् अध्रौव्यं भवेत् । यदि वा व्ययोत्पादा-
 भ्यां व्यतिरेकात् द्रव्यं ध्रुव द्रव्यादपि व्यतिरेकात् व्ययोत्पादयोर्ध्रौव्यं प्रसज्येत । अथानुत्पत्तिरिति चेन्न
 नैकातेन व्ययोदयाम्भ्यामव्यतिरेको द्रव्यस्याभिहितः । यदि स्यात् तदव्यतिरेकात् तद्भावापत्ते-
 र्ध्रौव्याभावः स्यात् । यतस्तु केनचित् प्रकारेण व्ययोत्पादाभ्यां व्यतिरेकः केनचिदव्यतिरेकः । व्ययोत्पाद-
 काले द्रव्यार्थानुत्पत्त्यात् स्यादव्यतिरेकः । द्रव्यजात्यपरिवर्त्यागात् स्यादव्यतिरेकः । तत एकांतपक्षोपालम्भा-
 भान्. एकांतव्यतिरेके हि द्रव्यं प्रत्याख्याय अन्यत्र व्ययोदयानुपालभ्येयातां । एकांतिकाव्यतिरेके च
 एकलक्षणत्वात् अन्यतराभवेऽनशिष्टस्याप्यभावः स्यात् ।

स्ववचनविरोधाच्च ॥ १० ॥ यदि व्ययोत्पादाव्यतिरेकात् द्रव्यस्य ध्रौव्यं यत्नेन स्वपक्षसिद्धये
 हेतुर्व्यपदिश्यते स साधकत्वादन्यतिरेक इति पक्षस्यापि साधकं स्यात् । परपक्षस्य वा यो दूषक इति ततोऽव्य-
 तिरेकात् स्वपक्षस्यापि दूषक इति वचनविरोधः ततश्च न युक्तमुक्तं व्ययोत्पादाव्यतिरेकात् ध्रौव्यानुत्पत्तिरिति ।

उत्पादादीनां द्रव्यस्य चोभयथा लक्ष्यलक्षणभावानुत्पत्तिरिति चेन्न अन्यत्वानन्यत्वं
 प्रत्येकान्तोपपत्तेः ॥ ११ ॥ स्यान्मत उत्पादन्यध्रौव्याणि द्रव्यादर्थांतरभूतानि वा स्युः अनर्थांतर-
 भूतानि वा । यद्यर्थांतरभाव कल्पेत तानि सत्त्वानि ततोऽन्यत्वात् द्रव्यत्वाभावः स्यात् तदभावे च निरा-
 धारत्वात् उत्पादादीनामभाव इति लक्ष्यलक्षणभावो नोपपद्यते । नहि असता वैध्यापुत्राकाशकुसुमादीनां
 लक्ष्यलक्षणभावोऽस्ति । अधानर्थांतरमभिव्येत् । लक्ष्यमेव लक्षणमिति दृष्टविरोधः स्यात् इति । तन्न । किं कारणं
 अन्यत्वानन्यत्वं प्रत्येकान्तोपपत्तेः । पर्यायिण पर्यायाणां च स्यादन्यत्वं स्यादनन्यत्वं । यथैकस्य मनुष्यस्य
 जातिकुलरूपादिभिः अतिश्लिष्टस्य अनेकसत्प्रधानाभिर्भूतपितृपुत्रभ्रातृभागिनेयाद्यो धर्मा परस्परतोऽतिश्लिष्टा
 उपलभ्यन्ते न तेषां भेदात्तस्य भेदः । नापि तस्याभेदात्तयामभेदः । ततः पितृत्यादि शक्यपेक्षया नानामनु-
 ष्यत्वापेक्षया न पृथग् । तथा द्रव्यस्यापि बाह्याभ्यन्तरेहेतुनिश्चयापादिताः पर्यायाः कथंचिद्विन्ना द्रव्यार्पणात्
 कथंचिदभिन्ना इति नास्ति न लक्ष्यलक्षणभावाभावः । तस्मादुत्पादादित्रैयैक्यत्रिति सत्ता तद्युक्तं द्रव्यमि-
 त्यस्येयं । अत्राह—द्रव्यस्यात्मभूतोन्वयो धर्मः । तथा पर्यायोप्यामभूतो द्रव्यस्येति तन्निश्चितवद्द्रव्यनिश्चित-
 कल्पनायामुच्चेदमस्य इत्यत्र भ्रूमे स्यादेतदेव यदि क्रमेण रिडघटकमालादिबद्धिद्रव्याजीवानुपयोगत्वादि-
 लक्षणं परिणामं कादाचित्कं स्यात् । यत् सत्यपि व्ययोत्पादवचने पर्यायाणां—

तद्भावाव्ययं नित्यं ॥ ३० ॥

किं अप्यवस्याम ? द्रव्यमिति वाक्यशेषः । तद्भाव इत्युच्येव । कस्तद्भावः ?

मत्स्यभिज्ञानहेतुना तद्भावः ॥ १ ॥ तदेवेदमिति स्मरणं प्रत्यभिज्ञानं तदकस्मान्न भवति इति
 योस्य हेतुः स तद्भावः भवनं भावः । तस्य भावस्तद्भावः । येनात्मना प्राग्दृष्टं वस्तु तेनैवात्मना पुनरपि भावात्
 तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञायते । यद्यत्तदविरोधाभिन्नप्रादुर्भावमात्रमेव, स्मरणानुपपत्तेः तदधीनलोकसंन्यवहारे
 विरुध्यते । ततः तद्भावेनाव्ययं नित्यमिति निधीयते ।

विरोध इति चेद्दर्शनाश्रयणात् ॥ २ ॥ स्यान्मतं विद्येव न ज्येति उत्पद्यमान एव नोपपद्यते
 इति विरोधः, ततो न युक्तिमिति तन्न । किं कारणं धर्मांतराश्रयणात् यदि येन रूपेण व्ययोदयकल्पना तेनैव
 रूपेण नित्यता प्रतिज्ञाप्येत् स्याद्विरोधः । जनकत्वापेक्षयैव पितापुत्रन्यपदेशवत् । ननु धर्मांतरसंश्रयणात्
 पुनरपि विध्यादर्शनाकुलितचेता निरूपितमपि त्रिदया मरुत्त्वमप्रतिपद्यमान आह—

स्वमेवानतगुणस्निग्धेन बधो न विद्यते । एवं त्रिगुणस्निग्धस्य पंचगुणस्निग्धेन बधोऽस्ति, शेषे पूर्वोत्तरेण भवति । चतुर्गुणस्निग्धस्य षड्गुणस्निग्धेनास्ति बधः, शेषे पूर्वोत्तरेणास्ति । एव शेषेष्वपि योग्यं । तथा द्विगुणरूक्षस्य एकद्वित्रिगुणरूक्षेनास्ति बधः । चतुर्गुणरूक्षेण त्वस्ति बधः, तस्यैव द्विगुणरूक्षस्य पंचगुणरूक्षादिभिरुत्तरेणास्ति बधः । एव त्रिगुणरूक्षादीनामापि द्विगुणाधिकैर्बधो योग्यः । एव भिन्नजाती-
यधेवैपि द्विगुणस्निग्धस्य एकद्वित्रिगुणरूक्षेनास्ति बधः । चतुर्गुणरूक्षेण त्वस्ति बधः । उत्तरे पंचगुण-
रूक्षादिभिर्नास्ति एव त्रिगुणस्निग्धादीनां पंचगुणरूक्षादिभिरस्ति । शेषे पूर्वोत्तरेणास्ति बध इति योग्यः ।

उक्तं च— णिद्धस्त णिद्धेण दुराहिणं लुक्खस्त लुक्खेण दुराहिणं ।

णिद्धस्त लुक्खेणउवेदि बधो जहण्णवज्जो विसमे समे वा ॥ १ ॥

एवमुक्तेन त्रिधिना बधे सत्यण्णा द्वेषणुकाद्यनतानतप्रदेशानसानस्कन्धोत्पत्तिर्वेदितव्या ।

तुशब्दो व्यावृत्तिविशेषप्रतिपत्त्यर्थः ॥ २ ॥ तुशब्दः क्रियमाणः प्रतिषेध व्यापत्तयति—बध च विशेषयति । अत्राह किमर्थं सयोगजातीयपुद्गलानां बधो नाम धर्मः कल्पयते, न प्राप्तवाद्यात्मकवादानेनैव सर्वसामूहिकव्यनहारसिद्धिरित्युच्यते—सयोगेऽपि सति प्राप्तिसमात्रेण कृतार्थः जातु परस्परानुप्रवेशनिरुक्तस्यौ स्निग्धरूक्षगुणौ स्कन्धौ परमाणूनां सयोगमात्रत्वात् पारिणामिकौ न स्याता, शुक्लवृष्णतन्तुसयोगावस्थानवत्ततोऽप्यारम्भ ।

बंधेऽधिको पारिणामिकौ च ॥ ३६ ॥

प्रकृतत्वाद्गुणसंभवः ॥ १ ॥ प्रकृतं गुणप्रहणं तदभिसंबन्धाद्गुणसंप्रत्ययो भवतीत्यधि-
कगुणायति ।

भावांतरापादानं परिणामकत्वं विद्वन्नगुहवत् ॥ २ ॥ यथा 'क्रिन्नगुडो हि मधुररसः पतितानां रेण्वादीनां स्वगुणापादानान्परिणामकः । तथाऽन्योपि अधिकगुणः अल्पीयस परिणामक इति कृत्वा द्विगुणा-
दिस्निग्धरूक्षस्य चतुर्गुणादिस्निग्धरूक्षपरिणामको भवतीति, ततः पूर्वावस्थाप्रच्यपपूर्वकं तार्तार्यिकमयस्परितरं प्रादुर्भवतीत्येकस्यैवमुपपद्यते, इतरथा हि शुक्लवृष्णतन्तुसयोगे सत्यप्यपरिणामकत्वात् सर्वविविक्तरूपै-
षावतिष्ठते, इश्यते हि श्लेषे सति षण्णसगवस्पर्शानामवस्थातरमानु शुक्रपीतादिसयोगे शुक्लपत्रपर्णादि प्रादुर्भाववत् ।

समाधिकवित्यपरेषां पाठः ॥ ३ ॥ बधे समाधिकौ परिणामिकावित्यपरे सूत्रं पठति, द्विगुण
स्निग्धस्य द्विगुणरूक्षोपि परिणामक इति ।

तदनुपपत्तिरार्पविरोधात् ॥ ४ ॥ सः पाठो नोपपद्यते, कुत ? अर्पविरोधात् । एव लुक्-
सार्धं षण्णोपायं कथयिष्यते जेज्जाममद्वयकथयिष्यते साद्वैश्वसिक्कयधनिर्देश प्रोक्तः । विपमरूक्षतायां च
बधः । समस्निग्धतायां समरूक्षतायां च भेद इति तदनुसारेण च सूत्रमुक्तं । गुणसाम्ये सदृशानामिन्यतः
समगुणानां बधप्रतिषेधाद्बधे सम परिणामक इत्यर्पविरोधिवचो न विद्वद्प्राद्य ।

विपमे समे वास्ति बंधः इति वचनाद्द्विरोध इति चेन्नार्पाज्ञानात् ॥ ५ ॥ स्यान्मत जघ-
म्यवर्षो विपमे समे वास्ति इति वचनात्समगुणस्यापि बध इत्यस्युपगमात्तास्ति विरोध इति चेन्न किं
कारणं ? भार्गवज्ञानात् । नायमस्यार्थः समगुणस्य बन्ध इति कस्तर्हि 'समस्तुन्यजातीय' । विपमोऽस्तुन्यजा-
तीय । समस्य चतुर्गुणस्निग्धस्य षड्गुणस्निग्धेनास्ति बधः । विपमस्य चतुर्गुणरूक्षस्य षड्गुणस्निग्धेना-
स्तिबध इत्ययमार्थस्तत्रैतस्य किमर्थोऽप्यारम्भ इत्युच्यते पौद्गलिक कर्मानुसंधानतानतप्रदेशे वायराभ्यनो-
योगनिमित्तविरुसोपचितानतप्रदेशस्निग्धरूक्षपरिणत बन्धमापालमानेन ज्ञानानुपगमादिमावेन त्रिशास्त्रागरो-
पमकोटिकोऽप्यवस्थानभाक् तन्परिणामकापादितपरिणामादनादिरन विश्वमभ्यतीति । अत्राह—उक्तं भवता
द्रव्याणि जीवाजीवाश्चेति तत्र किमुदेशत एव द्रव्याणां प्रमिद्धिराहोस्तिद्वयगुणोऽप्यन्यत्राप्यने—उत्पन्नतोऽपि
प्रसिद्धिः । तस्ययमिति चेदुच्यते—

प्रदेशतुस्या सख्येया व्याख्याता । इदं तु वचनं व्यवहारकालप्रमाणावधारणार्थं क्रियते सांप्रतिकस्यैकसम-
धिकरेण्येतीतानागताश्च समया अतातीता इति कृत्वा अनता व्यपदिश्यते ।

मुख्यस्यैव वानंतपर्यायवर्तनोद्भवत्वात् ॥ १ ॥ अथवा मुख्यस्यैव कालस्य प्रमाणावधार-
णार्थमुच्यते । अनतपर्यायवर्तनोद्भवत्वादेकोऽपि कालाणुरनत इत्युपचर्यते । समयः पुनः परमातिरुद्धका-
लांशः तत्प्रचयविशेष आवलिकादिव्याख्यातः ।

आह-गुणपर्यायवद्व्यमित्युक्तं तत्र के गुणा इत्यत्रोच्यते-

द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः ॥ ४० ॥

आश्रयशब्दोधिकरणसाधनः कर्मसाधनो वा ॥ १ ॥ अयमाश्रय शब्द अधिकरणसाधन,
गुणा यत्राश्रयन्ते स आश्रय इति पुल्लिङ्गे ण्य । अथवा कर्मसाधनः गुणैराश्रियत इत्याश्रय । द्रव्यशब्द उक्तार्थः
द्रव्यमाश्रयो येया ते द्रव्याश्रया ।

निर्गुण इति विशेषणं द्वयशुकादिनिवृत्त्यर्थं ॥ २ ॥ द्रव्याश्रया गुणा इत्युच्यमाने व्यशुका-
दिष्वपि गुणसमस्त्य स्यात्, कारणद्रव्याश्रयाणि कार्यद्रव्याणीति ततस्तन्नितृत्पर्यं निर्गुणा इति विशेषेण-
मुपादीयते । द्वयशुकादीनां हि रूपादयो गुणाः सतीति तन्नितृत्ति कृता भवति ।

पर्यायाणां गुणत्वप्रसंग इति चेन्न द्रव्याश्रया इति विशेषणात्तन्नितृत्तेः ॥ ३ ॥ स्या-
न्मतं यदि गुणा द्रव्याश्रया इत्येतच्चारल्लक्षण गुणानां पर्यायाणामपि घटसत्त्वानादीनां तदुभयमस्तीति
गुणत्व प्राप्नोतीति, तन्न किं कारणं ? द्रव्याश्रया इति विशेषेणात्तन्नितृत्तेः । ननु द्रव्याश्रया इति विशेषेण
तदाश्रयत्वप्रतिपर्ययं तदतरेणापि सिध्यति कुतः ? सामर्थ्यतः । निराश्रयगुणाभावात् । आश्रयांतराभावाच्च,
ततस्तदनर्थक पर्यायनिवृत्त्यर्थं भवति । किं शब्दाधिक्यादर्थाधिक्यमिति पर्यायनिवृत्तिर्गृह्यते ? न । इत्याह

मत्वर्थे वा निवृत्तिविधानात् ॥ ४ ॥ इति मत्वर्थेऽन्यपदार्थे वृत्तिर्मत्वर्थेऽथ नित्ययोगे विद्यत
इति नित्ययोगोऽत्र वेदितव्यः । नित्य द्रव्यमाश्रय ये वर्तन्ते ते गुणा इति । पर्याया पुन कदाचित्का इति
न तेषां ग्रहण । तेनान्वयिनो धर्मा गुणा इत्युक्तं भवति तद्यथा जीवस्यास्तित्वादयः, ज्ञानदर्शनादयश्च । पुद्ग-
लस्याचेनत्वादय रूपादयश्चेति । पर्याया पुन घटज्ञानादयः कपालादियिक्काराश्च । आहात्रोक्त परिणामशब्दः
असकृन् तु तस्यार्थो वर्णितः । तस्मादुच्यता क परिणामः । इति-

तद्भावः परिणामः ॥ ४१ ॥

अथवा गुणा द्रव्यादयान्तरभूता इति केवाचिदर्शनं, तर्किं भवत सम्मतं ? नेत्याह-यद्यपि कथंचि
छपपदेसादिभेदेहृत्वपेक्षया द्रव्यादन्ये तथापि तद्व्यतिरेकात्परिणामाद्यानान्ये । यद्य स उच्यता क परिणाम
इति ? । तन्नित्यर्थार्थमिदमुच्यते, तद्भाव परिणाम ।

धर्मादीनां येनात्पना भवन सः तद्भावः परिणामः ॥ १ ॥ धर्मादीनि द्रव्याणि येनात्मना
भवति स तद्भाव तस्य परिणाम इत्याख्यायते ।

तत्स्वरूपं व्याख्यातं ॥ २ ॥ तस्य परिणामस्य स्वरूपं व्याख्यातं । तत् ? धर्मानापरिणाम
क्रिया इत्यत्र ।

स द्विधाऽनादिरादिमाश्च ॥ ३ ॥ न एव परिणामो द्विधा भिन्ने । अनादिरादिमाभेति ।

तत्रानादिर्धर्मादीनां गजुपग्रहादि । न दोतदस्ति धर्मादीनि द्रव्याणि मात्, यथाद्रुपग्रहादि । प्राणा
गजुपग्रहादि पञ्चाद्भर्मादीनि इति, किं तर्हि ? अनादिरेषां संवध । आदिर्माश्च यादाप्रययापदितोऽनाद ।
अत्रान्ये धर्माधर्मकालाकाशेषु अनादिपरिणाम आदिमान् जीवपुद्गल इति वदति तदयुक्तं । कुत ?
कर्तृद्रव्याणामनादात्मकत्ववशतः, अन्यथा नित्याभावप्रसंगात् । कथं तर्हि माश्च ?

नयद्रव्यवशात्सर्वत्र तद्रूपसिद्धिः ॥ ४ ॥ द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयद्रव्याविवक्षावशात्, सर्वेषु धर्मादिद्रव्येषु स उभयः परिणामोऽवसेयः । अयं तु विशेषः धर्मादिषु चतुर्षु द्रव्येष्वन्यतपरोक्षेष्वनादिरादि-
नाच्च परिणामः आगमगम्यः जीवपुद्गलेषु कथंचिप्रत्यक्षगम्योपि ।

इति तत्त्वार्थवार्तिके व्याख्यानान्तेकारे पंचमोऽध्यायः ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

आह—अज्ञानपदार्थो व्याख्यात इदानीं तदनंतरोद्देशभागाद्यनपदार्थो व्याख्येय इति ततस्तावत्प्रति-
स्पर्धमिदमुच्यते—

कायवाङ्मनःकर्मयोगः ॥ १ ॥

कायादीनामितरैतरयोगलक्षणो द्वंद्वः ॥ १ ॥ कायश्च वाक्च मनश्च कायवाङ्मनासि इती-
रैतरयोगे द्वंद्वः ।

वाङ्मनसः प्रसंग इति घेन्न बहुषु तद्भावात् ॥ २ ॥ स्यादेतद्वाङ्मनसमिति प्राप्नोतीति तत्र
किं कारणं ? बहुषु तद्भावात् । द्वयोः हि साधिष्ठेन बहुषु न भवति । कायवाङ्मनसां कर्म कायवाङ्मनस्क-
र्मैति । कृतमिक 'सः' इति सत्त्वं, कायादयः शब्दा व्याख्यातार्थाः ।

कर्मशब्दस्यानेकार्थत्वे क्रियावाचिनो ग्रहणमिहाभ्यस्यासंभवात् ॥ ३ ॥ कर्मशब्दोऽने-
कार्थः क्वचित्कर्तुरीप्सितमेव वर्तते यथा घटं करोतीति । क्वचित्पुण्यापुण्यचनः यथा कुशलाकुशल-
कर्मैति । क्वचिच्च क्रियावचनः यथा उत्सेपणमवक्षेपेणमाकुचन प्रसारण गमनमिति कर्माणीति । तत्रेह
क्रियावचिनो ग्रहणं । कृतः ? अभ्यस्यासंभवात् । तत्कथमिति चेदुच्यते—

न कर्तुरीप्सिततमस्येतरस्योभयस्य च विवक्षासंभवात् ॥ ४ ॥ कर्तुं क्रिया आप्नुमिष्टतमं
कर्म तत्त्रिविधं निर्वर्त्य विकार्य-प्राप्यं चेति त्रितयमपि कर्तुरन्यत् । तत्र यदि कायादीनो कर्तृत्व कर्मान्यद्वाच्यं,
नचातोऽन्यसूत्रमहीतमस्ति । अथ कर्मत्व कायादीनां कर्ताऽन्यो वाच्य । न चासौ सगृहीतोऽस्ति । अथ
युगपत्कर्तृत्वं चेदिति तद्वासंभवात् असत् । तस्मात्कर्तुरीप्सिततम नेह परिगृहीत ।

नापि पुण्यापुण्यलक्षणमुत्तरसूत्रस्य सामर्थ्यात् ॥ ५ ॥ नापीह पुण्यापुण्यलक्षणकर्म गृह्यते
कृतः ? उत्तरसूत्रसामर्थ्यात् । यदि पुण्यापुण्यलक्षणमिह गृह्यत, स आद्यः शुभः पुण्यस्येत्युत्तरसूत्रारभो-
नर्थकः स्यात् ।

कर्तुरीप्सिततमं वात्पनः कर्तृत्वात् ॥ ६ ॥ अथवा सामर्थ्यं सन्निहित इहात्मा कर्ता तस्य कर्तु-
रीप्सिततमचात्यारिभाषिक कर्म गृह्यते ।

कर्त्रादिमाधनेष्विच्छातो विशेषोऽध्यवसेयः ॥ ७ ॥ कर्मशब्दस्य कर्त्रादिषु माधनेषु संभवात्
स्वेच्छातो विशेषोऽध्यवसेयः ।

वीर्यान्तरायज्ञानावरणक्षयोपशमापेक्षणात्मना मपरिणामः पुद्गलेन स्वपरिणामं व्यत्ययेन च निक्षय-
व्यवहारनयोपेक्षया क्रियत इति कर्मकरणप्रशसाविवक्षायां कर्तृधर्मव्यापरोपे सति स परिणामः । कुशल-
मकुशल च द्रव्यभावरूप करोतीति कर्म । आत्मनः प्राधान्यविवक्षायां कर्तृत्वे सति परिणामस्य कारणत्वो-
पपत्तेः । बहुलापेक्षया क्रियतेऽनेन कर्मत्वमपि भवति । साध्यसाधनभावानभिसायां स्वरूपावस्थिततत्त्वकथ-
नात् कृतिः कर्मत्वमपि भवति । एव शेषकारकोपपत्तिश्च योज्याः ।

योगशब्दस्यापि तथैव ॥ ८ ॥ तेनैव प्रकारेण योगशब्दस्यापि कर्त्रादिसाधनसंभवो योज्यः ।

प्रदेशगुल्याः संक्षेया व्याख्याताः । इदं तु वचनं व्यवहारकालप्रमाणावधारणार्थं क्रियते सांप्रतिकस्यैकसम
पिकविव्यतीतानागतश्च समया अंतातीता इति कृत्वा अनंता व्यपदिश्यते ।

मुख्यस्यैव वानंतपर्यायवर्तनोद्भूतत्वात् ॥ २ ॥ अथवा मुख्यस्यैव कालस्य प्रमाणावधार-
णार्थमुच्यते । अनंतपर्यायवर्तनाहेतुत्वादकोऽपि कालाणुरनंत इत्युपचर्यते । समयः पुनः परमानिरुद्धका-
लंशः, तत्प्रचयविशेष आवलिकादिव्याख्यातः ।

आह-गुणपर्यायवद्व्यमित्युक्तं तत्र के गुणाः इत्यत्रोच्यते-

द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः ॥ ४० ॥

आश्रयशब्दाधिकरणसाधनः कर्मसाधनो वा ॥ १ ॥ अयमाश्रय शब्दः अधिकरणसाधनः,
गुणा यत्राश्रयन्ते स आश्रय इति पुह्लिगे ष्य । अथवा कर्मसाधनः गुणैराश्रियत इत्याश्रयः । द्रव्यशब्द उक्तार्थः
द्रव्यमाश्रयो येषां ते द्रव्याश्रयाः ।

निर्गुण इति विशेषणं द्वयणुकादिनिवृत्त्यर्थं ॥ २ ॥ द्रव्याश्रया गुणा इत्युच्यमाने व्यणुका-
दिष्वपि गुणसंप्रत्ययः स्मात्, कारणद्रव्याश्रयाणि कार्यद्रव्याणीति ततस्तन्निवृत्त्यर्थं निर्गुणा इति विशेषेण-
मुपादीयते । द्वयणुकादीनां हि रूपादयो गुणाः संतीति तन्निवृत्तिः कृता भवति ।

पर्यायाणां गुणत्वमसंग इति चेन्न द्रव्याश्रया इति विशेषणात्तन्निवृत्तेः ॥ ३ ॥ स्या-
न्मतं यदि गुणा द्रव्याश्रया इत्येतच्चाल्लक्षण गुणानां पर्यायाणामपि घटसस्थानादीनां तदुभयमस्तीति
गुणत्वं प्रान्नोतीति, तत्र किं कारणं ? द्रव्याश्रया इति विशेषेणात्तन्निवृत्तेः । ननु द्रव्याश्रया इति विशेषेणं
तदाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थं तदंतरेणापि सिध्यति कुतः ? सामर्थ्यतः निराश्रयगुणाभावान् । आश्रयांतराभावाच्च,
ततस्तदनर्थकं पर्यायनिवृत्त्यर्थं भवति । किं शब्दाधिक्यादर्थाधिक्यमिति पर्यायनिवृत्तिर्गृह्यते ? न । इत्याह

मत्वर्थे वा निवृत्तिविधानात् ॥ ४ ॥ इति मत्वर्थेऽन्यपदार्थे वृत्तिर्मत्वर्थश्च नित्ययोगे विद्यत
इति नित्ययोगोऽत्र वेदितव्यः । नित्यं द्रव्यमाश्रित्य ये वर्तन्ते ते गुणा इति । पर्यायाः पुनः कादाचित्का इति
न तेषां ग्रहणं । तेनान्वयिनो धर्मा गुणा इत्युक्तं भवति तद्यथा जीवस्यास्तित्वादयः, ज्ञानदर्शनादयश्च । पुद्र-
लस्याचेनत्वादयः रूपादयश्चेति । पर्यायाः पुनः घटज्ञानादयः कपालादिविकाराश्च । आह्राजोक्तः परिणामशब्दः
असरुन्न तु तस्यार्थो वर्णितः तस्मादुच्यता कः परिणामः ? इति-

तद्भावः परिणामः ॥ ४१ ॥

अथवा गुणा द्रव्यादर्शानरभूता इति केषांचिदर्शनं, तर्हि भवतः सम्मत ! नेत्याह—यद्यपि कथंचि-
च्छपदेशादिभेदहृत्पेक्षया द्रव्यादन्ये तथापि तद्व्यतिरेकात्तत्परिणामाच्चानन्ये । यदेव स उच्यतां क. परिणाम
इति ? । तन्निष्क्यार्थमिदमुच्यते, तद्भावः परिणामः ।

धर्मादीनां येनात्मना भवनं सः तद्भावः परिणामः ॥ १ ॥ धर्मादीनि द्रव्याणि येनात्मना
भवति स तद्भावः तस्य परिणाम इत्याह्वयायते ।

तत्स्वरूपं व्याख्यातं ॥ २ ॥ तस्य परिणामस्य स्वरूपं व्याख्यातं । क ? धर्तनापरिणाम
क्रिया इत्यत्र ।

स द्विवाऽनादिरादिर्माश्च ॥ ३ ॥ स एव परिणामो द्विधा भिद्यते । अनादिरादिमाश्चेति ।

तत्रानादिर्धर्मादीनां गत्युपग्रहादिः । न हेतुदस्ति धर्मादीनि द्रव्याणि प्राक्, पश्चान्न्युपग्रहादिः । प्राप्ता
गत्युपग्रहादिः पश्चाद्धर्मादीनि इति, किं तर्हि ! अनादिरेषां संबन्धः । आदिर्माश्च बाह्यमन्यपापादितोत्पादः ।
अत्रान्ये धर्माधर्मकालाकारोऽनु अनादिःपरिणामः आदिमान् जीवपुद्गलेषु इति वदन्ति तदयुक्तं । कुतः ?
सर्वद्रव्याणामनापापमकत्ववत्त्वं, अन्यथा नित्याभावप्रसंगात् । कथं तर्हि माशं ?

नयद्रव्यवशात्सर्वत्र तदुभयसिद्धिः ॥ ४ ॥ द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयद्रव्यविक्षायशात्, सर्वेद्रु-
धर्मादिद्रव्येषु स उभयः परिणामोऽवसेय । अथ तु विशेष धर्मादिषु चतुर्षु द्रव्येष्वत्यतपरोक्षेभ्यनदिरादि-
मांश्च परिणाम आगमगम्यः जीवपुद्गलेषु कथञ्चित्प्रत्यक्षगम्येषु ।

इति तत्त्वार्थवार्तिके व्याख्यानालंकारे पंचमोध्यायः ॥

अथ पद्योऽध्यायः ।

आह—अत्रैवपदार्थो व्याख्यात इदानीं तदनतरोद्देशभागाच्चपदार्थो व्याख्येय इति ततस्तत्प्रति-
स्पर्धमिदमुच्यते—

कायवाङ्मनःकर्मयोगः ॥ १ ॥

कायादीनामितरेतरयोगलक्षणो द्वंद्वः ॥ १ ॥ कायश्च वाक्च मनश्च कायवाङ्मनासि इती-
रेतरयोगे द्वद्वः ।

वाङ्मनसः प्रसंग इति चेन्न बहुषु तदभावात् ॥ २ ॥ स्यादेतद्वाङ्मनसमिति प्राप्नोतीति तत्र
कि कारणं बहुषु तदभावात् । द्वयो हि सविधितेन बहुषु न भवति । कायवाङ्मनसां कर्म कायवाङ्मनस्क
र्मेति । कृतमिक 'स.' इति सत्त्वं, कायादय शब्दा व्याख्यातार्था ।

कर्मशब्दस्यानेकार्थत्वे क्रियावाचिनो ग्रहणमिहान्यस्यासंभवात् ॥ ३ ॥ कर्मशब्दोऽने-
कार्थं काचित्कर्तुरीप्सितमेव वर्तते यथा घटे करोतीति । क्वचिपुण्यापुण्यवचनः यथा कुशलाकुशलं
कर्मेति । क्वचिच क्रियावचनं यथा उच्छेपणमवक्षेपणमाकुचन प्रसारण गमनमिति कर्माणीति । तत्रेह
क्रियावचिनो ग्रहणं । कुतः । अन्यस्यासंभवात् । तत्कथमिति चेदुच्यते—

न कर्तुरीप्सिततमस्येतरस्योभयस्य च विवक्षासंभवात् ॥ ४ ॥ कर्तुं क्रियाया आनुमिद्यतन
कर्म तत्त्रिविधं निर्वर्त्य विकार्यं प्राप्यं चेति श्रितयमपि कर्तुरन्यत् । तत्र यदि कायादीनां कर्तृत्वं कर्मान्यद्वाच्यं,
नचातोऽन्यसूत्रग्रहीतमस्ति । अथ कर्मत्वं कायादीनां कर्ताऽन्यो वाच्यः । न चासौ सगृहीतोऽस्ति । अथ
युगपत्कर्तृत्वं चेष्टित तच्चासंभवात् असत् । तस्मात्कर्तुरीप्सिततम नेह परिगृह्यते ।

नापि पुण्यापुण्यलक्षणद्वयसूत्रस्य सामर्थ्यात् ॥ ५ ॥ नापीह पुण्यापुण्यलक्षणं कर्म गृह्यते
कुतः । उत्तरसूत्रसामर्थ्यात् । यदि पुण्यापुण्यलक्षणमिह गृह्यते, स आस्रव शुभ. पुण्यस्येत्युत्तरसूत्रारभो-
नर्पक स्यात् ।

कर्तुरीप्सिततमं वात्मन कर्तृत्वात् ॥ ६ ॥ अथवा सामर्थ्यं सन्निहितं इहात्मा कर्ता तस्य कर्तु-
रीप्सिततमत्वात्पारिभाषिकं कर्म गृह्यते ।

कर्त्रादिसाधनेष्विच्छातो विशेषोऽध्यवसेयः ॥ ७ ॥ कर्मशब्दस्य कर्त्रादिषु साधनेषु सभवात्
स्वेच्छातो विशेषोऽध्यवसेयः ।

धीर्मान्तरायज्ञानावरणक्षयोपशमापेक्षेणात्मनामपरिणामः पुद्गलेन स्वपरिणामं व्यत्ययेन च निक्षय-
व्यवहारन्यापेक्षया त्रियत इति कर्मकरणप्रशस्ताविवक्षायां कर्तृधर्माप्यारोपे सति स परिणामः । कुशल-
मकुशलं च द्रव्यभावरूपं करोतीति कर्म । आत्मनः प्राधान्यविवक्षायां कर्तृत्वे सति परिणामस्य करणत्वे
पपत्ते । बहुलापेक्षया क्रियतेऽनेन कर्मैवपि भवति । साध्यसाधनभावानभित्ताया स्वरूपावस्थिततत्त्वकथ-
नात् कृति कर्मैवपि भवति । एव शेषकारकोपपत्तिश्च योग्याः ।

योगशब्दस्यापि तथैव ॥ ८ ॥ तेनैव प्रकारेण योगशब्दस्यापि कर्त्रादिसाधनसंभवो योग्यः ।

त्रैविध्यानुपपत्तिरात्मपारिणामाविशेषादिति चेन्न पर्यायविवक्षाव्यापाराद्रूपादिवत् ॥ ९ ॥
स्यान्मत योगस्य त्रैविध्य नापचयेत् कुत ? आमपरिणामाविशेषात् । आत्मा हि निरवयवद्रव्य तत्परिणामो
योग सोऽविशिष्ट इति तन्न, किं कारण पर्यायविवक्षाव्यापाराद्रूपादिवत् । यथा घटस्यैकत्वमजहत्तत्त्वभुरादि
करणसंबन्धनशाद्रूपादिपरिणामभेद । तथात्मन एकत्वेऽपि पर्यायभेदात् योगस्य भेदो ज्ञेय ।

चक्षुरादिग्रहणनिमित्तत्वाद्द्रुपाध्यवसायस्येति चेन्नात्माभेदेऽपि कायादीनां पूर्वकृतक-
र्मापादितसामर्थ्योपलंभात् ॥ १० ॥ स्यादेतद्युज्यते घटस्य रूपादिभेद ध्वक्साय । कुत ? चक्षुरा-
दिग्रहणनिमित्तत्वात् । ग्रहणभेदाद्दि लोके प्राग्भेदो दृष्ट न तथात्मन इति, तन्न किं कारण ? आत्माभेदे-
ऽपि कायादीनां पूर्वकृतकर्मापादितसामर्थ्योपलंभात् । तद्यथा पुद्गलविपाकिनः शरीरानामकर्मण उदयापादिते
कायवाङ्मनोऽर्गणान्यतमालम्बने सति वीर्यांतरायमत्यक्षराचारणक्षयोपशमापादिताभ्यतरवाङ्मन्विधिसामिध्ये
वानूपरिणामाभिमुख्यस्यात्मन प्रदेशपरिस्पन्दो वायोग । अन्वतरवीर्यांतरायनोऽद्रिप्रावरणक्षयोपशमा मकमन
उपलम्बिसन्निधाने पूर्वोक्तबाह्यनिमित्तालम्बने च सति मन् परिणामाभिमुखस्यात्मन प्रदेशपरिस्पन्दो मनोयोग ।
वीर्यांतरायक्षयोपशमसद्भावे च औदारिकादिसत्ताविककायवर्गणान्यतमालम्बनापेक्षात्प्रदेशपरिस्पन्द काययोग-
यदि क्षयोपशमलम्बित्वरन्वन्तरहेतु क्षये कथं ? क्षयेऽपि हि सयोगकेनलिन त्रिविधो योग इष्यते । अथ क्षय-
निमित्ताऽपि योग कल्प्यते अयोगकेवलानां सिद्धानां च योग प्राप्नोति ? नैव दोष क्रियापरिणामिन आत्मन
स्त्रिविधवर्गणालम्बनोपक्ष प्रदेशपरिस्पन्द । सयोगकेनलिनो योगविधिर्विद्यते, तदाह्वनभावात् उत्तरेषां
यागविधिर्नास्ति ।

अनेकांताच्च लावकादिवत् ॥ ११ ॥ यथा देवदत्तस्य जातिकुलरूपसञ्चालक्षणसम्बन्धावविशेषा-
देकत्वमजहत्त बाह्योपकरणसंबन्धोपनीतभेदत्वान्कपावकादिपर्यायानास्व दत्त- स्यादेकत्व स्यादेनेकत्वमित्यने-
कान्तस्तथा प्रतिनियतक्षायोपशमिक-शरीरादिपर्यायार्थोदशा स्यात्त्रैविध्य योगस्य, अनादिपारिणामिकाम्प्र-
न्यार्थादिशात्स्यादैकविध्यमित्यनेकात् । ततो नापमुपालम्ब ।

ध्यानं योग इति चेन्न तस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १२ ॥ स्यादेतदध्यान योगशब्दार्थं न काय-
वाङ्मनस्कर्मैति तन्न किंकारण ? तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । युजे समाधिबचनस्य योग । समाधि ध्यानमित्य-
नर्थान्तर स तु वक्ष्यते । इहाह्वनप्रतिपादनार्थत्वात् त्रिविध क्रियायोग इत्युच्यते ।

समुदाये योगव्यपदेशप्रसङ्ग इति चन्व प्रत्येकं चावपपरिसमाप्तेः ॥ १३ ॥ स्यान्मत यथा
गर्गा शत दण्ड्यतामिति अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवति न प्रत्येक दण्डयन्ति । कुत ? समुदाये वाक्य-
परिसमाप्ते, तथा कायवाङ्मनस्कर्मसमुदाये योगव्यपदेश प्रसक्त इति चेन्न किंकारण ? प्रत्येक वाक्यपरि-
समाप्ते । यथा देवदत्तजिनदत्तगुह्यता भोग्यतामिति भुजि प्रत्येक परिसमाप्यते । तथा योगव्यपदेशोपि
प्रत्येकं त्रिषु कर्मसु वदितव्य ।

अत्राह्वान्युपेय आहितत्रैविध्या क्रियायोग इति प्रकृत इदानीं निर्दिश्यतां विंशत्येन आत्मन इत्युच्यते
योग योगशब्दाभिपय सत्सारिण पुरुषस्य प्रयोगस्त्रिविध —

स आत्मवः ॥ २ ॥

कायवाङ्मनस्कर्मात्मव इत्यस्तु लघुत्वादिति चेन्न योगाप्रत्यारूपानात् ॥ १ ॥ स्यान्मत
कायवाङ्मनस्कर्मात्मन इत्यस्तु सूत्र, कुत लघुत्वादिति तन्न किं कारण ? योगाप्रत्यारूपानात् । योगशब्दो
हि आगमे प्रसिद्ध, तस्यार्थो प्रयाख्यात स्यात् ।

कायवाङ्मनस्कर्मात्मव आत्मव इति चेन्न सर्वयोगात्मवप्रसंगात् ॥ २ ॥ अथ मतमेत-
त्कायवाङ्मनस्कर्मात्मव योग आत्मव इत्येकरूपं कर्तव्यत्वात् सति तच्छब्दस्याप्यवचनात्, योगनिर्माणस्य चा
करणत्वं निर्देशश्च लघुर्भवति, योगशब्दार्थेऽप्यारूपानात् भवति इति । तन्न किं कारण ? सर्वयोगात्मवप्र-

सज्ञात् । केवलिसमुदात्तकाले हि दण्डकपाटप्रतरलोकपूर्णयोगस्याप्यासन्नत्रं प्रसज्येत । अस्त्रासन्नत्व को दोषः ? सूक्ष्मयोगत्व तत्रेष्यते तन्निमित्तश्च बन्धोऽल्पः, तद्विपरीतता प्राप्नोति । अपि च वर्गाणालम्बन निमित्तो योग आसन्नः इष्यते, नच दण्डादियोगस्तदालम्बनहेतुः, तस्मादस्यासन्नत्व नेष्यते । यद्येवं दण्डादिन्यापारकाले नासन्नत्वादबन्धकत्व प्राप्नोति इष्यते च बन्धः ? नैव दोषः । न दण्डादियोगनिमित्तो बन्धः किं तर्हि ? कायवर्गणानिमित्तः आत्मप्रदेशपरिरपन्दास्ति तन्निमित्तस्तत्र बन्धः ।

एकयोगेऽपि तत्प्रयोजनकारणात्तदभसन्न इति चेन्न योगविभागकरणसामर्थ्यात्तत्प्रतीतिः ॥ ३ ॥ यथा केवलिनः सत्त्वपीद्वियेषु तदध्यापारत्, इन्द्रियजकर्मबन्धाभावः तथा दण्डादियोगे सत्यापि तत्पूर्वकबन्धाभावात् आसन्नत्वमस्य । योगविभागत्रेदकयोगेऽपि व्यावर्तत इति तन्न किं कारण ? योगविभागकरणसामर्थ्यात्तत्प्रतीतिः । सति हि योगविभाग लक्ष्ययोगः स आसन्नो भवति नान्य इत्ययमर्थो ऽवगन्तुं शक्यते तेनान्योऽपि योगोऽस्तीति सूच्यते । एकयोगे पुनः सति तस्यार्थस्याप्रतीतिः सर्वस्य योगस्यासन्नत्वं प्रसज्यत एव । अथासन्नविधानं कुतो भवति ?

तत्प्रणालिकया कर्मासन्नवादासन्नविधानम् ॥ ४ ॥ सन्नित्वाद्यद्वारं तदासन्नणकारणात् आसन्न इत्याख्यायते । तथा योग्यप्रणालिकया आत्मनः कर्म आसन्न इति व्यपदेशमर्हति ।

कपायविलम्बस्य तदुपश्लेष आर्द्रवस्त्ररेणुवत् ॥ ५ ॥ यथार्द्रवातः सभान्ताद्वातानोतं रेणुमुपादत्ते, तथा कपायतार्द्र आत्मा योगानीत कर्म सर्वप्रदेशैर्गुह्यते । यथा बानिष्टताय विण्डोऽम्भसि प्रक्षित अम्भः समन्तादात्मसात्करोति । तथा सकपायो जीवो योगानीत कर्म समन्तादादत्ते ।

आह कर्म द्विविधं पुण्य पाप चेति तस्य किमविशेषणं योगः आसन्नगणहेतुराहेस्विदीक्ष कश्चित्प्रति- विशेष इत्यत्रोच्यते-

शुभः पुण्यस्याऽशुभः पापस्य ॥ ३ ॥

प्राणातिपातात्तदभाषणवधर्चितनादिरशुभः ॥ १ ॥ प्राणातिपातादत्तादानैर्गन्धुनप्रयोगादिरशुभः काययोगः । अनृतभाषणपुरुषासन्नवचनादिरशुभो वायुयोगः । वधर्चितनेर्ष्यासूयादिरशुभो मनोयोगः ।

ततोऽनंतविकल्पादन्यः शुभः ॥ २ ॥ तस्मादनंतविकल्पादशुभयोगादन्यः शुभयोग इत्युच्यते । तथा अहिंसाऽस्तयब्रह्मचर्यादि शुभकाययोगः । सत्यहितमिताभिषणादिः शुभो वायुयोगः । अर्हदादिभक्ति तपोरुचिश्चतुर्विनयादिः शुभो मनोयोगः । आह्राऽसख्येयलोकत्वाद्ध्यवसायावस्थानानां कथमनंतविकल्पत्व ? इत्युच्यते । अनन्तानतपुद्गलप्रदेशप्रचितज्ञानावरणनीर्यांतरायदेशसर्षघातिद्विविधस्पर्धकाक्षयोपशमादेशाद्योगप्रयत्यानन्तं । अनन्तानतप्रदेशकर्माधानकारणाद्वा, अनन्तानतनानाजीवनिपयभेदाद्वा नन्तं । यथा योगस्य शुभाशुभमत्तम् ? ।

शुभाशुभपरिणामनिर्वृत्तत्वाच्छुभाशुभव्यपदेशः ॥ ३ ॥ शुभपरिणामनिर्वृत्तो योग शुभः । अशुभपरिणामनिर्वृत्तश्चाशुभः इति कथ्यते । न शुभाशुभकर्मकारणत्वेन । यद्येवमुच्यते शुभयोग एव न स्यात् शुभयोगस्यापि ज्ञानावरणादिबन्धहेतुत्वाभ्युपगमात् ।

पुनात्यात्मानं पूयतेऽनेनेति वा पुण्यं ॥ ४ ॥ कर्मणः स्वातन्त्र्यविवक्षाया पुनात्यात्मानं प्रीणयतीति पुण्यं । पारतन्त्र्यविवक्षायां करणत्वेोपपत्तेः पूयतेऽनेनेति वा पुण्यं तत्सद्वेद्याद्युत्तरत्र वक्ष्यते ।

तत्प्रतिद्वंद्विरूपं पापं ॥ ५ ॥ तस्यपुण्यस्य प्रतिद्वंद्विरूप पापमिति विज्ञायते । पाति रक्षत्यात्मानं यस्माच्छुभपरिणामादिति पापाभिधानं तदसद्वेद्याद्युत्तरत्र वक्ष्यते ।

जभयमपि पारतन्त्र्यहेतुत्वाद्द्विश्लेषमिति चेन्नैष्टानिष्टानिमित्तभेदात्तत्सिद्धेः ॥ ६ ॥ आत्मनः यथा निगच्छस्य कनकमयस्य स्वतन्त्रीकरणं फल इत्यमिद्विशेषः । तथा पुण्यं पापं चात्मनः

पारतंत्र्यनिमित्तमविशिष्टमिति नात्र संकल्पभेदो युक्त इति तन्न, किं कारणं ? इष्टानिष्टनिमित्तभेदात्-
 त्तिद्वेः । यदिष्टगतिजातिशरीरैर्द्विषविषपादिनिर्वर्तकं तत्पुण्य । अनिष्टगतिजातिशरीरैर्द्विषविषपादिनिर्वर्तकं
 यत्तत्पापमित्यनयोरेवं भेदः । तत्र शुभो योग पुण्यस्यास्त्वयः । अशुभः पापस्य ।

शुभपरिणामस्य घातिकर्मनिमित्तत्वात्तदनिर्देश इति चेन्नैतरपुण्यपापापेक्षत्वात् ॥ ७ ॥
 स्यादेतच्छुभः पुण्यत्वेत्यनिर्देशः अगमको निर्देशः अनिर्देशः कुत ? घातिकर्मबधस्य शुभपरिणामहेतुत्वा
 दिति तन्न किं कारणं ? इतरपुण्यपापापेक्षत्वात् । अघातिकर्मसु पुण्य पाप चापेक्षेदमुच्यते कुतः ? घातिकर्म-
 बंधस्य स्वविषये निमित्तत्वात् । अथवा नैवमनधारणं क्रियते शुभः पुण्यस्यैवेति कथं तर्हि ? शुभ एव
 पुण्यत्वेति तेनाशुभ पापस्यापि हेतुरित्यविरोधः । यद्येन शुभः पापस्यापि भवति अशुभ पुण्यस्यापि भवती
 त्यभ्युपगमः कर्तव्यः, सर्वोत्कृष्टस्थितानां उत्कृष्टकेशहेतुकरत्वात् । उक्तं च-

सव्यद्विदीण मुक्कस गोदुउकस सफिलेसण ।

विपरीदे दु जघण्णो आयुमतिगवज्जेमसाण ॥ इति

ततः सूत्रद्वयमनर्थकमिति । नानर्थकं अनुभागबध प्रत्येतदुक्तं । अनुभागबधो हि प्रधानभूतः
 तीक्ष्णमित्तत्वात्सुखदुःखविपाकस्य । तत्रोत्कृष्टविशुद्धपरिणामनिमित्तः सर्वशुभप्रकृतीनामुत्कृष्टानुभागबधः ।
 उत्कृष्टसंज्ञेशपरिणामनिमित्तः सर्वाशुभप्रकृतीनामुत्कृष्टानुभागबधः । उत्कृष्टं शुभपरिणामः । अशुभज-
 घन्यानुभागबधहेतुत्वेऽपि भूयसः शुभस्य हेतुरिति शुभः पुण्यस्यैवमुच्यते । यथास्पापकारहेतुरपि बहूपकार-
 सद्भावादुपकार इत्युच्यते । एवमशुभ पापस्यैवपि । उक्तं च-

शुभपगदीण विसोधिप तिच्चमसुहाणसकिलेसण ।

विपरीदे दु जघण्णो अणुभागो सव्यपगदीण ॥ इति

आह किमयमास्त्र सर्वससारिसमानफलारम्भहेतुराहोस्वित्कश्चिदस्ति विशेष इत्यत्रोच्यते-

सकपायाकपाययोः सांपरायिकेर्थापथयोः ॥ ४ ॥

आस्रवस्योभयस्वामिः कृत्वाद्द्वयीमसिद्धिः ॥ १ ॥ उभौ-आस्रवस्य स्वामिनौ सकपायोऽकपाय-
 क्षेति । तस्यास्रवस्यानयेऽपि स्वामिनाहोविध्यकल्पनया द्वयीप्रसिद्धिरवसेया । कोऽत्र कपायः ?
 कपत्यात्मानमिति कपायः ॥ २ ॥ क्रोधादिपरिणामः कपति हिनस्त्याह्यानं कुगतिप्रापणा-
 दिति कपायः ।

कपायवद्वाश्लेषहेतुत्वात् ॥ ३ ॥ अथ वा यथा कपायो गैयप्रोधादिः श्लेषहेतुस्तथा क्रोधादिरत्या-
 त्मनः कर्मश्लेषहेतुत्वात्कपाय इत्युच्यते । सह कपायेण वर्तते इति सकपायः । न विद्यते कपायांस्यत्यक-
 पायः । सकपायश्चाकपायश्च सकपायाकपायौ तयोः सकपायाकपाययोः ।

समन्तात्पराभव आत्मनः संपरायः ॥ ४ ॥ कर्मभिः समन्तादात्मनः परामयोऽभिभवः संप-
 राय इत्युच्यते ॥

तत्रप्रयोजनं सांपरायिकं ॥५॥ तत्रप्रयोजनं कर्म सांपरायिकमित्युच्यते यथा ऐंद्रमहिकमिति ।
ईरणादीर्घा योगगतिः ॥ ६ ॥ ईरणादीर्घाद्ये व्यः । ईरणादीर्घा योगगतिरिति यावत् । तद्वा-
 रकनीर्षापथः । सा ईरणादि पन्था यस्य तदीर्षापथं कर्म । सांपरायिकं च ईरणादि च सांपरायिकेर्थापथे तयोः
 सांपरायिकेर्थापथयोः यथा सख्यमभिसंबन्धो भवति । सकपायस्यात्मनः सांपरायिकस्य कर्मण आस्रवो भवति ।
 अकपायस्य ईर्षापथयेति । तद्यथा-सांपरायः कपाय इत्यर्थः । मिथ्यादृष्ट्यादीनां सूत्रसंपरायांतानां कपायोदये
 ऽपि तच्छीलत्परिणामानां योगवशादानात् कर्म भावेनोपश्लिष्यमाण आर्द्रचर्माश्रितरेणुवत् स्थितिमापद्यमान
 संपरायिकमित्युच्यते । उपशातक्षीणकपाययोः योगिनश्च योगवशादुपात्तकर्मकपायाभावाद्द्विधामाये शुष्क-
 पतितलोष्ठवत् अनन्तरसमयवर्तमानगीर्षापथमित्युच्यते ।

अजायादित्युभयत्र पूर्वनिपातप्रसंग इति चेन्नातिबहुवक्तव्यतया तयोरभ्यर्हित-
त्वात् ॥ ७ ॥ स्यादितदकषायशब्दस्येयापथशब्दस्व चाजायदिति पूर्वनिपातः प्राप्नोति ? तन्न किं कारण !
अतिबहुवक्तव्यतया तयोरभ्यर्हितत्वात् सकषायशब्दस्य सापरायिकशब्दस्य चाभ्यर्हितत्वमिति पूर्वनिपातो
भवति । यदि सापरायिकशब्दो बहुवक्तव्यः तस्य के भेदाः ? इत्यत्रोच्यते

॥ इंद्रियकषायान्नतक्रियाः पंचचतुःपंचपंचविंशतिसंख्याः पूर्वस्य भेदाः ॥५॥

इंद्रियादय उक्तलक्षणा द्वंद्वविषयाः ॥ १ ॥ इंद्रियादीनामुक्तलक्षणानां द्वंद्वो वेदितव्य ।
इंद्रियाणि च कषायाश्च अन्नतानि च क्रियाश्च इंद्रियकषायान्नतक्रिया इति स चायं द्वंद्व इतरेतरयोगलक्षण
इति बहुवचन भवति ।

पंचादीनां संख्याशब्दानां संख्यया वृत्तिः ॥२॥ पंचादीनां संख्याशब्दानां संख्याशब्देन सह
वृत्तिर्दृष्टव्या पंचाधिका विंशतिः पंचविंशतिः । पंच च चत्वारश्च पंच च पंचविंशतिश्च पंचचतुःपंच-
पंचविंशतिः सा संख्या येषां ते पंचचतुःपंचपंचविंशतिसंख्याः ।

पूर्वशब्दो व्यवस्थावचनः ॥३॥ अयं पूर्वशब्दो व्यवस्थावचन अतीतसूत्रे प. प्राङ्निर्दिष्टस्तस्मैति ।
भिद्यते इति भेदाः ॥ ४ ॥ परस्परतो भिद्यते विशिष्यंते इति भेदा प्रकार इत्यर्थः ।

यथासंख्यमभिसंबंधो व्याख्यानतः ॥ ५ ॥ यथासंख्यमभिसंबंधोऽत्र दृष्टव्यः । कुतः ? व्या-
ख्यानतः । पंचेन्द्रियाणि चत्वारः कषायाः, पंचान्नतानि पंचविंशति क्रिया इति ।

इंद्रियादीनामात्मनोऽनन्यत्वान्यत्व प्रत्यनेकांत ॥ ६ ॥ इंद्रियादीनामात्मन अनन्य-
त्वान्यत्व प्रत्यनेकांतो वेदितव्य । तद्यथा—अनादिपारिणामिकचेतन्यद्रव्यार्थादेशादिद्वियादीनां भेदाभा-
दनन्यत्व । कर्मोदयक्षयोपशमनिमित्तपर्यायार्थादेशाद्वेदोपपत्तं स्यादन्यत्वम् । इंद्रियादिनिवृत्तौ द्रव्यावस्थानाश्च
स्यादन्यत्व तत एव पर्यायभेदात्पंचादिसंख्यानिर्देश उपपन्नो भवति । तत्र पंचेन्द्रियाणि स्पर्शादीन्मुक्तानि ।
क्रोधादयः कषाया अनन्तानुभवादिनिकल्प्य वक्ष्यते । हिंसादीन्व्यन्नतानि प्रमत्तयोगाः प्राणभ्यपरोपण
हिंसोत्थेवमादिलक्षणानि वक्ष्यते । पंचविंशति क्रिया उच्यते—

सम्यक्त्वमिध्यात्वप्रयोगसमाधानैर्यापथक्रियाः पंच ॥ ७ ॥ तत्र चैत्यगुरुप्रवचनगुजादि
लक्षणा सम्यक्त्ववर्धिनी क्रिया सम्यक्त्वक्रिया । अन्यदेवतास्त्वनादिरूपा मिध्यात्वहेतुका प्रवृत्तिर्मिध्यात्व-
क्रियाः । गमनागमनप्रवर्तन कायादिभिः प्रयोगक्रिया । वीर्यातरायज्ञानावरणक्षयोपशमे सति अगोपागो-
पदंभादात्मनः क्लायकात्मनोयोगनिर्हीतसमर्षपुद्गलग्रहण वा सयतस्य सतः अविरतिं प्रत्यभिमुख समादान-
क्रिया । ईर्यापथकर्मनिमित्ता ईर्यापथक्रिया । एता पञ्चक्रियाः ॥

प्रदोषकायाधिकरणपरितापप्राणातिपातक्रियाः पंच ॥ ८ ॥ क्रोधावेशात्प्रादोषिकी क्रि-
या सा क्रोधस्वभाविकेति क्रोधग्रहणेनैव गृहीते पीनरुक्तमिति चेन्न । क्रोधनिमित्तत्वात् । क्रोधो हि
प्रदोषंहेतु, अत कार्यकारणभेदादपीनरुक्तम । निमित्तनैमित्तिकभेदाच्च । इष्टद्वारविचहरणादीनिमित्तादि-
नापि पिशुनस्वभावत एव कुप्यति । तथा दृष्टिविषादयश्च । उक्तञ्च—

अणिमित्तमेव कोई कम्मस्सव सगदो कसायाण ॥

उदय उभेदि जीवो च्चदइव महम्मह पम्बे ॥

तथा भृगुलोहिततीव्रलोलजिह्वैर्दृशार्दूलवृत्तीर्निर्गर्हितैः भुजगैश्च सर्वैरजातरोधैः समरूपाण्यसतां
विचेष्टितानि इत्यनिमित्त क्रोध निमित्तवान्प्रदोष । प्रदुष्टस्य सतोऽभ्युपगम कायिकी क्रिया । हिंसोप-
करणदानादाभिकरणक्री क्रिया । दुःखोत्पत्तितत्रत्मात्पारितापिकी क्रिया । आयुरिन्द्रियषष्ठप्राणानां वियोगक-
रणप्राणातिपातिनी क्रिया एता पञ्चक्रिया ।

दर्शनस्पर्शनप्रत्ययसंपंतानुपातनाभोगक्रियाः पंच ॥ ९ ॥ रागार्द्राकृतत्वात्प्रमादिनः रमणीयरूपबलो-
कनाभिवायो दर्शनक्रिया । प्रमादवशात्सृष्ट्यसचेतनानुबंधः स्पर्शनक्रिया । ननु इंद्रियग्रहणादेव सिद्धि-
र्शनग्रहणमनर्थकमिति नैप दोषः । पूर्वैर्द्रियविज्ञानग्रहण । इह त-पूर्वपरिस्पंदग्रहण । अपूर्वोधिकरणोत्पादा
नात्प्राप्त्ययिकी क्रिया । स्त्रीपुरुरपशुमन्वातिदेशेऽनर्मलोत्सर्गकरण समान्तानुपातक्रिया । अप्रमृष्टादृष्टभूमौ
कायादिनिक्षेपोऽनाभोगक्रिया । एता. पंचक्रियाः ।

स्वहस्तनिसर्गविदारणाज्ञान्यापादनानाकांक्षाक्रियाः पंच ॥ १० ॥ या परेण निर्वर्त्या
क्रियां स्वय करोति सा स्वहस्तक्रिया । पापादानादिप्रवृत्तिविशेषाभ्यनुज्ञान निसर्गक्रिया । आलस्याद्वा प्रदास्त-
क्रियाणामकरण पराचरितसात्र्यादिप्रकाशनं विदारणक्रिया । यथाकामाज्ञामावश्यकादियु चारित्रमोहोद-
यात्कर्तुमशक्नुवतोऽन्यथाप्ररूपणादाज्ञान्यापादिका क्रिया । शास्त्र्यालस्याभ्यां प्रवचनोपदिष्टविधिकर्तव्य
तानादरोऽनाकांक्षा क्रिया । सा एताः पंचक्रियाः ।

आरंभपरिग्रहमायाभिध्यादर्शनामत्याख्यानक्रियाः पंच ॥ ११ ॥ छेदनभेदनविघ्नसनादि-
क्रियापद्वं, अन्येन वारभे क्रियमाणे प्रहर्ष आरंभक्रिया । परिग्रहाविनाशार्था पारिमाहिकी क्रिया । ज्ञानदर्शना
दियु निकृतिर्वचनं मायाक्रिया । अन्य मिध्यादर्शनक्रियाकरणकारणाविष्टं प्रशंसतिदिभिर्दृश्यति यथा
साधु करोषीति सा मिध्यादर्शनक्रिया । संयमवातिकर्मोदयनशादनिवृत्तिप्रत्याख्यानक्रिया ।

इंद्रियकपायाव्रतानां क्रियास्वभावानतिवृत्तेः क्रियावचनेनैव गतत्वात्प्रपंचमात्रसंग इति
चेन्ननेकांतात् ॥ १२ ॥ स्यान्मत्तं इंद्रियकपायाव्रतान्यपि क्रियास्वभावानि ततस्तेषां क्रियाग्रहणेन
ग्रहणादनर्थकमुपादानं, सति चोपादाने प्रपंचमात्रव प्रान्नोतीति तत्र किं कारणं ?—अनेकांतात् । नायमे-
कांतः इंद्रियकपायाव्रतानि क्रियास्वभावान्येवेति, कुतः ? नामस्थापनाद्रव्येन्द्रियकपायाव्रतेषु परिस्पंदाभावात् ।
यतो नाभेदियादौ न क्रियासित नाममात्रत्वात् । स्थापनायां च न मुख्यक्रियासित तदेवेदमिति वाग्युद्धिप्रवृ-
त्तिमात्रनिमित्तत्वात् । द्रव्ये च प्रच्युतेन्द्रियकपायाव्रतक्रियापरिणामे अनागतैन्द्रियकपायाव्रतक्रियापरिणा-
माभिमुखे वा सांप्रतिसेन्द्रियकपायाव्रतानामभावान्न परिस्पंदात्मिका क्रियासित । अथवा नापेयकांतः,
इंद्रियकपायाव्रतानि क्रियास्वभावान्येवेति कुतः ? आदेशवचनान् । द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायार्थिकप्राधान्यतः
इंद्रियकपायाव्रतानां स्यात् क्रियास्वभावान्ऽनतिवृत्तिः । पर्यायार्थिकगुणभावे द्रव्यार्थिकप्राधान्यात्स्यात्क्रियास्व-
भावानतिवृत्तिरिति । किं च—

शुभेतरास्त्रचपरिणामाभिमुखत्वात् इंद्रियकपायाव्रतानां द्रव्यास्त्रवत्त्वात् ॥ १३ ॥ शुभेतरास्त्रच
परिणामाभिमुखत्वादिन्द्रियकपायाव्रतानां द्रव्यास्त्रत्वं, भावास्त्रवः कर्मादानं तच्च पंचविंशतिक्रियाभिरास्त्रसति
कर्मैवेतदर्थमिन्द्रियकपायाव्रतचनम् ।

नया प्रतिहातविरोधात् ॥ १४ ॥ नया एतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणं ? प्रतिहातविरोधान् । यत्प्रति-
हातं कापनाम्बनस्कर्मायोग आस्त्र इति तद्विरुध्यते । द्रव्यास्त्रव इत्यभ्युपगमान् । कार्यकारणक्रियाकाल्यप
विषये ज्ञापनार्थं वा । निमित्तनेमित्तकविशेषज्ञापनार्थं (तर्हि) पृथगिन्द्रियादिग्रहणं क्रियते तस्मिन्सात्त्विकः
सृष्ट्यसात्त्विकः हिनस्त्वादपश्च क्रिया आद्य इमाः पुनस्तत्प्रभावाः पंचविंशतिक्रिया सत्त्वैतेषु त्रिषु प्राथ्येषु
परिणामेषु भवंति—यथा मुर्छा कारण परिग्रहः कार्यं तास्मिन्सनि पारिमाहिकी क्रिया । व्यासरक्षणविनाश
संस्करादिदृष्ट्या । तथा क्रोधः कारण प्रदोषश्च कार्यं तास्मिन् सति प्रदोषिका क्रिया । मानः कारण
कार्यमप्रगतिः तस्यां सत्यामूर्त्तिपरिकरणोत्पादनस्वात्प्रापरी क्रिया । माया कारण कार्यं कुट्टिक्रिया तस्यां
सत्यां ज्ञानदर्शनचरित्रेषु मायाप्रवृत्तिक्रिया । प्राणतिगतः कारण कार्यं प्राणतिगतिर्वा क्रिया । मृत्पादा-
दात्तादानात्प्रवचनार्थिण कारण कार्यमसंयमेऽदात्तादात्ताभ्यामिदृशी क्रिया एवमित्येवमिति बोधं ।

वधा गौरवमेकं न खंडमुडादीनां गोद्रव्याणां विशेषक गोप्रत्ययाभिधानहेतुत्वात् तथा भाव सप्रत्ययाभिधानहेतुत्वात् न तीव्रादीनां विशेषक इति ? तन्न किं कारणं ? बुद्धिविशेषव्यापारात्, बौद्धेयं व्यापार तीव्रादिपरिणामानां विशेषक. कथं ?-

भावद्वैविध्यात् ॥ ९ ॥ द्विविधो हि नोद्रव्याणां भाव परिस्पदरूपः इतरथ । तत्रापरिस्पदो द्रव्याणां अस्तित्वाभावेनादिः । परिस्पदरूपस्तु व्ययोत्पादात्मकः भादिमान् । तत्र योऽपरिस्पदः स सामान्यमात्रगतोभावः नासौ तीव्रादीनां विशेषक । यस्तु कायादिक्रियालक्षणो भावः स फायादि-मत्वस्य युगपत्तीव्रादीनां च विशेषकः कायवाह्यनस्कर्योगाधिकारान् सोऽयं विशेषः बौद्धव्यापारात् विभाव्यते । अथवा भाववचनात् आत्मनोऽन्यतिरेकात् तीव्रादीनामपि भावसिद्धिः । किं च—

भावभूयस्त्वात् ॥ १० ॥ असद्व्येयलोकपरिणामा हि भावा एकेकमिन्नपि कयायादिपरिणामे ततो भावबहुत्वोपपत्तेः युगपदसभवात् एकस्य भावस्य, अयुक्त सवध. इत्यवबोधयते, योपि स्वन्मत्साऽयं भावः एकः तथापि बौद्धाद् व्यापारात्सवधः ।

वीर्यस्यात्मपरिणामत्वात् पृथग्रहणमिति चेन्न तद्विशेषवतो व्यपरोपणादिपञ्चास्रवफलभेदज्ञापनार्थत्वात् ॥ ११ ॥ स्यान्मत पृथग् वीर्यग्रहणमनर्थक । कुत ? आत्मपरिणामत्वात्, जीवाधिकरणस्य हि परिणामो वीर्यमधिकरणग्रहणेनैव गृह्यत इति ? तन्न किं कारणं ? तद्विशेषवतो व्यपरोपणादिपञ्चास्रवादि-ज्ञापनार्थत्वात् । वीर्यवतो हि आत्मनः तीव्रतीव्रतरादिपरिणामविशेषो ज्ञायते ।

तथा च तीव्रादिग्रहणसिद्धिः ॥ १२ ॥ तेन प्रकरणे तथा आस्रवफलभेदज्ञापनेनेत्यर्थः । तीव्रादीनां पृथग्रहणं सिद्धं भवति । इतरथा हि जीवाधिकरणस्वरूपत्वात् तीव्रादीनां पृथग्रहणमनर्थकं स्यात् ।

तन्निमित्तत्वाच्छरीराद्यानत्यसिद्धिः ॥ १३ ॥ कार्यभेदेनावश्यं कारणभेदपूर्वेण भवितव्यं । उक्ताश्चानंता आस्रवभेदा अनुभागनिकल्पात् ततः सत्कार्यमात्मनः शरीराद्यानत्यसिध्यति । कार्यनत्य च कारणानत्यस्यानुमानं । अत्राह अधिकरणमुक्त तत्स्वरूपमनिर्ज्ञातमतस्तदुच्यतामिति तत्र भेदप्रतिपादनद्वारेण अधिकरणस्वरूपनिर्ज्ञानार्थमिदमुच्यते—

अधिकरणं जीवाजीवाः ॥ ७ ॥

उक्तलक्षणा जीवाजीवाः ॥ १ ॥ जीवानामजीवानां च लक्षणा व्याख्यात पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं ?

पुनर्वचनमधिकरणविशेषज्ञापनार्थं ॥ २ ॥ पुनर्वचनं क्रियते अधिकरणविशेषज्ञापनार्थं । जीवानामधिकरण इत्यर्थविशेषो ज्ञापयितव्य इति । कः पुनरसौ हिंसायुपकरणमात्र ।

द्विवचनप्रसंग इति चेन्न पर्यायाणामधिकरणत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् मूलपदार्थयोर्द्वैत्वात् जीवश्चाजीवश्च जीवाजीवाविति द्विवचनं प्राप्नोतीति ? तन्न किं कारणं ? पर्यायाणामधिकारत्वात् । न जीवाजीवसामान्यमधिकरणत्व विभर्ति किं तर्हि पर्याया. येन केनचित् पर्यायेण विशिष्टं द्रव्यं अधिकरणमित्याख्यायते ततो बहुवचनं न्यायप्राप्तं ।

जीवाजीवाधिकरणमित्यस्तु लघुत्वादिति चेन्न वृत्तिद्वयेष्वभिप्रेतार्थगत्यभवात् ॥ ४ ॥ स्यादेतत् जीवाजीवाधिकरणमित्येतत्सूत्रमस्तु कुत ? लघुत्वादिति तन्न किं कारणं ? वृत्तिद्वयेष्वभिप्रेतार्थगत्यभवात् । अत्र द्वितयी वृत्तिः स्यात् जीवाजीवावेनाधिकरणं जीवाजीवयोर्वाधिकरणं जीवाजीवाधिकरणमिति न तावत्सामान्यधिकरण्यलक्षणा वृत्तिरुपपत्तेः जीवाजीवत्वविशेषणविशिष्टाधिकरणमात्रप्रतिपत्तेः आस्रवविशेषज्ञापनभावात् अभिप्रेतार्थगत्यभवात् । नापि भिन्नाधिकरणा वृत्तिः युज्यते तयोराधारमात्रप्रतिपत्तेः अभिप्रेतत्वात्स्रवविशेषार्थगत्यभवात् इति । न च तयोराधिकरणं व्यतिरिक्तमुपद्रव्यते तस्मादस्तु तयोराद्य एव पाठः । अथ जीवाजीवाधिकरणं कस्य ? आस्रव. प्रकृतं तस्येवमित्यव्ययते । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ? न कर्तव्य. अर्थ-

बशाद्धिभक्तिपरिणामोपपत्तेरास्त्रवस्येत्यभिसंबन्धः । यथोक्तानि देवदत्तस्य गृहाणि आमत्रयस्त्रेन देवदत्तमिति अर्थबशाद्धिभक्तिपरिणामो भवति । एवमिहाप्यधिकरण जीनाजीवो कस्य ? आस्त्रवस्येत्यभिसंबन्धोऽर्थबशाद्धेदि तस्य । सद्बुभयमधिकरण दशप्रकार त्रिपलवणक्षारमधुकाम्लस्नेहाग्निदु प्रयुक्तकायवाच्यनोयोगभेदान् । किं मेतावन्नेव भेद आहोस्ति कश्चिदन्योऽप्यस्ति । अस्तीत्याह—यद्येव आद्यस्यैव तावद्भेद कथ्यतामित्यत्रोच्यते—

आद्यं संरंभसमारंभारंभयोगकृतकारितानुमतकपायविशेषैस्त्रि- स्त्रिस्त्रिश्चतुश्चैकशः ॥ ८ ॥

आद्याग्रहणं सामर्थ्यात् सिद्धेरिति चेन्न विस्वष्टार्थत्वात् ॥ १ ॥ स्वान्त आद्यग्रहणमनर्थकं कुत सामर्थ्यात् सिद्धे । किं पुन सामर्थ्यं ? वक्ष्यमाणानतरसूत्रे परवचन तेनाद्यमिदं विज्ञायत इति तन्न किं कारणं ? विस्वष्टार्थत्वात् । अनुमानिके हि सति तत्रत्ये प्रतिपत्तेर्गौरव स्यात् ।

प्रयत्नविशेष संरंभः ॥ २ ॥ प्राणव्यपरोपणादिषु प्रमादवत प्रयत्नविशेष संरंभ इत्युच्यते ।

साधनसमभ्यासीकरणं समारंभः ॥ ३ ॥ साध्याया क्रियाया साधनानां समभ्यासीकरणं समाहारं समारंभ इत्याख्यायते ।

प्रक्रम आरंभः ॥ ४ ॥ प्रशब्दस्यादिकर्मणि प्रवृत्ते आदौ क्रम प्रक्रम आरंभ इति विज्ञायते । ओञ्च आदिकर्मणो द्योतनत्वात् ।

तत्त्वकथनात् सर्वे भावसाधनाः ॥ ५ ॥ संरंभण संरंभ, समारंभण समारंभ, आरंभण आरंभ, इति ।

व्याख्यातार्थो योगशब्दः ॥ ६ ॥ योगशब्दस्यार्थो व्याख्यात कायवाच्यनस्कर्म्मयोग इति ।

कृतवचनं स्वातंत्र्यमतिप्रचर्य ॥ ७ ॥ स्वातंत्र्यविशिष्टेनात्मना यत्प्रादुर्भावितं तत्कृतमित्युच्यते ।

कारिताभिधानं परप्रयोगापेक्षं ॥ ८ ॥ परस्य प्रयोगापेक्ष्यं सिद्धिमापद्यमानं कारितमिति कथ्यते ।

अनुमतशब्दं प्रयोजकस्य मानसपरिणामदर्शनार्थं ॥ ९ ॥ यथा मौनव्रतिकश्चक्षुष्मान् पश्यन् क्रियमाणस्य कार्यस्याप्रतिपेधात् अभ्युपगमात् अनुमता । तथा कारयिता प्रयोक्तृत्वात् तत्समर्थाचरणावहितमन परिणाम अनुमतेत्यगम्यते ।

अभिहितलक्षणाः कपायाः ॥ १० ॥ कपायाणां लक्षणमाभिहितकथयत्मानं, अतः कपाया इति ।

विशिष्यते विशिष्टिर्वा विशेषः ॥ ११ ॥ विशिष्यतेऽर्थोऽर्थोतरादिति विशेषः । अथवा विशिष्टिर्वा विशेषः ।

तस्य प्रत्येकमभिसंबन्धः ॥ १२ ॥ स विशेषशब्दं प्रत्येकमभिसंबन्धते—संरंभविशेषं समारंभविशेषं इत्यादि ।

विशेषैरिति निर्देशानुपपत्तिः क्रियापदाभावात् ॥ १३ ॥ यथा देवदत्तेन भुक्त पाणिना कृतमिति क्रियाप्रयोगे सति कर्तृकरणनिर्देश उपपद्यते न तथेह क्रियापदमस्तीति विशेषैरिति निर्देशो नोपपद्यते ?

न वा वाक्यशेषापेक्ष्यत्वात् ॥ १४ ॥ नैव दोषः । किं कारणं ? वाक्यशेषापेक्ष्यत्वान्, क्रियापदमत्रोपस्थित्यते । संरंभसमारंभारंभयोगकृतकारितानुमतकपायविशेषैर्भिद्यते इति । अप्रयुक्तत्रियापेक्षा हि कारकविवक्षा दृश्यते शक्यत्वात् खड्गं प्रविशतिपिडीमिति यथा ।

अधिकृताभिसंबंधाद्वा ॥ १५ ॥ अथवाधिकृतो भेदशब्द पूर्वस्य भेदा इत्यत स इहाभिसवध्यत इति तदपेक्ष कारकनिर्देशो वेदितव्य ।

त्रिस्त्रिस्त्रिचतुरिति सुजंतायां यथाक्रममभिसंबंधः ॥ १६ ॥ एते त्रयस्त्रिंशत्तद्वत्तुशब्दश्च सं-
भादिभि यथाक्रममभिसवध्यते सुजता सरभसमारभारभास्त्रय योगास्त्रय कृतकारितानुमतास्त्रय
कपायाश्चत्वार इत्येतेषा गणनाभ्यावृत्ति मुचा चोत्पत्ते ।

एकश इति वीप्सार्थनिर्देश ॥ १७ ॥ एकशब्द वीप्सार्थयोजन 'सख्यैकाद्वीप्सायां' इति शसु
एकमेक त्र्यादीन् भेदान्नयेदित्यर्थ ।

सरंभादित्रयस्यादौ वचन वस्तुत्वात् ॥ १८ ॥ सरभादित्रयमिद वस्तु वस्तुतद्भेदेहेतुवाच्
इतरेषां, अतोस्यादौ वचनं क्रियते ।

योगादीनामानुपूर्ववचनं पूर्वापरविशेषणत्वात् ॥ १९ ॥ योगादीनामानुपूर्ववचन क्रियते
कुतः * पूर्वापरविशेषणत्वात् । तस्मात् क्रोधादिचतुष्टयकृतकारितानुमतभेदात् कायादियोगाना सरभसमारभा
रभा विशेष्या. प्रत्येक पट्त्रिंशद्विकल्पा । तत्र सरभस्तावच् क्रोधकृतकायसरभ मानकृतकायसरभ माया-
कृतकायसरभ लोभकृतकायसरभ । क्रोधकारितकायसरभ मानकारितकायसरभ मायाकारितकायसरभ
लोभकारितकायसरभ । क्रोधानुमतकायसरभ मानानुमतकायसरभ मायानुमतकायसरभ लोभानुमतका-
यसरभश्चेति द्वादशधा सरभ । क्रोधकृतकायसमारभ मानकृतकायसमारभ मायाकृतकायसमारभ लोभकृत-
कायसमारभ । क्रोधकारितकायसमारभ मानकारितकायसमारभ मायाकारितकायसमारभ लोभका-
रितकायसमारभ । क्रोधानुमतकायसमारभ मानानुमतकायसमारभ मायानुमतकायसमारभ लोभानुमत-
कायसमारभश्चेत्येव समारंभेपि द्वादशधा । क्रोधकृतकायारभ मानकृतकायारभ. मायाकृतकायारभ
लोभकृतकायारभ । क्रोधकारितकायारभ मानकारितकायारभ मायाकारितकायारभ. लोभकारितकाया-
रभ । क्रोधानुमतकायारभ मानानुमतकायारभ मायानुमतकायारभ लोभानुमतकायारभश्चेत्येवमारंभेपि
द्वादशधा एते सपिंडिता कायविकल्पा पट्त्रिंशत् । उक्त च—

सरभो द्वादशधा क्रोधादिकृतादिकायसयोगात् ।

आरभसमारभो तथैव भेदास्तु पट्त्रिंशत् ॥ १ ॥ इति ।

तथा चाह्वानसंपोरपि प्रत्येक पट्त्रिंशत् । त एते सपिंडिता जीवाधिकरणस्त्रयभेदा, अष्टोत्तर-
शतसख्या भवति ।

चशब्द क्रोधादेविशेषोपसग्रहार्थ ॥ १० ॥ चशब्द क्रियते क्रोधादीनां विशेषाणा उपसग्र-
हार्थ । तेनानतानुबन्धप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसञ्जलनयोडशकपायभेदान् द्वानिंशदुत्तरचतु शतगणना विकल्पा
वेदितव्या । कथमेयां, आस्रगवमिति चिदुच्यते—

सरंभादीनां क्रोधाद्याविष्टपुरुषकर्तृकाणां तदनुत्तरजनाधिकरणभावो नीलीपटवत् ॥ २ ॥
यथा नील्या प्रक्षिप्त पट नील्यनुरजनाजीली भवति तथा सरंभादिक्रियाणामनतानुबन्धादिकरायाभिष्टाना-
मनुरजनाऽर्जायाधिकरणत्व सिद्ध । निरूपितनिरूप्याशाघादधिकरणाद्ब्रह्मक्षणस्य सापराधिकनिमित्तविरुद्धदोषस्य
भेदप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते—

निर्वर्तनानिक्षेपसंयोगानिसर्गा द्विचतुर्द्वित्रिभेदाः परं ॥ ९ ॥

निर्वर्तनादीनां कर्मसाधन भावो वा ॥ १ ॥ एते निर्वर्तनादय शब्दा कर्मसाधना वेदितव्या-
निर्वर्त्यते इति निर्वर्तना । निक्षिप्यत इति निक्षेप । सद्युग्यतेऽसौ संयोग । निसृग्यतेसौ निसर्ग इति ।
अथ— निर्वर्तनादौ निर्वर्तना निक्षिप्यति निक्षेपः . संयक्ति संयोगः . निसृज्यते निसर्ग इति ।

सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन चाधिकरणसंबन्धः ॥ १ ॥ अधिकरणशब्दोऽनुवर्तते तस्येह सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन वाभिसंख्या दृश्यते । यदा कर्मसाधना एते शब्दास्तदा सामानाधिकरण्येन संबन्धः । निर्वर्तनेन अधिकरणमित्यादि । यदा तु भावसाधनास्तदा वैयधिकरण्येन निर्वर्तना-निक्षेपसयोगानिसर्गलक्षणा भावाः परमधिकरणं विशिष्यतीति अर्थाह्वयमाणक्रियापदोपेक्षया कर्मनिर्देशः । निर्वर्तना निष्पादना, निक्षेपः स्थापना, सयोगो मिश्रभावा, निर्गमः प्रवर्तन ।

द्विचतुर्द्वित्रिभेदा इति षट्पूर्वोऽन्यपदार्थनिर्देशः ॥ ३ ॥ द्वौ च चत्वारश्च द्वौ च प्रत्यश्च द्विच-
तुर्द्वित्रयः ते भेदाः एषा ते द्विचतुर्द्वित्रिभेदाः इति द्वद्वगमोऽन्यपदार्थं प्रत्येत्यव्यः ।

परवचनमनर्थकं पूर्वत्राद्यवचनात् ॥ ४ ॥ परवचनमनर्थकं युक्तं । पूर्वत्राद्यवचनात् ।

अस्मिन् सति पूर्वत्राद्यवचन अनर्थकं अर्थापत्तिसिद्धेः ॥ ५ ॥ अस्मिन् परवचने सति पूर्व-
सूत्र आद्यवचनमनर्थकं । कुत ? अर्थापत्तिसिद्धेः ।

अर्थापत्तिरनैकात्मिकीति चेन्न प्रयासमात्रत्वात् ॥ ६ ॥ स्यादेतत् अर्थापत्तिरनैकात्मिकी इत्य-
प्या हि असति मेधे शृष्टिर्नास्तायुक्ते अर्थादापन्न मति मेधे वृष्टिरस्तीति । सत्यपि मेधे फदाचिद्दृष्टिर्नास्ता-
त्यर्थापत्तिरनैकात्मिकीति ? तन्न किं कारणं ? प्रयासमात्रत्वात् । प्रयासमात्रमेतत् अर्थापत्तिरनैकात्मिकीति ।
अहिंसार्थं इत्युक्ते अर्थापत्त्या हिंसार्थं इति न सिध्यति ? सिध्यत्येव । असति मेधे च वृष्टिरियुक्ते सति मेधे
च वृष्टिरियुक्ते सति मेधे वृष्टिरित्यत्रापि सत्येव मेधे इति नास्ति दोषः ।

असंबन्धार्थत्वादिति चेन्न निवर्त्याभावात् ॥ ७ ॥ स्यादेतत् असति परशब्दे असंबन्धार्थमिदं
स्यात् ततः सन्बन्धं परशब्दोपादानमिति ? तन्न किं कारणं ? निवर्त्याभावात् । किमन्यत्रियमस्ति येनेदम-
तन्त्र स्यात् ? ननु सारभादिक जीवाधिकरणं निवर्त्यमस्ति न तस्य सन्बन्धादाद्यजीवाधिकरणं सन्बन्धादि-
विशिष्टमिति । ततः परिशेषान् अजीवधिकरणमेवेदमिति व्यर्थं परवचन एतेन प्रकृत्याचित्रं प्रत्युक्तं ।
केन ? निवर्त्याभावात् इत्यनेन न हि निवृत्त जीवाधिकरणं य प्रकृत्येन जीवाधिकरणं निवर्त्येत ।

इष्टयाचित्रमिति चेन्नात एव ॥ ८ ॥ स्यादेतत् इष्टयाचित्रशब्द इति यथा पर धाम गत इति
इष्ट धाम गत इति ? तन्न किं कारणं ? अत एव । कुत एव निवर्त्याभावात् इत्येव निमनित । अस्मिन् सति
निवर्त्ये इष्टयाचित्रशब्दोऽर्थवान् स्यात् ।

नचाऽन्यार्थत्वात् ॥ ९ ॥ नचानर्थकं कुत अन्यार्थत्वात् परशब्दोपमवार्थं सारभादिष्योऽन्यत्
निर्वर्तनादीयर्थं निर्वर्तनादीनामप्यामपरिणाममज्ञानात्तीराधिकरणपरिणामाविति विश्रयित । अप्या उक्तमेतत्
निष्पद्यार्थत्वादिति ॥

इष्टार्थसंभवायादा ॥ १० ॥ अत्रा इष्टार्थः, तेन परशब्देन समव्याख्यने । कः पुनरिष्टार्थ इति
चेदुच्यते—

निर्वर्तनाधिकरणं द्विविधं मूलोत्तमभेदात् ॥ ११ ॥ अर्थाधिकरणं निर्वर्तनात्तदुत्तमं द्वेषा
व्यवसिद्धे । कुतः ? मूलोत्तमभेदात् । मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरणं उत्तरगुणनिर्वर्तनाधिकरणं चेति । तत्र मूल
पचरिप्राप्ति शरीराणि पाह्नम प्राणायानाथ । उत्तरं काष्ठपुष्पाचित्रकर्मादि ।

निक्षेपधतुर्थाऽमृत्युवेषशाद् ममार्जनसहस्रानामोऽभेदात् ॥ १२ ॥ निक्षेपधतुर्था निषेधे कुतः ।
अमृत्युवेषशाद् ममार्जनसहस्रानामोऽभेदात् अमृत्युवेषधितनिक्षेपधिकरणं दुःप्रकृतनिक्षेपधिकरणं सहस्राना-
निक्षेपाधिकरणं अनामोऽनिक्षेपाधिकरणं चेति ।

सयोगो द्विधा भक्त्यानापकरणभेदात् ॥ १३ ॥ सयोगो द्विधा विभज्यते । कुतः ? भक्त्याना-
पकरणभेदात् । भक्त्यानापयोगाधिकरणानुपकरणमयोगाधिकरणं चेति ॥

निसर्गस्त्रिधा कायादिभेदात् ॥ १४ ॥ निसर्गस्त्रिधा कल्प्यते कुतः ? कायादिभेदात् । कायनि-
सर्गाधिकरण वाङ्निर्गोधिकरण मनोनिर्गोधिकरण चेति । आह-आहितत्रैविध्यानतपर्यायः काय
वाङ्मनसा परिणामः आस्रवशब्दाभिलाष्यः किमसौ सकलसापराधिकार्जनहेतुरेकध्वेन प्रणिधीयमान ?
नेत्युच्यते कश्चित् कस्याचित् कुतश्चित् कायिकादिव्यापाराविशेषे सति यस्मान्नियमेनैव-

तत्प्रदोपनिह्वमात्सर्यांतरायासादनोपघाता ज्ञानदर्शनावरणयोः ॥ १० ॥

ज्ञानकीर्तनानंतरपनभिव्याहरतौतः पैशून्यं प्रदोषः ॥ १ ॥ मन्वादिज्ञानपचकस्य मोक्षप्रापण
प्रति मूलसाधनस्य कीर्तने कृते कस्य चित् अनभिव्याहार अतःपैशून्यपरिणामो यो भवति स प्रदोष
इति कथ्यते ।

पराभिसंधानतो ज्ञानव्यपलापो निह्व. ॥ २ ॥ यत्किञ्चित् परनिमित्तमभिसंधाय नास्ति
न वेष्टीत्यादिज्ञानस्य व्यपलपन वचन निह्व इत्युच्यते ॥

यावद्यथावद्देयज्ञानाप्रदानं मात्सर्यं ॥ ३ ॥ कुतश्चित् कारणत् आत्मना भावितज्ञान दानार्ह-
मपि योग्याथ यतो न दीयते तन्मात्सर्यं ॥

ज्ञानव्यवच्छेदकरणं अंतरायः ॥ ४ ॥ कल्पेणात्मना ज्ञानस्य व्यवच्छेदकरणमंतराय इति
भण्यते ।

वाकायाभ्यां ज्ञानवर्जनमासादनं ॥ ५ ॥ कायेन वाचा च परप्रकाशज्ञानस्य वर्जनमासादन
वेदितव्यं ।

मशस्तज्ञानदूषणमुपघातः ॥ ६ ॥ स्वमतेः कल्पमभावाद्युक्तस्याप्युक्तमप्रतीतेः दोषोद्भावन दूष-
णमुपघात इति विज्ञायते ॥

आसादनमेवेति चेन्न सतोविनयाद्यनुष्ठानात् ॥ ७ ॥ स्वादेतत् एव सति उपघात आसादन
मेव प्राप्नोति ? तत्र किं कारणं ? सतो विनयाद्यनुष्ठानात् । सतो हि ज्ञानस्य विनयप्रकाशनादिगुणकीर्त-
नानुष्ठानमासादन । उपघातस्तु ज्ञानमज्ञानमेवेति ज्ञाननाशाभिप्राय इत्यपमनयोर्भेदः । तदित्यनेन किं प्रतिनि
दिश्यते ?

तदिति ज्ञानदर्शनप्रतिनिर्देश ॥ ८ ॥ तदित्यनेन ज्ञानदर्शने प्रतिनिर्दिश्यते तयो प्रदोपनिह्व
मात्सर्यांतरायासादनोपघाताः तत्प्रदोपनिह्वमात्सर्यांतरायासादनोपघाता इति । कथं पुनरप्रकृतयोरसशब्दित
योस्तदित्यनेन परामर्शः स्यात् ?-

सामर्थ्यात्तदभिसंज्ञकः ॥ ९ ॥ सामर्थ्यात्तयोर्ज्ञानदर्शनयो अभिसंज्ञक्यो भवति । किंसासर्प्यात्
ज्ञानदर्शनवरणयोरान्त्व इति वचनसामर्थ्यात्तत्प्रदोषादय इति संबंधं कियते । अथ ज्ञानदर्शनवस्तु तस्मा-
धनेषु च का प्रतिपत्तिस्तदासादनप्रदोषादयश्च तत्त्वदोषादिग्रहणेनैव गृह्यते तन्निमित्तत्वात् ।

तुल्यास्त्रवत्वादेकत्वमिति चेन्न वचनविरोधात् ॥ १० ॥ स्यान्मत तुल्यास्त्रत्वादनयोरेकत्वं
प्राप्नोति । तुल्यकारणानां हि लोके एकान् दृष्टमिति ? तत्र किं कारणं ? वचनविरोधात् । यदि तुल्यास्त्र-
त्वात् ज्ञानदर्शनारणयारेक्यं ननु कठारिसयोगविभागतुल्यहेतुत्वात् वचनसाधकदूषकत्वाविशेषे यत्रोप-
दिष्टस्तत्रासाधकत्वाद्बचनविरोधः । अथ तुल्ययोगि वचन स्वपक्षस्य साधक, परपक्षस्य दूषकमेवेति न
साधकदूषकधर्मयोरैकत्वमिति मतं ननु युक्तं तुल्यहेतुत्वादेकत्वमिति । तद्धि न

दृष्टागमव्याघातात् ॥ ११ ॥ दृष्टागमव्याघाताच्च नैतदुक्तं यत् तुल्यहेतुकानां एकत्वं तस्य प्राप्ति-
डादितुल्यहेतुकानां घटशरावादीनां नानात्व व्याहृत्य इति दृष्टव्याघातः । प्रधानतुल्यनिमित्तानां महद
हकारादीनामविद्यातुल्यप्रत्ययानां पुण्यापुण्यानेव्यसस्फारादीनां चतुष्टयसन्निवृत्तीविशिष्टकारणरूपदिज्ञान-
सुरन्दु रादीनां चैकत्वमित्यागमव्याघातः ।

आवरणाभावे साहचर्यात् ॥ १२ ॥ आवरणाल्यतसक्षय केवलिनो युगपत् केवलज्ञानदर्शनयोः साहचर्यं, भास्करे प्रतापप्रकाशासाहचर्यवत् । ततश्चानयोस्तुल्यास्त्वत्य युक्त ।

इतरत्र क्रमवृत्तिर्जलसमवेताग्निप्रतापप्रदीपमकाशवत् ॥ १३ ॥ इतरस्मिन् सावरणे ज्ञानदर्शनयोः क्रमेण वृत्तिः, यथा जलसमवायिनोऽग्नौ प्रताप एव न प्रकाश । प्रदीपस्य च प्रकाश एव न प्रताप । तथा छन्नस्यस्य च यदा ज्ञानोपयोग न तदा दर्शनोपयोग ।

अतीतानागतयोर्दर्शनाभावस्तद्वृत्तनाभावादिति चेन्न निरावरणत्वात् ॥ १४ ॥ स्यान्मतनास्त्यतीतेऽनागत च दर्शनं, कुत ? तद्वृत्तनाभावात् । अस्पृष्टे विषये च ज्ञानमुत्पद्यते स्पृष्टे विषये च दर्शनं न ह्यतीतानागतयोः विनष्टानुपपन्ने सत्यसत्त्वात् स्पृष्टत्वविषयत्वे स्यात् इति । तत्र ज्ञानमेव दर्शनमिति केवलिनोऽतीतानागतदर्शित्वमयुक्तं । तत्र किं कारणं ? निरावरणत्वात् । यथा भास्करस्य निरस्ताघनपटलावरणस्य यत्र प्रकाशस्तत्र प्रताप यत्र च प्रतापस्तत्र प्रकाश । तथा निरावरणस्य केवलिभास्करस्याऽऽविलम्बमाहाम्य विभूतिविशेषस्य यत्र ज्ञान तत्रावश्य दर्शनं यत्र च दर्शनं तत्र च ज्ञान । किं च—

तद्द्रष्टृत्वे ॥ १५ ॥ यथा हि असद्भूतमनुपदिष्टं च जानाति तथा पश्यति किमत्र भवतो हीयते । किं च—

विकल्पत् ॥ १६ ॥ यथा द्रष्टृत्वे विषये च सावरणस्योपदेशाभावे न ज्ञानमस्ति केवलिनोपि किं तद्भवति । तथा सावरणस्य विषये स्पृष्टे च दर्शनप्रवृत्ते न केवलिनस्तद्भवति इति सिद्धं केवलिनस्त्रिकाशलोचर दर्शनं । भवतु तावन्निरावरणत्वात् केवलिनोऽतीतानागतयोर्दर्शनप्रवृत्तिरविज्ञानिन सावरणस्य कथं दर्शनमित्यत्रोच्यते—

करणनिरपेक्षक्षयोपशमशक्तिविशेषयोगादवधिज्ञानिन ॥ १७ ॥ यथाप्यवधिज्ञानिन आपरणमस्ति तथाप्यवधिदर्शनावरणक्षयोपशमविशेषस्य करणनिरपेक्षत्वात् केवलदर्शनवत् अनुपदेशपूर्वकप्रवृत्ते अतीतानागतयोर्स्पृष्टानुपपत्त्येव अत्रधिदर्शनं प्रवर्तते ।

मनःपर्ययदर्शनमप्यस्त्विति चेन्न कारणाभावात् ॥ १८ ॥ यथावधिज्ञान दर्शनपूर्वकं तथा मन पर्ययज्ञानेनापि दर्शनपुरस्सरेण प्रवृत्तव्यमिति चेन्न किंकारणं ? कारणाभावात् । न मन पर्ययदर्शनावरणमस्ति दर्शनावरणचतुष्टयोपदेशात् । तदभावात् त क्षयोपशममाभाव तन्निमित्तमनःपर्ययदर्शनोपयोगाभाव । किं च—

परकीयमन प्रणालिकया तदधिगमात् ॥ १९ ॥ मन पर्ययज्ञान स्वविषयेऽवधिज्ञानवत् न स्वमुखेन वर्तते । कथं तर्हि ? परकीयमन प्रणालिकया । ततो यथा मनातीतानागतानर्थोद्धितयति न तु पश्यति तथा मन पर्ययज्ञानपि भूतमविष्यती वेत्ति न पश्यति । वर्तमानमपि मनोविषय विशेषाकारेण प्रतिपद्यते तत सामान्यपूर्वकवृत्त्यभावान्न मन पर्ययदर्शनाभाव । अलमतिप्रसंगिन्या कथया प्रकृतमस्तूपते ।

भिन्नास्तृत्वं वा प्रदोषादीनां विषयभेदाद्भेदसिद्धे ॥ २० ॥ अथवा भिन्नास्तृत्वं ज्ञानत्वज्ञानदर्शनावरणयोर्वेदितव्यं । कुत प्रदोषादीनां विषयभेदाद्भेदसिद्धे । ज्ञानविषया हि प्रदोषादयो ज्ञानावरणस्यास्तृत्वा । दर्शनविषयाश्च दर्शनावरणस्येति । अपि चाचार्योपाध्यायप्रबन्धीकत्वाकालाप्ययनश्रद्धाभावात्प्रसात्सात्यानादार्थप्रव्रणतीर्थोपरोधवद्भुतुतगर्वमिष्योपदेशवद्भुतुतानमानस्वपक्षपरिग्रहपडितत्वस्वपक्षपरिग्रहावावद्प्रलापो सूत्रादासाध्यपूर्वकज्ञानाधिगमशास्त्राविक्रियप्राणातिपातादय ज्ञानावरणस्यास्तृत्वा । दर्शनमा सार्थोतरायनेऽतोत्पाठनेन्द्रियप्रबन्धीकत्वं शिरीरावायतत्वापितादिवाशयनाल्लस्यनास्ति कथपरिग्रहसम्पत्तिरूपकुतीर्थप्रशासाप्राणव्यपरोपणयतिजनजुगुप्सादयो दर्शनावरणस्यास्तृत्वा इत्यस्ति आस्तृत्वे भेद । यथा अनयोः कर्मप्रकृतोरास्तृत्वे भेदस्तथा—

दुःखशोकतापाक्रंदनवधपरिदेवनान्यात्मपरोभयस्थानान्यसद्वेद्यस्य ११

पीडालक्षणः परिणामो दुःखं ॥ १ ॥ विरोधिद्वयोपनिपातामिलपितवियोगानिष्ठनिष्ठुरश्रवणा
दिबाह्यसाधनापेक्षादसद्वेद्योदयादुत्पद्यमान. पीडालक्षण परिणामो दुःखमित्याख्यायते ।

अनुग्राहकसंबंधविच्छेदे वैकृत्यविशेष शोकः ॥ २ ॥ अनुग्राहकस्य बाधवादेः सधधविच्छेदे
तद्गताशयस्य चिंताखेदलक्षण परिणामो वैकृत्यविशेषो मोहकर्मविशेष शोकोदयोपेक्ष. शोक इत्युच्यते ।

परिवादादिनिमित्तादाविलातःकरणस्य तीव्रानुशयस्तापः ॥ ३ ॥ परिवादः परिभवः
परुषवचनश्रवणादिनिमित्तापेक्षया कलुपात.करणस्य तीव्रानुशयः परिणामः ताप इत्यभिधीयते ।

परितापजाश्रुपातप्रचुरविलापाद्यभिष्यक्तं क्रंदनमाक्रंदनं ॥ ४ ॥ परितापानिमित्तेनाश्रु-
पातप्रचुरविलापेनागविकारादिना चाभिन्यक्त क्रंदनमाक्रंदन प्रत्येत्य ।

आयुरिन्द्रियवलप्राणावियोगकरणं बधः ॥ ५ ॥ भवधारणकारणस्यायुषः रूपादिग्रहणनिमित्तानां
इन्द्रियाणां कायादिवर्णालबनवलस्योच्छ्वासलक्षणस्य च प्राणस्य परस्परवियोगकरण बध इत्यवधार्यते ।

संज्ञेशप्रवणं स्वपरानुग्रहाभिलाषविषयमनुकंपाभ्रायं परिदेवन ॥ ६ ॥ संज्ञेशपरिणामाळे-
बन स्वपरानुग्रहाभिलाषविषय अनुकंपाप्रचुर परिदेवनामिति परिभाष्येत ।

दुःखजातीयत्वात् सर्वेषां पृथग्वचनमिति चेन्न कतिपयविशेषसंबंधेन तज्जात्याख्या-
नात् ॥ ७ ॥ स्यान्मत शोकादयो हि सर्वे दुःखजातीया, ततो दुःखग्रहणादेव सिद्ध पृथगेषां वचनमन-
र्थकमिति ? तन्न किं कारण ? कतिपयविशेषसंबन्धेन तज्जात्याख्यानात् यथा गौरित्युक्ते अनिर्ज्ञातविशेषे तत्र-
त्तिपादननार्थं खडमुडशुक्लरूपाण्युपादानं क्रियते । तथा दुःखविषयास्त्रमासहृयेयलोकभेदसमवात् दुःख-
मित्युक्ते विशेषानिर्ज्ञानात् कतिपयविशेषानिदर्शनेन, तद्विवेकप्रतिपत्तिः कथं स्यादिति शोकाण्युपादानं क्रियते ।
एते खन्वपि विषय सुपरिग्रहीता भवन्ति । येषु लक्षणं प्रपचक्षेति ।

कथंचिदन्यत्सौपपत्तेश्च ॥ ८ ॥ यथा मृषिडघटकपालादीनां मूर्तिमद्रूपद्रव्यार्थादेशात् स्यादनन्यत्व ।
प्रतिनियतसंस्थानादिपर्यायादेशात् स्यादन्यत्व । तथा दुःखशोकतापाक्रंदनवधपरिदेवनानामपीति सामा-
न्यादेशात् स्यादुःखपरिणामादनन्यत्व, प्रत्यर्धनियतहेतुभेदाहिताविशेषदुःखशोकतापाक्रंदनवधपरिदेवनपर्या-
यादेशात् स्यादन्यत्वं ।

दुःखादीनां कर्त्रादिसाधनभावः पर्यायिपर्याययोर्भेदा भेदविवक्षोपपत्तेः ॥ ९ ॥ दुःखा-
दीनां शब्दानां कर्त्रादिसाधनत्वमथसेय । युक्तं ' पर्यायिपर्याययोर्भेदाभेदाविवक्षोपपत्तेः ' । यदा पर्यायिपर्याययो-
र्भेदविनक्षा तदा तस्मात् पिंडवत्तत्परिणामादाभैव दुःखयतीति दुःखमिति कर्तृसाधनत्व । यदा पर्यायिपर्याययो-
र्भेदविवक्षा तदा दुःखयत्यनेनास्मिन्निति वा दुःखमिति कारणादिसाधनत्व वस्तुस्वरूपमात्रकथनान् । दुःखं
दुःखमिति भावसाधनत्व वा । एव शोकादिष्वपि योग्य ।

तदेकांतावधारणेऽनुपपन्नं अन्यतरैकांतसंग्रहात् ॥ १० ॥ कर्त्रादिसाधनत्वं दुःखादीनामे-
कांतावधारणेऽनुपपन्नं । युक्तं ' अन्यतरैकांतसंग्रहात् ' । पर्यायमात्रत्वे तावदसत्यात्मनि विज्ञानादीनां करणादिसा-
धनत्वमयुक्तं कर्तृरभावात् । स्वातंत्र्यशक्तिविशिष्टार्थोपेक्षाणि हि शेषकारकाणि तदभावादाभावमास्तेदेषु ।
कर्तृसाधनत्वमपि वा युक्तं करणादिसाप्यव्यपेक्षाभावात् । न च तेषां विज्ञानादीनां परस्परं प्रति साचिन्व्यमस्ति
युगपदुपजापमानत्वात् सन्धेतरगोविषाणवत् । नाप्यतीतानागतानां वर्तमानं प्रति सहस्यभावोस्ति असत्याद्र-
व्यापुत्रवत् ।

क्षणिकत्वाच्च पूर्वानुभूतस्मरणाभावात् शोकादिपरिणामाभावः ॥ ११ ॥ पूर्वानुभूत-
हि अर्थं विनष्टं चित्तपतः शोकादयो भवति । नच क्षणिकत्वादे स्मरणमस्ति तदभावाच्छोकाय-

भाव । सतानादिति चेन्न तदभावादिस्तुक्तत्वात् । भावसाधनत्वमपि नोपपात्तिकर्म भाववतमतरेण भावस्य श्रुत्यभावात् । द्रव्यमात्रे च क्रियागुणविरहात् पुरुषस्य निगुणव नि क्रियव वा दधानस्य सुखदुःखादिपरिणामप्राप्तिं प्रति कर्तृत्वाभाव । तदभावात् करणादानामप्यभाव । अथ कत्रादि-साधनभाव कल्प्यते न तर्हि निगुणस्य निष्क्रियव चात्मनावतिष्ठत । तथाऽचतनस्यापि दुःखादिपरिणाम प्रति कर्तृत्वाभावात्तुपपन्न । दुःखादाना घटादिचतनस्पदशानात् । यद्यचतनस्यापि दुःखादयोभ्युपगम्येरन् चेतनाचतनयारविशेष स्यात् । नि क्रियरन्वयमानमित्ता पुरुषस्य दुःखादय इति चन्न नि क्रियस्य धर्माधर्मोपार्जनविष्यभावात् त फलानुभवनाभावाच्च ।

तान्यात्मपरोभयस्थानि क्रीडाद्यानिश्चात् ॥ ११ ॥ तानि दुःखादीनि क्रीडाद्यानशात् आत्मपरोभयस्थानि भवति । तद्यथा—यदा क्रोधाद्याविष्ट आत्मा स्वस्मिन् दुःखादाद्युत्पादयति तदा मस्थानि भवति । यदा पुनरीश्वर कृपायवशात् परस्य दुःखादीनि जनयति तदा परस्थानि भवति । यदा तुत्समर्णादय अधमणादिनिरोध वर्तमाना तज्जनितानि क्षुभपासादीनि वाप्नुवति तदोभयस्थानि ।

विद्यादीनामवगमनार्थत्वादिनिर्देश इति चेन्न विदेशचेतनार्थस्य ग्रहणात् ॥ १२ ॥ स्यात्त इम चत्वारो विदय विदतिविदतिविद्यतय अयगमनलाभविचारसद्भावार्था एतेषां कस्यचिदपि सम्रहोऽभिप्रेतस्यार्थस्यागनेरनिर्देश इति तन्न किं कारण ? विदधतनार्थस्य ग्रहणात् । विदे चुरादिष्यतस्य चेतनार्थस्येद वेद्यमिति ।

तदसद्वेद्यमप्रशस्तत्वात् ॥ १३ ॥ तद्वेद्यमसदिति विशेष्यते । कुत ? अप्रशस्तत्वात् । अनिष्टफलप्रादुर्भावकरणत्वादप्रशस्तमित्याख्यायते ।

दुःखाभिधानमादौ प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥ दुःखग्रहणमादौ क्रियते । कुत ? प्रधानत्वात् । कुत पुनरस्य प्राधान्य ? तद्विकल्पत्वात् । इतरेषां किंमतान्त एव विकल्पा ? नव्याह—

शोकादिग्रहणस्य विकल्पोपलक्षणत्वादन्यसग्रह ॥ १५ ॥ इमे शाकादयः दुःखविकल्पा दुःखविकल्पानामुपलक्षणार्थमुपादीयते सतोन्वेषामपि सम्रहो भवति । के पुनस्त ? अशुभप्रयागपरपरिवादपैशु यानुकपाभावपरपरितापनोगोपागच्छदनेऽननाडनत्रासनतर्जनभर्सनतक्षणभिशसनवधनरोधनमर्दनमनराह्नविद्वेडनहेपणकायरीक्षपरनिदा मप्रशशासक्रेषाप्रादुर्भावनायुर्वहमानतानिर्दयःवसरन्व्यपरापणमहारभपरिमहविश्रभो पघातवक्रशीलतापापकर्मजीवित्वानर्थदडविपमिश्रणशतजालपाशवागुरापाजरयत्रोपायसर्जनवलाभियोगशस्त्रप्रधानपापमिश्रभावा । ते दुःखादय आत्मपरोभयस्या असद्व्यस्यस्यत्र वा वेदितव्या ।

स्वतीर्थकरोपदेशविरोधाद्युक्तिरिति चेन्न सर्वथा प्रश्रविनिवृत्ते ॥ १६ ॥ स्यादतत् पदि दुःखाधिकरणमसद्वेद्यहेतु । ननु नामन्यानशनादितप करण दुःखहेतुरिति तदनुष्ठानार्पदेशन स्वतीर्थकस्य विकृद्ध तदविराध च दुःखादीनामसद्व्यास्ययुक्तिरिति ? तन्न किं कारण ? सर्वथा प्रश्रविनिवृत्ते न तावदाहेतस्य प्रश्न उपपद्यत स्वतीर्थकरोपदेशव्याघातप्रसगात् । यस्य क्षणिकत्वात् तस्यापि न पुज्यते । सर्वदुःखशयानामकात्वाभ्युपगम हितादिभत् दानादरप्युच्छात्तः न दुःखहेतुत्वं वादिति । तथैतरपामपि हिंसादीना दुःखहेतुत्वं पापास्तवहतुनाभ्युपगच्छता यमनियमपारपालनविधिवपानुष्ठानदुःखरोपगसत्रक्षचर्यादीनां दुःखहेतुत्वात् तदनुष्ठानविरोधप्रसगान्नापपद्यते प्रश्न । किं च—

द्वेषासमघात् ॥ १७ ॥ यथानिष्टद्रव्यसंपर्काहपोपत्तौ दुःखात्पत्ति न तथा बाह्याभ्यतरतप प्रवृत्तौ धर्मध्यानपरिणतस्य यत्तरनशनकेशलुचनादिकरणकारणापादितकायकृशस्ति द्वेषसमभ । तस्मान्नासद्वेद्यबधोक्ति । क्राधाद्यानशो द्वि तति स्वपराभवदुःखादीनां पापास्तवहतुत्वमिष्ट न केवलाना । किं च—

आहितप्रसादत्वात् ॥ १८ ॥ यथा यत्तिरहितादिकरणकारणाद्यत वादाहितप्रसाद तथायमुपवासादिकरणकारणेष्वहितप्रसाद अनशनादितप करोतीति दुःखाद्यभावात् । किं च—

मायश्चित्तोपदेशात् ॥ १९ ॥ कादाचित्कान्यकारणाभिर्भूतक्रोधादिपरिणामे च सति तदुत्सिस्-
धार्थं प्रायश्चित्तविधानं क्रियते ततः कथमत्र यतेः-अनशनादितपश्चरणे क्रोधादिपरिणामो भवेत् ! किं च-

अनुग्रहबुद्ध्या तव्यापाराद्द्विपाटनवत् ॥ २० ॥ यथा भिषक् कर्णणादीकृतचेताः संयतस्यो-
परि अनुग्रहबुद्ध्या गंडं पाटयंस्तत्र क्रोधाद्यभावात् नापुण्यं बभ्राति । तथा अनादिसंसारिकजातिजरामरणवेद
नाजिघांसं प्रत्यागूर्णो यतिः तदुपाये प्रवर्तमानः स्वपरस्वदुःखहेतुत्वे सत्यपि क्रोधाद्यभावात् पापस्याब्रंथकः ।
किं च-

मनोरत्या सौख्याभिधानात् ॥ १९ ॥ यथा दुःखाभिभूतानामपि संसारिणां यत्र मनोरतिस्तत्र
सौख्यं तथानशनादिकरणस्य यत्तेर्मनोरतिसौख्यसाम्निष्यात् अदोषः । उक्तं च-

पुरे घने वा स्वजने जने वा प्रसादशुभे द्रुमकोठरे वा ।

प्रियांगनाऽकेऽथ शिलातले वा मनोरतिं सौख्यमुदाहरति ॥ १ ॥

इति । यसद्वेयस्यामी प्रयोगाः यथा द्वितीयस्य क आत्मन इत्युच्यते-

**भूतवृत्त्यनुकंपादानसरागसयमादियोगः क्षान्तिःशौचमिति
सद्वेद्यस्य ॥ १२ ॥**

आयुर्नामकर्मोदयवशाद्भवनाद्भूतानि ॥ १ ॥ तासु तासु योनिष्वायुर्नामकर्मोदयवशाद्भवनाद्भूता-
नि सर्वे प्राणिन इत्यर्थः ।

व्रताभिसंबंधिनो व्रतिनः ॥ २ ॥ व्रतानि बध्यन्ते अहिसादीनि तदभिसंबंधिनो ये ते व्रतिनः ।
ते द्वेषा आरंभं प्रति निवृत्तौत्सुक्याः संयताः गृहिणश्च संयतासयताः ।

अनुकंपनमनुकंपा ॥ ३ ॥ अनुग्रहादीकृतचेतसः परपीडामात्मस्थाभिन कुर्वतोऽनुकंपनमनुकंपा ।
भूतानि च व्रतिनश्च भूतव्रतिष्वनुकंपा भूतव्रत्यनुकंपा । 'साधनं छत्ता बहुलमिति' श्रुतिः ।
यथा गलचोपक इति । मयूरव्यंसकादित्वाच्च ।

स्वस्य परानुग्रहबुद्ध्याऽतिसर्जनं दानं ॥ ४ ॥ आत्मीयस्य यस्तुनः परानुग्रहबुद्ध्या अति-
सर्जनं दानमिति कथ्यते ।

संपरायनिवारणप्रवणोऽस्तीणाशयः सरागः ॥ ५ ॥ पूर्वोपासकर्मोदयवशादक्षीणाशयः सन्
संपरायनिवारण प्रत्यागूर्णमनाः सराग इत्युच्यते ।

प्राणीन्द्रियेष्वनुभवंवृत्तेर्विरतिः संयमः ॥ ६ ॥ प्राणेष्वेकेंद्रियादिषु चक्षुरादिष्विन्द्रियेषु चाऽनुभ-
ववृत्तेर्विरतिः संयम इति निश्चीयते । सरागस्य संयमः सरागसंयमः । सरागो वा संयमः सरागसंयमः ।

आदिशब्देन संयमासंयमाऽकामनिर्जराबालतपोनुरांधः ॥ ७ ॥ संयमासंयमः अकामनि-
र्जरा बालतप इत्येतेषामादिशब्देनानुरोधः क्रियते । तत्र संयमासंयम अनात्यतिकी विरतिः । विषयानर्थ-
निवृत्तिं चात्माभिप्रायेणापुर्नतः परतन्त्रयाद्भोगनिरोधोऽकामनिर्जरा यथार्थप्रतिपत्तयभावादशानिनो बाल
मिष्यादृष्टपादयस्तेषां तपः बालतपः अग्निप्रवेशकारीपसादनादिप्रतीतः ।

निरवयक्रियाविशेषानुष्ठानं योगः ॥ ८ ॥ निरवयस्य क्रियाविशेषानुष्ठानं स योगः समा-
धिः । सम्यक् प्रणिधानमित्यर्थः । दंडमार्गनिवृत्त्यर्थं च तस्य महत्त्वं क्रियते । भूतव्रत्यनुकंपादानं च सराग-
संयमादयश्च भूतव्रत्यनुकंपादानसरागसंयमादयस्तेषां योगः भूतव्रत्यनुकंपादानसरागसंयमादियोगः ।

धर्ममणिधानात्क्रोधादिनिवृत्तिं ज्ञाति ॥ ९ ॥ क्रोधादे कषायस्य शुभपरिणामभावनापूर्विका निवृत्तिं क्षातिरित्युच्यते । ननु क्षम्यमिति पित्वात् अङ्गि क्षमेति भवितव्यं सत्यमेवमेतत् यदि भूनादिषु पठे तस्य ग्रहणं स्यात् । इदं दिवादिपठितस्य क्षम्यं सहर्षं इत्यस्य रूपं ।

लोभप्रकाराणामुपरमं शौचं ॥ १० ॥ लोभप्रकारेभ्य उपरतं शुचित्युच्यते तस्य भाव कर्म वा शौचं । कं पुनर्लोभप्रकारा ? स्वद्रव्यात्यागपरद्रव्यापहरणसान्यासिकनिह्वादाय । इति करण प्रकारार्थहेत्वैवं प्रकारादिव्यनच्छेदादिषु दृष्टप्रयोग इति शब्दः । तत्रैव प्रकारार्थो गृह्यते एवप्रकारा सद्देवस्यास्रवा इति ।

दृष्टिपसगो लघुत्वादिति चेन्नान्योपसंग्रहार्थत्वात् ॥ ११ ॥ स्यान्मतं वृत्तिरत्र न्याय्या सयमा दियोगक्षातिशौचानीति । कुत ? लघुत्वादिति ? तत्र किं कारणं ? अयोपसंग्रहार्थत्वात् ।

इति करणानर्थक्यमिति चेन्नोभयग्रहणस्य व्यक्त्यर्थत्वात् ॥ १२ ॥ स्यादेतत् यद्यद्वृत्तिकरणमयोपसंग्रहार्थमिति शब्दोपादानस्यापि तदेव प्रयोजनमिति तस्यानर्थक्यमिति तत्र किं कारणं ? उभयग्रहणस्य व्यक्त्यर्थत्वात् । व्यक्त्यर्थमुभय गृह्यते । के पुनस्ते गृह्यमाणा अर्हन्पुत्राकरणपरतापतावालवृद्ध-
तापस्विवैयायुसायोगार्जवधिनयप्रधानतादयः ।

व्रतिग्रहणमनर्थकमिति चेन्न प्राधान्यरूप्यापनार्थत्वात् ॥ १३ ॥ स्यान्मतं भूतग्रहणादेव सिद्धं व्रतिग्रहणमनर्थकं सामान्यनिर्देशस्य सर्वविशेषव्यापित्वाविरोधादिति ? तत्र किं कारणं ? प्राधान्यरूप्यापनार्थत्वात् । भूतेषु यानुकपा तस्या व्रतिष्वनुकपा प्रधानभूतत्वयमर्थं ख्याप्यते ।

नित्यानिन्यात्मकत्वेऽनुकपादिभिर्दिनान्यथा ॥ १४ ॥ द्रव्यत्वाद्यन्वयादेशानित्यतामजहत भैमित्तिकपरिणाममुत्पन्नानित्यतामस्फुटत जीवस्यानुकपादय परिणामविशेषो युज्यते नान्यथा । यदि नित्यत्वमेव स्यात् विक्रियाभावात् अनुकपादिपरिणयभाव तदभ्युपगमे च नित्यताव्याघातः । क्षणिकैकातेषु पूर्वोत्तराप्रमाहैकनिश्चानाभावात् अनुकपादिप्रथ्यव । सस्करादिर्गतं चेन्न तस्याप्यनित्यत्वात् । ज्ञानाज्ञानभावे-
यानुपपत्तिः । आह उक्तं सदस्यप्रकारस्य वेदनीयस्योपादानहेतवः । अथ अनंतरस्यानतप्रमाहसंसाररूपद कारणस्य मोहस्यात्मलाभे को हतुरित्यत्रोच्यते—

केवलिश्रुतसंघधर्मदेवावर्णवादो दर्शनमोहस्य ॥ १३ ॥

करणक्रमव्यवधानातिवर्तिज्ञानोपेता केवलिनः ॥ १ ॥ करणं चक्षुरादि, कालमेदेन वृत्ति-
क्रमं, बुद्ध्यादिनाऽतर्धानं व्यवधान एतान्यतीत्य वर्तते । ज्ञानावरणस्यात्यतसक्षये आविर्भूतमाप्तं स्वा-
भाविकं ज्ञानं तद्वत् अर्हती भगवतः केवलिन इति व्यपादिश्यते ।

तदुपदिष्टं बुद्धयतिशयार्द्धियुक्तगणधराधारितं धृतं ॥ २ ॥ तैर्व्यपगतारागद्वेषमोहैरुपदिष्टं बुद्धयतिशयार्द्धियुक्तं गणधरैरेवधारितं श्रुतमित्युच्यते तद्विस्तरतो व्याख्यातः ।

रत्नत्रयोपेतः श्रवणगण सघः ॥ ३ ॥ सम्पददर्शनादिरत्नत्रयधारणपरिणामाणां चतुर्निधानां श्रवणानां गण सघ इति कथ्यते ।

एकस्यासघत्वमिति चेन्नानेकव्रतगुणसंज्ञानादेकस्यापि सघत्वसिद्धे ॥ ४ ॥ स्यादेतत् सघो गणो वृद्धमित्यनर्थोतरं तस्य कथमकास्मिन् वृत्तिरिति ? तत्र किं कारणं अनेकव्रतगुणमहनादेक-
स्यापि सघत्वसिद्धे उक्तं च—

सघो गुणसघादो कम्पाणविमोक्षदो ह्यदि सघो ।

दसणणाणचरिते सघादितो ह्यदि सघो ॥ १ ॥

अर्हिसादिलक्षणो धर्मः ॥ ५ ॥ तस्मिन् जिनप्रवचने निर्दिष्टाऽर्हिसादिलक्षणो धर्म इत्युच्यते ।

देवशब्दो व्याख्यातार्थः ॥ ६ ॥ देवाश्चतुर्णिकाया इत्यत्र देवशब्दो व्याख्यातार्थः ।

अंतःकल्पदोषादसद्भूतमलोद्भावनमवर्णवादः ॥ ७ ॥ गुणरसु महसु स्वमतिकल्पदोषान्
असद्भूतमलोद्भावनमवर्णवादः इति वर्णयते । केवलश्रुतसंघधर्मदेवानामवर्णवादः केवलश्रुतसंघधर्मदेवा-
वर्णवादः ।

पिंडाभ्यवहारजीवनादिवचनं केवलश्रु ॥ ८ ॥ पिंडाभ्यवहारजीविनः केवलदशानिर्हरणाः
अलंबुपात्तपरिग्रहाः कालभेदवृत्तज्ञानदर्शनाः केवलिन इत्यादिवचनं केवलश्रुवर्णवादः ।

मांसमक्षणानवद्याभिधानं श्रुते ॥ ९ ॥ मांसमस्यमक्षणं मधुसुरापानं वेदनादितमैथुनोपसेवा-
रात्रिभोजनमित्यवमाद्यनवद्यमित्यनुज्ञानं श्रुतेऽवर्णवादः ।

शूद्रत्वाशुचित्वाद्याविभावनं संघे ॥ १० ॥ एते श्रवणाः शूद्राः अस्नानमलदिग्भागा अशु-
चयो दिगम्बराः निरपत्रया इहैवेति द्वु खमनुभवति परलोकं कुलश्रुत्विन इत्यादिवचनं संघेऽवर्णवादः ।

निर्गुणत्वाद्यभिधानं धर्मे ॥ ११ ॥ जिनोपदिष्टो दशविकल्पो धर्मः निर्गुणः तदुपसेविनो ये ते
चासुरा भवति । इत्येवमाद्यभिधानं धर्मावर्णवादः ।

सुरामांसोपसेवाघोषणं देवावर्णवादः ॥ १२ ॥ सुरा मांसं चोपसेवन्ते देवाः अहस्यादि-
व्यासक्तचेतसः इत्याघोषणं देवावर्णवादः ॥

दर्शनं मोहयति मोहनं वा दर्शनमोहः ॥ १३ ॥ दर्शनमुक्तलक्षणं तत्त्वार्थप्रज्ञानमित्यत्र, दर्शनं
मोहयतीति दर्शनमोहः दर्शनस्य मोहनं वा दर्शनमोहः तस्य दर्शनमोहस्यैते आस्रवा वेदितव्याः । आह
यदेते दर्शनमोहस्यापादकाः परिणामा निश्चीयते । क इदानीमन्तरोदिष्टस्य चारित्रमोहस्यास्तव इत्यत्रोच्यते-

कपायोदयात्तीव्रपरिणामश्चारित्रमोहस्य ॥ १४ ॥

द्रव्यादिनिमित्तवशात् कर्षपरिपाक उदयः ॥ १ ॥ प्रागुपात्तस्य कर्मणः द्रव्यादिनिमित्तव-
शात् फलप्राप्तिः परिपाक उदय इति निश्चीयते । कपायो निरुक्तः । कषायस्य उदयः कपायोदयः तस्मात्
कपायोदयात् ।

तीव्रपरिणामशब्दायुक्तार्थो ॥ २ ॥ तीव्रमद इत्यत्र तीव्रशब्दो व्याख्यातार्थः तद्भाक् परिणामः
इत्यत्र परिणामशब्दो वर्णितार्थः ।

चारित्र्यं मोहयति मोहनं वा चारित्रमोहः ॥ ३ ॥ चारित्रमुक्तलक्षणं तन्मोहयति मोहनं वा
तस्य चारित्रमोह इति निर्दिश्यते तस्य चारित्रमोहस्य कपायोदयः निमित्तः तीव्रपरिणामो यः स आस्रव इति
वेदितव्यः । स किंस्वरूपः ? इति चेदुच्यते-जगदनुग्रहतप्रशीलव्रतभावित्वात्मतपस्विजनमहर्षणधर्माधिसनतद-
तरायकरणशीलगुणदेशसयतविरातिप्रव्याधनमधुमद्यमासविरतचित्तभ्रमापादानवृत्तसंभूयणसक्रियैर्लिंगव्रतधार-
णस्वपरकपायोत्पादनादिलक्षणः कपायोदयः । उप्रहासदीनाभिहासित्वकंदर्पोपहसनवहुप्रलापा-
यहासशीलता हास्यवेदनीयस्य । विचित्रपरम्पीडनपरतौचित्यावर्जनवहुविधपीडाभावदेशान्यौस्तुत्रयप्रति-
सजननादिः रतिवेदनीयस्य । परारतिप्रादुर्भावनरतिविनाशनपापशीलसंसर्गताडुलालक्रियाप्रोत्साहनादि,
अरतिवेदनीयस्य । स्वशोकमोदशोचनपरदुःखाविष्करणशोकप्लुताभिनदनादि, शोकवेदनीयस्य । स्वयं भय-
परिणामपरभयोत्पादननिर्देयत्वत्रासनादिभयवेदनीयस्य । सहर्मापन्नचतुर्णोपशिशिष्यगुलक्रियाचारप्रणयु-
गुप्सत्पारिवादशीलत्वादिर्गुगुप्सावेदनीयस्य । प्रकृष्टकोषपरिणामातिमानितेभ्योव्यापारालीकाभिधायितातिस-
धानपरत्वप्रवृद्धरागपरांगानागमनादरवामलोचनामात्राभिष्वगतादिः स्त्रीवेदस्य । श्लोककोषजैर्मानिर्वृत्त्यानुसि-
क्तचालोमत्वागनासमवायास्वपरागतस्वदारसंतोषेर्ध्याविशेषोपरमजानगंधमास्याभरणानादरादि पुवेदनीय-

स्य । प्रचुरजोषमानमायालोभपरिणामगुह्योद्द्वियन्परोपणखीपुस्तानगव्यसनिस्वशीलव्रतगुणधारिप्रभ्रग्याश्रित-
प्रथमपरंगनावस्करनगरगतीप्रानाचारदिनेपुसकवेदनीयस्य । आह—मोहनीयस्थानेकाविकल्पत्यांजनभेदो
निर्दिष्ट । इदानीं आयुश्चतुष्टयस्याखनभेदो वक्तव्य इति । तत्रायस्य निप्रतुःकालपरिपाकस्यायुष कारण-
प्रदर्शनार्थमिदमुच्यते—

बह्वारंभपरिग्रहत्वं नारकस्यायुषः ॥ १५ ॥

संख्यावैपुल्यवाचिनो बहुशब्दस्य ग्रहणमविशेषात् ॥१॥ अथ बहुशब्द अत्येव संख्यापदं एकं,
द्वौ बहव इति । अस्ति वैपुल्यवाची बहुरोदनो बहुसूप इति । तस्य द्विप्रकारस्यापि ग्रहणमिह न विरुध्यते ।
कुतः विशेषात् ।

आरंभो ह्येवं कर्म ॥ २ ॥ हिंसनशीला हिंसा तेषां कर्म ह्येव आरभ इत्युच्यते । बहव आरभा
बह्वारंभा बहुर्वा आरभो बह्वारभ ।

ममेदमिति संकल्प परिग्रहः ॥ ३ ॥ ममेद वस्तु अहमस्य स्वामीत्यात्मात्मीयाभिमानः संकल्पः
परिग्रह इत्युच्यते । बह्वारभाः परिग्रहा यस्य स बह्वारभपरिग्रहः तस्य भाव बह्वारभपरिग्रहत्वं नारकस्यायुषः
आख्यो भवति । एतदुक्तं भवति—परिग्रहप्रणिधानप्रयुक्ता तीव्रतरपरिणामा हिंसापरा बहुशो विज्ञताभानु-
मताः भाविताश्च तत्कृतकर्मात्मसात् फरणात् सत्ताय पिडयन् अहितजोधाद्यर्था नारकस्यायुष आख्य इति
संक्षेपः । तद्विस्तरस्तु मिथ्यादर्शनदिल्लिष्टाचारतोत्कृष्टमानताशैलभेदसदृशरोपतीश्रिलोमानुरागानुकपादीनभाष-
परपरितापांत प्रणिधानव्यवधनाभिनिवेशप्राणभूतजीवसत्त्वाजस्रोपघातपरिणामप्राणव्यवधमकानृतवचनशील-
त्वपरस्वहरणानिभूतानिभ्रगपरिणाममैधुनोपसवनानिरितिमहारभवशीकृतेन्द्रियताकामभोग्याभिलाषप्रवृद्धता मे-
शील्यपापनिमित्ताहाराभिप्रायस्थिरवैरदृशंसासमीक्षितक्रदनकारितानिरनुग्रहस्वाभाव्ययातिसमयभेदतार्थिकरासा-
दनकृष्णलेश्याभिजातरीन्द्रियानमरणकालत्वादिलक्षणो विशेष । आह उक्तो नारकस्यायुष आख्य तैर्ध-
म्योनस्यदानीं वक्तव्य इत्यत्रोच्यते—

माया तैर्यग्योनस्य ॥ १६ ॥

चारित्रमोहोदयात् कुटिलभावो माया ॥ १ ॥ चारित्रमोहकर्मोदयाविभूत आत्मन कुटिल
स्वभावा मायेति व्यपदिश्यते । सा माया निष्कृतिस्तैर्यग्योनस्यायुष आख्य इति संक्षेपः । प्रपचस्तु-मि-
थ्यात्वोपग्रभार्मदेशानाह्वारंभपरिग्रहनिष्कृतिक्लृट्कर्मावनिभेदसदृशरोपानि शीलताशब्दालिगर्वचनासिस्थानप्रि-
यताभेदकरणानर्थोद्भवनवर्णगंधरसस्पर्शान्यत्वपादानजातिकुलशीलसदृपणाविसवादानाभिसाधिमिथ्याजीवित्व-
सदृगुणव्यपलापासदृगुणरूपापननीलकपोतलेश्यापारिणामार्तध्यानमरणकालतादिलक्षण प्रत्येतव्य । आह—
व्याख्यातस्तैर्यग्योनस्यायुष आख्य । इदानीं मानुषस्यायुष को हेतुरित्यत्रोच्यते—

अल्पारंभपरिग्रहत्वं मानुषस्य ॥ १७ ॥

नारकायुरास्रवविपरीतो मानुषस्य ॥ १ ॥ नारकायुरास्रवो व्याख्यात तद्विपरीतो मानुष-
स्याख्य इति संक्षेपः व्यास्तु—मिथ्यादर्शनाल्लिगितमतिविनीतस्वभावताप्रकृतिभद्रतामार्दवाजर्वसमाचार-
सुखप्रज्ञापनीयताबालकाराजिसदृशरोपप्रगुणव्यवहारप्रायताऽन्वारंभपरिग्रहसतोपाभिरतिप्राण्युपघातविरमणप्र-
दोषकर्मनिष्ठसिस्वामताभिभाषणाभौखर्षप्रकृतिमधुरतालोकायानुग्रहोदासीन्यानुसयाल्पसकलशतागुरुदेवता—
तिथिपूजासविभागशीलताकपोतपीतलेश्योपस्रलेषधर्मध्यानमरणकालतादिलक्षण । किमेताननेषायुषो मानुष-
स्याख्य इत्युच्यते—

स्वभावमार्दवं च ॥ १८ ॥

उपदेशान्पेक्षं स्वभावमार्दवं ॥२॥ मृदोर्भावं कर्म वा मार्दवं । स्वभावेन मार्दवं स्वभावमार्दवं च ।

नातस्तत्सिद्धे ॥ ३ ॥ नैप दोष । कुत ? अतस्तत्सिद्धे । यत एव सम्पक्त्वे सौधर्मादिभित्ति नियम्यते तत एव तयोरपि नियमसिद्धि । नासति सम्पक्त्वे सरागसयमसयमासयमन्यपदेश इति । आह—
आयुषोनतर यन्निर्दिष्टं नाम तस्य क आसन्न इत्यत्रोच्यते—तत्र तद्विधिधमशुभ शुभ वेति । तत्राशुभनामा-
सूत्रप्रतिपक्ष्यर्थमारम्यते—

योगवक्रता विसवादनं चाऽशुभस्य नाम्नः ॥ २२ ॥

कायवाङ्मनसां कौटिल्येन वृत्तिर्योगवक्रता ॥ १ ॥ कायवाङ्मनासि व्याख्यातानि तेषां
कुटिलता योगवक्रता इत्युच्यते । अनार्जव प्रणिधानमिति यावत् ।

विसंवादनमन्यथाप्रवर्तनं ॥ २ ॥ अन्वेन प्रकारेण प्रवर्तन प्रतिपादन विसवादनमिति विज्ञायते ।

योगकृतैवेति चेत्सत्यमात्मांतरेपि तद्भावप्रयोजकत्वात् पृथग्बचनं ॥ ३ ॥ स्यादेतत् अन्वया-
प्रवर्तन विसवादन तदेव योगवक्रतापीति पृथग्ग्रहणमनर्थकमिति ? सत्यमेवमेतत् किंतु आमात्तरेपि तद्भाव
प्रयोजकत्वात् पृथग्बचन । सम्पगम्युदयनि श्रयसार्थांशु क्रियासु प्रवर्तमानमन्य कायवाङ्मनोभिर्विसवाद-
यति—मैव कार्पीरेव कुर्विति कुटिलतया प्रवर्तन विसवादन । आरमगता योगवक्रता, इत्ययमनयोर्भेद ।

चशब्देनोक्तसमुच्चयार्थः ॥ ४ ॥ चशब्द क्रियते अनुक्तस्यास्त्वस्य समुच्चयार्थ । क पुनरसौ ?
मिथ्यादर्शनपिच्छनताशिराचिपक्षभावताकूटमाननुलाकरणसुवर्णगणित्वायनुकृतिकुटिलसाक्षिवागोपागम्या-
वनवर्णगधरसपशान्यथाभावनयंत्रपजरक्रियाद्व्याप्यतरिपयसवधनिकृतिभूयिष्ठतापरनिंदासमप्रशसातृत्वचन-
परद्रव्यादानमहारभपरिग्रहोष्वल्वेपरूपमदपरुधासत्यप्रलापाक्रोशमीखर्यसौभाग्योपयोगवशीकरणप्रयोगपरकुतू-
हलोत्पादानालकारादरचैयप्रदेशगधमाल्यपूपादिमोपणविल्वनोपहासेष्टकापाकदवाग्निप्रयोगप्रतिमायतनप्रतिश्र-
यारामोद्यानविनाशतीवक्रोधमातमायालोभपापकर्मोपजीवनादिलक्षण । स एष सर्वोऽशुभस्य नाम्नः ।

आह—अथ शुभनामकर्मण क आसन्न इत्युच्यते—

तद्विपरीतं शुभस्य ॥ २३ ॥

अशुभोयोगोऽविसंवादनं च ॥ १ ॥ तद्विपरीत कायवाङ्मनसा ऋशुभमविसवादन च तद्विपरीत-
मित्युच्यते । चशब्दन धार्मिकदर्शनसन्नमसद्भावानयनससरणभीहताप्रमादवर्जनासभेदचरिततादयो यथो-
क्ताऽशुभविपरीता परिणामा शुभनाम्न आसन्ना प्रत्येन या । आह—विभेतागानय शुभनामासन्नविधि ।
उत कश्चिदस्ति प्रतिविशेष ? इत्युच्यते—यदिद तार्थकरनामकर्म अनतानुपमप्रभावमचिन्त्यभूतिवि-
शेषकारण त्रैलोक्यनिजयकर तस्यासन्नविधिविशयोस्तीति । यथेयमु-पता तस्यासन्न इत्यत इदन्नासन्नये—

दर्शनविशद्विर्विनयसंपन्नता शीलव्रतेष्वनतिचारोऽभीक्ष्णज्ञानोपयोग-
संवेगौ शक्तितस्यागतपसा साधुसमाधिर्वैयावृत्त्यकरणमर्हदा-

चार्यवहुश्रुतप्रवचनभक्तिरावश्यकापरिहाणिर्मागप्रभावना
प्रवचनवत्सलत्वमिति तीर्थकरत्वस्य ॥ २४ ॥

जिनोपदिष्टे निर्ग्रन्थे मोक्षवर्तमाने रुचिः निःशक्तित्वाद्यष्टांगा दर्शनविशुद्धिः ॥ १ ॥
जिनन भगवताऽर्हता परमैष्टिनोपदिष्टे निर्ग्रन्थलक्षणे माक्षवर्तमाने रुचिर्दर्शनविशुद्धि । तस्या अष्टावगानि-
नि शक्तित्व, नि कांक्षता, विचिकित्साविरह, अमूढदृष्टिता, उपबृहण, स्थितिकरण, वासत्य, प्रभावन
चेति । तत्रहलोकपरलोकव्याधिमरणासयमारक्षणाकासिकसप्तविधभयविनिर्मुक्तता—अर्हदुपदिष्टे वा प्रवचने
किमिद स्याद्वा नवेति शकानिरासो नि शक्तित्व । उभयलोकविषयोपभोगाकाक्षानिर्गुति कुद्व्यवहारार्थ

ज्ञानतपोजिनपूजाविधिना धर्मप्रकाशनं मार्गवभावनं ॥ १२ ॥ शान्तविप्रमया परसमपख-
द्योततिरस्कारिण्या, सचपसा महोपयाम्नादिलक्षणेन सुरपतिनिष्ठरप्रकपनाहेतुना, जिनपूजया वा भव्यजन-
कमलखडप्रबोधनप्रभाकरप्रभया, सद्धर्मप्रकाशन मार्गप्रभावनमिति समाप्यते ।

वत्से धेनुवत्सधर्माणि स्नेहः प्रवचनवत्सलत्वं ॥ १३ ॥ यथा धेनुर्वत्सेऽङ्कुरिमस्नेहेमुत्पादयति
तथा सधर्माणमत्रलोत्रय तद्गतस्नेहशीकृतचित्तता प्रवचनवत्सलत्वमित्युच्यते । य सधर्माणि स्नेह, स एव
प्रवचनस्नेह इति । तान्येतानि षोडशकारणानि सम्यग्भाव्यमानानि व्यस्तानि समस्तानि च तीर्थकरनाम-
कर्मास्त्रकारणानि प्रक्षेत्त्वयानि । आह—नामानतरनिर्देशभाजो गोत्रस्योपादाने किं निवधनमिति प्रतिवि-
धीयते—तद्वैविध्ये सति आद्यस्य तावत्—

परात्मनिंदाप्रशंसे सदसद्गुणच्छादनोद्भावनं च नीचैर्गोत्रस्य ॥२५॥

दोषोद्भावनच्छा निंदा ॥ १ ॥ तथ्यस्य वाऽतथ्यस्य वा दोषस्योद्भावनं प्रतीच्छा मनःपरिणामाव-
क्षेपो निंदेत्युच्यते ॥

गुणोद्भावनभिप्रायः प्रशंसा ॥ १ ॥ सद्गुणस्यसद्गुणस्य वा गुणस्योद्भावनं प्रत्यभिप्रायं प्रशंसे-
त्युपादिश्यते । परश्च आत्मा च परात्मनो निंदा च प्रशंसा च निंदाप्रशंसे परात्मनो निंदाप्रशंसे परात्मनि-
दाप्रशंसे यथासक्यमभिमन्वव । परनिंदा आत्मप्रशंसतेति यावत् ।

अनुद्भूतवृत्तिताच्छादनं ॥ ३ ॥ प्रतिवधकहेतुतनिधाने सति अनुद्भूतवृत्तितानिर्भावः,
छादनमित्यवसीयते ॥

प्रतिवधकाभावे प्रकाशितवृत्तितोद्भावनं ॥४॥ प्रतिवधकस्य हेतोरभावे प्रकाशितवृत्तितो उद्भा-
वनामिति व्यपदेशमर्हति सत्त्वासत्त्व सदसती तौ च तौ गुणा च सदसद्गुणौ, छादनं चोद्भावनं च छादनोद्भा-
वने सदसद्गुणयो छादनोद्भावनं सदसद्गुणच्छादनोद्भावनं, अत्रापि यथासक्यमभिसंबधः । सदगुणच्छाद-
नमदसद्गुणोद्भावनमिति ।

गूयते तदिति गोत्रं ॥ ५ ॥ गूयते शक्यते तदिति गोत्र उणादिकेन व्रदा निष्पत्तिः ।

नीचैरित्यधिकरणप्रधानः शब्दः ॥ ६ ॥ नीचैरित्ययं शब्द अधिकरणप्रधानो दृष्टव्य नीचैः
स्याने येनात्मा क्रियते तन्नीचैर्गोत्रं तस्यास्त्रकारणान्येतानि परनिंदादीनि । तत्राप्ययं उच्यते—जातिकुलवळ-
करणतीर्थकरादिक्षेपादिः । आहोपपादितः नीचैर्गोत्रस्यास्त्रं, इदानं(मुचैर्गोत्रस्यास्त्रनिधिः क इति ।
अत्रोच्यते—

तद्विपर्ययो नीचैर्वृत्त्यनुत्सेकौ चोत्तरस्य ॥ २६ ॥

नीचैर्गोत्रास्त्रवप्रतिनिर्देशनार्थस्तच्छब्दः ॥ १ ॥ प्रत्यासत्तेस्तादित्यनेन नीचैर्गोत्रास्त्रं प्रति-
निर्दिश्यते ।

विपर्ययोऽन्यथावृत्तिः ॥ २ ॥ अन्येन प्रसारेण वृत्तिर्विपर्यय इति व्यपदिश्यते तस्य विपर्यय-
तद्विपर्ययः । क. पुनरसौ—आत्मनिंदा परप्रशंसे सदगुणोद्भावनमसद्गुणच्छादनं च ।

शुरुष्ववनतिनीचैर्वृत्तिः ॥ ३ ॥ गुणोत्कृष्टेषु विनयेन अत्रमतिनीचैर्वृत्तिरित्याख्यायते ।

अनहंकारतानुत्सेकः ॥ ४ ॥ विद्वानादिभिः कृष्टस्यापि सतः तत्कृतमदभिरहोऽनहंकारतानुत्सेक
इत्युच्यते । तान्येतानि उत्तरस्योच्चैर्गोत्रस्यास्त्रकारणानि भवति । प्रपचस्तु विप्रियत—जातिकुलरूपवळनीयं

परिज्ञानैश्वर्यतपोविशेषवतः आत्मोक्त्याप्रणिधानं परावज्ञानोद्धत्यनिदास्तेषोपहासपरिवादानिश्रुतिः विनि-
हृतमानता धर्मैर्यजनपूजाऽभ्युत्थानाजलिप्रणतिरंदना-पेदेद्युगानान्यपुरुषदुर्लभगुणस्याभ्यनुत्सिक्तता । अहका-
रात्ययेर्नाचिर्भृत्तिता भर्माव्रतस्यैव द्रुतमुजः स्वमाहात्म्याप्रकाशनं धर्मसाधनेषु परमसभ्रम इत्यादि । आहोक्तः
सप्तविधकर्म प्रत्यासन्नविकल्पः । इदानीमष्टमस्य कर्मणोतरायस्यास्त्रविधिः कः ? इत्यत्रोच्यते-

विघ्नकरणमंतरायस्य ॥ २७ ॥

दानादिविहननं विघ्नः ॥ १ ॥ दानादीन्युक्तानि दानलाभभोगोपभोगवीर्याणि चेत्यत्र तेषां विह-
ननं विघ्न इत्युच्यते ।

घञर्थे कविधानं ॥ ३ ॥ “स्थाप्तापाव्यधिहनेर्युध्यर्थमिति” कविधिः । विघ्नस्य करणं विघ्नकरणमंत-
रायस्यास्त्रव इति संक्षेपः । तद्विस्तारस्तु विधियते—ज्ञानप्रतिषेधसत्कारोपघातदानलाभभोगोपभोगवीर्यज्ञा-
नानुलेपनागंधमाल्याच्छादनविभूषणशयनासनमक्षयभोज्यपेयलेह्यपारिभोगविघ्नकरणविभवसमृद्धिविस्मयद्रव्याप-
रित्यागद्रव्यासंप्रयोगसमर्थनाप्रमदावर्णनाददेवतानिवेद्यानिवेद्यप्रहणनिरवचोपकरणपरित्यागपरवीर्यापहरणधर्म-
व्यवच्छेदनकुशलाचरणतपस्विगुरुचैत्यपूजाव्याघातप्रमजितकृपणदीनानाथवस्तुपात्रप्रतिश्रवप्रतिषेधक्रियापर-
निरोधवचनगुह्यागच्छेदनकर्णनासिकौष्ठकर्तनप्राणिवधादिः । अत्र चोच्यते सूत्रेणुपात्तः सर्वास्त्रवप्रपचः कथ-
मेव गंतुं शक्यते ! इत्यत्रोच्यते—

इतिकरणानुवृत्तेः सर्वत्रानुक्तसंग्रहः ॥ ३ ॥ इति करणोनुवर्तते । क प्रकृतः ? क्षांतिसौ-
चमिति सद्रयस्येत्यतः तनानुक्तार्थसंग्रहं सर्वत्र वेदितव्यः । प्रकारार्थो हि इतिकरण इति ।

स्त्रोपात्तकर्मवशादात्मनो विकारः शौंडातुरवत् ॥ ४ ॥ एवमुक्तेनास्त्रविधिणोपात्तं कर्माष्ट-
विधं ज्ञानावरणादिसंज्ञक वक्ष्यमाणं मूलोत्तरप्रकृतिभेद यत्तन्निमित्त आत्मा ससाराधिकारमनुपरतमनुभवति ।
यथा शौंडः स्वरुचिविशेषान्मदमोहविभ्रमकरं मदिरा पीत्वा तत्परिपाकवशात् अनेकविकारमारकंदति ।
यथा वा आतुर अपथ्यभोजनकृत् वातादिविकारमनाप्नोति ।

अनपदिष्टहेतुकत्वादास्रवानियम इतिचेन्न स्वभावाभिव्यंजकत्वाच्छास्त्रस्य ॥ ५ ॥
स्यान्मत य उक्त आस्त्रनियमो ज्ञानावरणादीना तत्प्रदोपनिह्वयादिः स नोपपद्यते कुतः अनपदिष्टहेतुः ।
नात्र हेतुरपदिष्टः येनास्त्रनियमं प्रतिषेधमहि । यच्च नाम सहेतुकं तद्विदुष्या प्राप्नोति ? तत्र किं कारणं ?
स्वभावाभिव्यंजकत्वात् शास्त्रस्य । यथा प्रदीपो घटादीना स्वभावाभिव्यनक्ति तथा शास्त्रमपि सतामेवार्थानां
प्रकाशक, तत्राय परिणाम इदं वीर्यं द्रव्यावर्जनसमर्थं इति स्वभावव्याख्यानादुपालाभाभावः ।

तत्सिद्धिरतिशयज्ञानदृष्टत्वात् ॥ ६ ॥ तस्य शास्त्रस्य सतामर्थानामभिव्यंजकत्वं दृष्टं कुतः अ-
तिशयज्ञानदृष्टत्वात् । भगवतामर्हतामतिशयवर्जज्ञानं युगपत्सार्थान्भासनसमर्थं प्रत्यक्षं तेन दृष्टं यच्छास्त्रं
तदर्थोपदेशक, अतस्तत्प्राप्ताप्यात् ज्ञानावरणाद्यास्त्रनियमप्रसिद्धिः ।

सर्वाविसंवादाद्योपालंभनिवृत्तिः ॥ ७ ॥ तत्र प्रवादिनो न विसंवदते-पुत्रिव्यादीनां द्रव्याणां
कठिनद्रवोष्णचण्डनादिस्वभावानां रूपादीनां च गुणानां चाक्षुषचादिप्रतिनियतस्वभावादीनां चोत्प्रे-
षणादीनां च संपादिविभागनिरपेक्षकारणत्वादिस्वभावात्तानामभ्युपगमात् । तथा सत्त्वरजस्तमसां गुणानां
प्रकाशप्रवृत्तिनियमस्वभावात्तानामभ्युपेतत्वात् । तथा अविद्यानां संस्कारादिप्रतिनियतकारणस्वभावानामिष्टत्वात्
ततो नर्पमुपालंभः आस्त्रनियमाभाव इति ।

तत्प्रदोपादीनां सर्वास्त्रवत्त्वान्नियमाभाव इतिचेन्न अनुभागविशेषनियमोपपत्तेः ॥ ८ ॥
स्यादेतत् यत्प्रदोपनिह्ववादयः ज्ञानावरणादीनामास्त्राः प्रतिनियता उक्ता, ते सर्वेषां कर्मणां आस्त्रवा-
भवति । ज्ञानावरणे घप्यमाने युगपदितरेयामपि संभ इष्यते आगमे, तस्मादास्त्रनियमाभाव इति ? तत्र

किं कारणं ? अनुमागविशेषनियमोपपत्तेः । यद्यपि तत्प्रदोषादिभिः इत्यावरणार्थानां सर्वासां प्रवृत्तीनां प्रदे-
शादिबंधनियमो नास्ति तथापि अनुभागाविशेषनियमहेतुत्वेन तत्प्रदोषनिवृत्त्यादयः प्रविभज्यते ।

इति सत्प्रार्थनाकार्तिके व्याख्यानालंकारे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

आत्मरूपदार्थो व्याख्याप्रतिश्रयोक्तोऽष्टोत्तरशतभेदसंख्यो बहुविचारः स द्वेषा पुण्यपापलक्षणसाम्यवि-
कनिमित्तरसात् । तत्र पुण्यपापयो व्याख्येयः प्रधानस्यात् तदूर्ध्वकत्वान् मोक्षस्य । यदेवमुप्यतां फेले क्रिया-
विशेषाः प्रारम्भमाणास्तस्यास्त्रया भवेतीत्यत्रेऽप्यने प्रतिभिः सत्रनिर्धारिते मन्त्राविशेषलक्षणत्वात् (?) प्रत्यस्य
साम्यमिद्व्यर्थनिदमुप्यते । अथवा 'कायनाहमनरकर्म योगः स आद्यत्र शुभः पुण्यस्येति' सामान्येनोक्तः तद्वि-
शेषप्रतिपक्षार्थमिदमुप्यते । अथवा लक्ष्मणतत्त्वं सदेवाद्यविधाने भूतवस्त्वनुसंभवेति सत्र न ज्ञायते किं मनं ?
योऽवतीति सन्निर्धारणार्थमिदमुप्यते—

हिंसानृत्तस्तेषामक्षयपरिग्रहेभ्यो विरतिर्नतं ॥ १ ॥

हिंसादयो निर्देह्यमाणलक्षणाः ॥ १ ॥ प्रमत्तयोगात् प्राणव्यवरोप्य हिंसरेवमादिभिः सूत्रैः
हिंसादीनां लक्षणं निर्देह्यते ।

विरमणं विरतिः ॥ २ ॥ चारित्र्यमोहोपशमभयभयोपशमनिमित्तोपशमिनादिचारित्र्यविर्भावत्
विरमणं विरतिः ।

प्रतमभिसंधिक्तो नियमः ॥ ३ ॥ मुक्तिर्दूरकपरिणामोभिमतिः इदमेवेत्यनेन वा कर्तव्यमित्यन्य-
निवृत्तिः नियमः । अभिसंधिना वृत्तः अभिसंधितः सर्वत्र व्रतव्यवदेताभागवति ।

हिंसानृत्तस्तेषामक्षयपरिग्रहेभ्य इत्यपादाननिर्देशः ॥ ४ ॥ हिंसानृत्तस्तेषामक्षयपरिग्रहेभ्य इत्य-
पादाननिर्देशो लक्ष्यः ।

धुक्त्वाभावात्तदनुपपत्तिरिति चेत् शुद्धपपाये धुक्त्वविपक्षोपपत्तेः ॥ ५ ॥ स्वामनं नाश-
पादानानुपपत्तेः कुतः धुक्त्वाभावात् धुक्त्वेन हि प्रमिदोर्थः अपादानसङ्घे भवति यथा प्रमादात्तदुत्ति
इति, न तथा हिंसादयः परिणामा धुक्त्वा कारणत्वात्, तदपायेऽपादानाप्रतीतिः । अथ हिंसादिपरिणत आः मेव
हिंसादिन्यादेशभंगमिति द्रव्याधीशान् धुक्त्वा कल्पते । एवमपि ततो विरतिर्नोपपत्तेः नित्यत्वात्तन्मादपा-
दानरश्मयुक्तमिति । तत्र, किं कारणं ? शुद्धपपाये धुक्त्वविकर्षोपपत्तेः । यथा धर्मद्विगमनान्यत्र य एष मनुष्यः
समिन्नसुदं, स परमपि दुष्करो धर्मः फलं प्राप्त्य श्रद्धामात्रगम्यमिति स शुद्धपा भवत्य नियतमे । एव
मिदमपि य एष मनुष्यः प्रेक्षादूरैशरी स परमपि य एते हिंसादयः परिणामाः पापकर्मणि च
प्रार्थमानामिदेष राजानो दहन्ति परत्र च बहुविध दुःखमवाप्नोतीति स शुद्धपा संशय नियतमे ततो
शुद्धपा धुक्त्वविकर्षोपपत्तेः अपादानस्य युक्तः ।

अहिंसायाः प्रधानादादादौ तद्वचनमित्यनेषां तत्परिपालनार्थम्वात् ॥ ६ ॥ अहिंसा सर्वेषु
वेषु प्रथमतः प्रथममादौ विद्यते । कुतः पुनः प्रथम्य ? इत्यनेषां तद्विस्तारार्थम्वात् । इत्यपि हि
सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ।

विरतिर्नतं परिणामोपपत्तेः ॥ ७ ॥ हिंसाप विरतिः, अन्त्यादिरतिः, क्षेपदिरतिः,
अभयानो विरतिः, परिहृदिरतिः । यदेव—

विषयभेदाद्विरतिभेदे बहुवचनसंज्ञः ॥ ८ ॥ यथा शुद्धिर्नृत्तदीनां पञ्चम्यानां भेदान् फलको

भिद्यते । दीपाको त्रयः पाका इति । एवं वक्तव्यहिसादिभेदास्यागस्यापि भेदोपपत्तेः । विरतवद्वत्वं प्राप्नोति इति ।

न तत्र तद्विषयविरमणसामान्योपादनात् ॥ ९ ॥ नृत्वा एषं दोषः किं कारणं । तद्विषयविरमण-सामान्योपादानात् । नत्र विषयभेदाद्भेदो विवक्षितः । यथा गुडतिलीदीनदीनां पाक इति सामान्ये विवक्षिते एकवचनं तथा विरमणसामान्यस्य विवक्षितत्वादेकवचनं न्याय्यं तत एव सर्वसावचनिवृत्तिलक्षणसामान्यिकापेक्षया एकं व्रतं, भेदपरतत्रच्छेदोपस्थापनापेक्षया पंचत्रिवं व्रतं, अत्र कश्चिदाह—

हिसादिभ्यो निवृत्तिवचनमनर्थकं संवरेतर्भावात् ॥ १० ॥ हिसादिभ्यो निवृत्तिव्रतमिति आ-स्रवप्रकरणे विधानमिदमनर्थकं कृतः संवरेतर्भावात् ।

प्रतिज्ञामात्रमिति चेन्न धर्माभ्यंतरत्वात् ॥ ११ ॥ स्यान्मतं प्रतिज्ञामात्रमेतत् संवरेतर्भाव इति ? तन्न किं कारणं ? धर्माभ्यंतरत्वात् । दशविधो हि धर्मो वक्ष्यते तत्र संयमे भावकायविनयेर्योपधभैक्ष्यशयनास-नप्रतिष्ठापनवाक्याष्टविधशुद्धिलक्षणे अहिसादीनामंतर्भावः ।

सत्यादिषु च तत्प्रपंचार्थं उपन्यास इति चेन्न तत्रैवाकरणात् ॥ १२ ॥ स्यादेतत् तस्य संयमस्यायं प्रपञ्चो यथा स्यादित्यहिसादीनां उपन्यास इति ? तन्न किं कारणं ? तत्रैवाकरणात् । यदि तस्यैवायं प्रपञ्चः तत्रैव क्रियेत प्रकरणोत्कर्षकरणे प्रयोजनाभावात् ।

न संवरो व्रतानि परिस्पृष्टदर्शनात् ॥ १३ ॥ व्रतानि संवरव्यपदेशं नार्हति कृतः परिस्पृष्टदर्-शनात् । परित्यक्तो हि दृश्यते अन्तःसादादानपरित्यागे सत्यवचनदत्तादानक्रियाप्रतीतिः ।

गुण्यादिसंवरपरिकर्मत्वाच्च ॥ १४ ॥ गुण्यादिलक्षणः संवरो वक्ष्यते तस्यैव परिकर्म-व्रतानि, कृतव्रतपरिकर्मा हि साधुः सुखेन संवरं करोतीति ततश्च पृथक्चमवसेय ॥

रात्रिभोजनविरत्युपसंख्यानमिति चेन्न भावनांतर्भावात् ॥ १५ ॥ स्यान्मतं रात्रिभो-जनविरत्युपसंख्यानं कर्तव्यं तदपि पष्ठमशुव्रतमिति ? तन्न किं कारणं ? भावनांतर्भावात् । भावनासु हि अंतर्भवति रात्रिभोजनविरमणं ।

अनिर्देशादिति चेन्न आलोकितपानभोजनवचनात् ॥ १६ ॥ अथ मतमेतत् भावनासु नि-र्देशमावादयुक्तमिति ? तन्न किं कारणं ? आलोकितपानभोजनवचनात् । वक्ष्यते अहिसात्रतपरिपालनायालो-कितपानभोजनभावनया कार्या इति ।

प्रदीपादिसंभवे सति रात्रावपि तत्प्रसंग इति चेन्नानेकारंभदोषात् ॥ १७ ॥ स्यान्मतं यथाजोकार्थं दिवाभोजनं, प्रदीपचंद्रादिप्रकाशाभिव्यक्तं रात्रौ भोजनं कर्तव्यमिति ? तन्न किं कारणं ? अने-कारमदोषात् । अन्यादिसमारंभकरणलक्षणो हि दोषः स्यात् ।

परकृतप्रदीपादिसंभवे तदभाव इति चेन्न चंक्रमणाद्यसंभवात् ॥ १८ ॥ स्यादेतत् परकृत-प्रदीपादिसंभवे नारंभदोषः इति तन्न किं कारणं ? चंक्रमणाद्यसंभवात् । ज्ञानादित्यसंश्रियप्रकाशपरीक्षितमा-ग्रेण युगमात्रपूर्वापेक्षी देशकाले पर्यव्ययतिः भिक्षां शुद्धामुपादीयतेत्याचारोपदेशः, नचायं विधिः रात्रौ भवतीति चंक्रमणाद्यसंभवः ।

दिवानीतस्य रात्रौ भोजनप्रसंग इति चेन्नोक्तोचरत्वात् ॥ १९ ॥ स्यान्मतं दिवा प्राग् पर्यव्य केनचिद्भाननेन भोजनाद्यानीयं रात्रावुपयोगः प्रसक्त इति ? तन्न किं कारणं ? उक्तेचरत्वात् । उक्तो-चरमेतत् प्रदीपादिसमारंभ इति, नेद संयममाधनमानीयं भोक्तव्यमिति । नापि निरसंगस्य पाणिप्राग्रपुटा-हारिणः आनयनं संभवति । भाजनीतरसंगे अनेकानयदर्शनादतिदीनविरतिप्रसंगगादचिरादेव निवृत्तिपरि-णामासंभवाच्च । भाजनेनानीतस्य परीक्ष्य भोजनं संभवतीति चेन्न योनिप्राशुतइस्य संयोगविभागगुणदोष विचारस्य तदानीभेदोपपत्तेरानीतस्य पुनर्दोषदर्शनात् । विसर्जनेऽनेकदोषोपपत्तेश्च ।

स्फुटाभिव्यक्तेश्च दिवाभोजनं युक्त ॥ २० ॥ यथा रविप्रकाशस्य स्फुटार्थाभिव्यक्तत्वात्
 मीमेदेशदादृजनचक्रमणायनानादिपतितमितरत्र स्पष्टमुपलभ्यते । न तथा चद्रादिप्रकाशानामस्फुटार्थाभि-
 व्यक्तत्वात् । स्फुटा भूम्याद्युपलब्धिरस्तीति दिवाभोजनमेव युक्तं तदेतदविशेषादिति । पंचतपोषपत्र-
 ताभिधानं निरत्याश्रयविवक्षाद्वयसम्भवादभिधेयात्मभूतधर्मोपादानादभिधानाना व्यक्तित्वमुपदेशवद्विध्यमनु-
 भवतीत्याह—

देशसर्वतोणुमहती ॥ २ ॥

कुतश्चिद्विद्यते इति देशः ॥ १ ॥ कुतश्चिदवयवान् दिश्यत इति देश प्रदेश । एकदेश इत्यर्थः ।

स्रत्यशेषानवयवानिति सर्वः ॥ २ ॥ सरति गच्छति अशेषानवयवानिति सर्व इत्युच्यते ।

देशश्च सर्वश्च देशसर्वो देशसर्वाभ्यां देशसर्वतः । विरतिरित्यनुवर्तते । हिंसादेर्देशतो विरतिरणुवर्त ।
 सर्वतो विरतिर्महत्तव । अणु च महत् अणुमहती इति व्रतापेक्षया नपुसकखिगनिर्देशः ।

आह न हिनस्मि नादृत वदामि नादत्तमाददे नागना स्पृशामि न परिग्रहमुपाददे इति एषोऽभि-
 संधिः । योऽत्राऽसमर्थभावनपुरः कथं यथाप्रतिज्ञाताभिघातभाक् स्यात् इत्यत्रोच्यते—यस्मादविहितनेमा-
 भावयितव्याः पूर्वार्थादिसत्त्वात् ।

तत्स्थैर्यार्थं भावनाः पंच पंच ॥ ३ ॥

भावनाशब्दः कर्मसाधनः ॥ १ ॥ अयं भावनाशब्दः कर्मसाधनो दृष्टव्यः । वीर्यांतरायक्षयोप-
 शमचापि मोहोपशमक्षयोपशमांगोपागनामलाभापेक्षेणाऽऽत्मना भाव्यते सा इति भावना ।

पंच पंचेत्यत्र वीप्सायां शमप्रसंग इति चेन्न कारकाधिकारात् ॥ २ ॥ स्यादेतत् पंचपचे-
 त्यस्मिन् निर्देशे वीप्साविविधिते वीप्साया शसा भवितव्यं पंचश इति तथा सति लघुश्च निर्देशो भव-
 तीति । तत्र च कारणं कारकाधिकारात् । कारकादिति तत्र वर्तते नचाऽत्र कारकत्वमस्ति इति शसा
 भवितव्यं ॥

क्रियाध्याहारात् कारकत्वमिति चेन्न विकल्पाधिकारात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् पंच पंच भाव-
 येत् इत्येवमादि क्रियापदाध्याहारे कारकत्वोपपत्तौ शसा भवितव्यमिति तत्र किं कारणं विकल्पाधिका-
 रात् । वेत्यनुवर्तते तेनात्र शसा (शस्) न भवति । ननु लघुत्वात् शसा निर्देशः कर्तव्यः प्रति-
 पत्ते गौरवमाभूत् इति द्वित्वमेव कृतं, वाक्यध्याहारे हि क्रियाभाषण प्रतिपत्तेर्गौरव स्यात् इति । तस्य पंचविधस्य
 त्रतस्य स्थैर्यार्थं एकैकस्य पंच पंच भावना वेदितव्या ।

यद्येवमाद्यस्य अहिंसाव्रतस्य का इयुच्यते—

वाङ्मनोऽनुशीर्यादाननिक्षेपणसमित्यालोकित-

पानभोजनानि पंच ॥ ४ ॥

वाङ्मनोऽनुशीर्यादाननिक्षेपणसमितिरालोकितपानभोजनमित्येता पंच अहिंसाव्रतस्य
 भावना ॥

अथ द्वितीयस्य व्रतस्य का ?

क्रोधलोभभीरुत्वहांस्यप्रत्याख्यानान्यनुवीचिभाषणं च पंच ॥ ५ ॥

क्रोधप्रत्याख्यानं लोभप्रत्याख्यानं भीरुत्वप्रत्याख्यानं हास्यप्रत्याख्यानं अनुवीचिभाषणं चेतरेता पंच
 भावनाः सप्तमव्रतस्य ज्ञेयाः । अनुवीचिभाषणं अनुलोमभाषणमित्यर्थः । ननु भ्रमशस्यक्रियस्यापि वचसो
 अनुवीचिभाषणमापन्नं ? नैव दोषः पुण्याश्रयस्य प्रकृतत्वात् अश्रयस्तक्रियापानुवीचिभाषणस्यानधिकारः ।
 विचार्य भाषणमनुवीचिभाषणमिति वा । इदानीं तृतीयस्य व्रतस्य भावना वक्तव्या—

शून्यागारविमोचितावासपरोपरोधाकरणभैक्ष्यशु-

द्विसद्धर्माविसंवादाः पच ॥ ६ ॥

शून्यागारेषु गिरिगुहातरुकोटरादिष्वावास । परकीयेषु च मोचितष्वावास । परेषा उपरोधाकरण ।
आचारशास्त्रमार्गेण भैक्ष्यशुद्धिर्वा । ममेद तवेदमितिसद्धर्माभि — अपिसंवाद इत्यता पच अदत्तादानविर-
मणव्रतस्य भावना प्रत्येतव्या । अथदानीं ब्रह्मचर्यस्य भावना कथ्यते—

स्त्रीरागकथाश्रवणतन्मनोहरांगनिरीक्षणपूर्वतरानुस्मरणवृष्ये

एरसस्वशरीरसंस्कारत्यागाः पचः ॥ ७ ॥

। स्त्रीरागकथाश्रवणवर्जनं तन्मनोहरागनिरीक्षणधिरह पूर्वतरानुस्मरणपरित्याग वृष्येएरसानुभवन-
निरास स्वशरीरसंस्कारत्यागश्चेति चतुर्थव्रतस्य भावना पच विज्ञया । अत पर पचमव्रतस्य भावना
निर्देष्टव्या —

मनोज्ञामनोज्ञेन्द्रियविषयरागद्वेषवर्जनानि पंच ॥ ८ ॥

पचानामिन्द्रियाणां स्पर्शादीनामिष्टानिष्टेषु विषयेषु उपनिपतितेषु रागद्वेषवर्जनानि पचाऽस्य आकिं
चयस्य व्रतस्य भावना प्रत्येतव्या । किंचा यद्यपामीषां व्रताना दृढिर्माथं भावना प्रतीयते तद्विपक्षिद्विरिति
रावनोपदेश तथा सदर्थं तद्विराधिष्वपीत्याह—

हिंसादिष्विहामुत्रापायावद्यदर्शनं ॥ ९ ॥

अभ्युदयनिःश्रेयसार्थानां नाशकापायो भय वा ॥ १ ॥ अभ्युदयनि श्रेयसार्थानां क्रियासा-
धनानां नाशकोऽनर्थ अपाय इत्युच्यते । अथवा पहलौकिकादिसप्तविध भयमपाय इति कथ्यते ।

अवद्य गर्ह्यं ॥ २ ॥ गर्ह्यमवयमिति न्यायत् । अपायश्च अत्रय च अपायावद्य । अपायावद्योर्दर्शनं
अपायावद्यदर्शनं भावयितव्यं । क्व ? इहामुत्र च । केपु ? हिंसादिषु । कथमितिचेदुच्यते—हिंसायां तावत्
हिंसा हि नित्याद्दर्जनीयं सततानुबद्धधैरश्च । इहैव च वधवधपरिरुशादीन् प्रतिलभते । प्रेत्य चाशुभां गतिं
गर्हितश्च भवति इति हिंसाया व्युपरम श्रयान् । तथा अनृतवादी श्रद्धया न भवति इहैव च जिह्वाऽदादीन्
प्रतिभते । मिथ्याभ्याष्यादानदु खितेभ्यश्च बद्धैरभ्या बहूनि व्यसनानि अवाप्नोति । प्रत्य चाशुभां गतिं
गर्हितश्च भवति इति अनृतवचनान् व्युपरम श्रयान् । तथा स्तेन परद्रव्याहरणासक्तमतिं सवस्याद्दर्ज
नीयो भवति । इहैवाभिघातप्रध्वंसहस्तपादकर्णनाशात्तरोष्ठोऽदनसर्पस्वहरणादीन् प्रतिलभते । प्रेत्य चाशुभां
गतिं गर्हितश्च भवतीति स्तेयात् व्युपरम श्रयान् । तथा अन्नहारी मदनभ्रमादुपार्थिताचितं वनगज
इय वनितावचिता विरशा वधप्रधपरिहृशादीन् अनुभवति । माहाभिभूतत्वाच्च कायानभिज्ञा न किंचिदपि
कुशलमाचरति । परागनालिंगानासगकृततरतिश्च इहैव वैरानुपधिने लिंगोऽदनवधप्रधमस्वहरणादीन् अपा
यान् प्राप्नोति । प्रेत्य वाऽशुभां गतिमश्नुने गर्हितश्च भवतीति । अता विरतिराम हेता । तथा परिमहयात्
शकुनिरिव गृहगतमासवृद्धं अ-पथां तदार्थना पतत्रिणां, इहैव तस्करादीनामभिमननीयो भवति । तददर्जन-
रक्षणप्रशयवृत्ताश्च दापान् बहून्गमाति । नचास्य कृतिभरतीं नरीराम । लभाभिभूतत्वाच्च कार्याका
र्यानिपक्षा भवति प्रत्य वाऽशुभां गतिमास्कदति । लुब्धायामिति गर्हितश्च भवति इति तद्विरमण श्रेय । एव
हिंसादिष्वपायावद्यदर्शनं भावनीयं । हिंसादिषु भावनातरप्रतिपादात्पथमिदमुच्यते—

दुःसमेव वा ॥ १० ॥

। अत्र चाच्यते दुःसमेव दोषोदयवृत्तं परितापं हिंसादयं क्रियाविशेषः । कथं दुःसमेव हिंसादयं ?
इत्यत्रोच्यते—

दुःखमेवेति कारणं कार्योत्पत्तौ नशानवत् ॥ १ ॥ यद्यत्र वै प्राणाः इति प्राणकारणे
अत्रे प्राणोपचारः तथा दुःखकारणे हि सादृशं दुःखमेव इत्युच्यते इति न्ययः ।

कार्यकारणे वा धनप्राणवत् ॥ २ ॥ अथवा यथा इति नकारणान्नशानं, अत्रेपानकारणाः
प्राणाः इति प्राणकारणे इति प्राणोपचारः । उक्तं—

यदेतद्विषं माम प्राणा घने वहिश्चरुः

स तस्य हरते प्राणान् यो यस्य हरते धनं ॥ १ ॥ इति

तथा हि सादृशोऽसद्व्यकरणं, अमद्वेयकर्म दुःखकारणमिति दुःखकारणकारणेषु हिमादिषु दुःख-
मेवेत्युपचारः ।

सत्तरत्र भावनमात्ममाक्षिकं ॥ ३ ॥ तदेतद्गुणमेवेति भावने परात्मसाक्षिकं अर्गत्तव्यं ।
तद्यथा—नमाऽप्रियं यथा वधदरिणीद्वनं तथा सर्वमजानां । यथा मम मिथ्याख्यापनकटुकपक्षपादीनि
वचांसि शृण्वतः अतिनीदृशं खनतुमृतपूरंमुन्यते एव सर्वजानां । यथा च भवेद्यद्व्ययवियोगे व्यसन-
मूर्धमुपजायते एव सर्वभूतानां । यथा च मम कानात्रनपरिमिते परकृते सति मानसपीडातितीमा जायते
तथेतरेषां । यथा च मम परिप्रेक्ष्ये अप्रान्त्ये प्रात्रनित्येषु कार्यकारणकारणेषु दुःखं तथा सर्वप्राणिनामिति
हि सादृश्या व्युत्पन्नः परमः, हिनः ।

स्पर्शकृतं सुखमिति चेन्न वेदनाप्रतीकारत्वात् ॥ ४ ॥ यदादेतन् सर्वं दुःखमेव किं तर्हि
स्पर्शकृतं सुखमप्यस्ति यदागनापृष्टदुःखमगमात्रमदृष्टपणान् रतिमुत्सुमुपजायते इति ? तत्र । किं कारणं ?
वेदनाप्रतीकारत्वात् । यथा स्वप्नोपमविकल्पमानादीर्णया कर्त्तव्या वाध्यमानः नगसुप्तसकृत्सर्करादिभिः
छिन्नमात्रे इति पर्यन्तुरतकट्टयो दुःखमपि तस्सुखमिति मन्यते । तथा मैथुनोपसेवी मोहादसुखमपि
सुखमिति मन्यते । दुःखवैनिर्वाच्यं दुःखमेवेति मायनीय । यथैते क्रियाविदायाः ताव्यर्थेण भाव्यमानाः
व्रतपूर्णां जनयति तथामनि तादृश्यात् ऐहिकप्रयोजनविनिवृत्तिसुखेन अवहितचेतसाऽप्यत्र भाव्यमाना-
नि व्रतसपदमापादयतीत्याह—

मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थानि च सत्वगुणाधिकच्छिश्यमानाविनयेषु ॥ १ ॥

परेषां दुःखानुत्पत्त्यभिहापो मैत्री ॥ १ ॥ स्वकाययारुमनोभिः कृतकारितानुमतविशेषणैः
परेषां दुःखानुत्पत्तौ, अभिलाषः मित्रस्य भावः कर्म वा मैत्री ।

वदनप्रसादादिभिरभिव्यज्यमानातिर्भक्तिरागः प्रमोदः ॥ २ ॥ वदनप्रसादेन नयनप्र-
ह्लादनेन रोमांचोद्भवेन स्तुत्यभिरुणसंज्ञाकीर्तनादिभिश्च अभिव्यज्यमानातिर्भक्तिरागः प्रकथेण मोदः
प्रमोद इत्युच्यते ।

दीनानुग्रहभावः कारुण्यं ॥ ३ ॥ शरीरस्मानसदुःखाम्यादीतानां दीनानां प्राणिनां अनुमहात्मकः
परिणामः करुणस्य भावः कर्म वा कारुण्यमिति कथ्यते ।

रागद्वेषपूर्वकपक्षपाताभावो माध्यस्थ्यं ॥ ४ ॥ रागद्वेषाच्च कस्य चित् पक्षे पतनं पक्षपातः
तदभावात् मध्ये तिष्ठतीति मध्यस्थस्य भावः कर्म वा माध्यस्थ्यं ।

अनादिकर्मबंधशान्त् सीदतीति सत्त्वाः ॥ ५ ॥ अनादिनाशबन्धकर्मसंतानेन तीमदुःखयो-
निषु चतसृषु गतिषु सीदतीति सत्त्वाः ।

सम्यग्ज्ञानादिभिः प्रकृष्टा गुणाधिकाः ॥ ६ ॥ सम्यग्ज्ञानदर्शनादयो गुणारतैः प्रकृष्टा गुण-
धिका इति विशायते ।

३१ अथनिर्गम ए एते प्राणा एते अश्वात् १ पुंस्ताम् ।

असद्वेद्योदयापादितल्लेशाः क्रियमानाः ॥ ७ ॥ असद्वेद्योदयापादितशरीरमानसदुःखसंत-
पान् क्रियत इति क्रियमाना ।

तत्त्वार्थश्रवणग्रहणाभ्याससंपादितगुणा अविनेयाः ॥ ८ ॥ तत्त्वार्थोपदेशश्रवणग्रहणाम्
विनीयते पात्रीक्रियत इति विनेयाः । न विनेया अविनेया । इतेषु तत्त्वादिषु मैत्र्यादीनि पंधाकर्म भावयि-
तव्यानि । तद्यथा क्षमयामि सर्वजीवान्, क्षाम्यामि सर्वजीविभ्यः, प्रीतिर्मे सर्वसत्त्वैः, यैर् मे न केनचित् इति
मैत्री सत्त्वेषु भावयितव्या । सम्यग्ज्ञानचारित्र्याधिक्ये वदनास्तुतिरैवावृत्त्यकरणदिभिः प्रमोदो भावनीयः
मोहाभिभूतेषु र्मतिश्रुत्याज्ञाननिभगपरिगतेषु निपयतयामिना दह्यमानमानसेषु हिताहितविपरीतप्रवृत्ति-
नाभ्यः अविनेयेषु ग्रहणधारणविज्ञानोह-

भवतीत्येषु भावयतः परिपूर्णानि अहिंसादीनि व्रतानि भवति । किमेतावानेव अभिनवांशुशुक्लकर्मादान-
निवृत्तिपूर्वकं महाव्रतधारिणा क्रियाकलापः प्रणिधातव्यो नैस्माह—

जगत्कायस्वभावो वा संवेगवैराग्यार्थ ॥ १२ ॥

जगत्कायशब्दायुक्तार्थो ॥ १ ॥ जगच्छब्दः कायशब्दश्च उक्तार्थो दृष्टव्यौ ।

स्वेनात्मना भवन् स्वभावः ॥ २ ॥ स्वेनात्मना असाधारणेन धर्मेण भवन स्वभाव इत्युच्यते
जगच्च कायश्च जगत्स्वभावो जगत्काययोः एवभावी जगत्कायस्वभावौ

संसारो भवता संवेगः ॥ ३ ॥ संसारो निविधेदनाकराद् मीरुता सनेजन संवेग इत्युच्यते ।

रागकारणभावात् विषयेभ्यो विरंजनं विरागः ॥ ४ ॥ चारित्रमोहोदयाभावे तस्योपशमात्
क्षयात् क्षयोपशमाद्वा शब्दादिभ्यो विरंजन विराग इति व्यपत्तीयते । विरागस्य भाव कर्म धार्तराग्य । संवेगश्च
वैराग्य च संवेगवैराग्ये संवेगवैराग्याभ्यां संवेगवैराग्यार्थं जगत्कायस्वभावो भावयितव्यौ । तद्यथा—जग-
त्स्वभावात्तान् आदिमदनादिमन्परिणामद्रव्यसमुदायरूपं तालवृक्षसंस्थानं अनादिनिधनं । अत्र जीवा-
चनस्यु गतिषु नानानिधनुषु च भोज भोजं परिभ्रमति नचात्र किंचिन्नियतमस्ति । जलबुद्बुदोपमं जीवितं
त्रिगुणैरादित्रिकारणत् अकला भोगसपद इत्येवमादि । कायस्वभावश्च अनित्यता दुःखहेतुत्व नि सार-
ता अशुचिचिन्मिथ्येवमादि । एष भावयत संवेगः सजायते । तत आरभपरिग्रहोदोपदर्शनाद्विरतिः धर्म-
वहुमानो आर्मेकेषु च धर्मश्रवणे धार्मिकदशने च मन प्रसाद । उत्तरोत्तरगुणप्रतिपत्तौ च श्रेद्धीति
वैराग्यं च भवति शरीरभोगभोगसत्तारनिर्दलक्षण । एष भावोपेतः सम्यग्रतानि परिपालयति । ता-
एता ईदृशो व्रतभाषना. सर्वेषु पदार्थेषु सर्वथा नित्येषु सत्सु विक्रियाभावात् नोपपद्यते, विक्रियाभ्युपगमे
च मिथ्यमस्मितेशोहनि । सर्वथैवानित्येषु चाऽनेरश्रवणनुर्येव एवमाभावात् अनेकार्थविपर्ययकविज्ञानामात्रा-
स्मरणानुर्येव भवितव्यम्, अनेकाव्यादिन. पुन. द्वायार्थिकतयादेशात् नित्यतामवउत्तमानस्य उभय-
निमित्तत्वात् उत्पत्तिनिर्वाची प्रयाभिमुहयमादधानस्य स्मरणोपपत्तेः । विक्रियापपत्तेषु भावनातिदि ।
अत्राह उक्तं भवता हिंसादिनिवृत्तिर्भवति तत्र न जानीम के हिंसादयः निवारितेषा इति ?

अत्रोच्यते युगपदनाशकत्वात् तद्गुणनिर्देशस्य क्रमक्रमेण यामापादौ चोदिता शेष तावत्—

प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसा ॥ १३ ॥

अनवच्छेदितप्रचारविशेषः प्रमत्तः ॥ १ ॥ इन्द्रियाणां प्रचारविशेष अनवधार्थं प्रवर्तते
यः स प्रमत्तः ।

अभ्यतरीकृतेवार्थो वा ॥ २ ॥ अप्यत्र अन्वयरीकृतेवार्थः प्रमत्त इत्युच्यते । कः पुनरियार्थः ?
यथा सुरासः प्रयुक्तत्वात् पार्थिवार्थस्यप्राप्तनिमित्तत्वात् जीवश्रवणव्यवस्थाश्रयनिर्गमनविज्ञान कण्ठो-
दयाविष्टः हिंसाकारणेषु विद्वत्. अहिंसायां सामान्येन पपत् इति प्रमत्तः ।

“ जले जतु स्थले जतुराकाशे जतुरेव च ।

जतुमालाकुले लोके फय भिक्षुरहिंसक ॥ इति ॥”

सोप्रायकाश न लभते । भिक्षोर्ज्ञानध्यानपरायणस्य प्रमत्तयोगाभावात् । किंच स्थूलसूक्ष्मजीवाभ्युपगमात् ।

सूक्ष्मा न प्रतिपीड्यते प्राणिनः, स्थूलमूर्त्यः ।

ये शक्यास्ते विवर्ज्येते का हिंसा सयतामन ॥ १ ॥

अत्र कश्चिदाह—साधूक्त भवता प्राणव्यपरोपण हिंसति । प्राणान् परस्परतो वियोगो हिंसा न कश्चित् प्राणी विद्यते इति । अत उत्तर पठति ।

प्राण्यभावे प्राणाभावः कर्तुरभावात् ॥ १३ ॥ यदि प्राणी न स्यात् प्राणानामभावः । कुत कर्तुरभावात् । इह कुशलाकुशलात्मककर्मपूर्वका प्राणा तच्च कर्मासति कर्तुरे न भवतीति प्राणाभावः स्यात् अत प्राणसद्भावे एव प्राणिनोऽस्ति गमयति । सदशादिकरणसद्भावेऽयस्कारससिद्धिवत् । किंचासति प्राणिनि रूपणानुभवनोपलभननिमित्तप्रहणसस्वरणभिनलक्षण रूपेन्दनसद्भाविज्ञानसस्वारा विविकृत-त्तित्वात् परस्परोपकारप्रतिनिवृत्तौत्सुक्या क्षणिकत्वात् श्वप्रयोजन प्रत्यप्यसमर्थाः हिंसानिवृत्तिहेतवो न भवति । स्थूलभिसाधिक्रियाचिताना व्यधिकरणवदेकाधिकरणेष्वनुपपत्ते । एकेनापि विकले प्राणातिपातान्भ्युपगमात् । अपि च उत्पत्त्यनंतर विनाशाभ्युपगमे विरोधस्याहेतुकत्वात् प्राणातिपातलक्षणस्य विनाशस्य हिंसको हेतुर्न भवति इति तत्फलानभिसवध । अधाहेतोरपि तत्फलमिष्यते । अहिंसको नाम न कश्चिदस्ति भिन्नसतानोत्पत्तिहेतुर्हिंसक इति चेन्नाऽसत् उत्पत्तेर्हीनभावात् । अधासत् उत्पत्तेर्हेतुरिष्यते सतो विनाशे हेतु स्यादिति को विरोधः । आह—अभिहितलक्षणपहिंसानतरोदिष्ट अचूत किं-लक्षण भिन्नोपपत्तेः—

असदविधानमनृतं ॥ १४ ॥

असदिति न्यासत्प्रतिषेधाच्छून्यार्थसमत्वयमसंगः ॥ १ ॥ न सदसदिति नञासाप्र-तिषेध क्रियते तेन शून्यार्थसमत्वय प्रसज्यते तेन नास्ति न किंचिदित्यनसाद्येवाचूत स्यात् यदसत् सदिति प्रयात् न तदद्वयं स्यात् ।

न वा सच्छब्दस्य प्रसार्थवैवाचित्वात् ॥ २ ॥ न वैव दोष किं कारण सच्छब्दस्य प्रसार्थवैवा-चिवात् । न सदसत् अग्रसत्प्रतिमिति यावत् ।

अभिधानशब्द करणादिसाधन ॥ १ ॥ अयमभिधानशब्द करणादिषु साधनेषु दृष्टव्यः । अभिधीयते अनेन अभिधा या अभिधानमिति । असतोर्थाभिधान असदभिधान ।

प्रसृतं सत्यार्थे ॥ ४ ॥ अत्रमित्येतत् पद सत्यार्थे दृष्टव्यं सत्यु साधु सत्य प्रत्ययव्यकरणानिष्पाद-यावात् । न अत्रमनृतं ।

मिष्पाटाभित्वस्तु लघुत्वात् इति चेन्न विपरीतार्थमाप्रसक्तत्वयमसंगत्वात् ॥ ५ ॥ स्यात्त मिष्पाटुमीमंयतत् सूत्रमभ्यु । कुत । लघुत्वात् । सूत्र हि नाम यदस्य गमर च तत् कर्तव्य-मिति । तत्र । विं कारण । विपरीतार्थमत्रयेव यमसंगत्वात् । अयं हि मिष्पाटुशब्द विपरीतार्थे वर्तते । तेन भूतनिहारे अभूतोद्भावे च यदभिधान तदवाच्यं स्यात् नास्ति आना नानि परत्रोक्त इति दामवच-कुलमत्र अगमा अगुत्तार्थमत्र मरणा नि नश्य इति च ।

यस्य विदग्धार्थविषय परमविदग्धकरण तत्र स्यात् । अगमिति पुनस्तदमने अमरवचार्थं यत् तत्रमनृतमुक्तं भवति । तेन विपरीतार्थस्य परमविदग्धकरण स्यात्समुपगम भवति । अथाऽऽगमनर-दरिद्र दग्धेव तत्र वि लक्ष्यं । शक्यं अह—

अदत्तादानं स्तेयं ॥ १५ ॥

आदानं ग्रहणं अदत्तस्याऽऽदानं अदत्तादानं स्तेयमित्युच्यते ॥

सर्वमदत्तमाददानस्थाङ्कुशलकल्पनार्था कर्मादेयमात्मसात्कुर्वतः स्तेयप्रसंगः ॥ १ ॥
यद्यविशेषण अदत्तस्य आदानं स्तेयमित्युच्यते कर्माद्यविधेः अन्येनाऽदत्तमाददानस्य स्तेयं प्राप्नोताति । एते-
न नोकर्मापि चोदितं भवति ।

न दानादानयोर्ग्रहणं मृष्टचित्तिवृत्ती तत्रैवोपपत्तेः ॥ २ ॥ नैव दोषः येषु मणिमुक्ताहिरण्या-
दिषु दानादानयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिसमवेत्ते तेष्वन्येन स्तेयस्योपपत्तेः, तेन कर्मणि नास्ति प्रसंगः ।

इच्छामाश्रमिति चेन्न अदत्तादानग्रहणात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् इच्छामाश्रमिदं यस्य दानादानसं-
भयस्तस्य ग्रहणमिति ? तत्र किं कारणं ? अदत्तादानग्रहणात् । यस्य हि दानादाने संभयतः तस्य ग्रहणमङ्कु-
शलं यदि हि कर्मादानमपि स्तेयं स्यात् अदत्तादानामेयेतत् विशेषणमयुक्तं स्यात्, प्रसक्तस्यादत्तमिति प्रति-
षेधोपपत्तेः ।

कर्मापि हि 'किमर्थं कर्मैच्छिन्नं दीयते इति चेन्न हस्तादिकरणग्रहणविसर्गासंभवात्
सूक्ष्मत्वात् ॥ ४ ॥ अथ मतमेतत् किमर्थं कर्म न कर्म चिदीयते इति श्रूयते ननु लोकादः प्रसिद्धः -आ-
रामविहारादिपादपानां फलं अन्यस्मै जलसेकेन दीयते इति ? तत्र किं कारणं ? हस्तादिकरणविसर्गासंभवात् ।
यथा मृष्टपात्रादि हस्तादिकरणैरादीयते अन्यस्मै च दीयते न तथा कर्म हस्तादिभिरादीयते अन्यस्मै च
दीयते । कुतः ? सूक्ष्मत्वात् । सूक्ष्मं हि कर्म हस्तादिग्रहणविसर्गयोग्यं न भवति । कथं तर्हि तदादीयते ?

शरीराहारविषयपरिणामतस्तद्व्यंजः ॥ ५ ॥ स्वपरकीयेषु शरीरेषु आहारेषु शब्दादिविषयेषु च
रागद्वेषरूपपातीकादिविकल्पात् परिणामात् तस्य कर्मजो भवति ततः स्वपरिणामनशीलतत्वाच्च नान्यस्मै
दीयते । यद्येनैव नित्यकर्मजः प्राप्नोति ? नैवदोषः ।

आस्त्रवनिरोधे सति संवृतत्वाद्दंष्ट्राभावः ॥ ६ ॥ आस्त्रवनिरोधो यद्यते गुण्यादिलक्षणः
तस्मिन् सति संवृतत्वात् नास्ति कथं इति नित्यप्रधानम् । अतो यत्रैहिकीकोपकारविशेषादानाभिप्राय-
स्तत्रैव अदत्तादानप्रवृत्तिः ।

शब्दादिविषयपरिध्यादाराधनादानास्तोयप्रसंग इति चेन्न अप्रमत्तत्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेतत्
शब्दादिविषयपरिध्यादारादीन्यदत्तानि आददानस्य भिक्षोः स्तेयं प्राप्नोतीति ? तत्र किं कारणं ? अप्रमत्तत्वात् ।
फलवतो ह्यप्रमत्तस्य क्षान्तिः शास्त्रदृष्ट्या शब्दादिविषयपरिध्यादारादानेन विरतस्यास्तेपप्रसिद्धे, सामान्य-
तो मुक्तत्वात् दत्तमेव वा तस्मै ? तथा हि अयं विहितदारादीन् न प्रविशति ।

शब्दादिनिमित्तपर्यादानात् स्तेयप्रसंग इति चेन्न उक्तत्वात् ॥ ८ ॥ स्यात्तत्तं धं नाक्रिया
संबन्धेन धर्मोपचये सति प्रशस्तं स्तेयं प्राप्नोति ? तत्र किं कारणं ? उक्तत्वात् । उक्तमेतत् दानादानममत्रो-
पय तत्र स्तेयप्रसंग इति ।

ममत्वाधिकाराद्यान्यत्राऽप्रसंगः ॥ ९ ॥ ममत्वयोगान् प्राणान्यपरोपणं हिमेत्यतः प्रमत्तयोगप्र-
हणं अनुवर्तते । तेन प्रमत्तरं स्तेयं शब्दादिषु योगत्रयेणाऽऽभिमुह्यदादामनं प्रमत्तत्वं नास्ति । अतः
तस्यैव धर्मोपचये न दोषं परिशेषात् प्रमत्तस्य मृगसति च परकीयद्रव्यादाने त्रिधापि तदादानाद्यर्थो-
पपत्त्वात् दोषं तत्रपि प्राणिनांशकारणत्वात् पापकार इत्युच्यते । अत्राह व्याख्यात रिसादिप्रवृत्तयः ।
कल्पऽप्रमत्तं विच्छेदमित्युच्यते—

मेधुनमन्त्र ॥ १६ ॥

मेधुनमेते । त्रिमेदे । निगमरं मन्त्रं मेधुनं ।

त चारित्रमोहोदयात् प्रमत्तस्य मिथुनस्य कर्म मैथुनमित्युक्तं नमस्काराद्युपयुक्तस्य चाऽप्रमत्तत्वात् चारित्र-
।होदयाभावात् सत्यपि वेदनादिमिथुनकर्मणि न मैथुन ।

अहिंसादिगुणबृंहैपाद्ब्रह्म ॥ १० ॥ अहिंसादयो गुणा यस्मिन् परिपात्यमाने बृहति वृद्धि-
मुपपत्ति तद्ब्रह्मेत्युच्यते । न ब्रह्म अब्रह्म किं तन्मैथुन । तत्र हिंसादयो दोषा पुष्यति । य स्यान्मैथुनसेवन-
प्रवणं स्थाण्णश्चरिण्युत् प्राणितो हिर्नास्ति मृषामादमाचष्टे अदत्तमादत्ते सचतनमितरं च परिग्रहं गृह्णाति ।
अत्राह उक्तं भनता हिंसादिचतुष्टयस्य विशेषलक्षणमिदानीमिदमुच्यतां परिग्रहस्य किं लक्षणमित्यत्राप्येते ।

मूर्च्छा परिग्रहः ॥ १७ ॥

मूर्च्छेत्युच्यते । केय मूर्च्छा ?

बाह्याभ्यन्तरोपधिसंरक्षणादिव्यापृतिर्मूर्च्छा ॥ १ ॥ बाह्यानां गोमहिषमणिमुक्तादीनां चेतना-
चेतनानां अभ्यन्तराणां च रागादीनामुपधीनां संरक्षणार्जनसंस्कारादिलक्षण-व्यापृति मूर्च्छेति कथ्यते ।

वातपित्तश्लेष्मविकारपुंसंग इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मतं वातपित्तश्लेष्मणाम-
न्यतमस्य दोषस्य प्रकोपान् उपजायमानो विकारो मूर्च्छेति ? तन्न किं कारणं विशेषितत्वात् । मूर्च्छेरिय मोह-
सागान्ये वर्तमानः बाह्याभ्यन्तरोपधिसंरक्षणादिविषय परिगृहीत इति विशेषितत्वात् इदर्थसम्प्रत्ययो भवति ।
सामान्यचोदनाश्च विशेष्यतिष्ठत इति ।

बाह्यस्याप्रसंग इति चेन्नाध्यात्मिकप्रधानत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् मूर्च्छेयनेन आध्यात्मिक-
परिग्रहं परिगृह्णाते । तेन बाह्यस्य परिग्रहं न प्राप्नोतीति ? तन्न किं कारणं ? आध्यात्मिकप्रधानत्वात्
ममेति सकल्प आध्यात्मिकं परिग्रहं स प्रधानभूत इति तस्योपादानं कियते तस्मिन् सप्रवर्तते तत्कारण-
स्याप्यनुपयोगे प्रतीते । अथ यदा बाह्यं प्राधायेन इत्येतं कथं तस्य समहं मूर्च्छाकारणत्वात् बाह्यस्य मूर्च्छा-
व्यपदेशः । यथाज्ञं वै प्राणा इति प्राणकारणे अज्ञे प्राणोपचारः । तथा मूर्च्छाकारणत्वात् बाह्यपरिग्रहो मूर्च्छे-
ति व्यनहियते ।

ज्ञानदर्शनचारित्र्येषु संगः परिग्रहः इति चेन्न प्रमत्तयोगाधिकारात् ॥ ४ ॥ स्यान्मतं
यथाध्यात्मिकेपि रागादावात्मपरिणामे संगः परिग्रह इत्युच्यते । ज्ञानदर्शनचारित्र्येष्वपि संगः परिग्रहं प्राप्नो-
तीति ? तन्न किं कारणं ? प्रमत्तयोगाधिकारात् । ततः ज्ञानदर्शनचारित्र्यवर्तां प्रमत्तस्य मोहाभावात् न मूर्च्छा
स्ति इति निःपरिग्रहत्वं सिद्धं । किंच तेषां ज्ञानादीनां अहेयत्वात् आत्मस्य भावानतिवृत्तेरपरिग्रहः । रागा-
दयः पुनः कर्मोदयतत्रा इत्यनात्मत्वभावाद्देया ततस्तद्युः सकल्पः परिग्रह इति युज्यते ।

तन्मूर्च्छाः सधर्दोषानुपगमाः ॥ ५ ॥ तं भाषिहो मूलमथा ते तन्मूर्च्छा । का पुनस्तौ सधर्दोषोऽपु-
पगा ममेदमिति हि सति सकल्पे रक्षणादयः सजायते । तत्र च हिंसावश्यं भावितं तदर्थं मन्वृतं जल्पति
चौर्यं चारुति मैथुने च कर्मणि प्रतियतते तत्प्रभवा नरकादिषु दुःखप्रकाराः । इहापि अनुपरतव्यसन-
महार्हाणवगाहन । एवममूर्धेभिर्भविनाभिः स्थिराकृतचेतसोपायावयवदर्शिनो विरक्तस्य ईश्वरसंसारिकियाकलापा
दुःखदुःख्या निरस्तुकीकृतविषयकुतूहलस्य मैत्रप्रमादकारणपमाध्यव्यप्रणिधानापादितसौहार्दस्य जन्म-
मरणपरिक्षेदितमतेरवलोकितशरीरस्वभावस्य मोक्षप्रत्यनहितस्य यस्य सति व्रतानि स भवति—

निःशल्यो व्रती ॥ १८ ॥

अनेकरूपा प्राणिगणश्रवणाच्छल्यं ॥ १ ॥ त्रिविधवेदनाशलाकाभिः प्राणिगणश्रुणाति हिनस्ति
इति शल्यम् ।

आवाधकत्वानुपचारासिद्धिः ॥ २ ॥ यथा शरीरानुप्रवेशादिप्रहरणं शरीरिणो वाधाकरं शल्यं
तथा कर्मोदयविकारोपि शरीरमानसत्वाद्वाहेतुत्वात् शल्यमित्युच्यते । शल्यमित्युपचर्यते ।

अणुव्रतोगारी ॥ २० ॥

अणुशब्दः सूक्ष्मवचनो द्रष्टव्यः । अणुनि व्रतानि, अस्य सोऽणुव्रतः । कथमणुव्रमिति चेत् उच्यते—
सर्वसावधानिवृत्त्यसम्भवात् । कुतस्त्वर्हि असौ निवृत्तः ?

द्विन्द्रियादिव्यपरोपणान्निवृत्तः ॥ १ ॥ द्विन्द्रियादीनां जंगमानां प्राणिनां व्यपरोपणात् त्रिधा
निवृत्तः अगारीत्याद्यमणुव्रतं ।

स्नेहद्वेषमोहावेशात् असत्याभिधानवर्जनप्रवणः ॥ २ ॥ स्नेहस्य' द्वेषस्य मोहस्य चोदिकात्
यदसत्याभिधानं ततो निवृत्तादरो गृहीति द्वितीयमणुव्रत ।

अन्यपीडाकाराद् पार्थिवभावयाद्युत्पादितनिमिच्छादप्यदत्तात् प्रतिनिवृत्तः ॥ ३ ॥ अन्यपी-
डाकरं पार्थिवमयादिवशादवश्यं परित्यक्तमपि यददत्तं ततः प्रतिनिवृत्तादरः श्रावक इति तृतीयमणुव्रतं ।

उपात्तानुपात्तान्यांगनासंगाद्विरतरतिः ॥ ४ ॥ उपात्ताया अनुपात्ताप्राक् अन्यांगनायाः संगान्नि-
रतरति, विरताविरत इति चतुर्थमणुव्रतं ।

परिच्छिन्नधनधान्यसंप्राद्यवधिर्गृही ॥ ५ ॥ धनधान्यक्षेत्रादीनां इच्छावशात् कृतपरिच्छेदः गृ-
हीति पंचममणुव्रतं । आह स्वर्थापसि विरतिमभ्युपगतस्य द्रावकस्य किमेतावानेष विशेषः बाहोस्विदास्ति
काक्षिदन्योपीत्यत्रोच्यते—

दिग्देशानार्थदंडविरतिसामायिकप्रोपधोपवासोपभोगपरिभोगपरि-
माणातिथिसंविभागव्रतसंपन्नश्च ॥ २१ ॥

आकाशप्रदेशश्रेणी दिक् ॥ १ ॥ आकाशस्य प्रदेशाः परमाणुपरिच्छेदात्प्रविभक्ताः श्रेणीकृता
दिग्व्यपदेशमर्हति ।

आदित्यादिगतिविभेदस्नग्नेदः ॥ २ ॥ आदित्यादिगत्योदयास्तमयपरिच्छिन्नया विभक्तस्तग्नेदः ।
प्राची दिक् दक्षिणा प्रतीची उत्तरा, ऊर्ध्वमथो विदिक्चेति ।

ज्ञानार्थानां अवधृतपरिमाणः प्रदेशो देशः ॥ ३ ॥ प्रामनगरगृहापवरकादीनामवधृतपरिमाणा-
नां प्रदेशो देश इत्युच्यते ।

उपकारात्यये पापादाननिमित्तमनर्थदंडः ॥ ४ ॥ असत्युपकारे पापादानेऽनुः अनर्थदंड
इति व्यग्रद्विषयं । विरमण विरतिः निवृत्तिरिति यावत् । दिग्देशानर्थदंडेभ्योविरतिः दिग्देशानर्थदंडविरतिः ।
साधनं कृतेति वृत्तिः । विरतिशब्दः प्रत्येक परिसमाप्यते—दिग्विरतिः देशविरतिरनर्थदंडविरतिरिति ।

विरत्यग्रहणमधिकारादिति चेन्नोपसर्जनानामिसंबंधात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत् हिंसावृत्तस्तेषाम-
द्यपरिमह्यो विरतिर्बुद्ध, इत्यत विरतिग्रहणमनुवर्तते, ततः पुनरिह विरतिग्रहणमनर्थकमिति ! तन्न । किं
कारण ! उपसर्जनानभिसंबंधात् । तदनुवर्तमान विरतिग्रहण दिग्देशानर्थदंडग्रहणेन उपसर्जनेन नाभिस-
ंबध्यते ततः पुनर्विरतिग्रहणं कियते ।

एकत्वेन गमनं समयः ॥ ६ ॥ समकौमात्रे वर्तते तद्यथा संगतं घृणं संगतं तैः इत्युक्ते एकाभू-
तमिति गम्यते एकत्वेन गमनं समयः । प्रतिनियतप्राप्त्याहमनस्कर्म्मपर्यायार्थं प्रतिनिवृत्त्यादात्मनो द्रव्या-
र्थेभैकत्वगमनमिच्छार्थः । समय एव सामायिक, समयः प्रयोजनं भस्मेति वा सामायिक ।

उपेत्य तास्मिन् बर्मेर्त्वाद्विषाणि इत्युपवासः ॥ ७ ॥ शब्दादिग्रहणं प्रति निवृत्ता मुन्यानि पंचा-

तत्रिविधं मायानिदानमिध्यादर्शनभेदात् ॥ ३ ॥ तदेतच्छल्यं त्रिविधं वेदितव्यं कुत, मायानिदानमिध्यादर्शनभेदात्, माया निष्कृतिर्भेचनेत्यनर्थातर । विषयभोगाकांक्षा निदान, मिध्यादर्शनमत-
त्वश्रद्धान । एतस्मात्त्रिविधाच्छल्यान्नि.कांतो नि शल्यो व्रतीत्युच्यते । अत्र कंधिदाह—

विरोधाद्विशेषणानुपपत्तिः ॥ ४ ॥ नि.शल्येन व्रतित्वमित्येतदुभयं विरुद्धं ततो न नि शल्य-
त्वाद्ब्रती भवितुमर्हति न हि दडसंबधाच्छत्री स्यात्, तस्मात् व्रताभिसंबधादेव व्रतीति वक्तव्यं । शल्याभा-
वाच्च नि.शल्य इति ।

आनर्थक्यं वाऽन्यतरेण गतार्थत्वात् ॥ ५ ॥ यदि व्रतित्वानि शल्यस्तस्मात् व्रतित्वेतावद्वाप्यं,
न नि.शल्य इति । यदि च नि शल्यत्वात् व्रती तस्मान्नि शल्य इत्येतान्द्वाप्यं ?

न व्रतीति विकल्पः इति चेन्न फलविशेषाभावात् ॥ ६ ॥ स्यादेतत् विकल्पोत्र गृह्यते नि-
शल्यो वा व्रती वा इति ततो न विशेषणविशेष्यसंबन्धाभासो दोष इति ? तत्र किं कारणं ? फलविशेषाभावात्
फलविशेष्यता हि लोके विकल्पो दृष्टः । यथा देवदत्त घृतेन वा सूपेन वा दध्ना वा भोजयेत् इति । न
तथेह फलविशेषोक्ति नि शल्यो वा व्रती वेति उभयविशेषणविशिष्टस्यैकस्येष्टत्वात् ।

नवांगानिभावस्य विवक्षितत्वात् ॥ ७ ॥ न वा एष दोष. किं कारणं ? अगागिभावस्य विवक्षि-
तत्वात् न हिंसाद्युपरतिमाप्रव्रतसंबन्धात् व्रती भवति अतरेण शल्याभाव, सति शल्यापगमे व्रतसंबन्धात्
व्रतीति विवक्षितो यथा बहुक्षीरघृतो गोमानिति व्यपदिश्यते, बहुक्षीरघृताभावात् सतीभ्यपि गोषु न गोमान्
तथा सशल्यत्वात् सत्स्यपि व्रतेषु न व्रती यस्तु नि.शल्य. स व्रती । तत्रैतन् स्यात् कथमेतदेव भविष्य-
तीत्युच्यते—

प्रधानानुविधानात् अप्रधानस्य ॥ ८ ॥ यथा तीक्ष्णेन परशुना त्रिनर्त्तति तीक्ष्णगुणविशिष्ट-
परशुरप्रधानभूत छेत्तु प्रधानस्योपकारे प्रवर्तते तथा नि शल्यस्वगुणविशिष्टानि व्रतानि गुणभूतानि तद्वत्
प्रधानस्य विशेषकाणि । आह—किंमेष व्रती व्यपगतशल्यत्रयो हिंसाद्यभावात् यथोक्तक्रियासमूहविभूत-
परिणाम. परिग्रहे निरपेक्ष. । सर्व एव अगारसंबन्ध प्रति निवृत्तीत्युच्यते प्रतिज्ञायते उत विरतोपि कश्चिन्
गृहीति निश्चीयत इति । अत्रोच्यते—अमीयामेव हिंसादीनां विरतिविशेषस्य भेदात् अधिकृतो व्रती द्वेषा-

अगार्यनगरश्च ॥ १९ ॥

प्रतिध्रयार्थितयांगनादगारं ॥ १ ॥ प्रतिध्रयार्थिभि. जनैरुच्यते गम्यते तदित्यगारं वेदम इत्यर्थं ।
अगारमस्यास्तीत्यगारी न विद्यते अगारमस्येत्यनगर ।

अनिषमप्रसंग इति चेन्न भावागारस्य विवक्षितत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मत शून्यागारदेवकुली-
यागारस्य मुनेरगारिव प्राप्त अनिष्टतविषयतृष्णस्य कुताश्चिक्कारणात् प्रियुच्यागार वने वसत अनगरत्वं
चेन्नियमप्रसंग इति ? तत्र किं कारणं ? भावागारस्य विवक्षितत्वात् । चारित्रमोहोदये सति अगारसंबन्ध
भ्रत्यनिवृत्तपरिणाम अगारमित्युच्यते स यस्यास्यसौ वने वसन्नपि अगारीति व्यपदेश, अर्हति । तदभावा-
दनगर इति च भवति ।

प्रतिकारणसाकल्यत्वात् गृहस्थस्याव्रतित्वमिति चेन्न नैगमसंग्रहव्यवहारव्यापारात् नग-
रावासवत् ॥ ३ ॥ यथा गृहापवरकादिनगरेकदेशे निवास्यपि नगरावास इति शब्दवृत्ते । तथा असक-
टप्रनोपि नैगमसंग्रहव्यवहारनयधिनशापेक्षया व्रतीति व्यपदिश्यते ।

राजवद्वा ॥ ४ ॥ यथा द्वानिजजनपदसहस्राधिपति सार्वभौमो राजेति । एकजनपदपति. तदर्थ-
श्रेयो वा न राजा न भवति भवत्येव । तथाष्टादशश्रीलसहस्रचतुरशीतिगुणशतसहस्रधरत्वादनगर सङ्-
घर्णप्रत इति सयतासयतोषुव्रतधरत्वात् न व्रतीति न भवति भवत्येव । अत्राह हिंसादीनामवतमस्मात् य.
प्रतिनिवृत्त स खल्वगारी व्रती नैव, किं तीर्हि पत्रतया अपि विरतेर्भेचनेन विवक्षित इत्युच्यते—

अणुव्रतोगारी ॥ २० ॥

अणुशब्द सूक्ष्मवचनो द्रष्टव्य । अणुनि व्रतानि, अस्य सोऽणुव्रत । कथमणुत्वमिति चेत् उच्यते—
सर्वसावधानिवृत्त्यसम्भवात् । कुतस्तर्हि असौ निवृत्त ।

द्वीन्द्रियादिष्यपरोपणान्निवृत्तः ॥ १ ॥ द्वीन्द्रियादीनां जगमानां प्राणिनां व्यपरोपणात् त्रिधा
निवृत्त अगारीत्याद्यमणुव्रत ।

स्नेहद्वेषमोहावेशात् असत्याभिधानवर्जनप्रवणः ॥ २ ॥ स्नेहस्य द्वेषस्य मोहस्य चांद्रेकात्
पदसत्त्वाभिधान ततो निवृत्तादरो गृह्णाति द्वितीयमणुव्रत ।

अन्यपीडाकाराद् पार्थिवभयाद्युत्पादितनिमित्तादप्यदत्तात् प्रतिनिवृत्तः ॥ ३ ॥ अन्यपी-
डाकार पार्थिवभयादिवशादवश्य परित्यक्तमपि यददत्त तत् प्रतिनिवृत्तादर श्रावक इति तृतीयमणुव्रत ।

उपात्तानुपात्तान्यांगनासगाद्धिरतरति ॥ ४ ॥ उपात्ताया अनुपात्तायाश्च अयागनाया सगाद्धि-
रतरति, विरताविरत इति चतुर्थमणुव्रत ।

परिच्छिन्नधनधान्यक्षेत्राद्यवधिर्गृही ॥ ५ ॥ धनधान्यक्षेत्रादीनां इच्छावशात् कृतपरिच्छेद गृ-
हीति पञ्चममणुव्रत । आह स्थवापासि विरतिमभ्युपगतस्य भावकस्य किमतावानेव विशेष आह्रास्विदरिति
कश्चिदन्योपात्तत्रोच्यते—

दिग्देशानार्थदंडविरतिसामायिकप्रोपधोपवासोपभोगपरिभोगपरि- माणातिथिसंविभागव्रतसंपन्नश्च ॥ २१ ॥

आकाशप्रदेशश्रेणी दिक् ॥ १ ॥ आकाशस्य प्रदेशा परमाणुपरिच्छेदात्प्रविभक्ता श्रेणीकृता
दिग्भ्यर्पदेशमर्हति ।

आदित्यादिगतिविभेदस्त्रेदः ॥ २ ॥ आदित्यादिगत्योदयास्तमयपरिच्छिन्नया विभक्तस्त्रेदः ।
प्राची दिक् दक्षिणा प्रतीची उत्तरा, ऊर्ध्वमधो 'विदिक्' चिति ।

ज्ञानादीनां अवधृतपरिमाणः प्रदेशो देशः ॥ ३ ॥ ग्रामनगरगृहापवरकादीनामवधृतपरिमाणा
नां प्रदेशो देश इत्युच्यते ।

उपकारात्यये पापादाननिमित्तमनर्थदंड ॥ ४ ॥ असत्पुपकारे पापादानहेतु अनर्थदंड
इति व्यवह्रियत । विरमणविरति निवृत्तिरिति यावत् । दिग्दशानर्थदंडम्याविरति दिग्दशानर्थदंडविरति ।
साधनं कृतेति वृत्ति । विरतिशब्द प्रत्येक परिसमाप्यते—दिग्विरति देशविरतिरनर्थदंडविरतिरिति ।

विरत्यग्रहणमधिकारादिति चेन्नोपसर्जनानभिभवधात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत् हिंसावृत्तस्तेषाम्
ह्यपरिग्रहणो विरतिवृत्त, इत्यत विरतिग्रहणमनुवर्तते, तत् पुनरिह विरतिग्रहणमनर्थकमिति * तन्न । किं
करण * उपसर्जनानभिभवधात् । तदनुवर्तमान विरतिग्रहण दिग्दशानर्थदंडग्रहणेन उपसर्जनेन नाभिन्न-
वध्यते तत् पुनर्विरतिग्रहण क्रियते ।

एकत्वेन गमन समय ॥ ६ ॥ समेकीभावे वर्तते तद्यथा सगत घृत सगत सैल इत्युक्ते एकीभू-
तमिति गम्यते एक वन गमन समय । प्रतिनियतकामनाइमनस्कर्म्मपर्यायार्थं प्रतिनिवृत्तत्वादात्मना द्रव्या
धेनेकत्वगमनमित्यर्थ । समय एव सामायिक, समय प्रयोजन अस्म्यति वा सामायिक ।

अपत्य तस्मिन् वसतीन्द्रियाणि इत्युपवास ॥ ७ ॥ शब्दादिग्रहण प्रति निवृत्तौ मुक्यानि पचा

पीद्रियाणि उपेत्य तस्मिन् वसन्तीत्युपवासः । अशनपानभक्ष्यलेह्यलक्षणचतुर्विधाहारपरित्याग इत्यर्थः । प्रोपबन्धव्युत्पत्तिः पर्वपर्यायवाची । प्रोपये उपवासः प्रोपधोपवासः । साधन कृतेतिवृत्तिः, संज्ञायामिति वा ।

उपेत्य भुज्यते इत्युपभोगः ॥ ८ ॥ उपेय्यामसात् कृत्य भुज्यते अनुभूयत इत्युपभोगः । अशनपानगंधमात्सादिः ।

परित्यज्ये भुज्यत इति परिभोगः ॥ ९ ॥ सकृद्भुक्त्वा परित्यज्य पुनरपि भुज्यते इति परिभोग इत्युच्यते । आच्छादनप्रावरणालकारशयनाशनगृहयानवाहनादिः । उपभोगश्च परिभोगश्च उपभोगपरिभोगौ उपभोगपरिभोगयोः परिमाण, उपभोगपरिभोगपरिमाणं ।

संयममविनाशयन्नततीत्यतिथिः ॥ १० ॥ चारित्र्यलाभवलोपेतत्वात् संयममविनाशयन् अततीत्यतिथिः । अथवा नास्य तिथिरस्ति इत्यतिथिः । अनियतकालगमनं, इत्यर्थः । संविमजनं सविभागः, अतिथये संविभागः अतिथिसविभागः । अश्वघासादिवद्भुक्तिः ।

व्रतगृहणमनर्थकमिति चेदुक्तं ॥ ११ ॥ व्रतमित्यनुवर्त्तते पुनर्व्रतप्रहणमनर्थकमितिचेदुक्तं किमुक्तं ? उपसर्जनानभिसंबन्धादिति ।

व्रतसंपन्नश्चन्दः मल्येकमभिसंबन्ध्यते ॥ १२ ॥ दिग्धरतिव्रतसंपन्नः देशधरतिव्रतसंपन्न इत्यादि । अथ किमर्था दिग्धरतिवृत्तिः ?

दुष्परिहारक्षुद्रजंतुमायत्वादिगुणिवृत्तिः ॥ १३ ॥ दुष्परिहारः क्षुद्रजंतुभिराकुला दिश अत-
स्तानिवृत्तिः कर्तव्या ।

सत्परिमाणं च योजनादिभिरभिज्ञानवद्भिः ॥ १४ ॥ तासां परिमाणं योजनादिभिः पर्व-
तादिप्रतिह्लाभिज्ञानैः कर्तव्यं ।

आगमनेषु प्राणिवधाभ्यनुज्ञानमिति चेन्न निवृत्त्यर्थत्वात् ॥ १५ ॥ स्यान्मतं दिक्परिमा-
णकरणत्वात् अगमनेषु तदंतरावस्थितप्राणिरणवधाम्यनुज्ञानं प्रसक्तं अन्यथा वा दिक्परिमाणमनर्थक इति
तन्न । किं कारणं ? निवृत्त्यर्थत्वात् । कात्स्न्येन निवृत्तिं कर्तुं अशक्नुवतः शक्यता प्राणिरणवधिरिति प्रत्यापूर्णाद्यान्
प्राणयात्रा भवतु वा मा वा भूत् । सत्यपि प्रयोजनभूयस्त्वे परिमितात् दिग्बन्धवैर्हिनीत्कृत्यामिति प्रणि-
पानाच्च दोषः ।

तृष्णाप्राकाशनिरोधतंत्रत्वाच्च ॥ १६ ॥ प्रदृष्टेच्छस्य आत्मनस्तस्यां दिशि विना यज्ञात् मणि-
रत्नादित्यमेरुस्थितेन्द्रं अन्येन श्रोतसाहित्यस्यापि मणिरत्नादिसामान्प्रितृष्णाप्राकाशनिरोधः कथं तंत्रिता भवे-
दिति दिग्धरतिः श्रेयसी ।

सतो वदिर्महाव्रतप्रसिद्धिः ॥ १७ ॥ अहिंसागुणव्रतधारिणोप्यस्य परिमितादिग्बन्धवैर्हिर्मनोमा-
हाययोगैः कृतकारितानुमतविकल्पैः हिंसादिसर्वसायपनिवृत्तिरिति महाव्रतत्वमनमेव ।

सथैव देशनिवृत्तिः ॥ १८ ॥ यथा दिग्धरतिः कृता तथैव देशनिवृत्तिः कर्त्तव्या । मदीयस्य
गृहांतरस्य सटाकस्य वा मध्यं गुरुता देशांतरं नास्त्वस्यां इति सन्निवृत्तीं पूर्वम् प्रयोजनं वेदितव्यं ।
महाव्रतत्वं च वैर्हिर्मनोस्वयम् । अव्ययनयोर्विज्ञापः-दिग्धरतिः सार्यकाटिकी देशधरतिर्यथासात्कारा-
द्यनियमेनेति ।

अनर्थदंडः पंचधा अपप्यानपापोपदेशप्रमादाचारितर्हिंसाप्रदानाशुभाभ्युत्पत्तेर्मादात् ॥ १९ ॥
अनर्थदंडः पंचधा भिद्यते कुतः ? अपप्यानपापोपदेशप्रमादाचारितर्हिंसाप्रदानाशुभभ्युत्पत्तेर्मादात् ।
सत्र परेषां जयपराजयवधापाण्डेदस्वहरणादि कथं स्वादिभि मनसा चिन्तनमवध्यानां ॥ १९ ॥

केशतिर्यग्वाणिज्यावधकारंभकादिषु पापसंयुतं वचनं पापोपदेशः ॥ २१ ॥ तद्यथा भस्मिन् देशे दासा दास्यः मुळमास्तानमु देश नांत्वा विक्रयकृते महानर्थलाभो भवतीति क्लेशवणि-
प्या । गोमहिष्यादीन् अमुत्र गृहीत्वा अन्यत्र देशे व्यवहारे कृते भूरिविजलाभ इति तिर्यग्वाणिज्या । यागु-
रिकसौकरिकशाकुनिकादिभ्यो भृगवराहशकुतप्रभृतयोऽमुस्मिन् देशे सतीति वचन वधकोपदेशः ।
आरमकम्य कृषीवलादिभ्यः क्षित्युदकजलनपवनवनस्पत्यारभोऽनेनोपायेन कर्तव्यः इत्याख्यानमारभकौ-
पदेशः । इत्येव प्रकार पापसंयुक्त वचन पापोपदेशः ।

मयोजनमंतरेणापि वृक्षादिछेदनभूमिकृद्भनसच्छिसेचनाद्यवयवकर्म प्रमादाचरितमिति
कथ्यते ॥ २२ ॥

विपश्चात्प्रिरेञ्जुकशदंडादिर्हिसोपकरणप्रदानं हिंसाप्रदानमित्युच्यते ॥ २३ ॥

हिंसारागादिमवर्धितदुष्टरुधाश्रवणान्निक्षणव्यापृतिरश्नुभ्रुतिरित्याख्यायते ॥ २४ ॥
एतस्मादनर्थदंडाद्विरति कार्या ।

मध्येऽनर्थदंडग्रहणं पूर्वोत्तरातिरेकानर्थव्यपन्नानर्थ ॥ २५ ॥ पूर्वयो दिग्देशयोक्त-
रयोक्षोपभोगपरिभोगयोरवधृतपरिमाणयोरनर्थक चक्रमणादिविपयोपसेवन च निष्प्रयोजन न कर्म कर्तव्यवि-
स्यातिरेकनिवृत्तिज्ञापनार्थं मध्येऽनर्थदंडवचनं क्रियते ।

सामायिके नियतदेशकाले महाव्रतत्व पूर्ववत् ॥ २६ ॥ इयति देशे, एतावति काल इत्यव-
धारिते सामायिके स्थितस्य महाव्रतत्व पूर्ववद्वेदितव्यं, अणुस्यूलकृताहंसादिनिवृत्ते ।

संप्रमसंग इति चेन्न तद्वातिकर्मोदयात् ॥ २७ ॥ स्यान्गत सामायिके सर्वसानपनिवृत्ति-
लक्षणे स्थितस्य तस्य संप्रमः प्राप्नोतीति । तन्न । किं कारणं । तद्वातिकर्मोदयात् । तस्य हि संप्रमवातिकर्मो-
दयोऽस्तीति न सयतस्व ।

महाव्रतत्वाभाव इति चेन्नोपचारात् राजकुले सर्वगतचैत्रवत् ॥ २८ ॥ यद्यन्यतरसंप्रमया-
न्तिकर्मोदयोऽस्ति तदुदयेनावश्य अनिवृत्तपरिणामेन भवितव्यं ततश्च महाव्रतत्वमस्य नोपपद्यत इति मतं । तन्न ।
किं कारणं । उपचारात् । राजकुले सर्वगतचैत्रवत् । यथा पौरजनपदकोष्टागारादिषु बाणेषु व्यापारेषु
सर्वेषु व्यापृतं स्नामानुलेपनशयनात् पुरादिव्यापारिषु अन्यतरसु केचुचित् व्यापृतिमनुगच्छन्नापि राजकुले
सर्वगतक्षेत्र इत्युपचर्यते । तथा हिंसादिषु बाणेषु सर्वेषु अनाशकधिषण्ण अन्यतरसयमवातिकर्मोदया-
पादितमदाविरातिपरिणामे संत्यपि महान्त इत्युपचर्यते । एव च कृत्वा अभव्यस्यापि निर्मेषलिङ्गधारिणः
एकादशागम्यापिनः महान्तपारिपालनादसयतभावनस्यापि उपरिभैरवकथिमानवासितोपपन्ना भवति ।

स्नानगंभमाल्यादिविरहितोऽवकाशे शुचावुपपसेत् ॥ २९ ॥ स्वशरीरसंस्कारसंस्करणस्ना-
नगममाल्याभरणादिभिर्विरहितः शुचौ अवकाशे साधुभिनासे चैत्यालये स्वप्रोपधोपशासगृहे वा धर्मरुथा-
श्रवणश्रावणचित्तनावहितात् करणं सन्नुपपसेत् निरारम श्रवक ।

भोगसंख्यानं पंचविधं त्रसघातप्रमादबहुवधानिष्टानुपसेव्यविषयभेदात् ॥ ३० ॥
भोगपरिसंख्यानं पंचविधं प्रत्येतन्न्यं । कुत । त्रसघातप्रमादबहुवधानिष्टानुपसेव्यविषयभेदात् । तत्र मधु-
मासं सदा परिहर्तव्यं त्रसघातं प्रति निवृत्तचेतसा । मयमुपसेव्यमानं कार्याकार्यनियेकसमोहकर-
मिति तद्वर्जनं प्रमादविहायानुष्ठेयं । केतव्यवर्तनपुष्पादीनि बहुजनुयोनिरस्यानानि भृगवैरमूलकार्द-
हरिदानिवत्सुमुमादीन्यनंतकायव्यपदेशार्हाणि, एतेषामुपसेवने बहुधातोल्पफलमिति तत्परिहारः श्रेयान् ।
यानवाहनभरणादिषु एतावदेवैष्टमतोऽन्यदनिष्टमित्यनिष्टान्निवर्तनं कर्तव्यं । न हि असत्यमित्साधिनियमे प्रत-

मिति इष्टानामपि चिन्नवन्नविकृतवेषाभरणादीनामनुपसेव्यानां परित्यागः कार्यः, यावज्जीवं । अथ न शक्ति-
रशित कालपरिच्छेदेन वस्तुपरिमाणेन च शक्यनुरूप निवर्तनं कार्यं ।

अतिथिसंविभागश्चतुर्विधो भिक्षोपकरणौषधप्रतिश्रयभेदात् ॥ ११ ॥ अतिथिसंविभाग-
श्चतुर्धा भिद्यते कृतः भिक्षोपकरणौषधप्रतिश्रयभेदात् । मोक्षार्थमभ्युद्यतायातिथये संयमपरायणाय शुद्धाय
छद्मचेतसा निरवया भिक्षा देया । धर्मोपकरणानि च सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्योपवृहणानि दातव्यानि । औषधं
शयोप्यमुपभोजनीय । प्रतिश्रयश्च परमधर्मश्रद्धया प्रतिपादापितव्य इति । चशब्दो बक्ष्यमाणगृहस्थधर्म-
समुच्चयार्थः । कः पुनरसौ ?

मारणांतिकीं सहेखनां जोषिता ॥ २२ ॥

स्वायुरिंद्रियवत्संक्षयो मरणं ॥ १ ॥ स्वपरिणामोपात्तस्यायुषः इंदियाणां बलानां च कारण-
वशात् संक्षयो मरणमिति मन्यते मनीषिणः ।

अंतप्रहृणं तद्भवमरणप्रतिपर्ययं ॥ २ ॥ मरणं द्विविधं नित्यमरणं तद्भवमरणं चेति । तत्र
नित्यमरणं समये समये स्वायुरादीनां निवृत्तिः । तद्भवमरणं भ्रष्टांतरप्राप्त्यनतरोपश्लिष्ट पूर्वभ्रष्टवि-
गमन । तत्रांतप्रहृणं कियते तद्भवमरणपरिप्रहृणं । मरणंतेतो मरणांतः मरणांतः प्रयोजनमस्या
इति मारणांतिकी ।

सम्यक्कायकपायलेखना सहेखना ॥ ३ ॥ लिखेर्णतस्य लेखना वनूकरणमिति यावत् । काय-
स्य वाक्षस्य अभ्यतराणां च कपायाणां तत्कारणहापनया क्रमेण सम्यक् लेखना । तां मारणांतिकीं सहे-
खनां जोषिता । सेविता गृह्णास्यभिसंबधः ।

सेविताग्रहणं विस्पष्टार्थमिति चेन्नार्थविशेषोपपत्तेः ॥ ४ ॥ स्यान्मतं इह सेवितेऽत्र विस्-
ष्टार्थं वक्तव्यमिति तन्न । किं कारणं ? अर्थविशेषोपपत्तेः । न केवलमिह सेवनं गृह्यते किं तर्हि ? प्राण्यर्थोपि ।
अपि प्रातिसेवनयोरिति यस्मात् । असत्यां प्राति बलात् सहेखना कार्यते सत्या हि प्राति स्वयमेव करोति ।

सहेखनाया जोषितेति प्राप्नोतीति चेन्न तृणः प्रयोगात् ॥ ५ ॥ स्यान्मतं यथा कटस्य
कर्तेति निभक्तिनिर्देशः तथा सहेखनाया जोषितेति प्राप्नोतीति ? तन्न किं कारणं ? तृणः प्रयोगात् ।

आत्मवधकत्वसंग इति चेन्नात्ममत्तत्वात् ॥ ६ ॥ स्यान्मतं सहेखनामाख्यतस्य स्वाभिसधि-
पूर्वकापुर्विनिवृत्तिरात्मवधः प्राप्नोतीति ? तन्न किं कारणं ? अप्रमत्तत्वात् । प्रमत्तयोगाद्धि प्राणव्यपरोपणं
हिमेत्युक्तं नचाप्यप्रमादयोगोक्तिरुक्तः ।

रागाद्यभावात् ॥ ७ ॥ रागद्वेषमोहादिदस्य हि निपशास्त्राद्युत्तरकारणप्रयोगवशात् आत्मानं मृतः
स्वघातो भवति । न तथा सहेखना प्रतिपन्नस्य रागादयः सति ततो नात्मवधोपसंस्पर्शः । उक्तञ्च—

रागादीणमणुणा अहितकत्तेति देसिद् समये ।

तेसि चेदुपल्की हितेति जिणेहि जिदिट्टा ॥ १ ॥

किञ्च—

मरणस्यानिष्टत्वात् ॥ ८ ॥ यथा वणिजः विविधव्ययदानादानसंचयपरस्य गृहविनाशोऽनिष्टः
तद्विनाशकारणे धोपस्थिते यथाशक्ति परिहरति दुष्परिहरे च पण्यविनाशो यथा भवति तथा यतते ।
एव गृहस्थोपि मृतशीलपुण्यसंचयप्रवर्तमानस्तदाश्रयस्य शरीरस्य न पातमभियांति तदुपलब्धकारणे धोप-
स्थिते स्वगुणाविरोधेन परिहरति, दुष्परिहरे च यथा स्वगुणाविनाशो न भवति तथा यतति कथमाम-
वधो भवेत् । किञ्च—

चमयानभिसंधानात् ॥ ९ ॥ यथा तपस्यः शीतोष्णजमुखदुःखानभिसंधानात् नाभिसंहितमुखदुःखसंबन्धेपि मुखदुःखरुतरामद्वेषाभावात् न मुखदुःखरुतकर्मबंधमाक् । तथाहृत्प्रणीतां सङ्केतनां कुर्वन् जीवितमरणानभिसंधानात् अनभिसंहितात्मीयमरणसंबन्धे रामद्वेषाभावात् नात्मबधकः । किंच—

स्वसमयविरोधात् ॥ १० ॥ यथा क्षणिकयादिनः, अक्षणिकाः सर्वे भावाः इति प्रवृत्तः स्वमयविरोधस्तथा यदा सत्वश्च भवति सत्वसज्ञा च भवति बधकश्च भवति बधचित्तं चास्योत्पन्नं भवति इत्येतां चतुर्विधां चेतनां प्राप्य हिंसा जायत इति भुवतोऽसत्यात्मरथकस्याचित्ते सङ्केतनां कुर्वन्तः आत्मबधकत्वं जायत इवाचक्षाणस्यासचेतितकर्मबंधाभावात् समयविरोधः । अथ स्वसमयविरोधो माभूदिति चतुर्विधयेन चेतनया कर्म भिर्यत इतीष्टं । ननु सङ्केतनायां आत्मबधकचित्ताभावात् आत्माहिसकत्वं सिद्धं । अथया यथा सदा मौनप्रतिकस्य मौनव्रतिकोस्मीति बचनं स्वयंचसा विरुध्यते । तथा सर्वानात्मरुद्धादिनः आत्माभावादात्मनो बधकत्वमाचक्षाणस्य सर्वानात्मकार्यसत्यवचनविरोधः । अथ स्वसमयविरोधो माकल्पदिति सर्वात्मकमिष्ट । नन्वात्माभावात् आत्मबधाभावः । योपि मूपात् निःक्रिय आत्मेति तस्य पुनः साधनतः सेवितो सङ्केतनामातिष्ठमानस्यात्मबधकत्वं भवतीत्यभिलषतः आत्मनोनिःक्रियत्वं प्रतिज्ञाहानिः । निःक्रियत्वाम्युपगमे चात्मबधप्राप्त्युपाडभनाभावः । आह—

कदा अनेन सङ्केतनायां प्रयतितन्यमित्यमोष्यते—

जरारोगेन्द्रियहानिभिरावश्यकरपरिहये ॥ ११ ॥ जरसा शरीरदूषिण्या यदा प्रहृतजंघावरणीयो भवति रोगेश्च वातादिविकारजनितैरभिदुतः प्रशीर्णेन्द्रियबलश्च भवति तदा आरक्ष्यकरपरिक्षयमपेक्षमाणं स्मृतिमान् प्रामुकाशनपानकौषाससेवनादिना क्रमेण प्रशीयमाणशरीरबलः आमरणाद्वायवानानुप्रेक्षासमाधिबहुतः शालोक्तं विधिना सङ्केतनां जीविता उत्तमार्थस्याराधको भवति ।

एकयोगकरणं न्याय्यमिति चेन्न कदाचित्कस्यचित्तां प्रत्याभिरुह्यज्ञापनार्थत्वात् ॥ १२ ॥ स्वादेतन् पूर्वसूत्रेण इह एक एव योगः कर्तव्यः, लघ्वर्थ इति ? तत्र किं कारणं ? कदाचिन् कस्यचित् तां प्रत्याभिरुह्यज्ञापनार्थत्वात् । समतयशालिवतः कदाचित् कस्यचिदेन गृह्णिणः सङ्केतनाभिमुप्यं न सर्वस्येति । किंच—

वेदमापरित्यागिनस्तदुपदेशात् ॥ १३ ॥ वेदमापरित्यागिनः दिग्गिरत्यादिसमनयशीलोपदेशतः । वेदमापरित्यागिन तु श्रावकत्वेनैव गृह्णिणः सङ्केतनेत्येवमर्थो भेदेनोपदेशः ।

अविशेषविधितिपादनार्थत्वाद्वा ॥ १४ ॥ अयं सङ्केतनारिधिः, न श्रावकस्यैव दिग्गिरत्यादिरीलवतः ? किं तर्हि सपतस्वार्पाति अविशेषज्ञापनार्थत्वाद्वा पृथगुपदेशः कृतः । अत्राह उक्तं भवता निःशक्त्या प्रतीति तत्र चोक्तानि शक्त्यानि मायानिदानमिष्यादर्शनसत्त्वानि ततः सम्पगृष्टिना प्रतिना भवितव्यं । तत्सम्पगृष्टानं किं निरवयवमुत सापनादमियुष्यते । कस्यचिन्मेहनीपावस्थाविशेषात् कदाचिदिमे भवन्त्यपवादाः—

शंकाकांक्षाविचिकित्सान्यदृष्टिप्रशंसासंस्तवाः सम्यग्दृष्टेरतीचाराः ॥ २३ ॥

निःशंकितचारयो म्याख्याताः दर्शनविशुद्धिरित्यत्र । तत्प्रतिपशभूताः शंकादयो वेदिनम्याः । अथ प्रशंसासंस्तवयो को विशेषः ?

पारमानसविषयभेदात् प्रशंसासंस्तवभेदः ॥ १ ॥ मनसा निष्पाराष्टिज्ञानकारिप्रयुगोद्भावत्वं प्रशंसा । ज्ञानभूतयुगोद्भावनवचनं संस्तव इत्यपमनयोभेदः ।

प्रकरणादगार्यवधारणमिति चेन्न सम्यग्दृष्टिग्रहणस्य उभयार्थत्वात् ॥ २ ॥ स्यामृत
अगारिमृतशीलप्रकरणमिदमतः तस्यैव सम्यग्दृष्टेः शंकादयोतिचाराः प्रसक्ता नानगारस्येति ! तन्न । कि
कारणं ? सम्यग्दृष्टिग्रहणस्योभयार्थत्वात् । पुनः सम्यग्दृष्टिग्रहणमेवमर्थं सम्यग्दर्शनसामान्यस्येमेतिचारा इति ।
यद्येवमर्थं सम्यग्दृष्टिग्रहणं नार्थेनेन, अगारिमहण निवृत्तमित्याख्येयं ? नैवं शक्यं उत्तरत्राऽगारिमहणात्-
वर्तनस्येष्टत्वात् ।

दर्शनमोहोदयादतिचरणमतीचारः ॥ ३ ॥ दर्शनमोहोदयात्तत्त्वार्थब्रह्मनादातिचरणमतीचारः
अतिक्रम इत्यनर्थोतरं । एते शंकादयः पंच सम्यग्दर्शनस्यातिचाराः ।

अष्टांगत्वात् सम्यग्दर्शनस्यातिक्रमणाच्चावत्तमेवेति चेन्नात्रैवांतर्भावात् ॥ ४ ॥ स्यादेतत्
सम्यग्दर्शनमष्टांगं निःशंकितत्वादिलक्षणं उक्तं तस्यातिचारेरपि तावद्भिरैव भवितव्यमित्यवष्टावतिचारा
उपदेष्टव्याः ! इति तन्न कि कारणं ! अत्रैवांतर्भावात् । मृतशीलानां पंच पंचातिचारान् विवक्षुणा आचा-
र्येण प्रशंसासंस्कारयोरितरेतरानंतर्भाव्यसम्यग्दृष्टेरपि पंच वातिचारा उक्ता इति न दोषः ।

आह—सम्यग्दर्शनस्याद्यस्य मृतशीलपत्राचितजिनधर्मकमलकर्णिकाकारस्यागार्यनगारयोः साधा-
रणाः शंकादयोतिचारा व्याख्याताः । इदानीं मृतशीलानां अतिचारगणना कर्तव्येति । तत्र मृतशीला-
तिक्रमेयत्ताद्वयापनार्थमिदमुच्यते—

मृतशीलेषु पंच पंच यथाक्रमं ॥ २४ ॥

मृतानि अहिंसादीनि । शीलानि दिग्विरत्यादीनि । मृतानि च शीलानि च मृतशीलानि । तेषु
मृतशीलेषु ।

मृतग्रहणमेवास्त्विति चेन्न शीलविशेषयोतनार्थत्वात् ॥ १ ॥ स्यामृतं मृतग्रहणमेवास्तु
दिग्विरत्यादीनि अपि मृतान्येव अतश्चैतदेवं यदाह 'अतिथिसंविभागमृतसंपन्नश्चेति' ! तन्न कि कारणं ! शील-
विशेषयोतनार्थत्वात् । अभिसंधिपूर्वको नियमो मृतमिति कृत्वा दिग्विरत्यादीन्यपि मृतानि भवन्ति । किंतु
मृतपरिरक्षणं शीलमित्यस्य विशेषस्य चोतनार्थं शीलग्रहणं तेन दिग्विरत्यादीनि शीलग्रहणेन गृह्यते ।

सामर्थ्याद्गृहिमृतसंपत्त्ययः ॥ २ ॥ यद्यपि इदं सूत्रमविशेषेणोक्तं तथापि सामर्थ्याद्गृहिमृत
ग्रहणमवसेयं । किं सामर्थ्यं ? वक्ष्यमाणप्रथमपच्छेदादिवचनं । ते हि बंधवधच्छेदादयो गृह्यस्यैव नानगारस्येति ।

पंच पंचेति वीप्तायां द्वित्वं ॥ ३ ॥ पंच पंचेत्वेतत् वीप्तायां द्वित्वमस्येयं ततो नवववाभि-
धानं वीप्तायामिति अनवयवेन मृतशीलानि पंचसंख्यया व्याप्यन्ते । ननु च लघुर्थं पंचश इति शशा
निर्देशः कर्तव्यः । सत्यमेवमेतत् व्यक्तपर्यं वाक्येन निर्देशः कियते ।

यथाक्रमवचनं वक्ष्यमाणातिचारक्रमसंबंधनार्थं ॥ ४ ॥ वक्ष्यमाणा अतिचारा अहिंसा-
दिभिः क्रमेणाभिसम्बन्धतामित्येवमर्थं यथाक्रमरचनं कियते । यो यः क्रमो यथाक्रमं क्रमानतिवृत्तेत्यर्थः ।

आह यदेतं तस्मादुच्यतां तादायस्य प्राणव्यपरोपणनिवृत्तलक्षणस्याणुमृतस्य केतिचाराः ? येभ्यो
निवृत्ता निरपवादो भवतीत्यनोच्यते—

बंधवधच्छेदातिभारारोपणान्नपाननिरोधाः ॥ २५ ॥

अभिमतदेशगतिनिरोधहेतुर्बंधः ॥ १ ॥ अभिमतदेशगमनं प्रयुत्सुकस्य तत्प्रतिबंधहेतुः फाला-
दिषु रग्नादिभिः, व्यतिपंगो बंध इत्युच्यते ॥

प्राणिपीडांहेतुर्वंधः ॥ २ ॥ दंढकरावेनादिभिरभिघातः प्राणिनां यप इति गृह्यते तेन प्राणिव्य-
परोपण, ततः प्राणेवास्य विनिवृत्त्वात् ।

छेदोंगापनयनं ॥ ३ ॥ कर्णनासिकादीनां अययवानां अपनयन छेद इति कथ्यते ।

न्याय्यभारादातिरिक्तभारवाहनमतिभारारोपणं ॥ ४ ॥ न्याय्यादनपेताङ्गारादतिरिक्तस्य भारस्य वाहनमतिभारवाहनमतिभारारोपणमिति गण्यते ।

क्षुत्पिपासानाधनमन्नपाननिरोधः ॥ ५ ॥ तेषामेव गन्नादीनां कुतश्चित् कारणत् क्षुत्पिपासाबाधेत्पादनमन्नपाननिरोध इत्याख्यायते । एते पञ्च अहिंसापुत्रतस्यातिचाराः ।

मिथ्योपदेशरहोभ्याख्यानकूटलेखक्रियान्यासापहार- साकारमंत्रभेदाः ॥ २६ ॥

मिथ्यान्यप्रवर्तनमतिसंघापनं वा मिथ्योपदेशः ॥ १ ॥ अन्युदयनि श्रेयसार्थेषु क्रियाविशेषेषु अन्यस्यान्यथा प्रवर्तनमतिसंघापन वा मिथ्योपदेश इत्युच्यते ।

संबृतस्य प्रकाशनं रहोभ्याख्यानं ॥ २ ॥ स्त्रीपुताभ्यां एकांतेनुष्ठितस्य क्रियाविशेषस्य प्रकाशनं यत् रहोभ्याख्यानं तद्वेदितव्यं ।

परमयोगादन्यानुक्तपद्धतिकर्म कूटलेखक्रिया ॥ ३ ॥ अन्येनानुक्तं किञ्चित् परप्रयोगवशात् एव तेनोक्तं अनुष्ठितमिति वचनानिमित्तं लेखन कूटलेखक्रिया ।

हिरण्यादिनिक्षेपेऽल्पसंख्यानुज्ञावचनं न्यासापहारः ॥ ४ ॥ हिरण्यादेर्द्रव्यस्य निक्षेपुर्विस्मृतसंख्यस्याल्पता सख्यानमाददानस्यैवमित्यनुज्ञावचनं न्यासापहार इत्याख्यायते ।

अर्थादिभिः परगुह्यप्रकाशनं साकारमंत्रभेदः ॥ ५ ॥ अर्थप्रकरणाग्निकारभूक्षेपादिभिः पराकृतमुपलभ्य तदाविष्करणमसूयादिनिमित्तं यत्तत्साकारमंत्रभेद इति कथ्यते । त एते सत्त्वप्रतस्य पंचातिक्रमाः ।

स्तेनप्रयोगतदाहतादानविरुद्धराज्यातिक्रमहीनाधिकमानो- न्मानप्रतिरूपकव्यवहाराः ॥ २७ ॥

भोषकस्य त्रिधा प्रयोजनं स्तेनप्रयोगः ॥ १ ॥ मुष्णत स्वयमेव वा प्रयुक्तं अन्येन वा प्रयोजयति प्रयुक्तमनुमन्यते वा यतः स स्तेनप्रयोगो वेदितव्यः ।

चोरानीतग्रहणं तदाहतादानं ॥ २ ॥ अप्रयुक्तेनाननुमतन चोरेणानीतस्य ग्रहणं तदाहतादानं प्रत्येतव्यं । तत्र को दोषः परपीडाराजमयादयः प्रतीताः । एतेन विरुद्धराज्यातिन्मादयो व्याख्याताः ।

उचितादन्यथादानगृहणमतिक्रमः ॥ ३ ॥ उचितान्यायात् अन्येन प्रकारेण दानग्रहणमतिक्रम इत्युच्यते । विरुद्धं राज्यं विरुद्धराज्यं विरुद्धराज्येऽतिक्रमं विरुद्धराज्यातिक्रमः । तत्राल्पमूल्यलभ्यानि महार्थाणि द्रव्याणीति प्रयत्नः ।

कूटप्रस्यतुलादिभिः क्रयविक्रयप्रयोगो हीनाधिकमानोन्मानः ॥ ४ ॥ प्रस्थादि मानं तुलाशुभ्रमानं । एतेन न्यूनानान्यसमं देयं अधिकानामनो प्राश्नमित्येवमादिकूटप्रयोग हीनाधिकमानोन्मानमित्याख्यायते ।

कृत्रिमहिरण्यादिकरणं प्रतिरूपकव्यवहारः ॥ ५ ॥ कृत्रिमं हिरण्यादिभिः वचनापूर्वको व्यवहारः प्रतिरूपकव्यवहार इति व्यपदिश्यते । त एते पञ्च अदत्तादानविरतेरतीचाराः ।

परविवाहकरणेत्वारिकापरिगृहीतापरिगृहीतागमनानंगक्री- डाकामतीत्राभिनिवेशाः ॥ २८ ॥

सद्वेद्यनाग्निप्रयोहोदयाद्विवहर्नं विवाहः ॥ १ ॥ सद्वेद्यस्य चाग्निमोहस्य चोदयात् विवहर्नं कन्यामरण विवाह इत्याख्यायते । परस्य विवाह परविवाह. परविवाहस्य कारण परविवाहकरण ।

अयनशीलित्वरी ॥ १ ॥ ज्ञानावरणक्षयोपशमापादितकलागुणज्ञतया चरित्रमोहछीविदोदयप्रक-
र्षादिगोपांगनामोदयावष्टभाष्च परपुरुषानेति गच्छतीत्येवशीला इत्वरी । ततः कुसाया क. । इत्वरिका ।
अपरिगृहीता च परिगृहीता च अपरिगृहीतापरिगृहीते । या गणिकावेन पुंश्चास्त्रेन वा परपुरुषमगमन-
शीला अस्वामिका अपरिगृहीता । या पुनः एकपुरुषमर्तुका सा परिगृहीता । इत्वरिके च ते अपरिगृहीता-
परिगृहीते च इत्वारिकापरिगृहीतापरिगृहीते तयोर्गमन इत्वरिकापरिगृहीतापरिगृहीतागमन ।

अनंगेषु क्रीडा अनंगक्रीडा ॥ ३ ॥ अंगं प्रजनन योनिश्च ततोऽन्यत्र क्रीडा अनंगक्रीडा ।
अनेकविधप्रजननविकारेण जघनादन्यत्र चांगे रतिरित्यर्थः ।

कामस्य प्रवृद्धः परिणामः कामतीत्राभिनिवेशः ॥ ४ ॥ कामस्य प्रवृद्धः परिणाम. अनु-
परतवृत्त्यादि. कामतीत्राभिनिवेश इत्युच्यते । एते पञ्च स्वदारसतोपश्रतस्यातिचारा ।

दीक्षितातिवाक्यातैर्यग्योन्यादीनामनुपसंग्रह इति चेन्न कामतीत्राभिनिवेशगूहणात्सिद्धेः
॥ ५ ॥ स्यान्मत दीक्षिता अतिवाक्या तैर्यग्योनीत्येवमादीना अनुपसंग्रह इति ? तन्न किं कारणं ? कामती
त्राभिनिवेशग्रहणात् सिद्धे । दीक्षितादिषु हि परिहर्तव्यामु वृत्ति कामतीत्राभिनिवेशाद्भवति । उक्तोत्र दोषः
राजभयलोकापवादादिः ।

क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदासकुप्यप्रमाणातिक्रमाः ॥ २९ ॥

क्षेत्रवास्त्वादीनां द्वयोर्द्वयोर्द्व द्वौ भाक् कुप्यात् ॥ १ ॥ क्षेत्रवास्त्वादीनां द्वयोर्द्वयो. द्वौ भवति ।
किं-आवरोपेण्याह-प्राक्कुप्यात् । क्षेत्र च वाग्नु च क्षेत्रवास्तु, हिरण्यं च सुवर्णं च हिरण्यसुवर्णं, धनं
च धान्यं च धनधान्यं, दासी च दासश्च दासीदास । क्षेत्रवास्तु च हिरण्यसुवर्णं च धनधान्यं च दासीदास
च कुप्यं च क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदासकुप्यानि । दासीदासमिति गमाश्चादिषु निपातनात् एक-
शेषभात् । क्षेत्र सस्याधिकरण, वास्तु आगार, हिरण्यं रूपमिदंरहारतत्र, सुवर्णं प्रतीत, धनं गवादि, धान्यं
प्रीत्यादि दासीदास भृत्यस्त्रीपुमवर्ग. कुप्यं क्षीमकार्पासकौशेयचदनादि ।

तीत्रलोभाभिनिवेशादतिरेकाः प्रमाणातिक्रमाः ॥ २ ॥ एतावनेन परिग्रहोमम नातोऽन्य इति
परिच्छिन्नात् क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदासकुप्यात्, अतिरेकप्रमाणं प्रमाणातिक्रमा इति प्रवाक्यायते । त एते पञ्च
परिग्रहविरमणत्यातिक्रमा उक्ता प्रतानामतिचारा । शीलानामतिचारा वक्ष्यते । तद्यथा —

ऊर्ध्वाधक्तिर्यग्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धिसृष्ट्यंतराधानानि ॥ ३० ॥

परिमितादिगवधिष्यतिलंघनमतिक्रमः ॥ १ ॥ परिमितस्य दिग्गमेरातिलंघनमतिक्रम इत्युच्यते
स सपासनास्त्रिविधः—ऊर्ध्वातिक्रमः अधोतिक्रमः त्रिपंगतिक्रमश्चेति ॥ १ ॥

तत्र पर्वनाधारोऽहणादूर्ध्वातिक्रमः ॥ ३ ॥ पर्वततरुभूषादीनामारोहणादूर्ध्वातिक्रमो भवति ।

वृषावतरणादेरधोतिवृत्तिः ॥ ४ ॥ वृषावतरणादेः, अधो दिग्गमेरतिवृत्तिर्येदित्तया ।

विक्रमवेशादिस्तिर्यगतचाराः ॥ ५ ॥ भूमिदिग्गिरिदरीप्रदेशादिस्तिर्यगतचारा इत्युच्यते ।

अभिष्टुहिताया दिशो लोभावेशादाधिक्याभिसंधिः क्षेत्रवृद्धिः ॥६॥ प्राग् दिशं योजनादिभिः परिच्छिद्य पुनर्लोभवशात्ततोधिकाकांक्षण क्षेत्रवृद्धिरित्यध्यवसायते ।

* इच्छापरिमाणेऽतर्भावात् पौनरुक्त्यमिति चेन्न तस्यान्याधिकरणत्वत् ॥ ७ ॥ स्यादतत् इच्छापरिमाणे पचमेऽणुव्रते अस्यातर्भावात् पुनर्ग्रहण पुनरुक्तमिति * सन्न । किं कारणं * तस्यान्याधिकरणत्वान्, इच्छापरिमाण क्षेत्रवास्त्वादिविषय इदं पुन दिग्गिरमणमन्यार्थ अस्या दिशि लाभे जीवितमलाभे च मरणमताऽन्यत्र लाभेपि न गमनामिति, न तु दिशि क्षेत्रादिभिव परिग्रहबुद्ध्यात्ममात्करणात् परिमाणकरणमस्ति, ततोऽर्थविशेषोऽस्यावसेयः ।

तदतिक्रमः प्रमादमोहव्यासंगादिभिः ॥ ८ ॥ तस्यैतस्य दिग्परिमाणस्यातिक्रमः प्रमादान्, मोहाद् व्यासगाद्भवतीत्यवसय ।

अननुस्मरणं स्मृत्यंतर्गधानं ॥ ९ ॥ अनुस्मरण परामर्शन प्रत्येक्षणमित्यन्यथातर । इदमिदमया याजनादिभिराभङ्गाय कृतमिति तदभावः स्मृत्यंतराधान । त एते पंच दिग्गिरमणस्यातिक्रमाः ।

आनयनप्रेष्यप्रयोगशब्दरूपानुपातपुद्गलक्षेपाः ॥ ३१ ॥

अन्यमानयेत्याज्ञापनमानयनं ॥ १ ॥ आत्मना सकल्पिते देसे स्थितस्य प्रयोजनवशात् यत्किंचिदानयेत्याज्ञापनं आनयनमित्याख्यायते ।

एवं कुर्विति विनियोगः प्रेष्यप्रयोगः ॥ २ ॥ परिच्छिन्नदेशाद्बहिः स्वयमगत्वा अन्यमन्यजातीय प्रेष्यप्रयोगेणैवाभिप्रेतव्यापारसाधन प्रेष्यप्रयोगः ।

अभ्युत्कासिकादिकरणं शब्दानुपातः ॥ ३ ॥ व्यापारकरान् पुरुषान् उदिरयाम्युत्कासिकादिकरण शब्दानुपात इति शब्दते* ।

स्वविग्रहरूपणं रूपानुपातः ॥ ४ ॥ मम रूप निरीक्ष्य व्यापारमचिरान्निष्पादयति इति स्वविग्रहरूपण रूपानुपात इति निर्णयते ।

लोष्टादिनिपातः पुद्गलक्षेपः ॥ ५ ॥ कर्मकरान् पुरुषानुदिरय लोष्टपायणनिपात पुद्गलक्षेप इति कथ्यते । त एते देशगिरमणस्य पचातिक्रमाः ।

कथ पुनरतिक्रम इत्युच्यते—

स्वयमनाकामन्न्येनाकामयतीत्यतिक्रमः ॥ ६ ॥ यस्मात् स्वयमनतिक्रमन् अभ्येनातिक्रमयति तदातिक्रम इति न्यपदिश्यते । यदि हि स्वयमतिक्रमन्, प्रतलोप एवास्य स्यात् ।

कंदर्पकौत्कुच्यमौखर्यासमीक्ष्याधिकरणोपभोगपरि-
भोगानर्थक्यानि ॥ ३२ ॥

रागोद्रेकात् प्रहामभिभ्रोऽशिष्टवाक्प्रयोगः कंदर्पः ॥ १ ॥ चारित्रमोहोदयापादितात् रागोद्रेकात् प्रहाससयुक्तो योऽशिष्टवाक्प्रयोगः स कंदर्प इति निर्णयते ।

तदेवोभय परत्र द्रष्टकायकर्मयुक्तं कौत्कुच्यं ॥ २ ॥ रागस्य समावेशाद्वास्पवचनं अशिष्टवचन इत्येतद्भय परत्र द्रष्टन कायकर्मणा युक्तं कौत्कुच्यमित्युच्यते ।

धात्वर्यमायमवदधदुपलापित्वं मौखर्यं ॥ ३ ॥ अशालीनतया यत्किंचनानर्थकं वदुपलपन मौखर्यमिति प्रत्यतः ।

असमीक्ष्य प्रयोजनमाधिक्येन करणमधिकरणं ॥ ४ ॥ अधिक्यभावे वर्तते, करोतिश्चापूर्व-
प्रादुर्भावे, प्रयोजनमसमीक्ष्य आधिक्येन प्रवर्तनमाधिकरणं ।

तच्छ्रेया कायवाङ्मनोविषयभेदात् ॥ ५ ॥ तदाधिकरणं श्रेया व्यवतिष्ठते । कुत ! कायवाङ्मनो-
विषयभेदात् । तत्र मानस परानर्थककाव्यादिहितन, वागगतं निष्प्रयोजनकथाख्यान परपीडाप्रधान यत्-
किञ्चनवक्तृत्व, कायिक च प्रयोजनमतरेण गच्छतिष्ठनासानी वा सचित्तेतरपत्रपुष्पफलच्छेदनभेदनकुहन-
क्षपणादीनि कुर्यात् । अग्निविषयशारादिप्रदान चारभयेवमादि तत्सर्वमसमीक्ष्याधिकरण ।

यावतार्थेनोपभोगपरिभोगौ सोर्धस्ततोन्पस्याधिक्यमानर्थक्यं ॥ ६ ॥ यस्य यावतार्थेन उप-
भोगपरिभोगौ प्रकल्प्येते तस्य ताजानर्थ इत्युच्यते ततोन्पस्याधिक्यमानर्थक्य भवति ।

उपभोगपरिभोगव्रतैऽतर्भावात् पौनरुक्त्यमसंग इति चेन्न तदर्थानवधारणात् ॥ ७ ॥
स्यादेतत् उपभोगपरिभोगव्रतैऽतर्भावात् पौनरुक्त्यमसंग इति ? तन्न, किं कारण ? तदर्थानवधारणात् ।
इच्छावशात् उपभोगपरिभोगपरिमाणवग्रहः सावद्यप्रत्याख्यानं चेति तदुक्त । इह पुन. कल्पस्यैव
आधिव्ययमित्यतिक्रम इत्युच्यते । नन्वेवमपि तद्वनातिचारातर्भावात् इदं वचनमनर्थक ? नानर्थक सचित्ता-
द्यतिक्रमवचनात् । असमीक्ष्याधिकरणमित्यत्र 'मुष्पुपेति श्रुतिः । मयूरव्यसकादित्वाद्वा । त एते पचानर्थ-
दङ्गनितरेतीचारा ।

योगदुःप्रणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थानानि ॥ ३३ ॥

योगशब्दो व्याख्यातार्थः ॥ १ ॥ अयं योगशब्दो व्याख्यातार्थो दृष्टव्यः । कः ? कायवाङ्म-
नष्कार्मयोग इत्यत्र ।

दुष्टं प्रणिधानमन्यथा वा दुःप्रणिधानं ॥ २ ॥ प्रणिधान प्रयोगः परिणाम इत्यनर्थातर । दुष्टं
याप प्रणिधानं दुःप्रणिधानं अन्यथा वा प्रणिधानं दुःप्रणिधानं । तत्र क्रोधादिपरिणामनशात् दुष्टं प्रणि-
धानं शरीरावयवानां अनिष्टतमवस्थानं, वणसस्काराभावाद्योगमकत्यचापत्वादि वागगत, मनसोऽनर्पितत्वं च,
इत्यन्यथा प्रणिधानं ।

अनादरोनुत्साहः ॥ ३ ॥ इतिकर्तव्यं प्रत्यसाकल्पात् यथाकथञ्चित् प्रवृत्तिरनुत्साह अना-
दर इत्युच्यते ।

अनैकान्तर्यं स्मृत्यनुपस्थानं ॥ ४ ॥ अनैकान्तर्यमसमाहितमनस्कता स्मृत्यनुपस्थाननित्याख्यायते ।

मनो दुःप्रणिधानं तदिति चेन्न तत्रान्याचितनात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत् स्मृत्यनुपस्थानं तन्मनो-
दुःप्रणिधानमेवति तस्य महणमनथकमिति ? तत्र किं कारण ? तत्रान्याचितनात् तत्र हि अन्यत् किञ्चित्
अचित्तयश्चित्तयत् एव वा विषये त्राशयादेश आशान्ति येन वाऽऽरम्भं न मनसः । इह पुन परिस्पन्दनात्
चित्ताया एकान्तेयानवस्थानमिति त्रिरिष्टमन्यतर । रात्रिदित्रि यस्य वा प्रमादाधिक्यस्य साचत्त्वानुपस्थानं । त
एते पच सामायिकस्यातिक्रमाः ।

अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गादानसंस्तरोपक्रमणाना- दरस्मृत्यनुपस्थानानि ॥ ३४ ॥

प्रत्यवेक्षणं चाक्षुषो व्यापारः ॥ १ ॥ जतन सति न सति चेति प्रत्यवेक्षणं चाक्षुषो व्या-
पारः प्रतीयते ।

प्रमार्जनमुपकरणोपकारः ॥ २ ॥ शृद्धानोपकरणेन यत् कियते प्रयोजनं तत् प्रमार्जनं प्रत्येत्ये ।

तस्य प्रतिषेधविशिष्टस्फोटसर्गादिभिः संबन्धः ॥ ३ ॥ तस्योभयसं प्रतिषेधविशिष्टस्य अस्त-

गौदिभिस्त्रिभि प्रत्येकमभिसवधो भवति अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोसर्ग इत्यादि । तत्राऽप्रत्यवेक्षिताया मुनि मूत्रपुरीषोत्सर्ग अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितस्य अर्हदाचार्यपूजापकरणस्य, गधमाह्वयधूपपादरात्मपरिधानाचार्यस्य यक्षपात्रादेक्षाऽऽदानमप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितस्य प्रावरणादे सस्तरत्योपक्रमण ।

आवश्यक्येष्वनादरः ॥ ४ ॥ अनुसाहो भवति । कुत ? क्षुद्रम्यर्दितस्वात् । स्मृत्यनुपस्थान व्याख्यात त एते पच प्रापधोपवासस्यातिचारा ।

सचित्तसंबंधसंमिश्राभिपवदुःपकाहाराः ॥ ३५ ॥

मह चित्तेन वर्तत इति सचित्तः ॥ १ ॥ चित्त विज्ञानेन सह वर्तत इति सचित्त, चेतना-
वद्वन्पमित्यर्थ ।

तदुपशिष्टः संबंधः ॥ १ ॥ तन चित्तवता द्रव्येणोपशिष्ट संबध इत्याख्यायते । संबध्यत
इति संबध ।

तद्व्यतिकर्णः समिश्रः ॥ ३ ॥ तन सचित्तेन द्रव्येण व्यतिकर्णं समिश्र इति कथ्यते ।
समिश्रयत इति समिश्र ।

पूर्वेणाविशिष्ट इति चेन्न तत्र संसर्गमात्रत्वात् ॥ ४ ॥ स्यान्मत सवधेनाविशिष्ट समिश्र इति *
तान । किं कारण ? तत्र संसर्गमात्रत्वात् । सचित्तसवधे हि संसर्गमात्र विगणित इह तु सूक्ष्मजतुव्याकुलये
विभागीकरणस्याशक्यत्वात् नानाजातायद्रव्यसमाहार सूक्ष्मजतुभाय आहार समिश्र इष्ट । कथ
पुनरत्य सचिच्छादिषु वृत्ति ? प्रमादसमाहाम्या सचिच्छादिषु वृत्ति । क्षुत्पिपासातुरत्वात् त्वरमाणस्य सचि-
च्छादिषु अक्षानाय पानायानुक्षणाय परिधानाय वा वृत्तिर्भवति ।

द्रवो दृष्य चाऽभिपवः ॥ ५ ॥ द्रव सौवीरदिक दृष्य वा द्रव्यमभिपव इत्यभिधीयते ।

अस्म्यक् पक्वो दुष्पक्वः ॥ ६ ॥ अतस्तदुलभावेनातिविक्लेदनेन वा दुष्णु पक्व आहार दुष्पक्व
इत्युच्यते । ननु दुष्पक्व इति प्रान्नोतीति तन्न । किं कारण ? कृच्छार्थविवक्षाभावात् न भवति । तस्याभ्यवहारे
को दोष ? इन्द्रियमददृष्टि स्यात् । सचित्तप्रयागा या वावादिप्रकापो वा । तत्प्रतीकारविधाने स्यात् पापलेप ।
अतिथयश्चैन परिहरयुरिति । त एते पच उपभोगपरिभोगमन्वयानमयादाभ्या ।

सचित्तनिक्षेपापिधानपरव्यपदेशमात्सर्यकालातिक्रमाः ॥ ३६ ॥

सचित्ते निक्षेपः सचित्तनिक्षेपः ॥ १ ॥ सचित्तो व्याख्यात । सचित्त पत्रपत्रादौ निधान
निक्षेप इत्युच्यत । साधन कृतति वा मयूरकपसकारिद्वारा वृत्ति ।

प्रकरणात् सचित्तेनाऽपिधान ॥ २ ॥ अपिधानमापरणमि धर्थ । प्रकरणयदात् सचित्तना-
पिधानमिति विश्लेष्यते, इतरथा हि प्राग्विकरणत्वेन निर्दिष्ट सचित्तप्रहण नाभिसवधेत ।

अन्यदातृद्वेर्गर्पणं परव्यपदेशः ॥ ३ ॥ अत्र दातार सति दीयमानोप्ययमयस्यति वा
अर्पण परव्यपदेश इति प्रतिपद्यते ।

प्रयच्छतोप्यादराभावो वात्सर्यं ॥ ४ ॥ प्रयच्छतापि सत आदरमनरेण दान मात्सर्य-
मिति प्रतीयत ।

अकाल भोजन कालातिक्रम ॥ ५ ॥ अनगाराणा अवैभ्यकाले भोजन कालातिक्रम इति
कथ्यते । पचातिथिसन्निवामशीलभ्रया प्रणीता — सप्तानामपि शीलानामतीचारा उक्ता, उच्चानच ।
अथ सल्लुब्धनाया मरणविशेषापादानसमर्थाया अनुपदिष्टचित्तेनारभ्याया कर्ताचारा भवतात्पर्यत आह —

जीवितमरणाशंसा मित्रानुरागसुखानुबंधनिदानानि ॥ ३७ ॥

आकाङ्क्षणमाशंसा ॥ १ ॥ आकाङ्क्षणमभिलाषः आशंसत्युच्यते । जीवितं च मरणं च जीवितमरणे बयोरारंसा जीवितमरणाशंसा ।

अवश्यहेयत्वशरीरस्यावस्थानादरो जीवितार्शंसा ॥ २ ॥ शरीरमिदमवश्यं हेयं जलबुद्बुद्धद-
नित्यं अस्यावस्थानं कथं स्यादित्यादरो जीवितारशंसा प्रत्येतन्या ।

जीवितसंक्लेशान्मरणं प्रति चिन्तानुरोधो मरणाशंसा ॥ ३ ॥ रोगोपद्रवाकुलतया प्राप्तजीवित-
संक्लेशस्य मरणं प्रति चिन्तस्य प्रणिधानं मरणाशंसा इति व्यपदेशमर्हति ।

पूर्वकृतसहर्षांशुकीडनाद्यनुस्मरणान्मित्रानुरागः ॥ ४ ॥ व्यसने सहायत्वमुत्सवे संभ्रम इत्ये-
वमादिषु कृतं बाल्ये युगपत् क्रीडनक्रियेवमादीनामनुस्मरणात् मित्रानुरागो भवति ।

अनुभूतप्रीतिविशेषस्मृतिसमन्वाहारः सुखानुबंधः ॥ ५ ॥ एवं मया मुक्तं शयितं क्रीडित-
मित्येवमादि प्रीतिविशेषं प्रति प्रीतिविशेषस्मृतिसमन्वाहारः सुखानुबंध इत्यभिधीयते ।

भोगाकांक्षया नियतं क्षीयते चित्तं तस्मिन्स्तेनेति वा निदानं ॥ ६ ॥ विषयसुखोत्कर्षाभि-
लाषो भोगाकांक्षा तथा नियतं चित्तं क्षीयते तस्मिन्स्तेनेति वा निदानमिति व्यपदिश्यते । त एते पच सङ्घे-
खनायाः क्रमव्यतिक्रमाः ।

अत्राह उक्तं भवता तीर्थकरत्वकारणकर्मास्तुवनिर्देशे शक्तिरूप्यागतपत्नी इति, पुनश्चोक्तं शीलव्रत-
विधानेऽतिथिसंविभाग इति तस्य दानस्य लक्षणमनिर्ज्ञातं तदुच्यतामित्यत आह—

अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गो दानं ॥ ३८ ॥

स्वपरोपकारोनुग्रहः ॥ १ ॥ स्वस्य परस्य चोपकारं अनुग्रह इत्याख्यायते । स्वोपकारः, पुण्य-
संचयः परोपकारः सभ्यज्ञानादिवृद्धिः ॥

स्वशब्दो धनपर्यायवचनः ॥ २ ॥ आरमात्मीयक्रातिधनपर्यायवाचिष्वे स्वशब्दस्य धनपर्यायवाचि-
नो ग्रहणमिह दृश्यं । अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गस्यागो दानं वेदितव्यं ।

अत्राहोक्तं, दानं तस्मिन्निगिष्टफलमाहोस्वित् अस्ति कश्चित् प्रतिविशेष इत्यप्रोच्यते—

विधिद्रव्यदानुपात्रविशेषात्तद्विशेषः ॥ ३९ ॥

प्रतिग्रहादिक्रमो विधिः ॥ १ ॥ प्रतिग्रह उच्यदेशापात्रेण पादप्रश्चालन अर्चनं प्रणमनमित्येवमा-
दिक्रियाविशेषाणां क्रमो विधिरित्याख्यायते ।

विशेषो गुणकृतस्तस्य प्रत्येकमभिसंबंधः ॥ २ ॥ परस्परतो विशिष्यते निशिष्टिर्न विशेषः
स गुणकृतस्तस्य प्रत्येकमभिसंबन्धो भवति विधिविशेषः, द्रव्यविशेषः, दानुविशेषः, पात्रविशेष इति ।
तत्र विधिविशेषः प्रतिग्रहादिषु आदरानादरकृतो भेदः ।

तप-स्वाध्यायपरिवृद्धिरेतुत्वादिद्रव्यविशेषः ॥ ३ ॥ दीयमानेनादौ प्रतिग्रहोऽस्तप-स्वाध्या-
यपरिणामविद्विकारणत्वादिद्रव्यविशेष इति भाष्यते ।

अनुसूयाविषादादिदानुविशेषः ॥ ४ ॥ प्रतिग्रहोऽस्ति अनुसूया त्यागेऽविषादः दिक्सतो ददतो
दत्तवत्तश्च प्रीतियोगः कुशलभिसंधिता दृष्टफलानुपेक्षिता निरुपरोधत्वमनिदानमभिव्येवमादिः दानु-
विशेषोपसंगः

मोक्षकारणगुणसंयोगः पात्रविशेषः ॥ ५ ॥ मोक्षकारणेः सम्पददर्शनादिभिः गुणैः योगः पात्रविशेष इति प्रतीयते ।

ततश्च फलाविशेषः क्षित्यादिविशेषः स्त्रीजफलाविशेषवत् ॥ ६ ॥ ततश्च विद्यादिविशेषादान-फलाविशेषा भवति यथा क्षित्यादिकारणविशेषसन्निपाते सति नानाविधबीजफलाविशेष इति ।

निरात्मकत्वे सर्वपावानां विद्यादिस्वरूपाभावः ॥७॥ निरात्मका सर्वे भावा इत्यस्मिन् दर्शने विद्यादिस्वरूपाभावः स्यात् । अस्ति चेद्विद्यादिस्वरूपं ? निरात्मकाः सर्वे भावा इत्यमुष्य सगरस्य व्याघातः ।

क्षणिकत्वाच्च विज्ञानस्य तदाभिसंधानाभावः ॥ ८ ॥ क्षणमात्रावलम्बिनि विज्ञाने पात्रभूतो यद्यपि स्वतः स्वाध्यायपरायणो मामनुगृहीष्यति । अस्मै च देयमिदं व्रतशीलभावनापरिवृहणकर । अयं च्यत्र विधिरित्याभिसन्धिर्न स्यात् ।

पूर्वोत्तरक्षणविषयसंस्कारावग्रहसमर्थकज्ञानाभावात् नित्यत्वाद्भक्त्यात्मिकत्वत्वाच्च ॥ ९ ॥ यस्यापि दर्शनं सत आत्मनोऽकारणत्वान्नित्यत्वं ज्ञानगुणादर्थोत्तरभूतत्वाद्भक्त्यं सर्वगतत्वाभिष्कृत्यत्वं तस्य तत एव विद्याद्यनुपपत्तिः ।

क्रियागुणसमवायाद्युपपत्तिरिति चेन्न तत्परिणामाभावात् ॥ १० ॥ स्यादेतन् अर्थांतरत्वेपि इहेदं बुद्धिलक्षणात् समवायादेकत्वापत्ताविव तस्यपदेशोपपत्तेः विद्याद्युपपत्तिरिति ! तत्र । किं कारण ! तत्परिणामाभावात् । यथा देवदत्तस्य दंडयोगादंडिव्यपदेशेऽपि न दंडत्वभावापत्तिः तथात्मनोपि क्रियागुणवन्व्यपदेशापि तत्त्वभावसकृमाभावः ततश्चाधिकृतविद्याद्यभाव एव ।

क्षेत्रस्य वाचेतनत्वात् ॥ ११ ॥ यस्यापि दर्शनं चतुर्विंशतिविधं क्षेत्रं अचेतनं, क्षेत्रज्ञक्षेतनः पुरुष इति तस्यापि क्षेत्रस्याचेतनत्वाद्द्विद्याद्यभिसंधानाभावो घटादिवत् । अथास्ति विद्याद्यभिसंधिर्न तर्हि अचेतनं क्षेत्रं, क्षेत्रज्ञस्य च नित्यत्वात् शुद्धत्वात् निःक्रियत्वादेव विद्याद्यनुपपत्तिः ।

स्वाद्वादिनस्तदुपपत्तिर्नेकांताश्रयणात् ॥ १२ ॥ स्वाद्वादिनस्तु तेषां विद्यादीनां उपपत्तिः कुतः ? अनेकांताश्रयणात् । स्यान्नित्य आत्मा स्यादनित्य इत्येवमाद्यनेकांताश्रयणादेकातदृष्टिदोषाभावः ।

इति तत्त्वार्थवार्तिकव्याख्यानालंकारे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

ॐ नमः सिद्धेभ्यः ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

आश्रयणदार्थं नक्तः । अत्रसरप्राप्तं बंध व्याचक्षुर्महं । स पुनश्चेतनेतरद्वयपरिणामः नामादिचतुष्टय-धर्मभागपि ब्रह्मभायसंभ्रमविशेषाद्दुर्गमवस्थां विभर्ति । तत्र जतुकाष्टरज्जुनिगलादिलक्षणं ब्रह्मबंधवद्-प्रकारं हित्वा प्रकरणसामर्थ्याद्भावबन्धं मूमः । स द्वेषा कर्मनो कर्मबन्धभेदात् । मातापितृपुत्रकृहसंबन्धः मोक्षकर्मबन्धः । यः पुनः अयमितरः कर्मबन्धः । तं पीनभेषिककर्मश्रेयसंततिसंज्ञावादादादिमतमनादिमत च प्रतिजानामीहे बीजाकुरभादुर्भानसतानवत् । आस्तामेतावन्द्याल्लयानं इदमेव तावद्वे वक्ष्य-इमे बन्धहेतवो धैर्य बन्धः प्रवर्तते इति । इतरथा हि नपणदार्थप्रवृत्तये पुनस्तद्धेतवः प्रणेतव्याः स्युः । स्यादेतत् कार-णाभावाद् वनप्रसिद्धिसामर्थ्यमित्येतच्च वार्तमानिर्मोक्षप्रसंगान् ।

अकस्माच्च तदभावात् ॥ १ ॥ यद्यकस्माद्बधः मोक्षः केस्मानाकस्मात्, न चाकस्माद्बधमोक्षौ तदर्थप्रक्रियाया विरोधप्रसगात् । अतो बधमुक्त्वा मापुनर्वोच इति आदौ एव बधकारणनिर्देशानुष्ठेयः । कार्य कारणोश्च पूर्वापरभावात् पूर्वं कारण वाच्यं पश्चात् कार्यमुच्यते । न वक्तव्या पुनरिह यस्मात् पृष्ठसप्तमयोः विविधफलानुभवतत्रास्त्रवप्रकरणवशात् सप्रपञ्चाः, आत्मनः कर्मरथहेतवो व्याख्याताः । के पुनस्त ?

मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकपाययोगा बंधहेतवः ॥१॥

क पुनरेते ? उक्ताः

मिथ्यादर्शनं क्रियास्वंतर्भूतं ॥ १ ॥ पचविंशतिः क्रिया उक्ताः तास्वंतर्भूत मिथ्यादर्शनं दृष्टव्य ।

* विरतिप्रतिपक्षभूनाप्यविरतिः ॥ २ ॥ विरतिर्व्याख्याता तत्प्रतिपक्षभूता अविरतिरपि तत्रैव वर्णिता-इन्द्रियकपायाप्रतक्रिया इत्यत्र ।

आज्ञाव्यापादनानाकांक्षक्रिययोरंतर्भावः प्रमादस्य ॥ ३ ॥ आज्ञाव्यापादनक्रियानाकांक्ष-
क्रियापनयोः प्रमादस्यातर्भावो वेदितव्यः । सच प्रमादः कुशलेष्वनादरः मनसोऽप्रणिधान ।

कपायाः क्रोधादयः प्रोक्ताः ॥ ४ ॥ क्रोधादयानुवच्यप्रत्याख्यानसञ्चलनाविकल्पाः कपा-
याः प्रोक्ताः । न्व ? इन्द्रियकपायाप्रतक्रिया इत्यत्रैव ।

योगः कायादिविकल्पः प्रकल्लसः ॥ ५ ॥ योगश्च कायादिविकल्पः प्रकल्लसः । क ! काय-
वाङ्मनस्कर्मयोग इत्यत्र ।

मिथ्यादर्शनं द्वेषा नैसर्गिकपरोपदेशनिमित्तभेदात् ॥ ६ ॥ मिथ्यादर्शनं द्वेषा व्यतीतते
कुतः ? नैसर्गिकपरोपदेशनिमित्तभेदात् ।

तत्रोपदेशनिरपेक्षं नैसर्गिकं ॥ ७ ॥ तत्र परोपदेशमतरेण मिथ्याकर्मादिवशत् यदाविरतिरिति
तत्त्वार्थाश्रद्धानलक्षण तन्नैसर्गिकमिति व्यवसीयते ।

परोपदेशनिमित्तं चतुर्विधं क्रियाक्रियावाद्याज्ञानिरुवैनेयिकमतविकल्पात् ॥ ८ ॥
परोपदेशनिमित्तं मिथ्यादर्शनेन चतुर्विधं अवगतव्य । कुत ? क्रियाक्रियावाद्याज्ञानिरुवैनेयिकमतविकल्पात् ।

चतुरशीतिक्रियावादाः इति कौकलकांड विद्विप्रभृतिमतविकल्पात् ॥ ९ ॥ कौकलकांडे
विद्विक्तीशिकहस्तिमश्रुमान्कपिकरा मशहारिताश्चपुडाशालयनदिमतविकल्पात् क्रियावादाश्चतुरशीतिविधा
दृष्टव्याः ।

अशीतिशतमाक्रियावादानां ॥ १० ॥ मरीचिकुमारोल्ककपिलगार्ग्यव्याघ्रभृतिवाद्धलिकमाटर-
मौद्गलानप्रभृतिदर्शनभेदात् अक्रियावादा अशीतिशतसख्याः प्रत्येतव्या ।

आज्ञानिकवादाः सप्तपष्टिसख्याः साकल्यवाक्कलप्रभृतिहाष्टिभेदात् ॥ ११ ॥ साकल्यवा-
क्कलकुयुनिसाल्यमुग्निचारायणकुटमाध्यदिनीमोदपैप्पल्यादवादायणस्थिष्ठिरुद्रेतिक्रायनयसुजैमिनिप्रभृतिहाष्टि-
भेदात् सप्तपष्टिसख्या आज्ञानिकनादा ज्ञेया ।

वैनेयिकानां द्वात्रिंशद्विष्टपाराशरादिभार्गवेदात् ॥ १२ ॥ वाक्षिष्टपाराशरजतुकर्णगल्मीकि-
रोमहर्षिणसत्यदत्तव्यासैलापुत्रौपमन्यवेददत्तायस्थूलादिभार्गवेदात् वैनेयिका द्वात्रिंशद्गणना भवति । त एते
मिथ्योपदेशभेदाः त्रीणि शतानि त्रिपञ्चदशस्युत्तराणि । अत्र चोच्यते-वादायणयसुजैमिनिप्रभृतीनां श्रुतिरिहि-
तक्रियानुष्ठायिना कथमाज्ञानिकत्वमित्युच्यते प्राणिपथवर्मसाधनाभिप्रायात् । न हि प्राणिवध. पापहेतु-
धर्मसाधनत्वमापनुमर्हति ।

आगमप्रामण्यात् प्राणिवधो धर्महेतुरितिचेन्न तस्यागमत्वासिद्धेः ॥ १३ ॥ स्यादतत्

अपौरुषयो वेदागमोक्ति तस्य कर्तृदोषानुपगमाशकामावात् प्रामाण्यमतस्तत्र प्रणीतः प्राणिवधो धर्महेतुरिति । तन्न । किं कारणं ? तस्यागमकत्वासिद्धेः । सर्वप्राणिहितानुशासने हि प्रवृत्त आगमः, न हिंसाविधायि वचः आगमो भवितुमर्हति दस्युजनवचनम् । किंच—

अनवस्थानात् ॥ १४ ॥ यथाय पुष्य अथ पुनर्वसु इति विसंवादिष्यचोनवस्थानात् अप्रमाण तथा वेद एव कश्चित् प्रदेशे धर्महेतु पशुवध उक्तः । पशुवधन सर्वान् कामान् न वामांति “ यज्ञो हि भूयै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधो वधः ” इति च । कश्चित् पुनरजे. त्रिउर्षपरमोषितैर्वाजैरज पिष्टमय कृत्वा यष्ट्यमिति, हिंसा परिहृता । अतोऽनवस्थानाच्च वेदागमस्याप्रामाण्यः । किंच—

परमागमे प्रतिपिद्धत्वात् ॥ १५ ॥ अर्हता भगवता प्रोक्ते परमागमे प्रतिपिद्धः प्राणिवधः सर्वत्र हिंसाविरतिः श्रेयसीति । अतः परमागमे प्रतिपिद्धत्वात् न धर्महेतुः प्राणिवधः ।

तदसिद्धिरिति चेन्नातिशयज्ञानाकरत्वात् ॥ १६ ॥ स्मान्त आर्हतस्य प्रवचनस्य परमागमत्वमसिद्ध तस्य पुरुषकृतित्वे सति अयुक्तैरिति तन्न । किं कारणं ? अतिशयज्ञानाकरत्वात् । यदिद जीवादिपदार्थस्वरूपनिरूपण नयप्रमाणाद्यधिगमोपायप्राप्तियुक्तिवधमाक्षादिप्रतिपादनसमर्थमित्येवमादीनामातिशयज्ञानानामाकर आर्हत आगमः, रत्नानामिचोदधि, अतोऽस्य परमागमत्वः ।

अन्यत्राप्यतिशयज्ञानदर्शनादिति चेन्नात एव तेषां संभावात् ॥ १७ ॥ स्थान्तमन्यत्रापि अतिशयज्ञानानि दृश्यते । कल्पव्याकरणछदोग्योतिपादीनि ततोऽनैकात्मिकत्वात् नाथ हेतुरिति ! तन्न । किं कारणं ? अत एव तेषां संभावात् । आर्हतमेव प्रवचन तेषां प्रभवः । उक्तच—

सुनिश्चितं न परत-त्रयुक्तिषु स्फुरति याः काश्चनसूक्तसपद ।

सवैव ता पूर्ण महार्णवात्थिता जग प्रमाण जिनवाक्यविभुष ॥ इति ।

स्तिद्धेनेन

श्रद्धामात्रमिति चेन्न भूयसांमुपलब्धेरत्नाकरवत् ॥ १८ ॥ स्यादेतत् आर्हतमेव प्रवचन सर्वेषां अतिशयज्ञानानां प्रभव इति श्रद्धामात्रमेतत् न युक्तिक्षममिति ? तन्न । किं कारणं ? भूयसांमुपलब्धेरत्नाकरवत् । यथा प्रामनगरपत्तनादिषु दृश्यमानानामपि रत्नानां तद्यथास्त्वमध्यवस्थति लाक, भूयसांमुपलब्धेरत्नाकरवत्तेषां प्रभव इति अध्यवसीयते । तथा सर्वातिशयज्ञानविधानत्वात् जैनमेव प्रवचन आकर इत्यपगम्यते ।

तदुद्भवत्वात्तेषामपि प्रामाण्यमिति चेन्न निःसारत्वात् काचादिवत् ॥ १९ ॥ अथ मतमेतत् यदि वेदव्याकरणादीनां अर्हत्प्रवचनोद्भवत्वमभ्युपगम्यते तेषां प्रामाण्यात् तद्विहितहिंसाद्यनुष्ठानदानादिवन्न दापकारणं ? इति तन्न । किं कारणं ? निःसारत्वात् यथा काचमशिशारसवृक्षादीनां रत्नाकरसमुद्भवत्वेपि निःसारत्वः । तथा वेदादीनां जिनशासनसमुद्भवत्वात् न प्रामाण्यमित्यसंयः । किंच—

सर्वेषामविशेषप्रसंगात् ॥ २० ॥ यदि हिंसा धर्मसाधन मस्वयंशानुनिकमौकरिकादीनां सर्वेषामविशिष्टा धर्मावाप्तिः स्यात् । ततश्चाऽहिंसाक्षणधर्म इत्येवमादिष्वचनमयुक्तं स्यात् ।

यज्ञात्कर्मणोऽप्यत्र वध पापागेति चेन्नोभयत्र तुल्यत्वात् ॥ २१ ॥ स्यादेतत् यज्ञे पशुवध प्रत्ययायहेतुर्न भवति अन्यत्र पापहेतुरिति न अहिंसालक्षणधर्मावरोध इति ? तन्न किं कारणं ? उभयत्र तुल्यत्वात् । उभयत्र हि अतोऽदुःखहेतुत्वेन तुल्यं, अतः फलेनापि समेन भवितव्यं । अतर्वेदिगत पशुवधः प्रत्ययायहेतुः प्राणवियोगहेतुत्वात् । बहिर्वेदिपशुवधवत् ।

विपर्ययो वा तादर्थ्यात् सर्गस्येति चेन्न साध्यत्वात् ॥ २२ ॥ स्यादेतत् “यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयमुवा । इत्यमित्तमस्य यज्ञार्थत्वात् न तस्य विनियोक्तः पापमिति ? तन्न किं कारणं ? साध्यत्वात् । साध्यमेतत् स्वयमुवा यज्ञार्थं पशवः सृष्टा इति” किंच—

अन्यथोपयोगे दोषमन्गात् ॥ २३ ॥ यद्धि यदर्थं तस्यान्यथोपयोगे दोषो दृष्ट यथा श्लेष्म-
प्रशमनार्थं औषधं, अन्यथा प्रयुज्यमानं दौषकरं तथा यन्नार्थं पञ्चसर्ग इति कृत्वा क्रयविक्रपादिषु त्रिप-
माणेषु कर्तुरनिष्टफलावाप्तिः प्रसज्येत ।

मंत्रमाधान्वाददोष इति चेन्न प्रत्यक्षविरोधात् ॥ २४ ॥ स्यान्मत यथा विप मंत्रमाधान्या-
दुपयुज्यमान न मरणकारण । तथा पञ्चबधोपि मंत्रसंस्कारपूर्वकः त्रियमाणो न पापहेतुरिति ! तत्र किं
कारण प्रत्यक्षविरोधात् । यथा मंत्रेणाऽसत्क्रियमाण गौरवर्हःन प्रत्यक्षत उपलभ्यत । यथा वा निना रञ्जुनिग-
लादिबन्धेभ्यो जलमनुष्यादिस्तभयतः प्रत्यक्षतः प्रतीताः मंत्रशलादेव केवलान् । तथा यदि मंत्रेभ्यः एव
केवलभेभ्यो याज्ञे कर्मणि पशुनिपातयतः दृश्येरन् मंत्रबल श्रद्धीयेत । दृश्यते तु रज्जादिभिर्मरण तस्मात्
प्रत्यक्षविरोधात् मन्यामहे न मंत्रसामर्थ्यमिति ।

हिंसादोषाविनिवृत्तेः ॥ २५ ॥ अम्युपगम्योच्यते—यथा शस्त्रादिभिः प्राणिनो न्यायादयत्न-
शुभाभिसधि' पापेन वध्यते तथा मत्रैरपि पशून् मारयन् दुष्कर्मबधो भवेदेवेति हिंसादोषो न निवर्तते ।

नियतपरिणामनिमित्तस्यान्यथाविधिनिषेधासंभवात् ॥ २६ ॥ नियत शुभाशुभलक्षणं
परिणामं प्रतीत्य पुण्यपापकर्मवधो भवति । नासावन्यथा विधातुं नियतुं वा शक्यते । यदि स्याद-
संचेत्तितकर्मवधाम्युपगमे वधमोक्षप्रक्रियाविरोध स्यात् ।

कर्तुरसंभवाच्च ॥ २७ ॥ 'अग्निहोत्र जुहुयात् स्वर्गकाम इति' अग्निहवनादिक्रियायाः कर्ता पिंडो
वा स्यात् भौतिकः पुरुषो वा । यदि भौतिकः पिंडः तस्याचेतनत्वात् घटादिवत् पुण्यापुण्यलक्षणक्रिया-
सचतनाभावात् कर्तृत्वाभाव । अथः पुरुष स नित्यो वा स्यात् क्षणिको वा ? यदि क्षणिक मंत्रार्थानु-
स्मरणस्तःप्रयोगानुविधानचिंतनाद्यभावात् न कर्तुं नमुपपन्न । अथ हि नित्यः स्यात् पूर्वापरकालतुल्यत्वात्
विक्रियाविरोहे दूरोदेव कर्तृत्वं व्यावृत्त ततः कर्तुरभावात् क्रियाफलानभिसंबन्ध, पुरुष एवेद, सर्वं यच्च भूत
यच्च मान्यमित्येवमाद्युपनियद्वाक्यप्रामाण्याच्च, एकपुरुषैकातकल्पनाया वष्यघातफादिविवेकाभावात् । चेतना-
शक्तिपरिणाममात्राम्युपगमे च दृश्यस्य विरूपस्याभावात् प्रत्यक्षविरोधः । प्रमाणतदाभासाविशेषप्रसंगस्तु,
निर्विकल्पपुरुषतत्त्वकल्पनायां च निर्विकल्पकत्वादित्रिकल्पभावाभावयोः समारवचनविरोधप्रसंगक्षेति विषय
तृष्णातुरनिकल्पित वैदिकवचन न प्रामाणिक कर्तव्य । एव परंपदेशनिमित्तमिध्यादर्शननिकल्पा अन्ये च
सह्येया योग्या, ऊहाः । परिणामविकल्पात् असह्येयाश्च भवति । अनताः, अनुभागभेदायनैसर्गिकं
मिध्यादर्शनं तदप्येकाद्रिभिन्नचतुरीश्रियासाक्षिपचेद्रियसंज्ञितिर्यंङ्ग्लेष्टशरपुलिदादिपरिमहादनेकविध ।

पंचविधं वा ॥ २८ ॥ अथवा पंचविध मिध्यादर्शनमवगतत्वं—एकांतमिध्यादर्शनं विपरंतमि-
ध्यादर्शनं सदायमिध्यादर्शनं वैनयिकमिध्यादर्शनं आह्वानिकमिध्यादर्शनं चंति । तत्रंदमैवेत्येवेति धर्मि-
धर्मगौरभिनिवेश एकांतः, पुरुष एवेद सर्व इति वा । नित्य एव वा अनित्य एवेति सप्रन्धो निर्मेष,
केवली कण्ठाहारी स्त्री सिद्धयतीत्येवमादिनिर्णय । सम्पद्दर्शनज्ञानचारिणाणि मोक्षमार्गः किं स्याद्वा नरेति
मतिद्वैत सदायः । सर्वदेवतानां सर्वसमयानां च समदर्शनं वैनयिकम् । हिताहितपरीक्षाविरह आह्वानिकम् ।

अविरतिक्रियायोगाद्वाद्दृष्टपंचविंशतित्रयोदशभेदाः ॥ २९ ॥ अविरतिः कथायः योगः
इत्येते द्वादश-पंचविंशति-प्रवेदना भेदाः दृष्टव्या । तत्र पृथिव्यन्तेजोवायुवनशान्तिप्रमकापचक्षु श्रोत्रघ्राण-
रसनस्पर्शननोऽदिपेक्षु हननासंपमनाविरतिभेदात् द्वादशविधा अविरतिः । षोडश कथायाः नव नोक्थायाः
ईशदेवो नोभद इति पंचविंशति-कथायाः । चत्वारो मनोपांगाः चत्वारो वायुपांगाः, पञ्च कापपांगाः इति
प्रवेदनाविकल्पो योगः । आहारकथापयोगाऽऽहारकमिप्रयोगयोः प्रमतमयते समयत्वात् पंचदशापि भवति ।

प्रमादनेकविधिः ॥ ३० ॥ मात्रकापात्रिन्येर्षापथभेदजननासनप्रनिष्ठापनयात्रपञ्चद्विदशग्राहविध-
सपथोत्तमधमार्गार्थवाक्रेवशे चमनगतत्वं—विपयानुगाद्भेदादर्शनकविध, प्रम दोषमेव ।

समुदायावयवयोर्बन्धहेतुत्वं वाक्यपरिसमाप्तेर्वैचित्र्यात् ॥ ३१ ॥ मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतुत्वमुदायावयवेषु च वेदितव्यम् । कुतः ? वाक्यपरिसमाप्तेर्वैचित्र्यात् । तत्र मिथ्यादृष्टेः पञ्चापि समुदिताः बन्धहेतवः । सासादनसम्यग्दृष्टि-सम्यक्मिथ्यादृष्टि-असत्तत्त्वसम्यग्दृष्टीनामविरत्यादयश्चत्वारः । सत्तासयतस्याविरतिमिश्रा प्रमादकपाययोगाश्च । प्रमत्तसत्तत्त्वस्य प्रमादकपाययोगाः । अप्रमत्तादीनां चतुर्णां कपाययोगौ । शातक्षीणकपायसयोगकेवलिनः एक एव योगः । अयोगकेवली, अवयवहेतुः । तत्र च मिथ्यादर्शनादिविकल्पानां प्रत्येकं बन्धहेतुत्वमवगतव्यम् । न हि सर्वाणि मिथ्यादर्शनानि एकरिपनात्मनि युगपत् सभवति । नापि हिंसा दय सर्वे परिणामाः ।

अविरतेः प्रमादस्य चाविशेष इति चेन्न विरतस्यापि प्रमाददर्शनात् । ३१ ॥ स्यादेतत् प्रमादादि, अविरतिरेवेति पृथग्ग्रहणमनर्थकमिति तन्न । किं कारणं ? विरतस्यापि प्रमाददर्शनात् विरतस्यापि पञ्चदशप्रमादाः सभवति-विकथाकपायैर्द्वियनिद्राप्रणयलक्षणाः ।

कपायाविरत्योरभेद इति चेन्न कार्यकारणभेदोपपत्तेः ॥ ३३ ॥ स्यादेतत् कपायाविरत्योर्निरित भेद उभयोरपि हिंसादिपरिणामरूपत्वादिति । तन्न । किं कारणं ? कार्यकारणभेदोपपत्तेः । कारणभूता हि कपाया कार्यात्मिकाया हिंसाविरतेरर्थांतरभूता इति ।

आह-प्रपञ्चेनोपपादितान् बन्धहेतुविरजेभ्य इदं मु सिद्धि, अमूर्तेरामनो हस्ताद्यसभवे सत्पादानशक्तिविरहात् कथं सन्धो भवतीति ? इमे ब्रूमहे

आत्मकर्मसंबन्धसंततेः पूर्वापरीभाषानवधारणात् ॥ ३४ ॥ नैवमवधार्यते-पूर्वमात्मा पश्चान्कर्माणि प्राक् वा कर्माण्यवर आत्मेति ऐकात्मिकाऽमूर्तेत्वनिश्चितं तत् कार्माणशरीरसवधात्तत्रापि पिंडाभ इव-

सकपायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते स बन्धः ॥ २ ॥

पुनः कपायग्रहणमनुवाद इति चेन्न कर्मविशेषाश्रयवाचित्वात् जठराग्निवत् ॥ १ ॥ यथा जठराग्न्याशयात्पुनःप्रवहरण तथा कपायिषु सन् तीव्रमदमभ्यमकपायाशयानुरूपे स्थित्यनुभवने भयत इति एतस्य विशेषस्य प्रतिपत्त्यर्थं बन्धहेतुविधानं कपायग्रहणं निर्दिष्टं पुनरनुवृत्ते ।

जीवाभिधानं प्रचेदितत्त्वात् ॥ १ ॥ यच्चोदितममूर्तेरहस्तो जीव कथं कर्मादत्त इति तस्य प्रतिवचनार्थं जीव इयमिधीयते ।

जीवनाविनिर्मुक्तत्वाद्वा ॥ ३ ॥ जीवनमायुस्तदधिनिर्मुक्तोय कर्मादत्ते न विनिर्मुक्त इति, अतश्च जीववचनम् ।

कर्मणो योग्यानि पृथग्विभक्त्युच्चारणं वाक्यांतरज्ञापनार्थं ॥ ४ ॥ कर्मयोग्यानि लघुनिर्देशात् सिद्धे कर्मणो योग्यानि पृथग्विभक्त्युच्चारणं वाक्यांतरज्ञापनार्थं क्रियते किं पुनस्तद्वाक्यांतरं ? कर्मणो जीव सकपायो भवतीत्येकं वाक्यम् । एतदुक्तं भवति कर्मण इति हेतुनिर्देशः, कर्मणो हेतोर्जीव सकपायो भवति, नाकर्मकस्य कपायलेशोऽस्ति तत् जीवकर्मणोरनादिसम्बन्ध इति । द्वितीयं वाक्यं-योग्यान् पुद्गलानादत्त इति एतदुक्तं भवति अर्धवशाद्विभक्तिपरिणाम इति प्राक्कर्मण इति हेतुनिर्देश इह सवधनिर्देश संपद्यते, सकपायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्त इति ।

पुद्गलवचनं कर्मणस्तादात्म्यरूपापनार्थं ॥ ५ ॥ पुद्गलात्मकं कर्मत्वेतस्य विशेषस्य रूपापनार्थं पुद्गलग्रहणं क्रियते ।

तदसिद्धमिति चेन्नामूर्तेर्गुणग्रहोपघाताभावात् ॥ ६ ॥ स्यादेतत् पौद्गलिकं कर्मत्वेतदसिद्धं आमगुणत्वात् तस्येति ? तन्न । किं कारणं ? अमूर्तेरनुग्रहोपघाताभावात् । यथाऽऽकाशमूर्तेः दिगादीनाममूर्तानां नानुग्राहक उपघातकं च तपैनामूर्तेः कर्मांमूर्तेरामनोनुग्राहकोपघातयोर्हेतुर्न स्यात् ।

आदत्त इति प्रतिज्ञातोपसंहारार्थे ॥ ७ ॥ यत्प्रतिज्ञात सकपायत्वात् जीवो बंधमनुभवति इति तस्योपसंहारार्थं इदमुच्यते आदत्त इति ।

अतस्तदुपश्लेषो बंधः ॥ ८ ॥ अतो मिथ्यादर्शनाद्यावेशादाद्भीकृतस्यासमनः सर्वतो योगविशेषात् तेषां सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहिनां अनंतप्रदेशानां पुद्गलानां कर्मभावायोग्यानामधिभागोपरश्लेषो बंध इत्याह्वयायते ।

तद्भाषो मदिरापरीणामवत् ॥ ९ ॥ यथा भाजनविशेषं प्रक्षिप्तानां विविधरसवीजपुष्पफलानां मदिराभावेन परिणामः तथा पुद्गलानामपि आत्मनि स्थितानां योगकपायवशात् कर्मभावेन परिणामो वेदितव्यः ।

सवचनमन्यनिवृत्त्यर्थं ॥ १० ॥ स एव बंधो नान्योस्तीत्यन्यनिवृत्त्यर्थं सवचनं क्रियते तेन गुणिगुणबंधो निर्वाचितो भवति । यदि हि गुणिगुणबंधः स्यात् मुक्त्यभावः प्रसज्येत, गुणस्यभावापरित्यागाद् गुणिनः, स्वभावापरित्यागे च गुणिनोप्यभाव इति मुक्त्यभावः ।

करणादिसाधनेष्वयं बंधशब्दो दृश्यः ॥ ११ ॥ तत्र करणसाधनस्तावत् षण्यतेऽनेनारमेति बंधः । “ हल ” इति करणे षञ् । कः पुनसौ मिथ्यादर्शनादिः । ननु स बंधहेतुकः कथं बंधो भवितुमर्हति सत्यमेवमेतत् अभिनवद्रव्यकर्मादाननिमित्ताद् बंधहेतुरपि सन् पूर्वोपात्तकर्महेतुकत्वात् कार्यतामांस्कन्दन् तदनुविधानात् आत्मनोऽस्वतन्त्रीकरणत्वात् करणव्यपदेशमर्हतीति तदनेनात्मनात्मसात्क्रियते इति कर्मसाधनत्वमपि च युक्तिम् ज्ञानदर्शनाव्यावाधानामगोत्रानंतरावत्वलक्षणं पुरुषसामर्थ्यं प्रतिगन्नाति बंधः इति कर्तृसाधनत्वमपि चोपपत्तिमन् एवं बंध इति भावसाधनो वास्वतन्त्रीक्रियामात्रविवक्षायां । ननु भावसाधने सामानाधिकरणं नोपपद्यते ज्ञानावरणं बंध इति नैप दोषः तदव्यतिरेकात् भावस्य तद्वत्ता सामानाधिकरूप्यं भवति । यथा ज्ञानमेवास्मेति । एवमितरसाधनयोजना च कर्तव्या ।

तस्योपचयापचयसद्भावः कर्माऽप्यव्ययदर्शनाद्भीहिकोष्टागारवत् ॥ १२ ॥ यथा कोष्टागारे श्रीहिणामन्वेया निर्गमादपरेषां च प्रवेशानात् उपचयापचयो दृष्टौ तथानादिकामेणकोष्टागारस्यान्वेषां कर्मणां भोगादानदानाश्चेतरेषामुपचयापचयो स्तः ।

आह किमयं बंध एकरूप एव आहोस्वित् प्रकारा अपि अस्य संतीत्यत इदमाह—

प्रकृतिस्थित्यनुभव (भाग) प्रदेशास्तद्विधयः ॥ ३ ॥

अकर्तरीत्यनुवृत्तेरपादानसाधना प्रकृतिः ॥ १ ॥ स्त्रियां क्तिरित्यत्र अकर्तरीत्यनुवर्तते तस्मादपादाने प्रकृतिशब्दो ह्युत्पाद्यते प्रक्रियते अस्या ज्ञानावरणादेरर्थानवगमादिति प्रकृतिः ।

भावसाधनौ स्थित्यनुभवौ ॥ २ ॥ स्थानं स्थितिः अनुभवनमनुभव इति भावसाधनत्वमनयो-रवर्गसम्भवं ।

कर्मसाधनः प्रदेशशब्दः ॥ ३ ॥ प्रदिश्यतेऽमाविति प्रदेशः कर्मणि षञ् ।

प्रकृतिः स्वभाव इत्यनर्थोत्तरं ॥ ४ ॥ यथा निरस्य का प्रकृतिः तिक्तास्वभावः । गुडस्य का प्रकृतिः मधुरतास्वभावः । तथा ज्ञानावरणीयस्य का प्रकृतिः अर्थानवगमः । प्रकृतिः स्वभाव इत्यनर्थोत्तरं । एवं दर्शनावरणस्य अर्थानलोचनं, येषस्य सदसद्व्यग्रणस्य मुख्यद्वयमर्थेदन, दर्शनमोहस्य तस्यार्थो-त्थदानं, चारित्र्यमोहस्याऽसंगमनः परिणामः, आयुषो भवधारणं, नाम्नो नारकादिनामकरणं, मोक्षस्य उपश्लेषः स्थानबंधशब्दने, अतस्यस्य दानादिविघ्नकरणं तदेषे उपश्लेषेण कर्मप्रक्रियते प्रभवत्यस्या इति प्रकृतिः ।

तत्स्वभावाप्रच्युतिः स्थितिः ॥ ५ ॥ तस्य स्वभावस्य अत्रच्युतिः स्थितिरित्युच्यते । यथा अत्रमोहस्यादिक्षीयतां माधुपर्वसंभावात्प्रच्युतिः स्थितिः । तथा ज्ञानावरणादीनामर्थानवगमादिसंभावा-त्प्रच्युतिः स्थितिः ।

तद्भ्रसत्रिशेषानुभवः ॥ ६ ॥ यथा-अजागोमहिष्यादिर्क्षीराणा तीव्रमदादिभानेन रसत्रिशेष तथा कर्मपुद्गलाना स्वगतसामर्थ्यविशेषानुभव इति कथ्यते ।

इयत्तावधारणं प्रदेशः ॥ ७ ॥ कर्मभावपरिणतपुद्गलस्फुटानां परमाणुपरिच्छेदेनाधारण प्रदेश इति व्यपदिश्यते ।

विधिशब्दः प्रकारवचन ॥ ८ ॥ अयं विधिशब्द प्रकारवचनो दृष्टव्य विश्व प्रकार इति । पाठत् तस्य विधयस्तद्विधय वधप्रकारा इत्यर्थ । त एते प्रकृत्यादयश्च तारो वधप्रकारा ।

तत्र योगनिमित्तौ प्रकृतिप्रदेशौ ॥ ९ ॥ तपु वधनिकल्पे प्रकृतिवध प्रदेशवध इत्येतौ द्वौ योगनिमित्तौ वदितव्यौ ।

स्थित्यनुभवा कृपापहेतुका ॥ १० ॥ स्थिविब्रजेनुभवन इत्येतौ द्वौ कृपापहेतुसौ प्रये-
तव्यौ तत्प्रकारप्रकर्षभेदात् तद्विचित्रभाव । कारणानुरूप हि कार्यमिति ।

आद्यो द्वेषा मूलोत्तरप्रकृतिभेदात् ॥ ११ ॥ आद्य प्रकृतिवध द्वेषा विभज्यते । कुत ' मूलो
त्तरप्रकृतिभेदात् । यच्च कारता मूलप्रकृतय इत्यत्रोच्यते—

आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयाधुनामगोत्रांतरायाः ॥१॥

सामानाधिकरण्ये सति पूर्वोत्तरवचनविरोध इति चेन्नोभयनयधर्मविवक्षासद्भावात् ॥१॥
स्यादेतत् ज्ञानावरणादयोतरायात् प्रकृतिवधो नाय इति ज्ञानावरणादिभि सामानाधिकरण्यात् आद्य-
शब्दस्य बहुवचनप्रसंग इति ? तत्र किं कारण ? उभयनयधर्मानिवक्षासद्भावात् । द्व्यर्थिकनयविषयस्य
सामान्यस्य विवक्षात् प्रकृतिवध एक इत्याद्यशब्दादेकवचनप्रयोग कृत, तस्य विशेषा ज्ञानावरणादय
पर्यायार्थिकनयविषयभूता प्राधान्येन विवक्षिता इति तस्य बहुवचनप्रयोग कृत । इत्यते हि चोके
सत्यपि सामानाधिकरण्ये वचनभेदा । यथा प्रमाण श्रोतार, गावा धनमिति ।

यथासंभव कर्त्रादिष्ठापनत्वं ज्ञानावरणादिशब्दानां ॥ १ ॥ ज्ञानावरणादय शब्दा-
कर्त्रादिषु यथासमन साधयितव्या । तद्यथा—आहृणोति आत्रियतेऽनेन वा इत्यावरण, आवरणशब्द
प्रत्येक परिसमाप्यते ज्ञानावरण दर्शनावरणमिति । ननु करणाविरणयोरनट्, कथं कर्तरि बहुलापेभ्यः । वेशत
इति वेदनीय "कर्मण्यनीय " माहयति मुह्यतऽननति वा मोह, कथं ज्ञानावरणीय दर्शनावरणीय मोहनी
यमिति ? बहुलापेक्षया कर्त्तर्यनीय । एवमेव गच्छति नारकादिभयमित्यायु । जातसिद्धि प्रकृत, एतेर्णि
हेत्युक्ति । नमयत्यामान ननुक्त्वादिष्ठापेन नम्यतः ननेति नाम उष्ठादिषु निपातित इन्द्र । उर्द्धनीचिध
गूयते शब्दतन्नेति गोत्र । अतर मध्य दानुदेयादीनामतर मध्यमति ईयते वाननेत्यतराय ।

यर्हियोगे वा ॥ १ ॥ यस्मिन् मध्येऽयस्थिते दात्रादीनां दानादिक्रियाभावा, दानादीन्त्याया
वाहर्भावा वा सौतराय ।

प्रयोगपरिणामादागच्छदेवाऽविविशिष्ट कर्माऽऽवरणादिविशेषैरिष्यथ्यते अन्नाद्वैर्षाणादि-
विकारवत् ॥ ४ ॥ यथाऽन्नादेरभ्यवहितप्रमाणस्यानेकाधि कारसमर्थगतपितृच्छेदप्रत्यक्षकारणत्वेन परि
णामविभाग तथा प्रयोगापेक्षान्तरमेव कर्माऽऽवरणानुभवनमाहाशदानभयधारणनाजातिनामगोत्र
व्यवच्छेदकरणसामर्थ्यवैश्वरूप्येणाऽऽमनि सन्निदान प्रतिपद्यते ।

ज्ञानावरणमेव मोह इति चेन्नार्थांतरभावात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत् सति मोहे हिताहितपरीक्ष
णाभावात् ज्ञानावरणादिविधयो मोहस्येति तत्र । किं वारण ? अर्थांतरभावात् । यायत्स्यमर्थस्यावगम्यापि
इदमेवेति सद्भूतार्थाप्रदान, यत स मोह । ज्ञानावरणेन ज्ञान तथायया वा न गृह्णाति ।

कार्यभेदे च कारणान्यत्वात् ॥ ६ ॥ यथा भिन्नलक्षणांकुरदर्शनात् बीजकारणान्यत्वं तथैवा-
ज्ञानचारित्रमोहकार्यांतरदर्शनात् ज्ञानानरणमोहनीयकारणभेदोऽप्यवसीयते ।

ज्ञानदर्शनयोरन्यत्वं मयुक्तं ॥ ७ ॥ ज्ञानदर्शनयोरन्यत्वं पुरस्ताद्धितं अतः किं ? ज्ञानदर्शन
कार्यान्यत्वात् यत् क्षयक्षयोपशमकरणे ज्ञानदर्शने तयोरपि ज्ञानदर्शनावरणयोरन्यत्वं सिद्धम् ।

ज्ञानावरणस्याविशेषेपि प्रत्यासन्नं मत्यादीनामविशेषो जलवत् ॥ ८ ॥ यथाभो नभसः पत-
देकरसं भाजनविशेषात् विध्वग् रसत्वेन विपरिणमते । तथा ज्ञानशक्युपरोधस्वभावविशेषात् उपनिपतत्
कर्म प्रत्यासन्नं सामर्थ्यभेदात् मत्याद्यावरणभेदेन व्यवतिष्ठते ।

एतेनेतराणि व्याख्यातानि ॥ ९ ॥ इतराणि दर्शनावरणादीनि मूलोत्तरप्रकृतिविकल्पवति उत्ते-
नैव क्रमेण व्याख्यातानि भवति । अत्र चोच्यते—

पुद्गलद्रव्यस्यैकस्यावरणसुखदुःखादिनिमित्तत्वानुपपत्तिर्विरोधात् ॥ १० ॥ एकस्य पुद्गल
द्रव्यस्यावरणसुखदुःखादिनिमित्तत्वं नोपपद्यते कुतः ? विरोधात् ।

न वा तत्स्वाभाव्याद्ग्रेहाहपाकप्रतापप्रकाशसामर्थ्यवत् ॥ ११ ॥ न वैपदोयः । किं कारणं ?
तत्स्वाभावात् । यथाग्रेकेस्यापि दाहपाकप्रतापप्रकाशसामर्थ्यं न विरुध्यते, तथैकस्यापि पुद्गलद्रव्यस्यावर-
णसुखदुःखादिनिमित्तत्वं न विरुध्यते । किंच—

अनेकातिष्ठत्वात् ॥ १२ ॥ एकानेकलक्षणत्वात् द्रव्यस्य स्यादेकत्वं स्यादनेकत्वं । द्रव्यार्थादेशात्
स्यादेकं पुद्गलद्रव्यं । अनेकपरमाणुक्रियरुक्षवधापादितनिकात्मकस्फुटपर्यायार्थादेशात् स्यादनेकं ततश्च
नास्ति विरोधः ।

पराभिप्रायेणोद्द्रियाणां भिन्नजातीयानां क्षीराद्युपभोगे वृद्धिवत् ॥ १३ ॥ पराभिप्रायेणे
दमुच्यते यथा पृथिव्यग्नेजोवायुभिरारब्धानामिन्द्रियाणां भिन्नजातीयानां क्षीरघृतादिष्वेकमप्युपयुज्यमानं
अनुप्राहकं दृष्टं तथेदमपि इति ।

वृद्धिरैकैवेति चेन्न प्रतीन्द्रियवृद्धिभेदात् ॥ १४ ॥ स्वादेतत् वृद्धिरैकैव, तस्या घृताद्यनुप्राहकमिति
न विरोध इति ? तत्र किं कारणं ? प्रतीन्द्रियवृद्धिभेदात् । यथेन्द्रियाणि भिन्नानि तथेन्द्रियवृद्धयोपि भिन्नाः ।

तथैवातुल्यजातीये नानुग्रहसिद्धिः ॥ १५ ॥ तथा भिन्नजातीयेन क्षीरेण तेजोजातीयस्य
चक्षुषोनुप्राहः । तथैवात्मकर्मणोश्चेतनाचेतनत्वात् अतुल्यजातीय कर्मरमनोनुप्राहकमिति सिद्धम् । किमेतन्न
वानेव सख्याविकल्प ! नेत्युच्यते—

एकादिसंख्येयाविकल्पश्च शब्दतः ॥ १६ ॥ एकादयः संख्येयाविकल्पा भवन्ति शब्दतः तत्रैक
ज्ञावत् समादानकर्मबधः विशेषाणामविवक्षितत्वात्—

सेनावनवत् ॥ १७ ॥ यथा सैनिकानां तुरगादीनां भेदानां अविवक्षाया समुदापादेशात् एका सेना ।
यथा वा अशोकतिलकवकुलादीनां भेदेनाविवक्षाया सामान्यादेशात् एक वनः । स एव पुण्यपापभेदाद्विविधः ।
यथा स्वामिभूमादेशात् द्विविधा सेना । त्रिविधो बधः अनादिः सातः । अनादिरनतः । सादिः सातधेति ।
मुजाकारूपतरावस्थितभेदाद्वा प्रकृतिस्वित्नुभवप्रदेशात्तत्रैव, द्रव्यक्षेत्रकालभग्नभावनिमित्तभेदात् पच-
विधः । पञ्चजीवनिकायविकल्पात् षोडश व्यपदिश्यते । रागद्वेषमोहक्रोधमानमायालोभहेतुभेदात् सप्ततयी
वृत्तिमनुभवति । ज्ञानानरणादिविकल्पादष्टधा, एव संख्येया विकल्पाः शब्दतो योग्याः । चशब्देनाप्यवसाय
स्थानविकल्पात् असंख्येया । अनतानतप्रदेशरूपपरिणामविधिरनतः । ज्ञानावरणाद्यनुभवापिभागपरिच्छे-
दापेक्षया वा अनतः ।

क्रमप्रयोजनं ज्ञानेनात्मनोधिगमात् ॥ १८ ॥ क्रमप्रयोजननिदानीं वक्तव्यं तदुच्यते ज्ञानावरणं सर्वेषामादावुक्तं कुतः । ज्ञानेनात्मनोधिगमात् । ज्ञानं हि स्वाधिगमनिमित्तत्वात् प्रधानं ।

ततो दर्शनावरणमनाकारोपलब्धेः ॥१९॥ ततः पश्चात् दर्शनावरणमुच्यते कुतः अनाकारोपलब्धेः साकारोपयोगाद्धि अनाकारोपयोगो निरुद्धोऽनभिव्यक्तप्रहणात् । उत्तरेभ्यस्तु प्रकृत्यते अर्थोपलब्धितत्रत्वात्

तदनंतरं वेदनावचनं तदव्यभिचारात् ॥ २० ॥ तदनंतरं वेदना उच्यते कुतस्तदव्यभिचारात् ज्ञानदर्शनाऽव्यभिचारिणी हि वेदना घटादिष्वप्रवृत्ते ।

ततो मोहाभिधानं तद्विरोधात् ॥ २१ ॥ ततः पश्चात् मोहेभिधीयते कुतस्तद्विरोधात् । तेषां ज्ञानदर्शनसुखदुःखानां निरोधात् । मूढो हि न जानाति न पश्यति न च सुखदुःखं वेदयते । ननु च मूढानामपि सुखदुःखज्ञानदर्शनानि उपलभ्यते । यदि हि विरोधः स्यात् सुखदुःखज्ञानदर्शनानि मिथ्यादृष्टयसंयतानां न स्युः । नैष दोषः क्वचिद्विरोधात् इत्युच्यते—न सर्वत्र मोहाभिभूतस्य हि कस्यचित् हिताहितविवेकादिर्नास्ति ।

आयुर्वचनं तत्समीपे तन्निर्वचनत्वात् ॥ २२ ॥ तत्समीपे आयुर्वचनं कियते कुतस्तन्निर्वचनत्वात् । आयुर्निर्वचनानि हि प्राणिनां सुखादीनि ।

तदनंतरं नापवचनं तदुदयापेक्षत्वात् प्रायोनामोदयस्य ॥ २३ ॥ तदनंतरं नाम वचनं कियते कुतः ? तदुदयापेक्षत्वात् प्रायो नामोदयस्य । आयुर्दयापेक्षोहि प्रायेण गत्याद्युदयो लक्ष्यते ।

ततो गोत्रवचनं प्राणशरीरादिकाभस्य संशब्दनाभिव्यक्तेः ॥ २४ ॥ परिप्रातशरीरादिकाभस्य हि पुंसो गोत्रोदयनिमित्तं शुभाशुभ संशब्दनं अभिव्यज्यते ततो नाम्नोनंतरं गोत्राभिधामं कियते ।

परिशेषादन्तैरायवचनं ॥ २५ ॥ अन्यस्याभावात् परिशेषात् अतः अतरायवचनं कियते । आह उक्तो मूलप्रकृतिबंधोऽष्टविधः । अथ द्वितीयं पुनरुत्तरप्रकृतिबंधः कविबंध इत्यत्रोच्यते—

पंचनवद्वष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपचभेदोयथाक्रमं ॥ ५ ॥

पंचादीनां पंचांशानां द्वंद्वपूर्वोन्यपदार्थनिर्देशः ॥ १ ॥ पच नव च द्वौ च अष्टाविंशतिश्च चत्वारिंशच्च द्वौ च पच च पचनवद्वष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपच, ते भेदा यस्य स भवति पचनवद्वष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपचभेदः, इति द्वंद्वगर्भोऽन्यपदार्थनिर्देशो वेदितव्यः ।

द्वितीयप्रहणमिति चेन्न परिशेषादिसिद्धेः ॥ २ ॥ स्यादेतन् द्वितीयप्रहणं कर्तव्यं द्वितीय उत्तरप्रकृतिबंध एवभेद इति सप्रत्ययः कथं स्यात् इति ? तत्र किं कारणं ? परिशेषात् सिद्धेः । आद्यो मूलप्रकृतिबंधो व्याख्यातः, ततः परिशेषात् उत्तरप्रकृतिबंधसप्रत्ययः सिद्ध्यति ।

भेदशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते ॥ ३ ॥ अथ भेदशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते पचभेदो नभेदः इत्यादि ।

यथाक्रमं यथानुपूर्व ॥ ४ ॥ योयः क्रमः यथाक्रमं यथानुपूर्वमित्यर्थः पचविधं ज्ञानावरणं नवविधं दर्शनानावरणमित्यादि । यद्येवमाद्यमानवरणं केषां पचानामित्यत्रोच्यते—

मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानां ॥ ६ ॥

मत्यादीन्युक्तलक्षणानि ॥ १ ॥ मत्यादीनि ज्ञानानि उक्तलक्षणानि वेदितव्यानि । कः आद्योऽध्यायो

मत्यादीनामिति पाठो लघुत्वादिति चेन्न प्रत्येकमभिसंबंधार्थत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्नतं मत्यादीनि ज्ञानानि उक्तानि तेषामिहादिशब्दोपलक्षितानां पाठोऽप्युक्तो लघुत्वादिति ? तत्र किं कारणं ? प्रत्येक-

मभिसंबंधार्थं इह प्रतिपदं पाठः क्रियते । मतेरावरणं श्रुतस्यावरणमित्यादि । इतरथा हि मत्यादीनामित्यु-
च्यमाने तेषामेकमावरणमिति सप्रत्ययः स्यात् ।

वचनात् पंचसंख्यापत्तीतिरिति चेन्न प्रत्येकं पंचत्वप्रसंगात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् पंच ज्ञाना-
वरणस्योत्तरप्रकृतयः इत्युक्तं, मत्यादीनि च ज्ञानानि पचोक्तानि ततो वचनात् पंचसंख्यासंप्रत्ययः इति ?
तत्र किं कारणं ? प्रत्येकं पंचत्वप्रसंगात् । वचनात् मत्यादीनां प्रत्येकं पंचावरणानीत्यनिष्टं प्रसज्येत । प्रति-
पदप्रकरणे पुनः सति सामर्थ्यादिद्यार्थसंप्रत्ययः शक्यते कर्तुं । अत्र कश्चिदाह—

मत्यादीनां सत्त्वासत्त्वयोरानुवृत्त्यभावः ॥ ४ ॥ इदमिह संप्रधार्यं सतां मत्यादीनां कर्मावरण
भवेत् असतां चेति । किंचातः ? यदि सतां प्राप्तात्मलाभत्वात् सत्त्वादेव आवृत्तिर्नोपपद्यते । अथासतां
नन्वावरणाभावः । नहि खरविषाणवदसदान्नियते ।

न वादेशवचनात् ॥ ५ ॥ नवैप दोषः । किं कारणं ? आदेशवचनात् । कथञ्चित् सतामावरणं कथ-
ञ्चिदसतां । द्रव्यार्थादेशेन सतां मत्यादीनामावरणं । पर्यायार्थादेशेनासतां । यदेकातेन सतामावरणं क्षायो-
पशमिकत्त्वमेवा न स्यात् । अथैकातेनासतामेवमपि क्षायोपशमिकत्वं नोपपद्यते असत्त्वात् । सत-
त्त्वावरणदर्शनात् । सतो हि नभसः मेघपटलादिना आवरणं दृश्यते तथा सतां मत्यादीनां आवरण-
मिति को विरोधः ।

अर्थांतरभावाच्च प्रत्याख्यानावरणवत् ॥ ६ ॥ यथा न कुटीभूतं प्रत्याख्यानां नाम कश्चित्
पर्यायोस्ति, यस्यावरणात् प्रत्याख्यानावरणत्वं भवेत् किंतु प्रत्याख्यानावरणसाक्षिण्यात् आत्माप्रत्याख्यान-
पर्यायेण नोत्पद्यते इति, अतः प्रत्याख्यानावरणस्य आवरणत्वं । तथा न कुटीभूतानि मत्यादीनि कानिचित्
सति येषामावरणात् मत्याद्यावरणानां आवरणत्वं भवेत् किंतु मत्याद्यावरणसन्निधाने आत्मा मत्यादिज्ञान-
पर्यायैर्नोत्पद्यते इत्यतो मत्याद्यावरणानां आवरणत्वं । अपर आह—

अभ्यस्योत्तरावरणद्वयानुपपत्तिस्तद्भावात् ॥ ७ ॥ इदमिह संप्रधार्यं मनःपर्ययज्ञानगमन-
शक्तिः केवलप्राप्तिसामर्थ्यं चाभ्यस्य स्याद्वा न वेति ? यदि स्यात्तस्याभ्यस्यत्वानुपपत्तिः । अथ नास्ति तदुभय-
सामर्थ्याभावात् तदावरणकल्पना व्यर्थेति उत्तरस्यावरणद्वयस्य नोपपत्तिः ?

नचोक्तत्वात् ॥ ८ ॥ नवैप दोषः किं कारणमुक्तत्वात् । उक्तमेतत् । आदेशवचनादिति । द्रव्या-
रथादेशेन सतोर्न पर्यायकेवलज्ञानयोरवरणं । पर्यायार्थादेशेनासतोरापि चोक्तं—‘अर्थांतरभावाच्च प्रत्याख्या-
नावरणवदिति’ । यदि द्रव्यार्थादेशेन मनःपर्ययज्ञानं केवलज्ञानं चारस्यभ्यस्यस्य भव्यत्वमस्य, प्राप्नोति । न
सम्बन्धानदर्शनचारित्रशक्तिभावाभावाभ्यां भव्याभव्यत्वं कल्प्यते । कथं तर्हि—

सम्पक्त्वाद्द्विव्यक्तिभावाभावाभ्यां भव्याभव्यत्वमिति विकल्पः कनकेतरपापाणवत् ॥ ९ ॥
यथा कनकभावव्यक्तियोगमवाप्स्यति इति कनकपापाण इत्युच्यते तदभावादधपापाण इति । तथा सम्प-
क्त्वादिपर्यायव्यक्तियोगाहो यः स भव्यः तद्विपरीतोऽभव्य इति चोच्यते—

ज्ञानावरणादज्ञातिदुःखितः ॥ १० ॥ ज्ञानावरणोदयेनोपरतज्ञानसामर्थ्यः ह्यतस्मृतिधर्म-
श्रणणनिरस्तुक्तं ज्ञानानमानकृतं च बहुदुःखमनुभवति । आह उक्तो ज्ञानावरणोत्तरप्रकृतिविकल्पः ।
इदानीं दर्शनावरणस्य वक्तव्यं इत्यत आह—

—चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां निद्रानिद्रानिद्राप्रचला-
प्रचलाप्रचलास्त्यानगृह्यश्च ॥ ७ ॥

चक्षुरादीनां दर्शनावरणसंबंधात् भेदनिर्देशः ॥ १ ॥ चक्षुश्चाचक्षुश्चापि केवलं च चक्षुर-
चक्षुरवधिकेवलानि तेषां चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां दर्शनावरणानीति भेदनिर्देशः । दर्शनावरणसम्बन्धाद्भेदतत्त्वः ।

मदखेदकृमविनोदार्थः स्वापो निद्रा ॥ २ ॥ मदखेदकृमानां विनोदाय यः ध्यापः स निद्रा इत्युच्यते कथं निर्वृत्तस्य द्रातेः कुत्साक्रियस्याङि निद्राशब्दनिष्पत्तिः । यत्सन्निधानादात्मां निद्रायते कुत्स्यते सा निद्रा । यतेर्था स्वप्नक्रियस्य निद्रा ।

उपर्युपरि तद्वृत्तिर्निद्रानिद्रा ॥ ३ ॥ तस्या निद्राया उपर्युपरि पुनः पुनः वृत्तिः निद्रा-निद्रा इत्युच्यते ।

प्रचल्यत्यात्मानमिति प्रचला ॥ ४ ॥ या क्रिया आत्मानं प्रचलयति सा प्रचल्येत्युच्यते । पचादिभक्षणे अचि । सा पुनः शोकग्रममदादिप्रभया । विनिवृत्तं द्रियव्यापारस्यातः प्रीतिभ्रममात्रहेतु आसी-नस्यापि नेत्रगात्रक्रिया सूचिता ।

पौन पुन्येन सैवाहिता वृत्तिः प्रचलाप्रचला ॥ ५ ॥ सैव प्रचला पुनः पुनरावर्तमाना प्रचलाप्रचल्येत्युच्यते ।

स्वप्ने यया वीर्यविशेषाविर्भावः सा स्त्यानगृद्धिः ॥ ६ ॥ यत्सन्निधानाद्बीजकर्मकरणं बहुकर्मकरणं च भवति सा स्त्यानगृद्धिः कथं स्त्यायतेनेकार्थत्वात् स्वप्नार्थं इह गृह्यते । गृह्येति दीप्तिः । स्त्याने स्वप्ने गृह्यति दीप्यते यदुदयादात्मा रौद्रं बहुकर्म करोति सा स्त्यानगृद्धिः ।

नानाधिकरणाभावात् वीप्सानुपपत्तिरिति चेन्न कालादिभेदतस्तद्भेदासिद्धेः ॥ ७ ॥ स्त्यानमन्तं नानाधिकरणविषया वीप्सा न चेह नानाधिकरणत्वमस्ति एकात्मगोचरत्वात् ततो वीप्साभावात् असति द्वित्वे निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलेति निर्देशो नोपपद्यत इति ? तन्न । किं कारणं ? कालादिभेदात् तद्भेद-सिद्धेः । इह एकस्यापि वस्तुनः कालकृताद्गुणभेदाद् भेदो दृश्यते पटुर्भवान् पटुरासीत् पटुतर एव स इति । तथा देशकृतादपि—मधुराया दृष्टः, पुनः पाटलीपुत्रे दृश्यमान उच्यते, अन्यत्र त्वमासि सपन्न इति । एवमि-हापि कालादिभेदात् भेदोपपत्तेः वीप्सा युज्यते ।

आभीक्ष्ण्ये वा द्वित्वप्रसिद्धिः ॥ ८ ॥ अथवा मुहुर्मुहुर्वृत्तिराभाक्ष्ण्यं तस्य विवक्षायां द्वित्वं भ-वति यथा गेहमनुप्रवेशामस्त इति ।

निद्रादिकर्मसद्वेद्योदयात् निद्रादिपरिणामसिद्धिः ॥ ९ ॥ निद्रादिकर्मणः सद्यस्य चोदयात् निद्रादिपरिणामसिद्धिर्भवति तत्र हि शोककृमादिविगमदर्शनात् सद्वेद्योदयः स्फुटोवगतव्यः । असद्वेद्यस्य च मदोदयः ।

निद्रादीनामभेदेनाभिसंबंधः ॥ १० ॥ निद्रा च निद्रानिद्रा च प्रचला च प्रचलाप्रचला च स्त्यानगृद्धिश्च निद्रानिद्रानिद्राप्रचलाप्रचलाप्रचलास्त्यानगृद्धयः । अनुवर्तमानेन दर्शनावरणेनाभेदेनाभि-संबंधः क्रियते ।

निद्रादीनामभेदेनाभिसंबंधो विरोध इति चेन्न विवक्षातः संबंधात् ॥ ११ ॥ स्यादेतत् चक्षुरादीनां भेदानिर्देशं निद्रादीनामभेदानिर्देशं एकमेव दर्शनावरणमपेक्ष्य क्रियमाणो विरुद्ध इति ? तन्न । किं कारणं ? विवक्षात् संबंधात् विवक्षावशाद्धि भेदेनाभेदेन च संबन्धो न विरुध्यते ।

अथ चक्षुरादिदर्शनावरणोदयात् आत्मा किमवस्थो भवति । अत्रोच्यते—

चक्षुरचक्षुर्दर्शनावरणोदयात् चक्षुरादीन्द्रियालोचनविकलः ॥ १२ ॥ चक्षुर्दर्शनावरणस्याच-क्षुर्दर्शनावरणस्य चोदयात् आत्मा चक्षुरादीन्द्रियालोचनविकलो भवति एकैन्द्रियभोगेन विकलैन्द्रियभावेन च पचैन्द्रियस्वेष्युपहर्तैन्द्रियालोचनसामर्थ्यश्च भवति ।

अवधिदर्शनावरणोदयादवधिदर्शनविषयस्तः ॥ १३ ॥ अवधिदर्शनावरणोदयाद्व्यपेतावधि-दर्शनः संबन्धते ।

केवलदर्शनावरणोदयादनाविर्भूतकेवलदर्शनः ॥ १४ ॥ केवलदर्शनावरणस्य कर्मण उदयात्
अनाविर्भूतकेवलदर्शनः, अप्रत्यनसितससारोवतिष्ठते ।

निद्रानिद्रानिद्रोदयात्तमोवस्था ॥ १५ ॥ निद्राया उदयात् तमोवस्था निद्रानिद्राया
उदयात् महातमोवस्था सजायते ।

प्रचलाप्रचलाप्रचलोदयात्प्रचलनातिचलनभावः ॥ १६ ॥ प्रचलोदयादासीनो घूर्णमानश्चलनय
नगात्र. पश्यन्मपि न पश्यति । प्रचलाप्रचलोदयादासीनोऽतिघूर्णमानः स्वल्पमानमपि शरनाराचादिभि शिरो-
गप्रत्यंगादि यत्किञ्चन पश्यति । आह यत्तत्कर्म तृतीयगणनामयात् तस्योत्तरप्रकृतिविकल्पो न निर्वात
इत्यशेष्यते—

सदसद्वेद्ये ॥ ८ ॥

यस्योदयादेवादिगतिषु शारीरमानससुखमाप्तिस्तत्सद्वेद्यं ॥ १ ॥ देवादिषु गतिषु बहुप्रका
रजातिविशिष्टासु यस्योदयात् अनुगृहीतद्रव्यसवधापेक्षात् प्राणिना शारीरमानसानेकनिधसुखपरिणामस्तत्-
द्वेद्य । प्रशस्तं वेद्यं सद्वेद्यं ।

यरफलं दुःखमनेकविधं तदसद्वेद्यं ॥ २ ॥ नारकादिषु गतिषु नानामकारजातिविशेषावर्काणां
कायिकं बहुविध मानस वातिदु सह जन्मजरामरणप्रियाप्रयोगाप्रियसंयोगव्याधिप्रध्वघादिजनित दु खं
पस्य फल प्राणिनां तदसद्वेद्यं । अप्रशस्तं वेद्यं असद्वेद्यं । आह व्याख्याता वेदनीयस्य प्रकृतिवधः । अथ खलु
मोहनीयस्याद्याविंशतिप्रभेदस्य किमाख्या. प्रकारा इत्यत्र ज्ञमः—

दर्शनचारित्रमोहनीयाकपायाकपायवेदनीयाख्यास्त्रिद्विनवपोडशभेदाः
सम्यक्त्वमिथ्यात्वतदुभयान्यकपायकपायौ हास्यरत्यरतिशोकभयजुगु-
प्सास्त्रीपुंनपुंसकवेदाः अनंतानुबंध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसंज्वलनवि-
कल्पाश्चैकशः क्रोधमानमापालोभाः ॥ ९ ॥

दर्शनादिभिस्त्रिद्विनवपोडशभेदानां यथासंख्येन संबन्ध- ॥ १ ॥ दर्शनादयश्चत्वारः त्र्याद-
योपि तेषा यथासंख्येन संबन्धो भवति—दर्शनमोहनीय त्रिभिध चारित्रमोहनीय द्विभेद अकपायवेदनीय
नवविध कपायवेदनीय पौडशविधमिति ।

तत्र दर्शनमोहनीयं त्रिभेदं सम्यक्त्वमिथ्यात्वतदुभयानीति ॥ २ ॥ तत्र दर्शनमोहनीय
त्रिभेदमगतव्यं । कुत्र सम्यक्त्वमिथ्यात्वतदुभयानि इति । तद्वध प्रत्येकं भूत्वा सत्कर्मपेक्षया त्रैविध्यमास्को
दति । तत्र यस्योदयात् सर्वज्ञणीतमार्गपराङ्मुख तत्त्वार्थब्रह्मानिरस्तुको हिताहितविभागासमर्थो मिथ्या-
दृष्टिर्भवति तन्मिथ्यात्व । तदेव सम्यक्त्व शुभपरिणामानिरुद्धस्वरस यदौदासीन्येनावस्थितमात्मानं धरन्मान
न निरुणद्धि । तद्वेदयमानः पुरुष सम्यग्दृष्टिरित्यभिधीयते । तदेव मिथ्यात्व प्रक्षालनविशेषात् धीणाधीण-
मदशक्तिक्रोदववत् सामिशुद्धस्वरस तदुभयमिथ्यात्वायते सम्यक्त्वमिथ्यात्वमिति यावत्, यस्योदयादात्मनः
अर्थशुद्धमदकोदवैदनोपयागापादितमिथ्यपरिणामरदुभयात्मको भवति परिणामः ।

चारित्रमोहनीयं द्वेषा कपायाकपायभेदात् ॥ ३ ॥ चारित्रमोहनीय द्वेषा निभज्यते अकपाय-
कपायभेदात् कपायप्रतिषेधप्रसंग इति चेत्तदर्थेत्वात् नन । यथा अलोमिकाडफा इति । नास्या. कच्छपवह्नी
माभाव. किंतु छेदयोग्यलोमाभावेपि ईष्यप्रतिषेधादलोमिकेत्युच्यते तथा नोकपाया अकपाया. हास्यादय
इति । जैनां सर्वेष्वेवाकपायात्वं किंतु परोपयत्मात् श्वत्प्रयुत्तरीकप्रतिषेधः । यथा श्वा स्वाम्युपयत्मात् प्रयुत्तरीकः
सन्निजिपातां प्रति वर्तते स्वामिनिवर्तनाच्च निवर्तते । तथा क्रोधादिकपायायत्मात् ईष्यप्रतिषेधे सति हास्या-

दीनां प्रवृत्तेः । क्रोधाद्यप्रवृत्तौ च निवृत्तेरकपायत्व । कथमीदृशप्रतिषेधगतिरिति चेद्भाष्यान्ततः ।

अकपायवेदनीयं नत्रविधं हास्यादिभेदांत ॥ ४ ॥ अकपायवेदनीयं नत्रविधं, कुतः ? हास्यादिभेदात् । तत्र यस्योदयान् हास्याविभिस्तद्भास्य । यदुदयादेशादिष्वौत्सुक्यं सा रतिः । अरतिस्तद्विपरीता । यद्विपाकं शोचनं स शोकः । यदुदयादुद्वेगं तद्भयं ससन्निधिः । कुस्ताप्रकारो जुगुप्सा । यद्येवं कुस्ताप्रहणमेवं लघुत्वात् न अर्थविशेषोपपत्तेः । आस्माद्यदापसवरणं जुगुप्सा । परकीयकुलशीलादिदोषाविष्कारणाश्लेषभर्त्सनप्रवृत्त्या कुस्ता । यस्योदयान् ह्रीणान् भावान् मार्दवास्कुटारमैव्यमदनावेशभेदत्रिभ्रमास्फालनसुखपुंस्कामादीन् प्रतिपद्यते स ह्रीद्वेदः । तस्योद्भूतवृत्तिव्यमितरयोः पुनपुंसकयोः सत्कर्मद्रव्यावस्थानान्यग्भाषः । ननु लोके प्रतीतं योनिमृदुस्तनादि ह्रीद्वेदलिंगं न तस्य नामकर्मादयनिमित्तत्वात्, अतः पुंसोपि ह्रीद्वेदोदयः । कदाचिच्चापितोपि पुनरोदयैभ्याम्यतरविशेषात् । शरीराकारस्तु नामकर्मानिर्वर्तितः । एतेनेत्तरी व्याख्यातौ । यस्योदयात् पींसान् भावानास्क्रदति स पुवेद । यत्कर्मादयात् नपुंसकान् भावान् प्रव्रजति स नपुंसकवेदः ।

कपायवेदनीयं पोडशविधं अनंतानुबंध्यादिविकल्पात् ॥ ५ ॥ कपायवेदनीयं पोडशविधं द्रष्टव्यं, कुतः ? अनंतानुबंध्यादिविकल्पात् । तद्यथा कपाया क्रोधमानमायालोभाः । स्वपरोपघातनिरनुग्रहाहितकौर्यपरिणामोऽमर्षः क्रोधः, स चतु प्रकारः पर्वतपृथ्वीवालुकोदकराजितुल्यः । जात्यायुसुक्तावष्टभात् पराप्रणतिर्मानः शैलस्तभारिथदारुलतासमानश्चतुर्विधः । परातिसघाततपोपहितकौटिल्यप्रायः प्रणिधिर्माया प्रत्यासन्नप्रशरणोपचितमूलमेघशृंगगोमुत्रिकावलेखनीसदृशी चतुर्विधा । अनुग्रहप्रवणद्रव्याद्यभिर्कांशोवेशो लोभः कुमिरागकज्जलकर्महरिद्रारगसदृशाश्चतुर्विधः । तेषां क्रोधमानमायालोभानां चतस्रोवस्थाः— अन्तानुबन्धिनः अप्रत्याख्यानावरणाः प्रत्याख्यानावरणाः सञ्जलनाश्चेति । अनंतससारकारणत्वान्मिध्यादर्शनमनंतं तदनुबन्धिनोऽनंतानुबंधिक्रोधमानमायालोभाः । यदुदयादेशविरतिसयमासयमाख्यामल्पामपि कर्तुं न शक्नोति ते देशप्रत्याख्यानामावृण्वत अप्रत्याख्यानावरणाः क्रोधमानमायालोभाः । यदुदयाद्विरतिं कृत्स्ना सयमाख्यां न शक्नोति कर्तुं ते कृत्स्न प्रत्याख्यानामावृण्वतः प्रत्याख्यानावरणाः क्रोधमानमायालोभाः । संभ्रमोभावे वर्तते सयमेन सहावस्थानादेकीभूताः ज्वलति सयमो वा ज्वलति एतेषु सत्स्वपीति सञ्जलना क्रोधमानमायालोभाः । त एते समुदिता पोडश कपाया भवंति । आह व्याख्यातमष्टाविंशत्युत्तरप्रकृतिभेद मोहनीयमथायुषश्चतुर्विधस्य को नामनिर्देश इत्यत्रोच्यते —

नारकतैर्यग्योनमानुपदैवानि ॥ १० ॥

नारकादिषु भवसंबंधेनायुर्व्यपदेशः ॥ १ ॥ नारकादिषु भवसंबंधेनायुषो व्यपदेशो भवति । नरकेषु भव नारक तैर्यग्योनौ भव तैर्यग्योन मनुष्येषु भव मानुष देवेषु भव दैवमिति ।

यद्भावाभावयोज्जीवितवरणं तदायुः ॥ २ ॥ यस्य भावान् आयुः जीवितं भवति यस्य चाभावात् मृत इत्युच्यते तद्व्यवधारणमायुरित्युच्यते ।

अन्नादि तन्निमित्तं इति चेन्न तस्योपप्राहकत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतदज्ञादि तन्निमित्तं तल्लाभात्तानुबन्धिनोऽनंतानुबंधिक्रोधमानमायालोभाः ? तन्न किं कारणं ? तस्यानुप्राहकत्वात् । यथा घटभवेन मृत्पिंडो-मूलकारणं तस्योपप्राहकं दंडादि तथाभ्यन्तरं भवधारणस्य कारणमायुः, अन्नादि तस्योपप्राहकं, अतश्चैतदेवं यत्कीणाद्युपोऽन्नादिसन्निधानेपि मरणं दृश्यते ।

देवनारकेषु चान्नाद्यभावात् ॥ ४ ॥ देवेषु नारकेषु चान्नाद्यभावात् भवधारणमायुरधीनमेवेत्यवसेय । तेषां हि कादाचित्क आहारोऽनाभोगो व्याख्यातः ।

नरकेषु तीव्रशीतोष्णवेदनेषु यन्निमित्तं दीर्घजीवनं तन्नारकायुः ॥ ५ ॥ नरकेषु तीव्र-
शीतोष्णवेदनाकरेषु यन्निमित्तं दीर्घजीवनं भवधारणं भवति तन्नारकायुः ।

क्षुत्पिपासाशीतोष्णादिकृतोपद्रवमञ्जुरेषु तिर्यक्षु यस्योदयाद्दसनं तत्सैर्ष्यगोनं ॥ ६ ॥
क्षुत्पिपासाशीतोष्णदशमशकादिविधिव्यसैनविधेयीकृतेषु तिर्यक्षु यस्योदयाद्दसनं भवति तत्सैर्ष्यगोनमायु-
रवगतव्य ।

शारीरमानुपसुखदुःखभूयिष्ठेषु मनुष्येषु जन्मोदयात् मनुष्यायुषः ॥ ७ ॥ शारीरेण मान
सेन च सुखदुःखेन समाकुलेषु मनुष्येषु यस्योदयाज्जन्म भवति तन्मानुषमायुरवसेयं ।

शारीरमानससुखमायेषु देवेषु जन्मोदयात् देवायुषः ॥ ८ ॥ शारीरेण मानसेन च सुखेन
प्रायः समाधिषु देवेषु यस्योदयाज्जन्म भवति तदैवमायुर्वगतव्यं । कदाचित् प्रियाविप्रयोगात् महर्द्धिदेव-
निरिक्षणात् स्वयनलिगाज्ञाहानिमात्रभूयाभ्यानदर्शनाच्च मानसं दुःखमाविर्भवतीति ज्ञापनार्थं प्रायमहर्णं ।
आह व्याख्यातमायुश्चतुर्विधं तदनंतरमुद्दिष्ट यन्नामकर्म तदुत्तरप्रकृतिसमाख्याः का इत्यत्रोच्यते ।

गतिजातिशरीरांगोपांगनिर्माणबंधनसंघातसंस्थानसंहननस्पर्शरसगंध-
वर्णानुपूर्व्यागुरुलघूपघातपरघातातपोद्योतोच्छ्वासविहायोगतयः प्रत्ये-
कशरीरत्रसप्तभगसुस्वरशुभसूक्ष्मपर्याप्तिस्थिरादेययशस्कीर्तिसैतराणि
तीर्थकरत्वं च ॥ ११ ॥

यदुदयादात्मा भर्वातरं गच्छति सा गतिः ॥ १ ॥ यस्य कर्मण उदयवशात् आत्मा भर्वातरं
प्रत्यभिमुखो ब्रह्मामास्कदति सा गतिः, गम्यत इति गतिरित्युच्यमानेषु रूढिवशात् कस्मिंश्चित्तिविशेषे
वर्तते गोशब्दप्रवृत्तियत् ? इतरथा हि यदात्मा न गच्छति च तदा गतिर्भवेत् साकर्मावस्थायां च गति-
व्यपदेशो न स्यात् । सा चतुर्विधा नरकगतिस्तिर्यग्गतिर्मनुष्यगतिर्देवगतिश्चेति । यन्निमित्तं आत्मनो
नारकभावः तन्नरकगतिनाम एवं शेषेष्वपि योग्य ।

तत्राव्यभिचारि सादृश्यैकीकृतोऽर्थात्प्रा जातिः ॥ २ ॥ तामु नारकादिगतिषु अव्यभिचारिणा
सादृश्येन एकीकृतोर्थात्मा जातिरिति व्यपदेशमर्हति । तन्निमित्तं जातिनाम तत्पचविध-एकैन्द्रियजाति-
नाम द्वैन्द्रियजातिनाम त्रैन्द्रियजातिनाम चतुरिन्द्रियजातिनाम पंचैन्द्रियजातिनाम चेति । यदुदयादात्मा
एकैन्द्रिय इति शक्यते तदकैन्द्रियजातिनाम एव शेषेष्वपि योग्यं ।

यदुदयादात्मनः शरीरनिर्वृत्तिस्तच्छरीरनाम ॥ ३ ॥ यस्योदयादात्मनः शरीरनिर्वृत्तिर्भवति
तच्छरीरनाम । त पचविधं-—औदारिकशरीरनाम वैक्रियिकशरीरनाम आहारकशरीरनाम तैजसशरीरनाम
कार्मणशरीरनाम चेति । तेषां विशेषो व्याख्यातः ।

यदुदयाद्गोपांगविधेकस्तद्गोपांगनाम ॥ ४ ॥ यस्योदयाच्छिरःपृष्ठोद्योद्दृष्टनालरूपाणिपा-
दानामष्टानामंगानां तद्भेदानां च उल्लाटनासिकादीनां उपगानां विशेषो भवति तद्गोपांगनाम । तत्रिविधं
—औदारिकशरीरांगोपांगनाम वैक्रियिकशरीरांगोपांगनाम आहारकशरीरांगोपांगनाम चेति ।

यन्निनिष्ठा परिनिष्पत्तिस्तग्निर्माणं ॥ ५ ॥ अगोपांगानां यन्निनिष्ठा परिनिष्पत्तिस्तग्नि-
र्मोणमिति ज्ञायते तद्विधे स्थाननिर्माणं प्रमाणनिर्माणं चेति । तत्रातिनामकर्मोदयोपशं चभुगादीनां
स्थानं प्रमाणं च निर्बन्धयति । निर्मावतेऽनेन इति हि निर्माणं ।

शरीरनायकर्मोद्योपात्तानां योन्योन्यसंश्लेषणं तद्धनं ॥ ६ ॥ शरीरनायकर्मोद्ययशा-
दुपात्तानां पुद्गलानाम्योन्यप्रदेशमश्लेषणं यतो भवति तद्धनमित्याख्यायते । तस्याभावे शरीरप्रदेशानां
दाहनिचपयत् अन्तर्कः स्यात् ।

अविश्वरथाद्येनैकत्वकरणं संपातनायकर्म ॥ ७ ॥ यदुदयादीदारिकादिशरीराणां विश्वरथिहि-
तान्योन्यप्रदेशानुपवेशेनैकत्वापादनं भवति तत्संपातनायकर्म ।

यद्देतुका शरीराकृतिनिर्वृत्तस्तत्संस्थाननायकर्म ॥ ८ ॥ यदुदयादीदारिकादिशरीराकृतिनिर्वृत्ति-
भवति तत्संस्थाननायकर्म प्रत्येतत्त्वं । तत् योदा प्रथिमप्यते समचतुरस्रसंस्थाननायकर्म, न्यमोधपरिमंडलसंस्थान-
नायकर्म, स्वातिसंस्थाननायकर्म, कुञ्जकसंस्थाननायकर्म, वामनसंस्थाननायकर्म, हुंडकसंस्थाननायकर्म चेति तत्रोर्ध्वधोम-
ध्येयु समप्रविभागेन शरीराद्यवसन्निवेशन्यवस्थापनं कुशादशिविनिर्गमितसमस्थितिकरुच्यत् अत्रस्थानकरं
समचतुरस्रसंस्थाननायकर्म । नाभेरुपरिष्ठाद्भ्रूयो देहसंनिवेशसाध्यस्नाच्छालीयसो जनकं न्यमोधपरिमंडल
संस्थाननायकर्म, न्यमोधाकारसमताप्रापित्वाद्भवति । तद्विपरीतसन्निवेशकरं स्वातिसंस्थाननायकर्म यस्मात्कृतस्या-
कारं । पृष्ठप्रदेशमात्रिवहुपुद्गलप्रचपविशेषप्रक्षणस्य निर्वर्तकं कुञ्जकसंस्थाननायकर्म । सर्वगोपामहस्त्वप्य-
व्याविशेषकारणं वामनसंस्थाननायकर्म । सर्वगोपागानां हुंडकसंस्थितत्वात् हुंडकसंस्थाननायकर्म ।

यदुदयादस्थिवंधनविशेषस्तत्संहननं ॥ ९ ॥ यद्योदयादस्थिवंधनविशेषोभवति तत्संहननं
तत्संहननं—वज्रधर्मनाराचसंहनननायकर्म, वज्रनाराचसंहनननायकर्म नाराचसंहनननायकर्म, अर्धनाराचसंहनननायकर्म,
फीलिकासंहनननायकर्म, अंसप्राप्तपुराटिकासंहनननायकर्म चेति । तत्र वज्राकरोमयास्थिसंधि प्रत्येक मध्ये यद्य-
बंधनं सनाराचं सुसंहनं वज्रधर्मनाराचसंहननं । तदेव यद्यबंधनविरहितं वज्रनाराचसंहननं । तदेवोभय
वज्राकारबंधनमप्येतमवलयबंधनं सनाराच नाराचसंहननं । तदेवोभयं सनाराचं इतरात्रानाराचं अर्ध-
नाराचसंहननं । तदुभयमते सर्कलकं कालिकासंहननं । अंतरसंप्राप्तपरस्परस्थिसंधि षड्विःसिरानापुमास्य-
दित अंसप्राप्तपुराटिकासंहननं ।

यदुदयात्स्पर्शसंधवर्णविकरणा अष्टपंचद्विपंचसंख्यास्तानि स्पर्शनमादीनि ॥ १० ॥
यद्योदयात्स्पर्शप्रादुर्भावः तत्स्पर्शनायकर्म तदष्टविधं—ककंशनायकर्म, मृदुनायकर्म, गुहनायकर्म, लघुनायकर्म, स्निग्धनायकर्म,
रूक्षनायकर्म, शीतनायकर्म, उष्णनायकर्म चेति । यन्निमित्तो रसविकारः तदसनायकर्म तत्पंचविधं—तिलनायकर्म,
कटुकनायकर्म, कषायनायकर्म, आम्लनायकर्म, मधुरनायकर्म चेति । यदुदयमत्रो गंधस्तद्रंधनायकर्म तदद्विधं सुराभि-
गंधनायकर्म, अगुराभिगंधनायकर्म चेति । यद्देतुको वर्णविभागस्तद्दर्शनायकर्म तत्पंचविधं—कृष्णवर्णनायकर्म, नीलवर्ण-
नायकर्म, रक्तवर्णनायकर्म, हारिद्रवर्णनायकर्म, शुक्रवर्णनायकर्म चेति । अचेतनेषु स्पर्शादयः कथमितित्त्वं न
कर्मोदयकृतास्ते पुद्गलस्यभावपरिणामाः ।

यदुदयात्पूर्वशरीराकारविनाशस्तद्दानुपूर्व्यनायकर्म ॥ ११ ॥ यत्पूर्वशरीराकाराऽविनाशः यद्योदया-
द्भवति तदानुपूर्व्यनायकर्म । तच्चतुर्विधं नरकगतिप्रायोप्यानुपूर्व्यनायकर्म त्रिपंगतिप्रायोप्यानुपूर्व्यनायकर्म मनुष्य-
गतिप्रायोप्यानुपूर्व्यनायकर्म देवगतिप्रायोप्यानुपूर्व्यनायकर्म चेति । यदा त्रिजायुर्मुमुक्षुस्त्रिपंगवा पूर्वणं शरीरेण विद्यु-
प्यते तदेव नरकमर्थं प्रत्यभिमुखस्य तस्य पूर्वशरीरसंस्थानानिर्हृत्कारणं विप्रहृगतासुदंति तन्नरकगतिप्रा-
योप्यानुपूर्व्यनायकर्म, एव शेषत्रयं योऽर्थं । ननु च तन्निर्माणनायकर्मसाध्यं फलं नानुपूर्व्यनायकर्मोदयकृतं ! नैव
दोषः पूर्वोपुच्छेदममकाल एव पूर्वशरीरनिर्हृतौ निर्माणनायकर्मोदयो निवर्तते तस्मिन्निवृत्तेऽद्वैतविकर्म तत्रस-
कर्मोदयशरीरवर्धन आत्मनः पूर्वशरीरसंस्थानानिनाशकारणमातुपूर्व्यनायकर्मोदयमुपैति । तस्य कालो विषह-
गती जन्मवेनैकः समयः, उत्कर्षेण प्रयः समयाः । ऋजुगतौ तु पूर्वशरीराकारविनाशे सति उत्तरशरीरयो-
गपुद्गलस्यनिर्माणनायकर्मोदयस्यापारः ।

यदिद्विषमपुद्गलपुञ्जं तदनुकृतपुञ्जनायकर्म ॥ १२ ॥ यद्योदयस्य विद्वन्नुकृतपुञ्जनायकर्म चेति

न वार्कन्तुल्लघुत्वाद्दूर्ध्वं गच्छति तदगुरुलघुनाम । धर्मादीनामजीवानां कथमगुरुलघुत्वमिति चेत् अनादि-
पारिणामिकागुरुलघुत्वगुणयोगात् । मुक्तजीवानां कथमिति चेत् अगादिकर्मनोऽकर्मसंबधानां कर्मोदयकृत-
मगुरुलघुत्व, तदस्यंतविनिर्घृत्तौ तु स्वाभाविकमाविर्भवति ।

यदुदयात्स्वयंकृतोद्धेधनाद्युपघातस्तदुपघातनाम ॥ १३ ॥ यस्योदयात् स्वयंकृतोद्धेधनमरु-
त्प्रपतनादिनिमित्त उपघातो भवति तदुपघातनाम ।

यन्निमित्तः परशस्त्राद्याघातस्तत्परघातनाम ॥ १४ ॥ परशब्दोऽन्यपर्यायवाची फलकाद्यावरण-
सन्निधानेऽपि यस्योदयात् परप्रयुक्तशस्त्राद्याघातो भवति तत्परघातनाम ।

यदुदयान्निर्वृत्तमातपनं तदातपननाम ॥ १५ ॥ आतपति येन आतपनमातपतीति यातप ।
तस्य निर्वर्तकं कर्म आतपननाम । तदादित्ये वर्तते ।

यन्निमित्तमुद्योतनं तदुद्योतनाम ॥ १६ ॥ उद्योत्यते येन उद्योतनं बोधोतः तन्निमित्तं कर्म
उद्योतनाम । तर्धद्रख्योतादिषु वर्तते ।

यद्देतुरुच्छ्वासस्तदुच्छ्वासनाम ॥ १७ ॥ उच्छ्वसनमुच्छ्वासः प्राणपानकर्म तद्यद्देतुक-
तदुच्छ्वासनाम ।

विहाय आकाशं तत्र गतिनिर्वर्तकं विहायोगतिनाम ॥ १८ ॥ विहायकाशं तत्र गति-
निर्वर्तकं विहायोगतिनाम तद्विनिर्घे प्रशस्ताप्रशस्तनिकल्पान् । वरवृषभद्विरदादिप्रशस्तगतिकारण
प्रशस्तविहायोगतिनाम । उच्छ्वरायप्रशस्तगतिनिमित्तमप्रशस्तविहायोगतिनाम चेति । सिष्यजीवरपुद्गलानां
विहायोगतिः कुत इति चेत् सा स्वाभाविकी । ननु च विहायोगतिनामकर्मोदय पश्यादिष्वेव प्राप्नोति
न मनुष्यादिषु कुतः । विहायसि गत्यभावात् । नैष दोष सर्वेषां विहायस्येव गतिरवगाहनशक्तियोगात् ।

एकात्मोपभोगशरीरकारणता यतस्तत्प्रत्येकशरीरनाम ॥ १९ ॥ शरीरकर्मोदयात् निर्व-
र्त्तमानं शरीरमेकात्मोपभोगकारणं यतो भवति तत्प्रत्येकशरीरनामकर्म । एकमेकमात्मानं प्रति प्रत्येकं शरीरं ।

यतो बहात्मसाधारणोपभोगशरीरं तत्साधारणशरीरनाम ॥ २० ॥ बहूनामात्मनामुपभो-
गहेतुत्वेन साधारणं शरीरं यतो भवति तत्साधारणशरीरनाम तदुदयवर्तिनो जीवाः कीदृशा इति चेदुच्यते-
साधारणाहारादिपर्याप्तिसत्तुष्टयजन्ममरणप्राणापानानुमहोपघाताः साधारणजीवाः । यदैकस्याहारशरीर-
द्रियप्राणापानपर्याप्तिसिद्धिस्तदैवानतानामाहारादिपर्याप्तिसिद्धिः । यदैको जायते तदैवानतानां जन्म ।
यदैवैको म्रियते तदैवानतानां मरणं । यदैकस्य प्राणापानग्रहणविसर्गो तदैवानताः प्राणापानग्रहणविसर्गो
कुर्वन्ति । यदैक आहारादिनानुगृह्यते तदैवानताः तेनाहारेणानुगृह्यते । यदैकोऽग्निविपादिनोपहृष्यते
तदैवानतानां उपघातः ।

यदुदयाद्द्वीन्द्रियादिषु जन्म तत्रसनाम ॥ २१ ॥ यस्योदयाद् द्वीन्द्रियादिषु प्राणिषु जगभे-
जन्म लभते तत्रसनाम ।

यन्निमित्तं एकैन्द्रियेषु प्रादुर्भावः तत्स्थावरनाम ॥ २२ ॥ एकैन्द्रियेषु पृथिव्यतेजोवायुज-
स्पतिक्रियेषु प्रादुर्भावो यन्निमित्तो भवति तत्स्थावरनाम ।

यदुदयादन्यप्रीतिमभवस्तत्सुभगनाम ॥ २३ ॥ निरुपाकृतिरपि सन् यदुदयात्परेणां प्रीतिहे-
तुर्भवति तच्छुभगनाम ।

यदुदयात् रूपादिगुणोपेतोऽपि अप्रीतिकरस्तद्दुर्भगनाम ॥ २४ ॥ रूपादिगुणोपेतोऽपि सन्
यस्योदयात् परंपामप्रीतिहेतुर्भवति तद्दुर्भगनाम ।

यश्चिन्मत्तं मनोज्ञस्वरनिर्वर्तन तत्सुस्वरनाम ॥ २५ ॥ मनोज्ञस्वरनिर्वर्तन यश्चिन्मत्तमुपजायते प्राणिनस्तत्सुस्वरनाम ।

तद्विपरीतं दुःस्वरनाम ॥ २६ ॥ तद्विपरीतफलात् तद्विपरीतं अमनोज्ञस्वरनिर्वर्तनकरं दुःस्वरनाम । यदुदयाद्गमणीयत्वं तच्छुभनाम ॥ २७ ॥ यदुदयाद्दृष्टं श्रुतो वा रमणीयो भवत्यामा तच्छुभनाम । तद्विपरीतमशुभनाम ॥ २८ ॥ तद्विपरीतफलं दृष्टं श्रोतुधारमणीयकरं अशुभनाम ।

सूक्ष्मशरीरनिर्वर्तकं सूक्ष्मनाम ॥ २९ ॥ यदुदयादनुपजीवानुपग्रहोपघातायोग्यसूक्ष्मशरीरनिर्वर्तकं भवति तत्सूक्ष्मनाम ।

अन्यवाधाकरशरीरकारणं वादरनाम ॥ ३० ॥ अन्यवाधानिमित्तं स्थूलं शरीरं पतो भवति तद्वादरनाम ।

यदुदयादाहारोदियर्पासिनिर्वृत्तित्स्तपर्यासिनाम ॥ ३१ ॥ यस्योदयात् आहारादिपर्यासिभिरामांतर्मुहूर्तं पर्यासिं प्राप्नोति तत्पर्यासिनाम । तत्तद्विध-आहारपर्यासिनाम, शरीरपर्यासिनाम, इन्द्रियपर्यासिनाम, भाषापर्यासिनाम, मन पर्यासिनाम चेति । अत्राह प्राणापानकर्मोदये वायानिष्क्रमणप्रवेशनात्मक फलमुद्गासकर्मोदयेषु तदेवेति नास्त्वनयोर्विशेष इत्युच्यते—

इन्द्रियकानिन्द्रियभेदात्तद्विशेषः ॥ ३२ ॥ शीतोष्णसवधजनितदुःखस्य पंचेन्द्रियस्य यावुद्ग्रासनिश्चासौ दीर्घनादौ श्रोत्रस्पर्शनेन्द्रियप्रत्यक्षौ तावुद्ग्रासनानोदयजौ, यौ तु प्राणापानपर्वसिनामोदयकृतौ सर्वससारिणा श्रोतृस्पर्शानुपलभ्यत्वादतीन्द्रियौ ।

तद्विधपर्याप्त्यभावेतुरपर्यासिनाम ॥ ३३ ॥ यस्योदयात् षडपि पर्यासि पर्यापयितुं आत्मा असमर्थो भवति तदपर्यासिनाम ।

स्थिरभावस्य निर्वर्तकं स्थिरनाम ॥ ३४ ॥ यदुदयात् दुष्करोपवासादितपस्करणेऽपि अगोपां गानां स्थिरत्वं जायते तस्थिरनाम ।

तद्विपरीतयस्थिरनाम ॥ ३५ ॥ यदुदयादीषदुपवासादिकरणान् स्वल्पशीतोष्णादिसत्रधातुः अगोपांगानि कृपीभवति तदस्थिरनाम ।

प्रभोपेतशरीरताकरण, आदेयनाम ॥ ३६ ॥ यस्योदयात् प्रभोपेतशरीरं दृष्टमुपजायते तदादेयनाम ।

निष्प्रभशरीरकरणमनादेयनाम ॥ ३७ ॥ निष्प्रभं शरीरं यस्योदयादापश्यते तदनादेयनाम । अत्राह तैजस नाम सूक्ष्मशरीरमस्ति तन्निमित्ता शरीरप्रभा नादेयकर्मनिमित्तं युज्यते—सर्वससारिजानशरीरप्रभाविशेषप्रसंगं स्यात् तैजसस्य सर्वेषां साधारणत्वात्, तत् आदेयकर्मोदयनिमित्ता प्रभोपेति युक्तं ।

पुण्यगुणख्यापनकारणं यशस्कीर्तिनाम ॥ ३८ ॥ पुण्यगुणानां ख्यापनं यदुदयाद्भवति तद्यशस्कीर्तिनाम प्रयत्नव्यं । ननु यश कीर्तिरित्यनयोर्नास्त्यर्थविशेष इति पुनरुक्तत्वप्रसंगः । नैव दोषः पशोनाम गुण कीर्तनं सशब्दनं कीर्तिं, यशस कीर्तिं यश कीर्तिरित्यस्यर्थाभेदः ।

तत्प्रत्यनीरुफलमयशस्कीर्तिनाम ॥ ३९ ॥ पापगुणख्यापनकारणं अयशस्कीर्तिनाम वेदितव्यं ।

आर्ह्यत्वरक्षणं तीर्थकरत्वं नाम ॥ ४० ॥ यस्योदयादार्ह्यत्वमचित्यविभूतिविशेषयुक्तमुपजायते तत्तीर्थकरत्वं नाम कर्म प्रतिपत्तव्यं ।

गणधरत्वादीनामुपसंख्यानमिति चेन्नाऽन्यनिमित्तत्वात् ॥ ४१ ॥ यथा तीर्थकरत्वनाम ।

कर्मोच्यते तथा गणधरत्वादीनां उपसख्यान कर्तव्यं, गणधरचक्रधरवासुदेवजलदेवा अपि विशेषाद्विद्युक्ता इति चेत् तन्न । किं कारणं ? अन्यनिमित्तत्वात् । गणधरत्व श्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमनिमित्त चक्रधरत्वादीनि उच्चैर्गोत्रविशेषहेतुकानि ।

तदेव तीर्थकरत्वस्यापीति चेन्न तीर्थप्रवर्तनफलत्वात् ॥ ४९ ॥ स्यामत तदेव उच्चैर्गोत्र तीर्थकरत्वस्यापीति निमित्तं भवतु किं तीर्थकरत्वनाम्नेति ? तन्न । किं कारणं ? तीर्थप्रवर्तनफलत्वात् तीर्थप्रवर्तनफलं हि तीर्थकरनामेष्यते न चोच्चैर्गोत्रोदयात् तदवाप्यते चक्रधरादीनां तदभावात् । किमर्थं विहायोगल्यतानां प्रत्येकशरीदिभिरेकवाक्यत्व न कृतं ?

पूर्वेषां प्रतिपक्षविग्रहात् एकवाक्यत्वाभावात् ॥ ४३ ॥ पूर्वं गत्यादयो विहायोगल्यता प्रतिपक्षविहिता प्रत्येकशरीरादयः सेतरग्रहणेन विशेषयितुमिष्टास्तत्क्षेपां एकवाक्यभावात् न कृतः । अथ किमर्थं तीर्थकरत्वस्य पृथग्रहणं ?

प्रधानत्वात्तीर्थकरत्वस्य ॥ ४४ ॥ तीर्थकरत्व हि प्रधानभूत सर्वेषु शुभकर्मसु तत्तत्स्य पृथग्रहणं क्रियते ।

अंत्यत्वाच्च ॥ ४५ ॥ प्रत्यासन्ननिष्ठस्य तस्योदयो जायते तत्तथास्य पृथग्रहणं क्रियते । आह उक्ता सौत्तरप्रकृतिवधभेदा विविधभावनामनिर्वर्तनाहितान्वर्थसंज्ञा पृष्ठी कर्मप्रकृतिः । अथ सप्तमी कियत्प्रकारेण्यत्रोच्यते—

उच्चैर्नीचैश्च ॥ १२ ॥

गोत्रं द्विविधमुच्चैर्नीचैरिति विशेषणात् ॥ १ ॥ गोत्रं द्विविधं द्रष्टव्यं उच्चैर्नीचैरिति विशेषणात् उच्चैर्गोत्रं नीचैर्गोत्रमिति । तत्र कीदृशमुच्चैर्गोत्रं कीदृशं नीचैर्गोत्रं ?

यस्योदयात् लोकपूजितेषु कुलेषु जन्म तदुच्चैर्गोत्रं ॥ २ ॥ लोकपूजितेषु कुलेषु प्रथितमाहात्म्येषु इत्याकुयदुकुरुहरिजातिप्रभृतिषु जन्म यस्यादयाद्भवति तदुच्चैर्गोत्रमस्येयम् ।

गर्हितेषु यत्कृतं तन्नीचैर्गोत्रं ॥ ३ ॥ गर्हितेषु दरिद्राप्रतिज्ञातदुःखाकुलेषु यत्कृतं प्राणिनां जन्म तन्नीचैर्गोत्रं प्रत्येतव्यम् । आह व्याख्यातौ गोत्रभेदौ तदनंतरमुद्दिष्टांतरायस्य किमाख्या प्रकार इत्यत्रोच्यते

दानलाभभोगोपभोगवीर्याणां ॥ १३ ॥

दानादीनामंतरायापेक्षयाऽर्थव्यतिरेकनिर्देशः ॥ १ ॥ अतराय इति वर्तते तदपेक्षया दानादीनामर्थव्यतिरेकं क्रियते दानस्यातरायो लाभस्यातराय इत्यादि ।

दानादिपरिणामव्याघानहेतुत्वात् तदुच्यते ॥ २ ॥ यद्दद्यादातुकामो न प्रयच्छति लब्धुकामोपि न लभ्यते भोक्तुमिच्छन्नपि न भुङ्क्ते उपभोक्तुमिच्छन्नपि नोपभुङ्क्ते उरसहितुकामोपि नोत्सहते । त एते पचातरायव्यपदेशा वेदितव्याः ।

भोगोपभोगयोरविशेष इति चेन्न गधादिशयनादिभेदतस्तद्भेदमिच्छेत् ॥ ३ ॥ स्यान्मत भोगोपभोगयोरविशेषं कृतं ? सुखानुभवनिमित्तत्वाभेदादिति ? तन्न किं कारणं ? गधादिशयनादिभेदतस्तद्भेदमिच्छेत् गधमात्म्यशिरस्मानवस्त्रान्नपानादियुः भोगव्यवहारः । शयनासनागनाहस्यश्वरध्यादिप्यभोगव्यपदेशः । ता एता ज्ञानावरणादीनां उत्तरप्रकृतयः सद्येषां उक्ताः । ज्ञानावरणस्य नास्त्यस्योपेक्षा अपि भवतीत्यासौपदेशः । व्याख्यात प्रकृतिवधविकल्पः, अतः परं स्थितिविधेयव्यपदेशात् ॥

आह व्याख्यास्यति भवान् स्थितिबन्धं इदं तु संशेमाहे किमसाधमिहितलक्षणात् पूर्वस्मात् प्रकृत-
विशेषात् विशिष्टात् अर्थांतरभूतकर्मविषय आहोमिवत् तस्यैव प्रथमकल्पिककर्मणः प्राकृतिबन्धव्यपदे-
शवत् पर्यायातरनिर्देश इति । अत्र ब्रूमहे—अस्थानेऽयं सशय कुत ? यस्मादेतासामेव प्रकृतीनां अने-
कभेदानां यथास्मनिर्जाणानां यावत् कालमवस्थान आश्रयनिनाशाभावात् तस्मिन् स्थितिबन्धविशेषा
सा पुन स्थितिरुभयथा—परापरा च । प्रकृष्टात् प्रणिधानात् परा निकृष्टात् प्रणिधानात् अपरा । यद्येवं
उच्यतां कियत्कालय कर्मप्रकृतिरित्यत्रोच्यते सति वक्तव्ये—

आदितस्तिसृणामंतरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटी- कोट्यः परा स्थितिः ॥ ४ ॥

आदित इति वचनं मध्यांतनिवृत्त्यर्थं ॥ १ ॥ मध्ये अते वा तिसृणा ग्रहण माभूदित्येवमर्थ-
मादित इत्युच्यते आदौ आदित तसा प्रकरणे—‘आद्यादिभ्य उपसंख्यानमिति’ तत् ।

तिसृणामिति वचनं भवधारणार्थं ॥ २ ॥ आदित इत्युच्यमाने इयतीनां प्रकृतीनां ग्रहणमित्य-
वधारण न स्यात् अतोवधारणार्थं तिसृणामित्युच्यते ।

अंतरायस्य चेति क्रमभेदवचनं समानस्थितिप्रतिपत्त्यर्थं ॥ ३ ॥ मूलप्रकृतिक्रममुल्लुब्ध्यांतरा-
यस्य चेत्युच्यते समानस्थितिप्रतिपत्त्यर्थं । का पुनरसौ समानस्थितिः ? त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्य । उक्तप-
रिमाणं सागरोपम ।

कोटीकोट्य इति द्वित्वे बहुत्वानुपपत्तिः इति चेन्न राजपुरुषवचत्सिद्धेः ॥ ४ ॥ स्यान्मत
यथा प्रामो प्रामो रमणीय इति वीप्साया द्वित्वेनैव गतत्वात् बहुवचन न प्रयुज्यते तथा कोटीकोट्य इत्य-
प्रापि वीप्साया द्वित्वेन गतत्वात् बहुवचन न प्रामोति ? तन्न । किं कारण ? राजपुरुषवचत्सिद्धे ।
यथा राज पुरुष राजपुरुष इति । एव कोटीना कोट्य कोटीकोट्य इति वृत्तिदृष्टव्या ।

पराभिधानं जघन्यस्थितिनिवृत्त्यर्थं ॥ ५ ॥ परेत्युच्यते किमर्थं ? जघन्यस्थितिनिवृत्त्यर्थं परा
उत्कृष्टा इत्यर्थं । सा कस्यति चेदुच्यते—

संज्ञिपंचेंद्रियपर्याप्तकस्य परा स्थितिः ॥ ६ ॥ सञ्ज्ञि पंचेंद्रियस्य पर्याप्तकस्य ज्ञानदर्शनावरण-
वेदनीयांतरायाणां त्रिंशत् सागरोपमकोटीकोट्य परा स्थितिर्भवति ।

अन्येषामागमात् संप्रत्ययः ॥ ७ ॥ अन्येषामेकेंद्रियादीनामागमात् सप्रत्ययो भवति । तद्यथा
एकेंद्रियपर्याप्तकस्य एकसागरोपमसप्तभागास्त्रय । द्वीन्द्रियपर्याप्तकस्य पंचत्रिंशत्सागरोपमसप्तभागा-
स्त्रय । त्रीन्द्रियपर्याप्तकस्य पंचाशत्सागरोपमसप्तभागास्त्रय । चतुरिन्द्रियपर्याप्तकस्य सागरोपमशतसप्तभा-
गास्त्रय । अतस्त्रिपंचेंद्रियपर्याप्तकस्य सागरोपमसहस्रसप्तभागास्त्रय । सञ्ज्ञिपंचेंद्रियपर्याप्तकस्यात् सागरो-
पमकोटीकोट्य । एकेंद्रियापर्याप्तकस्य त एव भागा पश्योपमस्यासंख्येयभागोना । द्विचित्रतु पंचेंद्रि-
याऽपर्याप्तसञ्ज्ञिनां त एव भागा. पश्योपमासंख्येयभागोना । यस्य कर्मण स्थितिमतिच्छ्वान्यकर्मस्थितिरभि-
हिता तस्य खलु वेदनीयानतरोदेशभाजः—

सप्ततिर्मोहनीयस्य ॥ १५ ॥

सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिरित्यनुवर्तते । इयमपि परा स्थितिः सञ्ज्ञिपंचेंद्रियपर्याप्तकस्यावसेया ।
इतरेषामेकेंद्रियादीनां यथागमं । तद्यथा—पर्याप्तकैकद्वित्रिचतुरिन्द्रियाणामेकपंचत्रिंशत्पंचाशच्छतसागरोपमा-
णि यथासंख्यमपर्याप्तकैकेंद्रियस्य पश्योपमासंख्येयभागोना सैव स्थितिः । द्वीन्द्रियादीनामपि सैव पश्योपमा-
संख्येयभागोना पर्याप्तकासञ्ज्ञिपंचेंद्रियस्य सागरोपमसहस्र तस्यैवापर्याप्तकस्य सागरोपमसहस्रं पश्योपमस-
ख्येयभागोना, अपर्याप्तसञ्ज्ञिनः अतःसागरोपमकोटीकोट्यः ।

आह निर्दिष्टा पचानां कर्मप्रकृतीनां स्थिति अधोपरिष्ठयो का परा स्थितिरित्यत्रोच्यते—

विंशतिर्नामगोत्रयोः ॥ १६ ॥

सागरोपमकोटीकोट्य परा स्थितिरित्यनुवर्तते इयमप्युक्त्या सङ्घिपचेदियपर्याप्तकस्य, एकैन्द्रियादीनां यथागम तद्यथा-एकैन्द्रियपर्याप्तकस्यैकसागरोपमसप्तभागौ द्वौ । द्वीन्द्रियपर्याप्तकस्य पचविंशतिसागरोपम सप्तभागौ द्वौ । त्रीन्द्रियपर्याप्तकस्य पचाशत्सागरोपमसप्तभागौ द्वौ । चतुरिन्द्रियपर्याप्तकस्य सागरोपमसप्त सप्तभागौ द्वौ । असाङ्घिपचेन्द्रियापर्याप्तकस्य अत सागरापमकोटीकोट्य । एकैन्द्रियापर्याप्तकस्य तावत्र भागौ पल्योपमासङ्ख्यभागोनौ । द्वित्रिचतु पचेन्द्रियापर्याप्तकासङ्घिनां सैत्र स्थिति पल्योपमासङ्ख्यभागाना ।

आह आयुष कोट्या स्थितिरित्यत्रोच्यते—

त्रयस्त्रिंशत् सागोपमाण्यायुषः ॥ १७ ॥

पुन सागरोपमग्रहण कोटीकोटीनिवृत्त्यर्थं, परा स्थितिरित्यनुवर्तते एव अस्याप्युक्त्या स्थिति सङ्घि पर्याप्तकस्यैव । इतरेषा यथागम तद्यथा असाङ्घिपचेन्द्रियपर्याप्तकस्य पल्योपमस्यासङ्ख्येयभाग, शेषाणां उक्त्या पूर्वकोटी ।

आह अद्यानामपि कर्मप्रकृतीनां व्याख्याता परा स्थिति । अथ तास्मिन् का जघया स्थितिरित्युपदिश्यते-अयकर्मस्थितिविशेषाधिकत्वात् । आनुपूर्व्योच्छ्रयनेन अमुष्यैव तावत् स्वसवेद्यफलस्य वेद्यस्य वेदितव्या स्थिति —

अपरा द्वादश मुहूर्ता वेदनीयस्य ॥ १८ ॥

सूक्ष्मसांपराय इति वाक्यशेष ।

अथानुपूर्व्यविशयात्यये सति मोहाद्युर्ध्वरहितयोरन्ययो का जघया स्थितिरित्युच्यते—

नामगोत्रयोरष्टौ ॥ १९ ॥

अत्रापि सूक्ष्मसांपराय इति वाक्यशेष । मुहूर्ता इत्यनुवर्तते । अपरा स्थितिरिति च ।

अथान्यासा कर्मप्रकृतीना का जघया स्थितिरित्युच्यते—

शेषाणामंतर्मुहूर्ता ॥ २० ॥

अपरा स्थितिरित्यनुवर्तते । तत्र ज्ञानदर्शनावरणातरायाणा सूक्ष्मसांपराये मोहनीयस्यानिवृत्तिरादर सांपराये आयुष सङ्ख्येयवर्षायुस्म तिर्यक्षु मनुष्येषु च ।

आह उभयां ज्ञानावरणादीनामभिहिता स्थिति, अधानुभव किञ्चक्षण इत्यत्रोच्यते—

विपाकोऽनुभवः ॥ २१ ॥

विशिष्ट पाको नानाविधो वा विपाकः ॥१॥ ज्ञानावरणादीना कर्मप्रकृतीनां अनुग्रहोपवातामि-
कानां पूर्वस्त्रयतीव्रमदभारनिमित्तो विशिष्ट पाको विपाक । द्रव्यक्षेत्रकालभयभावलक्षणनिमित्तभेद-
जनितवैशरूप्यो नानाविधो वा पाको विपाक असाधनुभव इत्याख्यायते । शुभपरिणामानां प्रवर्षभावात्
शुभप्रकृतीना प्रकृष्टोऽनुभव अशुभप्रकृतीनां निवृष्ट । अशुभपरिणामानां प्रकपभावात् अशुभप्रकृतीनां
प्रकृष्टानुभव अशुभप्रकृतीनां निवृष्ट । स एव प्रत्ययशशदुपात्तोऽनुभवो द्विधा प्रवर्तते स्वमुखेन परमुखेन च ।
सर्वासां मूलप्रकृतीना स्वमुखैवानुभव । उच्चरप्रकृतीना तु तुल्यजातीयानां परमुखेनापि भवति-आयुर्दर्शन
चारित्रमोहवर्जानां । न हि नारकायुर्मुतेन तिर्यगायुर्मनुष्यायुर्ना विपच्यते । नापि दर्शनमाह चारित्रमोहमु-
मुखेन चारित्रमोहो वा दर्शनमोहमुखेन । आह अमुष्येव प्रागुपाचितनानाप्रकारकर्मविपाकोऽनुभव इति
इदं तु न विजानीम किमय सख्यतोऽप्रसङ्घात् इत्यत्रोच्यते प्रागुपात्तोऽनुभूयत इति मूहं शुत यत -

स यथानाम ॥ २२ ॥

ज्ञानावरणादीनां सविकल्पानां सत्येकग्रन्थसंज्ञानिर्देशादनुभवसंप्रत्ययः ॥ १ ॥ ज्ञाना-
वरणस्य फल ज्ञानाभावः, दर्शनारणस्य फल दर्शनशक्त्युपरोध इत्येवमाद्यन्वयसंज्ञानिर्देशात् सर्वासां कर्म-
प्रकृतीनां सविकल्पानां अनुभवसंप्रत्ययो जायते ।

आह यदि विपाकोनुभव प्रतिज्ञायते तत्कर्मानुभूतं सत् किमावरणवदवतिष्ठते ? आहोस्विक्रिष्णीडित्कारं
प्रच्यते इत्यप्रोच्यते—

ततश्च निर्जरा ॥ २३ ॥

पूर्वान्तिकर्मपरित्यागो निर्जरा ॥ १ ॥ पीडानुग्रहानामान प्रदायाम्यवहृतौदनादिविकारवध्या-
वर्तते स्थितिक्षयादयस्यानाभानात् ।

सा द्विप्रकारा विपाकजेतरा च ॥ २ ॥ सा द्विप्रकारा वेदितव्या । कुतः ? विपाकजेतरा चेति ।
तत्र चतुर्गतावनेकजातिविशेषानुपूर्वितं सत्सारमहार्णवे चिर परिभ्रमत शुभाशुभस्य कर्मण औदायिकमाया-
दीरितस्य क्रमेण विपाककालप्राप्तस्य यथासदसद्वैद्यतान्पतरविकल्पबह्वस्य तस्य तेन प्रकारेण वेद्यमानस्य
यथानुभवोदयावलीप्तोत्तानुप्रविष्टस्यारम्भकर्मस्वास्थितिक्षयादुदयागतपरिभ्रमस्य या निवृत्ति सा विपाकजा
निर्जरा । यत्कर्माप्राप्तविपाककालमोपक्रमिकक्रियाविशेषसामर्थ्यादनुदीर्णं बलादुदीर्य उदयावलिं प्रवेश्य
वेद्यते आम्रपनसादिपाकवत् सा अविपाकानिर्जरा ।

निमित्तांतरसमुच्चयार्थशब्दः ॥ ३ ॥ तपसा निर्जरेति वक्ष्यते तस्य समुच्चयार्थशब्दः
क्रियते । ततश्च भवति अन्यतश्चेति ।

संवरान्तरत्र पाठ इति चेन्नानुभवानुवादपरिहारार्थत्वात् ॥ ४ ॥ स्यान्मत संवरान्निर्जरा प-
रत्र पठितव्या यथोदेश तथा निर्देश इति ? तत्र । किं कारण ? अनुभवानुवादपरिहारार्थत्वात् तत्र
हि पाठे क्रियमाणे विपाकोनुभव इति पुनरनुवाद कर्तव्य स्यात् ।

पृथक् निर्जरावचनमनर्थकं बंधैतर्भावादिति चेन्नाऽर्थापरिज्ञानात् ॥ ५ ॥ स्यान्मत यथा
पुण्यपापयो पृथग्रहण न कृतं बंधैस्तर्भावात् तथा निर्जरा अपि उक्तेन क्रमेण अनुभवबन्धैतर्भावेति इति पृ-
थगस्या प्रहणमनर्थकमिति ? तत्र । किं कारण ? अर्थापरिज्ञानात् । फलदानसमर्थमनुभव इत्युच्यते ।
ततानुभूतानामानुपूर्व्याणां पुद्गलानां निवृत्तिनिर्जरेत्ययमर्थभेद । एव च कृत्वा ततश्चेति अपादाननिर्देश-
उपपन्नो भवति इतरथा हि भेदाभानानुपपद्यते ।

लघ्वर्थमिहैव तपसेति वक्तव्यमिति चेन्न संवरानुग्रहैतत्त्वत् ॥ ६ ॥ स्यादेतत् लघ्वर्थमिहैव
'ततो निर्जरा तपसा चेति' वक्तव्यं पुनर्निर्जरेपहणमाकर्षमिति ? तत्र । किं कारण ? संवरानुग्रहैतत्त्वत् ।
तपसा निर्जरा च भवति सत्तरेति ।

बंधैतर्भावात् संवरहेतुत्वमिति चेन्न पृथग्रहणस्य प्राधान्यरूपापनार्थत्वात् ॥ ७ ॥ स्यान्मतं
उत्तमक्षमासाद्वैवादियोगे उत्तम तप संवरहेतुरिति वक्ष्यते ततस्तत्रातर्भावात् संवरहेतुत्वसिद्धेः इह
वचनाच्च निर्जराहेतुत्वनिर्ज्ञानात् पृथक् तत्र तपोग्रहणमनर्थकमिति ? तत्र । किं कारण ? पृथग्रहणस्य
प्राधान्यरूपापनार्थत्वात् । सर्वेषु संवरनिर्जराहेतुषु तपः प्रधानभूतमित्येतस्य ज्ञापनार्थं पुनस्तपोग्रहणं क्रि-
यते । उक्तं च—

कायमणोवचियुक्तो चोत्तरसाचेदुदे अण्येयिह ।

सो कर्मणिज्जराए विपुलाए बह्वदि मणसोति ॥

तत इह तपोवचनं गौरवं जनयति इति न कृतं । ताः पुत्रः कर्मप्रकृतयो द्विविधाः-घातिका अघा-
तिकाश्चेति । तत्र ज्ञानदर्शनावरणमोहातरायाख्या घातिकाः । इतरा अघातिकाः । घातिकाश्चापि द्विविधा
सर्वघातिका देशघातिकाश्चेति । तत्र केवलज्ञानावरणनिदानाद्राप्रचलाप्रचलास्यानगृह्णिनिद्राप्रचलाकेवलदर्श-
नावरणद्वादशकपायदर्शनमोहाख्याः विंशतिप्रकृतयः सर्वघातिकाः । ज्ञानावरणचतुष्कदर्शनावरणत्रयातरा-
यपंचकसंज्ञलननोकपायसंज्ञिकाः देशघातिकाः । अवज्ञिष्टाः प्रकृतयः, अघातिकाः । तथेदमपरमवसेयं—
शरीरनामादयः स्पर्शाताः अगुरुलघूपघातपरघातातपोयोतप्रत्येकशरीरसाधारणशरीरस्थिरास्थिरशुभाशुभ-
निर्माणनामाख्याश्च पुद्गलविपाकप्रदाः । अनुपूर्व्यनाम क्षेत्रविपाककरं, ज्ञानुर्भवधारणफलं । अवादीष्टाः
प्रकृतयो जीवविपाकहेतव इत्येवमनुभवबोधो व्याख्यातः । इदानीं प्रदेशबंधो वक्तव्यस्तस्मिंश्च वक्तव्ये सति इमे
निर्देष्टव्याः किंहेतवः कदा ! कुतः ! किंस्वाभावाः ! कस्मिन् ! किंपरिमाणाश्चेति ! तदर्थमिदं यथासंख्यप-
रिगृहीततःप्रश्नापेक्षा भेद सूत्र प्रणीयते ।

नामप्रत्ययाः सर्वतोयोगविशेषात् सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहस्थिताः

सर्वात्मप्रदेशेष्वनंतानंतप्रदेशाः ॥ २४ ॥

नामः प्रत्यया नामप्रत्ययाः । नामेति सर्वाः कर्मप्रकृतयः, अभिधीयंते स यथानामेति वचनात् ।

नामासां प्रत्यय इति चेन्न समयविरोधात् ॥ १ ॥ अधमतमेतत् नामप्रत्ययो यासां ताः
नामप्रत्यया इति-! तत्र । किं कारण ! समयविरोधात् । एव हि विग्रहे क्रियमाणे नामकर्म एव सर्वासां
प्रकृतीनां प्रत्यय इति प्रकृत्युच्च समयविरुद्धं । अनेन हेतुभाव उक्तः ।

सर्वेषु भवेषु सर्वतः ॥ २ ॥ 'इत्यतोऽन्यतोपीति' तसि कृते सर्वेषु भवेषु सर्वत इति भवति ।
अनेन कालोपादानं कृतं । एकैकस्य जीवस्य अतिक्रान्ता अनन्ता भवा आगाभिनः सख्येया भ्रसख्येयाः
अनन्ता वा भवा भवति तेषु सर्वेष्वेवेति ।

योगविशेषादिति वचनं निमित्तनिर्देशार्थं ॥ ३ ॥ योगो व्याख्यात कापवाष्पनस्कर्म्मलक्षणः ।
परस्परतो विशेष्यते इति विशेषः । ततो योगविशेषान्निमित्तात्कर्मभावेन पुद्गला आधीयत इति योगविशेषा-
दित्यनेन निमित्तनिर्देशः कृतो भवति ।

सूक्ष्मग्रहणं ग्रहणयोग्यस्वभावप्रतिपादनार्थं ॥ ४ ॥ ग्रहणयोग्याः पुद्गलाः सूक्ष्मा न स्थूला
इति प्रतिपादनार्थं सूक्ष्मग्रहणं क्रियते ।

एकक्षेत्रावगाहवचनं क्षेत्रांतरनिवृत्त्यर्थं ॥ ५ ॥ आत्मप्रदेशकर्मपुद्गलैकाधिकरणव्यातिरिक्तक्षेत्रा-
ंतरनिवृत्त्यर्थमेकक्षेत्रावगाह इति वचनं क्रियते ।

स्थिता इति वचनं क्रियांतरनिवृत्त्यर्थं ॥ ६ ॥ स्थिताः कर्मभावमापद्यते न गच्छत इति क्रि-
यांतरनिवृत्त्यर्थं स्थिता इत्युच्यते । एव सूक्ष्मादिग्रहणेन कर्मयोग्यस्वभावानुनर्णनं कृतं भवति ।

सर्वात्मप्रदेशेष्विति वचनमेकप्रदेशाद्यपोहार्थं ॥ ७ ॥ एकद्वित्रिचतुरादिप्रदेशेष्व्यात्मनः कर्म-
प्रदेशाः न प्रवर्तते, किं तर्हि ! ऊर्ध्वमधस्तिर्यधु सर्वेष्व्यात्मप्रदेशेषु व्याप्य स्थिता इति प्रदर्शनार्थं ऊर्ध्वमध-
स्तिर्यधुसर्वात्मप्रदेशेष्वित्युच्यते ।

अनंतानंतप्रदेशवचनं प्रमाणांतररूपपोहार्थं ॥ ८ ॥ न संख्येयाः न चोसख्येयाः नाप्यनन्ताः
इति प्रतिपादनार्थं अनंतानंतप्रदेशा इत्युच्यंते । ते खलु पुद्गलस्कर्म्मा अभव्यानंतगुणा सिद्धानंतभागप्रमि-
तप्रदेशाः घनागुलासंख्येयभागक्षेत्रावगाहिनः एकद्वित्रिचतुःसख्येयानंतसमयस्थितिकाः पचवर्णरसद्विगंधचतुः
स्पर्शभावाः अद्यधिधर्मप्रकृतियोग्याः, योगवशात् आत्मना आत्मसात्क्रियत इति प्रदेशबंधः समासतो

वेदितव्य । आह वधपदार्यानंतर पुण्यपापोपसंख्यानं चोदितं तद्बद्धेतमूर्तमिति प्रत्याख्यात । तत्रेदं वक्तव्यं कोत्र पुण्यबंधं कं पापबंध इति तत्र पुण्यभक्त्यातिपरिगणनाद्यभिदमुच्यते—

सद्वेषशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यं ॥ २५ ॥

शुभग्रहणमायुरादीनां विशेषण ॥ १ ॥ शुभं प्रशस्तमित्यर्थं तद्ग्रहणमायुरादीनां विशेषणं दृश्यं । शुभायुः, शुभनामं शुभगोत्रमिति ।

शुभायुस्त्रिविधः ॥ २ ॥ तिर्यगायुमनुष्यायुदवायुरिति एतन्नितयं शुभायुरियुच्यते ।

शुभनामं शतत्रिंशद्विकल्पं ॥ ३ ॥ शुभनामं सप्तत्रिंशद्विकल्पं, अत्रगतव्यं । तद्यथा मनुष्यगतिः, देवगतिः, पंचोद्वयजातिः, पंचशराराणि, प्राण्यगापागानि, समञ्चतुरस्त्रस्थानं, ब्रह्मपभनाराचसहननं, प्रशस्तवर्णं—गध—रस स्पर्शा, मनुष्यगतिः देवगत्यानुपूर्वद्वयं अगुरुलघुपरघातानुघातसातपापातप्रशस्तिति हायोगतयं प्रस—वादर—पयासि—प्रयेयशरीर—स्थिर—शुभ—सुभग—सुस्वर आदय—यशस्कातय निमाणतीर्थकरनामं चेति शुभमेकमुच्चैर्गोत्रं सद्वचमित्यथा द्वाचस्वार्तिशं प्रकृतयं पुण्यसंज्ञा ।

अतोऽन्यत् पापं ॥ २६ ॥

अस्मात् पुण्यसंज्ञककर्मप्रकृतिसमूहाद् यत् कर्म पापमित्युच्यते । तद्द्वेषशीतिविधं । तद्यथा ज्ञानावरणं प्रकृतयं पचं, दर्शनान्तरणस्य नव माहनीयस्य पञ्चविंशतिः, पचांतरायस्य, नरकगतिः, तिर्यग्गतिः, चतस्रा जातयः, पचं सस्थानानि, पचं सहनानि, अप्रशस्तवर्णं—गध—रस स्पर्शा नरकगतितिर्यग्गत्यानु पूर्वद्वयं उपघाताप्रशस्तविहायागतिस्थानावरसूक्ष्मापयासिसाधारणशरीराशुभदुर्भगास्थिरदुःस्वरानादयायशस्वीर्त्तयश्चति नामप्रकृतयं चतुस्त्रिंशत् असद्वेषं नरकं युः, नाचैर्गोत्रमिति । एव व्याख्यातं सप्रपचा वधपदाधश्चधिमनं पययकत्रलज्ञानप्रयक्षप्रमाणगम्यं तद्गुणद्वेषमामानुष्यं ।

इति तत्सार्धवार्तिकं व्याख्यानालंकारऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

उत्थनमः सिद्धेभ्यः ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

अत्राह योऽयं अनादिसततिपौनर्मविभक्तुखदु खहेतुः, अष्टविधविशेषापचितमूर्तिं नानाजातिनिग्रहोत्पादनप्रवृत्तौ पौरुषेण यं सर्वोत्पन्नदशापिष्टनसमर्थं कर्मस्य स कर्तव्यदुपायनापि नाम कत्याचत् अनात्यक्तिकं स्यादिति ? अत्राच्यते भवति हि कर्णाचिदात्यक्तिकस्तद्विनाशः यस्मात्तदर्थमेव भगवद्विष्णुपाददृष्टः ।

आसन्ननिरोधं सवरः ॥ १ ॥

अत्राह आह कथं पुनरेतदाहितवैचित्र्यं नानाम्नागापादितं ज्ञानावरणादिकर्मस्य नानापयादिति । अत्राच्यते सवरत् । कात्तौ सवर इति ? अत एवाह आसन्ननिरोधं सवर इति । अथवा वधपदार्यानां दृष्टः । इदानीं तदनंतरोद्देशभाजं सवरस्य निर्देशं प्राप्तकाल इत्यत इदमाह । आसन्ननिरोधं सवर इति । कोयमासन्ननिरोधः ?

कर्मागमनिमित्ताऽप्रादुर्भूतिरास्रनिरोधः ॥ १ ॥ कर्मागमनिमित्त बहुविकल्प व्याख्यातं तस्य कायवाह्मन-प्रयोगस्य स्वात्मलाभहेतुत्वसन्निधानात् अप्रादुर्भूतिरास्रनिरोध इत्युच्यते । अह यदि अयमास्र-वनिरोध व्याख्यायतामित्यत्र, इदानीं संतर इत्यत्राभिधीयते स न व्याख्यातव्य । किं कारणं यस्मात्तत्रिधापे सति-तत्पूर्वकर्मदानाभावः सवरः कारणाभावात् कार्याभाव इति ॥ १ ॥ तस्मिन्नास्रणे निरुद्धे तत्पूर्वकस्थानेकदु खरीजजनकस्य वर्मण उपनिपाताभावे य. स संतराभिमत, इति वाक्यशप ।

तथानिर्देशः कर्तव्य इति चेन्न कार्ये कारणोपचारात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् यद्यमर्थ इष्टतथा निर्देश कर्तव्य, यथा गमको भवति आस्रनिरोधे सति संतर आस्रनिरोधादिति वा ? तन्न । किं कारणं ? कार्ये कारणोपचारात् । यथाञ्ज वैप्राणा इति अन्नकार्येषु प्राणेषु अन्नापचारः । तथाऽऽद्यवतिरोधकार्ये सवरे आस्रनिरोधोपचार कृतः ।

निरुध्यतेऽनेन निरोध इति वा ॥ ४ ॥ अथवा नायं भावसाधन निरास्रनिरोध इति । किं तर्हि ? करणसाधन निरुध्यते येन स निरोध इति । तथा संतरशब्दापि करणसाधनः संश्रियतेऽनेनेति । क पुनरसौ ? गुणपादि. वक्ष्यमाण तेन ह्युभय त्रियते इति सामानाधिकरण्य, सपपद्यते ।

योगविभागो वा ॥ ५ ॥ अथवा योगविभागोऽत्र दृष्टव्य, आस्रनिरोधो हितार्थना कर्तव्यः इति वाक्यशप । तस्य किं प्रयोजनमिति चेत् अत आह संतर इति । संतर प्रयोजनमस्येत्यर्थः । क पुनरसौ ?

मिथ्यादर्शनादिप्रत्ययकर्मसवरण संतरः ॥ ६ ॥ मिथ्यादर्शनादय प्रत्यया व्याख्याता-तदुपादानस्य कर्मण सवरण संतर इति निर्धियते ।

स द्वेषा द्रव्यभावभेदात् ॥ ७ ॥ सवरा द्वेषा व्यतिष्ठते कुत ? द्रव्यभावेदात् ।

संसारनिमित्तक्रियानिवृत्तिर्भावसवरः इति ॥ ८ ॥ आत्मनो द्रव्यादिहेतुकभङ्गुतरावाप्ति-संसार तन्निमित्तक्रियापारिणामस्य निवृत्तिर्भावसवर इति न्यपदिश्यते ।

तन्निरोधे तत्पूर्वकर्मपुद्गलादानविच्छेदो द्रव्यसंवरः ॥ ९ ॥ तस्य संसारकारणस्य भाव-सवरस्य निरोधे तत्पूर्वकस्य कर्मपुद्गलस्य निरासो द्रव्यसंवर इति निर्धीयते ।

तद्विभावनार्थं गुणस्यानविभागवचनं ॥ १० ॥ तस्य संतरस्य विभावनार्थं गुणस्थानविभाग वचन क्रियते तद्यथा—

मिथ्यादृष्टिसासादनसम्पग्दृष्टिसम्पद्मिथ्यादृष्ट्यसंपत्सम्पग्दृष्टिसंपत्संपत्प्रमत्तसं-यनाऽप्रमत्तसंयतापूर्वशरणाऽनिवृत्तिवा दरसांपरायसूक्ष्मसांपरायोपशमकक्षयकोपाज्ञातज्ञीणरू-पायबीतरागद्वेषसंयोग्ययोगकेवालिभेदात् चतुर्दशगुणस्य नतिकल्पः ॥ ११ ॥ मिथ्यादृष्टि सामादनसम्पग्दृष्टि सम्पद्मिथ्यादृष्टि अमपत्सम्पग्दृष्टि सपत्तासपत्न. प्रमत्तसपत्न अप्रमत्तसपत्त अगु-र्वशरणांपरायसमक्षयवी अनिवृत्तिवा दरसांपरायोपशमरूक्षयवी सूक्ष्मसांपरायोपशमकक्षयवी उपसांतकपाय-वीतरागद्वेषस्य क्षाणत्पायबीतरागद्वेषस्य संयोग्येत्स्ययोगकेवली चर भेदात् चतुर्दशगुणस्थाननि-कस्यो वेदितव्य ।

तत्र मिथ्यादर्शनोदयवशीकृतो मिथ्यादृष्टि ॥ १२ ॥ तसु मिथ्यादर्शनसमांशेन कर्माकृतो जीवा मिथ्यादृष्टिभिधीयते । यकृत तत्सर्वार्थानामन्यपदेशभावि भवति तस्य विकल्पा, प्राग्व्यादपाता । ते सर्वे समासेन द्विधा व्यतिष्ठते—हिताहितपरीक्षाविरहिता परीक्षार्थेभिन । तत्रैद्विधादय. सर्वे सति-पपानिकवर्जिता हिताहितपरीक्षाविरहिता, पपातिका उभयेषु भवति ।

तदुदयाभावेऽनानुबंधिकपापोदयविधेयीकृतः सासादनसम्पग्दृष्टिः ॥ १३ ॥ तस्य मि-थ्यादर्शनस्यादय । ननुत अनानुबंधिकपापोदयकट्टरीकृतांतराग जीव. सासादनसम्पग्दृष्टिरिवाद्यापत्ता

मिथ्यादर्शनोदयनिवृत्ति कथमिति चेदुच्यते—अनादिमिथ्यादृष्टिर्भव्य* पद्त्रिंशतिमोहप्रकृतिसत्कर्मकः सादिमिथ्यादृष्टिर्वा पद्त्रिंशतिमोहप्रकृतिसत्कर्मक* सप्तविंशतिमोहप्रकृतिसत्कर्मको वा अष्टाविंशतिमोहप्रकृतिसत्कर्मको वा प्रथमसम्पत्त्व गृहीतुमारभमाण शुभपरिणामाभिमुख अतर्मुद्गर्तमनतगुणवृद्धया वर्धमानत्रि-
शुद्धि, चतुर्द्व मनोयोगेषु अन्यतमेन मनोयोगेन, चतुर्द्व वागयोगेषु अन्यतमेन वागयोगेन, औदारिकत्रैकियि-
कक्यापवागधारन्यतरेण क्तययोगेन वा समाविष्ट हीयमाननूतनकारण* साकाराप्रयोग त्रिषु वेदेष्वन्यतमेन
वेदेन सङ्केसविरहित वर्धमानशुभपरिणामप्रतापेन सर्वकर्मप्रकृतीना स्थितिं हासयन्, अनुभ्रमप्रकृतीनामनुभा-
गबधमपसारयन् शुभप्रकृतीनां रसमुद्गतयन् त्रीणि करणानि कर्तुं उपक्रमते । अध्याप्रवृत्तकरण अपूर्णकरण
आनवृत्तकरण चोत्त । तानि त्रीण्यपि करणानि प्रायकमतर्मुद्गर्तकालानि । तत्र अत कोटीकोटीस्थितिकानि
कमाणा कृत्वा अध्याप्रवृत्तकरणस्य आदिसमय कालगदिलभ्युपेत* प्रविशति, इदं तु करणं प्राक् न कदा-
चिदाप्यप्रवृत्त अत एवास्यान्वर्थसङ्गा । अथेदं करणं न तथा प्राक् प्रवृत्तान्कियाप्राप्तमिति । तत्राये
समये जघन्या विशुद्धिरल्पा, द्वितीये समये जघन्याऽनतगुणा, तृतीये समये जघन्या अनतानतगुणा एव-
मादि अतर्मुद्गर्तपरिसमाप्ते, ततः प्रथमसमय उत्कृष्ट अनतगुणा द्वितीये उत्कृष्ट अनतगुणा एवमादि । अध्या-
प्रवृत्तकरणचरमसर्मायात् भव्या एवमते नानाजीवानामसद्ध्येयलोकप्रमाणा परिणामविकल्पा* समा विषमा-
क्ष भवति । एषां समुदायरूपमधाप्रवृत्तकरण । अपूर्वकरणस्य प्रथमसमये जघन्या विशुद्धिरल्पा तस्यैवोत्कृष्टा
अनतगुणा । द्वितीये समय जघन्या अनतगुणा, एवमादि, अतर्मुद्गर्तपरिसमाप्तेतत्त एते प्रथमसमये उत्कृ-
ष्टानतगुणा द्वितीये उत्कृष्टानतगुणा एवमात्तर्मुद्गर्तपरिसमाप्तं त एते नानाजीवानामसद्ध्येयलोकप्रमाणा परि-
णामविकल्पा इत्यमन त्रिभया एव परस्परत तेषां समुदायरूपमपूर्वकरणमत एवास्यात्यतापूर्वत्वाद् वर्धसङ्गा ।
अनिवृत्तिकरणकाले नानाजीवानां प्रथमसमये परिणामा एकरूपा एव द्वितीयसमये ततोतगुणा एकरूपा
एवमाऽतर्मुद्गर्तपरिसमाप्ते, तथा समुदायरूपमनिवृत्तिकरणमत एवास्यान्वर्थनाम परस्परता निवृत्त्यभावाद्-
निवृत्तिकरणमिति । अत्राधाप्रवृत्तकरणेपि स्थितिलडनमनुभागलडन गुणश्रेणी गुणसकमो वा नास्ति
केवलमनतगुणावृद्धया विशुद्धयश्च प्रशस्तप्रकृतीरनतगुणातुभागहीना बभ्राति प्रशस्तप्रकृतीथानतगुणरस-
वृद्धया । स्थितिमपि पल्योपमसद्ध्येयमागहीना । अपूर्वकरणानि वृत्तिकरणया स्थितिलवडादीनि संभवति
स्थितित्रयश्च क्रमेण हायते । अनुभ्रमप्रकृतीनामनुभवत्रयोऽनतगुणाहान्या शुभप्रकृतीनां चानतगुणवृद्धया-
यतते । तत्रानिवृत्तिकरणकारणसद्ध्येयेषु भागेषु गतेष्वनतकरणमारभते येन मिथ्यादर्शनकर्मण उदयघात
क्रियते ततश्चरमसमये मिथ्यादर्शन त्रेया निभक्त करोति । सम्पत्त्व मिथ्यात्व सम्पत्त्वमिथ्यात्व चैति । एता-
सां तिसृणां प्रकृतीना अनतानुबधिक्रोधमानमापालोभाना चोदयामार्गेऽतर्मुद्गर्तकाल प्रथमसम्पत्त्व भवति ।
तदते जघन्येन एकसमये उत्कर्षेणाश्लिक्तापट्टैवशिष्टे यदानतानुबधिक्रोधमानमापालोभानाम यतमस्योदयो
भवति तदा सासादनसम्पत्त्वदृष्टिरित्युच्यते अत एवास्यान्वर्थसङ्गा । आसादन निराधने सहासादनेन वर्तते इति
सासादना सासादना सम्पत्त्वदृष्टिर्भव्य सोय सासादनसम्पत्त्वदृष्टिरिति, तस्य मिथ्यादर्शनोदयभागेपि अनतानु-
बन्धुदयाम त्रीणि ज्ञानानि अज्ञानान्येव भवति अत एवास्यान्वर्थसङ्गा । अनत मिथ्यादर्शनं तदनुबधनादन-
तानुबधति । स हि मिथ्यादर्शनोदयफलमापादयन् मिथ्यादर्शनमेव प्रवेत्तयति ।

सम्पत्त्वमिथ्यात्वाद्दयात् सम्पत्त्वमिथ्यादृष्टिः ॥ १४ ॥ सम्पत्त्वमिथ्यात्वसाङ्गिकाया प्रकृतेरु-
दयात् आत्मा क्षीणाक्षीणमदशक्तिकोदयोपयोगापादितेपन्वृत्तपरिणामवत् तरार्थश्रद्धानाप्रदानरूप सम्पत्त्व-
मिथ्यादृष्टिरित्युच्यते । अत एवास्य त्रीणि ज्ञानानि अज्ञानमिथ्याणि इत्युच्यते ।

सम्पत्त्वोपेतश्चारिश्रमोहोदयादिषादिताऽवितरिसंयतसम्पत्त्वदृष्टिः ॥ १५ ॥ औपशान्तिकेन
क्षायोपशान्तिकेन क्षायिकेण वा सम्पत्त्वेन समन्वित चारिश्रमोहोदयात् अत्यतमविरतिपरिणामप्रयोगेऽसयत-

सम्यग्दृष्टिरिति व्यपदिश्यते । तस्य श्रॉण्यपि ज्ञानानि सम्यग्ज्ञानव्यपदेशमर्हति । तत्त्वार्थभ्रद्धानसमावेशात्
इत ऊर्ध्वं गुणस्थानेषु नियमेन सम्यक्त्व ।

द्विविधविरत्यविरतिपरिणतः सयतासंयतः ॥ १६ ॥ एतदादीनि गुणस्थानानि चारित्र-
मोहस्य क्षयोपशमाद्दुपशमात् क्षयाच्च भवति । तत्रानतानुबन्धिकपायाः क्षीणाः स्युरक्षीणा वा तथा अप्र-
सख्यानावरणकपाया वा प्रसख्यानावरणकपाया सर्वघातिन एव तेषामुदये सति संगलनकपायाः
नव नोकपायाश्च दशघातिन एव तेषामुदये सति सप्रमासयमलम्बिर्भवति । तद्योग्यया प्राणीन्द्रियविषयया
विरताविरतवृत्त्या परिणत सयतासंयत इत्याख्यायते ।

परिमाप्तसयमः प्रमादवान् प्रमत्तसंयतः ॥ १७ ॥ अनतानुबन्धिकपायेषु क्षीणेष्वक्षीणेषु वा
प्राप्तोदयक्षयेषु अष्टाना कपायाणां उदयक्षयात् तेषामेव सदुपशमात् संगलननोकपायाणा उदये सयम-
लम्बिर्भवति । तन्मूलसाधनोपपादितोपजन वाह्यसाधनसन्निधानाविर्भावमापशमान प्राणैन्द्रियविषयभेदात्
द्वितीयं वृत्तिमास्कदत्त सयमोपयोगमलमसात् कुर्वन् पचदशविभप्रमादवशात् किञ्चित्प्रसृष्टितचारित्रपति-
णाम प्रमत्तसंयत इत्याख्यायते ।

प्रमादविरहितोऽप्रमत्तसंयतः ॥ १८ ॥ पूर्ववत्संयममास्कदन् पूर्वोक्तप्रमादविरहात् अविचलित-
संयमवृत्ति, अप्रमत्तसंयत समाख्यायते । इत ऊर्ध्वं गुणस्थानानां चतुर्णां द्विश्रेणो भवत । उपसम-
श्रेणी क्षपकश्रेणी चेति । यत्र मोहनीयं कर्मोपशमयन्नात्मा आरोहति सोपशमकश्रेणी । यत्र तत्त्वयमुपग-
मयन्नुद्रच्छति सा क्षपकश्रेणी ।

अपूर्वकरणपरिणाम उपशमकः क्षपकश्चोपचारात् ॥ १९ ॥ अपूर्वकरणपरिणामस्तद्विशुद्धि-
वशेन श्रणीमारोहयन्नपूर्वकरण इति व्यपदेशमश्नुते तत्र कर्मप्रकृतीना नोपशमो नापि क्षयः किन्तु पूर्वत्रात्तरत्र
च उपशम क्षय वाऽपेक्ष्य उपशमकः क्षपक इति च घृतघट्टरदुपचर्यते ।

अनिवृत्तिपरिणामवशात् स्थूलभवेनोपशमकः क्षपकश्चानिवृत्तिवाद्दरसांपरायौ ॥ २० ॥
पूर्वोक्तानिवृत्तिपरिणामस्तदवशात् कर्मप्रकृतीनां स्थूलभाविनोपशमकः क्षपकश्चानिवृत्तिवाद्दरसांपरायात्रिति
भाष्यते । तत्र उपशमनीया क्षयणीयाश्च प्रकृतय उत्तरत्र वक्ष्यते ।

सूक्ष्मभावनोपशमात् क्षपणाच्च सूक्ष्मसांपरायौ ॥ २१ ॥ सांपराय कपाय स यत्र सूक्ष्म-
भावेनापशति क्षय च आपद्यते तौ सूक्ष्मसांपरायौ वेदितव्यौ ।

सर्वस्योपशमात् क्षणाच्च उपशान्तकपायः क्षीणककपायश्च ॥ २२ ॥ सर्वस्य मोहस्योप-
शमात् उपशान्तश्च उपशान्तकपाय क्षीणककपाय इति च व्यपदेशमर्हति ।

घातिकर्मक्षयादाविर्भूतज्ञानाद्यतिशयः केवली ॥ २३ ॥ घातिकर्मणा अत्यतक्षयात् आवि-
र्भूतस्वभावाच्च यि केवलज्ञानाद्यतिशयविभूतिर्निर्गमान् केवलीचमिष्यते ।

स द्विविधो योगभावाभावभेदात् ॥ २४ ॥ स केवली द्विधा भिद्यते कुत. योगभावाभावभेदात्
योगवान् सयोगीति गीयते तदभावादयोगीति च ।

तत्र मिथ्यात्वप्रत्ययस्य कर्मणः तदभावे संवरः शेषे ॥ २५ ॥ तत्र मिथ्यात्वप्राप्त्यानेन
यत्कर्मस्वरति तन्निराधात् शेषे सासादनसम्यग्दृष्ट्यादौ तत्सर्वो भवति । किं पुनस्तन्मिथ्या च—नपु-
सकपेदेनरकायुर्नरकगयेकद्वित्रिचतुरिन्द्रियजातिद्वुडकसख्यानाऽसप्रज्ञासृपाटिःसंज्ञननरकगतिप्रायोग्यानु-
र्भ्याऽऽतपस्वावरसूक्ष्माऽपरांतकसाधारणशरीरसंज्ञकपाडसप्रकृतिलक्षणं ।

असंयमस्त्रिविधोऽनेतानुर्बन्धप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानोदयविकल्पात् ॥ २६ ॥ असंयम-
स्त्रिविधो वेदितव्य वृत्तः । अनेतानुबन्धप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानविकल्पात् ।

तत्प्रत्ययस्य तदभावे संवरः ॥ १७ ॥ तत्प्रत्ययस्य कर्मणः तदभावे संवरोऽवसेयः । तद्यथा निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्थानगृह्यनंतानुबधिक्रोधमानमायालोभस्त्रीवेदातिर्यगासुस्तिर्यगतिचतु सस्थानचतुः संहननतिर्यगतिप्रायोग्यानुपूर्व्योत्ताऽप्रशस्ताविहायोमतिदुर्भेगदुःस्वराणादेयर्नाधिर्गौरसज्ञकानं पचयिशाति-प्रकृतीनां अनंतानुबंधिकापायोदपकृतासयमप्रधानास्त्राणां एकैन्द्रियादयः सासादनसम्यग्दृश्यताः बंधकाः तदभावे तासामुचरत्र सवरः । अप्रत्याख्यानवरणक्रोधमानमायालोभमनुष्यायुर्मनुष्यगलौदारिकशरीरतद-गोपांगवर्जर्षभनाराचसहननमनुष्यगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनामकानां दशाना प्रकृतीनां अप्रत्याख्यानकपायोद-पकृतासयमहेतूनां एकैन्द्रियादयः असयतसम्यग्दृश्यता बंधकाः तदभावाद्दूर्ध्वं तासां सवरः । सम्यग्मि-ध्यात्वगुणेनानुर्न बध्यते प्रत्याख्यानवरणक्रोधमानमायालोभानां चतसृणा प्रकृतीनां प्रत्याख्यानकपायोद-पकारणासयमास्त्रवाणा एकैन्द्रियप्रभृतयः सयतासयतत्वसानाः बंधकाः । तदभावात्तु उपारिष्टात् तासां सवरः ।

प्रमादोपनीतस्य तदभावे निरोधः ॥ १८ ॥ प्रमादोपनीतस्य कर्मणः प्रमत्तस्यताद्दूर्ध्वं तद-भावात्निरोधः प्रत्येतव्यः । किं पुनस्तत् ? असद्वेदवारतिशोकस्थिराशुभापशस्कीर्तिविकल्प । देवायुर्बोधारभकस्य प्रमाद एव हेतुः, अप्रमादोपि तत्प्रत्यासन्नः । ततः ऊर्ध्वं तस्य संवरः ।

कपायास्त्रवस्य तन्निरोधे निरासः ॥ १९ ॥ कपाय एवास्त्रवो यस्य कर्मणः न प्रमादादिस्तस्य तान्निरोधे तन्निरासोवसेयः स एव कपायकः प्रमादादिविरहितः तीव्रमभ्यगजैवन्वभावेन त्रिषु गुणस्थानेषु व्यवस्थितः । तत्रापूर्वकरणस्यादौ सङ्ख्येयभागे द्वे कर्मप्रकृती निद्राप्रचले बध्यते । तत ऊर्ध्वं संख्येयभागे त्रिंशत्प्रकृतयो-देवगतिपचैन्द्रियजातिवैकियिकिहाकरकैतैजसकर्मणशरीरसमचतुरस्रसंस्थानवैकियिकिहाकरकश-रीरागोपांगवर्णगभ्रसस्यैशेदेवगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यागुरुलघूपघातपरपातोच्छ्वासप्रशस्तविहायोगतित्रसरादरपर्या-सकप्रत्येकशरीरस्थिरशुभसुभगसुस्वरदियनिर्माणतीर्थकरनामाख्याः बध्यते । तस्यैव चरमसमये बंधकराः चतस्रः प्रकृतयः हास्यरतिभयसुगुप्तासज्ञा बधमुपपाति । ता एताः तीव्रकपायास्त्राः तदभावात्निर्दिष्टा-द्भगाद्दूर्ध्वं सन्नियंते । अनिशुक्तिपादरसापरायस्यादिसमयादारम्य संख्येयेषु भागेषु पुवेदकोधसज्वलनौ बध-मुपगच्छतः । तस्यैव चरमसमये कोभसज्वलनो बधमेति ता एताः प्रकृतयः मध्यमकपायास्त्राः, तदभावे निर्दिष्टस्य भागस्योपरिष्टात् संवरमाप्नुवन्ति । पचाना ज्ञानावरणानां चतुर्दशानावरणानां यशस्कीर्तैहृच्चैर्गो-श्रस्य पचानामतरायाणां च मदकपायास्त्रवाणा सूक्ष्मसांपरायो बधक नदभावाद्दुसरत्र तेषां संवरः ।

केवलयोगानिमित्तं सद्दर्थं तदभावात्तस्य निरोधः ॥ २० ॥ केवलैव यागेन सद्दर्थस्योप-शातकपायक्षीणकपायसयोगिना बधो भवति तदभावादयोगकेरलिनस्तस्य संवरो भवति ।

अत्राह आस्त्रवनिरोधः सवर इति व्याख्यातं तत्रेदमार्निर्ज्ञातमात्मलाभहेतुसन्निधाने सत्यासता कर्मणां केन निरोधो भवतीति तत्र वक्तव्यमनेनास्त्रवनिरोध ! इत्यत्राप्यत—

सगुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षापरोपहजयचारित्रैः ॥ २ ॥

संसारकारणगोपनाद्गुप्तिः ॥ १ ॥ यत् संसारकारणात् आत्मनो गोपनं भवति सा गुप्तिः । भावे क्तिः । अपादानसाधनो वा यतो गोपनं सा गुप्तिरिति, कर्तृसाधनो वा क्तिच् गोपयतीति गुप्तिरिति ।

सम्पगयनं समितिः ॥ २ ॥ परप्राणिपीडापरिहारेच्छया सम्पगयनं समितिः । सपूर्वादिणां भावे-क्तिः । कर्तरि वा क्तिच् ।

इष्टे स्थाने धत्त इति धर्मः ॥ ३ ॥ आत्माननिष्ठे नरेन्द्रमुर्देमुर्गाद्रादिस्याने धत्त इति धर्मः । उणादिषु निष्पादितः ।

स्वभावानुचितमनुप्रेक्षाः ॥ ४ ॥ शरीरादीनां स्वभावानुचितमनुप्रेक्षा वेदितव्याः । अनुपूर्वा-दिक्षेः भावादिसाधनः, अकारः ।

सम्पद्दृष्टिरिति व्यपदिश्यते । तस्य त्रीण्यपि ज्ञानानि सम्पज्ञानव्यपदेशमर्हति । तत्रार्थश्रद्धानसमावेशात् इत ऊर्ध्वं गुणस्थानेषु नियमेन सम्पत्त्व ।

द्विविषयविरत्यविरतिपरिणतः सयतासंयतः ॥ १६ ॥ एतदादीनि गुणस्थानानि चारित्र-
मोहस्य क्षयोपशमाद्दुपशमात् क्षयाच्च भवति । तत्रानतानुबधिकपाया' क्षीणा' सुरक्षीणा वा तथा अप्र-
त्याख्यानावरणकपाया वा प्रत्याख्यानावरणकपाया सर्वघातिन एव तेपामुदये सति सञ्चलनकपाया-
न न नोकपायाश्च दशघातिन एव तेपामुदये सति सपमासयमलम्बिर्भवति । तद्योग्यया प्राणीन्द्रियविषयया
विरताविरतभूत्या परिणत सयतासयत इत्याख्यायते ।

परिमाससयमः प्रमादवान् प्रमत्तसंयतः ॥ १७ ॥ अनतानुबधिकपायेषु क्षीणेष्वक्षीणेषु वा
प्राप्तोदयक्षयेषु अद्यानां कपायाणा उदयक्षयात् तेषामेव सद्दुपशमात् सञ्चलननोकपायाणा उदये सयम-
लम्बिर्भवति । तामूलसाधनोपपादितोपञ्चन बाह्यसाधनसन्निधानानिर्भविमापद्यमान प्राणोन्द्रियविषयभेदात्
द्वितीयौ वृत्तिमास्कदत्त सयमोपयोगमात्मसात् कुर्वन् पचदशत्रिंशत्प्रमादवशात् किञ्चित्प्रस्वच्छित्तचारित्रपरि-
णाम' प्रमत्तसयत इत्याख्यायते ।

प्रमादविरहितोऽप्रमत्तसंयतः ॥ १८ ॥ पूर्ववत्सयममास्कदन् पूर्वोक्तप्रमादविरहात् अविचलित-
सयमवृत्ति, अप्रमत्तसयत समाख्यायते । इत ऊर्ध्वं गुणस्थानानां चतुर्णां द्विश्रेणौ भवत । उपसम-
श्रेणी क्षपकश्रेणी चेति । यत्र मोहनीयं कर्मोपशमयन्नात्मा आरोहति सोपशमकश्रेणा । यत्र तत्रयमुपग-
मयन्नुदच्छति सा क्षपकश्रेणी ।

अपूर्वकरणपरिणाम उपशमक क्षपकश्रोपचारात् ॥ १९ ॥ अपूर्वकरणपरिणामस्तद्विशुद्धि-
वशेन श्रेणीमारोहयन्पूर्वकरण इति व्यपदेशमनुते तत्र कर्मप्रकृतीना नोपशमो नापि क्षय किंतु पूर्वोत्तरत्र-
च उपशम क्षय वाऽपश्य उपशमक' क्षपक इति च घृतघटवदुपचर्यते ।

अनिवृत्तिपरिणामवशात् स्थूलभवेनोपशमकः क्षपकश्चानिवृत्तिवाद्दरसांपरायौ ॥ २० ॥
पूर्वोक्तानिवृत्तिपरिणामस्तद्वशात् कर्मप्रकृतीना स्थूलभावोपशमक क्षपकश्चानिवृत्तिवाद्दरसांपरायाविति
भाष्यत । तत्र उपशमनीया क्षपणीयाश्च प्रकृतय उत्तरत्र वक्ष्यत ।

सूक्ष्मभावनोपशमात् क्षपणाच्च सूक्ष्मसांपरायौ ॥ २१ ॥ सांपराय' कपाय स यत्र सूक्ष्म
भावेनापज्ञाति क्षय च आपद्यते तौ सूक्ष्मसांपरायौ वदितव्ये ।

सर्वस्योपशमात् क्षाणाच्च उपशतकपायः क्षीणकपायश्च ॥ २२ ॥ सर्वस्य मोहस्योप-
शमात् क्षपणाच्च उपशतकपाय क्षीणरूपाय इति च व्यपदेशमर्हति ।

घातिकर्मक्षयादाविर्भूतज्ञानाद्यतिशयः केवली ॥ २३ ॥ घातिकर्मणा अत्यतक्षयात् आत्रि-
भूतस्वभावाच्च यत्रेकज्ञानाद्यातिशयानिभूतिर्मगान् केवलीत्यभिलष्यते ।

स द्विविधो योगभावाभावभेदात् ॥ २४ ॥ स केवली द्विधा भिद्यते कृत योगभावाभावभेदात्
योगान् सयोगीति गीयते तदभावादयोगीति च ।

तत्र मिथ्यात्वप्रत्ययस्य कर्मणः तद्भावे सवरः शेषे ॥ २५ ॥ तत्र मिथ्यात्वप्रोगायेन
यत्कर्मास्तरति तन्निरोगात् शये सामादनसम्पद्दृष्ट्यादौ तत्सर्वो भवति । किं पुनस्तन्मिथ्यात्व—ननु
सकन्दरकायुर्नरकमत्येकद्वित्रिचतुरिन्द्रियजातिद्वुडकतत्तजानाऽसप्राप्तासृपाटिनासद्वनननरकगतिप्रायोग्यानुप-
र्याऽऽतपस्थावस्सूनाऽपर्याप्तकसाधारणशरीरसङ्गकपाडशप्रकृतिलक्षण ।

असंयमस्त्रिविधोऽनेतानुर्बन्धमत्याख्यानमत्याख्यानोदयविकल्पात् ॥ २६ ॥ असंयम
स्त्रिविधो वेदितव्य वुत ? अनतानुबन्धप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानाधिकल्पात् ।

तत्प्रत्ययस्य तदभावे संवरः ॥ २७ ॥ तत्प्रत्ययस्य कर्मणः तदभावे संवरोऽवसेयः । तद्यथा निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्थानगृह्यन्तानां तु बधि क्रोधमानमायालोभमन्त्रविदस्तिर्यगायानुस्तिर्यगातिचतुःसंस्थानचतुःसहननतिर्यग्गतिप्रयोग्यानुपूर्व्योद्योताऽप्रशस्तविहायोगतिदुर्भगाद्दुररानादेयनीचैर्गोत्रसङ्क्रान्तानां पचविंशति-प्रकृतीनां अनन्तानुबन्धिकापोदयकृतासयमप्रधानास्त्राणां एकैर्द्रियादयः सासादनसम्पगृह्यन्ताः बंधकाः तदभावे तासामुत्तरत्र संवरः । अप्रत्याख्यानवरणक्रोधमानमायालोभमनुष्यायुर्मनुष्यगल्लौदारिकशरीरतद-गोपागवर्ज्यमनाराचसहननमनुष्यगतिप्रयोग्यानुपूर्व्यनामकानां दशानां प्रकृतीनां अप्रत्याख्यानकपापोद-यकृतासयमहेतूनां एकैर्द्रियादयः असयतसम्पगृह्यन्ता बंधकाः तदभावाद्पूर्वं तासां संवरः । सम्पद्भि-ध्यात्वगुणेनानुर्न बध्मते प्रत्याख्यानवरणक्रोधमानमायालोभानां चतसृणां प्रकृतीनां प्रत्याख्यानकपापोद-यकारणासयमास्त्राणां एकैर्द्रियप्रभृतयः सयतासयतावसानाः बंधकाः । तदभावात् उपरिष्ठात् तासां संवरः ।

प्रमादोपनीतस्य तदभावे निरोधः ॥ २८ ॥ प्रमादोपनीतस्य कर्मणः प्रमत्तसंयताद्पूर्वं तद-भावात्निरोधः प्रत्येतद्व्यः । किं पुनस्तत् ? असद्वेद्यारतिशोकस्थिराशुभायशस्कीर्तिविकल्पं । देवयुर्बन्धारंभकस्य प्रमाद एव हेतुः, अप्रमादोपि तत्प्रत्यासन्नः । ततः ऊर्ध्वं तस्य संवरः ।

कपायास्त्रवस्य तन्निरोधे निरासः ॥ २९ ॥ कपाय एवास्त्रवो यस्य कर्मणः न प्रमादादिस्त्रस्य तान्निरोधे तन्निरासेऽवसेयः स एव कपायकः प्रमादादिविरहितः तीव्रमध्यमजैघन्यभावेन त्रिषु गुणस्थानेषु व्यवस्थितः । तत्रापूर्वकरणस्यादौ सङ्ख्येयभागे द्वे कर्मप्रकृती निद्राप्रचले बध्मते । तत ऊर्ध्वं संख्येयभागे त्रिंशत्प्रकृतयो-देवगतिपचैर्द्रियजातिवैक्रियिकाहारकतैजसकार्मणशरीरसमचतुरस्रसंस्थानवैक्रियिकाहारकश-रीरागोपागवर्णगधरसत्पद्मदेवगतिप्रयोग्यानुपूर्व्यांगुरुलघूपधातपरबाताच्छासप्रशस्तविहायोगतित्रसनादरपर्या-प्तकप्रत्येकशरीरस्थिरशुभमभुगमुस्वारोदेयनिर्माणतीर्थकरनामाख्याः बध्मते । तस्यैव चरमसमये बधकराः चतस्रः प्रकृतयः ह्यस्वरतिभयजगुप्सासज्ञा बधमुपयाति । सा एताः तीव्रकपायास्त्राः तदभावात्निर्दिष्टा-द्भागोद्भूयैः सन्निवृत्ते । अनिवृत्तिवादादरसांपरायस्यादिसमयादारभ्य संख्येयेषु भागेषु पुवेदकोषतज्ज्वलनी बंध-मुपगच्छत । तस्यैव चरमसमये लोभसज्जलनो बधमेति ता एताः प्रकृतयः मध्यमकपायास्त्राः, तदभावे निर्दिष्टस्य भागस्योपरिष्ठात् संवरमाप्नुवन्ति । पचना ज्ञानावरणानां चतुर्दशानावरणानां यशस्कीर्तिकचैर्गो-त्रस्य पचानामतरायाणां च मदकपायास्त्राणां सूक्ष्मसापरायो बधक तदभावाद्दुत्तरत्र तेवा संवरः ।

केवलयोगानिमित्तं सद्द्वयं तदभावात्सस्य निरोधः ॥ ३० ॥ केवलैर्नैव योगेन सद्द्वयस्याप-शांतकपायक्षीणकपायसयोगिनां बधो भवति तदभावादयोगेनलिनस्त्रस्य संवरो भवति ।

अत्राह आस्त्रनिरोधः संवर इति व्याख्यातं तत्रेदमनिर्ज्ञातमात्मलभहेतुसाक्षिणाने सत्यास्त्रवर्ता कर्मणां केन निरोधो भवतीति तत्र वक्तव्यमनेनास्त्रवर्निरोध इत्यत्राप्यतः—

सगुप्तिसमितिधर्मानुपेक्षापरीपहजयचारित्रैः ॥ २ ॥

संसारकारणगोपनाद्गुप्तिः ॥ १ ॥ यतः संसारकारणात् आत्मने गोपन भवति सा गुप्तिः । भावे किं । अपादानसाधनो वा यतो गोपन सा गुप्तिरिति, कर्तृसाधनो वा क्तिच् गोपयतीति गुप्तिरिति ।

सम्पगयनं समितिः ॥ २ ॥ परप्राणिपीडापरिहारेच्छया सम्पगयनं समितिः । संपूर्णदिणो भावे-क्तिः । कर्तरि वा क्तिच् ।

इष्टे स्थाने धत्त इति धर्मः ॥ ३ ॥ आत्मानमिष्टे नरेन्द्रमुद्रेदुनीद्रादित्याने धत्त इति धर्मः । उणादिसु निष्पादितः ।

स्वभावानुचितमनुपेक्षाः ॥ ४ ॥ शरीरादीनां स्वभावानुचितमनुपेक्षा वेदितव्याः । अनुपूर्वा-दिक्षेः भावादिसाधनः, अकारः ।

परिपङ्क्त इति परीपहः ॥ ५ ॥ परिपूर्वात्सहेः कर्मण्यकारः परिपङ्क्त इति परीपहः । कथमकारः ? पचादिलक्षणोच् । ननु स कर्तरी त्रिहितः यस्ति स करणाधिकरणयोर्विहितो घञ् ! तर्हि कर्मण्येव । परीपह इति प्रामोति अनुबन्धकृतमनिस्यं यथा ज्योतिषमिति । अथवा बहुलवचनात् कर्मण्यकारः 'अन्यस्यापीति' दीर्घः परीपहस्य जयः परीपहजयः ।

चारित्रशब्दो व्याख्यातः ॥ ६ ॥ सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग इत्यत्र चारित्रशब्दो व्याख्यातः । चर्षते तच्चारित्रमिति ।

संवृष्वतो गुप्त्यादयः करणं ॥ ७ ॥ संवरणक्रियायाः साधकतमत्वविवक्षायां गुप्यादीनां करणभावः प्रत्येतव्यः । गुप्तिश्च सामंतिश्च धर्मक्षानुप्रेक्षा च परीपहजयश्च चारित्रं च गुप्तिसमितिधर्मोनुप्रेक्षापरीपहजयचारित्राणि तैर्गुप्तिसमितिधर्मोनुप्रेक्षापरीपहजयचारित्रैरिति ।

संवर एव गुप्यादय इति चेन्नास्रवनिमित्तकर्मसंवरणात् ॥ ८ ॥ स्यान्मतं संव्रियतेनेनेति संवरः गुप्यादिभिश्च कर्म संव्रियते गुप्यादय एव संवर इति भेदनिर्देशो नोपपद्यते इति ! तन्न किं कारणं ! आस्रवनिमित्तकर्मसंवरणात् । संवरणमिह संवर इति संवर इति भावसाधनः । तस्य गुप्यादयः कारणत्वेन निर्दिश्यते । संव्रियते संवर इति कर्मसाधनो वा । गुप्यादिभिर्हि कर्म संव्रियत इति ।

स इति वचनं गुप्यादिभिः साक्षात् संबधनार्थं ॥ ९ ॥ संवरोषिकृतोपि पुन इति परापूर्व्यते । किमर्थं ? गुप्यादिभिः साक्षात् संबधनार्थं । तेन किं लब्धं ? नियमः कृतो भवति स एव संवरो गुप्यादिभिरेव नान्येनोपायनेति तेन तीर्थाभिप्रेकदीक्षाशीर्षोपहारदेवतारुधनादयो निवर्तिता भवन्ति रागद्वेषमोहोपात्तस्य कर्मणः अन्यथा निवृत्त्यसंभवात् । यदि हि स्यात् मात्स्यादीनामपि सुखभो मोक्षः स्यात् रक्तादिष्टमूढानां च । एषां तत्त्वभेदकथन उत्तरत्र कारिष्यते ।

आह किमैरेव गुप्यादिभिः अयं संवरो निष्पाद्यते ! न । किं तर्हि ! अन्येन च । यथेवमुच्यतां केन ?

तपसा निर्जरा च ॥ ३ ॥

धर्मैर्भावात् पृथग्ग्रहणमनर्थकमिति चेन्न निर्जराकारणत्वव्युत्पन्नार्थत्वात् ॥ १ ॥ स्यान्मतं धर्मविकल्पेषु उत्तमक्षमादिषु तपो वक्ष्यते । ततः संवरहेतुत्वसिद्धेः पृथगस्य ग्रहणमनर्थकमिति ? तन्न किं कारणं ? निर्जराकारणत्वव्युत्पन्नार्थत्वात् ।

तपोनिर्जराकारणमपि भवतीति प्राधान्यवतिपत्त्यर्थं च ॥ २ ॥ सर्वेद्युः संवरहेतुद्युः प्रधानं तप इत्यस्य प्रतिपत्त्यर्थं च पृथग्ग्रहणं क्रियते ।

संवरनिमित्तसमूहवार्थशब्द ॥ ३ ॥ संवरहेतुवपि तपो भवतीति एतस्य समुच्चयवार्थशब्दः क्रियते तपसा हि अभिनयकर्मसंबधामावः पूर्वोपाचितकर्मक्षयव्याऽविपाकनिर्जराप्रोक्तज्ञानात् तस्मात्तपोजातीयत्वात् ध्यानार्था निर्जराकारणप्राप्तिः ।

तपोभ्युद्ग्रहोत्तुत्वाच्चिर्जराभाव इति चेन्नैकस्यानेककारणपरिबन्धदर्शनात् ॥ ४ ॥ स्यादेतत् तपोभ्युद्ग्रहकारणमिष्टं देवैर्द्रादिस्थानप्राप्तिहेतुत्वाम्युपगमात्ततोत्य निर्जरागत्वमनुपपन्नं ! तन्न किं कारणं ? एकस्यानेककारणपरिबन्धदर्शनात् । यथाभिरेको विश्वेदनभस्मसाद्भावनादिप्रयोजन उपलभ्यते । तथा तपोभ्युद्ग्रहकर्मप्रपहेतुरित्यत्र को विरोधः ?

गुणप्रधानफलोपपत्तेर्वाकृषीवत्त्वत् ॥ ५ ॥ अथवा यथा कृषीवत्त्वत् कृषिक्रियायां पञ्चालस्य फलगुणप्रधानफलमित्यसंबधः तथा मुनेरपि तपस्यक्रियायां प्रधानोपसर्जनम्युद्ग्रहनिःश्रेयसफलमित्यसंबधविवक्षा-

द्वैदित्यम् । आह गुण्यादय उदिष्टाः सवरहेतवः ते किञ्चिन्पया, किञ्चप्रकारा प्रत्येकं च किंसामर्घ्याः ? इत्यत्राश्रयते—

सति बहूनक्तव्ये आदाबुदेशमाजो गुप्तेरेव तावन्निर्माणं क्रियते ।

सम्यग्योगनिग्रहो गुप्तिः ॥ ४ ॥

योगशब्दो व्याख्यातार्थः ॥ १ ॥ अयं योगशब्दो व्याख्यातार्थो दृष्टव्यः । कः ? कायवाह्मन-
स्त्वम् याग इत्यत्र ।

प्राक्काम्याऽभावो निग्रहः ॥२॥ प्राक्काम्य यद्येष्ट चारित्र तस्याभावो निग्रह इत्याख्यायते, योगस्य
निग्रहो योगनिग्रहः ।

सम्यगिति विशेषणं सत्कारलोकरूपक्तचायाकाराक्षानिवृत्त्यर्थं ॥ १ ॥ पूजापुरस्तरा
क्रिया सत्कार. सपतो महानिति, लोके प्रकाश लोकरूपक्तिः एवमाद्यैहलौकिकमनुदिश्य पारलौकिकं च
विषयमुख अनपेक्ष्य क्रियमाणो निग्रहो गुप्तिरिह परिगृहीतोति प्रतिपरत्यर्थं सम्यगिति विशेषणमुपादीयते ।

तस्मात्कायादिनिरोधोत्तन्निमित्तकर्मानास्रवणे संवरप्रसिद्धिः ॥४॥ तस्मात् सम्यग्विशेषण
विशिष्टात् सत्केशाप्रादुर्भावपरत् कायादियोगनिरोध सति तन्निमित्तं कर्म नास्त्रनुतीति कृत्वा संवरप्रसिद्धिरव-
गतव्या । तद्यथा तिलो गुप्तय -कायगुप्ति वाग्गुप्ति मनोगुप्तिरिति । तत्र यत्कायकमनिभूतस्याप्रत्यवेक्षिताप्रमा-
जितधरणिप्रदेशचक्रमणद्रव्यातराधाननिक्षेपशयनासनादिनिमित्तं कर्म समुत्थंति न तन्निगृहीतकायप्रचारस्या-
प्रमत्तस्याप्योत्तुमर्हति । यच्च वाचिकमसद्रुतस्यासत्प्रलापिनोऽभियवचनादिहेतुकं कर्म निरपतति न तद्विनि-
वृत्तवाक्प्रयोगस्यास्रवति । यदपि मानसै. प्रदोषैः रागद्वेषाभिभूतस्यातीतानागतविषयामेलापिण आस्रवति
न तदात्मीकृतमनसः कदाचिदप्युपनिपतति । आह यदि मूर्तिपरिष्याग कार्म्येन कर्तुमशक्नुवतः सत्केश-
निवृत्त्ये योगनिरोध प्रतिज्ञायते स यावन्न भवति तावदनेनावश्य प्राणयाननिमित्तं तत्प्रत्यनीकभावात्
परिस्पद कर्तव्यं, वाक्त्रयोगो वा प्रश्नापेक्ष. शरीरमलनिर्हरणार्थं तस्मिन् सति कथमस्य संवर स्या-
दित्यत्राश्रयते—

ईर्याभाषेपणादाननिक्षेपोत्सर्गाः समित्तयः ॥ ५ ॥

सम्यग्ग्रहणेनाधिकृतेन प्रत्येकमभिसंबधः ॥ १ ॥ सम्यगित्यनुवर्तते तेन प्रत्येकमिहाभिसत्र-
धः क्रियते । सम्यगीर्या सम्यग्भाषा सम्यगेपणा सम्यगादाननिक्षेपौ सम्यगुत्सर्ग इति ।

समित्तिरित्यन्वर्थसज्ञा वा तांत्रिकी पंचानां ॥ २ ॥ समित्तिरितीय अन्वर्थसज्ञा सम्यगितिः
समित्तिरिति । क प्रसिद्धा ! तांत्रिकी । केया ? पचानामीर्यादीनां ।

तत्र त्रय्यायां जीववधपरिहार ईर्यासभिति. ॥ ३ ॥ विदितजीवस्थानादिविधेर्मुने, धर्माथं
प्रयतमानस्य सवितर्षुदिते चक्षुषो विषयग्रहणसामर्थ्ये उपजाते मनुष्यादिचरणपातोपहताऽदयायप्रायमाणै
अनन्यमनस. शनैर्न न्यस्तपादस्य सकुचिताऽयस्य युगमात्रपूर्वनिरीक्षणानाहितदृष्टः पृथिव्यारंभाभानात्
ईर्यासमित्तिरित्याख्यायते ।

अत्राह विदितजीवस्थानादिविधेरित्युक्तं तत्र न ज्ञायते कति जीवस्थानादीनि इत्यशोध्यते—

सूक्ष्मवदरैकद्वित्रिचतुरिन्द्रियसप्तसंज्ञिपंचेन्द्रियपर्याप्तकापर्याप्तकभेदाच्चतुर्दश जीवस्था-
नानि ॥ ४ ॥ एकेंद्रियादय. प्राक् व्याख्यातलक्षणा. । तत्रैकेंद्रिया द्विविधाः सूक्ष्मा वादराः । तत्र
सूक्ष्मा द्विविधाः पर्याप्तका अपर्याप्तकाः । वादरा द्विविधा. पर्याप्तका अपर्याप्तका इति । द्वीन्द्रिया द्विविधाः
पर्याप्तका अपर्याप्तका. त्रीन्द्रिया द्विविधा. पर्याप्तका अपर्याप्तकाः । चतुरिन्द्रिया द्विविधा. पर्याप्तका अपर्याप्तका;

पंचेन्द्रिया द्वित्रिधाः संज्ञिनोऽसाञ्जिनः । साञ्जिनो द्वित्रिधाः पर्याप्तका अपर्याप्तकाः । असंज्ञिनो द्वित्रिधाः पर्याप्तका अपर्याप्तकाश्च एषं जीवस्थानानि वेदेतव्यानि । तानि नामांशपादादितात्रयेषाणि एकैन्द्रियजातिसूत्रमादर-
पर्याप्तकाऽपर्याप्तकनामोदयजनितानि चत्वारि जीवस्थानानि एकैन्द्रियेषु । द्वैन्द्रियादिषु वादरनामोदय एव ।
निकल्लेन्द्रियेषु द्वित्रिचतुरिन्द्रियजातिपर्याप्तकापर्याप्तकनामोदयनिर्गमितानि पञ्चैन्द्रियेषु ।
संघपर्याप्तकापर्याप्तकनामोदयलब्धभेदानि चत्वारि जीवस्थानानि ।

हितमितासंदिग्धाभिधानं भाषासमितिः ॥ ५ ॥ मोक्षपदप्रापणप्रधानं फलं हितं, तद्विविधं
रहितं परहितं चेति । मितमनर्थकवद्बहुप्रलपनरहितं स्फुटार्थं व्यक्ताक्षर वाऽसंदिग्धं, एवंविधमभिधानं भाषा-
समितिः । तत्प्रपंचः—मिथ्याभिधानामुत्थाप्रियसभेदादत्यसाराशकितसभ्रातृकषयापरिहासाऽस्तुक्ताऽसम्भानिष्ठु-
राधर्मिभ्यश्चेदशकाललक्षणातिसंस्तवादिवाग्दोषानिरताभिधानं ।

अन्नादाबुद्धभादिदोषवर्जनमेपणासमितिः ॥ ६ ॥ अनगरस्य गुणरत्नमंचयसंवाहिसरीस्ता-
पट्टि समाधिपत्तनं निरुपतंऽश्वप्रक्षणाभिर शरीरधारणमौषधभिर जाठराग्निदाहोपशमनिमित्तमन्नाचनत्वाद्
यतो देशकालसामर्थ्यादिनिशिष्टमगहितमव्यवहरतः । उद्गमोत्पादनपणासयोजनप्रमाणकारणांगारभूमप्रत्यप-
नवकोटिपरिवर्जनमेपणासमितिरीरिति समाप्त्यायते ।

धर्मोपकरणानां ग्रहणविसर्जनं प्रति यत्नमादाननिक्षेपणा समितिः ॥७॥ धर्माविरोधिनां
परानुपरोधिनां द्रव्याणां ज्ञानादिसाधनानां ग्रहणे विसर्जने च निरीक्ष्य प्रपूज्य प्रवर्तनमादाननिक्षेपणा समितिः ।

जीवाविरोधेनांगमलनिर्हरणमुत्सर्गसमितिः ॥ ८ ॥ स्वावराणां जगमानां च जीवादीनां
अविरोधेनांगमलनिर्हरणं शरीरस्य च स्वापनं उत्सर्गसमितिः, अयमगत्या ।

वाषायशुक्तिरियमपीति चेन्न तत्र कालविशेषे सर्वनिग्रहोपपत्तेः ॥ ९ ॥ स्यान्मतं र्था-
समित्वादिदक्षणा वृत्तिं याकायगुक्तिः, रक्षण प्राणिपीडापरिहार इत्यनर्थानरामिति ? तत्र किं कारणं ? तत्र
कालविशेषे सर्वनिग्रहोपपत्तेः । परिमिनकायवियोगे हि सर्वयोगनिग्रहो गुक्तिः । तत्रासामर्थस्य कुत्राप्यु-
वृत्तिः समितिरतो गमनभाषणाम्यवहरणग्रहणानिक्षेपोऽंगमलक्षणसार्मानिषिधावप्रमत्तानां तत्रपाठिवाप्रसू-
तवर्गमाशास्त्रिभूतानां प्रासीदात्मवरः ।

पात्राभावात् पाणिपुत्राहाराणां संवराभाव इति चेन्न परिग्रहदोषान् ॥ १० ॥ स्यादे-
त्सु असति पात्रे पाणिपुत्रेन गुजानस्य भिक्षोः पातीनाहारानिमित्तपात्रातिपात्रादर्शनोदपणामपिपभावान्
संवराभाव इति ? तत्र । किं कारणं ? परिग्रहदोषान् नैस्वमीचर्यामातिप्रगानस्य पात्रग्रहणे मति तत्रगंधाना
शुद्धिर्न द्वेषः प्रसज्यते । तस्मात् स्वापनेन पाणिपुत्रेन निशावाधेदो मित्यस्य परीक्ष्य भुक्ततत्रय निभुगस्य
तद्व्रतदोषाभावः । किंच—

दैन्यमसंगान् ॥ ११ ॥ कपडमप्यत्रा भाजनमादाय पर्यटतो भिक्षोर्दैन्यमसंगते । वृदिना-
नीनामपि भाजने सर्वत्र मुद्रम तत्रशालनादिविधौ च दू परिहासः पात्रेभ्यः, स्वभाजनं देनापरं न. स भो-
जने च आशानुक्चन स्वात् । स्वर्गविशेषभाजनादिकगुणागमराध येन येनचित्त भुंजानस्य दैन्यं स्यात् ।
ततः स्वशरपुटभाजनत्वात्पदिशितयानां भिक्षोः ।

अन्नवत्तदमंग इति चेन्न तेन विनाऽप्यावान् ॥ १२ ॥ स्वोदयवया प्रत्ययप्र मभूत्
एव परिधाय परगृहे वसित्वान् अमोहमन्नभरतमनुभूयते विभुजा तथा कथाःश्रवणानमोय स्वोदयि ।
तस्य किं कारणं ? तेन विनाऽप्यावान् चिरकालं तत्रः सीधर्वेषेन. सदस्य सर्वैरव्याया अत्रयमपरेण न ग-
म्यतानि वसित्विप्रमुक्तं पदशयिकमम्युदयमपते न तथा भाजनमपि अममन्नमा एतः ।

अथ उक्तं सुतीर्णमिथोः सवरेदुष्प्रतिदानी अदनप्रमुदितस्य धर्मस्य सवरेदुष्प्र प्रतिदानीविश्वमि-
त्तंरमुपपदे—

उत्तमक्षेमामार्दवार्जवशौचसत्यसंयमतपस्त्यागा- किंचन्यब्रह्मचर्याणि धर्मः ॥ ६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते—

प्रवर्तमानस्य प्रमादपरिहारार्थं धर्मवचनं ॥ १ ॥ आद्य गुप्त्यादिप्रवृत्तिनिग्रहार्थं । समर्थानां प्रवृत्त्युपायप्रदर्शनार्थं द्वितीयमेवणादि । इदं पुनर्दशविधधर्माख्यानं, प्रवर्तमानस्य प्रमाद-
हारार्थं वेदितव्यं ।

क्रोधोत्पत्तिनिमित्ताविपह्लाक्रोपादिसंभवे कालुष्योपरमः क्षमा ॥ २ ॥ शरीरस्थितिहेतु-
णार्थं परबुलान्युपगच्छतो भिक्षोर्दुष्टजनाक्रोशोपसहनावज्ञानताडनशरीरव्यापादनादीनां क्रोधोत्प-
त्तिनिमित्तानां सन्निधाने कालुष्याभावात् क्षमेत्युच्यते ।

जात्यादिमदावेशादभिमानाभावो मार्दवं ॥ ३ ॥ उत्तमजातिकुलरूपविज्ञानैश्वर्यश्रुतलामनीर्य-
ये सतस्तच्छ्रुतमदावेशाभावात् परप्रयुक्तपरिभवनिमित्ताभिमानाभावो मार्दवं माननिर्हरणमनगतव्यं ।

योगस्यावक्रतार्जवं ॥ ४ ॥ योगस्य कायराह्मणोत्क्षणस्यावक्रता अर्जितमित्युच्यते ।

प्रकर्षप्राप्ता, लोभनिवृत्तिः शौचं ॥ ५ ॥ लोभस्य निवृत्तिः प्रकर्षप्राप्ता, शुचिर्भावः कर्म च-
ामिति निश्चीयते ।

गुप्तावंतर्भाव इति चेन्न तत्र मानसपरिस्पन्दप्रतिषेधान् ॥ ६ ॥ स्यादेतत् मनोगुप्तौ शौच-
वतीति पृथग्ग्रहणमनर्थकमिति ? तन्न । किं कारणं ? तत्र मानसपरिस्पन्दप्रतिषेधात् । मनोगुप्तौ हि
त. परिस्पन्दं सकलं प्रतिषिध्यते तत्रासमर्थेषु परकीयेषु वस्तुषु अनिष्टप्रणिधानोपरमार्थमिदमुच्यते ।

आकिंचन्येऽवरोध इति चेन्न तस्य नैर्मर्ष्यप्रधानत्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेतत् आकिंचन्यं वक्ष्यते
प्रावरुधात् शौचग्रहणं पुनरुक्तमिति ? तन्न । किं कारणं ? तस्य नैर्मर्ष्यप्रधानत्वात् । स्वशरीरादिषु स-
द्यपोहार्थमाकिंचन्यमिष्यते ।

तच्छ्रुतार्थं जीवितारोग्येन्द्रियोपभोगभेदात् ॥ ८ ॥ लोभश्चतु प्रकार —जीवनलोभ आरो-
भ इद्रिवलोभ उपभोगलोभश्चेति स प्रत्येकं द्विधा भिद्यते स्वपरविषयत्वात् अतस्तन्निवृत्तिः लक्षणं
चतुर्विधमत्रसेयं ।

सत्सु साधुवचनं सत्यं ॥ ९ ॥ सन्तु प्रशस्तेषु जनेषु साधुवचनं सत्यमित्युच्यते । तद्दश-
व्याख्यातं ।

भापासमितावंतर्भाव इति चेन्न तत्र साध्वसाधुभाषाव्यवहारे हितमितार्थत्वात् ॥ १० ॥
तत् सत्यग्रहणमनर्थकं ? कुत भापासमितावतर्भावात् इति ? तन्न किं कारणं ? तत्र साप्ससाधुभाषा-
तरे हितमितार्थत्वात् । सयतो हि साधुषु असाधुषु च मायाव्यवहारं कुर्वन् हितं मितं च ज्ञात् ।
या रागानर्थदृष्टादिदोषानुपमं स्यादिति समितिलक्षणमुक्तं । इह पुनः सत् प्रव्रजितासन्नद्रक्ता वा तेषु
सत्यं ज्ञानचारित्रशिक्षणादिषु बह्वपि वक्तव्यमित्यनुज्ञायते धर्मोपबृहणार्थं । अथ कं सयमं ? काश्चि-
न्भाषादिनिवृत्तिरिति ।

न भाषादिनिवृत्तिः संयमो गुह्यतर्भावत् ॥ ११ ॥ गुप्तिर्हि निवृत्तिप्रणया अतोत्रात-
त् सयमाभावः स्यात् । अपर आह कायादिप्रवृत्तिर्विनिष्ठा, सयम इति ।

नापि कायादिप्रवृत्तिर्विनिष्ठा समितिप्रसगात् ॥ १२ ॥ समितयो हि कायादिप्रवृत्तिदोष-
व्यं अतस्तत्रातर्भाव प्रसज्यते ।

पचेंद्रिया द्वित्रिधा सन्निनोऽसन्निन । सन्निनो द्वित्रिधा पर्याप्तका अपर्याप्तका । असन्निनो द्वित्रिधा पर्याप्तका अपर्याप्तकाश्च एव जीमथानानि वदितव्यानि । तानि नामादयापादिताशपाणि एकेंद्रियजातिसूक्ष्मनादर-पर्याप्तकाऽपर्याप्तकनामादयजनितानि चत्वारि जाग्रथानानि एकेंद्रियेषु । द्वैन्द्रियादिषु वादरनामोदय एव । विकलेंद्रियेषु द्वित्रिचतुरिन्द्रियजातिपर्याप्तकापर्याप्तकनामादयनिर्गतानि पञ्जीवस्थानानि । पचेंद्रियेषु सह्यसंज्ञपर्याप्तकापर्याप्तकनामादयलब्धभदानि चत्वारि जाग्रथानानि ।

हितमितासंदिग्धाभिधान भाषासमितिः ॥ ५ ॥ मोक्षपदप्रापणप्रधान फल हित, तद्विविध रूहित परहित चेति । मितमनर्थकवद्गुणप्रलपनरहित स्फुटार्थ व्यक्ताक्षर वाऽसंदिग्ध, एवविधमभिधान भाषा-समिति । तदप्रपञ्च — मिथ्याभिधानासूयाप्रियसंभेदाल्पसारशक्तिसंभ्रातकपापरिहासाऽयुक्ताऽसम्यनिष्ठु-रार्थमिथ्यदेशकालक्षणातिस्तवादिवाग्दापनिरताभिधान ।

अन्नादावुद्गपादिदोषवर्जनमेवणासमितिः ॥ ६ ॥ अनगारस्य गुणरत्नसचयसनाहिशरीरश-कटिं समाधिपत्तन निनापतेऽक्षप्रक्षणमिव शरीरधारणमौषधमिव जाठराग्निदाहोपशमनिमित्तमन्नाद्यनास्वाद यतो देशकालसामर्थ्यादिनिशिष्टमगाहितमन्यवरत उद्गमात्पादनवषणासयोजनप्रमाणकारणामारधूमप्रत्यय-नवकाटिपरिवर्जनमेवणासमितिरिति समाह्वयायत ।

धर्मोपकरणानां ग्रहणविसर्जनं प्रति यत्नमादाननिक्षेपणा समितिः ॥७॥ धर्मो विरोधिनां परानुपरोधिनां द्रव्याणां ज्ञानादिसाधनानां ग्रहणे विसर्जने च निरीक्ष्य प्रभूष्य प्रवर्तनमादाननिक्षेपणा समिति ।

जीवाविरोधेनांगमलनिर्हरणमुत्सर्गसमितिः ॥ ८ ॥ स्वावराणां जगमानां च जीवादीनां अविरोधेनांगमलनिर्हरण शरीरस्य च स्वापन उत्सर्गसमिति, अवगतव्या ।

वाक्पापगुप्तिरियमपीति चेन्न तत्र कालविशेषे सर्वनिग्रहोपपत्तेः ॥ ९ ॥ स्यात्त इयां समित्यादिलक्षणा श्रुति वाक्पापगुप्ति, रक्षण प्राणिपीडापरिहार इ यनर्थातरमिति २ तत्र किं कारण २ तत्र कालविशेष सर्वनिग्रहोपपत्ते । परिमितकालविषयो हि सर्वपापनिग्रहो गुप्ति । तत्रासमर्थस्य कुशलेषु श्रुति समितिरतो गमनभाषणाभ्यनहरणग्रहणनिक्षपात्तगलक्षणसमातिविधावप्रमत्ताना तत्रणालिकाप्रसू-तवर्माभावाभिभूतानां प्रासाद सत्तर ।

पात्राभावात् पाणिपुत्राहारानां संवराभाव इति चेन्न परिग्रहदोषात् ॥ १० ॥ स्यादे-तत् असति पात्रे पाणिपुटेन भुजानस्य भिक्षो पतिताहारनिमित्तप्राणातिपातदर्शनादपणासमि यमात्रत् सवराभाव इति २ तत्र । किं कारण २ परिग्रहदोषात् नैस्सर्गाचर्यामातिष्ठमानस्य पात्रग्रहण सति तत्तरक्षणा धिक्कृता दोष प्रसूयते । तस्मात् स्वापत्तेन पाणिपुटेन निद्रावाधदेशे स्थित्वा परीक्ष्य भुजानस्य निभूतस्य तद्गतदोषाभाव । किञ्च—

दैव्यपसंगात् ॥ ११ ॥ कपालमन्यद्वा भाजनमादाय पर्यटतो भिक्षोर्दैव्यमासज्यते । गृहजना-नांतमपि भाजन सत्प्र सुलभ तत्रशालनादिविधौ च दुःपरिहार पापलेप, स्वभाजनन देशात्तर नीत्या भो-जने च आशानुबध्न स्यात् । स्वपूवविशिष्टभाजनादिकगुणासभवाच्च येन केनचित् भुजानस्य दैव्य स्यात् । तत स्वकरपुत्रभाजनाभान्यद्विशिष्टमास्त भिक्षा ।

अन्नवत्तत्प्रमग इति चेन्न तेन विनाऽभावात् ॥ १२ ॥ स्यादतद्यथा प्राप्तव्यमन्न सहकृत परम परि यच्च परगृहे यत्किञ्चित् असङ्कतमन्न अरसमनुभूयत भिक्षुणा तथा कपालाद्यादानमपि स्वादिति २ तत्र । किं कारण २ तेन विनाऽभावात् चिरकाल तप संधिकीर्षत सयतस्य शरीरयात्रा आहारमतरेण न स-भवतीति यन्निचिप्रासुक पादाच्चिक्कमभ्युपगम्यते न तथा भाजनमिति अरसमत्ता दृष्टान् ।

आह उक्त गुतिसमितयो सवरहेतुस्त्रिमिदानीं नदनतरमुदितस्य धर्मस्य सवरहेतुत्वं सवर्णमितव्यमि-त्यप्रेदमुच्यते—

उत्तमक्षमांमार्द्वार्जवशौचसत्यसंयमंतपस्त्यांगा- किंचन्यग्रहचर्याणि धर्मः ॥ ६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते—

प्रवर्तमानस्य प्रमादपरिहारार्थं धर्मवचनं ॥ १ ॥ आद्यं गुप्त्यादिप्रवृत्तिनिप्रहार्थं । तत्रासमर्थानां प्रवृत्त्युपायप्रदर्शनार्थं द्वितीयोपपणादि । इदं पुनर्दशविधधर्मावस्थानं, प्रवर्तमानस्य प्रमाद-परिहारार्थं वेदितव्यं ।

क्रोधोत्पत्तिनिमित्ताविपक्षाक्रोपादिसंभवे कालुष्योपरमः क्षमा ॥ २ ॥ शरीरस्थितिवेतु-मार्गणार्थं परकुलान्युपगच्छतो गिक्षोर्दुष्टजनाक्रोशोपसहनानज्ञानताडनशरीरव्यापादनादीनां क्रोधोत्प-त्तिनिमित्तानां सन्निधाने कालुष्याभावः क्षमेल्युच्यते ।

जात्यादिमद्भावेनादभिमानाभावो मार्दवं ॥ ३ ॥ उत्तमजातिकुलरूपविज्ञानैर्धर्मश्रुतलामशीर्य-स्यापि सतस्तल्लतमदावेशाभावात् परप्रयुक्तपरिभ्रमनिमित्ताभिमानाभावो मार्दवं माननिर्हरणमनंगतव्यं ।

योगस्यावक्रतार्जवं ॥ ४ ॥ योगस्य कायवाह्मनोलक्षणस्यानकृता अर्जवमित्युच्यते ।

प्रकर्मप्राप्ता, लोभनिवृत्तिः शौचं ॥ ५ ॥ लोभस्य निवृत्तिः प्रकर्षप्राप्ता, शुचेर्भायः कर्म च-शौचमिति निश्चीयते ।

गुप्तावतर्भाव इति चेन्न तत्र मानसपरिस्पंदप्रतिषेधात् ॥ ६ ॥ स्यादेतत् मनोगुप्ती शौच-मंतर्भवतीति पृथग्ग्रहणमनर्थकमिति । तत्र । किं कारणं ? तत्र मानसपरिस्पंदप्रतिषेधात् । मनोगुप्ती हि मानसः परिस्पंदः सकलः प्रतिपिप्यते तत्रासमर्थेषु परकीयेषु वस्तुषु अनिष्टप्रणिधानोपरमार्थमिदमुच्यते ।

आकिंचन्येऽवरोध इति चेन्न तस्य नैर्मर्म्यमधानत्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेतत् आकिंचन्यं यद्यते तत्रास्यावरोधात् शौचग्रहणं पुनरुक्तमिति । तत्र । किं कारणं ? तस्य नैर्मर्म्यप्रधानत्वात् । स्वशरीरादिषु स-स्काराद्यपोहार्यमाकिंचन्यमिप्यते ।

तच्चतुर्विधं जीवितारोग्येन्द्रियोपभोगभेदात् ॥ ८ ॥ लोभश्चतुःप्रकार — जीवनलोभ आरो-ग्यलोभ इंद्रियलोभ उपभोगलोभश्चेति स प्रत्येक द्विधा भिद्यते स्वपरिविपत्त्यात् अतस्तन्निवृत्तिक्षणं शौचं चतुर्विधमनसेयं ।

सत्सु साधुवचनं सत्यं ॥ ९ ॥ सत्सु प्रशस्तेषु जनेषु साधुवचनं सत्यामित्युच्यते । तद्दश-प्रकारं व्याख्यातं ।

भाषासमितावतर्भाव इति चेन्न तत्र साध्वसाधुभाषाव्यवहारे हितमिनार्थत्वात् ॥ १० ॥ स्यादेतत् सत्यग्रहणमनर्थकं । कृतः भाषासमितावतर्भावात् इति । तत्र किं कारणं ? तत्र साध्वसाधुभाषा-व्यवहारे हितमितार्थत्वात् । सयतो हि साधुषु असाधुषु च भाषाव्यवहारं कुर्मन् हितं मितं च शृण्वान् । अन्यथा रागानर्धदडादितोऽयानुत्तं स्यादिति समितिलक्षणमुक्तं । इह पुनः सतः प्रवृत्तितान्त्रकता वा तेषु साधु सत्यं ज्ञानचारित्रशिक्षणादिषु बह्वपि यत्तद्व्यमित्यनुज्ञायते धर्मोपनृहणार्थं । अथ कः सयमः ? काक्षे-दाह—भाषादिनिवृत्तिरिति ।

न भाषादिनिवृत्तिः संयमो गुप्यंतर्भावात् ॥ ११ ॥ गुप्तिर्हि निवृत्तिप्रवृत्त्या अतोऽन-र्भावात् संयमाभावः स्यात् । अथ आह कायादिप्रवृत्तिर्विशिष्टा, सयम इति ।

नापि कायादिमद्भावादिर्विशिष्टा समितिप्रसंगात् ॥ १२ ॥ समितयो हि कायादिप्रवृत्तिशेष-निवृत्तयः अतस्तत्रांतर्भावः प्रनश्यते ।

प्रसस्यावरवधप्रतिषेध आत्यंतिकः संयम इति चेन्न परिहारविशुद्धिचारित्रांतर्भावात् ॥१३॥
अथ मतं द्वीन्द्रियादीनां व्रसानां पृथिवीकायिकादीनां स्थावरणां च प्राणिनां वधप्रतिषेध आत्यंतिकः
संयम इति तदपि नोपपद्यते । कुतः ? परिहारविशुद्धिचारित्रांतर्भावात् । वक्ष्यते हि चारित्र्यभेदेऽपि परिहार-
विशुद्धिलक्षणं चारित्र्यमिति तत्रांतर्भावात् पृथक् संयमग्रहणं अनर्थकं स्यात् । फलार्हि संयमः ।

समित्तपि प्रवर्तमानस्य प्राणीन्द्रियपरिहारः संयमः ॥ १४ ॥ ईर्यासमित्यादिषु वर्तमानस्य
मुनेस्तत्परिपालनार्थं प्राणीन्द्रियपरिहारः संयम इत्युच्यते । एकैन्द्रियादिप्राणिपीडापरिहारः प्राणिसंयमः ।
शब्दादिन्द्रियार्थेषु रागानभिष्वग इन्द्रियसंयमः ।

अतोपहृतसंयमभेदसिद्धिः ॥ १५ ॥ एव च कृत्वाऽपहृतसंयमभेदसिद्धिर्भवति । संयमो हि
द्विविधः—उपेक्षासंयमोऽपहृतसंयमश्चेति देशकालविधानज्ञस्य परोपरोधने उत्कृष्टरूपस्य त्रिधागुतस्य रागद्वे-
पानभिष्वगलक्षण उपेक्षासंयमः । अपहृतसंयमास्त्रिविधः उत्कृष्टो मध्यमो जघन्यश्चेति । तत्र प्रामुक्त्वात्सत्या-
हारमात्रसाधनाधनेस्य स्वार्थनितरज्ञानचरणकरणस्य बाह्यजंतूपनिपाते आत्मानं ततोपहृत्य जीवान् परि-
पालयत उच्छृष्टः, मृदुना प्रमृज्य जीवान् परिहरतो मध्यमः, उपकरणांतरेच्छया जघन्यः ।

तत्प्रतिपादनार्थः शुद्धघटकोपदेशः ॥ १६ ॥ तस्यापहृतसंयमस्य प्रतिपादनार्थः शुद्धघटकोप-
देशो दृश्यः । तद्यथा—अथो शुद्धयः—भावशुद्धिः कायशुद्धिः विनयशुद्धिः ईर्यापथशुद्धिः भिक्षाशुद्धिः
प्रतिष्ठापनशुद्धिः शयनासनशुद्धिः वाक्यशुद्धिश्चेति । तत्र भावशुद्धिः कर्मश्लेषोपशमजनिता मोक्षमार्गरूप्या-
हितप्रसादा रागागुणद्वयरहिता तस्यां सत्यां आचारः प्रकारतो परिशुद्धमित्तगतचित्रकर्मवत् । कायशुद्धि-
निर्वाणभरणानिरस्तसकृद्वरा यथाजातमलधारिणो निराकृतगंविकारा सर्वत्र प्रयत्नवृत्तिः प्रशममुप-
मूर्त्तिमिव प्रदर्शयतीति तस्यां सत्यां न स्वतोस्य मयमुपजायते नाप्यन्यतः तस्य । विनयशुद्धिः अर्हदादिषु
परमैर्गुरुषु यथाई पूजाप्रवणा ज्ञानादिषु च यथाविधिभक्तियुक्ता गुरोः सर्वत्रानुल्लस्यतिः प्रशम्याभ्यासवाच-
नाकथाविश्लेष्यादिषु प्रतिपत्तिः कुशला देशकालभावानुबोधनिपुणा आचार्यानुमतचारिणी, सन्मूला. सर्वसंपदः ।
सैषा भूषा पुरुषस्य सैव नोः संसारसमुद्रतरणे । ईर्यापथशुद्धिः नानाविधजीवरस्थानयोन्वाश्रयावबोधजनित-
प्रयत्नपरिहृतजनपूर्णाज्ञानादियस्त्रैन्द्रियप्रकाशनिरीक्षितदेशगामिनी हृन्निवृत्तिसमभ्रांतत्रिस्मितलौकिकार-
दिगतरावलोक्तनादिदोषरहितगमना तस्यां सत्यां संयमः प्रतिष्ठितो भवति विभर इव सुनीतो । भिक्षाशुद्धिः
परिक्षितोभयप्रचारा, मृष्टपूर्वापरस्वांगप्रदेशविधाना आचारसूत्राकालदेशप्रवृत्तिप्रतिपत्तिकुशला लामालाभ-
मानापमानसमानमनोवृत्तिः लोकगर्हितेषु उपरिर्वर्जनपरा चंद्रगतिरिव हीनाविक्रमगृहा, मिश्रितोपस्थाना दीना-
नाथदानशाला विनाहृपजनगोहादिपरिवर्जनेोपलक्षिता दीनवृत्तिरिगमा प्रामुकाहारगवेषणप्रणिनाना अग-
मत्रिहितनिरवधाननपरिमात्रमाणयाप्राकल्पा, सप्रतिबद्धा हि चरणमंपत् गुणसंपदिय साधुजनसेवानिवधना
सा लामालयाभोः सुरस्तरिसयोध स्रमसतोपाद्विश्रैति भाष्यते यथा सलीलमाळकारवरयुवतिभिरवनीय-
मानयामो गोर्न तदगगतमौर्ध्वनिरिक्षणपरः तूणमेवाति । यथा या तूणोल्ह्वर नानादेशस्य यथालाभमध्य
बहुरति न योजनामपदमेवमेव तथा भिक्षुरपि भिक्षापरिवेषकजनमृदुल्लस्यतिउत्पत्तयेयवित्तासालोकननिदमु-
कः शुद्धद्वाराहर्षोयोजनाविशेष चानवेश्यमाणः यथागतमभ्यानि इति गौरिव चारो गोचर इति स्वपदिरपते ।
तथा गवेषणेति च यथा शक्यं स्तनमारपरिपूर्णे येन केनचित् स्नेहेन अक्षयं च कृत्वा अमिडदिगदेशां-
तर यमिगुपनयति तथा मुनिरपि गुणरत्नभरितानंततृणशकटीमनश्चभिधापुरभ्रम्रभ्रणेन अभिप्रेतसमाधिपत्तनं
प्राप्त्यर्थं स्वधमभ्रगमिति च नामकं । यथा भांडागारे समुत्थितमनत्रं अनुचिना अनुचिना वा यारिणा नामयनि
गृही तथा यनिरपि उदराग्निप्रसगनमिति च निरुपने । दातु जनवापया विना कृत्वा मुनिर्धमवदाहरतीति
भ्रमराहार इत्यपि परिभाष्यते । येन केनचित्प्रवारेण स्वधमगुणपददुद्गमत्तमनगारः प्रपति स्वादुनेतरेण
येन स्वधमगुणमिति च निरुप्यते । प्रतिष्ठाननुद्विरर. सयत. नगरोममिषणपनिष्टीवनमुष्टे चारप्रप-
पाने देहसंयोगे च त्रिदिगदेशकालो जंतुपरोधमेतरेण प्रपतेते । संयमेन शयनासनशुद्धिरणे खी-

क्षुद्रचौरपानाह्वयशौडशाकुनिक्तादिपापजननासा वज्र्यां शृंगारविहारभूयणोऽजलप्रेषण्याक्रांटाभिरामगांत-
वृत्त्यवादित्राकुलशालादयश्च परिहर्तव्याः अमृत्रिमगिरिगुहातफोटरादयः कृत्रिमाश्व शून्यागारादयो मुक्त-
मोचितानासाः अनात्मोदेशनिवर्तिताः निरारंभाः सेव्याः । वाक्यशुद्धिः पृथिवीकायिकारमादिप्रेरणरहिता-
परुपनिष्ठुरादिपरपीडाकरप्रयोगनिरुत्सका व्रतशालदेशनादिप्रधानफला हितमितमधुरमनोहरा सयतस्य योग्या
तदधिष्ठाना हि सर्वसपदः ॥

तपो वक्ष्यमाणभेदं ॥ १७ ॥ कर्मक्षयार्थं तप्यत इति तपः, तदुत्तरत्र वक्ष्यमाण द्वादश
विकल्पं अवसेय ।

परिग्रहनिवृत्तिसत्यागः ॥ १८ ॥ परिग्रहस्य चेतनाचेतनलक्षणस्य निवृत्तिसत्याग इति निर्द्धार्यते ।

अभ्यन्तरतपोविशेषोत्तमर्गग्रहणात्सिद्धिरितिचेन्न तस्यान्वर्थत्वात् ॥ १९ ॥ स्यान्मत वक्ष्यते
तपोऽभ्यन्तर षड्विंश तत्रोत्सर्गलक्षणेन तपसा ग्रहणमस्य सिद्धमित्यनर्थकं त्यागग्रहणमिति तन्न । किं कारणं ?
तस्यान्वर्थत्वात् । तद्धि नियतकाल सर्वोत्सर्गलक्षण । अयं पुनस्त्याग , यथाशक्ति अनियतकालः क्रियते
इत्यस्ति भेदः ।

शौचत्रचनात्मिद्धिरिति चेन्न तत्रासत्यपि गर्द्धोत्पत्तेः ॥ २० ॥ अथ मत व्याख्यातं
शौचं तत्रास्यातर्भात् त्यागग्रहणमनर्थकमिति ? तन्न किं कारणं ? तत्रासत्यपि गर्द्धोत्पत्तेः असान्निहिते प-
रिग्रहे कर्मोदयनशात् गर्द्धोत्पत्ते तन्निवृत्त्यर्थं शौचमुक्तं । त्यागः पुनः सान्निहितस्यापायः दान वा स्वयोग्य,
अथवा सयतस्य योग्य ज्ञानादिदान त्याग इत्युच्यते ।

ममेदमित्यभिसंधिनिवृत्तिराकिंचन्यं ॥ २१ ॥ उपात्तेषु अपि शरीरादिषु सस्कारापोहाय ममे-
दमित्याभिसंधिनिवृत्तिराकिंचन्यमित्याख्याते । नास्य किंचनास्ति इत्यकिंचन तस्य भावः कर्म चाकिंचन्य ।

अनुभूतांगनास्मरणतरूयाश्रवणस्त्रीसंशक्तशयनासनादिवर्जनाद्ब्रह्मचर्यं ॥ २२ ॥
मयानुभूतांगना कलागुणविशारदा इति स्मरण तरूयाश्रवण रतिपरिमलादिवासितस्त्रीसंशक्तशयनासनमि-
श्रवणमादिवर्जनात् परिपूर्णब्रह्मचर्यमवतिष्ठते ।

स्वातंत्र्यार्थं गुरौ ब्रह्मणि चर्यमिति वा ॥ २३ ॥ अथवा ब्रह्म गुरुस्तस्मिन्शरणे तदनुविधान-
धर्मत्वात्तत्र्यप्रतिपत्त्यर्थं ब्रह्मचर्यमित्याचर्यते ।

अन्वर्थेत्तन्नाप्रतिपादनार्थत्वाद्वा पौनरुक्त्यं ॥ २४ ॥ अथवा सर्वेषामेव परिहारः । ययपि
गुप्तिसमित्यादिष्वतर्भूताः केचन इहोपादिश्यते तथापि तेषां संवरणधारणसामर्थ्याद्धर्म इत्येषा सज्ञा अन्व-
र्थेति प्रतिपादनार्थं पुनर्यचनमिति नास्ति पौनरुक्त्यं ।

तद्भावनाप्रवणत्वाद्वा सप्तप्रकारप्रतिक्रमणवत् ॥ २५ ॥ अपवा ऐर्ष्यापथिकरात्रिदिवीयपाक्षि-
फचातुर्मासिकसात्सरस्रिकोत्तमस्थानीकलक्षण सप्तप्रकारप्रतिक्रमण गुप्त्यादिप्रतिष्ठानार्थं भाव्यते । तथो-
त्तमक्षमादिदशविधधर्मभावना गुप्त्यादिपरिपालनार्थेवेति तत्रातर्भूतानामपि पृथगुपदेशो युक्तः ।

उत्तमविशेषणं दृष्टप्रयोजनपरिवर्जनार्थं ॥ २६ ॥ यत्किंचिद्दृष्ट प्रयोजनमनुद्दिश्य क्रियमाणानि
क्षमादीनि संवरणकारणानि प्रवृत्तौ तस्य विशेषस्य प्रतिपत्त्यर्थमुत्तमविशेषणमुपादीयते । उत्तमक्षमा उत्तम-
मार्दवमित्यादि । कथं पुनरेषा संवरहेतुत्वमिति चेदत्रोच्यते ।

सर्वेषां स्वगुणप्रतिपक्षदोषभावनात् संवरहेतुत्वं ॥ २७ ॥ सर्वेषामेवैषो उत्तमक्षमादीनां स्व-
गुणस्य प्रतिपक्षदोषस्य भावनात् संवरहेतुत्वमवसेय । तद्यथा—उत्तमक्षमायास्तत्त्वत्—व्रतशालपरिरक्षण-
मिहामुत्र च द्रु खानभिष्यगं सर्वस्य जगत सम्मानसत्कारभावपरिपङ्क्त्यादिगुण तत्प्रतिपक्षस्य क्रोधस्य
धर्माधिक्यमोक्षप्राणनाशन दोष इति विचित्य क्षामितव्यं । किंच—

क्रोधनिमित्तस्य स्वात्मभावानुचितनात् ॥ २८ ॥ परै प्रयुक्तस्य क्रोधनिमित्तस्य आमनि भावचितन तानाद्विद्यते मध्येते दोषा । किमत्रासौ मिथ्या ब्रवीतीति क्षमितव्यमभावचितनादपि नैते मयि विद्यते दोषा अज्ञानादसौ ब्रवीति इति क्षमा कार्या । अपि च वात्सल्यभावचितन परोक्षप्रत्यक्षाक्रोशताडनमारणधर्मभ्रशानानामुत्तरोत्तरक्षार्थं । तद्यथा—परोक्षमाक्रोशति बाले क्षमितव्य एव स्वभावा हि बाला भवति दिष्ट्या च मा पराक्षमाक्रोशति न प्रत्यक्षमेतदपि विद्यते बालेष्विति लाभ एव मतव्य । प्रत्यक्षमाक्रोशति योद्धव्य नियत एतत् बालेषु दिष्ट्या च मा प्रत्यक्षमाक्रोशति न ताडयति, एतदपि नियते बालेष्विति लाभ एव मतव्य । ताडयत्यपि च मर्षितव्य दिष्ट्या च मा ताडयति न प्राणैर्वियोजयति इत्येतदपि विद्यते बालेष्विति लाभ एव मतव्य । प्राणैर्वियोजयत्यपि तितिक्षा कर्त्तव्या दिष्ट्या च मा प्राणैर्वियोजयति न धर्माद्भयति इति । किंचायत् ममैनापराधे यस्सुराचारित तमहहुष्कर्म तत्कलमिदमाक्रोशश्चननादि निमित्तमात्र पराश्रेति सहितव्यं । मार्दवोपेत गुरोऽनुगृह्णति साधन साधु-मन्यते ततश्च सम्पन्नानादीना पात्रीभवति । तत स्वर्गापिर्गफलावाप्ति । मतिमत्त्वेन मनसि व्रतशीलानि नाव-तिष्ठते । साधनश्चैन परित्यजति च । तन्मूला सर्वा निपद । ऋद्धद्वयमधिससति गुणा मायाचार नाश्र-यतऽगर्हिता च गतिर्भवति । शुच्याचारमिहापि सम्मानयति, सर्वे विश्वभादयश्च गुणा तमधितिष्ठति, लोभ-भावनाक्राता हृदये नावकाश लभते गुणा , इह चामुञ्च वृत्तियै व्यसनमसावश्नुते, सत्यवाचि प्रतिष्ठिता-सर्वा गुणसपद । अनृतभाषिण वधोपि अवमन्यते, मित्राणि च परित्यजति, जिह्वाउद्वेदनसर्वस्वहरणादि व्यसनभागपि भवति, सयमे ह्यामहित तमनुतिष्ठन्निहैय पूज्यते परत्र किमस्ति वाच्य असयत प्राणय-विषयपरागेषु नित्यप्रवृत्तकर्माशुभ सचिचनुते तपः स्वार्थसाधन तत एव ऋद्धय सजायते । तपस्विभिरभ्यु-षितान्येव क्षत्राणि लोके तीर्थमुपगतानि तद्यस्य न विद्यते स तृणाहृष्टुर्लक्ष्यते मुचति त सर्वे गुणा , नासौ मुचति ससार, उपधित्याग पुरुषहित यतो यत परिग्रहादपेत ततस्ततोस्य खेदो व्यपगता भवति निरवद्ये मन प्रणिधान पुण्यविधान परिग्रहाशा बलवती सर्वदोषप्रसवयानि न तस्या उपधिभि-रुत्तिरस्ति सलिलैरिव सलिलनिधेरिह बडवाया अपि च क पूरयति तु पूरमाशागतं दिनेदिने यत्रास्तमस्त-माधेयमाधारत्वाय कल्पते । शरीरादिषु निर्ममव परमनिवृत्तिमान्प्रोति । शरीरादिषु कृताभिध्वगस्य सर्वे कालमभिध्वग एव ससारे, ब्रह्मचर्यमनुपालयत हिंसादयो दोषा न स्पृशति । नि याभिरतगुरुकुलावासमधि-विसति गुणसपद । वरांगनाविलासविधिमविषयीकृत पापैरपि त्रिषयीक्रियत । अजितैर्द्रियता हि लोके प्राणिनाशभ्रात्री येवमुत्तमक्षमादिषु तप्रतिपक्षेषु च गुणदोषविचारपूर्विकयां क्रोधादिनिवृत्तौ सत्यां तन्निबधन-कर्माश्रवाभावात् महान् सवरो भवति ।

व्यक्तिचचनभेदात् निर्देशवैलक्षण्यमिति चे-न सर्वेषां धर्मभावाव्यतिरेकस्यैकत्वादाविष्ट-लिंगत्वाच्च ॥ २९ ॥ स्थानमत यथा शुक्लं पदं शुक्ला शार्टी शुक्ल वस्त्र शुक्लै कण्ठौ शुक्ला कण्ठा इति सामानाधिकरण्ये व्यक्तिचचनयोरभेदो दृश्यते नच तथेहाभेद ततो निर्देशो निलक्षण इति । तन्न किं कारणं सर्वेषां धर्मभावाव्यतिरेकस्यैकत्वात् सर्वेषूत्तमक्षमादिषु सारणश्रणो धर्मभाव अस्ति सच एक तस्य विवक्षितत्वात् एकवचननिर्देश । आविष्टलिंगश्च धर्मशब्द नान्यसत्रवे स्वलिंग जहाति । आह क्रोधाद्यनुत्पत्ति क्षमादिनिशप्यनैकाकालनादियुक्त तत्र कस्मात् क्षमादीनयमवल्लवते नायथा वर्तते इत्युच्यते यस्मात्तप्तायस्तिष्ठन्तु क्षमादिपरिणतेना महितैपिणा क्तव्या ।

अनित्याशरणसंसारैकत्वान्यत्याशुच्यासवसंवरनिर्जरा

लोकवोधिदुर्लभधर्मस्वाख्यातत्वानुचितनमनुपेक्षाः ॥ ७ ॥

उपात्तानुपात्तद्रव्यसयोगव्यभिचारस्वभावोऽनित्यत्व ॥ १ ॥ आत्मना रागादिपरिणा-मत्पना कर्मनैककर्मभावेन गृहीतानि उपात्तानि पुद्गलद्रव्याणि अनुपात्तानि परमाण्वादीनि तेषां द्रव्यात्मना नित्यत्व पर्यात्मना सततं अनुपरतभेदसर्गवृत्तिनादनित्यं । इमानि शरीरैर्द्रियविषयोपभोगद्रव्याणि

समुदयरूपाणि जलबुद्बुद्बुदनगरि गतिस्वभावाणि गर्भादिषु अवस्थाविशेषेषु सहोपलभ्यमानसयोगविपर्य-
याणि मोहादृत्नाज्ञो निरपता मयते न किञ्चित्सत्सार समुदित ध्रुमरित आमना ज्ञानदर्शनोपयोगसमाभा-
दन्यदिति चिंतनमनिस्पृहानुप्रेक्षा एव ह्यस्य चिंतयतस्तपु अभिप्यगभावात् भुक्ताञ्जितगधमाख्यादिषु इव
वियोगकालपि विनिपातो नापद्यते ।

क्षुधितव्याप्राभिद्रुतमृगशाववज्जंतोर्जरामृत्युरुजांतके परित्राणाभावो शरणं ॥ २ ॥
शरणं द्विविध लौकिक लोकोत्तर च । तत्प्रत्येक त्रिधा जीवजीवमिश्रकमेदात् तत्र राजा देवता
लौकिक जीवशरण, दुर्गादिक लौकिकमजीवशरण । ग्रामनगरादि मिश्रक । पच गुरवो लोकोत्तर जीव
शरण, तत्प्रतिनिवाद्यजीवशरण, सधर्मोपकरणसाधुगर्भो मिश्रकशरण । तत्र यथा मृगशावस्य एकाते
बलवता क्षुधितेन आमिपैपिणा व्याघ्रेणाभिद्रुतस्य न किञ्चित् शरणमस्ति तथा जन्मजरामृत्युव्याधि
प्रियविप्रयागाप्रियसयोगेऽस्तितालाभदारिद्र्यदैर्मनस्यादिसमुत्थितेन दुःखेनाभिभूतस्य जतो शरण न
निश्चत, परिपुष्टमपि शरीर भोजन प्रति सहायि भवति न व्यसनोपनिपाते । यत्नेन सचिंता अपि
न भ्रातारमनुगच्छति सविभक्तमुखदुःखा सुहृदापि न मरणकाल परित्रापते । वधय समुदिताश्च
रजा परीत न परियाति अस्ति चेत् मुचरितो धर्मो व्यसनमहार्णव तरणोपायो भवति । मृत्युना नीयमानस्य
सहस्रनयनादयोपि न शरण तस्माद्भवव्यसनसकटे धर्म एव शरण । सुहृदर्थोपि अनपायी नान्यत्किञ्चिच्छ
रणमिति भावनमशरणानुप्रेक्षा । एव ह्यस्याप्यनस्यत नित्यमशरणोऽस्माति श्रुशमुद्धिप्रस्य सासारिकेषु भावेषु
ममवविगमो भवति । भगवदहर्हृत्सर्वज्ञप्रतीते एव वचसि प्रतिपन्नो भवेत् ॥

द्रव्यादिनिमित्ता आत्मनो भवांतरावाप्तिः संसारः ॥ ३- ॥ चतुर्विधाभावस्था

संसार असंसार नोसंसार तत्रितयव्यपायश्चेति । तत्र संसारश्चतसृषु गतिषु नानायेतिनिकल्पासु परि-
भ्रमण, अनागतिसंसार शिवपदपरमाद्युत्सुखप्रतिष्ठा, नोसंसार सयोगकोरलिन चतुर्गतिभ्रमणाभावात्
असंसार प्राप्यभावाच्च ईपसंसार नासंसार इति । अयोगकवलिन तत्रितयव्यपाय, तत्र भ्रमणाभा
वात् सयोगकोरलिवत् । प्रदेशपरिस्पदविगमात् असंसारवाप्यभावाच्च । दहपरिस्पदाभावेपि देहिन सतत प्रदे-
शचलनमस्ति तत सदा संसार एव । सिद्धानामयोगकवलिना च नास्ति प्रदेशचलन इतरेषा त्रिधासीयत् ।
स पुन संसार कचिदनादिनिधन अभ्योपेक्षया, भव्यसामा वार्षणया च कचिन् अनादिरुच्छेदवान्,
भ्यविशेषोपेक्षया सादि सनिधन । नोसंसार अनिधन सादिसंसार तत्रितयव्यपायोऽतर्मुहूतकाल । तत्र
द्रव्यनिमित्त संसारश्चतुर्विध कर्मनोकर्मवस्तुविषयाश्रयभेदात् । तत्र क्षेत्रहेतुको द्विविध एतत्क्षेत्रपरक्षत्रविक-
ल्पात् । लोकाकाशतुल्यप्रदशस्यात्मन कर्मोदयशान सहस्रानुसर्पणधर्मण हीनाधिकप्रदेशपरिणामावगा-
हित स्वक्षेत्रसंसार समूर्तनगर्भोपपादज मनस्योनिविकल्पव्यालवन परिक्षेत्रसंसार । कालो द्विविध
परमार्थरूपो व्यवहाररूपश्चेति तयोर्लक्षण प्राग्व्याख्यात । तत्र परमार्थकालवर्तितपरिस्पदेतरपरिणाम
विकल्प तूर्तकालोपपदशौपचारिककालप्रयवृत्ति कालसंसार । भवनिमित्त संसार द्वात्रिंश-
द्विध पृथिव्यतजायुकायिका प्रत्येक चतुर्विधा सूत्रमादरपर्याप्तकापर्याप्तकमेदात् । वनस्पतिक-
यिका इथा प्रत्येकशरीरा साधारणाश्चेति । प्रत्येकशरीरा इथा पर्याप्तकापर्याप्तकमेदात् । साधा
रणशरीराश्चतुर्विध सूत्रमादरपर्याप्तकापर्याप्तकविकल्पान् विबलेन्द्रिया प्रत्येक द्विधा पर्याप्तकापर्याप्तक
निकल्पात् पचैन्द्रियाश्चतुर्विध सहायसहिपर्याप्तकापर्याप्तकापक्षयेति । भावनिमित्त संसार इथा स्वभा
वपरभावात् स्वभावा मिथ्यादर्शनादि परभावो ज्ञानावरणादि कर्मरसादि एतमेतस्मिन्नवनकानवकुयो-
निकुलकाटिनदुःशतसहस्रसकटे संसारे परिभ्रमन् जीव कर्मयत्रप्रेरित पिता पितामहो भूत्वा भ्राता पुत्र
पौत्रश्च भवति माता भूत्वा भगिनी भार्या दुहिता च भजति किं बहुना स्वयमात्मन पुत्रो भवतीत्येवमादि
संसारस्वभावचितन संसारानुप्रेक्षा । एव ह्यस्य भावयत संसारदुःखमयादुद्धिप्रस्य ततो निर्वेदो भवति
निर्विण्णश्च संसारप्रहरणाय प्रतिपद्यते ।

जन्मजरामरणावृत्तिमहादुःखानुभवं प्रति सहायानपेक्षत्वमेकत्वं ॥ ४ ॥ एकत्वमन-
कत्वमित्येतदुभय द्रव्यक्षेत्रकालभावाविकल्प । तत्र द्रव्यैकत्व जीवादिव्य-यतमद्रव्यविषयत्वेनाऽभेदकल्पन ।
क्षेत्रैकत्व परमाण्ववगाहप्रदेश । कालैकरमभेद समयः । भावैकत्व मोक्षमार्गः । तथानेकत्वमपि भेदविषय
नहि किञ्चिदेकमेव निश्चितमस्ति अनेकमन वा । एकमपि सामान्यापणया विशेषार्पणया । अनेकमपि तत्र परि-
प्राप्तवाह्याभ्यतरापथित्यागस्य सम्पन्नानादेकरानिश्चयमास्कदत । यथाख्यातचरित्रैकवृत्ति मोक्षमार्गो भावैकर
तत्प्राप्तये एक एवाह न कश्चि-मे स्वजन । परजनो वा व्याधिजरामरणादीनि दुःखानि परिहरति । वधुमि-
त्राणि स्मशान नातिवर्तते । धर्म एव मे सहायः सदानपायीति चित्तनमेकत्वानुप्रेक्षा । एव ह्यस्य भावयतः
स्वजनयु प्रीत्यनुभवो न भवति परजनेषु च द्वेषानुभवो नैव जायते ततो निस्तगतामभ्युपगतो
मोक्षाय एव घटते ।

शरीराव्यतिरेको लक्षणभेदादन्यत्वं ॥ ५ ॥ अन्यस्व चतुर्धा व्यवतिष्ठते नामस्थापनाद्रव्यभा-
वालवनेन आत्मा जीव इति नामभेदः, काष्ठप्रतिमेति स्थापनाभेदः, जीवद्रव्यमर्जाद्रव्यमिति द्रव्यभेद, एक-
स्मिन्नपि द्रव्ये बालो युवा मनुष्यो देव इति भावभेद । तत्र वधं प्रत्येकस्वे सत्यपि लक्षणभेदादन्यत्वं
तत कुशलपुरुषप्रयोगसन्निधौ शरीरादन्यत्वं । तद्रव्यतिरेकण आत्मनो ज्ञानादिभिरनतैरहेयैरवस्थान मुक्त-
रन्यत्वं शिवपदमिति चोच्यते । तदवाप्तये वैद्विषिक शरीरमतीन्द्रियोह, अह्न शरीर शोह, अनित्य शरीर
निस्त्योह, आद्यतवञ्छरीरमनाद्यतोह, बहूनि मे शरीरशतसहस्राणि अतीतानि ससारे परिभ्रमत स एवाह
अन्यस्तेभ्यः इत्येव शरीरादन्यत्वं मे किमग पुनर्वाह्यम् । परिग्रहेभ्य इति चित्तनं अन्यत्वानुप्रेक्षा । एव
ह्यस्य मनस्समादधानस्य शरीरादिषु स्पृहा नोपपद्यते ततश्च श्रेयसि वर्तते ।

शरीरस्याशुचराशुभकारणत्वादिभिरशुचित्वं ॥६॥ शुचिव द्विविधं लौकिकं लोकोत्तर चेति ।
तत्रामन प्रक्षालितकर्ममलकलकस्य स्वात्मन्यवस्थान लोकोत्तर शुचित्व तत्साधन सम्यग्दर्शनादि तद्वत्तश्च सा-
धव तद्दधिष्ठानानि निर्माणभूम्यादीनि यत्राप्युपायवाञ्छुचि-व्यपदेशमर्हति । लौकिक शुचित्व अष्टविध-का-
लाग्निभस्ममृत्तिज्ञागोमयसलिलज्जाननिर्निश्चितरसत्वभेदात् । तदिद शरीर शुचीकर्तुं नाल कुन * अत्यताशु-
चित्वात् । शरीरमिदमाशुचराशुभकारणादिभिरशुचि लक्ष्यते । तद्यथा-आय तावत्कारण शरीरस्य शुक्र शो-
णित च तदुभयमत्यताशुचि । उत्तरकारणमाहारपरिणामादिकवलाहारा हि भ्रस्तमात्रः श्लेष्माशय प्राप्य
श्लेष्मणा द्रवीकृत अधिकमशुचि भवति, तत. पित्त शय प्राप्य पच्यमान आप्लीकृत. अशुचिरेव
भवति, पक्वा वाताशयमवाप्य वायुना विभज्यमानः खलरसभावेन भिद्यते खलभागा मूत्रपुराणादिमलविका-
रेण विविच्यत । रसभाग. शोणितमासमदग्जाशुकभावेन परिणमत । सर्वेषां चैषां अशुचीना भाजन
शरीरमश्रकरन्त् अशुच्यप्रतीकार खल्विद शरीर स्नानानुलेपनभूप्रवर्षवासासमाख्यादिभिरप्यसम्पन्नशुचि-
मपहर्तुं अगारदश्रितमपि द्रव्यमाश्वेनात्मभाजमापादयतीति जलादीनामशुचिहेतुत्व । सम्यग्दर्शनादि पुन-
र्भाव्यमान जीवस्याव्यतिकीं शुद्धिमाविर्भावयतीति तत्त्वतो भावनमशुचित्वानुप्रेक्षा । एव ह्यस्य सस्मरतः
शरीरनिर्वेदो भवति निर्दिष्णश्च जन्मोदधिवरणाय चित्त समाधत्ते ।

आस्रवसंवरनिर्जराग्रहणमनर्थकमुक्तत्वादिति चेन्न तद्गुणदोषान्वेषणपरत्वात् ॥ ७ ॥
स्वान्तमास्रवसंवरनिर्जरा वर्णिताः अतस्तासांमिह पुनर्ग्रहणमनर्थकामिति तन्न । किं कारण * तद्गुणदोषा-
न्वेषणपरत्वात् । आस्रवदोषानुचिन्तनमुद्देशार्थमास्रवोपाक्षेप । आस्रवा हि इहामुत्र चापायप्रसक्ता । महानदी
स्रोतोवेगतीक्ष्णाः इन्द्रियादयः । तद्यथा-प्रभूतयनकोशोदकप्रमादावगाहनादिगुणसपन्नसहचारिण. मदांथा व-
अन्तोवारणा हरितवधकीषु स्पर्शेन्द्रियप्रसक्तचित्ता. मनुष्याविधेयतामुपगत्य वधवधनवाहनाकुशलाडनपा-
र्षणवातादिजनित त्वाद्ब्रह्ममनुभवति नित्यमेव च स्वयूथस्य स्वच्छदप्रविचारमुखस्य च वनवासस्यानुस्मरतो
वहात खेदमवाप्नुवति । तथैव च जिह्वेन्द्रियविषयलोला. मृतहस्तिशरीरस्यस्रोतोवेगावगाहिधावसन्त् व्यसन-

मुपनिपतति । घूर्णोदियनशगतत्वात् औषधमधुलम्पन्नगमद्विनिपातमिच्छति । चक्षुरिन्द्रियविपर्ययकृताश्च दीपाळाकनलाळपतगम्द् व्यसनप्रतापाभिमुखा भवति । श्रोत्रोदयावपपसगाकृष्टमनसोपि गीतध्वनिनिपग-
निसृष्टतृणप्रसनहरिणशत् अनर्थोन्मुखा भवति । परत्र च नानाजातिषु उद्बुद्धिषु खप्रञ्चालितानु पर्यटति ।
इत्येवमाद्य स्रमदोषदर्शनमास्रवानुप्रेक्षा । एव ह्यस्य चित्तयत् क्षमादिधमश्रयस्त्रबुद्धिर्न प्रच्यवने । सर्व
एते आस्रबदोषा कूर्मससृतात्मनो न भवति यथा महार्णव नावा विवरपिधानेऽसति क्रमाश्रितजळ-
विल्लवे सति तदाश्रयाणा विनाशोवश्यमानी, छिद्रपिधाने च निरुपद्रवमभिलषितदेशातरप्रापण । तथा-

कर्मगम्द्धारसवरणे सति नास्ति श्रेयःप्रतिबध इति संवरणगुणानुचितनं संव-
रानुप्रेक्षा ॥ ८ ॥ एव ह्यस्य चित्तयत् सवरे निरयोयुक्तता भवति ।

निर्जरा वेदनाविपाक इत्युक्तं ॥ ९ ॥ सा द्वेषा अबुद्धिपूर्वा कुशलमूला चेति । तत्र नरकादिषु
कर्मफलविपाकजा अबुद्धिपूर्वा साऽनुशालानुबधा । परीपहजये कृत कुशलमूला सा शुभानुवधा च । इत्येव
निर्जराया गुणदोषभासना निर्जरानुप्रेक्षा । एव ह्यस्यानुस्मरत कर्मनिर्जरायै वृत्तिर्भवति ।

लोकसंस्थानादिविधिर्व्याख्यातः ॥ १० ॥ समतादनतस्यालोकाकाशस्य बहुमध्यदेशभाविनो-
लोकस्य संस्थानादिविधिर्व्याख्यातः । तत्संभावानुचितन लोकानुप्रेक्षा । एव ह्यस्याप्यवस्यतः तत्त्वज्ञानादि-
विशुद्धिर्भवति ।

रत्नत्रयस्वभावादिलाभस्य कृच्छ्रात्प्रतिपात्तिः बोधिदुर्लभत्वं ॥ ११ ॥ उक्तच—
एगणिगोदसरीरे जीवा दन्वप्पमाणदो दिट्ठा ।

सिद्धे हि अणतगुणा सव्वेण वितीदकालेण ॥ १ ॥

इत्यागमप्रामाण्यादेकस्मिन्निगोतशरारे जीवा मिद्धानामनतगुणा । एव सर्वलोको निरतर निचितः
स्थावरेतस्तत्र त्रसताबालिका समुद्रे पतिता यन्नसिक्ताकणिनेव दुर्लभा । तत्र च विकलेद्रियाणा भूयिष्ठत्वात्
पचेंद्रियता गुणेषु कृतज्ञतैव कृच्छ्रलम्बा । तत्र च तिर्यक्षु पशुमृगपक्षिसरीसृपादिषु बहुषु सन्तु मनुष्यभावश्च-
तुष्यथे रत्नराशिरिव दुरासदः, तत्प्रथये पुनस्तदुपपत्तिर्दग्धतरुपुद्गलतद्गात्रापत्तिवत् दुर्लभा, तस्याभे च कुदशा-
ना हिताहितविचारणाविरहितपशुसमानमानवाकार्णाना बहुतरात् मुदरा पापाणेषु मणिरिवानुलभ । लभ्यपि
सुदंशे मुकुले जन्म कृच्छ्रलम्ब्यते, पापकर्मजीमुकुलाकुलत्वात् लाकस्य । कुले हि जातिः प्रायेण शीलविनया-
चारसपत्तिकरी भवति । सत्यामपि कुलसपदि दीर्घायुरिन्द्रियबलरूपनारोगत्वादीनि दुर्लभानि । सर्वेष्वपि तेषु
लब्धेषु सद्धर्मप्रातिलाभो यदि न स्यात् व्यर्थ जन्म बदनमिव दष्टिविकल, तमेव कृच्छ्रलम्ब्य धर्ममराप्य विपय-
सुखे रजनं मस्यार्थं चदनदहनमिव विकल । विरक्तनिपत्यमुखस्य तपोभासनाधर्मप्रभासनामुत्तमरणादिलक्षण
समाधिर्दुरापा तस्मिन् सति बोधिलाभ फलान् भवतीति चिन्तन बोधिदुर्लभतरानुप्रेक्षा । एव ह्यस्य
भावयत् बोधिं प्राप्य प्रमादो न कदाचिदपि भवति ।

जीवस्थानगुणस्थानानां गत्यादिषु मार्गगालक्षणो धर्मःस्वाख्यातः ॥१२॥ उक्तानि जीव-
स्थानानि गुणस्थानानि च तेषा गत्यादिषु मार्गगालक्षणो स्वतःपरिचरणालक्षणो धर्म जिनशामने स्वाख्यात
अत्राह—गत्यादय इत्युच्यते के पुनर्गत्यादय इयत्राच्यत गतीन्द्रियकाययोगवेदकपायज्ञानसंयमदर्शनलेश्या-
भ्यवसम्पन्नसञ्ज्ञाहारकषु मार्गणा । गम्यत इति गति सा द्वेषा कर्मोदयकृता क्षायिकी चेति । कर्मोदय-
कृता चतुर्विधा व्याख्याता—नरकगति तिर्यगगति मनुष्यगतिः । देवगतिश्चेति । क्षायिकी मोक्षगति ।
इद्रस्य लिंगमिद्रेण सृष्टमिति वा इन्द्रिय तद्द्रव्यभासमदेन द्विविध सत् पचथा वर्णित एतौन्द्रियद्वौन्द्रियत्रौन्द्रिय
चतुरिन्द्रियपचेंद्रियभेदन तत्कर्मकृत, अतीन्द्रियत्वादात्मन क्षायिक । आमप्रवृत्तुपचरितपुद्गलपिंड कायः
त सवधिजीव पद्भिध पृथिवीकायिकः अकायिक तेजस्कायिक वायुवायिकः मनस्यतिकायिक प्रस-
कायिकश्चेति । त्रसस्थानरनामकर्मनिशेषोदयापादिता एते भावाः । नाननर्मस्वतोच्छेदादकाया सिद्धाः ।

धीर्यांतरायक्षयोपशमलब्धमृत्तिरीर्यलब्धियोग । तद्वत् आमनो मनोवाक्कायवर्गणालंबन प्रदेशपरिस्पद उपयोगा योग । स पचदशप्रकार चत्वारो मनायागा चत्वारो वाग्यागा सप्त काययोगाश्चेति । योगमव धाभाव आत्मन क्षायिक । तत्र सत्यमनोयोग मृपामनोयोग सत्यमृपामनायोग असत्यमृपामनोयोगक्षति चतुर्विधा मनायोग । म्त्ववतयोग मृपावाग्योग सत्यमृपावाग्योग असत्यमृपावाग्योगश्चेति चतुर्विधो वाग्या ग । औदारिककाययोग औदारिकमिश्रकाययोग वैक्रियिककाययोग वैक्रियिकमिश्रकाययोग आहारकका ययोग आहारकमिश्रकाययोग कार्मणकाययोगश्चेति सप्तविध काययोग । आत्मप्रवृत्तिसमोहोत्पादो वद स नाकप्रायत्रिंशत्पादनमित्त त्रिविध स्त्रीपद पुत्रेदो नपुंसकत्रेदश्चेति । आमनि औपशमिक क्षायिक चापि गतउदर । चरित्रपरिणामकपणात् कपाय स चतुर्विध क्रोधमानमायालेभलक्षणो व्याख्यात । अकपायत्व मामनश्चौपशमिक क्षायिक वा । तत्कार्यात्रबाधो ज्ञान तत्तत्रविधमुद्दिष्ट । मित्र्यादशनोदयापादितकाष्ठ प्यमज्ञान त्रिविध । व्रतसमितिकपायदंडेद्विधधारणानुवतननिग्रहयागजयलक्षण सयम पचविधा वक्ष्यते । सथम सयमासयमश्वाक्तौ स च सर्वश्चारित्रमाहस्पोदयोपशमात् क्षयापशमात् क्षयाच्च भवति, तरारिणामत्र परिहित सिद्धव क्षायिक । दर्शनानरणक्षयक्षयोपशमाभिभूतवृत्तिरालोचन दशन तच्चतुर्विधमुपदिष्ट चक्षुर- चक्षुरवधिकेनलदर्शनभेदात् । कपायस्थलेप्रकर्षाप्ररूपयुक्ता योगवृत्तिलेखा सा पञ्चविधा कृष्णनीलकपो ततत्र पद्मशुक्लविकल्पात् । शरीरनामादयापादिता द्रव्यलेश्या । अलक्ष्यव क्षायिक । निर्वाणपुरस्कृतो भव्य तद्विपरीतोऽभ्य तदुभय पारिणामिक । विरहितभ्य वामभ्यत्रिकल्पो मुक्त । तत्त्वार्थ अज्ञानलक्षण सम्यक्त्वमुक्त दर्शनमोहस्पोपशमात् क्षयोपशमात् क्षयाच्च भवति । सासादनसम्यक्त्व अत्र तानुपधिकपायोदयाद्भवतीत्यौदायिक, सम्यक्त्वमिथ्याव क्षायोपशमिक, मिथ्यावमौदयिक । शिक्षाक्रियाला पप्राही सङ्गी तद्विपरीतोऽसङ्गी । तत्र सञ्चिव क्षायोपशमिक, असञ्चित्तमौदयिक । तदुभयाभाव क्षायिक । उपभोगशरीरप्रायोग्यपुद्गलग्रहणमाहारक । तत्राहार शरीरनामादयात् विग्रहगतिनामोदयाभावाच्च भवति । अनाहार शरीरनामत्रयोदयाभावात् विग्रहगतिनामोदयाच्च भवति । तान्येतानि चतुर्दशमार्गस्थाणानि तेषु जीवस्थानानां सत्ता विचिन्त्यते । तियग्गतौ चतुर्दशापि जीवस्थानानि सति । इतरासु तिस्रु द्वे द्व पर्याप्तकार्यात्कभेदात् । एकैन्द्रियेषु चचारि जीवस्थानानि । त्रिकुलैन्द्रियेषु द्वे द्वे, पंचैन्द्रियेषु चचार, पृथिव्येजोगायुःकायिकेषु प्रत्यक चत्वारि, वनस्पतिकायिकेषु षट् प्रत्यकायिकेषु दश, मनोयोगे एक, जी वस्थान मञ्जिपयाप्तक, वाग्योग पच जावस्थानानि द्वित्रिचतुरिन्द्रियपर्याप्तकसह्यसञ्ज्ञिपर्याप्तकनामानि, काय योगे चतुर्दश सति । स्त्रीपदपुत्रेदयो प्रत्यक चचारि जीवस्थानानि असञ्ज्ञिसञ्ज्ञिपयाप्तकापयाप्तकाख्यानि । नपुंसकत्रेदे चतुर्दशापि सति । अत्रेदे एक जीवस्थान सञ्ज्ञिपयाप्तकसङ्ग । चतुर्धरि कपायषु चतुर्दशापि जीवस्थानानि सति । अकपाये एकमेव सञ्ज्ञिपर्याप्तकाख्य । मत्तज्ञानश्रुताज्ञानयोश्चतुर्दशापि सति । निभ- गमन पर्यपज्ञानन्यारेकमेव जीवस्थान सञ्ज्ञिपर्याप्तकारय । मतिश्रुताभधिशान्तेषु द्वे जीवस्थान सञ्ज्ञिपर्याप्तकापयाप्त कारये, कनलज्ञाने एकमेव जावस्थान सञ्ज्ञिपर्याप्तकारय । सामायिच्छदोपस्थापनपरिहारनिशुद्धिसूक्ष्मसापराय यथाप्यातसयमासयमषु एकमेव जीवस्थान सञ्ज्ञिपयाप्तकनामक । असयमे चतुर्दशापि सति । अचक्षुर्दर्शने चतुर्दशापि जावस्थानानि सति । चक्षुर्दर्शने त्रीणि जावस्थानानि चतुरिन्द्रियस ह्यसञ्ज्ञिपर्याप्तकार्यानि । तेषामेवाऽपर्याप्तका लम्बौ सति न निवृत्तौ । अत्रधिदर्शने द्व जीवस्थाने सञ्ज्ञिपर्याप्तकापर्याप्तकसङ्गे । केवलदर्शन सोपर्याप्तकारय । आद्यासु तिस्रु लेश्यासु चतुर्दशापि जीवस्थानानि सति । तेज पद्मशुक् लदस्यासु द्व जीवस्थान सञ्ज्ञिपयाप्तकापर्याप्तकनामनी । अलेश्यत्व एक जीवस्थान सञ्ज्ञिपर्याप्तकाख्य । भव्येषु अत्रभव्यषु चतुर्दशापि जीवस्थानानि सति । औपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकसम्यक्त्वसासादनसम्यक्त्वषु जीवस्थाने सञ्ज्ञिपर्याप्तकापर्याप्तकसङ्ग । सम्यक्त्वमिथ्यात्वे एकमेव सञ्ज्ञिपर्याप्तकारय । मिथ्यात्व चतुर्द शापि सति । सञ्ज्ञेषु द्वे जीवस्थान पर्याप्तकापर्याप्तकनामनी । असञ्ज्ञेषु द्वादशागशिक्षाणि । सत्यसञ्ज्ञित्वाऽभा वे एक जीवस्थानमपर्याप्तकारय । कर्मोदयापेक्षयाहारे चतुर्दशापि सति । अनाहार सप्ताऽपर्याप्तकरथा-

स्वाद्यात् इति पुत्रसंग इति चेन्न प्रादिदृष्टेः ॥ १३ ॥ स्थानत मुना योगे अहंकारे
युचा भवितव्यमिति तन्न किं कारण-प्रादिदृष्टेः । सोभन आक्यातः स्वाद्यात् इति प्रादिदृष्ट्या वृत्तिर्भवति ।

अनुमत्ता इति भावसाधनत्वे बहुवचनविरोधः ॥ १४ ॥ अप्यनुप्रेक्षाशब्दो यदि भावसा-
धनः, बहुवचने नोपपद्यते तस्यैकत्वान् ।

कर्मसाधनत्वे साधानाधिकार्याभावः ॥ १५ ॥ स्थान कर्मसाधनत्वं एवमपि गुणते बहुव-
चने साधानाधिकार्येण तु नोपपद्यते अन्वा अनुप्रेक्षा अन्वदनुचितनमिति । अथानुचितनमेवानुप्रेक्षा एव-
मापि द्विगवचनभेदवितोः ।

न वा ऊदभिहितस्य द्रव्यवज्रात्वात् ॥ १६ ॥ नैव दोषः । किं कारणं ! ऊदभिहितस्य द्रव्यवज्रा-
त्वात् । ऊदभिहितो नासौ हि द्रव्यवज्रात् तत्र यथा पाकः पाको पाक इति तथाऽनुप्रेक्षाशब्दनेरात् भारव-
भेदे निश्चिते बहुवचन-न्यायपत्त ।

निदमेव तावद्वक्तव्य किमर्थमेते सङ्घते ? किमेवा पारिभाषिकी सङ्घा उतान्वर्या ? इत्यब्रुव्यते—

मार्गाच्यवननिर्जरार्थं परिपोढव्याः परीपहाः ॥ ८ ॥

परीपहाऽमहत्वादन्यसंज्ञा ॥१॥ सङ्घा च नाम यतो न लघीयसी । कुत एतत् ? लघ्वर्थं सङ्घाकरणमिति तत्र महत्याः सङ्घायाः करणे एतत्प्रयोजनमन्यसंज्ञाः परीपहा इति यावत् । यथा विज्ञापते तद्विभाव्यते ।

मकरणात् संवरणमार्गप्रतिपत्तिः ॥ २ ॥ संवरो हि प्रकृत. अतस्तदभिसवधानोक्षपदप्रापक-संवरमार्गप्रतिपत्तिरिह वेदितव्याः ।

तदच्यवनार्थो निर्जरार्थश्च परीपहजयः ॥ ३ ॥ कर्मागमद्वाराणि सवृण्वतां जैनेद्रान्मार्गाग्मा-भ्योऽप्यहोति पूर्वमेव परीपहान् विजयंते जितपरीपहाः सत तैरनभिभूयमानाः प्रधानसवरमाश्रित्याऽशक्ति-वचनक्षपकश्रेण्यारोहणसामर्थ्यं प्रतिपद्याभिन्नोऽसाहाः सकलसापारायिकप्रव्वसनशक्तयो ज्ञानध्यानपरशुभिः छिन्नमूलानि कर्माणि विधूय प्रस्फोटितपक्षरेणवद्भ्यः पतत्रिणः ऊर्ध्वं व्रजति इत्येवमर्थं परिपोढव्याः परी-पहाः । “सोढ” इति पत्वाप्रतिषेधः । यद्येवमुच्यतां के परीपहा. ? कियतो वेत्यतद्दमाह—

क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकनाग्न्यारतिस्त्रीचर्यानिपद्याशय्याक्रोशवध-याचनालाभरोगतृणस्पर्शमलसत्कारपुरस्कारप्रज्ञाज्ञानादर्शनानि ॥ ९ ॥

क्षुधादयो द्वाविंशतिः परीपहाः ॥ १ ॥ त एते बाह्याभ्यंत्तरद्रव्यपारिणामाः शारीरमानसप्रकृष्ट-पीडाहेतवः क्षुधादयो द्वाविंशतिः परीपहा प्रत्येतव्याः । तद्विजये विदुषा सयतेन मोक्षार्थिना प्रतिपन्नः कार्यः । तथा—

प्रकृष्टक्षुदग्निप्रज्वलने धृत्यंभसोपशमः क्षुज्जयः ॥ २ ॥ निवृत्तसर्वसंस्कारविशेषस्य शरीरमात्रोपकरणसं-तुष्टस्य तपःसयमविलोप परिहरतः कृतकारितानुमतसकल्पितोद्दिष्टक्लिष्टकपागतप्रत्यात्तपूर्वकर्मपश्चात्कर्मदश-विधदोषप्रमुक्तैपणस्य देशकालजनपदव्यवस्थापेक्षस्यानशानाच्चरोगतप स्वाध्यायश्रमवेलातिक्रमावमौदर्या-सद्वेदोदयादिभ्यः नानाहारैरंभनापरमे जठराग्निदाहिनी मारुता खेळिताग्निशिखेय समताच्छरीरिन्द्रियद्वयसक्षोभ-करी क्षुधात्पचते तस्या प्रतीकार अकाले सयमतिरोधिभिर्वा द्रव्यै स्वयमपुर्तोन्येन क्रियमाणमसेव-मानस्य मनसा वानभिसदधतः, दुस्तेरय वेदना महाश्च कालो दीर्घा हे तिविपाद अनापयमानस्य त्वग-स्थिसिरावतानमात्रकलेरस्यापि सतः आवश्यकक्रियादिषु नित्योद्यतस्य क्षुद्रज्ञाप्रसातनर्थकारकवचनस्थम-नुष्यपजरगततिर्यक्प्राणिनः क्षुद्भ्यर्दितान् परतत्रानपेक्षमाणस्य ज्ञानिनो धृत्यभसा सयमकुभधारितेन क्षुदाग्निं शमयतः तच्छुतपीडा प्रत्यगणयन् क्षुज्जय इत्युच्यते ।

चदन्योदीरणोद्देतूपनिपाते तद्दशाप्राप्तिः पिपासासहनं ॥ ३ ॥ ज्ञानावगाहनपरिपेकव्यागि-नः पतत्रिवदधुवासनास्थस्थालिलवर्णास्त्रिगुरुक्षुभिरुद्धाहारैस्त्वाम्नातपित्तज्वरानशानादिभिरुदीर्णां शरीर-न्द्रियोन्माधिनीं पिपासां प्रत्यनाद्रियमाणप्रतीकारमनसः निदाद्ये पटुतपनकिरणसतापिते अटव्यामासने-ष्वपि हृदेषु अष्कायिकजीवपरिहाश्च्यया जलमनादधानस्य सलिलसेकविनेकम्लाना लतेन ग्लानिमुपगतां गात्रपट्टिमरगणय्य तप परिपालनपरस्य भिक्षाकालेपि इगिताकारादिभिः योग्यमपि पानमचोदयतः धैर्य-कुंभावधारितशैलमुगधिप्रज्ञातोयैन विध्यापयतः तृष्णाग्निशिखा संयमपरत्वं पिपासासहनमित्यवसीयते ।

पृथग्वचनमेकाध्यादिति चेन्न सामर्थ्यभेदात् ॥ ४ ॥ स्यादेतत् क्षुत्पिपासयोः पृथग्वचन-मनर्थकं कुत एकार्थ्यादिति ? तत्र किं कारणं ? सामर्थ्यभेदात् । अन्याद्धि क्षुधः सामर्थ्यमन्यात्पिपासायाः ।

अभ्यवहारसामान्यादिति चेन्नाधिकरणभेदात् ॥ ५ ॥ स्यान्मत अभ्यवहारसामान्यात् एका

धर्मिति ! तदयुक्तं कुतः अधिकरणभेदात् । अन्यद्धि क्षुधः प्रतीकाराधिकरणं अन्यत्पिपासायाः ।

शैत्यहेतुसन्निधाने तत्प्रतीकारानभिधायान् संयमपरिपाठनं श्रुतस्यमा ॥६॥ परिवक्तवा-
ससः पक्षिचदनपथारितालयस्य शरीरमात्राधिकरणस्य शिशिरवसंतजलदागमादिवनवृक्षमूलपथिगुहादिषु
पतितप्रायैःशतानुवारलभ्यतिकराशिशिरपवनभ्यासहतमूर्तेः तत्प्रतिक्रियासमर्थद्रव्यांतराग्न्यायनाभिसधा-
नान् नारकदुःसहशीतवेदानुस्मरणात् तत्प्रतीकारचिकीर्षया परमार्थविशेषभयात् विद्यामत्रौपधर्ण-
वल्कलत्वकृत्पाजिनादिसंबंधाद्यात्तत्तमनसः परकीयमेव देहे मन्यमानस्य घृतिविशेषप्रवणस्य गर्भगा-
रेषु भूप्रवेकप्रकरप्ररूपितप्रदीपप्रभवेषु वरांगनानवयौवनौष्णघनस्तननितवभुजातरतर्जितज्ञीतेषु निवासं
सुरतसुखरसाकरमनुभूतमसास्वावबोधोदादस्मरतः विषादयिरहितस्य संयमपरिपाठनं शीतक्षमेति भाष्यते ।

दाहप्रतीकारकांक्षाभावाच्चारित्ररक्षणमुष्णसहनं ॥ ७ ॥ प्रैभ्येण पटीयसा भास्करकिरणसमूहेन
संतापितशरीरस्य तृष्णानशनपित्तरोगधर्मश्रमप्रादुर्भूतोष्णस्य स्वेदशोषदाहाम्यदितस्य जलमधनजलजगा-
हनालेनपरिपेकाद्राचनीतलनीलोत्पलरुदलीपत्रोक्षेपमाकृतजलतूळिकाचंदनचद्रगादकमलकल्हारादिपूर्वाभु-
तशीतलद्रव्यप्रार्थनापेतचेतसः उष्णवेदना अतितीव्रा बहुरुच्यः परवशादद्याता इदं पुनस्तपो मम कर्मक्षय-
कारणमिति तद्विरोधिनां क्रियां प्रत्यनादराच्चारित्ररक्षणमुष्णसहनमिति समाध्यायते ।

दंशमशकादिबाधासहनमपतीकारं ॥ ८ ॥ प्रत्याख्यातशरीराच्छादनस्य कचिदपि अप्रतिबद्धा-
वसतः परकृतायतनगुहागह्वरादिषु रात्रौ दिवा वा दंशमशकमक्षिकापिकणुकपुत्तिकायूकमरुणकौटथि-
पीलिक्लाद्यधिकदिभिः तांशुणप्रतिमेष्यमाणस्यातितीव्रवेदनोत्पादकैः अन्यधितमनसः स्वकर्मविपाकमनुचित
यतोविद्यामत्रौपथादिभिः तन्निवृत्तिं प्रति निरुमुक्तस्य आशरीरपतनादपि निश्चिन्तात्मनः परवत्प्रमर्दनं प्रति
प्रवर्तमानस्य मदाधगपसिधुरस्य स्थिजनभेरितविविधशस्त्रप्रतिघातादपराद्मुखस्य निःप्रस्यूहविजयोपल-
भनमिष कर्मागतपृतनापराभवं प्रत्यप्रयतनं दंशमशकादिबाधासहनमपतीकारमित्याख्यायते ।

दंशमशकमात्रसंग इतिचेन्नोपलक्षणार्थत्वात् ॥ ९ ॥ स्वान्तं दंशमशकस्यैव बाधाकारणस्य
मदणे प्राप्नोतीति ! तन्न किं कारणं उपलक्षणार्थत्वात् । दशनपरितापकारस्य सर्वस्यैवेदं उपलक्षणं । यथा
काकेश्यो रक्षतां सर्पिरित्युपपातकोपलक्षणं ।

यथेवमन्यतरग्रहणे ॥ १० ॥ यथेवमन्यतरग्रहणमेव कर्तव्यं ?

अन्यतरोपादाने स्वरूपग्रहणवसंगात् ॥ ११ ॥ द्वितीयरचनमुपलक्षणं संपद्यते ।

जातरूपधारणं नाम्न्यं ॥ १२ ॥ गुणितमिन्द्रियोधिपरिवहनिगुणितरक्षणप्रदचर्गमप्रार्थिकमो-
क्षसाधनचारित्रानुष्ठानं यथाजातरूपं अन्तर्गतमात्रिकारं मिथ्यादर्शनाविद्येश्चिद्विष्ट परममाशस्य नाम्न्यम-
भ्युपगतस्य स्वीरूपाणि नित्यानुचिरीभस्मकुण्डलभवेन पदपतो वैराग्यभावनादकणमनोपिद्विषयाऽसमा-
नितमनुप्याःस्य नाम्न्यशोषामस्यसंकेतारोपहजपसिद्धिरिति जातरूपधारणं उत्तमं धेयःप्रतिकारण-
मिमुष्यते । इतरं पुनर्मनोविक्रियां नितोन्मनमर्थास्तपूर्वकां सगविच्छति निर्गूह्यगमाः कीर्णानकलकधीय-
राचारणानिष्ठं अतऽसत्तारणार्थम । तन्न कर्मसंरक्षणकारणं ।

संयमे रतिभावाद्दरनिपरिपाजनयः ॥ १३ ॥ संयतस्य शुभाद्यभाषासंपरारिष्येणैद्रियदुर्ब-
ल्यत्रतरिपाठनभारोत्तरसंशयमलदंशभाषावस्तुनभिरसंयतनपतल यद्युभीमदुर्गनियते रतिहास्ता-
दिभिर्भृति प्रादुर्भवतां पृतिविशेषानिगरपतः धवनरतिभावनार्द्रियदुर्बलरतिविधाहारसंबन्ध विपाककटुंति
चितपतः रतिकरिषाधानाशरीरपीडनइत्यर्थे निधीयते ।

सर्वेषामविधारणत्वात् पूषणरविग्रहणानर्पणमिति येन शुभायमानेपि मोहोदयाद्य-

त्पञ्चते ॥ १४ ॥ स्यादेतन् क्षुधादीनां सर्वेषा अरतिहेतुत्वात् पृथगरतिप्रहणं अनर्थकमिति ! तन्न किं कारण । क्षुधाद्यभावेपि मोहोदयात्तद्वृत्तेः । मोहोदयाकुलितचतसो हि क्षुधादिवेदनाभावेपि सयमऽरतिरूपजायते ।

वरांगनारूपदर्शनस्पर्शनादिविनिवृत्तिः स्त्रीपरीपहजयः ॥ १५ ॥ एकांते आरामभवनादिप्रदेशं रागद्वेषयौवनदर्परूपमदविभ्रमोन्मादमल्पानांवेशादिभिः प्रमदासु बाधमानासु तदक्षिन्वन्नभ्रविकारश्रृंगारकोरविहारविहासलीलात्रिजृम्भकटाक्षविक्षेपसुकुमारस्निग्धमृदुपीनोन्नतस्तनकलशानितातताम्रांदरपृथुजघनरूपगुणभरणगंधवस्त्रमास्यादिप्रतिनिगृहीतमनोप्लुतेर्दर्शनस्पर्शनाभिलाषानिरुसुकस्य स्निग्धमृदुविहासकुमाराभिधानतत्रीशमित्रातिमधुरगीतश्रवणनिमित्तादरश्रोत्रस्य ससारणंन्यसनपातालात्रगाढदुःखरौद्रार्तकुटिलध्यायिनः छेणानर्थविनिवृत्तिः स्त्रीपरीपहजय इति कथ्यते । अन्यवादिपरिकूलिता देवताविशेषाः ब्रह्मादयः तिलोत्तमादेवगणिकारूपसंदर्शनलोडलोचनविकाराः स्त्रीपरीपहपक्रान्त्रोद्धर्तुमात्मान समर्थाः ।

ब्रज्यादोपनिग्रहश्चर्याविजयः ॥ १६ ॥ दीर्घकालम्यस्तगुरुकुलब्रह्मचर्यस्याधिगतवधमोक्षपदार्थतत्त्वस्य कृपापनिग्रहप्रस्य भावनार्पितमतेः सयमायतनभाक्तेहोर्दोशातरातिथेः गुरुणाम्यनुज्ञातस्य नानाजनपदव्याहाराव्यहाराभिज्ञस्य प्राप्ते एकरात्र नगरे पंचरात्र प्रकर्षेणावस्थातव्यमित्येव सयतस्य वायोरिव निःसगतामुपगतस्य देशकालप्रमाणोपेतमध्वगमनमनुभवतः क्लेशक्षमस्य भीमाटवीप्रदेशेषु निर्भयत्वात् सिंहस्य सहायकृत्यमनपेक्षमाणस्य पुरुषकर्कशकटकदिव्यधनजातपादखेदस्यापि सतः पूर्वोचितयानवाहनादिगमनमस्मरतः सम्यग्ब्रज्यादोष परिहरतः चर्यापरीपहजयो वेदितव्यः ।

सकल्पितासनाद्विचलनं निपद्यातिविक्षा ॥ १७ ॥ स्मशानोद्यानशून्यायतनगिरिगुहागङ्गरादियु अनम्यस्तपूर्वेषु त्रिदिनसयमक्रियस्य धैर्यसहायस्योस्ताह्वतो निपद्यामधिरूढस्य प्रादुर्भूतोपसर्गरोगविकारस्यापि सतः तत्प्रदेशाद्विचलतः मन्त्रविचालक्षणप्रतीकाराननपेक्षमाणस्य धुद्रजतुप्रायविषयदेशाश्रयात्काष्ठोपलवन्निश्चलस्यानुभूतमृदुकुप्यास्तरणादिसर्शसुखमविगणयतः प्राणिपीडापरिहारोयतस्य ज्ञानव्यानसाधनार्थानधियः सकल्पितवीरासनाकुण्डिकासनादिरतेरापनदोषत्रयान्निपद्यातिविशेषाख्यायते ।

आगमोदितशयनात् अप्रच्यवः शय्यासहन ॥ १८ ॥ स्वाध्यायध्यानाध्वनपरिखेदितस्य मौहर्तिकीं खरविषमप्रचुरशर्करारूपालशकटातिशोताष्णेषु भूमिप्रदेशेषु निद्रामनुभवतः यथाकृतैकपार्श्वद्वयायतादिशायिनः सजातत्रायाविशेषस्य सयमार्थमस्यंदमानस्यानुतिष्ठतः व्यतरादिभिर्वा धिचरस्यमानस्य पलायन प्रति निरुसुकस्य मरणभयनिर्दिशकस्य निपतितदारुव्यपगतामुवचापरिवर्तमानस्य द्वीपशार्दूलमहोरगादिदुष्टसत्प्रचरितोऽय प्रदेशोऽचिरादतो निर्गमनं श्रेयः, कदा तु रात्रीर्विसतीति विपादमनादधानस्य सुखप्राप्ताव्यपरितुष्यतः पूर्वानुभूतनवनीतमृदुशयनरतिमनुस्मरत सम्यगागमोदितशयनादप्रच्यवः शय्यासहनमिति प्रत्यतव्यम् ।

अनिष्टवचनसहनमाक्रोशपरीपहजयः ॥ १९ ॥ तीप्रमोहापिष्टमिथ्यादृष्ट्यार्थेच्छेच्छम्वलपापाचारमत्तादृशकितप्रयुक्तमाशब्दधिक्कारपरुषान्ज्ञानाक्रोशादीन्, कर्णगिरेरे चरणात्, हृदयश्लोद्गावकान्, क्रोधाञ्ज्वलनशिखाप्रवर्धनकरानप्रियान्, शृण्वतोऽपि दृढमनसः, भस्मसात्कर्तुमपि समर्थस्य परमार्थान्गाहसचेतसः, शब्दमात्रश्रानिणेतदर्थविक्षणायानवृत्तव्यापारस्य, स्वकृताशुभकर्मोदयो ममैव यतोऽमीनां मा प्रति द्वेष इत्येवमादिभिरुपायैरनिष्टवचनसहनमाक्रोशपरीपहजय इति निर्णयते ।

मारकेष्वमर्षापोहभावनं वधमर्षणं ॥ २० ॥ मामोद्यानाटवीनगरेषु नक्त दिवा चैकाकिनो निरावरणमूर्तेः समतात्पर्यद्विधौराक्षसन्लेच्छशवरपरुषत्रधिरपूर्वापकारिद्विपत्परतिगिभिराहितक्रोधिस्ताडनाकर्षणवचनशब्दाभिधातादिभिर्मार्थमाणस्याप्यनुपन्नरैरस्यानश्यप्रपातुकमेवेद शरीर कुशलद्वारेणानेनपनीपते न मम व्रतशीलभायनाश्रसनमिति भावशुद्धस्य दह्यमानस्यापि सुगधमुत्सृजतश्चंदनस्यैव शुभपरि-

णामस्य स्वकर्मनिर्जराभिःसदधानस्य दृढमते. क्षमौपधिवलस्य मारकेषु मुद्दस्त्रिवाभार्पापोहभावन वधमर्ष-
णमित्याम्नायते ।

प्राणाल्येष्व्याहारादिषु दीनाभिधाननिवृत्तिर्याचनाविजयः ॥ २१ ॥ क्षुधाध्वपरिभ्र-
मतपोरोगादिभिः प्रच्यावतरीर्यस्य, शुष्कपादपस्थेव निराद्र्मूर्च्छेन्नतास्थिज्जायुजालस्य निम्नाक्षिपुटपरि-
शुष्काधराष्टक्षामपाडुकपोलस्य, चर्मवत्सकुचितागोपागत्वचः, शिथिलजानुगुल्फकटिवाहुयत्रस्य, देश-
कालक्रमोपपन्नकल्पादायिनः, वाचयमस्य मौनिसमस्य वा शरीरसदर्शनमात्रव्यापारस्य, उज्जितमदस्य
प्रज्ञाख्यापनमनसः प्राणाल्येष्व्याहारवसातेभेषजानि दीनाभिधानमुखवैगण्यागसंज्ञादिभिरवाचमानस्य
रत्नवणिजो मणिसदर्शनमिव स्वशरीरप्रकाशनमकृपणं मन्यमानस्य वदमानं प्रति स्वकरविकसनमिव
पाणिपुटधारणमदीनमिति, गणयतः याचनसहनमवसीयते । अद्यत्वे पुनः कालदेवादीनानापयाखडि-
वहुले जगत्समागंङ्घैरनात्मविद्भिर्याचनमनुष्ठीयते ।

अलाभेऽपि लाभवत्सतुष्टस्यालाभविजयः ॥ २२ ॥ वायुरदनेकदेशचारिणः अप्रकाशित-
वीर्यस्याभ्युपगतैककालभोजनस्य सकृन्मूर्त्तिसदर्शनत्रतकालस्य देहीति असम्बन्धप्रयोगादुपरतस्या-
नुपात्तविग्रहप्रतिक्रियस्याद्येदं श्वेदमिति व्यपेतसकल्पस्य एकस्मिन् ग्रामे अलञ्च्वा प्रामातरान्वेषण-
निरुत्सुकस्य पाणिपुटमात्रप्राप्त्यर्थ, बहुषु दिवसेषु बहुषु च गृहेषु भिक्षामनवाप्याम्बसङ्क्षिप्येततः नाप
दाता तत्रान्वोस्तौति व्यपगतपरीक्षस्य लाभादप्यलाभो मे परमं तपः इति सतुष्टस्यालाभविजयोवसेयः ।

नानाव्याधिप्रतीकारानपेक्षत्वं रोगसहनं ॥ २३ ॥ दुःखादिकरणमशुचिभाजन जीर्ण
वस्त्रवपरिहेय । पित्तमारुत्तकफसन्निपातनिमित्तानेकामयवेदनाभ्यर्दितमन्वदीयमिव विग्रहं मन्यमानस्य
उपेक्षिकव्याप्रयुत्येथिकिस्ताव्यावृत्तचेष्टस्य शरीरयात्राप्रसिद्धये प्रणालेपनवयद्योक्तमाहारमाचरतः । जलौ-
पधिप्राप्त्याद्यनेकतपोविशेषाद्वियोगे सरयपि शरीरनिःस्पृहत्वात्प्रतीकारानपेक्षिणः पूर्वकृतपापकर्मणः फल-
मिदमनेनोपायेनामृतीभयामीति चिन्तयतो रोगसहन संपद्यते ।

तृणादिनिमिच्चेदनायां मनसोऽप्रणिधानं तृणस्पर्शजयः ॥ २४ ॥ यथाभिनिर्वृत्ताधिकर-
णशायिनः शुष्कतृणपत्रभूमिकटुऋफटऋशिशतलादिषु प्रासुकेश्वसकृतेषु व्याधिमार्गगमनशीतोष्ण-
जनितश्रमविनोदार्थं शय्या निषशां वा भजमानस्य तृणादिवाधितमूर्त्तेश्वपन्नरुडुविकारस्य दुःखमनि-
चिन्तयतः तृणादिस्पर्शवाधान्शोकतत्त्वात्तृणस्पर्शसहनमवगतव्यम् ॥

स्वपरमलापचपोपचयसंरुत्वाभावोधारणम् ॥ २५ ॥ जन्तुपीडापरिहारायाऽस्नानप्रतिष्ठ-
स्य, स्वेदपक्वदिग्धसर्वांगस्य, सिष्मरुद्धद्ददीर्णकायस्य, (?) नखरोमरमश्रुकेसविकृतसहजवाद्यमलसंपर्ककार-
णानेकत्वे निराकारस्य स्वगतमलापचये परमलापचये वा प्रणिहितमनसः कर्ममलापकापनोदायिषोद्यतस्य
पूर्वानुभूतस्नानानुलेपनादिस्मरणपरास्मुत्तचित्तनृत्तेर्मलधारणमाह्वयते ।

केशलेचने तत्संस्काराकरणे वा महत्स्वेदसहनोपसंस्नानमिति चेन्न मलपरीषद्वा-
रोपात् ॥ २६ ॥ स्यादेतत्केशलेचने तत्संस्काराकरणे वा महान् खेदः सजायते । तत्सहनमपरमुप-
संख्यातव्यामिति तन्न किं कारणं ? मलपरीषद्वाः रोधत् । मलसामान्यसंभ्रं हि तदतर्भवति ।

मानापमानयोस्तुल्यमनसः सत्कारपुरस्कारानभिलाषः ॥ २७ ॥ चिरापिनव्रह्मचर्यस्य,
महातपास्त्रिनः, स्वपरसमयनिधयस्त्रस्य, हितोपदेशपरस्य, तयामार्गकुशलस्य, बहुधः सः परवादिनिजयिनः,
प्रणामभाक्तियध्रमासनप्रदानादीनि मे न कश्चित्करोतीत्येवमत्रिचिन्तयतः, मानापमानयोस्तुल्यमनसः
सत्कारपुरस्कारार्थैकाग्रस्य श्रेयोप्यायिनः, सत्कारपुरस्कारपरीषद्वायो वेदितव्यः । सत्कारः पूजाप्रशसा-
न्धकः । पुरस्कारो नाम किंवाःभदिष्वमनः करणमामत्रण वा ।

प्रज्ञोपकार्यावच्छेपनिरासः प्रज्ञाविजयः ॥ २८ ॥ अगपूर्वप्रकीर्णकविशारदस्य, क्लृप्तप्र-
थार्थावधारिणः, अनुवादिनस्त्रिकालविपर्याथविदः, शब्दध्यायाद्यागमनिपुणस्य मम पुरस्तादितरे भास्करप्र-
भाभिभूतोद्योतखद्योतवत् नितरामयभासते इति विज्ञानमदनिरासः प्रज्ञापरीपहजयः प्रत्येतव्यः ।

अज्ञानावमानज्ञानाभिष्ठापसहनमज्ञानपरीपहजयः ॥ २९ ॥ अज्ञोऽयं किञ्चिदपि वेत्ति
पशुसम इत्येवमायाधिकेपवचनं सहमानस्याप्ययनार्थग्रहणपराभिभवदिष्पत्तकुद्वेधिरप्रव्रजितस्य विवि-
धतपोविशेषमरानांतमूर्खैः सकलसामर्थ्याप्रमत्तस्य, विनिवृत्तानिष्टमनोवाक्कायचेष्टस्याद्यापि मे ज्ञानातिशयो
नोरयत् इत्यनभिसदधतः अज्ञानपरीपहजयोऽवगतव्यः ।

प्रव्रज्याद्यनर्थकत्वासमाधानमदर्शनसहनं ॥ ३० ॥ संयमप्रधानस्य दुःखकरतेपोनुष्ठापिनः परम
वैराग्यभावनाशुद्धहृदयस्य विदितसकलपदार्थतत्त्वस्याऽर्हादायतनसाधुधर्मपूजकस्य चिरतनस्य अद्यापि मे
ज्ञानातिशयो नोत्पद्यते महोपवासायनुष्ठापिनां प्रातिहार्यविशेषाः प्रादुरभून्निति प्रज्ञापमात्रमिदमनर्थक्यं
प्रव्रज्या, विरूढ व्रतपालनमित्येवमसमादधानस्य, दर्शनशुद्धियोगाददर्शनपरीपहसहनमवसातव्यम् । एवं परी-
पहान्, असंकल्पेपरित्यांसहमानस्यासङ्गिचेतसः रागादिपरिणामास्त्रबाभावात्महान्सवरो भवति ।

श्रद्धानालोचनग्रहणमविशेषादिति चेन्नाव्यभिचारदर्शनार्थत्वात् ॥ ३१ ॥ स्यादेतच्छ्रद्धान-
नमालोचनमिति द्विविधं दर्शनं तस्याविशेषेण ग्रहणमिह प्राप्नोति, कुतः ? अविशेषात् । न हि किञ्चिद्विशेष-
खिगमिहाश्रितमस्तीति तन्न । किं कारणं ? अव्यभिचारदर्शनार्थत्वात् । मयादिज्ञानपचकाव्यभिचारिश्रद्धानं
दर्शनं । आलोचनस्य श्रुतमनःपर्यययोः प्रवृत्तेरतोऽस्याव्यभिचारिणः श्रद्धानस्य ग्रहणमिहोपपद्यते ।

मनोरथकल्पनामात्रमिति चेन्न वक्ष्यमाणकारणसामर्थ्यात् ॥ ३२ ॥ स्यादेतच्छ्रद्धानद-
र्शनमग्रहणमिदमिति, स्वमनोरथपरिकल्पनामात्रमिति तन्न किं कारणं ? वक्ष्यमाणकारणसामर्थ्यात् ।
वक्ष्यते हि कारणं “दर्शनमोहातराययोरदर्शनालाभाविति” ।

अवध्यादिदर्शनपरीपहोपसंख्यानमिति चेन्नावधिज्ञानाद्यभावे सहचरितदर्शनाभावाद्-
ज्ञानपरीपहावरोधात् ॥ ३३ ॥ स्यान्मतमवध्यादिदर्शनोपेता सुष्ठु पश्यति नास्य किञ्चिदतिशयवद-
स्ति दर्शनं, गुणप्रत्यय च तदित्युक्त आगमे नूनमस्मिस्तद्योग्या गुणा न संतीत्येवमादिवचनसहनमवध्या-
दिदर्शनपरीपहजयः तस्योपसंख्यानं कर्तव्यमिति ! तन्न किं कारणं ? अज्ञानपरीपहानरोधात् । तरुथमिति-
चेदुच्यते अवध्यादिज्ञानाभावे तःसहचरितदर्शनाभावः । आदित्यस्य प्रकाशाभावे प्रतापाभाववचसनाद-
ज्ञानपरीपहेऽवरोधात् । यद्येन श्रद्धानमपि दर्शनमपि ज्ञानाविनाभावीति प्रज्ञापरीपहे तस्यातर्भावः प्राप्नो-
तीति ! नैव दोषः प्रज्ञाया सस्यामपि क्वचित्तरार्थश्रद्धानाभावाद् व्यभिचारोपलब्धेः ।

आह उपपादित परीपहजयात्सवरो भवतीति । इदमुच्यता किमेते सर्वे सप्तारमहर्षिणादुचित्तीर्षतममुं
प्रवक्ष्यामन्युपगतमभिद्रवति उत कश्चित्प्रतिविशेष इत्यत्रोच्यते । अमी व्याख्यातलक्षणा क्षुधादयश्चारि-
त्रांतराणि प्रतिभाज्याः नियमेन पुनरनयोः प्रत्येतव्याः—

सूक्ष्मसांपरायच्छद्मस्थवीतरागयोश्चतुर्दश ॥ १० ॥

चतुर्दशवचनादन्याभावः ॥ १ ॥ चतुर्दशति वचनादन्येषा परीपहणामभावो वेदितव्यः ।
कुतः सख्याविशेषपरिग्रहस्य नियमार्थत्वात् । चतुर्दशैव नाम्ये इति ।

सूक्ष्मसांपरायेति नियमानुपपत्तिर्भोदयादिति चेन्न सन्मात्रत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मतं
गुण्यते वीतरागच्छद्मस्थे निरत्वशेषमोहनीयस्योपशमाक्षमाच्च तत्कृतवक्ष्यमाणपरीपहाष्टकाभावाच्चतुर्दश-
संख्यानियमः सूक्ष्मसांपराये तु मोहोदयसङ्गवाच्चतुर्दशीति नियमो नोपपद्यते इति । तन्न ! किं कारणं ?
तन्मात्रत्वात् । तन्न हि केवले लोभसञ्जलनकपायोदयः स चास्यंतसूक्ष्मस्ततो वीतरागच्छद्मस्थकल्पत्वाच्च-
तुर्दशेति नियमस्तत्रापि गुण्यते ।

तत एव परीपहाभाव इति चेन्न वाधाविशेषोपरमेऽपि तद्भावस्याविरध्यासितत्वात्स-
र्वार्थसिद्धस्य सप्तमीगमनसामर्थ्यवत् ॥ ३ ॥ अथ मत तत एव तयोः परीपहाभावः । कुत एव ?
मोहोदयान्मदोदयाभावात् । मदोदयाच्च यस्य हि क्षुधादिरेदनाप्रकर्षोदयस्तस्य तत्सहनात्परीपहज्यो
भवति न च मोहोदयवलाधानाभावे वेदनाप्रभवोऽस्ति तदभावात्सहनवचन भक्तिमात्रकृतमिति । तन्न ।
किं कारणं ? तद्भावस्याविरध्यासितत्वात् । यथा सर्वार्थसिद्धिदेवस्यानुपरतसद्वैयोदयप्रकर्षस्यापि सप्तम-
पृथिवीगमनसामर्थ्यं न हीयते तथा वीतरागउग्रस्थस्य कर्मोदयसद्भावकृतपरीपहव्यपदेशो युक्तिमत्ररति ।

आह यदि शरीरवत्यात्मनि परीपहसन्निधानं प्रतिज्ञायते । अथ भगवत्युत्पन्नकेवलज्ञाने कर्मचतुष्ट-
यफलानुभवनवशावर्तिनि कियंत उग्रनिपतलोऽश्रोच्यते, तस्मिन्पुनः—

एकादश जिने ॥ ११ ॥

कैश्चित्कल्प्यंत इति वाक्यशेषः ।

वेदनीयोदयभावात् क्षुधादिप्रमंग इति चेन्न घातिकर्मोदयसहायाभावात्तत्सामर्थ्य-
विरहात् ॥ १ ॥ स्या-मत घातिकर्मप्रश्रयान्निमत्तोपरमे सति नाग्यारतिस्त्रीनिपद्याक्रोशयाचनालाभ-
सत्कारपुस्कारप्रज्ञानदर्शनानि माभूवन् । अमी पुनर्वेदनीयाश्रयाः खलु परीपहाः प्राप्नुवति भगवति जिने
इति ? तन्न । किं कारणं ? घातिकर्मोदयसहायाभावात् तत्सामर्थ्यविरहात् । यथा विपद्रव्यं मन्वीपधि-
वलादुपश्रौणमारणशक्तिकमुपयुज्यमानं न मारणाय कल्प्यते तथा ध्यानानलनिर्दग्धघातिकर्मधनस्यानता-
प्रतिहतज्ञानादिचतुष्टयस्यांतरायाभावात्तन्निर्ंतरमुपचीयमानानुभुद्रुलसंततेर्वेदनीयाख्यं कर्म कदापि प्रक्षी-
णसहायवत् स्वयोग्यप्रयोजनोत्पादनं प्रत्यसमर्थमिति क्षुधाद्यभावः । तत्सद्भावोपचारादध्यानकल्पनत्वं ।
अथवा नाय वाक्यशेषः एकादश जिने कैश्चित्कल्प्यते इति, किं तर्हि ? एकादश संतीति । कथ उपचाराद्यथा-
निरवशेषनिरस्तज्ञानाररणे परिपूर्णज्ञाने एकाप्रचित्तानिरोधाभावेऽपि कर्मरजोभिभूतनफलसंभवात् ध्यानो-
पचारः । तथा क्षुधादिरेदनाभावात्परीपहाभावेऽपि वेदनीयकर्मोदयद्रव्यपरीपहसद्भावात् एकादश जिने
संतीति उपचारो युक्तः ।

आह यदि सूक्ष्मसांपरायादिषु व्यस्ताः परीपहा अथ समस्ता क्वेति ?—

वादरसांपराये सर्वे ॥ १२ ॥

वादरसांपरायाग्रहणात्प्रमत्तादिनिर्देशः ॥ १ ॥ वादरसांपराय इति नाय गुणस्थानविशेष-
परिग्रह किं तर्हि ? अर्थनिर्देशस्ततः प्रमत्तादीनां संयतानां सामान्यग्रहण । वादरः सांपरायो यस्य सोऽयं
वादरसांपराय इति ।

तत्र हि निमित्तविशेषस्यानुपक्षीणत्वात्सर्वे ॥ २ ॥ ज्ञानावरणादिनिमित्तविशेषो वक्ष्यते ।
तस्यानुपक्षीणत्वात्सर्वे समवति । कस्मिन्पुनश्चारित्रे सर्वेषां सभयः ?—

सामायिकछेदोपस्थापनापरिहारविशुद्धिसंप्रपेक्षु सर्वसंभवः ॥ ३ ॥ एतेषां त्रयाणां चा-
रित्राणामन्यतमे सर्वं क्षुधारीपहादयो द्रष्टव्याः ।

आह गृहीतमेतत्परावहणां ध्यानविशेषावधारणं, इदं तु न विप्रं, कस्याः प्रकृतेः कः कार्यं ?
इत्यत्रोच्यते—

ज्ञानावरणे प्रज्ञाज्ञाने ॥ १३ ॥

ज्ञानावरणे भ्रजानं न मज्जेति चेन्ना-पज्ञानावरणसद्भावे तद्भावात् ॥ १ ॥ स्यादेतत्तद्ज्ञान-
नावरणे सति अज्ञानमवशेषो भवति न प्रज्ञा ज्ञानस्वभावव्यापारमन इति ? तन्न । किं कारणं ? अन्यज्ञानार-
णसद्भावो तद्भावात् । प्रज्ञा हि ध्यायोपसामिन्नी अन्यस्मिन् ज्ञानारणे सति मद जनयति न सकलावरणव्यव इति

प्रज्ञाज्ञाने ज्ञानावरणे सति प्रादुःस्त इत्यभिसम्बन्धते ।

मोहोदयादिति चेन्न तद्भेदानां परिगणितत्वात् ॥ २ ॥ स्वान्तं मोहोदयादहं महाप्राज्ञो
नान्य इति मन्यते न ज्ञानावरणादिति । तत्र ! किं कारणं । तद्भेदानां परिगणितत्वात् । मोहभेदा हि
परिगणिता दर्शनचारित्र्यव्याघातहेतुभावेन सत्र नायमत्तर्भवति । चारित्र्यतोऽपि प्रज्ञापरीपहसद्वाच्यतो
ज्ञानावरण एवेति निश्चयः कर्तव्यः ।

आह ययनयोरेककर्महेतुत्वमात्मलाभेऽवसीयते । अदर्शनाद्यभयोः का हेतुरिति चेत्—

दर्शनमोहांतराययोरदर्शनालाभौ ॥ १४ ॥

विशिष्टकारणनिर्देशादवध्यादिदर्शनसंदेहाभावः ॥ १ ॥ दर्शनमोह इति विशिष्टमिह कारणं
निर्दिश्यते ततोऽवध्यादिदर्शनविषयः संदेहो न भवति ।

अंतराय इति सामान्यनिर्देशेऽपि सामाख्याद्विशेषसंप्रत्ययः ॥ २ ॥ यद्यप्ययमतराय इति
सामान्यनिर्देशः तथापि सामख्याद्विभांतेऽप्यविशेषसंप्रत्ययो भवति ।

आह यद्यद्ये मोहनीयभेदे सत्यदर्शनपरीपहो भवति । अथ द्वितीयस्मिन् केया जन्मैत्यत्रोच्यते—

चारित्र्यमोहे नाग्न्यारतिस्त्रीनिषद्याक्रोशयाचनासत्कारपुस्काराः ॥ १५ ॥

मोहोदयहेतुत्वं नाग्न्यादीना प्रतिपद्यामहे पुनरोदयादिनिमित्तत्वात् ।

निषद्यापरीपहस्य मोहोदयहेतुत्वं प्राणिपीडार्थत्वात् ॥ १ ॥ मोहोदये सति प्राणिपीडाप-
रिणामः संजायते तत्परिपाठनार्थत्वात् निषद्यापरीपहोदयहेतुरित्यवसीयते ।

आहाम्युपेयः कर्मप्रकृतिविशेषत्रय अर्था परीपहा उक्ता इति । अथानेकस्मिन् सति निमित्ते भवती-
त्यत्राभिधीयते—

वेदनीये शेषाः ॥ १६ ॥

उक्तादन्यनिर्देशः शेषा इति ॥ १ ॥ उक्ता प्रज्ञापरीपहादयः तेभ्योऽन्ये शेषा इति निर्दि-
श्यते । के पुनस्ते ! श्रुतीपासाशतोष्णदक्षमशकचर्याश्रयान्भरोगतृणशर्शमलपरीपहाः ।

निमित्तात्कर्मसंयोग इति चेन्न तद्योगाभावात् ॥ २ ॥ स्वान्तं यथा चर्मणि द्वीपिनं हति
निमित्तात्कर्मयोग इति प्रिकृतिविशेषविधानं यथा वेदनीये इत्येवमादिनिर्देशो भवतीति । तत्र ! किं कारणं ?
तद्योगाभावात् । कर्मसंयोगे हि तद्विभक्तिविधानं । न चार कर्मसंयोगोस्तीति तदभावात् । कथं तर्हि निर्देशः ?

सन्निर्देशस्तद्रूपलक्षणत्वात् ॥ ३ ॥ यथा गोपु दुग्धमानामु गतः । तदुग्धास्वागत इति निर्देशः ।
तथा वेदनाये सतीत्येवमादिः सन्निर्देशोऽस्येयः, कुतस्तद्रूपलक्षणत्वात् ।

आह व्याख्यातनिमित्तलक्षणविकल्पाः, प्रत्यात्म प्रादुर्भवतः, कति युगपदतिष्ठत इत्यत्रोच्यते—

एकादयो भाज्या युगपदेकस्मिन्नेकोनविंशतेः ॥ १७ ॥

आद्यभिविध्यर्थः ॥ १ ॥ आद्यमभिविध्यर्थो दृष्टव्यः । तेन एकात्रविंशतिरिति ऋचियुगपद्भ्रंती-
त्यवगम्यते । तत्कथमिति चेदुच्यते ।

शीतोष्णवृत्त्यानिषद्याचर्याणामसहभावादेकान्तविंशतिसंभवः ॥ २ ॥ शीतोष्णपरीप-
हयोरेकं, श्रुत्यानिषद्याचर्याणां चान्यतम एव भवति एतस्मिन्नास्मिन्, कुतः ? सहानवस्थानात् । तत्रप्राणा
मरणं युगपदेकान्तनीतरेण सन्नवादेकात्रविंशतितिरुल्लंघं मोक्षव्यः ।

प्रज्ञाज्ञानयोर्वैरोऽादन्यतराभावेऽष्टादशमसंग इति चेन्नापेक्षानो विरोदाभावात् ॥ ३ ॥

स्यान्मतं प्रजाज्ञाने अपि विरुद्धे तयोरन्यतराभावेऽष्टादशशब्दस्याप्रसंग इति । तन्न किं कारणं ? अपेक्षातो-
विरोधाभावात् । श्रुतज्ञानापेक्षया प्रजाप्रकर्षे सति अवध्याद्यभावापेक्षया अज्ञानोपपत्तेः ।

दंशमशकस्य युगपत्प्रवृत्तेरेकान्नविंशतिविकल्प इति चेन्न प्रकारार्थत्वान्मशकशब्दस्याऽऽऽ।
स्यादेतत्प्रजाज्ञानयोर्विरोधाद्युगपदसंभवे' दशमशकस्य युगपत्प्रवृत्तेरेकान्नविंशतिविकल्प इति । तन्न । किं
कारणं ? प्रकारार्थत्वान्मशकशब्दस्य एक एव ह्ययं परीपहः ।

दंशप्रहणात्तुल्यजातीयसंप्रत्यय इति चेन्न श्रुतिविरोधात् ॥ ५ ॥ अथ मतमेतदंशप्रहणा-
त्तुल्यजातीयसंप्रत्ययस्ततो मशकशब्दस्य न प्रकारार्थत्वमिति ? तन्न । किं कारणं ? श्रुतिविरोधात् । यच्छब्द
आह तन्न प्रमाणं न च दशशब्दः प्रकारमभिधत्ते ततोऽस्य विरोधः स्यात् ।

तुल्यमिति चेन्नान्यतरेण परीपहस्य निरूपितत्वात् ॥६॥ यदि श्रुतिविरोधादन्यार्थकल्पतमयुक्त-
मित्युच्यते । ननु मशकशब्देऽपि तत्तुल्यमिति प्रकारार्थत्वमस्य नोपपद्यते इति तन्न । किं कारणं ? अन्यतरेण
परीपहस्य निरूपितत्वात् । दशप्रहणेनैव परीपहे निरूपिते मशकप्रहणसामर्थ्यात्प्रकारार्थो विज्ञायते ।

चर्याद्यविशेषादेकान्नविंशतिवचनमिति चेन्नारतौ परीपहमयाभावात् ॥ ७ ॥ स्यान्मतं
चर्यादीनां परीपहणामविरोधादेकत्र नियमाभावादेकत्वमित्येकान्नविंशतिवचनं क्रियते इति ? तन्न । किं
कारणं ? अरतौ परीपहजयाभावात् । यत्र रतिर्नास्ति परीपहजय एवास्य व्युत्थियते । तस्माद्यथोक्तप्रति
द्विद्विसान्निध्यात्परीपहस्वभावाश्रयपरिणामात्मलाभनिमित्तविचक्षणस्य तत्परिव्यागायापरप्रवृत्त्यर्थमौद्वातिकं
प्रकरणमुक्तं ।

निर्दिष्टाः परीपहाः येरनाविष्टा विपथितोऽभिनयानि कर्माणि नोपचिन्वति पूर्वप्रचितानि च
निर्जरयति । तदनंतरं खलु कर्मनिर्हरणार्थमाहितसामर्थ्यं पुरुषसाध्यं यदवोचाम चारित्रं तच्चारित्रमोहो-
पशमक्षयक्षयोपशमलक्षणत्वविशुद्धिलब्धिसामान्यापेक्षयैक । प्राणिपीडापरिहारैर्द्वियदर्पनिर्ग्रहसक्तिभेदाद्वि-
धं । उत्कृष्टमध्यमजघन्यविशुद्धिप्रकार्योपकर्षयोगानुत्तीपगमस्थानमनुभवति । निकलज्ञानविषयसरागवीतराग-
सकलवबोधगोचरसयोगायोगविकल्पाच्चातुरिध्यमप्यश्नुते । पचतयी च वृत्तिमास्कदति । तद्यथा—

सामायिकछेदोपस्थापनापरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसांपरा- ययथाख्यातमिति चारित्रं ॥ ३८ ॥

सामायिकशब्दोतीतार्थः ॥ १ ॥ अयं सामायिकशब्दोतीतार्थो दृश्यः । क-? दिग्देशानर्थदं-
निरतिसामायिक इत्यत्र । सामायिकमिति वा समासविषयत्वात् । अथवा अपर्तत्यायाः अनर्थाः, सत्वभ्यपरां-
पणहेतवः, संगताः आयाः समायाः, सम्पन्ना आयाः समायास्तेषु भव, ते वा प्रयोजनमस्येति सामायिक-
मवस्थान ।

सर्वसाधयोगप्रत्यारूपानपरं ॥ २ ॥ सर्वस्य साधयोगस्याऽभेदेन प्रत्याख्यानमशुभ्य प्रवृत्त-
मशुभ्रतकांठ वा सामायिकं प्रत्याख्यायते ।

शुभिसंप्रसंग इति चेन्नेह मानसप्रवृत्तिमात्रान् ॥ ३ ॥ स्यादेतन्निवृत्तिारत्वात्सामायिकस्य शुभे
प्रसंग इति ? तन्न । किं कारणं ? मानसप्रवृत्तिमात्रान् । अत्र मानसप्रवृत्तिरस्ति निवृत्तिलक्षणान् शुभे-
त्यस्ति भेदः ।

समितिससङ्ग इति चेन्न तत्र तस्य प्रवृत्त्युपदेशान् ॥ ४ ॥ स्यान्मत्वं यदिप्रवृत्तिरूपं सामा-
यिक समितिलक्षणं प्राप्तमिति तत्र । किं कारणं ? तत्र यत्तस्य प्रवृत्त्युपदेशान् । सामायिके हि चारिरे
यत्तस्य समितिषु प्रवृत्तिरुद्दिश्यते । अत्र.कारणकार्यभेदादस्य विरोधः ।

धर्मप्रसंग इति चेन्नाते वचनस्य कृत्स्नकर्मक्षयहेतुत्वज्ञापनार्थत्वात् ॥ ५ ॥ स्यादेतदश-
विधो धर्मो व्याख्यातः तत्र संयमेतर्भावोऽस्य प्राप्नोतीति तन्न । किं कारणं ? अते वचनस्य कृत्स्नकर्म-
क्षयहेतुत्वज्ञापनार्थत्वात् । धर्मेतर्भूतमपि चारित्र्यते गृह्यते मोक्षप्राप्तः साक्षात्कारणमिति ज्ञापनाय ।

प्रमादकृतानर्थप्रवन्धविलोपे सम्यक् प्रतिक्रिया छेदोपस्थापना ॥ ६ ॥ प्रसंस्थापरजंतु-
देशकालप्रादुर्भावे विरोधात्प्रत्यक्षत्वाद्यप्रमादवशादभ्युगतनिरवयवक्रियाप्रवन्धविलोपे सति तदुपात्तस्य कर्मणः
सम्यक् प्रतिक्रिया छेदोपस्थापना विज्ञेया ।

विकल्पनिवृत्तिर्वा ॥ ७ ॥ अथवा सावद्य कर्म हिंसादिभेदेन विकल्पनिवृत्तिः छेदोपस्थापना ।

परिहारेण विशिष्टा शुद्धिर्यस्मिंस्तत्परिहारविशुद्धिचारित्र्यं ॥ ८ ॥ परिहरण परिहारः
प्राणिवधान्निवृत्तिस्तेन विशिष्टा शुद्धिर्यस्मिंस्तत्परिहारविशुद्धिचारित्र्यं प्रत्येतव्यं । तत्पुनस्त्रिसद्वर्षजातस्य
सवत्सरपृथक्त्व तीर्थंकरपादमूलसेविनः, प्रत्याख्याननामभ्येयपूर्वपरगतस्य, जतुनिरोधप्रादुर्भावकालपरिणा-
मजन्मयोनिदेशद्रव्यस्वभावविधानज्ञानस्य, प्रमादरहितस्य, महावीर्यस्य, परनिर्जरस्य, अतिदुष्करचर्चानि-
ष्टाधिनः, तिस्रः सप्त्या वर्जयित्वा द्विगव्युत्तगामिनः संपद्यते । नान्यस्य ।

अतिसूक्ष्मरूपायत्वारसूक्ष्मसांपरायत्वं ॥ ९ ॥ सूक्ष्मस्थूलसत्ववधपरिहारप्रमत्तत्वात्
अनुपहृतोत्साहस्य अलङ्कितक्रियात्रिशेषस्य, सम्यग्दर्शनज्ञानमहामारुतसपुक्षितप्रशस्ताभ्युपसायान्निशितो-
परलुष्टकर्मधनस्य ध्यानत्रिशेषविमसीकृतकपायविपाकुरस्य, अपचयाभिमुखानितस्तोकमोहबीजस्य, ततएव
परिप्राप्तार्थसूक्ष्मसांपरायशुद्धिसयतस्य, सूक्ष्मसांपरायचारित्रमाख्यायते ।

गुतिसमित्योरन्यतरत्रांतर्भाव इति चेन्न तद्भावेऽपि गुणविशेषनिमित्ताश्रयणात् ॥ १० ॥
स्यान्मत गुतिसमित्योरन्यतरत्रांतर्भवतीद चारित्र्यं प्रवृत्तिनिरोधात्, सम्यगयनाच्चेति ? तन्न । किं कारणं ?
तद्भावेऽपि गुणविशेषनिमित्ताश्रयणात् । लोभसज्ज्वलनाद्यः सांपरायः सूक्ष्मो भवतीत्यय विशेष आश्रितः ।

निरवशेषशान्तक्षीणमोहत्वादाख्यातचारित्र्यं ॥ ११ ॥ चारित्र्यमोहस्य निरवशेषोपशमात्,
क्षयाच्चात्मस्वभावात्साधोपेक्षादक्षणमथाख्यातचारित्र्यमित्याख्यायते । पूर्वचारित्र्यानुष्ठायिभिराख्यात न तु परि-
प्राप्त प्राब्धोहक्षयोपशमान्यामित्याख्यायते । अथशब्दस्यानतर्यार्थशुचित्वान्निरवशेषमोहस्याधोपशमानतरमा-
विर्भवतीत्यर्थः ।

यथाख्यातमिति वा ॥ १२ ॥ अथवा यथात्मस्वभावोवस्थितः । तथैवाख्यातत्वाद्यथाख्यातमि-
त्याख्यायते ।

इत्तरूपादानं ततः कर्मसमाप्तिज्ञापनार्थत्वात् ॥ १३ ॥ हेतित्वेवं प्रकारव्यवहाराभिपर्यासादिषु
दृष्टप्रयोगे इतिरिह विवक्षातः समाप्तिद्योतनो दृष्टव्यः । ततो यथाख्यातचारित्र्यात् सकलकर्मक्षयसमाप्ति-
र्भवतीति ज्ञाप्यते ।

उत्तरोत्तरगुणप्रकर्षरूपापनार्थमानुपूर्ववचनं ॥ १४ ॥ सामायिनादानामानुपूर्ववचनमु-
त्तरोत्तरगुणप्रकर्षरूपापनार्थं क्रियते । तद्यथा—सामायिकछेदोपस्थापनासमयत्रघन्यत्रिशुद्धिद्विभ्रल्या ।
ततः परिहारत्रिशुद्धिचारित्र्यस्य जघन्या लब्धिरनंतगुणा, तस्यैकोऽष्टा त्रिशुद्धिरनंतगुणाः । ततः सामा-
यिकछेदोपस्थापनासमयोऽष्टा विशुद्धिरनंतगुणाः । ततः सूक्ष्मसांपरायचारित्र्यस्य जघन्यत्रिशुद्धिरनंतगुणाः ।
तस्यैकोऽष्टा त्रिशुद्धिरनंतगुणाः । ततो यथाख्यातचारित्र्यस्य त्रिशुद्धिः संपूर्णा प्रकर्षप्रकर्षविरहिता अनंत-
गुणा एव । पंच एते चारित्र्योपयोगाः शब्दविषयत्वेन सत्येयभेदाः । बुद्धपथवसानभेदादसत्येयाः । अर्थ-
स्तोऽनंतभेदाश्च भवति । तदेतच्चारित्र्यं पूर्वार्थनिरोधकारणत्वात्परमसमहेतुरवसेपः ।

आहोक्त चारित्र्यं तद्वनतरमुद्दिष्ट यत्पसा निर्जरं चेति तस्यैदानीं तपसो विधानं कर्त्तव्यमित्यत्रोच्यते ।
सत्त्विकं बाह्यमप्यतरं च तत्प्रत्येकं पश्यति तत्र बाह्यस्य भेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

अनश्नानामोदर्यवृत्तिपरिसंख्यानरसपरित्यागविविक्तशय्यास नकायकेशा वाह्यं तपः ॥ १९ ॥

दृष्टफलानपेक्षं संयमप्रसिद्धिरागोच्छेदकर्मविनाशशय्यानागमावाप्त्यर्थमनशनवचनं ॥ १ ॥
यकिंचिद्दृष्टफल मत्रसाधनाद्यनुद्दिश्य क्रियमाणमुपवसनमनशनमित्युच्यते । तत्किमर्थं ? संयमप्रसिद्धि-
रागोच्छेदकर्मविनाशशय्यानागमावाप्त्यर्थमवसेपम् ।

तद्विधिमवधृतानवधृतकालभेदात् ॥ २ ॥ तदनशनं द्वेषा व्यतीतते, कुतोऽवधृतानव-
धृतकालभेदात् । तत्रावधृतकाल सकृद्भोजन चतुर्थभक्तादि, अनवधृतकालमादेहोपरमात् ।

संयमप्रजागरदोषप्रशमसंतोषस्वाध्यायमुखसिद्ध्याथर्थाभावमोदर्यं ॥ ३ ॥ आसित भजे
य औदनः तस्य चतुर्भोगान्द्विप्रासेन वा अवममून उदरमस्यासावमोदरः, अवमोदरस्य भावः, कर्म वा
आवमौदर्यं, तत्किमर्थं ? संयमप्रजागरदोषप्रशमसंतोषस्वाध्यायमुखसिद्धयर्थं ।

एकागारसप्तवैश्वैकरश्यार्द्धामादिविषयः संकल्पोवृत्तिपरिसंख्यानं ॥ ४ ॥ भिक्षार्थिनो
मुनेरेकागारादिविषयः सकल्पश्चिवावरोधः वृत्तिपरिसंख्यानमाशानिवृत्त्यर्थमनगतव्य ।

घृतादिरसत्पजनं रसपरित्यागः ॥ ५ ॥
दधिगुडतैलादिरसायजनं रसत्यागः ।

रसपरित्याग इति चेन्न मतोल्लेखनिर्दिष्टत्वात् ॥ ६ ॥ स्यान्मत्सं रसशब्दोऽयं गुणशची तद-
तथात्र परित्याग इष्ट इति तस्माद्रसवत्परित्याग इति निर्देशःकर्तव्य इति । तन्न । किं कारणं ? मतोल्लेखनि-
र्दिष्टत्वात् । निर्दिष्टोऽत्र मतः यथा शुक्ल पट इति ।

व्यतिरेकाद्वा तत्संप्रत्ययः ॥ ७ ॥ अथवा न गुण व्यतिरेक्य गुणी वर्तते ततः सामर्थ्यात्-
द्विर्देशः प्रतिपत्तव्यः । द्रव्यत्यागमुखेन रसपरिभागो नान्यथेति ।

सर्वस्यागप्रसंग इति चेन्न प्रकर्षगतेः ॥ ८ ॥ स्यादेतत्संमुपभोगार्हं पुद्गलद्रव्य रसनत् । अतः
सर्वस्यागः प्राप्नोतीति तन्न । किं कारणं प्रकर्षगतेः । यथाभिरूपाय कन्या देयेति । अभिरूपतमे सप्रत्ययो
भवति तथा सर्वस्य पुद्गलद्रव्यस्य रसवत्त्वात् प्रकृष्टरसत्यागसप्रत्ययो भवति । कश्चिदाह-

अनश्नानामोदर्यरसपरित्यागानां वृत्तिपरिसंख्यानानवरोधात् पृथङ्निर्देशः ॥ ९ ॥
वृत्तिपरिसंख्यानमिदं सामान्यं भिक्षाचरणे नियमकारित्वात् । अतो अनश्नानामोदर्यरसपरित्यागानां तेनै-
वावरोधत्वात् पृथङ्निर्देशोऽनर्थकः ।

तद्विकल्पनिर्देश इति चेन्नानवस्थानात् ॥ १० ॥ अथ मतं तस्य वृत्तिपरिसंख्यानस्य विकल्प-
निर्दिष्टत्वात्, इति पृथङ्निर्देशः कर्तव्य इति चेन्न किं कारणं ? अनवस्थानात् ।

न वा कायचेष्टाविषयगणनार्थत्वाद् वृत्तिपरिसंख्यानस्य ॥ ११ ॥ न वा एष दोषः किं कारणं ?
भिक्षाचरणे प्रवर्तमानः साधुः एतावत्क्षेत्रत्रिपर्यां कायचेष्टा कुर्वति, कदाचिद्यथाशक्तिरिति विषयगण-
नार्थं वृत्तिपरिसंख्यानं क्रियते अनशनमभ्यसहस्रं चैव निवृत्तिः । आरमोदर्यरसपरित्यागावम्यवहर्तव्ये-
नैवदेश-
निवृत्तिपराविति महान्भेदः ।

आवाधात्ययब्रह्मचर्यस्वाध्यायध्यानादिप्रसिद्धार्थं विविक्तशय्यासनं ॥ १२ ॥
शून्यागारादियु विविक्तिषु जनुपीदृश्वरहितेषु संयतस्य शय्यासनं वेदितव्यं । तत्किमर्थं ? आवाधात्ययब्रह्म-
चर्यस्वाध्यायध्यानादिप्रसिद्धयर्थं ।

कायक्लेशः स्थानमौनातपनादिरनेकधा ॥ १३ ॥ प्रतिमास्थानं वाचयमत्वं, आतपन, वृक्षमूल इत्येवमादिना शरीरखेदः कायक्लेश इत्युच्यते । स किमर्थ—

देहदुःखतितिक्षामुखानभिष्वंगप्रवचनप्रभावनाद्यर्थे ॥ १४ ॥ दुःखापनिपाते सति तितिक्षार्थं विषयमुखे वानभिष्वगार्थं प्रवचनप्रभावनाद्यर्थं च कायक्लेशानुष्ठानं क्रियते । इतरथा हि ध्यानप्रवेशकाले मुचोदितस्य द्वंद्वोपनिपाते सति समाधानं न स्यात् ।

परीपहजातीयत्वात्पौनरुक्त्यमिति चेन्न स्वकृतक्लेशापेक्षत्वात् ॥ १५ ॥ स्थानमतमयं कायक्लेशः स्थानमौनादिः परीपहजातीयस्ततः पुनरुपदेशः पौनरुक्त्यं जनयतीति ! तत्र । किं कारण ! स्वकृतकायक्लेशापेक्षत्वात् । बुद्धिपूर्वो हि कायक्लेश इत्युच्यते । यतोऽप्यच्छयोपनिपाते परीपहः । दृष्टफलानपेक्षमित्येतत्सर्वत्रानुवर्त्तते । तच्चर्हि कर्तव्यं—

सम्यगित्यनुवृत्तेर्दृष्टफलनिवृत्तिः ॥ १६ ॥ सम्यग्योगनिप्रहोगुप्तिरित्यतः सम्यग्रहणमनुवर्त्तते तेन दृष्टफलनिवृत्तिः कृता भवति सर्वत्र बाह्यत्वमस्य कुतः ।

बाह्यद्रव्यापेक्षत्वाद्बाह्यत्वम् ॥ १७ ॥ बाह्यमनशानादिद्रव्यमपेक्ष्य क्रियत इति बाह्यत्वमस्य ग्राह्यं ।

परप्रत्यक्षत्वात् ॥ १८ ॥ परेषां खल्वप्यनशानादिप्रत्यक्षं भवति ततश्चास्य बाह्यत्वम् ।

तीर्थ्यगृहस्थकार्यत्वाच्च ॥ १९ ॥ अनशनादि हि तीर्थ्यगृहस्थैश्च क्रियते ततोऽप्यस्य बाह्यत्वं । कथं तर्होतदनशनादितप इत्युच्यते—

कर्मनिर्देहनात्तपः ॥ २० ॥ यथाग्निः संशितं तृणादि दहति तथा कर्म मिथ्यादर्शनाचर्जितं निर्देहतीति तप इति निरुच्यते ।

देहेन्द्रियतापान्ना ॥ २१ ॥ अथवा देहस्येन्द्रियाणां च ताप करोतीत्यनशानादि तप इत्युच्यते । तत्तापादिन्द्रियनिग्रहः मुकरो भवति ।

उक्तं बाह्य तपः, अथाम्यन्तरस्य के भेदा इत्युच्यते ।

प्रायश्चित्तविनयवैयावृत्त्यस्वाध्यायव्युत्सर्गध्यानान्युत्तरम् ॥ २० ॥

कुतः पुनरुत्तरत्वं ?

यतोऽप्यन्तर्धानभ्यस्तत्त्वादुत्तरत्वं ॥ १ ॥ यतोऽन्यैस्तीर्थ्यैरन्यस्तमनालीढं ततोऽस्योत्तरत्वम् अन्यन्तरमिति यावत् । अतःकरणव्यापारालंबनं ततोऽस्याम्यन्तरत्वम् ।

बाह्यद्रव्यानपेक्षत्वाच्च ॥ २ ॥ न हि बाह्यद्रव्यमपेक्ष्य वर्तमानं प्रायश्चित्तादि, ततश्चास्याम्यन्तरत्वमस्येवं ।

तद्वेदप्रतिपर्यर्थात् ।

नवचतुर्दशपंचद्विभेदं यथाक्रमं प्राग्ध्यानात् ॥ २१ ॥

नवादीनां भेदश्चन्द्रोपसंहितानामन्यपदार्थं वृत्तिः ॥ १ ॥ नवादीनां भेदश्चन्द्रोपसंहितानामन्यपदार्थं वृत्तिर्भवति नव च चत्वारश्च दश च पंच च द्वौ च भेदा अस्य नवचतुर्दशपंचद्विभेदमिति ।

द्विशब्दस्य पूर्वाभिप्रायप्रसंग इति चेन्न पूर्वसूत्रापेक्षत्वात् ॥ २ ॥ स्यादेतत् द्विशब्दस्य पूर्वनिपातः प्रामोक्षि । द्वन्द्वे—अल्पात्तरमिति सूत्रप्रामाण्यात्सङ्ख्यायाः अल्पीयस्या इत्युपसंहयानाचेति तत्र । किं कारणं ? पूर्वसूत्रापेक्षत्वात् । पूर्वसूत्रे विहितानां च ननादिभिर्व्यथाक्रममभिसन्धः कथं स्यादिति नैतद्युक्तं न लक्षणेन हि पदकारा अनुवर्त्याः, पदकारिनामलक्षणमनुवर्त्तं नच प्रयोजनेन लक्षणमुल्लङ्घनीय नैव दोषः । राजदन्तादिषु पाठः करिष्यते । लक्ष्यानुविधानाल्लक्षणस्य ।

अनशनावमोदर्यवृत्तिपरिसंख्यानरसपरित्यागविविक्तशय्यास नकायक्लेशा वाह्यं तपः ॥ १९ ॥

दृष्टफलानपेक्षं संयमप्रसिद्धिरागोच्छेदकर्मविनाशध्यानागमावाप्त्यर्थमनशनवचनं ॥ १॥
यत्किंचिद्बुद्धकाल मत्रसाधनापनुदिश्य क्रियमाणमुपवसनमनशनमित्युच्यते । तत्किमर्थं ? संयमप्रसिद्धि-
रागोच्छेदकर्मविनाशध्यानागमावाप्त्यर्थमवसेयम् ।

तद्विधिधमवधृतानवधृतकालभेदात् ॥ २ ॥ तदनशनं द्वेषा व्यवतिष्ठते, कुतोऽवधृतानव-
धृतकालभेदात् । तत्रावधृतकालं सङ्गज्जोजनं चतुर्थभक्तादि, अनवधृतकालमादेहोपरमात् ।

संयमप्रजागरदोषप्रशमसंतोपस्वाध्यायसुखसिद्ध्याद्यर्थमावमोदर्यं ॥ ३ ॥ आशितं भयो
य औदनः तस्य चतुर्भगिनार्द्धप्रासेन वा अवममूनं उदरमस्यासावमोदरः, अवमोदरस्य भावः, कर्म वा
आवमोदर्यं, तत्किमर्थं ? संयमप्रजागरदोषप्रशमसंतोपस्वाध्यायसुखसिद्धयर्थं ।

एकागारसप्तवेशमैकरध्यार्द्धमायादिविषयः संकल्पोवृत्तिपरिसंख्यानं ॥ ४ ॥ भिक्षार्थिनो
मुनेरेकागारादिविषयः संकल्पविधावरोधः वृत्तिपरिसंख्यानमाशानिदृश्यर्थमवगंतव्यं ।

दातेन्द्रियत्वतेजोहानिसंयमोपरोधन्यावृत्त्याद्यर्थं घृतादिरसत्यजनं रसपरित्यागः ॥ ५ ॥
दातेन्द्रियत्व तेजोहानिः संयमोपरोधनिवृत्तिरिद्वेषमाद्यर्थं, घृतदाधिगुडतैलादिरसत्यजनं रसत्यागः ।

रसपरित्याग इति चेन्न मतोर्द्धमनिर्दिष्टत्वात् ॥ ६ ॥ स्यान्मतं रसान्दोऽयं गुणवाची तद्व-
त्तथात्र परित्याग इष्ट इति तस्माद्रसवपरित्याग इति निर्देशःकर्तव्य इति ? तन्न । किं कारणं ? मतो लुप्तनि-
र्दिष्टत्वात् । निर्दिष्टोऽत्र मतुः यथा शुक्र. पठ इति ।

व्यतिरेकाद्वां तत्संप्रत्ययः ॥ ७ ॥ अथवा न गुणं व्यतिरिच्य गुणी वर्तते ततः सामर्थ्यात्त-
द्वनिर्देशः प्रतिपत्तव्यः । द्रव्यत्यागमुखेन रसपरित्यागो नान्यथेति ।

सर्वस्वत्यागप्रसंग इति चेन्न प्रकर्षगतेः ॥ ८ ॥ स्यादेतत्सर्वमुपभोगार्हं पुद्गलद्रव्यं रसवत् । अतः
सर्वस्वत्यागः प्राप्नोतीति तन्न । किं कारणं प्रकर्षगतेः । यथाभिरूपाय कन्या देयेति । अभिरूपतमे संप्रत्ययो
भवति तथा सर्वस्य पुद्गलद्रव्यस्य रसवत्त्वात् प्रकृष्टरसत्यागसंक्रययो भवति । कश्चिदाह—

अनशनावमोदर्यरसपरित्यागानां वृत्तिपरिसंख्यानारोधात् पृथङ्निर्देशः ॥ ९ ॥
वृत्तिपरिसंख्यानमिदं सामान्य भिक्षाचरणे नियमकारित्वात् । अतो अनशनावमोदर्यरसपरित्यागानां तेनै-
वावरुद्धत्वात् पृथङ्निर्देशोऽनर्थकः ।

तद्विकल्पनिर्देश इति चेन्नानवस्थानात् ॥ १० ॥ अथ मतं तस्य वृत्तिपरिसंख्यानस्य विकल्प-
निर्देशव्याः, इति पृथगुपदेशः कर्तव्य इति चेन्न किं कारणं ? अनवस्थानात् ।

न वा कायचेष्टाविषयगणनार्थत्वाद्बुद्धिपरिसंख्यानस्य ॥ ११ ॥ न वा एष दोषः किं कारणं ?
भिक्षाचरणे प्रवर्तमानः साधुः एतान्क्षेत्रविषयां कायचेष्टां कुर्वीत, कदाचिद्यथाशक्तिरिति विषयगण-
नार्थं वृत्तिपरिसंख्यानं क्रियते अनशनमभ्यवहर्त्तव्यनिवृत्तिः । आवमोदर्यरसपरित्यागावमवहर्त्तव्येकदेश-
निवृत्तिपराविति महान्भेदः ।

आत्राधात्यपत्रक्षचर्यस्वाध्यायध्यानादिप्रसिद्धयर्थं विविक्तशय्यासनं ॥ १२ ॥
शून्यागारादिषु विनिक्रिपु जतुर्षाडानिरीहितेषु संयतस्य शय्यासन वेदितव्यं । तत्किमर्थं ? आत्राधात्यपत्रक्ष-
चर्यस्वाध्यायध्यानादिप्रसिद्धयर्थं ।

कायक्लेशः स्थानमौनातपनादिरनेकधा ॥ १३ ॥ प्रतिमास्थानं वाचयमत्वं, आतपन, वृक्षमूळ
इत्येवमादिना शरीरखेदः कायक्लेश इत्युच्यते । स किमर्थ—

देहदुःखतितिक्षासुखानभिष्वंगप्रवचनप्रभावनाद्यर्थे ॥ १४ ॥ दुःखापनिपाते सति तिति-
क्षार्थं विषयसुखे वानभिष्वंगार्थं प्रवचनप्रभावनाद्यर्थं च कायक्लेशानुष्ठानं क्रियते । इतरथा हि ध्यानप्रवेश-
काळं मुच्येदितस्य द्वंद्वोपनिपाते सति समाधानं न स्यात् ।

परीपहजातीयत्वात्पौनरुक्त्यामिति चेन्न स्वकृतक्लेशापेक्षत्वात् ॥ १५ ॥ स्यान्मतमय
कायक्लेशः स्थानमौनादिः परीपहजातीयस्ततः पुनरुपदेशः पौनरुक्त्यं जनयतीति ? तत्र । किं कारणं ? स्व-
कृतकायक्लेशापेक्षत्वात् । बुद्धिपूर्वो हि कायक्लेश इत्युच्यते । यतोयदृच्छयोपनिपाते परीपहः । दृष्टफलानपेक्ष-
मित्येतत्सर्वत्रानुवर्त्तते । तच्चर्हि कर्तव्यं—

सम्यगित्यनुवृत्तेर्दृष्टफलनिवृत्तिः ॥ १६ ॥ सम्यग्योगनिप्रहोगुप्तिरित्यतः सम्यग्ग्रहणमनुवर्त्तते
तेन दृष्टफलनिवृत्तिः कृता भवति सर्वत्र बाह्यत्वमस्य कुतः ।

बाह्यद्रव्यापेक्षत्वाद्बाह्यत्वम् ॥ १७ ॥ बाह्यमनशनादिद्रव्यमपेक्ष्य क्रियत इति बाह्यत्वमस्य ग्राह्यं ।

परमत्यक्षत्वात् ॥ १८ ॥ परेषां खल्वप्यनशनादिप्रत्यक्षं भवति ततश्चास्य बाह्यत्वम् ।

तीर्थ्यशृङ्गस्थकार्यत्वाच्च ॥ १९ ॥ अनशनादि हि तीर्थ्यैर्गृहस्थैश्च क्रियते ततोऽप्यस्य बाह्यत्वं ।
कथं तर्ह्येतदनशनादितप इत्युच्यते—

कर्मनिर्देहनात्तपः ॥ २० ॥ यथाग्निः संषितं तृणादि दहति तथा कर्म मिथ्यादर्शनाचर्जितं निर्देह-
तीति तप इति निरुच्यते ।

देहेन्द्रियतापाद्वा ॥ २१ ॥ अथवा देहस्येन्द्रियाणां च तापं करोतीत्यनशनादि तप इत्युच्यते ।
तत्तापादिन्द्रियनिग्रहः मुकरो भवति ।

उक्तं ब्राह्म तपः, अथाम्यन्तरस्य के भेदा इत्यत्रोच्यते ।

प्रायश्चित्तविनयवैयावृत्यस्वाध्यायव्युत्सर्गंध्यानान्युत्तरम् ॥ २० ॥

कुतः पुनरुत्तरत्वं ?

यतोऽन्यतीर्थानभ्यस्तत्त्वादुत्तरत्वं ॥ १ ॥ यतोऽन्यैस्तीर्थैरनभ्यस्तमनालीढं ततोऽस्योत्तरत्वम्
अभ्यन्तरामिति यावत् । अतःकरणव्यापाराळंबनं ततोऽस्याभ्यन्तरत्वम् ।

बाह्यद्रव्यानपेक्षत्वाच्च ॥ २ ॥ न हि बाह्यद्रव्यमपेक्ष्य वर्तमानं प्रायश्चित्तादि, ततश्चास्याभ्यन्तर-
त्वमवसेयं ।

तद्वेदप्रतिपत्त्यर्थाह ।

नवचतुर्दशपंचद्विभेदं यथाक्रमं प्राग्ध्यानात् ॥ २१ ॥

नवादीनां भेदशब्दोपसंहितानामन्यपदार्थे वृत्तिः ॥ १ ॥ नवादीनां भेदशब्दोपसंहितानामन्य
पदार्थे वृत्तिर्भवति नव च चत्वारश्च दश च पंच च द्वौ च भेदा अस्य नवचतुर्दशपंचद्विभेदमिति ।

द्विशब्दस्य पूर्वाभिपातप्रसंग इति चेन्न पूर्वसूत्रापेक्षत्वात् ॥ २ ॥ स्यादेतत् द्विशब्दस्य पूर्व-
निपातः प्राप्नोति । द्वन्द्वे—अल्पात्तरमिति सूत्रप्रामाण्यात्संख्यायाः अल्पीयस्या इत्युपसंख्यानान्नेति
तत्र । किं कारणं ? पूर्वसूत्रापेक्षत्वात् । पूर्वसूत्रे विहितानां च ननादिभिर्यथाक्रममभिसम्बन्धः कथं स्यादिति
नैतद्युक्तं न लक्षणं हि पदकारा अनुवर्त्याः, पदकारिणां लक्षणमनुवर्त्यं न च प्रयोजनेन लक्षणमुल्लङ्घ-
नीयं नैव दोषः । राजदन्तादिषु पाठः करिष्यते । लक्ष्यानुविधानाल्लक्षणस्य ।

परोक्षेष्वपि कायवाच्यनोभिरंजलि क्रियागुणसंकीर्तनानुस्मरणान्दिः ॥१॥ परोक्षवाच्यार्थादि-
ष्वजलिक्रियागुणसंकीर्तनानुस्मरणज्ञानानुष्ठायित्वादिः कायवाच्यनोभिरवगतव्यः ।

किमर्थमिदं विनयभावन ।

ज्ञानलाभाचारविशुद्धिसम्यगाराधनाद्यर्थं विनयभावनं ॥७॥ ज्ञानलाभः, आचारविशुद्धिः,
सम्यगाराधनमित्येवमादीनां सिद्धिर्भवति विनयभावेन । ततश्च निवृत्तिमुखमिति विनयभावनं क्रियते ।

आह विनयोवर्णितः, तदनतरोद्देशभाजो वैषाढ्यस्येदानीं विवरणं कर्तव्यमित्यत इदानीमुच्यते—

आचार्योपाध्यायतपस्विशैक्ष्यग्लानगणकुलसंघसाधुमनोज्ञानां ॥ २४ ॥

वैषाढ्यमित्यनुवृत्तेः प्रत्येकमभिसंबंधः ॥ १ ॥ वैषाढ्यमित्यनुवर्त्तते तेन प्रत्येकमभि-
संबंधो भवति । आचार्यवैषाढ्यमुपाध्यायवैषाढ्यमित्यादि ।

व्यावृत्तस्य भावः कर्म च वैषाढ्यं ॥ २ ॥ कामचेष्टया द्रव्यातरेण वा व्यावृत्तस्य भावः
कर्म वा वैषाढ्यमित्युच्यते ।

आचरन्ति यस्माद्ब्रतानीत्याचार्यः ॥ ३ ॥ यस्मात्सम्यग्ज्ञानादिगुणाधारादाह्वयं मतानि
स्वर्गापवर्गसुखामृतबीजानि भव्या हितार्थमाचरति स आचार्यः ।

उपेत्य यस्मादधीयते इत्युपाध्यायः ॥ ४ ॥ विनेयेनोपेत्य यस्माद्ब्रतशीलभावनाधिष्ठानादा-
गमं श्रुताख्यमधीयते स उपाध्यायः ।

महोपवासाद्यनुष्ठाप्यो तपस्वी ॥ ५ ॥ महोपवासादिलक्षणं तपोनुत्तिष्ठति यः स तपस्वीत्युच्यते ।
कुत एतत् ? अतिशयार्थं मत्वर्यायप्रयोगात् ।

शिक्षाशीलः शैक्ष्यः ॥ ६ ॥ श्रुतज्ञानशिक्षणपरः अनुपरतत्रतभाननानिपुणः शैक्षक इति लक्ष्यते ।

रुजादिक्लिष्टशरीरो ग्लानः ॥ ७ ॥ रुजादिभिः क्लिष्टशरीरो ग्लान इत्युच्यते ।

गणः स्थविरसंततिः ॥ ८ ॥ स्थविराणां सततिर्गण इत्युच्यते ।

दीक्षकाचार्यशिक्ष्यसंस्त्यायः कुलं ॥९॥ दीक्षकस्याचार्यस्य शिक्ष्यसत्याय कुलव्यपदेशमर्हति ।

चतुर्वर्णश्रमणनिवहः संघः ॥ १० ॥ चतुर्वर्णानां श्रमणानां निवहः संघ इति समाह्वयते ।

चिरप्रव्रजितः साधुः ॥ ११ ॥ चिरकालभाषितप्रव्रज्यागुणः साधुरित्याम्नायते ।

मनोज्ञोऽभिरूपः ॥ १२ ॥ अभिरूपो मनोज्ञ इत्यभिधीयते ।

समतो वा लोकास्य विद्वत्तावकवृत्त्वमराकुलत्वादिभिः ॥ १३ ॥ अथ वा विद्वान्, वाग्मी,
महाकुलीन इति यो लोकस्य समतः स मनोज्ञः, तस्य ग्रहणं प्रवचनस्य लोके गौरवोत्पादनहेतुत्वात् ।

असंयतसम्यग्दृष्टिर्वा ॥ १४ ॥ अथवा असंयतसम्यग्दृष्टिर्मेनोऽ इति गृह्यते सत्सरोपेतकृत-
त्वात् । तेषां व्याधिपरीषहमिध्यात्वाद्युपनिपातं प्राप्तिकौषधिभक्तपानप्रतिश्रयपीठकलकसस्तरणादिभिर्धर्मो-
पकरणैस्तत्प्रतीकारः सम्यग्प्रत्यवस्थापनमित्येवमादि वैषाढ्यं ।

वाद्यद्रव्यासंभवे स्वकायेन तदानुकूल्यानुष्ठानं च ॥ १५ ॥ वाद्यस्वीयभक्तपानादिरसभवेऽपि
स्वकायेन इच्छ्मसिंघाणकाचतर्मलापकर्पणादितदानुकूल्यानुष्ठानं च वैषाढ्यमिति कथ्यते ।

तत्पुनः किमर्थमिति चेदुच्यते,

समाध्याधानविधिक्रियाभावप्रवचनवारसत्त्वाद्यभिष्यक्त्यर्थं ॥ १६ ॥ समाध्याधानं

विक्रिस्ताभावः प्रवचनवात्सल्यं, सनाथता चेत्येवमाधामिव्यक्त्यर्थं वैवाहृत्यमिष्यते । किमर्थं बहुना-
शुपक्षेपः क्रियते । ननु सधवैयाहृत्य गणवैयाहृत्यमिति वा वक्तव्यम् ।

बहूपदेशात्कचिन्नियमेन प्रवृत्तिज्ञापनाय भूयसामुपन्यासः ॥ १७ ॥ बहुषु वैवाहृत्या-
ह्येषूपदिष्टेषु कृत्स्निकाश्चित्प्रवृत्तिर्यथास्यादित्येवमाद्यर्थं भूयसामुपन्यासः क्रियते ।

आह व्याख्यातं वैवाहृत्यं तत्समोपदेशभाजः स्वाध्यायस्येदानीं निर्देशः करणीय इत्यत्राभिधीयते,—

वाचनापृच्छनानुप्रेक्षाभ्यायधर्मोपदेशः ॥ २५ ॥

निरवयवप्रथमार्थोभयमदानं वाचना ॥ १ ॥ निरवयवप्रथमार्थस्य तदुभयस्य वा पात्रे प्रतिपादनं
वाचनेत्युच्यते ।

संशयच्छेदाय निश्चितबलाधानाय वा परानुयोगः पृच्छनं ॥ २ ॥ आत्मोक्तपराति-
संधानोपहाससंधोपग्रहसनादिविवर्जित संशयच्छेदाय निश्चितबलाधानाय वा प्रथमार्थस्य वा पर प्रत्यनु-
योगः पृच्छनमिति भाष्यते ।

अधिगतार्थस्य मनसाभ्यासोऽनुप्रेक्षा ॥ ३ ॥ अधिगतपदार्थप्रक्रियस्य तत्तायस्मिन्वदपित-
चेतसो मनसाभ्यासोऽनुप्रेक्षा वेदितव्याः ।

घोषविशुद्धपरिवर्तनमाभ्यायः ॥ ४ ॥ व्रतिनो वेदितसमाहारस्यैहलौकिकफलनिरपेक्षस्य द्रुत-
बिम्बितादिघोषदोषविशुद्ध परिवर्तनमाभ्याय इत्युपदिश्यते ।

धर्मकथाद्यनुष्ठानं धर्मोपदेशः ॥ ५ ॥ दृष्टप्रयोजनपरित्यागादुन्मार्गनिवर्तनार्थं सदेहव्यावर्तना-
पूर्वपदार्थप्रकाशनार्थं धर्मकथाद्यनुष्ठानं धर्मोपदेश इत्याख्यायते । किमर्थोऽयं स्वाध्यायः ?

प्रज्ञातिशयप्रशस्ताध्यवसायधर्मः स्वाध्यायः ॥ ६ ॥ प्रज्ञातिशयः, प्रशस्ताध्यवसायः प्रव-
चनस्थिति संशयोच्छेदः परवादिशक्याभावः । परमसवेगः तपोवृद्धिरितिचारविशुद्धिरित्येवमाद्यर्थः स्वा-
ध्यायोनुष्ठेयः ।

आह वर्णितः पचविधः स्वाध्यायः तदनंतरमुद्दिष्टो यो व्युत्सर्गस्तस्य भेद इदानीं वक्तव्य इत्यत्राभिधीयते,—

बाह्याभ्यंतरोपध्योः ॥ २६ ॥

व्युत्सर्ग इत्यनुवृत्तेर्व्यतिरेकनिर्देशः ॥ १ ॥ व्युत्सर्जनं व्युत्सर्ग इति भावसाधनं शन्दोनुव-
र्त्तते । तदपेक्षोऽयं व्यतिरेकनिर्देशः ।

उपधीयते बलाधानार्थमित्युपधि ॥ २ ॥ योर्थोऽन्यस्य बलाधानार्थमुपधीयते स उपधिरित्युच्यते ।

अनुपात्तवस्तुन्यागो बाह्योपधिव्युत्सर्गः ॥ ३ ॥ आत्मनानुपात्तस्य एकत्वमनापन्नस्य वस्तुन-
स्यागो बाह्योपधिव्युत्सर्गो वेदितव्यः ।

क्रोधादि भावनिवृत्तिरभ्यन्तरोपधिव्युत्सर्गः ॥ ४ ॥ क्रोधात्मानमायालोभमिध्यात्वहास्यरत्य-
रतिशोकमयादिदोषनिवृत्तिरभ्यन्तरोपधिव्युत्सर्ग इति निश्चीयते ।

कायत्यागश्च नियतकालो यावज्जीवं वा ॥ ५ ॥ कायत्यागश्चाभ्यन्तरोपधिव्युत्सर्ग इत्युच्यते ।
स पुनर्द्विविधः । नियतकालो यावज्जीवं चेति ।

परिग्रहनिवृत्तेरवचनमिति चेन्न तस्य धनहिरण्यवसनादिविषयत्वात् ॥ ६ ॥
स्यादेतन्महाप्रतोपदेशकाले परिग्रहनिवृत्तिरुक्ता ततः पुनरिदं वचनमनर्थकमिति तन्न । किं कारणं ? तस्य
धनहिरण्यवसनादिविषयत्वात् ।

धर्माभ्यन्तरे भावादिति चेन्न प्रासुकनिरवद्याहारादिनिवृत्तितंत्रस्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेतदस्य विधधर्मोऽतरीभूतस्त्वाग इति पुनरिदं वचनमनर्थकमिति तन्न किं कारण ! तस्य प्रासुकनिरवद्याहारादिनिवृत्तितंत्रस्वात् ।

तस्य प्रायश्चित्ताभ्यन्तरत्वादिति चेन्न प्रतिद्वंद्विभावात् ॥ ८ ॥ अथमतमेतत्प्रायश्चित्ताभ्यन्तरो व्युत्सर्गस्ततः पुनस्तस्य वचनमनर्थकमिति तन्न किं कारण ! तस्य प्रतिद्वंद्विभावोक्तस्य हि व्युत्सर्गस्यातिचारः प्रतिद्वंद्वी विद्यते । अथ पुनरनपेक्षः कियते इत्यस्ति विज्ञाप ।

अनेकत्रावचनमनेनैव गतत्वादिति चेन्न शक्यत्वपेक्षत्वात् ॥ ९ ॥ अनेकत्र वचनमनर्थकमेवास्तु पर्याप्तमिति तन्न किं कारण ! शक्यत्वपेक्षत्वात् । कश्चित्सावय प्रमाद्व्याप्यते क्वचिन्निरवद्यमपि नियत-क्लाञ्चलं क्वचिदनिवृत्तत्वात् पुन्यशक्त्यपेक्षत्वात् निवृत्तिधर्मस्योत्तरोत्तरगुणप्रकर्षाद्दुःसाहोत्पादनार्थत्वाच्च न पौन-दक्य । किमर्थं पुनर्व्युत्सर्गः,—

नि-संगनिर्भयत्वजीविताशाब्दुदासाद्यर्थो व्युत्सर्गः ॥ १० ॥ नि-संगत्व निर्भयत्व जीवि-ताशाब्दुदासः दोषोच्छेदो मोक्षमार्गभावनापरत्वमित्येवमाद्यर्थो व्युत्सर्गोऽभिधीयते । स द्विविधः ।

आह अभ्यन्तरतपः षोडश प्रतिज्ञाय प्राभ्यानादिति यत्सन्पस्त तपोध्यानाभिधानं तदनाविष्कृतार्थं प्राप्तिविचारकालमित्यत्रोच्यते,—

उत्तमसंहननस्यैकाग्रचित्तानिरोधो ध्यानमांतर्मुहूर्त्तात् ॥२७॥

आद्यं संहननत्रयमुत्तमं ॥ १ ॥ वज्रवृषभनाराचसंहनन, वज्रनाराचसंहनन, नाराचसंहनन-मित्येतन्नितय संहननमुत्तम । कुतो ध्यानादिवृत्तिविधेःपहेतुत्वात् । तत्र मोक्षस्य कारणमाद्यमेकमेव । ध्यानस्य त्रितयमपि उत्तमसंहनन ।

तस्य उत्तमसंहननस्यैकशब्दः संख्यापदं ॥ २ ॥ अ-या सहायाद्यनेकार्थसभवे एक शब्दोऽत्र सख्यावाची गृह्यते ।

अंरयते तदंगमिति तस्मिन्निति वाग्रमुखं ॥ ३ ॥ अंगेर्त्यर्थस्य कर्मण्यधिकरणे वा उणा-दौ रगिन्पाठितः । 'वज्रैर्द्रुमद्राप्र इत्यत्र, अग्र मुखमित्यर्थः ।

चित्ता अंतःकरणवृत्तिः ॥ ४ ॥ अतः करणवृत्तिरर्थेण चित्तेऽप्युच्यते ।

अनियतक्रियार्थस्य नियतक्रियाकर्तृत्वेनावस्थानं निरोधः ॥ ५ ॥ गमनभोजनस्यना-भ्ययनादिषु क्रियाविशेषेषु अनियमेन वर्तमानस्य एरुस्य, एकस्याः क्रियायाः कर्तृत्वेनावस्थानं निरोध इत्यवगम्यते । एकमत्र मुख यस्य सोयमेकाग्रः । चिंताया निरोधः चिंतानिरोधः । एकाग्र-चिंतानि-रोधः । एकाग्रचित्तानिरोधः । कुतः पुनरसौ एकाग्रत्वेन चिंतानिरोधः ?

वीर्यविशेषात्पदवीर्यावत् ॥ ६ ॥ यथा प्रदीपशिखानिरावाधे प्रज्वलितानं परिस्पन्दते तथा निराकुले देशे वीर्यविशेषात्पदवर्ष्यमाना चिंता विना व्याखण्डणं एकाग्रणावतिष्ठते ।

अर्थपर्यायवाची वाग्रशब्दः ॥ ७ ॥ अथवा अंरयते इत्यग्रमर्थ इत्यर्थः । एकमत्र एकामं । एकामे चिंताया निरोधः एकाग्रचित्तानिरोधः । योगविभागान्मयूरव्यसक्तादित्वाद्वा वृत्तिः एकस्मिन्द्वयपरमाणौ भावपरमाणौ वाऽर्थे चिंतानियम इत्यर्थः ॥

ध्यानशब्दो भावकर्तृकरणसाधनो विचक्षावशात् ॥ ८ ॥ अथ ध्यानशब्दः, भावकर्तृकरण-साधनो विचक्षावशाद्भेदितव्यः । तत्र ध्येयं प्रति अन्यादृष्टव्यं भावमात्रेणाभिधाने व्यातिर्भ्यानमिति भाव साधनो ध्यानशब्दः । व्यापतीति ध्यानमिति बहुलापेक्षया कर्तृसाधनञ्च युज्यते । करणप्रशसापरामा-
म-

भिधानप्रवृत्तो समाक्षितायां यथा साध्वसिद्धिञ्छनतीति प्रयोक्तृनिर्गल्योः सतोरप्युद्यमननिपातनयोरविशेष-
तत्रवाच्छेदनस्य कर्तृधर्मोऽप्यारोप क्रियते तथा दिव्यासोरस्यात्मन ज्ञानावरणधीर्मातरायक्षयोपशमविशेष-
तत्रत्वात् ध्यानपरिणामस्य युज्यते कर्तृत्व । करणत्वमपि चास्य पर्यायपर्यायिणामेदपरिकल्पनासद्भावात् ।
युज्यते । अग्नेर्दाहपाकस्वेदादिक्रियाप्रवृत्तस्यात्मभूतौष्ण्यकरणपरिकल्पनवत् ।

एकांतपरिरूपनायां दोषविधानमुक्तं ॥ ९ ॥ अर्थांतरभाजोऽनर्थोतरभाव एवेत्येकांत-
कल्पनायां दोषविधानमुक्त आदिसूत्रे ।

मणीतपरिमाणो मुहूर्त्तः ॥ १० ॥ मुहूर्त्त इति काल विशेषशाचिशब्द । तस्य परिमाण
प्राग्निहित ।

उत्तमसंहननाभिधानमन्यस्यैवत्कालाध्यवसायधारणसामर्थ्यात् ॥ ११ ॥ अन्यस्तंहन-
नमेतावत् काल चिंतानिरोधधारणे साधनभाव प्रत्यसमर्थमिति उत्तमसंहननग्रहण क्रियते ।

एकाग्रवचनं वैयग्रचानिवृत्त्यर्थं ॥ १२ ॥ एकाग्रवचन क्रियते वैयग्रचानिवृत्त्यर्थं । व्यग्र हि
ज्ञानमेव न ध्यानमिति ।

चित्तानिरोधग्रहणं तत्स्वाभाव्यप्रदर्शनार्थं ॥ १३ ॥ यथा पृथिव्या कस्मिंश्चित्परिणाम-
विशेषे घटशब्दो वर्तते । एवं चिंतायाः ज्ञानात्मिकायाः वृत्तिविशेषे ध्यानशब्दो वर्तते इति प्रदर्शनार्थं
चित्तानिरोध इति विशेष्यते ।

ध्यानमित्यविकृतस्वरूपनिर्देशार्थं ॥ १४ ॥ यत्तदधिकृतमुत्तम तपः, तत्स्वरूपनिर्देशार्थं ध्यान
वचन क्रियते ।

मुहूर्त्तवचनादाहरादिविनिवृत्तिः ॥ १५ ॥ आहरादिकालांतरव्यामृत्त्यर्थं मुहूर्त्तवचन क्रियते ।
अतः पर दुर्द्धरत्वात् ।

अभावो निरोध इति चेन्न केनचित्पर्यायेणेष्टत्वात् ॥ १६ ॥ स्या-मतमभावो निरोध इत्यनर्थो-
तर स चेत्, ध्यानशब्दार्थं खरविषाणरत् ध्यानमसत्प्रसजतीति तन । किं कारणं केनचित्पर्यायेणेष्टत्वात् ।
अन्यचित्ताभावविवक्षायामसदेव ध्यान । विवाञ्छितार्थविषयावगमस्वभावसामर्थ्यापेक्षया सदेवेति चोच्यते ।

अभावस्य च वस्तुत्वाद्धेतव्यत्वादिति ॥ १७ ॥ अभावोऽप्यय वस्तुधर्मं कुत हेतवत्त्वादिति
तत्त्वोभावाभावः ।

एकार्थवचनं विस्पष्टत्वादिति चेन्नानिष्टप्रसंगात् ॥ १८ ॥ स्या मतमेकार्थचित्तानिरोध
इत्यस्तु विस्पष्टत्वादिति तन्न किं कारणमनिष्टप्रसंगात् । किमनिष्ट 'धीर्चारोर्ध्व्यजनयोगसक्रातिरिति'
पश्यते तेनार्थसंक्रम इत्यते द्रव्यात्पर्याये पर्यायाच्च द्रव्ये । यद्येकार्थं निराध इह गृह्यते तद्विराधः स्यात् ।

एकाग्रवचने तुल्यमिति चेन्नानिष्टमुख्ये सति पौन पुन्येनापि प्रवृत्तिज्ञापनार्थत्वात् ॥ १९ ॥
अथ मतमेतदेकाग्रवचनेऽपि तस्यानिष्टस्य प्रसंग तुल्य इति चेन्न किं कारणमनिष्टमुख्ये सति पौन पु-येना
ऽपि वृत्तिप्रज्ञानार्थत्वात् । अग्र मुख्यमिति ध्रु-यमानेऽनेकमुखत्व निवर्तित एकमुख तु सक्रमोऽभ्युपगत
एवेति नानिष्टप्राप्ति ।

माधान्धवाचिनो वैकशब्दस्य ग्रहण ॥ २० ॥ अथवा प्राधान्यवचनमेकशब्द इह गृह्यते
प्रधानस्य पुत्र आभिमुख्येन चिंतानिरोध इत्यर्थं । आस्मिन्पक्षेऽर्थो गृहीतः ।

अगतीत्यप्रमात्मेति वा ॥ २१ ॥ अथ वा अगतीत्यप्रमात्मेत्यर्थः । द्रव्यार्थनयैकस्मिन्नात्म्यमे,
चित्तानिरोधो ध्यान तत् स्ववृत्तित्वात् बाह्यध्वेयप्राधान्यापेक्षा निवर्तित्वा भवति ।

दिवसमासाद्यवस्थानव्युक्तस्येति चेन्नैन्द्रियोपघातप्रसंगात् ॥ २२ ॥ स्यादेतद्व्यानोपयोगेन
दिवसमासाद्यरथान नांतमुद्गतादिति तन्न किं कारणमिन्द्रियोपघातप्रसंगात् ।

प्राणापानविनिग्रहो ध्यानामिति चेन्न शरीरपातप्रसंगात् ॥ २३ ॥ स्यादेतराणापानक-
र्मणो निग्रहो ध्यानमिति तन्न किं कारणं ? शरीरपातप्रसंगात् । प्राणापाननिग्रह इति तदुद्गतेदेना
प्रकर्षात् । आश्वेन शरीरस्य पातः प्रसज्येत । तस्मान्मंदमंदप्रणापानप्रचारस्य ध्यानं युज्यते ।

मात्राकाळपरिगणनमिति चेन्न ध्यानातिक्रमात् ॥ २४ ॥ स्यान्मतमात्राकाळपरिगणनं ध्यान
मिति तन्न किं कारणं ? ध्यानस्यातिक्रमात् । मात्राभिर्यदि काळगणनं क्रियते ध्यानमेव न स्यादियमप्यात् ।

विध्युपायनिर्देशः कर्तव्य इति चेन्न गुण्यादिप्रकरणस्य तादर्थ्यात् ॥ २५ ॥
स्यान्मतमेकामचितानिरोधोऽध्यानमित्येतद्युक्तं किंतु तदुक्त्यन्तये विध्युपायनिर्देशः कर्तव्य अनेन विधिना
अनेनोपायेन ध्यानं भवतीति तन्न किं कारणं ? गुण्यादिप्रकरणस्य तादर्थ्यात् । ध्यानविधानभावनार्थमेव
हि गुण्यादिप्रकरणं प्रकृतं ।

संवरार्थं तदिति चेन्न प्रागुपदेशस्योभयार्थत्वात् ॥ २६ ॥ स्यान्मतं संवरप्रतिपत्त्यर्थं तद्गु-
ण्यादि प्रकरणमुक्तं न ध्यानोपायप्रतिपत्त्यर्थं नवाऽन्वार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीति तन्न । किं कारणं ? प्रागु-
पदेशस्योभयार्थत्वात् । अन्वार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति च । तद्यथा—आप्त्यर्थं कुन्दाः श्लिष्यते ।
ताम्यश्च पानीयं पीयते । उपपश्यत्येते च शालयश्च भ्रान्त्यते ।

सकळध्यानधर्मासंग्रह इति चेन्न ध्यानप्राभूते प्रणीतत्वात् ॥ २७ ॥ स्यान्मतं सकलोऽध्यान-
धर्मो नास्मिन्सूत्रे समर्पित इत्यपरिपूर्णं लक्षणमिति तन्न किं कारणं ? ध्यानप्राभूते प्रणीतत्वात् । तत्र हि
ध्यानउद्योग सकळ प्राधान्येनोक्तं इह स्वानुसंगिकमिति । तस्य ध्यानस्य सामान्येनोक्तस्य विकल्पप्रति-
पत्त्यर्थमिदमुच्यते,

आर्तरोद्रधर्म्यशुक्लानि ॥ २८ ॥

ऋतमर्दनमार्षिर्वा तत्र भवमार्षि ॥ १ ॥ ऋतं दुःखं, अथकार्द्वेनमार्षिर्वा तत्र भवमार्षि ।
ऋतः मूरस्तरुर्कर्म रीद्रे ॥ २ ॥ रोदपतीति रुद्रः मूर इत्यर्थः । तस्यैव कर्म, तत्र भव वा
रीद्रेनेत्युच्यते ।

धर्मादनपेतं धर्म्यं ॥ ३ ॥ धर्मो धर्षितः, ततोऽनपेतं ध्यानं धर्म्यमित्याख्यायते ।
शुषिगुणयोगाच्छुक्लं ॥ ४ ॥ यथा मृत्प्रभ्यातायतः शुषिगुणयोगाच्छुक्लं यथा तथा तद्गुण-
साधुधर्मादात्मरक्षणमभ्यस्तमिति शुक्लमिति निरूप्यते । तदेतत्पुत्रैर्वा ध्यानं इति ध्यानस्युच्यते । कृतः प्रसादा-
प्रसादानेदात् । अप्रकृतं अतुन्कास्यकरणत्वात्, कर्मनिर्देहनसाधुधर्म्यस्य च । किं पुनरर्पितं च दूष्यते,—

परे मोक्षहेतू ॥ २९ ॥

पद्मस्यैव परत्वमिति चेन्न स्ववहितेऽपि परवन्दनयोगात् ॥ १ ॥ स्यान्मतमेकमेव पर-
त्वमुक्तत्वे न इत्येति तन्न । किं कारणं ? स्ववहितेऽपि परवन्दनयोगात् । तदप्याप्युक्तं
पाठमिदमुच्यते ।

दिवसननिर्देशात् गौणस्यापि संश्लेषः ॥ २ ॥ अथवा तन्नमतं लक्षणवत्त्वमिति परवि-
शुद्धमिति दिवसननिर्देशात्सति महान भवति ।

प्रायोमोक्षहेतुत्वात्, पूर्वोऽसंसारहेतुत्वमिति ॥ ३ ॥ ये मोक्षहेतू इति स्ववन्दन-
हेतूरे संसारहेतू इति निश्चये । एतन्नस्य लक्षणवत्त्वमिति ।

आह किमेवा लक्षणमिति । तत्रानेकस्य वक्तव्यसमवे वाचः क्रमवृत्तेराद्यस्य लक्षणप्रतिपादनार्थ-
मिदमुच्यते ।

आर्तममनोज्ञस्य संप्रयोगे तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारः ॥३०॥

अभियममनोज्ञं वाधाकारणत्वात् ॥ १ ॥ यदाप्रिय वस्तु विपकटकशत्रुशस्त्रादि तद्वाधाकारण-
त्वाद्मनोज्ञमित्युच्यते ।

भृशमर्थात् रचितनादाहरणं समन्वाहारः ॥ २ ॥ अर्थात् रचितनादाधिक्येनाहरणमेकत्रायरोधः
समन्वाहारः । स्मृतेः समन्वाहारः स्मृतिसमन्वाहारः । मनोज्ञस्योपनिपाते स कथं नाम मे न स्यादिति
सकल्पक्षिताप्रबंधः आर्तमित्याख्यायते ।

आह किमिदमनमिमते चेतनद्रव्यपर्यायसंप्रयोगहेतुकमेवार्थं निर्धियते न किं तद्द्वान्यथाप्येतत्प्रत्येतव्य-
मित्युच्यते,

विपरीतं मनोज्ञस्य ॥ ३१ ॥

प्रागुक्तनिमित्तविषयार्थाद्विपरीतं ॥ १ ॥ प्रागुक्त यन्निमित्तं ततो पर्ययाद्विपरीतामित्यभिधी-
यते । तद्यथा मनोज्ञस्य विषयस्य विप्रयोगे संप्रयुक्ता प्रति या परिध्यास्मृतिसमन्वाहार शब्दचो-
दिता असावभ्यार्तं ध्यानमिति निश्चीयते । यथा च प्रियसमवाये तदभावादाहितकाल्पस्थ्यार्तं प्रतिज्ञा-
यते । तथा ज्वरादिसतापाम्याहतमूर्तेः ।

वेदनायाश्च ॥ ३२ ॥

भकरणाद् दुःखवेदनासंप्रत्ययः ॥ १ ॥ यद्यपि वेदनाशब्दः मुखदुःखानुभवनविषयसामान्य-
स्तथापि आर्तस्य प्रकृतत्वाद्दुःखवेदनासंप्रत्ययो भवति । तस्मात्तद्विचिकीर्षी प्रत्यागूर्णस्यानवस्थितमनसो
धैर्योपरमास्मृतिसमन्वाहार आर्तस्थानमवगतव्यं ।

अंगविक्षेपशोकाक्रंदनाश्रुपाताभिव्यक्तं तृतीयं ॥ २ ॥ यथानिष्टसंप्रयोगेऽविप्रयोगाश्रुभवेदना-
समवायनिबन्धनमार्तं । तथा चेदमपि प्रीतिविशेषाभिन्वगमथरकानातुरमतेः पौनर्भविकाषिपवसुखारसगृहस्य
तत्संस्कारपरायणस्य कायादिखेदेहेतुकं ।

निदानं च ॥ ३३ ॥

“विपरीतं मनोज्ञस्य” इत्येव सिद्धमिति चेन्नाप्राप्तपूर्वविषयत्वाच्चिदानस्य ॥१॥ स्यादेतद्वि-
परीतं मनोज्ञस्येत्यनेनैव निदानं सुगृहीतमिति तत्र किं कारणमप्राप्तपूर्वविषयत्वान्निदानस्य मुखमात्रया प्रवृत्ति-
तस्याप्राप्तपूर्वार्थनाभिमुख्यादनागतार्थप्राप्तिनिवन्धनमिदामित्यस्ति विशेषः ।

तदेतच्चतुर्विधमार्तं कृष्णनालकापोतलेष्याबलाधानं, अज्ञानप्रभव पीहृषेयपरिणामसमुत्थं पापप्रयो-
गाधिष्ठानं, परिभोगप्रसंगं, नानासकल्पासंगं धर्माश्रयपरित्यागिकपापाश्रयोपस्थानं अनुपशमप्रवर्द्धनं प्रमाद-
मूलमकुशलकर्मदानं कटुकविषाकासद्वेषं तिर्यग्भवगमनपर्यवसानं तदेतद्विदं स्वामिकमिति चेदुच्यते,

तदविरतदेशविरतप्रमत्तसंयतानां ॥ ३४ ॥

अविरताः असंयतसम्पदृष्यताः । देशविरताः सयतासयताः सयताः, प्रमत्तसयताः पचदस्यप्रमा-
दोपेताः । क्रियानुष्ठायिनः ।

कदाचित्माच्यपमार्चध्यानत्रयं प्रमत्तानां ॥ १ ॥ निदानं वर्जयित्वा अन्यदार्चत्रयं प्रमादोद-
योदेकात्कदाचित्प्रमत्तसयतानां भवति ।

आह व्याख्यातनायमप्रसक्तं सज्ञादीभिः, अथ द्वितीयं किं स्वभावसंज्ञायमभ्यस्यागिकमित्यत उच्यते,

हिंसानृत्तस्तेयविपयसंरक्षणेभ्यो रौद्रमविरतदेशविरतयोः ॥ ३५ ॥

ध्यानोत्पत्तेर्हिंसादीनां निमित्तभावाद्देतुनिर्देशः ॥१॥ हिंसादीन्मुक्तलक्षणानि तानि रौद्रध्या-
नोत्पत्तेर्निमित्तीभवतीति हेतुनिर्देशो विज्ञायते ।

तेन स्मृतिसमन्वाहाराभिसंबंधः ॥ १ ॥ तेन—हेतुनिर्देशेनानुवर्तमानः स्मृतिसमन्वाहारोऽभि-
सन्वप्यते । हिंसायाः स्मृतिसमन्वाहार इत्याद्यविरतस्य भवतु रौद्रध्यान देशविरतस्य कथं—

देशविरतस्यापि हिंसाद्यावेशाद्द्वित्वादि संरक्षणतंत्रत्वाच्च ॥ ३ ॥ देशविरतस्यापि रौद्रध्यानं,
कुतः हिंसाद्यावेशाद्द्वित्वादि संरक्षणतंत्रत्वाच्च कदाचिद्भवितुमर्हति । तद्युक्तं नरकादीनामकारणं सम्यग्दर्शन-
सामर्थ्यात् । अथ कथमिदं रौद्रध्यानं सयतस्य न भवति ?

तद्युक्तं संयते तदावेशे संयमप्रच्युतेः ॥ ४ ॥ संयतेरौद्रध्यानं न युज्यते कुतस्तदावेशे
संयमप्रच्युतेः । यदा रौद्रध्यानाग्निशिष्टो भवत्यात्मा न तदा संयमोऽत्रावतिष्ठते । तदेतच्चतुर्विधं रौद्रध्यानं
अतिकृष्णनीलकापोतलेऽप्यवलाधानं प्रमादाधिष्ठानं नरकगतिफलान्नसानं, एवमुक्ताप्रशस्तध्यानपारिगतं
आत्मा तत्तार्यस्त्रिषु इषोदकं कर्मादत्ते ।

आह परे मोक्षहेतु इति ये उपदिष्टेऽनिर्दिष्टसंज्ञाभेदस्वभावे तयोस्तावदाद्य किमभिधानप्रकारस्त्रयभाव-
विषयमित्यत्रोच्यते । तत्तल्लक्षणं सम्यग्ज्ञानबीजमुपशमार्थमप्रमादसंचितं मोहप्रक्षन धर्मानुबधि सुखफल
त्रिविष्टपावसानं ।

आज्ञापायविपाकसंस्थानविचयाय धर्म्यं ॥ ३६ ॥

प्रमत्ताप्रमत्तसंपतस्य विचित्रिविवेको विचारणं विचयः ॥ १ ॥ विचितीर्विचयो-विवे-
को विचारेणेत्यनर्थोत्तरं ।

तदपेक्षया आज्ञादीनां कर्मनिर्देशः ॥ २ ॥ तं विचयभावमपेक्षयाज्ञादीनां कर्मनिर्देशः क्रियते ।
आज्ञा चापायश्च विपाकश्च संस्थानं च आज्ञापायविपाकसंस्थानानि तेषां विचय आज्ञापायविपाकसं-
स्थानविचयः तदर्थमाज्ञापायविपाकसंस्थानविचयाय ।

अधिकारात्स्मृतिसमन्वाहारसंबंधः ॥ ३ ॥ स्मृतिसमन्वाहार इत्यनुवर्तते, तेन प्रत्येकमभि-
संबधो भवति । आज्ञाविचयाय स्मृतिसमन्वाहार इत्यादि ।

तत्रागमप्रामाण्यादर्थवधारणमाज्ञाविचयः ॥ ४ ॥ उपदेष्टुरभावान्मंदबुद्धित्वात्कर्मोदयात्सू-
क्ष्मत्वाच्च पदार्थानां हेतुदृष्टातोपरमे सर्वज्ञप्रणीतमार्गं प्रमाणीकृत्य इत्यभेदे नान्यथा वादिनो जिना इति
गहनपदार्थश्रद्धानादर्थवधारणमाज्ञाविचयः ।

आज्ञाप्रकाशनार्थो वा ॥ ५ ॥ अथवा सम्यग्दर्शनविद्युद्धपरिणामस्य विदितस्वरूपसमयपदार्थ-
निर्णयस्य सर्वज्ञप्रणीतानाहितसौश्र्वानाश्रितकायादीनर्थानवधार्य एवमेतं इत्यन्यं प्रति पिपादयिपतः कथा-
मार्गं श्रुतज्ञानसामर्थ्यात्स्वसिद्धाताविरोधेन हेतुनयप्रमाणविमर्दकर्मणा प्रहणसहिष्णुं कृत्वा प्रमापतः, तत्स-
मर्थनार्थस्तर्कनयप्रमाणयोजनपरः स्मृतिसमन्वाहारः सर्वज्ञाज्ञाप्रकाशनार्थत्वादाज्ञाविचय इत्युच्यते ।

संमार्गापायचित्तनमपायविचयः ॥ ६ ॥ मित्यादर्शनपिहितचक्षुषां आचारविनयाप्रमादवि-
षयाः सत्सारविद्वद्ये भरूपविषयाद्ब्रह्मत्वात् ।

अंधवत् ॥ ७ ॥ तद्यथा जाल्याया बलवंतोऽपि सत्प्रयात्प्रच्युताः कुशलमार्गदिशकेनाननुष्ठिताः
नोचान्तेऽप्युत्पन्नमोपलकठिनस्थाणुनिहितकटकाकुलाट्वाद्गुणपतिताः परिस्पन्दवतोऽपि न च मार्गमनुसर्तु-
मर्हति देशकाभावात्तथा सर्वज्ञप्रणीतमार्गादिमुखाः मोक्षार्थिनः सम्यग्मार्गापरिधानास्तुदूरमेवापयंतीति
संमार्गापायचित्तनमपायविचयः ।

असन्मार्गापायचित्तनमपायविचयः असन्मार्गापायसमाधानं वा ॥ ८ ॥ अथवा मिथ्या दर्शनाकुलितचेतोभिर्वादिभिः प्रणीतादुन्मार्गाक्थ नाम इमे प्राणिनोऽपेयु । अनायतनसेवापायो वा कथ स्यात् पापकरणचनभावनायिनिवृत्तिर्या कथमुपजायते इत्यपायार्थितचित्तनमपायविचयः ।

कर्मफलानुभवनविवेकं प्रति प्राणिधानं विपाकविचयः ॥ ९ ॥ कर्मणां ज्ञानावरणादीनां प्रव्यक्षेत्रकालभवभारप्रत्ययफलानुभवन प्रति प्राणिधान विपाकविचयः । तद्यथा मिथ्यादर्शनैकद्वित्रि-
चतुरिन्द्रियजात्यातपस्यावरसूत्रापार्याप्तकसाधारणाख्याना कर्मप्रकृतीनां प्रथमगुणस्थाने उदयो नोर्द्ध । अनतानुवधिक्रोधमानमायालोभाना प्रथमद्वितीयगुणस्थानयोर्दयो नोर्द्ध । सम्पग्मिध्यावस्व सम्पग्मि-
ध्यादृष्टौ उदयो नोर्द्ध नाधः । अपस्याख्यानक्रोधमानमायालोभनरुदेवायुर्नरकदेवगतित्रैकियिकशरीरागोपा-
गानुपूर्व्यचतुर्भुर्भगानादेवायशस्कीर्तिसञ्ज्ञानां सप्तदशाना कर्मप्रकृतीनामुदयाऽसयतसम्पग्दृष्टयतेषु नोपरि ।
चतुर्णामानुपूर्व्याणां सम्पग्मिध्यादृष्टानुदयो नास्ति शेषाणामस्ति । प्रत्याख्यानक्रोधमानमायालोभतिर्यगायुस्ति-
र्यगत्युद्योतनीचैर्गोत्रसञ्ज्ञानामष्टाना कर्मप्रकृतीना विपाक सयतासयतातपु नोपरि । निदानिद्राप्रचलास्यान-
गृह्णानामिकानां तिसृणा कर्मप्रकृतीना फलानुभवनमनुत्तरशरीरप्रमत्तसयतेषु नोपरि । आहारशरीराहा-
रशरीरागोपागनास्रोऽप्रमत्तसयते उदयः नोर्द्ध नाध । वेदकसम्पक्त्वप्रकृतेरुदयोऽसयतसम्पग्दृष्ट्यादिव्रम-
त्तसयतातेषु नोर्द्ध नाप्यधः । अर्धनाराचसहननकीलिकासहननासप्राप्तसृष्टिकासहननाख्यानां तिसृणां
प्रकृतीनामुदयोऽप्रमत्तसयतातेषु नोपरि । हास्यस्वरतिशोकमयजुगु-साख्यानां पण्णा कर्मप्रकृतीनाम-
पूर्वकरणचरमसमयातेषु फलानुभवन नोर्द्ध । त्रयाणा वेदाना त्रयाणां सृज्यलनाना चोदय अनिवृत्तिवादा-
सापरायकालस्य शेषे सख्येयान्मागान्गत्वोदयच्छेदः । लोभसज्ज्वलनस्य विपाक सूत्रमसांपरायचरमसमयातेषु
नोपरि । वज्रनाराचसहनननाराचसहननयोर्दयः उपशतकषयातेषु नोर्द्ध । निद्राप्रचल्योर्दयः
क्षीणकषयायोपातसमयातेषु नोपरि । पचाना ज्ञानावरणानां चतुर्णां दर्शनावरणानां पंचानामतरायाणां
चोदयः क्षीणकषायचरमसमयातेषु नोपरि । अन्यतरवदनीयौदारिकतैजसकार्मणशरीरस्थानपट्टौदा-
रिकशरीरागोपागवज्रवृषभनाराचसहननवर्णगधरमस्पर्शागुरुलघूपद्मातपरघातोऽन्यासप्रशस्ताप्रशस्तविहायोग-
तिप्रत्यंशरीरास्थिरास्थिरशुभाशुभमुखरदु स्वरनिर्माणनामिकानां त्रिशस्त्रकृतीनामुदयः सयोगकेरलिनक्ष-
रमसमये नोर्द्ध । अन्यतरवेदनीयमनुष्यायुर्मनुष्यगतिपंचेन्द्रियजातित्रसवादर्प्याप्तकाशुभगादेयशस्की-
र्युर्बैर्गोत्रसञ्ज्ञानामेकादशाना प्रकृतीनामुदय अयोगकेरलिनक्षरमसमये नोर्द्ध । तीर्थकरनामकर्मोदयः
द्वयोः केवलिनोर्नोपरि नाप्यध ।

अथथाकालविपाकः उदीरणोदयः ॥ १० ॥ तत्र मिथ्यादर्शनस्य उदीरणोदयः मिथ्यादृष्टौ उप-
शमसम्पक्त्वराभिमुखस्य, चरमावलीमुत्सृज्येतरत्र भवति । एक-द्वित्रिचतुरिन्द्रियजात्यातपस्यावरसूत्रमा-
पार्याप्तकसाधारणसञ्ज्ञिकानां नवानां प्रकृतीनामुदीरणोदय मिथ्यादृष्टौ भवति नोर्द्ध । अनतानुवधि
क्रोधमानमायालोभानामुदीरणोदयो । मिथ्यादृष्टिमासादनसम्पादृष्ट्योर्नोपरि । सम्पग्मिध्यावस्वोदीरणोदयः
सम्पग्मिध्यादृष्टौ नोपरि नाप्यध । अपत्याख्यानावरणक्रोधमानमायालोभनरकगतिदेवगतित्रैकियिकशरी-
रागोपागदुर्भगानादेवायशस्कीर्तिसञ्ज्ञका एकादशप्रकृतय असयतसम्पग्दृष्ट्यतेपूरीर्यते नोर्द्ध । नरकायपा-
देवायुपक्ष मरणकाले चरमावलिं मुक्त्वा असयतसम्पग्दृष्ट्यानुदीरणोदयो भवत्वधक्ष नोर्द्ध । चतुर्णामानु-
पूर्व्याणां निग्रहगतौ मिथ्यादृष्टिसत्सादनसम्पग्दृष्ट्यसयतसम्पग्दृष्टिपूरीर्णोदयो नतरत्र । प्रत्याख्यानक्रो-
धमानमायालोभतिर्यगत्युद्योतनीचैर्गोत्राणां सप्ताना प्रकृतीनामुदीरणोदय सयतासयतातेषु नोपरि ।
तिर्यगायुषो मरणकाले चरमावलिं मुक्त्वा सयतासयतातेपूरीर्णोदयो नोर्द्ध । निदानिद्राप्रचलास्यान-
गृह्णिसदसद्व्याना पचाना प्रकृतीना प्रमत्तसयतातेपूरीर्णोदयो नोपरिद्यत् । उत्तरशरीरार्तिपूर्वचरमा
वल्या सह उदीरणोदयो नास्ति । आहारकशरीरागोपागनास्रो. प्रमत्तसयते उदीरणोदयो नोर्द्ध नाप्यध ।
मनुष्यायुष उदीरणोदय -मरणकाले चरमावलिं मुक्त्वा प्रमत्तसयतातेषु सम्पग्मिध्यादृष्टिर्जितेपूरीर्णा-

दमो भवति नोपरि । वेदकसम्यक्त्वोदीरणोदयः असंयतसम्यग्दृष्ट्यादिष्वप्रमत्तसयतातेषु भवति नोर्ध्वं नाप्यधः । अर्धनाराचकीलिकासप्राप्तासृपाटिकासहननामुदीरणोदयः अप्रमत्तसयतातेषु भवति नोर्ध्वं । हास्यरत्नरत्नशोकभयलुगुस्ताना पण्या प्रकृतीनामपूर्वकरणचरमसमयातेपूदीरणोदयो भवति नोर्ध्वं । त्रयाणां वेदानां त्रयाणां सञ्चलनाना चोदीरणोदयो निवृत्तिवादरसापरायेषुगतातेषु भवति नाध्वं । तस्मिन्शानिवृत्तिकाले शेष ऊर्ध्वं सङ्ख्येयभागान् गत्वा उदीरणोदयेच्छेदः । लोभसंञ्चलनस्योदीरणोदयः सूक्ष्मसांपरायचरगावलीवर्जितेषु पूर्वेषु नोपरि । वज्रनाराचनाराचसहननभोरुपशातकपायातेपूदीरणोदयो नापरिछात् । समयोत्तरचरमावलीवर्जितक्षीणकपायातेषु निद्राप्रचलयादुदीरणोदयो नोपरि । पचानां ज्ञानावरणानां चतुर्णां दर्शनावरणानां पचानामंतरायाणां च चरमावलीवर्जितक्षीणकपायातेपूदीरणोदयो नोर्ध्वं । मनुष्यगतिपंचैन्द्रियजात्यौदारिकैतजसकार्माणशरीरपदसथानौदारिकशरीरागोपागवज्रगुणभनाराचसहननवर्णगंधरसस्पर्शागुरुलघूपचयोच्छ्वासप्रशस्ताप्रशस्तविहायोगतिप्रसवादरपर्याप्तिप्रखं रुशरीरस्थिरस्थिरशुभाशुभमुभगासुखरदुस्वरादययशस्कीर्तिनिर्माणोच्चैर्गोत्रसङ्घिकानामष्टात्रिंशत् प्रकृतीनां सयोगकेवलचरमसमयातेपूदीरणोदयो नोपरि । तीर्थकरनाम्न उदीरणोदयः सयोगिकेवलचिन्धेव नोपरि नाप्यधः ।

लोकसंस्थानस्वभावावधानं संस्थानविचयः ॥ ११ ॥ लोकसंस्थानं प्राग्वर्णितं तद्व्ययानां च द्वीपादीनां तत्स्वभावावधानं संस्थानविचयः ।

धर्मादनपेतं धर्म्यम् ॥ १२ ॥ धर्म उच्यते उच्यते इति कल्पः, ततो नपेत धर्म्यं प्यान । उच्यते धर्मादिभानावतः प्रवृत्तेः ।

अनुप्रेक्षाणां धर्म्यध्यानजातीयत्वात्पृथगनुपदेश इति चेन्न ज्ञानप्रवृत्तिविकल्पत्वात् ॥ १३ ॥ स्यादेतदनुप्रेक्षा अपि धर्म्यध्यानेऽनर्भनरतीति पृथगासामुपदेशोऽनर्थक इति तन्न किं कारणं ? ज्ञानप्रवृत्तिविकल्पत्वात् । अनित्यादिविषयचित्तन यदा ज्ञानं तदानुप्रेक्षानुपदेशो भवति । यदा तत्रैकाप्रचितानिरोधस्तदा धर्म्यध्यानं ।

धर्म्यमप्रमत्तस्येति चेन्न पूर्वेषां विनिवृत्तिप्रसंगात् ॥ १४ ॥ कश्चिदाह धर्म्यमप्रमत्तसयतस्येति तन्न किं कारणं ? पूर्वेषां विनिवृत्तिप्रसंगात् । असयतसम्यग्दृष्टिसयतासयतप्रमत्तसयतानामपि धर्म्यध्यानमिष्यते सम्यक्प्रमात्रत्वात् । यदि धर्म्यमप्रमत्तस्यैवेत्युच्येत तर्हि तेषां निवृत्तिः प्रसज्येत ।

उपजातक्षीणकपाययोश्चेति तन्न शुद्धाभावप्रसंगात् ॥ १५ ॥ कश्चिदाह उपजातक्षीणकपाययोश्च धर्म्यं प्यानं भवति न पूर्वेषामेवति तन्न किं कारणं ? शुद्धाभावप्रसंगात् उपजातक्षीणकपाययोर्हि शुद्धध्यानमिष्यते तस्याभावः प्रसज्यते ।

तदुभयं तत्रेति चेन्न पूर्वस्यानिष्ठत्वात् ॥ १६ ॥ स्यादेतदुभयं धर्म्यं शुद्धं चोपजातक्षीणकपाययोस्ततीति ? तन्न । किं कारणं ? पूर्वस्यानिष्ठत्वात्पूर्वं हि धर्म्यं ध्यानं श्रेयोर्भवेत्, अपि पूर्वेषु चेष्यते ।

आह यदि धर्म्यध्यानमविरतदेशविरतप्रमत्ताप्रमत्तसयतातानां भवति, अथ शुद्धध्यानं कस्य ? इत्यत्रोच्यते तद्व्ययमाणं चतुर्विकल्पं तत्र प्रथमयोर्विकल्पयोः स्यामिना निर्देशः क्रियते,

शुक्ले चाद्ये पूर्वविदः ॥ ३७ ॥

पूर्वविद्विषेयणं भुतकेवलिनस्तदुभयप्रणिधानसामर्थ्यात् ॥ १ ॥ सकृच्छ्रुतधरस्याचशुद्धध्यानद्वयप्रणिधानसामर्थ्यं नेतरस्येति प्रतिपरपर्यं पूर्वविद्विषेयणमुपादीयते ।

चशब्दः पूर्वध्यानसमुच्चयार्थः ॥ २ ॥ चशब्दः क्रियते पूर्वस्य धर्म्यध्यानस्य समुच्चयार्थः । शुक्ले चाद्ये पूर्वविदो भवतः धर्म्यं चेति ।

विषयविवेकापरिज्ञानमिति चेन्न व्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तेः ॥ ३ ॥ स्यादेतच्च-
 शब्देन पूर्वस्य प्यानस्य समुच्चये क्रियमाणे विषयविवेको न ज्ञायते इति ? तन्न । किं कारणं ? व्या-
 ख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेः । श्रेण्यारोहणात् प्राग्धर्मव्याख्यान, श्रेण्योः शुक्लव्याख्यानमिति व्याख्यास्यामः,
 आह—यथाद्ये शुक्ले उपशातनिर्दग्धमोहयोर्निपमेन प्रतिज्ञायते अत्रिशिष्टे कस्य भवत इत्यप्रोच्यते,

परे केवलिनः ॥ ३८ ॥

केवलिनश्च सामान्यनिर्देशात्तद्वत्तोरुभयोर्ग्रहणं ॥ १ ॥ केरलीत्ययं शब्दः सामान्यवि-
 षयस्ततोऽधित्वविभूतिविशेषकेरुञ्जानसाध्याज्यमनुभरतोरुभयोः सयोग्योगिकंरुञ्जानोर्ग्रहणं । परे शुक्ल
 म्याने तयोर्भवतो न छद्मस्यस्य ।

आह अथकारमुद्यमविधातसादृश्यादतस्या शुक्लव्यानाधिष्ठातृप्रक्रियां प्रति न व्याप्रियामहे—कुतः ?
 तल्लक्षणविशेषनिर्देशानुपलभात् । उच्यते स्यादेतदेव यद्यमूनि तस्य विशिष्टानि पर्यायांतराणि न स्युः,—

पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरतक्रियानिवर्तानि ॥ ३९ ॥

षड्यमाणलक्षणापेक्षया सर्वेषामन्वर्थत्वं ॥ १ ॥ षड्यमाणलक्षणमपेक्ष्य सर्वेषामन्वर्थत्व-
 मवसेय । यदिदमुपात्तचातुर्यस्य शुक्लव्याख्यान तदिकमाख्यानमिति चेदुच्यते,—

त्र्येकयोगकाययोगायोगानां ॥ ४० ॥

योगश्चन्द्रो व्याख्यातार्थः ॥ १ ॥ अयं योगशब्दो व्याख्यातार्थं कायप्राप्त्यनस्कर्म्म योग इत्यत्र ।

यथासंख्यं चतुर्णामभिसंबंधः ॥ २ ॥ चतुर्णां त्रियोगादीनामुक्तैश्चतुर्भिः शुक्लव्याख्यानविकल्पैः

सह यथासद्वयमभिसंबन्धो भवति । त्रियोगस्य पृथक्त्ववितर्कं, त्रियु योगेष्वेकयोगस्यैकत्ववितर्कं, काययोग-
 स्य सूक्ष्मक्रियाप्रतिपात्तिः, अयोगस्य व्युपरतक्रियानिवर्तानि ।

तत्राद्यस्य विशेषप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते ।

एकाश्रये सवितर्कवीचारे पूर्वे ॥ ४१ ॥

पूर्वविदारभ्यत्वादेकाभयसिद्धिः ॥ १ ॥ उभेऽपि परिप्राप्तश्रुतज्ञाननिष्ठेनारम्यते इत्ये-
 काश्रये इत्युच्यते,—

सवितर्कवीचार इति द्वन्द्वपूर्वोन्वयपदार्थनिर्देशः ॥ २ ॥ वितर्कश्च वीचारश्च वितर्कवीचारो
 सह वितर्कवीचारम्यां वर्तते सवितर्कवीचार ।

पूर्वत्वमेकस्यैवेति चेन्नोक्तत्वात् ॥ ३ ॥ किमुक्त तत्समीपवर्तिनस्तद्व्यपदेश इति द्विवचन-
 सामर्थ्यादुभयोर्ग्रहणं ।

तत्र यथासंख्यप्रसगनिवृत्त्यर्थमिदमुच्यते ।

अवीचारं द्वितीयं ॥ ४२ ॥

पूर्वयोर्द्वितीयं तदवीचार प्रथमतः । अर्थात्—आयं सवितर्कं समीचार च भवति । द्वितीय
 सवितर्कमवीचारमिति ।

अथ वितर्कवीचारयोः कः प्रतिविशेष इत्युच्यते,—

वितर्कः श्रुतं ॥ ४३ ॥

विशेषेण तर्कणग्रहणं वितर्कः श्रुतज्ञानमित्यर्थः यदि श्रुतज्ञाने वितर्कशब्दो वर्तते तर्हि पुनरापि

पृथग्य अप्य वीचारः किं लक्षणः ? इत्यत्रोच्यते ।

वीचारोऽर्थव्यंजनयोगसंक्रांतिः ॥ ४४ ॥

अर्थो ध्येयः द्रव्य पर्यायो वा, व्यंजनं वचन, योगः कायवाङ्मनस्कर्म्मलक्षणः, संक्रांतिः परिवर्तनं । द्रव्य विहाय पर्यायमुपैति पर्याय त्यक्त्वा द्रव्यक्रियार्थसंक्रांतिः । एकं श्रुतवचनमुपादाय वचनातरमाळयते तदपि विहायान्यदिति व्यंजनसंक्रांतिः । काययोगं त्यक्त्वा योगांतरं गृह्णाति योगांतरं च त्यक्त्वाऽ-वयोगमिति योगसंक्रांतिः ।

एवं परिवर्तनं वीचार इत्युच्यते । तदेतस्मान्मन्यविशेषनिर्दिष्टचतुर्विधं शुद्धं धर्म्यं च पूर्वोदितगुण्यादि बहुप्रकारोपाय संसारविनिवृत्तये मुनिधर्मात्मैति तदारभे च परिकर्मं भवति । यदोत्तमशरीरसहननं तथा परीपद्वधासहनशक्तिमतमात्मानमनमग-उति तदा ध्यानयोगपरिचयायोपक्रमते । कथमिति चेद्-
 ष्यते—पर्वतगुहाकरदरीद्वन्द्वकोटरनदीपुच्छिनपितृवनजीर्णोद्यानशून्यागारादीनामन्यतमेऽस्मिन्नवकाशे व्यालमृगपशुपक्षिमनुष्याणामगोचरे तत्रव्यैरगतुभिश्च जन्तुभिः परिवर्जितं नास्त्युष्णे नातिशीते नातिशीते-
 वार्पातपरजिते बाह्यात-करणविशेषकारणजिते (विरहिते) भूमितले शुचावनुकूलसर्षे यथासुखमुपवि-
 ष्ठो वद्वपल्पकासनः सपशु मणिधाय शरीरपाटिमस्तन्वा स्वाके यामपाणितलस्योपरि दक्षिणपाणितलमुत्तलं
 समुपादाय नास्त्युष्मीलज्जातिनिमीलन्दंतेर्दीप्ताप्राणि सदधानः ईपन्नतिमुखः प्रगुणमध्योस्तन्वमूर्च्छिः
 प्राणिधानगधीरशरोधरः प्रसन्नरक्त्रवर्णः, अनिमिपस्थिरसौम्यदृष्टिः । विनिहितनिद्रालस्यकामरागस्य-
 रतिशोकहास्यभयद्वेषविचिकित्स । मंदं भद्रं प्राणापानप्रचार इयेममादिकृतपरिकर्मा साधुः, नामेरुर्ष्वे
 हृदये मस्तकेऽन्यत्र वा मनोवृत्तिं यथापरिचयं प्रणिधाय मुमुक्षुः प्रशस्तध्यानं ध्यायेत् । तत्रैकप्रमनाः
 उपशातरागद्वेषमोहो नैपुण्यान्निपुण्यशरीरकियो मदोच्छ्वासनिःश्वासः सुनिश्चितामिनिवेशः क्षमावान्
 बाह्याभ्यतरान्द्रव्यपर्यायान्प्रायज्ञाहितावितर्कसामर्थ्यं अर्थव्यंजने कायवचसी च पृथक्त्वेन संक्रामता
 मनसाऽऽप्योत्तवलोत्साहद्वयवस्थितेनानिश्चितेनापि शस्त्रेण चिरात्तह छिदिन्नमोहप्रकृतीरुपशमयन्शुष्य
 च पृथक्त्ववितर्करीचारध्यानभाज्यत । पुनः शीघ्रैश्चपहानैर्गोयायोगातरं व्यजनाच्छजनातरमर्थादर्था-
 तरमाश्रयन्ध्यानविभूतितमोहरजा ध्यानयोगाश्रितवर्तते । इत्युक्तं पृथक्त्ववितर्करीचारः । अनेनैव विधिना
 सत्तुल्यं मोहनीयं निर्दिष्टिध्वंजनतमुण्यविशुद्धं योगविशेषमाश्रित्य बहुतराणां ज्ञानावरणतहापिभूतानां
 प्रकृतीनां वयं निरुधन् स्थितेः ह्यसश्रयो च कुर्वन्श्रुतज्ञानोपयोगमाश्रित्यैवार्थव्यंजनयोगसंक्रांतिः । अत्रि-
 च्छित्तमनाः क्षीणरूपायां वैदूर्यसग्निसुरलेपो व्याथा पुनर्न निवर्तत इत्युक्तमेकारवितर्कः । स्वमे-
 क्त्ववितर्कशुद्धध्यानवैश्वानरनिर्दग्धव्यातिकर्मेधनः प्रञ्जलितकन्दहानगभस्तिमदलः मेघपजरनिरोध-
 निर्गत इव घर्मादिभर्माभस्वमाना भगवास्तार्थेकर इतरो वा केरली लोकेश्वराणामभिगमनीयोर्विनीय
 श्लोकर्केणायु रूर्काटिं देवानां विहृतिं स यदातमुद्गुर्दशेषायुष्कं, तनुत्पास्थितिवेद्यनामगोत्रं
 भवति तदा सर्वत्राङ्गनसयोग वादरकाययोग च परिहाय सूक्ष्मकाययोगाळवनः सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति-
 ध्यानमास्करदतुमर्हति । यदा पुनरतमुद्गुर्दशेषायुष्कस्ततोऽधिकारिधतिविशेषकर्मत्रयो भवति यागी, तदा-
 धीपयोगातिशयस्य सामाधिक्रमदायस्य विशिष्टकरणस्य महासतरस्य लघुर्कपरिपाचनस्य शेषकर्मरेणु-
 परिशातनशक्तिरामाभ्यादृष्टरूपाट-तरलोकरूपाणामि रशानप्रदेशवितर्णतधतुर्भि समर्पेः कृत्वा पुनरपि
 तावद्द्वैरेष समयेः समुपहृत्प्रदेशविसरणः समीकृतस्थितिनिशरकर्मचतुष्टयः पूर्वशरीरपरिमाणं भूया
 सूक्ष्मकाययोगेन सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति ध्यानं ध्यावति । तनस्तदनंर समुच्छिन्नक्रियेवानिर्वातध्यान-
 मारभते । समुच्छिन्नराणापान-न्यारसर्वं त्रापनाङ्गनायोगसर्वप्रदेशपरिस्पदक्रिया-यापारह्यात् समुच्छिन्न
 क्रियावितर्कस्तुभ्यते । तस्मिन्तमुच्छिन्नक्रियानिवर्धने ध्याने सर्वबाधप्रनिरोधसर्वशेषकर्मसासनसामर्थ्योप-
 गिनः कारयित् । समुच्छिन्नव्याध्यातचारैरज्ञानदशनं सर्वसंसारदुःखजालपरिधयो-उदजनन साध्यान्मो-

नवमोऽध्यायः ।

क्षकारणमुपजायते । स पुनरयोगिकं नली भगवास्तदा ध्यानानलनिर्दग्धसर्मलकलकवधो निरस्ताकिट्ठधातु-
पापाणजात्यकनकवल्लभात्मा परिनिर्वाति । तदतद्द्विविध तपः अभिनवकर्मनिरोधहेतुत्वात्सवरणकारण ।
प्राक्तनकर्मरजामलविधूननहेतुत्वाभिर्जराहेतुरपि ।

अत्राह सक्त परीपहजयात्तपसश्च कर्मनिर्जरा भवतीति तत्रेदं न ज्ञायते सर्वे सम्यग्दृष्टयः समनिर्जराः
आहोस्विदस्ति कश्चिःप्रतिविशेष इत्यस्तीत्याह,

सम्यग्दृष्टिश्रावकविरतानंतवियोजकदर्शनमोहक्षपकोपशमकोपशांत
मोहक्षपकक्षीणमोहजिनाः क्रमशोऽसंख्येयगुणनिर्जराः ॥४५॥

प्रथमसम्यक्त्वादिप्रतिभे अभ्यवसायविशुद्धिप्रकर्षादसंख्येयगुणनिर्जरात्वं दशाना मयपानाविष्टस्य
मदैकदेशनिगमादव्यक्तागमशक्तिरत् । प्रकृष्टनिद्रस्य वा तदेकदेशक्षयादल्पस्मृतेजन्मरत् विषमोहितमूर्तेर्वा
एकदेशविषयप्रच्युतेधेतनाप्रतिभभवत् । पितादिविकारोपजातमूर्च्छस्य वा मोहैकदेशनिवृत्तेरव्यक्तचेत-
न्यवत्, एकैन्द्रियेष्वनतकायादिषु अनतकालमुत्पद्योरवपरिभ्रमतः विशेषलब्ध्या द्वीन्द्रियादि जन्म
यावत्पचेन्द्रिय इति कदाचित्पुनः प्रतिनिवर्तते । तदेव बहुकृत्वा निवर्तनारोहणवद्दुःशतसहस्रपु कदाचि
त्यचैन्द्रियत्व नरकादिषु दीर्घकालमनुभूय धुणोत्कीर्णाक्षरसमानजातीयमानवेषु जन्मान्पुन्यात् । आत्वा
पुनरपि ततो दुर्लभानि देशकुलादीन्यवाप्य संकेशस्य प्रदिप्ता विशुद्धव्यवसाय प्रतिभाशक्तियुक्तः भव्यः
परिणामशुद्ध्या प्रक्षालितातराम्प्युपदेशासभवात्सन्मार्गमलभमान. कुतार्थप्रतिपादितमिध्यादर्शनो भूत्वा
पुनरपि ससारमहाजनपदातिथिर्भवति । अभिहितक्रमेणैव भूयोज्ञानानरणकर्मैकदेशप्रशमोपजात-
विशुद्धिरूपदेशालम्बिसपन्न. । अथवा मौनींद्र दर्शन कदाचिच्छृणुयात् प्रतिबन्धिनश्च कर्मण. न्यग्भानात्
श्रद्धयात् कतकसपकोपिजनितकलुषतोयप्रसादवत् असद्भूताधोपदशमलोभस. मिध्यात्वोपशमात्प्राणि-
तप्रसादः श्रद्धानामिमुखोऽभिलाषाभिमुख्यादसंख्येयगुणनिर्जरः अभूतपूर्वकरणप्रथमसम्यक्त्वाभिमुखो
रुचितजिनवचन उपशमसम्यग्दृष्टितानुभवति । तत सम्यक्त्वभावनामृतरसनिवर्द्धितविशुद्धि मिध्या-
त्वविवातिवीर्षाविर्भावे क्षुद्रमानत्राहितुपरुणतन्दुलविरेकुरत्, मिध्यादर्शनकर्ममिध्यात्वसम्यक्त्वसम्यग्मि-
ध्यात्वविभागेन त्रिधा विभज्य सम्यक्त्व वेदयमान सद्गतपदार्थश्रद्धानफल, वेदकसम्यग्दृष्टिर्भवति । ततः
प्रशमसवेगादिमान् जिनेंद्रभक्तिप्रवर्द्धितविपुलभावनविशेषसंचारो यत्र केवलिनः सति भगवत्सत्तत्र मोहं
क्षपयितुमारभते निष्ठापक पुनश्चातिसृषु गतिषु भवति स निराकृतमिध्यात्वः क्षाधिकसम्यग्दृष्टिरित्या-
क्षयते । अथवा पूर्वोदित एव शकादिदोषविनिर्मुक्त. कुसमपैरक्षोभितमातः उपलम्बसद्भागो मोहति-
मिरपटलविप्रयुक्तदृष्टि, जैनैंद्रपूजाप्रवचननाःसल्पसयमादिप्रशसादिपरतया क्षापितोपशमितदेशघातिकर्मा
संयमप्राप्त्या श्रावकोऽपि स्यात् पूर्वनिर्दिष्टस्ततो विशुद्धिप्रकर्षात्पुनरपि सर्वगृहस्वसगविप्रमुक्तो निर्रं-
थतामनुभवन् निरत इत्यभिलष्यते । एवमुत्तरोत्तरक्रमो वेदितव्यो-वर्धे । त एते दशाप्युपर्युपरि अस-
ख्येयगुणनिर्जरा वेदितव्या ।

क्षपक इत्यसाधुःस्वाख्यानाभावादिति चेन्न चशब्देन मित्संज्ञोपलब्धेः ॥ १ ॥
स्यान्मत क्षपक इत्ययमसाधु कुतोऽन्वाख्यानाभावादिति तन्न किं कारणं चशब्देन मित्संज्ञोपलब्धे.
क्षे वै वै क्षय इत्यस्य कृतात्वस्य 'गिविप्युक्तिजिजृष्टुमुजोमताधेति' चशब्देन मित्संज्ञाया सत्या इतरत्याःसा-
धुर्भवति । प्रयुक्तानामन्वाख्यानात् प्रयागदर्शनाच्च ।

आह सम्यग्दर्शनसन्निधानेऽपि यद्यसंख्येयगुणनिर्जरात्वात्परस्परतो न साम्यमेवा हंत तर्हि श्राव-
कनदमी पूर्वसूत्रचोदिता न सर्वे विरतादयो गुणभेदात् निर्भयतामर्हतीत्युच्यते । नैतदेव कुतो यस्माद्
गुणभेदादन्योन्याविशेषेऽपि नैगमादिनयन्यापारात्सर्वेऽपि भवति ।

पुलाकवक्रशकुशीलनिर्ग्रथस्नातका निर्ग्रथाः ॥४६॥

अपरिपूर्णव्रता उत्तरगुणहीनाः पुलाकाः ॥ १ ॥ उत्तरगुणेऽप्यनापेतमनसो व्रतेष्वपि कदाचिच्चित्परिपूर्णतामपरिप्राप्त्यतः अविशुद्धपुलाकतादृश्यपुलाकव्यपदेशमर्हति ।

अखंडितव्रताः शरीरसंस्कारद्विसुखयशोविभूतिप्रणवा वक्रुताः ॥ २ ॥ नेर्मध्ये प्रस्थिताः, अखण्डितव्रताः शरीरेण करुणविभूतानुवर्तिनः । ऋद्धिपरास्त्राभाः, शातगौरवाश्रिताः, अविनिकपरिवाराः छेदसमलपुक्ताः, वक्रुताः । शवळपर्षायावाची वक्रुशब्दः ।

कुशीला द्विविधाः प्रतिसेवनारूपायोदयभेदात् ॥ ३ ॥ कुशीला द्विविधा भवति कुतः ! प्रतिसेवनारूपायोदयभेदात् । अविनिकपरिग्रहाः परिपूर्णोभवाः कथांचिदुत्तरगुणविराधिनाः प्रतिसेवनाकुशीलाः । प्रीत्ये जंघाप्रक्षालनादिसेवनादृशीकृतान्यकारायोदयाः संग्रहणमात्रतयात् कारापकुशीलाः ।

उदके दंडराजिवरसंनिरस्तकर्माणोर्तर्हूर्तकेवळज्ञानदर्शनमापिनो निर्ग्रथाः ॥ ४ ॥ उदके दण्डराजिर्विधा आश्वय विषयमुपयाति तथाऽनभिष्यक्तोदयकर्माणः ऊर्ध्वं मुहुर्त्तीदुद्विगमानदर्शनकेवळज्ञानभाजो निर्ग्रथाः

प्रक्षीणघातिकर्माणः केवलिनः स्नातकाः ॥ ५ ॥ ज्ञानारणादिघातिकर्मभयादाभिर्भूतकेवळज्ञानावतिशयविभूतयः सयोगिशैलेतिनो लब्धास्पदाः केवलिनः स्नातकाः । “ स्नातयेदसमासाविति ” स्वार्थिके के निष्पन्नः शब्दः स एते पंचनिर्ग्रथाः । कश्चिदाह—

प्रकृष्टप्रकृष्टमध्यानां निर्ग्रथाभावधारित्रभेदाद्गृहस्थवत् ॥ ६ ॥ यथा गृहस्थधारित्रभेदान्निर्ग्रथव्यपदेशभाग् न भवति तथा पुलाकादीनामपि प्रकृष्टमध्यमचारित्रभेदाभिर्ग्रथत्वं नोपपद्यते ।

न वा दृष्टत्वाद्ब्राह्मणशब्दवत् ॥७॥ न येन दोषः कुतो दृष्टत्वात् ब्राह्मणशब्दवत् । यथा जात्याधारित्वात्प्यपनादिभेदेन भिन्नेषु ब्राह्मणशब्दो वर्तते तथा निर्ग्रथशब्दोऽपि । किं च—

संमहन्वयवहारार्षेक्षत्वात् ॥ ८ ॥ यद्यपि निधयनयांपञ्चया गुणहीनेषु न प्रवर्तते । तथापि समहन्वयवहारनयविवधान्नास्तकजविशेषसमहो भवति । किं च—

दृष्टिरूपमामान्यात् ॥ ९ ॥ सम्प्रदर्शनं निर्ग्रथत्वं च भूयोऽसाद्युपरिहितं तन्मानाम्ययोगात् सर्वेषु हि पुत्रकारिषु निर्ग्रथशब्दो युक्तः ।

यप्रव्रते वृत्तावतिप्रमंग इति चेन्न रूपाभावात् ॥ १० ॥ यदि भ्रमप्रोऽपि निर्ग्रथशब्दो वर्तते धारकेऽपि स्यादिति—जतिप्रसंगो नैव दोषः कुतो रूपाभावात् निर्ग्रथरूपमत्र नः प्रमाणं न च धारके तदस्तीति नाभिप्रसंगः ।

अन्यस्मिन्स्वरूपेऽतिप्रमंग इति चेन्न दृष्ट्यभावात् ॥ ११ ॥ स्वादेतदपि रूपं प्रमाणमन्यस्मिन्नेति तस्मै निर्ग्रथव्यपदेशः प्राप्नोतीति तन्न । किं कारणं ! दृश्यभावात् दृष्ट्या सह यत्र रूपं तत्र निर्ग्रथव्यपदेशः । न त्वन्यात्र इति । अथ किमर्थः पुलाकादिभ्यवपदेशः धारिवगुणयोत्तरवर्ती वृत्तिविशेषव्यपदेशः पुत्रकामपुत्रदेशः क्रियते ।

एतौ पुत्रकामदीनां भूयो विधिप्रवृत्तिरप्यर्थमिदमुच्यते,—

संयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिङ्गलेश्योपपादस्यानधिकल्पतःसाध्या ॥१२॥

तसो व्रतगत्वादिर्देव इति चेन्नान्यतोऽपीति वचनात्तद्वै ॥ १ ॥ एतदेवप्रमाणोपपत्तयेऽप्यनन्तरं ततो निर्देशो न युक्त इति । तत्र किं कारणं ‘अन्यतोऽपीति’ वचनोपपत्तयेः ।

भवदादियोग इति चेन्नान्यत्रापि दर्शनात् ॥ २ ॥ स्थान्तं भवदादियोगे अन्यतोऽपि लक्षणं व्याक्रियते, नान्यत्रेति तसोन्वोत्तिरिति तत्र । किं कारणमन्यत्रापि दर्शनात् । अन्यत्र तसःप्रयोगो दृश्यते नार्थतो न शब्दतोनाभिधानतः स मध्यम इति ।

प्रतिसेवनेति पत्वाभावः क्रियांतराभिसंबंधात् ॥ ३ ॥ यथा विगताः सेवकाः, अस्माद्ग्रामाद्विसेवको ग्राम इति पत्व न भवति तथा प्रतिगता सेवना प्रतिसेवनेति क्रियातराभिसंबंधात् पत्व न भवति ।

पुलाकादयः संयमादिभिः साध्याः ॥ ४ ॥ एते पुलाकादयः पच निर्मथयिषेयाः संयमादिभिरष्टाभिरनुयोगैः साध्या व्याख्येया इत्यर्थः । तद्यथा कः कस्मिन्समये भवति ? पुलाकमकुशप्रतिसेवना कुशीलाः द्वयोः संयमयोः सामायिकच्छेदोपस्थापनयोर्भवति । कपायकुशीला द्वयोः परिहारविशुद्धिसूक्ष्मसापराययोः पूर्वयोश्च । निर्मथ स्नातकाः एकस्मिन्नेव यथाख्यातसमये । श्रुत-पुलाकमकुशप्रतिसेवनाकुशीलाः उत्कर्षेणाभिन्नाक्षरदशपूर्ववरः । कपायकुशीला निर्मथाश्चतुर्दशपूर्ववरः । जघन्येन पुलाकस्य ध्रुतमाचारवस्तु । वकुशकुशीलनिर्मथाना श्रुतमथै प्रवचनमातरः । स्नातका अपगतश्रुताः केरलिनः । प्रतिसेवना—पंचाना मूलगुणाना रात्रिभोजनवर्जनस्य च पराभियोगात् वलादन्यतम प्रतिसेवमानः पुलाको भवति । वकुशो द्वित्रिभिः उपकरणकुशः शरीरवकुशश्चेति । तत्र उपकरणाभिष्वक्तचित्तो विविध विचित्रपरिमहयुक्तः, बहुविधोपयुक्तोपकरणकाशी तत्सस्कारप्रतीकारसेवी मिश्ररूपकरणकुशो भवति । शरीरसंस्कारसेवी शरीरवकुशः । प्रतिसेवनाकुशीलो मूलगुणानविराधयन् उत्तरगुणेषु काचिद्विराधनां प्रतिसेवते । कपायकुशीलनिर्मथस्नातकाना प्रतिसेवना नास्ति तार्थमिति सर्वेया तार्थकरणाचीर्येषु भवति । लिंग-द्वित्रिभिं द्रव्यलिंग भागलिंगं च भव्यालिंग प्रतीत्य सर्वं पंच निर्मथा लिंगिनो भवतीति । द्रव्यलिंग प्रतीत्य भाग्याः । लेइयाः—पुलाकस्योत्तरारित्तो लेइया भवति । वकुशप्रतिसेवनाकुशीलयोः पदपि । कपायकुशीलस्य परिहारविशुद्धेश्चतस्र उत्तरा । सूक्ष्मसापरायस्य निर्मथस्नातकयोश्च शुद्धेन केरला भवति । अयोगशैल प्रतिपन्ना अलेइया । उपपाद-पुलाकस्य उत्कृष्ट उत्पाद, उत्कृष्टस्वितिषु देवेषु सहस्रारे, वकुशप्रतिसेवनाकुशीलयो द्वाविंशतिसारोपमास्थितिष्वारणव्युत्तरकल्पयो, कपायकुशीलनिर्मथयो स्त्रायत्रिसत्सागरोपमास्थितिषु । सर्वार्थसिद्धौ सर्वेषामपि जघन्य । सौधर्मकल्पे द्वे सागरोपमास्थितिषु स्नातकस्य निर्वाणमिति । स्थान-असह्येयानि संयमस्थानानि कपायनिमित्तानि भवति । तत्र सर्वजघन्यानि लग्निस्थानानि पुलाकरूपायकुशीलयो, तौ युगपदसह्येयानि स्थानानि गच्छत, ततः पुलाको व्युच्छिद्यते । कपायकुशीलप्रतिसेवनाकुशीलयवकुशाः युगपदसह्येयानि स्थानानि गच्छन्ति, ततो वकुशो व्युच्छिद्यते । ततोऽप्यसह्येयानि स्थानानि गत्वा प्रतिसेवनाकुशीलं व्युच्छिद्यते । ततोऽप्यसह्येयानि गत्वा कपायकुशीलो व्युच्छिद्यते । अत ऊर्ध्वं अरूपायस्थानानि निर्मथः प्रतिपद्यते । सोप्यसह्येयानि स्थानानि गत्वा व्युच्छिद्यते । अतो ऊर्ध्वमेकं स्थान गत्वा स्नातको निर्वाण प्राप्नोतीत्येतेषा संयमलन्धिरतगुणा भवतीति ।

इति तत्त्वार्थवार्तिके व्याख्यानालंकारे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

आह—आह्वरदोषानवलितस्य परित्यक्तवतोऽपि कुशलस्य कर्मागमशरसंरणादियुपपादितः सन-रपदार्थः, तदन्तरनिर्देशभाविनी निर्जराभिधीयतामिल्यत्र नूनः-नासादिह पुनर्वक्तव्या कुतश्चरीतुभय-सन्धेन परमत्पुर्व व्याहृतता । यथानामोपमुक्तागिचिनमलकर्मनिश्चितनिर्जय । तत्रानुभवः समस्त इति

चेन्नार्थस्याद्याद्यनरीयहरपरिहारार्थत्वात् । संरानंतरनिर्देशार्हेति चेत्तथैवाभिहिता "तपसा निर्वृत-
चेति" । अत एव गुप्तवाच्यसामं । इतरथा हि उभयहेतुत्वविपर्ययेण यत्र कचनभिधानं स्यात् ।

आह प्रसूयना निर्वृता मोक्षोभिधातव्यः । स चानुपसंप्राप्तकैवलज्ञानावस्थस्य नोपपद्यते । इत्यतः येऽप-
ज्ञानमेव तारयथा भवति तथोपदेष्टव्यमित्युच्यते । नैतदपि भूयो निर्देशार्हं वेदितव्यं कुतो यस्मादज्ञान-
प्रहरणे न्याय्यते,—

मोक्षक्षयाज्ज्ञानदर्शनावरणांतरायक्षयाच्च केवलं ॥ १ ॥

अथवा सम्यग्दर्शनज्ञानचारिप्राप्ति मोक्षमार्गे इत्युपधिष्य लक्षणोत्पत्तिवैकल्पिकेनादिभिर्दिशि-
पेर्दंष्टनचारित्रे, समर्थिते ज्ञाने च प्रमाणत्वभारे पथविधमन्युपेत्य तत्र चतुष्टयश्च लक्षणोपसिद्धेतुविषय-
निकेधाः प्रजाताः अतः परमिदं वक्तव्यमेवमुच्यते केवलमिति अत्र सूत्रः—न वक्तव्यं पुनर्गमा
एतरेतादय व्याहृताते सरनिरुदादानीं कृतसंततिचारित्रभ्रानाप्रिप्रग्यदितेधनमोक्षक्षयात् ज्ञानदर्शनावरणा-
वरापक्षपाद्य केवलं किमुच्यते इत्युपरिष्टमिति वाच्यशेषः ।

दृष्टिमसंगो लभ्वर्थमिति चेन्न क्रमेण क्षयज्ञापनार्थत्वात् ॥ १ ॥ स्वान्त्यमिदं दृष्टा-
निर्देशः कर्तव्यः । मोक्षज्ञानदर्शनावरणान्तरापक्षपादकेवलमिति किमर्थं लभ्वर्थमिति तत्र किं कारण !
क्रमेण क्षयज्ञापनार्थत्वात् । प्रागेव मोक्षक्षयपुनर्नार्थावर्तमुद्धृतं क्षीयकतापस्यदर्शनस्य तत्रैव पुनरु-
द्धानदर्शनावरणांतरायणां क्षयं कृत्वा केवलमस्तीति ।

कालसर्वद्रव्यपर्यायस्वभावज्ञः सर्वत्राप्रतिहतदर्शनः अवाप्तानिरनुपपुरुषाद्यः, बलवरनिरोज्जायतीति-
स्वाकिरणकलापसौम्यदर्शनस्तारकाधिपतिरिव उज्वलितमूर्तिं केनली भवति ।

आह व्याख्यातं प्रतिबन्धविनिर्मुक्तसम्यक्प्रदर्शनानन्तर्यसमन्वित केवल, तदशत्मलाभश्च सकल-
कर्मोच्छेदहेतुरमुपगतः । अथ किलक्षणः कस्माच्च हेतोर्मांशो भवतीत्युभयमभिधीयतामिच्छत्रोच्यते । तस्य
खलु भगवत केवलपर्यायलब्धात्मलाभस्य विप्रह्वतः स्वप्रभावार्जितानन्तर्यभाजः पूर्वदशकर्मचतुष्ट-
यस्याऽप्रच्युतवचनोत्रायुषश्च ।

बंधहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः ॥१॥

मिथ्यादर्शनादिहेत्वभावादिभिनवकर्मादानाभावः ॥ १ ॥ मिथ्यादर्शनादीनां पूर्वोक्तानानेव
कर्मास्तवहेतूनां विगोधिकारणाभावात् कार्याभाव इत्यभिनवकर्मादानाभावः ।

पूर्वोदितनिर्जराहेतुसन्निधाने चार्जितकर्मनिरामः ॥ २ ॥ पूर्वोदितानां निर्जराहेतूनां सन्नि-
धानेऽर्जितस्य च कर्मणो निरासो भवति । ताभ्यां बंधहेतूनामनिर्जराभ्यामिति हेतुलक्षणाभिभक्तिनिर्देश-
स्ततो भवतिथितिहेतुसमीकृतशेषकर्मावस्थस्य युगपदात्यंतिकं प्रत्येतव्यं कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो माक्षः ।

आद्यभावादंताभाव इति चेन्न दृष्टत्वादंत्पवीजवत् ॥ ३ ॥ स्यान्मतं कर्मबंधसतानस्या-
द्यभावादंतेनाप्यस्य न भवितव्यं, दृष्टविपरीतकल्पनाया प्रमाणाभावादिति तत्र किं कारणं ? दृष्टत्वादस्य
बीजवत् । यथा बीजाकुरसंतानेऽनादी प्रवर्चमानेऽस्यबीजमग्निनोपहताकुरशक्तिक्रमिर्व्यतोऽस्य दृष्टस्तथा
मिथ्यादर्शनादिप्रत्ययसापरायिकसततावनादी भ्यानानलानेर्दग्धे कर्मबीजे भवाकुरोत्पादाभावान्मोक्ष इति
दृष्टमिदमपहोतुमशक्यं । उक्तं च,—

दग्धे बीजे यथात्यंतं प्रादुर्भवति नाकुरः ।

कर्मबीजे तथा दग्धे न रोहति भवाकुर ॥ इति ॥

कृत्स्नस्य कर्मत्वेन क्षयः कर्मक्षयः, सतो द्रव्यस्य द्रव्यत्वन विनाशो नास्ति कथं तर्हि ? पर्यायेण, तस्यो-
त्पत्तिमत्तगादिनाशेन भवितव्यं, तन्मुखेन द्रव्यमपि व्ययं यतीति व्ययदिर्यते । तत पुद्गलद्रव्यस्य कार-
णवशात्कर्मत्वपर्यायमापन्नस्य तत्प्रत्यननिवहेतुसन्निधाने तत्पर्यायनिवृत्तौ तस्य क्षयः इत्युपदेशो भवतीति
युक्तमेतत् कृत्स्नकर्मक्षय इति ।

भावसाधनो मोक्षशब्दो द्विविधो विप्रयोगक्रियामात्रगतेः ॥ ४ ॥ मोक्ष असने इत्यस्य
मोक्षणं मोक्ष इति भावसाधनः शब्दा द्विविधः मोक्तव्यमोचरूपेभवात् । कुतः ? विप्रयोगक्रियामात्रगतेः ।
कृत्स्नशब्देन कर्माद्यधि सद्बोधोदीरणचतुर्विधव्यवस्थ परिगृहीतं तत्र बोधोदीरणानां क्षयविभागा गुण
स्थानभेदेन निर्दिष्टः, सत्कर्मोच्छेदस्तु न प्रतिपादितः स विविधत,—

कर्माभावो द्विविधः यत्नसाध्योऽयत्नसाध्यश्चेति ॥ ५ ॥ तत्र चरमदेहस्य नरकतिर्षग्दे-

वायुपामभायोऽयत्नसाध्य —असत्त्वात् । यत्नसाध्य इत उर्ध्वमुच्यते असयतसम्पन्नदृष्ट्यादिषु चतुषु गुणस्थानेषु
कार्मिभिरिदंनतानुबन्धिक्रोधमानमायालोममिथ्यात्वसम्पन्नमिथ्यात्वसम्पन्नकाव्यप्रकृतिस्पतकपिपतकन शुभा-
श्ववसायनिश्चितपरशुपातेन निर्मूलं निश्चिद्यते । निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्त्यानगृह्णितनरकगतिविधिमार्गक-
द्वित्रिचतुरिद्विजातिनरकगतिविधिमार्गकमिथ्यानुपूर्व्यातपोद्योतस्थानरसूत्रसाधारणनज्ञज्ञानं पौडशानां प्र-
कृतीनां पृतेनौया युगपदनिवृत्तिवादासपरापस्तेन समाधिचक्रेण विजयभग्नोति । ततः पर कपाया-
ष्टकं नष्ट करोति स एव युगपन्नपुसकवेदः जीवेदश्च क्रमेण तत्रैव क्षयमुपगमात्, नोकशययद् चक्रेनैव
प्रहारेण निपातयति । ततः पुबेदसत्त्वलनक्रोधमानमायाः क्रमेण तत्रारत्यंतिकं धसनमास्फुटति ।
योगसत्त्वलनः सूत्रसापरायाते यात्यत, । निद्राप्रचले क्षीणकशयनीतरागद्वेषस्थव्योपान्तमं समये

पृथग्य अय वीचारः किं लक्षणः ? इत्यत्रोच्यते ।

वीचारोऽर्थव्यंजनयोगसंक्रांतिः ॥ ४४ ॥

अर्थो ध्येयः द्रव्य पर्यायो वा, व्यंजनं वचनं, योगः कायवाङ्मनस्कर्मलक्षणः, संक्रांतिः परिवर्तने । द्रव्यं विहाय पर्यायमुच्यते पर्यायं त्यक्त्वा द्रव्यमित्यर्थसंक्रांतिः । एकं श्रुतवचनमुपादाय वचनांतरमाह्वयेन तदपि विहायान्यदिति व्यंजनसंक्रांतिः । काययोगं त्यक्त्वा योगांतरं गृह्णाति योगांतरं च त्यक्त्वाऽन्ययोगमिति योगसंक्रांतिः ।

एवं परिवर्तनं वीचार इत्युच्यते । तद्वैतान्यान्वयविशेषनिर्दिष्टचतुर्विधं शुद्ध धर्म्यं च पूर्वोदितगुणस्यादि बहुप्रकारोपाय संसाराग्निवृत्त्ये मुनिध्यांतिमर्हति तदारभे च परिकर्म भवति । यदोत्तमशरीरसंहनन तथा परीपहराधासहनशक्तिमतत्त्वान्मनमगच्छति तदा ध्यानयोगपरिचयायोगक्रमते । कथमिति चेदुच्यते—परितगुहा रुदरदरीदुम डोटरनदीपुठिनोपतृनजीर्णोद्यानशून्यागारादीनामन्यतमंऽस्मिन्नवकाशे व्यालमुगपनुषाक्षेननुष्याणामगोचरे तत्रत्यैशगतुमिश्च जतुभिः परिपार्जते नात्युष्णं नातिशीते नातिशयित्वापार्जिते वाद्यातःकरणविशेषकारणवर्जिते (निरहिते) भूमितले शुचायनुकूलदर्शने यथापुसुपविष्टो वस्त्रव्यक्तसतनः समृद्ध प्रणिधाय शरीरयष्टिमस्तन्या स्वास्ते वामपाणितलस्थोपरि दक्षिणपाणितलमुचलं समुद्रादाय नात्युष्णतलत्रातिनिमोहन्दतेर्दत्ताप्राणि संदधानः ईपन्नतिमुखः प्रगुणमप्योस्तन्वमूर्तिः प्रणिधानगंधीरगिरोधरः प्रसन्नरक्त्रवर्णः, अनिमिषस्थिरसौम्यदृष्टिः । निनिहितनिद्रालक्ष्यन्नामरागरव्यरतिशोकहास्यमपद्वैमनिकिंस्तः । मंद मद् प्राणापानप्रचार इत्येवमादिकृतपरिकर्मा साधुः, नाभेरुर्ष्वे हृदये मस्तकेऽन्यत्र वा मनोवृत्ति यथापरिचयं प्रणिधाय मुमुक्षुः प्रज्ञस्तप्यान ध्यायेत् । तर्कप्रमनाः उपसातरागद्वेषकोहो नैपुण्यविवृष्टीतशरीरकियो मशेच्छसतिःधासः सुनिश्चिताभिनिवेशः क्षमावान् वाद्याम्यतरान्द्रव्यपर्यायान्यायत्राहितवितर्कसामर्थ्यः अर्थव्यञ्जने कायवचसी च पृथक्त्वेन सक्तामता मनसाऽऽर्थांतरतोलोसाहृदयव्यवस्थितमनातिशयैनापि शस्त्रेण चित्तचरु छिदिन्निर मोहनकृतीरुपशमन्यन्वपथं ध पृथक्त्ववितर्कवीचारध्यानभाग्भवति । पुनरीधीपेसापदानेयोगायोगांतर व्यंजनाद्भ्रजनांतरमर्थादर्थांतरमाश्रयध्यानविश्रुतितमोहरजाः ध्यानयोगान्निवर्तते । इत्युक्तं पृथक्त्ववितर्कवीचारः । अनेनेव विधिना सत्तुल्युत्तमोहनीन निर्विधितनंतगुणविशुद्ध योगविशेषमाश्रित्य बहुतराणां क्षानावणतहायिभूतानां मठतीनां वय निरुगन् स्थितेः हातशुची च कुर्वन्श्रुतज्ञानोपयोगवानिष्टवार्थव्यंजनयोगसंक्रांतिः । अविचलितमनाः क्षोणक्षाराणां वैदूर्जमगिनिहृदयो ध्यात्वा पुनर्न निवर्तत इत्युक्तमेकावचितर्कः । एवमेकावचितर्कशुद्धध्यानैरानतनेरेव्यातिकर्मजनः प्रज्जलितकेवलज्ञानगमस्तमडलः मेयपजरानिरोधनिर्गो इव धर्मरदिमभांभासयानां भगवत्सार्थिकर इतरो वा केवली लोकेश्वराणामभिगमनीयोर्वनीयधो कर्षेणापुःपूर्वकोटि देशानां विहृतं स यदातमुद्दुत्तंसायुष्कः, तनुस्यास्थितिविशेषानामगोरथ भवति तदा तर्कसाहचनसयोग वादरकाययोग च परिहाय्य सूत्रमकाययोगाह्वयः सूत्रमक्रियाप्रतिपातिध्यानान्तरद्वयनर्दति । यदा पुनरतमुद्दुत्तंसायुष्कस्ततोऽधिकारिथितिविशेषक्रमप्रयो भवति योगी, तदात्मैरयोगातिशयस्य सामयिकक्रमसारस्य विशिष्टकरणस्य महात्तरस्य लुपुर्गरीपाचनस्य शेषक्रमैरुपपरिघातनशाकेशभाभावाद्दकाश्रयतरण्येक्षुराणानि स्वामरदेशोपेतर्णतधतुर्भिः समरैः छरा पुनरपि तावन्निर समरैः समुद्रान्दग्देगविराजः समोहोपास्थितिविशेषक्रमवतुयनः पूर्वशरीरारिमाणो भूवा सूत्रमक्यवर्णनेन सूत्रमक्रियाप्रतिवर्तने ध्यान ध्यायति । तत्रस्तद्वर्णनं समुचितत्रिधियानिर्नर्तध्यानकारभने । समुचितनगानाज्ञानभारतरेक्यसहचनकोपमनमर्देशद्वयस्त्रिकियागारातरात् समुचितमक्रियावितर्कवृत्तये । तन्मन्तनु उक्तक्रमनिवर्तने ध्याने मरुदवाश्रयविशेषमरुशेषक्रमसामनतामर्थ्योपपत्तेःऽन्यतः कर्षतः सूर्यवयवसतचकारिजनदर्वेन संसेसरद्दुःखत्रारिष्यंगोऽद्वजनं साधनो-

क्षकारणमुपजायते । स पुनरयोगिकं नली भगवात्सदा ध्यानानलनिर्दग्धसर्मलफलकवधो निरस्ताकृष्टधातु-
पापाणजात्यकनकवल्लभात्मा परिनिर्वाति । तदेतादृशविध तपः अभिनवकर्मनिरोधहेतुत्वात्सवरणकारण ।
प्राक्तनकर्मरजामलमिधूननहेतुत्वात्त्रिजराहेतुरपि ।

अत्राह तत्र परापहजयात्तपसश्च कर्मनिर्जरा भवतीति तत्रेद न ज्ञायते सर्वे सम्पद्दृष्टयः समनिर्जराः
आहोस्विदस्ति कश्चिन्प्रतिविशेष इत्यस्तीत्याह,

सम्यग्दृष्टिश्रावकविरतानंतवियोजकदर्शनमोहक्षपकोपशमकोपशांत मोहक्षपकक्षीणमोहजिनाः क्रमशोऽसंख्येयगुणनिर्जराः ॥४५॥

प्रथमसम्यक्त्वादिप्रतिष्ठे अव्यवसायविशुद्धिप्ररूपादसंख्येयगुणनिर्जरात्वं दशानां मद्यपानाविष्टस्य
मदेकदेशनिगमादव्यक्तानगमराक्तित्वत् । प्रकृष्टनिद्रस्य वा तदेकदेशक्षयादल्पस्मृतिजन्मत् प्रियमोहितमूर्तेर्वी
एकदेशप्रियप्रच्युतेक्षेतनाप्रतिष्ठमत् । पितादिविकारोपजातमूर्च्छस्य वा मोहैकदेशनिवृत्तेरव्यक्तचेत-
न्यवत्, एकैन्द्रियेष्वनतकायादिषु अनतकालमुत्पद्योत्पद्यपरिभ्रमतः विशेषलभ्या द्वीन्द्रियादि जन्म
यावत्पचेन्द्रिय इति कदाचित्पुनः प्रतिनिवर्तते । तदेव बहुकृत्वा निवर्तनारोहणवद्भूतसहस्रेषु कदाचि
त्यचेन्द्रियत्व नरकादिषु दीर्घकालमनुभूय पुणोत्कीर्णाक्षरसमानजातीयमानवेषु जन्मान्नुयात् । आत्वा
पुनरपि ततो दुर्लभानि देशकुलादीन्व्याप्य संकेशस्य घटिन्ना विशुद्धव्यवसाय प्रतिभाशक्तियुक्तं भव्यः
परिणामशुद्ध्या प्रक्षालितातराभाप्युपदेशासंभवात्सन्मार्गमलभमानः कुतार्थप्रतिपादितमित्यादर्शो भूत्वा
पुनरपि ससारमहाजनपदातिभिर्भवति । अभिहितरूपेणैव भूयोज्ञानावरणकर्मैकदेशप्रशमोपजात-
विशुद्धिद्वेषदेशलब्धिसम्पन्नः । अधया मौनीन्द्र दर्शन कदाचिच्छृणुयात् प्रतिबन्धिनश्च कर्मणः न्यमानात्
श्रद्धान्यात् कतकसपकोपजनितकलुषतापप्रसादवत् असद्गताथोपदेशमलमस मिथ्यात्वोपशमाम्प्रणि-
तप्रसादः श्रद्धानामिमुखोऽभिलाषाभिमुख्यादसंख्येयगुणनिर्जराः अभूतपूर्वकरणात्प्रथमसम्यक्त्वाभिमुखो
रुचितजिनवचन उपशमसम्पद्दृष्टितामनुभवति । तत सम्पत्समाधानामृतरसातिवर्द्धितविशुद्धि मिथ्या-
त्वविधातिवीर्याभिर्भवे क्षुद्यमानप्रीहितुपकरणन्दुल्लविरेकवत्, मिथ्यादर्शनकर्मामिथ्यात्वसम्यक्त्वसम्यग्मि-
थ्यात्वविभागेन त्रिधा विभज्य सम्यक्त्व वेदयमान सद्गतपदार्थश्रद्धानफल, वेदकमभ्यगृह्यतिर्भवति । ततः
प्रशमसवेगादिमान् जिनेन्द्रभक्तिप्रवर्द्धितविषुद्धमाधनाविशेषसचारो यत्र केवलिनः सति भगवत्सख मोह
क्षपपितुमारभते निष्ठापकं पुनश्चातिसृष्टु गतिषु भवति स निराकृतमिथ्यात्वः क्षायिकसम्यग्दृष्टिरिवा-
ख्यायते । अधया पूर्वोदित एव शकादिदोषविनिर्मुक्तं कुसमथैरक्षोभितमतिः उपलब्धसद्भावो मोहित-
मित्पदलविप्रसृक्तदृष्टिः, जैनेन्द्रवृत्ताप्रवचनसंस्तरस्यमदिप्रशसादिपरतया क्षुपितोपशमितदेशच्यतिकर्मी
संयमप्राप्त्या धावकोऽपि स्यात् पूर्वनिर्दिष्टस्ततो विशुद्धिप्रकर्षोऽपुनरपि सर्वगृह्यत्वसगधिप्रमुक्तो निर्भ-
यतामनुभवन् विरत इत्यभिलष्यते । एवमुत्तरेत्तरक्रमो वेदितव्योन्वयः । त एते दशाप्युपर्युपरि अस्तं-
ख्येयगुणनिर्जरा वेदितव्या ।

क्षपक इत्यसाधुस्वाख्यानाभावादिति चेन्न चशब्देन मितसज्ञोपलब्धेः ॥ १ ॥
स्यान्मत क्षपक इत्ययमसाधु कुतोऽन्वाख्यानाभावादिति तत्र कि कारणं चशब्देन मितसज्ञोपलब्धे
क्षे वै पै क्षय इत्यस्य कृतात्वस्य 'णिविप्युक्तिजविजुष्टुसुरजोमताश्चेति' चशब्देन मितसज्ञाया सखा इत्यवराता-
धुर्भवति । प्रयुक्तानामन्वाख्यानात् प्रयोगदर्शनाच्च ।

आह सम्पद्दर्शनसन्निधानेऽपि यद्यसंख्येयगुणनिर्जरात्वात्परस्परतो न साम्यमेवा
कनदमी पूर्वसूत्रचोदिता न सर्वे विरतादयो गुणभेदात् निर्भयतामर्हतीत्युच्यते ।
गुणभेदादप्योन्वाविशेषेऽपि नैगमादिनयन्यापारासर्वेऽपि भवति ।

पुलाकवकुशकुशीलनिर्ग्रथस्नातका निर्ग्रथाः ॥४६॥

अपरिपूर्णव्रता उत्तरगुणहीनाः पुलाकाः ॥ १ ॥ उत्तरगुणेष्वापेतमनसो प्रतेष्वपि कदाचिक्वचित्परिपूर्णतामपरिप्राप्तुवतः अविशुद्धपुलाकसादस्यापुलाकव्यपदेशमर्हति ।

अखंडितव्रताः शरीरसंस्कारद्विसुखयशोविभूतिमणवा वकुशाः ॥ २ ॥ नैर्मध्यं प्रथिताः, अखंडितव्रताः शरीरोपकरणविभूतानुवर्तिनः । ऋद्धियशस्काभाः, शातगौरवाश्रिताः, अविनिकपरिवाराः छेदशबलयुक्ताः, वकुशाः । शतलपर्यायवाची वकुशशब्दः ।

कुशीला द्विविधाः प्रतिसेवनाकपायोदयभेदात् ॥ ३ ॥ कुशीला द्विविधा भवन्ति कुतः ? प्रतिसेवनाकपायोदयभेदात् । अविनिकपरिग्रहाः परिपूर्णोभयाः कर्षाचिदुत्तरगुणविराधिनाः प्रतिसेवनाकुशीलाः । प्रीम्भे जघाप्रक्षालनादिसेवनादृशीकृतान्यकरायोदयाः सञ्चलनमात्रतत्रवात् कपायकुशीलाः ।

उदके दंडराजिवत्संनिरस्तकर्माणोत्तर्हृत्केवलज्ञानदर्शनप्रापिणो निर्ग्रथाः ॥ ४ ॥ उदके दण्डराजिर्विधा आधेन विलयमुपयाति तथाऽनभिव्यक्तोदककर्माणः ऊर्ध्वं मुहूर्त्तादुद्दिग्मानदर्शनकेवलज्ञानभाजो निर्ग्रन्थाः

प्रक्षीणघातिकर्माणः केवलिनः स्नातकाः ॥ ५ ॥ ज्ञानावरणादिघातिकर्मक्षयादाविभूतकेवलज्ञानायतिशयविभूतयः सयोगिशैलेधिना लब्धास्पदाः केवलिनः स्नातकाः । “ स्नातवेदसमाप्ताविति ” स्वार्थिके के निष्पन्नः शब्दः त एते पचनिर्ग्रथाः । कश्चिदाह—

प्रकृष्टप्रकृष्टमध्यानां निर्ग्रथाभावधारित्रभेदाद्गृहस्थवत् ॥ ६ ॥ यथा गृहस्थधारित्रभेदान्निर्ग्रथव्यपदेशभागे न भवति तथा पुलाकादीनामपि प्रकृष्टमध्यमचारित्रभेदान्निर्ग्रथत्वं नोपपद्यते ।

न वा दृष्टत्वाद्ब्राह्मणशब्दवत् ॥७॥ न वैप दोषः कुतो दृष्टत्वात् ब्राह्मणशब्दवत् । यथा जाल्याचारित्राप्ययनादिभेदेन भिन्नेषु ब्राह्मणशब्दो वर्तते तथा निर्ग्रथशब्दोऽपि । किं च—

संमहन्व्यवहारपक्षत्वात् ॥ ८ ॥ यद्यपि निश्चयनयापक्षया गुणहीनेषु न प्रवर्तते । तथापि संमहन्व्यवहारनयविवक्षावशात्सकलविशेषसमूहो भवति । किं च—

दृष्टिरूपसामान्यात् ॥ ९ ॥ सम्प्रदर्शनं निर्ग्रथरूपं च भूयवेशायुधविरहितं तस्मान्मन्ययोगात् सर्वेषु हि पुलाकादिषु निर्ग्रथशब्दो युक्तः ।

भग्नव्रते वृत्तावतिप्रसंग इति चेन्न रूपाभावात् ॥ १० ॥ यदि भग्नव्रतेऽपि निर्ग्रथशब्दो वर्तते शानकेऽपि स्वादिति—अतिप्रसंगो नैव दोषः कुतो रूपाभावात् निर्ग्रथरूपमत्र नः प्रमाणं न च द्वावके तदस्तीति नातिप्रसंगः ।

अन्यस्मिन्स्वरूपेऽतिप्रसंग इति चेन्न दृष्ट्यभावात् ॥ ११ ॥ स्यादेतद्यदि रूपं प्रमाणमन्यस्मिन्नपि सरूपे निर्ग्रथव्यपदेशः प्राप्नोतीति तत्र । किं कारणं ? दृष्ट्यभावात् दृष्ट्या सह यत्र रूपं तत्र निर्ग्रथव्यपदेशः । न रूपमात्र इति । अथ किमर्थः पुलाकादिव्यपदेशः चारित्रगुणस्योत्तरप्रकर्षं वृत्तिशेषरूप्यापनार्थः पुलाकाद्युपदेशः क्रियते ।

तेषां पुलाकादीनां भूयां विशेषप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते,—

संयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिङ्गलेश्योपपादस्थानविकल्पतःसाध्या ॥४७॥

तसो लक्षणत्वादिनिर्देश इति चेन्नान्यतोऽपीति वचनात्सिद्धेः ॥ १ ॥ स्यादेतच्चसो नोत्पत्ते लक्षणमस्ति ततो निर्देशो न युक्त इति । तत्र किं कारणं ‘अन्यतोऽपीति’ वचनात्सिद्धेः ।

भवदादियोग इति चेन्नान्यत्रापि दर्शनात् ॥ २ ॥ स्यान्मत भवदादियोगे अन्यतोऽपि लक्षण व्याक्रियते, नान्यत्रेति तसोनोत्पत्तिरिति तत्र । किं कारणमन्यत्रापि दर्शनात् । अन्यत्र तस प्रयोगो दृश्यते नार्थतो न शब्दतोनाभिधानतः स मध्यम इति ।

प्रतिसेवनेति पत्राभावः क्रियांतराभिसंबंधात् ॥ ३ ॥ यथा विगताः सेवकाः, अस्माद्गामा- द्विसेवको ग्राम इति पत्र न भवति तथा प्रतिगता सेवना प्रतिसेवनेति क्रियांतराभिसन्धत् पत्र न भवति ।

पुलाकादयः संयमादिभिः साध्याः ॥ ४ ॥ एते पुलाकादय पत्र निर्प्रथमिशेषा संयमादि भिरष्टाभिरनुयोगैः साध्या व्याख्येया इत्यर्थः । तद्यथा क' कस्मिन्सयमे भवति ? पुलाकप्रकुशप्रतिसेवना कुशीलाः द्वयोः संयमयोः सामाधिक्येणोपस्थापनयोर्भवति । कपायकुशीला द्वयोः परिहारविशुद्धिसूक्ष्मसाप- राययोः पूर्वयोश्च । निर्प्रथं स्नातकाः एकस्मिन्नेव यथाख्यातसयमे । श्रुत-पुलाकप्रकुशप्रतिसेवनाकुशीलाः उत्कर्षेणाभिन्नाक्षरदशपूर्वधरा । कपायकुशीला निर्प्रथाश्चतुर्दशपूर्वधरा । जवन्धेन पुलाकस्य श्रुतमा- चारस्तु । वकुशकुशीलनिर्प्रथाना श्रुतमद्यै प्रवचनमातरः । स्नातका अपगतश्रुताः केवलिनः । प्रतिसेवना—पंचाना मूलगुणाना रात्रिभोजनवर्जनस्य च परामियोगात् वलादन्यतम प्रतिसेवमानः पुलाको भवति । वकुशो द्विविधः उपकरणप्रकुशः शरीरवकुशश्चेति । तत्र उपकरणाभिन्नकचित्तो विविध विधिप्रतिप्रहयुक्तः, बहुविधेषुपुक्तोपकरणकाक्षी तत्संस्कारप्रतीकारसेवी भिन्नरूपकरणप्रकुशो भवति । शरीरसंस्कारसेवी शरीरवकुश । प्रतिसेवनाकुशीलो मूलगुणानविराधयन् उत्तरगुणेषु काचिद्विराधना प्रतिसेवते । कपायकुशीलनिर्प्रथंस्नातकानां प्रतिसेवना नास्ति तर्हिमिति सर्वेषां तार्थिकरणात्तीर्थेषु भवति । लिंग-द्विविध द्रव्यलिंग भावलिंग च भवत्यलिंग प्रतीत्य सर्वे पत्र निर्प्रथा लिंगिनो भवतीति । द्रव्यलिंग प्रतीत्य भाग्याः । लक्ष्या-पुलाकस्योत्तरास्तिस्रो लक्ष्या भवति । वकुशप्रतिसेवनाकुशीलयोः पदापि । कपायकुशीलस्य परिहारविशुद्धेश्चतस्र उत्तरा । सूक्ष्मसापरायस्य निर्प्रथंस्नातकयोश्च शुद्धैः केवला भवति । अयोगशैल प्रतिपला. अलक्ष्याः । उपपाद.-पुलाकस्य उत्कृष्ट उत्पाद, उत्कृष्टरिचितेषु देवेषु सहस्रारे, वकुशप्रतिसेवनाकुशीलयो द्वाविंशतिसागरापमस्थितिष्वारण-युतकल्पयो, कपायकुशीलनिर्प्रथयो स्नातक- स्नायत्रिंशत्सागरोपमस्थितिषु । सर्वाथिसद्वी सर्वेषामपि जवन्धे । सौधर्मकल्पे द्वे सागरोपमस्थितिषु स्नातक- स्य निर्वाणमिति । स्थान-असंख्येयानि संयमस्थानानि कपायानिमित्तानि भवति । तत्र सर्वजवन्धयानि व्युच्छिद्यन्ति । स्थानानि पुलाकरूपायकुशीलयो, तौ युगपदसंख्येयानि स्थानानि गच्छत, ततः पुलाको व्युच्छि- द्यते । कपायकुशीलप्रतिसेवनाकुशीलवकुशा. युगपदसंख्येयानि स्थानानि गच्छन्ति, ततो वकुशो व्युच्छिद्यते । ततोऽप्यसंख्येयानि स्थानानि गत्वा प्रतिसेवनाकुशीला व्युच्छिद्यते । ततोऽप्यसंख्येयानि गत्वा कपायकुशीलो व्युच्छिद्यते । अत ऊर्ध्वं अकपायस्थानानि निर्प्रथं प्रतिपद्यते । सौष्यसंख्ये- यानि स्थानानि गत्वा व्युच्छिद्यते । अतो ऊर्ध्वमेक स्थान गत्वा स्नातका निर्वाण प्राप्नोतीत्येतेषा संयमल- भिरनतगुणा भवतीति ।

इति तत्पार्यवार्तिके व्याख्यानालकारे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

आह—आसन्नदोषानवलिप्तस्य परिस्पदयतोऽपि कुशलस्य कर्मागमद्वारसत्वरणादिलिखुपपादितः सव- रपदार्थ, तदनतरनिर्देशभाविनी निर्जराभिधीयतामित्यत्र ब्रूम-नासाविह पुनर्बर्कव्या कुतस्तपोनुभव- संवधेन यस्मात्सुरेव व्याख्याता । यथानामोपमुक्तविचित्रफलकर्मनिवृत्तिनिर्जरा । तत्रानुभवः सप्राप्त इति

केनार्थवशाच्छास्त्रगरीयस्त्रपरिहारार्थव्याच । सरानतरनिर्देशार्थेति चेत्येनाभिहिता “तपसा निर्जरा चेति” । अत एव गुप्तवाच्यवसान । इतरथा हि उभयहेतुत्वविपर्ययेण यत्र कचनाभिधान स्यात् ।

आह प्रकल्पना निर्जरा मोक्षोभिधातव्यम् । स चातुपसप्राप्तकेवलज्ञानावस्थस्य नोपपद्यते । इत्यतः केवलज्ञानमेव तानवथा भवति तथोपदेष्टव्यमित्युच्यते । नैतदपि भूयो निर्देशार्थं वेदितव्यं कुतो यस्माद्ज्ञानप्रकरणे व्याख्यातः—

मोक्षयाज्ज्ञानदर्शनावरणांतरायक्षयाच्च केवलं ॥ १ ॥

अथवा सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गं इत्युपक्षिप्य लक्षणोत्पत्तिविषयनिबधनादिभिर्निवेदंशिनचारित्रे, समर्थिते ज्ञानं च प्रमाणस्वभावं पचनिबधमस्युपेत्य तत्र चतुष्टयस्य लक्षणोत्पत्तिहेतुविषयनिबधना प्रकृताः अतः परमिदं वक्तव्यमेवमुत्पद्यते केवलमिति अत्र ब्रूमः—न वक्तव्यं पुनर्यस्मात्पुरस्तादेव व्याख्यातं सरनिरुपादानोक्तसत्सतिचारित्रध्यानाग्निप्रखलितधनमोहक्षयात् ज्ञानदर्शनावरणांतरायक्षयाच्च केवलं किमुत्पद्यत इत्युपदिष्टमिति वाक्यशेषः ।

वृत्तिप्रसंगो लब्धर्थमिति चेन्न क्रमेण क्षयज्ञापनार्थत्वात् ॥ १ ॥ स्यान्मतमिह वृत्त्यानिर्देशं कर्तव्यम् । मोहज्ञानदर्शनावरणांतरायक्षयात्केवलमिति किमर्थं लब्धर्थमिति तन्न किं कारणं ? क्रमेण क्षयज्ञापनार्थत्वात् । प्रमेव मोहक्षयमुपनीयार्थमुद्भूतं क्षीणकपायव्यदेशमनाप्य तत्रैव युगपदज्ञानदर्शनावरणांतरायाणां क्षयं कृत्वा केवलमवाप्नोति ।

तत्क्षयहेतुः केवलोत्पत्तिरिति हेतुलक्षणविभक्तिर्निर्देशः ॥ २ ॥ तत्क्षयं केवलज्ञानोत्पत्तेर्हेतुरिति कृत्वा तदभिसंबन्धावद्योतिकया हेतुलक्षणया विभक्त्या निर्देशं क्रियते ।

तत्क्षयः प्रणिधानविशेषात् ॥ ३ ॥ तेषां मोहादीनां क्षयो भवति कुतः ? प्रणिधानविशेषात् । परिणामविशेषादिति यावत् । तद्यथा—पूर्वाहितेन विधिना परमतपोविशेषैः प्रशस्ताभ्यन्तसायंप्रकारात् विशुद्धयत शुभाभिमतः प्रकृतयः स्फूर्तिर्भवति । अप्रशस्ताश्च तत्र भूयो विलीयते । तत्र कश्चिद्देवकसम्यग्दृष्टिप्रमत्तगुणस्थाने सप्तप्रकृत्युपशमात् श्रेण्याराहणामिमुखधारितमोहमुपशमयितुमारभते । अपर- असयतसयतासयतप्रमत्तसयताप्रमत्तसयतगुणस्थानेषु कस्मिंश्चित्सप्तप्रकृती, क्षयमुपनीय क्षायिकसम्यग्दृष्टिर्भूत्वा चारित्रमोहमुपशमयितुमुपक्रमते । ततोऽथाप्रवृत्तकरणमपूर्वकरणमनिवृत्तिकरणं च कृत्वा उपश्रमश्रेणिमारुद्धापूर्वकरणोपशमकगुणस्थानव्यपदेशमनुभूय तत्राभिनतशुभाभिसंधितनुकृतपापकर्मप्रकृतिस्थित्यनुभागं विवर्द्धितशुभकर्मागुभव, अनिवृत्तिरादरसापराधोपशमकगुणस्थानमधिरेह्यं नपुसकवेदस्त्रीविदनेकपायपदकपुविदाप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानश्लोद्धयमायाद्वयलोभद्वयव्योवमानसज्वलनसक्षिप्ता प्रकृती. क्रमेणापशमय्य ततः सूक्ष्मसापरायप्रथमसमये मायासञ्चलने चोपशमं गते सर्वमोहप्रकृत्युपशमात् उपशान्तकपायव्यपदेशभागमवति । आयुषः क्षयात् प्रियते । अथवा पुनरपि कपायानुदीरयन् प्रतिनिरर्त्तत । स एव चान्यो वा विशुद्धाभ्यवसायानुपगतोऽसाह. पूर्ववत् क्षायिकसम्यग्दृष्टिर्भूत्वा कर्मविशुद्ध्या महत्या विशुभन् क्षपकश्रेणीमनुप्रपद्य तैरेव कारणैश्चिभिः पूर्ववदपूर्वकरणक्षपकतामादिलक्ष्य तत ऊर्ध्वं कपायाद्यकं क्षयं कृत्वा नपुसकवेदं नाशमापायं स्त्रीयदमुन्मील्य नोकपायपदकपुरादे प्रक्षिप्य क्षयित्वा पुनरु क्रोधसञ्चलने, क्रोधसञ्चलनं मानसञ्चलने मानसञ्चलनं मायासञ्चलने, मायासञ्चलनं च लाभसञ्चलने, सक्रमक्रमेण वादरकृष्टिविभागेन विलयमुपनीय, अनिवृत्तिरादरसापरायक्षपकभावनमनाप्य, लोभसञ्चलनं वनूक्य सूक्ष्मसापरायक्षपकभावमनुभूय, निरवशेषं मोहनीयं निर्मूलकाय कथयित्वा क्षीणरूपयतामिरेह्य, अवतारितमाहनीयभारः उपान्तमे समये निद्राप्रचले प्रलयमुपनीय, पचानां ज्ञानावरणानां चतुर्णां दर्शनावरणाणां पचानामतरायाणां चान्तसमये समुपगम्य तदनंतरं ज्ञानदर्शनस्वभावं केवलपर्यायमतकर्षविभूतिविशेषं निःसपत्तमवाप्य निरुपलेपं कमलमिगमलः साक्षात्त्रि-

काठनर्वद्वन्मर्गयस्वभावश्चः सर्वत्रोपतिहृतदर्शनः स्वभावातिरक्तेषुपुरुषार्थः, चत्वरिणोऽप्यतीत-
स्वकिरणरुद्राप्रसौम्यदर्शनस्तारकाधिपतिरिव ज्वलितनूर्तिः केवली भवति ।

आह व्याख्यात प्रतिबंधविनिर्मुक्तसम्पत्कवदर्शनानतर्वापत्तन्वित केवलं, तदाल्लान्दत्र सद्र-
कर्मोच्छेदेहेतुमुपगतः । अथ क्लिष्टजगः कल्पाच्च हेतुनांशो भवतीत्युभयमभिधीयतानिचयैः, तस्य
सह भगवतः केवलवर्णयदन्वयान्दभस्य विप्रभवतः स्वप्रभावाविधानतर्वापेमात्रः पूर्वद्वयकर्मवदु-
पत्याऽप्रच्युतवदगोत्रालुपक्ष ।

बंधहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः ॥१॥

निष्कार्शनादिहेत्वभावादभिनवकर्पादानाभावः ॥ १ ॥ निष्कार्शनादाना पूर्वोक्तानानेव
कर्मात्रवहेतूनां विगोधिकारणानामात् कार्याभाव इत्यभिनवकर्मादानाभावः ।

पूर्वोदितनिर्जराहेतुसन्निधाने चार्जितकर्पनिर्गमः ॥ २ ॥ पूर्वोदिताना निर्जराहेतूनां क्लि-
धानिर्जितस्य च कर्मणो निरातो भवति । ताम्या दधहेतुभावनिर्वाद्यानिमिति हेतुलक्षणादिनक्तिनिर्देश-
स्ततो भवत्यतिहेतुतमोक्तवर्णयकर्मविस्यत्य युगनदात्पतिक प्रत्येतव्य कृत्स्नकर्मविप्रने शो मोक्षः ।

आद्यभावादंताभाव इति चेन्न दृष्ट्यादंत्यवीजवत् ॥ ३ ॥ त्याग्यत कर्मबंधततानत्या-
द्यभावादंतेनाप्यस्य न भवितव्य, दृष्ट्येपरीतरुल्लनया प्रमाणाभावादिति तत्र किं कारण ? दृष्ट्यादत्य
बीजवत् । यथा बीजाकुलंतानेऽनादौ प्रवर्तमानेऽत्यवोचनमित्तेपहताङ्कुराकिकर्मिपंतोऽस्य दृष्टतया
निष्कार्शनादिप्रत्ययत्तापरायिकसततावनारी ध्यानानलनिर्दग्धे कर्मबंधे भवाङ्कुरोत्सादाभावात्तोऽ इति
दृष्टनिर्दयनहोतुनसक्यं । उक्त च,—

दग्धे बीजे यथास्पतं प्रादुर्भवति सांकरः ।

कर्मबंधे तथा दग्धे न रोहते भवाङ्कुर ॥ इति ॥

कृत्स्नत्व कर्मचेन क्षयः कर्मक्षयः, सतो द्रव्यत्व द्रव्यत्वन विनासो नास्ति कथं तर्हि ? पचायेन, तस्यो-
त्पत्तिप्रसारादिनाशेन भवितव्य, तन्मुखेन द्रव्यमपि न्यय यार्थानि व्यरदिश्यते । तत पुनर्द्रव्यस्य कार-
णवशात्कर्मचर्यापनमापन्नस्य तत्रप्रवर्णकरहेतुनभिधाने तत्रनार्जितवृत्तौ तस्य क्षयः इत्युत्तरतो भवतीति
मुक्तमेव कृत्स्नकर्मक्षय इति ।

भावसाधनो मोक्षप्रदो द्विविधयो विप्रयोगक्रियायाप्रागतेः ॥ ४ ॥ मोक्ष असने इत्यस्य
नोक्षेण मोक्ष इति भावसाधनं शब्दा द्विविधः मोक्ष्यमात्रकामेक्षकान् । कुनः ? विप्रयोगक्रियानात्रगतेः ।
कृत्स्नशब्देन कर्माद्यधिं सद्रोदयोरीणचतुर्विधव्यवस्थं प्रतिगृहं तत्र कर्मादयोऽप्यजाता क्षयविनागा गुण
स्थानभेदेन निर्दिष्टः, सत्कर्माच्छेदस्तु न प्रतिपादितः न विवियत,—

कर्पाभावा द्विविधः यत्नसाध्योऽयत्नसाध्यश्चेति ॥ ५ ॥ तत्र चरमदेहस्य नरकतिर्पदे-

बायुगमनावोऽयत्नसाध्य —अतस्त्वात् । यत्नसाध्य इत उर्ध्वमुच्यते असयत्तसम्पद्यद्विपु चतुषु गुणस्थानेषु
कर्त्तव्यदिननातुवधिकोऽनमानमापालोऽनमिन्यात्वनम्यग्दिन्यात्वतसम्पत्काल्यप्रकृतितत्पत्तविविनहन मुना-
ध्यवसायनिशितपरशुपातेन निर्मूळ निच्छिद्यते । निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्थानगृहिनारकगतिनिर्गमत्यैक-
द्वित्रिचतुरिंशतिनजातिनरकागतिनिर्गमतिशयोपलुप्यतिशयोत्तस्थानस्मृत्तनासारान्द्रकाना दोऽताना प्र-
कृतीना पृथेनांया युगनदनिवृत्तिप्रदरनारायणेन समाधिचक्रेण विषयनरानोति । ततः पर कषारा-
दकं नष्टं करोति स एव युगनदपुतकवेदः क्षविदक्ष क्रमेण तत्रैव क्षयमुत्पन्न, नोकरायसू चक्रेण
प्रहारेण निपानयति । ततः पुत्रेदस्यलनक्रोत्रमानमायाः क्रमेण तत्रुदरायिक क्षयनमास्त्यति ।
क्षयसञ्चलनः सूत्रतानरायाते याच्यते । निद्राप्रचले क्षीणकरायतैरागडप्रस्योयान्तने सनये

प्रत्यमुपग्रहतः । पञ्चानां ज्ञानावरणानां चतुर्णां दर्शनावरणानां पञ्चानामतरायाणां च तस्यैवात
समये प्रश्रयो भवति । अन्यतरवेदनायैदेवगर्भोदारिकत्रैक्रियिकाहारकतेजसकार्माणशरीरवधनपचसपात
सस्थानपट्टीदारिकत्रैक्रियिकाहारकशरीरागोपागपट्सहननपचप्रशस्तवर्णपचाप्रशस्तवर्णगंधद्वयपचप्रशस्तरस-
पचाप्रशस्तरसस्पर्शाष्टकदेवगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यागुहृद्भूयवातपरवातोऽरुहासप्रशस्तनिहायोग्यप्याप्तकप्रत्येक-
शरीरास्थिरास्थिरशुभाशुभदुर्भगमुस्वरदुस्वरानादपायशस्कीर्तिनिर्माणतामनां चैर्गोत्राख्या द्वासप्ततिप्रकृतयः
अयोगकेवलिन उपायसमय विनाशमुपयाति । अन्यतरवेदनीयमनुष्यायुर्मनुष्यगतिपंचेन्द्रियजाति-
मनुष्यगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यत्रसारादरपर्याप्तकनुभगादेयशस्कीर्तिर्त्तयैकरनामोच्चैर्गोत्रसन्निकानां प्रयोदशानां
प्रकृतीनामयोगकेवलिनश्वरमसमये व्युच्छेदो भवति ।

आह किमासां पीडितिक्रीनामेव द्रव्यकर्मप्रकृतीना निरासान्मोक्षोऽवसीयत उत भावकर्मणोऽवश्यत्रोपपत्ते-

औपशमिकादिभव्यत्वानां च ॥ ३ ॥

कि ! मोक्ष इत्यनुवर्तते ।

अव्यक्त्वग्रहणमन्यपारिणामिकानिवृत्त्यर्थं ॥ १ ॥ अन्येषां जीवत्वादीनां पारिणामिकानां
मोक्षानुपस्थायामानिवृत्तिज्ञापनार्थं भव्यत्वग्रहणं क्रियते । तेन पारिणामिकेषु भव्यत्वस्य औपशमिकादीनां
च भावानामभारान्मोक्षो भवत्यव्ययगम्यते । ननु च द्रव्यनिरासेऽभिहिते तन्निमित्ताना निवृत्तिरर्थादिव
गम्यत इति नार्थेनेन यागेन नपदोप । नायमेकातः-निमित्तापाये नर्मित्तकाना निवृत्तिः* अपि चार्थाव-
गमेऽपि सिद्धे साक्षात्प्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते-विस्पष्टार्थं वक्ष्यमाणलक्षणनिर्देशार्थं,

आह यद्यपवर्गो भाशेपरते प्रतिज्ञायते ननु औपशमिकादिभावनिवृत्तिवन् सर्वक्षायेकनिवृत्तौ
अव्यपदेशो मुक्तस्य प्राप्नोतीति ? स्यादेतदेव यदि विशेषो नोच्येत अस्ति तु विशेष इति अपवाद-
विधानार्थमिदमुच्यते,—

अन्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः ॥ ४ ॥

अन्यत्रशब्दोप वर्जनार्थो दृश्यते, तन्निमित्त. सिद्धत्वभ्य इति विभक्तिनिर्देशः । यथा—“अन्यत्र श्लोण
भीष्माभ्या सर्वे योद्धा परामुखा” इति ।

अन्यशब्दप्रयोगे तद्विज्ञानमिति चेन्न स्वार्थिर्हत्वात् ॥ १ ॥ स्यान्मतमन्यशब्दप्रयोगे कौ
विभक्तिर्निश्चयते यथाऽन्यो देवदत्तादिति अन्यत्र शब्दोऽय तस्मान्निर्देशो नोपपद्यते इति तन्न । कि कारण !
स्वार्थिकत्वात् । स्वार्थिकोऽय त्र, केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वशब्दोऽयस्मिन्नय विधिरिति ।

अनंतत्रीर्थादिनिवृत्तिप्रसंग इति चेन्नात्रैवांतर्भावात् ॥ २ ॥ स्यादेतत्सम्यक्त्वादीनां चतु-
र्णां क्षापित्वाण्य समहादितरया निवृत्तिरतन्त्रीर्थादीना प्राप्नोतीति न तन्न । कि कारण ! अत्रैवांतर्भावात्
ज्ञानदर्शनाभिनाभापिनो ह्यतन्त्रीर्थादय. अत्रैवांतर्भवति । अनंतसामर्थ्यहीनस्यानतात्रेवाधवृष्यभावात् ।
ज्ञानमयत्वाच्च सुरस्यति ।

बंधस्याव्यवस्थाश्चादिवदिति चेन्न भिन्नादर्शनाःशुच्छेदे कार्यकारणनिवृत्तेः ॥ १ ॥
स्यादेतद्यथाऽश्वादीनामेकस्मिन् बंध उच्छिन्नेऽपि पुनरैवांतरसमभ्यादव्यवस्था तथा जीवस्यापि कस्मि-
न्धिद्वयेऽपगतोऽपि बंधांतरसम इति तत्र । कि कारण ! भिन्नादर्शनाःशुच्छेदे कार्यकारणनिवृत्तेः । पुन-
र्बंधत्वनाशश्चाभावात् ।

पुनर्बंधसंगो जानतः पश्यतश्च कारुण्यादिति चेन्न सर्वात्म्यपरिज्ञायात् ॥ ४ ॥
स्यादेतद्बन्धनार्थे निमग्न जगदसौ जानतः पश्यतश्च कारुण्यमुत्पद्यते ततश्च बन्ध इति तन्न । कि कारण

सर्वास्त्रपरिक्षयात् । भक्तिस्नेहकृपास्पृहादीना रागविकल्पत्वाद्गीतरामे न ते संतीति ।

अकस्मादिति चेदनिर्मोक्षप्रसङ्गः ॥ ५ ॥ यदि कारणमंतरेणैव मुक्तस्य बंधः कल्प्यते ननु बनिर्मोक्षः स्यात् । मुक्तिप्राप्त्यनंतरमेव बंधोपपत्तेः ।

स्थानवत्त्वात्पात इति चेन्नानास्रवत्त्वात् ॥ ६ ॥ स्यादेतत्स्थानवस्थान्मुक्तस्य पातः प्राप्नोतीति ! तन्न । किं कारणं ! अनास्रवत्त्वात् । आस्रवता हि पानपात्रस्याधःपतन दृश्यते नचास्रवो मुक्तस्यास्ति ।

गौरवाभावाच्च ॥ ७ ॥ गौरववतो हि तालफलस्य तत्प्रतिबद्धवृत्तसयोगाभावे पतन दृष्ट नागौरवस्याकाशस्य न च गौरवमस्ति मुक्तस्येति पाताभावः । यस्य हि स्थानवत्त्वं पातकारण तस्य सर्वेषां पदार्थानां पातः स्यात् स्थानवत्त्वाविशेषात् ।

परस्परोपरोध इति चेन्नावगाहनशक्तियोगान् ॥ ८ ॥ स्यान्मत अल्पः सिद्धावगाहः आकाशप्रदेशः आधारः, आधेयाः सिद्धा अनताः ततः परस्परोपरोध इति ? तन्न । किं कारणं—अवगाहनशक्तियोगात् । मूर्तिमत्त्वपि नामानकमगिप्रदीपप्रकाशेषु अल्पेऽप्यवकाशे न विरोधः किमग ! पुनरमूर्तिषु अवगाहनशक्तियुक्तेषु ?

तत एव जन्ममरणद्वंद्वोपनिपातव्यावाधाविरहान् परममुखिनः ॥ ९ ॥ तत एवामूर्त्तत्वादेवेत्यर्थः यस्य हि मूर्तिरस्ति तस्य तत्पूर्वकः प्रीतिपरितापसंबंधः स्यात्, नचामूर्त्तानां मुक्तानां जन्ममरणद्वंद्वोपनिपातव्यावाधाऽस्ति, अतो निर्व्यावाधत्वात्परममुखिनस्ते ।

न तस्यास्त्युपमानमाकाशपरिमाणवत् ॥ १० ॥ यथा परमाण्ववगाहक्षेत्रमारभ्य एकैकप्रदेशशुद्ध्या कल्प्यमानं सातिशय क्षेत्रमाकाशपरिमाणं पुनरिदमेतैःपुपमार्थकल्पनाभावात् अनुपमानं तथा सुखशब्दाधोऽपि प्रकर्षाप्रकर्षयोगात् ससारगतः सातः । मुक्तानां पुनः परमानंतपरिमाणयोगान्निरतिशय इत्यनुपमानः ।

अनाकारत्वादभाव इति चेन्नातीतानंतरशरीरानुविधायित्वात् ॥ ११ ॥ स्यादेतन्मुक्तानां परित्यक्तमूर्त्तानामाकाराभावादभावः प्राप्नोतीति तन्न । किं कारणं—अतीतानंतरशरीरानुविधायित्वात् ।

शरीरानुविधायित्वे तदभावाद्द्विसर्पणप्रसंग इति चेन्न कारणाभावात् ॥ १२ ॥ स्यान्मत यदि शरीरानुविधायी जीवस्तदभावात्स्वामाविकलोककाशप्रदेशपरिमाणत्वाच्चद्विसर्पणं प्राप्नोतीति ? तन्न । कुतः कारणाभावात् । पुनर्विसर्पणकारणाभावात् न विसर्पति ।

नामकर्मसंबंधात् सहरणविसर्पणधर्मत्वं प्रदीपप्रकाशवत् ॥ १३ ॥ यथा प्रदीपप्रकाशोऽवधृतपरिमाणं शरावमानिकापवरकादिद्रव्येषुपटभान्महानल्पध्वं भरति तथा नामकर्मसंबंधात्परिच्छिन्नपरिमाणोऽपि जीवः सहरति विसर्पति च । तदभावात् सहारो विसर्पणं वा मुक्तस्य जीवस्य ।

मूर्त्तिप्रद्वैधर्म्यादिति चेन्नाभयलक्षणप्राप्तत्वात् ॥ १४ ॥ स्यान्मतं मूर्त्तेः प्रदीपप्रकाशः अमूर्त्तस्यात्मनः सहरणविसर्पणधर्मनो साधे दृष्टान्तो नोपपद्यते इति ? तन्न । किं कारणं ! उभयलक्षणप्राप्तत्वादुपयोगस्वलक्षणपक्षयाऽमूर्त्तः । अत्रपरिणामोपेक्षया मूर्त्तः । उक्तं च—

बंध पाडिप्यस्य लक्षणणदो ह्वदि तस्य णाणच

तद्धा अमूर्त्तमुत्तो णपतो होदि जीवसस । इति ।

तस्मात्तद्यच्चिन्मूर्त्तत्वात्पत्तेः साम्यमेव दृष्टानेन ।

अनित्यत्वप्रसंग इति चेन्न तावन्मात्रस्य निर्दिदिक्षितत्वाच्चंद्रमुखीवत् ॥ १५ ॥ स्यादेतत्सहरणविसर्पणधर्मत्वादेव प्रदीपप्रकाशानदनित्यत्वं प्राप्नोत्यात्मन इति ? तन्न । किं कारणं ! तावन्मात्रस्य निर्दिदिक्षितत्वाद्यथा चंद्रमुखी कल्प्यते बहून्धरे गुणा या चास्यो प्रियदर्शनता सा गम्यते तथा

प्रदीपप्रकाशेऽनित्यत्वादियु बहुषु धर्मेषु सत्स्वपि सकोचान्काससाधर्म्यमात्रं निरक्षितम् । सर्वसाधर्म्याच्च
दृष्टान्ताभावप्रसङ्गः ।

सर्वथाभावो मोक्षः प्रदीपवदिति चेन्न साध्यत्वात् ॥ १६ ॥ स्यादेतद्यथा वर्तिस्नेहानल-
सन्निगाते प्रदीपोऽनुपरतद्वृषया प्रवृत्तग्नानस्तत्क्षयेन काचिद्विश विद्विश वा गच्छति तत्रेयात्प्रत विनाश
मुपप्राप्ति तथा कारणवशात्स्वप्रतिस्तानरूपेण प्रवर्तमानः स्वधसमुद्गा जीवव्यपदेशभाक् क्लृप्तक्षया
न काचिद्विश विद्विश वा गच्छति तत्रेयात्प्रत प्रलयमेतीति ? प्रदीपा एव हि पुद्गलाः पुद्गलजातिभजहतः
परिणामवशात्सर्वथाभावमापन्ना इति नात्यतविनाशः ।

दृष्टत्वाच्च निगलान्द्रिययोगे देवदत्ताद्यवस्थानवत् ॥ १७ ॥ यथा निगलान्द्रिययोगे
देवदत्तादीनामवस्थान दृष्ट तथा कर्मविप्रमोक्ष आमनानस्थेषामिति दृष्टनिदमपहोतुमशक्यमिति नाभावः ।

यत्रैव कर्मविप्रमोक्षस्तत्रैवावस्थानमिति चेन्न साध्यत्वात् ॥ १८ ॥ स्यादेतद्यस्मिन्नेव देशे
कर्मविप्रमोक्षस्तस्मिन्नेवावस्थान प्राप्नोति पुनर्गतिकारणाभावादिति ! तन्न । किं कारण ! साध्यत्वात् साध्य-
मेतच्चत्रैवावस्थातव्यमिति । यथानाभावादनाश्रितत्वाच्च स्याद्गमनमिति ।

आह न तावदस्य यथाभावेऽधोगतिर्गौरवाभावात् । नापि तिर्यग्गतिर्योगाभावात् तस्मात्प्राप्तमेतच्च-
त्रैवावस्थान ततो लोकस्योपरि तदवस्थानकल्पनाभ्याश्रितित्युच्यते भवेद्देश यद्यनभिमतदेशगतिनिमित्त-
साभाववत्तस्योपर्यगतिनिमित्त न स्यात् । अस्ति च तत्तस्मादेकतमयेन हि निरस्तकर्मभार पुरः—

तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् ॥ ५ ॥

तदित्यनेन प्रकृतोऽर्थो निर्दिश्यत । कथं प्रकृतं, कृत्स्नकर्तृविप्रमोक्ष । तस्यानन्तरमूर्ध्वं गच्छति ।
आलोकविधिर्धर्मः ॥ १ ॥ ईषदर्थोऽपि दृष्टप्रयोगः आह्वि विवक्षानशादभिविधौ वदितव्यः ।
लोकस्वातो लोकान् आलोकान्तादिति ।

आह—अनुपदिष्टहेतुकमिदमूर्ध्वगमन कथमव्यवसातु द्वाभ्यमित्यत्रोच्यते,—

पूर्वप्रयोगादसंगत्वाद्बन्धच्छेदात्तथागतिपरिणामाच्च ॥ ६ ॥

आह हेतुर्थं पुष्कलेऽपि दृष्टान्तमर्थनमरणाभिप्रेतार्थमाधनाय नालमियत्राच्यत,—

आविद्धकुलालचक्रवद्यपगतलेपालावृन्देरेडवीजवदमिशिसावन्न ॥ ७ ॥

हेतुदृष्टान्तानां यथासंख्यमापत्तरः ॥ १ ॥ पूर्वसूत्रे विहितानां हेतूनामत्रात्कानां दृष्टान्तानां
य यथासंख्यमिति न भवति । तथा,—

अपर्ययात्ते च द्रुमं प्रणिधानं दानिद्धकुलालचक्रवत् ॥ २ ॥ यथा कुत्राद्यप्रयोगादादित्यस्त-
ददृक्कृतं गूर्तकं धनममुत्तरादपि तस्मिन् पूर्वप्रयोगात्संस्कारश्चात्रवति । एवं भवस्थेनाद्येनापर्ययात्सर्व-
वदुत्तरं प्रणिधानाद्येनाप्येते तदोत्तरं गूर्तकं मुत्स्य गमनमवस्थापते । किं च,—

तथागतिपरिणामाच्चाग्निशिखावत् ॥ ९ ॥ यथा तिर्यक्पुत्रनस्वभावसमीरणसवधनिरुक्तुका प्रदीपशिखा स्वभावाद्गुप्ततति तथा मुक्तात्माऽपि नानागतिविकारणकर्मनिवारण सति ऊर्ध्वगतिस्वभावात्-
 ऊर्ध्वमेवरोहति ।

असंगत्वव्यञ्जकेदयोर्यादविशेषादनुवादप्रसंग इति चेन्नाऽर्थान्यत्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेत-
 दसंगत्वव्यञ्जकेदयोर्यादविशेषादनुवादप्रसंग इति पीनरुक्त्व्य प्राप्नोति—व्यनातिरपि व्यतिपग वर्त्तत इति ? तन्न ।
 किं कारण ? अर्थान्यत्वात् । अन्योन्यानुप्रवेशे सत्यविभागेनात्रस्थान वधः । परस्परप्राप्तिमात्र सग इत्यस्यर्थ-
 विशेषः । तस्मात्किंवाकारणधर्माधर्माभावेऽपि हेतुतरान्मुक्तस्य गतिरभ्यनुज्ञायते ।

नोदाहरणमलाचूर्मारुतावेशादिति चेन्न तिर्यग्गमनप्रसंगात् ॥ ८ ॥ स्यादेतदलाचूर्ण-
 व्य मुक्तगमनसिद्धावुदाहरण न भवति कुतः मारुतावेशादिति तन्न । किं कारण ? तिर्यग्गमनप्रसंगात् ।
 यदि मारुतावेशात्तस्य गमन स्यात्तिर्यक्पुत्रनधर्मत्वान्मरुतस्तिर्यग्गमनमेव स्यान्नोर्ध्वम् ।

ऊर्ध्वगत्यभावे तद्भावप्रसंगोऽग्नेरौष्ण्याभावेऽभाववदिति चेन्न गत्यंतरनिवृत्त्यर्थत्वात् ॥ ९ ॥
 स्यान्मत यथोष्णस्वभावस्याग्नेरौष्ण्याभावेऽभावास्तथा मुक्तस्योर्ध्वगमन स्वभावस्तदभावेऽभावः प्रामोर्त्तति-
 चेन्न । किं कारण ? गत्यंतरनिवृत्त्यर्थत्वात् । तथा च मुक्तस्योर्ध्वमेव गमन न दिग्तरगमनमित्यय स्वभावो
 मोर्ध्वं गमनमेवेति ।

ऊर्ध्वज्वलनवद्वा ॥ १० ॥ यथोर्ध्वज्वलनस्वभावावेऽप्यग्नेर्वैगवद्ब्रह्माभिघातात्तिर्यग्ज्वलनेऽपि ना-
 ऽग्नेर्विनाशो दृष्टस्तथा मुक्तस्योर्ध्वगतिस्वभावावेऽपि तदभावेभाव इति ।

भ्रात्रह—ऊर्ध्वज्वलनस्वभावस्थानेर्वैगवदभिघातात्तिर्यग्ज्वलने सति विरोधादूर्ध्वज्वलनाभावो युक्तः । मु-
 क्तस्य तु पुनः स्वभावात्तिलोपहेतुभावाद्ूर्ध्वगत्युपरमोनुपपन्न इत्युच्यते लोकाताजोर्ध्वगतिर्मुक्तस्य कुतः ?

धर्मास्तिकायाभावात् ॥ ९ ॥

गत्युपग्रहकारणभूतो धर्मास्तिकाया नोपर्वस्तीत्यलोके गमनाभावः । तदभावे च लोकालोकाविभागा-
 भावः प्रसज्यते ।

किं पुनरेते परिनिर्वृता. कर्मणशरीरोपशमकादिभावनिष्पत्त्या पयायान्तरेण शक्या. व्यपदेश्यु,
 तातावन्यरहास एव निर्धारयितव्या इत्युच्यते—शक्या. । कथं ? यस्मात्तल्लु ।

क्षेत्रकालगतिलिंगतीर्थचारित्रप्रत्येकबुद्धवोधितज्ञाना- वगाहनांतरमंरुपाल्पवहुत्वतः साध्याः ॥ १० ॥

प्रत्युत्पन्नभूतानुग्रहतेत्रनयद्वयापेक्षया क्षेत्रादिभिः साध्याः सिद्धाः ॥ ११ ॥ एतेः क्षेत्रादिभिर-
 न्यद्वृत्वातैर्दशभिरेतुयोगद्वारैः प्रत्युत्पन्नभूतानुग्रहतत्रनयद्वयापेक्षया साध्या चित्वा विकल्प्या । के
 नस्त ? सिद्धा । तथा क्षेत्रेण तावत्—कस्मिन् क्षेत्रे सिग्यति ।

सिद्धिक्षेत्रे कर्मभूमिषु वा ॥ १ ॥ सिद्धिक्षेत्रे कर्मभूमिषु वा प्रत्युत्पन्नविषयप्राहिनयार्पणेन
 सिद्धिक्षेत्रे स्वप्रदये, आकाशदये वा सिद्धिर्भवति । भूतानुग्रहतत्रनयविश्रान्यां जन्म प्रति पचदशानु
 कर्मभूमिषु सहरण प्रति मानुषधमे सिद्धिः । ऋतुसूत्रनय शब्दभेदाथ त्रयः प्रत्युत्पन्नविषयप्राहिणः
 शेषा नया उभयभाविपयाः ।

कालेन—कस्मिन्काले सिद्धि—एकसमये उत्सर्पिण्यसर्पिण्योर्या विशेषेण प्रत्युत्पन्ननयार्पेक्षया एकसमये
 सिध्यन् सिद्धो भवति । भूतभावात्तत्रापननयार्पेणया द्वेषा जन्मनः सहरणतश्च । तत्र जन्मनः अविशेषण
 उत्सर्पिण्यसर्पिण्योर्जातः सिद्धानि । विशेषेणावसर्पिण्यां मुखमद्दुःखमाया अते भागे दुःखममुत्तमायां
 च जात सिद्धयति । दुःखममुत्तमाया जातः दुःखमाया सिद्धयति न तु दुःखमाया जात. । अन्यथा नैव

सिद्ध्यति । संहरणतः सर्वस्मिन्काले अवसर्पिण्यामुत्सर्पिण्यां च सिद्ध्यति ।

गत्यां—कस्यां गतौ सिद्धिः ? सिद्धिगतौ मनुष्यगतौ वा विशेषः । प्रत्युत्पन्नयाश्रयेण न सिद्धिगतौ सिद्ध्यति । भूतविषयनयापक्षया द्विधा कल्पना अनंतरगतौ एकांतरगतौ च । तत्रानंतरगतौ मनुष्यगतौ सिद्ध्यति । एकांतरगतौ चतसृषु गतिषु जातः सिद्ध्यति ।

लिंगन—केन चित्सिद्धः । लिंगं त्रिविधो वेदः । अवेदत्वेन त्रिम्यो वा वेदेभ्यः सिद्धिः । वर्तमान-विषयविवक्षायामवेदत्वेन सिद्धिर्भवति । अतीतगोचरनयापेक्षया अविशेषेण त्रिम्यो वेदेभ्यः सिद्धिर्भवति । भावं प्रति, न तु द्रव्यं प्रति । द्रव्यापेक्षया तु पुण्ड्रिगेनैव सिद्धिः । अपरः प्रकार-लिंगं द्विविधं निर्ममलिंगं स-प्रमथलिंगं चाति । तत्र प्रत्युत्पन्नयाश्रयेण निर्ममथलिंगं न सिद्ध्यति । भूतविषयनयादेवेन तु भजनीय । तीर्थेन-

तीर्थसिद्धिर्द्वेषा तीर्थं क्रूरतरविकल्पात् ॥३॥ तीर्थसिद्धिर्द्वेषा भवति-तीर्थकरत्वेनतरत्वेन च । सति के-चित्तीर्थकरे सिद्धाः अपरेऽन्यथा सिद्धा असति चाति । चारित्रेण केन सिद्ध्यति । अव्यपदेशेनैकचतुःपंचविकल्पचारित्रेण वा सिद्धिः । प्रत्युत्पन्नाद्ये त्वे हि नयवशान् चारित्रेण व्यपदेशविरहितेन भावेन सिद्धिः । भूतपूर्वगतिर्द्विधा अनंतरव्ययहितभेदात् । आनंतर्येण यथाख्यातचारित्रेण सिद्ध्यति व्ययधानेन चतु-र्भिः पंचभिर्वा । चतुर्भिस्तावत्—सामायिकच्छेदोपस्थापनासूक्ष्मसापरायणथाख्यातचारित्रैः । पंचभिस्तै-रेव परिहारत्रिगुञ्जिचारित्राधिकैः ।

स्वशक्तिपरोपदेशनिमित्तज्ञानभेदात् प्रत्येकबुद्धबोधितविकल्पः । केचित्प्रत्येकबुद्धसिद्धाः । परोपदे-शमनोपेक्ष्य स्वशक्त्यैवाविर्भूतज्ञानातिशयाः । अपरे बोधितबुद्धसिद्धाः, परोपदेशपूर्वकज्ञानप्रकार्यास्कदिनः । ज्ञानेन-एकेन द्वित्रिचतुर्भिश्च ज्ञानविशेषैः सिद्धिः । प्रत्युत्पन्नमाहिनयनिरूपणया केवलज्ञानेनैकेन सिद्धिर्भ-वति । भूतपूर्वगत्या तु द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिश्च ज्ञानविशेषैर्भवति । द्वाभ्यां—मतिश्रुतज्ञानाभ्याम्—त्रिभिर्म-तिश्रुतावधिभिः मतिश्रुतमनःपर्ययैर्वा । चतुर्भिर्मतिश्रुतावधिमनःपर्ययैः ।

अवगाहनं द्विविधं-उत्कृष्टजघन्यभेदात् ॥ ४ ॥ आत्मप्रदेशश्यापित्वमवगाहनं द्विविधं । उत्कृष्ट जघन्यं चेति । तत्रोत्कृष्टं पचधनु शतानि पचविंशत्युत्तराणि । जघन्यमर्द्धं षतुर्भारतयः देशानाः । मध्ये विकल्पः एतस्मिन्नवगाहे सिद्ध्यति पूर्वभावप्रज्ञापननयापेक्षया । प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनेन तु एतस्मिन्नेव देशाने । किमतर सिद्ध्यता । अनंतरं च सिद्ध्यति सांतरं च ।

अनंतरं जघन्येन द्वौ समयौ उत्कृष्टेणाष्टौ ॥ ५ ॥ आनंतर्येण जघन्येन द्वौ समयौ सिद्ध्यति उत्कृष्टेणाष्टौ ।

सांतरं जघन्येनैकः समयः उत्कृष्टेण पञ्चासाः ॥ ६ ॥ सिद्ध्यतां सिद्धिविरहकालोऽंतरं जघन्येनैकःसमयः । उत्कृष्टेण पञ्चासाः प्रत्येतव्याः ।

जघन्येन एकउत्कृष्टेण अष्टशतमिति संख्या ॥ ७ ॥ एकसमये कति सिद्ध्यन्ति । जघन्येनैक. उत्कृष्टेणाष्टशतमिति संख्यावगतव्याः ।

क्षेत्रादिभिर्गभिधानां परस्परतः संख्याविशेषः अल्पवद्भूतं ॥ ८ ॥ क्षेत्रादिभिरेकादशाभि-रभिधानां परस्परतः संख्याविशेषोऽल्पवद्भूतस्वमित्युच्यते । तथा-प्रत्युत्पन्नयापेक्षया सिद्धिक्षेत्रे सिद्ध्यतीति-नास्त्वल्पवद्भूतं । भूतपूर्वनयापेक्षया तु चिन्त्यते—क्षेत्रसिद्धा द्वेषा जन्मतः सहरणतश्च तत्रास्ये सहरणासि-द्धाः । जन्मसिद्धाः सख्ययगुणाः । सर्वस्वाका उत्प्लोकसिद्धाः । अवेदोक्तसिद्धाः सख्ययगुणाः । तिर्यग्लो-कसिद्धाः सख्ययगुणाः, सर्वस्वाकाः समुद्रसिद्धाः द्वीपसिद्धाः सख्ययगुणाः । एव तादृशविशेषेण विशेषेण च सर्वस्वाकाः लवणादसिद्धाः, काठोदसिद्धाः सख्ययगुणाः । जंबूद्वीपसिद्धाः संख्ययगुणाः । धात-कीपुडसिद्धाः संख्ययगुणाः । पुष्करद्वीपार्द्रसिद्धाः सख्ययगुणा इति । काठविभागत्रिविधः—उत्सर्पिणी-असर्पिणी अनुत्सर्पिण्यनसर्पिणी चेति । सर्वस्वाका उत्सर्पिणीसिद्धाः । अवसर्पिणीसिद्धाः विशेषाधिकाः,

सम्यक्ज्ञानचारित्रसंयुक्तस्यात्मनो भृश । निरास्रवत्पच्छिन्नाया नवाया कर्मसततौ ॥ १ ॥
 पूर्वाग्निं क्षपयतो यथोक्तैः क्षयहेतुभिः । सप्तास्वीजं कात्स्वर्गेन गोहनीय प्रहीयसे ॥ २ ॥ युग्म ।
 ततोतरायज्ञानधनदर्शनध्ना-यनतर । प्रहीयंतेऽस्य युगपत्त्रीणि कर्माण्यशेषतः ॥ ३ ॥
 गर्भसूत्र्या विनष्टाया यथा बाला विनश्यति । तथा कर्मक्षय याति मोहनीये क्षय गते ॥ ४ ॥
 ततः क्षीणयतु कर्मा प्राप्तेऽथाख्यातसपमं । बीजत्रयननिर्मुक्त स्नातकः परमेश्वरः ॥ ५ ॥
 शेषकर्मकटापक्ष शुद्धो बुद्धो निरामयः । सर्वज्ञः सर्वदर्शी च जिना भवति केवली ॥ ६ ॥
 कृत्स्नकर्मक्षयादूर्ध्वं निर्वाणमधिगच्छति । यथा दग्धेधनो वह्निर्निरुपादानसततिः ॥ ७ ॥
 दग्धे बीजे यथाप्यत प्रादुर्भवति नाकुरः । कर्मबीजे तथा दग्धे न राहति भवाकुर ॥ ८ ॥
 तदनतरमेवोर्ध्वमालाकातास्त गच्छति । पूर्वप्रयोगासगत्वाद्रुध-छेदोर्ध्वगोरगैः ॥ ९ ॥
 कुण्डलचक्रडोलायामिदौ चापि यथेष्यते । पूर्व. प्रयोगात्कर्मैह तथा सिद्धगतिः स्मृता ॥ १० ॥
 मृच्छपसगनिर्मोक्षायाथा दृष्टस्वलालुनः । कर्मसगविनिर्मोक्षात्तथा सिद्धगतिः स्मृता ॥ ११ ॥
 एतस्सुट्टेलासु बन्धच्छेदायथा गतिः । कर्मत्रयननिच्छेदाज्जापस्यापि तथेष्यत ॥ १२ ॥
 ऊर्ध्वगौरवर्माणो जीवा इति जिनोत्तमैः । अगगौरवर्माणं पुत्रला इति चोदित ॥ १३ ॥
 यथाधस्तिवर्धुर्ध्वं च लोष्टयाग्निमीचय । स्वभावतः प्रवर्तते तथोर्ध्वगतिरात्मनां ॥ १४ ॥
 अतस्तु गतिवैकृत्य तेषा यदुपपद्यते । कर्मणः प्रतिघाताच्च प्रयोगाच्च तदिष्यते ॥ १५ ॥
 अवस्तिर्यक्तयोर्ध्वं च जीवाना कर्मजा गतिः । ऊर्ध्वमेव स्वभावेन भवति क्षीणकर्मणां ॥ १६ ॥
 द्रव्यस्य कर्मणा यद्बुद्धव्यथारभरीचय । सम तथैव सिद्धस्य गतिर्मोक्षि भवक्षयात् ॥ १७ ॥
 ल्यत्तिध्व विनाशश्च प्रकाशतमसोरिह । युगपद्भ्रमते यद्ब्रह्मनिर्माणकर्मणाः ॥ १८ ॥
 तन्मी मनोशा सुरभि पुण्या परमभामुरा । प्राग्भारानामममुया लोकमूर्ध्नि व्यरस्थिता ॥ १९ ॥
 त्रिलोकतुल्यविष्णुभा सितच्छत्रनिभा शुभा । ऊर्ध्वं तस्याः श्विते. सिद्धाः लोकाते समवस्थिता ॥ २० ॥
 सांशाल्मयादुपयुक्तास्ते केशलज्ञानदर्शने । सम्यक्त्रसिद्धतावस्थाः हेतुभावाच्च निष्क्रियाः ॥ २१ ॥
 ततोऽप्यूर्ध्वगतिन्तर्षा कस्मान्नास्तीति चन्मतिः । धमास्तिकायस्याभावास्त हि हेतुर्गतेः परः ॥ २२ ॥
 समारविपयातीत सिद्धानामन्यथ सुख । अज्यानाधमिति प्रोक्त परम परमार्थिभिः ॥ २३ ॥
 स्यादतदशरीरस्य जतोनिष्ठाष्टकर्मणः । कथं भवति मुक्तस्य सुखमियुत्तर शृणु ॥ २४ ॥
 लोके चतुर्विहार्थेषु सुखशब्द. प्रयुज्यते । त्रिषु वदनाभावे त्रिषांके मोक्ष एव च ॥ २५ ॥
 सुखा यद्धि सुखो त्रयुर्गवेष्विह कल्पने । दुःखाभावे च पुरुष सुखितोऽस्मीति भाषते ॥ २६ ॥
 पुण्यकर्मविनाशकं सुरभिच्छेदिवार्यन । कर्मद्वराभिमोक्षान्ना माक्षे सुखमनुत्तम ॥ २७ ॥
 सुपून यथा तुल्या केचिदिच्छति निर्दृष्टिः । तदयुक्तं किमप्यत्रासुनातिप्रयत्नत ॥ २८ ॥
 श्रमकर्मद-र्याः समदन्त्यथ मभयार् । मोहोत्पत्तिविनाशकं दर्शनसाम्य कर्मणः ॥ २९ ॥
 एक तत्तदृशं यथे दृष्टोऽप्य-यो न विद्यते । उपमायेत तद्यन तामानिदम स्मृत ॥ ३० ॥
 त्रिगत्रभेद प्रमाणमनुनानोपमानयो । अत्यन्तं या प्रथिद्ध च तत्तेनानुपमं स्मृत ॥ ३१ ॥
 प्रत्यय तद्गगनतामहेतौ ते प्रमायित । गृह्णतेऽस्तीत्यत प्राज्ञैर्न उच्यन्त्यपरीक्षया ॥ ३२ ॥

इति तत्तार्थराजवार्तिकव्याख्यानालकोरे दशमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १० ॥

ॐ इति श्रीतत्तार्थराजवार्तिकं समाप्तम् ॥

राजवार्तिकस्य शुद्धयशुद्धिपत्रं ।

| अशुद्धय | शुद्धय | पृ | स | पं. | सं | अशुद्धय | शुद्धय | पृ. सं. | पं. सं |
|----------------------|--|----|----|-----|----|-----------------------|---|---------|--------|
| उष्णत्व कुत | उष्णत्वमिति चेत् उष्णत्वस्योष्णत्व कुत | ४ | ४ | २४ | | तक्षणभेदात् | लक्षणभेदात् | १० | २० |
| माभूदिति | अथानवस्था माभूदिति | | | २५ | | त्रयः । | त्रय । किंच- | ॥ | २४ |
| सबधेनोष्णत्व | सबधे नोष्णत्व | | | ३२ | | प्रतिवादिनो | न प्रतिवादिनो | ॥ | २५ |
| तत्त्वभावेन | तत्त्व भावेन | ५ | ८ | | | अतस्त्वात् | असत्त्वात् | १५ | १८ |
| तथा समवाय | तथा समवायः | | | १६ | | सम्यग्दर्शनादिव | सम्यग्दर्शनादेरिव | १७ | ९ |
| इन्द्रियादिव्यपदे | इन्द्रादिव्यपदे- | | | | | इति | इति अतोविवक्षितापरिज्ञानात् सम्यगुक्त अधिगमाभाव इति | १४ | |
| शब्दत् | शब्दत् | ६ | ३० | | | वचनविकल्पा | वचनविकल्पापेक्षया | | |
| लक्षणभाव | लक्षणाभाव | ७ | ३ | | | पक्षेया | संख्येयासंख्येया ज्ञानज्ञेयविकल्पापेक्षया | | ३३ |
| छात्रस्य | दात्रस्य | | | ८ | | पर्यायार्थिक | पर्यायार्थिकप्राधान्यात् | | |
| पुष्पः | पुष्पः | | | १४ | | प्रधान्यात् | | १८ | १९ |
| दृश्यते | दृश्यते | | | ११ | ११ | अजीवात् | अजीवत् | | २५ |
| मोक्षापाय. | मोक्षोपाय | ८ | ६ | | | निर्जायते | निर्जायते | | ३५ |
| अनुपपत्तिः | अनुपपत्तिः | | | २२ | | अभावा | अभावो | | १९ ५ |
| भवति | भवत्यधर्मेण | | | २८ | | प्रत्ययोऽपनीताना | प्रत्ययोपनीताना | | १७ |
| यतः | यतेः | ९ | ५ | | | पूर्वोक्तनाऽ | पूर्वोक्ताना | | २१ |
| अनुत्पत्ति | अनुत्पत्ति | | | १३ | | विरोधाऽसत्त्वात् | विरोधोऽसत्त्वात् | २२ | २५ |
| विद्या | अविद्या | | | १२ | | शब्दादिना | शब्दादिना | २३ | २९ |
| चत्वार | चत्वार स्फुभाः | | | २६ | | निस्त्रोपातीति | विज्ञोपातीति | | ३३ |
| अभिनदयाति | अभिनदयति | | | ३३ | | योजयिष्या | योजयितव्या | २५ | २८ |
| दुःखदर्शन | दुःखेष्वनित्यानात्मकाशुचिद्व खदर्शन | | | ३८ | | युक्तागमाभ्या | युक्त्यागमाभ्या | २६ | २ |
| शरीरेंद्रियनिवृत्तेः | शरीरेंद्रियवृत्त्यादिनिवृत्ते | १० | २८ | | | पितृपुत्रादिसत्त्ववत् | पितापुत्रादिसत्त्ववत् | २५ | २५ |
| उभयादोपोपपत्तेः | उभयया दोपोपपत्तेः | | | ३३ | | देवदत्तस्यैस्त्वे न | देवदत्तस्यैस्त्वेन | | २९ |
| प्रागननुभूतवि | प्रागननुभूताविशेषान् | | | ११ | १६ | धर्मविकल्पप्रति | स्वामित्वादिना धर्मपतिः | २७ | २१ |
| शेषान् | शेषान् | | | | | तैरेव भावाधिक्ते | तैरेव भवाधिक्ते | ३० | ४ |

| अशुद्धयः | शुद्धयः | पृ. सं. | पं. सं. | अशुद्धयः | शुद्धयः | पृ. सं. | पं. सं. |
|--|---|---------|---------|---|--------------------------------|---------|---------|
| निर्जरात्मैव वा | निर्जरात्मैव वा स्थिति- र्जधन्येनैकसमयः, उ- ल्फेण मुहूर्तः, सादिः | | | करणास्य वाभिधे- यार्थत्वादथवा | इतिकरणस्य वाभिधेयार्थत्वात् | | |
| संख्येयानंतविकल्पं, संख्येयासंख्येया नंतविकल्पं | | १२ | | इति | अथवा-इति | | |
| पृथग्गृहणं | पृथग्गृहणं | ३१ | ८ | द्रव्यता | द्रवता | ४३ | १४ |
| घटक्षेत्रे | घटक्षेत्रं | | १३ | नत्वप्रहः । | नत्वप्रहः, निर्णयदर्शनात् | | २४ |
| श्रुते | श्रुतं | ३२ | ३ | निर्णयदर्शनादी- हायां | ईहायां | | २५ |
| विशेषात् | विशेषान् | | १७ | कस्मात् विशेषात् | कस्मादाविशेषात् | ४४ | २२ |
| कार्याश्रयान् | कायाश्रयान् | | १८ | नत्वनेकेति | नत्वनेकेति | | ३१ |
| मतेमेतत् | मतमेतत् | ३३ | २ | यस्मैकेति | यस्यैकेति | | ३४ |
| कारण | करणं | | १० | संशयोने | संशयो न | | ३८ |
| निमित्तत्वा० | निमित्तत्वादंतःकरण निमित्तत्वा० | ३५ | ३ | प्रतिज्ञानिः | प्रतिज्ञाहानिः | ४५ | १० |
| तर्हि ? | किं तर्हि ? | | १० | सत्त्वरप्रहणात् | सेत्तरप्रहणात् | | १७ |
| श्रुत्वावधावणात् | श्रुत्वावधारणात् | | १४ | शब्दमगृह्णाति | शब्दमवगृह्णाति | | २८ |
| अधिगमोपर्यय- यात्वेन | अधिगमोपाययथा त्वेन | | १७ | शास्त्रान्द्रयंसाग | शास्त्रान्द्रयंसाव | | |
| प्रमाणव्यस्था कल्पना | प्रमाणव्यवस्थाकल्पना | | २८ | भिद्येति | भिद्येति | ४६ | १८ |
| ज्ञास्वभा० | ज्ञान्यः | ३६ | १० | व्यंजनावगृह | व्यंजनावगृहे | ४९ | २४ |
| अन्यत्स्यात् । | अन्यत्स्यात्, अन वस्था स्यात् | | १७ | शातिभद्रेति | शाक्तिभद्रेति | ५१ | २७ |
| अनवस्थास्यात्प- काशवदिति | प्रकाशवदिति | | १८ | प्रतिपात्तेः | प्रतिपत्तिः | ५४ | १२ |
| संभवति | संभवति चक्षुर्मनसोः प्राप्यकारित्वाभावात् | ३७ | ६ | शब्दमपि | शाब्दमपि | | १३ |
| वितर्कः | अर्पणा वितर्कः | | ३१ | प्रकृतिपुरुष | प्रकृतपुरुष | | १४ |
| सिक्तसेनमिति | सिद्धसेनमिति | ४१ | ७ | अमयेषु | समयेषु | ५५ | २८ |
| अग्न्युत्पन्नव | अग्न्युत्पन्नवत् | | ३६ | तावद्संख्यात- तावद्संख्यातभेदेषु भेदेषु | | | |
| निमित्तत्वादि | निमित्तत्वात् | ४२ | ६ | देशावाधिकः | प्रदेशावधिकः | ५७ | २९ |
| | | | | विपुलमतेद्रव्येति | विपुलमतेद्रव्यं | ५९ | २१ |
| | | | | द्रव्यपर्यायेति | द्रव्येति | ६० | १५ |
| | | | | फलज्ञानं | केवलज्ञानं क्षायिक | ६३ | ५ |
| | | | | क्षायिकत्वात् | क्षायिकत्वात् | | २० |
| | | | | विभंगज्ञामिति | विभंगज्ञानमिति | ६४ | १ |
| | | | | यथा | तथा | | २ |

| अशुद्धयः | शुद्धयः | पृ. सं. | पं. सं. | अशुद्धयः | शुद्धयः | पृ. सं. | पं. सं. |
|--------------------|------------------------|---------|---------|------------------------|--------------------|---------|---------|
| अविशेषापात् | अविशेषात् | | | अत्र सत्वप्रसंगात् | अत्र सत्वप्रसंगात् | ८८ | १३ |
| ननु | न तु | ६५ | १३ | बाह्यभवेति | बाह्यभवेति | " | १५ |
| नयप्रकाशितोऽर्थेति | नयप्रकाशितार्थेति | " | २१ | निर्वृत्त्येति । | निर्वृत्त्येति | ९० | २६ |
| । कार्यं | कार्यं । | " | २८ | उपदिश्यते सा० | उपदिश्यते | " | " |
| फञ्चित् | फञ्चित् | " | ३६ | बोधो | सा बोधो | " | २७ |
| द्रव्यत्वाविरोधात् | तदव्यतिरेकात् | | | प्रथमत्वं | पृथक्त्वं | ९३ | २१ |
| | नैकत्वेन संग्रहः | | | संज्ञानां | संज्ञानाम् | ९५ | ८ |
| | जीवमिति चोक्ते | | | निवृत्ति | निवृत्ति | " | २२ |
| | जीवाजीवतद्भे- | | | तादार्थ्यं | तादार्थ्यं | " | २३ |
| | दप्रभेदानां द्रव्य | | | पुद्गलाधानेति | पुद्गलादानेति | " | २६ |
| | त्वाविरोधात् | ६६ | १५ | श्रेणिरानुपूर्व्येणानु | श्रेणिरानुपूर्व्ये | ९६ | ४ |
| तंत्वादिकार्यं | तंत्वादिपु पटादि | | | श्रेणिरिति | णानुश्रेणि, इति | | |
| | कार्यं | ६८ | ३१ | क्रियातरे | क्रियांतर | " | ८ |
| निबंधाः । दीनि | निबंधादीनि | ६९ | २ | विग्रहोऽस्याऽवि | विग्रहोऽस्या अ | " | १६ |
| स्ते | ते | " | ७ | ग्रहेति | विग्रहेति | | |
| स्तथा | तथा | " | १३ | मिश्राः | मिश्राः | ९९ | १ |
| स्मान् | तस्मान् | ७० | ९ | प्रकृतोपक्षार्थं | प्रकृतोपक्षार्थं | ९९ | २१ |
| दिनकरोतेजो० | दिनकरतेजो० | ७५ | ३१ | प सहास्रणि | पद् सहास्रणि | १०० | ३७ |
| क्षयान् | क्षयान्, उपशमान्, ७६ | | ३४ | गर्भ एवेति | गर्भ इति, अथ नियमा | | |
| पर्यायवाच्यमपि | पर्यायवत्त्वमपि | ७८ | १६ | र्धं आरभे सति | जरायुजाड | | |
| पारिणामिकश्च | पारिणामिकत्वमिति | | | जपोतानां गर्भ एवेति | १०१ | २३ | |
| | औदधिक एकविंशति- | | | शरीरनामकमेति | शरीरनामकमेति | १०२ | ११ |
| | भेदः पारिणामिकश्च | " | ३५ | अद्वियते | आद्वियते | " | २३ |
| सान्निपातिको | सान्निपातिको भाव | | | मृत्यतरेण | मृत्यतरेण | १०५ | ६ |
| | उक्तः, कस्य वा मिश्र | | | भाज्यानि | स्यान्मतं भाज्यानि | १०६ | ९ |
| | शब्देनाक्षेपः ! सान्नि | | | सप्तविध | सप्तविधकाययोग | | |
| | पातिकोभावो | ७९ | २२ | | स्वानिप्ररूपणाया- | | |
| लक्ष्यलक्षणयोर्व्य | लक्ष्यलक्षणयोर | | | | मौदारिककाययोगः | | |
| तिरेकादित | व्यतिरेकादिति | ८३ | ७ | | औदारिकमिश्र० | १०८ | २० |
| भवति | भवति अत्राह | ८७ | २७ | अष्टपदेति | अष्टपदेति | " | २७ |
| अत्राह उदभि- | तदभिसंबंधे | " | २८ | तपोवतानां | प्रकृततपोवतानां | " | " |
| संबंधे | | | | प्रकर्षं | प्रकर्षोपकर्षं | " | ३० |

| अशुद्धय. | शुद्धय. | पृ सं. | प. सं. | अशुद्धयः | शुद्धय. | पृ सं. | प. सं. |
|-----------------------------|----------------------|--------|--------|----------------------|------------------------------|--------|--------|
| वद्ध | वद्धाः | १०९ | २१ | पट्कोश | सकोश | १२१ | ९ |
| स्वशरीर | स्वशरीर | ,, | ३८ | निपथ | निपथ | १२२ | ८ |
| इन्द्रियसम्भ्रमति | इन्द्रियसंवेध प्रति | ११० | ४ | अत्र | तत्र | ,, | १४ |
| उत्पन्नवेदनयोः | उत्पन्नानुत्पन्न | | | सिता | सीता | ,, | ३० |
| | वेदनयोः | १११ | २९ | उदक्त्वाग् | उदगवाग् | ,, | ३३ |
| वृत्ते | अधिष्टते | ११२ | ३ | पंच | पचविंशति | १२४ | ११ |
| ज्योती रसानन-ज्योतीरस-अंजन- | | | | मध्यभागे | मध्यभागे विजयापं | | |
| मूलकाक | मूलिका अक | ,, | १७ | | नाना रजतगिरिभरत | ,, | २६ |
| यक्षराक्षस | यक्ष | ११३ | ६ | महापुरी | महापुरी विजया | | |
| यवेकं | सदेकं | ११४ | २ | | पुरी | १२५ | १६ |
| उभ्रात | विभ्रांत | ,, | ११ | नचति | नच | ,, | २६ |
| संस्तन | सतकसस्तनक | ,, | १२ | त्रिसद्व त्रिश्रेणिः | त्रिकाड | ,, | २९ |
| एकात | एकान्न | ,, | १९ | भूमिजलात् | भूमितलात् | १२६ | २२ |
| भ्यर्थातिर्नरकगत | भ्यर्थातिर्नरकगत | | | उदगवाग् | { उदगवागायता } | १२७-१९ | |
| सहस्राणि | सहस्राणि नवातिसह | | | विस्तीर्णा | { प्राग्प्रत्यग्विस्तीर्णा } | | |
| | साधिकानि श्रीणि च | | | अरिरिककवला | अतिरककवला | ,, | ,, |
| | शतानि चत्वारिंशानि | | | हिमन् | हिमचन् | १२८ | २२ |
| | पतायुभावापि राशी | | | रक्तावली | रक्तावती | १३० | १० |
| | सपिण्डितौ चपुरर्थाति | | | पचाशन् | पचदश | १३१ | ११ |
| | नरकगतसहस्राणि | ,, | ३१ | मागधार्तीयं | मागधर्तीयं | १३३ | ६ |
| तेव हि जपान्य | तेऽपि हि जपान्य | ११७ | ५ | सिधूमदणं | गर्गासिधूमदण | १३५ | ५ |
| नरके सहचरिता | नरकसहचरिता | ,, | २९ | नीजंत भरता | नीलाता भरता | ,, | २८ |
| अजपन्योऽष्टा | जपन्योऽष्टा | ११८ | १८ | दिभिः | दिभिः | | |
| सम्पादयः | गम्पादयः | ,, | ३३ | भ्यवस्थितौ | भ्यवस्थितावधिके | ,, | ३१ |
| सपरिवारस्या | सपरिवारस्यामाया | | | अधिके | | | |
| भारज | रज | ११९ | १५ | ताम्प्यात्तच्छब्द | ताम्प्याभाच्छब्द | ,, | ३२ |
| शेषान्यां वृत्ति | शेषान्यावृत्ति | ,, | ३० | द्वैमवतभव | द्वैमवते नयाः | १३६ | ०३ |
| द्विरस | द्विरस | ,, | ३४ | पश्चिद्यन् | पश्चिद्यन् | १३८ | १५ |
| परिधेयी | परिधेयी | १२० | १३ | चत्वारिंशानि | द्वाचत्वारिंशानि | १३९ | २ |
| त्रिचारात् | पञ्चचारात् | ,, | १८ | चत्वारिं शतानि | चत्वारिं शतानि | | |
| भाष्याते | भाष्याते | ,, | २७ | | द्वाचत्वारिंशानि, | | ३५ |
| हं शं | होमौ | ,, | ३७ | पदीच्यां नदा | पदीच्यामानदा | १४१ | ९ |

| अशुद्धयः | शुद्धयः | पृ. सं. | पं. सं. | अशुद्धयः | शुद्धयः | पृ. सं. | पं. सं. |
|---------------------|---------------------------|---------|---------|---------------------|-----------------------------------|---------|---------|
| पाणिपुटविक्षिप्तं | पाणिपुटनिक्षिप्तं | १४५ | ४ | असंख्येयगुणाः | तेजोलेदया | | |
| विदिधु | विदिधु । | " | २० | | असंख्येयगुणाः | १७२ | ३१ |
| प्रंतरेपु | अंतरेपु । | " | " | इति | इति तन्न | १७३ | ६ |
| शिखिरिण- | शिखिरिण- | | | चत्वार दशविधा | द्वादशविधाः | " | १४ |
| उभयोरंतयोः | उभयोरंतयोः | " | २१ | नवोत्तराणि | नवोत्तराणि सप्ता- | | |
| प्रतिशलाकाकू- | शलाकाकुरशले परिपूर्णं | | | | धिकानि अरुणाश्च | | |
| शले परिपूर्णं | पूर्णं इति प्रति- | | | | तावत् एव गर्द | | |
| पूर्णइति | शलाकाकुरशले | १४७ | ६ | | तोया नवसहस्राणि | १७४ | १० |
| शलाकाकुरशले | महाशलाकाकुरशले | " | " | मारक | नारक | " | २६ |
| मध्यमजघन्यो | मध्यममजघन्यो | " | ८ | सागरोपमेऽ | सागरोपमे | | |
| मध्यमजघन्यो | मध्यममजघन्यो | " | १८ | धिके | अधिके | १७६ | १५ |
| मध्यमजघन्यो | मध्यममजघन्यो | " | २४ | निर्माणेषु | विमानेषु | १७७ | १४ |
| मध्यमजघन्यो | मध्यममजघन्यो | " | २६ | नाशसंभवात् | नाशासंभवात् | १८० | २४ |
| मध्यमजघन्यो | मध्यममजघन्यो | " | २९ | सर्वप्रकारेण | सर्वप्रकारेणानित्य- | | |
| पूर्णयुद्धारपल्यं | पूर्णमञ्जारपल्यं | १४८ | २३ | नित्यत्वेन | त्वेन | १८२ | २ |
| ग्रहणयोगादिद्राः | ग्रहणयोगादिद- | | | इत्येव चेत् | इत्येवं चेतद्रव्य | | |
| र्ततिद्राः | र्ततिद्राः | १५१ | ५ | द्रव्य | " | | १३ |
| स्पर्शा | स्पर्शा | १५२ | ३० | अस्मत्प्रत्यक्षत्वं | अस्मत्प्रत्यक्षत्वं, | | |
| एवं | अत एव | १५३ | १४ | | तथा अतीताना | | |
| सात्पुरुपातिशय- | सात्पुरुपातिकाय- | १५५ | १३ | | गतकालान्यदेशस | | |
| स्वरूप | प्रतिरूप | " | " | | बंधित्वेनाप्यस्मत्प्रत्यक्षत्वं,, | | २१ |
| पूर्वदक्षिणोत्तरान् | पूर्वदक्षिणोत्तरा- | | | सामानाधिकरण | सामानाधिकरण | १८६ | २८ |
| | परान् | १५६ | १६ | सिद्ध । | सिद्ध नार्थः काय- | | |
| देवी | देवीरूप | " | १८ | | ग्रहणेन | १८८ | ३६ |
| चतुर्देवीरूप | चतुर्देवीरूपसहस्र | " | २२ | नार्थ कायग्रणेन | प्रदेशसंख्या | | |
| साहचर्यादिद्राभि- | साहचर्यादिद्राभि- | | | प्रदेशसंख्या | | १८९ | १ |
| धानं | धानं | १६० | ७ | मांसं | भास | १९० | ७ |
| मारुतज्ञ-द्वीश | मारुत-ऋद्वीश | १६१ | ११ | तत्परिच्छेदत्वात् | तत्परिच्छेद्यत्वात् | " | ३४ |
| ।ध्यप्रकार | मध्यप्रकार | " | १७ | स्वपरप्रत्ययोत्पाद | स्वपरप्रत्ययोत्पाद | १९१ | ३१ |
| अष्टसागरोप | अष्टसागरोपमायूषि- | | | द्रव्यत्वस- | द्रव्यत्वसम | १९२ | १७ |
| नायूषि | चन्द्रा मध्यपरिपत् | | | वायान् | वायान् | | |
| | षट्देवसहस्राणि देशो | | | द्रव्यत्वस्यासम | द्रव्यत्वस्य सम | " | ३१ |
| | नाष्टसागरोपमायूषि | | | वायिकारणं | वायिकारण | | |
| | जतुव्याख्या अष्टौ देवस- | | | | | | |
| | हस्राणि अष्ट सागरोपमायूषि | १६४ | ८ | | | | |

| अनुजयः | शुद्धयः | पृ. सं. | पं. सं. | अनुजयः | शुद्धयः | पृ. सं. | पं. सं. |
|--------------------|--|--------------|---------|------------------|------------------|---------|---------|
| ननु | ननु | " | ३२ | असंख्येयभाग | असंख्येयभाग | | |
| सिद्धे | सिद्ध | " | ३५ | दयः | दयः | " | १६ |
| त्वचोत्तरोः | त्वोत्तरोः | १९३ | १८ | लक्षभेदः | लक्षभेदः | २१० | २१ |
| सद्व्यञ्जकस्य | सद्व्यञ्जकस्य | " | ३२ | दृष्टिभावः | दृष्ट्यभावः | २११ | ३ |
| क्रियते ॥ | क्रियते, पर्नादीन्ध्वेव नान्यानि | १९४ | १४ | समानाधिकरण | समानाधिकरण | | |
| पर्नादीन्ध्वेव | द्व्योनि | पुक्तिगमसंगः | | क्षणा | क्षणा | " | ८ |
| नान्यानीति | पुक्तिग० | " | १५ | ततःध्रुते | तपःध्रुते | " | २२ |
| इत्येवं | इत्येवं च सति | १९६ | २२ | गतिस्थिती | यथाकाशोपमदाह- | | |
| सम्भिरिति | सम्भिरिति | " | " | तिस्थिती | | २१२ | २२ |
| वेदिष्य | वेदिष्य | " | २५ | अन्योन्यभेदः | अन्योन्यभेदः | २१६ | १५ |
| इत्यत्रात्रा | इत्यत्र नातिवर्तते | | | अज्ञातत्वान् | अज्ञातत्वान् | " | २५ |
| तिवर्तते | | १९७ | ४ | शब्दस्य | चशब्दस्य | २१७ | १९ |
| आकाशादेक- | आकाशादेकैक- | | | वागमहण | वागमहण | " | २२ |
| मिति | मिति | १९८-२० | | उत्पत्तिः | उत्पत्तिः | २१८ | १ |
| एषोऽप्रसिद्धः। | एषोऽप्रसिद्धः, द्व्यमेव तथाऽपि एतत् क्रियादियुरिति | २००-१६ | | मत्प्रकृतान् | अमत्प्रकृतान् | " | १३ |
| द्व्यमेव तथाऽ | पर्नादिद्वय | | | मूर्तिप्रहण | मूर्तिप्रहण | " | २२ |
| परिजनं क्रियादेतुः | परिनि | | | अभ्युपगम्यते इति | अभ्युपगम्यते इति | २२२० | २० |
| पर्नादिद्वयपरिनि | | " | १७ | आर्भेव नाम्नोस्य | नाम्नोऽस्य | " | २८ |
| पर्नादिद्वयपरिनि | पर्नादिद्वयपरिनि | " | २१ | इदियपरिणामान् | इदियपरिणामान् | | |
| य एतत् | य एतत् | " | २२ | दार्भेव | | " | २९ |
| अभ्युपगम्यते | अभ्युपगम्यते | " | २३ | नानुभूतस्य | नानुभूतस्य | २२१ | ४ |
| तन्नाशिकाया | तन्नाशिकाया | २०१ | ३४ | येत् | न येत् | " | ७ |
| इदोऽन्वयमेव | इदोऽन्वयमेव | | | मथानवान् | मथानवान् | " | १४ |
| भाष्य | भाष्य | २०३ | २९ | स्यादवधिः | स्यादवधिः | २२५ | १७ |
| इ एतत्परिणाम | इ एतत्परिणाम | | | यननामानुः | यननामानुः | " | २८ |
| भाष्य | भाष्य | २०४ | २९ | योगो | योगो | २२६ | १३ |
| इ एतत्परिणाम | इ एतत्परिणाम | | | विधाप्रहण | विधाप्रहण | २२७ | २२ |
| भाष्य | भाष्य | २०५ | १३ | विधेःप्रहण | विधेःप्रहण | " | २३ |
| इ एतत्परिणाम | इ एतत्परिणाम | २०६ | ३६ | कोट्या | कोट्या | " | ३२ |
| भाष्य | भाष्य | २०८ | ३ | क्रियाहृत् | गात्र क्रियाहृत् | २२८ | ३१ |
| इ एतत्परिणाम | इ एतत्परिणाम | | | हृत्ः । नन्, | हृत्ः । नन् अति- | | |
| भाष्य | भाष्य | | | परमेष्टिनः | परमेष्टिनः | २३१ | ३५ |

| अशुद्धयः | शुद्धयः | पृ. स. | प. सं. | अशुद्धयः | शुद्धयः | पृ. स. | प. सं. |
|------------------------------|------------------|--------|--------|--------------------------|---------------------|--------|--------|
| फालांतरस्थापि—फालातरस्थापी । | | | | सलिलवाहद्वारं | सलिलवाहद्वारं | २४ | ७१२ |
| प्रतिस० | प्रतिस० | २३२ | ७ | योन्यप्रैणा | योगप्रणालिकया | २५७ | १५ |
| लिङः | लिप | " | २९ | निकया | | " | १३ |
| चतुः | चतुश्चतुः | " | ३० | समातात् | समतात् | " | १४ |
| योगभावलक्षणेन | योगभावलक्षणेन | २३३ | ६ | पुरुष | परुष | " | २१ |
| एवकारणं | एवकारकरण | २३५ | ३५ | कारणाद्वा | कारणाद्धानत | " | २६ |
| का एव वस्थस्य | काण्ववस्थस्य | २३६ | ६ | कनकमयस्यास्य | कनकमयस्याय | | |
| अनंतनत | अनतानत | " | १० | | सस्य चा | " | ३६ |
| स्पर्शादिगुणस्य | आहारस्य स्पर्शा | | | मोडु | ओडु | २४८ | १० |
| | दिगुणस्य | २३७ | ९ | विपरीदे दु | विपरीदेण | " | ११ |
| किं कारण ? | तत्र किं कारण ? | " | १९ | विसोधिप | विसोही | " | १७ |
| ज्ञात्यर्थः | जात्यर्थः | " | २१ | पगदीण | पयडीण | " | १८ |
| च | न | " | ३० | समातानु | समतानु | २५० | ४ |
| सद्व्यलक्षण | सद्व्यलक्षणं | २३८ | ४ | विषये | विशेष | " | २९ |
| पक्षस्यापि | परपक्षस्यापि | २३९ | १३ | तत्स्पृशत्यादय | सत्य स्पृशत्यादय | " | ७ |
| ननु | नतु | " | ३६ | प्रभावाः | प्रभवा. | " | ३० |
| अव्यभिचारिणि | अव्यभिचारिणी | २४० | २ | प्रायिकी | प्रात्ययिकी | " | ३३ |
| तद्विपरीत | तद्विपरीत | " | ७ | सेवमानो वा | सेवमानोऽसेव- | | |
| जघन्यमिव | जघनमिव | २४१ | २ | | मानोवा | २५१ | ५ |
| उवेदि | हवेदि | २४२ | ८ | कुर्वन्नकुर्वन्न वा | कुर्वन्नकुर्वन्वा | " | ७ |
| जहण्यज्जो | जहण्यज्जो | " | " | स्थान | स्थाने | " | १३ |
| बधेऽधिको | बधेऽधिकौ | " | १५ | पृथग्ग्रहण | पृथगग्रहण | २५२ | १२ |
| तुल्याः संख्येया | तुल्याऽसंख्येया | २४४ | | हिंसाधर्म इति न | हिंसाऽधर्म इति न | | |
| प्यः | पः | " | ९ | सिध्यति ? | सिध्यति न ? | २५५ | १४ |
| विशेषेण | विशेषणं | " | १२ | असति मेघे च | असति मेघेन वृष्टि- | | |
| तद्व्यतिरेकात् | तदव्यतिरेकात् | " | २६ | वृष्टिरित्युक्ते | रित्युक्ते सति मेघे | | |
| मनःकर्म | मनस्कर्म | २४५ | ८ | सतिमेघे वृष्टिरित्युक्ते | वृष्टिः | | |
| वाङ्मनसः | वाङ्मनस- | " | " | सति मेघे वृष्टिः | | " | " |
| प्रसगः | प्रसगः | " | ११ | नानुष्ठान | नाननुष्ठान | २५६ | १२ |
| तत्र | तत्र | " | " | बन्तु | बन्तु | " | २६ |
| युजे | युजेः | २४६ | २२ | तदसादन | तसाधन | " | २७ |
| आदित्तत्रैविध्याः | आदित्तत्रैविध्या | " | २९ | भोगनिरोधः | भोगोपभोगनिरोधः | " | २९ |

| अशुद्धयः | शुद्धयः | पृ. सं. | पं. सं. | अशुद्धयः | शुद्धयः | पृ. सं. | पं. सं. |
|-----------------|-------------------|---------|---------|-----------------|---------------------|---------|---------|
| कुतः विशेषात् | कुतः!अविशेषात् | २६३ | ८ | इत्यवष्टा | इत्यष्टा | " | १० |
| अहित | आहित | " | १४ | कालादिषु | कीलादिषु | " | ३२ |
| दीन | हीन | " | १५ | तेन | न | " | ३५ |
| द्वौ पाको | द्वौ पाकौ | २७० | १ | परपुरुषगमन | परपुरुषगमन | २८८ | ७ |
| अंतर्भावः । | अंतर्भावः सत्यादि | | | आगारं | अगारं | " | २३ |
| | पु च | " | १२ | मनस्कर्म | मनस्कर्म | २९० | १८ |
| सत्यादिषु | तत्पंचा | | | विद्यादि | विध्यादि | २९३ | ३ |
| तत्पंचा | | " | १३ | विद्यादि | विध्यादि | " | ५ |
| अभिधात | अभिधात | २७१ | १२ | विद्यादि | विध्यादि | " | १२ |
| सद्धर्म | सधर्म | २७२ | २ | विद्यादि | विध्यादि | " | १३ |
| नाशो | नासो | " | २४ | विद्यादि | विध्यादि | " | १८ |
| माध्यस्थानि च | माध्यस्थानि च | २७३ | २२ | विद्यादि | विध्यादि | " | २० |
| विनयेषु | विनयेषु | " | " | सज्वलन | प्रत्याप्यानसंज्वलन | २९४ | १२ |
| सामान्येन | सामान्येन न | २७४ | ३७ | तस्यागमकत्वा | तस्यागमत्वासिद्धे | | |
| दुःखो | तद्दुःखो | २७५ | १३ | सिद्धेः | | २९५ | २ |
| असद्विधानं | असदभिधान | २७६ | १९ | यथाद्यप्यव्य | यथाद्यःपुव्यःआद्यः | " | ४ |
| अनेन | अनेन,अभिधीयते | " | २६ | कामानुववाप्नोति | कामानवाप्नोति | " | ५ |
| द्वाराद्य | द्वाराद्य | २७७ | २३ | वधो वध | वधोऽवध | " | ६ |
| संगः | ममेति संकल्पः | २७८ | २२ | पशुनधवत् | पशुनधवद्विपर्ययोवा | " | ३३ |
| वाच्यं । | वाच्यं न प्रवीति | २८० | ८ | विपर्ययोवा ताद | तादप्यात् | | |
| नयतीति विरुल्यः | विरुल्यः | " | ९ | ध्यात् | | " | १४ |
| वृत्तिकारणसा | वृत्तिकारणासाक | | | निपातयतः | निपातयतः | २९६ | ८ |
| फल्यात् | ल्यात् | " | ३१ | यनैसर्गिक | यनैसर्गिकं | " | ३४ |
| नार्धदंड | नर्धदंड | २८१ | १५ | विधि | विधः | " | १३ |
| ज्ञानादीनां | मामादीनां | " | २१ | निरजेष्व | निरजेष्व | २९७ | १४ |
| उपनाशन | उपनासन | २८२ | ६ | इमे | इमं | " | १५ |
| विक्रयकृते | विक्रये कृते | २८३ | ८ | दिश्वि | दिवति | २९९ | ९ |
| परिपालनादसंय- | परिपालनदेशसंयत | | | भेदा | भेदः | " | १९ |
| तभावनस्यापि | भावनस्यापि | " | २६ | मत्यादीनाम | मत्यादीना | | |
| नाभिसिद्धतः | नाभिसिद्धतः | २८५ | १ | विशेष | विशेष | ३०० | ५ |
| सम्बन्धन | सम्बन्धन | २८६ | ३ | स्वभावविशेषात् | स्वभावविशेषात् | " | ६ |
| नम्बन्धनस्य | नम्बन्धनस्य | " | ९ | पच | पच च | ३०१ | २१ |

| अशुद्धयः | शुद्धयः | पृ सं. | पं सं. | अशुद्धयः | शुद्धयः | पृ सं | प सं. |
|----------------------|--------------------------|--------|--------|---------------------|----------------------------|-------|-------|
| अर्थांतराभावाच्च | अर्थांतरभावाच्च | ३०२ | २४ | तस्त | स्तत | ३१७ | १५ |
| गृह्यथ | गृह्यथ | " | ३४ | विद्वद्यत्र | प्रदास्तविशुद्धचत्रप्रशस्त | | |
| सा, निद्रा । यतेर्वा | सा निद्रायतेर्वा | ३०३ | ३ | प्रकृती | प्रकृतीः | " | २१ |
| स्वन्यमानमपि | स्वन्यमानमपि | ३०४ | ६ | तथा | तस्त | ३१८ | ४ |
| विरति | विरति | ३०५ | ९ | द्विश्रेणौ | द्विश्रेण्यौ | " | १४ |
| अवृण्वतः | आवृण्वत , | " | २० | मिथ्यात्व नपुसक | मिथ्यात्व नपुसक | " | ३० |
| शरीराकार | शरीराकाराविनाश | | | शोकस्थिर | शोकास्थिर | ३१९ | ११ |
| विनाशः | | ३०७ | २८ | अनुपूर्वादिक्षे | अनुपूर्वादिक्षेः | " | ३३ |
| विहायाःकाश | विहाय आकाश | ३०८ | १४ | सवर इति | सवर इति | | |
| तच्छुभगनाम | तच्छुभगनाम | " | ३३ | इति | " | ३२० | १२ |
| निर्वर्तन | निर्वर्तन | ३०९ | १ | ख्यापनार्थत्वात् | ख्यापनार्थत्वात्, | | |
| भाषापर्या | प्राणापानपर्याप्ति- | | | | तपोनिर्जराकारण | | |
| सिनाम | नाम भाषापर्याप्ति | | | | मपि भवतीति | " | २६ |
| उक्ता | उक्ता | " | १२ | तपो निर्जरा | प्राधान्य० | | |
| पंचेन्द्रियपर्याप्तक | पंचेन्द्रियापर्याप्तक | ३११ | २७ | कारणमपि भव | | | |
| पर्याप्तसंज्ञिना | पर्याप्तकासंज्ञिना | " | २९ | तीतिप्राधान्य० | | " | २७ |
| असंज्ञिपंचेन्द्रिया | असंज्ञिपंचेन्द्रियपर्या- | | | पलालस्य | पलालस्य | " | ३३ |
| पर्याप्तकस्य | प्तिकस्य सागरोपम | | | क्रोपादि | क्रोशादि | ३२३ | ७ |
| | सहस्रभागौ द्वौ अप | | | लाभालयाभो | लाभालाभयो | ३२४ | २८ |
| | र्याप्तसंज्ञिन | ३१२ | ६ | शुद्धो | शुद्धो | " | ३७ |
| त्रयस्त्रिंशत् सा | त्रयस्त्रिंशत्साग | | | पोढव्य | सोढव्य | ३२६ | ६ |
| गोपमा० | रोपमा० | " | ९ | दुष्कर्मः | दुष्कर्म | " | ९ |
| औदायिकभावा | औदायिकभावो | | | अन्यत्या | अन्यत्वा | " | ३४ |
| दीरितस्य | दीरितस्य | ३१३ | १० | पर्यात्मना | पर्यायात्मना | " | ३८ |
| तत्रत्वत् | तत्रत्वात् | " | २५ | सचिता | सचितार्था | ३२७ | ११ |
| शतत्रिंशत् | सप्तत्रिंशत् | ३१५ | ७ | असंसारः प्राप्य | असंसारप्राप्य - | | |
| प्रत्येत्यशरीर | प्रत्येकशरीर | " | १० | भावाच्च | भावाच्च | " | २० |
| नोपयात् | नोपेयात् | " | २६ | नो ससार | नो ससारः, | " | २४ |
| यस्माच्चत्रिरोधेसति | यस्मात् | ११६ | ३ | वालिका | बालुका | ३२९ | १९ |
| तत्पूर्वककर्मादा | तन्निरोधे सति त- | | | तिर्यग्गता | तिर्यग्गतौ | ३३१ | ४ |
| नाभावः सवरः | तत्पूर्वककर्मादानाऽ | | | भावलिङ्गापक्षेया | भावलिङ्गापक्षेया न | | |
| कारणाभावात् | भायःसवरः॥३३३ | | | द्रव्यलिङ्गापक्षेया | द्रव्यलिङ्गापक्षेया | ३३१ | ९ |
| कार्याभावात् | रणाभावात्कार्याभावः | " | ४ | | | | |

अशुद्धयः शुद्धयः पृ. स. प. स.

| | | | |
|-----------------|-----------------------|-----|----|
| सत्यमनोयोगेऽ | सत्यमनोयोगेऽसत्य | | |
| सत्यमृषामनोयो | मृषामनोयोगे च संज्ञि | | |
| च संज्ञिमिथ्या | मिथ्यादृष्टयः सयोग | | |
| दृष्टयः क्षीणक | केवल्यताः । मृषा | | |
| पायवीतरागछ | मनोयोगे सत्यमृषा | | |
| ग्रस्थाताः | मनोयोगे च संज्ञि | | |
| | मिथ्यादृष्टयः क्षीण | | |
| | कपायवीतरागछग्र | | |
| | स्थाताः । | १६ | |
| सयाग | सयोग | १७ | |
| नित्यत्वाद्यनु | अनित्यत्वाद्यनुपेक्षा | | |
| पेक्षा | | ३३२ | १८ |
| परिपोढव्याः | परिसोढव्याः | ३३३ | २ |
| परीपद्वाऽमहत्वा | परीपद्वा इति महत्त्वा | | |
| दन्वर्थसंज्ञा | दन्वर्थसंज्ञा | ३ | |
| मार्गमनियति | मार्गसंमतिप्रति | ७ | |
| परिपोढव्याः | परिसोढव्याः | ११ | |
| सोढ इति पत्वा | सोढ इति पत्व | | |
| प्रतिषेधः | प्रतिषेधः | १२ | |
| दीर्घा हे ति | दीर्घाहतिविपादं | | |
| विपादं | | २३ | |
| वचनमेका | वचनमेका | ३३ | |
| परकीयमेव | परकीयमिव | ३३४ | ६ |
| प्रादुप्यती | प्रादुप्यती | ३३ | |
| निमिषादर | निमिषादरधोरस्य | | |
| धोरस्य | | ३३५ | ८ |
| सत्तारणव | सत्तारणव | ८ | |
| नित्येव | नित्येवं | १३ | |
| पुरुष | पुरुष | १५ | |
| मनुस्मरत. | मनुस्मरत | २० | |
| मंरुत्तराभावो | मंरुत्तराभावो मन | | |
| धारणम् | धारणम् | ३३६ | २५ |
| किञ्चत्पूरुशी | किञ्चत्पूरुशी | | |
| पंचदस्य | पंचादस्य | २६ | |

| | | |
|-------------------------------|-----------------------|--------|
| अशुद्धयः शुद्धयः पृ. स. प. स. | | |
| निराकारस्य | निराकारस्य | ३१ २७ |
| पुरस्कार | पुरस्कार | ३१ ३६ |
| तन्मात्रत्वात् | सन्मात्रत्वात् | ३३७ ३६ |
| वादरसंपरया | वादरसांपराय | ३३८ २४ |
| यथा | तथा | ३३९ २३ |
| तन्न प्रमाणं | तन्नः प्रमाणं | ३४० ८ |
| तत्रतस्य | तत्र यतस्य | ३१ ३३ |
| स्वभावावास्था | स्वभावावस्था | ३४१ २१ |
| हेतित्वेवं प्रकार | हेतित्वेवंप्रकार | ३१ २६ |
| दृष्टप्रयोगे इति | दृष्टप्रयोगे इति | ३१ २७ |
| रत्तगुणाः | रत्तगुणाः | ३१ ३२ |
| औदनः | औदनः | ३४२ ९ |
| मौदर्य | मौदर्य | ३१ १० |
| रसपरित्याग | रसवत्परित्याग | ३१ १५ |
| पृथक् निर्देशः | पृथगनिर्देशः | ३१ २३ |
| विविक्तपु | विविक्तेषु | ३१ ३३ |
| शरीरस्वेदः | शरीरपरिरोदः | ३४३ १ |
| सक्तिमर्थ | सक्तिमर्थः | ३१ २ |
| प्रायश्चित्त | प्रायश्चित्तं | ३१ २१ |
| द्वेदे-अख्याचूत | शाब्दान्यासात् द्वेदे | |
| रमिति | गुरक्षाचतरमिति | ३१ ३२ |
| तपदत्तेद | तपदत्तेद | ३४४ ४ |
| प्रसादनैःशब्दा | प्रसादनैःशब्दा | ३१ ७ |
| नैःशब्दानन | नैःशब्दमनयवस्था | |
| स्थापृतिः | पृतिः | ३१ ८ |
| भूयगामन्यागः | भूयतामुपन्यासः | ३४७ ३ |
| धर्मोपदेशः | धर्मोपदेशा | ३१ ६ |
| उचनसंज्ञनं । | उचनसंज्ञनं तस्य | |
| | उचनसंज्ञनस्य । | ३४८ १८ |
| तरुम उचन | एकशब्दः संख्या | |
| मंरुत्तनस्यैक | पदं ॥२॥ | |
| शब्दः संख्या | | |
| पदं ॥२॥ | | |

| अशुद्धयः | शुद्धयः | पृ. सं. | पं. सं. | अशुद्धयः | शुद्धयः | पृ. सं. | पं. सं. |
|------------------|--------------------------|---------|---------|----------------|---------------------|---------|---------|
| वाग्रमुखं | वाग्रं मुखं | ,, | २१ | उभेऽपि | उभे अपि | ३५५ | २१ |
| व्याक्षेपण | व्याक्षेपेण | ३४८ | २९ | रभ्यते | रभ्येते | ,, | २१ |
| काल विशेष | कालविशेष | ३४९ | ७ | भाभाष्यमानो | वाभास्यमानो | ३५६ | २७ |
| चित्तानिरोध | चित्तानिरोध | ,, | १४ | निष्ठापक | निष्ठापक | ३५७ | २४ |
| वृत्तिविज्ञाना | वृत्तिविज्ञापनार्थत्वात् | ,, | २९ | विप्रयुक्त | विप्रमुक्त | ,, | २६ |
| र्थत्वात् | | ,, | २९ | प्रणवा | प्रवणा | ३५८ | ४ |
| निग्रह सति | निग्रहे सति | ३५० | ४ | स्वरूपे | सरूपे | ,, | २७ |
| पर्यया | विपर्यया | ३५१ | १२ | तसो लक्षणत्वा० | तसोऽलक्षणत्वा० | ३५८ | ३३ |
| आर्तध्यान | आर्तध्यानमवगंतव्य | | | परिस्पंदवतोऽपि | परिस्थंदवतोऽपि | ३५९ | ३२ |
| मवगंतव्यं | मंगविक्षेपशोकार्कंद | | | किमर्थो लब्ध | किमर्थं लब्धर्थमिति | | |
| | नाश्रुपाताभिध्यक्तं | | | र्थमिति | | ३६० | १३ |
| | तृतीयं | ३५१ | १९ | गाहनशक्ति | गाहनशक्तियुक्तेषु | | |
| संयतासंयताः | संयतासंयताःप्रमत्त | | | युक्तिषु ? | मुक्तेषु । | ३६३ | १२ |
| संयताः प्रमत्त | संयताः | | | तत्क्षयेन | तत्क्षये न | ३६४ | ४ |
| संयताः | | ३५१ | ३१ | मुक्तेषु | मृत्तिकालेषु | ,, | २९ |
| न | नचिन्नतदौल | ३५२ | ३० | सिद्धिक्षेत्रे | कर्म | | |
| नोर्ध्व | नोर्ध्व | ३५२ | ६ | भूमिषु वा | ० | ३६५ | २९ |
| पर्याप्तिकाशुभगा | पर्याप्तकसुभगा | ,, | २३ | सुखमदुःखमाया | सुपमदुःपमाया | ,, | ३५ |
| मर्ध | धर्म | ३५४ | १५ | नयवशात् | नययशात्तेन | ३६६ | ११ |
| धर्मध्यानं | धर्मध्यानं | ,, | २० | | | | |

तत्त्वार्थराजवार्तिकस्य लक्षणात्मकशब्दाना मनुक्रमः ।



| शब्दाः | पृ. सं. | पं. सं. | शब्दाः | पृ. सं. | पं. सं. |
|----------------------|---------|---------|---------------------------|---------|---------|
| अगुरुलघुनाम | २०७ | ३७ | अन्नपाननिरोधः | २८७ | ४ |
| अजीवः | १८ | २९ | अन्यत्वं | ३८८ | १० |
| अजीवः | १९ | ५ | अपर्याप्तनाम | ३०९ | १७ |
| अज्ञानजयः | ३३७ | ४ | अपवर्तः | १११ | ९ |
| अतिक्रमः | २८८ | २९ | अपायविचय | ३५२ | ३१ |
| अतिथिः | २८२ | ८ | अपूर्वोपकरणोपशमकः | ३१८ | १७ |
| अतिभारारोपणं | २८७ | २ | अपूर्वकरणक्षपकः | ३१८ | १७ |
| { अधाद्यातचारित्रं } | ३४१ | २० | अप्रतिघातः | १०५ | ७ |
| { यथाद्यातचारित्रं } | | | अप्रत्याख्यानक्रिया | २५० | १४ |
| अदर्शनपरीपहः | ३३७ | ८ | अप्रमत्तसंयतः | ३१८ | १४ |
| अधमः | १८९ | २८ | अभयदानं | ७३ | १२ |
| अधोऽनिवृत्तिः | २८८ | ३२ | अभयः | ७७ | १५ |
| अनर्थदंडः | २८१ | २३ | अभिमानः | १६८ | ३३ |
| अनर्पितं | २४० | ७ | अभिपवः | २९१ | १८ |
| अनशनं | ३४३ | ४ | अभ्यंतरोपाधिद्व्युत्सर्गः | ३४७ | २७ |
| अनाकाराक्षक्रिया | २५० | ९ | अमनस्कः | ८७ | १८ |
| अनादरः | २९० | २२ | अपशस्कीर्तिनाम | ३०९ | ३० |
| अनादरः | २९१ | ४ | अयोगकेवली | ३१८ | २३ |
| अनादेयनाम | ३०९ | २४ | अरतिजयः | ३३४ | ३१ |
| अनाभोगाक्रिया | २५० | ४ | अरूपं | १९७ | २० |
| अनीकः | १५१ | २१ | अर्थः | ४६ | ३५ |
| अनिद्वियं | ४२ | १७ | अर्पितं | २४० | ५ |
| अनिःश्रुतं | ४५ | १४ | अयधिः | ३२ | ५ |
| अनित्यत्वं | ३२६ | ३६ | अयग्रहः | ४२ | ३१ |
| अनिवृत्तिपरिणामः | ११८ | २० | अयमानं | १४६ | १७ |
| अनिवृत्तोपकरणोपशमकं | ३१८ | २० | अयमोदयं | ३४२ | ७ |
| अनुकंपा | २६० | १८ | अवर्णघादः | २६२ | २ |
| अनुक्तं | ४५ | १५ | अवसर्पिणां | १३६ | ७ |
| अनुसंज्ञकः | १६ | ३४ | अवस्थितं | १९७ | ४ |
| अनुप्रेक्षा | ३४७ | १२ | अवायः | ४२ | ३५ |
| अनुप्रेक्षा | ३९९ | ३५ | अविग्रहातिः | ९६ | २१ |
| अनुभवः | २९९ | १ | अविनेयः | २७४ | ३ |
| अनुभवं | २५३ | २० | अविरतिः | २९४ | ८ |
| अनुधेणि | ९६ | ४ | अलाभविजयः | ३३६ | ११ |
| अनेगप्रीया | २८८ | १० | अद्वयवहुत्वं | ३० | २१ |

| शब्दाः | पृ. सं. | पं. सं. | शब्दाः | पृ. सं. | पं. सं. |
|----------------------|---------|---------|------------------|---------|---------|
| अशरणं | ३२७ | ५ | आर्त | ३५० | ३१ |
| अनुभवायोगः | ३४७ | २० | आलोचनं | ३७४ | १२ |
| अनुचितं | ३२८ | १८ | आपश्यकापरिहासिः | २६६ | २० |
| अनुननाम | ३०९ | ५ | आंशला | २९२ | २ |
| अनुभवंतायोगः | २४५ | २१ | आसादनं | २५६ | १५ |
| अनुभवायोगः | २४५ | २१ | आघ्रयः | १८ | ३० |
| असंख्येयः | १०४ | ६ | आघ्रयः | १९ | १४ |
| असंख्येयपर्यायुः | १११ | ७ | आसूयानिरोधः | ३१६ | १ |
| असंख्यं | ३०४ | १३ | आहारः | ९७ | ३४ |
| असमाख्याधिकरणं | २९० | १ | आहारकचारीटं | १०२ | २३ |
| असंयतसम्यग्दृष्टिः | ३१७ | ३५ | | | |
| असुरः | ११६ | १५ | इत्यधिकारः | २८८ | ५ |
| अस्थिरनाम | २०९ | २० | इंद्रः | १५१ | ५ |
| | | | इंद्रियं | ९० | ३ |
| आ | | | इंद्रियं | ४२ | १५ |
| आकाशं | १८१ | २९ | इंद्रियपथक्रिया | ३४९ | २६ |
| आकिंचन्यं | ३२५ | १७ | | | |
| आक्रोशपरिपहः | ३३४ | २९ | इंसांपथक्रिया | २४९ | २६ |
| आक्रंदनं | २५८ | ८ | इंसांसमितिः | ३२१ | २७ |
| आगमद्रव्यजीवः | २१ | ८ | ईदा | ४५ | ३३ |
| आगमभावजीवः | २१ | १६ | | | |
| आंगोपांगनाम | ३०६ | २८ | उद्योगं | ३१० | १९ |
| आचार्यः | ३४६ | १२ | उच्छ्वासनाम | ३०८ | १२ |
| आच्छादनं | २६७ | १५ | उच्छ्वाससंश्लेषं | १०६ | ३३ |
| आद्याविषयः | ३५२ | २५ | उत्सर्गसमितिः | ३२२ | १५ |
| आद्याविषयादिकाक्रिया | २७७ | ९ | उत्सर्गिणी | १३६ | ९ |
| आतपनाम | ३०८ | ८ | उदयः | ६९ | १६ |
| आत्मरक्षः | १५१ | ११ | उदयः | २६७ | १९ |
| आदाननिक्षेपसमितिः | ३२२ | १३ | उद्यारपत्यं | १४८ | १६ |
| आद्वयनाम | २०९ | २२ | उद्गायनं | २६७ | १७ |
| आधिकारिणिकी क्रिया | २४९ | ३३ | उद्योतनाम | ३०८ | १० |
| आनयनं | २८९ | १३ | उद्मानं | १४६ | १६ |
| आनुपूर्व्यनाम | २०७ | २० | उपकायं | ९० | ३५ |
| आभियोगः | १५१ | २४ | उपकरण | ९० | ३२ |
| आभ्यंतरोपक्रमणं | ९० | ३७ | उपपातः | २५६ | १७ |
| आभ्यंतरोपक्रमणं | ९० | ३५ | उपपातना | २०८ | ४ |
| आभ्यंतरोपक्रमणं | १४७ | १४ | उपपातितय | ३४६ | ३३ |
| आभ्यासः | २५३ | १३ | उपपातः | ९८ | १७ |
| आरंभः | २६१ | ९ | उपपातः | ३४६ | ३३ |
| आरंभः | २५० | १२ | उपपातः | २८२ | ३ |
| आरंभक्रिया | ३३३ | १२ | | | |
| आरंभं | | | | | |

| शब्दाः | पृ. सं. | प. सं. | शब्दाः | पृ. सं. | प. सं. |
|--------------------------------|---------|--------|--------------------|---------|--------|
| उपभोगः | १०६ | २६ | | | |
| उपभोगः | ७३ | २१ | क | | |
| उपभोगपरिभोगानर्थस्यं | २०० | ७ | कर्म | १५ | २० |
| उपयोगः | ८२ | १३ | कर्म | २४५ | १४ |
| उपयोगः | ९१ | ७ | कर्मयोगः | १५ | ३० |
| उपवासः | २८१ | ३३ | कपायः | २४८ | २३ |
| उपशमः | ६९ | ८ | कामतीव्रभिन्नपेदाः | २८८ | १२ |
| उपशान्तकपायः | ३१८ | २५ | कारितं | २५३ | १९ |
| उपस्थापना | ३४५ | ८ | कारुष्यं | २७३ | २८ |
| { उभयं | | | कार्मणं | १०२ | २६ |
| { प्रायश्चित्तप्रतिक्रमणोभयं } | ३४४ | ३२ | कालः | ३० | १२ |
| उष्णपरीपहः | ३१४ | ९ | कालपरिमाणं | १४६ | २७ |
| | ऊ | | कालातिक्रमः | २९१ | ३२ |
| ऊष्वांतिक्रम. | २८८ | ३१ | किञ्चिद्विक्रमः | १५१ | २७ |
| | श्रु | | कुलं | ३४६ | २१ |
| श्रुतमतिः | ५८ | १ | कूटलेपप्रक्रिया | २८७ | १२ |
| श्रुतसूत्रं | ६६ | ३७ | कृतं | २५३ | १८ |
| | ए | | केचली | २६१ | २४ |
| एकत्वं | ३२८ | १ | केचली | ३१८ | २७ |
| एवंभूतः | ६८ | १३ | केचलं | ३२ | १७ |
| एवणास्तमितिः | ३२२ | ९ | कोत्तुयं | २८९ | २९ |
| | ऐ | | कंदर्पः | २८९ | २७ |
| ऐरायतपर्यः | १२८ | १६ | क्रिया | २२७ | १९ |
| | औ | | क्रियमानः | २७४ | १ |
| औद्ययिककपायः | ७५ | २२ | क्षमा | ३२३ | ७ |
| औद्ययिकमिष्यादर्शनं | ७५ | २८ | क्षयः | ६९ | ११ |
| औद्ययिकशरीरं | १०२ | १९ | क्षयोपशमः | ५५ | ३७ |
| औद्ययिकलिङ्ग | ७५ | २५ | क्षांतिः | २६१ | १ |
| औद्ययिकाज्ञानं | ७५ | ३१ | क्षिप्रं | ४५ | १३ |
| औद्ययिकासंयत. | ७६ | २ | क्षुत्परीपहः | ३३३ | १८ |
| औद्ययिकाभिज्ञ. | ७६ | ४ | क्षाणकपायः | ३१८ | २५ |
| औद्ययिकी गतिः | ७५ | १४ | क्षेत्रं | ३० | ७ |
| औद्ययिकलेख्या | ७६ | ७ | क्षेत्रपरिमाणं | १४६ | २० |
| | अं | | क्षेत्रवृत्तिः | २८९ | १ |
| अंगप्रविष्टं | ५१ | ११ | गणनामानं | १४६ | १० |
| अगपाद्यं | ५४ | १ | गण. | ३६६ | २० |
| अहं | १०० | ३४ | गतिः | १६८ | २८ |
| अंतरा | ३० | १४ | गतिः | ३०६ | १६ |
| अंतरायः | २०६ | १३ | गर्भः | ९८ | १५ |
| | | | गुणाधिकाः | २०३ | ३६ |

तत्त्वार्थराजवार्तिकस्य

४

| शब्दाः | पृ. सं. | पं. सं. | शब्दाः | पृ. सं. | पं. सं. |
|----------------------|---------|---------|------------------------|---------|---------|
| शुक्तिः | ३१९ | २९ | त्यागः | ३२५ | ८ |
| ग्लानः | ३४६ | १९ | प्रसः | ८८ | ११ |
| | | | प्रसनाम | ३०८ | २८ |
| घनशब्दः | २३१ | ८ | प्रायस्त्रिंशः | १५१ | ९ |
| | | | तार्थिकरत्ननाम | ३०९ | ३१ |
| चर्याजयः (परीपहः) | ३३४ | ११ | तृणस्पशजयः (परीपहः) | ३३६ | २१ |
| चारित्रं | ७३ | १ | तैजसशरीरं | १०२ | २५ |
| चारित्रमोहः | २६२ | २४ | तैर्यग्योनं | २०६ | ३ |
| चारित्रयिनयः | ३४५ | ३० | | | |
| चित्तं | ९९ | २ | | | |
| | | | दर्शनं | १३ | ३४ |
| छेदः | २८७ | १ | दर्शनक्रिया | २५० | २ |
| छेदः | ३४५ | ५ | दर्शनमोहः | २६२ | १५ |
| छेदोपस्थापना | ३४० | ४ | दर्शनविगुप्तिः | २६५ | ३० |
| | | | दर्शनयिनयः | ३४५ | २७ |
| | | | दातृविशेषः | २९२ | ३१ |
| जरायुः | १०० | ३३ | दानं | २६० | २१ |
| जातिः | ३०६ | २१ | दिक् | २८१ | १७ |
| जीवः | १८ | २४ | दुःखं | २२२ | ११ |
| जोयः | १९ | ३ | दुःखं | २५८ | २ |
| जीवयं | ७७ | ७ | दुःप्रणिधानं | २९० | १८ |
| जीवितशंसा | २९२ | ४ | दुर्मंगनाम | ३०८ | ३३ |
| जीवितं | २२२ | १३ | दुष्पकः | २९१ | १९ |
| ज्यूद्धीपः | ११९ | १४ | दुःस्यनाम | ३०९ | ३ |
| ज्योतिष्कः | १५५ | २० | देवः | १५० | ६ |
| ज्ञानोपयोगः | २६६ | १२ | देशः | ४८१ | २१ |
| ज्ञानयिनयः | ३४५ | २४ | देवायुः | ३०६ | ८ |
| ज्ञायकशरीरं | २१ | १० | देवायुः | ३०६ | १ |
| ज्ञायकभाविष्यतिरिक्त | २१ | ११ | देशमशकादिसहनं (परीपहः) | ३३४ | १४ |
| | | | दुतिः | १६८ | १० |
| | | | द्रव्यं | २० | ३२ |
| ततशब्दः | २३१ | ७ | द्रव्यं | २१ | १ |
| तत्त्वं | १४ | ५ | द्रव्यं | १९१ | ३१ |
| तत्त्वार्थः | १४ | ८ | द्रव्यपरिमाणं | १४६ | २६ |
| तदाहतादानं | २८७ | २३ | द्रव्यपिरोपः | २९२ | २९ |
| तपः | २६६ | २० | द्रव्यसंवरः | ३१६ | २१ |
| तपस्यो | ३४६ | १६ | | | |
| तापः | १५८ | ६ | धर्मः | १८९ | २६ |
| तिर्यगतीचारः | २८८ | ३३ | धर्मः | २६१ | ३६ |
| तिर्यग्योनिः | १४९ | १२ | धर्मः | ३१९ | ३३ |
| त्यागः | २६६ | १७ | धर्मस्वाध्यातः | ३२९ | २२ |

| शब्दाः | पृ. सं. | पं. सं. | शब्दाः | पृ. सं. | पं. सं. |
|------------------|---------|---------|---------------------|---------|---------|
| धर्मोपदेशः | ३४७ | १६ | परिभाषाः | २८२ | ५ |
| धर्म्ये | ३५० | २४ | पर्याप्तनाम | ३०९ | १० |
| धारणा | ४३ | १ | परव्यपदेशः | २९१ | २८ |
| ध्रुव | ४५ | १६ | परोपहः | ३२० | १ |
| ध्रुवः | २३८ | १६ | परिहारविशुद्धिः | ३४१ | ८ |
| | | | परोक्ष | ३८ | १ |
| नपुंसकं | ११० | १५ | पात्रविशेषः | २९३ | १ |
| नयः | ६५ | २१ | पारिग्रहिकीक्रिया | २५० | १२ |
| नरः | ११० | ७ | पारिणामिकत्वं | २४२ | १८ |
| नाग्यं | ३३४ | २५ | पारितापिकी क्रिया | २४९ | ३४ |
| नाम | २० | २६ | पारिपदः | १५१ | १४ |
| नारकः | ११० | १३ | पिपासासहनं (परोपहः) | ३३३ | २७ |
| निग्रहः | ३२१ | ७ | पुद्रलः | १९० | ७ |
| निंदा | २६७ | १० | पुद्रलक्षेपः | २८९ | २० |
| नित्यं | १९६ | ३४ | पुलाकः | ३५८ | २ |
| निदानं | २९२ | १२ | पृच्छनं | ३४७ | ९ |
| निंदा | ३०३ | १ | पोतः | १०१ | १ |
| निद्रानिद्रा | ३०३ | ४ | अजीर्णकः | १५१ | २२ |
| निर्ग्रथः | ३५८ | १० | प्रकृतिः | २९८ | २४ |
| निर्जरा | १८ | ३५ | प्रचला | ३०३ | ६ |
| निर्जरा | ३१३ | ७ | प्रचला प्रचला | ३०३ | ८ |
| निर्जरा | १९ | २४ | प्रज्ञाधिजयः | ३३७ | १ |
| निर्माणं | ३०६ | ३१ | प्रतिक्रमणं | ३४४ | ३० |
| निर्वृत्तिः | ९० | २५ | प्रतिमान | १४६ | १८ |
| निपद्या तिलिक्षा | ३३५ | १७ | प्रतिरूपकव्यपहारः | २८७ | ३१ |
| निपद्यः | १२९ | २१ | प्रतीयातः | १०५ | ६ |
| निसर्ग क्रिया | २५० | ७ | प्रत्यक्षं | ३८ | ११ |
| निहवः | २५६ | ९ | प्रत्यवेक्षणं | २९० | ३२ |
| नविर्गोत्रं | ३१० | ३१ | प्रत्येकशरीरनाम | ३०८ | १९ |
| नविर्वृत्ति | २६७ | ३३ | प्रदेशः | २९९ | ३ |
| नीलः | १२९ | ३१ | प्रदेशः | १०४ | २ |
| नैगमः | ५५ | ३५ | प्रदोषः | २५६ | ६ |
| नो अगमभावि जीवः | २१ | १८ | प्रभावः | १६८ | ६ |
| न्यासापहारः | २८७ | १४ | प्रमत्तः | २७४ | ३३ |
| | | | प्रमत्तसंयमः | ३१८ | ८ |
| परिग्रहः | १६८ | ३१ | प्रमाणातिक्रमस | २८८ | २५ |
| परिग्रहः | २६३ | ११ | प्रमाणं | ३५ | २१ |
| परिणामः | ६९ | १८ | प्रमाज्जनं | २९० | ३४ |
| परिणामः | २२४ | २८ | प्रमोदः | २७३ | २५ |
| परिदेयनं | २५८ | १२ | प्रयोगक्रिया | २४८ | २४ |

तत्त्वार्थराजघातिकस्य

६

| शब्दाः | पृ. सं. | पं. सं. | शब्दाः | पृ. सं. | पं. सं. |
|-----------------------|---------|---------|---------------------|---------|---------|
| प्रवचनवत्सलत्वं | २६७ | ४ | मरणाशंसा | २९२ | ६ |
| प्रवीचरः | १५२ | २२ | मलधारणं | ३३६ | २५ |
| प्रशंसा | २६७ | १२ | महादिप्रधान् | १२९ | ११ |
| प्रेष्यप्रयोगः | २८९ | १४ | मात्सर्यं | २५६ | ११ |
| प्राणातिपातिकी क्रिया | २४९ | ३४ | मात्सर्यं | २९१ | ३० |
| प्रादोषिकी क्रिया | २४९ | ३३ | माध्यस्थ्यं | २७३ | ३० |
| प्रात्ययिकी क्रिया | २५० | ३ | माया | २६३ | २२ |
| | | | मायाक्रिया | २५० | १३ |
| व | | | मार्गप्रभावनं | २६७ | १ |
| वाहानिर्वृत्तिः | ९० | २९ | मार्दवं | ३२३ | १० |
| पादयोपकरणं | ९० | ३७ | मित्रानुरागः | २९२ | ८ |
| योधिदुर्लभत्वं | ३२९ | १५ | मिथ्यात्वक्रिया | २४९ | २३ |
| यंधननाम | ३०६ | १ | मिथ्यादर्शनक्रिया | २५० | १४ |
| बंधः | २८६ | ३२ | मिथ्यादृष्टिः | ३१६ | ३२ |
| बंधः | १८ | ३१ | मिथ्योपदेशः | २८७ | ८ |
| बंधः | १९ | १७ | मिश्रः | ६९ | १३ |
| ब्रह्म | २७९ | ३ | मूर्च्छा | २७९ | ९ |
| ब्रह्मचर्यं | ३२५ | १९ | मैत्री | २७३ | २३ |
| | | | मैथुनं | २७५ | ११ |
| भक्तिः | १६६ | २८ | मोक्षः | १६ | १ |
| भारतः | १२० | २४ | मोक्षः | १६ | २७ |
| भवनवासी | १५३ | ३१ | मोक्षः | ५ | ६ |
| भवः | ५४ | २६ | मोक्षः | २५९ | ३१ |
| मन्यः | ७७ | १३ | मोक्षर्यं | | |
| भावः | २१ | १२ | | | |
| भावः | ३० | २४ | यशस्कीर्तिनाम | ३०६ | २७ |
| भावप्रमाणं | १४६ | २५ | याचनाविजयः (परीपह.) | ३३६ | ३ |
| भावसंवरः | ३१६ | १९ | योगः | ६५ | २६ |
| भावी | २१ | ११ | योगचक्रता | २६५ | ६ |
| भापासमितिः | ३२२ | ६ | | | |
| भूतं | २६० | १४ | र | | |
| भेदः | २३७ | १६ | रम्यकवर्षः | १२५ | ३ |
| भोगः | ७३ | १८ | रसमानं | १४६ | १६ |
| | | | रसपरित्यागः | ३४२ | १३ |
| म | | | रहोभ्याष्यानं | २८७ | १० |
| मतिः | ३१ | ३३ | रुक्मिः | १३० | १ |
| मन्नःपर्ययः | ५८ | ८ | रुक्षः | २४० | २३ |
| मन पर्ययः | ३२ | ९ | रूपानुपातः | २५६ | १५ |
| मनुष्यायुः | ३०६ | ६ | रूपी | १६७ | २६ |
| मनोऽः | ३४६ | २४ | रोगसहनं (परीपहः) | ३३६ | १६ |
| मरणं | २८४ | ९ | रीद्रं | ३५० | २२ |
| मरणं | २२२ | १६ | | | |

| शब्दाः | पृ. सं. | पं. सं. | शब्दाः | पृ. सं. | पं. सं. |
|----------------------|---------|---------|------------------------|---------|---------|
| लक्षणं | ८२ | ३३ | वृत्तिपरिसंख्यानं | ३४२ | १० |
| लब्धिः | ६१ | ५ | वैक्रियिकशरीरं | १० | २१ |
| लब्धिः | १०७ | ६ | वैयापृत्यं | २६६ | २६ |
| लवणोदः | ११६ | २३ | व्यपरोपणं | २७५ | १० |
| लामः | ७३ | १४ | व्ययः | २३८ | १४ |
| लोकः | २०६ | २८ | व्यवहारः | ६६ | २६ |
| लोकपालः | १५१ | १६ | व्यवहारपत्यं | १४८ | १६ |
| लोकाकांशं | २०७ | ६ | व्युत्सर्गः | ३४५ | ३ |
| | | | व्यंतरः | १५४ | ३३ |
| | | | व्यंजनं | ४७ | २२ |
| | | | मती | २६० | १६ |
| यकुशः | ३५८ | ४ | | | |
| यघः | २५८ | १० | शब्दः | ६७ | ३० |
| यघः | २८६ | ३४ | शब्दानुपातिः | २८६ | १६ |
| यघमर्षणं | ३३५ | ३६ | शब्दासनं | ३३५ | २२ |
| यर्तना | २२४ | ३ | शरीरं | ३०६ | २५ |
| यहु | ४४ | २१ | शल्यं | २७६ | ३३ |
| यहुविधं | ४५ | ११ | शिखरी | १३० | ७ |
| वाचना | ३४७ | ७ | शीतः | ६६ | ४ |
| वादरनाम | ३०६ | ८ | शीतक्षमा | ३३४ | २ |
| वाद्योपधिब्युत्सर्गः | ३४७ | २५ | शीलमतेष्वनतिचारः | २६६ | ६ |
| विकलादेशः | १८६ | ६ | शुक्लं | ३५० | २५ |
| विग्रहगतिः | ९५ | २७ | शुभनाम | ३०६ | ४ |
| विघ्नः | २६७ | ६ | शैश्यः | ३४६ | १८ |
| विचयः | ३५२ | १७ | शोकः | २५८ | ४ |
| वीजमानं | १४६ | १६ | शौचं | ३६१ | ४ |
| विततशब्दः | २३१ | ७ | शौचं | ३२३ | १३ |
| विदारणक्रिया | २५० | ८ | श्रुतं | ३२ | २ |
| विदेहः | १२२ | ३ | श्रुतं | २६१ | २७ |
| विधिः | २६२ | २४ | श्रुतं | ३५ | ६ |
| विनयसंपन्नता | २६३ | ७ | श्रेणिः | ६६ | २ |
| विपाकविचयः | ३५३ | ४ | | | |
| विपुलमतिः | ५८ | ३ | | | |
| विरुद्धराज्यातिक्रमः | २८७ | २५ | सकलादेशः | १८१ | ९ |
| विधाहः | २८८ | ३ | सचित्तः | २९१ | ७ |
| विकलशब्दासनं | ३४२ | ३३ | सचित्तनिक्षेपः | २६१ | २४ |
| वियेकः | ३४५ | १ | सचित्तसंबंधः | २६१ | ६ |
| विसंवादनं | २६५ | ८ | सचित्तापिधानं | २६१ | २६ |
| विहायोगतिनाम | ३०७ | १४ | सर्व | २६ | ३४ |
| वीतरागसम्पत्त्यं | | | सत्कारपुरस्कारानमितापः | ३३६ | ३२ |
| वीर्यं | ७३ | २४ | सत्यः | २७३ | ३२ |

| शब्दाः | पृ. सं. | पं. सं. | शब्दाः | पृ. सं. | पं. सं. |
|-----------------------|---------|---------|----------------|---------|---------|
| शब्दाः | | | | | |
| सद्वेद्यं | ३०४ | १० | संख्या | ३० | ५ |
| सप्तभंगी | २४ | १६ | संप्रदः | ६६ | ११ |
| समन्याहारः | ३५१ | ६ | संघः | २६१ | २२ |
| समनस्कः | ८७ | १७ | संघः | ३४६ | २२ |
| समभिरूढः | ६८ | ५ | संघातः | २३७ | १८ |
| समयः | २८१ | ३० | संघातनाम | ३०६ | ४ |
| समादानक्रिया | २४६ | २४ | संज्ञा | ९५ | ५ |
| समाधिः | २६६ | २३ | संभिन्नः | २९१ | ११ |
| समांभः | २५३ | ११ | संमूर्च्छो | ११० | १४ |
| सभितः | ३१६ | ३ | संमूर्च्छनं | ६८ | १४ |
| समंत्तानुपात्तक्रिया | ३५० | ४ | संयमः | ३२४ | ५ |
| सम्यक्त्यक्रिया | २४६ | २३ | संयमः | २६० | २५ |
| सम्यक् | १३ | २७ | संयतासंयतः | २१८ | ३ |
| सम्यक्त्वं | ७२ | १३ | संरंभः | १५३ | १० |
| सम्यक्चारित्र्यं | ३ | २२ | संवरः | १६ | २१ |
| सम्यग्दर्शनं | ३ | ७ | संवरः | १८ | ३३ |
| सम्यग्दर्शनं (सूत्रं) | १३ | २६ | संवरः | ३१६ | १५ |
| सम्यग्मिथ्यादृष्टिः | ३१७ | ३२ | संवरानुपेक्षा | ३८६ | ७ |
| सम्यग्ज्ञानं | ३ | १७ | संवृतः | ९९ | ६ |
| सयोगकेवली | ३१८ | २९ | संवेगः | २६६ | १५ |
| सरागः | २६० | २३ | संसारः | २२७ | १७ |
| सरागसम्यक्त्वं | १६ | ६ | संसारः | ८६ | २३ |
| सहस्रजना | २८४ | १५ | संसारः | ८६ | २६ |
| साकारमंत्रभेदः | २८७ | १६ | संसारः | ३०७ | १४ |
| साधारणशरीरनाम | ३०८ | २१ | संस्थानविचयः | ३५४ | १३ |
| साधुः | ३४६ | २३ | संस्थाननाम | ३०६ | ६ |
| सांपरायः | २४८ | २८ | स्कंधः | २३५ | २२ |
| सांपरायिकं | २४८ | ३० | स्तेनप्रयोगः | २८७ | २१ |
| सामयिकं | २८१ | ३१ | स्त्यानगृद्धिः | ३०३ | ११ |
| सामानिकः | १५१ | ६ | स्त्रीपरोपहजयः | ३३५ | ३ |
| सासादनसम्यग्दृष्टिः | ३१६ | २६ | स्थावरः | ८८ | १७ |
| सुप्रानुबंधः | २६२ | १० | स्थापना | २० | २६ |
| सुखं | १६२ | ८ | स्थावर नाम | १०८ | २९ |
| सुखं | २२२ | ९ | स्थितिः | २९८ | ३४ |
| सुमगनाम | ३०८ | ३१ | स्थितिः | १६८ | ४ |
| सुस्वरनाम | ३०६ | १ | सिधरनाम | ३०८ | १८ |
| सुष्मनाम | ३०६ | ६ | स्नातकः | ३५८ | १३ |
| सुष्मसांपरायः | ३४१ | १३ | स्निग्धः | २४० | २१ |
| सुष्मसांपरायः | ३१८ | २३ | स्पर्धकं | ७४ | १२ |
| सौपिरशब्दः | २३१ | ८ | स्पर्धानक्रिया | २५० | २ |

| शब्दाः | पृ. सं. | पं. सं. | शब्दाः | पृ. सं. | पं. सं. |
|----------------------|---------|---------|------------------------|---------|---------|
| ल | | | श्रुतिपरिसंख्यानं | ३४२ | १० |
| लक्षणं | ८२ | ३३ | वैक्रियिकशरीरं | १० | २१ |
| लब्धिः | ६१ | ५ | वैयानृत्यं | २६६ | २६ |
| लब्धिः | १०७ | ६ | व्यपरोपणं | २७५ | १० |
| लघणोदः | ११६ | २३ | व्ययः | २३८ | १४ |
| लामः | ७३ | १४ | व्ययहारः | ६६ | २६ |
| लोकः | २०६ | २८ | व्यवहारपत्न्यं | १४८ | १६ |
| लोकपालः | १५१ | १६ | व्युत्सर्गः | ३४५ | ३ |
| लोकाकाशं | २०७ | ६ | व्यंतरः | १५४ | ३३ |
| व | | | व्यंजनं | ४७ | २२ |
| वक्रुशः | ३५८ | ४ | प्रती | २६० | १६ |
| वधः | २५८ | १० | श | | |
| वधः | २८६ | ३४ | शब्दः | ६७ | ३० |
| वधमर्षणं | ३३५ | ३६ | शब्दानुपातिः | २८६ | १६ |
| वर्तना | २२४ | ३ | शय्यासनं | ३३५ | २२ |
| वहु | ४४ | २१ | शरीरं | ३०६ | २५ |
| वहुविधं | ४५ | ११ | शल्यं | २७६ | ३३ |
| वाचना | ३४७ | ७ | शिखरी | १३० | ७ |
| वादेरनाम | ३०६ | ८ | शीतः | ६६ | ४ |
| वाह्योपधिष्युत्सर्गः | ३४७ | २५ | शीतक्षमा | ३३४ | २ |
| विकलादेशः | १८६ | ६ | शीलव्रतेष्वनतिचारः | २६६ | ६ |
| विप्रहयतिः | ९५ | २७ | शुक्लं | ३५० | २५ |
| विघ्नः | २६७ | ६ | शुभनाम | ३०६ | ४ |
| विचयः | ३५२ | १७ | शैक्ष्यः | ३४६ | १८ |
| वीजमानं | १४६ | १६ | शोकः | २५८ | ४ |
| विततशब्दः | २३१ | ७ | शीचं | ३६१ | ४ |
| विदारणक्रिया | २५० | ८ | शीचं | ३२३ | १३ |
| विदेहः | १२२ | ३ | श्रुतं | ३२ | २ |
| विधिः | २६२ | २४ | श्रुतं | २६१ | २७ |
| विनयसंपन्नता | २६३ | ७ | श्रुतं | ३५ | ६ |
| विपाकविचयः | ३५३ | ४ | श्रेणिः | ६६ | २ |
| विपुलमतिः | ५८ | ३ | स | | |
| विरुद्धराज्यातिक्रमः | २८७ | २५ | सकलादेशः | १८१ | ९ |
| विवाहः | २८८ | ३ | सचित्तः | २९१ | ७ |
| विविकशय्यासनं | ३४२ | ३३ | सचित्तनिक्षेपः | २६१ | २४ |
| विवेकः | ३४५ | १ | सचित्तसंश्लेषः | २६१ | ६ |
| विसंवादनं | २६५ | ८ | सचित्तापिधानं | २६१ | २६ |
| विहायोगतिनाम | ३०७ | १४ | सत् | २६ | ३४ |
| वीतरागसम्पत्त्वं | | | सत्कारपुरस्कारानमिलापः | ३३६ | ३२ |
| वीर्यं | ७३ | २४ | सत्यः | २७३ | ३२ |

| शब्दा | पृ सं. | पं सं. | शब्दा. | पृ सं. | पं सं. |
|-----------------------|--------|--------|----------------|--------|--------|
| शब्दा | | | | | |
| सद्वेद्य | ३०४ | १० | सख्या | ३० | ५ |
| सप्तभंगी | २४ | १६ | संप्रह. | ६६ | ११ |
| समन्वाहारः | ३५१ | ६ | संघ | २६१ | २६ |
| समनस्क | ८७ | १७ | सघ | ३४६ | २२ |
| समभिरूढ | ६८ | ५ | संघातः | २३७ | १८ |
| समय. | २८१ | ३० | संघातनाम | ३०६ | ४ |
| समादानक्रिया | २४६ | २४ | संज्ञा | ९५ | ५ |
| समाधिः | २६६ | २३ | संमिश्र | २९१ | ११ |
| समारंभ | २५३ | ११ | समूच्छी | ११० | १४ |
| समिति. | ३१६ | ३ | संमूच्छनं | ६८ | १४ |
| समंतानुपातक्रिया | ३५० | ४ | संयम. | ३२४ | ५ |
| सम्यक्त्वक्रिया | २४६ | २३ | संयम. | २६० | २५ |
| सम्यक् | १३ | २७ | संयतासंयतः | २१८ | ३ |
| सम्यक्त्व | ७२ | १३ | संरंभ | १५३ | १० |
| सम्यक्चारित्रं | ३ | २२ | सवर | १६ | २१ |
| सम्यग्दर्शनं | ३ | ७ | संवर | १८ | ३३ |
| सम्यग्दर्शनं (सूत्रं) | १३ | २६ | संवर | ३१६ | १० |
| सम्यग्द्विध्यादृष्टि | ३१७ | ३२ | सवरानुप्रेक्षा | ३८६ | ७ |
| सम्यग्ज्ञानं | ३ | १७ | सयुत | ९९ | ६ |
| सयोगकेवली | ३१८ | २९ | संयोगः | २६६ | १० |
| सराग | २६० | २३ | संसार. | २०७ | १३ |
| सरागसम्यक्त्व | १६ | ६ | संसार' | ८ | २२ |
| सहस्रना | २८४ | १५ | संसारो | ८६ | १६ |
| साकारमत्रमेद | २८७ | १६ | संहतननाम | ३०७ | १४ |
| साधारणशरीरनाम | ३०८ | २१ | संस्थानविचय | २०४ | १३ |
| साधुः | ३४६ | २३ | संस्थाननाम | ३०६ | ६ |
| सापराय' | २४८ | २८ | स्कंध | २०० | २० |
| सापरायिकं | २४८ | ३० | स्तेनप्रयोगः | २८७ | २१ |
| सामयिक | २८१ | ३१ | स्त्यानगृद्धिः | ३०३ | ११ |
| सामानिक | १५१ | ६ | श्रीपरीपहजय | ३३५ | ३ |
| सासादनसम्यग्दृष्टि | ३१६ | २६ | स्थावर. | ८८ | १३ |
| सुखानुबंध | २६२ | १० | स्थापना | २० | २५ |
| सुखं | १६२ | ८ | स्थावर नाम | १०८ | ११ |
| सुखं | २२२ | ९ | स्थितिः | २१८ | ३१ |
| सुमगनाम | ३०८ | ३१ | स्थिति. | १६८ | १ |
| सुस्वरनाम | ३०६ | १ | स्थिरनाम | ३०८ | १५ |
| सूक्ष्मनाम | ३०६ | ६ | स्नातक | २०८ | १६ |
| सूक्ष्मसापराय | ३४१ | १३ | स्निग्ध | २१० | ११ |
| सूक्ष्मसापराय | ३१८ | २३ | स्पर्धकं | ४३ | ६५ |
| सौपिरशब्द | २३१ | ८ | स्पर्शनक्रिया | २११ | ५ |

| शब्दाः | पृ. सं. | पं. सं. | शब्दाः | पृ. सं. | पं. सं. |
|----------------|---------|---------|---------------------|---------|---------|
| रपदीनादिनाम | ३०७ | १३ | | | |
| रपदीने | ३० | ६ | हरिष्यः | २२१ | ३४ |
| रमृत्यनुतरधाने | २१० | २४ | दिमयात् | १२८ | २७ |
| रमृत्यंतराधानं | २८२ | १० | हीनतिधिकमानोऽम्मानं | २८७ | २८ |
| स्वस्तिक्रिया | २५० | ७ | ईमघतः | १०१ | २५ |
| स्वाध्यायः | ३४७ | १८ | हरिष्यचर्यः | १२८ | १० |

इति कोपसूची ।

